Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...ized by Arya Samaj Foundation ... and eGangotri

Maha Bharata

Poona

...in Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
पुस्तकालय

विषय संख्या R ७१०.
पुस्तक संख्या म २७म
आगत पंजिका संख्या २३८३०

पुस्तक पर किसी प्रकार का निशान लगाना वर्जित है। कृपया १५ दिन से अधिक समय तक पुस्तक अपने पास न रखें।

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय हरिद्वार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Stock Verification-2024

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

Stock Verification-2024

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

Stock Verification-2024

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुकुल क

विषय संख्या
पुस्तक संख्या
आगत पंजिका
पुस्तक पर
वर्जित है । क्र
तक पुस्तक अ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

62
25 XI

29 APR 1929

सन्दर्भ ग्रन्थ
REFERENCE BOOK

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

COMPILED

ŚĀNTIPARVAN
Ed. BELVALKAR

FASCICULE 18
RAJADHARMA, pt. I

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

सन्दर्भ ग्रन्थ
REFERENCE BOOK

यह पुस्तक वितरित न की जाय
NOT TO BE ISSUED

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

CHECKED 1973

23830

तेजस्विनावधीतमस्तु

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Western Bengal, Madras, Bihar and United Provinces; the Government of Burma; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; Several Indian States; Commercial Firms and Trusts and other Distinguished Individual Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1949

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings.... Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*.... Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close.... In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus.... The new edition would be invaluable for this merit alone.... The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." — The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda.... His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. ... There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology.... The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

R
G90
म 27 मं

23283
12.6.06

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी
आगत सं० 23230
तिथि 12.6.62

Editorial Note

[No. 1]

(Śāntiparvan : Rājadharma)

महाभारत शान्तिपर्व

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

EDITORIAL NOTE

[No. I]

This, the eighteenth Fascicule of the Critical Edition of the Great Epic of India, contains the first part of the Rājadharma section of the Śāntiparvan — the longest and, in many ways, the most important parvan of the Mahābhārata, notwithstanding the fact that the parvan happens to be nicknamed "the Pseudo-epic." Fascicule nineteenth will complete the Rājadharma. The three sub-sections (upa-parvans) into which the Śānti is divided — and particularly the first (the Rājadharma) and the last (the Mokṣadharma) — have preserved a more or less independent manuscript tradition, as they were studied (and, as a consequence, were conflated or textually altered) by people who came to the task with varying qualifications and expectations. It was hence necessary, with a view to preserve uniformity of textual tradition in regard to the different versions, to select and utilize, for the Critical Apparatus of the Śāntiparvan as a whole, MSS. which contained the entire Śāntiparvan, and not to rely upon the upa-parvans by themselves, which have often suffered much wayward handling in the course of transmission. This has been done as far as practicable; but old and independent MSS. are so very rare, that it was not always possible to follow this course.

The text of the Rājadharma section of the Śāntiparvan is based upon the following MSS. —

THE CRITICAL APPARATUS

I. N(ORTHERN) RECENSION (25 MSS.)

(*a*) *North-western Group* (ν)

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 379. Undated. Used from a photo-copy procured from the Bibliothèque. It is a unique paper MS. in Śāradā characters for the entire Śānti, being purchased in Kashmir in 1898. It gives Arjunamiśra's comm. in the margins, although the text is often independent of, and corrected (*sec. m.*) to agree with, the commentary.

Kaśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 198 of 1891–95. Undated: complete for the Śānti.

K_2 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal. Undated : complete for the Śānti.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

K_3 = Poona, Kamat Collection of the BORI. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

K_4 = Poona, BORI MSS. Collection, No. 246. Complete for the Śānti. (ca. A. D. 1771).

K_5 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4757. Contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. 1795).

Maithilī (Videha) Version [V]

V_1 = Kathmandu, Nepal Durbar Library, No. 738 (Bendall [wrongly] 867). This was utilized from enlargements of micro-film photographs of the original palm-leaf MS. taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal. Contains, with a few lacunae, the entire Śāntiparvan. (A. D. 1516).

(b) Central Group (Υ)

Bengali Version [B]

Bo = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 20, O. This was used from a photocopy procured from the Bibliothèque. Written on palm-leaves in two bundles: "O" containing the Rājadharma, and "Q" the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections. (A. D. 1687).

B_1 = Dacca, University Library, No. 4806. Undated: collated at Santiniketan: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

B_2 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 6. Contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. 1687).

B_3 = Dacca, University Library, No. 507. Collated at Santiniketan: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. 1741).

B_4 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 281. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

B_5 = Dacca, University Library, No. 579. Collated at Santiniketan: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. 1741).

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

Da_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 499 of Viśrāmbāg I. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Da_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 500 of Viśrāmbāg I. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn], the " Vulgate "

Dn_1 = Bhor, State Library, No. 80. Complete for the Śānti, together with Nos. 81 and 82. (A. D. 1769).

Dn_2 = Vishalgad, State Library. Not numbered. Contains the Rājadharma section only. (A. D. 1782).

(iii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No. 237. Undated. Procured from Kashmir: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

D_2 = Madras, Adyar Library, No. X. B. 11. Undated. Complete for the entire Śānti.

D_3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1116. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1115 and 1117, for the entire Śānti. (A. D. 1746).

D_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 219 of 1887–91. Undated: complete, with Nos. 220 and 221, for the entire Śānti.

D_5 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1167. Undated. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1166 and 1168, for the entire Śānti.

D_6 = Baroda, Oriental Institute, No. 11317. Undated. Contains the Rājadharma and the Mokṣadharma sections only.

D_7 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1191. Undated. Collated at Tanjore: complete, with No. 1192, for the entire Śānti.

D_8 = Poona, Vishalgad Collection, BORI, No. 240. Undated. Complete for the entire Śānti.

II S(OUTHERN) RECENSION (10 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11811. Undated. Collated at Tanjore: complete for the entire Śānti.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3947. Undated: complete for the entire Śānti.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Grantha Version [G]

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library. Not numbered. Undated: complete for the entire Śānti.

G_2 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4082. Undated: complete for the entire Śānti.

G_3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11819. Undated: collated at Tanjore: contains the Rājadharma and the Mokṣadharma sections only.

G_4 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11832. Undated: contains the Rājadharma section only.

Malayālam Version [M]

M_1 = Pilakkattiri, S. Malabar. Poomulli Mana Library, No. 309. (Kollam 921 = ca. A. D. 1746): complete for the entire Śānti.

M_2 = Cochin, Paliyam Estate Library, No. 3. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

M_3 = Vadakancheri, Cochin. Avanapparambu Mana Library, No. 80. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

M_4 = Alwaye, Travancore. Ponnokottu Mana Library, Not numbered. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā* or °*pradīpikā*, as in Da_1 and Da_2, and in $Ś_1$. Copies procured from Tanjore and Mysore show considerable additions and omissions. Available for the entire Śānti.

Cb = Vimalabodha's *Durghaṭārthaprakāśinī* as in the copy from a Maithilī MS. procured from the Rāja Library, Darbhanga. The comm. is often wrongly identified with an (anonymous) *Viṣamaślokī-ṭīkā*, which largely borrows from Vimalabodha. Available for the entire Śānti.

Cn = Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa* or °*dīpikā* as in Dn_1 and Dn_2 and as printed in the "Vulgate" editions. Available for the entire Śānti.

Cv = Vādirāja's *Lakṣālaṁkāra* on the evidence of a transcript procured from Madras. Available for the entire Śānti.

(ii) *Epitomes*

Mañj. = Kṣhemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvyamālā, No. 64). Other epitomes not used.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(iii) *Translations*

Āndhra. = *Āndhra Mahābhāratamu* by Tikkana. Other translations not used.

* * * * * * * * *

[Similar Editorial Notes will be issued at the beginning of the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections, while the consolidated Critical Apparatus for the entire Śāntiparvan will be given in the Introduction, together with a detailed and critical account of the MSS. and other sources used for the whole parvan.

Thanks to a special donation made by the Government of India, our editorial work on the Śāntiparvan could be actually commenced on the 15th of August 1947— a date notable in the modern history of India, and so much progress was made in the first twelve months of strenuous endeavour as to justify the starting of the actual printing of the present fascicule on the 15th of August 1948, the first anniversary of the achievement of India's Independence; while, within a few days of the second anniversary of that event, the eighteenth fascicule, giving adhyāyas 1 to 80 of the Rājadharma, is actually seeing the light of the day. It is fervently to be hoped that, before long, means would be forthcoming for the installation of a printing machine in the B. O. R. Institute's own premises, so that the subsequent parts of the Critical Edition could be issued in rapid succession, and the whole undertaking brought to a successful termination sometime in the "fifties" of this century, and long before the Institute, celebrates the completion, in 1968, of fifty years of its unflagging work in the cause of Oriental Research.]

Ṛṣipañcamī : August 28, 1949
B. O. R. Institute, Poona

S. K. Belvalkar
General Editor

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly):
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. b. n. v = Comm. of Arjunamiśra, Vimalabodha, Nīlakaṇṭha and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
~~~~

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६९०
२५७ श्या

॥ शान्तिपर्वणि राजधर्माः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैशंपायन उवाच ।

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ १
तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन्कुरुनन्दनाः ।
शौचं निवर्तयिष्यन्तो मासमेकं बहिः पुरात् ॥ २
कृतोदकं तु राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
अभिजग्मुर्महात्मानः सिद्धा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ ३
द्वैपायनो नारदश्च देवलश्च महानृषिः ।

C. 12. 4
B. 12. 1. 4
K. 12. 1. 4

☞ $Ś_1$ commences with 12. 19. 8^d; K_1 D_1, with 12. 10. 11; and G_4, with 12. 3. 1.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except $B_{3.4}$; $Ś_1$ K_1 D_1 missing). $K_{2.4}$ Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ read व्यासं (for चैव) in the second line. Before the introductory mantra, K_2 ins.: ॐ श्रीगणेशाय नमः; K_3 D_4, ॐ नमो भगवते श्री(K_3 om. श्री)वासुदेवाय; K_4, श्रीगणेशाय नमः। नमो नारायणाय नमः।; K_5, श्रीरामाय नमः; Bo, नमः श्रीगणेशाय [?]; $B_{1.2.5}$, ॐ नमः श्रीकृष्णाय; Da_1, ॐ नमः; Da_2, ॐ नमः श्रीगुरुगोविन्दगौरिगणपतिभ्यः; $D_{2.3.5-8}$, (D_7 with ॐ) श्रीगणेशाय नमः (D_6 cont. श्रीकृष्णाय नमः; D_7, श्रीवेदव्यासाय नमः । शुभमस्तु; D_8, श्रीसरस्वत्यै नमः। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय).

After the introductory mantra, D_8 ins.:

2* द्वैपायनौष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥
यो गोशतं कण[न]कश्रृङ्गमयं ददाति [5]
विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
एकां च भारतकथां श्रृणुयात्समग्रां
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चेति ॥

B_3 T G_{1-3} M, which om. the introductory mantra, begin as follows: B_3 begins with ॐ नमो गणेशाय; T_1, with श्रीवेदव्यासाय नमः ।

3* व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥
नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे । [5]
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥
नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ॥;

T_2 begins with शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीरामजयम् । शान्तिपर्वम् । हरिः ॐ ।; G_1, हरिः ॐ अविघ्नमस्तु; G_2, (on marg.) हरिः ॐ शुभमस्तु । राजधर्मम् ।; G_3, हरिः ॐ ॐ ।; M, हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु (M_3 cont. श्रीगुरुभ्यो नमः).

---

1 Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning up to 12. 19. 8^e is lost in $Ś_1$. In K_1 D_1, adhy. 1–9 are wanting; and in G_4, the first two adhyāyas are wanting. — ^{a}) K_3 D_4 M कृत्वोदकं तु; T G_{1-3} कृत्वोदकं ते. Ca cites कृतोदकाः (as in text). — ^{b}) K_4 पांडुनंदनः. — K_2 om. 1^{cd}. — ^{c}) K_3 धृतराष्ट्रस्य.

2 ^{a}) B_1 तत्र तेषु; B_4 (marg.) गंगातीरे (for तत्र ते सु°). Ca cites तत्र. — ^{b}) $K_{4.5}$ B D (except $D_{4.7}$; D_1 missing) पांडुनंदनाः; T_1 $G_{2.3}$ कुरुसत्तमाः (for कुरुनन्दनाः). — ^{c}) B_2 om. शौचं. K_3 निवर्तयस्यांतो (sic); K_5 B Da_2 Dn_2 $D_{4.7}$ T_2 $M_{2.4}$ निर्वर्तयिष्यंतो; D_8 निर्वर्तयिष्येते. G_1 शौचरिद्वर्तयिष्यंतो (sic); Ca. v as in text. — ^{d}) K_5 B (Bo illegible) D (except D_4; D_1 missing) T G_{1-3} Ca मासमात्रं (for °मेकं). B_4 (marg.; orig. as in text) बहिश्चराः; G_3 पुराद्बहिः (by transp.).

3 ^{a}) G_1 (orig.) हृ(or भृ)तोदकं. D_4 नु (for तु). — ^{b}) K_5 $Bo-_{3.5}$ $D_{2.3.5.6.8}$ धर्मपुत्रं; B_4 om.;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 4
B. 12. 1. 4
K. 12. 1. 4

देवस्थानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः ॥ ४
अन्ये च वेदविद्वांसः कृतप्रज्ञा द्विजातयः ।
गृहस्थाः स्नातकाः सर्वे ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ ५
अभिगम्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि ।
आसनेषु महार्हेषु विविशुस्ते महर्षयः ॥ ६
प्रतिगृह्य ततः पूजां तत्कालसदृशीं तदा ।
पर्युपासन्यथान्यायं परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ७
पुण्ये भागीरथीतीरे शोकव्याकुलचेतसम् ।
आश्वासयन्तो राजानं विप्राः शतसहस्रशः ॥ ८
नारदस्त्वब्रवीत्काले धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
विचार्य मुनिभिः सार्धं तत्कालसदृशं वचः ॥ ९
भवतो बाहुवीर्येण प्रसादान्माधवस्य च ।
जितेयमवनिः कृत्स्ना धर्मेण च युधिष्ठिर ॥ १०
दिष्ट्या मुक्ताः स्थ संग्रामादस्माल्लोकभयंकरात् ।
क्षत्रधर्मरतश्चापि कच्चिन्मोदसि पाण्डव ॥ ११
कच्चिच्च निहतामित्रः प्रीणासि सुहृदो नृप ।
कच्चिच्छ्रियमिमां प्राप्य न त्वां शोकः प्रबाधते ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

विजितेयं मही कृत्स्ना कृष्णबाहुबलाश्रयात् ।
ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १३
इदं तु मे महद्दुःखं वर्तते हृदि नित्यदा ।
कृत्वा ज्ञातिक्षयमिमं महान्तं लोभकारितम् ॥ १४

D_a D_n T_2 G_3 धर्मराजं (for धर्मात्मानं). — ^{c}) D_8 महात्मानं.

4 ^{ab}) D_4 द्वैपायनो. $M_{1.8}$ transp. नारदः and देवलः. M_4 देवल(*inf. lin.* गालव)श्च महातपाः (for ^{b}). — ^{c}) D_5 कर्णश्च; D_6 काण्वश्च (for कण्वश्च).

5 ^{a}) S (G_4 missing) वेदविदुषः. — ^{b}) B_1 कृतसंज्ञा; D_6 कृतज्ञाश्च; G_8 °मंत्रा (for °प्रज्ञा). — ^{c}) B D (except D_4; D_1 missing) S (G_4 missing) संतो (for सर्वे). — ^{d}) B_4 om. -सत्तमम्.

6 ^{a}) K_5 B D (except D_4; D_1 missing) S (G_4 missing) तेभिगम्य (for अभि°). K_{2-4} D_4 यथान्यायं; D_{a1} G_2 $M_{1.8}$ महात्मानं (for °त्मानः). — ^{b}) D_4 यथा विधिः. — ^{d}) D_7 S (G_4 missing) विविशुः परमर्षयः.

7 ^{a}) K_4 D_4 प्रगृह्य ते (for प्रतिगृह्य). $D_{2.6}$ T_2 तदा (for ततः). — ^{b}) D_4 -सदृशां. K_4 G_1 ततः; T_2 तथा (for तदा). — ^{c}) G_1 (before corr.) पर्युपेत्य. T_2 यथा न्याय्यं.

8 ^{b}) M_1 °चेतनं. — ^{c}) B_0 D_n $D_{7.8}$ S (G_4 missing) राजेंद्रं (for राजानं).

9 ^{a}) $K_{2.4}$ चाब्रवीत्; K_8 त्वब्रुवीत्; D_8 तु तदा (for त्वब्रवीत्). — ^{b}) K_5 B_0 D_a D_n $D_{2.3.5.6.8}$ धर्मपुत्रं; D_7 S (G_4 missing) °राजं (for धर्मात्मानं). — ^{c}) K_8 D_4 निशम्य; $K_{4.5}$ B D_a D_n $D_{2.3.5-8}$ C_a संभाष्य (for विचार्य). D_{a1} सार्थं. — ^{d}) $K_{3.5}$ B D_a D_n D_{2-8} T G_{1-3} M कृष्णद्वै(D_4 °द्वी)पायनादिभिः.

10 Before 10, $K_{2.4}$ D_7 T $G_{2.3}$ ins. नारद उवाच (resp. नारदः). — ^{a}) K_{2-4} D_6 T_1 भवता; B_5 D_8 भ्रातॄणां; D_7 T_2 G_{1-3} M पार्थस्य; C_{np} भवतो (as in text). — ^{c}) B D_a $D_{2.3.5.6}$ अवनी (for °निः). D_7 T G_{1-3} M जिता सेयं मही कृत्स्ना. — ^{d}) D_n D_8 M_4 धर्मेणैव.

11 ^{a}) $K_{2.4.5}$ $B_{2.3.5}$ D_n $D_{3.5.6.8}$ मुक्तस्तु; $B_{0.1.4}$ मुक्तश्च; D_a G_1 मुक्ताः सु-; D_2 विमुक्तः; G_2 मुक्ताश्च (for मुक्ताः स्थ). B_4 om. संग्रामाद्. — ^{c}) D_7 G_{1-3} M चासि (for चापि). — ^{d}) K_3 D_4 दिष्ट्या; K_4 D_{a2} (also as text) D_{n2} $D_{6.8}$ G_2 M_2 कश्चिन् (for कच्चिन्). D_a त्वमसि (for मोदसि).

12 ^{a}) K_3 नु; D_4 तु; D_8 त्वं (for च). D_{a1} विहता°. $K_{2.4}$ कच्चि(K_4 °श्चि)द्भुवि हतामित्रः. — ^{b}) D_{a1} प्रीणामि; M_1 प्रीणाति. G_1 (before corr.) नृपः. — ^{c}) K_4 D_6 कश्चिच्. — ^{d}) D_2 T G_2 M त्वा (for त्वां). D_{a1} न त्वं शोकप्रबोधतः (sic).

13 ^{c}) T_1 $G_{2.3}$ M प्रसादाच्च (for °देन).

14 ^{a}) K_2 $B_{0.1.4.5}$ च मे; K_4 मम; D_a तु सु-; D_4 नु मे; D_8 तु ते (for तु मे). M_1 महादुःखं. — ^{c}) G_3 -वधं क्रूरं (for -क्षयमिमं). — ^{d}) K_8 $B_{0.2.3}$ (marg.).$_{4.5}$ (m as in text) D_{2-6} क्रोधकारितं; D_{n2} लोक°; D_7 T G_{1-3} M घोरदर्शनं. D_8 महानर्थो मया कृतं (sic).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

सौभद्रं द्रौपदेयांश्च घातयित्वा प्रियान्सुतान् ।
जयोऽयमजयाकारो भगवन्प्रतिभाति मे ॥ १५
किं नु वक्ष्यति वार्ष्णेयी वधूर्मे मधुसूदनम् ।
द्वारकावासिनी कृष्णमितः प्रतिगतं हरिम् ॥ १६
द्रौपदी हतपुत्रेयं कृपणा हतबान्धवा ।
अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीडयतीव माम् ॥ १७
इदमन्यच्च भगवन्यत्त्वां वक्ष्यामि नारद ।
मन्त्रसंवरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः ॥ १८
योऽसौ नागायुतबलो लोकेऽप्रतिरथो रणे ।
सिंहखेलगतिर्धीमान्घृणी दान्तो यतव्रतः ॥ १९
आश्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः ।
अमर्षी नित्यसंरम्भी क्षेप्तास्माकं रणे रणे ॥ २०
शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च कृती चाद्भुतविक्रमः ।
गूढोत्पन्नः सुतः कुन्त्या भ्रातास्माकं च सोदरः ॥ २१
तोयकर्मणि यं कुन्ती कथयामास सूर्यजम् ।
पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा ॥ २२
यं सूतपुत्रं लोकोऽयं राधेयं चाप्यमन्यत ।
स ज्येष्ठपुत्रः कुन्त्या वै भ्रातास्माकं च मातृजः ॥ २३
अजानता मया संख्ये राज्यलुब्धेन घातितः ।
तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ २४ C. 12. 25 B. 12. 1. 25 K. 12. 1. 24

15 ^{a}) G_1 सौभद्र-. — ^{b}) $K_{4.5}$ B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ सुतान्प्रियान् (by transp.); D_8 [आ]त्मजानि च. — ^{c}) = 10. 10. 12^c. — ^{d}) Dn_2 ते; T_1 G_2 M_{1-3} मा (for मे).

16 ^{a}) $K_{2.4}$ Dn_2 D_8 तु (for नु). D_4 वार्ष्णेया; Ca वार्ष्णेयी (as in text). — ^{b}) T $G_{2.3}$ सुभद्रा; D_7 M वधूः सा. Dn_2 मधुसूदन. — ^{c}) Da_1 द्वारिका-; Da_2 द्वारकां. K_4 D_{2-6} -वासिनं. — ^{d}) T_1 G_3 प्रत्यागतं.

17 ^{a}) D_7 गत- (for हत-). — ^{b}) K_4 बहु- (for हत-). — ^{c}) K_4 $D_{2.6}$ अस्मिन् (for अस्मत्-). — ^{d}) D_7 स्मरणं (for भूयः). $K_{2.4}$ मे (for माम्).

18 For the following, cf. 1. 104 : B. 11. 27 : 5. 142–144. — ^{a}) K_5 $B_{2.3}$ $D_{2.3.5.6}$ तु (for च). $M_{1.3}$ इदं त्वन्यन्महद्दुःखं. — ^{b}) T_2 (before corr.) त्यक्त्वा (for यत्त्वां). T_1 G_{1-3} M त्वा (M_4 सा) (for त्वां). — ^{c}) Da_2 संशयंवरणेन. T_2 G_{1-3} M स्म (for [अ]स्मि). — ^{d}) M_2 योजिताः. K_3 कुंत्या दुःखे नियोजितः.

19 ^{a}) K_5 B Da Dn_1 $D_{2.3.5-7}$ T_1 G_{1-3} M_4 यः स; Dn_2 $M_{1.3}$ यश्च; T_2 M_2 यस्य (for योऽसौ). D_7 T G_{1-3} M -प्राणो (for -बलो). — ^{b}) Dn_1 G_1 [ऽ]प्रतिहतो. — ^{c}) $K_{3.4}$ $B_{1.3}$ (marg.)$._{4.5}$ Dn_2 $D_{4.8}$ सिंहदर्प(K_3 °र्पा)गतिर्; Bo illegible; B_2 damaged; D_7 T G_{1-3} M सिंहविक्रांतगामी च. — ^{d}) K_3 B (B_2 damaged) D (D_1 missing) घृणी दाता; D_7 T G_{1-3} M जितकाशी (for घृणी दान्तो). Ca cites घृणी. G_2 M_2 दृढव्रतः (for यत°).

20 ^{a}) T_1 धृतराष्ट्राणां. — ^{b}) Bo D_7 T G_{1-3} M तीव्र-; D_8 तिक्त- (for तीक्ष्ण-). — ^{d}) D_4 om. the second रणे.

21 ^{c}) K_2 कुंत्यां. — ^{d}) All MSS. (except K_{2-4} D_4; $Ś_1$ K_1 G_4 missing) असौ किल (for च सोदरः).

22 ^{a}) All MSS. (except K_{2-4} D_4; $Ś_1$ K_1 G_4 missing) तं (for यं). — ^{b}) K_4 सूतजं; D_6 पूर्वजं; D_7 G_1 वै तदा; T_1 $G_{2.3}$ $M_{1.3.4}$ मे तदा; T_2 तं तथा; M_2 मे सदा (for सूर्यजम्). — ^{c}) D_7 T $G_{2.3}$ M वीर्य-; T_2 दिव्य- (for सर्व-). — ^{d}) $K_{2.4}$ D_7 G_1 $M_{1.3}$ अवतीर्णं; T G_2 कर्णं त्यक्तं; Ca अवकीर्णं (as in text). $K_{2.4}$ कुले (for जले). — After 22, N ($Ś_1$ K_1 D_1 missing) ins. :

4* मञ्जूषायां समाधाय गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् ।

23 ^{a}) $K_{2.4}$ तं; G_2 यः (for यं). — ^{b}) K_5 B (except B_1) Da Dn $D_{2.3.5.6}$ चाभ्यमन्यत; K_6 चाभिमन्यते; D_8 चात्यमन्यत. — ^{c}) D_7 T G_{1-3} $M_{2.4}$ (*inf. lin.*) सूर्य-; $M_{1.3.4}$ सूत- (for ज्येष्ठ-). — ^{d}) K_2 भ्रातृजः (sic); Bo illegible; B_1 corrupt; B_3 (marg.)$._5$ (m as in text) Da T G_{1-3} M मातृतः (G_1 [before corr.] मंत्रतः); Ca मातृजः (as in text).

24 ^{a}) G_1 महा- (for मया). $K_{2.4}$ तात; K_5 B Da Dn $D_{3.5}$ भ्रात्रा; $D_{2.6.8}$ भ्राता; $G_{1.2}$ $M_{2.4}$ संखे; $M_{1.3}$ संघे (for संख्ये). — ^{b}) D_4 राज- (for राज्य-). T_1 G_3 M पातितः; G_2 पातितं (for घातितः). — ^{c}) M म(M_4 क)र्माणि (for गात्राणि). — ^{d}) D_8 तृण- (for तूल-).

25 Da_1 om. 25^{ab}, while the comm. of Arj. seems

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C 12. 25
B. 12. 1. 25
K. 12. 1. 25

न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतवाहनः ।
नाहं न भीमो न यमौ स त्वस्मान्वेद सुव्रतः ॥ २५
गता किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतम् ।
अस्माकं शमकामा वै त्वं च पुत्रो ममेत्यथ ॥ २६
पृथाया न कृतः कामस्तेन चापि महात्मना ।
अतिपश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतम् ॥ २७
न हि शक्ष्याम्यहं त्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे ।
अनार्यं च नृशंसं च कृतघ्नं च हि मे भवेत् ॥ २८
युधिष्ठिरेण संधिं च यदि कुर्यां मते तव ।
भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां मंस्यते जनः ॥ २९
सोऽहं निर्जित्य समरे विजयं सहकेशवम् ।
संधास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् ॥ ३०
तमवोचत्किल पृथा पुनः पृथुलवक्षसम् ।
चतुर्णामभयं देहि कामं युध्यस्व फल्गुनम् ॥ ३१
सोऽब्रवीन्मातरं धीमान्वेपमानः कृताञ्जलिः ।
प्राप्तान्विषह्यांश्चतुरो न हनिष्यामि ते सुतान् ॥ ३२
पञ्चैव हि सुता मातर्भविष्यन्ति हि ते ध्रुवम् ।
सकर्णा वा हते पार्थे सार्जुना वा हते मयि ॥ ३३
तं पुत्रगृद्धिनी भूयो माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
भ्रातॄणां स्वस्ति कुर्वीथा येषां स्वस्ति चिकीर्षसि ॥ ३४

---

to read it. — [a]) G1 (before corr.) न हीदं (for न हि तं). Ca cites तं. D6 [ऽ]सौ (for ऽपि). — [b]) K2.4 भ्रातार्यं. Da2 श्वैतवाहनः. — [c]) M1.3.4 न च भीमो न च यमौ. — [d]) K4 न त्वस्मान्; G3 स अस्मान् (with hiatus). B1.5 (marg.) सर्वतः; B3 (m as in text) सर्वशः; D7 सुव्रत; T G2 M2.4 तत्त्वतः; G3 सव्रतः (for सुव्रत). D8 स त्वस्माच्चेदसुव्रतः (sic).

26 [a]) K4 यस्य (for तस्य). — [b]) Da1 M1.3.4 न; D7 G1 मे (for नः). — D5 om. (hapl.) 26[c]–27[d]. — [c]) K2.4 D4 हितकामा; B1 समकामा; G1 (orig. as in text) शंकमाना (for शमकामा). — [d]) Dn2 दुःखं; T1 G2.3 त्वं हि (for त्वं च). K3 D4 तं च पुत्रममन्यत.

27 D5 om. 27 (cf. v. l. 26). — [a]) G1 पृथया. Da कृतं; M4 तु तं (for कृतः). M4 कामं; Ca कामः (as in text). — [b]) K3 Da D4 [अ]पि च (by transp.). — [c]) Bo illegible; B1.4.5 D2.3.5.6 अपि पश्चादिदं; Dn D7.8 अथ पश्चा°; T G2.3 अतीवानुचितं; G1 (orig. as in text) अति वानुचितं. K2.3 D4.7 T2 G1–3 M मातर्; K4 वाक्यं; Da D3 Ca मातुर् (for मातरि). — [d]) K2.3 D4.7 T G1–3 M अवोच इति (T2 °चमिति); K4 मातरं प्रति. K3.4 D4.7 T G1–3 M सोब्रवीत् (for नः श्रुतम्).

28 [a]) Da2 B2.4 शक्यामि. D7 T G1–3 M सं- (for [अ]हं). — [b]) D7 T G1–3 M दुर्योधनमहं रणे. — [c]) K5 B1.3 (m as in text) D2.6–8 T G1–3 अनार्यत्वं; B2 Dn अनार्यता; M अनार्यं (M2.3 °र्यस्) तं (for अनार्यं च). K5 B2.3 (m as in text) D2.3.5–8 T G1–3 नृशंसत्वं; B2 नृशंस*; Dn नृशंस्यं च. Da2 अनार्यत्वान्नृशंसत्वे. — [d]) K2.4 Dn कृतघ्नत्वं हि; K5 B Da D2.3.5–8 T G1–3 °घ्नत्वं च; M °घ्नं चापि.

29 [a]) K5 B Da Dn1 D2.3.5–7 T2 G2.3 M संधिं हि; Dn2 संधिर्हि; G1 संधेहि. — [b]) D7 T G1–3 M हि ते वचः (for मते तव). — 29[cd] is illegible in Bo. — [c]) T G2 M भीतं (for भीतो). — [d]) K4 इदं (for इति). B (Bo illegible) D3.5.7 T2 G3 M1.4 मा (for मां). B4 damaged; Dn2 T2 M मन्यते (for मंस्यते).

30 [a]) G1 (before corr.) सोभि- (for सोऽहं). Dn विजित्य. — [c]) D7 G1 संधत्स्ये. K2.4 Dn2 सह पुत्रेण; D7 T G1–3 M धर्मराजेन.

31 [a]) K5 B (Bo illegible) Dn D3.5–8 उवाच; Da1 चोवाच; Da2 वोवाच (for अवोचत्). — [c]) Da2 चतुर्णामभद्रं ते हि (sic). — [d]) K2 D8 फाल्गुणं; K3.5 B Da Dn D2–6 फाल्गुनं.

32 [a]) T1 दीनां (for धीमान्). — [b]) K3.5 Bo.2–5 Dn D2–6.8 वेपमानां. K3–5 कृतांजलिं; D4 कृतांजलि. — With 32[cd], cf. 5. 144. 20[cd]. — [c]) Dn1 D8 प्राप्ता; D7 वध्यान्. B1.2 D2.5.6 Cv विसह्यांश्; Da1 विषह्यां; D8 विषह्याश्; Ca as in text. — [d]) Bo illegible. K4 वहयिष्यामि.

33 33[ab] is illegible in Bo. — [a]) M1 सुते (for सुता). K5 B (Bo illegible) Da Dn D2.3.5–8 T2 G1–3 M देवि (for मातर्), and तव ध्रुवाः (Da D3 M4 °वं) (for हि ते ध्रुवम्). — [cd]) = (var.) 5. 144. 22[cd]. All MSS. (except K2–4 D4; Ś1 K1 D1 G4 missing) सा(Da1 D8 सो)र्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेर्जुने.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तमेवमुक्त्वा तु पृथा विसृज्योपययौ गृहान् ।
सोऽर्जुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रात्रा सहोदरः ॥ ३५
न चैव विवृतो मन्त्रः पृथायास्तस्य वा मुने ।
अथ शूरो महेष्वासः पार्थेनासौ निपातितः ॥ ३६
अहं त्वज्ञासिषं पश्चात्स्वसोदर्यं द्विजोत्तम ।
पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात्प्रभो ॥ ३७
तेन मे दूयतेऽतीव हृदयं भ्रातृघातिनः ।
कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ॥ ३८
सभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशाम्यति ॥ ३९
यदा ह्यस्य गिरो रूक्षाः शृणोमि कटुकोदयाः ।
सभायां गदतो द्यूते दुर्योधनहितैषिणः ॥ ४०
तदा नश्यति मे क्रोधः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ।
कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम ॥ ४१
सादृश्यहेतुमन्विच्छन्पृथायास्तस्य चैव ह ।
कारणं नाधिगच्छामि कथंचिदपि चिन्तयन् ॥ ४२
कथं नु तस्य संग्रामे पृथिवी चक्रमग्रसत् ।
कथं च शप्तो भ्राता मे तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि ॥ ४३
श्रोतुमिच्छामि भगवंस्त्वत्तः सर्वं यथातथम् ।
भवान्हि सर्वविद्विद्वाँल्लोके वेद कृताकृतम् ॥ ४४ C. 12. 45 B. 12. 1. 44 K. 12. 1. 44

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

34 [a]) B_2 (marg.) पुत्रग्रहित्री ; D_4 पुत्रगर्द्धिनी ; G_1 °गृर्द्धिनी ; Ca as in text.

35 [a]) All MSS. (except K_{2-4} D_4 ; $Ś_1$ K_1 D_1 G_4 missing) एवमुक्त्वा किल पृथा. — [b]) Da विसृज्य ; D_8 विसृष्टा (for विसृज्य). D_7 T G_{1-3} M प्रययौ (for [उ]प°). $B_{1.5}$ गृहं. — [c]) D_4 सार्जुनेन. D_4 वीर- (for वीरो). — [d]) $K_{2.3}$ M_3 भ्राता भ्राता ; K_4 B Da $D_{2.3.5.6.8}$ M_2 भ्रात्रा भ्राता (by transp.).

36 [a]) $K_{3.4}$ $B_{0.3-5}$ D_4 चैष ; G_3 चै* ; M_2 वै वि- (for चैव). K_3 D_4 T $G_{2.3}$ M निःसृतो ; K_4 D_7 G_1 निसृतो ; B_1 विधृतो ; Dn_2 विदितो (for विवृतो). — [b]) B_2 G_1 (orig.) वै (for वा). K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ विभो (for मुने). — [c]) Dn_2 D_8 अयं (for अथ). T_2 G_{1-3} M वीरो (for शूरो). D_4 महे- ष्वासाः. — [d]) B_4 Dn $D_{3.8}$ पार्थेनाजौ.

37 [a]) D_7 T_2 $G_{2.3}$ M_1 अहं च ; T_1 हतं च (for अहं तु). — [b]) K_3 D_4 तं सोदर्यं ; K_4 ससो° ; D_3 स्वं सो° ; D_7 सुसो° ; T_2 G_1 सहोदर्यं. Da_1 D_4 द्विजोत्तमः.

38 [a]) D_7 T_1 G_3 M दीर्यते ; D_8 दुष्यते ; Ca दूयते (as in text). K_3 Dn D_8 तीव्रं (for ऽतीव). — [b]) T_2 भ्रातृघातिनं. — [c]) $K_{3.4}$ हि ; Da [ऽ]यं (for ऽहं). — [d]) Da_1 यजेयम् (by metathesis).

39 [a]) G_1 सहायां कृश्य°. — [c]) M_4 [उ]त्पातितः. $K_{2.4}$ D_7 T_1 $G_{2.3}$ कोपः (for क्रोधः). — [d]) B_2 प्रशाम्यते ; Dn_1 स शाम्यति.

40 [a]) K_4 D_7 T G_{1-3} M [अ]प्यस्य ; B_2 तस्य ; Da_1 ह्यसि (for ह्यस्य). B_1 रौक्षाः. — [b]) Da_1 स्पृणोमि कुंदुकोदयाः (sic). — [c]) T_1 दूरे (for द्यूते).

41 [a]) G_2 मे नश्यति (by transp.); G_3 मे नश्यते. $K_{3.5}$ B Da $D_{2.3.5-8}$ रोषः ; D_7 T_2 $G_{1.3}$ M कोपः (for क्रोधः). — [c]) D_7 पादौ सदृशौ (by transp.).

42 [a]) $D_{4.7}$ T_2 G_1 M_{2-4} सादृश्ये. — [b]) $K_{3.4}$ B_1 Da Dn_2 $D_{4.8}$ T_1 G_{1-3} M हि (for ह). — [d]) Da D_7 T G_{1-3} M कदाचिद्.

43 [a]) Dn_2 तु (for नु). — [c]) K_5 B_{2-4} $D_{2.6}$ T_1 G_2 M_2 नु ; Dn तु (for च). D_8 शक्तो (for शप्तो). — [d]) G_3 स (for तत्). G_2 मम (for इह). Da_1 [अ]र्हति. Dn_2 तत्त्वं वक्तुमर्हसि (submetric); D_4 तद्वै त्वं वक्तुमर्हसि.

44 [b]) $K_{2.4}$ कारणं च (for त्वत्तः सर्वं). — [c]) Da T_1 भगवन् (for भवान्हि). Dn_2 विप्रो (for विद्वान्). G_2 भगवन्सर्वधर्मज्ञ. — [d]) D_8 सर्वकारण- वित्तथा. — After 44, D_8 ins. :

5* अनागते वर्तमाने त्रैलोक्ये नात्र संशयः ।

Colophon. — *Sub-parvan :* $K_{3.5}$ B D (D_1 missing) T_1 $G_{2.3}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* K_3 Dn_1 कर्णाभिज्ञानं ; B_1 युधिष्ठिरविलापः ; D_7 युधिष्ठिरा- नुतापः ; G_1 कर्णशापप्रश्नः ; G_2 कर्णशापानुयोगं ; M_{1-3} कर्णोत्पत्तिविचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_{2-4} B_4 Da_1 Dn $D_{2.7.8}$ T G_{1-3} M १ (as in text).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२

C. 12. 46
B. 12. 2. 1
K. 12. 2. 1

वैशंपायन उवाच ।
स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदतां वरः ।
कथयामास तत्सर्वं यथा शप्तः स सूतजः ॥ १
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
न कर्णार्जुनयोः किंचिदविषह्यं भवेद्रणे ॥ २
गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि ते नृप ।
तन्निबोध महाराज यथा वृत्तमिदं पुरा ॥ ३
क्षत्रं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो ।
संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो विनिर्मितः ॥ ४
स बालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः ।
चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठे धनुर्वेदं गुरौ तव ॥ ५
स बलं भीमसेनस्य फल्गुनस्य च लाघवम् ।
बुद्धिं च तव राजेन्द्र यमयोर्विनयं तथा ॥ ६
सख्यं च वासुदेवेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः ।
प्रजानामनुरागं च चिन्तयानो व्यदह्यत ॥ ७
स सख्यमगमद्बाल्ये राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
युष्माभिर्नित्यसंद्विष्टो दैवाच्चापि स्वभावतः ॥ ८
विद्याधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनंजयम् ।
द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ९
ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनम् ।

2

☞ The adhyāya is missing in $Ś_{1}$ K_{1} D_{1} G_{4} (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 ^{a}) D_{8} उक्ते (for उक्तस्). D_{7} T_{1} $G_{2.3}$ तदा (for मुनिर्). Da T_{2} G_{1} M_{2} एवमुक्तस्तु स मुनिर्. — D_{5} reads 1^{b}–2^{a} twice consecutively. — ^{b}) K_{4} वर (for वरः).

2 Before 2, MSS. ins. नारद उवाच. — ^{a}) D_{5} (first time). $_{7}$ S (G_{4} missing) महाराज (for °बाहो). — ^{b}) Dn_{1} पार्थिव; D_{7} S (G_{4} missing) पांडव (for भारत). — ^{c}) Da_{1} कश्चिद् (for किंचिद्). — ^{d}) $Bo_{.2,3}$ $D_{5.6}$ अविसह्यं; Ca as in text. B_{1} क्वचित् (for रणे).

3 ^{a}) G_{1} हि (for तु). — ^{b}) K_{5} B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ तेनघ; T_{1} भारत (for ते नृप). — ^{c}) K_{5} B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ महाबाहो (for °राज). — ^{d}) Da_{2} corrupt.

4 ^{a}) G_{1} एष; Ca क्षत्रं (as in text). D_{5} स्वर्गें. — ^{b}) D_{7} इदं (for इति). — ^{c}) $K_{2.4}$ B D_{4} Cvp संहर्ष-; $D_{2.3.5.8}$ विरोध- (for संघर्ष-). Bo -जननात्तस्मात्; Da -जनकः कर्णः; D_{7} -जजितस्तस्मात् (sic); G_{1} (orig. as in text) -जननादस्मात्. D_{8} सहर्षजनितः कर्णः; T_{1} $G_{2.3}$ संचिंत्य जनितस्तस्मात्. Ca cites संघर्ष-; Cv संघर्षजननः (as in text). — ^{d}) D_{7} S (G_{4} missing) कुंत्या (for कन्या-). D_{7} जातो (for -गर्भो). $K_{2.4}$ D_{4} [ऽ]थ निर्मितः; Da $D_{7.8}$ S (G_{4} missing) विसर्जितः. Cv cites the st. as in text.

5 ^{a}) Da_{2} तेजसां; D_{8} तैजसा (for तेजसा). — ^{c}) K_{5} बभार; Ca चकार (as in text). $K_{2.5}$ Dn_{2} [आं]गिरसः; D_{4} [आं]गिरसं; G_{1} [आं]गिरसे; Ca °रसां (as in text). $K_{2.3.5}$ B Da Dn $D_{2.5.6}$ श्रेष्ठाद्; K_{4} श्रेष्ठां (for श्रेष्ठे). D_{8} जहारासिधनुःश्रेष्ठं (sic). — ^{d}) $K_{2.5}$ B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ गुरोस्तदा; K_{4} गुरोस्तव.

6 ^{b}) K_{2} फाल्गुणस्य; K_{4} फल्गुणस्य; $K_{3.5}$ B Da Dn $D_{2-6.8}$ फाल्गुनस्य. S (G_{4} missing) [अ]स्त्र- (for च). — ^{c}) D_{7} S (G_{4} missing) तव च (by transp.). — ^{d}) M_{2} विनयं यमयोस् (by transp.).

7 ^{b}) Da बालं. K_{5} °धन्वना; D_{7} $M_{1.3}$ °धन्विनः. — Da om. 7^{cd}. — ^{d}) K_{2} [ऽ]न्वदह्य च; K_{4} [ऽ]नुदह्य च; T_{2} $G_{2.3}$ ह्यदह्यत; G_{1} [ऽ]भ्यदह्यत; M_{3} व्यदह्यते.

8 ^{a}) D_{5} सह्यम्. K_{5} Dn अकरोद् (for अगमद्). K_{3} बालो; Da_{1} D_{6} बाले. — ^{b}) K_{5} $B_{2.3}$ (m as in text). $_{5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ च (for वै). — ^{c}) Da_{1} युष्मासु; Da_{2} corrupt (for °भिर्). Da_{1} नित्यं; T_{1} G_{2} स तु (for नित्य-). K_{4} -संदिष्टो; Dn_{1} T_{2} -संरुष्टो; $D_{4.8}$ -संदुष्टो; D_{7} G_{1} -संघुष्टो; T_{1} $M_{2.4}$ -संघृष्टो; G_{3} $M_{1.3}$ -संहृष्टो (for -संद्विष्टो). — ^{d}) K_{4} दैवाश्चापि; D_{8} दुष्टश्चापि; G_{1} (orig.). $_{3}$ देवाच्चापि.

9 ^{a}) Dn सर्वाधिकम्. G_{1} अथावीक्ष्य.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अर्जुनेन समो युद्धे भवेयमिति मे मतिः ॥ १०
समः पुत्रेषु च स्नेहः शिष्येषु च तव ध्रुवम् ।
त्वत्प्रसादान्न मां ब्रूयुरकृतास्त्रं विचक्षणाः ॥ ११
द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षः फल्गुनं प्रति ।
दौरात्म्यं चापि कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ॥ १२
ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो विद्याद्यथावच्चरितव्रतः ।
क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथंचन ॥ १३
इत्युक्तोऽङ्गिरसां श्रेष्ठमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च ।
जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतं प्रति ॥ १४
स तु राममुपागम्य शिरसाभिप्रणम्य च ।
ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत ॥ १५
रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः ।
उष्यतां स्वागतं चेति प्रीतिमांश्चाभवद्भृशम् ॥ १६
तत्र कर्णस्य वसतो महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।
गन्धर्वै राक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समागमः ॥ १७
स तत्रेष्वस्त्रमकरोद्भृगुश्रेष्ठाद्यथाविधि ।
प्रियश्चाभवदत्यर्थं देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ १८
स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्नाश्रमान्तिके ।
एकः खड्गधनुष्पाणिः परिचक्राम सूतजः ॥ १९
सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ।
जघानाज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया ॥ २०
तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।

C. 12. 66
B. 12. 2. 21
K. 12. 2. 21

10 D_6 om. (hapl.) 10–12. — ^{a}) D_7 दत्तम्; T G_3 ज्ञातुम्; G_1 त्वत्त (for वेत्तुम्). — After 10^{ab}, D_8 ins. (= var. 3. 2. 60):

6* अहो चित्रं महच्चित्रं विपरीतमिदं जगत् ।
येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ।

— ^{c}) K_4 समं युद्धे; K_5 B Da Dn $D_{2.3.5}$ समं चाहं. D_8 अर्जुनस्य समश्चाहं. — ^{d}) K_5 B Da Dn $D_{2.3.5}$ युध्येयम् (for भवेयम्).

11 D_6 om. 11 (cf. v. l. 10). D_4 om. up to वि (in ^{d}). — ^{a}) Da_2 समं. K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ शिष्येषु (for पुत्रेषु). B_1 वः (for च). T स्वेषु (for स्नेहः). — ^{b}) K_5 B $D_{2.3.5.8}$ पुत्रेषु च; Da Dn पुत्रे चैव. K_5 Dn_2 D_8 $M_{2.3}$ तथा; T_1 भवान् (for तव). K_5 प्रभो (for ध्रुवम्). M_2 भवेच्छिष्येषु च ध्रुवं. — ^{c}) Da_1 तत्प्रसादान्. G_1 M_1 मा (for मां). Dn_2 कुर्युर् (for ब्रूयुर्). — ^{d}) G_2 अकृतार्थं.

12 D_6 om. 12 (cf. v. l. 10). — ^{b}) K_2 साक्षेपः; B_1 सापेक्ष्यः; D_8 सापेक्ष्यं; M_3 सापेक्षं. $K_{2.4}$ फल्गुणं; $K_{3.5}$ B Da Dn $D_{2-5.8}$ फाल्गुनं. — ^{c}) K_5 B $D_{2.3.5.7.8}$ T_1 G_{2-4} चैव (for चापि).

13 ^{a}) G_2 ब्राह्मास्त्रं. $K_{2.3}$ विंद्यात्. — ^{c}) G_2 वा (for यो). — ^{d}) K_2 विंद्यात्; G_1 (before corr.) [ऽ]विद्वान्.

14 ^{a}) D_4 इत्युक्तैर्गिरसं (corrupt). D_8 चैव (for श्रेष्ठम्). — ^{b}) B_4 (marg.; also as in text) प्रतिगृह्य च; D_8 प्रतिपूजयत्. — ^{c}) K_3 D_4 मनसा; G_1 तरसा. $G_{1.2}$ राजन् (for रामं). — ^{d}) K_3 माहेंद्रं.

15 For the incident, cf. B. 8. 42. 4–9. — ^{b}) $K_{2.4}$ [अ]पि (for [अ]भि-). — ^{d}) K_4 [अ]तिगच्छत; K_5 B (B_4 damaged) $D_{2.3.5.6}$ [अ]भ्यगाच्च तं; D_7 T $G_{1.2}$ [अ]भ्यवंदत; G_3 [अ]भ्यवादयत्.

16 ^{c}) B_1 G_1 उच्यतां; Dn_1 स उक्तः; D_8 उक्तश्च (for उष्यतां). — ^{d}) $K_{2.4}$ D_7 T G अभवत् (for चाभवत्). D_7 S (G_4 missing) तदा (for भृशम्). Da प्रीतिरस्याभवद्भृशं.

17 ^{a}) D_7 T $G_{1.3}$ $M_{1.3.4}$ तस्य (for तत्र). K_3 वसतां. — ^{b}) K_5 $B_{2.3}$ Da $D_{2.3.5.6.8}$ स्वर्गसंनिभे; $B_{0.1.4.5}$ Dn D_7 S (G_4 missing) स्वर्गसंमिते (for पर्वतोत्तमे). — ^{c}) K_{2-4} सर्वैर्; Da देवैर्; Dn युक्तैर् (for यक्षैर्). — ^{d}) Da यक्षैश्च; D_4 दैवैश्च.

18 ^{c}) D_7 T $G_{2.3}$ अत्यंतं (for अत्यर्थं). — ^{d}) $K_{4.5}$ B Dn $D_{2.3.5-7}$ S (G_4 missing) -दानव- (for -गन्धर्व-).

19 ^{b}) Da चरन्नाश्रममंतिके; Dn D_7 विचचाराश्रमांतिके; G_1 रममाणो°; M चरमाणो° (for विचरन्ना°). — ^{c}) Dn_1 D_4 -धनुःपाणिः. — ^{d}) K_5 B Da Dn $D_{2.3.6.8}$ सूर्यजः (for सूतजः).

20 G_1 reads 20^{ab} on marg. — ^{a}) D_4 T_2 साग्निहोत्र-; G_1 M_{1-3} सोग्निहोत्रे (for °होत्र-). D_7 T $G_{1.2}$ M -प्रमत्तस्य; G_3 -प्रवृत्तस्य (for -प्रसक्तस्य). — ^{b})

2

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 66
B. 12. 2. 21
K. 12. 2. 21

कर्णः प्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
अबुद्धिपूर्वं भगवन्धेनुरेषा हता तव ।
मया तत्र प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनः ॥ २२
तं स विप्रोऽब्रवीत्क्रुद्धो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
दुराचार वधार्हस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ २३
येन विस्पर्धसे नित्यं यदर्थं घटसेऽनिशम् ।
युध्यतस्तेन ते पाप भूमिश्चक्रं ग्रसिष्यति ॥ २४
ततश्चक्रे महीग्रस्ते मूर्धानं ते विचेतसः ।
पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छ नराधम ॥ २५
यथेयं गौर्हता मूढ प्रमत्तेन त्वया मम ।
प्रमत्तस्यैवमेवान्यः शिरस्ते पातयिष्यति ॥ २६
ततः प्रसादयामास पुनस्तं द्विजसत्तमम् ।
गोभिर्धनैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ॥ २७
नेदं मद्व्याहृतं कुर्यात्सर्वलोकोऽपि वै मृषा ।
गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्यं ते तत्समाचर ॥ २८
इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ।
राममभ्यागमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

D_a कदाचिद् (for कस्य°). — [c]) B_1 पार्थौ; D_8 T_1 $G_{2.3}$ पार्श्वे.

21 [a]) D_7 तदा (for तद्). G_2 अज्ञानात् (for अज्ञान-). — [b]) K_3 न्यवेदयेत्.

22 [b]) T_1 $G_{2.3}$ [अ]भवत् (for तव). — [c]) D_n च (for मे). — [d]) D_8 कुरुश्रेष्ठ (for °ष्वेति). $D_{3.5.6}$ ततः (for the first पुनः).

23 [a]) K_5 [ऽ]भवत्; D_a [ऽ]वदत् (for ऽब्रवीत्). — [b]) D_3 निर्भक्ष्ययन्; D_5 निर्भक्षयन् (for निर्भर्त्स°). — [c]) T_1 यथाहं; G_2 [अ]यथार्हं; G_3 यथार्हस् (for वधार्हस्). G_1 (before corr.) दुराचारवदर्हस्त्वं. — [d]) G_1 प्राप्स्यसि.

24 [a]) M_1 [अ]पि (for वि-). — [b]) $K_{2.4}$ D_4 तप्यसे; D_7 वदसे (for घटसे). D_n D_8 भृशं; D_7 T G_{1-3} M सदा (G_1 orig. तदा) (for ऽनिशम्). — [d]) D_a D_n D_8 S (G_4 missing) चक्रं भूमिर् (by transp.). M_2 गमिष्यति (for ग्रसि°).

25 D_4 om. (hapl.) 25–26. — [b]) D_{a1} विचेष्टितं; D_{a2} D_7 T G_{1-3} $M_{1.3.4}$ विचेष्टतः; M_2 [ऽ]पि चेष्टतः. — [c]) M_1 घातयिष्यति. — [d]) D_{a1} शत्रुगच्छन्नराधमः (corrupt).

26 D_4 om. 26 (cf. v. l. 25). — [a]) K_2 येनैव (for यथेयं). — [b]) D_a D_7 S (G_4 missing) प्रमत्तस्य. B_8 (m as in text) [अ]नघ (for मम). — [c]) K_4 B $D_{2.3.6.7}$ तथा चान्यः; K_5 D_a D_n D_8 तथारातिः; D_5 यथा चान्यः (for [ए]वमेवान्यः). G_1 प्रमत्तस्येव मे वाचा (marg. वाचः). — [d]) G_1 शरस् (for शिरस्).

27 [a]) K_5 B D_n $D_{2.3.5.6.8}$ शप्तः; D_a कर्णः; D_7 T $G_{2.3}$ M स तु; G_1 (*int. lin.*) सतः (for ततः). — [b]) K_5 B_{2-4} D_{n1} $D_{2.3.5.6}$ कर्णस्तं; $B_{0.1.5}$ D_{n2} $D_{7.8}$ T M ततस्तं; G_3 सततं (for पुनस्तं). D_7 S (G_4 missing) द्विजमार्तवत्. — [c]) D_4 गाभिर्. $K_{2.4}$ दानैश् (for धनैश्). — [d]) G_1 (before corr.) न (for स).

28 [a]) D_{n1} न हि; D_{n2} नेह; Cnp नेदम् (as in text). $K_{2.3}$ मयाहृतं; K_4 B D_a $D_{2.3.5}$ T_2 G_1 M अव्याहृ(B_5 °कृ)तं; D_n D_8 मे व्याहृ(D_{n1} °ह)तं; T_1 $G_{2.3}$ मद्वचनं (for मद्व्याहृतं). — [b]) D_7 T G_{1-3} ब्रह्मलोके(G_1 °को)पि; M ब्रह्मा लोके($M_{2.3}$ °को)पि (for सर्वलोकोऽपि). K_5 B D_a $D_{2.3.5.6}$ T_2 G_1 M केवलं; D_7 T_1 G_2 चान्यथा (for वै मृषा). — [d]) M_2 कार्ये (for कार्यं). D_6 तत्तत्; T_1 G_2 यत्तत्; G_3 तद्वै; M_1 त्वेतत्; M_2 एतत् (for ते तत्).

29 [a]) T_2 इत्युक्ते. B_1 [अ]सौ (for [अ]थ). — [b]) D_{a1} अधोमुखं. — [c]) $K_{3.5}$ B D_{n1} D_{3-7} T_2 G_1 अभ्य°; D_8 अत्य° (for अभ्या°). — [d]) D_7 S (except G_2; G_4 missing) तमेव (for तदेव).

Colophon. — *Sub-parvan*: K_{3-5} B D_a D_n D_{2-7} G_{1-3} M (K_3 D_4 with prefixed उत्तमे आनुशासने) राजधर्म. — *Adhy. name*: B_1 ब्रह्मशापकथनं; D_n D_7 T_1 कर्णशापः; G_2 कर्णस्य शापप्राप्तिः; M_2 कर्णपशुवधशापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_3 $B_{2.4}$ D_{a1} D_n $D_{2.7.8}$ S (G_4 missing) 2 (as in text). — *Śloka no.*: D_{n2} 28; D_8 30.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३

नारद उवाच ।

कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रश्रयेण दमेन च ।
तुतोष भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूषया तथा ॥ १
तस्मै स विधिवत्कृत्स्नं ब्रह्मास्त्रं सनिवर्तनम् ।
प्रोवाचाखिलमव्यग्रं तपस्वी सुतपस्विने ॥ २
विदितास्त्रस्ततः कर्णो रममाणोऽऽश्रमे भृगोः ।
चकार वै धनुर्वेदे यत्नमद्भुतविक्रमः ॥ ३
ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममन्तिकात् ।
कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कर्शितः ॥ ४
सुष्वाप जामदग्न्यो वै विस्रम्भोत्पन्नसौहृदः ।
कर्णस्योत्सङ्ग आधाय शिरः क्लान्तमना गुरुः ॥ ५
अथ कृमिः श्लेष्ममयो मांसशोणितभोजनः ।
दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशमागमत् ॥ ६
स तस्योरुमथासाद्य बिभेद रुधिराशनः ।
न चैनमशकत्क्षेप्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् ॥ ७
संदश्यमानोऽपि तथा कृमिणा तेन भारत । C. 12. 82 B. 12. 3. 8 K. 12. 3. 8

3

☞ The adhyāya is missing in Ś1 K1 D1 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 G4 begins with adhy. 3, but portion of the text from st. 1 up to पवा (in 4^{d}) is lost on a broken folio in it. D8 om. the ref. — b) K4 B2. 4. 5 T2 प्रश्रयेन; K5 B3 Dn D3. 5. 6 प्रणयेन; B1 प्रशमेण; D2 नयेन च; D8 प्रभावेन; Ca.np प्रश्रयेण (as in text). G2 दयेन (for दमेन). — d) D7 G1. 2 तदा (for तथा).

2 G4 damaged. — a) K2. 3 D4 सर्वं; K4 सर्व- (for कृत्स्नं). D7 S (G4 damaged) ततस्तस्मै (D7 T1 G2. 3 °स्तुष्टो) महातेजा. — c) Dn1 [अ]र्थिनम् (for [अ]खिलम्). K3. 4 Dn1 D4 अव्यग्रस्; D6 अत्युग्रं. D7 S (G4 damaged) प्रोवाच सु(D7 स)महाप्राज्ञः. — d) K5 तं तपस्वी; B (except B2) Da1 D2. 3. 5. 6 G4 तपस्वी स; Da2 om.; Dn तपस्वी तत्; D7 T2 G1 M स तपस्वी; T1 G2. 3 सुतपस्वी (for तपस्वी सु-). Dn2 -तपस्विनं.

3 G4 damaged. — a) D6 विदितास्त्रं; D7 विजितास्त्रस्. — b) S (G4 damaged) भ्रममाणो. T G2. 3 गुरोः (for भृगोः). — c) K4 D4. 8 [ए]व; Dn2 [ए]वं; D6. 7 S (G4 damaged) च (for वै). Da धनुर्वेद-.

4 G4 damaged up to पवा (in d). — b) S (G4 damaged) चचार (for चरन्). K2-4 D4 विचरन्नाश्रमांतिके (K3 D4 °कं); D7 विचचाराश्रमांतिकात्. — d) K2 Bo. 1 Dn D3. 5. 8 कर्षितः; K4 कर्षतः.

5 a) Dn1 D3 सुस्वाप. K5 B2. 3 D2. 3. 5. 6 तु; Bo. 1. 4. 5 [ऽ]थ (for वै). — b) K3-5 B1-3 D (except Dn1; D1 missing) T G3 विश्रंभो°. Ca cites विश्रंभः. — c) D7 S तस्योत्संगे समाधाय. Ca cites उत्संगे. — d) D8 शांतमना; G1 (before corr.) क्षांत° (for क्लान्त°). D7 S (except G1) भृगुः (for गुरुः).

6 G4 damaged for 6^{ab}. — a) Bo Dn1 D4 अथ क्रिमिः; T2 M अधःकृ(M1. 3 °क्रि)मिः; G1 अधोकृमिः. K4. 5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 श्लेष्ममेदो-; Da श्लेष्मपूय-; G1 श्रेष्ठमयो. — c) D7 S दारुणाकारः; D8 दारुणः स्पर्शः. — d) D4 corrupt. B Da Dn2 D6 [अ]भ्यासम्. K5 B Da Dn D2. 3. 5-7 आगतः (for आगमत्).

7 a) D7 S समासाद्य (for अथा°). — b) D6. 8 रुधिरासनः. — c) K3 चैवम् (for चैनम्). — d) G4 damaged. D7 T1 G1-3 M वक्तुं (for हन्तुं). K5 Da D8 चापि.

8 a) G4 damaged. K5 B Da Dn1 D8 T G2. 3 स दश्य°; D3. 5 स दंश्य°; D6 संदस्य°; G1 संदश्य°; M4 स दश्य° (for संदश्य°). K5 Bo. 2-5 Dn D2. 3. 5. 6 तु तथा; B1 कर्णस्तु; D8 तु तदा (for [अ]पि तथा). — b) K2 Bo. 2 D6. 8 क्रिमिणा. Da भारतः. — c) K5 B Da Dn D2. 3. 5-8 S (G4 damaged) गुरोः (for गुरु-). K3 -प्रबाधे शंकी स; K5 Bo. 2-5 Da Dn D2. 3. 5-8 T2 प्रबोधनाशंकी; B1 प्रबोधमाशंक्य; D4 -प्रबोधशंकी स; T1 G M प्रबोधनाकांक्षी (for -प्रबोधशङ्की च). — d) K2 G2 तमुपेक्षत; B1 तमुपेक्ष्य च; D7 T G1. 3. 4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 22
B. 12. 3. 8
K. 12. 3. 8

गुरुप्रबोधशङ्की च तमुपैक्षत सूतजः ॥ ८
कर्णस्तु वेदनां धैर्यादसह्यां विनिगृह्य ताम् ।
अकम्पन्नव्यथंश्चैव धारयामास भार्गवम् ॥ ९
यदा तु रुधिरेणाङ्गे परिस्पृष्टो भृगूद्वहः ।
तदाबुध्यत तेजस्वी संतप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ १०
अहोऽस्म्यशुचितां प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया ।
कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ॥ ११
तस्य कर्णस्तदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणम् ।
ददर्श रामस्तं चापि कृमिं सूकरसंनिभम् ॥ १२
अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतम् ।
रोमभिः संनिरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः ॥ १३
स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवासृजत् ।
तस्मिन्नेवासृक्संक्लिन्ने तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४
ततोऽन्तरिक्षे ददृशे विश्वरूपः करालवान् ।
राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ॥ १५
स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः ।
स्वस्ति ते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतम् ॥ १६
मोक्षितो नरकादस्मि भवता मुनिसत्तम ।
भद्रं च तेऽस्तु नन्दिश्च प्रियं मे भवता कृतम् ॥ १७
तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

तदुपै(D7 °पे)क्षत. B3 Dn सूर्यजः; D7 T G1 M2. 4 सत्तमः; G2-4 M1. 3 सत्तम (for सूतजः).

9 ^{a}) D7 T G2-4 च (for तु). — ^{b}) D8 असह्य. D8 तं (for ताम्). — G4 damaged for 9^{cd}. — ^{c}) G1 अवपन् (for अकम्पन्). K2 G1 अव्यथश्च; K3 D4 अव्यथाश्च; K4 नाव्यथश्च; Da1 अव्यथांश्च; D8 अव्यथं (for अव्यथंश्च). D2. 3 चैवं (for चैव). K5 B4 Dn G2 अकंपयन्नव्यथयन्; B0-3. 5 D7 T1 G3 M1. 3. 4 अकंपयन्नव्यथंश्च; T2 अकंपनव्यथश्चैव (sic).

10 ^{a}) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 [अ]स्य; D7 S स (T2 सु·) (for तु). K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 [अं]गं. — ^{b}) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 परिस्पृष्टं; T2 परिप्लुष्टे; M1. 3 परिसृष्टो. Da D8 भृगुद्वहः; D7 S [ऽ]भव(M4 भवे)द्गुरुः. — ^{c}) B D3. 5 ततो (for तदा). Da1 बुध्यते; D3 [अ]युध्यत (!). — ^{d}) K5 B Dn1 D2. 3. 5. 6 संत्रस्तश्च; Dn2 संतुष्टस्; D7 T G2-4 प्रबुद्धश्च; G1 M संरब्धश्च (for संतप्तश्च). Da1 चैवम्; Da2 चैदम्; Dn2 त्विदम्; T G M4 चैनम् (for चेदम्).

11 ^{a}) K2. 4 [अ]नुचितं (for [अ]शुचितां). — ^{b}) D7 G1 M1-3 च कृतं; T G2-4 किं कृतं; M4 च त्वया (for क्रियते). Da [ऽ]नघ; M4 कृतं (for त्वया). — 11^{cd} is damaged in G4. — ^{d}) K2. 4 Da1 D7. 8 यथा तथ्यम्. D7 S (G4 damaged) ममा(G1 before corr. °या)नघ (for इदं मम).

12 K4 om. 12^{ab}. — ^{a}) T1 G3. 4 तथा (for तदा). D4 M1. 3 [आ]चष्टे. — ^{b}) Bo. 2 Dn1 D6 क्रिमिणा; Da क्रमिणा. Da परितक्षणं. — ^{c}) B1 तत्रापि (for तं चापि). — ^{d}) K4 Bo Dn1 D2. 6 क्रिमिं; Da क्रमिं. B Da D3. 5. 6. 8 शूकर·; D7 तूकर·. D7 S ·संस्थितं (for ·संनिभम्).

13 ^{a}) B1 अष्टापदं. — ^{b}) Bo Da शूचीभिर्; B2 D8 शुचीभिर्. D7 S परि· (for इव). — ^{c}) G1 सूचिभिः (for रोमभिः). — ^{d}) K2. 3 D4 अणुकं; K4 अणकं; K5 D2. 3. 5. 6 भल्लूकं; Da सलर्कं; S अळर्कं (for अलर्कं).

14 ^{a}) G1 सं· (for स). Da1 दष्टमात्रो. — ^{b}) K4 Bo Da Dn1 क्रिमिः. D1. 3 अपासृ°. — ^{c}) K3 D4 अथ (for एव). K2 [अ]सृक्· (submetrical); K4 [अ]सृक्त·; K5 B1 Dn D2. 3. 5 [अ]सृजि; Bo. 2-4 Da S Cv [अ]स्रवि·; B5 [अ]सुवि·; D6 [अ]सृज·; D7 [आ]स्र वि·; D8 [आ]स्त वि· (for [अ]सृक्सं·). Ca cites अस्रं. Dn ·क्लिन्नस्.

15 ^{a}) B [अं]तरीक्षे. Da2 विश्वस्य (for ददृशे). — ^{b}) B3 (m as in text) कलापवान्; S कराळवान्; Ca as in text. — 15^{cd} is damaged in G4.

16 ^{b}) D6 बभासे. — ^{d}) K6 B2. 3 D2. 3. 5-7 S गमिष्येहं. D8 यथातथं; M2 यथागतः.

17 ^{a}) Da1 D7 मोक्षिते. G2 जनकाद् (for नरकाद्). K5 B Da Dn D2. 3. 5-8 अस्माद् (for अस्मि). — ^{b}) K2. 4 भगवन्; K3 D4 त्वयेह (for भवता). Da D8 °सत्तमः; D4 °सत्तमं. — 17^{cd} is damaged in G4. — ^{c}) K5 B D2. 3. 5 m. 6 तवास्तु; Da ते चस्तु (sic); Dn2 चेदस्तु; D4 चतस्तु (sic) (for च तेऽस्तु). K2. 4 भगवन्; K3 हर्षश्च; K5 B Da Dn

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् ॥ १८
सोऽब्रवीदहमासं प्राग्गृत्सो नाम महासुरः ।
पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ॥ १९
सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामपहरं बलात् ।
महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि ॥ २०
अब्रवीत्तु स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः ।
मूत्रश्लेष्माशनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे ॥ २१
शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मन्नित्येवं तमथाब्रुवम् ।
भविता *भार्गवे राम इति मामब्रवीद्भृगुः ॥ २२
सोऽहमेतां गतिं प्राप्तो यथा नकुशलं तथा ।
त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापयोनितः ॥ २३
एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययौ रामं महासुरः ।
रामः कर्णं तु सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४
अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् ।
क्षत्रियस्यैव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥ २५
तमुवाच ततः कर्णः शापभीतः प्रसादयन् ।
ब्रह्मक्षत्रान्तरे सूतं जातं मां विद्धि भार्गव ॥ २६
राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्नस्त्रलुब्धस्य भार्गव ॥ २७
पिता गुरुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः । C. 12. 102 B. 12. 3. 28 K 12. 3. 28

D2.3.5.6 वंदे त्वां; D7 T G2.3 M1–3 वृद्धिश्च; D8 भो देव; G1 सिद्धिश्च; M4 वृद्धिः स्यात् (for नन्दिश्च).

18 ^{c}) K3 om. from नरकं up to भृगो (in 19^{d}). — ^{d}) B3 (marg.; also as in text) G1 नः; D4 तव (hypermetric); D8 तं (for तत्). D6 प्रतिपन्नोब्रवीदिह.

19 K3 om. up to भृगो (cf. v. l. 18). — ^{ab}) D6 मां संविद्धि भवे च प्राग् (for ^{a}). D4 प्रागृत्सो; D8 प्राभेत्सो (for प्राग्गृत्सो). K5 B Da Dn D2.3.5.6 दंशो; D7 वसो; T1 G2–4 यास्को; T2 G1 M1.3.4 ग्रस्तो; M2 अस्तो (for गृत्सो). D7 S [अ]स्मि नामतः (M4 राक्षसः) (for महासुरः). — ^{d}) D7 T1 G1.2 तु सवया इव. G3 इह (for इव).

20 ^{a}) T1 G2–4 हि; T2 तु; G1 स- (for सु-). Da -दयिता-. — ^{c}) K3 G1 अपि (for अभि-). — ^{d}) K4 Bo क्रिमिभूतो. B3 D6 [ऽ]पतद्; D7 [ऽ]भवं; G2 पतन्.

21 ^{a}) K5 B Da Dn D2.3.5–7 T G2.3 M हि; G1.4 च (for तु). D7 T1 M मा (for मां). K5 Da2 D2.3.5.6 क्रुद्धस; Da1 क्रोधो (for क्रोधात्). — ^{b}) G1 तत्र (before corr. °था) सर्व- (for तव पूर्व-). — ^{c}) B2.3 (marg.) D8 पूय- (for मूत्र-). B1.2 -श्लेष्माशनं. — ^{d}) M3 निरयः. Da2 °पत्स्यसि.

22 ^{a}) Da1 शापशांतो; D8 शापस्यांतं. T2 M2.3 भवद् (for भवेद्). — ^{b}) B (except B3) Da D2.3.5 G1 M इत्यहं. Da1 अथाद्रुवं; M1.3 °ब्रवी(M3 °व)त्. — ^{c}) K2.4 D4 S भार्गवो; K3.5 B Da Dn D2.3.5–8 भार्गवाद् (for *भार्गवे). K5 B Da Dn D2.3.5–8 रामाद्. — ^{d}) Dn2 इदं (for इति). G1 गुरुः; M2 विभुः (for भृगुः).

23 ^{a}) K3.5 B3 Dn2 D4 एनां (for एतां). D7 T G3.4 दशां (for गतिं). — ^{b}) B (except B1) Da Dn2 D2.3.5–8 T G M2 नकुशलस; Dn1 ह्यकुशलं. — ^{c}) Da समागम्य. — ^{d}) K4 °योनिजः.

24 ^{b}) G1 नाम (for रामं). — ^{c}) K5 B Dn D2.3.5–8 G2 M2 च (for तु). K2–4 D4 G1 सक्रोध.

25 ^{a}) T2 अतिदुःखतरं. T1 G3.4 मूर्ख (for मूढ). — ^{c}) K3.5 B (except B1) Da Dn D2–7 T2 G1.2.4 M क्षत्रियस्येव. — ^{d}) K2 काम्यया; B3 कामं मा; D7 को वा त्वं; D8 कामं यत्; T G3.4 M2 कामये; Ca कामया (as in text). ❀ Cn: कामया स्वरसेन । ❀ Da उच्यते.

26 ^{b}) K5 B2–4 D2.3.5.6 शापाद् (for शाप-). B1 स प्रसा° (hypermetric). — ^{cd}) B1 ब्रह्मन् (for ब्रह्म-). D8 -क्षत्राक्षते; T1 -क्षेत्रांतरे. Ca cites अंतरा. K5 B Da Dn D2.3.5–8 G1 M जातं सूतं (by transp.). T G2.4 जातं सूतजं (for सूतं जातं मां). B6 D5 भार्गवं; G1 भारतर्गव (corrupt).

27 ^{a}) Da T2 राधेयं कर्णमिति (T2 °र्ण इति). — ^{b}) Da1 जनाधिपः; G1 मनीषिणः (also जना भुवि, as in text). — ^{c}) Da1 ते (for मे). — ^{d}) Da अस्त्रलब्धस्य; D7 अस्त्रयुद्धस्य.

28 ^{a}) G1 नः (for न). — ^{b}) M2.3 यश्च (for वेद-). D8 -दतः; G1 -व्रतः (for -प्रदः). — ^{c}) Bo

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 102
B. 12. 3. 28
K. 12. 3. 28

अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवान्तिके ॥ २८
तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोषः प्रहसन्निव ।
भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिम् ॥ २९
यस्मान्मिथ्योपचरितो अस्त्रलोभादिह त्वया ।
तस्मादेतद्धि ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ॥ ३०
अन्यत्र वधकालात्ते सदृशेन समेयुषः ।
अब्राह्मणे न हि ब्रह्म ध्रुवं तिष्ठेत्कदाचन ॥ ३१
गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते ।
न त्वया सदृशो युद्धे भविता क्षत्रियो भुवि ॥ ३२
एवमुक्तस्तु रामेण न्यायेनोपजगाम सः ।
दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

नारद उवाच ।
कर्णस्तु समवाप्यैतदस्त्रं भार्गवनन्दनात् ।
दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ॥ १
ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयंवरे ।
कलिङ्गविषये राजन्राज्ञश्चित्राङ्गदस्य च ॥ २
श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत ।

Da ततो (for अतो). K_3 Da_1 भार्गवम्.

29 [a]) M_4 तद् (for तम्). $D_{6.8}$ भृगुः (for भृगु-). — [b]) K_3 *रोषः; $Bo._{1.3}$ (marg.; also as in text).$_4$ सक्रोधः; G_1 सरोषं; $M_{1.3}$ स रोषात् (for सरोषः). K_3 प्रसहन्; K_5 $B_{1.4}$ (marg.; also as in text).$_5$ Da_2 Dn_1 $D_{2.3.5-8}$ S (except G_1) प्रदहन्. — [c]) K_3 कर्णं (for दीनं).

30 For the incident, cf. B. 8. 90. 82[ab]. — [a]) B Da $D_{2.3.5.6}$ M मिथ्योपचीर्णोहम्; D_7 T G_{3-4} मिथ्याप(G_2 °प्र)चीर्णोहम्; G_1 मिथ्याविती(*sup. lin.* °ची)र्णोहम्. — [b]) $K_{2.4}$ -[ऽ]स्यस्त्रलोभाद्; K_3 $D_{4.8}$ -[ऽ]स्म्यस्त्रलोभाद्; K_5 Dn ह्यस्त्रलोभाद्; T G_{2-4} अस्त्रहेतोर्. — [c]) K_3 D_4 नैतद्धि; K_5 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S एतन्न (for एतद्धि). — [d]) B_{1-3} प्रतिभाष्यति; G_1 (before corr.) °भास्यते.

31 [a]) K_3 अन्यथा. K_3 वधकालांद्धि; Da °कालात्तु; D_2 °कालांते; D_6 °कालं ते; D_7 कालात्ते मूढ; D_8 वधकालाभे. — [b]) K_2 समीयुषः; B_3 समेयुसः; Ca °युषः (as in text). — [c]) Dn_2 अब्रह्मणे; D_8 अब्रह्माणे. B_1 ब्रह्मन्. Da_1 अब्राह्मणो न च न हि. — [d]) D_7 S चिरं; Ca ध्रुवं (as in text). $M_{1.3}$ तिष्ठन्.

32 [a]) D_7 हि (for ते). — [d]) K_2 युधि (for भुवि). B_1 क्षत्रियो वै भविष्यति; Da Dn_1 क्षत्रियो भविता भुवि.

33 [a]) K_5 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ स (for तु). — [b]) G_1 M [अ]पजगाम. K_6 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ ह (for सः). — [d]) B_4 कृतार्थो. D_4 [अ]ब्रुवीत्.

Colophon om. in Dn_2. — *Sub-parvan :* $K_{3.5}$ B Da D_{2-6} $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* Dn_1 कर्णास्त्रप्राप्तिः; D_7 कर्णचरितं; T_1 रामकर्णसंवादः; $G_{2.4}$ कर्णरामसंवादः; M_{1-3} कर्णशापप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $B_{1.2.4}$ Da_1 Dn_1 $D_{2.7.8}$ S 3 (as in text). — *Śloka no.:* D_8 33.

4

☞ The adhyāya is missing in $Ś_1$ K_1 D_1 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D_8 om. the ref. — [a]) B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ S [ए]वम् (for [ए]तद्). — [b]) G_1 शस्त्रं (for अस्त्रं). $Bo._{1.4}$ (m as in text).$_5$ °सत्तमात् (for °नन्दनात्). — K_3 om. 1[c]–2[d].

2 K_3 om. 2 (cf. v. l. 1). D_2 om. from 2[b] up to कन्यार्थं (in 3[d]). — [b]) $G_{2.3}$ समागम्य; M_2 समागच्छन्. — For 2[c], D_8 reads कलिंगविषयो रागविषये रागमब्रवीत् । श्रुत्वान् (corrupt). — [d]) $K_{2.4.5}$ D_4 तु; $B_{1.3}$ M ह (for च).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ॥ ३
श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान्सर्वपार्थिवान् ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ॥ ४
ततः स्वयंवरे तस्मिन्संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
समापेतुर्नृपतयः कन्यार्थे नृपसत्तम ॥ ५
शिशुपालो जरासंधो भीष्मको वक्र एव च ।
कपोतरोमा नीलश्च रुक्मी च दृढविक्रमः ॥ ६
सृगालश्च महाराज स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः ।
अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ॥ ७
एते चान्ये च बहवो दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
म्लेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ॥ ८

काञ्चनाङ्गदिनः सर्वे बद्धजाम्बूनदस्रजः ।
सर्वे भास्वरदेहाश्च व्याघ्रा इव मदोत्कटाः ॥ ९
ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत ।
विवेश रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्षधरान्विता ॥ १०
ततः संश्राव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत ।
अत्यक्रामद्धार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ ११
दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत लङ्घनम् ।
प्रत्यषेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ॥ १२
स वीर्यमदमत्तत्वाद्भीष्मद्रोणावुपाश्रितः ।
रथमारोप्य तां कन्यामाजुहाव नराधिपान् ॥ १३
तमन्वयाद्रथी खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् । C. 12. 121 B. 12. 4. 14 K. 12. 4. 14

3 D_2 om. up to कन्यार्थं (cf. v. l. 2). — ^{a}) K_3 भीमं; D_7 S महद् (for श्रीमद्). — ^{b}) K_5 $D_{3.5.6}$ चैव ह (for भारत). — ^{cd}) K_5 $Bo._{2-5}$ Da Dn $D_{3.5-8}$ M कन्यार्थे; G_1 कन्यात्वे. $Bo._3$ (marg.; also as in text). $_{4.5}$ Da Dn समुपागताः. B_1 शतशस्तत्र कन्यार्थे राजानः समुपागताः.

4 ^{b}) Da प्रयातान्; T G $M_{1.3}$ सहितान्; Ca as in text. — ^{c}) D_8 कांचनां तात; G_1 °नाभेन.

5 ^{a}) G_1 तत्र (for तस्मिन्). — ^{b}) S नानादेश्या महारथाः. — ^{c}) K_5 $B_{2.3}$ (m as in text) $D_{2.3.5.6}$ समाजग्मुर्; D_8 समाययुर् (for °पेतुर्). — ^{d}) Da D_8 $B_{1.2}$ (m as in text) कन्यार्थं. Da D_6 नृपसत्तमाः (Da_1 °मः); T $G_{3.4}$ राजसत्तम.

6 ^{b}) $K_{2.4}$ वज्र; K_3 वाक्र; K_5 $B_{2.3}$ (m as in text) Da $D_{2.3.5.6}$ बभ्रुर्; Dn_1 D_8 चक्र; D_4 वक्त्र; D_7 G_1 बक (for वक्र). — ^{c}) D_7 कपोतनामा. Da_2 लीलश्च (for नीलश्च). G_1 काळरोमातिनीलश्च. — ^{d}) $M_{1.3.4}$ रुग्मी; M_2 रश्मी (for रुक्मी).

7 ^{a}) K_5 B Dn_1 $D_{2.4.6-8}$ शृगालश्च; Da सुबलश्च. Ca cites शृगालो. K_{2-5} B Da Dn $D_{3-5.8}$ G_2 महाराजस; D_7 T $G_{3.4}$ महीपालस्. — ^{b}) Da त्रिगर्ता°; D_8 त्रिगर्वा°; T_1 G_{2-4} त्रैलोक्या°; T_2 M त्रैराज्या°; G_1 कैराज्या° (for स्त्रीराज्या°). $Bo._5$ तथा; D_6 तु यः (for च यः). — ^{c}) D_7 S विशोकः (G_3 विकोशः). — ^{d}) Da वीरस्तु; D_7 T_1 G_{2-4} रामश्च; T_2 G_3 राजश्च (for वीरश्च). Da_2 नाम यः; G_1 मानवः (for नामतः).

8 ^{a}) Dn [ऽ]पि (for the first च). — ^{b}) $B_{2.3}$ (m as in text) $D_{2.3.5.6}$ दक्षिणापथम्; D_7 दक्षिणं तीरम् (for °णां दिशम्). Da आस्थिताः. — ^{c}) $Bo._5$ D_7 °चार्य(D_7 °रा)श्च; B_1 म्लेच्छार्याश्चैव; B_2 $D_{4.6}$ S °श्चार्याश्च; B_3 Da °नू(Da_2 °तू)पाश्च. — ^{d}) K_5 $D_{2.3.5.6}$ तथैव च; B_1 च सर्वशः (for च भारत).

9 G_1 reads 9 on marg. — ^{b}) K_2 बहु-; K_3 बद्धा; K_4 खकु- (sic); K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ शुद्ध-; M_2 बंध- (for बद्ध-). K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ -प्रभाः (for -स्रजः). — ^{c}) D_8 सर्व- (for सर्वे). B_1 सुवर-; Dn_2 भासुर- (for भास्वर-). — ^{d}) K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T G ब(Bo om. ब)लोत्कटाः.

10 D_4 om. (hapl.) 10. G_1 reads 10 on marg. K_5 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}. — ^{d}) Da_1 धातृ- (for °त्री-). $K_{2.4}$ B Da S °वर्षवरा°; Dn_2 °वरधरा°; D_8 °वर्षचरा° (for °वर्षधरा°). Ca cites वर्षवरः; Cv वर्षधराः.

11 G_1 reads 11 on marg. K_5 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) K_2 सांश्राव्यमानेषु; K_4 संश्रव्यमानेषु; B_2 Dn_1 संश्राव्यमानेषु; T_2 संश्रम्यमाणेषु. — ^{d}) Da_1 वरवर्णनी.

12 ^{b}) K_4 न मर्मयत (for नामर्ष°). G_2 लाववं (for लङ्घनम्). — ^{c}) Bo प्रत्यषेधत; B_4 अत्यषेधच्च. D_7 S स (for च). — ^{d}) Dn_1 आजहार नराधिपः.

13 Da_2 om. up to द्रोणा (in ^{b}). — ^{a}) K_5 राज- (hypermetric); T_2 G स्व- (for स). D_8 °मत्तश्च. — ^{b}) K_4 Da_1 G_1 [अ]पाश्रितः; D_8 [अ]पासृजत्. — ^{d}) K_7 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ आजहार नराधिपः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12 121 B. 12. 4. 14 K. 12. 4. 14 कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ १४
ततो विमर्दः सुमहाराज्ञामासीद्युधिष्ठिर ।
संनह्यतां तनुत्राणि रथान्योजयतामपि ॥ १५
तेऽभ्यधावन्त संक्रुद्धाः कर्णदुर्योधनावुभौ ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तो मेघाः पर्वतयोरिव ॥ १६
कर्णस्तेषामापततामेकैकेन क्षुरेण ह ।
धनूंषि सशरावापान्यपातयत भूतले ॥ १७
ततो विधनुषः कांश्चित्कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् ।
कांश्चिदुद्वहतो बाणान्रथशक्तिगदास्तथा ॥ १८
लाघवादाकुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः ।
हतसूतांश्च भूयिष्ठानवजिग्ये नराधिपान् ॥ १९
ते स्वयं त्वरयन्तोऽश्वान्याहि याहीति वादिनः ।
व्यपेयुस्ते रणं हित्वा राजानो भग्नमानसाः ॥ २०
दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा ।
हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाह्वयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

($B_{0-3.5}$ $D_{2.3.5}$ [orig.] °प).

14 [a]) $B_{2.3.5}$ $D_{2.3.5.6}$ अन्वगाद्. G_2 गदी (for रथी). — [d]) B_4 Da_1 $D_{4.8}$ T_1 G_{1-3} M_4 पुरुषर्षभः.

15 [b]) T G_{2-4} M_4 आसीद्राज्ञां (by transp.). K_5 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S युयुत्सतां (for युधिष्ठिर). — [c]) K_2 संनह्यात्त- (sic); K_4 संनह्यतु. K_4 तनुत्राण-. — [d]) K_3 om. from थान्यो up to पर्वत (in 16[d]). $D_{7.8}$ इति (for अपि). D_6 रथान्यायोज्यताभिति.

16 K_3 om. up to पर्वत (cf. v. l. 15). — [a]) D_4 तेन्वधावन्सु- (for तेऽभ्यधावन्त). Dn $M_{1.3.4}$ सक्रोधाः; D_7 संक्रोधात्. K_2 ते चाधावन्भृशं क्रुद्धाः; K_4 तेधावन्भृशं क्रुद्धाः (submetric). — [c]) G_3 वर्षंतो (for मुञ्चन्तो). — [d]) $K_{2.4}$ मेघा वर्षागमे यथा.

17 [a]) D_7 $M_{1.3}$ त्वेषाम् (for तेषाम्). $K_{2.4}$ कर्णस्तु तेषां मिषताम्. — [b]) K_3 जुरेण ह; K_5 Dn D_2 शरेण ह; T_1 $G_{3.4}$ क्षुरेण हि; G_1 पतत्रिणा. — [c]) D_7 S शिरांसि (for धनूंषि). K_3 स शरावापान्; K_4 सशरात्राप्यानि; K_5 $B_{4.5}$ $D_{2.3.5.6}$ च शरव्रातान्; $B_{0.2.3}$ शरव्रातांश्च; B_1 शरचापांश्च; Da शिरसंधींश्च; Dn च शरांश्चान्यान्; D_4 सशरव्रातानि; D_7 T $G_{3.4}$ सशरांश्चापान्; D_8 सशरं चापानि; G_1 सशरांश्चापानि. G_2 M_2 च शरांश्चापान्; M_1 च शराश्चापानि; M_3 स शराश्चापानि; M_4 सशरं चापं (for सशरावापानि). — [d]) K_3 Da T G_{2-4} $M_{2.4}$ न्यपातयत; K_5 B Dn $D_{2.3.5.6}$ पातयामास; D_8 [अ]पातयति (for [अ]पातयत).

18 [c]) K_5 B_5 Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ चोद्वहतो; D_7 S उत्सृजतो (for उद्वहतो). D_8 वाहान् (for बाणान्). — [d]) K_4 -शक्ती; Dn_2 D_4 -शक्तीर्; D_6 -शक्तिं (for -शक्ति-). D_6 गदां; $M_{1.3}$ -गदांस्. K_5 B_1 (also as in text) D_5 तदा. K_3 **नराधिपांस्तथा.

19 [a]) K_5 $B_{2.3.5}$ $D_{2.3.5-7}$ व्याकुलीकृत्य; Da आकुलीचक्रे. — [c]) B_2 D_7 G_3 हतसूताश्व-; $M_{1.3}$ °सूताश्च. — [d]) K_4 अविजिज्ञे; K_5 अविजिग्ये; $B_{0.1}$ Dn_2 G_1 स विजिग्ये; Da स विजित्य; D_8 स विजिज्ञे; T G_{2-4} विजिग्ये च (for अवजिग्ये). $B_{0.1.4}$ महारथान् (for नराधिपान्).

20 [a]) $K_{2.4}$ स्वरतोश्वान्स्वान्; K_5 B (B_4 partly damaged) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ वाहयंतोश्वान् (D_8 °तो वा); G_1 त्वरयंतो वै; M चा(M_2 त्वा)रयंतोश्वान्. — [b]) K_{2-5} Dn_2 D_2 पाहि पाहीति; Da_2 D_4 पाहि याहीति. — [c]) K_4 व्यपेतुस्ते; Da_1 व्यत्ययुस्ते; Da_2 न्यपेयुस्ते; D_7 $G_{3.4}$ न्यपेयुस्तु; T G_2 °तास्तु; G_1 °युस्तद्-; M °युस्तं (for °युस्ते). Ca cites व्यत्ययुः.

21 [a]) D_4 सुकर्णेन (for तु क°). — [b]) D_7 G_1 $G_{2.4}$ गृहान् (for तदा). — [c]) G_2 धृष्टः.

Colophon. — *Sub-parvan* : $K_{3.5}$ B Da Dn D_{2-7} $G_{1.2}$ M (K_3 D_4 with prefixed उत्तमानुशासने) राजधर्म. — *Adhy. name* : Dn दुर्योधनस्य स्वयंवरः; D_7 T_1 $G_{2.4}$ कर्णविजयः; $M_{1.3}$ कर्णवीर्यकथावचनं; M_2 कर्णवीर्यस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $K_{2.4}$ $B_{2.4}$ Da Dn $D_{2.8}$ S 4 (as in text).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५

नारद उवाच ।

आविष्कृतबलं कर्णं ज्ञात्वा राजा तु मागधः ।
आह्वयद्द्वैरथेनाजौ जरासंधो महीपतिः ॥ १
तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयोः ।
युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतोः ॥ २
क्षीणबाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीं गतौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ॥ ३
बाहुकण्टकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यतः ।
बिभेद संधिं देहस्य जरया श्लेषितस्य ह ॥ ४
स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः ।
प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णं वैरमुत्सृज्य भारत ॥ ५
प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल स राजासीत्सपत्नजित् ॥ ६
पालयामास चम्पां तु कर्णः परबलार्दनः ।
दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ७
एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोऽभवत्क्षितौ ।
त्वद्धितार्थं सुरेन्द्रेण भिक्षितो वर्मकुण्डले ॥ ८
स दिव्ये सहजे प्रादात्कुण्डले परमार्चिते ।
सहजं कवचं चैव मोहितो देवमायया ॥ ९
विमुक्तः कुण्डलाभ्यां च सहजेन च वर्मणा ।
निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः ॥ १०
ब्राह्मणस्याभिशापेन रामस्य च महात्मनः । C. 12. 139 B. 12. 5. 11 K. 12. 5. 11

5

☞ The adhyāya is missing in Ś1 K1 D1 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 om. the ref. — a) D4 आविःकृत-; M4 Ca आविष्कृतं (for °ष्कृत-). — b) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 श्रुत्वा; D7 S दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). K2 om. तु. K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 स; Da1 [अ]स्य (for तु). — c) G1 (before corr.) आहूय. B4 D4 द्वैरथेन.

2 a) G1 ततः (for तयोः). — b) G1 तयोः (for द्वयोः). — c) D8 शरशक्तिगदाप्राशैर्. — d) G1 अभिधावतोः; M2 अभिविक्षतोः.

3 a) G1 विधनुष्कौ. — b) D8 भग्नषड्गौ. — c) K4 M4 समसज्जेताव्; B1 °सज्जेतम्; D7 T1 °युज्येताम्. — d) K3 D7 S अति- (for अपि).

4 S om. (hapl.) 4ab. — a) D7 बहु- (for बाहु-). K4 Bo. 2. 3 D4 -कंकट-; B1 D7. 8 -संकट- (for -कण्टक-). Ca cites कंकटः. — b) D6 [ऽ]प्ययुध्यत (for ऽथ युध्यतः). — For the incident in 4cd, cf. 2. 17. 3. — c) M1. 3 विभेदसंधिर्. — d) K2–4 Da D4 T2 संधितस्य (for श्लेषि°). K2. 4 D7. 8 T1 G2–4 M4 च; B Dn D2. 3. 5. 7 हि (for ह).

5 c) B2 om. [इ]ति. — d) K5 B Da Dn2 D2. 3. 5–7 दूरतः (for भारत).

6 a) M1 च (for स). — b) Da मौलिनीं. D8 नगरां. B1 यथा; D7 S अनु; D3 नृप (for अथ). — c) Bo. 1 °शार्दूलः; T G2–4 °शार्दूलो. — d) Da D7 S राजासीत्स (by transp.).

7 a) D7 S वर्णांस् (for चम्पां). K5 B Dn D2. 3. 5. 6 च (for तु). — b) M1. 3 °वधार्दनः. — d) B1 D8 विदितस्. K2. 4 मया; K3 D4 यथा; D7 S (except M2) तदा (for तथा).

8 For the incident in 8–10, cf. 3. 284–294. — a) K4 -प्रपातेन. — M2 om. (hapl.) 8b–11a. — b) G1 (before corr. as in text) प्रापितः. B4 सोस्त्रवत्; Dn2 सोमवत् (for सोऽभ°). D6 प्रथितोसौ भवत्क्षितौ. — c) D4 तद्धितार्थं. — d) B1 Da D6 भिक्षिते; Ca as in text. Da2 वर्तकुंडले.

9 M2 om. 9 (cf. v. l. 8). — b) Dn1 परमार्जिते. K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 चापि (for चैव). — d) K3 दैवमाययौ (for देवमायया).

10 M2 om. 10 (cf. v. l. 8). — a) Da2 D7 T1 G2–4 वियुक्तः; G1 विमुक्त-. — b) G1 सगजेन.

11 M2 om. 11a (cf. v. l. 8). — a) K3 [अ]ति-; K5 B2 Dn D6. 7 T G1 [अ]पि (for [अ]भि-). — c) D8 कुंत्या. M तु (for च).

3

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 139 B. 12. 5. 11 K. 12. 5. 11 कुन्त्याश्च वरदानेन मायया च शतक्रतोः ॥ ११
भीष्मावमानात्संख्यायां रथानामर्धकीर्तनात् ।
शल्यात्तेजोवधाच्चापि वासुदेवनयेन च ॥ १२
रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ।
कुबेरद्रोणयोश्चैव कृपस्य च महात्मनः ॥ १३
अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युधि गाण्डीवधन्वना ।
हतो वैकर्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ॥ १४
एवं शप्तस्तव भ्राता बहुभिश्चापि वञ्चितः ।
न शोच्यः स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गतः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः ।
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्दध्यौ शोकपरिप्लुतः ॥ १
तं दीनमनसं वीरमधोवदनमातुरम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं पर्यश्रुनयनं तथा ॥ २
कुन्ती शोकपरीताङ्गी दुःखोपहतचेतना ।
अब्रवीन्मधुराभाषा काले वचनमर्थवत् ॥ ३
युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ।
जहि शोकं महाप्राज्ञ शृणु चेदं वचो मम ॥ ४
यतितः स मया पूर्वं भ्रात्र्यं ज्ञापयितुं तव ।

---

12 For the incident, cf. 5. 165–166. — [a]) D_5 (by corr.) भीष्मेण रथ·; M_1 भीष्मापदानात्· — [b]) K_2 मथामर्ध· (sic); K_4 रथानामव·; K_5 B (B_4 partly damaged) Dn $D_{2.3.5.6}$ (marg.) रथस्यार्धानु·; D_6 रथानामथ; G_1 रथानां मध्य· (for रथानामर्ध·). G_1 ·कथ्र्यनात् (corrupt). — [c]) For the incident, cf. B 8. 37–46. Da Dn_1 D_{6-8} T G M_2 शल्य· (for शल्यात्). $K_{2.4}$ B_5 चैव (for चापि). — [d]) Da_1 G_1 (before corr.) M_1 वासुदेवे; G_1 (by corr.) वासुदेवा· (for °देव·). D_7 ·नतेन.

13 [e]) B_4 चापि (for चैव).

14 [b]) Dn युद्धे; D_6 युगे (for युधि).

15 [b]) Da_1 D_8 बाहुभिश्·. — [c]) K_5 $Bo._3$ (marg.).$_5$ Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ पुरुषव्याघ्र (Dn_2 °घ्रो); $B_{2.3}$ $D_{4.8}$ स नरव्याघ्र·. — [d]) K_3 D_4 सुयुद्धे; K_5 B (B_3 m as in text) Da_2 $D_{2.3.5.6.8}$ युद्धेन; G_1 युद्धेभि· (for युद्धे हि). Ca cites हि.

Colophon. — *Sub-parvan:* $K_{3.5}$ B Da Dn D_{2-7} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म·. — *Adhy. name:* K_4 D_4 कर्णशापवर्णनं; B_1 कर्णस्येतिहासः; Dn कर्णवीर्यकथनं; D_7 कर्णशापागमः; G_4 कर्णवधकारणकथनं; T_1 G_2 कर्णवधकारणं; M_{1-3} कर्णस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 $B_{2.4}$ Da_1 Dn $D_{2.7.8}$ S 5 (as in text). — *Śloka no.:* D_8 15.

6

☞ The adhyāya is missing in $Ś_1$ K_1 D_1 (cf. v.l. 12. 1. 1).

1 D_8 om. the ref. — [a]) Bo राजर्षिर् (for देव°). — [d]) Da दीर्घ- (for दध्यौ). M_2 शोकपरायणः.

2 [a]) Dn शुभ्रं; T_2 $G_{2.3}$ दीनम् (for वीरम्). — [b]) K_3 मध्येवदनम्; K_5 $Bo._{2-5}$ Dn_1 $D_{2.3.5-8}$ शोकोपहतम्. B_1 Dn_2 शोकोपहतमानसं. — [c]) Some MSS. निश्वसंतं. K_4 महानागं. — [d]) K_4 पर्यश्रुवचनं; Ca °नयनं (as in text).

3 [b]) D_7 T_1 शोकोपहत·. D_3 ·चेतसः. — [c]) $K_{2.4}$ D_7 मधुराभाषी; D_8 मधुरालापा. — [d]) B_1 अर्थवित्; D_7 अब्रवीत्.

4 Before 4, T G_{2-4} ins. कुंत्युवाच. — [a]) $M_{3.4}$ महाप्राज्ञ. — [b]) B_1 मैवं; B_4 damaged; D_7 T G $M_{1.3.4}$ नैवं; D_8 M_2 न त्वं (for नैनं). Ca cites एनं. — [c]) K_2 B_1 महाप्रज्ञ; D_7 T G_{2-4} °राज; G_1 M °बाहो (for °प्राज्ञ). — [d]) Dn_1 शृणुष्वेदं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृतां वर ॥ ५
यद्वाच्यं हितकामेन सुहृदा भूतिमिच्छता ।
तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्नान्ते मम चाग्रतः ॥ ६
न चैनमशकद्भानुरहं वा स्नेहकारणैः ।
पुरा प्रत्यनुनेतुं वा नेतुं वाप्येकतां त्वया ॥ ७
ततः कालपरीतः स वैरस्योद्धुक्षणे रतः ।
प्रतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षितो मया ॥ ८
इत्युक्तो धर्मराजस्तु मात्रा बाष्पाकुलेक्षणः ।
उवाच वाक्यं धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ॥ ९
भवत्या गूढमन्त्रत्वात्पीडितोऽसीत्युवाच ताम् ।
शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु च स्त्रियः ।
न गुह्यं धारयिष्यन्तीत्यतिदुःखसमन्वितः ॥ १०
स राजा पुत्रपौत्राणां संबन्धिसुहृदां तथा ।
स्मरन्नुद्विग्नहृदयो बभूवास्वस्थचेतनः ॥ ११
ततः शोकपरीतात्मा सधूम इव पावकः ।
निर्वेदमकरोद्धीमान्राजा संतापपीडितः ॥ १२ C. 12. 156 B. 12. 6. 13 K. 12. 6. 13

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

5 For the incident, cf. 5. 142–145. — a) Da1 D7.8 S याचितः; Dn2 Ca याततिः (for यतितः). — b) K4 D4 भ्रात्रं; D2.3.6.7 S भ्राता; Ca भ्रात्र्यं (as in text). D8 भ्रातृत्वं ज्ञापितं तव. — c) K2 दिव्येन. — d) K3 वरं; D8 वरः (for वर).

6 b) K4 Dn1 G1 M2 सुहृदां. K2 श्रुतिम्; K3.4 B2.3.4 (marg.; also as in text) Dn D2.3.5 हितम् (for भूतिम्). — c) D8 T G3.4 [उ]क्तं; G1 [उ]क्त-. — d) T G च मम (by transp.). B4 (m as in text) [अ]ब्रवीत्.

7 a) G1 चैवम् (for चैनम्). — b) K2.4 Da D6 स्नेहकारणात् (D6 °णे); T1 G2.4 तोककारणैः (for स्नेहकारणैः). — c) Dn2 पुत्रा (for पुरा). K4 प्रत्यनुनीतं; G1 -वृत्त्यानुनेतुं; M2 प्रत्यानुनेतुं. K5 Bo.1.4 Da D4.5 वै (for वा). — d) Da गंतुं (for नेतुं). D7 वा यतता.

8 G1 om. (hapl.) 8. — a) K4 यथा; B (except B3) Da D3.5–7 S तथा (T2 °दा) (for ततः). B2 कालः (for काल-). D8 -परीतं*; T1 G3 -परीतस्य. Ca cites कालपरीतः (as in text). — b) K2 वैरस्योद्रक्षणे; K3 °स्योधुकणे; K4.5 Bo.2.3.4 (marg.; also as in text).5 Da Dn D2.3.5–7 S (G1 om.) °स्योद्धरणे; D8 °संधुक्षणे (for °स्योद्धुक्षणे, as in B1.4 D4 Ca). — c) K4 परीतकारी; Da2 प्रतिकारो न; D8 प्रतीपकारा.

9 Before 9, D8 ins. वैशंपायन उवाच. — a) Da धर्मराजः स; D8 °राजेषु. — b) B2.3 (m as in text).4 (marg.; also as in text) बाष्पाकुलेंद्रियः; Da बाष्पकुलेक्षणः; D4 सास्राविलेक्षणः; D6 बाह्याकुलेंद्रियः; D8 बाह्वाकुलेक्षणः. — d) K3 लोक- (for शोक-). K3.4 Dn D7 G1–3 -व्याकुललोचनः; K5 B D2.3.5 °लितेंद्रियः.

10 Before 10, T G2–4 ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) G1 M1.3.4 गुह्यमंत्रत्वाद्; M2 गुह्यमाश्रित्य. — b) D4 पीडिता. D7 S वंचिता[:] स्म (D7 °तात्मा) तदा भृशं. — d) M1 सप्त- (for सर्व-). K5 B Da Dn D2.3.5–8 S योषितः (for च स्त्रियः). — Dn2 om. 10ef. — ef) Da गुप्तं (for गुह्यं). K2.4 वरयिष्यंतीत्यति-; D8 धारयिष्यंतां पति-; T2 धारयिष्यंति इति. K5 B Dn1 D2.3.5–7 [ए]वं (for [अ]ति-).

11 b) K2 सर्वेषां; D7 अवसं (for संबन्धि-). K5 B2.3 (m as in text).4 D2.3.5.7 तदा; Da अपि. — c) Dn2 स्वयं तु (for स्मरन्). — d) K3 D4.8 [आ]कुल-; K5 B Dn D2.3.5–7 [उ]द्विग्न-; T G2–4 [अ]थ वि-; G1 च वि-; M [आ]विष्ट- (for [अ]स्वस्थ-). B1 -मानसः; D6 -चेतसः (for -चेतनः).

12 b) S विधूम. B4 शोकव्याकुलितेंद्रियः. — c) K5 B Dn D2.3.5–8 T G2–4 अगमद् (for अकरोद्). G1 निश्वसन्दुःखसंतप्तो. — d) K2.4 राज्य-; D4 S (except G1) राज्ये (for राजा). D8 संतापपरिपीडितः.

Colophon. — *Sub-parvan*: K2.5 B (except B4) Da Dn D2–7 G1.2 M1–3 राजधर्म. — *Adhy. name*: Dn1 स्त्रीशापः; T G4 कुंतीवचनं; G2 युधिष्ठिरस्य कुंत्याश्वासनं; M1–3 कुंतीशापावाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2.4 B4 Da Dn D2.7.8 S ६ (as in text). — *Śloka no.*: Dn1 12.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७

C. 12.157
B. 12. 7. 1
K. 12. 7. 1

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ।
शुशोच दुःखसंतप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथम् ॥ १
आविष्टो दुःखशोकाभ्यां निःश्वसंश्च पुनः पुनः ।
दृष्ट्वार्जुनमुवाचेदं वचनं शोककर्शितः ॥ २
यद्भैक्षमाचरिष्याम वृष्ण्यन्धकपुरे वयम् ।
ज्ञातीन्निष्पुरुषान्कृत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिम् ॥ ३
अमित्रा नः समृद्धार्था वृत्तार्थाः कुरवः किल ।
आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ॥ ४
धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलमौरसम् ।
धिगस्त्वमर्षं येनेमामापदं गमिता वयम् ॥ ५
साधु क्षमा दमः शौचमवैरोध्यममत्सरः ।
अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वनचारिणाम् ॥ ६
वयं तु लोभान्मोहाच्च स्तम्भं मानं च संश्रिताः ।
इमामवस्थामापन्ना राज्यलेशबुभुक्षया ॥ ७
त्रैलोक्यस्यापि राज्येन नास्मान्कश्चित्प्रहर्षयेत् ।
बान्धवान्निहतान्दृष्ट्वा पृथिव्यामामिषैषिणः ॥ ८
ते वयं पृथिवीहेतोरवध्यान्पृथिवीसमान् ।
संपरित्यज्य जीवामो हीनार्था हतबान्धवाः ॥ ९
आमिषे गृध्यमानानामशुनां नः शुनामिव ।

7

☞ The adhy. is missing in Ś1 K1 D1 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 K2 D8 om. the ref. K2.4 om. 1^{ab}. —^{a}) T G M2 स (for तु). —^{b}) Dn D7 G1.3 -लोचनः; D5 -चेतसः (for -चेतनः). —^{c}) K2.4 बभूव (for शुशोच). —^{d}) T2 स्मरन् (for स्मृत्वा).

2 ^{a}) K3 शुशोच; G1 प्रविष्टो. —^{b}) A few MSS. निश्वसंश्च; D8 निशश्वास. K2.4 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). —^{d}) K2.4 B (except B4) Dn1 D2.3.5.6.8 °कर्षि(K4 °र्ष)तः; Ca as in text.

3 ^{a}) K5 B Da Dn D2.3.5.6 T1 G3.4 यद्भैक्ष्यम्; D8 तद्भैक्ष्यम्. Da Dn2 D7 T G2–4 M आचरिष्यामो. K2–4 D4 यदि भैक्ष्यं चरिष्यामो (K3 °म). —^{c}) Da2 ज्ञातीर् (for ज्ञातीन्). B4 (marg.; also as in text) निष्पौरुषान्; Da1 निष्पुरुषा-; Da2 Dn1 D8 निःपुरुषान्; D4 नः पुरुषान्; G1 निष्परुषान्. —^{d}) K2 भीमां; G1 नूनं (for नेमां). D2 G1 प्राप्स्यामि; D8 प्राश्याम. Da1 दुर्गतं; D8 दुर्जरिं (sic) (for दुर्गतिम्).

4 B1 om. 4–6. —^{b}) B4 (marg.; also as in text) D8 कृतार्थाः; D4 क्षितार्थाः; G1 वृद्धार्थाः (for वृत्तार्थाः). Dn D8 कृताः (for किल). Cv cites 4^{ab} as in text. —^{c}) G1 हित्वा. —^{d}) G1 कं (for किं). Da कर्मफलम्. Bo.4 Da1 G1 आप्नुम; Da2 आप्नुतः; D7 अश्नुमः; T1 G2–4 अश्नुम (for आप्नुमः).

5 B1 om. 5 (cf. v. l. 4). —^{a}) Da1 D8 T2 क्षत्रम्; G1 यत्रम् (sic) (for क्षात्रम्). —^{b}) K4.5 Bo.2.3.5 Da Dn D2.3.5.6.8 बलपौरुषं; B4 damaged. —^{c}) B3 (m as in text) सर्वं; D8 मर्ष (sic); S चार्थं (G1 °र्त्वं) (for [अ]मर्षं). —^{d}) Da2 आपदां.

6 B1 om. 6 (cf. v. l. 4). —^{a}) Dn2 साधुः. B4 दया; Dn2 दमं (for दमः). —^{b}) K2.4 Da Dn D6 सवैराग्यम्; Bo अवैराग्यम्; D7 अविरोधम्; S अविरोधो (for अवैरोध्यम्). Bo Da D6.7 अमत्सरं; Dn D8 ह्यमत्सरः; S विमत्सरः (T1 M2 °रं). K5 B2–4 वैराग्यं वाप्यमत्सरं; B5 D2.3.5 वैराग्यं चाथ मत्सरं (B5 °रः). —^{d}) T G2–4 M वनवासिनां. G1 नित्यानित्यविचारणा.

7 ^{a}) Bo.1.4 च (for तु). B2 D2.3.5 लोभमोहाभ्यां. M4 लाभान् (for लो°). Da मोहाद्वा. —^{b}) K4.5 B Da Dn D2 G2 दंभं; D3.5.6.8 दंभ-; D7 डंभं; M1.3 स्तंभ- (for स्तम्भं). B1 संस्थिताः. —^{c}) K5 B2.3.5 D2.3.5.7 संप्राप्ता (for आपन्ना). —^{d}) K5 B5 D6.8 -लाभ-; Bo.1.3 Dn -लोभ-; S -क्लेश- (G3 °शं) (for -लेश-). Dn2 M1.3 -बुभुत्सया.

8 ^{a}) D7 T1 G2.4 त्रैलोक्यस्याधिराज्ये(D7 °जे)न; G3 त्रैलोक्याधिरा° (submetric); M2 °क्यस्याह रा°. —^{b}) B2 प्रकर्षयेत्; D8 प्रघर्षयेत्. —^{d}) B2 पृथिव्या; Dn2 पृथिवीं. K4.5 B Da Dn D2.3.5.6.8 विजयैषिणः (Da °भिः); D7 S आमिषैषि(G1 °षेषु-; M2 °षेषि)भिः.

9 ^{b}) D7 अविध्यन् (for अवध्यान्). D7 S पृथिवीतले. —^{c}) D7 जीवार्थे (for °मो). —^{d}) D7 T G2–4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आमिषं चैव नो नष्टमामिषस्य च भोजिनः ॥ १०
न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
न गवाश्वेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ॥ ११
संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधामर्षसमन्विताः ।
मृत्युयानं समारुह्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १२
बहु कल्याणमिच्छन्त ईहन्ते पितरः सुतान् ।
तपसा ब्रह्मचर्येण वन्दनेन तितिक्षया ॥ १३
उपवासैस्तथेज्याभिर्व्रतकौतुकमङ्गलैः ।
लभन्ते मातरो गर्भांस्तान्मासान्दश बिभ्रति ॥ १४
यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि ।
संभाविता जातबलास्ते दद्युर्यदि नः सुखम् ।
इह चामुत्र चैवेति कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १५
तासामयं समारम्भो निवृत्तः केवलोऽफलः ।
यदासां निहताः पुत्रा युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ १६
अभुक्त्वा पार्थिवान्भोगानृणान्यनवदाय च ।
पितृभ्यो देवताभ्यश्च गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १७
यदैषामङ्ग पितरौ जातौ काममयाविव ।
संजातबलरूपेषु तदैव निहता नृपाः ॥ १८ C. 12. 175 B. 12. 7. 19 K. 12. 7. 18

हतार्था. Da हीन-; G1 वीत-; M2 गत- (for हत-).

10 a) K4 गृह्यमानानाम्. — b) K3. 5 B1. 2. 4. 5 D2. 3. 5. 8 अशुभं वै; K4 Dn1 अशुभं नः; Bo. 3 Da D6 पशूनां वै; D7 अशुना वै; M अशुनां वै (for अशुनां नः). Dn2 अशुभं नशभानि च (sic); T G2-4 इवभिर्वै हि शुनां यथा; G1 शुनां वै पशुनामिव. — c) Da वो; Cap नो (as in text). K5 दृष्टम्; B (except Bo) Dn1 D5 Cap हीष्टम्; Dn2 D2. 3. 6. 7 [ऽ]भीष्टम्; D8 भृष्टम् (for नष्टम्). — d) D3 नामिषस्य. K3 G1 च भोजकाः (G1 °कः); K4 B3. 4 Dn D5. 6 Cap विवर्जनं; B1. 2. 5 D2. 3 विसर्जनं; Da1 Cv च भोजिनां; Da2 *भोजितं; G2 M2 [ए]व भोजिनः (for च भो°). D8 आमिषं च विसर्जयेत्.

11 b) Bo. 3. 5 Dn D6. 8 G1 M4 न हिरण्यस्य; D7 मधुवर्णस्य; M2 हिरण्यस्य च. — c) K3 D4 न राजस्वेन; K4 नाराज्यस्वेन; G1. 2 न गजाश्वेन (for न गवा°). — d) Dn2 त्याज्याद्य (for त्याज्या य). Da मताः (for हताः). K2-4 ते प्राप्या (K3 ते प्राप्य; K4 संप्राप्या) इह ये हताः.

12 ab) = (var.) 19ab. — a) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 काममन्युपरीतास्ते (Bo. 1. 3-5 °ता वै; Da °ताश्च). — b) K4. 5 B Da Dn D2. 3. 5-8 क्रोधहर्ष-. D8 -समप्लुताः.

13 a) D7 T1 G3. 4 इच्छंतम्; G1 इच्छंतीम्. K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 बहुकल्याणसंयुक्तान्. — b) K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 इच्छंति; G1 ईहते (for ईहन्ते). Da2 सुमान्; D7 स्म तान् (for सुतान्). — d) K2. 4 दमेन च; K5 D2. 3. 5. 7 वंदनैश्च; Da Dn D8 सत्येन च; G4 वंदने* (for वन्दनेन). M2 दमेन च (for तितिक्षया).

14 a) D4 तथेज्यानि. — b) G1 कृत- (for व्रत-). T G2-4 -मंगळैः. — d) G1. 3 तन् (for तान्). K5 B2. 3 D2. 3. 5. 7 मासान्दश च; Da2 तासां न दश (for तान्मासान्दश). T2 बिभ्रते.

15 b) D7 माता (for जाता). — c) D8 यातवता (for जातबलास्). — d) D4. 7 S विदध्युर् (D7 T1 G3. 4 °द्युर्) (for ते दद्युर्). — e) K2. 3 B2. 3 (m as in text) Dn1 D8 वा (for the first च). Da D8 वा चेति; D6 वा चैव (for चैवेति). — f) = (var.) 6. 24. 49d. K2. 4. 5 B D2. 3. 5. 6 T1 M2 °हेतवः (for °हेतुकाः).

16 a) K5 D2. 3. 5 समुद्योगो; B2 फलोद्योगो (for समारम्भो). — b) K5 B3-5 Da Dn1 D4 निर्वृत्तः; Dn2 निर्वृतः. D8 निर्वृत्तं केवलं फलं. — c) G1 यदा संनिष्ठिताः. — d) D8 युवानोपूर्णमंडलाः.

17 b) K3 B3 Dn D2. 3. 5. 6 अनपहाय; K4 अववहाय (sic); K5 B1. 2. 4. 5 (marg.; also as in text) अनवहाय; D7 अत्रावदाय; D8 T2 अनवधाय; M1. 3 अनपदायि; M4 अनपदाय; Ca. np अनवदाय (as in text); Cv अन्नं विहाय. — c) D7 T1 G2-4 दैवतेभ्यश्च. — d) G1 याता वैवस्वतः क्षयं.

18 a) K2. 4 D5. 7 M2 यदेषाम्; Dn2 यथैषाम्. K2. 4 माता-; K3. 5 B Da Dn D3-7 G1 M2 Ca अंब-; D2 एव; M3. 4 अंबा- (for अङ्ग, as in D8 only). D4 -पितरो. T1 G2-4 यदै(G2 °दे)वैषां च पि°; T2 यथैवैषांवपि°; M1 यदैषमंबापि°. — b) K5 B Da Dn D2. 3. 5-8 जातकामावुभावपि (D7 °विह); T1 G2-4 जातकर्मकराविह (G2 °विव); T2 G1 M जातकामत(T2 °क)राविह. — c) G2 संजाता. K2-4 D4 -बलरूपेण; K5 B2. 3. 4 (marg.) D2. 3. 5 -धनरत्नेषु; D6 -फल-

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 175
B. 12. 7. 20
K. 12. 7. 19

संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधहर्षासमञ्जसाः ।
न ते जन्मफलं किंचिद्धोक्तारो जातु कर्हिचित् ॥ १९
पाञ्चालानां कुरूणां च हता एव हि येऽहताः ।
ते वयं त्वधमाँल्लोकान्प्रपद्येम स्वकर्मभिः ॥ २०
वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण निकृत्या प्रत्यपत्स्महि ॥ २१
सदैव निकृतिप्रज्ञो द्वेष्टा मायोपजीवनः ।
मिथ्यावृत्तः स सततमस्मास्वनपकारिषु ॥ २२
अंशकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्जितम् ।
न तैर्भुक्तेयमवनिर्न नार्यो गीतवादितम् ॥ २३
नामात्यसमितौ कथ्यं न च श्रुतवतां श्रुतम् ।
न रत्नानि परार्ध्यानि न भूर्न द्रविणागमः ॥ २४

रूपेषु; T1 G4 -बालरूपेषु; G1 **बलेषु; G2 बाल-रूपेण (for -बलरूपेषु). — ^{d}) Da तदैव निधनं गताः. — After 18, B1 reads 21^{c}–22^{b}.

19 ^{ab}) = (var.) 12^{ab}. — ^{b}) K2.4 M2 क्रोधहर्षसमन्विताः; K5 Dn1 D2.3.5–7 Cnp °हर्षासमंजसः; Dn2 °हर्षसमंजसः; D4 °हर्षासमंजसा; D7 T1 G3.4 °हर्षासमन्विताः; T2 G1.2 M1.3.4 क्रोधामर्षसमन्विताः. — ^{c}) K5 B Da Dn1 D2.3.5–7 S जय- (for जन्म-). — ^{d}) K2.4 विदंते दुःखहेतवः. — After 19, Da reads 23–24, followed by 7*.

20 ^{a}) K3 निहतानां; K4.5 B (except B3) Da Dn D2–6.8 G1 पंचालानां. D8 हि (for च). — ^{b}) B2 D3.7 हिता; D4 नृपा; D7 T1 G2–4 गता (for हता). K2.4 एवं (for एव). G3 Cv ते (for ये). K3 रताः; K5 गताः; T2 हिते (for ऽहताः). G1 हता ए[ये] हि हिते रताः. — After 20^{ab}, D7 S read 23–24. — ^{c}) K3 नेवेत्सर्वाधमाँल्लोका (sic); K4 ते वयं तदिमाँल्लोकान्; K5 B Dn D2.3.5.6 न चेत्सर्वानयं लोकः (Dn1 °कान्; Dn2 °काः); Da D4.8 न चेत्सर्वाधमाँल्लोकान् (D8 °काः); D7 न च शर्माथमान्लोकान्; T G2–4 न च धर्मानिमाँल्लोकान्; G1 न च सर्वात्मना लोकान्; M न च (M1 वयं) सर्वाधमाँल्लोकान्; text as in K2 only. — ^{d}) K4 D4 प्रपद्येरन्; Da प्रयाद्येम; Dn1 प्रपश्येत; D7 G2 प्रपद्याम; D8 प्रपद्ये तत्; T1 G3.4 प्रद्याम; T2 G2 प्रपश्याम; M प्रपत्स्याम (M4 °मः) (for प्रपद्येम). K3 om. स्व-. Dn1 स्वकर्मणा. K5 Bo. 2–5 Dn2 D2.?.5.6 पश्येत्स्वेनैव कर्मणा; B1 पश्येत्स्वेन च चक्षुषा; Cap पश्य ह्येनैव कर्मणा (sic).

21 ^{a}) D8 वधम् (for वयम्). G2–4 कालस्य (for लोकस्य). — ^{b}) Da विनाशाय परं स्थिताः Cv cites 21^{ab} as in text. — B1 reads 21^{c}–22^{b} after 18. — ^{c}) K5 B D2.3.5.7 Cap.vp पुत्रेषु (B4 पुत्रस्तु; also on marg.). — ^{d}) K2.4 निकृत्य; Da1 निकृता; D7 S Cvp निकृति-. K2.4 Da Dn D6.8 वंचिता वयम्; K3 प्रत्ययन्स्महि; G1 -प्रतिसंयताः; T G2–4 M Cvp -प्रीतिसंयुताः (Cvp also °युतः). K5 B D2.3.5 Cap तत्सर्वं प्रतिपत्स्यति (Cap °श्यते).

22 For the sequence of 22^{ab} in B1, cf. v. l. 21. — ^{a}) D4 M4 सदेव. B1 निहृतिप्रज्ञो; D8 निकृतिप्राज्ञो. — ^{b}) B1 त्वेष्टा; G1 द्वेषान् (for द्वेष्टा). Bo. 2 Da1 D6 M4 मायोपजीविनः; T G2–4 विद्वेषजीवनः. — ^{c}) K2 -प्रवृत्ता; K3 -वृतः स; K4 -प्रवृत्तः; Bo. 1 D2.3.5.6 -विनीतः; Da Dn D7 S -वृत्तश्च (G2 -युक्तश्च) (for -वृत्तः स). K2 स्सततं (sic). — ^{d}) S °राधिषु (for °कारिषु).

23 Da reads 23–24 after 19; D7 S, after 20^{ab}. — ^{a}) K3 असुकामा; K4 अंसकामा; K5 B Da Dn D2.3.5–7 Cv न सकामा; D8 जपकामा (for अंश°). K4 वदांते च; Dn1 वयं तेन. — ^{b}) K2 जितैः (for जितम्). — ^{c}) B D3.5 अवनी. — ^{d}) Bo. 1.3.4 (m as in text). 5 न भार्या; Dn2 न वार्थो; G1 नानार्यो (for न नार्यो). K2 गीतवादिनः; B5 °वादितः; Dn2 °वादिनं; D7 T G2–4 °वादनं.

24 For the sequence of 24 in Da D7 S, cf. v. l. 19 and 20. — ^{a}) T2 सामात्य-; G1 मानान्य- (for नामात्य-). K2.4 -संमितौ; K5 B Da2 Dn D2.3.5.6 -सुहृदां; Da1 -सुहृदं; D8 -संमितं (for -समितौ). K5 B Da Dn D2.3.5.6.8 वाक्यं (for कथ्यं). — ^{c}) Dn2 दत्तानि. Dn2 परार्धानि. — ^{d}) K2 चाशु; K3 D4 चासो; Da1 भून्न; D7 T1 G1 भूमिर्; T2 G2–4 M4 भूमि-; M1–3 भूति- (for भूर्न). D7 S (except G1) -द्रविणागमौ (D7 °मा). — After 24, K2–5 B Da Dn D2–6.8 ins.:

7* अस्मद्द्वेषेण संतप्तः सुखं न स्नेह विन्दति ।

[K4 अस्माद् (for अस्मद्-). K5 संयुक्तः (for संतप्तः). K2 D8 स्नेहं च; K4 Dn2 स्नेहं न; Dn1 नस्तेषु; D4 स्मेह न (for न स्मेह).]

25 For the incident, cf. 2. 45. 4ff. — ^{a}) Dn

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋद्धिमस्मासु तां दृष्ट्वा विवर्णो हरिणः कृशः ।
धृतराष्ट्रस्य नृपतेः सौबलेन निवेदितः ॥ २५
तं पिता पुत्रगृद्धित्वादनुमेनेऽनये स्थितम् ।
अनवेक्ष्यैष पितरं गाङ्गेयं विदुरं तथा ।
असंशयं धृतराष्ट्रो यथैवाहं तथा गतः ॥ २६
अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगम् ।
पतितो यशसो दीप्ताद्घातयित्वा सहोदरान् ॥ २७
इमौ वृद्धौ च शोकाग्नौ प्रक्षिप्य स सुयोधनः ।
अस्मत्प्रद्वेषसंयुक्तः पापबुद्धिः सदैव हि ॥ २८
को हि बन्धुः कुलीनः संस्तथा ब्रूयात्सुहृज्जने ।
यथासावुक्तवान्क्षुद्रो युयुत्सुर्वृष्णिसंनिधौ ॥ २९
आत्मनो हि वयं दोषाद्विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
प्रदहन्तो दिशः सर्वास्तेजसा भास्करा इव ॥ ३०
सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्मन्त्रिप्रग्रहं गतः ।
दुर्योधनकृते ह्येतत्कुलं नो विनिपातितम् ।
अवध्यानां वधं कृत्वा लोके प्राप्ताः स्म वाच्यताम् ॥ ३१
कुलस्यास्यान्तकरणं दुर्मतिं पापकारिणम् ।
राजा राष्ट्रेश्वरं कृत्वा धृतराष्ट्रोऽद्य शोचति ॥ ३२ C. 12. 109 B. 12. 7. 35 K. 12. 7. 32

वृद्धिम्· —^{b}) G2 M1 निर्विण्णो (for विवर्णो)· —^{c}) K5 B1. 3 (marg.; also as in text). 4. 5 Dn D3. 5. 7. 8 T G3. 4 धृतराष्ट्रश्च· K3 [अ]नुमते; K5 B3 (marg.; also as in text) Dn D3 नृपतिः; D4 वाक्यं त (sic) (for नृपतेः)· — D5 om. 25^{d}. —^{d}) Da1 निवेदति; D7 °दितं; D8 °दितुं·

26 ^{a}) K2. 4 D8 पुत्रगृद्धत्वाद्; Da1 G1 पुत्रगृध्रित्वाद्; D4 पुत्रगर्धित्वाद्; D7 बुद्धिगृध्नुत्वाद्; T G2–4 पुत्रगृध्नुत्वाद् (for °गृद्धित्वाद्)· —^{b}) B3 T G नये स्थितः; Dn2 [ऽ]नयैः स्थितं; D7 यथास्थितं· —^{c}) K3 अनेवोक्षेव (sic); K4 अनवेक्षैव; K5 B D2. 3. 5. 7 T1 G3. 4 M4 Cv अनपेक्ष्यैव· Da Dn D6. 8 विदुरं (for पितरं)· —^{d}) K4 पितरं तथा; Da Dn D6. 8 च महामतिं (for विदुरं तथा)· —^{e}) M2 असंशयम्· B4 (m as in text) Da Dn D8 क्षयं राजा; D6 धार्तराष्ट्रो; D7 T G M1–3 त्वयं (T2 G3 °या) राजा· M4 असंशयस्[म]यं राजा· —^{f}) Dn यथैवायं; D7 यथावाहं; G3 यथैवाह· K5 तथा मतः; G1 तवाकृतः; G3. 4 तथागतिः (for तथा गतः)·

27 ^{a}) D2 [अ]शुचिर्; Cv as in text. Dn1 D4 लब्धं; D7 पापं; Cv as in text. G1 अनवाप्य शुभं लब्धः· —^{b}) D7 लुब्धं (for पुत्रं)· Da1 काम्य- (for काम-)· G1 पुत्रकामवशानुगः· —^{c}) K5 B5 D2. 3. 5 transp. पतितो and यशसो· M1. 3 परितो (for पतितो)· K2. 4 D8 यशसा; B1 [ऽ]यं यशो- (for यशसो)· K2. 4 Dn2 D2. 4. 6. 8 दीप्तान्· —^{d}) B D2. 3. 5–7 S पातयित्वा (for घात°)· B5 सहोदरात्; D4 च सोदरान्; G1 सहानुगान् (for सहोदरान्)·

28 ^{a}) K3 इहैव वृद्धौ; K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 इमौ हि वृद्धौ· G3. 4 शोकार्तौ (for °ग्नौ)· —^{c}) B3 (marg.; also as in text). 4. 5 Da Dn D6. 8 S -संतप्तः; D7 -संताप- (for -संयुक्तः)· —^{d}) K3 D4 च; B3 Da D2. 3 M1. 3 ह (for हि)·

29 ^{a}) B2 कोपि· Dn2 बुद्धिः; D7 T1 G3. 4 बंधून् (for बन्धुः)· —^{b}) K3 D4 सुहृज्जनं; T G °ज्जनैः· —^{c}) Da अयं यद्; T G2–4 यथास्मान्· K2. 5 B3. 4 (marg.). 5 D2. 3. 5 अवदद्; D7 G1 युक्तवान् (for [उ]क्तवान्)· K2. 5 B Da Dn1 D2. 3. 5–7 T2 G2 वाक्यं; D7 कृष्णो; G1 कृष्णे; M2 क्षुद्रौ (for क्षुद्रो)· B3 (marg.) यथा स साधुवान्वाक्यं· —^{d}) K2. 4 B3 Dn D8 कृष्ण-; K3 वृद्धि-; B4 damaged; M विष्णु- (for वृष्णि-)·

30 ^{a}) D7 वधं (for वयं)· D2. 7 द्वेषाद्; Cv दोषाद् (as in text). —^{c}) Da1 प्रपतंतो; Da2 अपतंतो· —^{d}) K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 भास्क(Da2 Dn1 D2. 3. 5. 7 °स्व)रा इव तेजसा; S भास्करस्येव तेजसा·

31 ^{a}) B4 (marg.; also as in text) वै कु-; Da D2. 3 चैव; D8 वैरि-; G1 वीर- (for वैर-)· —^{b}) K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 G1 M दुर्मतिः; T G2–4 दुर्वृत्तः (for दुर्मन्त्रि-)· K3 -प्रग्रहो; D प्रत्यहं· —^{c}) K2. 4 -मते; G1 -कृतं (for -कृते)· K3 ह्येते· Da1 दुर्योधनेन कृते ह्येतत् (hypermetric). —^{f}) T2 G2. 3 यास्याम (for प्राप्ताः स्म)· D7 सु- (for स्म)·

32 ^{a}) K2 आलस्यस्य (for कुलस्यास्य)· —^{b}) M2 दुर्गतिं· K5 B2. 3 (m as in text) D2. 3. 5 पापपुरुषं; G3 पापकारणं; M1. 3 कामचारिणं; M2. 4 कामकारिणं· —^{c}) Da1 राष्ट्रेश्वरा; Da2 राष्ट्रेणेश्वरं (hypermetric); D7 S राष्ट्र(M2 °ज्य)पतिं; D8 राज्येश्वरं· —^{d}) K5 [ऽ]नुशोचति; Da [ऽ]थ शोच्यते·

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 191
B. 12. 7. 35
K. 12. 7. 33

हताः शूराः कृतं पापं विषयः स्वो विनाशितः ।
हत्वा नो विगतो मन्युः शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ३३
धनंजय कृतं पापं कल्याणेनोपहन्यते ।
त्यागवांश्च पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ॥ ३४
त्यागवाञ्जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा ।
प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३५
स धनंजय निर्द्वंद्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः ।
वनमामन्त्र्य वः सर्वान्गमिष्यामि परंतप ॥ ३६
न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः ।
परिग्रहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिसूदन ॥ ३७
मया निसृष्टं पापं हि परिग्रहमभीप्सता ।
जन्मक्षयनिमित्तं च शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ॥ ३८
स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च ।
गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विशोको विज्वरस्तथा ॥ ३९
प्रशाधि त्वमिमामुर्वीं क्षेमां निहतकण्टकाम् ।
न ममार्थोऽस्ति राज्येन न भोगैर्वा कुरूत्तम ॥ ४०

---

33 b) K2 विषयश्च; B1 D7 S विषयोसौ. B1 निवेशितः. K4 विषयाश्च विनाशिताः; Da विषयः संनिपातितः. — c) K2–4 D4 मे (for नो). D6 मृत्युः (for मन्युः). — d) Da D6 [ऽ]यं; M मा (for मां). K2–4 D4 पीडयत्ययं; Da निरुणद्धि मां; Dn1 रुंधयत्यसौ; Dn2 D8 कष[र्ष]यत्यसौ; D2. 3 नुन्नयत्ययं; D7 G3 दार°; T1 G2 अंध°; T2 रुंधयत्युत; G1 M1. 3. 4 रंध्रयत्ययं; G4 धार°; M2 Cv रंध° (for रुन्ध°). Ca cites रुंधति.

34 a) D4 M4 धनंजयं (for °जय). Da कृते (for कृतं). Cv cites धनंजय कृतं. — b) K2 कल्याणं नोपमन्यते; Cv as in text. — After 35ab, K2. 4 B Da Dn D2–8 ins.:

8* ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसापि वा ।
निवृत्त्या तीर्थगमनाच्छ्रुतिस्मृतिजपेन च ।

[(L. 1) Da °नाचेन (for °तापेन). K2. 4 तथा; K5 B2. 3 (m as above) Da D3–5. 7. 8 [अ]पि च (for [अ]पि वा). — (L. 2) D4 निकृत्या. B4 स्मृतिश्रुति-; Da श्रुतिस्मृति- (sic). Da1 -जनेन; Da2 जवेन. B (except B2) Dn D6. 7 वा (for च).]

— d) B1 नाशं कर्तुम्; M4 कर्तुं नालम् (by transp.). D8 स्मृतिः (for श्रुतिः).

35 b) G1 प्राप्नोतीति; M2 नाश्नोतीति. K2 T2 श्रुतिर्यथा; K4 यथा श्रुतिः; G1 श्रुतिर्यतः; G3 श्रुतस्तथा. — c) K3. 4 D4 परित्यागे; B1 योगारूढः; Da D6 प्राप्तधर्मा; D7 T G2–4 त्यागे यदा; D8 पापत्यागे; M1. 3. 4 प्राप्तावर्तः; M2 प्राप्तवार्तः (for प्राप्तवर्त्मा). G1 प्राप्तामत्यकृतं धर्मं (sic). — d) D7 यदा (for तदा).

36 a) B1 धनंजय विनिर्द्वंद्वो; D6 साधनं जयति द्वंद्वो. Cv cites स धनंजय निर्द्वंद्वो (as in text). — b) B1 मुनिर्दान-; D6 न ज्ञानेन; G1 मुनिज्ञान-. — c) D8 वनमात्र्यवचः सर्वान् (sic).

37 a) D6 कृत्स्नं ततो; T G2–4 कश्चिद्गृहे (for कृत्स्नतमो). M1. 3 धर्मं. — b) D7 श्रुतं (for श्रुतिः). — K2 om. (hapl.) 37c–38d. — c) Da1 सपग्रहवता; D2. 3. 5 प्रतिग्रहवता; G1 परिग्रहवतं. T G2. 4 नित्यं (for तन्मे). — d) D8 अरिपूदन.

38 K2 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) D7 तथा (for मया). K3 D4 विसृष्टं; Dn1 सृष्टं तु; D7 निसृष्टा; M1. 3 [अ]सि सृष्टं; M2 [अ]तिसृष्टं; M4 [अ]तिसृष्टां (for निसृष्टं). T2 G1 राज्यं (for पापं). — b) K5 अभीप्सतोः; B3 (marg.; also as in text) अपीप्सता; D8 अभीत्सता. K4 D4 परिग्रहसमीहया. — d) M1 शल्यं (for शक्यं). K4. 5 B2. 3 (marg.; also as in text). 5 Da D2. 3. 5 प्राप्तुं शक्यम् (by transp.). Bo श्रुतं (for श्रुतिः).

39 a) D4 प्रतिग्रहम्. — b) D6 राज्यं कृत्स्नं (by transp.). — d) K5 B Da D2. 3. 5–7 S निर्ममः (M4 °दः) क्वचित् (for विज्वरस्तथा). D8 शोको विज्वरतस्तथा.

40 a) D7 S प्रशासध्वम् (for °धि त्वम्). Da उर्वी (for उर्वीं). — b) K2 चेमां; Da2 D2. 3. 5 क्षेम्यां; Dn2 क्षमा (for क्षेमां). D2 -कंटकं. — c) K3. 4 D4 हि (for ऽस्ति). — d) K2. 4 वा कुरूद्वह; T G2–4 M कुरुसत्तमाः. K5 B2. 3 Da D2. 3. 5 भोगैर्वा कुरुनंदन; Bo. 1. 3 (marg.). 4. 5 Dn D8 भोगैर्वा कुरुसत्तम (D8 °मः); D7 न भोग्यैः कुरुसत्तमाः; G1 भोगैश्च कुसुसत्तमाः (sic).

41 Before 42, Dn1 D7 S (except G2) ins. वैशंपायनः. — a) K2–4 Dn2 D4. 8 इत्येवमुक्त्वा; G1 एवमुक्त्वा तु. — b) K5 B2. 3 (m as in text). 5 Dn2 D2. 3. 5 कुरुराजो; B1 कुरुपुत्रो (for धर्मराजो). — c) K2 उपारमत तं; K3. 4 D4. 8 व्युपारमत तं (K4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतावदुक्त्वा वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
व्युपारमत्ततः पार्थः कनीयान्प्रत्यभाषत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।
अथार्जुन उवाचेदमधिक्षिप्त इवाक्षमी ।
अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥ १
दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
स्मयमानो महातेजाः सृक्किणी संलिहन्मुहुः ॥ २
अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैक्लव्यमुत्तमम् ।
यत्कृत्वामानुषं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम् ॥ ३
शत्रून्हत्वा महीं लब्ध्वा स्वधर्मेणोपपादिताम् ।
हतामित्रः कथं सर्वं त्यजेथा बुद्धिलाघवात् ॥ ४
क्लीबस्य हि कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः ।
किमर्थं च महीपालानवधीः क्रोधमूर्छितः ॥ ५
यो ह्याजिजीविषेद्भैक्ष्यं कर्मणा नैव केनचित् । C. 12. 207 B. 12. 8. 6 K. 12. 8. 6

त्वं); K_5 Dn_2 $D_{2.3.5}$ G_1 उपारमत्ततः; D_7 व्यपारमत्ततः. — [d]) K_4 प्रतिभाषत; K_5 $B_{2.3}$ (m as in text). 4 Da $D_{2.3.5}$ अभ्य°.

Colophon. — *Sub-parvan:* K_{3-5} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* $K_{2.4}$ D_7 T_1 G_4 युधिष्ठिरनिर्वेदः; Dn युधिष्ठिरपरिदेवनं (Dn_2 °वेदनं); G_2 युधिष्ठिरप्रलापनं; M_{1-3} युधिष्ठिरनिर्वेदवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da_1 Dn_2 $D_{2.7.8}$ S 7 (as in text). — *Śloka no.:* Dn_1 D_8 44.

8

☞ The adhy. is missing in $Ś_1$ K_1 D_1 (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D_8 om. the ref. — [b]) $K_{2.4}$ अतिक्षिप्त; D_8 अधिक्षित; G_1 अवक्षिप्तम्. $Bo._{2.5}$ Da G_1 क्षमी (for [अ]क्षमी). — Bo om. (hapl.) 1^{cd}. — [c]) K_4 $D_{2.3}$ (orig. as in text). 5. 6 अविनीततरं; D_4 अतिनाक्यतरं (sic); D_8 अधीरमुत्तरं. — [d]) K_5 $D_{2.3.5.7}$ -वाक्य-; M_2 -पाद- (for -वाद-). Da Dn_2 $D_{6.8}$ -परिग्रहं (for -पराक्रमः).

2 B_3 om. (hapl.) 2^{ab}. — [a]) $Bo._{1.4.5}$ S (except T_2 G_2 M_2) ऐंद्रमात्मानम्; Dn स तदा°; D_2 ऐंद्रिया°; D_6 नेंद्रिया°. K_4 दर्शयानं दुरात्मानं; D_8 स तदात्मानमुग्रम् (submetric). — [b]) D_8 उग्रवीर्यपराक्रमः. — [d]) K_3 सृग्विणी; $Bo._2$ सृक्कणी; D_6 सृक्किणीं; T_2 सृक्किणी; G_1 सृकगी; G_2 M स्वकगी (for सृक्किणी). K_5 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{2.7.8}$ परिसंलिहन्; $Bo._{1.3}$ (marg.) Da D_6 T $G_{1.2.4}$ M लेलिहन्निव; G_3 परिलेलिहन्.

3 Before 3, K_{3-5} B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ T_1 G_{2-4} ins. अर्जुन उवाच. K_2 om. (? hapl.) 3^{ab}. — [a]) T_1 मोहम् (for दुःखम्). D_4 दुःखम्; T_2 G_1 पापम् (for कृच्छ्रम्). — [b]) B Da_2 $D_{3.6.7}$ T $G_{3.4}$ वैक्लव्यम्. M_4 एव च (for उत्तमम्). — [c]) $M_{1.3}$ यः (for यत्). Ca cites मानुषं. T_1 कामं (for कर्म). — [d]) K_5 Da_1 D_4 उत्तमं (for °माम्).

4 [a]) D_8 कृत्वा (for हत्वा). Da_1 महिं. K_5 लब्धा (for लब्ध्वा). — [b]) K_4 धर्मेणैव; M_4 स्वधर्मेन. $Bo_{3.4}$ (m as in text). 5 [ए]व पालितां; Da_1 D_4 [उ]पपादितं; D_7 [उ]पपातितां. — [c]) $K_{2.4}$ हतामित्रं; K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_1 एवंविधं (for हतामित्रः). D_7 G_3 सत्यं; T $G_{1.2.4}$ M सत्वं (for सर्वं).

5 [a]) Dn_1 क्लीबस्येह. G_1 क्लीबस्य विकुतो राजन् (sic). — [b]) $Bo._4$ (m as in text) नित्याशक्तस्य; B_1 मिथ्याशक्तस्य; B_5 नित्यासक्तस्य; Ca दीर्घसूत्रस्य (as in text). — [c]) Da वा (for च).

6 [a]) Da यो ह्याजिजीविषो (Da_2 °षोर्); Dn_2 यो ह्याजिजीविषुर्; D_2 यो ह्यजिजीविषेद्; D_7 T_1 G_{2-4} यो नाजिजीविषेद्; D_8 यस्याजीविषुर् (sic); G_1 यो-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 207
B. 12. 8. 6
K. 12. 8. 6

समारम्भान्बुभूषेत हतस्वस्तिरकिंचनः ।
सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुसंहितः ॥ ६
कापालीं नृप पापिष्ठां वृत्तिमास्थाय जीवतः ।
संत्यज्य राज्यमृद्धं ते लोकोऽयं किं वदिष्यति ॥ ७
सर्वारम्भान्समुत्सृज्य हतस्वस्तिरकिंचनः ।
कस्मादाशंससे भैक्ष्यं चर्तुं प्राकृतवत्प्रभो ॥ ८
अस्मिन्राजकुले जातो जित्वा कृत्स्नां वसुंधराम् ।
धर्मार्थावखिलौ हित्वा वनं मौढ्यात्प्रतिष्ठसे ॥ ९
यदीमानि हवींषीह विमथिष्यन्त्यसाधवः ।
भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषम् ॥ १०
आकिंचन्यमनाशास्यमिति वै नहुषोऽब्रवीत् ।
कृत्या नृशंसा ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह ॥ ११
अश्वस्तनमृषीणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।
यं त्विमं धर्ममित्याहुर्धनादेष प्रवर्तते ॥ १२

ग्याज्जि°. Da भैक्ष्य-; D7 S (except T1) भैक्षं (G1 °क्ष-) (for भैक्ष्यं). — ^{b}) D4 कर्मणो; Cv as in text. Dn1 यस्य; Dn2 T1 G2-4 येन; T2 [अ]नेन (for नैव). K2-5 Bo. 3 (m as in text). 4. 5 Dn1 D2-5 कस्यचित्; Cv केन° (as in text). — ^{c}) D8 समारंभाद्; Ca as in text. Cv आरंभान्मा बुभूषेत. — ^{d}) = 8^{b}. K5 M1. 3 अकिंचन; D7 नकिंचनः. G1 न हतस्वस्ति किंचन. Ca. v cite हतस्वस्तिः and अकिंचनः. — K5 G3 om. (hapl.) 6^{e}–8^{b}. — ^{e}) Da1 वीक्ष्यातो; Da2 विख्यातौ. D7 T G2. 4 M स (M1. 3 न) सर्वलोके न ख्यातो; G1 सर्वलोके न विख्यातो. — ^{f}) K2. 4 D4 स (for न). B1 -संनिभः; G2 Ca -संयुतः (for -संहितः). B5 न कार्पण्यमिहार्हसि.

7 K5 G3 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Da1 कपालीं. D4 कापालां नृप पारिष्ठां; G1 कापाली च नृपाधिष्ठां. Ca cites कापाली. — ^{b}) B Da Dn D2. 3. 5. 6 आसाद्य (for आस्थाय). K2. 4 D7 S (G3 om.) जीवति (M1. 3. 4 °सि). — ^{c}) D4 corrupt; G4 संत्यक्त-. D4 om. राज्यम्. T G1. 4 ऋद्धिं. T G2. 4 M Cv त्वां; G1 च (for ते). — ^{d}) B1 स; D7 S (G3 om.) प्र- (for किं). D8 वचिष्यति.

8 K5 G3 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) Dn T1 G1. 4 परित्यज्य (for समुत्सृज्य). — ^{b}) = 6^{d}. M1. 3. 4 अकिंचन. D7 हतस्त्वं च न किंचन. — ^{c}) Da2 D7 तस्माद्. Da आशंस्यसे; D6 आशंसते; D8 आसंशते; Ca as in text. Dn2 भीक्षे; D7 S भैक्षं. — ^{d}) K4. 5 B (except B4) Dn D2. 3. 5. 6. 8 कर्तुं (for चर्तुं). S (except G1 M2) विभो. Da चरितुं प्राकृतो यथा.

9 ^{a}) Da D7 T G1–3 M कस्माद्; Dn1 यस्माद्; G4 तस्माद् (for अस्मिन्). G4 राजन् (for राज-). — ^{b}) Da transp. जित्वा and कृत्स्नां. B (B2 m as in text) D3. 5. 7 G1 हित्वा (for जित्वा). D2 कृष्णा; D7 राज्यं; G1 सर्वां (for कृत्स्नां). D8 om. from वसुंधराम् up to वनं (in ^{d}). — ^{c}) Da [अ]र्थिनौ (for [अ]खिलौ). K2. 4 ज्ञात्वा (for हित्वा). — ^{d}) Da1 रवे (sic); Da2 वरं (for वनं). Dn मौर्ख्यात् (for मौढ्यात्).

10 ^{a}) K5 B4 Da D5. 8 M2 यदिमा(Da °सा)नि; T2 यथेमानि; G1 य इमानि. — ^{b}) D2. 3 विमृशिष्यंति; D7 विमथिष्यंत; T1 G3. 4 प्रमधि°; T2 G2 M2–4 प्रमथि°. Dn2 T2 G M2 साधवः (for [अ]साधवः). D8 विमथिष्यक्ष्मसाधवः (sic). — ^{c}) Dn1 G2. 4 भविता; Ca as in text. Da Dn2 विप्रहीनानि; D7 S विप्रहीण- (G1 °न)त्वात्. — ^{d}) Da1 प्राप्तुं; D7 प्राप्तस्.

11 ^{a}) K3. 5 B1–4 Da D2. 3. 5. 6 Cv मुनीनां च (Cv स्याद्); Bo. 5 अनीशस्य; Dn अनाशंस्यस्; S अहीनस्य (T1 M2 अनीहस्य). D7 आकिंचनमहीनव्य (sic). — B1 om. 11^{b}–12^{a}. — ^{b}) D7 S मृत्यवे (for इति वै). — ^{c}) K2–5 Bo. 2. 3. 5 Da Dn2 D2. 3. 5–7 T G2. 4 M2 कृत्वा; B4 damaged; Dn1 D8 दृष्ट्वा; D4 भृत्या; G3 कृता (for कृत्या). K4 Da2 नृशंस्य; K5 Bo. 2. 3. 5 D2. 3. 5. 6 T1 Cv नृशंसं; B4 damaged; Da Dn D8 -नृशंस्यं; T2 नृशंसां; G1 नृशंस्या; G2 नृशंसे; G4 नाशं*; M1 नृशंस्यो (for नृशंसा). Ca cites आनृशंस्यं. Dn1 D7 T1 G2. 3 Cv निधने; G4 broken; M2. 3 [अ]भ्यधने; Ca ह्यधने (as in text). — ^{d}) D6 [अ]धनिनाम्; G1 [अ]धनिकाम्; Cv अधनतां (as in text). D7 धिगस्त्वनिधनामिव; G3 गतिस्त्वधनतैव हि; G4 गतिस्त्वधनतामिह. Between अधन and तामिह, D8 (for the first time) reads 13^{bc} through eye-wandering.

12 B1 om. 12^{a} (cf. v. l. 11). — ^{a}) S आश्वस्त्यस् (M2 °स्तम्; M4 °स्तनम्); Ca. v as in text. — ^{b}) Dn2 वेदवद् (for वेद तद्). Ca cites वेद (as in text). — ^{c}) G1 यदिदं; M1. 3 यस्त्विमं (for यं त्विमं). D4 धर्मं (for धर्मम्). — ^{d}) K5 B4 D7. 8 T1 G2. 3 एव; Da एतत् (for एष).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्य यः ।
ह्रियमाणे धने राजन्वयं कस्य क्षमेमहि ॥ १३
अभिशस्तवत्प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् ।
दारिद्र्यं पातकं लोके कस्तच्छंसितुमर्हति ॥ १४
पतितः शोच्यते राजन्निर्धनश्चापि शोच्यते ।
विशेषं नाधिगच्छामि पतितस्याधनस्य च ॥ १५
अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्यस्ततस्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ १६
अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।
प्राणयात्रा हि लोकस्य विनार्थं न प्रसिध्यति ॥ १७
अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ १८
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ १९
अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विवित्सता ।
अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥ २०
धर्मः कामश्च स्वर्गश्च हर्षः क्रोधः श्रुतं दमः ।
अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ २१ C. 12. 226 B. 12. 8. 21 K. 12. 8. 21

---

13 [a]) Bo. 2 Da1 D6. 8 G2 M2. 4 स (for सं-). — For the reading (first time) of 13[bc] in D8, cf. v. l. 11[d]. — [b]) K Da Dn D6. 8 G2 स: (for य:). — [c]) Bo. 1 क्रियमाणे; D8 (both times) ह्रष्टमाने; T1 G3. 4 M1 ह्रीयमाणे; G1 (before corr.) ह्रियमाणो. — K5 om. (hapl.) 13[d]–15[a]. — [d]) G1 धनं तस्य (for वयं कस्य). K2. 4 प्रत्यक्षमेव हि; D8 कस्य क्षयेमहि (for कस्य क्षमेमहि).

14 K5 om. 14 (cf. v. l. 13). — [a]) Hypermetric. K2 D4 अशस्तवत्; K3 अशयवत्; K4 असंतवत्; Bo अभिशस्तं च (hypermetric); B3 Dn D6. 7 T2 G2–4 M Cv अभिशस्तं; D8 अभिशसं; T1 अभियुक्तं; G1 अहिंसस्तं; Ca अभिशस्तवत् (as in text). B2 om. प्र-. — [b]) D5 (before corr. as in text) पार्श्वसंस्थितं; D7 पश्यत स्थितं; Cv as in text. — [c]) K4 B Da2 D2. 3. 5–7 दरिद्रं; M2 दारिद्र्य-; M4 दारिद्रं. Bo–4 Dn2 D2. 5 पापकं; D8 पातका (for पातकं). — [d]) B Da D2. 3. 5 कस्तं; Dn D6 न तत्; D8 कस्त्वं (for कस्तत्). Da2 शमितुम्; D8 संशितुम्; Cv शासितुम्; Ca as in text. Dn2 अर्हसि.

15 G1 om. 15–16. K5 om. 15[a] (cf. v. l. 13). — [a]) T2 पतितं शोचते राजन्. — [b]) K2–4 D4 निर्धनश्चैव; D7 S (G1 om.) अधनश्चापि. Dn1 शोचते; D7 [अ]शोच्यते. — [c]) D6 नाभिगच्छामि; D7 S (G1 om.) नाधिगच्छंति. — [d]) D7 धनस्य (for [अ]ध°). Da D7 T1 G3. 4 M वा (for च). Dn1 निर्धनस्यावरस्य च; Dn2 न धर्मस्यावरस्य च.

16 = (var.) Rām, 6. 83. 32; Pañcatantra I. 6-. G1 om. 16 (cf. v. l. 15). — [a]) Da अर्थिभ्यो; D7 आर्तेभ्यो. D6 [s]पि (for हि). D7 T1 G2–4 प्रवृत्ते(G1 °द्धे)भ्य:. — [b]) D7 T1 संभूतेभ्यस्; M1 संभृत्येभ्यस्; Ca as in text. K3. 5 इतस्तत:; Ca as in text. — [c]) M1 ग्रियाः (for क्रियाः). — [d]) K5 B (B3. 4 both marg. as in text; B5 marg., also as in text) D2. 3. 5 समुद्रेभ्य (for पर्वतेभ्य).

17 [a]) K4 अर्था- (sic); Da D7 S अर्थो (for अर्थाद्). — [b]) Da2 सर्गश्; D2. 5 स्वर्गाश्; D7 T1 G3. 4 सुखं; G1 स्वर्गं. D6 चापि (for चैव). — [c]) B2 Dn1 G1. 3 M [अ]पि; Da च (for हि). D8 om. from लोकस्य up to कुसरि (in 18[d]). — [d]) K5 B Dn2 D2. 3. 5. 6 ह्यर्थं न (for [अ]र्थं न प्र-).

18 = (var.) Rām. 6. 83. 33; Pañcatantra II. 92; Hitopadeśa (ed. Schl.) I. 117. D8 om. up to कुसरि (cf. v. l. 17). — [a]) Dn G1 अर्थेनेह; T1 G2. 4 °नापि (for °न हि). G3 वियुक्तस्य. — [b]) D7 S [अ]ल्पचेत(G3 °तेज)स:. — [c]) Bo. 1. 5 Dn D7 T1 G1. 2 M1–3 विच्छिद्यंते; T2 उच्छि°. — [d]) K4 D2. 5 ग्रीष्मेषु (for ग्रीष्मे कु-).

19 = Rām. 6. 83. 35; Pañcatantra I. 3; Hitopadeśa I. 118; Vṛddhacāṇakya 6. 5; Vikramacarita 150; Śukasaptati 27.

20 [ab]) = (var.) Rām. 6. 83. 38[cd]. K4 विविदिसितुं; K5 B Da Dn D2–6 Ca विधित्सितुं; D7. 8 G3. 4 विधित्सता; T2 विचिन्वता; G2 विवत्सता; M2 विवित्सया (for विवित्सता). — [c]) D8 अर्थेनर्था. G1 विवर्धंते (for निबध्यन्ते). — [d]) G1 तोयैर् (for गजैर्).

21 = (var.) Rām. 6. 83. 39. — [a]) D8 G1 धर्म- (for धर्मः). K2. 4 स्वर्गश्च (for कामश्च). K2. 4 कामश्च; B3 Da Dn D6. 8 हर्षश्च; D5 स्वर्गाश्च; D7 S दर्पश्च (for स्वर्गश्च). — [b]) B3 Dn D6. 8 धृतिः (for हर्षः). G1 क्रोधं द्रुतं (for क्रोधः श्रुतं). Dn मदः (for दमः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 226
B. 12. 8. 22
K. 12. 8. 22

धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्तते ।
नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥ २२
नाधनो धर्मकृत्यानि यथावदनुतिष्ठति ।
धनाद्धि धर्मः स्रवति शैलाद्गिरिनदी यथा ॥ २३
यः कृशाश्वः कृशगवः कृशभृत्यः कृशातिथिः ।
स वै राजन्कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥ २४
अवेक्षस्व यथान्यायं पश्य देवासुरं यथा ।
राजन्किमन्यज्ज्ञातीनां वधादृध्यन्ति देवताः ॥ २५
न चेद्भर्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् ।
एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥ २६
अध्येतव्या त्रयी विद्या भवितव्यं विपश्चिता ।
सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्यं चापि यत्नतः ॥ २७
द्रोहाद्देवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वशः ।
इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः ॥ २८
अधीयन्ते तपस्यन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।
कृत्स्नं तदेव च श्रेयो यदप्याददतेऽन्यतः ॥ २९
न पश्यामोऽनपहृतं धनं किंचित्क्वचिद्वयम् ।
एवमेव हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ३०

---

22 a) Da1 om. from लं up to धर्मः (in 23^{c}). G1 कुलः. D8 भवति (om. प्र-). — b) D5 धर्मं. B1 Dn1 D5 प्रवर्धते. — c) B5 G1 [अ]प्ययं; Dn2 [अ]स्त्वयं. — d) B1 नाधनः; M4 नापरः. K2. 4 भरतर्षभ; Da2 पृथिवीपते; T1 G1 पुरुषोत्तमः.

23 Da1 om. up to धर्मः (cf. v. l. 22). — c) Bo धर्मं (for धर्मः). Dn D8 धनाद्धर्मः प्रभवति; D6 °द्धर्मो हि स्रवति; D7 S °द्धि धर्मो निःस्रौति (G1 न स्रोति). — d) K2-5 D4 पर्वताग्रान्; Da2 शैलाभिभरि (sic); Dn1 D3 शैलादभि; Dn2 शैलादिभ्यो; Cv शैलाद्गिरि (as in text).

24 a) D7 कृशाश्वश्च (for यः कृशाश्वः). K4 om. कृशाश्वः. B1 कृशार्थः; G1 कृशान्नः; Ca कृशाश्वः (as in text). K2-4 D8 कृशधनः; D4 °धनुः; G1 °भवः (for °गवः). — b) K5 D2. 3. 5 कृशविद्यः; D8 कृशोभृत्यः. — d) Da1 G1 शरीरः (for °र-).

25 a) D3. 5. 8 अवेक्ष्यस्व; Cv as in text. D4 यथाराज्यं; Cv as in text. — c) K4 Da अन्यजातीनां. — d) K2. 3 अध्यंति; K4 एध्यंति; K5 B D2. 3. 5. 6 दी(B2 दि)व्यंति; Da1 रध्यंति; Da2 रदध्यंति; Dn2 दीव्यति; D4 कृध्यंति; D7 पश्यंति; T1 G2-4 रक्ष्यंति; Bomb. and Cal. ed. गृध्यंति (for ऋध्यन्ति). K4 D4 देवता; Da देवतः. Dn2 D8 वधादेव परस्परं.

26 a) K3 D4 वक्तव्यम्; K4 कर्तव्यम्; Cv as in text. D7 न चैवर्तव्यमन्यस्य (sic); D8 न च व्यर्तव्य°. — b) Da2 न (for तद्-). B Da Dn1 (before corr. as in text) D2. 3. 5. 6 आचरेत् (for आरभेत्). K2. 4 कथं तत्त्वं समारभे; K3 D4 कथंचिद्भर्त्यं धारयेत्; D7 तथेयद्वसु धा°; S कथं तद् (G1 नु) वसु धा°. — c) B1. 2. 5 एतावद्. K4 B4 Da D7 G1. 3 M4 देवेषु (for वेदेषु). — d) Da कविभिर्निश्चयः (by transp.). M1 स्मृतः.

27 a) G1 अर्थेन वा (for अध्येतव्या). D8 त्रया. K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नित्यं (for विद्या). — b) K4 विनिश्चिता (for विप°). — c) D7 सर्वधा. T1 G2-4 आहृत्य (for °आहार्यं).

28 a) K5 B Da D2. 3. 5. 6 यागाद्; G1 त्यागाद् (for द्रोहाद्). D7 इवाप्नोति; T2 G1 अवाप्नोति (for °प्तानि). — b) K5 D2. 3. 5 transp. दिवि and स्थानानि. D4 देव- (for दिवि). K2. 4 नित्यशः; M1 सर्वतः (for सर्वशः). — After 28^{ab}, K2-4 Dn D4. 8 ins. (cf. 25^{cd}):

9* द्रोहात्किमन्यज्ज्ञातीनां गृध्यन्ते येन देवताः ।

[Cf. 25^{cd}. Dn1 अन्यजातीनां. K4 ऋध्यंते; Dn2 मृष्यंते.]

— c) B1 व्यवहिता; Ca as in text. — d) Da वेदवेदांश्च; D7 वेदे वेदाश्च; D8 वेदवादिश्च. K2-4 D4 सर्वशः; B1 निश्चिताः; D8 शाश्वतः (for शाश्वताः).

29 a) D4 अधायते; D7 T1 G3 अधीयते. K2. 5 B1-5 Dn D8 [ऽ]ध्यापयंते; Bo Da D2. 3. 5. 6 [ऽ]ध्यापयंति; D7 S तपस्यंते (for तपस्यन्ति). — b) D5 यजते. D2. 3. 5-7 [अ]पि (for च). G1 जयंते च यजंति च. — c) K3 चाश्रयो; K5 B3 Dn D6. 8 तच्छ्रेयो; B4 damaged; D7 S श्रेयो हि (for च श्रेयो). — d) D8 ददत्याददते; T2 M2 यदस्याददते. D8 पुनः (for ऽन्यतः). Da1 यद्भ्यां ददतेनतः (corrupt).

30 a) K3. 5 Bo-3. 4 (marg.; also as in text). 5 Dn D2-6 [ऽ]नपकृतं; Da1 नापरुतं; Da2 तापरुतं; D7 S (except T1 G4) नापहृतं; Cv as in text. — b) K3. 5 D4 वयं पुरा; G2 वयं क्वचित् (by transp.). — c) B2. 3 D2. 3. 5 च (for हि). — d) K2. 3 B5 D6 G3 यजंति (for जयन्ति).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जित्वा ममत्वं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्धने ।
राजर्षयो जितस्वर्गा धर्मो ह्येषां निगद्यते ॥ ३१
यथैव पूर्णादुदधेः स्यन्दन्त्यापो दिशो दश ।
एवं राजकुलाद्वित्तं पृथिवीं प्रतितिष्ठति ॥ ३२
आसीदियं दिलीपस्य नृगस्य नहुषस्य च ।
अम्बरीषस्य मान्धातुः पृथिवी सा त्वयि स्थिता ॥ ३३
स त्वां द्रव्यमयो यज्ञः संप्राप्तः सर्वदक्षिणः ।
तं चेन्न यजसे राजन्प्राप्तस्त्वं देवकिल्बिषम् ॥ ३४
येषां राजाश्वमेधेन यजते दक्षिणावता ।
उपेत्य तस्यावभृथं पूताः सर्वे भवन्ति ते ॥ ३५
विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे ।
जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ॥ ३६
शाश्वतोऽयं भूतिपथो नास्यान्तमनुशुश्रुम ।
महान्दाशरथः पन्था मा राजन्कापथं गमः ॥ ३७ C. 12. 242 B. 12. 8. 37 K. 12. 8. 38

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

31 [a]) Dn_2 D_8 ममेयं (for ममत्वं). D_2 श्रुवते. — [b]) K_2 Dn D_8 धनं (for धने). — [c]) K_4 Da_2 जितः स्वर्गा; B_4 Dn D_8 [ऽ]पि ते स्वर्ग्या; Da_1 जितः स्वर्गो; D_2 जितः स्वर्ग्या. — [d]) B_0 धर्म्यो (for °र्मो). K_5 $B_{0.2.3.5}$ Dn_1 $D_{3.5}$ येषां; B_4 damaged. K_5 $B_{0-2.4.5}$ Da Dn_1 M_1 नि(M_1 न)रुच्यते; B_3 निरुध्यते; D_7 T G M_{2-4} न (D_7 $G_{3.4}$ नि·) रुध्यते (for निगद्यते).

32 [a]) Da यथा हि (for यथैव). — [b]) M_2 स्रवंत्यापो. Da_1 स्यंदतापो दिशो दिश. Ca cites स्यंदंति. — [c]) K_4 वित्ते (for वित्तं).

33 [a]) D_7 अयं; M_2 अलं (for इयं). — [b]) B_1 मृगस्य; Da नृपस्य (for नृगस्य). K_{2-4} भरतस्य (for नहुषस्य). B_1 हि (for च). — [c]) $B_{1.2}$ अंबरीशस्य. — [d]) Dn_2 या (for सा). G_2 त्वियं (for त्वयि).

34 [a]) D_7 T_2 G_1 M त्वा (for त्वां). Da सर्वमयो. — [b]) D_4 सर्वदक्षिणं; M_4 (*sup. lin.* as in text) सहदक्षिणः. — [c]) B Da Dn_2 $D_{2.3.5-7}$ S स (for तं). D_2 जयसे. — [d]) Da T_1 G_{2-4} प्राप्तं त्वां; T_2 G_1 M_{2-4} प्राप्तं त्वा; M_2 प्राप्तस्त्वां. B D_6 S राज·; Da एव; Dn $D_{2.3.5-8}$ राज्य· (for देव·). D_7 प्राप्तं राजन्विकिल्बिषं.

35 [b]) G_1 दक्षिणापरः. — [c]) K_2 D_5 [अ]वभृथ·; K_4 B_1 °भृतं; G_1 °पृथं; G_3 °भृधं. — [d]) K_5 सूताः (for पूताः). D_6 वै (for ते). Da सर्वे पूता भवंति ते; D_7 पूता धर्मे चरंति ते.

36 [a]) K_5 देवदेवः (for महा°). — [b]) Dn_2 सोश्वमेधे (for सर्व°). K_3 महामखा. — [c]) G_1 आवहत् (for जुहाव).

37 [a]) D_3 सास्वतो; G_3 शासतो. K_4 D_8 भूत·; T_2 भुवि; G_1 M भूरि· (for भूति·). — [b]) D_8 नास्यात्तम्; G_1 नास्यंतम् (for नास्यान्तम्). K_5 B_1 Da_1 D_6 S (except M_4) °शुश्रुमः. — G_3 om. (hapl.) 37^{cd}. — [c]) K_5 D_8 एष शिवः; B_1 देवरथः; Da_1 दशरथ·; Da_2 दाशरथं; $D_{2.4}$ दशरथः (for दाश°). D_7 S (G_3 om.) महाजनपथं गंता. — [d]) Dn D_8 कुपथं. Da व्रजः; D_7 T_1 गतः; D_8 गमाः.

Colophon. — *Sub-parvan:* K_{2-5} B Da Dn $D_{2.3.5.7}$ T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* $K_{2.4}$ अनुशासनं; B_1 Dn D_7 T G_4 M_{1-3} अर्जुनवाक्यं; G_2 अर्जुनदरिद्रनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $B_{2.4}$ Da_1 Dn $D_{2.6-8}$ S 8 (as in text). — *Śloka no.:* Dn_1 38; Dn_2 37; D_8 39.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

९

C. 12. 243
B. 12. 9. 1
K. 12. 9. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
मुहूर्तं तावदेकाग्रो मनःश्रोत्रेऽन्तरात्मनि ।
धारयित्वापि ते श्रुत्वा रोचतां वचनं मम ॥ १
सार्थगम्यमहं मार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः ।
गच्छेयं तद्गमिष्यामि हित्वा ग्राम्यसुखान्युत ॥ २
क्षेम्यश्चैकाकिना गम्यः पन्थाः कोऽस्तीति पृच्छ माम् ।
अथ वा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्नपि मे शृणु ॥ ३
हित्वा ग्राम्यसुखाचारं तप्यमानो महत्तपः ।
अरण्ये फलमूलाशी चरिष्यामि मृगैः सह ॥ ४
जुह्वानोऽग्निं यथाकालमुभौ कालावुपस्पृशन् ।
कृशः परिमिताहारश्चर्मचीरजटाधरः ॥ ५
शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमक्षमः ।
तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोषयन् ॥ ६
मनःकर्णसुखा नित्यं शृण्वन्नुच्चावचा गिरः ।
मुदितानामरण्येषु वसतां मृगपक्षिणाम् ॥ ७
आजिघ्रन्पेशलान्गन्धान्फुल्लानां वृक्षवीरुधाम् ।
नानारूपान्वने पश्यन्रमणीयान्वनौकसः ॥ ८
वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनः ।

9

☞ The adhy. is missing in Ś1 K1 D1 (cf. v. l. 12. 1. 1). The adhy. has many stanzas in common with 1. 110. — Between 270 and 275, the Cal. ed. has omitted 3 lines in counting, and the mistake is retained unrectified in our references.

1 D8 om. the ref. — ^{a}) T1 G2–4 एकाग्र- ; G1 एकाह्रो (for एकाग्रो). — ^{b}) K2 D4 [अं]तरात्मनां (D4 °ना); D8 नियम्य च (for ऽन्तरात्मनि). Da1 मनः-श्रोत्रंतरात्मनि ; D7 S -मनाः श्रोत्रां(D7 न मे श्रोत्रां- ; G1 मनसैवा- ; M -मनःश्रोत्रां)तरात्मना. — ^{c}) K3 D4 धारयस्वापि ; K5 B D2. 3. 5. 6 °यन्नपि ; Dn1 °यन्निति ; Dn2 D8 °यस्वेति ; D7 S °यिष्यामि (for °यित्वापि). K3 B1. 4. 5 Dn D4. 6. 8 तत् ; K4. 5 D2. 3. 5 तं (for ते). — ^{d}) K3. 5 B0–2. 3 (orig.). 4. 5 Dn1 रोचेत ; B3 (marg.) Da Dn2 D7 S रोचते. M1. 3 तव (for मम).

2 ^{a}) K2. 4 D7 पार्थ- ; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 साधु- ; D8 सार्प- ; G1 सार्ध- (for सार्थ-). Cv cites सार्थागम्यं. K4 S (except G2 M4) महा- (for अहं). D5 मार्गो. — ^{c}) K2. 4 B4 Da Dn D6. 7 Ca तं ; D8 न ; G1 त्वं ; M4 त्वां ; Cap तद् (as in text). Da गम्यं यक्तद्गमिष्यामि (sic). — ^{d}) T2 G1 त्यक्त्वा (for हित्वा). D8 -सुखान्वितः.

3 ^{a}) K2 D8 M2 क्षेमश्च ; K3 क्षेमाश्च ; K4 क्षेमैश्च ; D4 क्षमश्च ; M1. 3 क्षेम्यं (for क्षेम्यश्च). Dn2 [ए]काकिनो. D3 गम्या ; M1. 3 गम्यं. — ^{b}) D7 T1 G2–4 M2. 4 [इ]ह (for [इ]ति). D3. 5. 8 T2 G1. 3. 4 पृच्छतां ; D7 पृच्छता. — ^{c}) Da T2 नेच्छसे. G1 स्प्रष्टुम्. — ^{d}) D2. 8 अनिच्छन्नपि ; G1 अपृच्छन्नेव.

4 = (var.) 1. 110. 30. — ^{a}) K2. 4 -सुखारंभं ; D2 °कारं. — ^{b}) D4. 8 महातपः. — ^{c}) K3 अरण्य-. D2. 3. 5 -मूलाशश्च.

5 = (var.) 1. 110. 31. — ^{a}) K3 जुहानोग्निं ; Da जुह्वन्नग्निं ; D7 T1 G3. 4 M जुह्वानोग्नीन् ; G1 जुजुह्वाग्नि- (sic). — ^{d}) B0 D7 T G3. 4 M ची(D7 चि)-रचर्म- ; G1 चीरवर्मा ; G2 चीरधर्म- (for चर्मचीर-).

6 = (var.) 1. 110. 32. — ^{b}) Da1 °श्रमक्रमः ; M1. 3 °श्रमः क्षमः. — ^{c}) D2 -सृष्टेन. — ^{d}) B0. 5 परिशोषयन् ; M1. 3 उपशोषयत् (M3 °येत्) ; M2 उपशोष्य च.

7 ^{b}) T2 संशृण्वन्नुच्छ्रवा गिरः ; G1 संशृण्वन्वै शिवा गिरः. — ^{d}) B0. 1. 4 D7 T G2–4 M1–3 वदतां ; B2. 3 D2. 3. 5. 6 G1 M4 नदतां (for वसतां).

8 ^{a}) B0. 2 पेषलान्. — ^{b}) G1 -वीरुधान्. — ^{c}) Da1 वशे (for वने). T2 G1 पश्यन्नानाविधाकारान्.

9 = (var.) 1. 110. 34. Da transp. 9^{ab} and 9^{cd}. — ^{a}) K3 मृगावस्थ- (for वानप्रस्थ-). D7 [अ]ग्र- (for [अ]पि). — ^{b}) D4 दर्शने ; D7 G1 दर्शिनः. T1 G3. 4 M1. 3 दर्शनः ; M4 दर्शयन् (for दर्शनं). M4 (*inf.*

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाप्रियाण्याचरिष्यामि किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ९
एकान्तशीली विमृशन्पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ १०
एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम् ॥ ११
अथ वैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।
चरन्भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डः क्षपयिष्ये कलेवरम् ॥ १२
पांसुभिः समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ १३
न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ १४
आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्धबधिराकृतिः ।
अकुर्वाणः परैः कांचित्संविदं जातु केनचित् ॥ १५
जङ्गमाजङ्गमान्सर्वान्नविहिंसंश्चतुर्विधान् ।
प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणभृतः प्रति ॥ १६
न चाप्यवहसन्कंचिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीं क्वचित् ।
प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥ १७
अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गं व्रजन्येनैव केनचित् । C. 12. 260 B. 12. 9. 18 K. 12. 9. 18

---

lin.) वन- (for कुल-). $K_{2.5}$ Da Dn D_8 -वासिनां. —^{c}) D_7 S [आ]चरन्किंचित् (for [आ]चरिष्यामि). Da D_6 स्वप्रियेण चरिष्यामि. —^{d}) B_1 ग्राम्य- (for ग्राम-).

10 = 1. 110. 33. —^{a}) K_2 °शीला; $M_{1.3}$ °शीलो (for °शीली). $Bo._4$ विमृषन्; $B_{2.4}$ (marg.) $D_{2.3.5}$ T_2 G_1 विचरन्. —^{b}) $B_{2.4}$ (both marg.; also as in text) पक्षापक्षे न-; B_3 (m as in text) चरन्पक्वेन. Da_1 च वर्तन्; Dn_1 वर्तनं (for वर्तयन्). —^{c}) K_{2-4} D_4 देवान्पितॄंश्च; D_7 S (except G_2) पितॄंश्च देवान्. —^{d}) D_2 तर्पयेत्; M_3 तर्पयत्.

11 = (var.) 1. 110. 35. —^{a}) K_2 Da_2 -शास्त्राणाम्. —^{b}) G_1 M उक्तम् (for उग्रम्). —^{c}) T_1 G_2 प्रतीक्षेहं; $G_{3.4}$ प्रतीक्ष्येहं (for °क्षिष्ये).

12 = (var.) 1. 110. 7. —^{a}) K_5 $Bo._{3.4}$ (m as in text) D_5 अथ चैकोहम्. K_2 एकोहम्; Da_1 एकाकी; Da_2 एकैकम् (for एकाहम्). D_7 S अथ वैकालिके (D_7 °को) वा(T_2 G_1 M चा)हम्. —^{b}) Da ह्येकैकस्मान्. D_7 S ज(G_1 दि)नक्षये (for वनस्पतौ). K_5 B $D_{2.3.5}$ एकैकमपि चाश्रमं. —^{c}) K_4 D_6 S भैक्षं. B_2 M_1 मुक्तः; D_2 दंडः (for मुण्डः). —^{d}) $B_{1.5}$ क्षेपयिष्ये; B_4 (marg.; also as in text) क्षययिष्ये. D_7 कलेबरं; T_1 $G_{3.4}$ कळेबरं; T_2 G_2 M कळेवरं.

13 = (var.) 1. 110. 8. —^{a}) K_5 B Da $D_{4.6.8}$ पांशुभिः. K_3 B_3 Dn_2 D_8 समभिच्छन्नः; $K_{4.5}$ Bo समु(Bo °मू)पध्वस्तः; $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 $D_{2.3.5-7}$ समपध्वस्तः (B_1 °स्त-); S समभिध्वस्तः. —^{b}) B_1 °प्रतिश्रयान्. —^{c}) Da_1 नृण-; Da_2 तृण- (for वृक्ष-). —^{d}) M_4 -सर्वाप्रिया°.

14 = (var.) 1. 110. 9. —^{a}) M_2 निशोचन्. K_4 M_3 च हृष्यंश्च; Bo प्रहृष्यंत; D_8 प्रदुष्यंश्च (for प्रहृष्यंश्च). —^{b}) = 6. 36. 24^{d}. Da_2 °संस्तुति; M_4 °संस्कृतिः. —^{c}) = 6. 25. 30^{c}. G_1 निराशिर्. M_2 निर्नमो. —^{d}) G_1 निर्द्वंद्वे. Dn_1 निःपरि°; D_4 निपरि°.

15 ^{a}) Da_2 आत्मारामं. D_7 S प्रशांतात्मा (for प्रसन्नात्मा). —^{b}) T_1 $G_{2.4}$ M जळांध-. —^{c}) B_3 $D_{3.5}$ नकुर्वाणः. K_4 $D_{7.8}$ T G M_2 किंचित्; $D_{2.6}$ M_4 कांश्चित् (for कांचित्). —^{d}) G_1 संवीतं (for संविदं). $K_{3.5}$ Dn $D_{6.8}$ कैरपि (for केनचित्).

16 = (var.) 1. 110. 11. —^{a}) K_4 D_4 °जंगमं सर्वं; G_1 °जंगमां सर्वां. —^{b}) Dn_2 नहिंसंश्च; D_7 नहिंस्यंश्च; T_1 $G_{3.4}$ अहिंसंश्च; T_2 आपिहिंसंश्च (sic); G_1 नापि हिंसाश्च; M_3 नाविहिंसांश्च (for अविहिंसंश्च). $K_{2.4}$ D_4 G_1 चतुर्विधं (G_1 °धां). — Dn_2 reads 16^{cd} on marg. —^{c}) Da_2 प्रजां. K_3 स्वकर्मस्थाः (for स्वध°). D_7 S प्रजाः सर्वास्ववस्थासु (M_1 °स्थाश्च). —^{d}) Bo सम-; B_1 corrupt; G_1 समं; G_2 पतिः (for समः). K_{2-4} $D_{4.7.8}$ T G_{2-4} प्राणभृतां. B_4 पथि; T_1 G_4 पतिः; G_3 समः (for प्रति).

17 = (var.) 1. 110. 10. Dn_2 reads 17 on marg. —^{a}) D_7 S (except G_2 M_2) [अ]पहसन्. Da_2 किंचन् (sic); D_4 T $G_{3.4}$ किंचित्; D_8 कांचित् (for कंचित्). —^{b}) $D_{6.7}$ T_1 $G_{3.4}$ अकुर्वन्. K_{2-4} Da_2 D_4 भ्रुकुटिं; K_5 B_2 Da_1 Dn D_8 भ्रुकुटीः; D_7 भ्रुकुटी. — D_8 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. —^{d}) Da_1 -सुसंशयः; T_2 -सुसंयुतः; G_1 -विसंयतः (for -सुसंयतः).

18 D_8 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). —^{a}) Dn_1 आपृच्छन्; Da_1 अपृच्छत्. —^{b}) $K_{3.5}$ Dn_2 प्रव्रजन्नेव; K_4 $Bo._{3-5}$ $D_{2.3.5.6}$ व्रजन्नेव तु; $B_{1.2}$ प्रव्रजन्नेव तु (hypermetric); Dn_1 व्रजन्नेव (submetric); D_7

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 260
B. 12. 9. 18
K. 12. 9. 18

न देशं न दिशं कांचिद्गन्तुमिच्छन्विशेषतः ॥ १८
गमने निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन् ।
ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्जकः ॥ १९
स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे प्रभवन्त्यशनान्यपि ।
द्वंद्वानि च विरुद्धानि तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ २०
अल्पं वास्वादु वा भोज्यं पूर्वालाभेन जातुचित् ।
अन्येष्वपि चरँल्लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥ २१
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसंचारे काले विगतभिक्षुके ॥ २२
एककालं चरन्भैक्ष्यं गृहे द्वे चैव पञ्च च ।
स्पृहापाशान्विमुच्याहं चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ २३
न जिजीविषुवत्किंचिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
जीवितं मरणं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ॥ २४
वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः ॥ २५
याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।

प्रच्छन्नो येन; T_1 $G_{2.4}$ M व्रजन्नान्येन; T_2 वदन्नानेव; G_1 वदन्नान्येव; G_3 पृच्छन्नान्येन (for व्रजन्येनैव). K_2 कस्यचित् (for केन°). — ^{c}) $K_{2.3}$ $D_{4.8}$ नादिशं; Dn नादेशं (for न देशं). K_3 om. न दिशं. D_8 कांश्चिद्.

19 ^{b}) K_5 B Da_1 $D_{3.5}$ S (except G_2) पश्चाच्चा(D_7 °द्धा)नवलोकयन्; Da_2 °श्च न वलो°; D_8 °दनवलोकयेत्. — ^{c}) D_7 जग्मुः; **Ca** ऋजुः (as in text). K_4 प्राणिहिता; Da_1 प्रणहितो; D_8 प्राणहितो; G_1 प्राङ्गिहितो; **Ca** as in text. — ^{d}) Dn_2 M_4 त्रसं (for त्रस-). $K_{2.4}$ समस्थावरजंगमः (K_4 °मं); D_7 T_1 सुसंस्थावरवर्जितः; D_8 क्षंगमस्थावरजंकः (sic); G_1 नगरग्रामपत्तनान्; T_2 न गच्छन्ग्रामपट्टणं; G_{3-4} स्त्रीसंस्थापरिवर्जकः. **Ca** cites -वर्जिकः. **Cv** as in text.

20 ^{a}) Da_2 T G_{2-4} M **Ca** स्वभावास्तु ($M_{2.3}$ °स्त; M_4 °श्च); G_1 सहावास्तु: B $D_{2.3.5.6}$ व्रजत्यग्रे; D_8 प्रजा°; Da T G_1 **Ca** प्रयां°; D_7 G_{2-4} M प्रयांत्वग्रे. K_2 [अ]शनान्. — ^{b}) K_3 भजन्ननशनान्यपि; K_4 प्रभवत्यशनादय. $Bo_{.1}$ Da_2 D_4 T G_1 भवं(B_1 °व)त्यनशनान्यपि; Da_1 भवंत्यनशनाशना; D_7 G_{3-4} प्रभवंत्वनशनान्यपि (hypermetric); D_8 भजंत्यनशनादपि; G_2 M भवंत्वनशनान्यपि; **Ca** cites अपि (as in text). — ^{c}) Dn_2 द्वंद्वानीव. B_1 निरुद्धानि; D_8 T_1 विशुद्धानि. — ^{d}) $B_{1.4}$ [अ]नवचिंतयन् (hypermetric); Da_1 $M_{2.3}$ [अ]चिंतयत्; G_2 चिंतयन्. Bo सर्वाण्यनवचिंतयन्.

21 = (var.) 1. 110. 13. Dn_2 om. (hapl.) 21. — ^{a}) T_1 $G_{3.4}$ अम्लं; T_2 G_1 कटु (for अल्पं). $Bo_{-2.5}$ Dn $D_{2.3.5}$ भोज्यं वा (by transp.); T_2 वा भोक्ष्यं. — ^{b}) K_3 Dn_2 $D_{4.8}$ G_1 M पूर्व(D_8 °र्वं)लाभेन; K_4 पूर्वाभावेन; Da_1 सर्वलाभेन; Da_2 सर्वाला°; T_2 पूर्वभावेन. — ^{c}) Da अन्यैरपि; D_7 S अन्यानपि (T_2 G_1 °नभि-; G_2 °न्यपि; M_4 °नाति-) (for अन्येष्वपि). K_3 D_8 चरेल्; Bo [अ]चरँल्; Dn_2 रचल्ँ; $M_{1.3}$ चराल् (for चरँल्). K_3 $D_{4.8}$ T_1 M_2 लोभाद् (T_1 °न्). K_4 $M_{1.3.4}$ लाभाद्; Da D_7 T_2 G लाभान् (for लाभम्). — ^{d}) K_3 स च; Dn D_7 सम- (for सप्त). D_8 पूजयन्. B_1 अलाभेष्वप्यपूरयन्.

22 = (var.) B. 12. 278. 9: 13. 141. 113; Śaṅkhasaṁhitā 7. 2; cf. Manu. 6. 56. — ^{a}) Da_2 T_2 G_1 सन्न- (for न्यस्त-). K_3 Dn_1 D_4 -मुशले; $Bo_{.1.3.4}$ -मुषले; Da_1 -मूले (submetric); — ^{b}) G_1 [ऽ]भ्यंगारे. B_1 Da_2 D_7 T_1 G_2 $M_{1.3}$ भुक्तवर्ज-(Da_2 °र्जि)ने; T_2 G_1 भुक्तवर्जिते; G_3 भुक्तिवर्जिते. — ^{c}) K_5 Da_1 $D_{3.6}$ अतीते; D_8 अतीता. Da पात्रसंपाते. — ^{d}) G_1 विहित-; G_3 वितत- (for विगत-).

23 23^{ab} = (var.) 1. 110. 12^{ab}. — ^{a}) D_8 एककालश्चरेद्; G_1 एककाले चरन् (for °कालं चरन्). Bo Da_2 Dn_1 $D_{4.7}$ S भैक्षं. — ^{b}) K_5 Bo Dn $D_{2.3.5.6}$ त्रीनथ द्वे च; D_7 S गृ(T_1 $G_{3.4}$ ग्र)हाणि द्वे च (G_1 त्रीणि) (for गृहे द्वे चैव). D_6 पंचधा. $Bo_{.1.3}$ Da Dn T_2 $G_{1.2}$ M_2 वा (for च). D_8 गृहेषु द्वित्रिपंचकं. — ^{c}) Bo $D_{5.7}$ S स्नेह(D_5 °हा)पाशान् ($M_{2.3}$ °शाद्); Da स्पृहान्पाशान्; Dn D_1 स्पृहापाशं; D_8 स्पृहापाशाद्. D_6 विमुच्योहं. — After 23, N (except D_7; $Ś_1$ K_1 D_1 missing) ins.:

10* अलाभे सति वा लाभे समदर्शी महातपाः ।

[= (var.) Ādi 1164*. B_2 अभावे (for अलाभे). B_1 Da यदि (for सति). Da_1 समदर्शा.]

24 = (var.) 1. 110. 16. — ^{a}) G_1 कश्चित् (for किंचिन्). — ^{b}) D_6 $M_{1.3}$ °वदाचरेत्; T_2 °रिवाचरन्. M_4 न मुमूर्षुः पदा चरन्. — ^{c}) D_7 S चोभे (for चैव). D_7 नाहीनं न च विद्विषन्.

25 =(var.) 1. 11. 14: B. 12. 320. 10; Śaṅkhasaṁhitā 7. 7; Ahirbudhnyasaṁhitā 15. 65^{cd}–66^{ab}.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वास्ताः समभित्यज्य निमेषादिष्व्यवस्थितः ॥ २६

तेषु नित्यमसक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।

सुपरित्यक्तसंकल्पः सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ २७

विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।

न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २८

वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।

तृष्णया हि महत्पापमज्ञानादस्मि कारितः ॥ २९

कुशलाकुशलान्येके कृत्वा कर्माणि मानवाः ।

कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम बिभ्रति ॥ ३०

आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।

प्रतिगृह्णाति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् ॥ ३१

एवं संसारचक्रेऽस्मिन्व्याविद्धे रथचक्रवत् ।

समेति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् ॥ ३२

जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरुपद्रुतम् ।

असारमिममस्वन्तं संसारं त्यजतः सुखम् ॥ ३३

दिवः पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु । C. 12. 232 B. 12. 9. 34 K. 12. 9. 34

—[a]) B_1 वासौकं; Dn_2 M_4 वास्येकं; D_{2-4} वाश्यैकं; G_2 वाच्येकं. K_3 वक्षतो; $M_{1.3.4}$ तक्षको. —[b]) K_4 चंदनेन सुगंधिना; B_2 °नैनैक्षसुक्षतः. Cv cites 25^{ab} as in text. —[d]) D_7 S (except G_2) ध्यायन्नुभयतस्तयोः.

26 = (var.) 1. 110. 16. Da om. 26^{ab}. —[a]) K_4 $D_{2.6.7}$ $M_{1.3}$ जीविता; M_2 जीर्यंता (for जीवता). —[b]) D_7 T_2 M त्यक्तुं नित्यक्षमाः; T_1 G_1 त्यक्तुं (T_1 °कुर्) नित्यं क्षमा-; G_{2-4} सर्वास्त्यक्तुं क्षमाः (for कर्तुमभ्युदय-). —[c]) D_7 T G_{2-4} ताः सर्वाः (by transp.). G_1 M_4 संपरित्यज्य. —[d]) B Da_1 Dn_2 $D_{5.6}$ निमेषादिष्व्यवस्थिताः (Da_1 °तं); D_7 S °दिष्ववस्थितः.

27 = (var.) 1. 110. 17. —[a]) G_1 तेषां. $K_{2.4}$ $Bo_{.1}$ D_2 अशक्तश्च; T_2 G_1 विरक्तश्च. —[b]) B (except Bo) $D_{3.5}$ $G_{3.4}$ -सर्वेंद्रियः क्रियः. —[c]) K_5 Da Dn_1 अपरि-; M_2 स परि- (for सुपरि-). D_8 -संकल्पं. —[d]) $Bo_{.2.5}$ Da D_7 सुविमुक्तात्म-; Dn_1 G_1 सुनिर्मुक्तात्म-; D_3 सुनिर्मिक्तात्म-; D_5 T_1 G_{2-4} सुनिर्निक्तात्म-; D_8 सुनिमुक्तात्म-; T_2 निमुक्तात्मात्म- (for सुनिर्णिक्तात्म-). Da_1 D_7 T $G_{1.3.4}$ -किल्बिषः (for -कल्मषः).

28 = (var.) 1. 110. 18. After 270, the Cal. ed. passes over four lines in counting. —[a]) K_4 सर्वपापेभ्यो. —[b]) T_1 व्यतीयुः; G_1 विमुक्तः; Cv व्यतीतः (as in text). D_5 सर्ववागुरः; D_7 सर्ववागुरुः; D_8 सर्वतोगुराः; Cv as in text. Da विमुक्तः सर्वसंकारात्. —[c]) M_1 तिष्ठेत्; M_3 तिष्ठत्. —[d]) Da_1 स्वधर्मा.

29 [a]) Bo M_2 एव (for एवं). G_1 वीतरागाश्चरच्छेच (corrupt). —[b]) $B_{1.3.4}$ Da D_6 (the last three marg. as in text).$_7$ S मानसीं (Da_1 मानसं; T_2 नूतनीं; G_1 [अ]नागसीं); D_4 शास्वतीं. —[c]) Da_1 कृष्णया (for तृ°). Dn_2 [अ]पि; G_1 तु (for हि). K_5 महापापम्. Da_2 corrupt.

30 [a]) D_8 om. the first कुशला. K_3 [ए]क; D_7 S [ए]वं (T_2 [ए]व) (for [ए]के). —[b]) K_2 धर्माणि. D_7 T G_{2-4} M_{2-4} मानवः. —[c]) K_5 -संश्लिष्टे; Dn_2 T G_{2-4} -संश्लिष्ट-; G_1 $M_{1.3.4}$ -संश्लिष्टः. —[d]) Dn_2 स्वजना; D_4 स्वाजन्यं; D_8 स्वां जन्यं (for स्वजनं). D_7 S नाभिनंदति (for नाम बिभ्रति).

31 31^{ab} = 3. 181. 24^{ab}. —[a]) K_{2-4} D_8 आयुषांते. G_1 विभाय; M_2 प्रभाय (for प्रहाय). —[b]) $K_{4.5}$ B_3 Dn D_2 क्षीणप्राणं; B_4 damaged. After क्षीणप्रायं, D_5 adds (through eye-wandering) भूतग्रामेण (cf. 32^{d}). D_7 M_2 कलेबरं; T $G_{1.3.4}$ कळेबरं. —[c]) K_4 यत्पापं; D_7 यत्किं[चि]त्. —[d]) Da कर्ता; D_7 कर्तः; T_1 $M_{1.3}$ कर्तुं (for कर्तुः). Da च; D_7 T_1 G_{2-4} M_{1-3} तु (for हि). D_7 T $G_{3.4}$ M_4 यत् (for तत्).

32 [b]) Da_1 व्याविधे; Dn_2 व्याविद्धि; D_6 व्याविद्धं; D_7 T_1 G व्याविद्धो. —[c]) Da_1 °ग्रामेयं; M_2 °ग्रामेन (for °ग्रामोऽयं). —[d]) Dn_2 M_2 °ग्रामे न. D_7 T_1 G_{2-4} कार्यवत् (for °वान्). Cv cites 32^{cd} as in text.

33 = Hitopadeśa IV. 87. K_5 Dn $D_{2.3.5.7.8}$ repeat 33^{ab} after 37^{ab}. —[a]) = 6. 35. 8^{c}. G_1 -व्याधिः. —[b]) K_2 -देवताभिर्; K_4 -देवनाभिर् (for -वेदनाभिर्). $K_{2.3.5}$ (both times) $B_{2.3}$ Dn_1 (both times) $D_{2.3}$ (both first time).$_{4.5}$ (first time).$_8$ (both times) अभिद्रुतं; Da M_4 अभिप्लुतं. G_1 परिप्लुतः; T_2 परिप्लुतं (for उपद्रुतम्). D_7 (first time) T_1 G_{2-4} M_2 वेदनाभिपरिप्लुतं (D_7 M_2 °तः). —[c]) K_3 अस्सारम्; K_3 (marg.).$_5$ B Da $D_{2.3.5.6.8}$ G_1 अपारम् (for असारम्). K_5 B Da Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ इव; Dn_2 इदम् (for इमम्). K_{2-4} Dn_2 $D_{4.8}$ अत्यंतं; K_5 $Bo_{.2-5}$ Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ चास्वस्थं; B_1 चासुस्थं; Da_1 चास्वर्ग्यं; Da_2 वास्वर्णं (वास्वर्ग्यं also); M_2 अस्वंत्रं (for अस्वन्तं). T_2 असारतममत्यंतं. —[d]) K_3 त्यजतं; K_4 त्यजता.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 273
B. 12. 9. 34
K. 12. 9. 34

को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतत्त्ववित् ॥ ३४
कृत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विविधलक्षणम् ।
पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणैरेव बध्यते ॥ ३५
तस्मात्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्मां प्रत्युपस्थितम् ।
तत्प्राप्य प्रार्थये स्थानमव्ययं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ३६
एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

भीम उवाच ।
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहताबुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १
आलस्ये कृतचित्तस्य राजधर्मानसूयतः ।
विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥ २
क्षमानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं न विद्यते ।

---

34 Da_1 reads 34^{ab} twice. — ^{a}) D_4 (also as text) T_2 देवः पतत्सु; G_1 दिवश्चित्सु च (sic); G_2 दिवः पतन्स. — ^{b}) G_1 महर्षयः. — ^{c}) K_4 भवेदर्थो (for °नार्थी). — ^{d}) B_2 चरेत्; D_3 भवे (for भवेत्).

35 ^{a}) T_2 कृत्वापि. — ^{b}) B_1 तत्तद्विधस्य च (hypermetric); T $G_{3.4}$ तत्तद्विषय-; G_2 तद्वद्विषय- (for तत्तद्विविध-). — ^{c}) K_4 Da $D_{4.7.8}$ S (G_1 orig. as in text) पार्थिवो (for °वैर्). D_4 स्वल्पे; M_4 सत्त्वैः. — ^{d}) B_0 Da_1 Dn_2 M_{2-4} अव-; D_4 T_1 G_{2-4} अपि (for एव). B_1 Da_1 Dn_2 बुध्यते; T_2 लभ्यते.

36 ^{a}) G_1 प्रज्ञामितम्. — ^{b}) Da नचिरात्; Dn_2 चरात्मा; D_7 चिरात्मां; G_1 $M_{1.3}$ चिरात्मा; $M_{2.4}$ चिरान्मा. $B_{0.1.3.5}$ $D_{2.3.5-7}$ T $G_{1.3.4}$ पर्युपस्थितं (G_1 °तः). — ^{c}) K_4 Da $D_{4.8}$ S (except G_2) यत्प्राप्य ($M_{1.3.4}$ °इय). B_3 (m as in text) प्रापये; Da प्राप्यते; Dn_2 प्रार्थय; T_2 प्रार्थयन्; G_1 शाश्वत-; G_2 M_{1-3} प्रार्थयेत् (for प्रार्थये). — ^{d}) B_4 (marg.; also as in text) अव्यग्रं. D_4 शास्वतं; G_1 शाश्वतस् (for शाश्वतं). Da D_7 S तथा (for ध्रुवम्).

37 = (var.) 1. 110. 19. — ^{a}) $B_{2.4}$ Dn_1 $D_{3.5}$ संततं (for सततं). K_5 Dn_2 धृत्या; Da बुद्ध्या; D_8 धृत्वा (for वृत्त्या). — ^{b}) Da एवंप्रकाशयः (Da_2 °याः); D_7 S एकप्रका($M_{3.4}$ °चा)रया. — After 37^{ab}, K_5 Dn $D_{2.3.5.7.8}$ repeat 33^{ab} (cf. v. l. 33). — ^{c}) D_8 सह; G_1 (before corr.) भेदं (for देहं). K_{2-4} $D_{4.8}$ संन्यास° (for संस्थाप°). — ^{d}) $K_{2.4}$ आश्रितः.

Colophon. — *Sub-parvan :* K_{2-5} B Da Dn D_{2-6} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म (D_4 उत्तमानुशासने राजधर्म). — *Adhy. name :* Dn D_7 युधिष्ठिरवाक्यं; T $G_{2.4}$ विरक्तिलक्षणं; M_{1-3} संन्यासपरि(M_1 om. परि)कीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{2.4.5}$ $B_{1.2.4}$ Da_1 Dn $D_{2.7.8}$ S 9 (as in text). — *Śloka no. :* D_8 36.

10

☞ Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1). K_1 D_1 commence with this adhy.

1 The ref. is om. in $D_{1.8}$ G_3. Before the ref., K_1 reads ॐ; D_1 (om. the ref.) begins with श्रीगणेशाय नमः। श्रीकृष्णाय नमः। श्रीगुरवे सरस्वतीरूपाय नमः। श्रीरामाय नमः. $K_{1.2.4}$ Dn D_7 T_1 भीमसेनः (for भीमः). 1 = 3. 133*: (var.) 5. 130. 6. — ^{a}) D_6 T_2 श्रोत्रियस्यैव. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ D_1 मत्सरस्य; B_4 (marg.; also as in text) मतकस्य; T_2 मंदस्यास्य (for मन्दकस्य). Da [अ]ल्पमेधसः; Dn_1 T_2 विपश्चितः. — ^{c}) B_2 अन्ववाक°; Ca. v as in text. — ^{d}) G_1 नैव (for नैषा). K_3 -दर्शनी.

2 ^{a}) K_5 आरण्ये; D_8 आलस्य-; T_2 आलश्य-. D_7 G_{2-4} -बुद्धेस्ते; T_1 -बुद्धिस्ते (for -चित्तस्य). — ^{c})

क्षात्रमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्त्वदन्तरे ॥ ३
यदीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीम् ।
शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न वधिष्याम कंचन ॥ ४
भैक्ष्यमेवाचरिष्याम शरीरस्या विमोक्षणात् ।
न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षिताम् ॥ ५
प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ।
स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ ६
आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिनः ।
हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्रधर्मविदो विदुः ॥ ७
ते सदोषा हतास्मामी राज्यस्य परिपन्थिनः ।
तान्हत्वा भुङ्क्ष्व धर्मेण युधिष्ठिर महीमिमाम् ॥ ८
यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकम् ।
पङ्कदिग्धो निवर्तेत कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ ९
यथारुह्य महावृक्षमपहृत्य ततो मधु ।
अप्राश्य निधनं गच्छेत्कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ १०
यथा महान्तमध्वानमाशया पुरुषः पतन् । C. 12. 287. B. 12. 10. 11 K. 12. 10. 11

D_8 विनाशो. —^{d}) Da भरतर्षभः.

3 ^{a}) Da $M_{1.3.4}$ कृपानुकंपा (M_1 °प-); T_1 G_{2-4} भूतानुकंपा ; T_2 G_1 दयानु° ; M_2 कृतानु°. —^{b}) D_1 आनृशंसं. T_2 G_1 दृश्यते (for विद्यते). —^{c}) $K_{2.4}$ क्षत्रम्. Da_2 T_2 आचारतो ; T_1 G_{2-4} आचरतां (G_4 °ता). —^{d}) B_1 त्वदांतरे ; Da_1 Dn_2 तदंतरे ; Cv त्वदंतरा. $K_{2.4}$ $D_{1.4}$ अपि कस्य च त्वां विना ; D_7 T_1 G_{2-4} अपि बंधौ त्वनंतरे ; T_2 अपि बंधादनंतरे ; G_1 अपि बद्धन्ननंतरे ; $M_{1.3}$ अवि(M_1 °वी)बद्धावनंतरे ; $M_{2.4}$ अपि बंधावनंतरे.

4 ^{a}) B_1 Da D_8 T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3}$ यदिमां. —^{b}) $K_{1.4}$ विदाम ; D_1 विंदाम ; D_8 विंद्याम. B_3 T_1 G_3 ईदृशं (for °शीम्). —^{c}) B_4 Dn_2 D_7 S अस्त्रं (for शस्त्रं). D_1 नवे (sic) (for नैव). $B_{0.4}$ Da D_4 $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ नैवाग्रहीष्याम (Da_1 °मि ; G_2 M_4 °मो); D_1 T_2 नैव गृहीष्यामो ; T_1 $G_{3.4}$ नैवागमि°. —^{d}) Da D_4 M नावधिष्याम. K_5 Da_1 B_1 $D_{4.8}$ किंचन (for कं°). G_2 वधिष्यामः कथंचन.

5 ^{a}) B_0 Da Dn_2 D_8 S भैक्षम्. K_1 D_1 चरिष्यामः ; $K_{2.3}$ B_{3-5} Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ G_{2-4} $M_{1.4}$ [आ]चरिष्यामः ; B_0 आचरिष्यामि. —^{b}) Dn_2 $D_{4.8}$ G_1 शरीरस्य (for °रस्या). K (except K_3) B $D_{1-3.5-7}$ विमोचनात्. $M_{1.3}$ शरीरस्यापि मोक्षणात्. —^{c}) $K_{1.4}$ D_1 चैतद् ; K_3 D_4 च तद् (for चेदं). —^{d}) K_1 अभविष्यं ; G_{2-4} भविष्यति (for अभविष्यन्).

6 = (var.) manu. 5. 28. —^{a}) B_1 D_6 प्राणस्यार्थम् ; Da Dn_2 G_1 °स्यांतम्. — K_2 repeats 6^{cd} after 7. —^{c}) K_1 स्थावरे जंगमे. T_1 चैवं. —^{d}) Dn_2 D_1 सर्वप्राणस्य. $K_{1.2}$ (both times). $_4$ D_1 जीवनं (for भोजनम्).

7 ^{a}) $K_{1,2}$ आदधानस्य ; D_1 अरुंधानस्य. $B_{0.3}$ (m as in text). $_5$ यद् (for चेद्). —^{b}) D_1 पारि° (for परि°). — D_4 repeats 7^{c}–8^{b} after 8^{ab}. —^{c}) D_1 ते इति (with hiatus). D_5 प्राप्ताः ; D_8 प्रज्ञाः. D_7 S हंतव्यास्तेकृतप्र($G_{1.2}$ M_2 °प्रा)ज्ञाः. —^{d}) Da Dn_2 क्षात्र- ; D_1 क्षत्रं (for क्षत्र-). — After 7, K_2 repeats 6^{cd}.

8 ^{a}) D_1 दोषदोषा ; T_2 ते सदोषं ; M_4 तेन दोषा (for ते सदोषा). $K_{1.4}$ D_1 हताः सर्वे. —^{b}) D_7 S (except T_2) अन्नस्य (G_1 अनेक-) (for राज्यस्य). — After 8^{ab}, D_4 repeats 7^{c}–8^{b}. —^{c}) T तद्धत्वा. G_1 भुक्त- (for भुङ्क्ष्व). —^{d}) Da भविष्यति (for युधिष्ठिर).

9 ^{a}) K_4 पुरुषः. $K_{1.5}$ स्नात्वा (?); K_3 $D_{4.8}$ कृत्वा (for खात्वा). Da यथा हि पुरुषव्याघ्रः (Da_1 पुरुषः खात्वा also). —^{b}) $K_{1.2.4}$ नोदकं. D_1 कूपे संप्राप्य वोदकं. —^{c}) D_1 विवर्तेत. —^{d}) B Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ T_2 G_1 कर्मैतन्नस् ; G_3 कर्मोदंतस्. K_{1-4} $D_{1.4}$ तथाविधं (for तथोपमम्). — After 9, $K_{3.5}$ D_4 G_3 read 13.

10 G_3 om. (hapl.) 10. —^{a}) D_7 T_2 अधिरुह्य; G_1 अवरुह्य (for यथा°). T_1 G_4 महद्वृक्षम्. —^{b}) Da अवगृह्य ; D_1 अपहृत्वा ; G_1 अपाहृत्य. G_1 तथा (for ततो). Da_1 मयुः (for मधु). —^{c}) K_4 अप्राप (sic); Da D_7 अप्राप्य ; Dn_2 अपीत्वा (for अप्राश्य). Da D_7 S (G_3 om.) मरणं (for निधनं). —^{d}) B (B_4 damaged) Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ G_1 कर्मैतन्नस्. K_{1-4} $D_{1.4}$ तथाविधं (D_4 °धे). — After 10, $K_{1.2.4}$ B_{0-4} $D_{2.3.6.7}$ T $G_{1.2.4}$ M read 13 (B_0 om. 13^{bc}; B_2 13^{ab} only).

11 $K_{1.2.4}$ D_1 om. (hapl.) 11. T_2 G_1 transp. 11 and 12. —^{a}) Da यथा हि महदध्वानम्. —^{b})

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 287
B. 12. 10. 11
K. 12. 10. 11

स निराशो निवर्तेत कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ ११
यथा शत्रून्घातयित्वा पुरुषः कुरुसत्तम ।
आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥ १२
यथान्नं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीत यदृच्छया ।
कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मेदं नस्तथाविधम् ॥ १३
वयमेवात्र गर्ह्या हि ये वयं मन्दचेतसः ।
त्वां राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ॥ १४
वयं हि बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
क्लीबस्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा ॥ १५
अगतीन्कागतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये ।
कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यन्ति यादृशम् ॥ १६
आपत्काले हि संन्यासः कर्तव्य इति शिष्यते ।
जरयाभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यंसितेन च ॥ १७
तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्यागं न परिचक्षते ।
धर्मव्यतिक्रमं चेदं मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १८
कथं तस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठास्तदुपाश्रयः ।
तदेव निन्दन्नासीत श्रद्धा वान्यत्र गृह्यते ॥ १९
श्रिया विहीनैरधनैर्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।

K3 Da D4. 7 T G2–4 M1 व्रजेत्; Bo–2. 5 Dn2 D8 M2–4 व्रजन्; D7 [अ]ब्रवीत्. G1 व्रजत् (for पतन्). — c) D6. 8 निरासो; Bo विवर्तेत. — d) K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 कर्मैतन्नस्. K3 D4 तथाविधं.

12 T2 G1 transp. 11 and 12. — a) K1. 2 D1 शत्रुं. G4 खातयित्वा. — b) G1 पुरुषं. K3 Dn D4. 8 कुरुनंदन; K4 कुरुसत्तमः; K5 Da2 D2. 3. 5. 6 पुरुषोत्तम (Da2 °मं); Da1 पुरुषोपमः. — c) Da1 घातये तस्मा; Da2 घातये पश्चात्. — d) Bo. 1. 3. 5 D2. 3. 5. 6 T2 G1 कर्मैतन्नस्; B4 damaged. K5 B D2. 3. 5–7 S तथोपमं.

13 D5 om. (hapl.) 13. K1. 2. 4 Bo–4 D2. 3. 6. 7 T G1. 2. 4 M read 13 (Bo om. 13[bc]; B2 om. 13[cd]) after 10; K3. 5 D4 G3, after 9. — a) D8 यथा त्वं; G1 यथार्णं (for यथान्नं). Da1 लुब्ध्वा. — Bo om. 13[bc]. — b) K2. 3. 5 B2. 3 Da Dn D8 भुंजीयाद्; G1 भुंजत (for भुञ्जीत). D8 यदृक्षया. — B2 om. 13[cd]. — c) K1. 2 D1. 6 कामीव; K4 कामे च; D2. 8 कामी वा (for कामी च). K2 कामिनं; K4 कामितं; D1. 2. 8 कामिनी. — d) B (B2 om.) D2. 3. 6 G1 कर्मैतन्नस्. K5 B (B2 om.) Dn D2. 3. 5–8 S तथोपमं.

14 b) K5 B Dn D3. 5. 6. 8 यद्; G2–4 ते (for ये). D1 मंत्र-; T1 G3. 4 मूढ- (for मन्द-). K3. 5 D4 -मेधसः; K4 B Da Dn D2. 3. 5. 7 G4 -चेतसं (for °सः). — c) M4 तां (for त्वां). B3. 4 D2. 3. 5 अनुगच्छाम.

16 a) K3–5 B Da Dn D2–6 अगतीकगतीन्; D1 अग्रमीका°; D7 S Cv. दुर्गतीन(M2 °नां)ग°. D8 आगतीनगतीतस्मान् (sic). ❀ Cn: अगतीकगतीन् ... दैर्घ्यं मार्षम् । ❀. — b) K1. 4 B2 D1 नष्टार्थानि(B2 °र्था न-; D1 °र्थान्नि)ष्ट-; G1 इष्टार्थानर्थ-. — c) K2. 4 वै नात्र; Da1 वै भ्रातृ-; Da2 वै नानृ-; Dn2 नैवानु-; D1 न वात्र; D6 चैवानु-; G1 वा नानु- (for वै नानु-). K1. 2. 4 D1 पश्येथा (for -पश्येयुर्). — d) T2 त्वां च; G1 स्वां तु (for जनाः). K3. 5 B D (except D1) M1. 3. 4 पश्यत; T2 G1 पश्येत (for पश्यन्ति). Da यातनं; G3 तादृशं; M1. 3 यादृशः.

17 a) Da आपत्कल्पे. K3 D4 [ऽ]पि (for हि). K1 Da2 Dn2 D4 स न्यासः. — b) K3 D4 शस्यते; B1 दिश्यते; Da2 सष्यते; D6 सिष्यते; D8 शिष्टते (for शिष्यते). — c) Da2 निपरीतेन (sic); D1 [ऽ]तिपरी°; D4 हि परा°; D7 संपरी°; M1. 3 हि परी°. — d) D4 त्रानुभिर् (sic) (for शत्रुभिर्). Before व्यंसितेन, वारिसूदन is cancelled in T2. K1 व्यसितेन; B4 Da1 D4 व्यंशितेन; D8 घातितेन; G1 व्यंसितस्य. K4 Da Dn2 D2. 8 G2 M2 वा (for च).

18 a) B1 महाप्रज्ञास्; D1 कृतप्राज्ञास्. — b) T2 त्यागेन (for त्यागं न). T1 G2–4 सं- (for न). K3 परिवक्ष्यते. — c) B2 कर्म- (for धर्म-). Dn1 -व्यतिकरं (for °क्रमं). K3. 5 B D2–6 S चेमं; Dn चैव; D7 चेमे; D8 चैनं (for चेदं).

19 K3 om. 19. — a) All MSS. (except D4; Ś1 missing; K3 om.) and Cv समुत्पन्नास्. — b) K1. 2 Dn D1. 8 तन्निष्ठास्तदुपाश्रयाः; K4 राजन्निष्ठातदाश्रयाः; K5 B Da D2. 3. 5–7 S ततो जातास्त(D2 °ता त)दाश्रयाः (M4 °यः). Ca cites तदाश्रयाः. — c) D7 T G2–4 न चेमं; M4 तमेव (for तदेव). K1 निंदं नासीनं; K2 निंदनासीत; K4 निंदाभासे तु; K5 B (B4 damaged) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 निंदां (B2 °द्यं; Da D3 °दा) भासे(Dn2 °ष्ये)युर्; D7 T G भू(T2 दू)षये-

वेदवादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ २०
शक्यं तु मौण्ड्यमास्थाय बिभ्रतात्मानमात्मना ।
धर्मच्छद्म समास्थाय आसितुं न तु जीवितुम् ॥ २१
शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुम् ।
अबिभ्रता पुत्रपौत्रान्देवर्षीनतिथीन्पितॄन् ॥ २२
नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः ।
अथैतेन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न ताञ्जनाः ॥ २३
यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन्कश्चिदवाप्नुयात् ।
पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २४
एते हि नित्यसंन्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।
अपरिग्रहवन्तश्च सततं चात्मचारिणः ॥ २५
अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते ।
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २६
औदकाः सृष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः ।

C. 12. 303
B. 12. 10. 27
K. 12. 10. 27

युस्ते (T2 G1 °यें); M निंदयेयुस्ते (for निन्दन्नासीत). — d) K1 श्रद्धया तत्र ; K4. 5 B (B4 damaged) Da Dn D2. 3. 5 धाता तत्र न ; D1 श्रद्धा तत्र न ; D7 श्रद्धा ह्यत्र (submetric) ; D8 धीमान्नत्र न ; S श्रद्धावानत्र (T1 श्रद्धानाः प्र- ; G1 ते श्रद्धा नात्र) (for श्रद्धा वान्यत्र). K4 गह्यते ; K5 B2. 3. 5 Da2 Dn D2. 3. 5. 7. 8 S गर्ह्यते ; B1 गर्हते (for गृह्यते). K2 श्रद्धतांतंत्र- गेयते (sic) ; D6 धाता तत्र नराधिप.

20 = (var.) B. 12. 269. 17. — a) T1 G2–4 क्रिया- ; T2 दया- (for श्रिया). G1 अनयैर् (for अधनैर्). — b) B (except B2) संप्रदर्शितं) ; Da परि- कीर्तितं ; Dn D8 G1 संप्रकीर्तितं ; D7 °वर्तितुं ; M2 °गर्जितं (for °वर्तितम्). T2 व्यसितस्य च वर्तितं (sic). — c) B2 -वाक्यस्य (for -वादस्य). K1 D1 वेदवेदा- (°देवा)परिज्ञातं ; K4 D4. 8 वेदवाद(D4 वेदादेवा- ; D8 वेदादेव)परिज्ञानं ; D7 T वेदाभ्यासमिवा(T2 °सस्य वि)- ज्ञानं ; G M वेदाभासमिवा(G1 M2 °मिव)ज्ञानं ; Cv वेदाभासस्य विज्ञानं. — d) B2. 4. 5 सत्याभाषम् ; G1 सत्यभासम्. Da1 [अ]नृपं.

21 For the repetition of 21^{ab} in T2, cf. v. l. 22. — a) K2. 3 D7. 8 T G2 M2 तु (T2 second time न) मौढ्यम् ; K4. 5 B3. 4 (marg.) D2. 3. 5. 6 तु मौनम् ; B1. 2. 4. 5 पौरुषम् ; Da तु मौड्यम् (for तु मौण्ड्यम्). K1 शक्यो मौंद्रामास्थाय (corrupt) ; D1 G3. 4 न शक्यं (D1 शक्तं) मौढ्यमा°. — G1 om. (hapl.) 21^{bc}. — b) B1 जीविता° ; G3. 4 M1. 3 बिभ्रदा° (for बिभ्रता°). — c) K3 D4 समाधाय ; Da2 ततोमास्था (sic). — d) K1 D1 वर्तितं ; K2–5 D4. 8 वर्तितुं ; B Da2 Dn D2. 3. 5. 6 च्यवितुं ; Da1 च्यसितुं ; D7 M1. 3 आसीत्तु ; T1 G3. 4 M4 आसीतुं ; G1 ह्यासितुं (for आसितुं). K1. 5 B D1. 2 न च ; K4 च न ; D4 न नु (for न तु). K1 D1 M1. 3. 4 जीवितं (for °तुम्).

22 B1 D7 T1 G om. (hapl.) 22^{ab}. T2 transp. 22^{ab} and 22^{cd}, repeating between them 21^{ab}. — a) T2 नित्यं (for शक्यं). — b) B4 (marg.) एतेन (also एकेन as in text). K1. 2. 4 D1 वर्तितुं (K1 D1 °तं).

23 a) K1. 2. 4 D1 न वै ; Da नेवै ; Dn2 T2 न मे (for नेमे). D7 जिता (for मृगाः). — b) K4 न वराहो न ; Dn1 वराहा न च ; D2 वरानवन (sic) (for न वराहा न). — c) K5 B Dn2 D2. 3. 5. 6 अ(Dn2 त)- थान्येन ; Dn1 अथानेन ; D8 तथैतेन. D7 अथैते प्रेक्ष- कारेण. — d) K1 Da D1. 4. 7. 8 S पुण्यानाहुर् ; B पुण्येना(B4. 5 °णा)हुर्. K4. 5 Dn1 D2. 3. 5. 6 न तं जनाः ; B जिताञ्जनान् ; Da1 न ताञ्जनान् ; Dn2 न ते जनाः ; D8 नताक्षताः ; T2 न ता जनाः ; G1 नतात्मनः (for न ताञ्जनाः).

24 a) K1 स न्यासतः ; Da1 सस्यासन (sic) ; D1 सव्यामृतः ; T2 संन्यासिनां ; G1 संन्यासिना. K3 om. (? hapl.) from द्धिं up to संन्यासा (in 25^{a}). K1. 2 D1 कश्चित् ; D8 सिद्धि ; G1 सार्थं (for सिद्धिं). — b) K1. 2 D1 सिद्धिं राजन् ; K5 B2 राजा कश्चिद्. — d) G1 राजन् (for क्षिप्रं). Da2 अवाप्नुपात् (sic) ; D1 अवाप्नुयाः.

25 K3 om. 25^{a} (cf. v. l. 24). K1. 2 D1 om. (hapl.) 25^{a}–27^{b}. — a) G1 °संन्याहा. — d) K3 D4 चात्मधारिणः ; Dn D8 ब्रह्मचारिणः ; D7 S चाप्रभावि- (G1 °भक्षि)णः.

26 K1. 2. 4 D1 om. 26 (for K1. 2 D1, cf. v. l. 25). — a) Da मंदभाग्यानाम् ; D2. 3. 8 T G2–4 M2 आत्म- भोग्येषु ; Cv °भोगेषु ; Cap as in text. — b) Da अन्येषां ; Cap as in text. G1 सिद्धिर् (for सिद्धिम्). B D2. 3. 5. 6 आप्नुते ; Da1 अश्नुते ; D4 अश्नुत. — 26^{cd} = 28^{cd}. K3 D4. 8 om. 26^{cd}. — c) Dn2 यस्मात्. B5 च (for [ए]व). — d) अकर्मिणां.

27 K1. 2. 5 D1 om. 27^{ab} (for K1. 2 D1, cf. v. l. 25). G1 M4 om. (hapl.) 27^{a}–28^{d}. — a) D

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 303 B. 12. 10. 27 K. 12. 10 27 येषामात्मैव भर्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥ २७
अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापृतं जगत् ।
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

अर्जुन उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तापसैः सह संवादं शक्रस्य भरतर्षभ ॥ १
केचिद्गृहान्परित्यज्य वनमभ्यगमन्द्विजाः ।
अजातश्मश्रवो मन्दाः कुले जाताः प्रवव्रजुः ॥ २
धर्मोऽयमिति मन्वाना ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिताः ।
त्यक्त्वा गृहान्पितॄंश्चैव तानिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ३
तानाबभाषे भगवान्पक्षी भूत्वा हिरण्मयः ।
सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघसाशिभिः ॥ ४
पुण्यं च बत कर्मैषां प्रशस्तं चैव जीवितम् ।

---

*दकाः; D8 क्षदकाः; G2 औदनाः; M1. 3 ओदकाः. Da गृष्टयश्; D8 कृमयश् (for सृष्टयश्). D4 चापि. — b) Da आययुः (for आम्रयुः). K4 B D2. 3. 5. 6 क्षिप्रं (K4 D2. 3. 5 नित्यं) सिद्धिमवा(B5 D6 °द्धिमा [submetric])प्नुयुः. — c) K3 B2 Dn D4. 8 तेषाम्; K4 D7 T G2–4 M1 एषाम्; Da यासाम् (for येषाम्). Da भर्तव्या; D7 G3 M1 कर्तव्यो. — d) Da कश्चिन्न. — After 27, K1. 2. 4 D1 ins.:

11* तेऽपि वै पुरुषा लोके पर्वतानामिहोपमाः ।

[The prior half in K1 and post. half in D1 are corrupt].

28 G1 M4 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) B1 अवेक्षत; D8 अवेक्ष्यस्व. B1 यथार्थैः स्वैः. D8 lacuna for स्वैः स्वैः. — b) K4 व्याप्यते; Da Dn2 T1 G3 व्यावृतं; M2 व्याततं (for व्यापृतं). — $28^{cd} = 26^{cd}$. D8 कर्तव्यो. — d) K1. 4 D1 भूतिर् (for सिद्धिर्).

Colophon om. in G1 M4. *Sub-parvan:* All MSS. (except G4; Ś1 missing; G1 M4 om.) राजधर्म. — *Adhy. name:* B2 Dn D6. 7 T1 G2. 4 भीमवाक्यं; M कर्मस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 B1. 2. 4 Da1 Dn D2. 7. 8 S 10 (as in text).

11

☞ From this adhyāya, there is an addition of the variant readings of V1 to the Critical Apparatus. — For the v. l. of V1 for adhy. 1–10, see Critical Notes.

1 D8 om. the ref. — c) T2 G1 ब्राह्मणैः (for तापसैः).

2 a) K3. 4 D4 गृहं (for गृहान्). — b) K2. 5 B Dn D1–3. 5. 7 अभ्यागमन्; Da1 अन्वगमन्. K3 D4 वनं मौढ्यात्समाश्रिताः. — K3 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — c) M1. 3 धीराः (for मन्दाः). D1 अज्ञातमाश्रमो मर्त्याः — d) Da कुलजाताः.

3 K3 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — a) D1 मन्वानो. — b) D4 समाहिताः (for व्यवस्थिताः). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S समृद्धा ब्रह्म(D7 S धर्म)चारिणः (Dn2 °वादिनः). — c) K5 B1 Da Dn D6. 8 भ्रातॄन्; B0. 2–5 D2. 3. 5. 7 G1 पितॄन् (for गृहान्). Da2 om. पितॄन्. B D2. 3. 5 मातरं च; D7 G1 गृहांश्चैव (for पितॄंश्चैव). — d) K1 वाक्यमब्रवीत्: V1 ह्यकृपायत; B1 [ऽ]न्वकृपाय च. D1 तान्निन्द्रो*क्यपानह (corrupt); D8 नानिद्रान्वन्हपापतः (corrupt).

4 a) K5 तान्बभाषे (submetric); Da1 नानाविभाषे; D2. 3. 5 तान्बभाषे स; D7 T G स तान्बभाषे (for तानाब°). Da हरिराट्; D7 T G1. 3. 4 M मघ(T2 °ख)वान् (for भग°). — c) D1 सुदुःकरं; G1 सुदुष्कृतं. Da तन्मनुष्यैर् (for मनुष्यैश्च). K1. 4 D1. 4 S तत् (G1 M1. 2 तु) (for च). — d) M2 वर्तितुं (for यत्कृतं). B1 विग्रसाशिभिः; D1. 7. 8 विघसादि(D8 °सि)भिः; Cv as in text.

5 a) G1 पुण्यश्. Da चरत; Dn D8 भवति; D2 च तव; T1 G2–4 तद्वत (for च बत). V1 B Dn D2. 3. 5. 8 कर्मेदं (for कर्मैषां). D6 पुण्यं वै तदिदं कर्म.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

संसिद्धास्ते गतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥ ५

ऋषय ऊचुः ।

अहो बतायं शकुनिर्विघसाशान्प्रशंसति ।
अस्मान्नूनमयं शास्ति वयं च विघसाशिनः ॥ ६

शकुनिरुवाच ।

नाहं युष्मान्प्रशंसामि पङ्कदिग्धान्रजस्वलान् ।
उच्छिष्टभोजिनो मन्दानन्ये वै विघसाशिनः ॥ ७

ऋषय ऊचुः ।

इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्महे ।
शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं वै श्रद्दधाम ते ॥ ८

शकुनिरुवाच ।

यदि मां नाभिशङ्कध्वं विभज्यात्मानमात्मना ।
ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।

शृणुमस्ते वचस्तात पन्थानो विदितास्तव ।
नियोगे चैव धर्मात्मन्स्थातुमिच्छाम शाधि नः ॥१०

शकुनिरुवाच ।

चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काञ्चनं वरम् ।
शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां वरः ॥ ११

मन्त्रोऽयं जातकर्मादि ब्राह्मणस्य विधीयते । C. 12. 316 B. 12. 11. 12 K. 12. 11. 12

—[b]) G_1 चापि (for चैव). Dn_2 जीवितुं. —[c]) K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.5-8}$ सिद्धार्थास् (for संसिद्धास्). K_1 मुख्यं; K_4 D_1 पुण्यां (for मुख्यां). —[d]) D_7 S कर्म- (for धर्म-).

6 G_1 om. (hapl.) 6–7 with ref. D_8 om. the ref. —[a]) D_1 बताये; D_8 च तापं (for बतायं). K_1 विघसादान्; V_1 B_1 Dn D_2 °साशीन्; Da विथसाशान् (sic); D_8 विघसासन्. —[c]) $K_{1.2.4}$ D_1 नूनमस्मान् (by transp.). D_1 नयं; D_7 अघं (for अयं). D_8 शांति (for शास्ति). —[d]) $K_{1.2}$ D_1 न; V_1 B_4 Da Dn_2 $D_{3.5.7}$ T G_{2-4} M Cv हि; B_4 (marg.) चेद् (for च).

7 $K_{1.2}$ D_1 G_1 om. (hapl.) 7 (for G_1, cf. v. l. 6). D_8 om. the ref. D_3 reads 7^{ab} on marg. —[a]) Dn_2 न हि (for नाहं). —[c]) $D_{5.6}$ उच्छिष्टभोजनो; D_8 °ष्टभोजनी. —[d]) T G_{2-4} तु; $M_{1.3}$ व (for वै). D_6 विघशासिनः; D_8 विघसासिनः.

8 $D_{1.8}$ G_1 om. the ref. —[a]) G_1 वरम् (for परम्). —[b]) D_1 [अ]भ्युपद्महे; D_8 [अ]त्युपास्महे. K_1 वयमेवाह्युपत्सुहे (sic); K_4 वनमेवाभ्युपत्सहे; V_1 वयमेवाभ्युपत्स्महि; Da_1 वयमेवसमवास्थितः; Da_2 वयमेव व्यवस्थिताः; D_4 तदेवाभ्यवपत्स्महि (sic); D_7 S वयमेवमसं- (M °वं ह्यसं)स्महि. —[c]) Da_1 शकुनो; G_1 शक्र नो (for शकुने). $K_{1.2.4}$ यद्वेत्थ; D_1 यद्विस्य (sic) (for यच्छ्रेयो). —[d]) K_5 B_1 Dn_2 भृशं ते; T G वयं वै. K_5 B_2 Da Dn_2 D_8 T_2 $G_{1.2}$ श्रद्धामहे; V_1 श्रद्दधीमहि; M_2° धास्महे. K_1 भृशं श्रद्धहे वयं (submetric); K_{2-4} D_4 भृशं श्रद्दध्म(K_3 श्रद्धाम)हे वयं; D_1 भृशं श्रद्महवयेत् (corrupt).

9 B_1 om. (hapl.) 9–10 with ref. D_8 om. the ref. —[a]) G_1 यदा (for यदि). Da वा; D_7 मन्; $M_{1.3}$ मा (for मां). K_{2-4} D_1 नातिशंकध्वं; Da नाभिशकध्वं; T_1 G_{2-4} नाभिशंसध्वं; T_2 नाभिशंकेध्वं; G_1 नाभिशसध्वं. —[b]) $B_{0.2-5}$ $D_{2.3.5.6}$ आत्मनि (for °ना). —[c]) Da G_1 सं-; D_1 वा (for वः). —[d]) K_4 Dn_2 D_1 $G_{1.2}$ $M_{1.3}$ यथातथ्यं; V_1 यथातत्त्वं; D_3 याथातथ्य-. D_8 हि ते (for हितं).

10 B_1 om. 10 (cf. v. l. 9). D_8 om. the ref.; T G_{2-4} तापसाः (for ऋषयः). —[a]) Da पथ्यं; T G_{2-4} तावत् (for तात). —[b]) G_1 बंधानो (for पन्थानो). Dn_2 विदितस्; D_4 विवितास्. —[c]) Bo नियोगे तव; T_1 नियोगेनैव; $G_{2.3}$ नियोगाच्चैव. K_3 धर्म्ये च; Dn_2 D_1 $M_{3.4}$ धर्मात्मं (D_1 °त्मां); D_4 धर्मत्वं; D_8 धर्मात्मा (for धर्मात्मन्). —[d]) Da Dn_2 D_6 इच्छामि (for °म). $K_{1.2}$ D_1 स्थातुकामा हि (K_1 °माद्धि) ते वयं; K_3 D_4 स्थातुं (D_4 °तु-) कामान्विशाधि नः; D_8 स्थातुमिशा कुतः (corrupt).

11 D_8 G_1 om. the ref. —[a]) D_1 चतुष्पादां; D_8 चतुःपदां. Da गो; D_4 गोः; G_3 $M_{1.3}$ गौ. V_1 प्रवरो. —[b]) G_1 लोभानां. K_3 M_1 परं. —[c]) G_2 प्रणवं (for प्रवरो). —[d]) K $D_{1-3.5}$ transp. ब्राह्मणो and द्विपदां. $M_{1.3}$ ब्राह्मणा. D_8 हि पदा (for द्विपदां). $M_{2.3}$ वराः.

12 [a]) K_5 मंत्रोक्तं; G_3 संस्कारो; Ca मंत्रो हि and मन्त्रोऽयं (as in text). K_4 B Dn_1 $D_{2-5.7}$ T_1 G_{2-4} M_2 °कर्मादिर्. —[c]) K_3 D_1 $M_{1.3}$ जीवितो; B $D_{2.3.5}$ जीवतां; $G_{3.4}$ जीवते. Dn D_8 [ऽ]पि; D_7

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 316
B. 12. 11. 12
K. 12. 11. 12

जीवतो यो यथाकालं श्मशाननिधनादिति ॥ १२
कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थास्त्वनुत्तमः ।
अथ सर्वाणि कर्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्षते ॥ १३
आम्नायदृढवादीनि तथा सिद्धिरिहेष्यते ।
मासार्धमासा ऋतव आदित्यशशितारकम् ॥ १४
ईहन्ते सर्वभूतानि तदृतं कर्मसङ्गिनाम् ।
सिद्धिक्षेत्रमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ॥ १५
अथ ये कर्म निन्दन्तो मनुष्याः कापथं गताः ।
मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते ॥ १६
देववंशान्पितृवंशान्ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।
संत्यज्य मूढा वर्तन्ते ततो यान्त्यश्रुतीपथम् ॥ १७
एतद्वोऽस्तु तपो युक्तं ददानीत्यृषिचोदितम् ।
तस्मात्तदध्यवसतस्तपस्वि तप उच्यते ॥ १८
देववंशान्पितृवंशान्ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।
संविभज्य गुरोश्चर्यां तद्वै दुष्करमुच्यते ॥ १९
देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः ।

T G1.2 यं (for यो). Da जीवंतोययथाकालं (sic). — d) Da1 इमशानं; D4.8 स्मशान-. K1.3 Dn -निध-नादिभिः; V1 °नानि च; Bo °दिना; B1 °नानि ह; D1 °नावधि; D7 °नादिताः; T1 G3 °नांतिकः; D8 °नादिकं; T2 G1 M °नादितः; G2.4 °नांतिकं.

13 a) K3 वैद्यकानि; D4 वेदिकानि. — b) K1 V1 Da स्वर्गः; D8 स्वर्ग-; M2.3 स्वर्गं (for स्वर्ग्यः). V1 B (B4 damaged) Dn D2.3.5.6 क्रतूत्तमः; Da D7 S ह्यनुत्तमः. — c) K3 Da D4 transp. सर्वाणि and कर्माणि. K2.5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 कथं मे (D8 अथेमे) सर्वकर्माणि; T2 अथ कर्माणि सिद्धानि. — d) Da मंत्रा-सिद्धा न (Da2 °द्धानि). K1 शकुने; K2.5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 चक्रिरे (for चक्षते).

14 a) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.7 आत्मानं; D1 आंताय- (sic) (for आम्नाय-). K1.3.5 V1 B D G1 -दृढवादीति (Da °वादिति; D7 corrupt; D8 °वादानि). Cnp Cv as in text. — b) B3 Da यथा. K1 सिद्धि-रिहोष्यते; D8 सिद्धिकरिष्यते (sic). — c) B3 मासार्द्ध- (for °र्ध-). V1 Bo.1.4 Da1 D1 -मास ऋतव; D7 G1 M1.3.4 -मासान्परित; M2 -मासाश्चरित. — d) D7 S आदित्यश्चंद्र-; D8 आदित्यशक्ति-. K1.4 -शशितारकः; K2 D1 G2–4 -तारकाः. V1 चादित्या चंद्रतारकाः.

15 a) Da Dn2 D1.8 इहंते; T1 G3.4 प्रसंते; G1 ईहते; G2 गृहंते (for ईहन्ते). T G2–4 कर्म (for सर्व-). — b) K5 V1 B D तदिदं (D1 तदृतं). K5 Dn D5 -संज्ञितं; B2.5 D2.3 संज्ञिनां; Da D7 S -शंसिनां; D6 -संज्ञिकं; D8 -संमितं (for -सङ्गिनाम्). — c) K1 B1 D1 सिद्ध- (for सिद्धि-). G2 इमं (for इदं). D8 सिद्धं ते त्वमिमं पुण्य (sic). — d) D8 कथम् (for अयम्). K1 G1 आश्रयो.

16 D4 om. 16. — a) K1.2.4 यत्; K3 Dn2 D8 [इ]दं; D1 वा; D2.3.5 चेत् (for ये). — b) K1 कथं (submetric); K3 D8 कुपथं. Ca cites 16^{ab} as in text. — c) Da2 मूढात्मानाम् (hypermetric); G1 मूर्धानाम् (for मूढानाम्). K1.2.4 D1 हीनवित्तानां; B2 अथ हीनानां; D8 अर्थहंतानां. — d) K1 एवम- (sic); K2 D1 एव तु; B1.2 एनश्च; D8 एतं तु; G1 एवं तु (for एनस्तु).

17 $17^{ab} = 19^{ab}$. D4 reads 17^{ab} twice (first time corrupt). — ab) K3.5 V1 B Da D4.6.8 S (except M4) ब्रह्मवंशान्पितृ(D4 [first time] °न्मुनि)-वंशांश्च (by transp.). D1 ब्राह्म- (for ब्रह्म-). K3.5 तथैव च; Ca च शाश्वतान् (as in text). — D4 G1 om. (hapl.) 17^{c}–19^{b}. — c) K5 ये त्यज्य; D6 संभज्य. — d) K5 यांत्यश्रुतेः; D7.8 T1 G2–4 यां(D8 या)त्य-शुचीन्; T2 यांत्यशुचिं; M यांत्यश्रुतीन् (for यान्त्य-श्रुती-). ❀ Cn: श्रुतीति दैर्घ्यमार्षम् । ❀ K1.2 -पदं; K4 -पदे; B2 (orig. as in text) D8 S (G1 om.) पथः (for -पथम्).

18 D4 G1 om. 18 (cf. v. l. 17). K3 om. 18^{ab}. — a) G2 -युक्तास् (for युक्तं). — b) K2 B1.3 Dn ददामि; D2.3.8 इदानीम्; D5 ददाति; G2 तदानीम् (for ददानि). D2.3.8 G2 om. [इ]ति. K1 Dn1 [इ]-त्युषि (sic); D1 corrupt. D7 दद्यादित्यार्षिचोदितं. — c) K5 V1 B Dn D2.3.5.6 तत्तद्ब्य(Bo देहिव्य-; B6 °त्तु व्य)वस्थानं; D8 तदभ्यवसतां; S (G1 om.) Cnp तद-ध्यावसतः (for तदध्य°). K1 D1 तस्मातुदध्यवसनात् (sic); K4 एतस्मात्तदध्यवसनात् (hypermetric); V1 तस्मात्तु तुल्यवस्थानं. — d) D7 T G2–4 M तपस्वित्वमथो(D7 G2 M4 °स्वित्वमिहो-; T1 G3.4 °स्वीत्वमिहो)च्यते.

19 D4 om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). — ab) = 17^{ab}. V1 B Da Dn D6.8 S (except M4; G1 om.) transp. पितृ- and ब्रह्म-. D7 ऋषि- (for पितृ-). D1 -वंशाश्च

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्वोढुं दुष्करं प्रब्रवीमि वः ॥ २०
तपः श्रेष्ठं प्रजानां हि मूलमेतन्न संशयः ।
कुटुम्बविधिनानेन यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २१
एतद्विदुस्तपो विप्रा द्वंद्वातीता विमत्सराः ।
तस्माद्वनं मध्यमं च लोकेषु तप उच्यते ॥ २२
दुराधर्षं पदं चैव गच्छन्ति विघसाशिनः ।
सायंप्रातर्विभज्यान्नं स्वकुटुम्बे यथाविधि ॥ २३
दत्त्वातिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च ।
अवशिष्टानि येऽश्नन्ति तानाहुर्विघसाशिनः ॥ २४

तस्मात्स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः ।
लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपस्कृताः ॥ २५
त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः ।
वसन्ति शाश्वतीर्वर्षा जना दुष्करकारिणः ॥ २६
ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा तस्य धर्मार्थसंहितम् ।
उत्सृज्य नास्तिकगतिं गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रिताः ॥ २७
तस्मात्त्वमपि दुर्धर्ष धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां हतामित्रां नरोत्तम ॥ २८　C. 12. 332 B. 12. 11. 28 K. 12. 11. 28

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(for °श्च). —[c]) K3 D4 प्रविभज्य. D7 भृगोश्च (for गुरोश्च). D1 मां विभज्य गुरोर्चयां (sic). —[d]) B1 दुष्कर; Dn2 पुष्करम्.

20 [a]) K1 दुष्कृतं (for दुष्करं). Bo. 1. 3 तप्त्वा (for कृत्वा). —[b]) Dn2 विभूतीं. V1 परमं. —[c]) D8 गार्हस्थम्. —[d]) D1 दुःकरं. V1 ते.

21 [a]) K1 ततः; D8 एतत् (for तपः). K5 B (except B3) Dn2 D2. 3. 5–7 वै (for हि). V1 तपः श्रेष्ठं प्रजानाथै (sic); D7 S ततः श्रेष्ठाः प्रजाः सर्वाः (D7 °र्वो). —[b]) V1 वर्तते तन्; B2 D7 T1 G2–4 M धृतिमूलं; D4 शूलमेतन्; D6 वर्धते तन्; D8 गूढमेतन्; T2 दृढमूला; G1 धृतशूला (for मूलमेतन्). —[c]) K1. 3 D4 कुटुंबि-; M कुडुंब-. G1 नेया; M1. 3 तेन (for [अ]नेन). Bo कुटुंबविविधानेन. —[d]) D4 तस्मिन्. K1. 2 प्रति स्थितं.

22 [a]) G1 एवं (for एतद्). Dn2 ततो (for तपो). D4. 8 -वृद्धा; T1 G2–4 -युक्ता; T2 -युक्तं (for विप्रा). —[b]) D8 om. द्वंद्वा. —[c]) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 व्रतं; D8 धनं (for वनं). K3. 5 V1 Dn D4. 6. 8 तु (for च). D7 T G एतस्माद्वनमध्यं (D7 T2 °ध्यं; G1 °ध्यं) तु; M एतस्माद्वनमध्यं तु; Cnp Cv एतस्माद्वनमध्ये तु. —[d]) D8 प्रजानां (for लोकेषु).

23 [a]) Dn2 दुराधर्ष-. D1 पुरं; D3 व्रतं; D4. 7 S (except G3) परं (M3 वरं) (for पदं). K1 दैव (sic); G1. 2. 4 चैवं. B1 दुराधर्षास्पदं चैव. —[b]) B3 D5. 8 विघसासिनः; Da1 D6 विघशासिनः; G1 विध्याशिनः. —[c]) K3 विभुज्यान्नं; Da1 विभज्यानां. —[d]) Dn2 स्वकुटुंबैर्; D7 T1 G1. 4 स्वे कुटुंबे; M स्वे कुडुंबे.

24 With 24, cf. Jātaka 338, Gāthā 6. Da1 reads 24 twice. —[a]) Da (Da1 both times) भूतेभ्यः (for देवे°). —[b]) K B2 D1. 4. 8 स्वजनाय (for °नस्य). —[c]) D8 अवसिष्टं तु. G1 (*sup. lin.* as in text) ते (for ये). —[d]) Da1 (both times) D6 विघशासिनः; D1 °साशिनाः; D8 °सासिनः.

25 K1. 2 D1 om. (hapl.) 25[ab]. —[a]) D3 तं (for स्व-). —[b]) T2 G1 धर्मिष्ठाः (for सुव्रताः). —[d]) T2 (also as in text) G1 [अ]नुपासिताः; M1 °पस्कृतां; M3 °पस्कृता.

26 K3 om. 26[a]–27[a]. —[a]) Da यांति (for प्राप्य). —[b]) Da स्वर्गलोकं; D7 S सर्वलोक- (for स्वर्गलोके). M1. 3. 4 -नमस्कृताः (for विमत्सराः). —[c]) V1 वर्षंति (for वसन्ति). K1 शाश्वतीवर्षान्; K2. 5 V1 B Dn D2. 5. 6 शाश्वतान्वर्षान्; Da शाश्वतांस्ते वै; D4 शास्वतीर्वर्षा; D7. 8 S शाश्वतं वर्षं (D3 वर्षा; G2 वर्षान्). —[d]) Da समा; D2 राजा (for जना). K1. 2 G1 दुष्कृत- (for दुष्कर-).

27 Before 27, K4. 5 B Dn D2. 3. 5. 6 ins. अर्जुन उवाच. K3 om. 27[a] (cf. v. l. 26). —[a]) K2. 4 D1 तस्य (for श्रुत्वा). —[b]) K2. 4 D1 पथ्यं (for तस्य). K1 -संहिता. Dn धर्मार्थसहितं हितं. —[c]) K1 नास्तिक्यगतिं; K3 D4 नास्तिक्यमतिं; K5 V1 Da D7 S Cnp नास्तिकमतिं; B Dn D2. 3. 5. 6 नास्तीति गता. —[d]) Da D1. 8 गार्हस्थं. K3 B Dn D2. 3. 5. 8 समुपाश्रिताः (Da °श्रितः); D6 समुपागताः; T2 G1 M2 धर्ममास्थिताः.

28 [a]) K5 B4 Dn D2. 3. 5 धर्मज्ञ; Da1 दुर्द्धर्षं;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१२

C. 22. 333
B. 12. 12. 1
K. 12. 12. 1

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् ।
राजानमभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १
अनुरुध्य महाप्राज्ञो भ्रातुश्चित्तमरिंदमः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ २
विशाखयूपे देवानां सर्वेषामग्रयश्चिताः ।
तस्माद्विद्धि महाराज देवान्कर्मपथि स्थितान् ॥ ३
अनास्तिकानास्तिकानां प्राणदाः पितरश्च ये ।
तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं पश्यस्व पार्थिव ।
वेदवादापविद्धांस्तु तान्विद्धि भृशनास्तिकान् ॥ ४
न हि वेदोक्तमुत्सृज्य विप्रः सर्वेषु कर्मसु ।
देवयानेन नाकस्य पृष्ठमाप्नोति भारत ॥ ५
अत्याश्रमानयं सर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ।
ब्राह्मणाः श्रुतिसंपन्नास्तान्निबोध जनाधिप ॥ ६

Da$_2$ दुर्दुर्ष; D$_7$ G$_3$ दुर्धर्षं; G$_1$ दुर्धर्षा. — ^{c}) Da$_1$ प्रसाधि. T$_1$ सर्वां (for कृत्स्नां). — ^{d}) K$_{1.3.4}$ Da$_2$ D$_{4.7}$ T G हतामित्रो. K$_{3.5}$ Dn D$_{2-6}$ नराधिप (K$_3$ °पः); Da नरोत्तमः; D$_1$ नरोत्तमं; T G नृपोत्तम.

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except D$_8$; Ś$_1$ missing) T$_2$ राजधर्म. — *Adhy. name:* Dn$_1$ D$_7$ अर्जुनवाक्यं; T$_1$ G$_{2.4}$ अर्जुनवचनं; M$_{1.2}$ ऋषिशकुनिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_{2.4}$ Da$_1$ Dn D$_{2.7.8}$ S 11 (as in text). — *Śloka no.:* D$_8$ 28.

12

☞ Ś$_1$ is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D$_8$ om. the ref. K$_2$ D$_1$ om. 1^{cd}. — ^{c}) T$_1$ G$_2$ इति (for अभि-). — ^{d}) Bo.$_{1.3.4}$ D$_2$ -विदां (for °भृतां). K$_{4.5}$ V$_1$ B Da$_2$ Dn$_1$ D$_{2-6}$ वरः; Da$_1$ D$_8$ वर (for वरम्).

2 ^{a}) K$_1$ G$_1$ अनुरुध्यं; Bo.$_4$ (marg.; also as in text) Ca अनुरुध्यन्; B$_5$ °रुंधन्; Dn$_2$ °बुध्य; D$_8$ °बुध्यन् (for अनुरुध्य). B$_1$ D$_2$ महाप्रज्ञो; Da महाबाहो. — ^{b}) B (except B$_3$) Dn$_2$ D$_8$ M$_{1.3}$ अरिंदम; D$_1$ अरिर्दम (sic). — ^{c}) K$_{1.2.4}$ महाप्राज्ञ; D$_1$ °प्राज्ञस् (for °बाहुस्). — ^{d}) K$_3$ Dn$_2$ D$_6$ ताम्राक्षो; D$_7$ ताम्रास्य-; D$_8$ कृतास्त्रो. V$_1$ Da M$_{2-4}$ मितभाषितः; D$_1$ [ऽ]मृतभाषिता; D$_7$ G$_4$ मृदुभाषिता (D$_7$ °तां); G$_1$ मितभाषित.

3 Before 3, MSS. ins. नकुल उवाच. — ^{a}) Da$_1$ विशाखयूपा; D$_7$ T$_1$ G$_{1.3.4}$ Cnp विशालयूपा (D$_7$ Cnp °पे; G$_1$ °पो); D$_8$ विशोषयूपे; Cv विशास्ययूपे; Ca as in text. K$_4$ दैवानां. — ^{b}) Da$_2$ अग्नय[:] स्थिताः. — ^{c}) K$_3$ D$_4$ M$_2$ महाबाहो; D$_1$ °प्राज्ञ. — ^{d}) K$_1$ देवा; K$_3$ देवाः. K$_3$ Da T$_2$ G$_1$ कर्मपथे; D$_4$ °पथा; T$_1$ G$_{2-4}$ कर्मविधि (for कर्मपथि). K$_4$ देवदेवान्पथि स्थितान्; K$_5$ V$_1$ B Dn D$_{2.3.5.6}$ M$_2$ देवाः कर्मफले (M$_2$ °पथि) स्थिताः; D$_8$ देवान्कर्मस्ववस्थितान्.

4 ^{a}) K$_{1.4}$ आस्तिकानास्तिकानां वै; K$_2$ आस्तिनास्तिकानां वै (submetric); K$_{3.5}$ Dn अनास्तिकानां भूतानां (K$_3$ om. भूतानां); D$_1$ अनास्तिकानास्तिकानां वै (hypermetric); D$_4$ न नास्तिकानास्तिकानां; D$_8$ अनास्तिकानानास्तिका. — ^{c}) D$_7$ S कर्माणि (for कर्मैव). — ^{d}) D$_1$ विधिः. K$_{1.3}$ D$_{1.8}$ प्रेक्ष्यस्व; K$_2$ प्रेक्ष्यस्य; K$_4$ V$_1$ Bo.$_{3-5}$ D$_4$ प्रेक्षस्व; K$_5$ B$_{2.4}$ (marg.) Dn D$_{2.3.5.6}$ संप्रेक्ष्य; B$_1$ संप्रेस्व (sic) (for पश्यस्व). K$_3$ Bo.$_{1.3}$ (marg.; also as in text) Da$_1$ D$_4$ T G M$_2$ भारत (for पार्थिव). Da$_2$ विधिपश्यत्स्वभारतः (sic). — ^{e}) D$_5$ वेदवादाग्र-. K$_5$ V$_1$ Bo.$_{3.5}$ Dn D$_{2.3.5-7}$ -विद्धांश्च; B$_1$ -विद्ध्यांश्च; B$_2$ -सिद्धांश्च; D$_8$ -विद्धास्तु (for -विद्धांस्तु). Da वेदवादविरुद्धांस्तु. Ca cites वेदवादापविद्धासु.

5 Da om. 5^{ab}. — ^{a}) G$_1$ देवोक्तम्. — ^{b}) K$_1$ विधिः (for विप्रः). K$_4$ D$_1$ विधिसर्वसुकर्मसु (sic); V$_1$ विप्रः कर्मसु वर्तते. — ^{c}) G$_1$ देवायनेन. K$_3$ नागस्य. — ^{d}) D$_7$ ब्रह्मम् (for पृष्ठम्). B$_{1.2.5}$ आयाति; B$_4$ (marg.; also as in text) आस्थाय (for आप्नोति). T$_2$ पृष्ठमारोहत प्रभो.

6 ^{a}) K$_2$ अत्याश्रयान्; D$_1$ अभ्याश्रयान्. B$_5$ D$_7$ अयं धर्मान्; Dn$_2$ इमानर्थान्; D$_8$ इमान्सर्वान् (for अयं सर्वान्). K$_4$ अत्याशुर्नान्ननं सर्वान् (sic); G$_1$ अन्याश्रमानवसर्वान् (sic). Ca cites अहं. Cv as in text.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

वित्तानि धर्मलब्धानि क्रतुमुख्येष्ववासृजन् ।
कृतात्मसु महाराज स वै त्यागी स्मृतो नरः ॥ ७
अनवेक्ष्य सुखादानं तथैवोर्ध्वं प्रतिष्ठितः ।
आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामसः प्रभो ॥ ८
अनिकेतः परिपतन्वृक्षमूलाश्रयो मुनिः ।
अपाचकः सदा योगी स त्यागी पार्थ भिक्षुकः ॥ ९
क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यं च विशां पते ।
विप्रो वेदानधीते यः स त्यागी गुरुपूजकः ॥ १०
आश्रमांस्तुलया सर्वान्धृतानाहुर्मनीषिणः ।
एकतस्ते त्रयो राजन्गृहस्थाश्रम एकतः ॥ ११
समीक्षते तु योऽर्थं वै कामं स्वर्गं च भारत ।
अयं पन्था महर्षीणामियं लोकविदां गतिः ॥ १२
इति यः कुरुते भावं स त्यागी भरतर्षभ ।
न यः परित्यज्य गृहान्वनमेति विमूढवत् ॥ १३
यदा कामान्समीक्षेत धर्मवैतंसिकोऽनृजुः ।
अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराट् ॥ १४ C. 12. 247 P. 12. 12. 15 K. 12. 12. 15

— b) Da D2–4. 6 M2 वेदनिश्चयात्; D7 वेदपारगाः; T1 G वेदनिश्रिताः (G1 °श्रयः); M1. 3. 4 वेद(M1 *sup. lin.* सर्व)निश्चयं. — c) K1. 4 B0–3 D3. 5 M1 श्रुतसंपन्नास; D1 श्रुतसंस्पर्शास्. D7 ब्राह्मणाञ्श्रुतिसंपन्नांस्. — d) K1. 5 Cv तं; K4 Da Dn2 D1 T G M2 तन्; D8 त्वं (for तान्). V1 B4 Dn1 D6. 8 नराधिप; D7 S यथातथं (for जनाधिप).

7 a) T2 G1 M1. 3. 4 धनानि (for वित्तानि). K2 धन-; K5 B4 (m as in text) D3. 5. 6 कर्म-; D7 धर्माल्; G1 सर्व- (for धर्म-). Da -लुब्धानि. — b) B0 वा सृजन्; B4 (marg.; also as in text) यः सृजन्; Dn1 T2 M4 [अ]वासृजत्; D1 [अ]वासृजेत्; D4 [अ]वात्यजन्; D8 वासृजत्. — c) K2–4 B0 Da D1. 2 T2 G2 कृतात्मा सु-; K5 V1 B1–5 Dn D3–5. 8 कृतात्मा स (Dn2 तु); D6 कृतार्थासु; D7 M2 कृत्वात्मा सु- (for कृतात्मसु). Ca cites कृतात्मा. K3 महाराजन्; D1 महाप्राज्ञा; D4 महात्राजन्. — d) K1. 2. 4 D1 नरोत्तमः (for स्मृतो नरः).

8 a) B1 D3. 5 M2 अनपेक्ष्य. Da सुखं दानं; D8 सुषादानं. B0 अनवेक्ष्यमर्थदानं; D2 अनपेक्षसुखानं (sic). — b) B2 तथैवान्नं; G1 तथैवोर्ध्वं-. K1 अधिष्ठितः; B2 Da T2 G1. 2 प्रतिष्ठितं; M4 प्रतिष्ठिता. D1 तथैवोचमधिष्ठिता. — d) B0 S (except G1) तापसः; Da तामतः. K2. 4 B2. 4. 5 D1 M2 स्मृतः; K5 Dn2 D2. 3. 5 मतः; D7 प्रभुः (for प्रभो).

9 a) D3 परितपन् (by metathesis). — b) K1. 2. 4 D1 वृक्षमूलाश्रमो; Da ब्रह्ममूलाश्रयो; T1 G4 M1. 3. 4 वृक्षमूलशयो; G2. 3 °मूलाशयो. — c) K1. 4. 5 B0. 4. 5 (m as in text) Da Dn D1 S अ(K1 आ)याचकः; D4 अपाकर्यः; D7 अयाचका (for अपाचकः). — d) Dn2 योगी (for त्यागी). D3. 5. 7 भिक्षकः.

10 D2 om. (hapl.) 10. — a) K1. 4 [अ]नादृश्य; D1 °धृत्य; D3 (*sup. lin.* as in text) °श्रित्य. — b) K3. 5 Da2 Dn1 D3. 4 G2 पैशून्यं; Da1 पिशूनां; D8 पशून्यं; G1 पैशुनश्; M पैशुनं. K3 Dn D4. 7. 8 विशेषतः (for विशां पते). — c) K3 D4 अधीयीत; D1 अधीयेत (for अधीते यः). — d) K5 पार्थ उच्यते; V1 B Dn D3. 5–7 पार्थ (V1 B3 पथि) भिक्षु(D7 °क्ष)कः (for गुरुपूजकः).

11 a) G1 om. from लया up to एकतस्ते (in c). Da1 आश्रमंस्तुलया; Dn2 आश्रमास्तुलयन्. — b) K1 वृतान्; Da1 धृतानि; Da2 धनान् (for धृतान्). — c) Da1 एकत्रस्. V1 Dn D8 S (G1 om.) च (for ते). B1 त्रयी (for त्रयो). Da (for राजन्). — d) Da T2 °स्थाश्रमम्. B0 एव च (for एकतः).

12 a) T1 M2 समीक्ष्यते (for °क्षते). K2 पार्थं; K3 योर्धं; D7 योर्थान् (for योऽर्थं). D1 वा (for वै). K1 समीक्षतेत्तयोर्थं वै (sic); K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 समीक्ष्य तुलया पार्थ; D7. 8 समीक्षते तथा पार्थ. — b) B0 कर्म स्वर्गं; D1 कर्मवर्गं; S कामं धर्मं (for कामं स्वर्गं). D7 पार्थिव (for भारत). — d) K3 D4 असौ; T1 अयं (for इयं). K1. 4 D1 T2 G1 वेद- (for लोक-).

13 a) D7 ज्ञातयः (for इति यः). D1 या (for यः). M4 (*inf. lin.*) त्यागं (for भावं). — b) B4 योगी (for त्यागी). — c) D6. 8 तपः; T G M4 (*inf. lin.*) नरः (for न यः). M2 परित्याज्य. Dn1 गृहाद्. — d) D1 धनमेति. M2 स (for वि-). Da वने वसति मूढवत्.

14 a) B3 (marg.; also as in text) सदा; Da1 D4 यथा (for यदा). Da परीक्षेत; D7. 8 समीक्ष्येत. — b) T2 धर्मवैपंडितो; G1 धर्मवैतंडिको; Ca धर्मवतंसको. K5 V1 B0 Da Dn D2. 3. 5. 6 Cv नरः (for

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 247
B. 12. 12. 16
K. 12. 12. 16

अभिमानकृतं कर्म नैतत्फलवदुच्यते ।
त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलम् ॥ १५
शमो दमस्तपो दानं सत्यं शौचमथार्जवम् ।
यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमार्षो विधिः स्मृतः ॥ १६
पितृदेवातिथिकृते समारम्भोऽत्र शस्यते ।
अत्रैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलम् ॥ १७
एतस्मिन्वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेविते ।
त्यागिनः प्रसृतस्येह नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ १८
असृजद्धि प्रजा राजन्प्रजापतिरकल्मषः ।
मां यक्ष्यन्तीति शान्तात्मा यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ १९
वीरुधश्चैव वृक्षांश्च यज्ञार्थं च तथौषधीः ।
पशूंश्चैव तथा मेध्यान्यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ २०
गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्म विरोधकम् ।
तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा ॥ २१
तत्संप्राप्य गृहस्था ये पशुधान्यसमन्विताः ।
न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषम् ॥ २२

ऽनृजुः). K1 धर्मन्वैतिस्विकोनृजुः (corrupt); K4 धर्मान्वैतंपिकोनृजः (corrupt); D1 धर्मान्वैतस्विकोनृजुः (sic); D7 धर्माच्चैतंसिकस्तदा; D8 वर्मं च फलं ततः (submetric). — d) D7 कश्चिद् (for कण्ठे).

15 a) K1 D1 अभीमान॰; K5 अतिमान॰. D1 नैतच् (for कर्म). — After 15^{a}, D5 reads (erroneously) वैतंसिको नरः and om. 15^{bcd}. — b) K3 D4 न तत्; D1 चैतत् (for नैतत्). M2 अर्थवद्. — K1 om. (hapl.) 15^{c}–17^{b}. — d) D4 एतन् (for एव). D7 यथाफलं.

16 K1 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 तथा धैर्यं (D6 °र्यः) (for तपो दानं). — b) K2. 4 D1 T G तथार्जवं; D6 धनार्जवं (for अथा°). — c) Dn2 यतो (for यज्ञो). G1 यज्ञे धृतिं च शीलं च. — d) V1 सत्यम् (for नित्यम्). B1 आर्यो; D7 T G3. 4 आप्तो; M आप्यो (for आर्षो). K3 विधं स्मृतं; B4 विधिः कृतः. G1 नित्यमापोविधिस्मृतिः; G2 नित्यमाप्नोति विस्तृतः.

17 K1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). — a) D1 ॰कृत॰ (for ॰कृते). G1 पितृदेवादविकृते. — b) T2 समारंभी. V1 [ऽ]स्य शस्यते; B1 Dn2 D1. 7 S प्रशस्यते; Da [ऽ]नुशस्यते; D4 [ऽ]त्र दृश्यते; D8 [ऽ]त्र गम्यते. — c) D8 च (for हि). — d) K1. 2. 4 D1 महत् (for फलम्).

18 = (var.) 34. — a) D8 एतस्य (for एतस्मिन्). — b) K1 Da D5 विप्रतिषेविते; K2. 5 विप्रतिषेधिते; K3 B3 Dn1 D2–4. 6 [अ]प्रतिषेधिते; B1 विप्रनिषेधिते; B5 °निषेवते; D8 [अ]प्रतिषिध्यते; G1 विपनिषेचिते; G2 विप्रैर्निषेविते (for विप्रनिषेविते). V1 विधौ राजन्यथोचिते; Dn2 विधिवत्प्रतिषेधते. — c) Da योगिनः. K4 प्रभृतस्य; B5 प्रसूतस्य; Da प्रश्रितस्य; D6 प्रसृतेस्य; G2 प्रथितस्य (for प्रसृ°). — d) K1. 4 विच्छित्तिर्; D1 विश्चित्तिर्; T2 नो भेदो; G1 विच्छेदो (for नोच्छित्तिर्). K1. 2. 4 D1 चिरं (for क्वचित्).

19 a) D7 असृजद्भिः (for °जद्धि). K5 B2 Da Dn D2. 3. 5. 6 वै (for हि). V1 असृजद्विप्र राजानं. — b) Da2 प्रजायतेर् (for °पतिर्). Da अकल्मकः; D1 G4 M3. 4 अकल्मषाः. — c) K1 युक्ष्यंतीति; K5 V1 D6. 8 G2 M2 यक्षं°; D1 युक्षं°; D4 यक्ष्मं°. Dn धर्मात्मा (for शान्तात्मा). K4 मां यक्ष्यंतीविशांतात्मा; G1 मां मा धक्ष्यंति शांतात्मा.

20 a) Da विरुद्धश्चैव. — b) K1. 2. 4 D1 यज्ञार्थेषु; K5 Dn °र्थं वै; Da यज्ञार्थाय; D7 S यज्ञा(M3 °ज्ञे)र्थे च. B D2. 3. 5. 7 महौषधीः; Da तथौषधिः (Da2 °धी); G3 तथा विधिः (for तथौषधीः). — d) K5 B D3. 5. 6 यज्ञार्थां(B3 °र्था)श्च; V1 यज्ञार्थं च; Da1 यज्ञार्थाय; Da2 corrupt; Dn2 °र्थं च (for °र्थानि).

21 a) K1. 4 D1 तांश्च; K3 Dn2 D4. 8 चैव; D7 तस्य (for तच्च). — b) K1 Da1 D4. 7. 8 T2 M °कर्माविरोधिकं (D4. 7. 8 °नः); K3 D3 °कर्माविरोधिनः; K4 V1 Bo. 2–4 Dn2 D1 G2. 4 °कर्माविरोधकं; Da2 D2 °कर्मविरोधिनः (Da2 °कं); G1 °धर्माविराधितं. ❀ Cn: विरोधकं निगडवद्विशेषेण रोधकम् । ❀. — c) Da1 गार्हस्थम्. — d) B2 transp. दुष्करं and दुर्लभं. D7 दुर्हरं; S दुर्भरं (for दुर्लभं).

22 a) K1. 2. 4 D1. 6 तं (D6 तत्) संस्थाप्य. Dn2 मनुष्या ये; D4 गृहस्थाय (for गृहस्था ये). — b) K1. 2. 4 D1 धन॰ (for पशु॰). K3 Dn D4. 7. 8 ॰धनान्विताः; D1 ॰समन्वितः; T2 G1 ॰धनान्युत (for ॰समन्विताः). — c) K1 M4 जयंते; K4 यजंती; D1 यज्ञंते (for यजन्ते). — d) Dn2 तस्य (for तेषु).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ।
अथापरे महायज्ञान्मनसैव वितन्वते ॥ २३
एवं *दानसमाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप ।
द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवौकसः ॥ २४
स रत्नानि विचित्राणि संभृतानि ततस्ततः ।
मखेष्वनभिसंत्यज्य नास्तिक्यमभिजल्पसि ।
कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप ॥ २५
राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ।
ये चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।
तैर्यजस्व महाराज शक्रो देवपतिर्यथा ॥ २६
राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यताम् ।
अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥ २७
अश्वान्गाश्चैव दासीश्च करेणूश्च स्वलंकृताः ।
ग्रामाञ्जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ २८
अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः ।
वयं ते राजकलयो भविष्यामो विशां पते ॥ २९
अदातारोऽशरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः ।
दुःखानामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन ॥ ३०
अनिष्ट्वा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधाम् ।
तीर्थेष्वनभिसंत्यज्य प्रव्रजिष्यसि चेदथ ॥ ३१ C. 12. 365 B. 12. 12. 33 K. 12. 12. 52

---

23 a) D7 T1 G3 त्वृषयो ; G4 स्पृहयो ; M ह्यृषयो (for ऋषयो). — b) D2. 3. 5 दान- (for ज्ञान-). — c) K D1. 4 तथापरे (for अथा°). K1 D1 महायज्ञं (D1 °ज्ञान्); G3 महाप्राज्ञा (for °यज्ञान्). — d) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 मनस्येव (for °सैव). — After 23, D7 S ins. a passage given in App. I (No. 1).

24 D1 reads 24^{ab} on marg. — a) K1. 2 दानसमादाने ; K3 दाने समाधानम् ; K4 मनःसमादाने ; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 मनःसमाधानं ; V1 मनः समाधाय ; D1 दानसमादानो ; D4 दानसमाध्यानं ; D7 T2 M स्वर्गसमाधानं (T2 °न-); T1 G2–4 स्वर्गं (G2 °र्ग-) समापन्ना ; G1 सवत्समाधान- (sic) (for *दानसमाधानं). — b) K3 ऐकाग्र्यं यत्र तिष्ठते ; D8 मार्जमाजिवतो नृप (corrupt). — c) D1 द्विजातो ; D8 द्विजांते ; G1 द्विजाते. D7 निष्कामब्रह्मभूताय.

25 a) K4 D1 T2 सु- ; B1 त्वं (for स). Da सर्वरत्नानि चित्राणि. — b) K3. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 M1. 3 संहृतानि ; D7 T G संप्राप्तानि ; D8 संहतानि (for संभृतानि). K2. 4 D1 इतस्ततः ; K3 ततस्तव. — c) K1 मध्येषु ; D1 सखेषु (for मखेषु). Da2 [अ]नभिसंन्यस्य ; D4 [अ]संपरित्यज्य ; D7 न हि संत्यज्य ; D8 नाभिसं° (for [अ]नभिसं°). — d) S अभिजल्पसे. — e) M1. 3 कुडुंबम् ; M4 कुडंबम्. K1. 4 D1 आश्रित्य ; Da आश्रिते (for आस्थिते). — f) Da जनाधिप (for नरा°).

26 a) M4 राजसूयश्च (for °सूयाश्व-). — b) V1 हयमेधेषु (for सर्व°). — c) T2 G1 चापि (for चान्ये). D6 शस्ता ; T2 तत्र (for तात). — d) Da प्रतिपूजिताः (Da1 °त); D6 अपि पूजिताः ; G2 उपशोभिताः. — e) K5 V1 B Da D2. 3. 5–7 T1 G2–4 M महीपाल (for महाराज).

27 a) K1. 2 D1 G2 राजा ; K4 राज्ञां ; T1 G3. 4 राज- ; T2 राज्ञा (for राज्ञः). D1 प्रसाद- (for प्रमाद-). — b) Da शत्रुभिः (for दस्युभिः). K1 D1 अपि मुच्यतां ; K2 V1 Bo. 1 परिमुच्यतां ; K3 D7 T1 G1 °मुष्यते ; T2 G2. 4 M2. 4 °मुच्यते ; G3 °पीड्यते ; M1. 3 °मृष्यते (for °मुष्यताम्). — c) D8 सः (for यः). — d) D4 M1. 3 राज- (for राजा).

28 a) Bo. 1. 4. 5 D2. 3 (by corr.). 5. 6 दासांश्च ; D8 राशीश्च (for दासीश्च). — b) K1 करेणूंश्च ; Da T2 G1. 2 M2 °णुश्च ; D8 °णश्च. K1. 4 Da स्वलंकृतान्. — c) B2 ग्रामं. Da1 जनपदश्चैव. — d) D4 क्षत्राणि. B5 विविधानि (for च गृहाणि).

29 b) K1. 3. 4 D1 मात्सर्यासक्त-. T1 -चेतनः. — c) K4 D1 राजकलया ; D8 °कुलिनो. — d) K3. 5 B Dn D2–6. 8 भविष्याम.

30 a) Da1 [ऽ]शरणश्च ; Da2 °ण्यश्च. — b) K1. 4 Bo D1. 5 राजन् (for राज-). D8 -कीविष- (sic). G4 -भाजिनः. — B1 om. (? hapl.) 30^{cd}. — c) Dn D8 दोषाणाम् (for दुःखानाम्). K1 दुःखारामेमवोक्तारो (sic). — d) Da कथंचन.

31 a) K1 om.; D1 वै (for च). — K1 om. 31^{b}–32^{c}. — b) D1 वा (for च). K4 D1 [अ]पि च स्वधां ; K5 पितृस्वधा ; D2 °स्वधान् ; D4 °स्वधाः ; G1 °ष्वसां ; M2 °ष्वधां ; M1. 3 (*sup. lin.*) °स्वमां (for °स्वधाम्). — e) K5 V1 B Da D2. 3. 5. 6 तीर्थानि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 365 B. 12. 12. 34 K. 12. 12. 53 छिन्नाभ्रमिव गन्तासि विलयं मारुतेरितम् ।
लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले व्यवस्थितः ॥ ३२
अन्तर्बहिश्च यत्किंचिन्मनोव्यासङ्गकारकम् ।
परित्यज्य भवेत्त्यागी न यो हित्वा प्रतिष्ठते ॥ ३३
एतस्मिन्वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेविते ।
ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ ३४
निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धा-
ञ्शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये ।
कः पार्थ शोचेन्निरतः स्वधर्मे
पूर्वैः स्मृते पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ ३५
क्षात्रेण धर्मेण पराक्रमेण
जित्वा महीं मन्त्रविद्भ्यः प्रदाय ।
नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता
न शोचितव्यं भवताद्य पार्थ ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(for तीर्थेषु). V1 D7 न हि (for [अ]नाभि-). K2. 3 Dn -संप्लुत्य; K5 V1 B Da D2. 3. 5. 6 -संगम्य; D1 -मर्त्यंज्य (sic) (for -संत्यज्य). — d) Dn D8 चेत्प्रभो; D4 चेन्मृषा; T2 G1 चेत्तथा.

32 K1 om. 32^{abc} (cf. v. l. 31). — a) cf. 6. 28. 38^{b}. B4 (marg.) छिन्नाभ्र; D7 S भिन्नाभ्र (T2 G1 °भ्रम्). D8 गंतव्यं (for गन्तासि). — b) G2 बलवन्- (for विलयं). Bo. 3 D2. 3. 5. 7 S (except G1) मारुतेरितः. — c) Da लोकमारुतयोर्. — d) K1 ह्यंतकाले; D1 ह्रतकाले; D7 ह्यंतराळे; T1 G2–4 अंतराळे; T2 M अंतराळ-; G1 त्वंतराले.

33 b) B1 D2 T1 G2–4 -व्यासंगकारणं; Da M2 -व्याकुलकारणं (M2 °कं). — D7 om. 33^{c}–34^{d}. — c) B4 (marg.) भवेस्; Da परि- (for भवेत्). — d) T1 नयोनत्व- (sic); T2 न योनर्थः; G1 न योर्थ*. T1 G3 प्रतिष्ठिते. K2. 3. 5 V1 B Dn D2. 3. 5–8 न हित्वा प्रतितिष्ठति (K2 °ते). Cv as in text.

34 =(var.) 18. D7 om. 34 (cf. v. l. 33). — b) K1 [अ]प्रतिषेविते; K2 G1 विप्रतिषेधिते; K3. 5 Dn1 D3. 4. 8 [अ]प्रतिषेधिते; V1 B T1 G2–4 विप्रैर्निषेवि- (G2 °न्य)ते; Dn2 [अ]प्रतिषेधने; D1 हे प्रतिषेविते (for विप्रनिषेविते).

35 a) Da1 नहत्य. Da2 शत्रुस्. D7 समृद्धा; T1 G4 स वृद्धान्; G3 प्रवृद्धान्. — b) T1 G2–4 संघे; G1 M संखे. Da2 शक्रो दैत्यस्याभिबलानि संख्ये. — c) B5 कैः; D1 क्व (for कः). Da शोचन् (for शोचेन्). K1 निरताः; B2 निहतान्; D6 निरते (for °तः). D3 स्वधर्मैः; T G2. 4 तु धर्मे. — d) K1 पूर्वं; D6. 8 M1. 3 पूर्वे; D7 पूर्व-. V1 Bo. 1. 4 Da D3. 5–7 स्मृतः (D3. 7 °तो); B2 T1 G2–4 कृते; B5 सूतः; Dn1 श्रिते (for स्मृते). Da1 पार्थ वि- (for पार्थिव). V1 B Da1 D5. 6 -शिष्टजुष्टः; S -मुख्यमुख्ये (T2 G1 M2 °ख्यैः). — After 35, Da ins.:

12* न चापि शोचिति हताः स्वधर्मे
पूर्वैः कृते पार्थिवमुख्यमुख्यैः ।
[(L. 2) cf. 35^{d}.]

36 a) D4 क्षत्रेण; G2 क्षेत्रेण. D5 om. धर्मेण. D7 S शुद्धेन (for धर्मेण). — b) Da वेदविद्भ्यः (for मन्त्र°). — c) B1 पृष्ठेभि-; Dn2 पृष्ठे च; D6 पृष्ठे स; D8 T G1. 3. 4 पृष्ठे हि; M पृष्ठं हि. — d) Da भरताय (Da2 °द्य); Dn2 भवता च; D8 भवतीहि. Bo पक्षे; B1 Da पार्थः. V1 भवता पार्थ किंचित्.

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. (except D8 T1 G4; Ś1 missing) राजधर्म. — *Adhy. name:* Dn D7 G2. 4 M1. 3 नकुलवाक्यं (G2 °लवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1. 2. 4 Da1 Dn D2. 7. 8 S 12 (as in text). — *Śloka no.:* D8 38.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१३

सहदेव उवाच ।

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १
बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेषु च गृध्यतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्याद्द्विषतां तत्तथास्तु नः ॥ २
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्यात्सुहृदां तत्तथास्तु नः ॥ ३
द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ४
ब्रह्ममृत्यू च तौ राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ ।
अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ५
अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत ।
भित्त्वा शरीरं भूतानां न हिंसा प्रतिपत्स्यते ॥ ६
अथापि च सहोत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा ।
नष्टे शरीरे नष्टं स्याद्वृथा च स्यात्क्रियापथः ॥ ७
तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वैः पूर्वतरैश्च यः । C. 12. 378 B. 12. 13. 8 K. 12. 13. 8

13

☞ Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 = B. 14. 13. 1. D8 om. the ref. —^{a}) K1. 4 D2. 3 M2. 4 बाह्य·; Da राज्यं (for बाह्यं). K3 द्रव्यशारीर· (for द्रव्यमुत्सृज्य). — B1 om. 1^{cd}. —^{c}) M4 शरीरं. D7 धर्मम् (for द्रव्यम्).

2 = B. 14. 13. 2. —^{a}) K1. 4 B1 D1–5 M1. 3. 4 ·वियुक्तस्य; Da ·विरक्तस्य; D8 ·विभुक्तस्य. —^{b}) K1. 2 B1 D1. 8 G4 शरीरेषु (for शा°). K3. 5 Dn D2. 3. 5 [अ]नु·; B0. 2. 5 D8 T1 तु (for च). K1. 4 D1 गृह्णतः; G1 गृह्यतः. Da1 शारीरे चापि गृह्यत; Da2 D6 शारीरे चापि (D6 स्वनु·) गृध्यतः. —^{c}) K1 यस्माद्; D7 वास्मान् (for वा स्याद्). —^{d}) Da D4 विद्विषां; D7 T2 G1 सुहृदां; Cv दुर्हृदां (for द्विषतां). G1 om. तत्. K1 तत्तवास्तु; Da तत्तदस्तु. K1. 4 वै (for नः).

3 T2 G1 om. (hapl.) 3. V1 reads 3^{ab} on marg. —^{a}) M1. 3 शारीर·; Cv शरीरं. D7 धर्मम् (for द्रव्यम्). —^{b}) D8 सिद्धिर्भवति शासतः. — K3 om. 3^{c}–4^{b}. —^{c}) K1 यस्मात्; Da1 च स्यात्; Da2 corrupt; D7 वास्मान् (for वा स्यात्). —^{d}) B1 अस्तु तत्तथा. Da1 विद्विषां तत्तदस्तु सः; Da2 corrupt.

4 = B. 14. 13. 3; 51. 29. K3 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). —^{a}) K4 द्विक्षरस्तु; B2 द्व्यक्षरं तु. Ca cites द्व्यक्षरः. D7 हरे मृत्युस्. —^{b}) K1 द्व्यक्षरं जन्म शा°; Da त्र्यक्षर· ब्रह्मशाश्वतः; D8 ते ममेति च शा°. T2 om. (hapl.) 4^{cd}. —^{c}) Da धक्षते; D6 तु भवेन्; D7 S (T2 om.) द्व्यक्षरो (for च भवेन्). —^{d}) G3 निर्ममेति.

5 = B. 14. 13. 4. —^{a}) K1. 2. 4 B2 (m as in text) D1 T G3. 4 जन्म· (for ब्रह्म·). K3. 5 Dn1 D8 ततो राजन्; V1 B D2. 3. 5–7 तु तौ (B3 शुभौ) राजन्; B3 (marg.) Da उभौ राजन्; Dn2 तयो राजन्; D7 तु राजन्वा; S तु (T2 G2 M2 च) राजन्द्वाव् (for च तौ राजन्). —^{b}) D7 चात्मन्येव. K1. 2. 4 B1 Da D1 व्यवस्थितौ; D4 समाश्रिते; D8 °सृतौ; G1 °हितौ; G2 °श्रुतौ (for °श्रितौ). —^{c}) B1 Da1 D1 अदृश्य·मानो. —^{d}) D1 [अ]योधयेताम्; S योजयेताम्. G1 असंशयः.

6 = B. 14. 13. 5. —^{a}) B4 (marg.; also as in text) जीवस्य; Dn2 तत्त्वस्य; Cv as in text. —^{b}) K1 निर्वतो (sic); Dn1 निरतो. —^{c}) K2. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G3 हत्वा; Da1 भीत्वा; D7 T1 G1. 2. 4 हित्वा (for भित्त्वा). —^{d}) K1 D1 अहिंसा; K4 V1 B0–3 Da Dn1 D2. 3. 5 T G2–4 न हिंसां; D7 G1 न हि सं·; M4 न हि सा (sic). K1. 2. 4 D1 प्रतिपत्स्यति; K3 B0. 2. 3. 5 D4. 6 °पत्स्यसे; B4 damaged; Da D7 S °पद्यते (for °पत्स्यते).

7 ^{a}) V1 यथापि च; B D2. 3. 5. 6 तथापि च; D7 T G1 अथ वापि. Dn2 तथापि सहसोत्पत्तिः. —^{b}) B3 प्रलयं; D7 S (mostly) प्रळयस्. — D8 om. 7^{c}–8^{b}. —^{c}) V1 B0–2. 5 G1 नष्टः; B4 doubtful (for नष्टं). —^{d}) Da ध्रिया; G3. 4 वृधा; T2 यथा. K1 दस्यात्; S तस्य (for च स्यात्). K4 यथा; Da ·फलं (for ·पथः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 378
B. 12. 3.1 18
K 1.2 13. 18

पन्था निषेवितः सद्भिः स निषेव्यो विजानता ॥ ८
लब्ध्वापि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्थावरजङ्गमाम् ।
न भुङ्क्ते यो नृपः सम्यङ्निष्फलं तस्य जीवितम् ॥ ९
अथ वा वसतो राजन्वने वन्येन जीवतः ।
द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ १०
बाह्याभ्यन्तरभूतानां स्वभावं पश्य भारत ।
ये तु पश्यन्ति तद्भावं मुच्यन्ते महतो भयात् ॥ ११
भवान्पिता भवान्माता भवान्भ्राता भवान्गुरुः ।
दुःखप्रलापानार्तस्य तस्मान्मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२
तथ्यं वा यदि वातथ्यं यन्मयैतत्प्रभाषितम् ।
तद्विद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

---

8 D_8 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{b}) Da_1 पूर्वतरस्तु यः; Da_2 °तरास्तपः; $D_{3.5}$ $G_{2.4}$ °तरश्च यः. T_2 सर्वैः पूर्वतरैश्च सः. — ^{c}) D_7 निसेवितः; D_8 निषेधितः. — ^{d}) Da_1 सेवितव्यो; D_5 निषेव्यो हि; D_8 स निषेध्यो. Da_2 corrupt; D_1 संनिषेव्यो धियावता (sic). — After 8, D_7 S ins.:

13* स्वायंभुवेन मनुना तथान्यैश्चक्रवर्तिभिः ।
यद्ययं ह्यधमः पन्थाः कस्मात्तैस्तैर्निषेवितः ।
कृतत्रेतादियुक्तानि गुणवन्ति च भारत ।
युगानि बहुशस्तैश्च भुक्तेयमवनिर्नृप ।

[(L. 2) G_1 यद्यस्य धर्मपंथा हि (for prior half). G_1 तस्मात् (for क°).]

9 9^{ab} = B. 14. 13. 6^{ab}. G_1 reads 9^{a}–10^{c} on marg. — ^{a}) $K_{1.3.4}$ Da $D_{1.4}$ सर्वां (for कृत्स्नां). — ^{b}) Da °जंगमं. — ^{c}) Da_1 भुक्ते; Cv as in text. D_8 तं लब्धा पृथिवी सर्वा (sic). — ^{d}) Da $D_{4.7}$ S किं फलं (for निष्फलं). K_3 Da D_7 T_2 G_1 जीविते.

10 =(var.) B. 14. 13. 7. G_1 reads 10^{abc} on marg. (cf. v. l. 9). — ^{a}) G_1 वनतो (for वसतो). — ^{b}) $Bo._2$ Da_1 D_3 G_3 $M_{1.3}$ जीवितः. — ^{c}) T_2 G_1 दृश्येषु (for द्रव्येषु). D_8 समती (sic) (for ममता). — ^{d}) V_1 प्र-; G_2 [ऽ]पि (for स). Da मृत्योरामस्य(Da_2 °रास्यम)वर्तते.

11 =(var.) B. 14. 13. 8. — ^{a}) $K_{2.5}$ V_1 B Dn $D_{2.3.5.6}$ बाह्यांतरं (Dn_2 °रे) च; Da D_7 S बाह्यांतराणां (for बाह्याभ्यन्तर-). G_1 स्वभावम् (for -भूतानां). — ^{b}) T_2 G_1 अंतरं; G_4 विशेषं (for स्वभावं). — ^{c}) K_3 ये प्र-; D_7 $G_{2.3}$ येन; G_4 योनु-; M येनु- (for ये तु). G_4 -पश्यति. $K_{2.4}$ सद्भावं; K_3 B (B_2 marg.) Dn $D_{4.8}$ T G_1 M तद्भूतं; K_5 $D_{2.3.5}$ Cnp तद्वृत्तं; V_1 तं भूतं; Da यद्भूतं; D_6 तद्वृत्तिं; D_7 तद्भूते; G_2 संभूतं; $G_{3.4}$ सद्भूतं (for तद्भावं). — ^{d}) V_1 $D_{1.3}$ (by corr.)$._7$ G_4 मुच्यते. K_3 Dn $D_{4.7.8}$ T_1 G_{1-3} M_{1-3} ते महा-; B_4 सर्वतो (for महतो).

12 ^{ab}) B_2 Da बंधुर् (for भ्राता). K_5 प्रभुः (for गुरुः). V_1 D_8 भवान्माता भवान्भ्राता पिता बंधुर्भ(V_1 चैव भ)वान्गुरुः. — ^{c}) D_1 M_1 -प्रलापस्. K_1 दुःखप्रलपनात्तस्य; D_7 °प्रलापानात्तस्य. — ^{d}) B_1 Dn तन्मे त्वं; D_1 भवान्मे; G_1 तन्मे न (for तस्मान्मे). G_1 क्रोद्धुम् (for क्षन्तुम्). Da_1 अर्हति. D_7 T_2 तन्मे न क्रोद्धुमर्हसि (T_2 °ति); T_1 G_{2-4} M तन्मे क्षन्तुमिहार्हसि.

13 ^{a}) D_8 [अ]पथ्यं (for [अ]तथ्यं). $K_{1.4}$ D_1 अतथ्यं यदि वा तथ्यं. — ^{b}) V_1 तन् (for यन्). $M_{1.3}$ मम (for मया). — ^{d}) Da नृपतिसत्तम; D_4 भारतसत्तम; G_2 भावतो हरेः (sic). M_3 भरतसत्तमाः.

Colophon. — *Sub-parvan:* K V_1 B Da Dn_1 D_{1-7} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* Dn D_7 T_1 $G_{2.4}$ $M_{1.3}$ सहदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 $B_{3.4}$ Da_1 Dn $D_{2.7.8}$ S 13 (as in text). — *Śloka no.:* D_8 12.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

१४

वैशंपायन उवाच ।

अव्याहरति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
भ्रातॄणां ब्रुवतां तांस्तान्विविधान्वेदनिश्चयान् ॥ १
महाभिजनसंपन्ना श्रीमत्यायतलोचना ।
अभ्यभाषत राजेन्द्रं द्रौपदी योषितां वरा ॥ २
आसीनमृषभं राज्ञां भ्रातृभिः परिवारितम् ।
सिंहशार्दूलसदृशैर्वारणैरिव यूथपम् ॥ ३
अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे ।
लालिता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ ४
आमन्त्र्य विपुलश्रोणी साम्ना परमवल्गुना ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ५
इमे ते भ्रातरः पार्थ शुष्यन्त स्तोकका इव ।
वावाश्यमानास्तिष्ठन्ति न चैनानभिनन्दसे ॥ ६
नन्दयैतान्महाराज मत्तानिव महाद्विपान् ।
उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ॥ ७
कथं द्वैतवने राजन्पूर्वमुक्त्वा तथा वचः ।
भ्रातॄनेतान्स्म सहिताञ्शीतवातातपार्दितान् ॥ ८
वयं दुर्योधनं हत्वा मृधे भोक्ष्याम मेदिनीम् ।
संपूर्णां सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ॥ ९
विरथांश्च रथान्कृत्वा निहत्य च महागजान् । C. 12. 393 B. 12. 14. 10 K. 12. 14. 10

14

☞ Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 om. the ref. — a) K1 सुव्याहरति. D1. 8 कौंतेय; G2 °यं. — b) D1 राजधर्मे; D4 धर्मपुत्रे (for °राजे). D8 om. from युधिष्ठिरे up to महाभिजन (in 2a). D4 युधिष्ठिर. — cd) Da transp. ब्रुवतां and विविधान्. T G3. 4 वदतां; G1. 2 विविधास् (for ब्रुवतां).

2 a) D8 om. महाभिजन (cf. v. l. 1). — c) K2. 3. 5 B3–5 Dn D1–3. 5. 6. 8 राजेंद्र; B1 D7 S राजानं (for राजेन्द्रं). — d) K4 वर.

3 a) Da2 आसीनमृष्यमृषभं राज्ञां (hypermetric). — b) D1 भ्रातृभिर्भ्रातृभिःरितं (sic). — c) K4 V1 Bo–2. 5 Dn2 D2. 3. 5. 6 -सदृशं. — d) G3 यूथपं.

4 a) K1 अतिमान-; Ca as in text. — b) D7 युधिष्ठिरः. — c) T2 G3. 4 M1. 3. 4 लाळिता. D7 [अ]-सदृशं (for सततं). Dn2 राज्ञी (for °ज्ञा). — d) D4 धर्मदर्शना. D7 S धर्माधर्मनिदर्शिनी.

5 a) K2 Dn1 D8 -श्रेणी (for -श्रोणी). S आमंत्रयित्वा सुश्रोणी. Ca cites आमन्त्र्य (as in text). — b) = 1. 73. 16 : 3. 44. 28; 188. 2; 290. 9 : 5. 92. 9. D1 समभिप्रेक्ष्य; D8 अभिसंवीक्ष्य.

6 Before 6, all MSS. (except G1; Ś1 missing) ins. द्रौपद्युवाच. — b) K1. 2. 4 B D1–3. 5. 6 शुष्यंति; K5 V1 Dn S Cv शुष्यंते (for शुष्यन्त[:]). D3 श्लोकका; Ca. v स्तोकका (as in text). — c) K3. 4 V1 Bo Dn1 D4 M वावश्य(Bo °स्य)मानास्; B1. 2. 5 Da1 वावास्य°; Dn2 वैरस्य°; Da1 न वाच्यमानस्; D7 पोप्लूयमानास्; D8 पापास्यनास् (corrupt); T1 G2–4 त्वां पश्यमानास्; T2 G1 विचार्यमाणास्; Ca वाशब्दमानास्. — d) K5 चैतान्; D4 वेतान्. Ca cites एतान्. K1–3 Dn2 D1. 4 अभिनंदसि; T1 °मन्यसे.

7 a) D7 S [इ]मान् (G2. 4 [ए]नान्) (for [ए]तान्). K5 D2. 3. 5 महाबाहो (for °राज). — b) K3 Bo. 1. 4. 5 D4 महागजान्; G3 महद्विपान्. Da मेघा इव मरुधिपान् (sic). — c) Da2 उपयत्नेन; Ca °पन्नेन (as in text). — d) D1 दुःखभागिना; G2 °भाजनः; M2 °दायिनः.

8 b) K1. 4 D1 T1 G2 उक्तं; D8 भुक्त्वा. — c) K1. 4 सुसहितान्; B1 च सहि°; D1 सुमहितान्; D4 मत्संहितान्; D8 स सहितान्; T1 G3. 4 M तु सहि°; T2 G1 च (G1 तु) विहितान्. — d) V1 °र्धितान् (for °र्दितान्).

9 V1 reads 9 on marg. — b) Da इमां (for मृधे). K1 भोक्ष्यामि; Da1 भोक्षाम. Da1 वेदिनीं; Da2 वेदिनां. — c) Da1 सपूर्णां; D4 सपूर्णाः. V1 -कामेन (for °मानाम्). — After 9, Da1 reads (for the first time) 11cd, repeating it in its proper place.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 393
B. 12. 14. 10
K. 12. 14 10

संस्तीर्य च रथैर्भूमिं ससादिभिररिंदमाः ॥ १०
यजतां विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय नः ॥ ११
इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर ।
कथमद्य पुनर्वीर विनिहंसि मनांस्युत ॥ १२
न क्लीबो वसुधां भुङ्क्ते न क्लीबो धनमश्नुते ।
न क्लीबस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पङ्क इवासते ॥ १३
नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूतिमश्नुते ।
नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखमेधन्ति भारत ॥ १४
मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः ।
ब्राह्मणस्यैष धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम ॥ १५
असतां प्रतिषेधश्च सतां च परिपालनम् ।
एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् ॥ १६
यस्मिन्क्षमा च क्रोधश्च दानादाने भयाभये ।
निग्रहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुच्यते ॥ १७
न श्रुतेन न दानेन न सान्त्वेन न चेज्यया ।
त्वयेयं पृथिवी लब्धा *नोत्कोचेन तथाप्युत ॥ १८
यत्तद्बलममित्राणां तथा वीरसमुद्यतम् ।

---

10 D7 om. 10. V1 reads 10^{ab} on marg. — ^{a}) K1.2 D1 T2 विहीनां(T2 °ना)श्च; B4 (marg.; also as in text) विरथश्च; D4 M1.3.4 विवीरांश्च; T1 G3.4 नृवीरांश्च; G1 विहानाश्व- (for विरथांश्च). T1 G3.4 हत्वा (for कृत्वा). — ^{b}) D1 -रथान्; S (except T2 G1) -द्विपान् (for -गजान्). — ^{c}) Dn2 च रथं; G3.4 सरथैर्. — ^{d}) K1 (marg.) भीमादिभिर्. K1.2.4 Da D1 अरिंदम (Da °मः).

11 ^{a}) K1 यजंतां; K5 यजतै (sic); B1.4 (marg.; also as in text) यजध्वं; D1 यजंतो; D7 S यजेम (T2 G1 °यं; G2 °य). — ^{b}) K1.4 समिद्धैर्. Dn2 प्राप्त- (for आप्त-). — Da1 reads 11^{cd} (for the first time) after 9. — ^{c}) D7 T1 G2–4 M4 -गतं (for -कृतं). — ^{d}) G2 सुखायनं. K1.4.5 V1 Bo.1.3.4.5 (m as in text) Dn D2.3.5.8 वः; D6 च (for नः).

12 ^{a}) K3 इत्युक्तानेवम्; D4 इत्युक्त्वा नैवम्. Da त्वां; T1 तु; G2 lacuna (for त्वं). — ^{b}) K1 स्वेते; K4 स्वे च (for स्वयं). Da धर्मभृतां. K4 B3.4 (m as in text) Da D4 M4 वरः (for वर). — ^{d}) Da2 विनिहंति; D1 °हिंसि. Da वचांसि (for मनांसि). V1 B Dn D2.3.5.6.8 T2 नः (for [उ]त). K5 मंभांसि विनिहंसि नः (corrupt).

13 ^{b}) K2 धर्मम्; D7 S राज्यम् (for धनम्). T2 G1 आवसेत् (for अश्नुते). — K3 om. (hapl.) 13^{c}–14^{b}. — ^{d}) K4 वत्साः पंक; T वत्साः पु(T2 प्र)ष्टा; G1 M वत्सपाका; G2 वत्सपाला; G3.4 वित्तपाला; Ca मत्स्याः पङ्क (as in text). K1.2 D1 वत्साः पौत्रास्तथासते; D8 मत्स्याः षङ्क इवासतौ (sic).

14 K3 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{b}) Da2 नादंडैर्. K2.4.5 B1.3.5 Dn1 D1–3.6.7 T G M4 भूमिम् (for भूतिम्). — ^{c}) G2–4 राजन्; Ca राज्ञः (as in text). — ^{d}) K Dn D4.8 विंदंति; D1 विंदति (for एधन्ति). — After 14, D7 S ins. a passage given in App. 1 (No. 2).

15 ^{a}) K3 S मैत्रता. K1.2.4 D1 -लोकेषु (for -भूतेषु). — ^{c}) K3.5 B2 Dn D4–8 G1 ब्राह्मणस्यैव. — ^{d}) Da न राजे. D2.6 नृपसत्तम.

16 G1 om. 16^{ab}. — ^{a}) K3 असमं (for °तां). K1 प्रति यो दंडो (for प्रतिषेधश्च). — ^{b}) Bo–4 Da D3.5 प्रतिपालनं; M1.3 [अ]परिपा°. — ^{c}) S राज्ञः (for राज्ञां). D1 एष ब्रह्मपरो राज्ञो. — ^{d}) G1 समरेष्वपला°.

17 ^{a}) G1 कोपश्च् (for क्रोधश्च्). — ^{c}) B1 प्रग्रहानु°; D1 विग्रहानु°; D4 M2 निग्रहानुग्रहो; D7 निग्रहानिग्रहौ. B2 चैव (for चोभौ). — ^{d}) K1.2.4 D1 धर्मः प्रशस्यते; K3 D4 धर्मा(D4 धीमा)निहोच्यते; D7 भवधर्मं यदुच्यते.

18 ^{ab}) D7 T G2–4 M transp. श्रुतेन (T2 व्रतेन) and सान्त्वेन. G1 साम्नेन (for श्रुतेन). D8 रणांतेन (for न सान्त्वेन). K1 सत्वेन; V1 शांत्वेन; G1 व्रतेन (for सान्त्वेन). D4 चेच्छया (for चेज्यया). Da न साम्ना न च दानेन न श्रुतेन न चेज्यया. — ^{c}) D1 त्वयीयं; D7 त्वयेदं. — ^{d}) K1 नो कांचनेन च (submetric); K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S न संकोचेन चाप्युत (K2 तथाप्युत [hypermetric]; B3 Da2 Dn2 D3.7 T G1.3.4 वाप्युत; M1.3 चाच्युत; M2 पार्थिव); K4 न कोचेन तथाप्युत; D1 नोत्कामेन तथाप्युत; D4 कौटिल्येन न चाप्युत; D8 न संकोचनयाच्युत.

19 ^{a}) D1 corrupt. D7 यत्तत्फलम्. — ^{b}) K5 B3 Dn2 तथा वीर्य-; B2 तथा वीर्यं; D7 यथा वीर-;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हस्त्यश्वरथसंपन्नं त्रिभिरङ्गैर्महत्तरम् ॥ १९
रक्षितं द्रोणकर्णाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च ।
तत्त्वया निहतं वीर तस्माद्भुङ्क्ष्व वसुंधराम् ॥ २०
जम्बूद्वीपो महाराज नानाजनपदायुतः ।
त्वया पुरुषशार्दूल दण्डेन मृदितः प्रभो ॥ २१
जम्बूद्वीपेन सदृशः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप ।
अपरेण महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २२
क्रौञ्चद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप ।
पूर्वेण तु महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २३
उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन संमितः ।
भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २४
द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदालयाः ।
विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितास्त्वया ॥ २५
एतान्यप्रतिमानि त्वं कृत्वा कर्माणि भारत ।
न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २६
स त्वं भ्रातॄनिमान्दृष्ट्वा प्रतिनन्दस्व भारत ।
ऋषभानिव संमत्तान्गजेन्द्रानूर्जितानिव ॥ २७
अमरप्रतिमाः सर्वे शत्रुसाहाः परंतपाः ।
एकोऽपि हि सुखायैषां क्षमः स्यादिति मे मतिः ॥ २८
किं पुनः पुरुषव्याघ्राः पतयो मे नरर्षभाः ।
समस्तानीन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ॥ २९
अनृतं माब्रवीच्छ्वश्रूः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी । C. 12. 413 B. 12. 14. 30 K. 12. 14. 71

D8 यथाचार्यं. Da2 -समुच्चयः; D8 समुद्यतः; G2 -समुद्यतां. T1 M2 तथा विरसमु°. — c) B1 -संपूर्णं (for -संपन्नं). — d) K3 D4 महत्तरैः; K5 V1 B Da Dn D2.3.5–8 अनुत्तमं; D1 महत्तमं (for °त्तरम्).

20 b) K1 D8 कृपेन. — c) Dn2 D6 G2 M4 निहितं (for निहतं). — d) Da D4 भुङ्क्ष्व. Da महीमिमां (for वसुंधराम्).

21 a) K1.4 D1 M3.4 जंबु-. — b) K1.2.4.5 D1 °जनपदैर्युतः. — d) B3 मुदितः; Da2 मृतितः. K1.4 त्वया; K2 तथा; D1 नृप (for प्रभो).

22 a) Da1 स जंबू- (hypermetric); D1 M3 जंबु-. — b) Da1 नराद्वीपः (for नराधिप). — D8 om. 22^{cd}. — c) K4 B Dn D2.3.5.6 अधरेण. D7 T G2–4 महामेरुर् (D7 °रुः); G1 °बाहो; M1.3.4 °मेरुं (for °मेरोर्). Da अवरेण तथा मेरोर्. Cnp cites अपरेण (as in text). — d) D7 पुण्येन (for दण्डेन). T2 निहतस्. M1.3 तदा (for त्वया).

23 D7 om. (hapl.) 23–24; S om. (hapl.) 23. — a) B1 जंबु- (for क्रौञ्च-). — b) K1.3 शिव-; K2 स्मित-; B1 क्रौंच- (for शाक-). — c) K1–3 Da D1.4 पूर्वेण च (Da स); B1 अधरेण. — d) B3 मुदितस्.

24 K1 (hapl.) D7 om. 24 (for D7, cf. v. l. 21). — a) G1 (before corr.) महाराज (for °मेरोर्). — b) D4 शिवद्वीपेन (for शाक°). Da संगतः; D1 सस्मितः; T2 निर्मितः; G1 संमतः; G2–4 संयुतः (for संमितः). — V1 reads 24^{cd} on marg. — c) Da भद्राश्व. — d) B3 मुदितस्.

25 a) K1.2.4 D1 तु (for च). K1 सातुर-; Da1 G1 सांतरा-. — b) K5 Da Dn D8 °पदाश्रयाः; D7 T2 °पदायुताः. — d) K3.4 B1 Da Dn2 G2 M1.3 मृदितस्; B3 मुदितस्; T2 broken.

26 a) K5 Dn [अ]प्रतिमेयानि; Da1 प्रतिमेयात्वा (sic); Da2 [अ]प्रतिमानित्वा; G1 प्रतिमानि त्वं. — b) Da2 कर्मा च (sic); G1 कर्मणि. — c) K1 प्रीयसे त्वं; D8 न प्रीयासु. Da2 मयाताराजन् (sic); T1 G2–4 कथं राजन् (for महाराज).

27 a) Dn2 D2 G1 भ्रातृनिमान्; D7 भ्रातृणिमां. — b) K4 °नंदन्स; G1 °नंद्यस्व. — c) K1.4 M वृषभान्. Da D2.3.5–7 S संपन्नान् (for संमत्तान्). — d) K3 D4 ऊर्जितान्यथा; S गर्जितानिव (T2 G1 इव गर्जितान्).

28 a) K1.4.5 Dn2 D2.4.6.8 G2 °प्रतिभाः. Da अमरप्रतिमान्सर्वान्. — b) Da सर्वसूदान्; Dn2 शत्रूत्साहाः. — c) K1 D7 S एकैकोपि (K1 °को हि). D1.8 जयाय (for सुखाय). — d) K1.2.4 योग्यः; K3.5 B Dn D2.3.5–7 S मम (G1 [before corr.] अर्थः; M1 अलं); D1.8 प्रभुः (for क्षमः as in D4 only). Da corrupt.

29 a) N (except D4.8) G1 पुरुषव्याघ्र. — b) D8 ससहामा (for पतयो मे). G1 पतयो नरर्षभकाः (sic). — c) Dn2 D1 °याण्येव.

30 a) Da1 अवतं; Da2 अव्रतं; D7 नानृतं; T2

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 413
B. 12. 11. 30
K. 12. 14. 71

युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे ॥ ३०
हत्वा राजसहस्राणि बहून्याशुपराक्रमः ।
तद्व्यर्थं संप्रपश्यामि मोहात्तव जनाधिप ॥ ३१
येषामुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्वे तस्योपचारिणः ।
तवोन्मादेन राजेन्द्र सोन्मादाः सर्वपाण्डवाः ॥ ३२
यदि हि स्युरनुन्मत्ता भ्रातरस्ते जनाधिप ।
बद्ध्वा त्वां नास्तिकैः सार्धं प्रशासेयुर्वसुंधराम् ॥ ३३
कुरुते मूढमेवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति ।
धूपैरञ्जनयोगैश्च नस्यकर्मभिरेव च ।
भेषजैः स चिकित्स्यः स्याद्य उन्मार्गेण गच्छति ॥ ३४
साहं सर्वाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम ।
तथा विनिकृतामित्रैर्याहमिच्छामि जीवितुम् ॥ ३५
एतेषां यतमानानामुत्पद्यन्ते तु संपदः ।
त्वं तु सर्वां महीं लब्ध्वा कुरुषे स्वयमापदम् ॥ ३६
यथास्तां संमतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ ।
मान्धाता चाम्बरीषश्च तथा राजन्विराजसे ॥ ३७

ननु त्वाम्; M3 अमृतं. K8 D1 चाब्रवीच्; K3 V1 B Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 T G3. 4 नाब्र-; Dn2 वाब्र-; T2 क्षब्र- (for माब्र-). Da2 Dn2 छुश्रूः. — b) Da धर्मज्ञा. K1. 4 D1 समदर्शिनी; V1 समवादिनी; B3 Da D2. 3. 6 G2 धर्मदर्शि(Da2 °र्श)नी. G1 lacuna. — c) K1 तु; M त्वा (for त्वां). B1 G1 M3. 4 पांचाली. — d) K1 मुखे. D1 दास्यति; G1. 2 यास्यति; G3 योक्ष्यति (for धास्यति).

31 a) D1 गज-; G1 नाम (for राज-). — b) K1 बहून्पार्थ-; K2. 4 बहून्यार्थ-. K5 B D2. 3. 5. 6 -पराक्रमी; V1 Da पराक्रमात्; G1 पराक्रमैः. — c) G1 तद्वत्वं. B1 Da1 संप्रवक्ष्यामि. — d) K1 वचो मातुर् (for मोहात्तव). B1 T1 नराधिप (for जना°).

32 a) M1 एषाम्. T2 G1 उन्मादको. Da ये त्वामुन्मत्तकं ज्येष्ठं. — b) K1. 4 तेन्ये प्रमादिनः; K2. 5 V1 B Dn D8 तेप्यनुसारिणः; Da तेप्यनुयाजिनः (Da2 °यायिनः); D1 तेन्ये प्रसादिनः; S तेप्यवमानिताः (for तस्योपचारिणः). D2. 3. 5–7 ते सर्वेप्यनुसारिणः; text as in K3 D4 only. — c) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तवोन्मादान् (B1 °न्मत्ता) महाराज; D1 corrupt. — d) K1 सोंदाता (sic).

33 K1 om. 33^{ab}. — a) V1 यदि वा स्युर्; Dn2 D7 M1. 8 यदि हिंस्युर्; T1 D3. 4 यदिह स्युर्. — b) K4. 5 V1 B D1–3. 5–8 G2. 3 M2 नराधिप (D1 धनाधि*); Da यवीयसे (Da2 °सः) (for जनाधिप). — G3 om. 33^{cd}. — c) Dn2 तां (for त्वां). Da नासिकै (sic);

34 a) K1 सर्वते (sic); K3 ब्रवते; K4 कुर्वते; K5 कुर्वतां; D4. 8 ब्रुवते. K2. 4 D8 मूढमेवं यः (D8 से); K5 बाढमेवं हि; V1 B Da Dn D1–3. 5. 6 मूढ एवं हि; D4 मूढमेनं हि; M1. 3 मूढमात्मानं (for मूढमेवं हि). — b) K2. 4 स श्रेयो; K5 यो येषां; D1 यः सुश्रेयो (hypermetric); D4 यच्छ्रेयार् (sic); D7. 8 T G2–4 यच्छ्रेयो; G1 यत्र यो (for यः श्रेयो). — c) K4 Bo. 2 (m as in text). 3. 5 Da D2. 5. 6 धूमैर्. — d) K4 D5 Cnp नष्ट-; Bo. 4 D2. 3. 6 नस्त-; Da2 तस्य; G1 नास्य- (for नस्य-). — e) Da भैषजैः. K4 Bo स चिकित्सः; V1 अचिकित्सः; D8 च चिकित्स्यः. K1 यो (for स्याद्). — f) K1 योगमार्गेण; D1 यो न मार्गेण (for य उन्मार्गेण). — For 34^{ef}, D7 S subst:

14* उन्मत्तिरपनेतव्या तव राजन्यदृच्छया ।

35 D7 T2 G1 om. 35. — a) Da सहि (for साहं). T1 G3. 4 सर्वासमा. — b) Dn2 भारतसत्तम. — c) K1. 2. 4 विरहिता; V1 Bo–4 Dn1 D2. 6 विनाकृता. K1. 2. 4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 पुत्रैर्; D1 पुत्रे; D8 मंत्रैर् (for [अ]मित्रैर्). — d) D1. 8 M4 जीवितं. — After 35, D7 S (D7 T2 G1 [all three om. 35] after 14*) ins. a passage given in App. I (No. 3).

36 a) K1. 2. 4 D1 अन्येषां; K3 D4 एकेषां; D2 एषां ते (for एतेषां). — b) T1 उत्पथं तु; T2 G1. 3. 4 M उत्प(T2 °त्पा)द्यंति; G2 उत्पतंति (for °द्यन्ते). K1. 3. 5 Da D4. 8 S [अ]नया नृप (K5 °यान्नृप). V1 B Dn D2. 3. 5. 6 न मेद्य वचनं मृषा; D1 राज्ञां यातीव दुर्लभा; D7 उत्पाद्यतनया नृप (sic). — c) K4 त्वां तु; D1 त्वां त्वं. V1 B Dn D2. 3. 5. 6 त्यक्त्वा (for लब्ध्वा). D8 त्वं त्वनर्हः फलं लब्ध्वा. — d) D1 वृणुषे (for कुरुषे). K5 D4. 8 आपदः.

37 a) B1 (marg.; also as in text) तथास्तां; Da यथास्वीं (sic); D8 यथा त्वं. K5 D4 T1 संमतो; V1 Bo. 2–5 D1–3. 5 समितौ; Da D8 सर्वतो (for संमतौ). T1 राजन् (for राज्ञां). — b) Da1 पृथिवीं. K1. 8 D1. 8 राजसत्तम (D8 °मः).

38 b) Bo. 1 राज- (for प्रजा). K2. 4 Dn1 S (ex-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
सपर्वतवनद्वीपां मा राजन्विमना भव ॥ ३८

यजस्व विविधैर्यज्ञैर्जुह्वन्नग्नीन्प्रयच्छ च ।
पुराणि भोगान्वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ २

धर्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं नराधिप ।
कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥ ३

दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते ।
एतद्विद्वन्नुपादत्स्व स्वभावं पश्य लौकिकम् ॥ ४

राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते । C. 12. 428 B. 12. 15. 5 K. 12. 15. 5

---

cept M4) पालय. Da धर्मेण नृपसत्तम. — d) D7 S च भूः (for भव).

39 b) K3.5 Dn D8 युध्यस्वारीन्; V1 B1.2.4 D3.5 जुह्वन्न(V1 °हस्वा)ग्निं; Bo युध्यदग्निं; B3 D6 जुह्वदग्निं; B5 Da T2 G1 जुहुध्यग्निं; D1.4 corrupt; D2 जुहावग्निं; D7 जुहद्यग्नीन्; T1 G2-4 M जुहुध्य(M1.3 °स्य)-ग्नीन् (for जुह्वन्नग्नीन्). B1 प्रयच्छत; M1.3 प्रयच्छ वा (M1 वः). — c) K5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 धनानि (for पुराणि). Da ग्रामान् (for भोगान्). K3 D4 दानानि (for वासांसि). — d) K1.4 नरोत्तम; K3 नराधिपः; Dn2 D4 नराधिप; D1 नरर्षभ; D8 नृपोक्षमः; M2.4 नृपोत्तमः (for °त्तम).

Colophon. — *Sub-parvan:* K V1 B Da Dn D2-4.6.7 T2 G1.4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Dn D7 T1 G1.2.4 M1-3 द्रौपदी(T1 °दि)वाक्यं; D5 वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B2.4 Da1 Dn D2.5.7.8 S 14 (as in text).

15

☞ Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 om. the ref. — c) V1 अनुशिश्ये (for °मान्य). K2 Da D4.7 T महाबाहुर्; D2.3.5.6 °बाहो; G1 °राजं (for °बाहुं). — d) K2 ईदृशं; K4.5 V1 B Dn D2.3.5.6 अच्युतं (B1 °त); D8 उच्यते (for ईश्वरम्).

2 = Manu. 7. 18. Before 2, all MSS. (except D8 M2-4) ins. अर्जुन उवाच. — a) Bo शास्ति राजन्; D7.8 दंडः शांति; M2 दयिताः किं (for दण्डः शास्ति). — b) D7 °रक्षणं. — c) Da सुप्ते प्रजागर्ति. — d) Dn2 धर्मे (for धर्मं). Da जनाः (for बुधाः).

3 a) D3 धर्म (for धर्मं). D2.3.5 सं(D3 -सं)-रक्षणे; G1 संरक्ष्यते (for °क्षते). K1.2.4.5 D1.4.8 दंडः संरक्ष(D8 °क्ष्य)ते धर्मं; K3 दंडः संरक्षते (submetric). — K3 om. 3^b–4^b. — b) B1 तथा राज्यं (for तथैवार्थं). K5 B (except B4) Dn D4.8 जनाधिप; Da महीपते (for नराधिप). — c) B1 कामः (for कामं). D2.6 च रक्षते; D8 G1 M2 संरक्ष्यते. — d) Da त्रिदंडो; D7 त्रिवर्णो.

4 K3 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — a) K1.2.4 V1 B5 Da2 Dn2 D2.6.7 (by corr.) G1 रक्षते. — b) K5 प्रजा (for धनं). K1.2.4 B3 D6 रक्षते (for रक्ष्यते). V1 Bo-2.4 (m as in text).5 Da M धनं दंडोभिरक्षति (Bo °क्ष्यते; Da °क्षसि); D8 दंडेन रक्षते प्रजाः. — D1 repeats 4^{cd}. — c) K4.5 V1 B Dn D2.3.5.6 T1 G3.4 M2 एवं (for एतद्). B3 G1 विद्वान्. B3 and Bomb. Ed. उपाधत्स्व; D4 °दस्व; D7 S (except M4) °दाय (for °दत्स्व). — d) K4 B3.5 Dn D2.3.5-7 भावं पश्यस्व (D5 पश्येति) (for स्वभावं पश्य). K1 कौलिकं (for लौकिकम्). Da स्वभावं पंचलोकिकं.

5 — a) K4 राजदंडे; M1 राजन्दंड-. V1 repeats -भयादेके on marg. K1 एव (for एके). — Da om. (hapl.) 5^{bc}. V1 reads 5^{bcd} on marg. D5 om. (hapl.) from 5^b up to सांसिद्धिके (in 6^c). — b) T G1.2.4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 428
B. 12. 15. 5
K. 12. 15. 5

यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ॥ ५
परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ ६
दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम् ।
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ७
यस्माददान्तान्दमयत्यशिष्टान्दण्डयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥ ८
वाचि दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् ।
दानदण्डः स्मृतो वैश्यो निर्दण्डः शूद्र उच्यते ॥ ९
असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च ।
मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशां पते ॥ १०
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूनृतः ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ ११
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥ १२
नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति ।
नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति ॥ १३
नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ १४
नाघ्नतः कीर्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः ।

नराः (for पापाः). G3 परस्परभयात्परे. — D8 om. (hapl.) 5^{c}–6^{b}. — c) K3 अन्ये (for एके). — d) B1 परलोके; Da परस्पर- (for °लोक-). K1. 2. 4 G8 पापाः (G8 नराः) पापं न कुर्वते (cf. b).

6 V1 reads 6 on marg. D5 om. up to सांसिद्धिके (cf. v. l. 5). D8 G3 om. (hapl.) 6^{ab} (for D8, cf. v. l. 5). — a) Bo परस्परं; Da परलोक- (for °स्पर-). — b) Bo om न. — c) K4 सांसिद्धिलोकेषु; D7 T1 G3. 4 M संसिद्धि(M2 °द्ध)के लोके. Ca cites सांसिद्धिके (as in text). — d) D6. 8 सर्वदंडे; G1 सर्वदंडैः.

7 a) D4 दंडस्येव; D7 °स्येह. V1 reads दंडस्यैव भया on marg. T1 G2–4 लोके (for एके). — b) Da खानंति (sic). — c) V1 B Da2 D3. 5. 7 S मज्जेरन्; Da1 रज्जेरन्.

8 a) Dn2 तस्माद्. K1 D1 G1 अदांतं; T1 G2 दांतांश्च; G3 दंतांश्च. V1 दशयति; Bo. 2–5 Da D2. 3. 5. 7 T G दमयेद् (for दमयति). D8 यस्माददांता दमयन्. — b) K1 अशिष्टं; Bo. 3–5 संदुष्टान्; B2 Da D3. 3. 5 संतुष्टान्; D7 G2–4 दुर्वृत्तान्; T1 उद्रिक्तान्; T2 G1 यहुष्टान्; M1. 3 उद्दुष्टान्; M2 उद्वृत्तान्; M4 अदुष्टान् (for अशिष्टान्). D2 M3 दमयति. — c) Da दर्शनाद् (for दमनाद्), and चापि (for चैव). — After 8, K1 ins. (cf. 6^{ab}):

15* परलोकभयादेते पापाः पापं न कुर्वते ।

9 a) V1 Da Dn D2. 3. 5. 6 वाचा; D1 वादि- (for वाचि). — b) K1. 4 G1 M2. 4 भुजार्पणः; M1. 3 भुजार्पितः; Cv as in text. — c) D7 T1 G2–4 M1. 3. 4 धन- (for दान-). D7 वैश्ये. K Da D4. 8 दान(K1 नाना)दंडाः स्मृता वैश्या. — d) D7 निर्दमः. ❀ Ca: निर्दण्डः सर्वदण्डः । ❀.

10 a) K1 मर्त्याणाम्; Da लोकानाम्. — c) B1 मर्यादाः.

11 = (var.) Manu. 7. 25. — a) D7 लोहितार्थो. — b) K3 B1. 3 Da1 D4 M1. 3 पापहा; K5 Dn2 D3 धर्मतः; Bo. 2. 3 (marg.). 4. 5 Dn1 D2. 3. 5–7 T1 G2–4 M2. 4 सूद्यतः; Da2 यायदा; T2 G1 सूद्धतः (for सूनृतः). — c) M1. 3 प्राज्ञास् (for प्रजास्). K5 V1 Bo–4 Dn D2. 3. 5. 6. 8 मुह्यंते; G1 मुह्याम.

12 D1 om. (hapl.) 12^{a}–13^{b}. — b) B3. 4 Dn D2. 3. 5. 6 G1 च; G3 हि (for [अ]थ). K1 भैक्षुकः; Da भिक्षुकाः. — c) D3. 4 दंडस्येव. B4 D7 एके (for एते). — d) K3 D4 सर्वे स्युर् (for मनुष्या).

13 D1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — a) G1 नाहितो (also in 13^{b} and 13^{c}). D8 व्रजते; G2 जयते (for यजते). D4 राज्ञां; G3 राजा (for राजन्). — d) D1 सामयेत्तुमियश्छति (corrupt).

14 a) K1 नार्थित्वा; K2. 4 नार्दित्वा; Cv as in text. Da परधर्माणि; D4 °कर्माणि; Cv as in text. — b) K5 Bo. 3–5 Dn M1. 3 दुष्करं (for दारुणम्). — After 14^{ab}, G2 ins. 16*, om. 14^{c}–15^{d}. — c) Da T2 G1 नाच्छित्त्वा. — d) K1. 2. 4 Da D1 परमां; D8 महति.

15 G2 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) K2 न घ्नतः; T2 G1 निघ्नतः. — b) K1 नः (for the second न). B4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ॥ १५
य एव देवा हन्तारस्ताँल्लोकोऽर्चयते भृशम् ।
हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ १६
हन्ता कालस्तथा वायुर्मृत्युर्वैश्रवणो रविः ।
वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत ॥ १७
एतान्देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः ।
न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथंचन ॥ १८
मध्यस्थान्सर्वभूतेषु दान्ताञ्शमपरायणान् ।
यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ॥ १९
न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कंचिदहिंसया ।
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः ॥ २०
नकुलो मूषकानत्ति बिडालो नकुलं तथा ।
बिडालमत्ति श्वा राजञ्श्वानं व्यालमृगस्तथा ॥ २१
तानत्ति पुरुषः सर्वान्पश्य धर्मो यथागतः ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरं च यत् ॥ २२
विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति ।
यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ॥ २३
विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः । C. 12. 447 B. 12. 15. 24 K. 12. 15. 24

(marg.) यशः (for पुनः). — ^{d}) K2 समपश्यत; V1 प्रत्यपद्यत; Dn2 D1 समपद्यते. — T G1. 3. 4 ins. after 15: G2 (om. 14^{c}–15^{d}), after 14^{ab}:

16* माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ।

16 ^{a}) D3 (by corr.). 7 त (for य). G3 एष. Da यवहंता सर्वतं (Da1 om. तं) त्र (corrupt). — ^{b}) K1 तं लोको; V1 G1 ताल्ँलोकान्; Da तं लोके. V1 अर्चयते (hypermetric); Dn1 D1 [ऽ]भ्यर्चयेद्; T1 श्रयते; T2 भजते; G1 लभते. — Da2 om. (hapl.) 16^{cd}. — ^{c}) Da1 T1 G2–4 ततः (for तथा). K4 om. (hapl.) from स्कन्दः up to तथा (in 17^{a}). Da1 शक्रः; D1 कंदः.

17 K4 om. up to तथा (cf. v. l. 16). — ^{ab}) B3 Dn D2. 3. 5. 6 मृत्युर्वायुर् (by transp.). T1 यमः (also as in text); T2 G1 [ऽ]पि च (for रविः). Da1 मृत्युश्च श्रवणोरपि (for ^{b}).

18 ^{a}) G2 एते देवा. K1. 4 प्रपश्यंति; Da उपास्यं (Da1 °श्यं) ति; D1 प्रनश्यंति. — ^{c}) K1 V1 B0–2. 5 Da2 D3. 7. 8 T1 G1. 4 M1. 3 ब्राह्मणं; G3 ब्रह्मब्राह्मणं (hypermetric) (for ब्राह्मणं). K1 यातारं; M1 दातारं (for धातारं). — ^{d}) K1 न कर्माणं; K3 D4 पूषणं न (for न पूषाणं).

19 ^{ab}) Da D5. 8 मध्यस्था. B1 यस्मात् (for दान्तान्). K3 क्षेम°; B1 श्रम°; B3 Da1 सम°; D2. 3. 6. 7 काम°; D4 क्षम° (for शम°). B4 reads in marg. मध्यस्थाः, दांताः and शमपरायणाः. — V1 reads 19^{cd} on marg. — ^{c}) K3 जयंते; G1 यजंतो. — ^{d}) B (B4 m as in text) Da Dn D2. 3. 5. 6 प्रशस्ताः; D4 S प्रशांतान्; D7 प्रशांतात् (for प्रशान्ताः).

20 V1 reads 20^{a} on marg. — ^{a}) T2 G2 च (for हि). Da1 पश्याम. — ^{b}) V1 reads लोके on marg. V1 D8 G2. 4 किंचिद्; Da M2 कश्चिद्; D1 त्रैलोके चिदहंसया. — ^{c}) = 3. 199. 24^{a}. K3. 5 B2–5 Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 M2 सत्वा हि (for सत्त्वानि). Da सर्वस (Da1 °सा) त्वेन जीवंति.

21 ^{a}) K1–4 V1 B0–2. 4. 5 D (except D4. 6) मूषिकान्; B3 मूसिकान्. — ^{b}) G2 M बिलाळो. G1 मूषिकं; M1. 3 नकुलस् (for °लं). — T2 G1 om. (hapl.) 21^{cd}. — ^{c}) G2 M बिलाळम्. — ^{d}) V1 श्वानो. K1. 2 4 D1 व्याघ्रमुखास्; K3 D4 व्यालमृगास्; T1 G3. 4 M1. 3 व्याळमृगस्. ❀ Ca: व्यालमृगः चित्रमृगः । ❀.

22 ^{b}) B4 (marg.; also as in text) Da यस्य (for पश्य). B3. 4 (marg.; also as in text) Dn D2. 3. 6 कालो (for धर्मो). T1 G2–4 पश्य धर्मं यथागतं. — ^{d}) V1 B2. 3 D3. 5. 6 M1. 3 transp. जङ्गमं and स्थावरं.

23 ^{a}) K2. 5 B2. 5 Dn D2. 3. 5. 6 G2–4 M1 दैव- (for देव-). — ^{b}) Dn1 यत्र; G1 तत्तु (for तत्र). B0. 1 विद्वांस्तत्र (by transp.). G1 M मुह्यते. — ^{c}) M1 तथा (for यथा). — ^{d}) B1 Dn2 अर्हति.

24 — ^{a}) K2 °हर्षक्रोधौ हि; K4 °हर्षक्रोधा हि; Dn2 D2. 8 °क्रोधहर्षादि; D6 °वर्षा हि; M1 °मर्षाभि; M3 °हर्षाभि. — ^{b}) K1. 2 D1 सर्पा; K3 D4 वृद्धा; D7 T G2–4 दांता (for मन्दा). K1 V1 Da G1 अपाश्रिताः (K1 Da1 °तः); D8 उपासृताः. — ^{c}) K1 बाधं; K4 वधां; Dn2 D8 बंधं; M2 धनं; Cv वधं (as in text). — ^{d}) K1. 4 तामसाः; G1 तापसं. Dn2 D1. 8 प्राणपालनं (for °यापनम्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 447
B. 12. 15. 24
K. 12. 15 24

विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् ॥ २४

उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च ।
न च कश्चिन्न तान्हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् ॥ २५

सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् ।
पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कन्धपर्ययः ॥ २६

ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः ।
वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ॥ २७

भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्त्वा वृक्षादीनण्डजान्पशून् ।
मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ॥ २८

दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ॥ २९

दण्डश्चेन्न भवेल्लोके व्यनशिष्यन्निमाः प्रजाः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ ३०

सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं
दण्डः प्रजा रक्षति साधु नीतः ।
पश्याग्नयश्च प्रतिशाम्यन्त्यभीताः
संतर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति ॥ ३१

अन्धं तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ।

---

25 ^{b}) V1 B Da D2.3.5.6 पर्वतेषु ; G2 चपलेषु (for च फलेषु). —^{c}) M1.3 तत् (for च). Cv as in text. —^{d}) K5 D8 प्राणघातनं ; Dn2 °घातनात् ; D7 T G °यापनं (for °यापनात्).

26 ^{a}) G1 सूक्ष्मयोरनि भूतानि (sic). —^{b}) M2 कर्हिचित् (for कानिचित्). —^{c}) V1 B1 Da D8 पक्षिणां ; D1 पाक्षिणो ; D7 T G1.3.4 M पक्ष्मणोर्. K1.4 Bo D1.4.7.8 S वि(G2 हि)निपातेन ; V1 B1 Da गमनेनापि (for ऽपि निपातेन). —^{d}) K4 तेषां ; G1 यक्षां (for येषां). K5 D1.2.3 (*inf. lin.*) 6.8 प्राण° ; B3 स्कंद° ; D7 T1 G2–4 काल° ; Ca स्कन्ध° (as in text). Da येषां स्यात्कदनं महत्.

27 B1 om. (hapl.) 27–29. —^{a}) D4 निर्गम्य ; G1 निर्गत्य (for निष्क्रम्य). —^{b}) V1 Bo.2.4.5 Da D6 T2 G1.2 M विनीत° (for विगत°). —^{c}) M1.3.4 कुडुंब°. —^{d}) V1 मोहिता जनाः.

28 B1 om. 28 (cf. v. l. 27). —^{a}) T2 भूमंथित्वा (for भूमिं भित्त्वा). M1 भूमीं. D7.8 G3 भित्त्वौषधिं ; T1 भित्त्वोषधिं ; G4 °षधींश्. M3 °षधि ; D1 भित्त्या (for छित्त्वा). —^{b}) G3.4 अप्यजान् (for अण्डजान्). K1 corrupt ; D1 तथा (for पशून्). T1 वृक्षादीन्यप्यजान्पशून् ; T2 वृक्षानिंधनजान्पशून् ; G1 वृक्षानद्धनजान्पशून् (sic). —^{d}) D1 स्वर्गान्. V1 Bo.4.5 D1 M1 हि (for च).

29 B1 om. 29 (cf. v. l. 27). —^{a}) Da दंडनीतौ. M1.3 प्रणीत्यायां. —^{b}) Da2 सिध्यंतु ; G1 [ऽ]सिध्यन् (for सिध्यन्ति). K1 D1 उपक्रमः ; Da2 प्रक्रमाः. Ca cites उपक्रमाः (as in text). —^{c}) M1.3 कौंतेयः.

30 = (var.) 12. 67. 16. —^{a}) D4 चात्र (for चेन्न). — D5 om. (hapl.) 30^{b}–32^{c}. —^{b}) K3.5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 विनश्येयुर् ; G1 [ऽ]प्यनशुष्यन् ; G2.3 विनशिष्यन् (for व्यनशिष्यन्). D4 विनश्यंति प्रजा इमाः. — With 30^{cd}, cf. Manu. 7. 20^{cd}. —^{c}) K1 स्थूले ; K4 शूला ; K5 B (except Bo.2) Dn D2.3.7 T G2–4 जले ; D8 शूलेन (hypermetric) (for शूले). K B3 Dn D2 T2 [अ]भक्ष्यन् ; Da [अ]पक्षन् ; D3 [अ]पक्षान् ; D6 [अ]भक्षन् ; D7 G2.4 M [अ]धक्ष्यन् ; D8 [अ]यक्षा (sic) ; T1 G1 [अ]धक्ष्य ; G3 [अ]धक्ष्याद् (for [अ]पक्ष्यन्). D1 तिमिन्मात्स्यान्निवापक्षुर् (sic). — D8 om. from दुर्बलान् in 30^{d} up to तम इ (in 32^{a}). —^{d}) D1 दुर्बलं बिलवत्तरः.

31 D5.8 om. 31 (cf. v. l. 30). —^{a}) D7 S बतेदं (for चेदं). G2 उक्तो. —^{b}) M1.3 साधुनीति (M3 °तिः). —^{c}) Da पंचाग्नयश् ; D7 तश्याग्नयः. K1 प्रतिहर्षस्य भीताः ; K2.4.5 Bo.3.5 (marg.) Dn D6 च (Bo.5 सं°) प्रतिशाम्य भीताः ; K3 D4 प्रतिधर्षस्य भीताः ; V1 प्रतिमासस्य भीताः ; B1 D7 T1 G2–4 पूतिमांसस्य भीताः ; B2 प्रतिमापश्य भीताः ; Da च प्रतिमानभीताः ; D1 प्रतिहर्षस्य भीतः ; D2 च प्रतिशाम्यंतीताः ; T2 M पूतिमाषस्य (M1 °नासस्य) भीताः ; G1 पूतमाषस्य भीताः (for च प्रतिशाम्यन्त्यभीताः, as in D3.7 only). —^{d}) D7 दंडभयाश्चरंति. — After 31, M1.3 ins.:

17* यदि न प्रणयेद्राजन्दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ।

32 = (var.) Rām. 2. 67. 36. D5 om. 33^{abc} ; D8 om. अन्धं तम इ (cf. v. l. 30). —^{a}) G1 अलं (for अन्धं). —^{b}) K2 V1 B Dn1 D3.6 प्राज्ञायत (B1 °येत) ; K4 प्रजायेत ; D2.7 G2 M1–3 प्रज्ञायत. —^{c}) D1 न दंडे चेत्. Da1 भ्रमेल्लोके ; Da2 ब्रह्मे लोकेः. —^{d}) Da भजते ; D8 विभज्यन्. D8 साधु साधुनी ; G1 साध्वसाधुषु ; G3 साध्वसाध्विति.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विमर्जन्साध्वसाधुनी ॥ ३२
येऽपि संभिन्नमर्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनोपनिपीडिताः ॥ ३३
सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायेह प्रकल्पते ॥ ३४
चातुर्वर्ण्याप्रमोहाय सुनीतनयनाय च ।
दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुम् ॥ ३५
यदि दण्डान्न बिभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च ।
अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ ३६
न ब्रह्मचार्यधीयीत कल्याणी गौर्न दुह्यते ।
न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३७
विश्वलोपः प्रवर्तेत भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३८
न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३९
चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः । C. 12. 463 B. 12. 15. 44 K. 12. 15. 44

33 = (var.) Rām. 2. 67. 32. —[a]) V_1 $D_{2.3.5.6}$ ये तु; D_7 T $G_{1.3.4}$ M_4 ये हि; $M_{1.3}$ येभिः (for येऽपि). D_7 स्म (for सं-). — 33[cd] = (var.) Manu. 7. 23[cd]. —[d]) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ दंडेनाशु (for °नोप-).

34 = (var.) Manu. 7. 22. —[a]) $K_{2.4}$ सर्व-; Dn_2 सर्वे (for सर्वो). Dn_2 दंडजिता. Da Dn_2 $D_{1.3}$ लोके. —[b]) K_4 दुर्बलो. M_1 [ऽ]पि; M_4 तु (for हि). $K_{3.5}$ B D (except $D_{1.7}$) जनः (for नरः). —[c]) K_4 दंडेन (for दण्डस्य). G_1 भवाद् (for भयाद्). —[d]) K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.5.6}$ भोगायैव; T_1 G_{2-4} °यापि (for °येह). K_5 B Dn $D_{2.3.5-8}$ T_1 M प्रवर्तते (for प्रकल्पते).

35 [a]) K_4 चतुर्वर्ण्य-; D_3 चातुर्वर्ण्ये; G_1 °र्वर्ण-. $K_{2.3}$ D_7 T $G_{3.4}$ $M_{2.4}$ -प्रमोहाय; K_5 B Da Dn $D_{6.8}$ -प्रमोदाय; $D_{2.3.6}$ -प्रसादाय (for -[अ]प्रमोहाय). —[b]) $K_{3.5}$ B_3 T_1 G_{2-4} सुनीति-. $K_{2.4}$ Dn_2 -नयनानि; D_7 T $G_{1.3.4}$ M -करणाय (for -नयनाय). $D_{2-5.8}$ सुनीताय (D_4 सुविनीत-) नयाय च. —[c]) $K_{1.2.4}$ विधातृ-; D_8 [ऽ]पि धात्रा. Da D_7 S दंडो हि विहितो धात्रा. —[d]) $K_{1.2.4}$ धर्मार्थे. $K_{1.2.4}$ D_1 T G_{2-4} चापि; K_5 भुवि; V_1 $B_{0-3.5}$ चानु-; B_4 $D_{2.3.5.6}$ M चाभि-; Da [अ]नु- (for [अ]भि-). K_4 रक्षितं; D_1 रक्षतं; D_7 -रक्षति; D_8 -वीक्षितुं. G_1 धर्मार्थौ च पिनक्षति (sic).

36 [a]) V_1 B_1 दंडो न; Bo दंडा न (for दण्डान्न). K_1 बिभेयुर्; V_1 $B_{0.1.3.4}$ विद्येयुर्; Da D_4 T_1 G M बिभियुर्; D_1 [अ]वभियुर्; D_7 T_2 बिभयुर्. —[b]) K_4 Da_2 श्वपदानि; G_1 च पदानि (for श्वापदानि). — G_1 om. (hapl.) 36[cd]. —[c]) Dn_2 आद्युः; T G_{2-4} $M_{2.3}$ हन्युः (for अद्युः). D_1 क्षमूपस्थैर् (for अद्युः पशून्). —[d]) $K_{1.3.4}$ D_1 यज्ञांगानि (for यज्ञार्थानि).

8

37 [a]) B_1 ब्रह्म चापि; Da_1 ब्रह्मचर्या (for ब्रह्मचारी). D_6 अधीयेत. K_1 न ब्रवीश्चापि धीयेत (sic); $K_{2.4}$ न व्रती चाप्यधीयेत; D_1 न ब्रवीचापि धीयेत (sic); D_8 न ब्रह्मचार्यधीयांत (sic). —[b]) K_3 दुह्यसि (for °ते). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3}$ (before corr.).$_{5.6}$ कल्याणीं (D_6 °णी) न दुहेत गां; D_3 (by corr. *sec. m.*).$_8$ कल्याणी (D_8 °नं) न दुहेत गौः; D_7 T G न काल्यं (D_7 नाकल्पं; T_1 G_4 °लं) दुह(T_1 °हि)ते च गौः; M न कल्याणं दुहीत गौः. Ca cites कल्याणी (as in text). —[c]) K_{1-3} कन्यावहनं; K_4 D_4 कन्याद्वहनं; V_1 कव्यो हवनं; $B_{0.4}$ (m as in text) कन्योहवनं; Da कल्यो हवनं; D_1 कन्योवहनं; D_6 कल्पोद्वहनं; G_2 हन्योद्वहनं (for कन्योद्वहनं). —[d]) T_2 G_1 यत्र (for यदि). Da पातयेत्; D_7 T G वर्तते (for पालयेत्). — After 37, $M_{1.3}$ read (for the first time) 40, repeating it in its proper place.

38 $M_{2.4}$ om. (hapl.) 38–39. V_1 reads 38–40 after 42. —[a]) K_5 B Da $D_{2.3.5.6}$ Ca विश्व(B_2 °श्व)ग्लोपः; G_1 विह्वलोप (sic). —[b]) = Manu. 7. 24[b]. —[c]) K_4 D_1 समत्वं; Da_1 मनत्वं; Da_2 मनस्वं; D_4 मसमत्वं (for ममत्वं). $D_{2.6}$ वि- (for प्र-).

39 K_{1-4} $M_{2.4}$ om. (hapl.) 39 (for $M_{2.4}$, cf. v. l. 38). T_2 G_1 om. (hapl.) 39–40. For sequence in V_1, cf. v. l. 38. —[a]) Da -सत्राश्च. —[d]) Da_1 पातयेत्.

40 D_8 om. (hapl.) 40–41. T_2 G_1 om. 40 (cf. v. l. 39). For sequence in V_1, cf. v. l. 38. Da transp. 40 and 41. D_7 reads 40 after 42. $M_{1.3}$ read 40 (for the first time) after 37. —[a]) $K_{1.2.4}$ D_1 M_4 नाश्रमा; $K_{3.5}$ नाश्रमं; M_1 (first time).$_3$ (both times) नात्र वै; M_2 नात्र मे (for नाश्रमे). —[b]) $B_{2.4}$ Da $D_{1-3.6-7}$ यथोक्त- (for °क्तं). $K_{1.2.4}$ D_1 धर्मम्; Da विधिना (for विधिम्). —[d]) D_1 धर्मो; D_4 दंडं (for दण्डो). Da_1 D_4 पातयेत्; M_4 चालयेत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 463
B. 12. 15. 40
K. 12. 15. 40

न विद्यां प्राप्नुयात्कश्चिद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४०
न चोष्ट्रा न बलीवर्दा नाश्वाश्वतरगर्दभाः ।
युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४१
न प्रेष्या वचनं कुर्युर्न बालो जातु कर्हिचित् ।
तिष्ठेत्पितृमते धर्मे यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४२
दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वा भयं दण्डं विदुर्बुधाः ।
दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयं च प्रतिष्ठितः ॥ ४३
न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वापि दृश्यते ।
यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ॥ ४४
हविः श्वा प्रपिबेद्धृष्टो दण्डश्चेन्नोद्यतो भवेत् ।
हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४५
यदिदं धर्मतो राज्यं विहितं यद्यधर्मतः ।
कार्यस्तत्र न शोको वै भुङ्क्ष्व भोगान्यजस्व च ॥ ४६
सुखेन धर्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शुचिवाससः ।
संवसन्तः प्रियैर्दारैर्भुञ्जानाश्चान्नमुत्तमम् ॥ ४७
अर्थे सर्वे समारम्भाः समायत्ता न संशयः ।
स च दण्डे समायत्तः पश्य दण्डस्य गौरवम् ॥ ४८
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ।

(for पाल°).

41 K2 om. (hapl.) 41–42. D8 om. 41 (cf. v. l. 40). Da transp. 40 and 41. — a) V1 D7 T G M2.4 नैवोष्ट्रा; Da M1 नवोष्ट्रा; D4 नेवोष्ट्रा. — b) T2 G1 न चाश्वतर° (G1 °नर°); G3 गवाश्वतर°. — d) D4 दंडं (for दण्डो). Da D4 पात° (for पाल°).

42 K2.4 om. (hapl.) 42 (for K2, cf. v. l. 41). — a) Da प्रैष्या. K1 कुर्वन् (for कुर्युर्). — b) K1.5 V1 B Da Dn D1.7.8 T G3.4 M2 न बाला; D2.3.5.6 नारी वा (for न बालो). D8 यांतु (sic). K1.3 D1.4 कस्यचित् (for कर्हि°). — c) V1 B Da D2.3.5.6 Ca पितृमती; Dn2 पितृमयी; D7 T G पितुर्मते. — d) Da1 D4 दंडं (Da1 °डो) न पातयेत्. — After 42, V1 reads 38–40, while D7 reads 40.

43 a) Da सर्वे (for सर्वा). — b) B0.5 धर्मं दंडं; B1 Da भयं दंडे; Dn1 दंडे सर्वं; Dn2 D2.3.5.6 दंडं सर्वं; D7 भयाद्दंडं; T2 भयं दंडे (for भयं दण्डं). — c) V1 दंडात्. D6 स्वर्गं. — d) K1 लोकेयं; D4 लोको मे; M4 लोको यश्. M2 लोको यत्र प्रतिष्ठितः.

44 Da transp. 44^{ab} and 44^{cd}. Dn2 reads 44^{ab} on marg. S (except M4) repeats 44^{ab} after 44^{cd}. — a) T G2–4 कपटं (all first time) (T1 G3.4 hypermetric) (for कूटं). T2 G2 (both first time) om. वा. S (except M4) (second time) पापं क्रूरं (for कूटं पापं). D7 न (for वा). — b) T2 (first time) नापि (for वापि). Da D7 S (except M4) (second time) प्रवर्तते (for [अ]पि दृश्यते). K5 वैरं वापि न दृश्यते. — D7 om. 44^{cd}. — c) B2 सुविपुलश्; M4 स विहितश्. — d) Da T1 G3.4 अघ-; D1 अर- (for अरि-). V1 B (except B2) D2.3.5.6 चरते रिपुबाधनः.

45 a) = (var.) Manu. 7. 21^{b}. B1 हविषो; G2 हविश्च. K3 Da D7 T G M4 प्र(Da व्र)लिहेद्; K5 B Dn2 D2.3.5 [अ]पि लिहेद्. K3 D1 दृष्टो; K5 B Da D2.3.5 दृष्ट्वा; D7 S हृष्टं (for हृष्टो). V1 Dn2 हवींषि प्रपिबे(Dn2 °ब)च्छ्वा वै. — c) = (var.) Manu. 7. 21^{a}. K1 हरेत कः; D7 भवेत्काकः; T1 G2.4 लिहेत्काकः. — d) Dn2 यावद् (for यदि). D4 दंडं. K5 D8 न पीडयेत्; Da1 न्यपातयेत्; D4 न पात° (for न पाल°).

46 a) K1 यदि ते; K2.3.5 B4 Dn D8 यदीदं; K4 यदि भो. Da विहितं (for धर्मतो). Da2 राजं. D7 T2 G यदि दंडव(G1 °म)तो राज्यं. — b) B4 (marg.; also as in text) विजितं; M4 विदितं (for विहितं). Da धर्मतो वाथ धर्मतः. — c) D1.7 T G1.3.4 M कार्यं (for कार्यस्). K1 D1 शोकस्ते; K3 D4 शोको हि; D7 S कार्यं च; D8 शोकार्थो (for शोको वै). — d) D4 भुक्ष्व.

47 a) D8 शुषेन. — b) K5 चरंतः. Da विचरंति सुवाससः. — c) M2 भारैर् (for दारैर्). K3 D4 संवर्षंतः प्रियैर् (D4 °ये) दानैर्; D8 संवसतः फलैर्दानैर्. Cnp cites संवसन्तः (as in text). — d) V1 भुंजानश्.

48 a) K1 अर्थैं; Da अनु-; M4 सर्वे (for अर्थे). S (except G1) सर्व- (for सर्वे). — V1 reads 48^{c}–56^{b} on marg. — c) D6 सर्वं (for स च). B1.4.5 दंड- (for दण्डे). K1 समाधातुः; V1 समाचित्तः (for °यत्तः). — d) Da पौरुषं (for गौरवम्).

49 V1 reads 49 on marg. (cf. v. l. 48). — a) K1 लोकत्रयार्थम्. — b) D8 हतं (for कृतम्). — c) D4 corrupt. K2.4 वाथ; D1 वा प्र- (for साधु-). K1 अहिंसवोप्यहिंसेति; Da अहिंसा साध्वसिंहेति (sic).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अहिंसा साधुहिंसेति श्रेयान्धर्मपरिग्रहः ॥ ४९
नात्यन्तगुणवान्कश्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणः ।
उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ५०
पशूनां वृषणं छित्त्वा ततो भिन्दन्ति नस्तकान् ।
कृषन्ति बहवो भारान्बध्नन्ति दमयन्ति च ॥ ५१
एवं पर्याकुले लोके विपथे जर्जरीकृते ।
तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्ममाचर ॥ ५२
यज देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनुपालय ।
अमित्राञ्जहि कौन्तेय मित्राणि परिपालय ॥ ५३
मा च ते निघ्नतः शत्रून्मन्युर्भवतु भारत ।
न तत्र किल्बिषं किंचित्कर्तुर्भवति भारत ॥ ५४
आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतम् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ५५
अवध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः ।
अवध्ये चात्मनि कथं वध्यो भवति केनचित् ॥ ५६
यथा हि पुरुषः शालां पुनः संप्रविशेन्नवाम् । C. 12. 480 B. 12. 12. 57 K. 12. 15. 57

---

50 V_1 reads 50 on marg. (cf. v. l. 48). — [a]) V_1 $Bo._{1.4.5}$ Dn $D_{2.3.5}$ T_2 नात्यंतं; B_2 नात्यर्थं; B_3 नाद्यंतं; Da नान्यं तं; G_1 नाद्यंत-. K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ S -गुणवत्. $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ S किंचिन्. — [b]) K_1 नैव चात्यंत-; K_4 Da D_1 न चैवा°; Dn_2 न वाप्य°. V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ S -निर्गुणं; D_8 -निर्जुनः. — [c]) G_1 उभयः. — [d]) K_1 साधु साधु. K_5 D_2 G_1 (before corr.) वा (for च).

51 = (var.) B. 12. 262. 37. V_1 reads 51 on marg. (cf. v. l. 48). — [a]) $K_{1.2.4}$ वृषणान्; K_3 D_4 वृषणौ. $K_{1.2.4}$ Dn_1 D_1 भित्त्वा; M_4 जित्वा. — [b]) B_4 भिंदंन (sic); D_1 विंदंति. $K_{1.4}$ M नस्तुकान्; K_2 V_1 T_2 मस्तकान्; $K_{3.5}$ Dn_2 $D_{4.7}$ T_1 G_{2-4} नासिकां; B_1 नासिका; $B_{3.4}$ Dn_1 D_5 (by corr.).$_6$ मस्तकं; B_5 (marg.; also as in text) नासिका; D_1 नास्तुकान्; $D_{2.3.5}$ (before corr.) नस्तकं; D_8 नाशिकां; G_1 नासिकान्; Cv नस्सुतान्; text as in $Bo._{2.5}$ (orig.) Ca. np only. Da ततो भिक्षेजिनस्तकात् (sic). — [c]) K_4 कृष्यंति; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ वहंति; G_1 कृषंत (sic). B_5 (marg.) पाशवो (also बहवो as in text). $K_{1.4}$ D_1 वाहान्; B $D_{2.3.5.6}$ भारं; T_1 G_{2-4} राजन् (for भारान्). — [d]) B_1 च दमंति; M_2 मदयंति (for दमयन्ति).

52 V_1 reads 52 on marg. (cf. v. l. 48). — [b]) K_3 विपथैर्; K_5 Dn_2 $D_{4.8}$ विषयैर्; B Da_1 Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ वितथे (B_2 °ते); Da_2 वितथैर्; D_1 विपथो; (for विपथे). Da जर्जरीकृतौ; T_2 $G_{2.3}$ झर्झरीकृते. — [c]) K_1 तत्तत्प्रायैर्; Da तैस्तैर्नयैर् (for °न्यायैर्). — [d]) D_7 S (except M_2) आचरेत्.

53 V_1 reads 53 on marg. (cf. v. l. 48). — [a]) G_1 यक्ष्व (for यज). K_5 $D_{6.8}$ G_2 प्रजां. Da यजस्व रक्ष वसुधां. — [b]) B_1 धर्मं समुपपालय; T_1 G_{2-4} स्वधर्ममनु°; T_2 धर्मं संस्मर (sic); G_1 धर्मं *स्मानुपालय. — [c]) D_7 G_1 अमित्रं. K_3 D_4 जय; D_7 हिहि (for जहि). — [d]) D_8 परिपालये. K_4 मित्रान्समनुपालय.

54 V_1 reads 54 on marg. (cf. v. l. 48). — [b]) $K_{1.4}$ D_{6-8} G_1 भवति (for °तु). K (except K_3) $B_{2.4}$ D (except $D_{4.7}$) पार्थिव (for भारत). V_1 Da मन्युर्भरतसत्तम. — G_1 om. (hapl.) 54^{cd}. — [c]) Da युद्धे (for किंचित्). — [d]) Da S (except G_2; G_1 om.) हंतुर्; D_7 हर्तुर् (for कर्तुर्). G_2 भवतु. V_1 B_3 पार्थिव; Da किंचन (for भारत).

55 Cf. Manu. 8. 350–51; Bodhāyanasmṛti 1. 10. 14. V_1 reads 55 on marg. (cf. v. l. 48). — [a]) $K_{1.4}$ D_1 च; V_1 B Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ G_1 $M_{2.4}$ तु; Da D_7 T_1 G_{2-4} $M_{1.3}$ [इ]ति (for हि). — [b]) Da_1 आतयायिनम्. D_7 S आहवे (for आगतम्). — [c]) Da ब्रह्महा स स्यान्; G_2 भ्रूणहास्तस्यां; M_2 °हास्यास्यान्. Ca cites भ्रूणहा (as in text). — [d]) V_1 $B_{2.4}$ (before corr.) Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_1 $G_{3.4}$ मन्युस्तन्मन्युम् (Da_1 °स्तन्मनुम्; Dn_2 °स्तान्मन्युम्). $K_{2.4}$ $Bo._{2-5}$ Da $D_{1.3-5}$ अर्छति; K_3 Ca आर्छति; G_3 इच्छति; Cv ऋच्छति (as in text).

56 V_1 reads 56^{ab} on marg. (cf. v. l. 48). — [d]) K_1 वार्यो; Da वधो; $M_{1.3.4}$ वध्या. $K_{3.5}$ Dn $D_{4.8}$ कस्यचित्; Da D_7 S कर्हि° (for केन°).

57 [a]) B_1 यथादि-; G_1 यथार्थ- (for यथा हि). — [b]) V_1 पुरः (for पुनः). D_8 संप्रविशन्. K_{1-3} विशेत्सा- (K_1 °त्सो)थ पुनर्नवां; D_1 विशेत्सोद्य पुनर्नवं; D_6 S पुनः प्रविशते न वा (G_1 नृप; G_2 M_2 नवां). — After 57^{ab}, Da D_7 S read 58^{cd}. — [d]) G_2 प्रवर्तते (for प्रपद्यते).

58 K_3 om. (hapl.) 58^{ab}. V_1 reads 58^{ab} on

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 480
B. 12. 15. 57
K. 12. 16. 57

एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते ॥ ५७
देहान्पुराणानुत्सृज्य नवान्संप्रतिपद्यते ।
एवं मृत्युमुखं प्राहुर्ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
धैर्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥ १
राजन्विदितधर्मोऽसि न तेऽस्त्यविदितं भुवि ।
उपशिक्षाम ते वृत्तं सदैव न च शक्नुमः ॥ २
न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मे मनसि स्थितम् ।
अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ॥ ३
भवतस्तु प्रमोहेन सर्वं संशयितं कृतम् ।
विक्लवत्वं च नः प्राप्तमबलत्वं तथैव च ॥ ४
कथं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्रविशारदः ।
मोहमापद्यते दैन्याद्यथा कुपुरुषस्तथा ॥ ५
आगतिश्च गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव ।
आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ॥ ६
एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप ।

---

marg. — [a]) K_1 देहं पुराणमुत्सृज्य ; D_7 S देहानुत्सृज्य ते (D_7 T $G_{1.3.4}$ °जते) राजन्. — [b]) D_7 T G प्रतिपत्स्यति (G_2 °त्स्यंति) चापरान् ; M प्रपद्यंति (M_2 °द्यति) चराचराः ($M_{2.4}$ °रान्). — Da D_7 S read 58^{cd} after 57^{ab}. — [c]) $K_{1.4}$ D_4 मृत्युं (for मृत्यु-). $K_{2.4}$ D_1 -मुखे प्राहुर् ; B_4 Dn $D_{2.3.5.6}$ -मुखान्याहुर् ; Da D_7 S -पथं प्राहुर्. — [d]) K_5 Dn जना ये (by transp.).

Colophon. — *Sub-parvan* : K V_1 B Da Dn_1 D_{1-7} $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name* : Dn_1 पुनरर्जुनवाक्यं ; D_7 T_1 $G_{2.4}$ M_{1-3} अर्जुनवाक्यं (M_2 °वचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $B_{2.3}$ Da_1 Dn $D_{2.7.8}$ S 15 (as in text).

16

☞ $Ś_1$ is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1). With stanzas 8–26 of this adhy., cf. B. 14. 12. 1–16.

1 D_8 om. the ref. — [b]) K_1 D_1 [ऽ]भ्यमर्षणः ; K_4 [ऽ]तिमर्षणः ; K_5 ह्यमर्षणः ; B_1 D_6 [ऽ]त्यमर्षितः ; Ca as in text. — [c]) $K_{1.2.4}$ आलंब्य ; D_1 आलंभ्य (for आस्थाय). D_7 S तं ज्येष्ठं (for तेजस्वी). — [d]) S भ्राता (M_3 वीरं) (for ज्येष्ठं).

2 Before 2, B_3 ins. भीमसेन उवाच. — [a]) T_1 -धर्मासि. — [b]) K_5 Dn कच्चित् (for भुवि). — [c]) K_1 B_5 Dn_1 D_4 उपशिक्षामहे ; Da_1 उपशिष्याम ते ; D_7 वयं शिक्षाम ते. K_1 D_4 त्वत्तः ; K_4 $D_{2.3.5.6}$ वृत्तिं (for वृत्तं). — [d]) B_1 सदैवं ; D_4 सदेव. $K_{3.4}$ $B_{0.5}$ Da M_4 च न (by transp.). V_1 सदैव विगतक्रमः ; D_7 T G M_2 सर्वे चैव न शक्नुमः.

3 [b]) G_1 (with hiatus) om. इति. B_4 Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ मनसि मे (by transp.). — [c]) D_4 अवि- (for अति-). — [d]) V_1 D_8 M_2 नराधिप.

4 [a]) K_3 B Dn $D_{2.3.5.6}$ सं- (for तु). — [b]) M_4 संशयितुं. T_1 स्थितं. B_2 Da सर्वे (Da_2 °र्वं) संशयिता वयं. — [c]) $D_{2.3.5.6}$ सं- (for नः).

5 [a]) Da_1 राज-. $K_{1.4}$ D_1 लोकेषु. — [b]) K_3 विहिशास्त्र- (sic). K_1 D_1 -विदां वरः ; Da_1 -विशारद (for -विशारदः). — [c]) K_5 V_1 $B_{1.4.5}$ Dn_2 D_8 G_1 आपद्यसे. Da D_7 S धीमान् (for दैन्याद्). — [d]) K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.5-8}$ T G M_2 कापुरुषस् (B_4 °षास्). K_4 यथोक्तपुरुषस्तथा.

6 [a]) $K_{4.5}$ B Dn $D_{2.3.5.6}$ G_2 M_2 अगतिश्च ; K_3 अगतिस्व-. Ca cites अगतिः. S (except G_3) चापि (for चैव). D_7 आगतश्च गतश्चापि. — [b]) B_2 Da लोके च. K_5 D_4 विदिते ; V_1 विहिता ; D_7 विदितं. D_8

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ ७
द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ ८
शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः ।
मानसाज्जायते व्याधिः शारीर इति निश्चयः ॥ ९
शारीरमानसे दुःखे योऽतीते *अनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ १०
शीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः ।
तेषां गुणानां साम्यं च तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ११
तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ।
उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रबाध्यते ॥ १२
सत्त्वं रजस्तमश्चैव मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः ।

C. 12. 484
B. 12. 16. 13
K. 12. 16. 13

यथा (for तत्र). — ^{c}) Dn_2 तदात्वेन; G_1 तथात्वे च (for तदा°). Ca. v cite तदात्वे (as in text). — ^{d}) K_3 D_4 M विभो (for प्रभो).

7 G_1 om. 7^{ab}. — ^{a}) $B_{2.4}$ $D_{2.3.5.6}$ कृते; B_3 ज्ञाते; D_7 गतो (for गते). — ^{b}) K_1 पाहि (for प्रति). $K_{2.4}$ D_7 T G_{2-4} नराधिप (for जना°). — ^{c}) D_7 S हेतुमात्रं तु वक्ष्यामि. — ^{d}) $K_{2.3.5}$ D_8 M_2 तम् (for तद्).

8 = B. 14. 12. 1. — ^{a}) D_7 G_1 M_2 विविधो (for द्वि°). — G_1 om. (hapl.) 8^{b}—9^{c}. — ^{b}) D_2 शरीरो. K_4 मानवस्. — ^{d}) $K_{1.2.4}$ V_1 Da Dn_2 $D_{1.8}$ M_2 निर्द्वंद्वो. T_2 G_2 $M_{2.4}$ नोपपद्यते. T_1 नैकमेवोपलभ्यते.

9 = (var.) B. 14. 12. 2. G_1 om. 9^{abc} (cf. v. l. 8). — ^{a}) K_4 V_1 Bo Da_1 D_8 M_2 शरीराज्; M_1 शारीरं. — ^{c}) M_2 मनसो (for मानसाज्). $K_{1.2.4}$ चासौ; K_5 B_{2-5} Dn $D_{2.3.5.6.8}$ वापि; V_1 $Bo_{.1}$ Da M_{1-3} चापि (for व्याधिः).

10 With 10, cf. B. 12. 330. 9. — ^{a}) $K_{3.5}$ D_8 शारीरे; M_2 शरीर- (for शारीर-). V_1 B Dn $D_{2.3.5.6}$ शारीरं मानसं दुःखं. — ^{b}) K_1 योत्तीतो; $K_{2.8}$ V_1 B Dn $D_{2.3.5.6}$ योतीतम्; Da_1 यानीतो; Da_2 यातीनो. $K_{1.4.5}$ D_1 चानु°; Da ह्यनु°; D_4 S त्वनु°; D_7 तं नु (for *अनु°). D_8 योसीतेह्यनुशोचति. — ^{c}) Da दुःखे च. D_2 लभ्यते. — ^{d}) G_1 द्वावनंतौ. $K_{3.5}$ Da Dn च विंदति (for प्रपद्यते).

11 = (var.) B. 14. 12. 3. — ^{a}) K_4 $D_{1.8}$ शीतोष्णं. — ^{b}) D_8 साराराजा. — K_5 B Dn $D_{1-3.5.6}$ S repeat 11^{c}–12^{b} (G_1 11^{c}–12^{d}) after 13^{ab}. — ^{c}) V_1 शास्यं. $K_{1.2.4.5}$ V_1 B Dn_1 $D_{1-3.5.6}$ (all except $K_{1.2}$, both times; Bo, second time) यत्; Da D_7 S (both times) चेत् (for च). — ^{d}) D_7 तमाहुः. B_1 (both times) D_6 (second time) सुस्थ-; D_1 (first time) स्वप्न- (for स्वस्थ-).

12 12^{ab} = B. 14. 12. 5^{cd}. For repetition of 12^{ab} in T G_{2-4} M and of 12 in G_1, cf. v. l. 11. — ^{a}) K_3 °तमोत्सेको; K_5 Dn (all first time) °तमोद्रेके; B_1 (first time) °तमो लोके. Ca cites उत्सेके. — ^{b}) Da अनुदिश्यते; D_1 (first time) उपसिध्यते; D_3 G_2 (both times) °दृश्यते; T_2 (both times) इदमुच्यते; M_3 (second time) उपपद्यते; Cv as in text. — $K_{1.2}$ D_7 om. 12^{c}–13^{b}. — 12^{cd} = (var.) B. 14. 12. 4^{ab}. — ^{c}) K_4 $D_{2.3.5}$ T_1 M वध्यते; G_1 (second time) शम्यते (for बाध्यते). — ^{d}) V_1 $Bo_{-3.5}$ Da_1 $D_{1.2.6}$ T_1 G M (G_1 both times) प्रशाम्यति (for प्रबाध्यते). B_4 T_2 उष्णं शीतेन शाम्यति; Da_2 सर्वनोष्णं प्रशाम्यति. — After 12, T_2 G_1 M ins. (G_1 and M repeating it after 13^{cd}; but G_1, after previous repetition of 12^{cd}): D_7, after 13:

18* उभाभ्यां वध्यते वायुर्विधानमिदमुच्यते ।

[D_7 वध्यते; T_2 (second time) G_1 (both times) साध्यते (for वध्यते). T_2 (first time) मोहाद्; D_7 and T_2 G_1 M (all second time) मोहो (for वायुर्).]

— Thereafter, M_1 reads 13^{cd}, followed by a repetition of 18*. On the other hand, K_4 reads 14^{ab} after 12.

13 13^{ab} = (var.) B. 14. 12. 4^{cd}. $K_{1.2}$ D_7 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K_5 B_1 Dn इति; T_2 G_1 चेति (for चैव). — ^{b}) Da (Da_1 corrupt) त्रयः स्युर्मानसा; T त्रयो वै मानसा; G_1 M_2 त्रयः शारीरजा; $M_{1.3.4}$ त्रयो मानसजा (for मानसाः स्युस्त्रयो). — After 13^{ab}, K_5 V_1 B Dn $D_{1-3.5.6}$ S repeat 11^{c}–12^{b} (G_1 11^{c}–12^{d}) (cf. v. l. 11). T_2 ins. after the repetition of 12^{ab}:

19* रजसा शाम्यते सत्त्वं रजः सत्त्वेन शाम्यति ।

repeating thereafter 18* (cf. v. l. 12).

— 13^{cd} = (var.) B. 14. 12. 6^{ab}. T_2 G_1 om. 13^{cd}. For the transp. of 13^{cd} with the repetition of 18* in M, cf. v. l. 12. — ^{c}) V_1 D_7 T_1 $G_{2.4}$ M वध्यते; G_3 वर्धते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 495 B. 12. 16. 14 K. 12. 16. 14 हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ॥ १३
कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ १४
स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य च ।
न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखजस्य वा ॥ १५
स्मर्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं तु बलवत्तरम् ।
अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिव कृष्यसे ॥ १६
दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
मिषतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १७
प्रव्राजनं च नगरादजिनैश्च निवासनम् ।
महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १८
जटासुरात्परिक्लेशं चित्रसेनेन चाहवम् ।
सैन्धवाच्च परिक्लेशं कथं विस्मृतवानसि ।
पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधम् ॥ १९
यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ।
मनसैकेन ते युद्धमिदं घोरमुपस्थितम् ॥ २०

(for बाध्यते). — ^{d}) V_1 D_7 वध्यते; T_1 $G_{2.4}$ M_{1-3} बध्यते; G_3 वर्धते (for बाध्यते). — D_7 reads and M repeats 18* after 13^{cd}, G_1 after the repetition of 12^{cd} (cf. v. l. 12).

14 14^{ab} = B. 14. 12. 6^{ef}. K_4 reads 14^{ab} after 12. — ^{a}) G_1 किंचित्- (for कश्चित्). — ^{b}) $K_{1.4}$ D_1 दुःखं संस्मर्तुम्. — K_3 B_4 Dn_2 D_4 G_2 om. (hapl.) 14^{cd}. — 14^{cd} = B. 14. 12. 6^{cd}. — ^{c}) G_1 किंचिद्- (for कश्चिद्). — ^{d}) Da अर्हति (for इच्छति).

15 15^{ab} = (var.) B. 14. 12. 7^{ab}. — ^{a}) G_2 सर्व (for स त्वं). D_1 दुःखे (for दुःखी). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ D_1 सु- (for the first च). B_2 Da_2 Dn D_6 M वा (for the second च). — K_{1-4} $D_{1.4.7}$ T_1 G_3 om. (hapl.) 15^{cd}. — ^{c}) = B. 14. 12. 7^{c}. Dn_2 न दुःख-; T_2 $G_{1.2.4}$ नादुःखी. K_5 दुःखजातस्य; T_2 G_1 दुःखभाजस्यान्; $G_{2.4}$ $M_{3.4}$ दुःखभावस्य; $M_{1.2}$ सुखभावस्य. — ^{d}) K D_3 M सुखजस्य च (M_1 वा). Bo च (for वा). T_2 $G_{1.2.4}$ ना(T_2 न)सुखी च सुखस्य च (= 15^{b}).

16 ^{a}) $K_{2.4.5}$ $Bo_{-2.5}$ D_{3-5} इच्छसि; M_2 अर्हति. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ B_1 Dn $D_{1.2.4.5.8}$ दिष्टं हि; K_4 V_1 B_3 दिष्टाच्च; $Bo._5$ दिष्टांतं; B_2 दिष्टात्तु; B_4 D_3 दिष्टं न (for दिष्टं तु). K_3 फलवत्तरं. Da दृष्ट्वा फलमनु- (Da_2 °मनं)त्तरं. 16^{ab} = (var.) B. 14. 12. 8^{ab}. — ^{d}) D_7 T G पांडव (for पार्थिव). K_5 V_1 $Bo._{1.3-5}$ Dn D_6 क्लिश्यसे; D_1 हृष्यसे; T_1 $G_{3.4}$ तुष्यसे (for कृष्यसे). Da क्लिश्यसे येन पार्थिव.

17 = (var.) B. 14. 12. 8^{cdef}. — ^{ab}) K_3 D_4 transp. सभागतां and रजस्वलां. D_2 om. (hapl.) from स (in 17^{a}) up to निवास (in 18^{a}). Da_1 स्वभागतं (sic). K_1 एकवक्रां. — ^{d}) K_1 तस्या- स्मर्तुम्; B_4 $D_{3.5}$ तस्संस्मर्तुम्; D_7 G_1 तत्प्रस्मर्तुम्. K_{2-4} $D_{4.7.8}$ T_1 G_{2-4} इच्छसि (K_4 °ति). — After 17, $K_{1.2.4}$ D_1 read 19^{ef}, followed by 20*.

18 = B. 14. 12. 9. D_8 om. (hapl.) 18. Dn_2 repeats 18^{ab} after 19^{ab}. D_2 om. up to निवास (cf. v. l. 17). — ^{a}) M_1 प्रव्राजिनं. — ^{b}) $K_{1.5}$ Da Dn $D_{3.5.6}$ Ca च विवासनं; K_3 D_4 प्रतिवा°. — ^{c}) D_4 महारण्ये. D_7 T_1 G_{2-4} निवासं च. — ^{d}) $K_{2.3}$ T_1 G_{2-4} इच्छसि (for अर्हसि).

19 19^{abcd} = (var.) 14. 12. 10. — ^{a}) K_3 D_4 परिक्लेशश्. — ^{b}) B_2 चित्रसेनस्य. Da_1 Dn_2 चावहं; G_1 वासुखं (for चाहवम्). — After 19^{ab}, Dn_2 repeats 18^{ab}. — ^{c}) K_3 D_4 सु-; V_1 तु; D_7 हि (for च). — $K_{1.2.4}$ D_1 read 19^{ef} (followed by 20*) after 17. — 19^{ef} = (var.) B. 14. 12. 11^{ab}. — ^{e}) Da_2 आज्ञात-. K_1 -चर्यायाः. — ^{f}) $K_{1.2}$ पदाहतं; K_4 °हतं; V_1 यदावधं; Dn_2 (before corr.) पदावहं; $D_{2.4}$ पदा वधे. — After 19^{ef}, K V_1 B Da Dn $D_{1-6.8}$ ins.:

20* द्रौपद्या राजपुत्र्याश्च कथं विस्मृतवानसि ।

[$K_{1.2.4}$ Da तत्; K_3 D_4 त्वं (for च). V_1 B $D_{1.3.5.6}$ तत्कथं विस्मृतो ह्यसि (for the post. half).]

— On the other hand, D_7 S ins. after 19^{ef}:

21* बलवन्तो वयं राजन्देवैरपि सुदुर्जयाः ।
कथं भृत्यत्वमापन्ना विराटनगरे स्मर ।

20 = (var.) B 14. 12. 12. — ^{a}) $K_{1.4}$ यश्च ते; B_2 यत्र ते; D_1 यत्कृते. T_2 G_1 भीष्मद्रोणाभ्यां. — ^{b}) Da विशां पते (for अरिंदम). — ^{c}) T G_4 आत्मनैकेन; G_3 मानसैकेन. $K_{3.5}$ Dn D_4 तद्युद्धम् (Dn_2 °ध्यम्); V_1 B Da $D_{2.3.5-7}$ S योद्धव्यं (for ते युद्धम्). — ^{d}) V_1 B $D_{2.3.5-7}$ S तत्ते युद्धम् (for इदं घोरम्). B_4 (marg.; also as in text) अवस्थितं.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्र नास्ति शरैः कार्यं न मित्रैर्न च बन्धुभिः ।
आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ २१
तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि ह मोक्ष्यसे ।
अन्यं देहं समास्थाय पुनस्तेनैव योत्स्यसे ॥ २२
तस्मादद्यैव गन्तव्यं युद्धस्य भरतर्षभ ।
एतज्जित्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २३
एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ २४
दिष्ट्या दुर्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि ।
द्रौपद्याः केशपक्षस्य दिष्ट्या त्वं पदवीं गतः ॥ २५
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
वयं ते किंकराः पार्थ वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ २६ C. 12. 510 B. 12. 16. 29 K. 12. 16. 29

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

21 = (var.) B. 14. 12. 14. $K_{1.2.4}$ om. (hapl.) 21. V_1 repeats 21 and cancels it. — ^{a}) D_4 तत्र. $D_{4.7}$ T_2 M नाभिसरैः; D_8 भाविशरैः; T_1 G_{2-4} नाभिधरैः (for नास्ति शरैः). — G_2 om. 21^{cd}.

22 ^{a}) = 23^{a}; B. 14. 12. 15^{a}. B_2 यस्मिन्; D_1 अस्मिन्. Da तस्मात्त्वं निर्जितो युद्धे. — ^{b}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.6.8}$ प्राणान्यदि वि-; D_7 S त्वं प्राणान्यदि. K_3 V_1 B_2 Da $D_{6.8}$ -मोक्षसे. — ^{c}) K_4 अन्यदेहं; Dn D_{6-8} T $G_{1.3.4}$ अन्यदेहं. — ^{d}) K_1 ततस्तेनैव; K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ $M_{1.3}$ ततस्तैरपि ($M_{1.3}$ °भि-); D_7 T G $M_{2.4}$ ततस्तैरिह. K_1 D_1 युध्यते; $K_{2.4}$ युध्यसे; K_3 योक्ष्यसे; $B_{1.5}$ योत्स्यसि; Dn_2 D_7 योत्स्यते (for योत्स्यसे). — Ca. b quote the following stanza (with commentary) after 22 :

22* यो ह्यनाढ्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकम् ।
बहुपथ्यं बलवतो न किंचित्त्रायते धनम् ।

23 23^{ab} = (var.) B. 14. 12. 13^{ab}. Da_1 reads 23^{ab} twice. — ^{b}) K_1 बुध्यस्व; K_{2-5} V_1 B Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ युध्य(Da °द्ध)स्व; D_7 S युद्धाय (for युद्धस्य as in D_4 only !). — After 23^{ab}, N (except D_7) Cv ins. (cf. B. 14. 12. 13^{cd}, 15^{ab}) :

23* पारमव्यक्तरूपस्य व्यक्तं त्यक्त्वा स्वकर्मभिः ।
तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि ।

[(L. 1) K_{3-5} B Dn $D_{2.3.5-7}$ परमव्यक्त-; Da मानसव्यक्त-. K_2 -व्यक्तस्य; Cv (also as in text) -धर्मस्य (for -रूपस्य). $K_{1.2.4}$ मोहं; D_1 महं; D_5 व्यक्तिं; Cv युक्तं (for व्यक्तं). K_3 V_1 B_1 उक्त्वा; Da मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). — $K_{1.2.4}$ D_1 om. line 2. — (L. 2) Da corrupt; B_4 (marg. ; also as above) गमिष्यता.]

— 23^{cd} = (var.) B. 14. 12. 15^{cd}. — ^{c}) M_4 एनं. $K_{1.2.4}$ D_1 कृत्वा (for जित्वा). $D_{2.3.5}$ महाबाहो. — ^{d}) M_1 भविष्यति.

24 = B. 14. 12. 16. — ^{a}) $M_{1.3}$ एनां. D_8 बुद्धिर्. — ^{b}) $D_{1.6.8}$ अगतिं (for आ°). — ^{c}) $K_{1.4}$ G_2 °पैतामहं; D_1 °पितामहं. $K_{1.4}$ D_1 राज्यं; D_7 T_2 G_1 धर्मे (for वृत्ते). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ D_1 प्राप्तं (for राज्यं). $K_{1.2.4}$ D_1 कुलोचितं; T_2 इतोर्जितं; G_1 इतोचितं (for यथो°).

25 ^{b}) Da_2 सानुजो. D_6 यदि (for युधि). K_3 D_4 सानुगो (D_4 °जो) निहतो युधि; D_7 S निहतः (T_2 G_1 निर्जितः) सपदानुगः. — ^{c}) K_3 B Da Dn D_{2-6} केशपाशस्य; D_7 क्लेशपक्षस्य. — ^{d}) $K_{1.2.4}$ D_1 बंधो विनिर्गतः; V_1 B Da_1 D_7 S ते पदवीं (G_3 $M_{1.3}$ °वी-) गताः (G_3 -हताः; $M_{1.3.4}$ -गताः).

26 ^{d}) B_1 केशवश्च महामतिः.

Colophon. — *Sub-parvan :* K V_1 B Da Dn_1 D_{1-7} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* Dn_1 D_7 T_1 G_4 भीमवाक्यं; M_{1-3} भीमसेनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $B_{1.3.4}$ Da_1 Dn_2 $D_{1.2.7.8}$ S 16 (as in text). — *Śloka no. :* D_8 27.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१७

C. 12. 511
B. 12. 17. 1
K. 12. 17. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

असंतोषः प्रमादश्च मदो रागोऽप्रशान्तता ।
बलं मोहोऽभिमानश्च उद्वेगश्चापि सर्वशः ॥ १
एभिः पाप्मभिराविष्टो राज्यं त्वमभिकाङ्क्षसि ।
निरामिषो विनिर्मुक्तः प्रशान्तः सुसुखी भव ॥ २
य इमामखिलां भूमिं शिष्यादेको महीपतिः ।
तस्याप्युदरमेवैकं किमिदं त्वं प्रशंससि ॥ ३
नाह्ना पूरयितुं शक्या न मासेन नरर्षभ ।
अपूर्यां पूरयन्निच्छामायुषापि न शक्नुयात् ॥ ४
यथेद्धः प्रज्वलत्यग्निरसमिद्धः प्रशाम्यति ।
अल्पाहारतया त्वग्निं शमयौदर्यमुत्थितम् ।
जयोदरं पृथिव्या ते श्रेयो निर्जितया जितम् ॥ ५
मानुषान्कामभोगांस्त्वमैश्वर्यं च प्रशंससि ।
अभोगिनोऽबलाश्चैव यान्ति स्थानमनुत्तमम् ॥ ६
योगक्षेमौ च राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ ।
मुच्यस्व महतो भारात्त्यागमेवाभिसंश्रय ॥ ७

17

☞ Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 G1 om. the ref. — a) K3 प्रमोदश्च ; Da1 प्रसादश्च. — b) D7 मोदरागो. B1 D7 [ऽ]पशांतता ; Da [ऽ]प्रसन्नता. — cd) K1 तद्वेगश्च. K3. 5 B Dn D2–5. 8 [अ]प्युद्वेगश्च. K1. 3 V1 B Dn D1. 3. 5 चैव (for चापि). D7 S अनुद्वेगश्च सर्वशः.

2 a) M4 पर्वभिर् (for पाप्मभिर्). D7 आविष्टे ; G2 आश्लिष्टो. — b) K2. 4 D8 अभिकांक्षसे ; Da2 °कांक्ष्यसि ; G2 °कांक्षति. — c) B1. 4 विनिर्युक्तः. — d) K2–4 B2 Da1 D2–5. 7 स सुखी ; Da2 सुसुखी ; T2 G1 त्वं सुखी ; M2 सुसुखो. K8 D4 भवेत्. T1 G2–4 प्रशांतात्मा सुखी भव.

3 a) M1. 2 उर्वीं (for भूमिं). — b) K3 शिश्याद् ; M2 शिष्याम् ; Ca. v as in text. — c) G1 [उ]दारम्. K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 एकं वै (D8 हि) ; T2 एषा हि

4 Da2 om. 4^{a}–5^{b}. — a) V1 B D7 अह्ना ; Da1 अन्ना ; D8 अह्न (for नाह्ना). K1. 2. 4 V1 B Da1 D1–3. 5 T2 G1. 2 M2 शक्यं ; K3. 5 Dn D6. 7 T1 G3. 4 M1. 3 शक्यां ; text as in D4 M4. — b) K1 D1 परंतप (for नरर्षभ). K3. 5 V1 B Dn D2. 3. 5–8 G1 न मासैर् (Dn2 न मांसैर् ; D8 न मांशै ; G1 मासेन) भरतर्षभ. — c) Dn2 G1 अपूर्णां ; D8 अपूर्णा ; Ca as in text. K1 पूरये त्रिष्णाम् ; Da1 पूरयन्नाशाम्. — d) Dn2 मनसापि न ; D1 आयुषा नैव ; G1 आयुषामपि (for आयुषापि न).

5 Da2 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — a) K4 यथेद्धिः ; B1 यथैधः ; D2. 3. 5 यथेष्टः ; D8 यथेंद्र ; T2 यदिद्धः ; M2 यथोर्ध्वं (for यथेद्धः). Ca cites इद्धः. T1 प्रज्वलन्नग्निः. — c) K1. 4 [अ]प्यग्निं ; D7 [अ]ग्नित्वं ; T G2–4 M1. 3. 4 [अ]ग्निं त्वं ; G1 नित्यं (for त्वग्निं). Da1 अल्पाहारत्वयाग्नित्वं ; Da2 °हारतयाग्ने त्वं ; M2 °हारं तथाग्नित्वं. — d) K1 द्वासय (sic) ; M1. 3 शामय. V1 Bo. 2–5 D2. 3. 5–7 T1 G2–4 M1. 3. 4 [औ]दरम् ; Dn1 [औ]दार्यम् ; Dn2 [ओ]दर्यम् ; T2 G1 [ओ]दरम् ; M2 [आ]दरम् (for [औ]दर्यम्). B1 शमयेदेवमुत्थितं ; Da शमयौदरमूर्छितं. — After 5^{cd}, N (except D7 ; Ś1 missing) ins. :

24* आत्मोदरकृतेऽथाज्ञः करोति विघसं बहु ।

[Cf. 3. 2. 61^{ab}. K3 D4 चाज्ञः ; K5 Dn D1. 6. 8 [ऽ]प्राज्ञः (for ऽथाज्ञः). Dn2 विविधं ; D1 विषसं ; D2. 3 वैशसं ; D8 विषमं (for विघसं).]

— e) B1 ययोदरं ; T1 G2 जयोदारं. K2 पृथिव्यास ; D7 पृथिव्यां. — f) Da1 om. (hapl.) तथा जि. D7 S तया (for जितम्).

6 a) K1. 4 D1 मानुष्यान्. Da च (for त्वं). — c) K4 अमोघिनो (for अभोगिनो). D1 T2 G1 [ऽ]बलाच्. S चापि (for चैव). — d) D1 याति ; M2. 3 यात.

7 a) K2. 5 B Da D3. 5. 7. 8 T1 M1. 3 योगः क्षेमश्च ; V1 Dn2 योगक्षेमस्य ; Dn1 D2 T2 G1. 2 योगक्षेमश्च ; M2. 4 °क्षेमं च. Ca cites योगः and क्षेमः. V1 B Dn1 D2. 3. 5. 6 राज्यस्य ; Da राज्यं च. — b) D7 T1 G1. 3. 4 श्रितौ (G1 also as in text) ; G2 श्रुतौ (for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विघसं बहु ।
तमन्येऽप्युपजीवन्ति मन्दवेगंचरा मृगाः ॥ ८
विषयान्प्रतिसंहृत्य संन्यासं कुरुते यतिः ।
न च तुष्यन्ति राजानः पश्य बुद्ध्यन्तरं यथा ॥ ९
पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दन्तोलूखलिकैस्तथा ।
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च तैरयं नरको जितः ॥ १०
यश्चेमां वसुधां कृत्स्नां प्रशासेदखिलां नृपः ।
तुल्याश्मकाञ्चनो यश्च स कृतार्थो न पार्थिवः ॥ ११
संकल्पेषु निरारम्भो निराशो निर्ममो भव ।
विशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाव्ययम् ॥ १२
निरामिषा न शोचन्ति शोचसि त्वं किमामिषम् ।
परित्यज्यामिषं सर्वं मृषावादात्प्रमोक्ष्यसे ॥ १३
पन्थानौ पितृयानश्च देवयानश्च विश्रुतौ ।
ईजानाः पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः ॥ १४
तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन च पाविताः ।
विमुच्य देहान्वै भान्ति मृत्योरविषयं गताः ॥ १५ C. 12. 526 B. 12. 17. 15 K. 12. 17. 16

स्थितौ). —^{c}) D_7 अप्यस्व (for मुच्यस्व). K_1 भाग-; K_5 भोगान्; D_7 भारं; M_3 भारान् (for भारात्). —^{d}) Da यागम् (for त्यागम्). Da_2 संश्रम. — D_5 om. (hapl.) from श्रय (in ^{d}) up to सं (in 9^{a}).

8 D_5 om. 8 (cf. v. l. 7). —^{a}) B_2 Da आत्मोदर-. K_5 -कृतं; D_1 -वृको (for -कृते). B_2 व्याघ्रं. —^{b}) K_1 विगसं; K_5 B_1 D_8 विषमं; D_1 विष्वसं; $D_{2.3}$ Cv विशसं; D_6 वैशसं; Ca विघसं (as in text). D_7 S बहून्सत्त्वाञ्जिघांसति. —^{c}) D_8 तं कन्ये; $M_{1.3}$ तानन्ये. —^{d}) K_1 मंदचानुगता; $K_{2.4}$ मंदमनुगता; K_5 Dn D_8 मंदा लोभवशा (D_8 °वशी-); V_1 B_{1-5} Da $D_{2.3.6}$ मंदा लोभरता (V_1 B_5 Da °तरा); Bo मंदा वेगतरा; D_1 मंदवानुगता; D_4 M मंदलेपतरा (D_4 °चरा); D_7 T G मंदवेगतरा (for °वेगंचरा as in K_8 only). $K_{1.2.4}$ D_1 वृकाः (for मृगाः).

9 D_5 om. up to सं (in ^{a}) (cf. v. l. 7). —^{a}) $K_{1.2.4}$ °संपद्य; $K_{3.5}$ B Da Dn $D_{1.6.8}$ °संगृह्य (B_1 °सृह्य); V_1 °गृह्यैव; D_7 °संभृत्य. —^{b}) K_4 Dn_2 सन्यासं; D_7 S Cnp संन्यासे. $K_{1.3}$ B_{2-5} Dn_1 $D_{6.8}$ कुर्वंति. $K_{3.4}$ V_1 B $D_{2.3.5-8}$ यदि; D_7 मतिः; S Cnp मतिं (for यतिः). —^{c}) $K_{2.4}$ न तु; Da नव; D_1 तत्र (for न च). V_1 $Bo_{1.4.5}$ Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ दुष्यंति; Da द्विष्यंति (for तुष्यन्ति). —^{d}) T_1 $G_{3.4}$ वुद्ध्यांतरं; Cv as in text. Ca cites वृद्धांतरं.

10 ^{a}) Da_2 यताहारैर्; D_8 यंत्राहारैर्. Da अश्मकदैर्; D_1 अश्मकुंदैर्; D_6 अस्मकुट्टैर्; D_8 रथ्यकुट्टैर्. —^{b}) K_8 D_4 °खलिभिस्; V_1 Bo Dn_2 G_1 °खलकैस्; G_2 °खलिखैस्. —^{c}) K_1 अभक्षैर्; Da_2 अभ्यक्षैर्; M_3 अट्टक्षैर्.

11 ^{a}) K_5 D_8 यस्त्विमां; B_2 Da यश्चैनाम्; D_4 याश्चेमां. B_2 अवनिं; Da_1 अवनं; Da_2 अवनीं; $D_{7.8}$ S पृथिवीं (for वसुधां). G_2 सर्वां (for कृत्स्नां). —^{b}) $K_{1.2.4}$ $D_{1.4}$ प्रशिष्याद्. Da_1 अखिलं. —^{c}) Da_1 तुल्लाश्म-; D_8 तुल्यास्म-; M_4 तुल्याश्च. B_4 (marg.; also as in text) यस्य. —^{d}) G_1 सुतानर्थान्स (for स कृतार्थो न).

9

12 ^{a}) D_1 सकर्मल्पेषु (corrupt); M_2 निःसंकल्पो. B_1 निरालंभो. —^{b}) T_2 निराशी; $G_{1.2}$ M निराशीर् (for निराशो). B_1 भवेत्. —^{c}) K_4 विशोके; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ अशोकं; T G_4 विशोक-; G_3 विशोकः. $K_{1.2.4}$ D_1 स्थानमाविश्य; V_1 Bo_{3-5} Dn_1 $D_{2.3.5}$ °मातिष्ठन्; G_3 सुमनातिष्ठ.

13 ^{a}) V_1 $Bo_{-2.5}$ Da निरामिषं; B_4 (before corr.) °मिषान्; D_2 °मिष्य. —^{b}) Bo_5 त्वं शोचसि (by transp.). D_7 S शोचंति त्वामिषै(G_1 °है)षिणः. —^{c}) Da_1 °त्यज्याशिखं; Da_2 °त्यज्यासिषं; D_1 °त्याज्यामिषं; D_8 °त्याज्यमिमं. —^{d}) K_5 Bo प्रमोक्षसे; B_2 Da विमोक्षसे; D_7 T G $M_{1.3}$ प्रमुच्यसे (D_7 G_2 °ते).

14 ^{a}) Da पंथानो; D_1 पार्थानो; D_4 पथाणो (for पन्थानौ). D_4 M पितृयाणश्च (M_2 °णं च). —^{b}) M_2 देवयानं च. M न (M_2 नः) श्रुतौ. —^{c}) K $D_{1.4.8}$ राजानः; V_1 G_1 ईंजानः; Ca as in text. $M_{1.3.4}$ पितृयाणेन. —^{d}) D_7 मोक्षिताः.

15 ^{b}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ महर्षयः; D_7 च पालिताः; T G च भाविताः (T_2 G_1 °ताम्). —^{c}) M_2 विमुक्त- (for °च्य). K_5 Dn D_8 देहांस्ते. $K_{3.5}$ Dn $D_{3-5.7.8}$ T G_{2-4} यांति; G_1 ह्यस्मिन् (for भान्ति). —^{d}) G_1 न विषयं.

16 ^{a}) K_1 अमिषां; Cv as in text. K_8 D_4 च धनं; Dn_2 विषयं; D_1 बंधनो; D_8 तु धनं (for बन्धनं). B_2 Da प्रोक्तं (for लोके). —^{b}) B_1 धर्मे हेतुं; B_2 Da कर्म चोक्तं; Dn_2 धर्मे भोक्तुं; D_7 कर्म मोक्तं;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 529
B. 12. 17. 17
K. 12. 17. 17

आमिषं बन्धनं लोके कर्मेहोक्तं तथामिषम् ।
ताभ्यां विमुक्तः पाशाभ्यां पदमाप्नोति तत्परम् ॥ १६

अपि गाथामिमां गीतां जनकेन वदन्त्युत ।
निर्द्वंद्वेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ॥ १७

अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ॥ १८

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य नशोच्याञ्शोचतो जनान् ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थो मन्दबुद्धीनवेक्षते ॥ १९

दृश्यं पश्यति यः पश्यन्स चक्षुष्मान्स बुद्धिमान् ।
अज्ञातानां च विज्ञानात्संबोधाद्बुद्धिरुच्यते ॥ २०

यस्तु वाचं विजानाति बहुमानमियात्स वै ।
ब्रह्मभावप्रसूतानां वैद्यानां भावितात्मनाम् ॥ २१

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २२

ते जनानां गतिं यान्ति नाविद्वांसोऽल्पचेतसः ।
नाबुद्धयो नातपसः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

G1 कर्मे भोक्तं (for कर्मेहोक्तं). B1 तथा विधिं; Da निरामिषं; G2 यथामिषं. — c) M2 आभ्यां. G2 विमुक्त-; M2 विरक्तः. K3 शापाभ्यां; K5 V1 Bo. 1. 3. 4 (marg. also as in text). 5 Dn D1. 8 S पापाभ्यां. — d) M2 परम्. K1 D1 आप्नुहि. D8 तत्परां; M2 तत्पदं.

17 a) K3 अतिगाथाम्; Da अपि शाखाम्; D7 अविगाढाम्; G1 अथ गाथाम् (for अपि गाथाम्). K5 Dn D6 पुरा (for इमां). — b) K1 D4 वदत्युत; D8 विदंत्युत. — c) T2 वियुक्तेन; G1 नियुक्तेन (for विमु°). — d) K4 D8 °पश्यतां; B2 °वर्तता; D4 °पश्यत.

18 = (var.) B. 12. 178. 2; 276. 4. Cf. Mahājanakajātaka (539), Gāthā 125; Dhammapada 200; Uttarādhyayana S. 9. 14. — a) K1. 4 D1 वित्तं मे (by transp.); D8 मे चित्रं. — K2 om. (hapl.) 18^{cd}. — c) K4 D2. 3. 5 प्रदग्धायां (for प्रदीप्तायां). — d) Dn2 दहति. D7 S दह्यते मे न किंचन.

19 = (var.) B. 12. 151. 11; cf. 3. 198. 93^{abcd}. Yogasūtrabhāṣya on 1. 47; Ahirbudhnyasaṁhitā 15. 71^{cd}–72^{ab}. Cf. Mahāvagga I, 5. 7; Dhammapada 28; Milinda (Treckner) 387. — a) K5 V1 Da1 Dn -प्रसादम्. — b) K1 M2. 4 अशोचन्; K2 V1 B2 D3. 5 अशोच्यः; K4 D1 अशोच्या; K5 D4. 8 नशोच्यः; Bo. 1. 3–5 D2. 6 अशोच्यान्; Dn2 अशोच्याच्; D7 T2 G1 न शोचेच्; T1 G2–4 M1. 3 नशोचन् (for नशोच्यान्). K1. 3. 4 V1 Dn1 D3. 5 शोचते; D8 शोचयेज्. — B1 D2 om. (hapl.) 19^{c}–20^{b}. — c) K4 जगति-; Ca जगती- (as in text). G1 जगतिस्थोथ वाद्रिस्थो. — d) D7 अवेक्ष्यते; G4 अपेक्षते. K1 मंदबुद्धी न चेक्षते; K2 °द्धिर्न वेक्ष्यते; K3 Da2 Dn1 D3. 5. 8 °द्धिर्न चेक्षते; K4 °द्धीनवक्ष्यसे; K5 B3. 5 °द्धिर्न वेक्षते.

20 B1 D2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — a) V1 Bo. 2–5 D3. 5. 6 पश्यन्; Da Ca पश्यं (for दृश्यं). V1 Bo. 5 Da D3. 5 M4 पश्यं (for पश्यन्). — b) Da Dn2 चक्षुष्मान्न स (Da1 °ष्मान्सम-; Da2 °ष्मात्तत्स) बु°. — c) K1. 4 अज्ञानानां; Dn1 अज्ञानान्न (for अज्ञातानां). V1 Da D6 तु (for च). Da2 विना ज्ञानात् (hypermetric); D4 विज्ञाता (for विज्ञानात्). D7 S न (G1 आ-) पाठाद् (for संबोधाद्).

21 a) Dn2 यस्तु चैवं; D7 T G यस्तु मानं; M यस्त्वात्मानं. V1 चैतां; B4 (marg.; also as in text) तासं (for वाचं). — b) D5 सखे (for स वै). — c) D7 ब्रह्महा च; G2–4 ब्रह्मभावे; M1. 3 °भावः. K3. 5 Dn -प्रपन्नानां; D7 S Cv -प्रभूतानां. — d) B1 D1 विद्यानां; D4 G1 वेद्यानां; D8 वेदानां; M1. 3 वैश्यानां; Ca as in text.

22 = 6. 35. 30. Cv cites 22^{ab} as in text. — a) V1 यथा (for यदा). V1 भूतं (for भूत-). — c) Da स (for च).

23 a) G1 यस्ता (for यान्ति). — b) Dn2 D1 न विद्वांसो; D8 नाविद्वांस्ते. Da [ऽ]ल्पबुद्धयः; Dn D2. 3. 5 [ऽ]ल्पचेतनाः; D6 °वेधसः; T2 G2 विचेतसः. — c) Da नामतयः (for नातपसः). V1 नाविद्वांसोप्यन्यचेतसः (hypermetric).

Colophon. — *Sub-parvan:* K V1 B Dn D1–8 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K5 Dn1 G3 M युधिष्ठिरवाक्यं; T1 G4 M1. 2 युधिष्ठिरवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B4 Da1 Dn D2. 7. 8 T G M2–4 17 (as in text); M1 (erroneously) 7. — *Śloka no.:* D8 24.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१८

वैशंपायन उवाच ।
तूष्णींभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
संतप्तः शोकदुःखाभ्यां राज्ञो वाक्शल्यपीडितः ॥ १
कथयन्ति पुरावृत्तमितिहासमिमं जनाः ।
विदेहराज्ञः संवादं भार्यया सह भारत ॥ २
उत्सृज्य राज्यं भैक्षार्थं कृतबुद्धिं जनेश्वरम् ।
विदेहराजं महिषी दुःखिता प्रत्यभाषत ॥ ३
धनान्यपत्यं मित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
पन्थानं पावनं हित्वा जनको मौण्ड्यमास्थितः ॥ ४
तं ददर्श प्रिया भार्या भैक्ष्यवृत्तिमकिंचनम् ।
धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमत्सरम् ॥ ५
तमुवाच समागम्य भर्तारमकुतोभयम् ।
क्रुद्धा मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमद्वचः ॥ ६
कथमुत्सृज्य राज्यं स्वं धनधान्यसमाचितम् ।
कापालीं वृत्तिमास्थाय धानामुष्टिर्वनेऽचरः ॥ ७
प्रतिज्ञा तेऽन्यथा राजन्विचेष्टा चान्यथा तव । C. 12. 542 B. 12. 18. 8 K. 12. 18. 8

18

☞ Ś1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D4. 6. 8 om. the ref. — a) D4 तूष्णीभूतं. Bo. 5 च (for तु). — c) K1 संततो; B2 Da M2 संतप्तं. K1. 2. 4 Bo. 1. 3. 4 D1–3. 5 दुःखशोकाभ्यां; B2 Da शोकमन्युभ्यां. — d) K1 G3 राज्ञां; K3. 5 B4 D8 G1 राज-; K4 V1 Bo. 5 Da T1 G4 राज्ञा (for राज्ञो). B3 (marg.; also as in text) वैक्लव्य-; Da1 वात्सल्य-; D1 वा शल्य- (for वाक्शल्य-). D8 -ताडितः. B2 कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं.

2 Before 2, K1. 4. 5 B Dn D2–6 T G1. 3. 4 ins. अर्जुन उवाच. — c) K4 विदेहे (for °ह-). K2 D3. 5 -राज- (for -राज्ञः). — d) D8 शौर्यया (for भार्यया).

3 a) D6 राज्यमुत्सृज्य (by transp.); T1 उत्सृज्य राष्ट्रं. K1 ऐश्वर्यं; K2. 4 D6 भैक्ष्यार्थं (K4 °र्थं-); B1. 3–5 D2. 3. 5 भिक्षार्थं; Da भैक्षाय; D1 भैक्ष्यर्थी; D4 T G1 M भैक्षार्थे (for भैक्षार्थं). — b) K1. 4 D1 भूतबुद्धिं. K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 नरेश्वरं (for जने°). — c) K2. 3. 5 B1. 3–5 Dn D1–3. 5. 7. 8 T2 G1. 2 M -राज- (for -राजं). G1 -महिषीं. — d) K4 प्रतिभाषत; K5 V1 Dn D6. 8 यद°; Cnp as in text.

4 a) K1 धानान्यपतिं; D8 धनान्यसत्यं; G1. 3 धन्यान्यपत्य- (G3 °त्यं). K5 Dn2 दाराश्च; B Dn1 D2. 3. 5. 6 दारांश्च; D8 दमाश्च (for मित्राणि). — c) D7 पाद्यानं; T2 G1 प्रजानां (for पन्थानं). K5 B Dn D5 पावकं; D7 T2 G1 पालनं (for पावनं). Ca cites पापकं. K3 D4 त्यक्त्वा (for हित्वा). — d) D7 S जनकं. K1 D4 मौंड्यम्; K2–5 V1 B Da2 Dn D1–3. 5–7 T G2–4 M2 मौढ्यम्; Da1 मोंढ्यम्; D3 रौद्रम्. Da D7 S आस्थितं.

5 a) Da ददर्श तं (by transp). G1 तदा (for प्रिया). — B1 om. (hapl.) 5b–6c. — b) D1 G2. 4 M भैक्षवृत्तिम् (G1 °त्तम्). — G1 om. (hapl.) 5c. — c) T2 धान्यमुष्टिम्. Ca cites धाना. K3 D4 उदासीनं (for उपा°). — d) Da1 निरहं; G1 नीरदं; Ca निरीहं (as in text). V1 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 T2 G1 वीतमत्सरं.

6 B1 om. 6abc (cf. v. l. 5). — a) K B2–5 D1. 8 समागत्य; D7 समुपागम्य (hypermetric); G1 तदागम्य. — c) D6 तपस्विनी. — d) Da1 विवक्ते; D7 विमुक्ते. Da देहमद्वच (sic).

7 Before 7, V1 Da ins. भा(Da2 ना)र्योवाच. — a) K1 राज्यस्वं; Da1 राज्यत्वं. Dn2 D6 M2 त्वं; D2 om. स्वं; G1 तु (for स्वं). — b) K2. 3. 5 B1 Da Dn D4. 6. 8 -समन्वितं; Bo. 3–5 -समाहितं; G2 -समन्वितः. — c) Da1 कापाली-; Da2 कपालि-. — d) K1 धान्यमुष्टि-; K2. 4 B1 धानामुष्टि-; K5 D3 धानावृत्तिर्; D7 S धाना(G3 °न्य)मुष्टिम् (for धानामुष्टिर्). K1 D1 रतोसि वै; K2 -रतोवरं; K4 -रतेवरः; V1 Bo–2. 5 मतो वरः; B3. 4 Dn D2. 3. 5. 6 न ते वरः (D3 °रा); D7 S उपाससे; D8 वचेनरः (by metathesis).

8 a) G1 सा (for ते). Da D7 T G M2 वृथा (for ऽन्यथा). — b) B2 Da च वृथा; D6. 8 नान्यथा; D7 स्वान्यथा; M1. 3 वान्यथा (for चा°). K2. 4 तथा; M2 नृप (for तव). — c) V1 उत्सृज्यं (for °ज्य). D7 S राज्यं महत् (D7 मम) समुत्सृज्य. — d) D1 स्वमे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 542
B. 12. 18. 8
K. 12. 18. 8

यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे तुष्यसि पार्थिव ॥ ८
नैतेनातिथयो राजन्देवर्षिपितरस्तथा ।
शक्यमद्य त्वया भर्तुं मोघस्तेऽयं परिश्रमः ॥ ९
देवतातिथिभिश्चैव पितृभिश्चैव पार्थिव ।
सर्वैरेतैः परित्यक्तः परिव्रजसि निष्क्रियः ॥ १०
यस्त्वं त्रैविद्यवृद्धानां ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
भर्ता भूत्वा च लोकस्य सोऽद्यान्यैर्भृतिमिच्छसि ॥ ११
श्रियं हित्वा प्रदीप्तां त्वं श्ववत्संप्रति वीक्ष्यसे ।
अपुत्रा जननी तेऽद्य कौसल्या चापतिस्त्वया ॥ १२
अशीतिर्धर्मकामास्त्वां क्षत्रियाः पर्युपासते ।
त्वदाशामभिकाङ्क्षन्त्यः कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १३
तांश्च त्वं विफलाः कुर्वन्काँल्लोकान्नु गमिष्यसि ।
राजन्संशयिते मोक्षे परतन्त्रेषु देहिषु ॥ १४
नैव तेऽस्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः ।
धर्म्यान्दारान्परित्यज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुम् ॥ १५
स्रजो गन्धानलंकारान्वासांसि विविधानि च ।
किमर्थमभिसंत्यज्य परिव्रजसि निष्क्रियः ॥ १६
निपानं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत् ।
आढ्यो वनस्पतिर्भूत्वा सोऽद्यान्यान्पर्युपाससे ॥ १७
खादन्ति हस्तिनं न्यासे क्रव्यादा बहवोऽप्युत ।

(for स्वल्पे). K3–5 V1 B3. 4 Dn D2. 6. 8 T1 M1. 3. 4 लुभ्यसि; Bo बध्यसि; D1. 7 G3. 4 मुह्यसि; G1 लुध्यसि.

9 B1 D6 om. (hapl.) 9^{a}–10^{b}. — ^{a}) K5 D8 एतेन (for नैतेन). — ^{c}) K5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 8 अद्य शक्यास् (Da2 °क्तास्; Dn2 °क्या); M1. 3. 4 शक्या ह्यद्य. G1 मया (for त्वया). D7 हर्तुं (for भर्तुं). — ^{d}) G1. 3 मोहस्.

10 B1 D6 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — After 10, V1 repeats 9^{c}–10^{b}, 9^{a}–9^{c} and 10^{d}, and cancels the same.

11 ^{a}) Da1 त्रिविधा- (for त्रैविद्य-). D1 -बुद्धानां; D6 -गृद्धानां. — ^{c}) D7 T G [अ]थ (for च). K3 लोकेस्य; D2. 3. 5 लोकानां. — ^{d}) K1. 2 D1 सोप्यन्यैर्; K4 सोप्यनैर्; K5 Dn सोद्य तैर्; V1 सोद्यां वै; D4 सोद्यातैर्; D8 सोध्वतैर्; T2 सोन्येभ्यो. K2. 4 D8 T G3. 4 M1 भूतिम्; K3 D4 वृत्तिम्; Ca भृतिम् (as in text). Da1 सोद्य नैनृतमिच्छसि.

12 ^{a}) K2. 4 [अ]ति-; D2. 3. 5 तु; Da D6. 7 S (except G2) [अ]द्य (for प्र-). D8 प्रदीप्तायां (for °प्तां त्वं). T1 G2–4 तां; G1 च (for त्वं). K1 Bo. 1. 3–5 D1 श्रियं दीप्तां तु (K1 च दीप्तां; D1 दीप्तां च) हित्वा त्वं. — ^{b}) K1 श्वावत्. K4 या प्रति-; D2. 3. 5 G3 सं(D2 स)परि- (for संप्रति). K3 B D1. 4. 6 वीक्षसे; Da1 वीक्षतः; S -पत्स्यसे (for वीक्ष्यसे). V1 शत्रवत्प्रति-वीक्ष्यसे; D7 शववत्संप्रवत्स्यसे; D8 त्वं श्ववासं प्रतीक्षसे. — ^{c}) G1 अपुत्र-. M4 जनने. — ^{d}) K3–5 V1 B Da Dn1 D1–6. 8 कौशल्या. D7 S पातिता (for चापतिस्). Dn2 कौसल्या वा पतिव्रता.

13 ^{a}) K3. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D1–3. 5. 6. 8 अमी च; B1 स्वामिनं; D4 आशीभिर्; D7 S आश्रिता (for अशीतिर्). K3 D4. 8 धर्मकामाभ्यां (D8 °स्त्वं). — D8 om. (hapl.) 13^{c}–17^{d}. — ^{c}) All MSS. (except D4; D8 om.) °काक्षंतः. — ^{d}) D4 फलहेतवः; M °हैतुकाः; Ca as in text.

14 D8 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K V1 B2. 3. 5 Dn D3. 5–7 S तांश्च त्वं; Bo. 1. 4 तांस्त्वं च; Da तास्त्वेन; D1 तां च त्वं; D2 तां च त्वं; text as in D4 only. K V1 B Da Dn1 D1. 3. 5–7 S विफलान्; Dn2 D2 विफलां; text as in D4 only. D7 T G कृत्वा (for कुर्वन्). — ^{b}) K1. 2. 4 D1. 7 T1 G2–4 M कान्नु लोकान्; K5 V1 Dn D2. 3. 5. 6 कं नु लोकं; Da किं तु लोकं. T2 G1 कान् लोकान्प्रतिपद्य(T2 °त्स्य)से. — ^{c}) K1. 4 संशयता. Da1 राजन्नन्नु संशयिते. — ^{d}) D7 भेदिषु (for देहिषु).

15 D8 om. 15 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K3. 4 नैवं. Dn2 G3 तेस्तु. K4 Dn2 परे लोके. — ^{b}) G1 नापरं. — ^{c}) K2. 4 Da Dn2 D6 M2 धर्मान्.

16 D8 om. 16 (cf. v. l. 13). — ^{b}) D2. 3. 5 वस्त्राणि (for वासांसि). — ^{c}) D4 किं राज्यम् (for किमर्थम्). K3 D4 इति; T G अपि (for अभि-). — ^{d}) M2 निष्क्रयः.

17 D8 om. 17 (cf. v. l. 13). — ^{a}) G1 निवापनं तु भू°. Ca cites निपानं. — ^{b}) K1 भूता त्वं. K4 Da1 भूत्वा तं. — ^{c}) K2–5 D6 G1 M आद्यो; D7 आर्द्रो. K3 वाचस्पतिर्. T G2–4 आद्या(T2 आद्यो)वनिपातिर्भूत्वा. — ^{d}) K1 सोत्यातां; K5 Dn सोन्यांस्त्वं (Dn3 °स्तान्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बहवः क्रमयश्चैव किंपुनस्त्वामनर्थकम् ॥ १८
य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्त्रिविष्टब्धं च ते हरेत् ।
वासश्चापहरेत्तस्मिन्कथं ते मानसं भवेत् ॥ १९
यस्त्वयं सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टिपरिग्रहः ।
यदानेन समं सर्वं किमिदं मम दीयते ।
धानामुष्टिरिहार्थश्चेत्प्रतिज्ञा ते विनश्यति ॥ २०
का वाहं तव को मे त्वं कोऽद्य ते मय्यनुग्रहः ।
प्रशाधि पृथिवीं राजन्यत्र तेऽनुग्रहो भवेत् ।
प्रासादं शयनं यानं वासांस्याभरणानि च ॥ २१
श्रिया निराशैरधनैस्त्यक्तमित्रैरकिंचनैः ।
सौखिकैः संभृतानर्थान्यः संत्यजसि किं नु तत् ॥ २२
योऽत्यन्तं प्रतिगृह्णीयाद्यश्च दद्यात्सदैव हि ।
तयोस्त्वमन्तरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते ॥ २३
सदैव याचमानेषु सत्सु दम्भविवर्जिषु ।
एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्हुतम् ॥ २४
जातवेदा यथा राजन्नादग्ध्वैवोपशाम्यति । C. 12. 560 B. 12. 18. 25 K. 12. 18. 26

K4 Da D1.7 पर्युपासते.

18 [a]) K1 हास्तिनां; D8 हंतिनं; G1 हास्तिनो. K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 Ca न्यासैः; D1 न्यासं. —[b]) B1 द्रुतः; D8 [ऽ]च्युतः; M1.3 [ऽ]पि च; M2 [ऽ]च्युत. —[c]) K1.2.4 D1 क्रिमयो बहवश्; Bo Da बहवः क्रिमयश्.

19 [a]) T2 G1 इमां च (for य इमां). K1.2 हडकां; K3 कुड्डिकां; K4 हडिकां; Da कुडिकां; D1 कुंडकां; M1.3 कुंडितां. T2 G3-4 कुंडिकामात्रां (for °कां भिन्द्यात्). K4 भिंद्यां; Da1 भित्त्वा; Da2 D2 भिद्यात्; D1 भिद्यां; D7 मात्रा; T1 छिंद्यात्; G1.2 मात्रां (for भिन्द्यात्). —[b]) K1 D1 त्रियष्टिं चैव; K5 त्रिविष्टार्थं च; V1 त्रिविष्टत्वं च; Da त्रिविष्टब्धां च; D2.3.5.6 Cv त्रिविष्टत्वं च; D8 निविष्टार्थं च; G1 त्रिष्टस्थां च (submetric). K5 B4 Dn D1.8 यो (for ते). —[c]) V1 ग्रासश् (for वासश्). V1 B Dn D2.3.5.7 G2 [अ]पि हरेत्. Da वसवश्चापरेदेतत् (Da2 °हरेदेव).

20 B1 om. (hapl.) 20[a]–21[d]. —[a]) Da1 यस्य यं; Da2 D4 यः स्वयं. D7 T G यस्त्वं सर्वं समुत्सृज्य. —[b]) K1 Da D1.7 S धाना(G2.3 °न्य)मुष्टिरनु(T2 G1 °मुप)ग्रहः; K2.4.5 V1 Bo.2–5 Dn D2.3.5–8 °मुष्टेरनुग्रहः; text as in K3 D4 only. — D8 om. (hapl.) 20[c]–21[b]. —[c]) K1 V1 Da1 S यद(M1.3 °द्य)नेन; K3 यथानेन; B4 (marg.; also as in text) दानेन नो; Dn2 D1 यद्दानेन. K1.4 तु ते सर्वं (K4 °वं); D6 समं पूर्वं; T G कृतं सर्वं (T2 G1 कर्म). —[d]) D7 S किमयं. K4 त्ववसीद्यते; V1 Bo.3–5 D2.3.5.6 ह्यवसीद्यसे; B2 अवसीदसे; Dn ह्यवसीयसे; D1 मम दीयसे; G1 मम हीयते. Da किमर्थमवसीद्यसे. —[e]) K2.3 B2-4 D3.5 धानामुष्टेर्; Dn2 धनामुष्टिर्; G2 धान्यमुष्टेर्. K1 D1 इहार्थे; M1.3 इहार्थ्यश्. T2 च (for चेत्). —[d]) K1 प्रतिज्ञानं; K2.4 D1 °ज्ञातं. K1 विवक्षते; K2 विवक्ष्यति; K4 V1 Bo.2–5 Dn2 D3.5.6 विनंक्ष्यति; Da विनंक्ष(Da2 °क्ष्य)सि; Dn2 विनंक्षति; D1 निक्ष्यति (sic); D2 विनक्ष्यति; D7 S नशिष्यते.

21 B1 om. 21[abcd]; D8 om. 21[ab] (cf. v. l. 20). —[a]) Dn1 D3.5 M1.3 च (for वा). —[b]) K5 V1 B Dn D2.3.5.6 कश्च; Da यदि (for कोऽद्य). K3 D4 [ऽ]नुग्रहो मयि (by transp.). —[c]) G1 प्रशासि. —[d]) K5 V1 Bo.4.5 Dn D6 G2 यदि; B2 अत्र; Da D2.3.5 तत्र (for यत्र). B2 Da मे (for ते), and महान् (for भवेत्). —[e]) K4 D1.6 प्रसादं; D4 प्रसादः; Da D7 T2 G1.3.4 M प्रासादे; G2 प्रसादे (for प्रासादं). Da तत्र (for यानं). —[f]) Dn2 वासाभ्याभरणानि च.

22 [ab]) D4 श्रियो; Cnp श्रियां. K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 विहीनैर्; D7 निधानैर्. B2 त्यक्तपुत्रैर्. K1.2.4 श्रिया निराशानधनांस्त्यक्तमित्रानकिंचनान्. —[c]) K1 सौक्षिकान्; K2.4 सौखिकान्; Da सौर्थिकैः; D1 सौख्यकैः; D7 सोधिकैः; D8 शोचितः; G1 सोखलैः; Cv सौष्टिकैः. K1 B5 (m as in text) D4 संभृतानर्थौ; B1 संभृतो नार्थौ; B4 संवृतानर्थान्; D7 S संभृतो योर्थः. —[d]) S न (T2 G1.2 स) (for यः). K2.3..5 V1 B (except Bo) Da Dn D1–3.5.6 M2 संत्यजति. B1 ततः; D7 तु तं; S (except M2) नु तं (for नु तत्).

23 [a]) D1 योन्यं तं; D3 योत्पन्नं; T2 G1 M4 योत्यर्थं; M2 यो नित्यं. —[b]) K4 यच्च. Da ह (for हि). —[d]) K2.4 श्रेयस्; T2 श्रेयो. D7 T1 G2–4 आभ्यां; T2 नाभ्यां (for ताभ्यां). K2 किमुच्यते.

24 [b]) K1 सत्स्वदंभ°; T1 G3.4 सत्सु संभ°; T2 G1.2 M1.3.4 सत्सु डंभ°; M2 डंभस्तंभ° (for सत्सु दम्भ°). K3.5 Dn D1–6 तथा दंभान्वितेषु च; B1 (through eye-wandering) नो वै तथा शाम्यति वै द्विजः (cf. 25[d]).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 560
B. 12. 18. 26
K. 12. 18. 26

सदैव याचमानो वै तथा शाम्यति न द्विजः ॥ २५
सतां च वेदा अन्नं च लोकेऽस्मिन्प्रकृतिर्ध्रुवा ।
न चेद्दाता भवेद्दाता कुतः स्युर्मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ २६
अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षवस्तत एव च ।
अन्नात्प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणदो भवेत् ॥ २७
गृहस्थेभ्योऽभिनिर्वृत्ता गृहस्थानेव संश्रिताः ।
प्रभवं च प्रतिष्ठां च दान्ता निन्दन्त आसते ॥ २८
त्यागान्न भिक्षुकं विद्यान्न मौण्ड्यान्न च याचनात् ।
ऋजुस्तु योऽर्थं त्यजति तं सुखं विद्धि भिक्षुकम् ॥ २९
असक्तः सक्तवद्गच्छन्निःसङ्गो मुक्तबन्धनः ।
समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ॥ ३०
परिव्रजन्ति दानार्थं मुण्डाः काषायवाससः ।

— c) K3 दक्षणा. K4 दत्त्वा; D8 दंता. — d) K1 ह्यनंताचवि- (sic); K2. 4 D1 ह्यनन्नाविव; D6 दावाह्वाविव. Ca cites दावाग्नौ. B5 Da दुर्लभं; T2 दुर्भृतं; G1 दुर्वृतं; M1–3 दुर्हृतं.

25 ab) D8 यातवेदा. G1 यदा (for यथा). K3 राजन्नादग्ध्वैनोप°; Bo. 2 राजन्नादग्धैवोप°; B1 राजन्मा दग्ध्वा चोप°; B3 (m as in text) राजन्नादंडे चोप°; D1 राजन्नादग्ध्वोचोप°; D4 राजन्नादग्धेनोप°; D7 राजन्न-दग्धेनोप°; S राजन्नदग्ध्वा (T2 °न्नादग्ध्वा; G2 °न्न-दग्ध्वै-; M1. 3. 4 °न्नदग्धे-; M2 °न्नजग्धे-) नोप°. — c) K1. 2 D1 तथैव (for सदैव). D2 G1 याचमाने. K1. 5 B3 Dn D3 G2 हि; D2. 3 [ऽ]पि (for वै). — d) K1. 4 D1 सदा (for तथा). K1. 2. 4 D1 T1 G2–4 नो; K5 Bo. 1. 3. 5 Dn D2. 3. 5–7 M4 वै; B2 हि; M1. 3 चेद् (for न). Da हि द्विजैः; M2 पार्थिवः (for न द्विजः). D7 T2 G1 न तथा शाम्यति द्विजः; D8 तथा शाम्यंति वैजं द्विजः (corrupt).

26 a) K3 D4 सत्यं (for सतां). V1 Dn1 D2. 3. 7 ह्यर्थं च; B Da D5. 6 ह्यन्नं च. K5 D8 सतां वै ददतोन्नं च. — b) K1. 3. 4 D1. 4 लोकेषु (for °स्मिन्). K1 D1 प्रकृतिर्भुवा; Da1 °तिर्ध्रुवः; Dn2 °तिर्नृप; D7 °तिर्ध्रुवं. Ca cites प्रकृतिः. — c) K1 V1 Bo D1 न चेत्तात; K2. 4. 5 B3–5 Dn1 D2. 3. 5–7 न चेद्राजा; Dn2 न चेत्सतां; D7 S अन्नदाता; D8 न चेत्सत्वां. B2 Da न चादाता. — d) K1 कुतस्तं; S कुशास्त्रं (for कुतः स्युर्). D1 corrupt.

27 K4 om. (hapl.) 27[ab]. — a) D2. 3 गृहस्थाल्ल; M2. 4 गृहस्थो. — b) Da D4 T2 तव; D1 तप; M2 तत्र (for तत). K1. 2 D1 T2 हि; V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5 तु (for च). — c) D1 G1 प्राणाः. — d) K1 अन्नंदः. D1 प्रणदो; D8 प्रासदो.

28 a) K1. 2. 4 V1 Bo. 2. 3. 5 D1–3. 5. 7 विनिर्वृत्ता; K5 [ऽ]पि निर्मुक्ता; B1. 4 Dn D7 विनिर्मुक्ता; Da विनिर्भूत्वा; D7 *निर्वृत्ता; D8 [ऽ]पि निर्वृक्ता; T1 G3. 4 M2 हि निर्वृत्ता; T2 ह्यनिर्वृत्ता; G2 [ऽ]प्यनि°. M1 [ऽ]भिनिर्वित्ता (for ऽभिनिर्वृत्ता). — b) D7 S चाश्रिताः; D8 संमताः (for संश्रिताः). K2. 4 D1 गृहस्थानेन (D1 °ने च) संस्थिताः. — c) B4 (m as in text) प्रभावं. — d) K5 D4 दीना; D7 T G2. 3 ज्ञात्वा; D8 G1 दाता (for दान्ता). K1 निर्दंत; K2–5 Bo. 1. 3–5 Da Dn2 D2. 3. 5 विंदंत; Dn1 विंदंति; D1. 6 G1 निंदत; D8 निर्वृत्त (for निन्दन्त).

29 a) D7 सत्यान्न; T2 G1 न्यायान्न; G2. 4 M त्यागं न; G3 त्यजन्न (for त्यागान्न). Da1 भिक्षुकिं. D7 T1 G न विंदेद्भैक्षाशान्; T2 न विंदेद्भिक्षाशां; M न विंदेद्भिक्षान्नान् (M2 °र्थान्) (for भिक्षुकं विद्यान्). K2. 3. 5 D8 Cv विंद्यान्; B4 विंदान् (for विद्यान्). — b) K2. 3. 5 Da Dn1 D4. 7. 8 T G M2 मौढ्या(G1 °ड्या)न्; Dn2 मौढ्यं (for मौण्ड्यान्). M1. 3 याचनाः (for याचनात्). K1. 4 न च मौढ्यान्न याच(K1 °द)नात्; V1 B D1–3. 5. 6 न मुंडं न (D1 नैव मुंडं) च याचकं. — c) K1 योर्थी; K4 V1 Da2 D4. 7 S योर्थांस् (for योऽर्थं). — d) K5 Dn D2 न सुखं; Da1 सुखं तद्; D1 (om. तं) सुखं; D7 S तं मुक्तं (M1. 3 तदुक्तं). Da1 विधि-; Da2 corrupt (for विद्धि). Da Dn1 D6 भैक्षकं; D7 हिक्षुकं.

30 a) Bo D8 अशक्तः; D7 असत्तत्. K2. 5 D8 G2 शक्तवद्; G3 सद्गवद्. K1 V1 Dn1 D1 गच्छेन्; Da गच्छेद्. — b) Da विमुक्तो (for निःसङ्गो). G1 °बंधनात्. — c) = 6. 34. 18[a]. D7 समः पुत्रेष्वमित्रे च; S समः पुत्रे च शत्रौ (G1 ह्यमित्रे) च. — d) K1 D2 सर्वैर्मुक्तो; Bo. 4 स विमुक्तो. B5 महीपतिः.

31 a) B1 परिव्रजंते; Da °व्रजति. K1 हात्यंतं; K2. 3 हान्यर्थं; V1 [अ]नीहार्थं; Bo. 3–5 D7 हीनार्थं; B1 Dn2 D1. 8 हीनार्था; Da ये (Da1 जे) मुंडा; Dn1 दीनार्था; D4 धानार्थं; D7 ये नार्थं; T G2. 4 M1–3 येनर्था; G1 ये न त्वां; G3 M4 येनर्थान् (for दानार्थं). — b) Da मंदाः; T2 G1 मुग्धाः. B1 काशाय-; Da1 कषाय-; D1 काक्षाय-. — c) K1 वृत्ता;

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिता बहुविधैः पाशैः संचिन्वन्तो वृथामिषम् ॥ ३१
त्रयीं च नाम वार्तां च त्यक्त्वा पुत्रांस्त्यजन्ति ये ।
त्रिविष्टब्धं च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ॥ ३२
अनिष्कषाये काषायमीहार्थमिति विद्धि तत् ।
धर्मध्वजानां मुण्डानां वृत्त्यर्थमिति मे मतिः ॥ ३३
काषायैरजिनैश्चीरैर्नग्नान्मुण्डाञ्जटाधरान् ।
बिभ्रत्साधून्महाराज जय लोकाञ्जितेन्द्रियः ॥ ३४
अग्न्याधेयानि गुर्वर्थान्क्रतून्सपशुदक्षिणान् ।
ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्मतरस्ततः ॥ ३५
तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेऽस्मिन्निति गीयते ।
सोऽप्यासीन्मोहसंपन्नो मा मोहवशमन्वगाः ॥ ३६
एवं धर्ममनुक्रान्तं सदा दानपरैर्नरैः ।
आनृशंस्यगुणोपेतैः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ ३७
पालयन्तः प्रजाश्चैव दानमुत्तममास्थिताः ।
इष्टाँल्लोकानवाप्स्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३८ C. 12. 574 B. 12. 18. 40 K. 12. 18. 40

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

$K_{2.4}$ D_1 वृता ; V_1 D_6 चिता ; D_8 चित्वा ; T_2 सूता ; G_1 स्यूता ; Cv सिता (as in text). — ^{d}) K_4 $D_{6.8}$ सचिन्वंतो ; D_7 T_1 G_{2-4} विचि°. $K_{1.2.4}$ D_1 महीमिमां ; D_6 यथामिषं ; D_8 वृथाविषं ; T_2 वृषामिव.

32 ^{a}) $K_{1.4}$ नाम च ; G_3 च मान- (for च नाम). D_8 वा वार्ता (for वार्तां च). — ^{b}) K_5 Dn D_7 S व्रजंति ; $B_{1.4}$ त्यजंते ; D_1 स्वजंति ; D_8 नजंति (sic) (for त्यजन्ति). V_1 ते (for ये). — ^{c}) K_1 त्रियष्टिब्धं ; K_4 त्रियष्टध्वं ; Dn_2 त्रिविष्टध्वं ; D_1 त्रियष्टित्वं ; D_6 त्रिविष्टपं (for त्रिविष्टब्धं). $D_{2.3}$ त्रिविष्टपत्वं (D_2 °त्व-) वासश्च. — ^{d}) Da T_2 G_1 M परि- (for प्रति-).

33 ^{a}) $K_{1.4}$ $D_{4.7}$ T G M_2 अनिष्कषायाः ; V_1 अनिज्यया ये ; D_1 अनिष्कषायो ; $D_{6.8}$ M_4 °षाय ; M_1 °षायि- ; M_3 °षायी (for °षाये). K_4 काषार्थम् ; V_1 काषायं ; B_2 कासायम् ; D_1 काषायी. — ^{b}) V_1 हीनार्थम् ; T $G_{3.4}$ इहार्थम्. Dn_2 इह ; D_8 प्रति (for इति). K_3 D_4 तान् ; K_5 B Dn $D_{2.3.6.8}$ $M_{1.3}$ तं ; G_1 M_2 यत् (for तत्). Da corrupt. — $K_{1.2}$ om. 33^{cd}. — ^{c}) G_1 मुक्तानां. — ^{d}) K_3 D_4 ईहार्थम् ; V_1 कृतार्थम् ; $B_{2.3.4}$ (m as in text) Dn_1 $D_{6.8}$ कृत्यार्थम् ; Dn_2 कृतार्थम् ; $M_{1.3}$ भृत्यर्थम् (for वृत्त्यर्थम्). V_1 ये (for मे).

34 ^{a}) M_2 कषायैर् ; Cv as in text. K_1 आजिनैश् ; K_4 अक्षिनैश् ; Da रंजितैश् ; G_1 अजितैश्. G_3 चीनैर्. — ^{b}) D_1 नग्नान्मुंड- ; D_7 T_2 $G_{1.2}$ नानामुंडान्. V_1 B $D_{2.3.5}$ नग्ना मुंडा जटाधराः ; M नग्नो मुंडस्तथा जटी. — ^{c}) D_8 बिभ्रसत्वं ; Cv °त्साधून् (as in text). — ^{d}) V_1 B Da_1 $D_{2.3.5}$ जयेल् ; Da_2 जये ; G_{2-4} यथा (for जय).

35 ^{a}) $K_{1.2}$ अग्न्याधेयांश्च ; K_5 अग्निदेयानि ; D_8 अग्निं दे°. K_1 B Da $D_{5.6.8}$ गुर्वर्थं ; $D_{2.3}$ °र्थः ; T_2 पर्वार्थान्. Dn_2 अग्निदेवानि गुर्वानि ; D_1 corrupt ; G_1 अग्न्याधेयादिपर्वार्थान्. — ^{b}) K_3 D_4 च बहु- ; K_5 B_4 D_8 ह्यपि सु- ; G_1 सबहु- (for सपशु-). $K_{2.4}$ -दीक्षितान्. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_1 करोषि (for ददाति). D_8 om. from हरहः up to एवं ध (in 37^{a}). D_1 पूर्वैः ; $M_{1.3}$ कुर्वन् (for पूर्वं). — ^{d}) K_1 (before corr.). $_{2.4.5}$ V_1 B $D_{2-5.7}$ T $G_{1.2.4}$ $M_{2.4}$ -रतस् (for -तरस्). Dn_2 को नु धर्मस्ततस्तव.

36 D_8 om. 36 (cf. v. l. 35). Before 36, K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ ins. अर्जुन उवाच. — ^{b}) D_1 इह (for इति). K_3 D_4 कथ्यते ; T_2 G_1 M धीयते (for गीयते). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ सोह्यापि ; K_3 D_4 स ह्यासीन्. K_3 D_4 मान- (for मोह-).

37 D_8 om. एवं ध (cf. v. l. 35). — ^{a}) M_4 एतं (for एवं). $K_{1.2.4}$ D_1 उपक्रांतः ; K_5 V_1 B_2 Da Dn_2 D_7 T_1 G_{2-4} M अनुक्रांताः. T_2 G_1 एवं धर्मपराक्रांताः. — ^{b}) D_4 सर्व- (for सदा). $K_{1.2.4}$ V_1 $B_{0.1.3-5}$ $D_{1-3.5.6}$ -तपःपरैः ; B_2 Da Dn_1 D_7 S -तपःपराः ; D_8 -परंपरैः. — After 37^{ab}, B_2 Da read (for the first time) 38^{ab} repeating it in its proper place. — ^{c}) V_1 Dn_2 आनृशंस- ; Da_1 D_3 अनृशंस-. K_5 Dn D_8 -गुणोपेताः ; V_1 B Da $D_{2.3.5-7}$ S -गुणैर्युक्ताः. — ^{d}) D_7 S -राग- (for -क्रोध-). $K_{1.4}$ D_4 -विवर्जितैः.

38 B_2 Da read 38^{ab} (for the first time) after 37^{ab}. — ^{a}) K_5 V_1 B (B_2 both times) Da (both times) Dn $D_{2.3.5-8}$ S प्रजानां पालने युक्ता. — ^{b}) D_4 धनम् ; D_7 S दमम् (for दानम्). D_8 उत्पत्यम् (sic). B_2 (first time) दानयुक्तसमस्थिताः ; B_2 Da

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

१९

C. 12. 575
B. 12. 19. 1
K. 12. 19. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च ।
उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥ १
आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चित्रितानि च ।
निश्चयश्चैव यन्मात्रो वेदाहं तं यथाविधि ॥ २
त्वं तु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतमनुष्ठितः ।
शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुं न समर्थः कथंचन ॥ ३
शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्मनिश्चयकोविदः ।
तेनाप्येवं न वाच्योऽहं यदि धर्मं प्रपश्यसि ॥ ४
भ्रातृसौहृदमास्थाय यदुक्तं वचनं त्वया ।
न्याय्यं युक्तं च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ॥ ५
युद्धधर्मेषु सर्वेषु क्रियाणां नैपुणेषु च ।

(all second time) ऋजवः सत्यवादिनः. — c) T1 G2–4 इष्ट्वा ; G1 इष्ट्या (for इष्टान्). K1. 2. 4 D1 कामान् ; T1 G लोकम् (for लोकान्). — After 38^{c}, K3–5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D1–3. 5. 6. 8 ins. :

25* गुरुवृद्धोपचायिनः ।
देवतातिथिभृत्यानां निर्वपन्तो यथाविधि ।
स्थानमिष्टमवाप्स्यामो·

[(L. 1) K3 Da D2 Ca -वृद्धाप- ; K4 -वृद्धानु-. Dn2 D1. 6 -यायिनः ; D8 -जायिनः. — (L. 2) K5 Dn D8 -भूतानां (for -भृत्यानां). Da निवपंतो. K3 यथाविधं ; Bo Da1 D6 यथा विधिः.]

— d) K1 ब्रह्मण्यात् ; K2 D8 ब्राह्मण्याः ; V1 ब्रह्मणः ; D1 ब्राह्मणः ; D4 ब्रह्मण्यः.

Colophon. — *Sub-parvan* : K V1 B Da Dn2 D1–7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name* : K5 Dn D7 अर्जुनवाक्यं ; T G4 अर्जुनवचनं ; M1–3 जनकोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B3. 4 Da1 Dn1 D2. 7. 8 S 18 (as in text).

19

☞ Ś1 is missing up to 8^{c} (cf. v. l. 12. 1. 1).

1 D8 G2 om. the ref. — a) Da तानि ; G1 तादृक्- (for तात). — B1 om. (hapl.) 1^{b}–2^{a}. — b) K1–4 D1. 4. 8 पूर्वाणि च (for अपराणि). G1 च भारत ; M3. 4 वराणि च (for पराणि च). — With 1^{cd}, cf. 3. 2. 70^{ab} ; B. 12. 241. 1^{ab} ; 242. 3^{ab}. — c) D1 चैव (for वेद-). — d) D1 त्यजंति ; G1 लाभेति.

2 D8 om. hapl. 2^{ab}. B1 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — a) Da1 D1 अकुलानि ; T1 G3. 4 अमूलानि ; T2 G1. 2 आमूलानि. — b) K2. 3. 5 Da Dn D7 G2 चिंतितानि ; D1 चि*तानि ; D4 G1 चित्र°. V1 वै ; M2 [उ]त (for च). — c) V1 Da1 चापि ; B2 चादि- ; T G1. 2. 4 M चैष (for चैव). K1 यं मात्रो ; K5 Dn योमुत्र ; V1 B1–4 D2. 3. 5. 6. 8 यो मंत्रे ; Bo संत्रेण ; B5 (marg.) यो वेदे ; Da D1 यो मंत्रो ; T2 यमत्रो (for यन्मात्रो).

3 a) B3 (marg. ; also as in text) D8 केवलमंत्रज्ञो ; D1 °लशास्त्रज्ञो ; D7 S °लशास्त्रज्ञो. — b) K4 वीरवृत्तम् ; G2 धीरव्रतम् ; M4 वीरं व्रतम्. Da अनुष्ठिता ; G2 अनुष्ठितं ; G3 अधिष्ठितः ; G4 अ*ष्ठितः. K3. 5 Dn D4. 8 वीरव्रतसमन्वितः. — c) K1 शास्त्रं तु ; K2. 4 D1 शास्त्रं त्वं (for शास्त्रार्थं). K3 D8 कर्तुं ; D2–5 ज्ञातुं (for गन्तुं). — d) V1 Bo. 3. 4 Da Dn D2. 3. 5 G2 असमर्थः.

4 a) Dn2 G1 शास्त्रार्थं. B3 (m as in text). 4 D2. 3. 5–7 S -तत्त्व- (for -सूक्ष्म-). Da2 -प्रदर्शी (hypermetric). D7 T1 G2–4 च (for यो). — b) M4 -निश्चल-. K1. 2. 4 D1 -कारकः (for -कोविदः). — d) G1 यश्च (for यदि). K5 B4 D1. 2. 7. 8 T2 G1. 2. 4 M1. 3. 4 प्रपश्यति ; Da1 प्रशस्यसि (for प्रपश्यसि).

5 a) K1. 2. 4 D1 -सौहार्दम्. — b) B1 मया (for त्वया). — c) K1. 4 Bo D1. 7 S न्याय- ; K3 D4 नीत्या. D2. 6 उक्तं (for युक्तं). — T2 G1 om. 5^{d}–6^{c}. — After 5, S (T2 G1 om.) ins. :

26* ममेश्वरसमं सत्त्वं ब्रह्मणा चैव यत्समम् ।
वासुदेवसमं चैव न भूतं न भविष्यति ।
तथा त्वं यौधमुख्येषु सत्त्वं परममुच्यते ।
बलमिन्द्रे च वायौ च बलं यच्च जनार्दने ।
तद्बलं भीमसेने च त्वयि चार्जुन विद्यते । [5]
त्वत्समश्चित्रयोधी च दूरपाती च पाण्डव ।
दिव्यास्त्रेण च संपन्नः को वान्यस्त्वत्समो नरः ।

[(L. 3) G2 M2–4 Cv तद्वत्त्वं (for तथा त्वं). G2 इष्यते ; G4 उच्यसे ; M1. 3. 4 इष्यसे. — (L. 6) G2 तत्समं (for त्वत्समश्). — (L. 7) M1. 3. 4 दिव्यास्त्रबलसं°).]

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न त्वया सदृशः कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।। ६
धर्मसूक्ष्मं तु यद्वाक्यं तत्र दुष्प्रतरं त्वया ।
धनंजय न मे बुद्धिमभिशङ्कितुमर्हसि ।। ७
युद्धशास्त्रविदेव त्वं न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
समासविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयम् ।। ८
तपस्त्यागो विधिरिति निश्चयस्तात धीमताम् ।
परं परं ज्याय एषां सैषा नैःश्रेयसी गतिः ।। ९
न त्वेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा नैतत्प्रधानतः ।। १०
तपःस्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जनाः ।
ऋषयस्तपसा युक्ता येषां लोकाः सनातनाः ।। ११
अजातश्मश्रवो धीरास्तथान्ये वनवासिनः ।
अनन्ता अधना एव स्वाध्यायेन दिवं गताः ।। १२
उत्तरेण तु पन्थानमार्या विषयनिग्रहात् ।
अबुद्धिजं तमस्त्यक्त्वा लोकांस्त्यागवतां गताः ।।१३
दक्षिणेन तु पन्थानं यं भास्वन्तं प्रपश्यसि ।
एते क्रियावतां लोका ये श्मशानानि भेजिरे ।। १४
अनिर्देश्या गतिः सा तु यां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः । C. 12. 589 B. 12. 19. 15 K. 12. 19. 19

---

6 G1 om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). — ^{a}) D5 om. from धर्मेषु up to दु (in 7^{b}). Dn1 -कर्मेषु; Dn2 -कर्मसु (for -धर्मेषु). — ^{b}) K1. 2 D1 क्रियाया; K4 Bo. 1 Da D2. 3 क्रियायां. D1 नेगुणेषु; D4 नेपुंणिषु (sic). — ^{d}) D1 कश्चन (for विद्यते). T2 G1 त्वदन्येषु न विद्यते. — After 6, S ins.:

27* धार्मिकं धर्मयुक्तं च निःशेषं ज्ञायते मया ।

7 D5 om. up to दु (in ^{b}) (cf. v. l. 6). — ^{a}) D4 नु; G2 च (for तु). D7 S वाच्यं. K3 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2. 3. 4. 6. 8 धर्म(Da1 °र्मे; Dn2 °र्म्यं)सूक्ष्मतरं वाच्यं (Dn2 °क्यं); V1 B2 धर्मं सूक्ष्मं तु (V1 न) यद्वाच्यं. — ^{b}) K1 corrupt; K2. 4 Da D1. 5 तत्तु; B2 तत्तद्; Cv तच्च. K5 दुःखतरं; Da2 दुष्यतरं; D1 दुःप्रभवं. D4 तद्धि दुःप्रतरं त्वया. Ca. v cite दुष्प्रतरं (as in text). — ^{c}) G1 बुद्धम्. — ^{d}) Bo D4 G1 M1. 3. 4 अति- (for अभि-). M2 -शासितुम्; M4 -शायितुम्.

8 ^{a}) M2. 4 शुद्ध- (for युद्ध-). — ^{b}) G1 तद् (for न). — ^{c}) K1. 4 D1 समासाद्; K2. 5 B Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 संक्षिप्त- (for समास-). K1. 4 D1 -विस्तराद्विद्यां; D8 -विस्तरान्वेदान्; M2 -विस्तारविदां. — Ś1 commences with 8^{d}. — ^{d}) K3 D1 निश्चयान्; T2 निर्णयं; G2 निश्चितं. V1 D8 तेषां वेत्सि न नि°.

9 ^{b}) Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6 त्वेष; B1 त्वेषु (for तात). B2 निश्चयोयं मतो मम. — ^{c}) Ś1 K2 D1 एवं परं; K3. 5 B1. 2 Da Dn D3 S परस्परं. Dn2 D8 पावनं वा (for ज्याय एषां). Ś1 एषा; K2. 4 एष (for एषां). K1 एवं परंपरा प्राप्ता. — ^{d}) Ś1 सैषां; K3. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 येषां; V1 D4. 8 एषा; D1 एष; D7 S इति (for सैषा). Ś1 नैःश्रीयसी; G1 नः श्रेयसी; some MSS. नैश्रे°. K2. 3 B Dn D2–7 S मतिः (for गतिः).

10 ^{a}) K1 न त्वेतं; K3 B D4 यत्तु (B3 °स्तु) तन्; K4 न ते तन्; K5 V1 Dn1 D2. 6. 7 T1 G2–4 यत्स्वेतन्; Da D3. 5. 8 T2 G1 M2. 4 यत्त्वेतन्; M1. 3 यत्त्वेतं (for न त्वेतन्). M4 मन्यते. — ^{b}) Ś1 K1. 4 न्यायो (for ज्यायो). B5 धनादिभिः. — ^{c}) K5 B Da Dn1 तत्र (for अत्र). K1. 2. 4 D1 कथयिष्यामि; Bo. 5 वर्तयिष्यामो; Ca as in text. — ^{d}) D5 वैतस्. D8 प्रजानतः. Ca as in text.

11 ^{a}) B2 °यजानीहि (sic); G2 °यशीलाभिर्; M1. 3 °यशीला वै. — ^{c}) D7 S ऋषयस्तत्परा ना(G1 °रात्रा)म. — ^{d}) Da सतातनः.

12 K2 om. (? hapl.) 12^{ab}. — ^{a}) K3 Da -स्म-श्रवो; K4 Dn D1 -शत्रवो; D4 -स्मश्रावो (for -श्मश्रवो). — ^{c}) K1 अन्यता (for अधना). K2. 4 एवं. K3. 5 V1 B Da Dn D1–6. 8 अरण्ये (Da °ण्य-) बहव(K3 ऋषय-; D4 रुचय)श्चैव; D7 S अरुणाः केतवश्चैव.

13 B1 om. (hapl.) 13. Ś1 K2 om. (hapl.) 13^{b}–14^{a}. — ^{a}) V1 च (for तु). — ^{b}) D7 मार्गा (for आर्या). D2 -विग्रहात्. K1 यं भास्वंतं प्रपश्यसि (= 14^{b}). — ^{c}) D8 अनुद्धितं (for अबुद्धिजं). — ^{d}) K4 लोककांस्त्यागतां गताः.

14 Ś1 K2 om. 14^{a} (cf. v. l. 13). — ^{b}) Da1 यं भासंतं; D8 भास्वंतं च; G2 M2 यद्भास्वंतं. K1 D4 प्रपश्यति; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रचक्षते (B3 °से also). — ^{c}) K4 लोके; D8 लोकान्; M1. 3 लोको. — ^{d}) M1. 3. 4 श्मशानादि.

15 ^{a}) D2 अनिर्देशा; G1 °र्दैश्य-. — ^{b}) D7 S योगिनः (for मोक्षिणः). — ^{c}) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 योगः; Da योग-; G1 त्यागा- (for त्यागः). — ^{d})

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 5..
B. 12. 19. 15
K. 12. 19. 19

तस्मात्त्यागः प्रधानेष्टः स तु दुःखः प्रवेदितुम् ॥ १५
अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः ।
अपीह स्यादपीह स्यात्सारासारदिदृक्षया ॥ १६
वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च ।
विपाट्य कदलीस्कन्धं सारं ददृशिरे न ते ॥ १७
अथैकान्तव्युदासेन शरीरे पञ्चभौतिके ।
इच्छाद्वेषसमायुक्तमात्मानं प्राहुरिङ्गितैः ॥ १८
अग्राह्यश्चक्षुषा सोऽपि अनिर्देश्यं च तद्गिरा ।
कर्महेतुपुरस्कारं भूतेषु परिवर्तते ॥ १९
कल्याणगोचरं कृत्वा मनस्तृष्णां निगृह्य च ।
कर्मसंततिमुत्सृज्य स्यान्निरालम्बनः सुखी ॥ २०
अस्मिन्नेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गे सद्भिर्निषेविते ।
कथमर्थमनर्थाढ्यमर्जुन त्वं प्रशंससि ॥ २१
पूर्वशास्त्रविदो ह्येवं जनाः पश्यन्ति भारत ।
क्रियासु निरता नित्यं दाने यज्ञे च कर्मणि ॥ २२
भवन्ति सुदुरावर्ता हेतुमन्तोऽपि पण्डिताः ।
दृढपूर्वश्रुता मूढा नैतदस्तीति वादिनः ॥ २३
अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ।

Ś1 B4 D1 दुःखः (as in text); Da D4 दुःख-; the rest दुःखं. K3 प्रविदितुः; Da -प्रवेदितुः; D1 M1.3 प्रवेदितं; M4 प्रपेदितं.

16 a) K1 D3.8 अनुत्सृज्य तु; K2.4.5 B1.5 Dn D1.4 °स्मृत्य तु; K3 Da T1 G2–4 M4 व्यनुसृत्य तु; B2 समुत्सृज्य तु; D2 अनुसृज्य तु; T2 G1 अनुकृत्य तु; M1.3 व्यनुसृत्यति; M2 ह्यनुत्सृज्य तु. — b) Da D1 M1.3 समुपस्थिताः; D4 च सम-; D8 समुपा°; G1 समय° (for समव°). — c) D4 अपांहंस्यादपाहंस्या (sic); Cv as in text. — d) B4 सारासारं; Da तत्तत्सार-; D4 M4 सारात्सार-. K1 -दिदृक्षता.

17 a) V1 वेदशास्त्राणि (for °वादान्). — c) K2.4 B3 Da1 D6 G1 (before corr.) -स्कंदं; K3.5 Dn D4.8 Cv °स्तंभं (for °स्कन्धं). — d) G1 सारान्. V1 D7 च (for ते).

18 a) B2 Da तथैकांत-; Dn2 अथ कांत-; D1 अथैकांतम्; D6.8 °कांते. D1 उदासेन; D8 [s]प्युदासीनाः; G1 -व्युदासे च. Cv cites एकांतव्युदासेन (as in text). — b) G1 M1 शारीरे. K2.3.5 V1 B Da Dn D3–7 S पांचभौ(D4 °भू)तिके. — d) Ś1 ईंगितैः; K1 अंगितैः; D1 इंगतैः; D4 इमितैः.

19 a) K2.3.5 V1 B Da Dn D2–8 S अग्राह्यं. K3.5 V1 B Da2 Dn D2.3.5.6 सूक्ष्मम्; Da1 शूष्मम्; D7.8 S सत्त्वम् (for सोऽपि). — b) K1 ह्यनिर्देशं; K2.4 D1 ह्यनिर्देश्यं; Da1 अनिर्देशं. Da1 गिरे; Dn2 D3 (before corr.).7 गिरां; D8 गिरं; Cv as in text. — c) D4 -परिस्थानं; D8 -परिस्कारं; T2 G1 -दुरावारं (for -पुरस्कारं).

20 a) K1 कल्यान-. K4 -गौचरं. — b) B4 (marg.; also as in text) D1 मनस्तूष्णीं; Da1 मनसृष्टां; D3 मनस्कक्षं; G2 मानं तृष्णां. — D6 om. (hapl.) 20^c–21^b. — c) K1.4 Da D1.6 सर्वं सम्-; Dn2 -संतानम्; D7 -संनतिम्; T2 -संगतिम् (for -संततिम्). — d) T2 G1 स (for स्यान्). K1 निरालंभनः; Da निरालंबनं. D7 सुखं (for सुखी). D2 स्यान्निरालं प्रशंससि.

21 D2 om. 21. D6 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — a) B1 T G2–4 तस्मिन् (for अस्मिन्). V1 B0.2–5 Da D3.5 Cv अस्मिन् वै (B2 Da हि) सूक्ष्मगम्ये च. — b) D8 गम्ये (for मार्गे). — c) B3 D3.5.6 अनर्थाख्यम्; Da अनर्थाद्य; Dn2 अनर्थाय. D4 कथमर्थसमायुक्तम्; G3 कथमर्थं तमर्थाढ्यम्. — d) Dn2 D6 अर्जुनस. Da प्रपश्यसि.

22 Before 22, Da ins. अर्जुन उवाच. — a) K1 B2 Da T2 सर्व-; K2.4 D1 धर्म- (for पूर्व-). Dn3 -शास्त्राविदो. K3 V1 B Da D2.3.5.6 [s]प्येवं; G3 M1.3 ह्येव. D8 सर्वसावस्तदोप्येवं. — Da2 om. 22^c–23^d. — c) K1.4 B2 Da1 D1 क्रियायां (for क्रियासु). — d) D4 वाज्ञवं (corrupt) (for यज्ञे च).

23 Da2 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) D4 सति (for भवन्ति). Dn2 सुदुरावृत्ता; D2 °रावर्तो; T2 °रावार्ता. G2 प्रभवंति पुरावर्ता. — b) D7 त्रि- (for ऽपि). — c) K3 D4.8 दृष्टपूर्व-; K5 Dn दृढपूर्वं; Da1 D2.3.5.6 दृढपूर्वं; T1 G3 मूढपूर्व-. K5 B0.1.3–5 Dn D2.3.5.6 -स्मृता मूढा; V1 B2 G4 M1.3.4 -श्रुता (G4 °त्वा) मूर्खा; T1 G3 -स्मृता मूर्खा; T2 -श्रुतमुखो; G1 -श्रुतमुखा. D7 दृढपूर्वाश्रितमुखाः. — d) K4 न तद्; Cv as in text.

24 a) K5 B D3.5.7 T1 G3 अनृतस्य (for अमृ°). K3 D4 (both corrupt). — c) K1.2 D1 पृथिवीं (for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वावदूका बहुश्रुताः ॥ २४
यान्वयं नाभिजानीमः कस्ताञ्ज्ञातुमिहार्हति ।
एवं प्राज्ञान्सतश्चापि महतः शास्त्रवित्तमान् ॥ २५
तपसा महदाप्नोति बुद्ध्या वै विन्दते महत् ।
त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय धर्मवित् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्वाक्यान्तरे वक्ता देवस्थानो महातपाः ।
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १
यद्वचः फल्गुनेनोक्तं न ज्यायोऽस्ति धनादिति ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदेकाग्रमनाः शृणु ॥ २
अजातशत्रो धर्मेण कृत्स्ना ते वसुधा जिता ।
तां जित्वा न वृथा राजंस्त्वं परित्यक्तुमर्हसि ॥ ३
चतुष्पदी हि निःश्रेणी कर्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ॥ ४
तस्मात्पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बहुदक्षिणैः । C. 12. 605 B. 12. 20. 5 K. 12. 20. 4

वसुधां).

25 [a]) K_1 यात्वयं (sic); $B_{0.1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5}$ पार्थ यन् (Dn_1 थान्); D_4 आत्वपा (corrupt); D_7 योन्वयं; T_2 ये वयं (for यान्वयं). K_5 V_1 B Dn D_{2-8} S Cv न वि-; Da प्रति- (for नाभि-). — [b]) D_8 कस्तं; G_3 M_2 कस्माज्; $M_{1.3}$ कस्तां. $B_{1.5}$ Da $D_{7.8}$ T_1 G_4 (also as in text) अर्हसि. D_1 कश्च ताञ्ज्ञातुमर्हसि. — [c]) K_4 B_1 D_1 -प्रज्ञान्; B_2 प्राज्ञात्वा (sic); Da ज्ञात्वा; D_7 T_2 $M_{1.3.4}$ -प्रज्ञा; D_8 T_1 G_{2-4} M_2 प्राज्ञा; G_1 प्रजा (for प्राज्ञान्). $K_{2.3}$ सताश्; K_5 मतश्; B_5 सतां; D_6 सुतश्; D_7 S नराश्; D_8 श्रुताश् (for सतश्). — [d]) K_4 महत्ता; D_7 S बहवः; D_8 महांतः (for महतः). Bo °निश्चयान्; Da °वित्तवान्; $D_{7.8}$ S °वित्तमाः.

26 [a]) D_7 S सुखम् (G_2 दुःखम्) (for महद्). ❀ Ca : महत् ब्रह्म । ❀. — [b]) $D_{6.8}$ विदते; G_1 वितते. $K_{2.4}$ महान्. — [c]) K_3 B_2 D_7 S महद् (for सुखम्). — [d]) D_7 T_1 G_{2-4} तदा (for सदा). K_1 धर्मभृत्; V_1 B (except B_2) Dn $D_{2.3.5.6}$ तत्त्ववित्.

Colophon. — *Sub-parvan* : K V_1 B Da Dn D_{2-7} T $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name* : K_5 Dn G_3 युधिष्ठिरवाक्यं; T_1 G_4 युधिष्ठिरवचनं; $M_{1.3}$ अर्थनिंदा; M_2 अनिंदा (sic). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_{2-4} Da_1 Dn $D_{2.7.8}$ S 19 (as in text).

20

1 D_8 om. the ref. — [a]) K_4 B (except B_2) $D_{2.3.5-7}$ S अस्मिन् (for त°). D_7 S वाक्यं (for वक्ता). — [b]) V_1 देहस्थानो. G_2 M महामनाः; Cv °तपाः (as in text). — [c]) V_1 अभिनीति-. T_2 G_1 M राजन् (for वाक्यम्). — [d]) B_2 Da T_2 G_1 प्रत्युवाच. Da युधिष्ठिरः.

2 Before 2, K_5 $B_{2.5}$ Da Dn D_1 M ins. देवस्थान उवाच. — [a]) K_4 यद्वचा; D_1 यद्वाचा. $Ś_1$ $K_{1.3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.7}$) फाल्गुनेन. — [c]) $K_{4.6}$ D_1 वर्णयि° (for वर्तयि°). — [d]) $K_{3.5}$ $D_{4.8}$ तदेकांत°; B_2 (with hiatus) तद्धि एक°; Da M_4 तदिहैक° (for तदेकाग्र°).

3 [a]) D_4 पद्रित्वत्तात्रौ (corrupt) (for अजातशत्रो). — [b]) B_2 Da D_7 S पृथिवी (for वसुधा). — [c]) D_7 त्यत्वा (sic). Dn $D_{3.5.7}$ च (for न). — [d]) $Ś_1$ त्वां; Dn न (for त्वं). K_3 D_4 त्वमित्युक्तां नुमर्हसि (sic); K_5 V_1 Da $D_{2.3.5-8}$ S परित्यक्तुमिहार्हसि.

4 With 4^{ab}, cf. B. 12. 242. 15^{ab}. — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 M चतुष्पादी; T_2 G_1 °ष्पथे; G_2 Cv °ष्पदा; Ca as in text. $M_{1.3.4}$ ह (for हि). $Ś_1$ $K_{1.2}$ Ca निःश्रणिः; K_3 $M_{1.3.4}$ निश्रेणी; K_4 D_1 निःश्रेणि; D_4 निश्रोणी; D_7 G_2 न श्रेणी; Cv as in text. — [b]) K_3 V_1 Dn D_7 S Cv ब्रह्मण्येषा (Dn_2 °षां); K_5 °ण्येव;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 605
B. 12. 20. 5
K. 12. 20. 5

स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ॥ ५
कर्मनिष्ठांस्तु बुध्येथास्तपोनिष्ठांश्च भारत ।
वैखानसानां राजेन्द्र वचनं श्रूयते यथा ॥ ६
ईहते धनहेतोर्यस्तस्यानीहा गरीयसी ।
भूयान्दोषः प्रवर्धेत यस्तं धनमपाश्रयेत् ॥ ७
कृच्छ्राच्च द्रव्यसंहारं कुर्वन्ति धनकारणात् ।
धनेन तृषितोऽबुद्ध्या भ्रूणहत्यां न बुध्यते ॥ ८
अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।
अनर्हार्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोऽपि दुष्करः ॥ ९
यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा
यष्टादिष्टः पुरुषो रक्षिता च ।
तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं
धनं ततोऽनन्तर एव कामः ॥ १०
यज्ञैरिन्द्रो विविधैरन्नवद्भि-
र्देवान्सर्वानभ्ययान्महौजाः ।
तेनेन्द्रत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ

D4 °ण्येष. — [d]) D7 पांडव (for पार्थिव).

5 [c]) T G त्वृषयो; M2. 4 ह्यृषयो. — [d]) T G3. 4 ध्यान- (for ज्ञान-).

6 [a]) D1. 2. 6–8 T G °निष्ठाश्च. K3. 5 V1 B S च (for तु). D4 om. (hapl.) from बुध्येथा up to श्च (in [b]). D7 T1 G2–4 बुध्यर्थास्; D8 युध्येथास्; T2 G1 वृद्ध्यर्थास्. — [b]) D6–8 T2 G °निष्ठाश्च; T1 °यज्ञाश्च (for °निष्ठांश्च). D4 भारते; M1. 3 पार्थिव (for भारत). — [c]) K3 D4 वैषानसानां. K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3 S कौंतेय (for राजेन्द्र). — [d]) K4 D1 श्रूयते वचनं (by transp.). K1 D8 श्रूयतां (for श्रूयते). B2 Da2 D2. 3. 8 तथा (for यथा).

7 [a]) K2. 3. 5 B1–3. 5 Dn1 D2. 3. 5–7 Cv ईहेत (D7 ईहत); Da1 D4 इह ते (for ईहते). G2 Cv धर्म- (for धन-). — [b]) D7 Cv सेहा; T2 G1 नेहा (for [अ]नीहा). — [c]) K4 दोषा; D1 दोषान्; Cv as in text. K2 V1 B (B4 damaged) Da Dn1 D2. 3. 5. 6 M1 हि (B2 Da वि-) वर्धेत; K5 Dn2 D8 G2 हि वर्तेत; D7 च वर्धेत; T1 G3. 4 [s]स्य वर्तेत; T2 G1 तु वध्ये(T2 °र्धे)त; M2–4 [s]भिवर्धे(M2 °र्ते)त (for प्रवर्धेत). — [d]) K2. 4 यस्तद्; Dn2 यस्त्वं (for यस्तं). K3. 5 V1 B Dn D2–7 धर्मम्. K3 Bo. 1. 3–5 Dn D2–6 उपाश्रयेत्; K5 अपाहरेत्; V1 अपाश्रयेत्. Da यस्तु धर्ममपाश्रयत्; D1 corrupt; D7 S यत्तत् (T G1 M4 यस्तत्) कर्म समाश्रयेत् (D7 °चरेत्; G1 °श्रये; M2 °श्रयात्); D8 यदधर्ममथाब्रवीत्.

8 [a]) K4 कृच्छ्राश्च; K5 V1 Da Dn D6. 8 कृत्स्नं च; D4 कष्टाव- (sic) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2 धन-; K1 धर्म-; D8 द्रव्य-; Ca द्रव्य- (as in text). K3 M4 -संसारं; D4 -संभारं; T2 G1 -संस्कारं; Ca -संहारं (as in text). — [b]) K5 V1 Dn D2. 3. 5–8 S विधि-; B वध- (for धन-). K3 D4 -कारणे. — [c]) K3 Da D4. 7 T1 G M Cv आत्मना; K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 आत्मानं; B2 आत्माना- (for धनेन). K1 भूषितो; K3 तुषितो; K5 सततं; V1 B1. 3 Dn D1. 3. 5 दूषितो; B2 हृषितो; Da2 नषितो; D2. 6 दूषितं; D4 T2 दृषितो; D7 T1 G3. 4 मृषितो; D8 तृषितं; G1 दृष्टीतो; G2 मुषितो; Ca तृषितो (as in text). K5 बुद्धा. — [d]) D6 Ca भ्रूणहत्या. M2 स (for न). D4 बुध्यात् (submetric).

9 [a]) Da1 अनर्ह ते; D4 पनर्हते. — [b]) D1 न ददाति न यदर्हते (hypermetric). — [c]) K3 B Da Dn D2–7 S अर्हानर्ह- (by transp.). K1 -[अ]परिज्ञानं; M1 °रिज्ञानां; M3 °रीज्ञानां. K4 अनर्हात्युपरिज्ञानाद्; D8 अर्हापरिज्ञतादानात्. — [d]) K1 °धर्मेपि; K5 Bo. 5 D2. 3. 5. 7 S (except M1) °धर्मो हि; D1 °धर्मोप. D3 दुर्विदः (for दुष्करः).

10 [a]) Ś1 यज्ञानि; G2 दृष्टाय (for यज्ञाय). D7 S लोके (for धात्रा). — [b]) K1 D1 G2 यथादिष्टः (D1 °ष्टा); K5 Dn यज्ञोदिष्टः; V1 B2 Da यज्ञे सृष्टाः; Bo. 1. 3–5 D3. 5. 6 यज्ञे दिष्टः; D2 यजेदिष्टः; D4 षष्टादिष्टः; D7 यदादिष्टः; D8 यज्ञे दृष्टः; M2 यष्टादिष्टं; M4 यज्ञादिष्टः; Cnp यज्ञसृष्टः (for यष्टादिष्टः). V1 Da पुरुषा; B2 Da रक्षितारः. — [c]) M2 यज्ञम् (for यज्ञ). D4 एवोपयोधं. — [d]) Dn2 तपो; G1 जितो (for ततो). D4 [s]नंतरम्. K2 काम एव (by transp.). B3 धनं च तु कामाय तु तत्प्रशस्तं; D1 (also as in text) धनं च धान्यं तत एव कामः.

11 [a]) K B Dn D1. 2. 4. 6. 8 G1. 2 M1–3 रत्नवद्भिः; Da अर्थै° (for अन्न°). — [b]) K2 D1 दैत्यान् (for देवान्). K1 अभ्यतयां; K2. 4 अभ्यभवन्; K3 Bo. 3. 4. 5 Da Dn D2–4. 6. 7 S Ca अत्ययाद्; D1 अभ्यभवद् (for अभ्ययान्). K3. 5 B D S भूरितेजाः (D1 सतेजाः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ ११
महादेवः सर्वमेधे महात्मा
हुत्वात्मानं देवदेवो विभूतः ।
विश्वाँल्लोकान्व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या
विरोचते द्युतिमान्कृत्तिवासाः ॥ १२
आविक्षितः पार्थिवो वै मरुत्तः
स्वृद्ध्या मर्त्यो योऽजयद्देवराजम् ।
यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं संनिविष्टा
यस्मिन्भाण्डं काञ्चनं सर्वमासीत् ॥ १३
हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते
यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यकृद्वीतशोकः ।
ऋद्ध्या शक्रं योऽजयन्मानुषः सं-
स्तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

देवस्थान उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रेण समये पृष्टो यदुवाच बृहस्पतिः ॥ १
संतोषो वै स्वर्गतमः संतोषः परमं सुखम् ।

C 12. 616
B. 12. 21.
K. 12. 21. 2

[corrupt]) (for महौजाः). — c) D7 तेनैव द्यां; S तेनेंद्रो द्यां. Da विराजते (for विभ्रा°). — d) D2. 3. 5 M4 सर्वं यज्ञे (by transp.). V1 Da1 सर्वं; Da2 सार्वं.

12 a) Da महोदरः (for महादेवः). K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 सर्वयज्ञे (for °मेधे). — b) K1 D4 [ऽ]पि भूयः; K3 [ऽ]पि भूतः; K4. 5 B Dn D2. 3. 5–8 S बभूव (for विभूतः). — c) K2. 4 विद्वान् (for विश्वान्). K3 D1. 8 प्राप्य (for व्याप्य). T2 नित्यं; G1 नित्या (for कीर्त्या). — d) K3. 5 V1 B (except B2) Dn D2–8 S विराजते (Dn2 विरोचने) (for विरोचते). K1 D4 कृतिवासाः.

13 a) Ś1 (marg.; orig. as in text) T1 G2–4 M4 आवीक्षितः; K1 अवीक्षितः; K4 आविक्ष्यतः; D1 अविक्षितः; D6 अविक्षिप्तः; G1 अपिक्षितः; M3 आविक्षतः; Cv as in text. K3 B D2–7 T G2–4 M1. 3. 4 [ऽ]भून्; K5 V1 Dn D8 M2 [ऽ]सौ; G1 [ऽ]हन् (for वै). K3 प्रसन्नः; K4 समर्तुः; D1 मरुर्त्यः (sic). — b) Ś1 K2. 4 स्पर्धां; K1. 3 D4 स्पर्धन्; K5 D2. 3. 5. 7. 8 वृद्ध्या; V1 B Da Dn D6 T1 G2–4 ऋद्ध्या; D1 स्वर्धां; T2 बुध्या; G1 मध्यान्; M1 स्वध्या; M2 स्पर्ध्यां; M3 स्वर्ध्यां (for स्वृद्ध्या as in M4 only). Ś1 मर्त्यं; K1 मृत्यो; K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 शक्रं; G3 मत्तो (for मर्त्यो). Ś1 K4 योनयद्; V1 Da2 T2 G4 M2 योजयेद्; D1 येतयद्; D4 [ऽ]याजयद्; G2 यो यजन्; M1. 3. 4 योयजद् (for योऽजयद्). K3 Da2 एव राजं; G3 धर्मराजं. — c) D4 श्रीश्चर्ये निविष्टा. — d) V1 तस्मिन् (for यस्मिन्). G2 भांडे; Ca भाण्डं (as in text).

14 a) Da1 हरिश्चेंद्रः; D1 हरिचंद्रः. K2–5 B5 D1. 3 G1. 2 M2. 4 पार्थिवेंद्र; D2 om. — b) K2. 4 D1 पुण्यवद्; K5 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 पुण्यभाग्. B2 पुण्यकीर्तिर्ह्यशोकः. — c) V1 [यो]जयेन्; Da1 मानुषस्त्वं; G4 मानुषस्य (for मानुषः संस्). — d) D2. 3. 5 सर्वं यज्ञ (for यज्ञे सर्वम्). D1 [उ]पपन्नं; D4 °याज्यं (for °योज्यम्).

Colophon om. in D8. — *Sub-parvan:* K V1 B D (D8 om.) T G1. 2. 4 M राजधर्म. —*Adhy. name:* Dn T G2. 4 M1–3 देवस्थानवाक्यं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B2–4 Dn D2. 7 S 20 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 D8 14.

21

1 D8 om. the ref. — a) K3 B2 Da D4 अत्रापि; T1 G2–4 अत्र च (for अत्रैव). — c) T2 G1 संशये; Dn2 पृष्टो; D4 सृष्टो; D6 दृष्टो; D8 घृष्टो; G1 पृष्टे (for पृष्टो).

2 a) K4 संतोषे. K2. 4 Da2 D4 स्वर्यतमः; D1 स्वगृतमः (sic); D7 S स्वर्गसमः; D8 स्वर्गनकः. — b) D8 M4 संतोषं. — c) K2. 4 Da D1. 7. 8 T2 G3 तुष्टे न;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 616
B. 12. 21. 2
K. 12. 21. 2

तुष्टेर्न किंचित्परतः सुसम्यक्परितिष्ठति ॥ २
यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदात्मज्योतिरात्मैव स्वात्मनैव प्रसीदति ॥ ३
न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
कामद्वेषौ च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ॥ ४
यदासौ सर्वभूतानां न क्रुध्यति न दुष्यति ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५
एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मं तथा तथा ।
तदा तदा प्रपश्यन्ति तस्माद्बुध्यस्व भारत ॥ ६
अन्ये शमं प्रशंसन्ति व्यायाममपरे तथा ।
नैकं न चापरं केचिदुभयं च तथापरे ॥ ७
यज्ञमेके प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः ।
दानमेके प्रशंसन्ति केचिदेव प्रतिग्रहम् ।
केचित्सर्वं परित्यज्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥ ८
राज्यमेके प्रशंसन्ति सर्वेषां परिपालनम् ।
हत्वा भित्त्वा च छित्त्वा च केचिदेकान्तशीलिनः ॥ ९

G1 कष्टेन; G2 तुष्टौ तु. T2 G1 सम्यक् (for किंचित्). —^{d}) K2. 3. 5 V1 B D सा (for सु-). D3 सक्यं (for -सम्यक्). K (except K1) Bo. 2–5 Dn D2–8 S प्रति- (D4 उप-) (for परि-).

3 = B. 12. 174. 51. 3^{ab} = (var.) 6. 24. 58^{ab}. —^{a}) Bo Da1 कामं. —^{b}) G1 कूर्मोंगानिव. B1 सर्वतः. —^{c}) D2 तदास्म्यज्योतिर् (sic). K2 V1 Da Dn D6. 8 अचिराद्; B2 आत्मा च; D1 आत्मेव; D7 आत्मातिर्; T1 G3. 4 M1. 3. 4 आत्मरतिर् (hypermetric); G2 आत्माग्निर्; M2 आत्मेति (for आत्मैव). T2 G1 तदात्मज्योतिषेवात्मा. —^{d}) K2–5 V1 B1. 3. 4 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 स्वात्मन्येव; Bo. 2. 5 D7 S आत्मन्येव; D1. 4 स्वात्मनेव (for °नैव).

4 4^{ab} = B. 12. 174. 4^{ab}. —^{a}) D1 चिंतेति (for बिभेति). Da चाप; D1 चार्यौ; D7 चादौ; S चासौ (for चायं). —^{b}) D1 त्रिद्यति (for बिभ्यति). Da2 यदा चास्मा भविष्यति. —^{c}) M2 यजति (for जयति). —^{d}) Ś1 K1 स; K5 D3 च (for प्र-).

5 ^{a}) V1 T2 सर्वभूतानि. —^{b}) K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T1 G2–4 M द्रुह्यति; D4 corrupt; T2 G1 मुह्यति (for क्रुध्यति). K2. 4. 5 D1 G2 तुष्यति; B Dn D2. 3. 5. 6 कांक्षति; D4 दुशति; D7 T G1 M हृष्यति (for दुष्यति). — 5^{cd} = B. 12. 174. 54^{cd}.

6 ^{a}) D3 सर्व- (sic) (for एवं). D7 S (except G2) भूतानां. Da1 एवं भूतेय कौंतेय (sic). —^{b}) Bo. 4. 5 D2. 3. 5 तत्तत्कर्म; T G1 M2–4 तत्तद्धर्मं. —^{c}) K3. 5 B Dn D2. 3. 5. 6 त(Bo य)दात्मना (for तदा तदा). V1 Da D4. 7. 8 S प्रशंसंति (for प्रपश्यन्ति). — T2 G1 om. (hapl.) 6^{d}–8^{c}. V1 reads 6^{d}–9^{c} on marg. —^{d}) B4 युज्यस्व (for बुध्यस्व).

7 T2 G1 om. 7 (cf. v. l. 6). V1 reads 7 on marg. The sequence in B2 Da is 8^{ab}, 7^{cd}, 8^{cd}, 7^{ab}. —^{a}) B1 सामं; B3 Dn D2. 3. 5 Cv साम; D7 T1 G3. 4 शर्म; M1. 3 समं (for शमं). —^{b}) B1 संन्यासम् (for व्यायामम्). K3. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2–8 S (T2 G1 om.) जनाः (for तथा). B2 Da केचिच्चैव प्रतिग्रहं (cf. 8^{d}). — B2 Da D4 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. D4 also repeats 7^{cd} after 8^{c}. D6 om. 7^{c}–8^{b}. T1 G2–4 M repeat 7^{cd} after 8^{ab}. —^{c}) K3 D4 नेतं (D4 second time नैतं); D3 नैके; T1 G2–4 M2 (all first time) नैतन् (for नैकं). K3. 5 D4 (both times) तथापरे; Dn D5. 8 न चापरे; G2 (second time) M (M2 first time as in text) Cv न च परं. K5 Da किंचिद्; D3 कंचिद् (for केचिद्). —^{d}) K4 उभये. Dn2 न (for च).

8 T2 G1 om. 8^{abc} (cf. v. l. 6). K3 D6 om. 8^{ab}. (for D6, cf. v. l. 7). B2 Da D4 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. V1 reads 8 on marg. —^{a}) K5 यज्ञमेव; Da जप(Da2 °य)मेके; D1 यज्ञमेकं. — K4 om. (hapl.) 8^{b}–9^{a}; D7 om. (hapl.) 8^{bc}. In T1 G2–4 M, 7^{cd} is repeated after 8^{ab}; in D4, after 8^{c}. —^{d}) K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5–8 S केचिच्चैव; D4 केचिदिव. K5 D3 परिग्रहं (for प्रतिग्रहं). B2 Da सत्यं चापि तथापरे. —^{f}) D6 ध्यायंतम्.

9 K4 om. 9^{a} (cf. v. l. 8). V1 reads 9^{abc} on marg. —^{a}) D2. 3. 5 एके चैव (for राज्यमेके). —^{b}) K2–5 V1 B D (except D1) S प्रजानां (for सर्वेषां). S (except T2 G1) परिपालनात्. —^{c}) Dn1 D6 G2 हित्वा; T2 G1 तथा (for हत्वा). K3. 5 V1 B D (except D1) transp. भित्त्वा and छित्त्वा. T G1. 3. 4 हित्वा (for भित्त्वा). D7 S जित्वा (M4 हित्वा) (for छित्त्वा). —^{d}) Da G1 °शालिनः; M2 °जीविनः (for °शीलिनः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामेष निश्चयः ।
अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः ॥ १०
अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो धृतिः क्षमा ।
प्रजनः स्वेषु दारेषु मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ ११
धनं धर्मप्रधानेष्टं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
तस्मादेवं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय ॥ १२
यो हि राज्ये स्थितः शश्वद्वशी तुल्यप्रियाप्रियः ।
क्षत्रियो यज्ञशिष्टाशी राजशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ १३
असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रग्रहे रतः ।
धर्मे वर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्तेत धर्मवित् ॥ १४
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वने वन्येन वर्तयन् ।
विधिना श्रामणेनैव कुर्यात्कालमतन्द्रितः ॥ १५
य एवं वर्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः ।
तस्यायं च परश्चैव लोकः स्यात्सफलो नृप ।
निर्वाणं तु सुदुष्पारं बहुविघ्नं च मे मतम् ॥ १६
एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः ।
आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ १७
प्रजानां पालने युक्ता दममुत्तममास्थिताः । C. 12. 633 B. 12. 21. 19 K. 12. 21. 20

---

10 ^{b}) K3 D4 इति (for एष). D7 निर्णयः. D5. 8 ब्रवीम्येष विनिश्चयं. — ^{c}) = Manu. 4. 2^{a}; cf. Manu. 4. 148^{c}. Dn2 अद्रोहेण च; D1 अद्रोहेनैव. — ^{d}) D7 योयं धर्मः सनातनः.

11 Cf. 12. 60. 7. G3 om. 11^{a}. — ^{b}) Dn2 D1 स (for सं-). K2 धृतिक्षमा; K3 B2 Da D4 S दमः (T2 °म-) क्षमा (B2 M1. 3 °मा:; G1 °मः); K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 दया दमः; D7 दमक्षमः (for धृतिः क्षमा). — ^{c}) K2. 4. 5 B2. 4. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 M प्रजनं; D7 T1 G प्रजानां (for प्रजनः). Da1 स्वे स्व- (for स्वेषु). — ^{d}) = 6. 38. 2^{d}. G1 श्रीर् (for ह्रीर्).

12 ^{a}) K3 धर्मं धर्म-; K4 धनं धर्मं; K5 V1 B4. 5 Da Dn D1. 6 M2 एवं धर्मं; Bo एवं धर्म्य-; B1 D8 एवं धर्म-; B2 एवंविधं; B3 D3. 5 एवं धर्म्यं; D7 T2 G एतद्धर्मं; T1 M4 एतं धर्मं; M1. 3 एनं धर्म- (for धनं धर्म-). D1 प्रधानेषु; D8 -प्रदानेषु; G1 प्रजानेष्टं. — ^{c}) K2–4 D4 एनं; K5 B Da Dn D2. 3. 5–8 S एतत् (for एवं). — ^{d}) K Da2 D4. 8 प्रति- (for परि-).

13 ^{a}) D8 यो राज्येपि. K1 राज्येंभितः (sic). — ^{b}) K4 तुल्ये. — ^{c}) Dn2 °शिष्टसि; D6. 8 °शिष्टासी. D4 क्षत्रियाया यज्ञमिष्टाशी (sic). — ^{d}) K2. 3. 5 Dn2 D1 G1 राजा; D2 राज्य- (for राज-). K1 शास्त्रास्त्र- (for °र्थ-).

14 B1 om. (hapl.) 14. — ^{b}) K3 साधुना; D4 साधुनां. K3. 5 D4 पालने (for प्रग्रहे). — V1 reads 14^{cd} on marg. — ^{c}) K3. 5 V1 Bo. 2–5 Da2 Dn D1. 2. 4. 6. 8 धर्म-; Da1 धर्म्य-; D7 धर्म्ये; S (except T1 M2) धर्म्ये (for धर्मे). — ^{d}) G1 प्राज्ञो (for प्रजा). K3. 5 धर्मतः (for °वित्). D7 प्राज्ञो धर्मोनुवर्तते.

15 V1 reads 15^{ab} on marg. — ^{a}) D1 -संक्रमित-. K2–5 V1 B Da Dn D2–8 S च (for तु). — ^{b}) D4 वन- (for वने). B4 भारत; D7 S वर्तयेत् (for वर्तयन्). — ^{c}) Ś1 ग्रामनेनैव; K1 श्रामण्ये°; K2 D1 ग्रामणे°; K3 श्रामणा°; K5 V1 Bo. 2–5 Dn1 D2. 3. 5. 6 M4 श्रावणे°; B1 श्रायणे°; Dn2 साधने°; D7 श्रमणे°; D8 Cv श्रवणे°; T2 श्रमगे° (for श्रामणे°). T1 G2–4 विधानमाश्रमाणां वै. — ^{d}) D7 S (except T2 M2) कुर्वन् (for कुर्यात्). K5 B1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 8 कर्माणि; V1 Bo. 2 Da कामम् (for कालम्). D6 कुर्यात्काममतं द्विजः.

16 ^{a}) B2 (marg.; also as in text) G1 एवं यो (for य एवं). K1 B2 (before corr.) राजन्. D4 om. राजा. — ^{b}) K1 D3 स राजा धर्मनिश्चितः; K4 D4 राजधर्मेपि (D4 °र्मे वि-) निश्चितः; T2 G1 राजधर्मविनिश्चयः. — ^{c}) Ś1 K1. 4 चापरश्; D1 वापरश्. — ^{d}) D7 कौसल्या (for लोकः स्यात्). K5 V1 B Da Dn D2. 4. 5. 6. 8 सफलोदयः. — ^{e}) Ś1 K1 T2 G1 Cv च; K3. 5 B Da Dn D2–6 हि (for तु). K3 V1 B D2–5 Cv सुदुष्प्रापं; K5 Dn2 °ष्प्राप्यं; Dn1 सुदुःप्राप्यं. — ^{f}) Da बहुवित्तं. K1 ते (for मे).

17 ^{a}) D7 T G एतद्; M4 एतं (for एवं). D2–5 अनुप्राप्ताः. — ^{b}) Ś1 K4 B2 D1. 4 G1 -धर्म- (for -दान-). — ^{c}) D4 अनृशंसगुणे.

18 ^{b}) K3 धनम्; K4. 5 Bo. 1. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 6 धर्मम् (for दमम्). T2 आश्रिताः. B4 damaged. — ^{a}) K2–5 V1 B Dn Da D2. 3. 5–8 S °णार्थे (for °णार्थं). K1 युध्येन; K5 V1 B Dn D2. 3. 5–8 S युध्यंतः (G1 °ति). — ^{d}) G2–4 संप्राप्य (for °प्ता). K5 V1 B D2. 3. 5–7 प्राप्ता गतिमनुत्तमां; D1 प्राप्ता गतिमुत्तमं (sic).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 683
B. 12. 21. 19
K. 12. 21. 21

गोब्राह्मणार्थे युद्धेन संप्राप्ता गतिमुत्तमाम् ॥ १८
एवं रुद्राः सवसवस्तथादित्याः परंतप ।
साध्या राजर्षिसंघाश्च धर्ममेतं समाश्रिताः ।
अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
विषण्णमनसं ज्येष्ठमिदं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ।
जित्वा चारीन्नरश्रेष्ठ तप्यते किं भवान्भृशम् ॥ २
क्षत्रियाणां महाराज संग्रामे निधनं स्मृतम् ।
विशिष्टं बहुभिर्यज्ञैः क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ ३
ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्यधर्मविधिः स्मृतः ।
क्षत्रियाणां च विहितं संग्रामे निधनं विभो ॥ ४
क्षत्रधर्मो महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः ।
वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ॥ ५
ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन्क्षत्रधर्मेण तिष्ठतः ।

---

19 [a]) Ś1 सवसवास्; K1 तु वसवस्; Da सवरुणास्; G1 तथादित्या°. — [b]) G1 वसवश्च (for तथादित्याः). — [c]) K3 D4 साक्षाद् (for साध्या). — [d]) K2.4 धर्ममेते; G1 °मेनं; G2 शममेतत्. — [e]) G1 प्रमत्तास्तु. Ś1 B1 तथा (for ततः). K4 सर्गं. — [f]) G1 प्राप्तं. K1 सुकर्मभिः.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Dn D1–7 T G1.3 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Dn T1 G4 देवस्थानवाक्यं; M1.3 बृहस्पतिवचननिर्देशनं; M2 बृहस्पतिवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B2–4 Da1 Dn D2.7 (marg.) S 21 (as in text); D8 20. — *Śloka no. :* Dn1 21.

22

1 D8 om. the ref. — [a]) K5 B Dn D2.3.5.7.8 T G अस्मिन्; Ca तस्मिन् (as in text). K3 om. वाक्यान्तरे. K5 Dn D8 एवांतरे. Da एतस्मिन्नंतरे वाक्यं. — [c]) K5 V1 B Da Dn D2.3.5–8 S निर्विण्ण- (for विषण्ण-). K3 D4 -वदनं. — [d]) D8 इति (for इदं). K5 V1 B Da Dn D2.3.5–8 S अच्युतं (B1 अव्रुत); D1 अब्रवीत् (for ईश्वरम्).

2 Before 2, B2 Da D7 ins. अर्जुन उवाच. — [a]) B1 क्षेत्र- (for क्षत्र-). K5 D8 सर्वज्ञ (for धर्म°). — [b]) B1 प्राप्यं; D2.8 प्राप्तं. K5 V1 B Dn D2.3.5–8 S सुदुर्लभं (for अनुत्तमम्). — [c]) M2 भित्त्वा (for जित्वा). K2.4 D1 [अ]प्यरीन्. — [d]) G1 तप्यसे. K5 Dn भृशं भवान् (by transp.). D8 तप्यते कीदृशं भवान्.

3 [a]) K1 om. (hapl.) from महाराज up to क्षत्रियाणां (in 4[c]). — [b]) K5 V1 B0.1.3–5 D (except D4.7) G2 मतं (for स्मृतम्). — [c]) Dn1 विशिष्टैर्. — [d]) K4 D8 °धर्ममनुस्मरन्; B Dn D2.3.5.6 °धर्मविधिः स्मृतः.

4 K1 om. up to क्षत्रियाणां (cf. v. l. 3). B0.1 om. (hapl.) 4[ab]. — [a]) B2 Da ब्राह्मणस्य. Ś1 K2.4 D1 दमस्; T1 G3.4 जपस् (for तपस्). — [b]) K4.5 B2–5 Da D2.3.5 एष; D8 प्रेत- (for प्रेत्य-). Da1 -धर्मविधः. — D7 om. (hapl.) 4[c]–5[b]. — [c]) K3 D4 T2 G1 तु; V1 B D2.3.5.6 T1 G2–4 M हि (for च). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 S निधनं (for विहितं). D8 क्षत्रियाणां महाराज. — [d]) K5 V1 B0.2.3 (marg.).5 Da Dn1 D6.8 S विहितं (G1 °तः); B1.3.4 Dn2 D2.3.5 नियतं (for निधनं). K4.5 V1 B D (D7 om.) S प्रभो (Dn2 मतं) (for विभो).

5 D7 om. 5[ab] (cf. v. l. 4). — [a]) Dn3 D3.5.6 क्षात्रधर्मो; G2 क्षत्रधर्मे. Da1 महाराज. — [b]) Dn2 शास्त्रनित्य; G1 शस्त्वच्छस्य (sic). — [c]) Dn1 वध्यश्च; M4 वधं च.

6 D6 om. 6. — [a]) K5 तद्; B3 D3 ते; D4 वै (for चेद्). — [b]) K1 °धर्मे तु. K5 V1 B Da Dn D2.3.5.8 S वर्ततः (for तिष्ठतः). — [d]) K1 क्षात्रं. K5 (V1) B Da Dn D2.3.5.8 ब्रह्मसंभवं; V1 D7 S °संहि(

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंस्थितम् ॥ ६
न त्यागो न पुनर्याच्ञा न तपो मनुजेश्वर ।
क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्वोपजीवनम् ॥ ७
स भवान्सर्वधर्मज्ञः सर्वात्मा भरतर्षभ ।
राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः ॥ ८
त्यक्त्वा संतापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि ।
क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसंहतम् ॥ ९
जित्वारीन्क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।
विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ॥ १०
इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः कर्मणा क्षत्रियोऽभवत् ।
ज्ञातीनां पापवृत्तीनां जघान नवतीर्नव ॥ ११
तच्चास्य कर्म पूज्यं हि प्रशस्यं च विशां पते ।
तेन चेन्द्रत्वमापेदे देवानामिति नः श्रुतम् ॥ १२
स त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः ।
यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्र चिराय विगतज्वरः ॥ १३
मा त्वमेवंगते किंचित्क्षत्रियर्षभ शोचिथाः ।
गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिम् ॥ १४
भवितव्यं तथा तच्च यद्वृत्तं भरतर्षभ ।
दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ १५ C. 12. 650 B. 12. 22. 15 K. 12. 22. 13

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

°जि°; T2 G1.2 °मि)तं.

7 a) K2 न त्यागेन; D1 नित्यागेन. K1.3.5 V1 B Da Dn D2-8 S यज्ञो; K4 योगो; D1 यागा (for याच्ञा with Ś1 K2). — b) Ś1 तापसा; K1 तपो वा; K2.4 D1 तथैव (for न तपो). K2.4 B1 D1 मनुजाधिप; K3 मनुजेश्वरः. — d) K4 B5 D1-3.5.7.8 T G M2 परस्योप°; B2 परार्थोप°; D4 परश्रोप°. V1 -जीविनम्; M1.3 -जीवितं.

8 a) Ś1 M4 सभावान्; M2 स्वभावात् (for स भवान्). — b) K3.5 V1 B Dn D2-8 S धर्मात्मा (for सर्वा°). — d) D2 लोकेदृष्टः; D7 T G दृष्टलोक°. Bo.1.4 (m as in text) D3 (*inf. lin.*).5 -परापरः; D3.5 (marg.).7 -पराक्रमः; D8 -परायणः.

9 a) K1 त्यक्ते. K4 संतापजै शोके (sic). B3 लोकं (for शोकं). — b) = (var.) 33. 8^b. Ś1 K2.4 D1 T1 G M दंसितो; Bo दंसतो. B4 Da कर्मणा; D6 कर्मसु; M कर्मणे (for कर्मणि). — c) D8 विशेषज्ञ (for °षेण). — d) G1 यज्ञ° (for वज्र°). Ś1 K1.3 V1 Bo.2-5 Da D2-5.7.8 G2-4 M2 -संहितं; K3.5 Dn -संनिभं; B1 -संभृतं; T2 G1 -संमितं (for -संहतम्). Cnp विजयं धर्मसंहितं.

10 a) B2 Da हत्वा (for जित्वा). Ś1 K1 [अ]रिं. — c) K1 विजितारिर्; Da विजित्यात्मा; D2.3.5.6 (marg.) विदितार्थो; D6 विजितास्ति; D8 विदितात्मा. D1 जितात्मा मनुषश्रेष्ठ. — d) D1.6 यज्ञदानं (for °दान°). Bo [ऽ]भवत् (for भव).

11 a) D1 वै ब्राह्मणः; G1 वैश्रवणः; Ca as in text. B2 इंद्रश्रेष्ठत्वमाकांक्षन्. — b) K2.3.5 V1 B Dn D2-5.7.8 S क्षत्रियः कर्मणा (by transp.). K5 G3 M4 भवेत्; D1 [ऽ]भवात्. D6 क्षत्रियः समपद्यत. — c) Dn S पापवृत्ता(Dn2 °त्रा)नां; D4 °वर्तानां; D6 °बुद्धीनां (for °वृत्तीनां). — d) = 2. 22. 18^b: B. 9. 51. 36^b; Ṛ.V. 1. 84. 13; Tait. Br. 1. 5. 8. D7 नवतिर्. Ca cites नवतीर्नव and glosses दशाधिकाष्टशतानि.

12 a) D2.3.5.8 तथास्य; M2 तथान्यत्. K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5-8 S (except M2) च; D4 वै (for हि). — b) D7 S (except G2) प्रशस्तं; D3 प्रशास्यं. D4 ते (for च). — c) K2 D4 चंद्रत्वम्. K5 Dn तेनेंद्रत्वं समापेदे; D8 तेनेवेंद्रत्वमा°. Ca cites इन्द्रत्वं. — d) M2 न (for नः). T1 G2.3 श्रुतिः.

13 a) K1 D1 यज्ञं. Da D7 S बहुविधैर् (for महाराज). — b) V1 भूरिदक्षिणैः; Da वर°. — c) K1.2 D1 मनुष्येषु.

14 a) D7 एवंविधे. — b) T G1.2.4 M1.2 शोचथाः. K5 Dn1 शोचेथाः क्षत्रियर्षभ; Dn2 शोचेता भरतर्षभ; G3 क्षत्रियस्य विशोचथाः. — V1 reads 14^{cd} on marg. — c) D6 क्षात्र°; T2 M2 शस्त्र° (for क्षत्र°). — d) Da1 शस्त्रभूतां; Da2 °भूतां. D1 परं (for परां).

15 V1 reads 15^{ab} on marg. — b) Bo.1.4.6 प्रवृत्तं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२३.

C. 12. 651
B. 12. 23. 1
K. 12. 23. 1

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयो गुडाकेशेन भारत ।
नोवाच किंचित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १
बीभत्सोर्वचनं सम्यक्सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्मृतो गार्हस्थ्य आश्रमः ॥ २
स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि ।
न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ॥ ३
गृहस्थं हि सदा देवाः पितर ऋषयस्तथा ।
भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान्भजस्व महीपते ॥ ४
वयांसि पशवश्चैव भूतानि च महीपते ।
गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ५
सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः ।
तं चराविमनाः पार्थ दुश्चरं दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ६
वेदज्ञानं च ते कृत्स्नं तपश्च चरितं महत् ।
पितृपैतामहे राज्ये धुरमुद्वोढुमर्हसि ॥ ७
तपो यज्ञस्तथा विद्या भैक्षमिन्द्रियनिग्रहः ।

B2 Da नृपसत्तम (for भरतर्षभ). — c) D7 G8 दृष्टं (for दिष्टं). V1 राजशार्दूलं; Da नृपशार्दूल; M4 नर°. — d) Da1 D6 इति वर्तितुं; D1 अतिवर्तितं.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 (on marg.) B Da Dn D1-7 T G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* K5 Dn T G2. 4 अर्जुनवाक्यं; M1-3 इंद्रनिदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B3. 4 Da1 Dn D2. 7 (marg.) S 22 (as in text); D8 21. — *Śloka no. :* Dn1 D1. 8 15.

23

1 D6. 8 om. the ref. — a) D1 उक्तं; D8 उक्त्वा (for उक्तस्). — b) K3. 5 V1 B Dn D2-6. 8 पांडवः (D8 °व); Da2 भारतः; T2 G1 धीमता (for भारत). — c) K1. 3 B Da1 Dn1 D1. 2. 4. 6. 8 M4 कौरव्य; M2 कौरव्यं; M4 (*inf. lin. sec. m.*) वचनं (for कौरव्यस्). — d) G1 तदा (for ततो).

2 Before 2, K4. 5 V1 B Dn D2. 3. 5-7 T2 G M ins. व्यास उवाच. — a) K5 Dn सौम्य; Da श्रुत्वा (for सम्यक्). — b) K3 मतम्; D4 ऋतम् (for सत्यम्). — c) K5 D4 शास्त्रे; Ca शास्त्र- (as in text). D4 [अ]परो (for परो). — d) K2. 4 B2 D1 श्रुतो; K5 Dn G3 स्थितो (for स्मृतो). K4. 5 B1. 4 Da D1-3. 8 गार्हस्थ; Dn G3 गार्हस्थ्यम् (for °स्थ्य). K4 B1 Da आश्रमे; Dn G3 आश्रितः.

3 a) G1 स (for स्व-). Ś1 K1 च हि (for चर). D4 धर्मज्ञे. — K3 reads 3^b–4^b on marg. — b) B1 यथाकामं; Da D2. 3. 5. 8 यथाशक्ति; D7 S शास्त्रदृष्टं (for यथाशास्त्रं). K1 यथा विधिः. — d) D4 महीपते (for विधीयते).

4 G2 om. 4c. K3 reads 4^{ab} on marg. — a) Da गृहस्थस्य (Da2 °श्र); D8 गृहस्था हि; T1 G3. 4 गृहिणं हि. — b) K1 पितरो (for पितर). K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2-8 S (G2 om.) पितरोतिथयस्तथा; K4 D1 ऋषयः पितरस्तथा; text as in Ś1 only. — c) D1 -लिप्यंते; S (G2 om.) -लि(M4 -ल)प्संते (for -जीवन्ति). — d) K3. 5 V1 B Da Dn D2-8 T1 G3. 4 M भरस्व; G1 हरस्व (for भजस्व).

5 b) K3. 5 V1 B Dn D2-8 S जनाधिप; Da जनानि च (for महीपते). — 5^{cd} = (var.) Manu. 3. 78. — c) D6 अवधार्य च (for एव धार्यन्ते). — d) K3. 5 V1 B Dn D2-8 T G तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी (D7 T G °मः; D8 °माः); M तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमः.

6 a) G1 योयं. K3 एषां तु (for एतेषाम्). Da1 सोयं चतुर्वर्णा तेषाम् (sic). — b) Ś1 K2 G8 दुरावरः; K1 (before corr.) M2. 3 दुराचराः; K1 (by corr.) च दुश्चरः; D1 दुरावसः. — c) K5 Dn [अ]द्य विधिं; V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 [आ]शु विधिं (for [अ]विमनाः). — d) V1 योधार्यो (for दुश्चरं).

7 With 7^{ab}, cf. 11^{ab}. — a) Da D7 S हि (for च). — b) B2 सु- (for च). K5 Da1 Dn [आ]चरितं. G8 तपश्चरति तं महत्. — c) K3. 5 V1 B Da Dn D2-8 S °महं राज्यं. — d) K3. 5 V1 B Dn D2-6. 8 S धुर्यवद्; Da धूर्यवद्; D7 भार्यवद् (for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ध्यानमेकान्तशीलत्वं तुष्टिर्दानं च शक्तितः ॥ ८
ब्राह्मणानां महाराज चेष्टाः संसिद्धिकारिकाः ।
क्षत्रियाणां च वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ॥ ९
यज्ञो विद्या समुत्थानमसंतोषः श्रियं प्रति ।
दण्डधारणमत्युग्रं प्रजानां परिपालनम् ॥ १०
वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा ।
द्रविणोपार्जनं भूरि पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥ ११
एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विशां पते ।
इमं लोकममुं लोकं साधयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १२
तेषां ज्यायस्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते ।
बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ॥ १३
एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन्संसिद्धिकारिकाः ।
अपि गाथामिमां चापि बृहस्पतिरभाषत ॥ १४
भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ १५
सुद्युम्नश्चापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात् ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ १६ C. 12 666 B. 12. 23. 16 K 12. 23. 16

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

धुरमुद्-). B_3 (marg.) शौचमर्हसि (also वोढुमर्हसि).

8 ^{a}) T_2 G_1 दमो (for तपो). D_4 यज्ञास्. B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ क्षमा ; T_2 G_1 तपो (for तथा). K_3 विज्ञा. — ^{b}) $K_{2.3.5}$ V_1 B (except Bo) Da_1 Dn $D_{1.3.5-8}$ G_1 भैक्ष्यम् ; D_4 भिक्ष्यम्. $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-8} S ·संयमः (for ·निग्रहः). — After 8^{ab}, T_1 $G_{3.4}$ read 10^{a}–11^{b} and G_2, 10^{ab} and 11^{ab} (for the first time), repeating them in their proper places. — ^{c}) T_1 G_{2-4} तथा हि (for ध्यानम्). K_3 V_1 B $D_{2.3.5}$ G_2 $M_{2.4}$ ·शीलित्वं. D_7 ध्यानमेकांततः शीलस्. — ^{d}) K_1 तुष्टिं. $Bo_{.2-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ G_2 ज्ञानं (for दानं).

9 ^{a}) D_7 ब्राह्मणानामियं चेष्टा. — ^{b}) $K_{1.5}$ V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T G_{2-4} चेष्टा ; Da चेष्टां ; D_7 ज्ञान-. K_1 T_2 G_1 $M_{1.3}$ -कारकाः ; K_5 V_1 B Dn $D_{3.5-8}$ T_1 G_{2-4} कारिका ; D_2 -कारिणी (for ·कारिकाः). — ^{c}) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S (except M_2) तु ; D_4 नु (for च). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 तथापि ; T $G_{1.3.4}$ त्वयापि ; M_2 तवाभि-. K_3 D_4 विदिताः. Da प्रभो (for पुनः). D_7 तच्चापि विहितं मम.

10 T_1 $G_{3.4}$ read 10^{a}–11^{b} and G_2, 10^{ab} and 11^{ab} (for the first time) after 8^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) T_1 G_{2-4} (all first time) ध्यानं ; M_1 यज्ञ- (for यज्ञो). Dn_2 यज्ञो विज्ञानमुत्थानम्. Ca cites समुत्थानं (as in text). — ^{b}) T_1 G_{2-4} (all first time) संतोषश्च. — ^{c}) $K_{3.5}$ V_1 B Dn D_{2-8} S (T_1 $G_{3.4}$ both times) उग्रत्वं (for अत्युग्रं). — ^{d}) B_4 पालनं परं (for परिपालनम्).

11 For the first occurrence of 11^{ab} in T_1 G_{2-4}, cf. v. l. 8. V_1 reads 11 on marg. T_2 G_1 om. 11^{ab}. With 11^{ab}, cf. 7^{ab}. — ^{b}) K_1 यथा ; D_7 T_1 (first time as in text) G_2 (both times). $_{3.4}$ (both first time as in text) महत् (for तथा). — ^{c}) Dn_2 द्रविणोपार्जवं ; D_7 S द्रविणं चार्जितं (T_2 °णस्यार्जनं ; G_{2-4} °णं स्वार्जितं ; M_4 °णं त्वार्जितं). — ^{d}) $K_{3.5}$ V_1 B Dn $D_{2-6.8}$ पात्रे च. B_3 (m as in text) प्रतिपालनं. D_7 S सम्यग्वै दंडधारणं (G_1 °रिणं).

12 ^{a}) D_7 S लोके चत्वारि (for राज्ञां कर्माणि). — ^{c}) D_6 इदं (for इमं). $K_{3.5}$ V_1 B Dn D_{2-8} चैव (for लोकं). S साधयंति (G_2 °ते) परे (G_1 °रं ; M_1 °रो) लोके. — ^{d}) D_7 S मानवानिति. $Bo_{.4}$ (m as in text) [इ]ह (for [इ]ति). G_1 विश्रुतं.

13 ^{a}) K_5 V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_1 G_{2-4} M एषां ; D_7 एषो ; T_2 G_1 एतज्. Dn_2 राज्याय ; Da S ज्यायश्च ; D_7 [ऽ]ध्यायश्च. — ^{c}) $D_{1.7}$ क्षत्रियो. — ^{d}) K_1 बलं (for बले).

14 D_4 om. 14. — ^{a}) K_5 Dn विद्याः ; V_1 $B_{1.5}$ $D_{2.6.8}$ श्रेष्ठाः (for चेष्टाः). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $G_{1.2}$ ·कारकाः. — ^{c}) $K_{2.4}$ D_1 अत्र ; K_3 अथ (for अपि). D_7 T_1 $G_{3.4}$ गाधाम्. K_3 $D_{2.3.7}$ S (except M_2) चात्र ; B_2 राजन् ; Dn D_6 चैव ; D_8 चाह (for चापि). — ^{d}) $K_{3.5}$ B Dn D_{2-8} S (except G_1) अगायत (for अभाषत).

15 = (var.) 2. 50. 21 : 5. 33. 49 : 12. 57. 3 : B. 13. 36. 16 ; Śukranīti IV. 7. 303. — ^{a}) B_4 (marg. ;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२४.

C. 12. 667
B. 12. 23. 17
K. 12. 23. 17

युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्कर्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः ।
संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं नृपम् ॥ १
व्यास उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शङ्खश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ संयतव्रतौ ॥ २
तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक्पृथक् ।
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ॥ ३
ततः कदाचिल्लिखितः शङ्खस्याश्रममागमत् ।
यदृच्छयापि शङ्खोऽथ निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥ ४
सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
फलानि शातयामास सम्यक्परिणतान्युत ॥ ५
तान्युपादाय विस्रब्धो भक्षयामास स द्विजः ।
तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागमत् ॥ ६
भक्षयन्तं तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत् ।
कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥ ७
सोऽब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमुपस्पृश्याभिवाद्य च ।
इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥ ८

---

also as in text) नाथयति; Dn$_2$ निगिलति. —^{b}) Ś$_1$ M$_2$ सर्पा; K$_{2.4}$ D$_1$ सर्पान्; D$_7$ T G M$_{1.3.4}$ सर्पौ (for सर्पो). Da$_1$ बलि- (for बिल-). S -शयाविव. —^{c}) T$_1$ क्षत्रियं (for राजानं). D$_7$ S चाप्ययोद्धारं. —^{d}) D$_4$ चाप्रवासनं; G$_1$ °सिनः.

16 ^{a}) Bo.$_{1.3}$ (m as in text) प्रद्युम्नश्; Da$_1$ श्रूसुम्नश्; D$_8$ सुद्युम्नं. —^{c}) Da लब्धवान्.

Colophon om. in K$_{3.5}$ V$_1$ B Da Dn D$_{2-6.8}$. — *Sub-parvan :* K$_{1.2.4}$ D$_{1.7}$ T G$_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* T$_1$ G$_{2-4}$ व्यासवाक्यं; M$_{1-3}$ गृहस्थाश्रमस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D$_7$ S 23 (as in text; but G$_2$ [erroneously] 13).

24

1 D$_8$ om. the ref. —^{a}) Da$_2$ D$_4$ M$_2$ भगवान्. —^{b}) Da$_1$ सद्युम्नो; Da$_2$ सुद्युस्नो. —^{c}) B$_2$ Da D$_7$ T$_1$ G$_{1.3.4}$ सिद्धिं परमिकां प्राप्तः. —^{d}) K$_1$ D$_7$ M$_4$ नृप; D$_1$ G$_4$ नृपः; D$_4$ नयं (for नृपम्).

2 D$_3$ om. the ref. Ś$_1$ K$_1$ व्यासदेवः; G$_1$ भगवान्. T$_2$ G$_1$ om. 2^{ab}. —^{c}) B$_1$ चैव (for चास्तां). —^{d}) K$_{3.5}$ B$_2$ Dn D$_8$ शंसितव्रतौ; V$_1$ Bo.$_{1.3-5}$ Da D$_{2-7}$ S संशित°.

3 ^{a}) Ś$_1$ अवसथाव्. —^{c}) Ś$_1$ K Dn D$_1$ G$_2$ नित्यं (for नित्य-). Da$_2$ दक्षैर् (for वृक्षैर्). —^{d}) Bo.$_5$ उपेतैर्; G$_{3.4}$ उपेतो. Ś$_1$ (*sup. lin.* as in text) बाहुदा नृप; K$_{3.4}$ D$_1$ भरतर्षभ. Ca. v cite बाहुदामनु (as in text). D$_7$ उपेता बहुधामनः (sic).

4 ^{b}) K$_5$ Dn आगतः; D$_1$ आगतं; D$_2$ आगत् (submetric). —^{c}) K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5-8}$ T G$_{2-4}$ M transp. अपि and अथ. K$_3$ D$_4$ T$_2$ च (for [ऽ]पि). K$_3$ D$_4$ [ऽ]पि; T$_2$ G$_1$ च (for [अ]थ).

5 ^{a}) Bo सोपि (for सोऽभि-). —^{b}) K$_3$ चक्रस्य; Da चक्रम्य; D$_4$ चक्राम्य; D$_7$ शंखमल्; T G$_{1.2.4}$ चंक्रमन्; G$_3$ M$_{1.3.4}$ चक्रमल्; M$_2$ चंक्रमल् (for शङ्खस्य). K$_5$ B$_1$ Da D$_7$ T G$_{1.3.4}$ तथा (for तदा). —^{c}) K$_5$ B$_3$ Dn पात° (for शात°). —^{d}) Da परिणतान्पुनः D$_4$ द्विजमादायसस्तथा (sic).

6 D$_4$ om. 6^{ab}. —^{a}) Dn अभ्युपा° (for तान्युपा°) K$_4$ Dn$_1$ विस्रब्धौ; Bo.$_2$ D$_8$ विश्रब्धो. —^{b}) G$_1$ वै; M$_2$ तद् (for स). —^{c}) Dn$_1$ अस्मिंश्च. K$_3$ D$_{3.7.8}$ [ए]वं (for [ए]व). —^{d}) D$_1$ शांखोपि; D$_6$ शंखस्य. K$_1$ आगत् (submetric); K$_5$ Dn D$_4$ आगतः (for °मत्).

7 ^{a}) D$_{2.3.5.8}$ च तं; D$_4$ नु तं; T$_1$ ततो; G$_{2-4}$ तदा (for तु तं). Ś$_1$ K$_{1.2}$ दृष्ट्वा तं (by transp.). —^{d}) K$_{3.5}$ D$_{4.7}$ S खादसे केन हेतुना.

8 ^{a}) V$_1$ Da$_1$ G$_2$ श्रेष्ठम् (for ज्ये°). —^{b}) V$_1$ B D (except D$_{4.7}$) उपसृत्य; G$_1$ °गम्य. —^{c}) V$_1$ इतः प्रती-; Da इतो गृहाद्; D$_1$ एत एव (for इत एव). —^{d}) Da$_2$ नयेति.

9 ^{a}) B$_5$ Dn D$_2$ तथा; D$_7$ S ततः (for तदा),

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

तमब्रवीत्तदा शङ्खस्तीव्रकोपसमन्वितः ।
स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ।
गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म प्रथयस्व वै ॥ ९
अदत्तादानमेवेदं कृतं पार्थिवसत्तम ।
स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालय ।
शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥ १०
इत्युक्तस्तस्य वचनात्सुद्युम्नं वसुधाधिपम् ।
अभ्यगच्छन्महाबाहो लिखितः संशितव्रतः ॥ ११
सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम् ।
अभ्यगच्छत्सहामात्यः पद्भ्यामेव नरेश्वरः ॥ १२
तमब्रवीत्समागत्य स राजा ब्रह्मवित्तमम् ।
किमागमनमाचक्ष्व भगवन्कृतमेव तत् ॥ १३
एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्नमिदमब्रवीत् ।
प्रतिश्रौषि करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥ १४
अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि पुरुषर्षभ ।
भक्षितानि मया राजंस्तत्र मां शाधि माचिरम् ॥ १५

सुद्युम्न उवाच ।

प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥ १६
स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः । C. 12. 664 B. 12. 23. 34 K. 12. 23. 34

—^{b}) V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 -रोष- (for -कोप-). —^{c}) K2 D1 कृत्वा (for त्वया). K3. 5 D4 स्तेयं कृतमिदं तात. —^{d}) K2 M1 [अ]ददता. —^{f}) D7 स्वकर्म. B Da Dn D2. 3. 5–8 T2 G1 कथयस्व (for प्रथ°). Da2 मे (for वै). — After 9, B3 (marg.) ins.:

28* लिखितोऽथ तदा गत्वा भ्रातुर्वाक्येन चोदितः ।
सुद्युम्नविषयं राजन्नुवाचेदं सुदुःखितः ।

10 Before 10, B3 ins. लिखित उवाच. —^{a}) K6 Dn एवं हि; V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 6 एवं मे; B2 Da D7 S एतन्मे; D4 corrupt (for एवेदं). —^{b}) K4 कृते; M1. 3 कृतः. —^{c}) K1 तेन (for स्तेनं). V1 Bo मा (for मां). B2 Da1 [इ]ह; Da2 ह (for च). —^{e}) Dn2 कारय. K5 D3. 7 S चोरस्य. —^{f}) D1 सम-; D6 यम- (for मम). B2 Da नरेश्वर; D1 धराधिप; D5 नराधिपं (for °धिप).

11 Dn2 reads 11^{ab} on marg. —^{b}) D6 सुद्युम्नः. V1 B Dn D2. 3. 5–8 स (Dn1 तं) नराधिपं (D6 °पः); M4 वसुधाधिपः. —^{c}) K1 अभ्यगच्छं; D1 अभ्यागच्छन्. V1 Bo–2 Dn S (except M4) महाभागो. —^{d}) K4 संश्रित-; K5 संसित-; Dn1 D2–5. 8 शंसित-; D1 शंशत- (for संशित-).

12 ^{a}) K2. 4 D1 त्वनुपालेभ्यः; K5 त्वथ राजेंद्रः; D5 तंतपालेभ्यः; D5 (*inf. lin.*). 7 G1 तं तु पौरेभ्यः; T1 G2–4 द्वारपालेभ्यः; T2 त्वंतपारेभ्यः; Ca cites अन्तपालेभ्यः. —^{b}) D7 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). —^{c}) T1 G2–4 अभ्यागच्छत्; M3 अभ्यगच्छन्. D2. 3. 5 महाभागः; D4 महात्मानं; D8 महाबाहो (for सहामात्यः). —^{d}) K3 B2 D4 जनाधिपः (B2 °प); K5 T1 G4 नराधिपः; V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 M4 जनेश्वरः; D7 T2 G1–3 नराधिप. M1. 3 प्रीत्या चैव जनेश्वर.

13 ^{a}) K3 D4 शमात्मानं; K5 महात्मानं; V1 B Da Dn D1–3. 5–8 S समागम्य. —^{b}) K5 संसितव्रतं; B Dn D2. 3. 5. 6. 8 धर्मवित्तमं. D7 T G राजा ब्राह्मणसत्तमं. —^{d}) Dn2 D4 M2. 4 भगवान् (D4 सर्वथा also). K3 D4 कृतवानसि. B3 Da ते; B4 च (for तत्).

14 ^{a}) K3. 5 B2 Da D4. 7 S तु (for स). K3. 5 B2 Da D4 ब्रह्मर्षिः. —^{b}) B2 Da D7 S राजानम् (for सुद्युम्नम्). —^{c}) K2. 3. 5 V1 B D S Cv प्रतिश्रुत्य; K4 प्रतिश्रुति (for °श्रौषि). Dn2 करिष्ये तु; Cv [अ]करिष्येति. —^{d}) Ś1 K1 श्रुतं (for श्रुत्वा). M4 तं (for तत्).

15 ^{b}) Ś1 K1 भरतर्षभ; K2. 4 नृपसत्तम; V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 मनुजर्षभ; B2 Da पृथिवीपते; D1 भूपसत्तम (for पुरुषर्षभ). — T1 om. (hapl.) 15^{c}–16^{d}. —^{c}) B5 महाराजंस्; Dn महाराज. —^{d}) D1. 7 S (T1 om.) मा (for मां). K5 Da1 साधि (for शाधि); — After 15, Ś1 K1. 2. 4 D1 read an addl. colophon.

16 D8 om. the ref. T1 om. 16 (cf. v. l. 15). —^{b}) K1 -धारिणे; D1 -दारिणी (for -धारणे). —^{c}) T2 अनुज्ञातुम्; G1 अनुज्ञाम्; Cv °ज्ञायाम् (as in text). V1 ततो (for तथा). —^{d}) K3 D4 राजा (for हेतुः). D7 G1 M1. 3. 4 स्यां. Ś1 ब्राह्मणः प्रभुः; K1. 5 °णर्षभः; K2 D1 °णः प्रभो.

17 ^{a}) Ś1 अभ्यनुज्ञाता; K1 यद्यनुज्ञाता. Cv as in text. —^{b}) B1 शुचिकामी; Cnp श्रुतकर्मा. B2 Da समाहितः. K3. 5 D4 गच्छ ब्रह्मन्यथेप्सितं. —^{c})

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 684
B 12. 23. 34
K 12. 23. 34

ब्रूहि कामानतोऽन्यांस्त्वं करिष्यामि हि ते वचः १७

व्यास उवाच ।

छन्द्यमानोऽपि ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।
नान्यं वै वरयामास तस्माद्दण्डादृते वरम् ॥ १८
ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।
करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥ १९
स गत्वा भ्रातरं शङ्खमार्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।
धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ २०

शङ्ख उवाच ।

न कुप्ये तव धर्मज्ञ न च दूषयसे मम ।
धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥ २१
स गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवान्पितॄनृषींश्चैव मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ २२

व्यास उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ॥ २३
प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसंनिभौ ।
ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ॥ २४
ततस्तमब्रवीच्छङ्खस्तपसेदं कृतं मया ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूद्दैवमेव विधीयते ॥ २५

B_2 तु; D_7 त्वां; G_2 स्वं (for त्वं). — ^{d}) B_2 Da च ते; D_1 हितं (for हि ते).

18 Bo D_8 om. the ref. — ^{a}) K_3 V_1 Bo–3 D_6 स च्छंद्यमानो; K_6 $B_{4.5}$ Dn_1 $D_{2-5.8}$ M_{1-3} संछंद्यमानो; Da स च्छंदमानो; Dn_2 स्वच्छंदमानो; D_7 T चोछंद्यमानो; $G_{1.3.4}$ संचोद्यमानो; G_2 संछेद्यमानो; M_4 संह्रत्यमानो (for छन्द्यमानोऽपि). B_1 महर्षिः; T $G_{1.3.4}$ M_4 विप्रर्षिः. $K_{2.4}$ D_1 ब्रह्मर्षिश्छंद्यमानोपि (by transp.). — ^{c}) K_3 नान्यत्र-; K_4 नान्ये वै; B_1 नान्यत्स; D_4 नान्यात्यु (corrupt); M_{1-3} नान्यत्र (for नान्यं वै). K_6 V_1 Bo_{2-5} Da $D_{2.3.5.8}$ स; D_6 सं-; D_7 T G च; M_4 तु (for वै). — D_4 om. (hapl.) 18^d–19^c. — ^{d}) K_2 व्रतं; T_1 G_{2-4} परं (for वरम्).

19 D_4 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). B_1 om. 19^a–20^b. — ^{c}) K_6 करौ प्रक्षेद°; Dn_2 स करौ छेद°; G_1 करौ प्रच्छाद°. — ^{d}) Da_1 धनदंडो. K_1 कृतागसः (for जगाम सः).

20 B_1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{c}) T_1 G_{2-4} भगवन् (for दुर्बुद्धेर्). B_2 धृतदंडोस्मि दुर्बुद्धिर्. — ^{d}) Dn_1 भवांस्तत्; D_4 भगवान्; T_1 G_{2-4} मम त्वं (for भगवन्).

21 D_8 om. the ref. — ^{b}) Dn त्वं; $D_{2.3}$ सं-; D_8 त[द्] (for च). $Ś_1$ श्रमयसे; K_1 corrupt (for दूष°). — After 21^{ab}, S ins.:

29* सुनिर्मलं कुलं ब्रह्मस्मिञ्जगति विश्रुतम् ।

— ^{c}) K_3 D_4 तात; M त्वया (for तु ते). D_7 T_1 G_{2-4} धर्मस्त्वया हतो भूयांस्; T_2 त्वयाधर्मो कृतो भूयांस्; G_1 अधर्मस्त्वया कृतो भूयांस् (hypermetric). — ^{d}) K_3 D_4 तत्र; D_5 तेन; D_8 कृतास् (for ततस्). Da_1 निक्रितिः; Ca निष्कृतिः (as in text).

22 ^{a}) $Ś_1$ बाहुजां. D_7 स्नात्वा (for शीघ्रं). — ^{c}) $K_{3.5}$ B D S ऋषीन्पितॄंश् (by transp.). — ^{d}) D_8 भात्रधर्मे (for मा चाधर्मे). D_8 G_3 कृताः. — After 22, S ins.:

30* ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ।
महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ।
न स्तेयसदृशं ब्रह्मन्महापातकमस्त्युत ।
जगत्यस्मिन्महाभाग ब्रह्महत्यासमं हि तत् ।
सर्वपातकिनां ब्रह्मन्दण्डः शारीर उच्यते ।
तस्करस्य विशेषेण नान्यो दण्डो विधीयते ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रोऽथ वा द्विजः ।
सर्वे कामकृते पापे हन्तव्या न विचारणा ।
राजभिर्धृतदण्डा वै कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ।
उद्धृतं नः कुलं ब्रह्मन्त्राज्ञा दण्डे धृते त्वयि ।

[(L. 1–2) Cf. Manu. 11. 54. — (L. 3) T_1 $G_{2.4}$ ह; G_3 हि (for [उ]त). — (L. 9–10) cf. Manu. 8. 318.]

23 V_1 D_8 S om. the ref. — ^{a}) $D_{5.8}$ ततस् (for तस्य). Bo [ए]तद् (for तद्). — ^{b}) K_3 Bo Da_1 $D_{4.7}$ T_2 $G_{3.4}$ M_4 °तस्तथा; G_2 °तस्य च (for °तस्तदा).

24 ^{ab}) D_7 S करौ तस्य (G_3 °स्यां) ततो (by transp.). — ^{c}) T_1 G_{2-4} सविस्मयो; G_1 सुविस्मितो.

25 ^{b}) K_3 मया कृतं (by transp.). — ^{c}) B_1 ते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

लिखित उवाच ।

किं तु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते ।
यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥ २६

शङ्ख उवाच ।

एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ।
स च पूतो नरपतिस्त्वं चापि पितृभिः सह ॥ २७

व्यास उवाच ।

स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेष्ठो वै तेन कर्मणा ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ २८
एष धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनम् ।
उत्पथेऽस्मिन्महाराज मा च शोके मनः कृथाः ॥ २९
भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम ।
दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुण्डनम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।

पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमर्थवत् ॥ १
अरण्ये वसतां तात भ्रातॄणां ते तपस्विनाम् । C. 12. 699 B. 12. 24. 2 K. 12. 24. 2

तत्र; Dn_1 तत्र वि· (for तेऽत्र वि·). $D_{2.3.5.8}$ विशंका मा च तेत्राभूद्. —[d]) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_2 दैवमत्र; $D_{4.7}$ T_1 G M एवमत्र (for दैवमेव). D_7 विधीयतां.

26 D_8 om. the ref. —[a]) K_8 D_4 हंत; K_5 B_2 Da Dn_2 $D_{2.7}$ Cv (also as in text) किं तु; D_8 किल (for किं नु). —[b]) B_2 Da कृतपूर्वं महामते. —[c]) Da तपसा. —[d]) K_3 B_2 Da मुनिसत्तम.

27 D_8 om. the ref. Dn_2 वैशंपायनः (for व्यासः). —[a]) Da एतमे(Da_2 °न्मे)तन्; G_1 M_4 एवमेव; M_2 °मेवं (for °मेतन्). Bo Da महाकार्यं; D_7 S त्वया कार्यं. —[d]) Dn_2 तं चापि; M_2 त्वयापि (for त्वं चापि).

28 D_8 om. the ref. —[a]) V_1 भरतश्रेष्ठ; $B_{1.2.5}$ $D_{3.5.7}$ T_1 $G_{3.4}$ पांडवश्रेष्ठः. —[b]) $K_{3.5}$ V_1 $Bo_{1.3-5}$ $D_{2.3-5.8}$ श्रेयान्वै तेन; K_4 ज्येष्ठो वै तेन; B_2 श्रेयां-श्चैतेन; Dn S श्रेयानेतेन; D_7 श्रेयो नेतेन (for श्रेष्ठो वै तेन). —[cd]) = 12. 23. 16[cd].

29 [a]) M_1 एवं (for एष). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 क्षत्रियस्य. —[b]) D_6 °पालितं. — K_3 om. (hapl.) 29[c]–30[d]. Da om. 29[cd]. —[c]) K_5 V_1 B Dn D_{2-6} उत्पथोन्यो; D_7 S उत्पथेभ्यो; D_8 उत्थायोन्यो (for उत्पथेऽस्मिन्).

M महीपाल. —[d]) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1; Da om.) S स्म (for च).

30 K_3 om. 30 (cf. v. l. 29). —[a]) Da भ्रातुरस्य (for भ्रा°). —[b]) G_1 कुरु (for शृणु). B_2 Da $D_{2.3.5.8}$ धर्मभृतां वर (D_2 °रं); D_7 T G पांडव तत्त्वतः; $M_{1.3}$ धर्मज्ञ तत्त्वतः. —[c]) $Ś_1$ दंड एव तु; K_1 दंड एवं तु; T_1 दंडं तव हि. —[d]) B_2 क्षत्रियस्य (for क्षत्रधर्मो). K_1 क्षत्रधर्मे तु मंडनं; V_1 (marg. as in text) क्षत्रधर्मस्य मंडनं; Da क्षात्रो धर्मपरो मतः. Ca cites न मुण्डनम् (as in text). Cap मंडनं.

Colophon. —*Sub-parvan:* N (except D_8) T $G_{1.2}$ M राजधर्म. —*Adhy. name:* Dn व्यासवाक्यं; D_7 सुद्युम्नलिखितसंवादः; T_1 $G_{3.4}$ सुद्युम्नशंखलिखितसंवादः; G_1 शंखलिखितसंवादः; M_{1-3} शंखलिखितोपाख्यानं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 B_{2-4} Dn $D_{2.7}$ 23; D_8 22; S 24 (as in text). —*Śloka no.:* Dn_1 47; D_8 37.

25

1 D_8 om. the ref. —[b]) Dn_2 मुनिः; D_7 (by corr.) [ऽ]र्थवत् (for ऽब्रवीत्). — K_3 reads 1[cd] twice. —[d]) $Ś_1$ (before corr.) B_1 Dn D_7 G_3 अब्रवीत्; K_4 अब्रुवन् (for अर्थवत्).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 699
B. 12. 24. 2
K. 12. 24. 2

मनोरथा महाराज ये तत्रासन्युधिष्ठिर ॥ २
तानिमे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथाः ।
प्रशाधि पृथिवीं पार्थ ययातिरिव नाहुषः ॥ ३
अरण्ये दुःखवसतिरनुभूता तपस्विभिः ।
दुःखस्यान्ते नरव्याघ्राः सुखं त्वनुभवन्त्विमे ॥ ४
धर्ममर्थं च कामं च भ्रातृभिः सह भारत ।
अनुभूय ततः पश्चात्प्रस्थातासि विशां पते ॥ ५
अतिथीनां च पितॄणां देवतानां च भारत ।
आनृण्यं गच्छ कौन्तेय ततः स्वर्गं गमिष्यसि ॥ ६
सर्वमेधाश्वमेधाभ्यां यजस्व कुरुनन्दन ।
ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परां गतिम् ॥ ७
भ्रातॄंश्च सर्वान्क्रतुभिः संयोज्य बहुदक्षिणैः ।
संप्राप्तः कीर्तिमतुलां पाण्डवेय भविष्यसि ॥ ८
विद्म ते पुरुषव्याघ्र वचनं कुरुनन्दन ।
शृणु मत्त्व यथा कुर्वन्धर्मान्न च्यवते नृपः ॥ ९
आददानस्य च धनं निग्रहं च युधिष्ठिर ।
समानं धर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वर ॥ १०
देशकालप्रतीक्षे यो दस्योर्दर्शयते नृपः ।

---

2 Cf. 12. 14. 8–11. — a) K1. 2. 4 B2 Da D1 तत्र (for तात). — b) V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 मनस्विनां; B2 Da तर° (for तप°). — c) K1 मनोरथे; G4 °रथो; M1 °रथं (for °रथा). — d) K4 तदा (for तत्र).

3 D2 om. 3a–6a. — a) B2 Da °श्रेष्ठाः. — b) K3 प्राप्नुवंतो; K4 °वंत; Dn2 D7 M1. 3 °वंति (for °वन्तु). — d) V1 यजातिर्. K5 पार्थिवः (for नाहुषः).

4 D2 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) K3 V1 Dn2 -वसतीर्. — b) V1 अनुभूतास्. — c) Dn2 दुःखस्यांतं. K5 V1 Da Dn D7 S नरव्याघ्र (V1 °व्याघ्रः; Da °श्रेष्ठाः). — d) K2. 4 सुखं चानु-; K3. 5 V1 B Dn2 D3–8 S सुखान्यनु-; D1 सुखं वानु-. K3 D4 -वसंत्विमे; V1 Bo. 1. 3–5 Dn D3. 5–7 G1 -भवंतु वै (D5 ते; D7 G1 मे); D8 M3. 4 -भवंति मे (D8 वै).

5 D2 om. 5 (cf. v. l. 3). — b) K3. 5 D4 M2 (before corr.) पार्थिव (for भारत). — D4 om. (hapl.) 5c–6b. — d) D7 S प्रस्थास्यसि; Ca °तासि (as in text). B2 Da नराधिप (for विशां पते).

6 D2 om. 6a; D4 om. 6ab (cf. v. l. 3, 5). — a) Dn अर्थिनां च (for अतिथीनां). K2–5 B Da Dn2 D1. 3. 5–8 T G2–4 M पितॄणां च (by transp.); G3 पवित्रां च. — b) K3 पार्थिव. — c) Da1 अरण्यं (for आनृण्यं). D6 राजेंद्र (for कौन्तेय). — d) B2 Da भवाप्स्यसि (for गमिष्यसि). V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 ततः सर्वं (Dn तत्सर्वं च) करिष्यसि.

7 M1. 3 om. (hapl.) 7–8. — a) D4 तथा च सर्वमेधाभ्यां. — b) Da नृपसत्तम; D7 T G M2. 4 कुरुपुंगव. — d) D4. 6 गमिष्यति; G3 गमिष्यामि.

8 M1. 3 om. 8 (cf. v. l. 7). — ab) B2 Da संयोज्य क्रतुभिर् (by transp.). D4. 8 संयाज्य. B2 Da भूरि- (for बहु-). — c) D7 T G M4 संप्राप्य (for °प्तः). K3 om. from मतुलां up to कुर्वं (in 9c). — d) Da D7 S (M1. 3 om.) गमिष्यसि.

9 K3 om. up to कुर्वं (cf. v. l. 8). — a) Ś1 K (K3 om.) V1 B5 Dn2 D1–3. 5. 6 विद्मस्ते; B1 D8 T G3. 4 विद्यते; B2 Da1 विद्महे; Da2 विप्रहे; Dn1 निंद्यंते; D4 विम्नस्ते; D7 विह्वते. — b) K5 B Da D2. 3. 5. 6. 8 कुरुसत्तम; D7 T G °पुंगव. — c) K1 श्रुणुमश्च; K2. 4. 5 Bo. 1. 3–5 D1–6. 8 श्रुणु चैव; B2 Da D7 T G M2. 4 श्रुणुष्व च; Dn श्रुणुष्वैवं; M1. 3 कुरुष्व च (for श्रुणु मत्त्व as in Ś1 only). D7 T2 G1 यथापूर्वं. — d) Dn न धर्माच्; T2 धर्मांश्च. K4 B3 Dn2 D2 च्यवसे; D7 S चलसे (T2 लभसे). K4 B1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 7. 8 S नृप. Da धर्मार्थं लभते नरः.

10 a) D2. 3. 6 M1. 3 आददानं च (for °दानस्य). K5 B Da Dn D1–5. 7. 8 T G2–4 M विजयं; D6 निचयं; G1 विषयं. K3 विजयं आददानस्य. — b) B2 Dn2 D8 विग्रहं; D6 निहंति (for निग्रहं). — c) K4 B (except B2) Dn D2. 3. 5–8 T G1. 3. 4 समान-. — d) K4 D1 स्नापयंति. K3 D1 नरेश्वरे; V1 B (except Bo) D3. 5–7 S Cnp °श्वरं; Da °श्वराः. — After 10, D7 S ins.:

31* प्रत्यक्षमनुमानं च उपमानं तथागमः ।
अर्थापत्तिस्तथैतिह्यं संशयो निर्णयस्तथा ।
आकारो हीङ्गितश्चैव गतिश्चेष्टा च भारत ।
प्रतिज्ञा चैव हेतुश्च दृष्टान्तोपनयस्तथा ।
उक्तिर्निगमनं तेषां प्रमेयं च प्रयोजनम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय नैनसा स हि युज्यते ॥ ११
आदाय बलिषड्भागं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति ।
प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थांशेन पार्थिवः ॥ १२
निबोध च यथातिष्ठन्धर्मान्न च्यवते नृपः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामनुरुध्यन्नपेतभीः ।
कामक्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शनः ॥ १३
दैवेनोपहते राजा कर्मकाले महाद्युते ।
प्रमादयति तत्कर्म न तत्राहुरतिक्रमम् ॥ १४
तरसा बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव शत्रवः ।
पापैः सह न संदध्याद्राष्ट्रं पण्यं न कारयेत् ॥ १५
शूराश्चार्याश्च सत्कार्या विद्वांसश्च युधिष्ठिर ।
गोमतो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ॥ १६ C. 12. 714 B. 12. 24. 17 K. 12. 24. 20

एतानि साधनान्याहुर्बहुवर्गप्रसिद्धये ।
प्रत्यक्षमनुमानं च सर्वेषां योनिरिष्यते ।
प्रमाणज्ञो हि शक्नोति दण्डयोनौ विचक्षणः ।
अप्रमाणवता नीतो दण्डो हन्यान्महीपतिम् ।

[(L. 2) M1–3 अथैषां. — (L. 8) M दंडनीतौ.]

11 ^{a}) G1 देशकालौ. K4 B Dn D1. 3. 5. 6. 8 प्रतीक्षी यो (Dn2 °क्षीणो); K5 D4 -प्रतीक्ष्यो वै (D4 यो); V1 -प्रतीक्षा यो; D7 T1 G2–4 M -प्रतीक्षो यः; T2 G1 °क्षेद्यः. — ^{b}) K3. 5 V1 B2–5 Dn D1–6. 8 दस्यून् (K3 D4 दस्यो; K5 द्दतो; B1 दस्युर्; D5 नश्यून् (sic) मर्षयते (Dn2 °से); K4 दस्यून्दर्शयते; Bo दश्यून्मर्षयते; D7 S शत्रूंस्तान्मर्ष(D7 G3 °न्मृष-; T1 °मर्ष-; G2 °न्हर्ष)-येन्. Dn D4. 7 T G M2 नृप. — N (except D7; K3 om.) repeats 11^{cd} after 13. — ^{c}) K1 (both times) D4 (second time) शास्त्रज्ञां; K3. 5 D4 (all first time) शास्त्रज्ञो. — ^{d}) V1 (first time) युज्यते नैव सा हितः (sic); V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 (all second time) नैनसा सोनुयुज्यते; Bo. 1. 3–5 D3. 5. 6 (all first time) युज्यते नैनसा स ह; B2 (first time) युज्यते नैनसा विभो; B2 (second time) न स युध्येत एनसा; Da (both first time) न युज्येते(Da2 °त्ये)नसा विभो; Da (both second time) न स युज्यत एव सा; Dn (both both times) युज्यते नैनसा हि सः; D2. 3 (both first time) युज्यते नैव सा सह; S संयुज्येतै(T1 °जत्ये-; G3 °ज्यैतै-; G4 °ज्येतै)नसा न सः (T2 हि सः). Cv सर्वेषां योनिरुच्यते.

12 K3 om. 12–13. — ^{a}) D7 T2 G1 M2 आददन्; G2–4 M1. 3. 4 आददद्. K4 बलिसर्वांगं; Ca °षड्भागं (as in text). — ^{b}) G1 राष्ट्रान्. G3 -गच्छति (for -रक्षति). — ^{cd}) K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5–8 भूमिपः; G4 M4 पार्थिव. B2 Da चतुर्थांशेन पापस्य नृपः समनुलिप्यते.

13 K3 om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) D7 न योगे (for निबोध). D2 तथा (for यथा). D4 राजन् (for [आ]तिष्ठन्). — ^{b}) = 9^{d}. K5 धीमान्न; Bo. 1. 3. 5 D2. 3. 5 न धर्मांच्; B2 Da धर्मार्थं; T G1. 4 M2. 4 धर्म्यान्न; G3 धर्म्यै च; M1. 3 ध्यायन्न. B2 Da G3 लभते; D7 T G1. 2. 4 M चलते (for च्यवते). D7 S पथः (for नृपः). — ^{c}) D4 निग्रहान्. — ^{d}) K1 Bo. 1. 3–5 अव-; Dn D3. 6 अनि-; S अवि- (for अनु-). D1 -धीः; D4 -भाः (for -भीः). D7 आविरुध्य न चेतसि. — After 13, N (except D7; K3 om.) repeats 11^{cd}.

14 ^{a}) T2 G1 दैवाद्; G2 देवेन (for दैवेन). K2. 4 D1 [उ]पहतो; K3. 5 V1 B Da Dn D2–8 T2 G1 M1–3 [अ]भ्याहतो (D7 G1 °ते); T1 G2–4 M4 [अ]भ्यागतो (for [उ]पहते). — ^{b}) Da1 धर्मकाले; T1 कर्मकालो. K3 महायते; Da महीयते; T2 G1 विशां पते. — ^{c}) Ś1 K1 D1 प्रसाधयति; K2. 3 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2–6. 8 न साध°. K2. 3 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 यत् (for तत्). B2 Da D7 S यन्न साधयते कर्म. — ^{d}) D7 S व्यतिक्रमं (D7 °मः).

15 ^{a}) G1 त्वां (for वा). — ^{b}) V1 reads from ग्राह्या (in 15^{b}) up to परि (in 16^{d}) on marg. K4 B2. 3 D2. 3. 5. 8 T2 निगृह्या; D4 निनाह्या; G1 निग्रह्या. — ^{d}) D5. 7 T G2 M राष्ट्र-; G3 दृष्ट्रा (for राष्ट्रं). Ś1 K (except K3) V1 B D (except D4) M2 पुण्यं च (D7 न); T2 -पत्यं न; G2. 3 -पश्यन्न; M3 -पण्यं च; M4 corrupt.

16 V1 reads up to परि (in ^{d}) on marg. — ^{ab}) D7 शूराद्धर्म्याग-; T G शूरान्धर्मा(T1 °र्म्यां-; G1 °र्म्या)श्च. D7 T1 G सत्(D7 G3 सं)कुर्याद्. B1 विद्वांसोपि; T1 G3. 4 °सं च. D3 सक्ता युक्तोपि नैव (for सत्कार्या विद्वांसश्च). B2 Da नराधिप (for युधिष्ठिर). — ^{c}) K1 गोतमो; K3. 5 B Da Dn D1. 5 T1 G2. 3 M Cv गोमिनो; V1 गोमानि; D2. 3. 6. 8 योगिनो; D4 यागिनो; D7 G4 गोमंतो; T2 G1 भोगिनो (for गोमतो).

17 ^{a}) T2 G1 व्यवहारे च. K5 V1 B Da Dn D1–6. 8 धर्मेषु; D7 S योक्तव्याश्(G1 °व्यश्). — ^{b}) K3. 5 V1

12

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 715 B. 12. 24. 18 K 12. 24. 21

व्यवहारेषु धर्म्येषु नियोज्याश्च बहुश्रुताः ।
गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन्विश्वस्याच्च विचक्षणः ॥ १७
अरक्षिता दुर्विनीतो मानी स्तब्धोऽभ्यसूयकः ।
एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते ॥ १८
येऽरक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनोपहते नृपे ।
तस्करैश्चापि हन्यन्ते सर्वं तद्राजकिल्बिषम् ॥ १९
सुमन्त्रिते सुनीते च विधिवच्चोपपादिते ।
पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥ २०
विपद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्त्यपि च दैवतः ।
कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥ २१
अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमाम् ।
यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पार्थिव ॥ २२
शत्रून्हत्वा हतस्याजौ शूरस्याक्लिष्टकर्मणः ।
असहायस्य धीरस्य निर्जितस्य युधिष्ठिर ॥ २३
यत्कर्म वै निग्रहे शात्रवाणां
योगश्चाग्र्यः पालने मानवानाम् ।

B Da Dn D2-6. 8 योक्तव्याश्च (K5 योक्तव्याः सु° ; Da1 योऽव्यक्ताश्च); D7 G3. 4 पृष्टव्याश्च ; T1 G1. 2 M1. 3. 4 प्रष्टव्याश्च ; T2 M2 द्रष्टव्याश्च (for नियोज्याश्च). —After 17^{ab}, D7 S Cv ins. :

32* प्रमाणज्ञा महीपाल न्यायशास्त्रावलम्बिनः ।
वेदार्थतत्त्वविद्राजंस्तर्कशास्त्रबहुश्रुतः ।
मन्त्रे च व्यवहारे च नियोक्तव्यो विजानता ।
तर्कशास्त्रकृता बुद्धिर्धर्मशास्त्रकृता च या ।
दण्डनीतिकृता चैव त्रैलोक्यमपि साधयेत् । [5]
नियोज्या वेदतत्त्वज्ञा यज्ञकर्मसु पार्थिव ।
वेदज्ञा ये च शास्त्रज्ञास्ते च राजन्सुबुद्धयः ।
आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिषु पारगाः ।
ते तु सर्वत्र योक्तव्यास्ते च बुद्धेः परां गताः ।

[(L. 2) D7 °बहिष्कृताः ; T1 G2. 3 °बहुश्रुताः. —(L. 3) D7 G3. 4 नियोक्तव्या. —(L. 9) D7 M3 तेषु ; G2 ते च ; M2 तेपि (for ते तु). T M4 परं गताः]

—^{c}) D4 गुणयुक्तोपि. —^{d}) K1. 4 विश्वस्याश्च ; K2. 3 V1 Bo. 1. 3-5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 M4 °सेत ; K5 °सेच्च ; B2 Da2 T1 G M1-3 °सीत ; Da1 °सीति ; D4 विश्रसेत ; D7 प्रसीदति (for विश्वस्याच्च). K2 M2 विचक्षणाः (M2 °णैः).

18 ^{a}) D1 दुर्विनीता. —^{b}) K3 भूता ; D4 भूतो (for स्तब्धो). Ś1 K1 Da1 T2 [ऽ]नसूयकः ; K4 D1. 7 T1 G1. 3. 4 M1-3 ह्यसूयकः (M2 °यिता); Bo. 2 [ऽ]नुसू° ; B4 damaged ; Da2 [ऽ]नरूपक (sic). —^{c}) T2 राजन्. —^{d}) D1 दुर्भांत. G1 इव (for इति).

19 ^{a}) K1 [ऽ]रक्ष्यमाणां ; K3. 4 V1 Da G2 [ऽ]रक्ष-माणा. K1 हीयंतीं. —^{b}) T1 G2 देवेन ; Cv as in text. K1 [उ]पहतो ; K3 corrupt ; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5-8 S Cv [अ]भ्याहता (B1 °हते ; T1 G2 °गता). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 S Cv नृपः ; (T2 नराः ; G1 नृपाः). —^{c}) K3 Da D4 M2. 4 चाव- ; B2 चाभ्य- ; T1 G1. 2. 4 M1. 3 चाप- (for चापि). K3. 5 V1 Bo. 4. 5 Dn1 D2-4. 6-8 S मृद्यंते ; B1 युज्यंते ; B2 -सूयंते ; B3 D5 मुह्यंते ; Da1 -मृह्यंते ; Da2 -मद्यंते ; Dn2 हीयंते (for हन्यन्ते). —^{d}) K2. 4 D1 T2 तत्सर्वं (by transp.) ; D7 सर्वतो.

20 ^{a}) D1 सुसंधिते ; D2 सुमंत्रते ; D8 समंत्रिते. D7 सुनीतौ. —^{b}) K3 D4 S न्यायतश् ; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5-8 सर्वशश् (for विधिवच्). D7 -पातिते. — D2 om. 21^{c}. —^{d}) B2 Da महीपते ; D6 नरर्षभ (for युधिष्ठिर).

21 K3 B4 om. 21 ; V1 om. 21^{ab}. —^{a}) Ś1 K1. 4 विपश्यंते ; K2 विपच्यंते ; Dn1 विच्छिद्यंते ; D7 विप-द्येते. Ś1 समारब्धाः ; B2 Da S च कर्माणि ; D1 [ऽ]स्य कर्माणि (for समारम्भाः). —^{b}) K1 lacuna ; B2 Da न (for च). K5 Bo. 1. 3. 5 D6 धर्मतः ; D2. 3. 5. 8 कर्मतः. D7 M2 दैवतात् ; T G देवताः ; M1. 3 दैवतैः (for दैवतः). Ś1 K1. 2. 4 सिध्यत्यपि (Ś1 [*inf. lin.*] सिद्धाभ्यपि) च देवताः ; Dn सिध्यंते चापि दैवतः ; D4 सिध्यंतापि नृदेवतः. —^{c}) K1 corrupt ; V1 D6. 7 T G च ; D4 नु (for तु). —^{d}) V1 M1. 3 नैनं (for नैनः). G1. 2 M1 पार्थिव ; M2 पार्थिवः.

22 ^{a}) B1 T2 तत्र. T2 नृपशार्दूल. —^{b}) Ś1 (by corr.) K2. 4. 5 D1 वर्णयिष्ये ; B2 Da D7 S कथ-यिष्ये. —^{c}) B1 T2 यदुक्तं ; Da1 यद्दत्तं. —^{d}) K8 V1 B (except B2) Dn D2. 6. 8 पांडव (for पार्थिव).

23 ^{a}) K5 Bo. 2 Da D3. 5 शत्रुं. D7 हतस्यासौ. —^{c}) K3 D4 S वीरस्य ; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 संग्रामे (for धीरस्य).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं सुयुद्धे
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २४
संत्यक्तात्मा समरेष्वाततायी
शस्त्रैश्छिन्नो दस्युभिरर्द्यमानः ।
अश्वग्रीवः कर्मशीलो महात्मा
संसिद्धात्मा मोदते देवलोके ॥ २५
धनुर्यूपो रशना ज्या शरः स्रु-
क्स्रुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यम् ।
रथो वेदी कामगो युद्धमग्नि-
श्चातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुख्याः ॥ २६
हुत्वा तस्मिन्यज्ञवह्नावथारी-
न्पापान्मुक्तो राजसिंहस्तरस्वी ।
प्राणान्हुत्वा चावभृथे रणे स
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २७
राष्ट्रं रक्षन्बुद्धिपूर्वं नयेन
संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
सर्वाँल्लोकान्व्याप्य कीर्त्या मनस्वी
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २८
दैवीं सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं
योगन्यायैः पालयित्वा महीं च ।
तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा
हयग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥ २९
विद्वांस्त्यागी श्रद्दधानः कृतज्ञ-
स्त्यक्त्वा लोकं मानुषं कर्म कृत्वा । C. 12. 732 B. 12. 24. 31 K. 12. 24. 30

---

24 [a]) B2–4 यत्र (for यत्). Da1 वेति ग्रहे; D4 विनिग्रहे. — [b]) D1 योगश्चाराः; D7 S (except G2) योगं चाङ्ग्यं (M1. 3 चोङ्ग्यं). B2 पावनो. B1 माससानां. — [g]) K2 प्राप (for °प्य). V1 B3 (marg.) Dn D6 स युद्धाद्; Bo. 1, 3. 5 Da सुयुद्धाद्; B2 D2. 3. 5. 8 सुयुद्धा; B4 सुमृद्धा; T1 G प्रयुद्धे. — [d]) K3. 5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 स्वर्गलोके; D7 चैव लोके.

25 B1 om. 25. V1 reads 25 on marg. — [a]) K3 कोशं त्यक्त्वा; D4 काशं त्यक्त्वा (for संत्यक्तात्मा). Bo. 4 D3. 5. 6. 8 श (B4 D6 स) रणेष्वाततायी; D4 समरेष्वात°; T1 G °रे चाततायी (G1 °यि-). — [b]) Dn1 D1 शस्त्रैश्छन्नो; D7 शस्त्रैकेना (sic); T1 शस्त्राच्छिन्नौ; T2 शस्त्रैर्भिन्नौ. K1 अस्यमानः; K3. 5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वध्य°; D1 बाध्य°; D4 रुध्य°; D7 S युध्य° (for अर्द्य°). — [c]) D4 हयग्रीवः. D7 T G पुण्य- (for कर्म-). — [d]) K3 D4. 7 T2 संत्यक्तात्मा; Dn1 D8 संसिद्धार्थौ; D2 संसिध्यात्मा; D6 संसिध्यत्यात्मा (for संसिद्धात्मा). K5 V1 B (B1 om.) Dn D2. 3. 6. 8 स्वर्गलोके; D4 T1 G3. 4 जीव° (for देव°).

26 [a]) B1 यूपध्वजा** (for यूपो रशना ज्या). D4 यूपा (for यूपो). V1 B2. 5 रथेध्मा; Bo. 4 रथेध्म; B3 (by corr.) Da D6 रसना; Cv रशना (as in text). M4 [आ]ज्यः (for ज्या). V1 Bo शर-; D7 शराः. V1 Bo. 1 D1 श्रुक्; Da1 तु; D4 lacuna.; G1. 2 स्रक् (for स्रुक्). — [b]) Bo. 1 श्रुवः; D1 श्रवः; M1. 3 स्रवं. D7 षड्गो. B2 Da तत्र (for यत्र). D1 राज्यं (for चाज्यम्). — [c]) K1 वेची; D7 S (except T1) वेदिः. K3 कामगा; V1 B2 Da कामतो; Bo. 1. 3. 5 Dn1 D2. 3. 5. 8 कामजो; D4 कामगे. — [d]) K3 -मुखाः; G1 -मुख्यः.

27 [a]) B2 Da2 तस्मिन्हुत्वा (by transp.); Da1 corrupt. D7 S आजि- (for यज्ञ-). T1 G2–4 M1. 3. 4 [अ]रातीन्; T2 यथारीन्. — [b]) D1 पापैर्; D7 S पाशान् (for पापान्). D4. 7 मुक्ता; T G2. 3 M मुक्त्वा; G1 मत्वा (for मुक्तो). — [c]) G3. 4 मुक्त्वा (for हुत्वा). K3 चावरुद्धो; D4 वाचरुद्धो; D7 चावभृथो. K3 D4 रणाग्रे; D7 T G2 M रणेषु; G1. 3. 4 रथेषु (for रणे स). — [d]) Bo. 1 Dn1 D2. 3. 5. 8 स्वर्गलोके; D7 जीव°.

28 [a]) Bo. 1. 4 राज्यं; Da2 राजं. Dn2 युक्तं; G1 रक्षेद् (for रक्षन्). — [b]) Bo संयुक्तात्मा. — [c]) K3 V1 M1 प्राप्य; D1 ध्याप्य (for व्याप्य). — [d]) B1 जीवलोके; Da D5. 8 स्वर्ग° (for देव°).

29 K5 om. 29. — [a]) B1 G3 देवीं. B2 Da मानवीं (for मानुषीं). T1 G1. 2. 4 दंडनीत्या; G3 °रीत्या. — [b]) K2. 3 Bo. 1. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 योगन्यासैः; D1 यो न न्यायैः; D4 योगन्यायौ. — [c]) Dn1 यज्ञ-; T2 पुण्य- (for धर्म-). — [d]) All MSS. (except Ś1 K1; K5 om.) वाजिग्रीवो. K2–4 B2–5 Da S देवलोके.

30 [a]) K1 विश्वांस्. B2 Da धर्मशीलः; D1 अग्र*ना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 732
B. 12. 24. 31
K. 12. 24. 30

मेधाविनां विदुषां संमतानां
तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ॥ ३०
सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
सम्यग्राष्ट्रं पालयित्वा महात्मा ।
चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ३१
जित्वा संग्रामान्पालयित्वा प्रजाश्च
सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्र्यान् ।
युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥ ३२
वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः
सन्तो विद्वांसश्चार्हयन्त्यर्हणीयाः ।
स्वर्गं जित्वा वीरलोकांश्च गत्वा
सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

वैशंपायन उवाच ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनंजये ।
व्यासमामन्त्र्य कौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ १
न पार्थिवमिदं राज्यं न च भोगाः पृथग्विधाः ।

(for श्रद्दधानः). T_2 [अ]नसूयुः (for कृतज्ञः). — [b]) Da लोकान्; G_1 $M_{1.3.4}$ लोभं. — [d]) T_1 तनुं त्यक्त्वा (for तनुत्यजां). Da अक्रम्य; T_2 आक्राम. K_3 राज्ञा; B_2 Da सम्यक्; G राज्ञां (for राजा).

31 [a]) B_2 Da वेदान्सर्वान् (for सम्यग्वेदान्). M_4 सर्व- (for प्राप्य). V_1 शस्त्राणि (for शा°). — [b]) Da_1 राह्यं; Dn राज्यं; D_1 दृष्टं; D_4 अष्टं; D_7 corrupt; T_2 लोकं (for राष्ट्रं). T_2 प्रापयित्वा. B_1 om. (hapl.) from महात्मा up to तर्पयित्वा (in 32[b]). D_6 प्रजां च (for महात्मा). — [c]) D_7 T_2 G_3 पालयित्वा (for स्थाप°). — [d]) D_8 om. from वाजिग्रीवो up to संग्रामान् (in 32[a]). $K_{2.4}$ $Bo_{.3-5}$ $D_{1-3.5}$ स्वर्गलोके; Dn_1 जीवलोके (for देव°).

32 K_4 G_2 om. (hapl.) 32. B_1 om. up to तर्पयित्वा (cf. v. l. 31). D_8 om. जित्वा संग्रामान् (cf. v. l. 31). — [a]) D_4 भित्त्वा. K_1 शत्रून्; D_6 समग्रान्; D_7 T $G_{1.3.4}$ $M_{2.4}$ संग्रामं; $M_{1.3}$ संग्रामे. B_2 Da T_2 M च राष्ट्रं; D_7 T_1 सराष्ट्रं; $G_{1.3.4}$ स्वराष्ट्रं (for प्रजाश्च). — [b]) D_4 सामं. Da_2 lacuna; Dn_2 पालयित्वा (for तर्प°). G_4 प्रजाग्र्यान्. — [c]) Da_1 युक्ता; Dn_1 युक्तं; $D_{6.7}$ T $G_{1.3.4}$ शक्त्या (for युक्त्या). $Ś_1$ K_1 Da द्विजानां; D_8 जनानां (for प्रजानां). — [d]) T_2 वाजिग्रीवो (for युद्धे क्षीणो). K_3 राजा; D_7 क्षीणे; M_4 क्षीणायुः (for क्षीणो). $Bo_{.1.3}$ $D_{6.8}$ स्वर्गलोके; D_7 G_3 जीव° (for देव°).

33 [a]) B_2 Da_1 वृत्तिं; G_4 युत्तं; M_1 वृत्ति (for वृत्तं). B_2 श्लाघनीयां. — [b]) D_1 सत्यो; D_8 संतोषे (for सन्तो). K_1 नित्यं; V_1 विद्वांसाश्च (for विद्वांसश्च). $K_{3.5}$ $M_{1.3}$ om. च. V_1 अर्हति (sic). $K_{2.3.5}$ V_1 B Da_1 Dn $D_{2.3.5-8}$ [अ]र्हणीयं (B_2 °यां). Ca cites अर्हयन्ति (as in text). — [c]) D_7 सर्गं. $K_{3.5}$ लब्ध्वा; D_4 सख्या (for जित्वा). K_3 D_4 च जित्वा; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S अवाप्य (for च गत्वा). — [d]) D_7 पुण्यलोकं (for °कीर्तिर्).

Colophon. — *Sub-parvan:* K_{2-5} V_1 B Da Dn D_{1-7} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* B_2 वाजिग्रीवोपाख्यानं; Dn व्यासवाक्यं; D_7 हयग्रीवप्रशंसा; T_1 G हयग्रीवोपाख्यानं; M_{1-3} अश्वग्रीवो°. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 $B_{3.4}$ Da_1 Dn D_2 24; B_2 D_8 23; D_7 S 25 (as in text). — *Śloka no.:* Dn_1 34; D_8 33.

26

1 K_3 D_8 om. the ref. — [a]) B_2 Da D_7 T_1 G M_{1-3} कौरव्यः (for कौन्तेयः).

2 Before 2, $K_{4.5}$ B (except Bo) Da Dn $D_{1-3.}$

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रीणयन्ति मनो मेऽद्य शोको मां नर्दयत्ययम् ॥ २
श्रुत्वा च वीरहीनानामपुत्राणां च योषिताम् ।
परिदेवयमानानां शान्तिं नोपलभे मुने ॥ ३
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदां वरः ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं धर्मज्ञो वेदपारगः ॥ ४
न कर्मणा लभ्यते चिन्तया वा
नाप्यस्य दाता पुरुषस्य कश्चित् ।
पर्याययोगाद्विहितं विधात्रा
कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ॥ ५
न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यं
प्राप्तुं विशेषैर्मनुजैरकाले ।
मूर्खोऽपि प्राप्नोति कदाचिदर्था-
न्कालो हि कार्यं प्रति निर्विशेषः ॥ ६
नाभूतिकाले च फलं ददाति
शिल्पं न मन्त्राश्च तथौषधानि ।
तान्येव कालेन समाहितानि
सिध्यन्ति चेध्यन्ति च भूतिकाले ॥ ७
कालेन शीघ्राः प्रविवान्ति वाताः
कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति ।
कालेन पद्मोत्पलवज्जलं च

C. 12. 739
B. 12. 25. 8
K. 12. 25. 8

---

5. 6 G4 M1. 4 ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) M2 त्विदं (for इदं). K3 राजं. — b) K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 भोगाश्च (by transp.). D1 पृथग्विषाः. — c) K3. 4 D1 नंदयंति; Da प्रीणयंते (Da2 °त). — d) T2 लोको (for शोको). M1. 3. 4 मा (for मां). K1 तु तुदयत्ययं; K2. 4 अर्दय°; K3 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn D5. 6. 8 T2 रुंधय°; K5 रोधय°; B2 न्यरुणद्ध्ययं; D1 *ब्दयत्ययं; D2. 3 रुंधतीत्ययं; D4 बंधय°; D7 M रंध्रय°; T1 G दारय°; text as in Ś1 only.

3 a) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 S वीरविहीनानां (for च वीर-). — b) D7 S विपुत्राणां (for अपु°). — c) K5 D4 परिदेवनमार्तानां. — d) B1 नोपालभे मुने; Da नोपलभेमहि; Dn2 D2. 3. 5. 8 नोपलभामहे; D6 नो लभते मुने. D7 T G न शांतिं मनसा (T2 °सो) लभे.

4 Before 4, B2 ins. वैशंपायन उवाच. — a) D1 इत्युक्त्वा. — b) D4 व्यायो (for व्यासो). B1. 2 Da D1 वेदविदां (for योग°). — c) Bo. 3. 5 D3–5 महाप्रज्ञं; B2 Da2 °प्राज्ञ; Dn1 D8 °प्राज्ञो; D1 °प्राज्ञां; T1 G °भागं. — d) K2. 4 योग-; K3 D4. 7 S धर्म- (for वेद-). G2 M2. 4 -पारगं. D8 वेदवेदांगपारगः.

5 Before 5, K4. 5 B Da Dn D1–3. 5–7 T G1. 3. 4 M4 ins. व्यास उवाच. — a) Da1 लभते. V1 चिंतया लभ्यते (by transp.). Dn चेज्यया (for चिन्तया). Da नो (for वा). — b) K3. 5 B Dn D2–6. 8 नाप्यस्ति; Da नोप्यस्ति. D7 S transp. दाता and कश्चित्. — d) K4 D1 योगं (for सर्वं).

6 a) T1 G2–4 -शक्त्या (for -शास्त्रा-). B2 Da1 D7 शक्यः. — b) K1 प्राप्तं; D7 प्रातैर्. K2–4 V1 B Da2 Dn D1–3. 5. 6. 8 विशेषं; Da1 D4 विशेषो; D7 अशेषं. K1 न काले (for अकाले). — c) K2. 4 D1 transp. मूर्खोऽपि and प्राप्नोति. M2 हि (for ऽपि). K3. 5 V1 B D (except D1) S चाप्नोति. K1 कदर्थमर्थं. — d) D7 T2 M कालं (कार्यं). T1 G कालो हि सर्वं पुरुषस्य दाता.

7 a) K3–5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2–6. 8 M नाभूतिकालेषु; D7 न दूर°; T G न (T2 ना-) भूर°. B2 Da हि (for च). V1 दिशंति; B Dn D2. 3. 5. 6 M1. 3 ददंति; Da ददंते. — b) K2. 4. 5 D1. 4 शिल्पं च; K3 V1 B Da2 Dn D2. 3. 5–8 S शिल्पानि; Da1 शल्यानि (for शिल्पं न). V1 T1 G1. 3. 4 मंत्राणि; Da G2 मित्राणि; D1 मंत्राच्च; D3 मंत्रांश्च (for मन्त्राश्च). — c) D1 वनान्येष (sic) (for तान्येव). G1 (before corr.) काल्येन. Da1 G1 (before corr.) समाहितेन. — d) Bo ऋध्यंति (for सि°). K2. 4 D1 चेध्यंति; K3. 5 B4. 5 Dn D2–5 वर्धंति; V1 Da रुध्यंति; Bo सिध्यंति; B1 D6. 8 बुध्यंति; B2. 3 ऋध्यंति; D7 M2 वै संति; T G M4 चैधंति; M1. 3 वैधंति (for चेध्यन्ति as in Ś1 K1 only). Da च भूमि°; D4 विभूति°.

8 a) D1 कामेन; D4 कोलेन (for कालेन). D7 T G2–4 M1–3 शीघ्रं. K2–4 V1 B2 Da D1. 4 T2 प्रति-वांति; K5 Bo. 1. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 8 प्रवहंति; B4 प्रभवंति; D6 प्रहरंति; D7 प्रविभिन्न-; G1–3 प्रविशंति; M1. 3 प्रविवांत (for प्रविवान्ति). Da1 वाचाः; D7 वातः. — b) K3 वृर्तिं; Da1 घृष्टिर्; Da2 घ्टष्टिर् (for वृ°). K3 बलवान् (for जलदान्). — c) B2 Da D7 T G M2 °वत्य आपः; B3 not collated; M1. 3

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 739
B. 12. 25. 8
K. 12. 25. 8

कालेन पुष्यन्ति नगा वनेषु ॥ ८
कालेन कृष्णाश्च सिताश्च रात्र्यः
कालेन चन्द्रः परिपूर्णबिम्बः ।
नाकालतः पुष्पफलं नगानां
नाकालवेगाः सरितो वहन्ति ॥ ९
नाकालमत्ताः खगपन्नगाश्च
मृगद्विपाः शैलमहाग्रहाश्च ।
नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा
नायान्त्यकाले शिशिरोष्णवर्षाः ॥ १०
नाकालतो म्रियते जायते वा
नाकालतो व्याहरते च बालः ।
नाकालतो यौवनमभ्युपैति
नाकालतो रोहति बीजमुप्तम् ॥ ११
नाकालतो भानुरुपैति योगं
नाकालतोऽस्तं गिरिमभ्युपैति ।
नाकालतो वर्धते हीयते च
चन्द्रः समुद्रश्च महोर्मिमाली ॥ १२
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं राज्ञा सेनजिता दुःखार्तेन युधिष्ठिर ॥ १३
सर्वनिवैष पर्यायो मर्त्यान्स्पृशति दुस्तरः ।
कालेन परिपक्वा हि म्रियन्ते सर्वमानवाः ॥ १४
घ्नन्ति चान्यान्नरा राजंस्तानप्यन्ये नरास्तथा ।
संज्ञैषा लौकिकी राजन्न हिनस्ति न हन्यते ॥ १५
हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरे ।

°पत्र्य आपः; M_{4} °पंत्य आपः. —^{d}) $M_{1.3}$ पुष्पंति; M_{4} पुष्प्यंति. K_{1} नगीवनेषु; B_{3} not collated; $D_{2.3.5}$ वनेषु वृक्षाः; D_{8} जलेषु वृक्षाः. K_{3} D_{4} काले नगाः फलिता वै वनेषु.

9 ^{a}) $B_{0.2}$ शिताश्; D_{7} समाश् (for सिताश्). T_{1} रात्र्याः. —^{b}) K_{2} पूर्णः (for चन्द्रः). $K_{3.5}$ Dn D_{6} T $G_{1.3.4}$ M_{3} प्रति- (for परि-). $K_{3.5}$ D_{4} -मूर्तिः; B_{2} Da D_{7} S -रश्मिः (for -बिम्बः). —^{c}) Da_{1} D_{4} पुष्पफल-; D_{7} °फले. $K_{2.3.5}$ B D (except D_{1}) S द्रुमाणां (for नगानां). —^{d}) D_{7} G_{1} न काल-. D_{4} G_{1} -योगात् (for -वेगाः).

10 D_{1} om. (hapl.) 10^{a}—11^{b}. —^{a}) K_{3} D_{4} नाकालवंतः; Dn_{2} नाकालवेगाः; G_{1} नकालमत्ता. — V_{1} reads 10^{b} on marg. —^{b}) K_{3} D_{4} द्विपाश्च शैलाश्च; V_{1} B_{2} मृगद्विपा व्याल-; Dn_{2} D_{6} मृगद्विपाश्चैव; D_{7} S वन($G_{1.4}$ °र)द्विपाः शैल- (for मृगद्विपाः शैल-). $Ś_{1}$ K (except K_{3}) -महागुहाश्च; V_{1} B Da $D_{2.3.5.6.8}$ T G -महा(G_{8} -वना)मृगाश्च; Dn -मृगाश्च लोके; $M_{1.3}$ -महाद्रुमाश्च (for -महाग्रहाश्च). —^{c}) Da_{1} सवंति भर्गा; and Da_{2} सवंतोभंगा (both corrupt). —^{d}) K_{1} G_{2} काले (for [अ]काले).

11 K_{1} om. (hapl.) 11^{a}-12^{a}. D_{1} om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). V_{1} reads 11^{b} on marg. —^{b}) B_{2} ब्दाहरंते. K_{3} D_{4} [ऽ]त्र (for च). B_{2} Da बालाः (Da_{2} °ला). —^{c}) D_{1} अत्युपैति. —^{d}) D_{1} न कालतो. D_{6} सर्वम् (for बीजम्).

12 K_{1} om. 12^{a} (cf. v. l. 11). D_{4} om. (hapl.) 12^{ab}. —^{a}) D_{1} न कालतो. Bo D_{3} भानुम्. —^{b}) D_{1} गिरिसद्यु°; D_{4} गिरिमृत्यु°. —^{c}) V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5–8}$ T_{2} M हीयते वर्धते ($M_{1.3}$ om. वर्धते) (by transp.); D_{1} [ऽ]वर्धत दीयते; G_{1} वर्धतो हीयते. Da_{1} D_{7} S वा (for च). —^{d}) Dn_{1} समुद्रोपि. T च महोर्मिमालः; G चपलो(G_{4} च चलो)र्मिमालः (G_{1} °लं).

13 ^{c}) B_{2} Da D_{7} S (except M_{2}) से(Da श्ये)न-जिता राज्ञा (by transp.). K_{5} सोमजिता; B_{4} $D_{3.8}$ श्येनजिता.

14 ^{b}) Da_{1} मर्ता; D_{7} मर्त्यो.. $K_{3.5}$ Dn D_{4} दुः-सहः; G_{1} दुस्तरं. —^{c}) D_{7} S (except G_{2}) च (for हि). —^{d}) G_{1} भ्रीयंते. D_{7} S चापि (for सर्व-). V_{1} Dn D_{6} -पार्थिवाः (for -मानवाः).

15 ^{a}) Da_{1} चारान्; D_{8} वान्यान्; T_{2} $G_{1.4}$ चान्ये (for चान्यान्). $K_{2.3.5}$ $B_{1.3–5}$ Dn G_{2} M नरान्; T_{2} तथा (for नरा). D_{7} G_{3} घ्नंति चान्येन राजंस्तान्. —^{b}) D_{4} om. from नप्यन्ये up to हन्ती (in 16^{b}). D_{7} G_{3} अप्यन्येन (for तानप्यन्ये). $K_{3.5}$ V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5–8}$ S तथा नराः (T_{2} पराः). —^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1–4}$ तात (for राजन्). —^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} न च नास्ति; K_{4} तर्हि नास्ति; D_{1} corrupt; D_{7} T G न निहंति (for न हिनस्ति).

16 D_{4} om. up to हन्ती (in ^{b}) (cf. v. l. 15).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

स्वभावतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ १६

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो कष्टमिति ध्यायञ्शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ १७

स किं शोचसि मूढः सञ्शोच्यः किमनुशोचसि ।
पश्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ॥ १८

आत्मापि चायं न मम सर्वापि पृथिवी मम ।
यथा मम तथान्येषामिति पश्यन्न मुह्यति ॥ १९

शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २०

एवमेतानि कालेन प्रियद्वेष्याणि भागशः ।
जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ २१

दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते ।
तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ॥ २२

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ २३

सुखमन्ते हि दुःखानां दुःखमन्ते सुखस्य च ।
तस्मादेतद्द्वयं जह्याद्य इच्छेच्छाश्वतं सुखम् ॥ २४

यन्निमित्तं भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमूर्छितः । C. 12. 756 B. 12. 25. 25 K. 12. 25. 25

—^{a}) Da हन्त्यंति (for हन्तीति). —^{b}) $K_{2.4}$ निहंतीति; Da_1 हन्त्यंत्यपि (for हन्तीत्यपि). M_4 [अ]थ (for [अ]पि). $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) चापरः. —^{c}) D_1 नियतो; D_8 निहतौ. T_2 एव स्वभावो नियतो. —^{d}) $M_{1.3}$ प्रभवाव्ययौ; Ca as in text.

17 =(var.) B. 12. 174. 7. 17^{ab} = 12. 174. 6^{ab}. —^{a}) K_3 D_4 पुत्रे (for दारे). Da नष्टधानेव (Da_2 नष्टाधाने च) दारे वा. —^{b}) K_3 D_4 दारे (for पुत्रे). —^{c}) K_1 अहं (for अहो). $K_{2.3}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ दुःखम् (for कष्टम्). B_2 Da T_1 G M_3 ध्यात्वा (for ध्यायन्). —^{d}) V_1 $Bo._{1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_1 G $M_{1.3}$ दुःखस्य; D_1 corrupt (for शोकस्य). $M_{1.3}$ [अ]पचितिश्. Da_1 शोकशापचितं चरेत्.

18 ^{a}) B_2 Da D_7 S कथं (T_2 अथ) (for स किं). B_2 Da $D_{4.7}$ S (except M_1) मुह्यसि (D_7 $G_{1.3.4}$ °ति) (for शोचसि). B_2 Da संमूढः. —^{b}) V_1 शोच्य; B_1 T_2 शोच्यं; Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ शोच्यान्; D_1 corrupt. K_1 छोश्य(*inf. lin.* °च्य)न्न मुह्यति (corrupt). —K_1 om. 18^{cd}. —^{c}) K_2 V_1 $D_{4.6}$ यस्य (for पश्य). D_8 om. दुःखेषु. D_7 S transp. दुःखेषु and दुःखानि. B_2 Da दुःखेन (for दुःखेषु). —^{d}) B_2 भयेन (for भयेषु). T_1 $G_{3.4}$ $M_{2.3}$ [अ]ति-; G_1 [इ]ति; G_2 $M_{1.4}$ [अ]पि (for च). $Ś_1$ K_5 च (for [अ]पि). —After 18^{b}, K_1 reads 20^{ab}.

19 = (var.) B. 12. 174. 14^{abcd}: B. 14. 32. 11^{c}–12^{b}. —^{a}) D_6 om. [अ]पि. D_7 मनसा (for न मम). Ca cites 19^{a} as in text. —K_3 om. 19^{b}. —^{b}) V_1 B Da_1 D_{2-6} S वा; Da_2 om.; D_7 च (for [अ]पि). —^{c}) G_2 यथा (for तथा). $G_{3.4}$ ह्येषां (for [अ]न्येषां). —^{d}) T_2 मुह्यसि. Ca cites 19^{d} as in text.

20 = 3. 2. 15: B. 11. 2. 22: B. 12. 174. 40; 330. 2: B. 18. 5. 61; Hitopadeśa I. 2. K_1 reads 20^{ab} after 18^{b}. —^{b}) V_1 B ($B_{3.4}$ both marg.; also as in text) S (except G_1) भय- (for हर्ष-).

21 = (var.) B. 12. 174. 48. —^{a}) $K_{2.4}$ एषाम् (for एवम्). —^{b}) K_4 -द्वेषानि; $B_{3.4}$ $D_{3.5}$ -द्वेष्यानि; $D_{4.8}$ द्वेषाणि; G_4 -प्रेष्याणि (for -द्वेष्याणि). B_4 (marg.) $D_{2.3.5}$ भागतः; B_4 भारत (for भागशः). —^{c}) K_4 ते येषु (for जीवेषु).

22 ^{a}) D_1 सुखे (for सुखं). —D_1 om. 22^{b}–23^{c}. —^{b}) $Bo._{1.3}$ (m as in text).$_4$ $D_{2.3.5.8}$ यद् (for तद्). $B_{2.3}$ (marg.) -लभ्यसे; B_3 -लक्षते; D_5 -लक्ष्यते. —22^{cd} = B. 12. 174. 18^{ab}. —^{c}) D_7 तृष्णार्त-; Ca as in text. D_4 -प्राभवं. —^{d}) K_1 $D_{2.3.8}$ दुःखांत- (for दुःखार्ति-).

23 ^{ab}) D_1 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). K_3 om. 23^{ab}. D_4 om. 23^{a}. After 23^{b}, Da_2 ins. 34*. 23^{ab} = 3. 247. 45^{ab}: B. 12. 174. 19^{ab}. Da_2 D_4 om. (hapl.) 23^{c}–24^{d}. —^{cd}) = B. 12. 174. 20^{cd}. D_7 अनित्यं (for न नित्यं in both places).

24 Da_2 D_4 om. 24 (cf. v. l. 23). K_4 om. 24^{b}. —For 24^{ab}, $K_{3.5}$ V_1 B Da_1 Dn $D_{2.3.5.6-8}$ S subst.:

33* सुखमेव हि दुःखान्तं कदाचिद्दुःखतः सुखम् ।

[$Bo._{4.5}$ सुखमेवेह; Dn_1 दुःखमेव हि. $B_{4.5}$ दुःखात्तु; D_7 दुखांतः. M_2 कदापि. T_1 G दुःखिनः. K_8 सुतां (for सुखम्.)]

—^{c}) K_4 त्यज (for जह्याद्). —K_4 om. 24^{d}. —^{d})

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 756
B. 12. 25. 25
K. 12. 25. 25

आयासो वापि यन्मूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ २५
सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाप्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ २६
ईषदप्यङ्ग दाराणां पुत्राणां वा चराप्रियम् ।
ततो ज्ञास्यसि कः कस्य केन वा कथमेव वा ॥ २७
ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
त एव सुखमेधन्ते मध्यः क्लेशेन युज्यते ॥ २८
इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो युधिष्ठिर स सेनजित् ।
परावरज्ञो लोकस्य धर्मवित्सुखदुःखवित् ॥ २९
सुखी परस्य यो दुःखे न जातु स सुखी भवेत् ।
दुःखानां हि क्षयो नास्ति जायते ह्यपरात्परम् ॥ ३०
सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न कुप्येत् ॥ ३१
दीक्षां यज्ञे पालनं युद्धमाहु-
र्योगं राष्ट्रे दण्डनीत्या च सम्यक् ।
वित्तत्यागं दक्षिणानां च यज्ञे
सम्यग्ज्ञानं पावनानीति विद्यात् ॥ ३२
रक्षन्राष्ट्रं बुद्धिपूर्वं नयेन

Da1 यद् (for य). Bo शाश्वतः सुखं; D7 S भूतिमात्मनः. — B2 Da1 ins. after 24: Da2 after 23^{ab} (cf. 22^{cd}):

34* सुखान्तप्रभवं दुःखं दुःखान्तप्रभवं सुखम् ।

25 = (var.) B. 12. 174. 43. — a) Ś1 K5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6 T2 G2 यन्निमित्तो. — b) K4 तपो. Ś1 K1. 3–5 D1. 4 भृशदारुणः; B1. 3 (m as in text). 4 D3. 5. 6 दुःखमूर्जितं; Da दुःखमूर्तिजं; D7 S दुःखमेव वा. — c) Da आयामो; M4 आयसो. Ś1 D7 T1 G3 वा यतोमूलं; K4 Da D1. 4 T2 G1. 2. 4 वा यतो(D4 °हो)मूलस्; B2 वापि यतोमूलस् (hypermetric). — d) D1 तदैकांगम्; D4 तदेकांतम्.

26 = B. 12. 174. 39. — b) K1 द्वेष्यता; K4 द्वेष्यं वा (for प्रियं वा). — c) V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3 5. 8 प्राप्तकालम्; D4 प्राप्तप्राप्तम्. D7 T G [अ]वि(D7 °पि)दूयता (for [अ]पराजितः).

27 a) K5 अप्यथ; M1. 3 अव्यंग. Ca cites अङ्ग (as in text). V1 रामाणां (for दाराणां). — b) K4 B Da (Da1 both times) D5. 7. 8 S वा(D5 T2 चा)चरन्प्रियं; K5 V1 Dn D6 आ(Dn1 अ)चरन्प्रियं; D2. 3 च चर°. — After 27^{ab}, Da1 repeats 26^{c}–27^{b}. — c) T2 M4 ज्ञास्यति. — d) Dn M1 च (for the second वा).

28 = B. 12. 174. 33. — a) Da मूढतमो; Ca as in text. — b) K5 T2 परां गताः; G1 पराहताः. — d) K2 मध्ये; D1 मान्यः; M [ऽ]प्यन्यः (for मध्यः). K5 क्लिश्यंतरितो जनः (sic); V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 मध्यमः क्लिश्यते जनः. Ca cites मध्यमः.

29 d) T1 G स राजा; M1. 3 [अ]धर्मवित् (for धर्मवित्). T2 प्राणिनां चैव धर्मवित्.

30 a) D1 सुखे (for सुखी). Ś1 K1 दुःखी (for दुःखे). K3. 5 Bo. 1. 4. 5 D2–5. 8 येन दुःखेन यो दुःखी; V1 B2. 3 Da Dn D4. 6. 7 S Cv पर(G3 परं)दुःखेन यो दुःखी. — b) K3. 5 Dn D4. 6 transp. जातु and स. M1. 3 न (for स). D7 भवे. — c) D1 वा (for हि). — d) G1 जायेत. B2 ह्यपराभवं; Da T1 G2. 4 M2. 4 °परं; Dn1 D7 G1. 3 M1. 3 °वरं; T2 हि परं परं.

31 Cf. 5. 36. 45. = (var.) 6. 36. 46. — a) V1 भयाभयौ. — b) D6 जीवनं (for जीवितं). — c) K3. 5 B2–4 Dn D2. 3. 5. 6 T G पर्यायतः (D6 °सः). K3. 5 D4 सर्वं (for सर्वम्). K3. 5 Bo. 2. 3. 5 Da D2–5. 8 S इहाप्नुवंति; V1 B4 Dn D6. 7 अवाप्नुवंति; B1 इ*प्नुवंति; D1 corrupt. — d) B5 वीरो; D1 धीरे (for धीरो). K3 न; D4 न च (for नैव). K1 हृष्टे (for हृष्येन्). K3. 5 D4 कुप्येन्न हृष्येत् (by transp.). V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 8 शोचेत्; D1 कुप्यत् (for कुप्येत्). B2 Da तस्मान्मु(B2 °स्मान्न मु)ह्येन्न प्रहृष्येत्कदाचित्; D7 S तस्मान्न मुह्येन्न च संप्रहृष्येत्.

32 a) V1 Dn1 दीक्षा. K2 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 S राज्ञः; K3 Da D4. 7 राज्ञां; K5 राज्ञे (for यज्ञे). K4 पालने. K2. 3. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2–8 S संयुगे; Da राष्ट्रं; T1 G धर्मम् (for युद्धम्). — b) K4 राष्ट्र-; Dn राज्ये. K1–3. 5 V1 Bo. 1. 3. 4 (m as in text). 5 Dn D4 दंडनीत्यां; B2 Da D7 S °नीतिं (M1. 2 °तिम्). K4 नित्य- — c) K3 B Da Dn D2. 3. 5–8 वित्तत्यागो; K4 नित्यत्यागं; M1. 3 चित्तत्यागं. Dn2 D7 S दक्षिणां (D7 °णा)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
सर्वाँल्लोकान्धर्ममूर्त्या चरंश्चा-
प्यूर्ध्वं देहान्मोदते देवलोके ॥ ३३
जित्वा संग्रामान्पालयित्वा च राष्ट्रं
सोमं पीत्वा वर्धयित्वा प्रजाश्च ।
युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥ ३४
सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
सम्यग्राष्ट्रं पालयित्वा च राजा ।
चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
पूतात्मा वै मोदते देवलोके ॥ ३५
यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ।
पौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

युधिष्ठिर उवाच ।
अभिमन्यौ हते बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च ।
धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपतौ ॥ १
वसुषेणे च धर्मज्ञे धृष्टकेतौ च पार्थिवे । C. 12. 800 B. 12. 27. 2 K. 12. 26. 2

चैव (Dn_2 ये च; D_7 चैष). — ^{d}) $K_{2.3.5}$ B D_{2-5} दानं; Da_1 ज्ञाने; D_7 त्राणां; G_2 त्राणं (for ज्ञानं). D_1 विद्या; D_2 विंद्यात्; T_2 विद्वान्.

33 ^{a}) G_3 सम्यग् (for रक्षन्). D_1 धाष्ट्र (sic) (for राष्ट्रं). K_1 D_4 बुद्धिपूर्वं. — ^{b}) $K_{4.5}$ D_1 बुद्धि-; B_2 Da युद्ध- (for यज्ञ-). — ^{cd}) $K_{2.5}$ V_1 $B_{0.2.3.5}$ Da_2 Dn $D_{2.3.5-8}$ S धर्मदृष्ट्या; B_4 damaged; Da_1 धर्मं दृष्ट्वा. K_4 चरेच्चापि; B_1 D_4 चरं चापि; B_2 Da_2 चरंश्च; B_4 damaged; Da_1 चरस्य; D_7 विशोक; T_1 $G_{1.3}$ M_4 [अ]वलोकन्; T_2 [अ]वलोक्य; G_2 M_{1-3} [अ]वलोकान्; G_4 विलोकन् (for चरंश्चापि). B_2 Da त्यक्त्वा; B_4 damaged; G_3 तूर्णं (for ऊर्ध्वं). Da देहं; D_1 देह्यन् (sic). D_5 स्वर्गलोके (for देव°). — After 33, D_7 ins. 35*.

34 D_7 om. (hapl.) 34. — ^{a}) K_1 T_1 G $M_{1.3}$ संग्रामं; Da संग्रामो; M_2 संग्रामे. — ^{b}) M_2 प्रजां च. — ^{c}) Da_1 युक्ता. — ^{d}) Da S पश्चात्; D_4 युद्ध- (for युद्धे). K_5 क्षीणे; T_1 $G_{1.2.4}$ M क्षीणायुर्; G_3 क्षीणान्. — S (except T_2) ins. after 34 : D_7, after 33 :

35* यजन्ति यज्ञान्विजयन्ति राज्यं
रक्षन्ति राष्ट्राणि प्रियाणि चैषाम् ।

[(L. 1) M त्यजंति (for यजन्ति). $M_{1.3.4}$ राष्ट्राणि (for यज्ञान्वि-).]

35 D_8 T_2 om. (hapl.) 35. — ^{a}) Da बुद्धि-; D_7 धर्म-; T_1 G $M_{1.3.4}$ सर्व- (for प्राप्य). D_7 -शास्त्रान्. — ^{b}) K_5 Dn G_1 राज्यं (for राष्ट्रं). K_4 स्वराजा; D_7 T_1 G $M_{1.3.4}$ प्रजाश्च; M_2 प्रजां च. — ^{c}) D_7 S (T_2 om.) शास्त्रदृष्ट्या निवेश्य (D_7 विलोकान्; M_4 प्रवेश्य) (for स्थापयित्वा स्वधर्मे). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_1 स्वर्गलोके.

36 ^{a}) D_5 वृत्ते; G_1 व्रतं (for वृत्तं). B_2 Da प्रशंसंति (for नमस्यन्ति). — ^{b}) K_2 स्वर्गस्थापि च; K_4 स्वर्गस्यापि च; Da स्वर्गस्थमपि. — ^{c}) D_4 G_1 °पदामात्र्याः. — ^{d}) D_7 T_1 G M_2 राजन् (for राजा). $Ś_1$ K_5 D_7 T_2 -सत्तम.

Colophon om. in $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1. — *Sub-parvan :* K_{3-5} V_1 B Da Dn D_{2-7} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* B_1 सेनजिद्गीता; Dn_1 सेनजिदुपाख्यानं; T_1 G सेनजिद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_5 B_4 Da_1 Dn D_2 25; D_7 S 26 (as in text); D_8 24. — *Śloka no. :* Dn_1 36; D_8 35.

☞ After adhy. 26, N (except D_7) ins. a passage given in App. I (No. 4).

27

1 $D_{4.8}$ om. the ref. — ^{a}) K_4 बाल्ये. — Da_2 om. 1^b–2^d. — ^{d}) G_1 द्रौपदे. B_2 महामतौ.

13

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 800
B. 12. 27. 2
K. 12. 26. 2

तथान्येषु नरेन्द्रेषु नानादेश्येषु संयुगे ॥ २
न विमुञ्चति मां शोको ज्ञातिघातिनमातुरम् ।
राज्यकामुकमत्युग्रं स्ववंशोच्छेदकारकम् ॥ ३
यस्याङ्के क्रीडमानेन मया वै परिवर्तितम् ।
स मया राज्यलुब्धेन गाङ्गेयो विनिपातितः ॥ ४
यदा ह्येनं विघूर्णन्तमपश्यं पार्थसायकैः ।
कम्पमानं यथा वज्रैः प्रेक्षमाणं शिखण्डिनम् ॥ ५
जीर्णं सिंहमिव प्रांशुं नरसिंहं पितामहम् ।
कीर्यमाणं शरैस्तीक्ष्णैर्दृष्ट्वा मे व्यथितं मनः ॥ ६
प्राङ्मुखं सीदमानं च रथादपच्युतं शरैः ।
घूर्णमानं यथा शैलं तदा मे कश्मलोऽभवत् ॥ ७
यः स बाणधनुष्पाणिर्योधयामास भार्गवम् ।
बहून्यहानि कौरव्यः कुरुक्षेत्रे महामृधे ॥ ८
समेतं पार्थिवं क्षत्रं वाराणस्यां नदीसुतः ।
कन्यार्थमाह्वयद्वीरो रथेनैकेन संयुगे ॥ ९
येन चोग्रायुधो राजा चक्रवर्ती दुरासदः ।
दग्धः शस्त्रप्रतापेन स मया युधि घातितः ॥ १०
स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पाञ्चाल्यं यः शिखण्डिनम् ।

---

2 Da_2 om. 2 (cf. v. l. 1). —[a]) B_1 वसुसेने; Dn_1 वृषसेने; Cnp as in text. M_2 धर्मज्ञ. —[b]) K_5 वृषकेतौ; D_4 दृष्ट°. K_3 पातितौ; K_5 D_4 पातिते; B_2 D_7 S चेदिपे; Da_1 वेदिते; $D_{6.8}$ पार्थिव. —[d]) Da_1 $D_{4.8}$ G_4 -देशेषु.

3 Bo om. (hapl.) 3–9. —[a]) K_2 Dn D_7 च मुंचति; B_2 Da मुंचति च (for विमुञ्चति). D_4 शोको मां (by transp.). G_2 न विमुंचन्निमाल्लँलोकान्. —[b]) D_2 om. घातिन; Da_2 -यातिनम्. —[c]) V_1 राज्यघातिनम्. —[d]) B_5 स्ववंशच्छेद-; D_7 S स्ववंशोत्साद-. K_2 $B_{1.3-5}$ Dn -कारिणं; $D_{6.7}$ -कारणं (for -कारकम्).

4 Bo om. 4 (cf. v. l. 3). —[a]) D_4 यस्यांकि (sic); D_8 यस्यांगे. D_7 क्रीडमाने च; D_8 °यानेन (for °मानेन). —[b]) Da D_7 T $G_{3.4}$ M Cv वि-; G_1 [अ]पि; G_2 च (for वै). B_2 Da_1 परिसर्पितं; Da_2 °सर्पितः; D_6 °कीर्तितं; T_2 °वर्धितं; G_3 °वर्तनं (for °वर्तितम्). —[d]) $K_{2.3.5}$ V_1 B_{1-5} Da Dn $D_{2-6.8}$ S युधि पातितः.

5 Bo om. 5 (cf. v. l. 3). —[a]) K_3 D_4 चैनं. D_1 विघर्णांतम् (sic). —[b]) D_7 S मदर्थं (for अपश्यं). $B_{1.2}$ -शायकैः. —[c]) K_3 $B_{3.4}$ Da कंप्यमानं; D_7 S तक्ष्यमाणं (G_1 तार्क्ष्यं°). D_7 M_3 यथावज्रैः. —[d]) K_1 प्रक्षमाणं; K_{2-5} B (Bo om.) Dn $D_{3.5-8}$ G M_{1-3} प्रेक्ष्य°; Da प्रेर्यं°. $K_{4.5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ शिखंडिना; B_2 °ढिणं; B_4 °डिनः; D_4 शिषंडिनं.

6 Bo om. 6 (cf. v. l. 3). —[a]) $K_{2.3}$ $B_{2.3.5}$ Dn_2 D_{2-8} जीर्ण-. K_4 D_4 प्रांशु-; V_1 $B_{1.3-5}$ $D_{2.3.5.8}$ [अ]रण्ये; B_2 Da प्राप्तं; D_7 S प्राज्ञं (for प्रांशुं). —[b]) D_6 नरसिंह-. —[c]) B_1 D_4 कार्यमाणं; D_7 यतमान. $K_{2.3.5}$ V_1 B (Bo om.) D (except D_1) S दीप्तैर् (for तीक्ष्णैर्). —[d]) V_1 भृशं (for दृष्ट्वा).

7 Bo om. 7 (cf. v. l. 3). —[a]) $D_{2.3.8}$ M_2 प्राङ्मुखे; Da_1 प्राङ्मुखी. M_2 सीदमानश्च. —[b]) $K_{1.4}$ अप्रच्युतं; D_1 अपहृतं (for अपच्युतं). K_5 V_1 B (Bo om.) Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S Cv रथे (T G Cv °थात्) प-(K_5 पा)ररथारुजं; D_4 कश्मलंरपररथारुजो (sic). —[d]) T_1 $G_{1.3.4}$ तथा (for तदा). K_1 कल्मशो. K_3 Da_1 G_1 भवेत् (for ऽभवत्).

8 Bo om. 8 (cf. v. l. 3). —[a]) D_4 यस्य; D_7 यश्च (for यः स). Da चाप- (for बाण-). —[c]) K_4 ब्रह्माणि (for बहूनि). Da $D_{3.5}$ कौरव्य; $M_{1.3}$ कौरव्यं. —[d]) D_4 -क्षेत्र-. K_3 D_4 -मृधि.

9 Bo om. 9 (cf. v. l. 3). —[a]) Dn_2 समेतां. G_1 पार्थिवः. V_1 $B_{1.3.4}$ Da_1 क्षेत्रं. —[b]) T_2 G_2 $M_{2.4}$ वारणस्यां. $B_{1.4}$ तु दीक्षितं (B_4 °तः); B_3 (m as in text) न दीक्षितं; D_4 नदासुतीः (sic); G_3 नदीसुतं. —[c]) B_3 कस्यार्थम्; Da_2 कृत्यार्थन् (sic). K_1 आहुयंद्; D_7 आगतान् (for आह्वयद्). $G_{1.2}$ धीरो. —[d]) Da रणेन (for रथेन). B_2 पार्थिवान् (for संयुगे).

10 [b]) D_1 चक्रे वर्ती. Da_1 सुरासदः; T_2 निपातितः. —[c]) K_4 दग्धा; D_8 दग्ध-; T_2 दंड- (for दग्धः). K_2 Dn_1 चास्त्र-; Dn_2 चात्र; D_2 शास्त्र- (for शस्त्र-). —[d]) B (B_4 damaged) Da Dn_1 $D_{2.3.5.7.8}$ T G_{2-4} $M_{1.3.4}$ पातितः (for घा°).

11 [a]) $K_{2.3}$ Da $D_{2.6}$ T_2 $G_{1.2}$ $M_{2.4}$ रक्ष्य(Da वक्ष्य)माणः (T_2 G_1 °णं). —[b]) Da_1 $D_{1.3.8}$ पंचाल्यं. B_2 तु; Da च (for यः). D_1 शिखंडितं. —[c]) T_1 G_2 स (for न). $D_{3.5.8}$ शातया°. —[d]) Da निवारितः.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न बाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः ॥ ११

यदैनं पतितं भूमावपश्यं रुधिरोक्षितम् ।
तदैवाविशदत्युग्रो ज्वरो मे मुनिसत्तम ॥ १२

येन संवर्धिता बाला येन स्म परिरक्षिताः ।
स मया राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ।
अल्पकालस्य राज्यस्य कृते मूढेन घातितः ॥ १३

आचार्यश्च महेष्वासः सर्वपार्थिवपूजितः ।
अभिगम्य रणे मिथ्या पापेनोक्तः सुतं प्रति ॥ १४

तन्मे दहति गात्राणि यन्मां गुरुरभाषत ।
सत्यवाक्यो हि राजंस्त्वं यदि जीवति मे सुतः ।
सत्यं मा *मर्शयन्विप्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ॥ १५

कुञ्जरं चान्तरं कृत्वा मिथ्योपचरितं मया ।
सुभृशं राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ॥ १६

सत्यकञ्चुकमास्थाय मयोक्तो गुरुराहवे ।
अश्वत्थामा हत इति कुञ्जरे विनिपातिते ।
कान्तु लोकान्गमिष्यामि कृत्वा तत्कर्म दारुणम् ॥ १७

अघातयं च यत्कर्णं समरेष्वपलायिनम् ।
ज्येष्ठं भ्रातरमत्युग्रं को मत्तः पापकृत्तमः ॥ १८

अभिमन्युं च यद्बालं जातं सिंहमिवाद्रिषु ।
प्रावेशयमहं लुब्धो वाहिनीं द्रोणपालिताम् ॥ १९

तदाप्रभृति बीभत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुम् ।
कृष्णं च पुण्डरीकाक्षं किल्बिषी भ्रूणहा यथा ॥ २० C. 12. 820 B. 12. 27. 22 K. 12. 25. 21

---

12 a) B1 T1 G1. 3 यद्देनं; B4 Da1 यदिनं. D2. 3 पातितं. — b) D1 अवध्यं. D6 रुधिरोक्षतं; G2 °क्षितः. — c) K3 D4. 7 T1 तदेव. Da1 [आ]विशम्. D7 अत्यग्रो. Da2 corrupt. — d) B2 शोको; D1 जारो (for ज्वरो). K3. 5 V1 B Da Dn D2. 4. 6–8 S मां (G2 M1. 3. 4 मा; M2 वा) (for मे). B2 Da इह (for मुनि-). Da D4 -सत्तमः.

13 a) D1 संविधिता; D4 संवद्धिना. — b) B2 Da D7 T2 G1 सं- (for स्म). Dn1 D6 परिपालिताः. — c) D1 राज्यल°; D4 राजलु°. — e) D8 अल्पकालेन. — f) K5 मुग्धेन (for मूढेन). K3 D2. 3. 5. 7. 8 S पातितः. D4 मया मुग्धे निपातितः.

14 a) B2 Dn2 आचार्यः स; Da1 आचार्यस्य; D8 अत्राश्चर्य-. — c) D4 अधिगम्य. — d) Da जयं (for सुतं).

15 b) K3 V1 D4 मे; G1. 3 M मा (for मां). K1 अभाषित. — c) K3. 5 V1 B Da Dn2 D2–8 S सत्य(Da सृज्य)माख्याहि (D6 °य; M3 °ति); Dn1 सत्यं वदस्व. B2 Da राजेंद्र; B5 मे राजंस्त्वं (hypermetric); Dn2 जीवंस्त्वं. — d) Da1 सुतं. — e) Ś1 K1–4 V1 Bo. 1. 3–5 Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 T2 G2–4 M2 सत्यमामर्षयन् (K1 °यं); K5 सत्यं मां मर्षयन्; Dn2 T1 G1 M1. 3. 4 सत्यं मा मर्षयन्; D1 सत्यमामर्षयद्; D6 सत्यमावर्षयन् (for सत्यं मा *मर्शयन्). B2 नान्यस्या ✻✻✻ द्विप्रो; Da1 न्याय[नान्य]स्याश्रद्दधद्विप्रो; Da2 तान्यस्याश्रदधिप्रो (corrupt). — f) D3. 5 मय्येतत्; D4 मयि यत्. B1 -सृष्ट वान्; D4 -वष्टवान्; T G -दृष्टवान् (for -पृष्ट°).

16 a) Da कुंजरं चातुरं; D7 आत्मानं चांतरं; M2 कुंजरस्यांतरं. Ca cites अन्तरं (as in text). D1 हत्वा. — b) V1 B Da D4. 6 G M1. 3. 4 -चरितो. — 16^{cd} = (var.) 13^{cd}. — c) K4 D1. 4 स भृशं.

17 D4 om. up to लोकान् (in e). — a) D5 सत्त्वकंचुकम्; D7 सत्यं कवचम्. V1 Bo. 1. 3–5 Da उत्सृज्य; B2 Dn D2. 3. 5. 6. 8 उन्मुच्य; D7 S आमुच्य (for आस्थाय). — b) Ś1 K1. 2. 4 D1 निहतो; K3. 5 B2 Da D2. 3. 5. 8 स मया; V1 Bo. 1. 3–5 Dn D6 मया स (Dn2 सु-). G1 गुरुणाहवे. — d) K3 Da D7 M निहते कुंजरे मुने (K3 हते); K5 कुंजरे मुने हते (sic); V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 मयोक्तः कुंजरे हते; T G कुंजरे निहते मुने. — e) K3. 5 D3. 5. 8 कं नु लोकं; Dn काल्ँलोकान्नु; D2 कान्नु लोकं; D7 काल्ँलोकान् (submetric); T1 G2–4 कान्वा लोकान्; G1 कांश्च लोकान्. — f) V1 D6 M4 कर्म सुदारुणं; Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 8 कर्म सुदुष्करं (for तत्कर्म दारुणम्).

18 K3 om. up to पाप (in d). — b) Da T1 अपातयञ्च. Da2 यत्कर्णौ; G3 तत्कर्णं. — c) K2. 5 Da Dn2 D4. 6 G1 M4 ज्येष्ठ-. K1 अत्युग्रे; D7 T G अत्युग्रः. — d) D4 पापकोत्तमः.

19 a) Da मद्बालं. — b) D1 सिंहं जातम् (by transp.). V1 सिंह (for सिंहम्). — c) D8 प्रावेशहं; M2 प्रवेशयम्. D8 यत्र; G4 अयं (for अहं). M1. 2 युद्धे (for लुब्धो). — d) K2 वाहिणीं.

20 a) D7 बीभत्सुर्. — b) D7 शक्नोति. V1 D1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 820 B. 12. 27. 22 K. 12. 26. 22 द्रौपदीं चाप्यदुःखार्हां पञ्चपुत्रविनाकृताम् ।
शोचामि पृथिवीं हीनां पञ्चभिः पर्वतैरिव ॥ २१
सोऽहमागस्करः पापः पृथिवीनाशकारकः ।
आसीन एवमेवेदं शोषयिष्ये कलेवरम् ॥ २२
प्रायोपविष्टं जानीध्वमद्य मां गुरुघातिनम् ।
जातिष्वन्यास्वपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत् ॥ २३
न भोक्ष्ये न च पानीयमुपयोक्ष्ये कथंचन ।
शोषयिष्ये प्रियान्प्राणानिहस्थोऽहं तपोधन ॥ २४
यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य वः ।
सर्वे मामनुजानीत त्यक्ष्यामीदं कलेवरम् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।
तमेवंवादिनं पार्थं बन्धुशोकेन विह्वलम् ।
मैवमित्यब्रवीद्व्यासो निगृह्य मुनिसत्तमः ॥ २६
अतिवेलं महाराज न शोकं कर्तुमर्हसि ।
पुनरुक्तं प्रवक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ॥ २७
संयोगा विप्रयोगाश्च जातानां प्राणिनां ध्रुवम् ।
बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥ २८
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २९
सुखं दुःखान्तमालस्यं दाक्ष्यं दुःखं सुखोदयम् ।

T G3. 4 M1. 3 [अ]भिवी° (for निरी°). — d) D2. 3. 5. 8 ब्रह्महा यथा; T2 भ्रूणहा इव; M2 भ्रूणहत्यया.

21 a) D1 वा (for च). K1. 2. 4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चापि (K2. 4 प्राप्य; D6 चाति-) दुःखार्तां. — b) V1 B1. 2 Da Dn D6 °पुत्रैर् (for °पुत्र-). — c) G2 पतिभिर् (for पृथिवीं). — d) D6 पंचमैः (for °भिः).

22 c) K1 आमीष (for आसीन). G2 अत एव ममै-वेदं. — d) D3. 7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 कळेबरं.

23 a) D7 T2 G1. 3. 4 M जानीष्व. — b) K3 Dn1 अथ मां; Da2 corrupt; D7 S मामद्य (G2 ममाद्य). Dn2 कुरु-. Da -घातिनां. — B1 om. 23^c–24^b. — c) Da च (for [अ]पि). K2 तथा (for यथा). B2 D7 T1 G M यथान्यास्वपि जातीषु; T2 यथान्यासं विजानीष्व. — After 23, K5 ins.:

36* नोपभोक्ष्ये वरान्भोगान्न राज्यं तत्परिच्छदान् ।

24 B1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — a) M1 न च (for the first न). K2. 4 भोज्यं; K5 चान्नं; Da1 भोक्षे (भोक्ष्ये). — b) K1 उपयोक्षे; K5 Dn D6–8 उपभोक्ष्ये; B2 अपयोक्ष्ये; D4 उपयोक्ष्य. D1–3. 5. 8 कदाचन. — c) D1 मोचयिष्ये; G1 तोषयिष्ये. Da D6 प्राणा; G1 पुत्रान्. — d) Da गृहस्थोहं; Dn2 D6 निहतोहं. K3 B1–5 Dn2 D6 तपोधनाः; K4 Bo Da °धनः; D4. 7 °धनं.

25 a) K4 G4 कर्म (for कामम्). — b) D7 अनु-कामे. K4. 5 Da D7 M1. 3 च (for वः). — c) K1 B1 D1 सर्वेषाम्. B2 Da अनुजानीध्वं. — d) B1 परि-त्यक्ष्ये; Da परित्यक्ते; D1 तक्ष्यामीदं. D3. 7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 कळेबरं. — After 25, V1 (marg.) Da1 read the colophon, repeating it in its proper place.

26 Ś1 K1–3. 5 D1. 4. 5. 7. 8 T G M2. 4 om. the ref. — a) Da D1 तमेव (तमेवं-). — b) B2 विधुरं; D4 पीडितं (for विह्वलम्). — c) D1. 7 नैवम्. — d) K5 D4 मुनिसत्तम. — After 26, Ś1 K1. 2. 4 D1 read the colophon, repeating it in its proper place.

27 Before 27, Ś1 K V1 B Da Dn D1–6 M1–3 ins. व्यास उवाच (K2. 4 श्रीवेदव्यासः). — a) D8 अतिबलं; Ca as in text. T1 महाभाग; G1 °राजन्. — c) K1 पुरुरुक्तं (sic). K2. 3. 5 Bo. 1. 3–5 Dn तु; B2 Da D2. 3. 5–8 S च (for प्र-). — d) B1 पुरातने (for इति प्रभो).

28 B1 D6 om. (hapl.) 28^a–29^b. — a) K4 संयोग-; Da2 संयोगाद्; D1 corrupt. Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 2–5 Da Dn D1–3. 5. 8 विप्रयोगांता. D4. 7 T G M1. 3. 4 संयोगाश्च वियोगाश्च (D4 om. वियोगाश्च). — b) M1. 3 जातीनां. V1 Bo. 2. 4. 5 Dn2 D2–5. 7 T1 G4 ध्रुवाः; B3 D8 G1 M ध्रुवः; G3 ध्रुवा. — c) Da लोकेषु (for तोयेषु).

29 = (var.) 11. 2. 3: B. 12. 330. 20: B. 14. 44. 19; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhilasmṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26^{cb}–27^{ab}; Divyāvadāna (Cowell) p. 27. B1 D6 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — a) K1 निचयः. — b) D8 एतेनांताः. — c) K4 संयोग-. D2. 3. 8 °गाश्च वियोगांता. — d) V1 Bo. 1. 5 D7 S च (for हि).

30 = (var. B. 12. 174. 38. — a) D8 दुःखं;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूतिः श्रीर्ह्रीर्धृतिः सिद्धिर्नादक्षे निवसन्त्युत ॥ ३०
नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय दुर्हृदः ।
न च प्रज्ञालमर्थेभ्यो न सुखेभ्योऽप्यलं धनम् ॥ ३१
यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु ।
अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्वमात्मना नृप ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिसृक्षतः ।
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ॥ १
व्यास उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अश्मगीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
अश्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनको नृपः ।
संशयं परिपप्रच्छ दुःखशोकपरिप्लुतः ॥ ३
जनक उवाच ।
आगमे यदि वापाये ज्ञातीनां द्रविणस्य च ।
नरेण प्रतिपत्तव्यं कल्याणं कथमिच्छता ॥ ४
अश्मोवाच ।
उत्पन्नमिममात्मानं नरस्यानन्तरं ततः ।
तानि तान्यभिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ५ C 12. 837 B. 12. 28. 5 K. 12. 27. 5

G1 M1 सुख (for सुखं). Dn आलक्ष्यं; D2. 3 आलक्ष्य; D7 आलस्य-; Ca as in text. —[b]) Dn2 दीक्ष्यं दुःखं; D2. 3 वीक्ष्य दुःखं; D4 दुःखं दाख्यां; D5 (om. दाक्ष्यं) दुःखं; D7 S दुःखं दाक्ष्यं (by transp.). Ca cites दाक्ष्यं (as in text). —[c]) D7 T G M1. 3. 4 विभूतिः श्रीर् (for भूतिः श्रीर्ह्रीर्). Ca cites भूतिः (as in text). K1. 2. 4 श्रीश्च; Da1 M2 श्रीर्धीर्; Da2 श्री धीर्; D2. 3. 5. 8 ह्रीः श्रीर्; D4 श्रीघा (for श्रीर्ह्रीर्). K1 वृत्तिः सिद्धिं; K3 Bo. 1. 3–5 Dn D1–3. 5. 6. 8 धृतिः कीर्तिर्; Da1 धृतिसिद्धान्. —[d]) Ś1 K1 नादक्षो; D1 नादे (sic). K3. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 दक्षे (D3 °क्ष्ये) वसति नालसे.

31 = (var.) B. 12. 174. 29. —[b]) B2 Da Dn D2. 3. 5–8 T G2–4 M शत्रवः; G1 शात्रवाः (for दुर्हृदः). —[c]) D6. 7 प्रज्ञानम्; Bom. ed. प्रजालम् (for प्रज्ञालम्). अर्थिभ्यो; D7 T G1. 2. 4 M अर्थानां. G3 न च प्रज्ञा अनर्थानां. —[d]) D3. 5. 7. 8 S सुखानामलं.

32 [b]) B1 धर्मं (for धात्रा). D2. 3. 5. 8 कर्म स तत्; D7 S कर्म तथा. —[c]) D7 एवं. Da1 सिध्यंते; Da2 सिद्धिं ते. —[d]) K2–5 V1 B2. 3 Da Dn D1–6. 8 कर्मणां; Bo. 1. 4 Da कर्मणो; B5 कर्मणी; D7 S ह्यात्मनो. K1 नैशस्वेनात्मना नृप (sic).

Colophon. — Ś1 K1. 2. 4 D1 (erroneously) read this colophon after st. 26, and V1 Da1 after 25, all repeating it in the proper place. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B (B4 damaged) Da Dn D1–7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* B1 युधिष्ठिरशांत्वना; Dn1 युधिष्ठिरविलापः; Dn2 व्यासवाक्यं; T1 G1. 4 युधिष्ठिर-शोकापनोदनं; M2 युधिष्ठिरप्रायोपवेशनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 Da1 Dn D2. 7 S 27 (as in text); D8 26. — *Śloka no.:* Dn1 24.

28

1 D8 om. the ref. —[b]) Ś1 (before corr.) Ca अत्युत्-; D4 अप्युत्- (for अभ्युत्-). B1 -सिसिक्षतः. Da D7 S प्राणानिष्टांस् (Da भ्रातृनिष्टांस्; T2 प्राणनिष्टां) त्यजिष्यतः. —[c]) T2 राज- (for पाण्डु-). —[d]) K4 Da उपानुदत्; D3 अवानु°.

2 D8 om. the ref. —[c]) D7 अजनीत (for अश्म-गीतं). —[d]) K1 मन् (for तन्).

3 [a]) D4 अत्मश्मानं (sic). Da प्राप्तं; D1 प्राज्ञ. —[b]) K1 D1 वैदेहं. B1 Da1 Dn D7 T1 G2–4 नृप (for नृपः). —[c]) Da समयं (for संशयं). —[d]) K3. 5 V1 B D (except D1) S -समन्वितः (for -परिप्लुतः).

4 Da D8 om. the ref. —[a]) K4 आगमो यदि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C.12.838 B.12.28.6 K.12.27.6 तेषामन्यतरापत्तौ यद्यदेवोपसेवते ।
तत्तद्धि चेतनामस्य हरत्यभ्रमिवानिलः ॥ ६
अभिजातोऽसि सिद्धोऽसि नासि केवलमानुषः ।
इत्येवं हेतुभिस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यति ॥ ७
स प्रसिक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसंचितान् ।
परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ ८
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतम् ।
प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ ९

ये च विंशतिवर्षा वा त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
परेण ते वर्षशतान्न भविष्यन्ति पार्थिव ॥ १०
तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भेषजमादिशेत् ।
सर्वप्राणभृतां वृत्तं प्रेक्षमाणस्ततस्ततः ॥ ११
मानसानां पुनर्योनिर्दुःखानां चित्तविभ्रमः ।
अनिष्टोपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते ॥ १२
एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते तथा सांस्पर्शकानि च ॥ १३

वापायो. —^{b}) V_1 Da Dn_2 $D_{6.7}$ S (except G_4) वा; B_1 ह (for च). —^{c}) Bo परि- (for प्रति-). —^{d}) D_7 इच्छत; M_1 इच्छतां. D_1 कथं कल्या*मिच्छतां.

5 = (var.) B. 12 176. 4. D_8 om. the ref. $K_{2.4}$ अश्मकः; G_1 अश्मानः; M_4 अश्मः (for अश्मा). —^{a}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ इदम्; $Bo._1$ एवम् (for इमम्). —^{b}) D_7 अन्वास्य (for नरस्य). —^{c}) B_5 Da [अ]तिवर्तते; Dn_1 [अ]नु°. — B_1 om. 5^d–7^a.

6 B_1 om. 6 (cf. v. l. 5). —^{a}) D_4 °तरायत्तो; T_1 G_{2-4} °तरोऽपत्तौ; T_2 °तमापत्तौ. —^{b}) K_2 V_1 $Bo._{2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ [उ]पपद्यते; K_8 °मेरते; D_1 °मेवते (for °सेवते). —^{c}) $K_{2.3.5}$ V_1 Da Dn $D_{2.6}$ तदस्य; $Bo._{2-5}$ $D_{3-5.8}$ तदत्र; D_7 T G M_2 तत्तत्र; $M_{1.3.4}$ तत्तस्य (for तत्तद्धि). $K_{2.3.5}$ V_1 Da Dn D_6 आशु (for अस्य). —^{d}) D_7 M_4 [अ]नलः.

7 = (var.) B. 12. 176. 17^{cd}–18^{ab}. B_1 om. 7^a (cf. v. l. 5). —^{a}) V_1 °जातोसि. Da शूरो (for सिद्धो). Ca cites सिद्धः. —^{b}) G_1 नास्त्यकेवल°; M_1 नास्ति केवल°. —^{c}) $K_{2.3.5}$ V_1 B Dn D_{2-8} S इत्येभिर्; Da इत्येतैर् (for इत्येवं). D_4 स्वस्य; D_7 तत्र (for तस्य). —^{d}) G_3 चित्रं. $Ś_1$ (by corr.) K_4 D_1 प्रसिध्यति; $K_{1-3.5}$ $Bo._{2-5}$ Dn $D_{2-6.8}$ T_1 $G_{1.2.4}$ M प्रसिच्यते; V_1 प्रसाद्यते; B_1 T_2 Cap प्रसज्यते; Da_1 प्रसादति; Da_2 प्रमाद्यति; D_7 G_3 प्रसिध्यते; text as in $Ś_1$ (before corr.) Ca only.

8 = (var.) B. 12. 176. 18^{cdef}. —^{a}) K_2 योप्रसिक्त-; K_8 V_1 $B_{1.3}$ (marg.) Da Dn $D_{2.6}$ $G_{1.2.4}$ M_2 Ca संप्रसक्त-; K_4 योप्रसक्त-; K_5 $Bo._{2-5}$ $D_{3-5.8}$ T_1 G_3 $M_{1.3.4}$ Cv संप्रासिक्त-; D_1 T_2 स प्रसक्त-; D_7 स प्रसिद्ध-; text as in $Ś_1$ K_1 only. D_1 भोगाद्; Ca.v as in text. —^{b}) $Bo._3$ विसृजन्; D_4 विसृष्ट-; Ca त्रिसृज्य (as in text). K_1 पितृमश्चित्तान् (sic); V_1 B_3 मृत्युसंमितान्; $B_{2.4}$ पितृसंचयान्; Dn_2 परिसंचितान्. —^{c}) V_1 परक्षीणः; G_1 परीक्षिणः; Ca as in text. V_1 परिस्वानां. — D_8 om. (hapl.) 8^d–9^a. —^{d}) B_2 Da अभि-; D_7 S बहु (for साधु).

9 = (var.) B. 12. 176. 19. D_8 om. 9^a (cf. v. l. 8). Da_1 om. 9^{cd}. —^{d}) = 3. 198. 26^d. D_1 लब्धा; Ca लुब्धा (as in text).

10 D_7 T G transp. 10 and 11. —^{a}) D_1 नर्व (for च). V_1 B Da Dn_2 $D_{2.3.5.7.8}$ S (except G_1) वै (for वा). —^{b}) D_1 °द्वर्षाश्च मानुषाः. —^{c}) Da सर्वे न; Cv परेण (as in text). B_2 Da Cv वर्षशता; G_3 °शतं. —^{d}) B_2 Da भविष्यंतीह; T_1 G न जीविष्यंति. Da_2 G_4 पार्थिवः; D_4 $G_{2.3}$ °वाः.

11 11^{ab} = (var.) B. 12. 176. 21^{ab}. D_7 T G transp. 10 and 11. D_8 reads 11 twice. —^{b}) $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-7.8}$ (both times) S भैषज्यमाचरेत्. Ca cites भेषजम् (as in text). —^{c}) $D_{3.6.8}$ (first time) सर्वं (for सर्व-). Da_1 -भृतं; D_2 -धृतां (for -भृतां). D_8 (first time) वरं; T_2 $G_{1.3}$ वित्तं (for वृत्तं). —^{d}) $Ś_1$ K_4 D_1 प्रेक्षणीयम्; K_1 G_2 °माणम्; K_2 °माणंस्; Da_2 °माणास्; Dn_1 प्रेक्ष्यमाणस्. $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 G_2 इतस्ततः; M_4 समंततः. D_8 (first time) प्रेक्ष्यमाणभाविष्यति (sic).

12 ^{a}) D_1 मानुसानां; D_6 मानुषानां. V_1 (orig.) याति; V_1m योनिं (for °निर्). —^{b}) V_1 चैव विभ्रमं. —^{c}) K_2 °ष्टोपरितापो; K_4 °ष्टोपरिपातो; D_7 °ष्टोपनिपाते. —^{d}) M_4 तृतीयो. B_2 D_7 T $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ नोपलभ्यते.

13 = (var.) B. 12. 176. 20. —^{b}) B_5 तानीव. D_7 मानसे. —^{c}) K_2 -सेवंत; K_4 -सेवंते; Da_1 -सर्पंत;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जरामृत्यू ह भूतानि खादितारौ वृकाविव ।
बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ १४
न कश्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरामृत्यू ह मानवः ।
अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां वसुंधराम् ॥ १५
सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितम् ।
प्राप्तव्यमवशैः सर्वं परिहारो न विद्यते ॥ १६
पूर्वे वयसि मध्ये वाप्युत्तमे वा नराधिप ।
अवर्जनीयास्तेऽर्था वै काङ्क्षिताश्च ततोऽन्यथा ॥ १७
सुप्रियैर्विप्रयोगश्च संप्रयोगस्तथाप्रियैः ।
अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्तते ॥ १८
प्रादुर्भावश्च भूतानां देहन्यासस्तथैव च ।
प्राप्तिर्व्यायामयोगश्च सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् ॥ १९
गन्धवर्णरसस्पर्शा निवर्तन्ते स्वभावतः ।
तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्तते ॥ २०
आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनम् ।
नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवन्त्युत ॥ २१
वैद्याश्चाप्यातुराः सन्ति बलवन्तः सुदुर्बलाः ।
स्त्रीमन्तश्च तथा षण्ढा विचित्रः कालपर्ययः ॥ २२

C. 12. 854
B. 12. 28. 22
K. 12. 27. 22

Da2 -सर्प्यंत. D7 विषयानपवर्ततें. — [d]) Da यथा (for तथा). K2. 3. 5 V1 Bo. 5 Dn1 D4 G2 M (M4 *inf. lin.*) संस्पर्शजान्यपि; B1-4 Da D2. 3. 5 संस्पर्शजान्युत; Dn2 संसर्गजान्यपि; D1 सांख्यर्शिकानि च (sic); D6 संस्पृशजान्यपि; D8 संस्पर्शितान्यपि; T G3. 4 संस्पर्शकान्यपि; G1 संकल्पकान्यपि; M4 संकल्पजान्यपि.

14 [a]) K1 -सृत्युर्; B1. 2 Da2 -मृत्यु. K1-3. 5 V1 B D S हि (for ह). K3. 5 B D (except D1) S (G1 by corr.) भूतानां. G1 (before corr.) जरामृत्यभिभूतानां. — [b]) K1 D4 खादितारो. K1 वृकाविह; D5 वृकानि(*sup. lin.* °का इ)व. — T1 om. 14[c]-16[b].

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 14). — [a]) M1. 3 स (for न). Da1 कचिज्. D7 जात्यातिक्रामो; M1 जल्पतिक्रामेज्. — [b]) K1 D2 -सृत्युर्; D1 सृत्यु. All MSS. (except Ś1; T1 om.) हि. Da2 D7 मानवाः; G3 मानवं. — B1 om. 15[cd]. — [c]) D7 अधि- (for अपि). Da1 D7 G1 -पर्यंतं. — [d]) D6 विजित्य वसुधामिमां.

16 G2 om. 16. T1 om. 16[ab] (cf. v. l. 14). — [b]) K1 Bo. 1. 3. 4 Dn2 D6 पर्यवस्थितं; D1 पर्युपासितं; G1. 3. 4 प्रत्युपस्थितं (G1 °तां). V1 दैवतेषु यदुपस्थितं (hypermetric). — [c]) Dn2 अवशं; D7 S (G2 om.) एव तैः (for अवशैः). — [d]) V1 परीहारो; D7 परिहासे (for परिहारो).

17 [b]) K2-5 V1 B Da Dn D1-6. 8 [अ]प्युत्तरे वा; D7 M4 [अ]प्यंत्यमे वा; T1 ह्यंतिमे वा; T2 [अ]प्यंते वापि; G1-3 अंतिमे वा; G4 अंत्यमे वा; M1. 3 उत्तमे वा (with hiatus). Da D7 S जनाधिप. — [c]) Da ह्यर्था वै; D1 तेर्थाश्च; D7 M3 तीर्था वै; M1 तीर्थौ वै. — [d]) K1 Dn1 कांक्षितापि; K2. 3 V1 B D2. 3. 5. 6. 8 °ता ये; K5 Da1 Dn2 कांक्षतापि; D4 कांक्षितापि; D7 T G कांक्षि(T2 °क्ष)ता वै; M कांक्षता (M1 °तो) वा. Da2 कांक्षता पितरोन्यथा.

18 [a]) K4 विप्रयोगाश्च; D1 विप्रियो यैश्च. K2. 3 B Da D2. 3. 5. 8 अप्रियैः (Da1 °यं) सह संयोगो. — [b]) D1 सप्रयोगस्; G1 सुप्रयोगश्. K5 च सुप्रियैः; V1 Dn D4. 6. 7 S (except T2) च विप्रियैः. K2. 3 B Da D2. 3. 5. 8 विप्रयोगश्च सु(B1. 4 सं)प्रियैः. — [c]) K5 D4 अर्थोनर्थः; B2 अर्थानर्थं; Da °दर्थं. G1 सुदुःखं वा.

19 Ś1 K1. 2 T2 M2 om. (hapl.) 19-20; K4 om. 19. — [a]) D1 प्रादुर्भुवश्च. — [b]) K3. 5 V1 Dn D4 -त्यागस्; Bo -न्यासं (for -न्यासस्). Da हि (for च). — [c]) K3. 5 B1. 3. 5 Dn D1. 2. 4. 6. 7 प्राप्तिर्; V1 प्राप्ति-; D8 G1 प्राप्त-. D1 व्यायश्च (for -व्यायाम-). Bo -योगाश्च.

20 Ś1 K1. 2 T2 M2 om. 20 (cf. v. l. 19); V1 reads and cancels 20-24. — [a]) D7 गंधवीणारथस्पर्शा. Cv as in text. — [c]) D7 T1 G1 M1. 3. 4 -दुःखानां. — [d]) K5 V1 Bo. 1. 4. 5 Da Dn2 D1-3. 5. 6. 8 विविधान्यनु°. Ca cites विधानं (as in text).

21 V1 reads and cancels 21. — [a]) D3 पानम्. — [b]) V1 अभ्युत्थानानि; Bo. 3 D2. 3. 5. 6. 8 अभ्युत्थानाच- (B3 °नं च); D1 अर्थानां पान-. K5 D1 -भोजने. — [d]) K2. 3 B2. 4. 5 Da Dn D1. 4. 6 M1. 3. 4 भवन्त्युत; T2 तपत्युत.

22 V1 reads and cancels 22. — [a]) K1 Dn2 चाप्युत्तराः; Da चाभ्यंतराः; M4 चैवातुराः. — [b]) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2-8 S च (for सु-). D7 मानवाः (for -दुर्बलाः). — [c]) K2-5 V1 B Da Dn

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 815
B. 12. 28. 23
K. 12. 27. 23

कुले जन्म तथा वीर्यमारोग्यं धैर्यमेव च ।
सौभाग्यमुपभोगश्च भवितव्येन लभ्यते ॥ २३
सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छताम् ।
बहूनामिच्छतां नास्ति समृद्धानां विचेष्टताम् ॥ २४
व्याधिरग्निर्जलं शस्त्रं बुभुक्षा श्वापदं विषम् ।
रज्ज्वा च मरणं जन्तोरुच्चाच्च पतनं तथा ॥ २५
निर्याणं यस्य यद्दिष्टं तेन गच्छति हेतुना ।
दृश्यते नाभ्यतिक्रामन्नतिक्रान्तो न वा पुनः ॥ २६
दृश्यते हि युवैवेह विनश्यन्वसुमान्नरः ।
दरिद्रश्च परिक्लिष्टः शतवर्षो जनाधिप ॥ २७
अकिंचनाश्च दृश्यन्ते पुरुषाश्चिरजीविनः ।
समृद्धे च कुले जाता विनश्यन्ति पतंगवत् ॥ २८
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
काष्ठान्यपि हि जीर्यन्ते दरिद्राणां नराधिप ॥ २९
अहमेतत्करोमीति मन्यते कालचोदितः ।
यद्यदिष्टमसंतोषाद्दुरात्मा पापमाचरन् ॥ ३०

D3.5.8 T G2 M1.2 श्रीमंतश्. K3.5 V1 B D (except D1) S चापरे (for च तथा). Ś1 K1.2.4 शंढा; Da खंडा; D1 शंडा (for षण्ढा). —d) V1 विचित्राः कालपर्ययाः.

23 V1 reads and cancels 23. —a) K3 तथा धैर्यम्; D2.3.5.8 तथैश्वर्यम्. —b) K3 D4 वीर्यम्; K5 V1 B Da Dn D2.3.5–8 S रूपम् (for धैर्यम्). —c) K1 अपि भोगश्च; Da Dn2 D2.3 G3 उपभोगाश्च. —d) D7 भवितव्ये ह.

24 V1 reads and cancels 24. —b) B5 अलिप्सतां (for अनिच्छताम्). —cd) K2–4 विचेष्टितं (for °ष्टताम्). V1 B Dn D2.3.5.6.8 नास्ति पुत्रः समृद्धानां विचित्रं विधिचेष्टितं.

25 a) T2 शत्रुर् (for शस्त्रं). D8 व्याधिभिर्जलशस्त्रं तु. —b) K1 बुभुक्षास्वापदं; K2–5 B1.2 Da D2–5.8 M2 °क्षाश्वापदं; Dn1 G2 °क्षाश्वापदो; Dn2 °क्षा चापदं; D1 °क्षाशापदं; D6 °क्षांश्वापदं; D7 T1 °क्षा चापदो; G1.3.4 °क्षा श्वापदो; M1.4 °क्षाश्वापदा; M3 °क्ष्वाश्वापदा (for °क्षा श्वापदं). T2 दुर्भुक्तं श्वापदामिषं. —c) K2.3.5 Dn ज्वरश्; B1 लज्जा; D7 राज्यं; D8 रक्षा; T1 G1–3 जरा; G4 राजा (for रज्ज्वा). —d) B2 Da उच्चात्प्र°; Dn1 उल्बाच्च; D6 हयाच्च; D8 उध्धाच्च; T2 उच्चात्र°; G3 उर्व्याच्च (for उच्चाच्च).

26 a) K4 निर्वाणे; K5 B Da Dn D2.3.5.6.8 निर्माणे; D1 निर्वाणं (for निर्याणं). K4 V1 B Dn D2.3.5–7 यद्दृष्टं; Da1 निर्दिष्टं; Da2 निर्वेष्टं; D8 दृष्टं ते (for यद्दिष्टं). —b) Da Dn D1 T2 गच्छंति. Dn D2.3.5 सेतुना. D8 न गच्छति स्वसेतुना. — V1 Bo.3 m.5 Dn1 D2.3.5.6 read (with v. l.) 26cd twice. —c) Dn2 D7 दृश्यंते. K1.3.5 B3 Dn1 (first time).2 D4.6 (first time) T1 नाप्यति°; K4 Bo (first time).1.3 m (first time).4.5 (first time) D1.2.3.5 (last three first time).7.8 G2 नात्यति°; V1 Bo.3 m.5 Dn1 D2.3.5.6 (all second time; but V1 both times) चाप्यति°; B2 Da चात्यति°; G1 नाव्यति°; G3 नाह्यति°. —d) K2.3 Bo (first time).1.3 m (first time).4 Da Dn1 (first time).2 D2.3.5 (last three first time) न निष्क्रांतो; K4 अतिष्क्रांतो; V1 Bo.3.5 Dn1 D2.3.5.6 (all second time).8 अनिग्राह्यो; D7 T G M2 नातिक्रांतो (G2 °ते). K3.5 V1 Bo (last two both times).1.2.3 m (both times).4.5 D (except D1; Dn1 D2.3.5.6 [all both times]) S [ऽ]थ वा (G2 यथा) (for न वा).

27 a) D7.8 S च (for हि). K1 युवैवेहि; Da परैवेह; D4 युवेवेह; D7 S युवा चैव (T2 चैतत्; M चेह). —b) V1 विनश्यन्यथ वा नरः; Bo D2.3.5.8 विनश्यन्मतिमान्नरः; D1 विनश्यद्यसुमान्नरः; T1 G1.3.4 °श्यत्यसुमान्नरः; M1.3 °श्येन्वसुमान्नरः. —c) D5 परिक्लिन्नः. D7 T G1.3.4 दरिद्राश्च (G1 °द्रच्च) परिक्लिष्टाः. —d) D1 शतवर्षे; D7 T1 G M2.3 शतवर्षं; T2 शतं वर्षं. M1 शरवर्षं; M4 शतवर्ष°. K3.5 V1 B D (except D1) T2 M जरान्वितः (D7 T2 °ताः); T1 G जरा° (G1 [by corr.] शरा)तुराः (G2 °रः).

29 = (var.) 5. 34. 49. —ab) Da श्रीमतो; Bo.3 भोक्तुं लोके (by transp.). G1 शांतिर् (for शक्तिर्). —c) D1 च (for हि). K1 जीवंते. Da D2.3.5.8 जीर्यंत्यपि हि काष्ठानि; D7 S दरिद्राणां च (D7 T1 °द्रेण तु; T2 G1.3.4 °द्राणां तु) भूयिष्ठं. —d) K3.5 B Dn D2–6 च (K3.5 D4 तु; D2.3.5 हि) सर्वशः; Da महोदरैः (for नराधिप). D7 S काष्ठं वाश्मापि (D7 T1 °ष्ठमश्मभि°; T2 G2 °ष्ठमश्मापि; G1 °ष्ठधर्मापि; G3.4 °ष्ठमश्मा हि; M2 °ष्ठं चाश्मापि) जीर्यते.

30 a) D4 एव (for एतत्). —b) K5 °नोदितः. D4 — G4 om. 30c–31d. —c) Ś1 D1.6 असंतोषो;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं प्रसङ्गान्निन्दिता बुधैः ।
दृश्यन्ते चापि बहवः संप्रसक्ता बहुश्रुताः ॥ ३१
इति कालेन सर्वार्थानीप्सितानीप्सितानि च ।
स्पृशन्ति सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते ॥ ३२
वायुमाकाशमग्निं च चन्द्रादित्यावहःक्षपे ।
ज्योतींषि सरितः शैलान्कः करोति बिभर्ति वा ॥ ३३
शीतमुष्णं तथा वर्षं कालेन परिवर्तते ।
एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे नरर्षभ ॥ ३४
नौषधानि न शास्त्राणि न होमा न पुनर्जपाः ।
त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥ ३५
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यतीयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ३६
ये चापि पुरुषैः स्त्रीभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिताः ।
ये चानाथाः परान्नादाः कालस्तेषु समक्रियः ॥ ३७
मातृपितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ३८
नैवास्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् ।
पथि संगतमेवेदं दारबन्धुसुहृद्गणैः ॥ ३९ C. 12. 872 B. 12. 28. 39 K. 12. 27. 39

क्षसंतोषी. Cv as in text. —^{d}) D$_7$ दुरात्मा. D$_7$ S (G$_4$ om.) क्षुद्रम् (G$_1$ दुष्टम्) (for पापम्). K$_{3.5}$ B D (except D$_1$) T G$_{1-3}$ M$_2$ आचरेत्; M$_{1.3}$ आचरत् (for °रन्).

31 G$_4$ om. 31 (cf. v. l. 30). —^{a}) = 3. 14. 7^{a}. K$_5$ [ऽ]क्ष- (for ऽक्षा). V$_1$ B D (except D$_{1.4}$) S (G$_4$ om.) मृगयाक्षाः (D$_7$ °याक्ष-; M$_{1.3}$ °योक्षाः) स्त्रियः पानं. —^{b}) K B D (except Dn$_2$ D$_6$) प्रसंगा; M$_{1.4}$ प्रसंगे. D$_1$ त्रिर्दिता (sic); M$_1$ निंदितां. M$_3$ प्रसंगो- न्निंदिता बुधैः. —^{c}) K$_3$ V$_1$ B Dn$_2$ D$_{2.3.5.6.8}$ बहव- (Dn$_2$ पुरुषा)श्चात्र; K$_5$ D$_{4.7}$ S (G$_4$ om.) चात्र बहवः. —^{d}) K$_{1.2}$ Dn$_2$ D$_6$ T$_2$ M$_2$ संप्रयुक्ता; V$_1$ B Da D$_{2.3.5.8}$ सुप्रयुक्ता; G$_3$ संप्रसक्तं; M$_{1.3}$ सं- प्रवृत्ता (for संप्रसक्ता).

32 ^{a}) D$_7$ संमत्ता; T$_2$ सर्वार्था (for सर्वार्थान्). —^{b}) K$_{3.5}$ B (except B$_4$) Dn D$_{2-6.8}$ ईप्सितानी- प्सितानिह; Da$_1$ corrupt; Da$_2$ ईप्सितानि च दृश्यते; D$_7$ निर्मितानि सितान्यह (sic); T$_2$ निर्मितानीप्सितानपि; G M ईप्सितानीप्सितानपि. —^{c}) Da$_1$ दृश्यंते (for स्पृशन्ति). Da$_2$ सर्वभूतानि नमितं. —^{d}) B$_1$ D$_6$ नोपपद्यते; D$_7$ नोपलक्ष्यते. K$_3$ निमित्तेनोपलभ्यते; Cv as in text.

33 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ T$_2$ वायुर्. K$_1$ V$_1$ D$_7$ T$_2$ अग्निश्. —^{b}) K$_{2-5}$ B$_2$ Dn D$_{1-3.5-7}$ -क्षये; T$_2$ -क्षपाः (for -क्षपे). Da चंद्रादित्यारहःक्षपाः. —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ शैलाः; Da$_1$ चैलान्. —^{d}) V$_1$ B$_{0.1.3-5}$ Dn D$_{2.3.5.8}$ G च; D$_6$ कः (for वा).

34 ^{a}) B$_4$ [अ]मर्षं (for वर्षं). — D$_4$ om. 34^{c}–35^{b}. —^{c}) D$_{3.5.6}$ एतन् (for एव). —^{d}) Da Dn$_2$ सुखं दुःखं. K$_4$ D$_2$ नरर्षभः; B$_2$ Da नराधिप.

35 D$_4$ om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). —^{a}) K$_4$ नौष- धीनि; D$_3$ औषधानि. D$_3$ च (for न). K$_{2.3.5}$ Dn मंत्राश्च; K$_4$ B$_{3.5}$ Da D$_1$ G$_{1.3}$ M$_{2.4}$ शस्त्राणि; D$_6$ चास्त्राणि. —^{b}) Ś$_1$ K$_1$ होमानि; D$_7$ भूमौ न; T$_1$ G$_{1.3.4}$ होमो न (for होमा न). K$_5$ जपः. —^{c}) Ś$_1$ D$_1$ त्रायंति; G$_4$ त्रायते. —^{d}) K$_{2.3.5}$ B$_{3.5}$ Da Dn D$_{2.3.5.8}$ चापि (for वापि).

36 = (var.) B. 12. 174. 15; Rām. 2. 105. 26; Hitopadeśa IV. 73. —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ समीत्य. K$_2$ व्यती- तायां; K$_{3.5}$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5-8}$ S व्यपेयातां. —^{d}) D$_1$ -समागमाः.

37 K$_2$ Da$_1$ om. (hapl.) 37^{ab}. —^{a}) K$_{3.4}$ V$_1$ B Da$_2$ Dn D$_{1-3.5.6.8}$ चैव पुरुषाः. D$_7$ T G ये च निष्पुरुषै- र्नृत्त(T$_1$ °गीत-; T$_2$ °नृत्य-); M$_1$ ये च निष्पुरुषैस्तूर्यैर्. —^{b}) K$_5$ D$_4$ गीतशब्दैर्; T$_1$ नृत्तवाद्यैर्. K$_5$ अपेक्षिताः. — D$_6$ om. 37^{c}–38^{b}. —^{c}) Da वानाथाः; D$_7$ G$_2$ च नाथाः; T$_2$ सनाथाः (for चानाथाः). D$_7$ G$_3$ परंनादाः; T$_2$ परेनास्थाः. —^{d}) D$_{2.3.5.8}$ तेषां (for तेषु).

38 = 11. 2. 12: (var.) B. 12. 321. 85. D$_6$ om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). —^{a}) Ś$_1$ K$_5$ मातापितृ-. —^{c}) D$_6$ येषु येषु. T [अ]भ्य(T$_2$ [अ]प्य)तीतानि; G व्यती(G$_1$ °नी)तेषु. D$_7$ संसारेभ्यस्त्वभीतानि. —^{d}) D$_6$ देहस्य (for ते कस्य). B$_2$ D$_7$ S तेषु तेषु (T$_2$ तानि तानि; G तानि तेषु) तदा तदा.

39 ^{a}) Da S भवति (for भविता). — V$_1$ reads from भवति up to 41^{c} on marg. —^{c}) Da यस्य सं-; D$_7$ यथायं; D$_3$ यदि सं- (for पथि सं-). G$_1$ एवैतं (for एवेदं). —^{d}) D$_1$ धारबंधु-; D$_6$ दारबंध-; T$_2$ पुत्रदार-. B$_1$ Dn D$_{2.3.5.7.8}$ -सुहृज्जनैः.

14

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C 12. 872 B. 12. 28. 40 K. 12. 27. 40 क्वाहं क्वासि गमिष्यामि को न्वहं किमिहास्थितः ।
कस्मात्कमनुशोचेयमित्येवं स्थापयेन्मनः ।
अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ॥ ४०
न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः ।
आगमांस्त्वनतिक्रम्य श्रद्धातव्यं बुभूषता ॥ ४१
कुर्वीत पितृदैवत्यं धर्माणि च समाचरेत् ।
यजेच्च विद्वान्विधिवत्त्रिवर्गं चाप्यनुव्रजेत् ॥ ४२
संनिमज्जज्जगदिदं गम्भीरे कालसागरे ।
जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदवबुध्यते ॥ ४३
आयुर्वेदमधीयानाः केवलं सपरिग्रहम् ।
दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभिप्लुताः ॥ ४४
ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च ।
न मृत्युमतिवर्तन्ते वेलामिव महोदधिः ॥ ४५
रसायनविदश्चैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ॥ ४६
तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ।
दातारो यज्ञशीलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ ॥ ४७
न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः समाः ।
जातानां सर्वभूतानां न पक्षा न पुनः क्षपाः ॥ ४८
सोऽयं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः ।
नरोऽवशः समभ्येति सर्वभूतनिषेवितम् ॥ ४९
देहो वा जीवतोऽभ्येति जीवो वाभ्येति देहतः ।

40 V_1 reads 40 on marg. — ^{a}) K_1 कामे कामि (sic); K_2 क्वासि क्वासि; K_{3-5} B Da Dn D_{2-8} S क्वासे (D_6 क्वासि; D_7 क्वासु; T_1 G $M_{1.3.4}$ क्वासौ; T_2 क्वासै) क्व च; V_1 क्वासं क्व च; D_1 कोस्मि कोस्मि. — ^{b}) Da किं त्वहं; T_2 को न्वयं. B $D_{2.3.5.8}$ [आ]गतः; D_7 S (except $M_{1.3}$) स्थितः (for [आ]स्थितः). — ^{c}) D_7 T_2 G_3 M_4 तस्मात्. $K_{2.3}$ V_1 B Da Dn_2 $D_{2.3.5-8}$ S किम् (for कम्). D_1 अन्वशोचेयं; T G अनुशोचेहम्. — ^{d}) $K_{1.4}$ G_1 स्थापये. G_1 जनः (for मनः). — ^{e}) D_1 अनित्यं. B_1 T_1 $G_{3.4}$ प्रियसंसारे. — ^{f}) D_7 S चक्रवद्गते. — After 40, N ins. (cf. 39^{cd}):

37* पथि संगतमेवैतद्भ्राता माता पिता सखा ।

[Da एवेदं. B_2 Da माता भ्राता (by transp.).]

41 V_1 reads 41^{abc} on marg. — ^{a}) V_1 अदृष्टपूर्वं; Da न दृष्टरूपं. — ^{b}) D_1 परिलोकं. — ^{d}) D_4 विधातव्यं.

42 ^{a}) K_5 कुर्वंता. D_7 पितृदेवत्य°. — ^{b}) K_2 V_1 D_1 कर्माणि च; $K_{3.5}$ $Bo_{1.3}$ Dn $D_{2.3.5}$ $M_{1.3}$ धर्म्याणि च; B_2 Da धर्मं चैव; B_4 कर्म्याणि च; T_1 G धर्मानपि. — ^{c}) K_4 $D_{1.4}$ S यजेत; D_7 यजेतद्. B_2 वेदविद्विद्वांस्; T G विधिवद्विद्वांस् (by transp.). — ^{d}) Da त्रिवर्गंश्. K_1 अनुब्रवीत्; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ उपाचरेत् ((for अनुव्रजेत्).

43 ^{a}) $K_{2.3}$ Bo_{-4} Da Dn_2 G_{1-3} M_2 संनिमज्जेज्; K_5 D_3 संनिमज्जं; T_2 सुनिमज्जेज्. — ^{b}) V_1 $G_{1.2}$ लोकसागरे. — ^{c}) Da D_7 S जन्ममृत्यु(T_2 °नाश)जराग्राहे. — ^{d}) D_7 न किंचिद्.

44 ^{a}) D_7 S अधीयंतः. — ^{b}) K_2 B Da Dn $D_{3.5.6.8}$ सपरिग्रहाः (Da_1 °हः); $G_{1.2}$ स्वपरिग्रहं. — ^{d}) Bo_5 समवप्लुताः; T_2 तेपि विप्लुताः.

45 45^{ab} = B. 12. 331. 32^{ab}. — ^{a}) D_1 ते पिबतः कषायाश्च (sic). — ^{c}) D_7 अनु°; M अभि° (for अति°). — ^{d}) G_3 M_3 महोदधीः.

46 ^{b}) D_3 सुप्रयुक्ता. 46^{cd} = B. 12. 331. 32^{cd}. — ^{d}) D_7 T G_{2-4} M_4 नागा (for नगा).

47 ^{a}) $K_{3.5}$ D_4 युक्ताः (for [उ]पेताः). — ^{b}) $Ś_1$ (before corr.) स्वाध्यायाभ्यासेन; K_1 °याद्यासने; D_7 °याध्यायने; T_1 G_{2-4} M °याध्ययने; T_2 °यनव्रते; G_1 °याध्यसने. — ^{d}) Da भवंति (for तरन्ति). D_1 जगंतकौ; D_7 जरांतिकौ; G_1 जनांतकौ.

48 ^{a}) Da_1 न ह्यहा न; D_7 S अहानि न; C^v as in text. B_3 नाहानि परिवर्तंते. — ^{b}) G_3 मनसा (for न मासा). D_7 क्षमः; S क्षपाः (for समाः). — ^{c}) K_3 om. (hapl.) from तानां up to सर्वभू (in 49^d). — ^{d}) Da तपसा (for न पक्षा). D_7 S न पुनर्वै (G_1 नव्य*र्वै; $M_{1.3.4}$ न पुनस्तैः) समागमः (D_7 °माः).

49 K_3 om. up to सर्वभू (cf. v. l. 48). — ^{b}) D_7 Da $D_{4.7}$ T_2 $G_{2.3}$ M_2 अध्रुवं (for अध्रुवः). — ^{c}) D_7 स्रोतस्यैव; S स्रोतसैव (T_2 M °सेव) (for नरोऽवशः). Da corrupt. — ^{d}) $D_{1.7}$ सर्वभूता(D_7 °तश्चा)निषेवितं; M_2 सर्वभूतानि कर्षति.

50 ^{a}) D_3 देहोप°; C^v as in text. D_7 S जीवि°

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पथि संगतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ॥ ५०
नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते जातु केनचित् ।
अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ५१
क्व नु तेऽद्य पिता राजन्क्व नु तेऽद्य पितामहः ।
न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽपि च ॥ ५२
न ह्येव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य वा ।
आगमस्तु सतां चक्षुर्नृपते तमिहाचर ॥ ५३
चरितब्रह्मचर्यो हि प्रजायेत यजेत च ।
पितृदेवमहर्षीणामानृण्यायानसूयकः ॥ ५४
स यज्ञशीलः प्रजने निविष्टः
प्रागब्रह्मचारी प्रविभक्तपक्षः ।
आराधयन्स्वर्गमिमं च लोकं
परं च मुक्त्वा हृदयव्यलीकम् ॥ ५५
सम्यग्घि धर्मं चरतो नृपस्य
द्रव्याणि चाप्याहरतो यथावत् ।
प्रवृत्तचक्रस्य यशोऽभिवर्धते
सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ॥ ५६

व्यास उवाच

इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो
वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतुः । C. 12. 891 B. 12. 28. 58 K. 12. 27. 58

ताद्; Cv as in text. $Ś_{1}$ (by corr.) K_{1} Da_{2} Dn_{1} D_{4} Ca [ऽ]त्यैति; D_{7} योति; T G_{4} वेति; G_{1} $M_{1.3.4}$ त्यैति; G_{2} M_{2} त्येति; Cv cites अप्येति. G_{3} देहो वा जीविताद्वैती. —^{b}) D_{7} T_{1} G देही (for जीवो). $Ś_{1}$ (by corr.) K_{1} Da Dn_{1} D_{4} [अ]त्येति; D_{7} T_{1} G [अ]प्येति; T_{2} [अ]प्याति; M त्यैति (for [अ]भ्येति). K_{3} देवतः. —^{c}) = 39^{c}. D_{7} पति· (for पथि). T $G_{1.2}$ $M_{1.3}$ संगमम्. V_{1} B Da $D_{2.3.5.6.8}$ एवैतद् (Da_{2} °व). —^{d}) $K_{3.5}$ एतैश् (अन्यैश्).

51 = Hitopadeśa IV. 76. V_{1} reads 51^{ab} on marg. —^{a}) D_{7} अभ्येति (for अत्यन्त·). —^{b}) Dn_{2} येन (for जातु). — D_{6} om. (hapl.) 51^{cd}. —^{d}) G [अ]न्यत्र (for [अ]न्येन).

52 = 12. 105. 17. —^{b}) $K_{2.3}$ $Bo._{1.3-5}$ D (except D_{7}) T_{2} G_{2} M पितामहाः; K_{4} पिता सह. — D_{1} om. from 52^{c} up to नृपते (in 53^{d}). —^{c}) Dn_{2} पश्यति. —^{d}) K_{1} T_{2} त्वा (for त्वां). V_{1} B Dn $D_{2.3.5.6}$ तेनघ (B_{1} °घाः); Da चापरे; D_{3} तेन वः; T_{2} ते क्वचित्. D_{7} त्वामपश्यंति तेपि च.

53 D_{1} om. up to नृपते (cf. v. l. 52). —^{a}) $K_{2.3}$ V_{1} $Bo._{1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5-8}$ चैव; B_{2} Da S चापि (for ह्येव). Da द्रेष्टा; D_{7} दृष्टो; T_{1} G_{4} दृष्टा; $G_{1.3}$ दृष्ट्वा (for द्रष्टा). —^{b}) K $B_{1.2}$ Da Dn D_{4} M_{4} च (for वा). —^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ M_{4} च (for तु). Da_{1} दृष्ट्वा; D_{7} चक्रुर् (for चक्षुर्). —^{d}) Bo तमिवाचर; Da त्वादिहावर; D_{7} तपमिहापर (corrupt).

54 ^{a}) D_{6} T_{1} G ·व्रत· (for ·ब्रह्म·). Dn_{2} ·चर्योसि; T_{2} ·चर्योपि; G_{1} ·चर्योभि·. —^{b}) D_{7} पर्ययेत; G_{2} प्रजायेते. K_{3} Dn_{1} यजेति; K_{4} $D_{2.3}$ जयेत; D_{3} यजंति. Da D_{7} वा (for च). Cv as in text. —^{c}) K_{5} V_{1} $B_{1.3.4}$ (m as in text). $_{5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_{2} ·मनुष्याणाम्. —^{d}) $K_{2.3.5}$ V_{1} B (except Bo) Dn_{2} $D_{2-6.8}$ T_{2} आनृण्याद्; D_{1} corrupt; M_{2} आनृण्याच्च. K_{5} अनुसूयकः. D_{7} आनृणोनसतोर्थितः (sic).

55 ^{a}) B_{2} यज्ञशीली; Da °शीलां. —^{b}) K_{2} प्रविभक्तकामः; V_{1} B Da Dn $D_{2-6.8}$ प्रविवि(V_{1} °भ)क्तचक्षुः; D_{7} S प्रविभक्तभैक्षः (M_{1} °भक्तः; $M_{2.3}$ °भक्षः; M_{4} °मंत्रः). —^{c}) K_{1} आराधयं; $K_{2.3.5}$ B_{2-4} Dn $D_{2.3.5.6.8}$ आराधयेत्; Da D_{4} T_{1} G_{3} M °धय; D_{1} °दयं; D_{7} आचारयन्. D_{1} इदं (for इमं). —^{d}) V_{1} विमुक्त्वा (for च मुक्त्वा). T $G_{3.4}$ M ·व्यलीकं. $D_{3.6}$ परं मुक्त्वा हृदयस्य व्यलीकं.

56 ^{a}) $K_{2.3}$ $Bo._{1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.8}$ समं हि; K_{5} समं च; V_{1} S सम्यक्स्व·; D_{5} सम्यग्वि·; D_{7} सम्यक्स (for सम्यग्घि). B_{2} Da M_{2} नरस्य (for नृपस्य). —^{b}) $K_{2.3.5}$ B_{2} Dn_{1} $D_{4.7.8}$ S चाभ्या(G_{2} °द्या)हरतो; V_{1} $Bo._{1.3-5}$ चास्या°; D_{4} चारंभवतो; D_{1} चाप्यहति (sic). D_{7} वयत् (for यथावत्). —^{c}) $K_{2.4}$ D_{1} T_{2} G प्रवृद्धचक्रस्य; $K_{3.5}$ $B_{1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ प्रवृत्तधर्मस्य; D_{4} corrupt. $D_{2-5.8}$ वि(D_{4} हि)वर्धते; D_{7} विवर्धेत्; S [ऽ]भिवर्धेत्. —^{d}) $D_{2.3.5}$ लोकेषु सर्वेषु (by transp.).

57 Before 57, all MSS. (except $B_{1.2}$ Da Dn_{1}) om. the ref. —^{a}) D_{7} T G Cnp आकर्ण्य; M_{3} अज्ञाय. $Ś_{1}$ K_{1} B_{1} विदेहराजा; D_{6} विदर्भराजो. —^{b}) $K_{2.3.5}$ Dn_{2} $D_{4.5}$ T_{2} °हेतु; $B_{1.2}$ $D_{2.3.6-8}$ G_{4} M_{4}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

12. 691
. 12. 29. 58
. 12. 27. 58

अश्मानमामन्त्र्य विशुद्धबुद्धि-
र्ययौ गृहं स्वं प्रति शान्तशोकः ॥ ५७
तथा त्वमप्यच्युत मुञ्च शोक-
मुत्तिष्ठ शक्रोपम हर्षमेहि ।
क्षात्रेण धर्मेण मही जिता ते
तां भुङ्क्ष्व कुन्तीसुत मा विषादीः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशंपायन उवाच ।
अव्याहरति कौन्तेये धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।
गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः ॥ १
ज्ञातिशोकाभिसंतप्तो धर्मराजः परंतपः ।
एष शोकार्णवे मग्नस्तमाश्वासय माधव ॥ २
सर्वे स्म ते संशयिताः पुनरेव जनार्दन ।
अस्य शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ॥ ३
एवमुक्तस्तु गोविन्दो विजयेन महात्मना ।
पर्यवर्तत राजानं पुण्डरीकेक्षणोऽच्युतः ॥ ४
अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः ।

°हेतुं; D_a °केतुः. — ^{c}) B_3 D_a अस्मानम्; D_1 आश्मानम्. $Ś_1$ D_1 विबुद्ध-; D_7 विशुद्धि- (for विशुद्ध-). — ^{d}) K_4 गृहे स्वं; D_a गृहांश्च; D_7 गृहस्थं. K_3 प्रविमृज्य शोकं; D_a प्रति शांतबुद्धः.

58 ^{a}) D_a तथा तम्; D_{n2} यथा त्वस्; D_7 अतस्त्वम्. B_1 असि (for अपि). D_{a1} [अ]प्रतिमुंच; D_7 T G [अ]द्य विमुच्य (G_4 °क्त); M [अ]च्युत मुच्य (for [अ]च्युत मुञ्च). C_a cites अच्युतः. — ^{c}) K_4 B_1 D_1 क्षत्रेण. K_5 D_4 जितेयं. — ^{d}) M_2 तं (for तां). $K_{2.4}$ मा विषीद; $K_{3.5}$ V_1 B D_a D_n D_{2-8} S मावमंस्थाः; D_1 मा विषीदः.

Colophon. — *Sub-parvan* : K_{2-5} V_1 B D_a D_{n1} D_{1-8} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name* : B_2 अश्मगीता; D_n व्यासवाक्यं; D_7 G $M_{2.4}$ अश्मजनकसंवादः; T_1 जनकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 22; $B_{2.4}$ D_{a1} D_n $D_{2.7}$ S 28 (as in text); D_8 27. — *Śloka no.* : D_{n1} 59.

29

☞ With st. 16ff. (the Ṣoḍaśarājakīyam), cf. B. 7. 55. 37—70. 25.

1 $K_{1.2}$ om. 1–3. $Ś_1$ reads 1–3 on marg. D_8 om. the ref. After the ref., $Ś_1$ ins. ॐ. — ^{a}) D_a $D_{1.2.4}$ T_2 कौंतेय; D_n राजेंद्रे; D_6 राजेंद्र. — ^{b}) K_4 V_1 $D_{2.3.8}$ M_4 धर्मराजे; D_5 धर्मजे च. — V_1 D_3 read 1^c–2^b on marg. — After 1, D_8 ins. 38*.

2 $K_{1.2}$ om. 2 (cf. v. l. 1). $Ś_1$ reads 2 on marg.; V_1 D_3 read 2^{ab} on marg. Before 2, K_{3-5} B (B_4 damaged) D_a D_n $D_{1-3.5.6}$ S (except M_4) ins. अर्जुन उवाच. — K_5 D_5 ins. after the ref.: D_8 after 1:

38* शोकदावानलजल शोककूपप्रपूरक ।
शोकवल्लीकुठाराद्य शोकनाशनकीर्तन ।

— ^{a}) V_1 $B_{0.1}$ D_6 -तप्तोयं (for -संतप्तो). — ^{b}) $K_{3.5}$ $B_{0.1.3-5}$ D_n $D_{4.6}$ धर्मपुत्रः (or °त्रो). K_4 $B_{0.1.3-5}$ $D_{1-3.5.6.8}$ युधिष्ठिरः (for परंतपः). — ^{c}) $Ś_1$ D_a एक; K_4 $B_{1.3}$ $D_{2.3.5.8}$ एवं (for एष). — ^{d}) D_7 पांडवं (for माधव).

3 $Ś_1$ reads 3 on marg. — ^{a}) $Ś_1$ D_1 G_3 M_4 सर्वेस्मै; K_3 सर्वेस्मि; D_a सर्वे स्म; D_4 सर्वे स्मे; G_2 सर्वस्मै (for सर्वे स्म). M_3 वै (for ते). — ^{c}) B_2 D_a शोकमस्य (by transp.). D_7 S महाप्राज्ञ (for °बाहो).

4 Before 4, K V_1 B D_a D_n D_{1-7} T_2 $M_{1.3.4}$ ins. the ref. वैशंपायन उवाच; $Ś_1$ (erroneously) श्रीवासुदेवः. — ^{a}) T_1 G_{2-4} स (for तु). — ^{c}) T_1 पर्यावर्तत; M_2 स न्यव°. T_2 पीतवासा महाबाहुः. — ^{d}) G_3 [ऽ]ब्रवीत् (also ऽच्युतः as in text).

5 ^{b}) D_7 T माधवः (for केशवः). — ^{d}) $Ś_1$ बाल्य°

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

बाल्यात्प्रभृति गोविन्दः प्रीत्या चाभ्यधिकोऽर्जुनात् ५
संप्रगृह्य महाबाहुर्भुजं चन्दनभूषितम् ।
शैलस्तम्भोपमं शौरिरुवाचाभिविनोदयन् ॥ ६
शुशुभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चारुलोचनम् ।
व्याकोशमिव विस्पष्टं पद्मं सूर्यविबोधितम् ॥ ७
मा कृथाः पुरुषव्याघ्र शोकं त्वं गात्रशोषणम् ।
न हि ते सुलभा भूयो ये हतास्मिन्रणाजिरे ॥ ८
स्वप्नलब्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने ।
एवं ते क्षत्रिया राजन्ये व्यतीता महारणे ॥ ९
सर्वे ह्यभिमुखाः शूरा विगता रणशोभिनः ।
नैषां कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन्वापि पातितः ॥ १०
सर्वे त्यक्त्वात्मनः प्राणान्युद्ध्वा वीरा महाहवे ।
शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ ११
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सृञ्जयं पुत्रशोकार्तं यथायं प्राह नारदः ॥ १२
सुखदुःखैरहं त्वं च प्रजाः सर्वाश्च सृञ्जय ।
अविमुक्तं चरिष्यामस्तत्र का परिदेवना ॥ १३
महाभाग्यं परं राज्ञां कीर्त्यमानं मया शृणु । C. 12. 907 B. 12. 29. 15 K. 12. 28. 15

धिको·

6 a) K5 T G M3. 4 स (for सं-). — b) K3. 4 V1 B Da D2-8 S -रूषितं (for -भूषितम्). — c) D2 स्तंभनिभं; G1 -स्तंभोपमौ. D8 शैलं स्तंभनिभं शौरिर्. — d) V1 [अ]थ; B1 [इ]ति (for [अ]भि-). K3. 5 -विहासयन्; V1 Bo. 2 Da D4. 7 T G2-4 M -विनादयन् (M1. 3 °यत्); B3-5 D2. 3. 5. 8 -निनादयन्; D6 -न नादयन् (sic).

7 a) V1 तस्य वदनं (by transp.). Da D1 वचनं (for वदनं). — b) D4 सुदंतं. — c) B1. 4. 5 व्याकोषम्; T3 G1. 3 व्याकोचम्. K1 विसृष्टं; Da1 त्रिस्पृष्टं; D6 विस्फुष्टं; D7 G M1-3 सुस्पष्टं; T1 सुस्पंदं (for विस्पष्टं). — d) K4 D8 सूर्यस्; D7 कुर्याद् (for सूर्य-). K3. 4 B (B2 marg.; also as in text) Dn D2. 3. 5. 6 इवोदिते (D6 °तं) (for -विबोधितम्).

8 Before 8, K2-4 V1 B (B4 damaged) Da Dn D3-6 M1. 3 ins. वासुदेव उवाच (M1. 3 om. उवाच); K5 (with prefixed श्री-) M2. 4 कृष्णः; D7 T G श्रीभगवानुवाच (T1 G1. 3. 4 om. उवाच). — b) V1 D2. 3. 5. 7. 8 T G M1. 3 त्वं शोकं (by transp.). — d) Ś1 K1. 2. 4 D1 हता येस्मिन्; D8 ये हताश्च; T1 G निहतास्मिन्.

9 a) Ś1 (*sup. lin.*) V1 भावा; Da कामा (for लाभा). — b) D2. 3. 5. 8 विफलाः. K4 प्रतिबंधने; D1 (before corr.) प्रतिबोधितं. — c) D7 S (except M2) तथा (for एवं). — d) K3 D4 येभ्यतीता. K3. 4 B2 Da D1-3. 5. 7. 8 S रणाजिरे; B1 महामृधे.

10 a) Da तु; Dn D3. 5 T2 G2 M2 [s]पि (for हि). V1 D7 S (except T2) वीरा (V1 °रो). — b) K3 Dn विजिता; D7 S निहता. D6 व्रण- (for रण-). — c) B2 Da न कश्चित्पृष्ठतस्तेषां. — d) Ś1 K1 B4 वा विपातितः; K4 D1. 7 वा नि°; B2 चापि वाहतः (sic); Da चापि चाहतः; S वापि चाहतः. D4 पलायत्वा निपातितः (sic).

11 a) B2 Da त्यक्ता (B2 °क्त्वा) महात्मानः; D6 त्यक्तात्मनः प्राणान्. — b) Ś1 युद्ध्या; K4 D1 बुद्धि-; Dn2 युद्धे; D6 युद्धा; D8 युद्धां (for युद्ध्वा). B1 बुद्ध्वा वीरान्; B2 प्राणान्युद्ध्वा (for युद्ध्वा वीरा). K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 महामृधे; D7 S महारणे (for °हवे). — After 11, K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5-7 S (except G2) ins.:

39* क्षत्रधर्मरताः शूरा वेदवेदाङ्गपारगाः ।
प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां न ताञ्शोचितुमर्हसि ।

[(L. 1) T2 -विदः (for -रताः). — (L. 2) Dn2 वीरा (for वीर-). K3. 5 Dn1 D6 M1 तान्न (by transp.); D7 न त्वं.]

— After the above, K5 Bo. 2-5 Da Dn D2. 3. 5. 6 read (for the first time) 13^{ab}, repeating it in its proper place.

12 T3 om. 12^{ab}. — c) K4 संजयं. T2 अत्रैतत्संजयं पूर्वं. — d) K4 यथाहं. K3 V1 Bo. 1. 3-5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 नारदोब्रवीत्.

13 Before 13, T1 G1. 3. 4 ins. नारदः. — a) Ś1 (orig.) सुखदुःखम्; K4 सुखं दुःखम्; M4 सुखं दुःखैर्. — b) Da1 D6. 8 संजय. B2 ये चान्ये भुवि देहिनः. — c) Ś1 K1 सविमुक्तं; K3. 5 V1 B (except B1) Da Dn1 D1-6. 8 अविमुक्ता; Dn2 D7 S अवि(M1. 3 अव-; M4 अपि)तृप्ता. K2-5 V1 B D S मरिष्यामस् (D7

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 908
B. 12. 29. 16
K. 12. 28. 15

गच्छावधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि ॥ १४
मृतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव तु महीपतीन् ।
श्रुत्वापनय संतापं शृणु विस्तरशश्च मे ॥ १५
[1] आविक्षितं मरुत्तं मे मृतं सृञ्जय शुश्रुहि ।
यस्य सेन्द्राः सवरुणा बृहस्पतिपुरोगमाः ।
देवा विश्वसृजो राज्ञो यज्ञमीयुर्महात्मनः ॥ १६
यः स्पर्धामनयच्छक्रं देवराजं शतक्रतुम् ।
शक्रप्रियैषी यं विद्वान्प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः ।
संवर्तो याजयामास यं पीडार्थं बृहस्पतेः ॥ १७
यस्मिन्प्रशासति सतां नृपतौ नृपसत्तम ।
अकृष्टपच्या पृथिवी विबभौ चैत्यमालिनी ॥ १८
आविक्षितस्य वै सत्रे विश्वे देवाः सभासदः ।
मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः ॥ १९
मरुद्गणा मरुत्तस्य यत्सोममपिबन्त ते ।
देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥ २०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

मनुष्यास्ते). —^{d}) = 6. 24. 28^{d}. K_{1} $D_{8.4}$ T_{1} G_{1} परिवेदना.

14 ^{a}) B_{4} महोभाग्यं; M_{2} माहाभाग्यं. K_{2-5} V_{1} B D (except D_{1}) S पुरा- (for परं). —^{b}) $Ś_{1}$ (by corr.) अग्रिमानां; B_{2} Da D_{7} T G $M_{1.3.4}$ कथ्यमानं (for कीर्त्यमानं). B_{1} यथा (for मया). M_{2} कीर्त्यमानतया शृणु. —^{c}) Da शब्दावधानं; D_{4} यथावधानं. —^{d}) D_{1} प्रहस्यसि; T_{2} विहास्यसि.

15 For the repetition in K_{5} $Bo._{2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6}$ of 15^{ab} after 39*, cf. v. l. 11. —^{b}) Da_{1} शुचैव (for श्रुत्वैव). $K_{2.3.5}$ V_{1} B D (except D_{1}; Dn D_{8} both times) S पृथिवीपतीन् (K_{5} °क्षितः; Da °पते). —^{c}) K_{2-5} $Bo._{2.3.5}$ Da $D_{2.3.5.6.8}$ T $G_{2.4}$ M_{2} शैत्यमानय; B_{1} सममानय; B_{3} (marg.) $M_{1.3.4}$ श्वैत्यमानय; B_{4} damaged; B_{5} (marg.) शैत्यमागम; Dn शममानय; D_{4} शेत्यमानय; D_{7} प्रोह्य मानस-; G_{1} सैन्यमानय; G_{3} शैमिमानय (for श्रुत्वापनय). V_{1} सृंजयागतसंतापः. —^{d}) Bo T_{2} $G_{1.2}$ M विस्तरतश्; G_{4} विस्तारशश्. $K_{3.5}$ D_{4} स्वयं (for च मे). — After 15, $K_{4.5}$ V_{1} B Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ ins.:

40* क्रूरग्रहाभिशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ।
अग्रिमाणां क्षितिभुजामुपादानं मनोहरम् ।

[(L. 1) D_{6} आयुर्वर्धनम्. — (L. 2) K_{5} अग्रिमानां. D_{1} उपाख्यानं (for °दानं). B_{1} मनोरमं; Da उपायनं (for मनोहरम्).]

16 With 16–21, cf. ŚB. 13. 5. 4. 6; AB. 8. 21; cf. also B. 7. 55. 37^{c}–50^{d}: B. 14. 4. 10. —^{a}) D_{1} आविक्षतं; T_{1} $G_{3.4}$ $M_{1.3}$ आवीक्षितं. $K_{2.3.5}$ B Da $D_{1-3.5-8}$ S च; V_{1} चेन्; Dn वै (for मे). —^{b}) $K_{2.4}$ V_{1} B Da Dn $D_{1-3.5-8}$ S शुश्रुम (D_{7} T G M_{1-3} °मः) (for शुश्रुहि). $K_{3.5}$ D_{4} शुश्रुम संजय. — $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ om. 16^{cd}. —^{c}) $D_{1.4}$ देव. M विश्वजितो. K_{1} राज्ञे; Da राजा; D_{7} T G राजन् (for राज्ञो).

17 ^{a}) $Ś_{1}$ स्पर्धामकरोच्; $K_{2.4}$ D_{1} स्पर्धामानयच्; $K_{3.5}$ $Bo._{2.3}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ M_{2} स्पर्धयाजयच्; V_{1} B_{5} Da_{1} D_{7} स्पर्धयानयच्; B_{1} T_{1} $G_{1.3.4}$ स्पर्धमानयच्; B_{4} damaged; B_{6} (marg.) $M_{1.3.4}$ स्पर्धयायजच्; Da_{2} स्पर्धयातयच्; T_{2} स्पर्धमानो वै (for स्पर्धामनयच्). D_{7} शक्रो. K_{1} यस्सार्धमनयच्छक्रं (sic). —^{b}) D_{1} देवराज्यं; D_{7} °राजः. $K_{3.5}$ V_{1} B D (except D_{1}) S पुरंदरं (D_{7} °रः) (for शतक्रतुम्). —^{c}) D_{7} शक्रप्रियेपया; T_{1} $G_{1.3.4}$ M_{4} °प्रियैषिणं; M_{3} °प्रियैषियं. —^{d}) M_{1} प्रेत्याचष्ट. $G_{1.2}$ बृहस्पतिं. —^{e}) K_{1} सर्वतो; Da_{1} संव्यर्तो. —^{f}) $K_{2.4}$ D_{1} यं व्रीडार्थं; K_{3} यं पीडार्धं; B_{1} यत्पीडार्थं; B_{2} यवीयान्वै (sic); $B_{4.5}$ Da यवीयान्वै; Dn यवीयान्स; D_{4} यः कनीयान्; D_{7} स यवीयान्; T_{2} यं प्रियार्थं (for यं पीडार्थं). K_{4} D_{2} बृहस्पते; B_{1} Da बृहस्पतिः.

18 ^{a}) Da अस्मिन् (for य°). All MSS. (except $Ś_{1}$ $K_{1.2}$) महीं (for सतां). —^{b}) K_{3} $B_{1.3-5}$ Dn $D_{1.3.5.6.8}$ राजसत्तम; K_{4} Da नृपसत्तमः. —^{c}) K_{4} अघृष्टपच्या; D_{8} अकृष्टपश्चात्; $M_{1.3}$ अकृष्टवच्च (M_{3} °च्चा). —^{d}) $Ś_{1}$ (orig.) $K_{2.4}$ Da_{1} $D_{1-3.5.7.8}$ T G सस्य-; Da_{2} चैस; Dn_{2} राज- (for चैत्य-). $K_{3.5}$ D_{4} विविधौषधि(K_{5} °ध)मालिनी.

19 ^{a}) D_{1} अविक्षतस्य; T_{1} $G_{3.4}$ $M_{1.3}$ आवीक्षितस्य. K_{5} वै यज्ञे; Da वै सर्वे; D_{7} S सत्रे वै (by transp.). —^{b}) Da सर्वे (for विश्वे). B_{1} सदासदः. —^{c}) T_{2} परिवेष्टाः सदस्याश्च. —^{d}) B_{2} पार्थिवाश्च; D_{1} साध्याश्चात्म-; D_{4} सभ्याश्चासन्; T_{1} G सदस्याश्च; T_{2} मरुतश्च (for साध्याश्चासन्). D_{7} T G दिवौकसः (for महात्मनः).

20 ^{a}) $K_{4.5}$ V_{1} $Bo._{2-5}$ Da $D_{2.3.5.6.8}$ मरुद्गणो. —^{b}) $K_{1.2}$ अपि वर्तते; K_{3} $D_{4.7}$ अपिबन्हुतं; K_{4}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ २१
[2] सुहोत्रं चेद्वैतिथिनं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
यस्मै हिरण्यं ववृषे मघवान्परिवत्सरम् ॥ २२
सत्यनामा वसुमती यं प्राप्यासीज्जनाधिप ।
हिरण्यमवहन्नद्यस्तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ २३
कूर्मान्कर्कटकान्नक्रान्मकराञ्शिशुकानपि ।
नदीष्वपातयद्राजन्मघवा लोकपूजितः ॥ २४
हैरण्यान्पतितान्दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकच्छपान् ।
सहस्रशोऽथ शतशस्ततोऽस्मयत वैतिथिः ॥ २५
तद्धिरण्यमपर्यन्तमावृत्तं कुरुजाङ्गले ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ २६
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अदक्षिणमयज्वानं श्वैत्य संशाम्य मा शुचः ॥ २७ C. 12. 923 B. 12. 29. 31 K. 12. 28. 30

V1 Bo. 2–5 Da Dn2 D1–3. 5. 6. 8 अपिबत्ततः; K5 अपिबद्रुतं; B1 Dn1 अपिबंस्ततः; T G अपिबन्नुत; M अपिबत्सुतं (M2 °बत्ततं). —^{e}) Da1 G2 देवा मनुष्या.

21 ^{c}) K1 पुण्यान्; G1 पुत्रान् (for पुत्रात्). D7 T G तुभ्यं (for चैव). — After 21, D7 T G ins. (cf. B. 7. 55. 50^{cd}; 56. 12^{cd}; 57. 12^{cd}; etc.):

41* अयज्वानमदक्षिण्यमभिश्वैत्येत्युपाहरत् ।

[T2 G1. 2 अदक्षण्यम्. T2 अभिश्रुत्येति; G2 अभिचैत्येति. T2 G1. 2 [उ]दाहरत्.]

22 With 22–27, cf. B. 7. 56. 1–12. —^{a}) Ś1 (orig.) D7 च द्वैतिथिनं; Ś1 (by corr.) K5 Dn2 D8. 8 चैवा°; K1 च द्वै°; K8 चेद्वै°; V1 B4 Da1 चेद°; Bo. 5 चेदै°; Da2 चेह तिथिनं; Dn1 D2. 3. 5 चैवौ°; G1 चेद्वैतिथीनां; G2 चेद्वैतिथी (sic); M1 चेद्वैतिथीन. B2 सुहोत्रं चेदौतमाथिनं; D1 सहोत्रवेदतिथिनं; D4 सुहात्रं चद्वेतिथिनं. —^{b}) G2 कृतं (for मृतं). Da1 संजय (for सृञ्जय). K8 B2 D4 शुश्रुम सृंजय (by transp.). D1. 7 T G M1. 8 शुश्रुमः. M4 adds सृंजय after शुश्रुम. — D8 om. from 22^{c} up to तस्मिन् (in 23^{d}). —^{c}) K2–5 V1 B Da Dn D2. 6 T2 यस्मिन् (for यस्मै). —^{d}) K2. 8 Bo. 1. 5 Dn1 D1 M4 मघवा; K4 मेघवा; B4 damaged. K5 D4 प्रतिवत्सरं; Da अपिवत्सयं (Da2 °वं).

23 D8 om. up to तस्मिन् (cf. v. l. 22). —^{b}) K1 जनाधिपः; K2. 3. 5 Bo. 2–5 Da Dn D3–7 S (except M1) जनाधिपं; V1 नराधिप (for जनाधिप). D2 यं प्राप्यासीननाधिपं (sic). —^{c}) B1 अहरन्; Da1 अहृवन् (by metathesis). K1 हिरण्यसर्वहन्नघस; हिरण्मयवहन्नयस्.

24 ^{a}) K8 B1 कूर्मन्; Bo. 4. 5 D4 कूर्म°; D7 T G मत्स्यान् (for कूर्मान्). Da1 कुर्कराकान्; D7 कुकुटकान्. Da2 कुर्माकुर्करानक्रान् (corrupt). —^{b}) D7 T2 G1. 2 M कच्छपान् (for मकरान्). K1 किंशुकानपि; K2 Dn1 शिशुकानपि; K5 D2. 7 T G1. 2. 4 M शिं(M3. 4 किं)शुमारकान्; V1 B Da D1. 3–6. 8 G3 शिशुमारकान् (B1 marg. शिशुमानपि); Dn2 क्षुशुकानपि. —^{c}) V1 पातयद्; D7 T G2–4 [अ]वासृजद्; G1 [अ]वसृजद्. K2. 4 D1 राजा (for राजन्). D2. 3. 5. 8 नदीषु पातयामास. —^{d}) K3. 5 Da D4. 7 S मघवान्.

25 ^{a}) K2. 5 Da Dn D4. 5 T1 G3 हिरण्यान्; V1 B D2. 3. 6. 8 हिरण्यं; G2 हैरिण्यान्. B1–4 D2. 3. 6. 8 पतितं; B5 रजतं; Da1 अतितान्. K1 सृष्ट्वा. —^{b}) D4 मछान्. D2. 3. 8 मकरान्मत्स्यकच्छपान्. —^{c}) D1 [ऽ]पशतशस्; G1 [ऽ]थ सशतशस् (hypermetric). Da1 सहस्रशोयुतशव (submetric); Da2 corrupt. —^{d}) Bo. 1 वैतथिः; Da1 चातिथिः; Da2 वातिथिः; D4 वितिथिः; M4 (*inf. lin.*) वैथति (for वैतिथिः). K3. 5 V1 B2. 3. 5 Dn D1–3. 5. 6. 8 ततोस्मयद्थो(Dn2 °थौ)तिथिः (B2 °थी); B4 damaged.

26 ^{a}) K1 अपयातम्; G2 अपश्यंतम् (for अपर्यन्तम्.). —^{b}) K2. 3. 5 B Dn D1–3. 5–7 आवृतं; Da1 आवतं; M2 आहृतं. Ś1 K1. 3. 4 B1 Da D2. 8 कुरुजंगले; K2 °जंघले; D1 °जंगगैः; D4 °जंगलि. —^{c}) Ś1 (by corr.) K1 राजानं; Ś1 (orig.) ईजानं; D1 ज्ञानेप°; M4 (*inf. lin.*) राजासौ (for ईजानो). K2 Dn2 वितथे. —^{d}) K3. 5 B5 D4 दक्षिणामत्य(K3 °भ्य)कालयत्; V1 Bo–4 Da Dn D6 ब्राह्मणेभ्यः समर्पयत् (B3 Da1 Dn समार्पयत्; D6 समर्पयेत्); D2. 3. 5 दक्षिणार्थमकालयत्; D7 °भ्यस्त्वमंहतः; D3 दक्षिणार्थमकल्पयत्; S ब्राह्मणेभ्यस्त्वमन्यत (M1. 3 °मंसतः; M2. 4 °मंहत).

27 27^{abcd} = (var.) 21. —^{a}) K1 मृतः (submetric; for ममार). Da1 संजय. —^{b}) T2 तु यः (for त्वया). —^{c}) Ś1 पुत्रान्. Ś1 Da पुत्रतरस् (Ś1 रस्र्). Da D7 T G तुभ्यं (for चैव). —^{d}) K4

C. 12. 924
B. 12. 29 31
K. 12. 28. 31

[3] अङ्गं बृहद्रथं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यः सहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् ॥ २८
सहस्रं च सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ २९
शतं शतसहस्राणां वृषाणां हेममालिनाम् ।
गवां सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ३०
अङ्गस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ३१

यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंख्येषु वै पुनः ।
देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥ ३२
न जातो जनिता चान्यः पुमान्यस्तत्प्रदास्यति ।
यदङ्गः प्रददौ वित्तं सोमसंस्थासु सप्तसु ॥ ३३
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३४
[4] शिबिमौशीनरं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां चर्मवत्समवेष्टयत् ॥ ३५

D1.6 °तप्यथा. - G2 om. (hapl.) 27^{e}–34^{d}. — ^{e}) D7 T G1.3.4 अयउवानमद(T1 G3.4 °दा)क्षिण्यं. — ^{f}) Ś1 (by corr.) श्वैत्यं; Ś1 (before corr.) K2 चेत्य; K3.5 तं चै; K4 शैत्य; V1 Bo.1.3–5 चैनं; B2 पुत्रं (*inf. lin. sec. m.* शैब्य); Da चिरं; Dn1 D2.3.5 चैत्य; Dn2 स्वैर; D1 सैवं; D4 त्वं वेत्; D6 चैवं; D3 M2 चैत्यं (for श्वैत्यं). B2 संस्मृत्य.

28 With 28–34, cf. AB. 8. 22. G2 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{b}) K3 V1 B Da Dn D2.3.5.7.8 सृंजय (Da1 संजय) शुश्रुमः (K3 V1 B Dn D2.3.5 M4 °म). —Bo.1.5 D2.6 om. (hapl.) 28^{c}–29^{d}. V1 reads 28^{cd} on marg. D1 om. (hapl.). 28^{d}–30^{a}. — ^{d}) V1 om. (hapl.) नश्वा.

29 Bo.1.5 D1.2.6 G2 om. 29 (cf. v. l. 28, 27). — ^{a}) V1 यः सहस्रं (for सहस्रं च). — ^{b}) V1 B2–4 Da Dn D3.5.8 हेम(Da हैम)परिष्कृ(D3 °क्षि)ताः. —D4.8 om. 29^{cd}. — ^{d}) D7 T G1.3.4 दक्षिगा. —After 29, Dn2 reads 31^{ab}. K5 V1 B2–4 Da Dn D2.3.5.7 S (except M4; G2 om.) ins. after 29. Bo.1.5 D2.6 after 28^{ab}: D4.8 after 29^{ab}:

42* य सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्मिनाम् ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।

[(L. 1) D7 om. (hapl.) from णां (in line 1, prior half) to सहस्रा (in 30^{a}). T1 om. post. half. Da D4 अभिपद्मिनां; T2 G1 M1–3 पद्ममालिनां; G3.4 हेममालिनां (for अतिपद्मिनाम्). — D3 om. line 2. —(L. 2) T G3.4 दक्षिणा.]

30 G2 om. 30 (cf. v. l. 27). D1.7 om. 30^{a} (for D1, cf. v. l. 28). — ^{a}) B1.2.3 (orig.) D3.5 -सहस्राणि (for °णां). — ^{c}) B2 Da2 सहस्रांश्चतुरो; Da1 सहस्रं चतुरो; D7 सहस्रानुचरं; T G1.3.4 सहस्रानुचरा (T2 G1 °रान्). — ^{d}) K3 दक्षगाम्; D7 T G1.3.4 दक्षिणा (for °णाम्). K1 अनुकालयं; K5 D2.3.5.8 समकालयत् (D3 °यन्); D1.4 अभ्यकार(D4 °ल)यत्.

31 G2 om. 31 (cf. v. l. 27). Dn2 reads 31^{ab} after 29. — ^{a}) K1 अंगस्या. K2 ईजमानस्य; D3 मयमानस्य. — ^{b}) K4 Bo D4 तथा; B2 पुण्ये; Da प्राप्य; D7 तव (for तदा). — 31^{cd} = (var.) 1. 112. 9^{ab}: 3. 86. 6^{cd}; 121. 7^{cd}. Cf. ŚB. 13. 5. 4. 18; Viṣṇup. 4. 1. 19^{ab}. — ^{d}) Da1 द्विजायते.

32 G2 om. 32 (cf. v. l. 27). — ^{a}) D1.4 तस्य (for यस्य). Bo.5 यज्ञेषु यस्य राजेंद्र; D2.3.5.8 यस्य राजेंद्र यज्ञेषु. — ^{b}) K1 वै पुरः; K3.5 V1 B Da Dn1 D2.3.5.6 S (G2 om.) वै पुरा; Dn2 वा पुरा; D4 विपुरा; D7 वा पुरं; D8 न पुरा (for वै पुनः). — 32^{cd} = 20^{cd}. — ^{d}) Ś1 अतिरिच्यंत; K1 अभिरिच्यत; Da1 corrupt; D1 G3 अत्यरिच्यत. Da1 दाक्षिणात्; G3 दक्षिणा.

33 G2 om. 33 (cf. v. l. 27). — ^{a}) K1 D4 T G3.4 M वा; K2–5 V1 Bo.1.3–5 D1–3.5.7.8 न (for च). B2 G1 [अ]न्य. — ^{b}) K5 B5 D2.3.5.8 यः सं°; B2 यस्तु; D6 यत्तत्; T1 G1.3.4 कस्तत्; T2 कश्चित् (for यस्तत्). Da2 प्रजास्यति. K1 Dn2 ततोन्यस्त (Dn2 पुरान्यत्त)त्प्रदास्यति. — ^{c}) D1 यद्दतः. Da1 चित्तं. — ^{d}) K1 om. सोम. D7 T2 G3 M2.4 पार्थिव; T1 G4 M1.3 पार्थिवः; G1 पार्थिपः (for सप्तसु).

34 G2 om. 34 (cf. v. l. 27). — ^{a}) Da1 संजय. — ^{c}) D2 reads पुत्रात् twice. K1 M1 पुत्रान्. Ś1 K1 पुत्रतरश्. T G1.3.4 तुभ्यं (for चैव). D8 पुत्राण्यंतरतश्चैव. — After 34, D7 ins. 41*.

35 With 35–39, cf. B. 7. 58. 1–15. B1 om.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् ।
एकच्छत्रां महीं चक्रे जैत्रेणैकरथेन यः ॥ ३६
यावदद्य गवाश्वं स्यादारण्यैः पशुभिः सह ।
तावतीः प्रददौ गाः स शिबिरौशीनरोऽध्वरे ॥ ३७
नोद्यन्तारं धुरं तस्य कंचिन्मेने प्रजापतिः ।
न भूतं न भविष्यन्तं सर्वराजसु भारत ।
अन्यत्रौशीनराच्छैब्याद्राजर्षेरिन्द्रविक्रमात् ॥ ३८
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अदक्षिणमयज्वानं तं वै संशाम्य मा शुचः ॥ ३९
[5] भरतं चैव दौःषन्तिं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
शाकुन्तलिं महेष्वासं भूरिद्रविणतेजसम् ॥ ४०
यो बद्ध्वा त्रिंशतो ह्यश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु ।
सरस्वतीं विंशतिं च गङ्गामनु चतुर्दश ॥ ४१
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
इष्टवान्स महातेजा दौःषन्तिर्भरतः पुरा ॥ ४२ C. 12. 940 B. 12. 29. 47 K. 12. 28. 47

(hapl.) 35–45 ; D8 om. (hapl.) 35–39. — [a]) D1 शिवम् (for शिबिम्). M4 चापि (for चैव). — [b]) V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5–7 S सृंजय शुश्रुम (D7 T G M1–3 °मः); Da संजय शुश्रुमः. — [c]) K2–5 Dn D1. 4. 6. 7 T G सर्वां (for कृत्स्नां). — [d]) Ś1 K1 परिवेष्टयेत् ; K4 D1 परिवेष्टयन् (D1 °यत्); D4 पर्यवेष्टयत् ; T1 G1 समचेष्टत ; G2 M2 समवेष्टत.

36 B1 D8 om. 36 (cf. v. l. 35). — [a]) K1 रव-घोषेण. — [b]) B2 Da कंपयन्निव मेदिनीं. — [c]) Dn2 एकचक्रां (for °च्छत्रां).

37 B1 D8 om. 37 (cf. v. l. 35). — [a]) K2. 4. 5 V1 B (B1 om.) Da2 Dn D1–3. 5. 6 G1–3 अस्य ; M1. 3 उर्व्यां ; M4 (*inf. lin.* as in text) मह्यां (for अद्य). Da1 यावदंश्व (sic) (for यावदद्य). D7 [अ]गवाश्वस्य ; T2 गवांशस्य ; G1 गवांश्व स्याद्. — [b]) D4 आरण्ये. D7 हताः (for सह). — [c]) K1 गावः ; V1 गावौ (for गाः स). — [d]) K1 औशीनरेश्वर ; D4 corrupt ; M8 औशीनरेध्वरे.

38 B1 D8 om. 38 (cf. v. l. 35). — [a]) K5 V1 Bo. 2. 3. 5 Da Dn D6. 7 न वोढारं ; B4. 5 (marg.) D3 नोद्यन्भारं ; D1 नदोदोरं (sic); D2 नोद्यन्भार- ; D4 नावोढारं (for नोद्यन्तारं). K4 धुरे ; D4 धुरस्. K3 नोयंतारतस्तस्य (corrupt). — [b]) Ś1 K1 G3 किंचिन् ; Da1 कस्मिन् ; Da2 D7 G2 M1. 3. 4 कश्चिन्. G1 प्रजा-पतिं. — [c]) K3–5 V1 B (B1 om.) D (except D1 ; D8 om.) S (except M2) न (Da अ-) भविष्यं च (D6 °ष्यं वा ; T2 °ष्यच्च). — [d]) Dn M4 सृंजय ; T2 मानद (for भारत). — [e]) B2. 3 D2 अन्यदौ(B2 °द्रौ)शीनराच्.

39 B1 D8 om. 39 (cf. v. l. 35). G om. 39[abcd]. Ś1 V1 Bo. 3. 5 Dn D2. 3. 5–7 T (T1 om. 39[bc]) M transp. 39[abcd] and 39[ef]. — [a]) Da1 संजय. — T1 om. 39[bc]. — [c]) Ś1 पुण्यतराच् ; K1 °तराश् ; D4 °तरं. D2. 3. 5. 7 T2 M1–3 तुभ्यं (for चैव). — After 39[d], D7 repeats 41* (cf. v. l. 34). B4 om. 39[ef]. — [e]) K3 अदक्षणम् ; G1 अदक्षिण्यम्. — [f]) K2. 4 चैव संशाम्य ; Da D7 S पुत्रं संस्मृत्य ; D1 मैव संशास्य (for तं वै संशाम्य). K1 चेवैसंशात्यनाशुचः (sic); V1 Bo. 2. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 6 मा पुत्रमनुतप्यथाः (= 39[d]).

40 With 40–45, cf. B. 7. 68. 1–17 ; AB. 8. 23 ; ŚB. 13. 5. 4. 11–13. B1 om. 40 (cf. v. l. 35). — [a]) K1 दौष्टंतं ; K2. 3 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3. 4 दौ(Dn2 दो)ष्यंतिं ; K4 D4. 6 दौष्कंतिं ; K5 दौष्यंतं ; D1 दौष्वंतं ; G1 दौष्यंतीं. — [b]) K1. 4. 5 B2 Da D1. 4 transp. सृंजय and शुश्रुम. D7 S (except M4) शुश्रुमः. — [c]) K3. 5 V1 Bo. 2–5 D (except D1) S शाकुंतलं (G1 M1. 3. 4 °ळं). V1 Bo. 2–5 D (except D1) S महात्मानं. — [d]) V1 -दक्षिण- ; D3 T2 G2 M3 -द्रवण-. Dn -संचयं ; D2 G2 -चेतसं (for -तेजसम्).

41 B1 om. 41 (cf. v. l. 35). — [a]) K1 यो बुध्यात् ; Da यो विद्वांस् ; D4 यावध्नात ; D7 T G1. 3. 4 M1. 3. 4 योबध्नात्. K3 G2 त्रिशतो ; K5 Bo. 3 Dn D2. 3. 5. 6 त्रिशतं ; B4. 5 D3 त्रिंशतं ; Da त्रिंशतांश् (for त्रिंशतो). K3 ह्याश्वान् ; K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चाश्वान् ; D7 T1 वाजिं ; T2 G M वाजीन् (M1 °जिन्). — [b]) K3 देवेशो. M1. 3 यमु-नामनुः. — [c]) K3 त्रिंशतं च ; D7 T G त्रिंशतोनु ; M त्रिंशदनु (M2 °दन्नु). — [d]) D3 चतुर्दिशः.

42 B1 om. 42 (cf. v. l. 35). — [a]) M4 सु- (for स). K3 D4 य इ(K3 यद)ष्टवान्महाराजो. — [d]) Ś1 दौष्टंतिर् ; K1–3. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 7. 8 T2 G1. 3. 4 दौष्यंतिर् ; K4 D6 दौष्कंतिर् ; D1 दौष्वंतिर् ; D4 दोष्कंतिर् ; M4 दौष्यंतीर्. ;V1 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

12. 941 12. 29. 46 12. 28. 46 भरतस्य महत्कर्म सर्वराजसु पार्थिवाः ।
खं मर्त्या इव बाहुभ्यां नानुगन्तुमशक्नुवन् ॥ ४३
परं सहस्राद्यो बद्ध्वा हयान्वेदीं विचित्य च ।
सहस्रं यत्र पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४४
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ४५
[6] रामं दाशरथिं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
योऽन्वकम्पत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ४६
विधवा यस्य विषये नानाथाः काश्चनाभवन् ।
सर्वस्यासीत्पितृसमो रामो राज्यं यदान्वशात् ॥ ४७
कालवर्षाश्च पर्जन्याः सस्यानि रसवन्ति च ।
नित्यं सुभिक्षमेवासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४८
प्राणिनो नाप्सु मज्जन्ति नानर्थे पावकोऽदहत् ।
न व्यालजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४९

भरतस्तदा; D6. 7 °तर्षभ·

43 B1 om. 43 (cf. v. l. 35). —[a]) Da [अ]भवत्; D7 T G तु यत् (for महत्). —[b]) B4 D3. 5 दृष्ट्वा; D4 सर्वे (for सर्व-). K1 D7 पार्थिवः; T G M2. 4 पार्थिव· —[c]) D1 खे मर्त्या; D7 खं मंतु; D8 ख-मर्त्या; T1 G1. 3. 4 M3. 4 खं मर्त्य· —[d]) D4 G1 M2. 4 अशक्नुवत् (M2 °वान्).

44 B1 om. 44 (cf. v. l. 35). —[a]) V1 B3–5 D2. 3. 5. 6. 8 परं सहस्रान्; B2 परं सहस्रं; Da परान्सहस्रान्; D4 परःसहस्रान्· K1 बध्या; K2. 3. 5 बद्धान्; V1 D1 बद्धा; Bo हत्वा; D8 बुद्धा (for बद्ध्वा). D7 T G सहस्रं यद्धयान्बध्नात्; M1–3 सहस्रं यः (M2 या) परं बद्धा; M4 सहस्राद्यः परं बद्धा· —[b]) K2–5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 8 हयान्वेदीर् (V1 Da °दी); D7 T G पुरा विद्यां (T1 G2 °द्या); M हयान्वेद्यां (M2 °द्यान्). ·K2–5 V1 Bo. 2–5 D S वितत्य (D1 वितित्य; D4 विविश्य). —[d]) Ś1 K1 विप्राय; K2 कंठाय; D7 करभान् (for कण्वाय). D6 भरतं. D4 ददे.

45 B1 G1. 4 om. 45 (for B1, cf. v. l. 35). T1 om. 45[bc]. —[c]) Ś1 K1 पुण्यतराश्च; Bo °तरं. D7 T2 G2 M1–3 तुभ्यं (for चैव). — After 45, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34).

46 With 46–55, cf. B. 7. 59. 1–25. —[a]) T G चापि (for चैव). —[b]) K1 संजयः; Dn1 संजय (for सृञ्जय). V1 Bo Dn2 D2–5 M4 संजय शुश्रुम (by transp.); Da1 D6 संजय शुश्रुमः (D6 °म); D7. 8 T G M2 संजय शुश्रुमः· Da2 सृजं मृतय शुश्रुमः (corrupt). —[c]) Dn2 G1 योनुकंपत· Da वैरिभ्यः (for वै नित्यं). —[d]) T2 पिता (for प्रजाः).

47 With 47[ab], cf. Rām. 1. 1. 91[cd]. —[a]) D7 नाथवान् (for विधवा). G2 ह्यस्य (for यस्य). B2 चानाथा; D7 विषयो (for विषये). —[b]) D4 नानार्थः· K1 कांचनाभवन्· D2 नानाथः कश्चनाभवत्; D7 S नान· (M4 °ना)र्थः कस्यचिद्भवेत्· —[c]) Ś1 सर्वोप्यासीत्; K1 सचेप्यासीत् (sic); K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सदैवासीत्; K4 D4 सर्वस्यासीन्; D7 सर्वस्य स्यात्; M2 सर्वस्य वै (for सर्वस्यासीत्). K2 पुत्रसमो· —[d]) K2. 4. 5 V1 B1. 2. 5 Dn D3. 5. 6. 8 यदन्वशात् (K5 °सात्); Da1 यदा त्वसात्; M1 यदान्वगात्.

48 With 48[a], cf. Rām. 6. 128. 102[c]. —[a]) Ś1 K1 कालवर्षीणि; K3. 5 V1 B Da Dn D2–8 S °वर्षी च (M1 °वर्षीव); D1 °वर्षाच्च· K3. 5 V1 B Da Dn D2–8 S पर्जन्यः· —[b]) Ś1 K1 दशवंति च; K4 D1 फलवंति च; V1 B Da Dn2 D7 M समपा(Bo °वा)दयत् (M2 °यन्); Dn1 D6 समुपादयन् (D6 °यत्); T G समवर्धयत् (T2 G2 °यन्). —[c]) T1 G3. 4 M4 सुषमम्; G1 सुष्टमम्; G2 M2 सुसुखम् (for सुभिक्षम्). —[d]) Ś1 प्रशास्यति· — After 48, Da ins. 43* (cf. v. l. 51).

49 With 49, cf. Rām. 1. 1. 92. Ś1 om. 49. V1 reads from st. 49 up to the end of 42* on marg. —[a]) D8 नाप्सु (for नाप्सु). K1. 4 मज्जंश्च; B5 Dn2 D6 मज्जंत; D1 [अ]मज्जंति; M [अ]मज्जंत· Da प्राणिनोमा(Da2 °प)स्सुमज्जंन (corrupt). —[b]) K3 नावर्षो; K4 नानर्था; K5 Bo. 5 Da1 Dn2 D4. 6 नानर्थं; V1 B1–4 Dn1 D2. 3. 5. 8 नान्यथा; Da2 नानर्थो; D1 corrupt. D4 T2 दहेत्; M1. 3 दहन्· — With 49[cd], cf. Rām. 6. 128. 98[cd]. —[c]) K5 D4 व्याधिजं; B2 Da व्याधितो; D7 M व्यालतो; T1 G व्यालकाद्; T2 व्यालाद्वै (for व्यालजं). Da भवे चासीद्; T2 भयं नासीद्. K3 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 रुजा (V1 Bo D3. 5. 8 °जो; B1 °जं) भयं न तत्रासीद्. — After 49, M2 reads (with var.) and cancels 52[a]. B1 G1 ins. after 49, 43* (cf. v. l. 51).

50 With 50, cf. Rām. 6. 128. 101. B1 G1 om. (hapl.) 50–51; G2 om. (hapl.) 50. V1 reads 50

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिकाः ।
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः प्रजा रामे प्रशासति ॥ ५०
नान्योन्येन विवादोऽभूत्स्त्रीणामपि कुतो नृणाम् ।
धर्मनित्याः प्रजाश्चासन्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५१
नित्यपुष्पफलाश्चैव पादपा निरुपद्रवाः ।
सर्वा द्रोणदुघा गावो रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५२
स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोष्य महातपाः ।
दशाश्वमेधाञ्जारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ॥ ५३
श्यामो युवा लोहिताक्षो मत्तवारणविक्रमः ।
दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ॥ ५४
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ५५
[7] भगीरथं च राजानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्येन्द्रो वितते यज्ञे सोमं पीत्वा मदोत्कटः ॥ ५६ C. 12. 953 B. 12. 29. 63 K. 12. 28. 63

---

on marg. 50^{ab} = (var.) 3. 181. 16^{ab}. — ^{a}) K_1 श्रासं; K_5 श्रायुर्-; D_4 श्रायु- (for आसन्). $K_{2.3}$ V_1 B_{2-5} Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ °सहस्रिण्यस्; D_7 T $G_{3.4}$ °सहस्राश्च; $M_{1.3}$ °सहस्रेण. — ^{b}) $D_{3.5.8}$ वर्ष-; M_2 पुत्रेण (hypermetric) (for पुत्र-). $K_{3.5}$ B_4 D_4 T $G_{3.4}$ -सहस्रिणः (B_4 °नः). — After 50^{c}, Dn_2 D_2 ins. post. half of line 1 and line 2 of 43*. — ^{d}) $K_{2.3.5}$ V_1 B (B_1 om.) Da Dn_1 D_{3-8} S ($G_{1.2}$ om.) रामे राज्यं (for प्रजा रामे). Dn_2 D_2 निर्भया[:] स्वैरचारिणः. — After 50, K_5 ins. 43* (cf. v. l. 51).

51 K_5 B_1 Dn_2 D_2 G_1 $M_{1.3}$ om. 51 (for B_1 G_1, cf. v. l. 50). V_1 reads 51 on marg. — ^{a}) V_1 न चान्योन्य- (for नान्योन्येन). — ^{b}) K_1 कुतोर्पणां (sic). — With 51^{cd}, cf. Rām. 6. 128. 103^{cd}. — ^{c}) D_4 धर्मवृता. D_1 प्रजावासं; M_2 प्रजा राजन्. — $K_{2.3}$ V_1 (marg.) Bo_{2-5} Dn_1 $D_{3-6.8}$ T_1 $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ ins. after 51: K_5 after 50: B_1 G_1, after 49: Da, after 48: Dn_2 D_2 (both om. prior half of. line 1) after 50^{c}:

43* संतुष्टाः सर्वसिद्धार्था निर्भयाः स्वैरचारिणः ।
नराः सत्यव्रताश्चासन्रामे राज्यं प्रशासति ।

[(L. 1) K_5 पूर्व-; B_4 परि- (for सर्व-). G_3 -सत्त्वानि (for -सिद्धार्था). Da चैव चारिणः; G_1 स्वैरकारिणः. — (L. 2) V_1 D_2 सत्यरताश्चासन्; Da T_1 G_{1-3} $M_{2.4}$ सत्यव्रतधरा.]

52 With 52^{ab}, cf. Rām. 6. 128. 102^{ab}. D_7 T_2 G_4 om. (hapl.) 52. — ^{a}) B_2 Da M ऋतु-; $D_{2.6}$ नित्यं (for नित्य-). B_2 Da चापि (for चैव). — ^{c}) M_2 द्रोणदुहा. — ^{d}) D_1 G_1 रामो.

53 ^{a}) Da चतुर्दश च वर्षाणि. — B_1 reads 46* after 53^{a} and om. (hapl.) 53^{b}–54^{c}. — ^{b}) $K_{3.5}$ $D_{4.7}$ S महामनाः; B_2 Da °यशाः (for °तपाः). — After 53^{ab}, D_4 ins.:

44* जघान राक्षसं रामः पौलस्त्यं लोककण्टकम् ।

With 53^{cd}, cf. 3. 275. 69; Rām. 6. 128. 95^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ दइवाश्व- (sic). G_1 -मेधेन. K_1 जार्थ्यान् (corrupt); D_4 corrupt; D_7 T G M_2 आजह्रे; $M_{1.3.4}$ जारुथ्याम्. — ^{d}) D_7 रथ्याश्चैव; T $G_{3.4}$ जारूथ्यान्स; G_2 यथाविधि (for आजहार). D_7 T_1 $G_{3.4}$ $M_{1.3.4}$ निरर्गळान्; D_8 निराकुलान्. G_1 यथा विधिरनर्गलान्.

54 B_1 om. 54^{abc} (cf. v. l. 53). With 54^{ab}, cf. Vāyu P. II. 26. 191^{cd}. — ^{a}) V_1 Bo_{2-5} Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ M transp. श्यामो and युवा. — ^{b}) K_3 D_4 मत्तमातंगविक्रमं (D_4 °मः); K_5 V_1 B (B_1 om.) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ S मातंग इव यूथपः; D_1 मत्तचारणविक्रमः; D_7 मानुषा इव यूथपाः. — After 54^{ab}, N (except K_3 $D_{4.7}$; B_1 om.) ins.:

45* आजानुबाहुः सुमुखो हरिस्कन्धो महाभुजः ।

[= (var.) B. 7. 59. 21^{ab}; Vāyu P. II. 26. 191^{cd}. K_5 V_1 B (B_1 om.) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ सिंह- (for हरि-).]

— ^{c}) K_4 दशवर्षं; D_4 शरवर्ष-; $M_{1.3.4}$ एकादश (for दशवर्ष-). — K_5 V_1 (marg.) B Dn $D_{1-3.5.6.8}$ T_2 ins. after 54^{c} (B_1, after 53^{a}):

46* दशवर्षशतानि च ।
अयोध्याधिपतिर्भूत्वा.

[(L. 1) $D_{2.3.5}$ [अ]पि (for च). — (L. 2) T_2 सीतापतिर्महाबाहू.]

55 D_7 om. (hapl.) 55–58. G_4 om. 55. — ^{a}) Da_2 संजय. — T_1 om. 55^{bc}. — ^{b}) T_2 तु यः (for त्वया). — ^{c}) Da T_2 G_{1-3} तुभ्यं (for चैव). — ^{d}) Da_2 नापुत्रम्. Da_1 ममापुत्रनुतप्यथा (corrupt).

56 With 56–63, cf. B. 7. 60. 1–13. D_7 om. 56 (cf. v. l. 55). — ^{b}) K_4 V_1 $Bo_{1.4.5}$ $D_{2.3.5.6.8}$

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C.12.957 B.12.29.64 K.12.28.64 असुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसत्तमः ।
अजयद्बाहुवीर्येण भगवान्पाकशासनः ॥ ५७
यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ५८
सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः ।
रथे रथे शतं नागाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ ५९
सहस्रमश्वा एकैकं हस्तिनं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
गवां सहस्रमश्वेऽश्वे सहस्रं गव्यजाविकम् ॥ ६०
उपह्वरे निवसतो यस्याङ्के निषसाद ह ।
गङ्गा भागीरथी तस्मादुर्वशी ह्यभवत्पुरा ॥ ६१
भूरिदक्षिणमिक्ष्वाकुं यजमानं भगीरथम् ।
त्रिलोकपथगा गङ्गा दुहितृत्वमुपेयुषी ॥ ६२
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ६३
[8] दिलीपं *चैवैलविलं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातयः ॥ ६४
इमां वै वसुसंपन्नां वसुधां वसुधाधिपः ।
ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ६५
तस्येह यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः ।
सहस्रं वारणान्हैमान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ६६

M_4 सृंजय शुश्रुम (by transp.) ; Da T G M_1 सृं(Da सं)जय शुश्रुमः ; Dn_1 शुश्रुम संजय.

57 D_7 om. 57 (cf. v. l. 55). — ^{b}) K_5 Da स सुरेश्वरः ; B_2 च सुरेश्वर (for सुरसत्तमः). — ^{d}) B_2 D_4 S (except T_1) मघवान् (for भग°). B_2 S लोक-पूजितः (for पाकशासनः).

58 = (var.) 29. D_7 om. 58 (cf v. l. 55). — ^{a}) D_4 M_2 सहस्राणि (for °णां). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ B_1 D_1 -विभूषणाः (K_1 °णः) ; B_2 -परिष्कृताः. — ^{d}) T G $M_{1.3}$ दक्षिणा (for °णाम्). K_3 अपकालयत् ; D_1 अभ्यका° ; D_4 अभ्याकारयत्.

59 ^{a}) D_7 रथं (for रथ-). — ^{b}) Bo G_1 सर्वे-. Da G_1 चतुर्युजाः. — ^{c}) Dn_1 शतं शतं रथे नागाः.

60 ^{a}) Bo अश्वा एवैकं ; D_1 अश्वचैकैकं (sic) ; D_7 अश्वमेकैकं ; T_2 एकमैकैकं. — ^{b}) B_2 हस्तिकं ; Da_2 हस्तिनो ; D_7 हस्तिनां. — ^{c}) D_1 द्वे (for the second ऽश्वे). — ^{d}) K_4 गविजाविकं ; K_5 V_1 $Bo._{3-5}$ $D_{2.3.5}$ चाप्यजाविकं ; $D_{1.6}$ वाप्य° ; D_8 गव्यजावियं.

61 ^{a}) B_5 (marg. ; also as in text) उपतीरे ; D_1 उपह्वेरे ; D_4 उपयज्ञे. D_7 T_2 [ऽ]तिव्यथिता (for निवसतो). — ^{c}) G_2 यस्माद्. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 दुहिता (for उर्वशी). Ś$_1$ $K_{2.4}$ D_1 [अ]भ्यभवत् ; K_1 [अ]द्य भवत् ; Da D_7 S [इ]त्यभवत् (M_3 °न्) ; Dn चाभवत्.

62 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 शूरं दक्षिणम् ; D_8 भूतिद° ; T_2 भूमिरक्षिणम् ; G_2 भूरिद्रविणम्. Ś$_1$ D_1 इक्ष्वाकं ; $K_{3.5}$ G_2 ऐक्ष्वाकं ; Dn $D_{2.3}$ (marg.). $_5$ ऐक्ष्वाकुं ; $M_{1.3}$ ऐक्ष्वाकु- (for इक्ष्वाकुं). — ^{c}) $K_{2.4}$ त्रैलोक्य- ; D_1 त्रैलोक्यं ; M_1 त्रिलोकं. — ^{d}) $K_{2.4}$ D_1 दुहित्रत्वम्. K_4 उपायुषी ; K_5 उपागता ; Da_2 D_7 G_1 उपेयुषि.

63 $G_{1.4}$ om. 63. — ^{a}) Da_1 संजय (for सृञ्जय). — T_1 G_3 om. 63^{bc}. — ^{b}) T_2 तु यः ; G_2 तव (for त्वया). — ^{c}) Dn_2 पुण्यात् (for पुत्रात्). D_7 G_2 $M_{2.4}$ तुभ्यं (for चैव). — ^{d}) G_2 पुत्रमप्यनु°. — After 63, D_7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45).

64 With 64–73, cf. B. 7. 61. 1–12. — ^{a}) Ś$_1$ चैव निविडं ; K_1 चैषत्रिविडं ; K_2 चैवेडभिडं ; K_3 B_2 चेदैलविलं ; K_4 चैव द्रविडं ; K_5 T_2 चैव राजानं ; V_1 $Bo._{1.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ च महात्मानं ; D_1 वेदैविद्रुषं ; D_4 वेदेलविल ; D_7 corrupt ; T_1 चैवैळिवळिं ; G_1 चैवलिबिळिं ; G_2 च महाप्राज्ञं ; $G_{3.4}$ $M_{1.3}$ चैवैळिविळिं ; M_2 चैवैळिबिळं ; M_4 चैवैळिविळं (for * चैवैलविलं). — ^{b}) $Bo._{4.5}$ Dn_2 G_2 M_4 सृंजय शुश्रुम (by transp.) ; Da D_7 T $G_{1.3.4}$ M_2 सृं(Da_1 सं)जय शुश्रुमः. D_4 संजय (for सृञ्जय). — ^{c}) B_2 दिव्यानि (for भूरीणि). — ^{d}) B_2 प्रवदंति (for कथयन्ति). D_7 T G मनीषिणः (for द्विजातयः).

65 ^{a}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S य (M_2 स) इमां. $K_{3.5}$ B Dn D_{2-8} S वसुसंपूर्णां ; V_1 Da वसुनापूर्णां (Da_1 °र्णं). — ^{c}) $K_{3.5}$ $D_{4.7}$ S ईजानो वितते यज्ञे. — ^{d}) K_3 D_4 समाहरत् ; D_7 M त्वमंहत ; T_1 G त्वमन्यत ; T_2 यमंसत (for समाहितः).

66 ^{a}) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ M यस्येह ; D_7 T G यस्य वै. Da °मानश्च. — ^{b}) $K_{1.4}$ D_1 यज्ञ- ;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य यज्ञे महानासीद्यूपः श्रीमान्हिरण्मयः ।
तं देवाः कर्म कुर्वाणाः शक्रज्येष्ठा उपाश्रयन् ॥ ६७
चषालो यस्य सौवर्णस्तस्मिन्यूपे हिरण्मये ।
ननृतुर्देवगन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा ॥ ६८
अवादयत्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयम् ।
सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्ययम् ॥ ६९
एतद्राज्ञो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे ।
यत्स्त्रियो हेमसंपन्नाः पथि मत्ताः स्म शेरते ॥ ७०
राजानमुग्रधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम् ।
येऽपश्यन्सुमहात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ॥ ७१
त्रयः शब्दा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ।
स्वाध्यायघोषो ज्याघोषो दीयतामिति चैव हि ॥ ७२
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ७३
[9] मांधातारं यौवनाश्वं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वादपाहरन् ॥ ७४
संवृद्धो युवनाश्वस्य जठरे यो महात्मनः ।
पृषदाज्योद्भवः श्रीमांस्त्रिलोकविजयी नृपः ॥ ७५ C. 12. 975 B. 12. 29. 12 K. 12. 28. 12

K5 यज्ञैः (for the second यज्ञे). K1 पुरोहिताः ; Da पुराभवः (Da2 °वत्); D4 पुराहितः ; G1 पुरोहितं. — c) D7. 8 हेमान्. — d) K3 दक्षणाम् ; D7 T G दक्षिणा. K3 D1. 4 अभ्यकालयत् ; K4 अभिका°. Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 दक्षिणार्थमकालयत्.

67 b) Ś1 यूपश्रीः सहिरण्मया ; K1 यूपं श्रीसहिरं-मया (sic); K4 D1 यूपसः श्रीर्हिरण्मयः. — c) K4 ते (for तं). D7 T2 नम ; M नर्म (for कर्म). B2 कुर्वाणं ; — d) V1 B D4–6 S शक्रश्रेष्ठा ; D2 कुरुश्रेष्ठा. Bo. 3. 5 D2. 3. 5 अपाश्रयन् ; B2 समा° ; D7 T G उपासते ; M1. 3 इवोच्छ्रयन्. D8 शक्रः श्रेष्ठमुपाश्रयेत्.

68 a) K2. 3 B Da Dn D2–7 S चषाले ; K5 V1 चखाले ; D3 वर्षाले. K1. 3. 5 V1 B D (except D1) S सौवर्णे. — b) D3. 5. 8 तस्य (for तस्मिन्). D8 यूप-. — d) K3. 4 B5 Da सप्त च ; K5 सप्तशः ; D1 सप्त वा.

69 a) Dn1 T2 M1. 3 अवादयंस्. D8 अवदायत्र-वीराणां (sic). — b) D1 विश्ववसुः. B2 Da स्वयं विश्वावसुस्तदा. D3 om. from स्वयम् up to the end of 69. — d) Ś1 K1. 2. 4 D1 रम्यं (for मम). Da °यतीह्ययं.

70 a) Da एतद्राजो. — c) V1 Bo. 2–5 Da1 Dn D2. 3. 5. 6 यस्येभा ; B1 यस्येते ; Da2 यस्येना ; D7 S यद्योषा. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 S (except T2) हेम-संछन्नाः. — d) D7 S क्षी(T1 G3. 4 क्री)बाः पथिषु शेरते.

71 a) D7 राजानश्. K3 शक्रधन्वानं ; K5 B1 Dn D5 शतध° ; V1 Bo. 2–5 Da D6 चक्रध° ; D2. 3 शत्रु-दमनं ; D4 शत्रुधन्वानं ; D7 S चित्रध° ; D8 शतिदमनं. — B2 om. (hapl.) 71bc. — b) D7 T G अपराजितं (for सत्यवादिनम्). — c) T2 ये पश्यंति महा°.

72 a) B3 (m as in text) शीर्यंते. B2 Da व्यश्रू-यंत त्रयः शब्दा. — b) K1 विवेशने ; D6 निवेशनं. — c) B2 Da D7 S स्वाधायशब्दो. Bo. 2. 3 Da S ज्या-शब्दो. D7 om. ज्यावोषो. B4 (marg. ; also as in text) D2. 3. 5. 8 ज्यावोषो ब्रह्म(D8 ब्राह्म)घोषश्च ; B5 स्वाध्यायज्याघोषशब्दो. — d) M2 om. चैव हि. K3 B4. 5 Dn वै त्रयः ; V1 चैव यत् ; Bo–3 Da D6 चैव यः ; D2–5 चैव ह ; T2 यस्त वै ; G2 चेन्मम. D7 T1 G3 M1. 3. 4 दीयतां दीयतामिति ; G1 शब्दो दैन्दीयतामिति (sic); G4 शब्दोयं दीयतामिति.

73 T1 G1. 3. 4 om. 73. — c) Dn2 पुण्यात् (for पुत्रात्). T2 G2 M तुभ्यं (for चैव). — After 73, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63).

74 With 74–86, cf. B. 7. 62. 1–20. B3 reads 74–76 on marg. — a) D1 मंधातारं. Da यौवनश्वं (Da2 सं); D4 योवनाश्व (sic). — b) B2 संजय ; Da1 संजयः ; Da2 सृंजयः. Bo. 1. 3–5 Dn2 D2. 3. 5. 8 मृतं सृं(D8 सं)जय शुश्रुम ; D7 T G M2 मृतं सृं(G3 M2 सं)जय शुश्रुमः. — c) D7 T G M4 देवावश्विनौ (for देवा मरुतो). — d) Da corrupt. B2 अवासृजन्. Dn2 D4. 6 अवाहरन् ; D7 T G M4 निरूहतुः.

75 B3 reads 75 on marg. — a) K2. 3 D6. 7 G2 M2 स वृद्धो ; B1. 2 Da Dn1 समृद्धो ; M1 संवर्धो. K1 यव° ; Da1 यौव° (for युव°). — b) M2 सु- (for यो). — c) Ś1 °ज्यो भवेत् ; K1 D1 M1 °ज्योभवत् ; K4 D4 °ज्येभवत् (for °ज्योद्भवः). — d) Da Dn2 त्रैलोक्य- (for त्रिलोक-). B4 नृप. D8 त्रिषु लोकविजी नृपः (sic).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12.976
B. 12. 29. 83
K. 12. 29. 83

यं दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे शयानं देवरूपिणम् ।
अन्योन्यमब्रुवन्देवाः कमयं धास्यतीति वै ॥ ७६
मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रो *अभ्यवपद्यत ।
मांधातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ॥ ७७
ततस्तु पयसो धारां पुष्टिहेतोर्महात्मनः ।
तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत् ॥ ७८
तं पिबन्पाणिमिन्द्रस्य समामह्ना व्यवर्धत ।
स आसीद्द्वादशसमो द्वादशाहेन पार्थिव ॥ ७९
तमियं पृथिवी सर्वा एकाह्ना समपद्यत ।
धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि ॥ ८०
य आङ्गारं हि नृपतिं मरुत्तमसितं गयम् ।
अङ्गं बृहद्रथं चैव मांधाता समरेऽजयत् ॥ ८१
यौवनाश्वो यदाङ्गारं समरे समयोधयत् ।
विस्फारैर्धनुषो देवा द्यौरभेदीति मेनिरे ॥ ८२
यतः सूर्य उदेति स्म यत्र च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ८३
अश्वमेधशतेनेष्ट्वा राजसूयशतेन च ।
अददाद्रोहितान्मत्स्यान्ब्राह्मणेभ्यो महीपतिः ॥ ८४

76 B_3 reads 76 on marg. — [b]) $Ś_1$ °रूपिनः. K_1 °रूपिपः (sic). — [d]) $Ś_1$ कमन्यं; Da_1 कामयं; D_7 T G $M_{2.4}$ किमयं.

77 [a]) $K_{2.4}$ D_1 मामयं; K_5 मामेवं. K_5 [ए]व (for [ए]वम्). K_3 V_1 B (except B_1; B_4 partly damaged) Da D_{2-8} S मामेवायं धास्यतीति. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 ह्यभ्यव° (for *अभ्यवप°). $K_{3.5}$ D_4 तमिंद्रः प्रत्यपद्यत (K_5 °भाषत); V_1 $B_{2.3.5}$ $D_{2.3.5.6.8}$ तमिंद्रोभ्युप°; Bo Da तमिंद्रो ह्युपपद्यते; B_1 Dn इंद्रोथाभ्यु(Dn_2 °ब्यु)पद्यत; B_4 damaged; D_7 T_2 M तमिंद्रोभ्यव°; T_1 G तमिंद्रो ह्यभ्य° (G_2 °त्य°). — [c]) $Ś_1$ K_1 ततस्तत्र; Da तदा तस्य. — [d]) D_7 S शचीपतिः (for शतक्रतुः).

78 [a]) T_2 च (for तु). Da पयसा. B_2 Da_1 D_7 S धाराः. — [c]) Da तस्यास्य; D_7 सुतस्य. — [d]) K_1 चास्नुवत्; $Bo._{2.4}$ चाश्रवत्; T_2 चासृजत्. D_8 पाणिरिंद्रश्रवास्यवत् (sic).

79 [a]) D_1 संपिब. — [b]) $K_{1.2}$ B_2 $D_{2.3.6.7}$ सममह्ना; K_5 V_1 $Bo._{1.3.4}$ Dn $D_{5.8}$ शतमह्ना; $Ś_1$ (by corr.) B_5 Da शयमह्ना; K_3 D_4 समा अह्ना; K_4 स तमह्ना; D_1 स समह्ना; G_1 स मांधाता (for समामह्ना as in $Ś_1$ [orig.] G_2 $M_{1.3.4}$). — [c]) $M_{1.3}$ आसीत्स (by transp.). V_1 B_1 Da वासव- (for द्वादश-). $Ś_1$ (by corr.) -शयो (for -समो). — [d]) K_{2-5} V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ $M_{1.3.4}$ पार्थिवः; D_7 T G वीर्यवान् (for पार्थिव).

80 [a]) K_5 V_1 Da Dn D_2 तमिमं; B_2 damaged; D_6 तमिवं. V_1 सर्वान्; Da कृत्स्ना (for सर्वा). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{1.4}$ [अ]प्येकाह्ना; V_1 अकामा; Da चैकाह्ना. B_2 Da $D_{2.3.5.8}$ प्रत्यपद्यत; D_1 समपश्यत. — [c]) Da धर्मार्थिनं. — [d]) D_7 श्रुतम् (for शूरम्). T_1 -जितं (for -समं).

81 [a]) $K_{2.3.5}$ V_1 B (B_4 damaged) Dn $D_{1-3.5.6}$ यश्चांगारं; D_7 यो नकर्णं; D_8 यश्चागारं; S योनरण्यं (M_1 °ण्यश्च). $K_{2.3.5}$ V_1 $Bo._{1.3}$ Dn D_6 तु नृपतिं; B_2 Da नरपतिं; B_4 damaged; $D_{2-5.7.8}$ S च नृपतिं. — [b]) $Ś_1$ शयं; T_1 हयं (for गयम्). — [c]) K_3 आयं; D_4 आंगं (for अङ्गं). D_7 भद्रकथं; M_4 बार्हद्रथं. — [d]) K_2 समजीवयत्; K_4 समनोजयत्.

82 [a]) D_1 यौवनाशो; D_2 °नाश्वै; D_4 °नाश्वं. K_3 D_4 यदाह्लारः; D_7 S यदा चापं. — [b]) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ प्रत्ययुध्यत (D_4 °नः); D_7 S प्रत्यपद्यत. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{1.2.6.8}$ विस्फारं; K_5 D_4 विस्फारे; V_1 B Da $D_{3.7}$ $G_{3.4}$ विष्फारं (B_1 °रौ); D_5 विष्फारैर्; T_1 G_2 M_2 विष्फारान्; T_2 $M_{1.3.4}$ विष्फाराद्; G_1 विष्फार्य (for विस्फारैर्). D_4 धनुषा. — [d]) V_1 घोरनादीति (sic); $Bo._3$ Da गौरवेणाति-; B_2 द्यौरनादीति; D_1 द्योरीनादीति (sic); $D_{2.3.8}$ गौरवेणाभि-; D_7 द्यौर्न भेदीति; G_1 द्यौरहेदिति (for द्यौरभेदीति).

83 = (var.) Vāyu P. II. 26. 68; Bhāgavata P. 9. 6. 37. — [a]) $K_{3.5}$ Da_2 D_4 यत्र; Dn यस्य (for यतः). — [b]) B_2 Da यस्मिंश्च; Dn_2 D_6 यत्र यः. — [c]) $M_{1.3}$ V_1 तत्सर्वं (by transp.). D_4 योवनाश्वस्य. — [d]) $M_{1.3}$ मांधाता. Da $D_{1.4}$ M_4 क्षत्रमु(D_4 °नु)च्यते.

84 [b]) D_2 om. (hapl.) from सूय up to व्यभज (in 85[d]). — After 84[ab], Dn_2 reads (hapl.) तर्पयामास विप्रेंद्र (cf. 89[c]). — [c]) $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{3-6.8}$ अददद्; D_1 आददद्; G_1 आददाद्. $M_{1.3.4}$ अश्वान् (for मत्स्यान्). — [d]) $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except D_1; D_2 om.) S विशां पते ($K_{2.3}$ D_4 पतिः) (for महीपतिः).

हैरण्यान्योजनोत्सेधानायतान्दशयोजनम् ।
अतिरिक्तान्द्विजातिभ्यो व्यभजन्नितरे जनाः ॥ ८५
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ८६
[10] ययातिं नाहुषं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
य इमां पृथिवीं सर्वां विजित्य सहसागराम् ॥ ८७
शम्यापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्नृप ।
ईजानः क्रतुभिः पुण्यैः पर्यगच्छद्वसुंधराम् ॥ ८८
इष्ट्वा क्रतुसहस्रेण वाजिमेधशतेन च ।
तर्पयामास देवेन्द्रं त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ ८९
व्यूढे देवासुरे युद्धे हत्वा दैतेयदानवान् ।
व्यभजत्पृथिवीं कृत्स्नां ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ९०
अन्तेषु पुत्रान्निक्षिप्य यदुद्रुह्युपुरोगमान् ।
पूरुं राज्येऽभिषिच्य स्वे सदारः प्रस्थितो वनम् ॥ ९१
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९२
[11] अम्बरीषं च नाभागं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यं प्रजा वव्रिरे पुण्यं गोप्तारं नृपसत्तम ॥ ९३ C. 12. 993 B. 12. 29. 100 K. 12. 28. 100

85 D_2 om. up to व्यभज (cf. v. l. 84). — ^{a}) K_4 योजनोत्सेधो ; D_3 योजयन्मेधान्. — ^{b}) K_4 नायतान्. Da D_1 शत(D_1 दश)योजनान्. — $Ś_1$ K_1 D_1 om. 85^{cd}. — ^{c}) $K_{3.5}$ $B_{1.2}$ $D_{3.5}$ G_2 अतिरिक्तं ; D_4 M_2 अतिरिक्त-. — ^{d}) $K_{2.5}$ Dn_1 व्यभजंस्त्वितरे ; Da °ज्यन्नितरे ; D_7 °जंते च ये (for °जन्नितरे).

86 T_1 $G_{1.3.4}$ om. 86^{bc}. — ^{b}) T_2 तु यः (for त्वया). — ^{c}) T_2 $M_{1.3}$ तुभ्यं (for चैव). — After 86, D_7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63, 73).

87 With 87–92, cf. B. 7. 63. 1–11. — ^{a}) Da_1 ययाति- ; D_6 ययान- ; M_3 ययातिर्. Da नृपतिं (for नाहुषं). M_4 चापि (for चैव). — ^{b}) K_2 शुश्रुम संजय ; V_1 $Bo_{.3-5}$ Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ $M_{1.3.4}$ सृंजय शुश्रुम (by transp.) ; Da $D_{7.8}$ T G M_2 सृं(Da_1 D_8 G_2 सं)जय शुश्रुमः (D_8 G_2 °म). — ^{c}) K_1 सर्वा ; $K_{2.3}$ V_1 B D (except D_1) T_1 कृत्स्नां (for सर्वां). — V_1 reads (hapl.) 87^d–90^c on marg. — ^{d}) K_1 D_1 -सागरं. K_5 विजित्वा सागरांबरां.

88 V_1 reads 88 on marg. — ^{a}) $Ś_1$ (by corr.) K_1 चैत्या- ; $Ś_1$ (orig.) रषा- ; Bo_{-2} सम्या- (for शम्या-). Da [अ]त्य(Da_2 °न्य)तीयाद् ; D_7 [अ]ध्यगच्छद् ; S [अ]भ्य($G_{1.3}$ [अ]धि)गच्छद्. V_1 सम्यातेनाभ्यतीयाद् (corrupt) ; D_1 स यातेनाभ्यतीतश्च. — ^{b}) D_7 S वेदिभिश्. V_1 चित्रयोन् (sic) ; T_2 चित्रवन्. K_2 नृपैः ; $K_{4.5}$ V_1 B_2 Da D_4 नृपः ; $Bo_{.1.3-5}$ Dn $D_{1-3.5-8}$ महीं (for नृप). — ^{c}) Da इयाज (for ईजानः). $K_{2.4}$ यज्ञैः ; V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ मुख्यैः (for पुण्यैः). — ^{d}) M_2 पर्यगच्छन्.

89 V_1 reads 89 on marg. — ^{b}) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{1-6.8}$ वाजपेय- ; D_7 S राजसूय- (for वाजिमेध-) D_8 -शतानि. — ^{c}) B_2 Da तोष° (for तर्प°). $Ś_1$ K_1 देवेंद्रांस् ; $B_{1.5}$ Dn $D_{6.7}$ S विप्रेंद्रांस्.

90 V_1 reads 90^{abe} on marg. — ^{a}) K_3 व्यूढै ; K_4 व्यूढं ; D_1 व्यूढ- ; $D_{2.3.8}$ व्यूहे. Dn व्यूढेनासुरयुद्धेन. — ^{d}) $M_{1.3}$ नाहुषात्मजः.

91 ^{a}) K_1 अंत्ये सु- ; $K_{2.3}$ B_2 Dn_2 अंत्येषु ; $Bo_{.5}$ अंते तु ; D_1 अन्येषु ; T_2 पदेषु (for अन्तेषु). G_2 पुत्रं. K_4 विनिक्षिप्य (hypermetric) ; M_2 विक्षिप्य. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{4.5}$ V_1 $D_{1.4.6.8}$ T_2 M_{1-3} यदुद्रुह्य- ; Da_1 ह्यवद्रुह्य- ; Da_2 यवद्रुह्य- ; M_4 यदुं द्रुह्यु-. — ^{c}) K_1 B_1 पुत्रं ; M_4 सुतं (for पूरुं). $K_{1.2.4}$ °षिच्य स्वं ; K_5 V_1 B Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ °षिच्याथ ; Da G_1 °षिच्यस्व ; D_1 °षिच्यं* (for °षिच्य स्वे). — ^{d}) $K_{3.5}$ D_4 सभार्यः ; Dn_2 स्वदारः. K_3 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S प्रा(G_3 प्र)विशद् (for प्रस्थितो).

92 T_1 $G_{1.3.4}$ om. 92^{bc}. — ^{b}) T_2 तु यः (for त्वया). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 पुण्यतमश्. D_7 T_2 G_2 $M_{1.3}$ तुभ्यं (for चैव). — After 92, D_7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63, 73, 86).

93 With 93–97, cf. B. 7. 64. 1–17. D_8 reads 93–97 on marg. — ^{a}) $Ś_1$ अंबरीशं ; D_1 अनुरीषं. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ तु (for च). K_5 राजानं. — ^{b}) V_1 $Bo_{.3-5}$ Dn $D_{3.5.6}$ $G_{2.4}$ $M_{3.4}$ सृंजय शुश्रुम (by transp.) ; D_7 T $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ सृंजय शुश्रुमः. Da_1 संजयं ; Da_2 सृजयः ; D_4 संजय (for सृञ्जय). — ^{c}) Dn_2 पूर्वां (for पुण्यं). — ^{d}) K_1 नृपमुत्तमं ; Bo Dn_2 D_7 T_1 $G_{1.4}$ नृपसत्तम.

94 D_8 reads 94 on marg. — ^{b}) K_2 Da_1 M_1 यायिनां ; K_4 यायनां ; Da_2 D_4 यातिनां ; D_1 वाजिनं ; T_2 योधिनां (for याजिनाम्). — ^{c}) D_7 विविधे (for

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 994 B. 12. 29. 101 K. 12. 28. 101 यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुत याजिनाम् ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ९४
नैतत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
इत्यम्बरीषं नाभागमन्वमोदन्त दक्षिणाः ॥ ९५
शतं राजसहस्राणि शतं राजशतानि च ।
सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽभ्ययुर्दक्षिणायनम् ॥ ९६
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९७
[12] शशबिन्दुं चैत्ररथं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ॥ ९८
सहस्रं तु सहस्राणां यस्यासञ्शाशबिन्दवः ।
हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ॥ ९९
शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
कन्यां कन्यां शतं नागा नागं नागं शतं रथाः १००
रथं रथं शतं चाश्वा देशजा हेममालिनः ।
अश्वमश्वं शतं गावो गां गां तद्वदजाविकम् ॥ १०१
एतद्धनमपर्यन्तमश्वमेधे महामखे ।
शशबिन्दुर्महाराज ब्राह्मणेभ्यः समादिशत् ॥ १०२
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १०३

वितते). — d) K3 B (except B1) Dn D2. 3. 5. 6. 8 सुसंहितः; K5 समाहरन्; Da सहस्रशः; D4 समाहरत्; D7 T2 त्वमंहत; T1 G त्वमन्यत; M ह्यमंहत (for समाहितः). Ś1 K1 ब्राह्मणाः सुसमाहिताः.

95 D3 reads 95 on marg. — a) B2 D6 पूर्वं जनाश्; Dn2 पूर्वजनाश्; T1 G1. 3. 4 तु पूर्वजाश्. — b) D6 भविष्यंति (for करि°). — c) Ś1 [अं]बरीशं; D7 S [अं]बरीषे (M1. 3 °षो). K2 V1 B1. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नाभागिम्; K5 D1 राजानम्; Bo नागाभिम्; D7 S नाभागे (M1. 3 °ग). — d) K4 अन्वमोदंति; Da अनुमोदंत; M1–3 अन्वमोदत. Ś1 K1 दक्षिणैः; B4 दक्षिणा.

96 D3 reads 96 on marg.. — a) B3 सतं (for शतं). — c) B2 Da सर्वेश्वमेधे; T1 G1. 3. 4 सर्वाश्वमेधैर्. B2 Da राजानं (for ईजानास्). — d) K2. 3. 5 Bo–3 Dn D2. 3. 5. 6. 8 तेन्वयुर्; Da1 तेत्वर्युर्; D4 तत्वयुर् (corrupt); G1–3 ते ययुर्. Bo Da1 दक्षिणानयं; D4 G1 °घनं (for °यनम्).

97 D3 reads 97 on marg. T1 G1. 3. 4 om. 97^{bc}. — b) T2 तु यः (for त्वया). — c) D7 पुण्यकृतस्. D7 T2 G2 तुभ्यं (for चैव). — After 97, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63, 73, 86).

98 With 98–103, cf. B. 7. 65. 1–12. — a) Da शशबिंदु-; D1 शतबिंद्रच् (sic); T2 G3. 4 शशिबिंदुं; M4 शतबिंदुं. V1 चित्ररथं; T2 चैत्ररथिं. — b) V1 Bo. 4. 5 D7 S सृंजय शुश्रुम (D7 T G M2 °मः); Da1 सुश्रुम संजय. — Ś1 repeats 98^{d}–99^{a} after 99^{a}. B2 om. (hapl.) 98^{d}–99^{a}.

99 B2 om. 99^{a} (cf. v. l. 98). After 99^{a}, Ś1 repeats 98^{d}–99^{a}. — a) V1 हि (for तु). — b) Ś1 K1 T2 शाशिबिंदवाः; K2 V1 B3–5 Dn1 D2. 3. 5 T1 G2 शाशबिंदवाः; K3. 5 शाशवैंदवाः; K4 शतबिंदवः; Bo शसबिंदवाः; B1 ससबिंदवः; B2 D7 M1 शशबिंदवः; D4 शासबेंदवाः; D8 शशबिंदवाः; M4 शाशविंदवः. G1 यस्यासिं च सबिंदवः. — c) Ś1 °कवचश्. Ś1 K1 चैव; M4 सर्वाः (for सर्वे).

100 b) Dn1 पृथग् (for पृष्ठतो). — c) K4 D1 शता (for शतं). — d) K3 D4 नागे नागे. K1 रथं (for रथाः). D7 नागानां सरथं रथाः.

101 a) K3. 5 V1 B (except B2) Dn D1–6. 8 रथे रथे (D4 °थ-); D7 रथं रथ-; M2 रथे रथं. Da2 श्वाचो; D2 चाश्वः; D4 चाश्व-; G2 चाश्वं (for चाश्वा). — b) D2. 3. 5. 8 कुलजा; D7 देशजान्. M1. 3 हैम- (for हेम-). — c) V1 B1. 4 D1 अश्वे चाश्वे; Bo. 3. 5 Da1 Dn D2. 3. 5. 6. 8 अश्वे अश्वे; Da2 corrupt; M अश्वं चाश्वं. — d) K5 V1 B D (except D7) G2 M गवां (D4 गां गा) G1 गंगां.

102 a) B1 Da1 अदाद्; Da2 अद (sic) (for एतद्). — b) K4 अश्वमेधं; Da1 °मेध-. Da महाक्रतौ (for °मखे). — c) K2. 4 शतबिंदुर्; T2 G4 शशि°. K3 V1 Da1 D4 °राजो; D1 G1 °राजा. — d) K2. 3. 5 B2 Bo. 3–5 Dn D3. 5. 6. 8 समार्पयत्; B1 सुसंयतः; D7 M D1. 2 समर्पयत्; Da समाहितः; D4 समाहरत्; T2 G1. 2 ह्यमंसत (for ह्यमंहत; T1 G3. 4 ह्यमन्यत; समादिशत्).

103 Ś1 K1 om. from सृञ्जय up to the end of 103. T1 G1 3. 4 om. 103^{bc}. — c) D7 T2 तुभ्यं (for चैव).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[13] गयमामूर्तरयसं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यः स वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत् ॥ १०४
यस्मै वह्निर्वरान्प्रादात्ततो वव्रे वरान्गयः ।
ददतो मेऽक्षया चास्तु धर्मे श्रद्धा च वर्धताम् ॥ १०५
मनो मे रमतां सत्ये त्वत्प्रसादाद्धुताशन ।
लेभे च कामांस्तान्सर्वान्पावकादिति नः श्रुतम् ॥ १०६
दर्शेन पौर्णमासेन चातुर्मास्यैः पुनः पुनः ।
अयजत्स महातेजाः सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १०७
शतं गवां सहस्राणि शतमश्वशतानि च ।
उत्थायोत्थाय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १०८
तर्पयामास सोमेन देवान्वित्तैर्द्विजानपि ।
पितॄन्स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः स्वाः पुरुषर्षभ ॥ १०९
सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विरायताम् ।
दक्षिणामददद्राजा वाजिमेधमहामखे ॥ ११०
यावत्यः सिकता राजन्गङ्गायाः पुरुषर्षभ ।
तावतीरेव गाः प्रादादामूर्तरयसो गयः ॥ १११

C. 12. 1011
B. 12. 29. 118
K. 12. 28. 118

— After 103, D7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63, 73, 86, 97).

104 With 104–112, cf. B. 7. 66. 1–21. — a) Ś1 (orig.) आधूर्त- ; Ś1 (by corr.) K3. 5 V1 Bo. 3–5 Dn D1–3. 5. 6. 8 चामूर्त- ; K1 आसीत्ता (sic); Da आद्यूर्त- ; D7 T G चाधूर्त- ; M1. 3 आसूर्त- ; M4 आसूत्त- (for आमूर्त-). Bo. 1. 3. 4 -वयसं ; D7 T G2–4 M3 -रजसं ; G1 -रजसो. — b) K2 B3 Da D7 T1 G1. 3. 4 M2 सृं(Da सं)जय शुश्रुमः ; V1 Bo. 4. 5 D1. 2. 6 T2 M4 सृंजय शुश्रुम (by transp.). — c) Ś1 K1. 2. 4 G1. 3 यस्तु ; B2 Da यो वै ; D7 यश्च (for यः स). — d) K1 (marg. *sec. m.* ; orig. as in text) जज्ञ- (for हुत-). B2 (m as in text) महान् ; D6 T2 भवेत् (for ऽभवत्).

105 a) K3. 5 Dn2 D4 तस्मै (for यस्मै). K3. 5 V1 B Da2 Dn D1–6. 8 T2 वरं ; Da1 वरो. — b) Da1 कृतो ; Da2 कृते ; D7 तत्ते (for ततो). D1–3. 5. 8 वरं (for वरान्). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 ह यः ; B2 D1 च यः ; Da च सः (for गयः). — c) D4 ददता. K3 Dn1 D5. 8 योक्षयं वित्तं ; K5 Da D4 S मे क्षयो मा भूद् ; V1 B Dn2 D1–3. 6 मेक्षयं वित्तं ; D7 मे क्षणे मा भूद् (for मेऽक्षया चास्तु). K2. 4 देवता मच्छिवायाभूद्. — d) Da D7 T G2–4 धर्म- (for धर्मे). B1 Dn2 D6 वर्ततां.

106 Da om. 106c–109d. — c) K4 लेभे कामांश्च तान्सर्वान् ; B2 लेभे च स वरान्सर्वान् ; D4 लभे च कामान्सर्वांस्तन् ; D7 लभते च यथाकामान् ; S लेभे च कामान्सर्वां(T2 सर्वान्कामां)स्तान्. — K1 om. 106d–109a. — d) D2 G1 न (for नः). B5 श्रुतः. D7 सर्वांस्तान्पावकादिति.

107 K1 Da om. 107 (cf. v. l. 106). — a) V1 Bo. 2–5 Dn D1–3. 5. 6. 8 दर्शे च ; B1 दर्शं च ; M4 दर्शने. K2. 4 M1. 3. 4 पौर्णमास्येन ; K3. 5 D4. 7 T G M2 पूर्णमासेन ; V1 Bo. 2. 5 D1. 2. 6. 8 पौर्णमासे च ; B1 पौर्णमासं च ; B3. 4 Dn D3. 5 पूर्णमासे च. — b) Ś1 (orig. ; erased later) चातुर्मास्येन (hypermetric); K2 चातुर्मास्यै ; K3–5 V1 B1–4. 5 (marg.) Dn D5. 6. 8 चातुर्मास्ये ; Bo. 5 D1–3 °र्मासे. — c) K3 Dn1 D6. 7 अजयत् (by metathesis). V1 Bo. 2–5 हयमेधेन ; B1 अश्वमेधेन ; D1 वाजिमेधेन ; D7 च महातेजाः (for स महा°). — d) K2 समुद्रं ; M2. 4 सहस्र-. G2 परिवत्सरं.

108 Ś1 (hapl.) K1 Da D4 (hapl.) om. 108 (for K1 Da, cf. v. l. 106). V1 reads 108 on marg. — a) B2 नाग- (for गवां). — b) K2 V1 Bo. 3–5 Dn D1–3. 5. 6. 8 अश्वतराणि ; B2 °शतानि. — c) D1 स (for वै). — d) M2. 4 सहस्र-.

109 Da om. 109 ; K1 om. 109a (cf. v. l. 106). — b) K1 वित्तैः पूर्णान् (for देवान्वित्तैर्). D2. 3. 5. 8 अपि द्विजान् (by transp.). — c) T2 पितॄंश्च स्वधया कामैः. — d) D7 त्रयस् (for स्त्रियः). K2 स्त्रीः ; K3 B1 Dn स ; Bo श्वाः ; D7 स्वां (for स्वाः). K4 B1. 3 D4 T2 M2 पुरुषर्षभः ; D2. 3. 5. 8 भरतर्षभ.

110 V1 reads 110 on marg. — a) K4 सौवर्णं ; B2. 5 Dn2 सौवर्णीं. — b) D6 हिरण्यतां (for द्विरायताम्). — c) K4 D7 S अददाद् ; Bo अयजद्. — d) All MSS. (except Ś1) वाजि(K1 °पि)मेधे. B3 महारथे ; Dn D1 °क्रतौ ; D7 महामघे.

111 V1 reads 111ab on marg. — a) K1 यावतीः ; K3 D1. 2 यावंत्यः. Bo. 2. 5 शिकता ; D7 च कृता. — b) K2. 3. 5 V1 B D1–3. 5–8 S गंगायां (T2 गयायां). Da D2. 3. 5. 7. 8 S भरतर्षभ (Da °भः); D4 पुरुषर्षभे. — d) Ś1 K4 D1 अमूर्तरयसो ; K1 अमूल्यपयसो ; B1 आमूर्तरससो ; D7 S आधूर्त(M1. 3 आसूर्त- ; M4 आसूत्त)-

16

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1012 B. 12. 29. 119 K. 12. 28. 119 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११२
[14] रन्तिदेवं च साङ्कृत्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
सम्यगाराध्य यः शक्रं वरं लेभे महायशाः ॥ ११३
अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमन्मा च याचिष्म कंचन ११४
उपातिष्ठन्त पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥ ११५
महानदी चर्मराशेरुत्क्लेदात्सुस्रुवे यतः ।
ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥ ११६
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान्सदसि प्रतते नृपः ।
तुभ्यं तुभ्यं निष्कमिति यत्राक्रोशन्ति वै द्विजाः ।
सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान्स्म प्रपद्यते ॥ ११७
अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणं च यत् ।
घटाः स्थाल्यः कटाहाश्च पात्र्यश्च पिठरा अपि ।
न तत्किंचिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥ ११८
साङ्कृते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसद्गृहे ।
आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥ ११९

रजसो ($M_{2.4}$ °यसो).

112 ^{a}) Da_1 संजय. — T_1 $G_{1.3.4}$ om. 112^{bc}. — ^{b}) D_1 तया ; T_2 तु यः. — ^{c}) D_7 पुण्यकृतस्. $D_{3.5.7.8}$ T_2 G_2 M तुभ्यं (for चैव). — After 112, D_7 repeats 41* (cf. v. l. 34, 45, 63, 73, 86, 97, 103).

113 With 113-121, cf. B. 7. 67. 1-21. — ^{b}) V_1 $Bo_{1.4.5}$ Dn_2 G_2 $M_{2.4}$ सृंजय शुश्रुम (by transp.); Da D_7 T $G_{1.3.4}$ सृं(Da सं)जय शुश्रुमः. — ^{c}) K_3 शक्र- ; V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ शक्राद्. D_7 समाराध्य च यः शक्रं. — ^{d}) K_5 Da D_7 S वरान् (T_2 स वरान् hypermetric). K_3 महाजसाः ; B_2 damaged ; Da_2 °यसा ; Dn °तपाः.

114 ^{a}) K_3 नौ (for नो). — ^{b}) K_1 D_8 अतिथिंश्च. Ś$_1$ K_1 लभेमहे ; Da_2 °म ह. — ^{c}) D_6 मां (for मा). K_3 om. from व्यगमन् up to रन्तिदेवं (in 115^{d}). K_1 विगमं ; D_7 T_1 G_{2-4} व्यपगान् ; $M_{1.3}$ [अ]त्यगमे ; M_4 [अ]तिगमे. — ^{d}) $Bo_{1.3.4}$ याचिस्म (sic). T_2 M_2 किंचन.

115 K_3 om. up to रन्तिदेवं (cf. v. l. 114). — ^{a}) K_4 T_2 उपा(T_2 °प)तिष्ठंति ; K_5 V_1 B Da Dn_1 $D_{4.6}$ उपा(Da_1 °प)तिष्ठंश्च ; $D_{1-3.5}$ उपतिष्ठं(D_2 °ष्ठ)त. — ^{b}) V_1 Bo_1 संयतं ; D_1 स्वयं ते ; D_7 स्वयं ता. K_4 शंशित- ; D_1 सांशित- ; $D_{5.6.8}$ शंसित-. — ^{c}) Da_1 ग्राम्यारण्य- ; G_1 ग्रामारण्या.

116 ^{b}) Ś$_1$ K_1 उत्क्लेशात् ; Da ककुदात् ; M_2 उत्क्रमात् ; M_4 उत्स्वेदात्. K_2 B_2 Dn_2 ससृजे ; K_{3-5} V_1 सुश्रुवे ; Bo_1 शुश्रुवे ; B_3 $D_{2.3.5.6.8}$ जायते ; D_1 सस्रुवै ; D_4 सुस्रुवा. B_1 तयः (for यतः). — ^{c}) D_7 एतश् (for ततश्). $B_{2.4}$ D_4 $G_{1.3.4}$ [ए]व (for [ए]वं). — ^{d}) $D_{3.5.8}$ व्याख्याता. K_4 च (for सा). D_4 महानदा.

117 K_3 om. (hapl.) 117^{abcde}. — ^{a}) D_7 महानिष्का ; D_8 ददौ निष्ठान् ; T_1 $G_{1.3}$ M_3 [ऽ]ददा(G_1 °द)न्निष्कान् ; M_4 ददौ निष्कं. — ^{b}) K_1 M_2 प्रततो ; V_1 प्रसृते ; Da_1 प्रनते ; D_7 प्रददौ ; T $G_{1.3.4}$ M_4 प्रयतो ; G_2 प्रथमो ; $M_{1.3}$ प्रयते (for प्रतते). Da_1 Dn D_7 T_2 $M_{1.3}$ नृप. — ^{c}) B_1 सत्यं (for the first तुभ्यं). K_5 D_4 निष्क इति ; D_7 इती तुभ्यं ; T_2 इति यदा ; G_3 तुभ्यमिति (for निष्कमिति). K_2 Dn D_6 तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कम्. — ^{d}) K_2 Dn D_6 इति क्रोशंति ; V_1 B $D_{1-3.5}$ S यदा(T_2 तदा- ; M_2 यथा)क्रोशंति ; Da तत्राक्रोशंत ; D_4 यत्राक्रोशंत ; D_7 यदोत्क्रोशंति (for यत्राक्रोशन्ति). D_1 G_1 द्विजः. — ^{f}) $K_{1.4}$ B_2 D_1 T_1 स प्रपद्यते ; $K_{2.3.5}$ $Bo_{1.5}$ Dn D_6 संप्रपद्यते ; V_1 Da समपद्यत ; T_2 च प्रपद्यते ; G प्रतिपद्यते.

118 ^{ab}) M_2 तथा (for च यत्). D_7 अन्वाहार्यप्रकरणं द्रव्यप्रकरणं च यत् ; T_2 अन्वाहार्यों पुरो भांडं कांचनं च बभूव यत्. — ^{c}) K_1 Da घंटाः ; D_7 यस्य (for घटाः). V_1 $K_{3.5}$ $Bo_{-3.5}$ Dn D_{2-8} S पात्र्यः (M_2 °त्र्याः) ; V_1 पात्रे ; B_4 पत्र्यः ; Da पात्र- (for स्थाल्यः). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S क(V_1 T_2 घ)टाहानि. D_1 पात्राण्यनेकरूपाणि. — ^{d}) K_1 corrupt ; $K_{2.4}$ पात्र्याश्च ; K_3 V_1 B D S स्थाल्यश्च ; K_5 स्थाल्याश्च. Ś$_1$ पिठिरा अपि ; $K_{3.5}$ D_4 विविधा अपि ; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S पिठराणि च ; D_1 पिठराणिति. — ^{e}) K_2 ततः ; $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S नासीत् (for न तत्). — ^{f}) Da_1 °देवश्च. Ś$_1$ (by corr.) धर्मतः.

119 ^{b}) K_{2-4} B_2 Da_1 D_4 ये ; Da_2 यो (for यां). Ś$_1$ $K_{2.4}$ V_1 B Da Dn $D_{1-3.5-8}$ T G $M_{1.2}$ अवसन् ;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

तत्र स्म सूदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
सूपभूयिष्ठमश्नीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा ॥ १२०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२१
[15] सगरं च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम् ॥ १२२
षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
नक्षत्रराजं वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ॥ १२३
एकच्छत्रा मही यस्य प्रणता ह्यभवत्पुरा ।
योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः ॥ १२४
यः प्रादात्काञ्चनस्तम्भं प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ॥ १२५
द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः कामानुच्चावचांस्तथा ।
यस्यादेशेन तद्वित्तं व्यभजन्त द्विजातयः ॥ १२६
खानयामास यः कोपात्पृथिवीं सागराङ्किताम् ।
यस्य नाम्ना समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ॥ १२७
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२८ C. 12. 1029 B. 12. 29. 136 K. 12. 28. 136

K1 अवसं; D4 अवसान्; M4 अतिथिर् (for अवसद् as in K3.5 M3). — In K1, 119^{cd} is written and cancelled. — ^{c}) K3 अलभेत; K4 आलभंत; V1 D2.3.5.8 अलभ्यंत; Da अलभ्यत; D1 अलभ्यतु; D4 अलभंत; D7 अलभ्यंते; T G आलभ्यंते. D7 T G तदा (for शतं). — ^{d}) T G1.3.4 [पु]क- (for च). B1 D4 M2 विंशति. D7 सहस्रा ह्येकविंशति.

120 ^{a}) Bo यत्र (for तत्र). B2 सूदाश्च (for स्म सूदाः). — ^{c}) K2-5 B1 D3 सूपं (for सूप-). D7 आनीतं; D8 अस्निग्धं; T G अश्नीत. Da सूपभूयिष्ठभोक्तव्यं. — ^{d}) K1 भोज्यं (for मांसं). D7 S (except M2) यथापुरं.

121 T1 G om. 121^{bc}. — ^{c}) D7 पुण्यकृतस् (for °तरश्). D2.7 T2 तुभ्यं (for चैव).

122 D7 om. (hapl.) 122–136. — ^{a}) K5 महाबाहुं (for °त्मानं). — ^{b}) V1 Bo.4 Da2 T G2.4 M1-3 संजय शुश्रुम (B4 Da2 T G4 °मः); Da1 G1.3 संजय शुश्रुमः. — ^{c}) K5 Bo.2-5 Dn1 G1 ऐक्ष्वाकुं; V1 B1 Dn2 D2.3.5.6 M इक्ष्वाकुं; Da D3 इक्ष्वाकु-; D1 चेक्ष्वाकं; D4 एक्ष्वाकं. — ^{d}) T1 G1.3.4 -विग्रहं (for -विक्रमम्). Ś1 K1 अतिमानातिविभ्रमम्.

123 D7 om. 123 (cf. v. l. 122). 123^{ab} = (var.) Rām. 1. 5. 2^{cd}. — ^{a}) K5 B1 D1.3 षष्टि-; V1 Dn2 षष्ठि-; B3 Da1 D5 षष्टिं. B5 शत- (for पुत्र-). Ś1 K1 -सहस्राणां. — ^{b}) D6 यांतिम्; D3 यातम् (for यान्तं). V1 Bo.1.3-5 Da Dn D2.3.5.6.8 अनुजग्मिरे (Bo °य)ग्मिरे; B2 S पर्यवारयन् (for पृष्ठतोऽन्वयुः). — ^{c}) D1 °राज-; D6 °नाथं; G1 °राजा. — ^{d}) T1 G व्यभ्रं.

124 D7 om. 124 (cf. v. l. 122). — ^{b}) K2.3.5 V1 Bo.3-5 Da Dn D2.3.5.6 T1 G3.4 प्रतापादभ°; B2 D3 T2 G1 M प्रभावादभ°; G2 प्रसादादभ°. — For 124^{c}–125^{b}, cf. AB. 8. 22. — ^{c}) B2 D1 S सोश्वमेध- (D1 °धे); Da साश्वमेध-; D4 याश्वमेध-. Da1 -सहस्राणि (for °स्रेण). — ^{d}) T G वै सुरान् (for देवताः).

125 D7 om. 125 (cf. v. l. 122). — ^{a}) B1 प्रादाद्यः (by transp.); D1 याः प्रादाः. K2.3.5 V1 B Da Dn D2-6.8 S कनक-; K4 D1 कांचनं. D1 स्तंभे. 125^{ab} = 12. 44. 12^{cd}. — ^{b}) Da G2 प्रसादं. — K3 om. 125^{c}–126^{b}. D2 om. from 125^{c} up to यः (in 127^{a}). — ^{c}) D1 T G2-4 पूर्ण-; D4 फुल्ल- (for पूर्णं). Da पद्मोपलाक्षीणां; T G -पद्मदलाकीर्णं. — ^{d}) B4 शयनमुत्तमं (marg. °नसंगतं).

126 D3.7 om. 126 (cf. v. l. 125, 122); K3 om. 126^{ab} (cf. v. 125). — ^{a}) Da1 S (except G2) [ऽ]भिरूपेभ्यः; Da2 [ऽ]निरू°; Dn2 [ऽ]नुरूपस्य. — ^{b}) K5 V1 B Da Dn D3-6.8 S च विविधान् (G4 च विषयान्) (for उच्चावचांस्). K2.4 V1 B Da Dn D3-6.8 S बहून् (for तथा). — ^{c}) D1 यस्य देशेन. B2 Da T1 G1.3.4 M1 यद् (for तद्). — ^{d}) K2.4 व्यभजंति.

127 D7 om. 127 (cf. v. l. 122). D2 om. up to यः (cf. v. l. 125). — ^{a}) D1.3 खनयामास. S क्रोधात् (for कोपात्). — ^{b}) K5 Da2 सागरांबरां; Da1 °रांबरं; D4 °रांतिकां; D6 °राकरां; D3 °रांकिकं (for °राङ्किताम्). — ^{c}) Da यश्च (for यस्य). K4 नामा. K4 D2 समुद्रस्य; D1 °द्रोपि. — ^{d}) B2 उपेयिवान्; D1 अवाप्तवान्; D4 उमागतः; G1 उपागतं; M2 उपागमत्.

128 D7 om. 128 (cf. v. l. 122). Ś1 K… om.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1030
B. 12. 29. 137
K. 12. 28. 137

[16] राजानं च पृथुं वैन्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यमभ्यषिञ्चन्संभूय महारण्ये महर्षयः ॥ १२९
प्रथयिष्यति वै लोकान्पृथुरित्येव शब्दितः ।
क्षताच्च नस्त्रायतीति स तस्मात्क्षत्रियः स्मृतः ॥ १३०
पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् ।
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ १३१
अकृष्टपच्या पृथिवी पुटके पुटके मधु ।
सर्वा द्रोणदुघा गावो वैन्यस्यासन्प्रशासतः ॥ १३२
अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या अकुतोभयाः ।
यथाभिकाममवसन्क्षेत्रेषु च गृहेषु च ॥ १३३
आपः संस्तम्भिरे यस्य समुद्रस्य यियासतः ।
सरितश्चानुदीर्यन्त ध्वजसङ्गश्च नाभवत् ॥ १३४
हैरण्यांस्त्रिनलोत्सेधान्पर्वतानेकविंशतिम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽश्वमेधे महामखे ॥ १३५
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १३६
किं वै तूष्णीं ध्यायसि सृञ्जय त्वं
न मे राजन्वाचमिमां शृणोषि ।

128^{bcd}; T_1 G om. 128^{bc}. T_2 partly damaged.

129 With 129–136, cf. B. 7. 69. 1–32. D_7 om. 129 (cf. v. l. 122). —^{a}) K_1 वैनं; K_3 Da $D_{2.3}$ (marg.; also as in text). $_5$ वैण्यं. —^{b}) $B_{1.3-5}$ Dn_2 S सृं(G_3 सं)जय शुश्रुम (T $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ °मः). Da_2 सृंजयः; D_4 शृंजय. — B_5 repeats 129^{cd} after 130. After 129, B_5 reads (for the first time) 132^{cd}, repeating it in its proper place.

130 D_7 om. 130 (cf. v. l. 122). D_1 reads 130^{ab} twice. —^{a}) K_4 प्रथयित्वा इमान्; Dn_2 °यिष्यंति वै; D_1 (second time) बृहता कुरुते. —^{b}) Da M_2 विश्रुतः; D_1 (second time) शब्दिभिः (for शब्दितः). —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 क्षताश्च नस्; V_1 $B_{1.3}$ Dn D_6 G_2 क्षताद्यो वै; $B_{0.4.5}$ $D_{2.3.5.8}$ क्षतान्नो वै; B_2 Da क्षतात्स नस्. B_2 D_4 T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ त्रास्यतीति. —^{d}) K_5 D_4 ततोसौ; B_2 तेन वै स (hypermetric); Da तेन वै; S ततो हि (M_2 ततोत्ति-) (for स तस्मात्). — After 130, B_5 repeats 129^{cd}.

131 D_7 om. 131 (cf. v. l. 122). —^{a}) K_4 $D_{4.8}$ पृथु-. Da $D_{5.8}$ वैण्यं; D_4 -वेण्यं. G_2 प्रजां. —^{b}) K_1 रक्तः स्मेति; T G रक्षस्वेति. V_1 यदाब्रवन्. K_3 रक्ताः स्म इति चाब्रुवन्. —^{c}) Da_1 D_1 राज्येति. —^{d}) Da_2 अजातयः (for अजायत).

132 D_7 om. 132 (cf. v. l. 122). B_5 reads 132^{cd} (for the first time) after 129. 132^{a} = 12. 70. 12^{a}. —^{c}) M_2 द्रोणदुहा. —^{d}) B_5 (second time) D_8 वैण्यस्य.

133 D_7 om. 133 (cf. v. l. 122). G_3 om. (hapl.) 133^{a}–134^{b}. —^{a}) D_1 आरोगाः; D_4 अरागाः; M_2 आरोग्याः. D_1 सर्वसीतायां. —^{b}) K_1 सर्वाढ्या; Da मानुषा. B_0 त्वकुतो°; B_2 Da D_2 ह्यकुतो°. —^{c}) $Ś_1$ यथातिकामम्; K_3 D_4 यथात्म°; T $G_{1.2.4}$ तथा नि°; M यथा नि°.

134 D_7 om. 134 (cf. v. l. 122). G_3 om. 134^{ab} (cf. v. l. 133). —^{a}) Da_1 अपः. $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-5} S (G_3 om.) तस्तंभिरे; D_6 तु स्तंभिरे. $B_{1-3.5}$ Da Dn $D_{2.3.5.8}$ T $G_{1.2.4}$ चास्य; $M_{1.3.4}$ तस्य. D_8 आपस्यस्तंभिरे चास्य (sic). —^{b}) K_1 यियामतः (sic). K_{2-5} V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ S (G_3 om.) समुद्रमभियास्यतः. —^{c}) K_{3-5} Dn $D_{1.4.6.8}$ चान्वदीर्यंत; B_2 चानुकी°; Da_1 चात्वकी°; Da_2 चावकी°. S शैलाश्चापाद्य($M_{1.3.4}$ °श्चैवान्व-; M_2 °श्चैवाव)दीर्यंत ($M_{1.3}$ °कीर्यंत). —^{d}) $K_{3.5}$ V_1 B D (D_7 om.) T_1 G_{2-4} ध्वजभंगश्च; G_1 ध्वजभंगाश्च; $M_{1.3}$ ध्वजसंगश्च. Da_2 नाभवतः; G_1 °वन्. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ ध्वजसंघो (K_1 °गो) महानभूत्.

135 D_7 om. 135 (cf. v. l. 122). —^{a}) Da हैरण्यंस्. K_1 V_1 S (G_3 before corr. as in text) त्रि($G_{1.2}$ त्रीन्)नरोत्सेधान्; $K_{3.5}$ D_4 योजनोत्सेधान्; D_1 corrupt. —^{b}) K_2 B_0 °विंशतिः; Da D_3 °विंशति; $G_{1.3.4}$ °विंशतीन्. —^{d}) K_1 योश्वमेध; Da सोश्वमेधे. T_2 महाक्रतौ.

136 D_7 om. 136 (cf. v. l. 122). T_1 G om. 136^{bc}. —^{d}) D_1 मां (for मा).

137 ^{a}) K_2 Dn वा (for वै). T_1 G राजन् (for तूष्णीं). K_4 transp. ध्यायसि and सृञ्जय. $K_{3.5}$ D_4 तिष्ठसि; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S ध्यायसे. Da_2 D_7 सृंजयस. —^{b}) G वै (for मे). T_1 G तूष्णीं (for राजन्). B_3 शृणोसि; D_7 शृणुष्व. —^{c}) K_1 वै (for चेन्). K_4 मौवं. K_1 Da विप्रलंभं; K_4 °लुप्तं; K_5

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न चेन्मोघं विप्रलप्तं मयेदं
पथ्यं मुमूर्षोरिव सम्यगुक्तम् ॥ १३७
सृञ्जय उवाच ।
शृणोमि ते नारद वाचमेतां
विचित्रार्थां स्रजमिव पुण्यगन्धाम् ।
राजर्षीणां पुण्यकृतां महात्मनां
कीर्त्या युक्तां शोकनिर्णाशनार्थम् ॥ १३८
न ते मोघं विप्रलप्तं महर्षे
दृष्ट्वैव त्वां नारदाहं विशोकः ।
शुश्रूषे ते वचनं ब्रह्मवादि-
न्न ते तृप्याम्यमृतस्येव पानात् ॥ १३९
अमोघदर्शिन्मम चेत्प्रसादं
सुताघदग्धस्य विभो प्रकुर्याः ।
मृतस्य संजीवनमद्य मे स्या-
त्तव प्रसादात्सुतसंगमश्च ॥ १४०
नारद उवाच ।
यस्ते पुत्रो दयितोऽयं वियातः
स्वर्णष्ठीवी यमदात्पर्वतस्ते ।
पुनस्ते तं पुत्रमहं ददामि
हिरण्यनाभं वर्षसहस्रिणं च ॥ १४१

C. 12. 1042
B. 12. 29. 149
K. 12. 26. 149

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

°लब्ध; B_1 विपुलोक्तं; $D_{6.7}$ T $G_{2.4}$ विप्रलब्धं; $G_{1.3}$ °लुब्धं (for विप्रलप्तं). $K_{2.3.5}$ Dn_1 D_6 ममेदं; Da प्रनष्टं येदं. — [d]) K_3 सुप्रयुक्तं; Dn_1 संप्रयुक्तं; Dn_2 M_4 सम्यगुप्तं; T_2 सत्यमुक्तं. — After 137, $Ś_1$ K_1 D_1 ins. (erroneously) the colophon, repeating it after st. 141.

138 D_8 om. the ref.; Da संजयः. — [a]) Da शृणोषि; G_1 °ति. $K_{3.5}$ Da Dn_1 D_8 एनां (for एतां). — [c]) B_2 पुण्यवतां. — [d]) T_2 प्रीत्या (for कीर्त्या). $Ś_1$ K_1 युक्तं; K_{2-5} V_1 $Bo_{1.3-5}$ Dn_2 $D_{2.3.5-8}$ S युक्तानां; B_2 Da युतानां; Dn_1 युतां (for युक्तां). $Ś_1$ °निर्नाशयुक्तं; K_{1-4} V_1 B_2 Dn_1 $D_{2.8}$ T_1 $G_{1.2.4}$ °निर्नाशनार्थां (K_1 °र्थंत्; V_1 B_2 D_2 G_4 °र्थं); K_5 Bo D_6 °विनाशनार्थं; B_1 Dn_2 D_4 T_2 G_3 °निर्णाशनार्थां; Da °विनोदनार्थं; D_1 °निर्नाशहेतुं; $M_{1.3}$ °दीर्णाशनार्थं; M_2 °विनाशनार्थां; M_4 °निर्नशनार्थं (for °निर्णाशनार्थम्).

139 [a]) G_2 तन्मे; M_1 न तो. K_4 विप्रलुप्तं; K_5 Da D_8 विप्रलंभं; B_1 विपुलं तपो; $D_{6.7}$ T G विप्रलब्धं (G_1 °लुब्धं). G_1 महर्षेर्. — [b]) K_3 V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ [अ]हं; K_4 Da_2 तां (for त्वां). $K_{1.3}$ V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ नारद त्वां विशोकः; K_1 (marg.) नारदस्तं वि°; Da °दोहं वि°; T G नारद (G_1 °दा)-वीतशोकः. D_7 दृष्ट्वैषस्त्वा नानरवीतशोकं (sic). — [c]) K_5 शुश्रूषवे; $D_{1.7}$ °षते. D_1 वचनी. Bo_4 सत्यवादिन्; D_1 M_1 ब्रह्मवादी. — [d]) Da_1 तृप्याम् (for तृप्यामि).

140 [a]) D_1 corrupt; D_7 °दर्शी; D_1 °दर्शं (for °दर्शिन्). D_1 प्रसादे; T_2 प्रसन्न (for प्रसादं). — [b]) K_1 $B_{4.5}$ Da_1 सुताप-; $K_{2.3.5}$ V_1 Bo_{-3} Dn $D_{2-6.8}$ G_2 संताप-; B_4 (marg.) Da_2 D_7 T $G_{3.4}$ $M_{2.4}$ सुताय; G_1 सुदाय-; $M_{1.3}$ पुत्राधि- (for सुताघ-). T_2 देह्यस्य (for -दग्धस्य). Bo_4 प्रभो; Dn_2 $D_{4.7}$ T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ विभोः. D_7 प्रतप्य; T_2 प्रकुर्यात्. — [c]) All MSS. (except $Ś_1$ K_1 D_1) सुतस्य (for मृतस्य). — [d]) B_1 °संगमं च; D_7 T G -संगमाप्नुयां (T_2 $G_{1.2}$ °यात्).

141 D_8 G_3 om. the ref. — [a]) K_3 $D_{4.7}$ S श- (T_2 न)यितोयं; K_5 ग्रसितोयं; V_1 B Da Dn $D_{2.6}$ गमितोयं (B_2 °तो वै); D_1 नयतोयं; D_3 [ऽ]यं गमितो. K_1 विषात; $K_{2.3}$ M_2 विवातः; $K_{4.5}$ B Da Dn $D_{2.5.8}$ विजातः (B_1 विजज्ञे); V_1 विजाते; D_7 विशातः; T_1 G विशोकः; T_2 विशांतः (for वियातः). $D_{3.6}$ यस्ते (D_6 यस्य) पुत्रोयं गमितो यो विजातः. — [b]) B_2 स्वंतु- (sic); D_1 सवर्ण- (for स्वर्ण). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 च (for ते). — [c]) $Ś_1$ K_1 पुत्रं (for पुनस्). $K_{2.4}$ Dn $D_{2.8}$ तु ते; K_3 तेन्यं; K_5 B_5 Da_1 तेडं; B_2 Da_2 D_7 S तं ते (G_3 ततो); D_4 तेऽयं (for ते तं). V_1 $Bo_{2.3}$ Da_1 $D_{2.3.5.6}$ T_1 G_4 M ददानि (M_2 °सि); B_4 damaged; Da_2 ददाति. D_1 पुत्र ते पुत्रहं ददासि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

३०

C. 12. 1043
B 12. 30. 1
K. 12. 29. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

स कथं काञ्चनष्ठीवी सृञ्जयस्य सुतोऽभवत् ।
पर्वतेन किमर्थं च दत्तः केन ममार च ॥ १
यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः ।
कथमप्राप्तकौमारः सृञ्जयस्य सुतो मृतः ॥ २
उताहो नाममात्रं वै सुवर्णष्ठीविनोऽभवत् ।
तथ्यं वा काञ्चनष्ठीवीत्येतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३

वासुदेव उवाच ।

अत्र ते कथयिष्यामि यथा वृत्तं जनेश्वर ।
नारदः पर्वतश्चैव प्राग्गृषी लोकपूजितौ ॥ ४
मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ ।
विहर्तुकामौ संप्रीत्या मानुष्येषु पुरा प्रभू ॥ ५
हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव ह ।
नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः ॥ ६
तावुभौ तपसोपेतावनवनीतलचारिणौ ।
भुञ्जानौ मानुषान्भोगान्यथावत्पर्यधावताम् ॥ ७
प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयं तत्र चक्रतुः ।
यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाशुभः ।

(sic). —[d]) Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 हिरण्यगर्भ॰. K3 पुत्र॰; D4 पुत्रं (for वर्ष॰). D7 ॰सहस्राणि च.

Colophon om. in V1. —*Sub-parvan:* N (except D8) T G1. 2 M राजधर्म. —*Adhy. name:* K2. 4 संजयोपाख्यानं; K3 D4 षोडशराजक; Bo. 2–5 Da Dn1 D6 T1 G2–4 षोडशराजकोपाख्यानं; Dn2 षोडशराजकीयोपाख्यानं; D2. 3. 5 G1 M2 षोडशराजोपाख्यानं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B1. 4 Da1 Dn D7 S 29 (as in text); D8 28.

30

1 D8 om. the ref. —[b]) M [आ]त्मजो (for सुतो). —[c]) D1 पंचं (sic) (for पर्व°). K2 Dn1 D2 वा; T2 तु (for च). —[d]) D7 G3 दत्तं (for दत्तः). V1 B D (except D1. 4. 7) तेन; G3 एको (for केन). Bo ममाचर (for ममार च).

2 [a]) G यतो (for यदा). —[c]) Da अप्राप्य (for °प्त॰). —[d]) Da2 संजयस्य.

3 [a]) K5 D4 ॰मात्रं तु; V1 B1. 4 वै मात्रं; Da D7 ॰मात्रं तत्; S ॰मात्रं च. —[b]) Dn2 सुवर्णष्ठीविणो; G1 °तो; M1. 3 °ता. T2 G3 भवेत् (for ऽभवत्). —[c]) K3 D4 सत्यं; K5 V1 B2. 3 (marg. as in text). 5 Dn D2. 3. 5–8 कथं (for तथ्यं). D8 कांचनं पृथ्वी. —[d]) Dn2 ह्येतद्; T1 G एतद् (for [इ]त्येतद्). D1 वेदितं.

4 D8 om. the ref.; K2 श्रीवासुदेवः; K5 D3. 5 श्रीकृष्णः; V1 श्रीकृष्ण उवाच; D7 श्रीव्यासः; T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उवाच). —[a]) K3 V1 B Da D2–8 S (except G2) वर्तयिष्यामि; K5 Dn वर्ण° (for कथ°). —[b]) K3. 5 Bo. 4. 5 D4. 6. 7 T G नरेश्वर; B2 Da महीपते (for जनेश्वर). —[d]) K2–5 V1 B Da Dn D3–7 S द्वावृषी; D2. 8 महर्षी (for प्राग्गृषी). K4 देव॰ (for लोक॰). V1 B Da Dn2 D2. 3. 5. 6. 3 ॰संम(D6 °मि)तौ; Dn1 ॰सत्तमौ; D7 S ॰विश्रुतौ (for ॰पूजितौ).

5 [a]) Da1 भागिनेयस्य; D1 भागिनीयश्च. —[c]) K1 विहंतुकामौ. D6 सुप्रीत्या. —[d]) K V1 B Da Dn D1–6. 8 T2 G2 M मानुषेषु; D7 T1 G1. 3. 4 मनुष्येषु. G1 पुनः (for पुरा). K1 D1 प्रभु; K3 T2 प्रभो; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 विभो; D7 G1 प्रभुः (for प्रभू).

6 [a]) M4 ॰पवित्रेणाज्येन. —[b]) D8 lacuna (for देवभोज्येन). T1 G3. 4 दैव॰ (for देव॰). Da ॰लोकेन (for ॰भोज्येन). Ś1 K1–4 Dn D1 T G हि (for ह). —[cd]) D1–3. 5. 8 मातुलो नारदः (by transp.). K3. 5 V1 B (B4 damaged) Da D3. 4. 6–8 T1 G M तत्र (for चैव). Bo. 1. 3. 5 D6. 7 T1 G M2. 4 तु (for the second च). T2 मातुलो भागिनेयश्च नारदः पर्वतस्तथा.

7 [a]) K4 तापसौपेतो (sic). —[b]) K1 धरनी॰ (for अवनी॰). —[c]) Ś1 मानुष्यान्. M4 भोग्यान् (for भोगान्). —[d]) D4 पर्यधावंती (sic).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation

अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शापोऽन्यथा भवेत् ८
तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ ।
सृञ्जयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः ॥ ९
आवां भवति वत्स्यावः कंचित्कालं हिताय ते ।
यथावत्पृथिवीपाल आवयोः प्रगुणीभव ।
तथेति कृत्वा तौ राजा सत्कृत्योपचचार ह ॥ १०
ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तथागतौ ।
अब्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी ॥ ११
एकैव मम कन्यैषा युवां परिचरिष्यति ।
दर्शनीयानवद्याङ्गी शीलवृत्तसमन्विता ।
सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसंनिभा ॥ १२
परमं सौम्य इत्युक्तस्ताभ्यां राजा शशास ताम् ।
कन्ये विप्रावुपचर देववत्पितृवच्च ह ॥ १३
सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी ।
यथानिदेशं राज्ञस्तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ १४
तस्यास्तथोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च ।
नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवान्वपद्यत ॥ १५
ववृधे च ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः । C. 12. 1059 B. 12. 30. 17 K. 12. 29. 17

---

8 ^{a}) Da प्रीतियुक्तौ; Dn2 D4 °मंतो (for °मन्तौ). — ^{b}) K3.5 V1 B Dn D2-8 S चैव (B2 चापि) (for तत्र). — $8^{cd}=19^{cd}$. — ^{c}) B5 Dn1 वृद्धि- (for हृदि). — ^{d}) G1 [अ]शुभं. — D7 om. (hapl.) 8^{e}–19^{d}. — ^{e}) B1 Dn च (for स). — ^{f}) K4 नृप (for मृषा).

9 D7 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{b}) S देवर्षी (for महर्षी). D2.3.5.8 -संमतौ (for -पूजितौ). — ^{c}) Ś1 (marg.) Da शैब्यम्; K2.4 B1-3 Dn D2.3.5.6.8 M4 चैत्यम् (for श्वैत्यम्). M1.8 अध्येत्य (for अभ्येत्य). K3.5 D4 त(D4 य)दा सृंजयमभ्येत्य; V1 सृंजयं तौ समभ्येत्य.

10 D7 om. 10 (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ś1 (m as in text) K1 D1 आवां भुवि निवत्स्यामः. — ^{b}) V1 D1.4 G1 किंचित्-. G1 (before corr.) विधाय (for हिताय). — ^{d}) B2 आवयोः प्रदिशाश्रयं. Ca प्रगुणीभव (as in text). — ^{e}) B2 Da [इ]त्युक्त्वा तु (Da च) (for [इ]ति कृत्वा). V1 B1.3 Dn D2.3.5.6.8 राजा तौ (by transp.).

11 D7 om. 11 (cf. v. l. 8). — ^{a}) B2 Da कदाचित्तौ मुनी राजा. — ^{b}) B2 Da सुखासीनौ (for महात्मानौ). K2.4 सभागतौ; V1 Bo.1.3.5 Dn D2.3.5.6.8 तपोधनौ; B4 तपस्विनौ (for तथागतौ). — ^{d}) Ś1 K1 सुतेति (for सुतेयं). S देवरूपिणी (for वरवर्णिनी).

12 D7 om. 12 (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ś1 K1 Bo D1 एकैकं (for एकैव). K4 कल्पैषा (for कन्यैषा). — ^{d}) B4 damaged. Da शीले (for शील-). Bo.3 -वृत्ति- (for -वृत्त-). K2.4 -समायुता; K3.5 V1 B (B4 damaged) Da Dn D2-6.8 -समाहिता (for -समन्विता). — ^{e}) K5 D4 कुमारी सुकुमारी (by transp.). ❀ Ca: सुकुमारीति नाम्ना । ❀ — ^{f}) K2-5 V1 B1 Dn M1.3.4 -सुप्रभा; Da D2-6.8 M2 -सप्रभा (for -संनिभा).

13 D7 om. 13 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K5 परमो. K V1 Bo.1.3-5 D (D7 om.) G2 सौम्यम्. K2-5 Dn D8 G2 इत्युक्तं (K4 °क्त; G2 °क्त्वा). B3 इत्युक्त्वा तौ सुतामाह; T G1.3.4 परं सौम्येयमित्युक्त्वा. — ^{b}) K1 शशीसमः (for शशास ताम्). Ś1 सः (for ताम्). B2 सुकुमारीं महीपतिः. — ^{c}) V1 Bo.3.4 कन्यां; B1 Da कन्या (sic). D1.2 विप्राम् (for विप्राव्). K4 परिचर; Bo.4 Da उपचरेद् (Da °रे) (for °चर). B2 उपचर्याविमौ भद्रे. — ^{d}) Ś1 K1.4 D1 देवर्षी (for देववत्). D2.3.5 पितृवद्देववत् (by transp.). G3 प्रियवत् (for पितृ°). K2.4 स्वमू; B2 उभौ (for च ह). — After 13, Da (erroneously) repeats portions of B2 variants for 13^{a}, 13^{c} with 12^{e}, 13^{d} to make up a stanza, mostly repetitions.

14 D7 om. 14 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K5 D1 च (for तु). Bo कन्या च. D2.3.5.8 कन्या तु (by transp.). K1 तयोत्युक्तः (sic) (for तथेत्युक्त्वा). — ^{b}) K5 B5 (m as in text) धर्मचारिणी; B4 कर्मचारिणी (for धर्म°). — ^{c}) G1.2 यथानिदेशे. — ^{d}) K1 संस्कृत्य (for सत्कृत्य). B2 सा (for ह). K4 सत्याद्उपचचार ह; Da1 मुनिपरीच° (sic); Da2 मुनि**चचार सा.

15 D7 om. 15 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K2.3.5 V1 Bo.1.3-5 Dn D2.3.5.6.8 S तेन (for तथा). B2 Da भक्त्यो(B2 °क्त्या)पहारसंलापै. — ^{c}) K1 नारदे. Da हृच्छयात्; T1 G1.3.4 प्रश्रयस् (for हृच्छ°). — ^{d}) K1 [अ]न्व(marg. °नु)पद्यत; K3 Dn1 T2 [अ]भ्य°; B2 damaged.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1060
B. 12. 30. 18
K. 12. 29. 17

यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तावुडुराट्छनैः ॥ १६
न च तं भागिनेयाय पर्वताय महात्मने ।
शशंस मन्मथं तीव्रं व्रीडमानः स धर्मवित् ॥ १७
तपसा चेङ्गितेनाथ पर्वतोऽथ बुबोध तत् ।
कामार्तं नारदं क्रुद्धः शशापैनं ततो भृशम् ॥ १८
कृत्वा समयमव्यग्रो भवान्वै सहितो मया ।
यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाशुभः ॥ १९
अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतम् ।
भवता वचनं ब्रह्मंस्तस्मादेतद्वदाम्यहम् ॥ २०
न हि कामं प्रवर्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा ।
सुकुमार्यां कुमार्यां ते तस्मादेष शपाम्यहम् ॥ २१
ब्रह्मवादी गुरुर्यस्मात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ।
अकार्षीः समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः ॥ २२
शप्स्ये तस्मात्सुसंक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ।
सुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः ॥ २३
वानरं चैव कन्या त्वां विवाहात्प्रभृति प्रभो ।

16 D7 om. 16 (cf. v. l. 8). — a) Da1 विवृद्धे (for ववृधे). K2.3.5 V1 B Da Dn D2–3.8 S हि (for च). D6 मनस्; T G सदा; M1.3 तथा; M2.4 तदा (for ततस्). — c) B1 Da1 शुक्रस्य (for शुक्लस्य). — d) K3 प्रवृद्धान्; K4 D1 °त्तान्; K5 D4 °द्धाव्; V1 प्रवृद्धश्. K1 उत्तराः (sic); V1 B Dn D2.3.5.6.8 चंद्रमाः (for उडुराड्).

17 D7 om. 17 (cf. v. l. 8). — a) T G M2 तद् (for तं). — c) G1 शशंसीं (sic) (for शशंस). K3 मनघं; Dn हृच्छयं; G1 मथयंस् (for मन्मथं). — d) S व्रीळमानः (for व्रीड°).

18 D7 om. 18 (cf. v. l. 8). — a) B2 Da तपोभिर् (for तपसा). K2 G1 वा; B2 Da lacuna (for च). K3.5 V1 B D (except D1; D7 om.) G2 M इंगितैश्चैव; T G1.3.4 इंगितं चैव. — b) K1.3.5 B D (D7 om.) तं; T G ह (for तत्). — c) K1 कामांधं. K4 दृष्ट्वा; Da शुद्धः (for क्रुद्धः). — d) B1 तपो; Da तदा; S अथो (M2 अतो) (for ततो). K3 नृपः; D4 नृप (for भृशम्).

19 D7 om. 19 (cf. v. l. 8). — a) K1 छित्वा (sic) (for कृत्वा). V1 Da अव्यग्रं; B1 अव्यग्र. — $19^{cd} = 8^{cd}$. — c) B1 बुद्धि°; B4 damaged (for हृदि).

20 a) = 8c. D4 अन्योन्यतः. Dn2 च; D7 सम्°; T1 G1.3.4 तद् (for स). T1 G आख्येयम्. — b) D1 तं (for तद्). T2 वा (for वै). D8 मृषायतं (for मृषा कृतम्). G1 कृतिं (for कृतम्). — c) D1 M1.4 (*inf. lin.*) भवतां; G1.2 °तो; M4 महतां (for भवता). Da ब्रह्म (for ब्रह्मंस्). — d) K1 एत; K3 V1 Bo.2–5 Dn S एष; K5 B1 D2.6.7 एत्र; Da एवं; D4 एप (sic) (for एतद्). K1.3.5 D4.7 T G व्रजामि; V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 शपामि; M ब्रवीमि (for वदामि).

21 Ś1 K1 om. (hapl.) 21. — a) K3 D4 प्रवर्द्धं(D4 °द्धं)तं; K4 प्रवृत्तातं; K5 प्रवर्धेतं; B4 T1 G2–4 M1.3 प्रवृत्तं तं; B5 (marg.) प्रवृत्तं तु; D1 प्रवर्तते; M2 प्रवृद्धं तं. — b) K3.5 D4 प्रभो (for पुरा). — c) D7 कुमारांस् (for °र्यां). K2.4 Da D2.3.5.8 च; K5 D4 यस्; Bo.3–5 D1 हि; B2 यत् (for ते). — d) K4.5 V1 B Da D1–6.8 G2 M तस्मान् (B2 तेन; Da यत्ते) नैतत्; D7 T G1.3.4 तस्मान्नैष (for °देष). K4.5 V1 B D (except Dn) S क्ष(D4 क्र)मामि (for शपामि).

22 a) K2 V1 B D (except D1.4) S (except M1.3) -चारी; K4 -चार्ये (for -वादी). — b) K1 (marg.) G1 ब्रह्मणश्. V1 सः; D1 यत् (for सन्). B4 (marg.) Dn2 D2.3.5.6.8 तपस्वी नियतव्रतः. — c) V1 Da Dn1 D8 अकार्षीत्. D2.3.5.7.8 नियम- (for समय-). — d) B2 यत्कृतं (for यः कृतो).

23 a) B4 damaged. K4 तु (for सु-). D7 T1 G M तस्माच्छ(G1 °त्त)प्स्यामि संक्रुद्धो; T2 तच्छप्स्यामि च सं°. — b) Da1 भवितं तं; D7 भगवंतं (for भवन्तं तं). V1 तन् (for तं). — c) D7 T G1.3.4 तु ते; G2 M1–3 कृते (for च ते). — d) D7 भवतीयं; T G भवितेयं (for भविष्यति). M2 दिव्यरूपा भविष्यति.

24 a) D7 S वानरत्वं च (for °रं चैव). K5 B3.4 Bo त्वां (marg.) Dn ते रूपं; V1 B2 Da रूपं ते; B4 कन्या (by transp.); B1 D2.3.5.6–8 S ते कन्या; B5 तां कन्या (sic). — b) G3 विरहात् त्वां रूपं; (for विवा°). — c) K4 V1 Bo.3–5 D3 संद्रक्ष्यंते; B1 संद्रुह्यंति; D1 संद्रक्ष्यति; D2 संरक्षते; D5.6.8

संद्रक्ष्यन्ति नराश्चान्ये स्वरूपेण विनाकृतम् ॥ २४
स तद्वाक्यं तु विज्ञाय नारदः पर्वतात्तदा ।
अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः ॥ २५
तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
युक्तोऽपि धर्मनित्यश्च न स्वर्गवासमाप्स्यसि ॥ २६
तौ तु शप्त्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ ।
प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ ॥ २७
पर्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामुनिः ।
पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ॥ २८
अथ तामलभत्कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम् ।
धर्मेण धर्मप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम् ॥ २९
सा तु कन्या यथाशापं नारदं तं ददर्श ह ।
पाणिग्रहणमन्त्राणां प्रयोगादेव वानरम् ॥ ३०
सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमाननम् ।
नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् ॥ ३१
उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाप्यगात् ।
देवं मुनिं वा यक्षं वा पतित्वे पतिवत्सला ॥ ३२
ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुससार ह ।
वनं विरहितं किंचित्तत्रापश्यत्स नारदम् ॥ ३३
ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा । C. 12. 1077 B. 12. 30. 35 K. 12. 29. 36

संद्रक्ष्यते (for °क्ष्यन्ति). D$_1$ नराच् (for नराश्). B$_2$ Da D$_7$ S द्रक्ष्यंते (G$_2$ °क्ष्यंति; M$_{1.3}$ °क्ष्यते) मानवाश्चान्ये. — d) Bo.$_{2-5}$ D$_{2.3.5.8}$ M [अ]विनाकृतं; Dn विनाशनं (for विनाकृतम्).

25 a) D$_6$ एतद्; T$_2$ तत्तद् (for स तद्). V$_1$ च शापं (for तद्वाक्यं). Da [अ]वज्ञाय (for विज्ञाय). — b) K$_2$ नारदात्. D$_7$ S पर्वतं (M$_1$ °तान्) नारदस्. K$_{3.4}$ पर्वतस्; V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ पर्वतं (for °तात्). Ś$_1$ V$_1$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{1.7}$ T$_2$ G$_2$ M$_{1.3}$ तथा (for तदा). — c) B$_2$ Da D$_7$ S शशाप (for अशपत्). B$_2$ समभि-; Da श(Da$_2$ स)मति-; Dn$_2$ D$_7$ T G तमभि- (for तमपि). Dn$_2$ D$_7$ T G$_{1.3.4}$ -क्रुद्धो (for क्रोधाद्). D$_6$ आशपं तमपि क्रोधात्. — d) D$_6$ च मातुलः; D$_7$ स मातुलं; D$_8$ G$_1$ समाकुलः.

26 b) B$_4$ damaged. Ś$_1$ K$_1$ धनेन (for दमेन). — c) M$_{1.3}$ हि (for ऽपि). K$_3$ D$_4$ ब्रह्मनित्यश्; K$_4$ धर्मनिष्ठश्; B$_4$ Dn नित्यधर्मश्; D$_1$ धर्ममित्यश्; T$_2$ धर्मयुक्तश् (for °नित्यश्). G$_3$ युक्तोपि धर्मं निश्चित्य. — d) K$_{4.5}$ D$_{1.4}$ स्वर्गं (for स्वर्ग-). K$_5$ D$_4$ एष्यति (for आप्स्यसि). K$_{2.3}$ V$_1$ Bo.$_{1.3-5}$ Dn D$_{2.3.5.6.8}$ न वै स्वर्गमवाप्स्यसि; B$_2$ Da स्वर्गं नावाप्स्यते भवान्; D$_7$ T$_1$ G M स्वर्गं नो (M ना-) वासमाप्स्यसि; T$_2$ स्वर्गे वासं न चा°.

27 a) K$_{1.4}$ Dn$_2$ D$_1$ भृशं क्रुद्धो; Bo.$_3$m.$_{4.5}$ D$_{2.3.5.6.8}$ सुसंक्रुद्धो; B$_3$ तथान्योन्यं; T$_2$ परं क्रुद्धौ. M$_{2.4}$ तौ शप्त्वा भृशसंक्रुद्धौ. — b) K$_1$ (before corr. as in text) V$_1$ B$_2$ S अमर्षिणौ; Bo.$_3$m.$_{4.5}$ D$_{2.3.5.8}$ अमर्षितौ. B$_3$ अज्ञातपरमार्थिनौ. — G$_2$ om. 27^{cd}. — d) B$_4$ मत्ताव् (for क्रुद्धाव्). M$_2$ महागजौ (for गजोत्तमौ).

28 b) K$_3$ V$_1$ Bo.$_{1.3-5}$ Dn D$_{2.3.5.6.8}$ -मतिः (for -मुनिः). — c) Ś$_1$ D$_1$ -न्याय्यं (for -न्यायं).

29 b) K$_3$ D$_{1.4}$ सृंजयाच्छुभां (D$_1$ °त्सुतां). — V$_1$ reads 29^{cd} on marg. — c) K$_{2.3.5}$ V$_1$ B D (except D$_1$) S विप्र- (for धर्म-).

30 a) Da$_1$ -न्यायं (for -शापं). — b) Da वानरं (for नारदं). — d) K$_5$ V$_1$ B Dn D$_{2.3.5.6.8}$ नियोगाद् (for प्र°). V$_1$ Bo.$_{3-5}$ Dn D$_{2.3.5.6.8}$ नारदं (for वानरम्).

31 a) B$_2$ Da D$_7$ S तु (for च). — b) Da °प्रतिमानिनी (Da$_2$ °ननि). — c) K$_4$ मैव (for नैव). Da D$_1$ [अ]वामन्यत; M$_{1.3}$ [अ]वमन्येत. — d) D$_1$ [अ]भवेत्.

32 a) K$_{3-5}$ D$_4$ सुकुमारी (for उपतस्थे). — b) D$_7$ T$_1$ G$_{1.3.4}$ M$_{1.3.4}$ [अ]गमत् (for [अ]प्यगात्). — c) Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ च (for the first वा).

33 a) Ś$_1$ K$_1$ तदा (for ततः). — G$_2$ om. 33^{b}–34^{a}. — b) V$_1$ B (B$_4$ damaged) D (except D$_{1.4}$) S (G$_2$ om.) [ऽ]नुचचार (for ऽनुससार). — c) K$_{2.4}$ वने (for वनं). D$_8$ M$_{1.3}$ विरचितं; Ca °हितं (as in text). Ś$_1$ K$_{1.4}$ कश्चित् (for किंचित्). — d) Ś$_1$ नारद (sic); G$_1$ नारदः.

34 G$_2$ om. 34^{a} (cf. v. l. 33). — b) Da D$_4$ M$_{1.3.4}$ मातुलं (for नारदं). D$_7$ T$_1$ G पर्वतो नारदं

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1078 B. 12. 30. 36 K. 12. 29. 35 भवान्प्रसादं कुरुतां स्वर्गादेशाय मे प्रभो ॥ ३४
तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तदा ।
कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम् ॥ ३५
त्वयाहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि ।
इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात् ।
अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह ॥ ३६
तव नैतद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् ।
निवर्तयेतां तौ शापमन्योऽन्येन तदा मुनी ॥ ३७
श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम् ।
सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिशङ्कया ॥ ३८
तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम् ।
अब्रवीत्तव भर्तैष नात्र कार्या विचारणा ॥ ३९
ऋषिः परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभुः ।
तवैवाभेद्यहृदयो मा ते भूदत्र संशयः ॥ ४०
सानुनीता बहुविधं पर्वतेन महात्मना ।
शापदोषं च तं भर्तुः श्रुत्वा स्वां प्रकृतिं गता ।

(by transp.). Ś1 K1.4 D7 तथा (for तदा). T2 पर्वतो मातुलं तदा. — (c) V1 भगवन् (hypermetric) (for भवान्). V1 Dn कुरुतात् (for °तां). — (d) Bo.1.5 Da स्वर्गदेशाय; D7 S स्वर्गावासाय.

35 (b) K4 Bo D7 T G M1–3 नारदः पर्वतं (by transp.). K1–4 Dn D7 T2 तथा (for तदा). — (d) Ś1 K1 G2 M2 दीनदीनतरः (Ś1 °रं); Dn2 T1 G1 दीनं दीनतर-; D7 दीनं दीनतरं. T1 -स्वरं (for स्वयम्).

36 (a) D7 त्वयाहं पुरतश्चैव. — (b) T2 G1 वानरत्वं (for °स्त्वं). Da भविष्यति; D1 भवेरिति (for भविष्यसि). — (c) D7 T G इत्युक्ते च; M4 °क्त्वैनं (for °क्तेन). D7 यथा (for मया). — (d) Ś1 K1.4 अति-; Bo D8 असि (for अपि). — (e) T1 G नो (sic) (for वै). — (f) D6 स्वर्गं (for स्वर्गे). V1 B2 D8 M1 नावाप्स्यतीति; Da नायाप्स्यसीति; D1 नैवा°. K4 Dn2 D2 [इ]ह; B2.3 Da वै; D6 च (for ह). Ś1 K1 वा (for न).

37 (a) B2 न तु वा; Da न तव (for तव न). K2.3.5 Dn2 D2.4.6.8 विसदृशं (for हि स°). — (b) D1 पुत्रस्थानं; T2 G1 M1.3.4 °स्थानो; Ca °स्थाने (as in text). D6 [ऽ]भवत् (for भवान्). — Before 37c, T2 ins. श्रीकृष्णः. — (c) Bo.6 Da D1.7 T G1.3.4 न्यवर्त° (for निवर्त°). K2.3.5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 शापाद्; Da पापम् (for शापम्). — (d) K4 D1.7 T G M1.3 अन्योन्यस्य. B2 Da T2 महा-; D2.3.6.8 ततो (for तदा). V1 [आ]त्मना; Da G1 मुनिः; D7 त्वमः (sic) (for मुनी).

38 (a) B2 असमृद्धं; G1 श्रीसमूद्धं (sic). K5 B2 Da D2.3–5.8 T2 ततो (for तदा). — (b) D2.3.5.8 -दर्शनं (for -रूपिणम्). — (c) D4 सुकुमारा. K1 तु दुद्राव; T1 G2–4 न संप्राप (for प्रदुद्राव). — (d) K1.4 Da पर इत्यभिशंकया; D7 S परपुंसि वि(D7 M1.3 °स-वि-; T2 G1 °सीव)शंकया.

39 (a) K1 om. from 39a up to सुतं (in 12. 31. 30a). D1 पर्वतौ सतो (for °तस्ततो). — (b) V1 Dn2 D4 T1 G [अ]पाद्रवन्तीम्; B2 द्रवमानाम्; Ca प्र° (as in text). V1 अनंदिताम्; D1 अनिर्दितां. — (c) B4 damaged. D7 कर्तैव; D8 भर्तायं; T2 भर्तेति (for भर्तैष).

40 K1 om. 40 (cf. v. l. 39). — (a) D7 S -धर्मज्ञो (for -धर्मात्मा). D4 ऋषिः स (hypermetric) (for ऋषिः). — (b) B1 ऋषिः; G2 प्रभुं (for प्रभुः). — (c) Ś1 K3.4 D4 तथैव (for तवैव). K4 भीरुहृदयो; D7 चोद्य°; T2 चार्य°; M1.3.4 [अ]वेद्य° (for [अ]-भेद्य°). — (d) B2 Da1 भवत्वत्र; Da2 भवत्यत्र (for ते भूदत्र). D7 S मा भूत्ते संशयोत्र वै (M2 तु).

41 K1 om. 41 (cf. v. l. 39). — (a) B1 D1 सुनीता (for [अ]नुनीता). — (c) D1 -तोपं (sic) (for -दोषं). D4 M2 तद्; M1 ते (for तं). T2 भर्तुश्च (for तं भर्तुः). — (d) B2 Da D7 T G M3.4 सा; D1.2 सां (for स्वां). Ś1 गतः; Bo Da2 D8 गताः (for गता). K2.3.5 Dn2 D4 श्रुत्वा प्रकृतिमागता. — (e) B4 damaged. B2 Da [ऽ]पि; D8 प्र- (for ऽथ). — (f) K3.5 B B2 Da गतः; D7 यथा (for ययौ). K3.5 B Dn1 D3.5 [ऽ]भि-; Da Dn2 D2.4.6.7 T1 G M4 [ऽ]पि; D8 [ऽ]भ्या-; M1.3 वि-; M2 तु (for ऽथ). K3.5 B D (except D1) T1 G M [अ]गमद् (for ययौ). K2.4 D1 गृहं. T2 प्रकृतिं नारदोगमत्.

42 K1 om. 42 (cf. v. l. 39). Before 42, K2 V1 B1.2 Da Dn D6 G1 ins. वासुदेव उ°; K4.5 Bo. 3–5 D2.3.5 कृष्ण उ°; D1 श्रीभगवानु°. — (a) K5 V1 B D (except D1.4.7) M -कर्ता (for -कर्मा). D3

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

पर्वतोऽथ ययौ स्वर्गं नारदोऽथ ययौ गृहान् ॥ ४१
प्रत्यक्षकर्मा सर्वस्य नारदोऽयं महानृषिः ।
एष वक्ष्यति वै पृष्टो यथा वृत्तं नरोत्तम ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।
ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि सुवर्णष्ठीविसंभवम् ॥ १
एवमुक्तः स च मुनिर्धर्मराजेन नारदः ।
आचचक्षे यथा वृत्तं सुवर्णष्ठीविनं प्रति ॥ २
एवमेतन्महाराज यथायं केशवोऽब्रवीत् ।
कार्यस्यास्य तु यच्छेषं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ३
अहं च पर्वतश्चैव स्वस्रीयो मे महामुनिः ।
वस्तुकामावभिगतौ सृञ्जयं जयतां वरम् ॥ ४
तत्र संपूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वेश्मनि ॥ ५
व्यतिक्रान्तासु वर्षासु समये गमनस्य च । C. 12. 1093 B. 12. 31. 6 K. 12. 30. 6

सर्वे स्म (for सर्वस्य). —[b]) K$_{3.5}$ V$_1$ B (except B$_2$) Dn D$_{2.3.5.6.8}$ भगवान् (for ऽयं महान्). —[c]) K$_{3.5}$ V$_1$ B Da Dn D$_{4.6.7}$ S ते; D$_{2.3.5.8}$ सं (for वै). —[d]) K$_{3.5}$ B$_1$ D$_{4.7}$ S नरेश्वर (D$_7$ G$_2$ M$_2$ °रः); B$_2$ Da महीपते; D$_{2.3.8}$ नरोत्तमं.

Colophon om. in K$_1$ (cf. v. l. 39). —*Sub-parvan:* K$_{2-5}$ V$_1$ B D (except D$_8$) S (except G$_3$) राजधर्म. —*Adhy. name:* K$_3$ Bo.$_{3-5}$ D$_4$ नारदपर्वतोपाख्यानं; Dn$_1$ भगवद्वाक्यं; T$_1$ G पर्वतनारदसंवादः; M$_2$ पर्वतनारदाख्यानं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K$_{2.5}$ B$_{2.4}$ Da Dn D$_{2.7}$ S 30 (as in text); D$_8$ 29. —*Śloka no.:* Dn$_1$ 45; D$_8$ 44.

31

☞ K$_1$ om. from 1 up to सृञ्जयोऽपि सुतं (in 30[a]) (cf. v. l. 12. 30. 39).

1 D$_8$ T$_1$ om. the ref. —[a]) D$_1$ गता (for राजा). Ś$_1$ K$_{4.5}$ D$_{1.4}$ पांडुपुत्रो. Bo.$_{4.5}$ T$_1$ G ततो धर्म(Bo.$_{4.5}$ ततः पांडु)सुतो राजा. — Before 1[cd], K$_4$ D$_{2.3.5.6}$ ins. युधिष्ठिर उवाच. —[c]) Da$_1$ भगवान्.

2 B$_1$ om. 2–3. —[a]) D$_7$ [अ]थ (for स). K (K$_1$ om.) V$_1$ Bo.$_{3-5}$ Dn D$_{2-6}$ तु स (for स च). B$_2$ Da D$_7$ S देवर्षिर् (for च मुनिर्). —[d]) B$_2$ D$_6$ सुवर्णष्ठीविसंभवं.

3 B$_1$ om. 3 (cf. v. l. 2). Before 3, K$_{2.4.5}$ V$_1$ (marg.) Bo.$_{2-5}$ Da Dn D$_{2.3.5.6}$ M$_4$ ins. नारद उवाच. —[a]) B$_2$ Da एव (for एतन्). K$_3$ V Bo.$_{3-5}$ D$_{2-6.8}$ M$_2$ महाबाहो (for °राज). —[b]) D$_1$ यथाग्रं. —[c]) T$_1$ G तस्याः कथाया यच्छेषं. —[d]) Bo.$_4$ (m as in text) तव; D$_1$ ततो (for तत्ते). B$_2$ भारत (for पृच्छतः).

4 [a]) D$_4$ अयं (for अहं). —[b]) Ś$_1$ स्वस्रीयी; B$_1$ स्वश्रीयो; Dn$_2$ स्वस्त्रियो; D$_1$ स्वस्रेयो; G$_2$ स्वस्रीयो. Ś$_1$ यो; G$_2$ [ऽ]यं (for मे). D$_7$ महामतिः (for °मुनिः). —[c]) M$_1$ अ(*sup. lin.* व)स्तकामाव्. M$_2$ [उ]पगतौ (for [अ]भि°). —[d]) D$_1$ तुषतां (for जयतां).

5 [a]) Ś$_1$ K$_4$ D$_1$ अत्र (for तत्र). K$_{2.3.5}$ V$_1$ B (except B$_2$) Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ तत्रा(Bo.$_5$ °दा)वां पूजितौ (D$_8$ °तस्) तेन. —[c]) Bo.$_2$ D$_1$ सु(D$_1$ स)विहितैर्. —[d]) K$_4$ D$_8$ निवसामो(D$_8$ °यो)स्य; D$_{2.3}$ निवासायास्य; D$_7$ निवासो यस्य; M$_4$ न्यवसावास्य.

6 [a]) K$_3$ D$_{6.8}$ अति° (for व्यति°). D$_2$ om.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1093 B. 12. 31. 6 K. 12. 30. 6 पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमर्थवत् ॥ ६
आवामस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ ।
उषितौ समये ब्रह्मंश्चिन्त्यतामत्र सांप्रतम् ॥ ७
ततोऽहमब्रुवं राजन्पर्वतं शुभदर्शनम् ।
सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिनेयोपपद्यते ॥ ८
वरेण छन्द्यतां राजा लभतां यद्यदिच्छति ।
आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोतु यदि मन्यसे ॥ ९
तत आहूय राजानं सृञ्जयं शुभदर्शनम् ।
पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच मुनिपुंगवः ॥ १०
प्रीतौ स्वो नृप सत्कारैस्तव ह्यार्जवसंभृतैः ।
आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ॥ ११
देवानामविहिंसायां यद्भवेन्मानुषक्षमम् ।
तद्गृहाण महाराज पूजार्हो नौ मतो भवान् ॥ १२

सृञ्जय उवाच ।

प्रीतौ भवन्तौ यदि मे कृतमेतावता मम ।
एष एव परो लाभो निर्वृत्तो मे महाफलः ॥ १३

नारद उवाच ।

तमेवंवादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत ।
वृणीष्व राजन्संकल्पो यस्ते हृदि चिरं स्थितः ॥ १४

सृञ्जय उवाच ।

अभीप्सामि सुतं वीरं वीर्यवन्तं दृढव्रतम् ।
आयुष्मन्तं महाभागं देवराजसमद्युतिम् ॥ १५

वर्षासु. — ^{d}) D1 वचसम् (for वचनम्). Da अब्रवीत् (for अर्थवत्).

7 ^{a}) D1 वरेंद्रस्य (sic) (for नरेन्द्रस्य). — ^{b}) V1 °पूजिते; D1 °पूजिता; D4 °पूजितो. — ^{c}) D1 तोषेतौ (sic); M4 उषितो. D7 T G3. 4 M1–3 समयं; G1. 2 स्म वयं (for समये). — ^{d}) D1 विजिताम् (for चिन्त्य°). V1 Bo. 2. 4. 5 D2. 3, 5. 7 S (except M1. 3) अस्य (for अत्र). K2 Dn तद्विचिंतय सांप्रतं.

8 ^{a}) M1. 3 अब्रुवन्. — ^{c}) Da एव (for एतत्).

9 ^{a}) D1 पुरेणश्छद्य मां राजा (sic). — ^{b}) Da1 इच्छसि. — ^{c}) D1 तमसा; T2 तपसां. Ś1 सिद्धिः; D7 विद्धं (for सिद्धिं). — ^{d}) T2 प्रयातु (for प्राप्नोतु).

10 ^{a}) D7 तत्र (for तत). D1 आदय; D7 चाहूय (for आहूय). — ^{b}) K3. 5 V1 B D (except D2) S जयतां वरं (for शुभदर्शनम्). — ^{c}) K2. 3 [s]नुमतो; Bo. 3 (marg.). 5 D2. 3. 5. 6. 8 मम तद् (for ऽनुमतं). — ^{d}) D7 अवोचं; T G1. 3. 4 अवोचत् (for उवाच). K3. 3. 5 V1 B Dn D2–6. 8 M कुरुपुंगव (B5 M2 °वः); K4 मुनिपुंगव; Da D7 T G कुरुनंदन.

11 ^{a}) D4 प्रीतो. Da2 सो; D6 स्म; M4 स्वै (for स्वो). G2 यदि (for नृप). K3 संस्कारो. — ^{b}) K2. 5 B3 D7 T1 G4 भवदार्जवसंभृतैः; K3 भवंतौ जव°; V1 Bo–2. 6 Dn D2. 3. 5. 6. 8 भवतोर्जव°; B4 damaged; Da T2 भवतो जन°; G1–3 भवता भूप (G2 तूप-); M भवतार्जव°. — ^{c}) D7 अप्यनु° (for अभ्यनु°). — ^{d}) G3 तभूप (for नृवर). D1 वरो नृवर चिंतय; D6. 7 T2 वरं नृप विचिंतय.

12 ^{a}) V1 B1. 2. 5 Da D6 T1 G1 M1. 3 अपि हिंसायां; D4 अविहिंसायै. — ^{b}) K2. 3 V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 न (for यद्). K4 V1 B1–4 Dn D2. 3. 5. 6. 8 मानुषक्षयं (V1 B4 °यः); T2 °षैः क्षमं; G °षे क्षमं; M1. 3 °षं क्षमं. — ^{d}) K (K1 om.) Dn D2. 6 पूजार्हौ; B4 (marg.) D3. 5 पुत्रार्हो. B4 (marg.) D3. 5 नो; D1 मे (for नौ). — After 12, Ś1 D1 ins. an addl. colophon.

13 V1 reads on marg. 13–14 with the ref.; K3 D8 om. the ref. — ^{a}) D4 प्रीतो. T1 G1. 3. 4 हि (for मे). — ^{c}) D2. 3. 5. 8 महा-; M4 वरो (for परो). — ^{d}) D1–3 निवृत्तो.

14 V1 reads 14 on marg. Before 14, several MSS. om. the ref. — ^{a}) Dn2 M1 तमेव. T2 वीरं (for भूयः). — ^{b}) K4 प्रतिभाषत. B1 प्रत्यभाषत पर्वतः. — ^{c}) D4 वृणीथ. K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 संकल्पं. K4 वरं वृणीष्व संकल्पो; D7 S शृणु राजन्स्वसं(D7 °न्स्वयं; G °न्सुसं)कल्पं. — ^{d}) K2. 3. 5 B D (except D1. 4) T G M2 यत्ते (for यस्ते). D8 om. चिरं. K2. 3 V1 B5 Dn D2. 6. 7 T G M2 चिरं स्थितं; Bo. 1. 3. 4 D1. 3–5 चिरस्थितं (D1. 4 °तः); B2 विराक्षितं; Da विव-क्षितं (for चिरं स्थितः).

15 Ś1 K2–5 D4. 7. 8 S om. the ref. — ^{a}) K4 स वव्रे तु; D6. 8 अभीप्स्यामि; D7 °प्सति; S °प्ससि (G1 °प्स हि; G2 °प्स्यसि). Ś1 M4 वरि. — ^{c}) Da महात्मानं (for °भागं). — ^{d}) M2 -प्रभं (for -द्युतिम्).

16 V1 reads on marg. 16–17 with the ref.;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

पर्वत उवाच ।

भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान्भविष्यति ।
देवराजाभिभूत्यर्थं संकल्पो ह्येष ते हृदि ॥ १६
सुवर्णष्ठीवनाच्चैव स्वर्णष्ठीवी भविष्यति ।
रक्ष्यश्च देवराजात्स देवराजसमद्युतिः ॥ १७

नारद उवाच ।

तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः ।
प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति ॥ १८
आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने ।
न च तं पर्वतः किंचिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ॥ १९
तमहं नृपतिं दीनमब्रुवं पुनरेव तु ।
स्मर्तव्योऽहं महाराज दर्शयिष्यामि ते स्मृतः ॥ २०
अहं ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशं गतम् ।
पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ॥ २१
एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्वो यथेप्सितम् ।
सृञ्जयश्च यथाकामं प्रविवेश स्वमन्दिरम् ॥ २२
सृञ्जयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २३
ववृधे स यथाकालं सरसीव महोत्पलम् ।
बभूव काञ्चनष्ठीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ॥ २४
तदद्भुततमं लोके पप्रथे कुरुसत्तम ।
बुबुधे तच्च देवेन्द्रो वरदानं महात्मनोः ॥ २५
ततस्त्वभिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः ।
कुमारस्यान्तरप्रेक्षी बभूव बलवृत्रहा ॥ २६ C. 12. 1113 B. 12. 31. 26 K. 12. 30. 26

Ś1 K2.4 D4.7.8 S om. the ref. — a) B2 Da2 T2 G2 [ए]व (for [ए]ष). — D7 reads 16^{c}–17^{b} after 27^{ab}. — c) V1 B1 -भूत्यर्थः (for -भूत्यर्थं). D1 G1.3 देवराजविभूत्यर्थं; D6 °राजादि°. — d) M3 ह्येषु. D7 T2 नो (for ते). V1 भवेत् (for हृदि).

17 a) Da चापि (for चैव). V1 B Dn D2.3.5.6.8 ख्यातः सुवर्णष्ठीवीति. — b) V1 Dn पुत्रस्तव (for स्वर्णष्ठीवी). Dn2 भवेदिति (for भविष्यति). B D2.3.5.6.8 पुत्र(B5 सुत)स्ते सं(B1.3.4 स; D6 च)भविष्यति. — c) B1.2 रक्षस्व (for रक्ष्यश्च). M1–3 देवराज्ञो(M2 °ज्ञा)सौ (for °राजात्स). B2 D8 तं; T1 G हि; T2 च; M4 वै (for स). Ś1 रक्ष्यः स देवराजश्च. — d) B2 °समद्युतिं.

18 a) K5 Da1 संजयो. — b) Da1 पर्वतश्च. K5 महामुनेः. — d) D4 एव (for एवं). K3 Bo.3 (marg.).5 D4 भविष्यति (for भवेदिति).

19 a) M2.4 च (for मे). D4 पुत्रौ. — b) D7 T G3.4 भवतोस् (for °तस्). Dn1 तपसो. — d) D4 [इं]द्रमुपेक्षया (for [इ]न्द्रव्यपे°).

20 b) K2.8 Dn2 D1 अब्रुवन्; D8 ब्रुवतं (for अब्रुवं). Dn D2 च (for तु). — c) K2 Da2 Dn G4 [ऽ]स्मि; D2 G1.3 हि; T2 [ऽ]यं (for ऽहं). M8 त्वया राजन् (for महाराज). — d) K3.5 D4 नृप; B3 (m as in text).4 Da D2.3.5.8 T2 G2 M2 सुतं (for स्मृतः).

21 a) Bo.5 अहं ते दर्शयिष्यामि. — b) Da -वशे (for °वशं). T2 प्रेतराजवशानुगं. — c) K3 D4 दर्शयिष्यामि तद्रूपं.

22 b) D7 प्रयातस्. K4 स्वौ; Dn2 G1 स्वे; D7 तं; M2 स्व- (for स्वो). Dn2 पथि स्थितं (for यथेप्सितम्). — G2 om. (hapl.) 22^{cd}. — c) Da [अ]पि (for च). D4 यथाकालं (for °कामं). — d) Da1 स्वमंदिरे; S (except M4; G2 om.) स्वकं गृहं.

23 a) Da1 [अ]र्थे; D7 T M1–3 तु; G1–3 च (for [अ]थ). G1 राजर्षे. — c) Da D8 G1 यज्ञे (for जज्ञे). D1 महावीर्यास्.

24 a) K3 D1.4 G2 च (for स). K3.4 Bo Da D4 यथाकामं; G °काले. — b) D4 यथोत्पलं (for महो°). — d) D7 M2 तदर्थं (for यथार्थं). B1 तस्य च; D4 चाभवत् (for तस्य तत्).

25 a) D2.3 अद्भुतमिमं; D4 °ततरं (for °ततमं). — b) Da1 Dn2 प्रथमे; D7 T G प्रथितं; M ववृधे (M4 °ते); Cv पप्रथे (as in text). D7 T G कुरुपुंगव; M1–3 °नंदन; Cv °सत्तम (as in text). — c) B1 ववृधे (for बुबुधे). B2 Da D7 T G तस्य (for तच्च). — d) Da1 वरदांने. K3 V1 Bo.4.5 Dn1 महर्षितः; K5 D4 तपस्विनोः; B1.3 महर्षिणः; B2 Da D2.3.5.8 महर्षिणा; Dn2 D6 महर्षिभिः; D7 G3.4 महर्षिणोः; T G1.2 M मनीषिणोः (for महात्मनोः).

26 a) K2.3.5 Dn1 D4 स्वाभिभवाद्; Da स्वतिभ-

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1114
B. 12. 31. 27
K. 12. 30. 27

चोदयामास वज्रं स दिव्यास्त्रं मूर्तिसंस्थितम् ।
व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ॥ २७
विवृद्धः किल वीर्येण मामेषोऽभिभविष्यति ।
सृञ्जयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतो ददौ ॥ २८
एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरंजयः ।
कुमारस्यान्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत ॥ २९
सृञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिम् ।
हृष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्योऽभवत्तदा ॥ ३०
ततो भागीरथीतीरे कदाचिद्वननिर्झरे ।
धात्रीद्वितीयो बालः स क्रीडार्थं पर्यधावत ॥ ३१

पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः ।
सहसोत्पतितं व्याघ्रमाससाद महाबलः ॥ ३२
तेन चैव विनिष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः ।
व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्री विचुक्रुशे ॥ ३३
हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत ।
शार्दूलो देवराजस्य माययान्तर्हितस्तदा ॥ ३४
धात्र्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदत्याः परमार्तवत् ।
अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ॥ ३५
स ददर्श गतासुं तं शयानं पीतशोणितम् ।
कुमारं विगतानन्दं निशाकरमिव च्युतम् ॥ ३६

वद्; T_2 स भगवान्; M_2 त्वभिभवेत् (for °वाद्). G_1 M_3 प्रीतो (for भीतो). — ^{d}) Da नित्यमेवान्वपद्यत (= 29^d).

27 ^{a}) $K_{3.5}$ D_4 नोदयामास. K_3 Dn_1 तद्वज्रं; $K_{3.5}$ D_4 वै वज्रं; D_2 स वज्रं (by transp.); $D_{3.5.8}$ वज्रं वै. D_7 S स वज्रं चोदयामास. — ^{b}) $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn $D_{3.5.6.8}$ S मूर्तिमत्स्थितं; D_2 °मास्थितं; D_7 मृत्युपस्थितं. — After 27^{ab}, D_7 reads 16^e–17^b. — ^{c}) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ तं (for त्वं).

28 ^{a}) K_2 Dn M_4 प्रवृद्धः (for विवृद्धः). — ^{b}) T_2 M_4 एव (for एषो). — K_4 om. (hapl.) 28^c–29^d. — ^{c}) V_1 Bo Da Dn_2 $D_{1-3.5.6}$ T_2 सुतं. D_2 $G_{1.2}$ M_3 वज्रं; T_2 वज्री (for वज्र). — ^{d}) Da यमेनं; D_7 T $G_{1.3.4}$ यथेमं; G_2 अथेमं (for यथैनं). K_3 D_4 नारदो (for पर्वतो). K_5 $B_{1.4}$ Dn D_6 [अ]ब्रवीत् (for ददौ).

29 K_4 om. 29 (cf. v. l. 28). — ^{b}) $Ś_1$ $D_{3.4}$ परपुरंजय. — ^{c}) $Ś_1$ D_1 कुमारस्यांतरापेक्षी; $K_{2.3.5}$ $B_{1.4}$ (m as in text) Dn $D_{4.6}$ °मंतरप्रेक्षी. — ^{d}) $K_{3.5}$ D_4 G_2 M [अ]न्ववर्तत; B_1 °पद्यते; D_7 T $G_{1.3.4}$ [अ]भ्यवर्तत (for [अ]न्वपद्यत).

30 K_1 om. सृञ्जयोऽपि सुतं (cf. v. l. 1). — ^{b}) Da_3 D_6 -द्युतिः (for -द्युतिम्). — ^{c}) $Ś_1$ हृष्टः; K_1 D_1 हृष्ट्वा; Da रुष्टः; $M_{1.3}$ तुष्टः (for हृष्टः). K_1 मातुः पुरो; Bo शांतः पुरो; D_6 सांतःपुरे. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_1 वर(K_1 °रं)हृष्टो (for वननित्यो). V_1 B (except B_2) Dn $D_{2.3.5.6.8}$ बभूव ह (for ऽभवत्तदा.)

31 ^{b}) K_5 V_1 B (except B_2) D (except $D_{4.7}$) कदाचिन्निर्जने वने. — ^{c}) B_2 Da बालोसौ; D_6 बालस्तु; D_7 बालस्य; D_8 बहुलः; M_2 बालः सन् (for बालः स). — ^{d}) V_1 पर्यधावतां; Da °धावतः; T_1 G_{2-4} °धावयत्.

32 ^{a}) K_4 B_2 Dn_1 D_4 पंचवर्षै(B_2 °र्षि°; D_4 °र्षे)-कदेशीयो; G_1 °वर्षकदर्शी यो. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_1 °संनिभः (for °विक्रमः). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 D_1 सिंहश्चोत्पतितं बालम्; Cv as in text. — ^{d}) K_5 V_1 $Bo_{.3.5}$ D (except Da $D_{1.7}$) G_2 M Cv महाबलं.

33 ^{a}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S Cv स बालस्तेन निष्पिष्टो. — ^{c}) D_1 व्यासुः. — ^{d}) Da_2 विचक्रुशेः (sic).

34 D_1 transp. 34^{ab} and 34^{cd}, reading 34^{cd} twice. — ^{a}) K_3 D_4 तं हत्वा (for हत्वा तु). $M_{1.3}$ सा (for स). — ^{d}) B_3 (m as in text) पपात (for मायया). G_2 तथा (for तदा).

35 ^{b}) K_5 V_1 B D (except Dn_2) S (except $M_{3.4}$) रुदंत्याः. D_1 परमार्थवत्.

36 ^{ab}) $Ś_1$ K_1 संददर्श; B_2 Da_2 ददर्श च; Da_1 ददर्शय (for स ददर्श). K_3 V_1 B D (except D_1) S (except $M_{1.3}$) transp. गतासुं and शयानं. $Ś_1$ K_1 स (for तं). — V_1 reads 36^{cd} on marg. — ^{c}) G_3 T_2 निहतानंदं (for विगता°). — ^{d}) B_1 द्युतिं; G_3 स्थितं (for च्युतम्). $Ś_1$ $K_{1.4}$ V_1 D_1 निशाकरसमद्युति.

37 ^{a}) $Bo_{.3-5}$ $D_{3.5.8}$ उत्संग (for उत्सङ्गम्). — ^{b}) B (except B_5) Dn_1 -मानसः; Dn_3 $D_{5.6}$

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

स तमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितवक्षसम् ।
पुत्रं रुधिरसंसिक्तं पर्यदेवयदातुरः ॥ ३७
ततस्ता मातरस्तस्य रुदन्त्यः शोककर्शिताः ।
अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स सृञ्जयः ॥ ३८
ततः स राजा सस्मार मामन्तर्गतमानसः ।
तच्चाहं चिन्तितं ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनम् ॥ ३९
स मयैतानि वाक्यानि श्रावितः शोकलालसः ।
यानि ते यदुवीरेण कथितानि महीपते ॥ ४०
संजीवितश्चापि मया वासवानुमते तदा ।
भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा ॥ ४१
अत ऊर्ध्वं कुमारः स स्वर्णष्ठीवी महायशाः ।
चित्तं प्रसादयामास पितुर्मातुश्च वीर्यवान् ॥ ४२
कारयामास राज्यं स पितरि स्वर्गते विभुः ।
वर्षाणामेकशतवत्सहस्रं भीमविक्रमः ॥ ४३
तत इष्ट्वा महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
तर्पयामास देवांश्च पितॄंश्चैव महाद्युतिः ॥ ४४
उत्पाद्य च बहून्पुत्रान्कुलसंतानकारिणः ।
कालेन महता राजन्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४५
स त्वं राजेन्द्र संजातं शोकमेतन्निवर्तय ।
यथा त्वां केशवः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ॥ ४६
पितृपैतामहं राज्यमास्थाय धुरमुद्वह ।
इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैरिष्टाँल्लोकानवाप्स्यसि ॥ ४७ C. 12. 1134 B. 12. 31. 47 K. 12. 30. 47

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

-लक्षणं; G_2 -वत्सलं (for -वक्षसम्). K_5 D_4 परिपाटितवक्षसं. — V_1 reads 37^c–39^b on marg. — ^{c}) K_1 पुत्रे. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 रुधिरसंयुक्तं; D_7 °संसक्तं; $M_{1.3}$ °सिक्तांगं (for °संसिक्तं).

38 V_1 reads 38 on marg. — ^{a}) K_5 चास्य (for तस्य). — ^{b}) K_3 D_8 G_2 रुदत्यः. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ V_1 B Dn_1 $D_{1-3.5.6.8}$ शोककर्षिताः. — ^{c}) Da D_8 M_1 अभ्यधावत.

39 V_1 reads 39^{ab} on marg. — ^{a}) $D_{2.3.5.8}$ तु (for स). — ^{b}) Da D_7 $M_{1.3}$ मामंतर्गतमानसाः (D_7 $M_{1.3}$ °सं); Dn_1 मामेव गतमानसः; M_2 मामंतर्गतचेतनः. — ^{c}) $K_{1.5}$ B_4 D_7 S तस्य; $K_{3.5}$ Dn_1 D_8 तदा; B_2 Da तत्र; $D_{2.3.5}$ ततो (for तच्च). Dn_1 चिंतनं. — ^{d}) $D_{6.7}$ तत्र (for तस्य).

40 ^{a}) T_2 यन् (for स). D_7 T $M_{1.3.4}$ तानि (for [ए]तानि). Dn मयैतानि च वाक्यानि; G समये तानि वा°. — ^{c}) M_2 लोकवीरेण (for यदु°). — ^{d}) T_1 $G_{1.3.4}$ श्रावितानि (for कथितानि).

41 ^{a}) K_4 $Bo_{.5}$ Dn_2 $D_{2.3.5-8}$ स (for सं-). $K_{2.5}$ V_1 B (except B_2) D (except $D_{1.4.7}$) पुनर् (for मया). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 तथा; D_7 S पुनः (for तदा). — ^{c}) V_1 Dn_1 T_2 तदा; $D_{2.3.5.8}$ $M_{2.4}$ यथा (for तथा). D_1 यश्च; G_1 यद्वन्; $M_{2.4}$ यच्च (for तच्च). — ^{d}) B_2 च (for तत्).

42 ^{a}) K_2 Dn D_1 T_2 तत (for अत). Da_1 कुमारं. $K_{2.3}$ $Bo_{.3-5}$ Da_2 Dn_1 G_4 तु; D_7 G_{1-3} च (for स). — ^{b}) B_2 Da_1 [इ]ति नामतः; Dn_1 महामनाः (for °यशाः). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 मातुः पितुश्च (by transp.).

43 ^{a}) $K_{2.3}$ V_1 B D (except $D_{1.6}$) S च (for स). — ^{b}) K_2 B (except B_2) Dn $D_{2.3.5.6.8}$ नृप; K_{3-5} D_4 T $G_{1.2}$ भुवि; V_1 नृपे (for विभुः). Da पितर्युपरते प्रभुः. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 एकं (for एक-). $K_{3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.7}$) वर्षाणां शतमेकं च (K_5 वा). — ^{d}) V_1 (by corr.) सहस्रं भूरिदक्षिणः; B_2 °स्रं परिवत्सरान्.

44 ^{a}) Dn ईजे (for इष्ट्वा). — ^{b}) $Bo_{.5}$ $D_{3.5}$ भूरिदाक्षिणः. — ^{d}) T_2 च स (for चैव). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 महाद्युते. M_4 पितॄंश्च परमद्युतिः.

45 ^{b}) V_1 °संततिकारिणः; B_2 Da °संतानकारकान्. — D_1 reads 45^c–47^d twice. — ^{c}) D_8 तावत्; G_2 $M_{1.3}$ राजा (for राजन्). — ^{d}) K_1 उपैयिवान्; K_4 उपागतः.

46 For repetition in D_1, cf. v. l. 45. — ^{a}) G_{1-3} एवं (for स त्वं). — ^{b}) $K_{2.3}$ Dn G_4 पुनं; K_5 V_1 $Bo_{.2.4.5}$ $D_{1.4}$ T_2 M एतं; G_{1-3} एव (for एतन्). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 [अ]यं (for त्वां). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_1 [ए]व महामुनिः; $K_{3.5}$ सुमहामतिः; B_1 Da

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३२

C. 12. 1135
B. 12. 32. 1
K. 12. 31. 1

वैशंपायन उवाच ।

तूष्णींभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरम् ।
तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १
प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन ।
धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्तनम् ॥ २
अनुतिष्ठस्व वै राजन्पितृपैतामहं पदम् ।
ब्राह्मणेषु च यो धर्मः स नित्यो वेदनिश्रितः ॥ ३
तत्प्रमाणं प्रमाणानां शाश्वतं भरतर्षभ ।
तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता ॥ ४
तथा यः प्रतिहन्त्यस्य शासनं विषये नरः ।
स बाहुभ्यां विनिग्राह्यो लोकयात्राविघातकः ॥ ५
प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्मोहवशं गतः ।
भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वापि कश्चन ।
पापान्सर्वैरुपायैस्तान्नियच्छेद्घातयेत वा ॥ ६
अतोऽन्यथा वर्तमानो राजा प्राप्नोति किल्बिषम् ।
धर्मं विनश्यमानं हि यो न रक्षेत्स धर्महा ॥ ७

D8 °यशाः; D4 °द्युतिः.

47 For repetition in D1, cf. v. l. 45. — c) G1 (before corr.) महाप्राज्ञैर्. D3. 5. 6. 8 इष्ट्वा यज्ञैर्महापुण्यैर्. — d) B5 Dn1 इष्टं लोकम्; Dn2 इष्ट्वा लोकम् (for इष्टाँल्लोकान्). B2 गमिष्यसि; Da2 अवाप्स्यति.

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except Da2 D4. 8) T G2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1 D1 स्वर्णष्ठीविसंवादः; K3 D4 स्वर्णष्ठीव्यु(D4 °यु)पाख्यानं; V1 B2–4 Da Dn1 D6 स्व(Da सुव)र्णष्ठीविसंभवः; T1 G2 स्वर्णष्ठीविचरितं; G1. 4 स्वर्णष्ठीविचरितकथनं; G3 स्वर्णष्ठीविकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B1. 2. 4 Da1 Dn D2 T G2–4 M 31 (as in text); B3 D8 G1 30; D7 21. — *Śloka no.:* Dn1 D8 47.

32

1 D8 om. the ref. — b) D7 S कुंतीपुत्रं (for शोचमानं). — c) D7 M1. 3 तत्र (D7 °त्त्व-) धर्मज्ञः; T1 G सर्वतत्त्वज्ञः (for धर्म°).

2 Before 2, K2. 3. 5 V1 B Da Dn D6. 7 S ins. व्यास उवाच. — a) D4 पालने. — b) B1 Da D6. 8 G1 °लोचनः (Da °नं). — c) Ś1 K1 D1 धर्म्यं; K5 धर्मे; Bo. 5 Da2 D3. 7. 8 G3 धर्म-; D5 धर्म (for धर्मः). — d) K2. 3. 5 V1 Dn धर्मानुवर्तिनः (K2 V1 °नं); D7 S धर्मोनुवर्त्यतां (T2 M1 °र्ततां; G2 °र्तत).

3 a) M3 अनुष्ठितस्व. K3. 5 V1 B D (except D1) S Cn तद् (B2 T2 तं) (for वै). — c) K1 ब्रह्मणेषु; K3. 5 D4 ब्राह्मणस्य. K3. 5 Bo. 2–5 Da D4. 7 T1 G M2. 4 तु (for च). V1 B1 Dn D2. 3. 5. 6. 8 तपो; M1. 3 तयोर् (for च यो). — d) B2. 4 वेदनिष्ठितः; Da धर्मनिश्रितः; D1 देव°.

4 a) D8 तं (for तत्). K2. 3. 5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 8 ब्राह्मणानां (for प्रमा°). — b) Ś1 K1. 2. 4 D1 शास्त्राणां (for शाश्वतं). — c) D7 T G1. 3. 4 transp. धर्मस्य and कृत्स्नस्य. K3. 5 D4 नित्यस्य (for कृत्स्नस्य).

5 a) V1 D6 यस्तस्य; Bo. 3–5 स्वयं यः; B1 D2. 5. 8 यः स्वयं; B2 Da तस्य यः; Dn यस्तपः (for तथा यः). K4 T2 M1. 3. 4 प्रतिहंतास्य; D7 परितस्तस्य (for प्रतिहन्त्यस्य). K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 स्य (for [अ]स्य). — b) T2 [आ]भासनं (for शासनं). B1. 4 (marg.) Da Dn1 D2. 4. 5. 8 रतः (for नरः). — c) V1 सुबाहुभ्यां. — d) B1 लोके यात्रा°; D8 लोकपाल°.

6 a) D2 om. (hapl.) प्रमाणम-. T2 प्रमाणं ह्यप्रमाणं वा. — b) M2 मोहवशानुगः. — c) B2 Da D7 S [अ]प्यथ (for यदि). T2 [अ]भृत्यस् (for पुत्रस्). — d) Dn1 वाथ (for वापि). V1 Dn2 D6 कथंचन (for [अ]पि कश्चन). — e) K1 पापां (by corr. °पी); K3 D4 पापं; K5 Bo. 4 G1 M1. 3 पापात्; D1 यक्षात् (for पापान्). Ś1 B2 सर्वान् (for सर्वैर्). K3 D4 तं (for तान्). — f) K2. 3. 5 D1 शातये(D1 °यै)त; B (B4 damaged) Da D3. 5. 6. 8 M1–3 घातयीत; Dn D2 Cn शातयीत; G2 पातयेत (for घातयेत).

7 a) Da Dn2 D6 ततो; Dn1 अथो (for अतो). — b) D7 प्राप्नोति किल किल्बिषं. — c) Da धर्म्यं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ।
स्वधर्मे वर्तमानस्त्वं किं नु शोचसि पाण्डव ।
राजा हि हन्याद्दद्याच्च प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

न तेऽभिशङ्के वचनं यद्ब्रवीषि तपोधन ।
अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मभृतां वर ॥ ९
मया ह्यवध्या बहवो घातिता राज्यकारणात् ।
तान्यकार्याणि मे ब्रह्मन्दहन्ति च तपन्ति च ॥ १०

व्यास उवाच ।

ईश्वरो वा भवेत्कर्ता पुरुषो वापि भारत ।
हठो वा वर्तते लोके कर्मजं वा फलं स्मृतम् ॥ ११
ईश्वरेण नियुक्ता हि साध्वसाधु च पार्थिव ।
कुर्वन्ति पुरुषाः कर्म फलमीश्वरगामि तत् ॥ १२
यथा हि पुरुषश्छिन्द्याद्वृक्षं परशुना वने ।
छेत्तुरेव भवेत्पापं परशोर्न कथंचन ॥ १३
अथ वा तदुपादानात्प्राप्नुयुः कर्मणः फलम् ।
दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १४
न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन फलं कृतम् ।
प्राप्नुयादिति तस्माच्च ईश्वरे तन्निवेशय ॥ १५
अथ वा पुरुषः कर्ता कर्मणोः शुभपापयोः । C. 12. 1131 B. 12. 32. 17 K. 12. 31. 17

K1 Dn1 D1 विनाश्यमानं.

8 [a]) K4 M2.4 ये; D3 तत् (for ते). D7 धर्महर्तारो. —[b]) T2 हंतव्याः (for निहताः). —[c]) K3 स्वधर्मं; V1 D6 स्वे धर्मे. K3 D4 तु (for त्वं). —[d]) Da कस्मात् (for किं नु). —[e]) D7 T G नि- (for हि). D4 वध्यांश्च; D7 अन्यांश्च (for दद्याच्च). —[f]) M4 स्व- (for च). —After 8, Ś1 K1 D1 ins. an addl. colophon.

9 D8 om. the ref. —[a]) D4.7 S [ऽ]ति- (for ऽभि-). —[c]) K5 यो (for ते). —[d]) B1 D (except D1.4.7) M4 °विदां (for °भृतां). V1 Da वरः.

10 [a]) K2.5 V1 B D (except D1.4) S स्वव- (M1.3 °बु)ध्या (for ह्यवध्या). —[b]) T1 निहता (for घातिता). —[c]) K2.3.5 V1 B D S तानि (D1 °न्य-) कर्माणि (for तान्यकार्याणि). K5 D4.7 S माम्; Da ये; Cn मे (as in text). K1 ब्रह्मं; B2 Da विप्र; D2.3.5.6.8 राजन्; D7 S अद्य (for ब्रह्मन्). —[d]) D1 om. the first च. K1 देहं सर्वं; K4 गर्हंति च; B2 प्रदहंति; D7 T G Cn पचंति च (for दहन्ति च). K1 D7 T G दहंति च; K5 तपोधन; V1 B3-5 Da Dn2 D2.3.5.6.8 M पचंति च; Bo.1 पतंति च; Dn1 परंतप (for तपन्ति च).

11 D6 om. the ref. —[a]) D7 T1 G [ऽ]पि; T2 हि (for वा). —[c]) Ś1 K1.3.4 D1.2 हतो वा; Da पुण्यं वा; T1 G नापरो; T2 हरौ वा; Cv भद्रे वा (for हठो वा). Ś1 K1 D1 लोकः. —[d]) K1 हि; T2 यत् (for वा). Bo श्रुतं; B2 नृप; Da नृपः; D7 S नृषु (G4 शृणु); Cv स्मृतम् (as in text).

12 [a]) K2 Da Dn D4 नि(Da वि)युक्तो हि; K4 नियुक्तानि; G2 वियुक्ता हि. —[b]) K2.4 V1 B D (except D4.7) भारत (for पार्थिव). —[c]) K2 Dn कुरुते; V1 B1 D6 कुर्वते. K4 Dn पुरुषः. —[d]) K2.4 ईश्वरगामिनं; K5 Da D7 °गामि यत्. Cv cites ईश्वरगामि.

13 [a]) Da1 D6 छिद्याद्. —[c]) Da छित्तुर्; D2.3.5.8 कर्तुर् (for छेत्तुर्). —[d]) K1 (marg.; before corr. as in text) परस्य (for परशोर्).

14 [a]) B1 तदुपादानाः. —[b]) K5 B2.3.5 D (except D1.4.6) S (except M1-3) प्राप्नुयात् (for °प्नुयुः). D1 M2 कर्मणां. —14[cd] = 17[cd]. —[c]) B2 Da अस्त्रदंड- (Da °डे)कृतं; D4.6 दंडशास्त्र°; T1 G शस्त्रकर्म°. —[d]) K5 पुरुषं. Da1 निवेद्यते (for न विद्यते).

15 K5 D8 om. (hapl.) 15-17. —[a]) B1 चेत्तद्; Cv चैव (for चैतद्). M1.3 इष्टः. —[b]) K1 यद्यन्येन; D1 यसत्येन (sic). V1 B (except B2) D (except Da D1; D8 om.) S (except M1.3) transp. फलं and कृतम्. —[c]) V1 अपि; B2 D2.3.5 यदि (for इति). K2.3 Dn D1.4 यस्माच्च. D2.3.5 वा; D6 मे (for च). —D6 om. (hapl.) 15[d]-16[c]. —[d]) Ś1 K1.4 V1 B1.3.4 D1-3.5 M1.3 [अ]पीश्वरे (for ईश्वरे). K2.4 तन्निवेद(K4 °श)येत्; Da संनिवेशय (for तन्नि°).

16 K5 D8 om. 16; D6 om. 16[abc] (cf. v. l. 15). —[a]) V1 B3 (marg.) तथा; B2.3.5 Da T1 G1-3 यथा; G4 यत्र (for अथ). K3 [अ]स्ति; V1 B Dn D2.3.5 M1-3 [अ]पि; Da हि; D7 T1 C [अ]त्र; T2 तत् (for वा). —[b]) K3 कर्मणे; D1

18

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न परं विद्यते तस्मादेवमन्यच्छुभं कुरु ॥ १६
C. 12. 1181 B. 12. 32.17 K. 12. 31.17 न हि कश्चित्क्वचिद्राजन्दिष्टात्प्रतिनिवर्तते ।
दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १७
यदि वा मन्यसे राजन्हठे लोकं प्रतिष्ठितम् ।
एवमप्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ॥ १८
अथाभिपत्तिर्लोकस्य कर्तव्या शुभपापयोः ।
अभिपन्नतमं लोके राज्ञामुद्यतदण्डनम् ॥ १९
अथापि लोके कर्माणि समावर्तन्त भारत ।
शुभाशुभफलं चेमे प्राप्नुवन्तीति मे मतिः ॥ २०
एवं सत्यं शुभादेशं कर्मणस्तत्फलं ध्रुवम् ।
त्यज तद्राजशार्दूल मैवं शोके मनः कृथाः ॥ २१
स्वधर्मे वर्तमानस्य सापवादेऽपि भारत ।
एवमात्मपरित्यागस्तव राजन्न शोभनः ॥ २२
विहितानीह कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मिणाम् ।
शरीरवांस्तानि कुर्यादशरीरः पराभवेत् ॥ २३
तद्राजञ्जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ।
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

°णः. — D7 om. (hapl.) 16^{c}–19^{b}. — c) K3 V1 B D (except D1; D6–8 om.) S न (D4 T G1. 3. 4 ना-) परो (for न परं). Ś1 K1 कस्माद्; B5 D4 T2 यस्माद्. — d) D1. 6 कृतं (for कुरु). V1 B Dn D2. 3. 5 Cn एवमेतच्छुभं कृतं; Da एवमन्यकृतं कुतः; S एवमप्यशुभं कुतः.

17 K5 D7. 8 om. 17 (cf. v. l. 15, 16). — a) D6 न वै; T1 G नेह (for न हि). B2 Da किंचित् (for कश्चित्). — b) K2. 4 V1 B (except B2) D2. 3. 5 G3 Cn दिष्टं; M4 निष्टात् (for दिष्टात्). —17^{cd} = 14^{cd}. K1 om. (? hapl.) 17^{cd}. — c) K4 D6 दंडशास्त्रकृतं. — d) Ś1 तन्नि-; K3 तत्र; Da न तु (for तन्न). M2. 4 (*sup. lin.* as in text) कदाचिदुपपद्यते.

18 D7 om. 18 (cf. v. l. 16). — a) Bo मा (for वा). — b) Ś1 K1 D1 पर-; K3. 4 दंडे; V1 Bo. 2–5 Da1 D2. 3. 5. 8 हठं; B1 शुभं; Da2 Dn2 D6 Cn हतं; Dn1 हटम्; T G हरे (G2. 4 °रौ) (for हठे). K3. 5 D4 लोकः; V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 Cn एकं; Da लोके; S सर्वं (for लोकं). K3 D4 प्रतिष्ठितः; K5 प्रवर्तते; Cv हठे सर्वं प्रतिष्ठितं. — c) K5 om. कर्म.

19 D7 om. 19^{ab} (cf. v. l. 16). — a) K5 Bo. 3. 3. 5 Da यथा; V1 तथा (for अथ). K1 [अ]भिपत्तिं; B3 भवति; S [उ]पपत्तिर्; Cn. v अभिपत्तिर् (as in text). — b) B2 कर्ता तु; Da कर्ता नु (for कर्तव्या). Dn1 पुण्य° (for शुभ°). — c) K1. 3. 5 V1 B D (except D1. 4. 7) अभिपन्नमिदं (K1 °मतं; B1 °मिमं) लोके. — d) D7 T G राज्यम् (for राज्ञाम्). Ś1 K4 D1 -दंडवत्; Da2 -दंडितं; D7 -दंडकं; Cv -नम् (as in text).

20 a) K1 V1 B (except B1) D (except D1. 7) T G1–3 M1. 3 तथापि. — b) K3. 5 V1 B D (except D1. 7) समावर्तंति; T2 M1. 3. 4 समवर्तंत; Cn समापतंति. — c) Dn2 °शुभफले; D4 °शुभं फलं. K3. 5 D4 चैव; B2 D2. 3. 5. 8 चापि; B4 G1 चैमे; Dn1 G4 चैते; T2 चेति (for चेमे). — d) K1 श्रुतिः; B2 Da T1 G M मतं (for मतिः). T2 शुभमेव सतां मतं.

21 a) K3 D4 पश्य स्वभावेन; K5 Bo. 4. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 अप्य (D6 °स्य) शुभं कर्म; V1 B1 यस्य (V1 पश्य) शुभं देशं; B2 Da प (Da2 प्रप) श्याशुभं चैव; B3 पश्य शुभं कर्म; D7 S पश्य (G1. 4 अप्य-) शुभादेशं (for सत्यं शुभादेशं). — b) Da कर्मणं (Da2 °णां). K1 om. तत्. Da चेत् (for तत्). Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 फलात्मकं; G1 फलस्तुवं (for फलं ध्रुवम्). — c) K3 B1 त्यजतां (for त्यज तद्). K5 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 त्वं; V1 B2 Da D4 तं (for तद्). — d) Dn2 M2 मैव; D2. 3. 5. 8 मा च (for मैवं). D6 G1 M1. 3 लोके (for शोके).

22 a) B4 (marg.) अधर्मे; D3 सधर्मे; Cv स्वधर्मे (as in text). — d) Da D7 G1. 2 शोभनं.

23 a) K (except K1) V1 B (except Bo) D T G2–4 M1. 3. 4 हि; M2 च (for [इ]ह). K1 कौरव्य (for कौन्तेय). — b) K3–5 V1 B D (except D1) S कर्मणां (Da °णा). — c) M4 शारीरवांस.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

३३

युधिष्ठिर उवाच ।

हताः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा ।
श्वशुरा गुरवश्चैव मातुलाः सपितामहाः ॥ १
क्षत्रियाश्च महात्मानः संबन्धिसुहृदस्तथा ।
वयस्या ज्ञातयश्चैव भ्रातरश्च पितामह ॥ २
बहवश्च मनुष्येन्द्रा नानादेशसमागताः ।
घातिता राज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह ॥ ३
तांस्तादृशानहं हत्वा धर्मनित्यान्महीक्षितः ।
असकृत्सोमपान्वीरान्किं प्राप्स्यामि तपोधन ॥ ४
दह्याम्यनिशमद्याहं चिन्तयानः पुनः पुनः ।
हीनां पार्थिवसिंहैस्तैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ ५
दृष्ट्वा ज्ञातिवधं घोरं हतांश्च शतशः परान् ।
कोटिशश्च नरानन्यान्परितप्ये पितामह ॥ ६
का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति ।
विहीनानां स्वतनयैः पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ७
अस्मानन्तकरान्घोरान्पाण्डवान्वृष्णिसंहितान् ।
आक्रोशन्त्यः कृशा दीना निपतन्त्यश्च भूतले ॥ ८
अपश्यन्त्यः पितॄन्भ्रातॄन्पतीन्पुत्रांश्च योषितः । C. 12. 1168 B. 12. 33. 9 K. 12. 31. 34

---

24 b) K5 V1 Dn D6 करिष्यसि (for चरि°). — c) D7 T1 G M1.3 वै (for तु). — d) K1 तक्षामि; K3.5 D4 तप्स्यसि. — d) K4 D1 प्राप्स्यसि.

Colophon addl. in Ś1 K1 D1 after 8; om. in D7 S. — *Sub-parvan:* N (except D7.8) राजधर्म. — *Adhy. name:* V1 Dn2 D6 प्रायश्चित्तविधिः; Dn1 व्यासवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B1.3.4 Da1 Dn D3 32 (as in text); D8 31. — *Śloka no.:* Dn1 25; D3 22.

33

1 D8 om. the ref. — a) G1 हत- (for हताः). — b) D4 स्वसुरा (for श्वशुरा). — d) K3.5 V1 B (B4 damaged) D (except D1.7) च (for स-). M8 स पितामहः.

2 a) D7 T G महाभागाः (for °त्मानः). — b) G1 संबंधिः; M8 संबंधी. — c) K1 चान्ये (for चैव). K2.3.5 V1 B D (except D1) S वयस्या भागिनेयाश्च. — d) K2.3.5 V1 B D (except D1) S ज्ञातयश् (for भ्रातरश्). Ś1 K1.4 D1 स- (for च). Ś1 K1.2.4 V1 B1 D1.7 G1–3 -पितामहाः; B2 Da Dn2 D6 महामुने.

3 D2.4 om. (hapl.) 3. — a) D7 मनुष्येंद्र. — d) B2 D7 S मयोग्रेण (for मयैकेन). Da2 T1 G1.3 पिता-महः (G3 °हाः).

4 c) T2 G2 सोमपो (for सोमपान्). D4 वीर.

5 = (var.) B. 13. 57. 1. — a) K1.4 D1 मुह्यामि (for दह्यामि). K2.3 V1 Bo.1.3–5 Dn D2.3.5.6.8 M2.4 अद्यापि; B2 Da एवाहं (for अद्याहं). — c) Ś1 K1.4 D1 पुरुषसिंहैस्; K3.5 Bo.2–5 D2–5.8 पार्थिव-संघैस् (for °सिंहैस्). K5 च (for तैः).

6 a) Da हत्वा (Da2 °त्ता) (for दृष्ट्वा). — b) K1 हतश्च; D4 °तंश्च; D8 °ताश्च. Ś1 K1 परं; M1–3 नरान्; M4 नृपान् (for परान्). — 6cd = (var.) B. 13. 57. 2cd. — c) B2 Da जनान् (for नरान्). T G1–3 अद्य (for अन्यान्). — d) K3 D4 परिदह्ये; Da °ताप्य; D7 T G M2 परि (M2 °रं) तप्स्ये.

7 = (var.) B. 13. 57. 3. — a) D7 G1 परस्त्री-णाम्; T2 पुरंध्रीणाम् (for वरस्त्रीणाम्). — c) K2 Dn D7 T G तु; B1 D6 सु- (for स्व-). — d) K3 Dn2 D4 M2 पितृभिर् (for पतिभिर्). K1 ज्ञातिभिस् (for भ्रातृभिस्).

8 b) K5 V1 B Dn वृष्णिसंहतान्; M4 वृष्टिसंहि°. — c) Da1 आक्रोशंतः; M1.3 °शत्यः. G1 दीनान्. — d) V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 प्रपतिष्यंति; G4 निप-तंति च (for °तन्त्यश्च). K3 D4 भूतलं.

9 D1.6 G2 M2 °श्यंतः. B2 Da प्रियान् (for पितॄन्). — b) D7 T1 G च भारत; T2 पितामह (for च योषितः). — B1 om. 9c–10d. — c) K1 transp. त्यक्त्वा and प्राणान्. K5 B (B1 om.) Da Dn D2.3.5.6.8 स्त्रियः; D1 प्रियाः (for प्रियान्). K2 D7 T

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1166
B. 12. 33. 9
K 12. 31. 34

त्यक्त्वा प्राणान्प्रियान्सर्वा गमिष्यन्ति यमक्षयम् ॥ ९
वत्सलत्वाद्द्विजश्रेष्ठ तत्र मे नास्ति संशयः ।
व्यक्तं सौक्ष्म्याच्च धर्मस्य प्राप्स्यामः स्त्रीवधं वयम् ॥१०
ते वयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकम् ।
नरके निपतिष्यामो ह्यधःशिरस एव च ॥ ११
शरीराणि विमोक्ष्यामस्तपसोग्रेण सत्तम ।
आश्रमांश्च विशेषांस्त्वं ममाचक्ष्व पितामह ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा द्वैपायनस्तदा ।
समीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवम् ॥ १
मा विषादं कृथा राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मर ।
स्वधर्मेण हता ह्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ २
काङ्क्षमाणाः श्रियं कृत्स्नां पृथिव्यां च महद्यशः ।
कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ॥ ३
न त्वं हन्ता न भीमोऽपि नार्जुनो न यमावपि ।

$G_{1.3.4}$ M_2 सर्वान्.

10 B_1 om. 10 (cf. v. l. 9). —^{a}) Da_2 द्विजश्रेष्ठं; G_1 °श्रेष्ठस्. —^{c}) $M_{1.3}$ व्यक्तः. K_3 सोस्माच्च; V_1 शौक्ष्म्याच्च; D_1 सौक्ष्म्याश्च; D_6 सौम्या च; D_7 सौक्ष्माच्च. —^{d}) S (except G_1 M_1) प्राप्स्याम. T_2 G_1 निधनं (for स्त्रीवधं). $D_{2.3.8}$ स्वयं (for वयम्).

11 Cf. B. 13. 57. 4. —^{a}) Dn_1 यद् (for ते). —^{b}) D_7 अनंतरं. —^{c}) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ प्रपतिष्यामो. —^{d}) K_4 ह्रदः-; $M_{1.3}$ अधः-; M_2 त्वधः- (for ह्यधः-). B_5 M ह; D_7 lacuna; T G हि (for च).

12 Cf. B. 13. 57. 5. —^{a}) K_3 B_2 Da D_4 S त्यजिष्यामस्; D_7 तुजिष्यामि (for विमोक्ष्यामस्). K_5 शरीरं च त्यजिष्यामि. —^{b}) M_1 तमसोग्रेण. $D_{2.3.5.8}$ कर्मणा (for सत्तम). — G_3 om. 12^{cd}. —^{c}) $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except D_1) S (G_3 om.) आश्रमाणां (Da °णो) (for °मांश्च). $K_{2.5}$ $Bo._{3-5}$ Dn_1 $D_{2.3.5.8}$ विशेषं; K_4 °शेषात्; $M_{1.3}$ °शेषास् (for °शेषांस्). G_1 (before corr.) विशेषाणां. Da त्वां (for त्वं). —^{d}) K_{2-4} D_4 समाचक्ष्व; K_5 B_4 Dn D_1 अथा° (for ममा°). B_2 Da तपोधन (for पितामह).

Colophon om. in K_{3-5} V_1 B Da Dn $D_{3-6.8}$. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.7}$ S (except T_1 $G_{3.4}$) राजधर्म. — *Adhy. name:* T_1 $G_{1.3.4}$ युधिष्ठिरानुतापः; M_2 प्रायश्चित्तकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_7 S 32.

34

1 Cf. B. 13. 57. 6. D_3 om. the ref. The portion from 1^{b} up to 22^{c} in G_4 is lost on a missing folio. —^{b}) K_3 D_4 तथा (for तदा). —^{c}) K_3 V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ निरीक्ष्य; D_7 S (G_4 missing) परीक्ष्य (for समीक्ष्य). Da निश्चयं (for निपुणं). B_2 सम्यग् (for बुद्ध्या). —^{d}) K_5 मुनिः; $D_{4.7}$ पुनः; T_2 ततः; G_1 ऋषिं (for ऋषिः).

2 G_4 missing (cf. v. l. 1). Before 2, N (except $D_{7.8}$) S (except T_2 M_3; G_4 missing) ins. व्यास उवाच. —^{a}) K_5 वृथा (for कृथा). —^{b}) K_5 $Bo._{2.5}$ Da $M_{1.3}$ अनुस्मरन्. —^{c}) Dn_2 कृता; G_1 हिता (for हता). K_1 एते; B_2 Da ते वै (for ह्येते). —^{d}) Da पुरुष° (for क्षत्रिय°).

3 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K_1 Da कांक्ष्यमाणाः (Da_1 °णः); D_3 G_1 कांक्षमाणां (G_1 °णा). D_3 स्वयं (for श्रियं). K_4 सर्व-; D_1 सर्वं (for कृत्स्नां). —^{b}) $D_{2.3.5.8}$ सहस्रशः (for महद्यशः). —^{c}) D_7 कृतांते. —^{d}) D_7 S (G_4 missing) मरणं (for निधनं).

4 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) T_2 हेतुर् (for हन्ता). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-8} S (G_4 missing)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्त देहिनाम् ॥ ४
न यस्य मातापितरौ नानुग्राह्योऽस्ति कश्चन ।
कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन संहृताः ॥ ५
हेतुमात्रमिदं तस्य कालस्य पुरुषर्षभ ।
यद्धन्ति भूतैर्भूतानि तदस्मै रूपमैश्वरम् ॥ ६
कर्ममूर्त्यात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः ।
सुखदुःखगुणोदर्कं कालं कालफलप्रदम् ॥ ७
तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय ।
विनाशहेतुकारित्वे यैस्ते कालवशं गताः ॥ ८
आत्मनश्च विजानीहि नियमव्रतशीलताम् ।
यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाक्रम्य कारितः ॥ ९
त्वष्ट्रेव विहितं यन्त्रं यथा स्थापयितुर्वशे ।
कर्मणा कालयुक्तेन तथेदं भ्राम्यते जगत् ॥ १०
पुरुषस्य हि दृष्टेमामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
यदृच्छया विनाशं च शोकहर्षावनर्थकौ ॥ ११
व्यलीकं चापि यत्त्वत्र चित्तवैतंसिकं तव ।
तदर्थमिष्यते राजन्प्रायश्चित्तं तदाचर ॥ १२
इदं च श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा । C. 12. 1184 B. 12. 33. 25 K. 12. 32. 13

[ऽ]यं; D1 [ऽ]स्ति (for ऽपि). —b) K1 पुनर्यमौ (for यमावपि). —d) Da कालान्; Dn2 प्रागाय (for प्राणान्). D4 अत्ति हि (for आदत्त). Da देहिनो.

5 G4 missing (cf. v. l. 1). —a) K6 V1 B (except B2) D (except D1.4.7) तस्य (for यस्य). —b) V1 B1 Dn D6 हि (for ऽस्ति). —c) K3 D4 पृथिव्यां सर्वराजानस्; B2 देवापि हि न जानीयुस्. —d) Ś1 स हृतः; K1 ते हताः; K3 B1 संहि(B1 °ह)ताः; B3 मोहिताः (for संहृताः).

6 G4 missing (cf. v. l. 1). —a) D6 तत्र (for तस्य). —b) K2 V1 B (except B2) D (except D1.4.7) विहितं; K4 कर्णस्य (for कालस्य). K2 V1 Bo.1.3–5 Da Dn D2.3.5.6.8 भरत°; K3–5 B2 D1.4.7 S (G4 missing) मनुज° (for पुरुष°). —c) D7 T1 G1.3 युध्यंति. K5 भूता ये (for भूतानि). —d) K5 तादृशं; Da तत्तस्य; D2 तस्य ते; D3.7 S (G4 missing) त(G3 य)दस्य (for तदस्मै). Da1 D7 परमेश्वर (Da1 °री); Da2 S (G4 missing) परमै(T1 G1–3 °मे)श्वरं (for रूपमैश्वरम्). D4 रूपमस्य तदै*रं.

7 G4 missing (cf. v. l. 1). —a) D7 -मुक्त्या- (for -मूर्त्या-). K1 कर्ममू(by corr. °सू)र्त्यात्मना विद्धि; V1 Bo.1.3–5 Da Dn D1–3.5.6.8 क(D1 ध)र्मसूत्रात्मकं विद्धि; B2 कर्मप्रत्यात्मकं बुद्धिः. —b) Dn1 पुण्य° (for शुभ°). —c) B2 सुखदुःखैर्महाराज; Da अथ दुःखसुखोदर्कं; D7 S (G4 missing) सुखदुःखफलोदर्कं (D7 T G1–3 °र्कः). —d) D7 काले; M1.3 काल- (for कालं). D4 कालं (for काल-). B2 कालपुण्यफलप्रदे; T G2.3 काले काले फलप्रदः; G1 कालः कालफलप्रदः.

8 G4 missing (cf. v. l. 1). —b) B5 परिचिंतयन्. —c) M3.4 -हैतु- (for हेतु-). K1.4 G2 °कारित्वं; K2.3.5 Bo.2.3.5 Da Dn D2.4–8 T2 G1 M °कानि त्वं; V1 B1.4 D3 T1 G3 °कानित्यं (for °कारित्वे). —d) D4.8 तैः (for ते). D3 गतं.

9 G4 missing (cf. v. l. 1). —b) K5 -शीलितां. V1 Bo.3–5 D2.3.5.6.8 यतव्रतसुशीलतां; B1 Dn नियतव्रतशीलितां (Dn °शासनं). —c) Ś1 K2 तथा (for यदा). —d) B1 G2 कारितं; Da कारिताः.

10 G4 missing (cf. v. l. 1). K2 D1 transp. 10 and 11. —a) Ś1 स्वष्ट्रैव. —b) B3 (m as in text) तदा; Dn1 तथा (for यथा). K3.5 V1 B D (except D1) S (G4 missing) चे(Da2 वे)ष्टयितुर् (for स्थाप°). B1 वने (for वशे). —c) M2 कर्माणि; Cv कर्मणा (as in text). —d) Dn D6 चेष्टते (for भ्राम्यते).

11 G4 missing (cf. v. l. 1). K2 D1 transp. 10 and 11. D1 transp. 11ab and 11cd. —a) D1 यदृच्छया (for पुरुषस्य). K1 [इ]ह; M4 [अ]पि (for हि). Ś1 दृष्ट्वैवम्; Da1 मे दृष्ट्वाम्; D7 दृष्ट्वैमाम्. —c) D1 पुरुषस्य (for यदृच्छया).

12 G4 missing (cf. v. l. 1). —a) Da व्यलीकश्. Da D7 S (G4 missing) अपि (for चापि). K3.4 D1 तन्; Da1 lacuna (for यत्). K1.2.4.5 Bo.2.5 Dn2 D1.2.4.7 S (G4 missing) तत्र; Da1 यत्र (for त्वत्र). —b) V1 D2 चित्तं (for चित्त-). Ś1 K1.4 D1 चित्तवैभ्रंशि(Ś1 °श)कं (for °वैतंसिकं). Cn.v cite चित्तं and वैतंसिकं. Da M3 नृप; M1.4 तु तत्; M2 ततः (for तव). —d) Da तथैव च; M समाचर (for तदा°).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1184 B. 12. 33. 25 K. 12. 32. 13 असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः ॥ १३
तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः ।
युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंशदभवत्किल ॥ १४
एकार्णवां महीं कृत्वा रुधिरेण परिप्लुताम् ।
जघ्नुर्दैत्यांस्तदा देवास्त्रिदिवं चैव लेभिरे ॥ १५
तथैव पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
संश्रिता दानवानां वै साह्यार्थे दर्पमोहिताः ॥ १६
शालावृका इति ख्यातास्त्रिषु लोकेषु भारत ।
अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः ॥ १७
धर्मव्युच्छित्तिमिच्छन्तो येऽधर्मस्य प्रवर्तकाः ।
हन्तव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्दैत्या इवोल्बणाः ॥ १८
एकं हत्वा यदि कुले शिष्टानां स्यादनामयम् ।
कुलं हत्वाथ राष्ट्रं वा न तद्वृत्तोपघातकम् ॥ १९
अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप ।
धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ॥ २०
तस्मात्संस्तम्भयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव ।
देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ॥ २१
न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ ।

---

13 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K_1 इमं (for इदं). B_4 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ तु; D_4 हि (for च). D_4 K_3 राजन् (for पार्थ). —^{b}) D_5 देवासुरं. $B_{3.4}$ तदा (for पुरा). —^{c}) D_4 भ्रातरा. D_5 (marg. *sec. m.*) ज्येष्ठान्. —^{d}) K_4 ह्यवी° (for यवी°). D_7 S (G_4 missing) यवीयांसस्तथा सुराः ($M_{1.3.4}$ °सः सुरास्तथा).

14 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) B_2 Da तेषां श्रेयो(Da श्रियो)निमित्तं हि. —^{b}) Ś$_1$ महाक्षयः; K_1 समुच्छ्रमः; B_2 m Da समुद्यमः. —^{d}) Da द्वाविंशद् (for द्वात्रिंशद्). M_1 अभवन्.

15 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) D_7 परिप्लुताः. —^{c}) D_1 जुगुर् (for जघ्नुर्). K (except K_1) $B_{1.5}$ D (except D_2) T G_{1-3} $M_{2.4}$ तथा (for तदा). Ś$_1$ दैत्यास्; D_7 देवांस्. —^{d}) D_1 त्रिदेवि (for °दिवं). K_1 चाव-; K_3 Dn_2 D_6 T_2 चाभि-; V_1 B Da Dn_1 $D_{2.3.5.7.8}$ T_2 G_{1-3} $M_{2.4}$ चापि; $M_{1.3}$ चोप- (for चैव).

16 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Bo_{3-5} $D_{2.3.5.8}$ अथैवं (for तथैव). —^{c}) Ś$_1$ $K_{1.5}$ D_4 दानवानासन् (for °वानां वै). K_4 D_1 स; Bo_{3-5} $D_{2.3.5.8}$ स्म; B_2 तु; Da D_7 S (G_4 missing) च (for वै). —^{d}) K_1 (by corr.) साह्यर्थे; K_{2-4} $Bo_{2.3}$ Dn_2 D_7 T_1 G_{1-3} साह्यार्थं; V_1 B_1 Dn_1 D_6 T_2 सह्यार्थं; Da $D_{2.3.5.8}$ M_2 सह्यार्थे; D_1 युद्धार्थे; Cn साह्यार्थे (as in text). K_4 दर्पमोक्षिताः.

17 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś$_1$ सालावृक; D_7 S (G_4 missing) सालावृका (G_1 °व्रता). D_4 इव (for इति). —^{d}) Da [ऽ]प्य (for च).

18 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} V_1 D_7 धर्मवि(K_3 °व्यो)च्छित्तिम्; T_2 °वच्छक्तिम्; G_1 °व्यतिच्छति(by corr. °व्यच्छति)म् (for °व्युच्छित्तिम्). —^{b}) Ś$_1$ transp. ये and [अ]धर्मस्य. —^{c}) M_1 गंतव्यास् (for हन्तव्यास्). Ś$_1$ (*sup. lin.* as in text) K_1 महात्मानो (for दुरा°). —^{d}) Ś$_1$ K_1 इह (for इव). D_7 S (except $M_{1.3}$; G_4 missing) [उ]द्धताः (D_7 °तौ) (for [उ]ल्बणाः).

19 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K_1 B_1 $D_{2.3.6}$ एवं (for एकं). Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 $G_{1.3}$ कुलं (for कुले). —^{b}) Da अनामयः (Da_2 °नः). —^{c}) V_1 Bo_{3-5} $D_{2.3.5.8}$ राष्ट्रं वा; B_2 वा राष्ट्रं. $K_{3.5}$ Dn D_6 कुलं हत्वा च राष्ट्रं (Dn_2 D_6 °ष्ट्रं) च; B_1 Da D_7 T G_{1-3} M कुले (D_7 M °लं) वा यदि वा राष्ट्रे (D_7 M_4 °ष्ट्रं; T_1 $G_{1.3}$ °ष्ट्रे; T_2 G_2 °ज्यं). —^{d}) T_2 नैतद्; G_1 तत्तद् (for न तद्). Ś$_1$ °पातकं (for °घातकम्). K_1 न तद्वृत्वोपपातकं; $K_{2.4}$ D_1 न तत्कृत्वोपपा°; M_4 न तद्वुक्तोपघा°.

20 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 वा; Cv हि (as in text). —^{b}) K_4 नराधिपः. —^{c}) B_2 च (for ऽस्ति). Da अधर्मो धर्मरूपश्च; D_7 S (G_4 missing) धर्मरूपो ह्यधर्मश्च. —^{d}) $K_{3.5}$ D_4 स च ज्ञेयो; $M_{1.3}$ तद्विज्ञेयं (for तच्च ज्ञेयं). — After 20, K_3 D_4 read 23–24.

21 G_4 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) B_1 अपि (for असि). D_4 पांडवं; D_7 भारत (for पाण्डव). — Da$_2$ K_3 reads 21^{cd} twice. —^{c}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 पूर्वतरं; —^{d}) B_1 $D_{4.7}$ T G_{1-3} पूर्व(T_2 °वै)कृतं (for °गतं). Da हि (for ऽसि). B_2 पार्थिव; B_3 (m as in text) Da D_7 T G_{1-3} M_2 पांडव (for भारत).

22 G_4 missing for 22^{abc} (cf. v. l. 1). —^{a})

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

भ्रातॄनाश्वासयैतांस्त्वं सुहृदश्च परंतप ॥ २२
यो हि पापसमारम्भे कार्ये तद्भावभावितः ।
कुर्वन्नपि तथैव स्यात्कृत्वा च निरपत्रपः ॥ २३
तस्मिंस्तत्कलुषं सर्वं समाप्तमिति शब्दितम् ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति ह्रासो वा पापकर्मणः ॥ २४
त्वं तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः ।
अनिच्छमानः कर्मेदं कृत्वा च परितप्यसे ॥ २५
अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
तमाहर महाराज विपाप्मैवं भविष्यसि ॥ २६
मरुद्भिः सह जित्वारीन्मघवान्पाकशासनः ।
एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः ॥ २७
पूतपाप्मा जितस्वर्गो लोकान्प्राप्य सुखोदयान् ।
मरुद्गणवृतः शक्रः शुशुभे भासयन्दिशः ॥ २८
स्वर्गलोके महीयन्तमप्सरोभिः शचीपतिम् ।
ऋषयः पर्युपासन्ते देवाश्च विबुधेश्वरम् ॥ २९
सोऽयं त्वमिह संक्रान्तो विक्रमेण वसुंधराम् ।
निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयानघ ॥ ३०
तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्वृतः ।
भ्रातॄन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥ ३१
बालानपि च गर्भस्थान्सान्त्वानि समुदाचरन् । C. 12. 1203 B. 12. 33. 44 K. 12. 32. 32

Da2 गमिष्यंत; M4 भजिष्यंति (for गमि°). —b) B2 Da D2.3.5.8 भरतर्षभ; D7 T1 G1–3 पार्थिवर्षभ; T2 प्रति पार्थिव (for पाण्डवर्षभ). —c) V1 B2 D7 [ए]नांस्; D1 [ए]तास् (for [ए]तांस्). Ś1 K1.4 D1 च (for त्वं).

23 K3 D4 read 23–24 after 20. —a) K4 पापं (for पाप-). K4 B1 D2.3.5 T2 G1 -समारंभः. D8 यो पापसममारंभः. —b) D3.8 कार्य(D8 °यं)ते भाविभावितः; D5 कार्यते**नावितः. —c) M1.3 तथैवास्यात्. —d) D1 तथा (for कृत्वा). B4 [अ]पि (for च). Da कृत्वापि निरुपद्रव.

24 For sequence in K3 D4, cf. v. l. 23. —a) B3 स (for तत्). K1 करषं; D7 T1 G1.3.4 किल्बिषं; M4 सकलं (for कलुषं). B2.3 (m as in text) Da धर्मं; D7 S (except T2 G2) कर्म (for सर्वं). —b) D7 T1 G1.3.4 समस्तम् (for समाप्तम्). D7 चोदितं (for शब्दितम्). —c) D5 नरस्य (for न तस्य). —d) K3 ह्रासो; T2 श्रेयो; M2.4 ग्रासो (for ह्रासो). M1.3 प्रह्रास्सोचापकर्मणः (sic).

25 a) K1 कृत्व-; Bo.5 त्वं च (for त्वं तु). —b) K3.5 D4 कर्शितः; Cv कारितः (as in text). —c) D7 अनिच्छमानं. —d) K1 परितप्यसि; K5 D5 °तप्यते; D7 T1 G3 °तप्स्यसे.

26 a) K3.5 D4 महाप्राज्ञ (for °यज्ञः). —b) M2 प्रायश्चित्त. K5 Bo.2–4 Da S (except M1.3) उदाहृतः. —c) K1 उपाहर; G3 तमाहरं. —d) K1 Da विपाप्मैव. Da भविष्यति; D7 °ष्यथ.

27 a) K4 हत्वारीन्; G1 जित्वारिं (for जित्वारीन्). —b) Ś1 D1 मघवा; K1.4.5 V1 B D (except D4.7) T2 भगवान् (for मघवान्). D4 om. from पाक- up to लोकान् (in 28b). —c) D7 आवर्त्य; G3 आहृत्यः (for आहृत्य). —d) V1 शतं कृत्वा; Dn2 शत कृत्वा (for °कृत्वः). M2 सहस्रशः (for शतक्रतुः).

28 D4 om. up to लोकान् (cf. v. l. 27). —a) K2–5 V1 B D (D4 om.) T G धूतपाप्मा. D1 जितं (for जित-). —b) Da D3 प्राप (for प्राप्य). —c) K2.3 Dn D6 मरुद्गणैर् (for °द्गण-). —d) G1–3 शोभयन् (for भासयन्).

29 a) K2.3 V1 B (except Bo.1) Da Dn2 D8 स्वर्गे (for स्वर्ग-). D1 महेयतम्; M1.3 महीयानम्; Cn °यन्तम् (as in text). —b) D1 अप्सोरभिः. M1.3 शतक्रतुं (for शचीपतिम्). —c) V1 Da2 D2.3.5.8 G1 पर्युपासंत. —d) B2 Da विबुधाधिपं; D1 विबुधैश्वरं.

30 a) All MSS. (except Ś1 K1.2.4 D1) से(G1 सो)यं त्वामनुसंप्राप्ता (D7 °प्य). —b) All MSS. (except Ś1 K1.2.4 D1) वसुंधरा. —c) D4 विनिर्जिता (for निर्जिताश्च). Dn1 महीपाल. —d) K5 G2 विक्रमेन. B2 Da विभो; M2 नृप (for [अ]नघ).

31 b) D7 T1 G1.3.4 दत्त्वा (for गत्वा). B2 Da सुहृत्तमान्; G2 सुहृद्वृतं. —c) Da2 om. पौत्रांश्च. K1.2.4 D1 पितॄन्पुत्रांश्च (D1 °त्राच) भृत्यांश्च. —d) B2 स्थाने; T2 राष्ट्रे (for राज्ये).

32 b) K1 सांत्वानि; K2.3.5 Dn1 D4 सांत्वेन;

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1203 B. 12. 33. 44 K. 12. 32. 32 रञ्जयन्प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुंधराम् ॥ ३२
कुमारो नास्ति येषां च कन्यास्तत्राभिषेचय ।
कामाशयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यति ॥ ३३
एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत ।
यजस्व वाजिमेधेन यथेन्द्रो विजयी पुरा ॥ ३४
अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
स्वकर्मभिर्गता नाशं कृतान्तबलमोहिताः ॥ ३५
अवाप्तः क्षत्रधर्मस्ते राज्यं प्राप्तमकल्मषम् ।
चरस्व धर्मं कौन्तेय श्रेयान्यः प्रेत्य भाविकः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युधिष्ठिर उवाच ।
कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः ।
किं कृत्वा चैव मुच्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

व्यास उवाच ।
अकुर्वन्विहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चाचरन् ।
प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्या च वर्तयन् ॥ २

K_4 V_1 $B_{1.3}$ Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ संततिं; D_1 सत्वानि; D_7 स्थानानि (for सान्त्वानि). K_4 $B_{0.4.5}$ D_1 समुपाचरन्; V_1 °पाचर; D_4 °द्दाचर. B_2 अपालयन्नराधिप; D_a पालयस्व नराधिपः. —^{d}) K_5 D_4 अभिशाधि; D_a पर्येही(D_{a2} °हि)मां (for परिपाहि).

33 ^{b}) D_6 [अ]भिषिंचय. K_5 तेषां कन्याभिषेचय. —^{c}) D_8 [ऽ]पि (for हि). D_7 कामां यो हि स्त्रिवर्गं यः. —^{d}) D_7 एकं (for एवं). K_2 V_1 Dn T_2 प्रहास्यसि; D_7 प्रशास्यति.

34 ^{a}) T_2 एवं कृत्वा समाधानं. —^{d}) $G_{1.2}$ विजये. D_7 पुनः (for पुरा).

35 ^{a}) B_2 D_a D_7 S (except M_4) न शोच्यास्ते. D_7 M_4 महाराज (for °त्मानः). —^{b}) D_5 G_2 क्षत्रियर्षभाः; $M_{1.3}$ भरतर्षभ (for क्षत्रिय°). — D_7 om. 35^{cd}. —^{c}) T_2 कृतातंकाः (for गता नाशं). —^{d}) $K_{3.5}$ D_4 कृतांतवशमोहिताः; D_8 °बलवाहिताः.

36 ^{a}) $G_{1.2}$ अवाप्त-. D_7 अवाप्तं क्षत्रधर्मं ते. —^{b}) B_2 D_a $D_{4.7}$ S transp. राज्यं and प्राप्तं. All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1) अकंटकं (for अकल्मषम्). —^{c}) K_5 Dn रक्षस्व (for चरस्व). D_{a2} धर्मे; $D_{1.2}$ धर्मं; D_7 कर्मं (for धर्मं). —^{d}) K_1 श्रेयोन्यः; B_2 D_8 श्रेयास्नः; B_3 m S श्रेष्ठो यः (for श्रेयान्यः). $Ś_1$ प्रीतिभाविकः; K_1 G_3 प्रत्यभाविकं (G_3 °कः); K_5 V_1 B D_a Dn $D_{2.3.5.6.8}$ प्रेत्य भारत; G_2 M_2 प्रेत्यभाविकं (M_2 °तः) (for प्रेत्य भाविकः). D_7 श्रेयः प्रेत्यस्वभाविकः.

Colophon. — *Sub-parvan :* All MSS. (except D_8 $G_{3.4}$) राजधर्म. — *Adhy. name :* V_1 $B_{0-3.5}$ Dn D_6 प्रायश्चित्तीये (Dn_2 °श्चित्ते); G_4 व्यासवचनः; M_2 देवासुरयुद्धनिदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $B_{1.2.4}$ D_{a1} Dn $D_{2.7}$ S 33; D_8 32. — *Śloka no.:* Dn_1 D_8 48.

35

1 D_8 om. the ref. —^{a}) B_2 D_a D_7 S कानि कर्माणि कृत्वेह. —^{b}) D_a प्रायश्चित्तायते. —^{c}) $D_{2.3.5.8}$ चेह (for चैव). K_4 देहमुच्येत; Dn मुच्यते तत्र; D_7 वै विमुच्येत; G_4 चैति च स्वर्गं (for चैव मुच्येत). —^{d}) B_2 D_a तपोधन (D_a °नः) (for पितामह).

2 Cf. Manu. 11. 44. D_3 M_4 om. the ref. —^{b}) D_a T_2 प्रतिसिद्धानि. B_0 वा चरन्; G_1 चाचर. —^{c}) D_a प्रायश्चित्तायते. —^{d}) K_1 च वर्जयन्; $K_{3.5}$ D_1 विवर्तयन्; K_4 V_1 B D_a Dn $D_{2.3.5.8}$ C_n [अ]नुवर्तयन्; D_6 [अ]भिवर्त° (for च वर्त°).

3 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ [अ]भ्युदये; $C_{a.n.v}$ °दितो (as in text). —^{b}) G_4 भावचारी (for ब्रह्म°). D_a भवत्पुनः; $Ś_1$ M_4 भवन्त्युत. —^{c}) D_7 T_2 यथा (for तथा). —^{d}) $K_{1.4}$ सूर्योभि°; $C_{a.n}$ सूर्याभि° (as in text). $K_{2.4}$ B_1 Dn_1 $D_{1.2.4-6.8}$ श्यावदं($D_{2.6}$ °द)त्यपि.

4 ^{a}) V_1 परिवेत्ता च (hypermetric). D_7 T_1 G

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत ।
तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्नपि ॥ ३
परिवित्तिः परिवेत्ता ब्रह्मोज्झो यश्च कुत्सकः ।
दिधिषूपतिस्तथा यः स्यादग्रेदिधिषुरेव च ॥ ४
अवकीर्णी भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा ।
अतीर्थे ब्रह्मणस्त्यागी तीर्थे चाप्रतिपादकः ॥ ५
ग्रामयाजी च कौन्तेय राज्ञश्च परिविक्रयी ।
शूद्रस्त्रीवधको यश्च पूर्वः पूर्वस्तु गर्हितः ॥ ६
वृथापशुसमालम्भी वनदाहस्य कारकः ।
अनृतेनोपचर्ता च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ॥ ७
यश्चाग्नीनपविध्येत तथैव ब्रह्मविक्रयी ।
एतान्येनांसि सर्वाणि व्युत्क्रान्तसमयश्च यः ॥ ८
अकार्याण्यपि वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे ।
लोकवेदविरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु ॥ ९
स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया ।
अयाज्ययाजनं चैव तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥ १०
शरणागतसंत्यागो भृत्यस्याभरणं तथा ।
रसानां विक्रयश्चापि तिर्यग्योनिवधस्तथा ॥ ११ C. 12. 1218 B. 12. 34. 11 K. 12. 33. 13

M1-3 परिवेत्ता (M1 °त्त-) परिवित्तिः (D7 °त्तश्च, hypermetric). — ^{b}) K2.4 B Da1 Dn D2.3.5.6.8 ब्रह्मघ्नो ; Da2 D1 ब्रह्म यो (for ब्रह्मोज्झो). K3.5 D4 ब्रह्मेज्या(K3 °द्या- ; D4 °आ)याश्च ; V1 ब्रह्मघ्नोस्य च (for ब्रह्मोज्झो यश्च). B2 दूषकः (for कुत्सकः). K1 ब्रह्मोज्ञेयश्चित्सकः (sic) ; D7 S ब्रह्मे(G3 °ह्म)ज्यायाश्च दूषकः. — After 4^{ab}, K3.5 D4 read 6^{cd}. D1 reads 4^{cd} twice. — ^{c}) Hypermetric. T1 च (for यः). Da1 M1-3 om. स्याद्. K2.5 B1.3 Dn D2.3.6.8 T2 M4 दिधिपू- (B3 °सू)पपतिर्यः स्याद् (K5 °तिस्तु यः स्याद्). Ca. v cite दिधीषूपपतिर्. — ^{d}) Da तथा ; M1-3 ह्यग्रे- (for अग्रे-).

5 D6 om. 5. B2 Da transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^{a}) Da1 अवकीर्णाद् ; Da2 °कीर्ण- ; D7 °कीर्णस् ; M2 °कीर्णिस् ; Cv अवकीर्णी (as in text). K3.5 Da D4.7 S तथा (for भवेद्). B1 G2 यस्तु (for यश्च). — ^{b}) G1-3 °वधकारकः. — ^{c}) K5 अतीर्थब्राह्मणस्. K1.4 V1 B Da Dn2 D2.3.5.7.8 T1 G1.3.4 M1.3.4 ब्राह्मणस् (V1 D7 G1.3.4 °ण-) ; T2 G2 ब्राह्मणे. — ^{d}) K4 °घातकः (for °पादकः).

6 ^{a}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) V1 B D (except D7) Cn ग्रामघाती ; Cnp °याजी (as in text). — ^{b}) K5 गजाश्च ; B (except B2) Dn D2.3.5.6.8 मांसस्य (for राज्ञश्च). D7 T G वा (for च). — After 6^{ab}, Dn reads 8^{ab}. K3.5 D4 read 6^{cd} after 4^{ab}. G2 om. 6^{c}–7^{d} ; G4 om. (hapl.) 6^{c}–8^{b}. — ^{c}) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 गुरुस्त्री° ; D7 T G1.3 M2.4 स्त्रीशूद्र° (for शूद्रस्त्री°). K5 D7 तु (for च). — ^{d}) K2.3 V1 T2 पूर्व- ; K5 पूर्वैः ; Dn2 यश्च ; D4 पूर्वाः (for पूर्वः). D2.3.5.8 पूर्वश्च ; D4 °र्वेसु ; G3 °र्वस्य.

7 G2.4 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) D1 व्यथा ; D6 यथा (for वृथा-). Ś1 K1 M -पशुसमारंभी ; Da °जंभी (for -पशुसमालम्भी). — ^{b}) K2.5 V1 B Da Dn D2-6.8 गृहदाहस्य (Da1 D8 °हश्च) (for वन°). D3.8 दारकः ; D4 कारणं (for कारकः). — 7^{cd} = 12. 36. 20^{ab}. — ^{c}) D6 अनृते च ; T2 अन्यायेन (for अनृतेन). K1 V1 Bo.2.4.5 D3-6.8 [उ]पवर्ता ; K2.4 M2 °कर्ता ; K3.5 B3 Dn D1.2 °वर्ती ; B1 °हर्ता ; D7 °वीता ; T G1.3 °वक्ता (for °चर्ता). — ^{d}) K2 D7 T2 G1.3 प्रतिषेद्धा ; M1.3 °रुधो ; M4 °रुधा (for °रोद्धा). D2.3.5.8 च यः (for तथा).

8 G4 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). D8 om. (hapl.) 8. Dn reads 8^{ab} after 6^{ab}. — ^{a}) Da त्रीनग्नीन् (for यश्चाग्नीन्). V1 B1 Da Dn2 D6 परिमुच्येत ; D1 पतिरेयश्च (sic) (for अपविध्येत). K5 यस्या मासस्य विध्येत. — ^{b}) Da ब्रह्मविक्रे(Da2 °क्रि)या ; Cnp राजविक्रयी. — ^{c}) K1 T2 एतान्यन्यानि सर्वाणि.

9 ^{a}) K3.5 V1 B Da Dn D2-6.8 S तु ; D1.7 च (for [अ]पि). — ^{b}) Dn2 तानि यानि (by transp.) ; M2 तानि तानि. — ^{c}) T2 G2 M1.3 लोके (for लोक-). — After 9^{c}, D1 repeats 9^{b} and om. 9^{d}. V1 reads 9^{d}–12^{e} on marg.

10 V1 reads 10 on marg. — ^{b}) Bo च क्रियाः ; G3 चाश्रयः ; M4 च क्रियः (for च क्रिया). — D2 om. 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) Da1 अयाज्ययाचनं ; D1.4 अयाध्य(D1 °जि)याजनं. D4 चेव ; D7 तस्य (for चैव). — ^{d}) K5 भक्षकः. D7 T G अभक्ष्यस्य च भक्षणं.

11 V1 reads 11 on marg. D2 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). D8 repeats 11^{a}–13^{b} after 13^{ab}. — ^{a}) K4 V1 D2.3.5.8 T2 चैव (for चापि).

19

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1219 B. 12. 34. 12 K. 12. 33. 14 आधानादीनि कर्माणि शक्तिमान्न करोति यः ।
अप्रयच्छंश्च सर्वाणि नित्यं देयानि भारत ॥ १२
दक्षिणानामदानं च ब्राह्मणस्वाभिमर्शनम् ।
सर्वाण्येतान्यकार्याणि प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ १३
पित्रा विभजते पुत्रो यश्च स्याद्गुरुतल्पगः ।
अप्रजायन्नधर्मेण भवत्याधर्मिको जनः ॥ १४
उक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरेणेतरेण च ।
यानि कुर्वन्नकुर्वंश्च प्रायश्चित्तीयते जनः ॥ १५
एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवान् ।
येषु येषु निमित्तेषु न लिम्पन्त्यथ तच्छृणु ॥ १६
प्रगृह्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
जिघांसन्तं निहत्याजौ न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ १७
अपि चाप्यत्र कौन्तेय मन्त्रो वेदेषु पठ्यते ।
वेदप्रमाणविहितं तं धर्मं प्रब्रवीमि ते ॥ १८
अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन ब्रह्महा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ १९

---

12 For sequence in D8, cf. v. l. 11. V1 reads 12[abc] on marg. —[a]) B1 धर्मादीनि च; Da1 आधायादीनि; D8 अधाना° (for आधाना°). —[b]) D7 च (for यः). —[c]) T2 अपप्रदश्च सर्वाणि. —[d]) K1–3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T G M1. 3. 4 नित्य- (for नित्यं).

13 For sequence in D8, cf. v. l. 11. —[a]) Ś1 K2. 4 अदानत्वं (for अदानं च). K1 दक्षिणानामदान- (*sup. lin.* °दांत)त्वं. —[b]) K1 -नंदनं; K3. 5 D4 -कर्शनं; V1 Bo. 1. 3–5 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 -म(D8 -ध)-र्षणं; Dn1 -मर्षनं; D1 -वर्षणं (for -मर्शनम्). B2 ब्राह्मणं वापि मर्षणं; Da ब्रह्मा(Da2 °ह्म)णस्याभिमर्षणं; M1 ब्राह्मणस्याभिमर्शनं. —[c]) Bo D1 M1 कार्याणि; B1 D7 T2 कर्माणि (for [अ]कार्याणि). —[d]) D7 T G तथा (for जनाः).

14 [a]) K3. 5 Bo. 4. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 विवदते; B1 विषदते; Ca विभजते (as in text). K2 B2 पुत्रान् (for पुत्रो). Ś1 K1. 4 V1 Da D1. 4 पिता विभजते पुत्रान्. —[b]) K4 D4 तु (for च). D2 om. from ल्पगः up to न्येव तु (in 16[a]). —[c]) D7 G अप्रजोयन्; M1 °योजश्; M2 °ज्ञायन्; M3 °जो यश्; M4 °जायंश् (for °जायन्). Ca cites अप्रज्ञायन्. K5 V1 B D (except D1. 4; D2 om.) T G नरव्याघ्र; M1. 3. 4 च धर्मेण (for अधर्मेण). K2 अप्रजा येन धर्मेण. —[d]) Ś1 K1 (before corr.). 3 Dn2 D7. 8 G1. 3 M3. 4 [आ]-धार्मिको; K1 (by corr.). 2. 4. 5 V1 B Da Dn1 D3. 5. 6 T2 [अ]धा° (for [आ]ध°). K1 D1 जनाः; K3. 5 V1 B1. 2. 5 Da Dn D3–8 S नरः (for जनः).

15 D2 om. 15 (cf. v. l. 14). —[b]) Da तु (for च). —[c]) D1 यानि कुर्वंति कुर्वंश्च; G3 यानि कुर्वंश्च पापानि. —[d]) Da प्रायश्चित्तायते नराः.

16 D2 om. up to °न्येव तु (cf. v. l. 14). —[a]) Da1 एताश्चेव; D7 ह्रतान्येव; M4 एतान्यपि (for °न्येव). D1 M4 च (for तु). Da कार्याणि (for कर्माणि). —[b]) K4. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 मानवाः; B1 D1 °वः; D7 S (except M1. 3) °वैः. —[d]) K2. 4 Bo. 2–5 Da D2. 3. 5. 7. 8 T2 G2 M2. 4 लिप्यंति; K3. 5 V1 B1 Dn D6 लिप्यंते; D1 T1 G3 लिपंति; G1 लुंपंति (for लिम्पन्ति). K1. 3. 5 V1 B (except B2) D (except Da D4) S (except M1. 3. 4) तान् (D1 G1 तां) (for तच्).

17 = (var.) Vasiṣṭha Smṛti 3. 20. —[a]) K1 शत्रुम् (for शस्त्रम्). —[b]) D3. 5 अति- (for अपि). K3. 5 Bo D4 G3 अपि वेदांत(K5 °ग)पारगं (G3 °गः). —[c]) V1 B D (except D1. 4) T G M4 जिघांसीयान् (T2 °याद्) (for निहत्याजौ). —[d]) T2 इति न (for न तेन).

18 [a]) K2 Dn1 इति; T2 अथ (for अपि). K5 T2 M2 वा (for च). B4 (marg.) Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 [अ]न्यत्र (for [अ]प्यत्र). —[b]) M1. 3 मंत्रे. V1 सेंद्रे देवे च पठ्यते. —[c]) Bo M1. 3 वेदप्रमाणं (for °प्रमाण-). —[d]) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धर्मं च; D7 धर्मं तं (by transp.); T1 G2–4 धर्मं हि. G1 हि ब्रवीमि (for प्रब्र°). K1 [अ]हं (for ते).

19 Cf. 12. 15. 55. Manu. 8. 350–51; Vasiṣṭha Smṛti 3. 21; Bodhāyana Smṛti 1. 10. 14. —[a]) Da1 अपेतां. Ś1 K1 वित्ताद्; Da वृत्ता; D4 वृत्तान्; D7 वृद्धं (for वृत्ताद्). D1 अनेतं ब्रह्मणं वृत्ताद् (sic). —[b]) D7 तं (for यो). K3 आततायिकं; Da1 °यिनां. —[c]) K4 ब्रह्मणा. —[d]) K1 D7 मृत्युस्; M1. 3 मनुस् (for मन्युस्). K2–4 V1 B D (except D4) T1 G3. 4 M4 तन्- (for तं). Ś1 K1. 3. 5 Bo. 2–5 Da D2. 3. 5. 6 मन्युमर्छे(B2 °र्चं)ति.

20 [a]) D1 प्राज्ञा° (for प्राणा°). M4 यथा (for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

प्राणात्यये तथाज्ञानादाचरन्मदिरामपि ।
अचोदितो धर्मपरः पुनः संस्कारमर्हति ॥ २०
एतत्ते सर्वमाख्यातं कौन्तेयाभक्ष्यभक्षणम् ।
प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शुध्यति ॥ २१
गुरुतल्पं हि गुर्वर्थे न दूषयति मानवम् ।
उद्दालकः श्वेतकेतुं जनयामास शिष्यतः ॥ २२
स्तेयं कुर्वंस्तु गुर्वर्थमापत्सु न निबध्यते ।
बहुशः कामकारेण न चेद्यः संप्रवर्तते ॥ २३
अन्यत्र ब्राह्मणस्वेभ्य आददानो न दुष्यति ।
स्वयमप्राशिता यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ २४
प्राणत्राणेऽनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य वा ।
गुर्वर्थे स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणेषु च ॥ २५
नावर्तते व्रतं स्वप्ने शुक्रमोक्षे कथंचन ।
आज्यहोमः समिद्धेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ २६
पारिविच्यं च पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा ।
भिक्षिते पारदार्यं च न तद्धर्मस्य दूषकम् ॥ २७
वृथापशुसमालम्भं नैव कुर्यान्न कारयेत् ।
अनुग्रहः पशूनां हि संस्कारो विधिचोदितः ॥ २८
अनर्हे ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तन्न दूषकम् ।
सकारणं तथा तीर्थेऽतीर्थे वा प्रतिपादनम् ॥ २९ C. 12. 1236 B. 12. 34. 29 K. 12. 33. 31

तथा). — b) K1 अचरन्; B2 Da आचरेन्; D7 T1 G आचम्य; T2 आचामन्; M2 आचारं (for आचरन्). K3 D4 गर्हितान्यपि; B2 Da मदिरां यदि (for °रामपि). — c) K (except K1) Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6 आदेशितो; V1 अचोदितां; B2 आचोदितो; D8 आदर्शितो (for अचोदितो). K3–5 V1 B Dn D1–3. 5. 6. 8 T2 धर्मपरैः; D7 °वरः. Da स चोदितो ब्रह्मपरः.

21 b) V1 [अ]भक्षभक्षणं; D4 [अ]भक्षलक्षणे. — c) K4 प्रायश्चित्तं. D7 प्रायश्चित्तं दधानेन. — d) G2 सर्वमेधेन. K1 (before corr.) B2 M1 शुध्यते; D7 सिध्यति.

22 a) D7 गुरुतल्पो; G4 °तल्पे. K (except K1) गुर्वर्थं. — b) D1 दूषयेति.

23 a) D2. 3 कुर्याच्; D8 गुर्वंश् (for कुर्वंस्). K5 V1 B2 Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 च; T G हि (for तु). D2 G1 गुर्वर्थे. — b) K3 Dn1 D6 निषिध्यते; V1 विबध्यते; Bo विध्यते (sic); Da निबंध्यते; D4 निबु°; D8 कुव° (for निब°). K5 आपत्सु च न विद्यते; D7 S आ- (G1 मा)पत्स्वपि न पातकी (M °कं). — c) K4 D7 T G1. 4 M1. 3 कामचारेण.

24 a) M1. 3 नान्यत्र. Da ब्राह्मणेभ्यश्च; D4 ब्रह्मणस्वेभ्य; D7 ब्राह्मणस्तेभ्य; D8 °श्चेत्य (for °स्वेभ्य). — b) M2. 4 त्वाददानो. K2 G3 तुष्यति (G3 °ते); D3 शुष्यति; D4. 7 G4 M1 दूष्यते (D4 °ति); T1 M2. 3 दुष्यते. — c) K4 आप्राशिता; T G प्रकाशिता (for अप्रा°). M2 याश्च. — d) D6 transp. न and स.

25 a) B2 प्राणत्यागेनृतेदोष; Da °त्राणेनृतेदोषे. — b) K3 Dn1 D2. 3. 5. 8 च (for the second वा). — c) Dn1 गुर्वर्थं. M1 चैवास्याद्. — d) Da1 -करणेषु वा; D1 °णे तथा; D7 T G °णे नृप (for °णेषु च).

26 a) K2. 4. 5 D2. 4 न लुप्यते; Da1 नाव्रतेत; Da2 D1 नावर्तेत (for नावर्तते). — b) D7 T1 G M1. 3. 4 शुक्रमोक्षे; T2 शुक्रमोक्षः. — c) Bo आज्यहोम·. Ś1 K1 समृद्धे; D1. 7 समिद्धो. Da आज्यहोममसिद्धाग्नौ (Da1 °भिद्वासौ).

27 a) K1. 5 G4 परिवित्तं; K4 D2. 3. 8 पारिविद्यं; B1 पारिवित्तं; B4 damaged; Da °वित्तिस्; T2 पारदार्यं; G2 परिवृत्यं. K2. 4. 5 V1 B D (except D1) S तु; K3 नु (for च). — b) Da2 प्रव्रजितं; D1 °जते. D7 [ऽ]थ वा; T G [ऽ]पि वा (for तथा). — c) Ś1 K1 शिक्षिते; K5 D4 T1 G भिक्षुके (G1 °को); Da1 भक्षिते. K1 पारदायं; Da D7 T1 G पा(Da1 G1 प)रदार्ये; D5 परदार्यं. — d) K2. 3. 5 V1 B Dn D3. 5. 6. 8 transp. न and तद्धर्मस्य. T2 तु (for तद्). Ś1 K1. 4. 5 B5 D1 दूषणं. Da तद्वद्धर्मस्य न दूषकं (hypermetric).

28 a) Ś1 K1 B3 M °समारंभं; D4 -समालंभो. — b) V1 कार्यं (for कुर्यान्). K1 न कुर्यान्न च कारयेत्. — c) Ś1 K1. 4 D1 च (for हि). — d) K4 संस्कार्यौ; Dn2 D3. 8 संस्कारे. K6 Dn1 D4. 7 विधिनो(D7 °पा)दितः.

29 a) M2 ब्रह्मणो. M3. 4 दानम् (for दत्तम्). — b) D1 अज्ञानार्थं (for °नात्तन्). K4 D6 तु (for तन्). D4 om. न. Ś1 K (except K3) D1 दूषणं. — c) K1 D2. 7 सत्कारणं; K2. 3 V1 B Da Dn D1. 4.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C 12. 1237 B 12. 34. 30 K 12. 33. 32 स्त्रियस्तथापचारिण्यो निष्कृतिः स्याददूषिका ।
अपि सा पूयते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यते ॥ ३०
तत्त्वं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याददूषकः ।
असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याददोषवान् ।
वनदाहो गवामर्थे क्रियमाणो न दूषकः ॥ ३१
उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति ।
प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

व्यास उवाच ।
तपसा कर्मभिश्चैव प्रदानेन च भारत ।
पुनाति पापं पुरुषः पूतश्चेन्न प्रवर्तते ॥ १
एककालं तु भुञ्जानश्चरन्भैक्षं स्वकर्मकृत् ।
कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोत्थितः ॥ २
अनसूयुरधःशायी कर्म लोके प्रकाशयन् ।

$_{5.6}$ सत्काराणां; K_{5} संकराणां; D_{4} निःकारणं; D_{8} संस्काराणां. — D_{7} om. (hapl.) 29^{d}–31^{c}. — ^{d}) All MSS. (except $Ś_{1}$ K_{1}; D_{7} om.) नित्यं (for ऽतीर्थे). T_{1} च (for वा). $B_{1.3-5}$ Dn_{2} $D_{2.3.5.6.8}$ T_{2} G $M_{1.3}$ चाप्रतिपादनं (Dn_{2} D_{3} °कं). K_{4} प्रत्यपादनं.

30 D_{7} om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) K_{5} स्त्रियं; V_{1} B D (except $D_{1.2.4}$; D_{7} om.) G_{2} M_{1-3} स्त्रियास्. $K_{1.3.5}$ V_{1} B D (D_{7} om.) G_{2} M Ca [अ]पचारिण्या; T $G_{1.3.4}$ [अ]भिचारिण्या (T_{1} G_{3} °ण्यो). $K_{2.4}$ स्त्रियश्च परिचारिण्यो. — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} D_{1} T_{2} G_{4} अदूषिता; K_{2} °षकः; K_{4} $G_{1.3}$ °षकाः; D_{4} °षिकः. — D_{4} om. (hapl.) 30^{c}–31^{b}. — ^{c}) Bo स (for सा). Da_{2} पूज्यते; T_{1} $G_{3.4}$ दूयते; T_{2} त्यज्यते (for पूयते). — ^{d}) K_{4} $D_{2.3.5}$ च (for तु). $K_{4.5}$ B (except B_{2}; B_{4} damaged) D ($D_{4.7}$ om.) T_{2} M_{2} प्रदुष्यति.

31 D_{4} om. 31^{ab} (cf. v. l. 30); D_{7} om. 31^{abcde} (cf. v. l. 29). — ^{a}) Da_{1} सोमश्च. T_{2} तत्त्वज्ञोप्यनुसोमस्य; $M_{1.3}$ न त्वज्ञात्वा च सोमस्य. — ^{b}) T_{2} G_{4} विक्रयी; $M_{1.3.4}$ विक्रियः. K_{4} V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ S अदोषवान्; D_{6} अदूषिका (for अदूषकः). — V_{1} reads 31^{cd} on marg. — ^{d}) K_{2} अदूषकः; $K_{3.5}$ D_{4} अदोषभाक् (for °वान्). — ^{f}) $K_{1.2}$ क्रियमानो; Da_{1} ह्रियमाणो; D_{7} क्रियमाणे. D_{1} दूषितः; D_{6} दोषकः; G_{2} दूषकं; M_{2} दुष्यते.

32 ^{b}) B_{1} D_{7} S दूष्यते; B_{2} लिप्यते. — ^{d}) T $G_{1.3.4}$ च (for [ए]व). K_{1} [ए]व पार्थिव; B_{2} Da विशां पते (for [ए]व भारत). — After 32, D_{7} S ins.:

47* यानि कृत्वा नरः पूतो भविष्यति नराधिप ।

[G_{3} पुनः (for नरः). G_{1} नराधिपः.]

Colophon. — *Sub-parvan :* All MSS. (except V_{1} D_{8} $G_{3.4}$) राजधर्म. — *Adhy. name :* V_{1} $Bo_{.1.4.5}$ Dn_{1} प्रायश्चित्तीयं; D_{7} T_{1} $G_{1.2.4}$ प्रायश्चित्तविधानं; M_{2} प्रायश्चित्तसंक्षेपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{5} $B_{1.2.4}$ Da_{1} Dn_{1} $D_{1.2.7}$ S 34; D_{8} 33. — *Śloka no. :* Dn_{1} 32; D_{8} 34.

36

1 D_{8} om. the ref. — ^{a}) Da तपस्याः; Ca °सा (as in text). $D_{2.3.5.8}$ कर्मणा; Ca कर्मभिश् (as in text). — ^{b}) D_{6} प्रधानेन (for प्रदा°). $Ś_{1}$ K_{1} तु (for च). — ^{c}) Dn_{2} (marg.) पुरुषं; D_{4} पुरुषाः. — ^{d}) K $B_{2.3.5}$ D (except Da $D_{1.7}$) पुनश् (for पूतश्). $M_{1.3}$ नः (for न). B (except $Bo_{.2}$) $D_{2.3.5.6.8}$ प्रवर्तयेत्. T_{2} पूतो न प्रतिवर्तते.

2 ^{a}) K_{5} एककाले. $K_{3.5}$ B (except B_{2}) D_{2-5} च; K_{4} हि (for तु). $K_{3.4}$ V_{1} B (except B_{2}) D (except Da $D_{4.7}$) भुंजीत (for भुञ्जानश्). — ^{b}) N (except $Ś_{1}$ $D_{4.6.7}$) भैक्ष्यं. — ^{c}) Da_{2} खड्गांगी; D_{1} G_{2} खट्वांगे (G_{2} °गो); D_{4} षट्वांगी; Cv as in text. — ^{d}) K_{1} नदोक्तितः; K_{5} वने स्थितः; D_{7} चतोर्थितः (sic) (for सदोत्थितः).

पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महा विप्रमुच्यते ॥ ३
षड्भिर्वर्षैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः ।
मासे मासे समश्नंस्तु त्रिभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ॥ ४
संवत्सरेण मासाशी पूयते नात्र संशयः ।
तथैवोपरमन्राजन्स्वल्पेनापि प्रमुच्यते ॥ ५
क्रतुना चाश्वमेधेन पूयते नात्र संशयः ।
ये चास्यावभृथे स्नान्ति केचिदेवंविधा नराः ॥ ६
ते सर्वे पूतपाप्मानो भवन्तीति परा श्रुतिः ।
ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ७
गवां शतसहस्रं तु पात्रेभ्यः प्रतिपादयन् ।
ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ॥ ८
कपिलानां सहस्राणि यो दद्यात्पञ्चविंशतिम् ।
दोग्ध्रीणां स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ९
गोसहस्रं सवत्सानां दोग्ध्रीणां प्राणसंशये । C. 12. 1253 B. 12. 35. 13 K. 12. 34. 13

---

3 a) Ś1 अनसूय (for °सूयुर्). K1 D4 अनसूयम-(D4 °र)धःशायी; D8 °सूयधरःशायी. — b) G4 लोक- (for लोके). Ś1 प्रशंसयन् (for प्रकाश°). — c) D1 पूर्णे. Da पूर्णे तु द्वादशे वर्षे; M2 पूर्णे द्वादशमे वर्षे. Ca द्वादशभिर्वर्षैः (as in text). — d) T2 प्रविमुच्यते; G1 स वि°; G3.4 प्रति° (for विप्र°). — After 3, K4.5 V1 B D (except D1.4.7) ins. (= [var.] Manu. 11. 73, 75^{ab}, 76^{ab}, 76^{cd}, 79^{cd}):

48* लक्ष्यः शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ।
जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।
सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् । [5]
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ।

[(L. 1) B1.2 लक्ष्यं; Da लक्षः. K4 शस्त्रभृतां शस्याद्; Da °भृताभ्या(Da2 °त्मा)साद् (for °भृतां वा स्याद्). Ca cites लक्षः शस्त्रकृतां. K4 विहिष्याम्; Da2 विपूषाम् (for विदु°). B1 पुनः (for [आ]त्मनः). — (L. 2) B1 प्राश्यद् (for प्रास्येद्). Cv cites त्रिरवाक्शिराः. K4 समिद्धोन्निरवाक्शिरां; D2.3.5 समिद्धेग्नाव(D5 °द्धे रणे)-वाक्शिराः. — (L. 3) K4 B Da D2.3.5.8 om. वा. Bo.4.5 °तरं (for °तमं). B5 देवं (for वेदं). — (L. 4) K5 ब्रह्मविदे (for वेद°). Bo सर्वस्वं वेदविदाय (for the prior half). B4 °दापयेत् (for °पादयेत्). — (L. 5) K5 धात्रीं (for धनं). — (L. 6) K5 वा (for च).] — After the above, D1 reads 6^{ab}.

4 a) Ś1 G1 कृच्छ्रभोगी; B2 °चारी (for °भोजी). — b) Ś1 (before corr.) ब्रह्मयो; Ś1 (*sup. lin.*) K1 D1 ब्रह्मघ्नः (for ब्रह्महा). Da2 पूजते; D1 पूतयं (for पूयते). Ś1 K1 D1 जनः (for नरः). — c) K1 मासं मासे; K2 मासं मासं; K4 मासे मासं; B2 मासि मासि; Da1 D4 माससमासे; Cv मासे मासे (as in text). K1 D4.7 S प्रलंबस्तु; K3 फलं वस्तु; K5 स्नपयस्तु (sic); V1 समाश्नंस्तु (for समश्नंस्तु). Cv cites समश्नन् (as in text). Bo.3.4 Da च (for तु). — d) K D4.5 व्यपोहति; Da T1 G1.2 विमुच्यते (for प्रमु°).

5 Da1 om. (hapl.) 5. — a) K1.4 V1 Da2 D5.7 मांसाशी; D4 मासासी; D6.8 वाताशी (D8 °सी) (for मासाशी). — b) Da2 पूजये; Dn2 पूर्यते. — Ś1 K1.2.4 D7.8 om. (hapl.) 5^{c}–6^{b}; D1 om. 5^{cd}. — c) K5 B Dn D2.3.5.6 [उ]पवसन्; Da2 T °रमाद् (for °रमन्). — d) Da2 [ए]व (for [अ]पि). Dn1 प्रपूयते (for प्रमुच्यते).

6 Ś1 K1.2.4 D7.8 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5); D1 reads 6^{ab} after 48*. — a) V1 Bo.4 Dn1 वा; T G [अ]पि (for च). — b) Da2 पूज्यते. — c) K1 देवस्य; K2 V1 Da D1 ये चापि (for ये चास्य). K1 स्नाति; Da M1–3 स्नाताः (for स्नान्ति). K3.5 B (except B2) Dn D2.3.5.6.8 ये चाप्यवभृथस्नाताः. — d) V1 B (except B2) D (except Dn D1) S जनाः (for नराः).

7 a) K1.3.5 V1 B D (D7 lacuna) धू(D1.4 धु)त° (for पूत°). — b) D1 लभंति (for भवन्ति). G1 पुरा (for परा). Da1 श्रुतिं. — D4 om. (hapl.) from 7^{d} up to ब्रह्महा वि (in 8^{c}).

8 D4 om. up to ब्रह्महा वि (cf. v. l. 7). — a) Da वा (for तु). — b) Ś1 K1.4 D1 विप्रेभ्यः; T2 पात्रे गाः (for पात्रेभ्यः). Ś1 K2.4.5 B2 Dn D1.2 प्रतिपादयेत्; M1.3 °यत्. — c) V1 Bo.1.3–5 D2.3.5.8 M ब्रह्महत्या (D2.5.8 °त्यां) विमुच्येत; B2 Da D7 T G मुच्यते ब्रह्महत्यायाः. — d) T2 हि (for च).

9 a) K1.4 सहस्रं तु (for सहस्राणि). — b) Dn2 D1.4.7 पंचविंशति. — c) Ś1 K1.4 D1 तु स; D2.3.5.6 सर्वे; M2–4 च स (by transp.). — d) D7 T1

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1253
B. 12. 35. 13
K. 12. 34. 13

साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥ १०
शतं वै यस्तु काम्बोजान्ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
नियतेभ्यो महीपाल स च पापात्प्रमुच्यते ॥ ११
मनोरथं तु यो दद्यादेकस्मा अपि भारत ।
न कीर्तयेत दत्त्वा यः स च पापात्प्रमुच्यते ॥ १२
सुरापानं सकृत्पीत्वा योऽग्निवर्णां पिबेद्द्विजः ।
स पावयत्यथात्मानमिह लोके परत्र च ॥ १३
मेरुप्रपातं प्रपतञ्ज्वलनं वा समाविशन् ।
महाप्रस्थानमातिष्ठन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४
बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।
समितिं ब्राह्मणैर्गच्छेदिति वै ब्राह्मणी श्रुतिः ॥ १५
भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पीत्वा विमत्सरः ।
पुनर्न च पिबेद्राजन्संस्कृतः शुध्यते नरः ॥ १६
गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीमधिसंविशेत् ।

G1. 3. 4 [ऽ]पि प्रमु° (for विप्रमु°). — After 9, D6 reads 12.

10 K4 om. (hapl.) 10–11. — ^{a}) Da2 सत्रासानां; D1 सवत्सं तु (for °त्सानां). — ^{b}) K2 T2 प्राणसंक्षये; D8 °संशयः. — Bo om. 10^{c}–12^{d}. — ^{d}) D1 मुच्यते सर्वकिल्बिषात्.

11 K4 Bo om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D8 वा (for वै). Da1 चाश्वंस्तु; T2 अश्वांश्च (for वै यस्तु). — ^{c}) D7 T G महाराज (for महीपाल). — ^{d}) D4 om. च. D3. 5. 8 सर्वपापैः (for स च पापात्). B2 M3. 4 विमुच्यते.

12 Bo. 1 D7 om. (hapl.) 12 (for Bo, cf. v. l. 10). D6 reads 12 after 9. — ^{a}) K3 D4 मनोहरं; Ca °रथं (as in text). — ^{b}) Ś1 K4 D1 एकस्माय-(K4 °द)पि भारत; K1 M1. 3 एक(K1 °का)स्मायापि भा°; K5 V1 B3–5 D2. 3. 5. 8 एकस्मै यदि भा°; B2 कस्यचिन्मनुजेश्वर; Da कर्मविन्मनुजेश्वर; D4 एकाश्रमपि भारत (sic); T G एकस्मै भरत(G1–3 पुरुष)र्षभ. — ^{c}) K3 V1 D4 कीर्तये च (V1 °येच्च); B2 Da °यति (for °येत). B2. 5 यो दत्त्वा (by transp.); Da दत्त्वा च. S न कीर्तयेच्च (T1 G3. 4 °ये च) तद्दत्त्वा. — ^{d}) K5 D2. 3. 5. 8 सर्वपापैः; B2 Da सोपि पापाद् (for स च पापात्). B2 Da M2. 4 विमुच्यते (for प्रमु°).

13 ^{a}) K1. 3 V1 B1. 3–5 Dn D1–6. 8 सकृत्कृत्वा; K5 च यः कृत्वा; D7 S तु यः कुर्याद् (M कृत्वा). B2 Da कृत्वा चाथ सुरापानं (Da °णम्). — 13^{b} = (var.) Manu. 11. 90^{b}. — ^{b}) Da M2. 4 अग्नि°; D7 T G M1. 3 वह्नि° (for योऽग्नि°). K5 B2. 4 (marg.) Da Dn1 D2. 3. 5. 8 सुरां पिबेत्; D4 G1–3 पिबेन्नरः; M2 द्विजः पिबेत् (by transp.). K2 योग्निवर्णं भते द्विजः (sic); Cv अग्निवर्णां सुरां पिबेत्. — ^{cd}) M3 पातयति (for पाव°). Ś1 यथात्मानम् (hypermetric) (for [अ]था°). T3 स पावयेद्यथा लोके परत्र च महीपते.

14 ^{a}) V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 M4 मरुप्रपातं; D1 भृगु°; D4 मेरुप्रपातान्; T G M2 मरुत्प्रपातं; Ca मेरुप्रपातं (as in text). K4 M2 प्रपतेज्; Dn2 °तज्; D1 प्रयतं; G3 प्रतपञ् (for प्रपतञ्). M1. 3 मरुत्प्रपातः पतनं. — ^{b}) B1. 2 M1. 3 च (for वा). K2. 4. 5 D2 M2. 4 समाविशेत्. — ^{c}) Ś1 K1. 4 आतन्वन् (for आतिष्ठन्). — ^{d}) Bo. 5 D7 S (except M1. 3) सर्वकिल्बिषात्.

15 ^{a}) K2 बृहस्पतिं वने दृष्ट्वा; D4 °तिसर्वेनष्ट्वा; D6 °तिसवैदृष्ट्वा. — ^{b}) Da D1 G1 ब्रह्मणः. — ^{c}) D2. 3 स शुद्धिं (for समितिं). K2. 4. 5 V1 B1. 5 Dn D2. 3. 5. 6 ब्राह्मणो; K3 Bo. 3. 4 Da D4. 8 M4 ब्रह्मणो; G1 ब्रह्मणैर्. T2 ब्राह्मणैः संगमं गच्छेद्. — ^{d}) B2 T G M2. 4 इती(G1 °ति)यं; D7 M1. 3 द्वितीयं (for इति वै). K4. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Da1 Dn D2. 3. 8 ब्रह्मणः; B2 वैदिकी; Da2 ब्रह्मणां; D5. 6 ब्राह्मगः; D7 ब्राह्मणे; T1 G1. 3. 4 ब्रह्मणी. Ś1 D1 स्मृतिः (for श्रुतिः).

16 ^{a}) D6 भूतिः; M1. 3 भूमिः (for भूमि-). Bo -दानं प्र-; Dn2 -प्रदानः; D1 -प्रशनं (for -प्रदानं). — K3 om. from नं कुर्याद्यः up to तप्ता (in 17^{a}). K1 B2 D4 M यः कुर्यात् (by transp.). D8 च (for यः). D7 T G उदपा(G1 उपादा)नं शिवं कुर्यात. — ^{b}) K4 D1. 4. 8 सुरा. K5 विशेषतः (for विमत्सरः). — ^{c}) K2 पिबते (for पिबेद्). B2 चापि; Da ब्रह्मन् (for राजन्). — ^{d}) K4. 5 V1 B Da Dn D1–6. 8 T2 संस्कृतः स च (K5 वि-) शुध्यति; D7 T1 G M °तः स च (D7 om. च) शुध्यते.

17 K3 om. up to तप्ता (cf. v. l. 16). — ^{a}) Da2 गुरुतल्पां; D1 °तल्पीं. — ^{b}) K3. 5 B (except B1) Da Dn D6 अभि-; D7 T G वाथ (for अधि-). — ^{c}) Ś1 K4 V1 Da1 T2 G1. 3 प्राणावाधा(K4 G3 °दा)य; K1. 2 पाणावादाय; D4 G2 पाणोवाधाय (for पाणावाधाय). K2. 4 वै (for वा). Ś1 वो शेपं (for वा शेफं). K3 G1 शेफः; K4 शेयं; Da1 शेषं; D4

पाणावाधाय वा शेफं प्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः ॥ १७
शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ।
कर्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते यत्ताः संवत्सरं स्त्रियः ॥ १८
महाव्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु ।
गुर्वर्थे वा हतो युद्धे स मुच्येत्कर्मणोऽशुभात् ॥ १९
अनृतेनोपचर्ता च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ।
उपहृत्य प्रियं तस्मै तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २०
अवकीर्णिनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
खरचर्मवासाः षण्मासं तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ २१
परदारापहारी च परस्यापहरन्वसु ।
संवत्सरं व्रती भूत्वा तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ २२
स्तेयं तु यस्यापहरेत्तस्मै दद्यात्समं वसु ।
विविधेनाभ्युपायेन तेन मुच्येत किल्बिषात् ॥ २३
कृच्छ्राद्द्वादशरात्रेण स्वभ्यस्तेन दशावरम् । C. 12. 1267 B. 12. 35. 27 K. 12. 34. 27

शिश्नं; M1–3 शेपं (for शेफं). K5 पाणावधान्वा शेपं (submetric); Bo. 4 अपकृत्यात्मनः शेफं (B4° फः); B1. 3 अप(B1 °प्र)कृत्यात्मनः (B3 °ना) शेफं; B5 Dn D2. 6 अवकृत्यात्मनः शेफं (Dn1 °पं); D1 प्रोत्कृत्य चात्मनः शिस्नं; D3. 5. 8 अपकर्त्यात्मनः शेफं; D7 प्राणाबाधायाव-शेषः (sic). — d) D4 प्रवृजेद् (for प्रव्र°). Da1 G2 M2 °दर्शनं; Da2 °दर्शना; G1 (before corr.) °दर्शिनः. D7 प्रसृजेदूर्ध्वदर्शकः.

18 a) M2 [अ]पि मोक्षेण (for विमो°). — b) Da1 कर्मणा. — D7 G2 om. (hapl.) 18^{c}–19^{d}. — c) K4 Da2 विप्रमुच्येते; Da1 T2 °च्येत; D4 °च्यते; G3 [ऽ]पि विमुच्यंते. G4 कर्मणोपि प्रमुच्यंते. — d) Ś1 K1. 2 D1. 6 T2 यतः; K4 यं ताः; B Da Dn1 D3. 5 T1 G (G2 om.) M (except M2) य(B1 र)ताः (for यत्ताः). T2 तु यः (for स्त्रियः).

19 D7 G2 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) T2 एवं (for यस्तु). — b) K3. 5 Dn2 D2–4. 6 च; D5. 8 S (G2 om.) वा (for तु). Da प्रदद्यात्सर्वमेव तु. — c) Ś1 K1 D1 गुर्वर्थं; M1. 3 °र्थो. D2 हतैर्; G1 हृतो; G3 हते (for हतो). M1 बुद्धे (for युद्धे). — d) V1 B2 Da D6 मुच्यते; G3 विमुच्येत् (for स मु°). D1 स मुच्येत्सर्वकिल्बिषैः.

20 20^{ab} = 12. 35. 7^{cd}. — a) Da D6 अनृते च; D1 अवृत्तेन (for अनृतेन). K3. 5 D1. 8 [उ]पवर्ती; B1. 3. 5 Da Dn2 D2–6 M2 °वर्ता; T G °वक्ता (for °चर्ता). K5 Dn D2. 3. 5. 8 चेत्; Bo. 4. 5 यः; D4 तु (for च). K2. 4 अनृतेनोपचरति. — b) K2 वाभ्रि-रोधाद्; K4 वा निरोद्धा; D7 T G2–4 M2. 4 प्रतिरब्धा (for °रोद्धा). B3 गुरुस्. T1 G1. 3. 4 तदा (for तथा). — c) K3. 5 V1 B Dn D5 उपाहृत्य; Da D2. 3. 8 उपकृत्य; T1 G °गृह्य (for °हृत्य). — d) B2 Da D7 S मनसः प्रीतिकारकं (Da T2 °के; D7 °कः; M1. 3 °णं).

21 a) B4 damaged. K4 Bo Da1 T1 G4 अव-कीर्ण-; D3 M1. 3. 4 अव(D3 °प)कीर्ति-; G3 °कीर्णो (for °कीर्णि-). M1–3 -निमित्तात्. Bo. 5 S (except M2) च (for तु). D7 निमित्तब्रह्महत्या च. — b) D7 अवकीर्ण-; M1. 3 ब्रह्मवध्यो (for °हत्या-). B2 Da1 -सम्यं (for -व्रतं). — c) Hypermetric. Ś1 K1. 3 B1 Da D1 गोचर्मवासाः; K2 गोकर्णवासा; K4 सर्वामवासाः; D4 गोचर्मवसोः. K (except K4) V1 B1. 2. 3 m. 5 Da Dn D4. 6 षण्मासांस् (for षण्मासं). D7 खरचर्मवसाः षड्भिस्. — d) D7 T1 G1. 3. 4 ततो (for तथा). D8 संकटात् (for किल्बिषात्).

22 Da2 G2 om. (hapl.) 22. — a) K5 B2 G1 -सेवी; V1 B3. 4 (both marg. as in text) Dn D6 -चारी (for -हारी). V1 Bo. 3. 5 Dn D2. 3. 5 G1 तु (for च). K3 Da1 D1. 7 T G3. 4 M परदारोपसेवी तु (Da1 च); D3 धनं तु यस्यापहरेत् (cf. 23^{a}). — b) D8 तस्मैस्य (for परस्य). D7 S (G2 om.) [अ]प(M1. 3. 4 [उ]प)हरेद् (for °हरन्). — K1 om. 22^{cd}. — c) D4. 7 G1 M2 संवत्सर-. D7 T G1. 3. 4 -व्रतं ती(D7 ची-; T G4 च)र्त्वा (for व्रती भूत्वा). — d) Ś1 K4 तस्मान्; Da1 ततो; D7 सदा; M2. 4 तदा (for तथा).

23 D7 om. (hapl.) 23. K1 transp. 23^{ab} and 23^{cd}. — a) K3. 5 V1 Bo. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धनं; B2 T G1. 3. 4 स्तेनस्; G2 स्तेनं; M1. 3 स्तैन्यात्; M2. 4 स्तैन्यं (for स्तेयं). D1 स्तेयेन (for स्तेयं तु). — c) M विदितेन (for विविधेन). K4 Dn2 D4 G4 [अ]प्युपायेन (for [अ]भ्यु°). — d) K3 Dn D2. 4 तदा; K5 V1 B (B2 damaged) D3. 5. 6. 8 तथा; Da T1 G1. 3. 4 M1. 3 स्तेनो; T2 ततो (for तेन).

24 a) Ś1 K4 B2 Dn2 कृच्छ्रं; Da2 कृच्छ्रे; D1 कृच्छ्री; Cv as in text. — b) D4 दशीचरन्; T1 G1. 3. 4 M1. 3 दशापरं (for °वरम्). K5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 संयतात्मा व्रते स्थितः. — c) B2 परि-

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1267
P. 12. 35. 27
K. 12. 34. 27

परिवेत्ता भवेत्पूतः परिविित्तिश्च भारत ॥ २४
निवेश्यं तु भवेत्तेन सदा तारयिता पितॄन् ।
न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते ॥ २५
भजने ह्यृतुना शुद्धं चातुर्मास्यं विधीयते ।
स्त्रियस्तेन विशुध्यन्ति इति धर्मविदो विदुः ॥ २६
स्त्रियस्त्वाशङ्किताः पापैर्नोपगम्या हि जानता ।
रजसा ता विशुध्यन्ते भस्मना भाजनं यथा ॥ २७
चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणानां विधीयते ।
पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ॥ २८
तथा वैश्ये च शूद्रे च पादः पादो विधीयते ।
विद्यादेवंविधेनैषां गुरुलाघवनिश्चयम् ॥ २९
तिर्यग्योनिवधं कृत्वा द्रुमांश्छित्त्वेतरान्बहून् ।
त्रिरात्रं वायुभक्षः स्यात्कर्म च प्रथयेन्नरः ॥ ३०
अगम्यागमने राजन्प्रायश्चित्तं विधीयते ।

विद्विर्; Da °चित्तिर्; D7 T2 M °वित्तिर्; T1 G °वित्ती (for °वेत्ता). Da2 पुनः (for पूतः). — ^{d}) B2 D7 S परिवेत्ता (for °वित्तिश्). B3.4 तु (for च). K3 V1 B1 Dn D6 तथैव च (for च भारत).

25 ^{a}) Ś1 K1.5 B4 D1.7.8 G3.4 निवेश्य तु; Ś1 (before corr.) निवृत्ते तु; K4 विनिवृत्ते; B1 M4 Cv निवेश्यस्तु; B3 (m as in text) विविश्यं तु; D4 नेतेष्यंतु (for निवेश्यं तु). K1 भयं; K2 V1 B Dn D2.3.5.6.8 T2 G2 M1.3 पुनस्; Cv भवेत् (as in text). — ^{b}) Da भवात्; D7 T G M1.3 भवेत्; M2.4 पुनस् (for सदा). K2.5 V1 B0-3.5 Dn D3.4.8 T1 M तारयता; K4 तार*ते; B4 Da D5 °यते; D1 °यिते. — ^{c}) D1 तत् (for न). K1 तत्; T2 हि (for तु). Ś1 M2.4 स्त्रियो. — ^{d}) K3-5 D4.7 T2 G4 M हि (for तु). K3.5 तेन स (for सा तेन).

26 ^{a}) K1 भाज*; K2-5 V1 B D (except D1) T G2 M1.2 Cv भो(D7 व्रा)जनं; G1.3.4 M3.4 भाजनं (for भजने). K1 ह्युत्तना; K2.3 B3.4.5 m Da Dn D2.3.6.8 Cv ह्यंतरा; K4 D4 ह्यंब्रुना; K5 ह्यंतुना; V1 B0.1 D7 ऋतुना; B2 ह्युत्तमा; B5 क्रतूना; D1 ह्यचुना; D5 ह्यंब्रुरा; T2 त्वृतुना; G1 तृतुना; G2 पूतिना; G3.4 भूतिना (for ह्यृतुना). K1 युद्धं; B0 D4 सिद्धं; D1 शुद्धिं (for शुद्धं). Ca भोजनं ह्यंतरा शुद्धे. — ^{b}) K2-4 Dn D1-5.8 चातुर्मास्ये (D1 °से); K5 °र्मास्यैर्; T1 °र्मास्यां. — D7 om. (hapl.) 26^{c}–28^{b}. — ^{c}) K3.5 V1 B1.3-5 Dn D2-6.8 M2.4 प्रशुध्यंति (D2.8 M2 °त); B0 [अ]पि शुध्यंति; B2 Da न दुष्यंति (for विशुध्यन्ति). K2 स्त्रियस्ते या न शुध्यंति. — ^{d}) D1 धर्मविदौ.

27 D7 om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{a}) G2 [अ]शंकिताः. V1 B D (except D1.4; D7 om.) पापा; S Cv पापे (G1 [before corr.] °पो). — ^{b}) D1 नोपगम्य; G3 °गम्याद्; Cv °गम्या (as in text). All MSS. (except Ś1 K1.2 D1; D7 om.) विजानता; Cv विजानती (for हि जानता). — ^{c}) K4 D1.4 S विशुध्यंति. — ^{d}) B0 तथा (for यथा). — After 27, K5 V1 B D (except D4; D7 om.) ins.:

49* पादजोच्छिष्टकांस्यं च गवाघ्रातमथापि वा ।
गण्डूषोच्छिष्टमपि वा विशुध्येद्दशभिस्तु तत् ।

[(L. 1) B1 उदकोच्छिष्ट°; D2 पादपोच्छिष्ट°. Ca cites कांस्यं. K5 V1 B0 Dn D6 यद्; Da2 lacuna (for च). D1 काक-; D3.5 गवां (for गवा-). B2 Da च (for वा). — (L. 2) Da शुश्रूपो- (गण्डूपो-). K5 D2.3.5.8 अथ (for अपि). V1 B (except B3) Da च (for वा). Ca cites दशभिः. Da ततः (for तु तत्).]

28 D7 om. 28^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{b}) K5 V1 B (except B2) D (except D1.4; D7 om.) ब्राह्मणस्य. — ^{c}) K5 Da D5 M4 पादापकृष्टो; D7 T G पादो(D7 °दे)न ह्(T2 -कृ)ष्टो; Ca पादावकृष्टो (as in text). — ^{d}) D7 तदा (for तथा). G2 धर्मे. B2 Da तथा धर्मं न (B2 °र्मानु-) हीयते.

29 V1 reads 29^{a} on marg. — ^{a}) K1 यथा (for तथा). K3 कलो धर्मे (for च शूद्रे च). — ^{b}) B0.5 पादः पादौ; B4 पादौ पादो; M2 पाददोषो (for पादः पादो). K3 शूद्रे च पादोवहीयात्; D4 G4 M3.4 पादः पादोवही(G4 °पही)यते. — ^{c}) Da1 -धनेनैषां; D1 -विधानैषां; T1 G2-4 -विधे तेषां (for -विधेनैषां). — D7 om. (hapl.) 29^{d}–32^{a}. — ^{d}) T G -निर्णयं (for -निश्चयम्).

30 D7 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) D4 -वधे; T G1 -विधिं (for -वधं). — ^{b}) K4 बहूनपि; T G [उ]त्तरान्बहून्. — ^{c}) D4 त्रिरात्रे. K1 Da D1 वायुभक्ष्यः; T2 G1.2 M1.3.4 °भक्ष-. — ^{d}) K4 वा (for च). K2.3 Dn D6 S च प्रथयन्; D2.3.5.8 विप्रथये(D2 °य)न् (for च प्रथयेन्). D4 स्वकर्म पृथयन्नरः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आर्द्रवस्त्रेण षण्मासं विहार्यं भस्मशायिना ॥ ३१
एष एव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् ।
ब्राह्मणोक्तेन विधिना दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥ ३२
सावित्रीमप्यधीयानः शुचौ देशे मिताशनः ।
अहिंस्रोऽमन्दकोऽजल्पन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३३
अहःसु सततं तिष्ठेदभ्याकाशं निशि स्वपेत् ।
त्रिरह्नस्त्रिर्निशायाश्च सवासा जलमाविशेत् ॥ ३४
स्त्रीशूद्रपतितांश्चापि नाभिभाषेद्व्रतान्वितः ।
पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुच्येदेवंव्रतो द्विजः ॥ ३५
शुभाशुभफलं प्रेत्य लभते भूतसाक्षिकः ।
अतिरिच्येत्तयोर्यत्तु तत्कर्ता लभते फलम् ॥ ३६
तस्माद्दानेन तपसा कर्मणा च शुभं फलम् ।
वर्धयेदशुभं कृत्वा यथा स्यादतिरेकवान् ॥ ३७
कुर्याच्छुभानि कर्माणि निमित्ते पापकर्मणाम् ।
दद्यान्नित्यं च वित्तानि तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ ३८
अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
महापातकवर्जं तु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३९
भक्ष्याभक्ष्येषु सर्वेषु वाच्यावाच्ये तथैव च । C. 12. 1284 B. 12. 35. 44 K. 12. 34. 43

31 D_7 om. 31 (cf. v. l. 29). — a) $Ś_1$ K_1 D_1 अगम्यगमने (D_1 °नं). — c) All MSS. (except $Ś_1$ K_1 $D_{1.4}$; D_7 om.) षण्मासान्. — d) T_1 $G_{1.3.4}$ विभाव्यं (for विहार्यं).

32 D_7 om. 32^a (cf. v. l. 29). — a) S एवम् (for एष). K_1 एवं (for एव). K_5 च (for तु). Da स्वकार्याणां (for तु सर्वेषाम्). — b) Da सवर्षां च (for अकार्याणां). B_4 विधीयते (for विधिर्भवेत्). — c) Some MSS. ब्रह्मणोक्तेन; K_1 आगमोक्तेन. — d) K_4 दृष्टेनागम-; Da_2 पृष्ट्वा गमन- (for दृष्टान्तागम-). D_7 S -हेतुना ($M_{1.3}$ °नां) (for -हेतुभिः).

33 a) K_3 V_1 B (except B_2) Dn $D_{2.3.5.6.8}$ $M_{2.4}$ [अ]धीयीत; Da °यश्च; M_1 [अ]पीयानः. — b) G_1 मिताशनं. — c) Dn_2 अहिंसो; M_2 अहिंस्रे. Da मंचकं; D_7 S मंदकं. K_1 G_1 $M_{1.3}$ जल्पं; K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ [ऽ]जल्पो; D_7 T G_{2-4} $M_{2.4}$ जल्पन् (for ऽजल्पन्). — d) D_4 मुंचते; $M_{1.3}$ उच्यते (for मुच्यते). D_7 S -किल्बिषात्.

34 a) Da_2 अहस्तु. Da D_7 S तिष्ठन् (for तिष्ठेद्). — b) $K_{2.4}$ $D_{2.3.5.8}$ अत्याकाशं; Bo T_2 अप्या°; Da G_2 अद्या°; D_1 अन्या°; D_7 अभ्याक्रोशं; $M_{1.3}$ अप्सुकाशे; $M_{2.4}$ अभ्याकाशे. V_1 B Da Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ निशां; Dn_1 D_7 S निशा. V_1 B D (except $D_{1.4}$) S स्वपन् (for स्वपेत्). — 34^{cd} = (var.) Manu. 11. 223^{ab}. — c) $K_{2.3.5}$ Dn $D_{2.3.6.8}$ त्रिरह्नि; K_4 °रक्षस्; D_1 T_2 °रह्ना; D_7 °रन्विस्; M_1 °रह्नास्; M_4 °रहस् (for त्रिरह्नस्). $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except Da) S (except M_4) निशायां (for °याश्). — d) T_2 सहसा; G_1 सवत्सा; $M_{1.4}$ सुवासा (for सवासा).

35 35^{ab} = (var.) Manu. 11. 223^{cd}. — a) B_2 D_1 स्त्रीशूद्रं. K_1 चैव (for चापि). K_3 V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ स्त्रीशूद्रं पतितं चा(B_1 वा)पि. — b) T G नाभिभाषेत वाग्यतः. — d) D_7 मुच्याद्. B_4 (marg.) Dn_2 -विधो (for -व्रतो). K_4 शुच्येदेवं ततो द्विजः; $B_{2.3}$ Da $D_{2.3.5.8}$ मुच्येतैवंविधो (D_8 °वं द्विधा) द्विजः (Da नरः); M_4 °देवव्रतो द्विज.

36 a) Bo शुभाशुभं (for °शुभ-). B_2 M -फले (for -फलं). D_7 T G एवं शुभाशुभं प्रेत्य. — b) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_4) भूतसाक्षिकं. — c) G_1 (before corr.)$._3$ यस्तु (for यत्तु). $K_{2.3}$ V_1 B Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ अतिरिच्येत यो यत्र; K_4 °रिक्तं तयोर्यत्र; K_5 °रिच्येत यद्यत्र; D_4 °रिच्येत यद्यं तु; D_7 °रिच्येत पायस्तु; T_2 °रिक्तपो यस्तु; M_1 °रिच्ये तयोर्यत्तु. Cv cites अतिरिच्येत and यत्र.

37 a) Da_1 Dn_1 ज्ञानेन (for दानेन). — b) K_5 [अ]त्र; T G (except G_4) वा (for च). D_3 शुभजं (for च शुभं). $K_{3.5}$ V_1 B Dn $D_{1.4.6}$ फलं शुभं (by transp.). — c) $Ś_1$ $K_{1.4}$ पावयेद्; D_4 वर्धयद् (for °येद्). — d) $Ś_1$ K_4 तथा (for यथा). D_7 यथा दास्यति केशवान्.

38 a) M_4 तस्माच् (for कुर्याच्). — b) V_1 B (except B_2) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ निवर्तेत्पापकर्मणः; D_1 न*र्तेत्पापकर्मणा. — c) B_2 Da दत्त्वा (for दद्यान्). B_2 Da $D_{4.7}$ S च नित्यं (by transp.). K_1 नित्यानि (for वित्तानि). — d) $Ś_1$ K_1 D_1 तदा; V_1 M_4 यथा (for तथा).

39 a) B_2 Da अनिरूपि(B_2 °पे)तपापस्य. — c) D_1 $M_{1.3.4}$ -वर्ज्यं (for -वर्जं). B (except $B_{1.2}$) $D_{2.3.5.8}$ च (for तु).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1264
B. 12. 35. 44
K. 12. 34. 44

अज्ञानज्ञानयो राजन्विहितान्यनुजानते ॥ ४०
जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत ।
अज्ञानात्स्खलिते दोषे प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४१
शक्यते विधिना पापं यथोक्तेन व्यपोहितुम् ।
आस्तिके श्रद्दधाने तु विधिरेष विधीयते ॥ ४२
नास्तिकाश्रद्दधानेषु पुरुषेषु कदाचन ।
दम्भदोषप्रधानेषु विधिरेष न दृश्यते ॥ ४३
शिष्टाचारश्च शिष्टश्च धर्मो धर्मभृतां वर ।
सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्य चेह सुखार्थिना ॥ ४४
स राजन्मोक्ष्यसे पापात्तेन पूर्वेण हेतुना ।
त्राणार्थं वा वधेनैषामथ वा नृपकर्मणा ॥ ४५
अथ वा ते घृणा काचित्प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ।
मा त्वेवानार्यजुष्टेन कर्मणा निधनं गमः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

---

40 a) V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 चान्येषु (for सर्वेषु). — b) K1 वाच्यावाच्यं. — c) Ś1 D7 अज्ञातज्ञातयो राजन्; D4 अज्ञानयोगाद्यद्राजन्. — d) K2. 5 Bo. 2–5 Da Dn D6. 8 [अ]नुजानतः; V1 B1 D1–3. 5 [अ]नु(B1 °न्व)जायते; D7 S विजानता (M °ते) (for [अ]नुजानते). K3 D4 विहितं त्वणु जायते; Cv विहितान्यविजानता.

41 a) B2 Da हि (for तु). D8 कृतः. — b) K2 गुरुवर्थं; K4 गुरुचर्यं. — c) Ś1 K1 स्खलितं; V1 स्वल्पके; B2 च कृते; T1 G2–4 फलिते; T2 पतिते (for स्खलिते). K2 Bo. 1. 3–5 D (except D1. 4. 7) अज्ञानात्स्वल्पको दोषः.

42 a) D8 आर्द्रवस्त्रेण षण्मासा (cf. 31^c). — b) D8 यदुक्तेन. D2 व्यपोहितं; D4 °हति; D8 °हतु; Ca °हितुम् (as in text). — c) Da1 आस्तिक्ये. K4 शुद्धदाने च; D1 श्रद्दधानेन (for °धाने तु). K2. 5 V1 B Da1 Dn D2. 3. 5–8 S च (for तु). Da2 आस्तिको श्रद्दधानेषु. — Da2 om. (hapl.) 42^d–43^a.

43 Da2 om. 43^a (cf. v. l. 42). — a) K3 Dn2 D2 नास्तिके. — Dn2 reads 43^{bc} on marg. — b) K3 D4 पुरुषे न कथंचन. — c) K5 B3. 4 m. 5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 दंभद्वेष°; Da1 दंभो दोष°; D7 T G2–4 M1. 3. 4 डंभदोष°; M2 डंभलोभ° (for दम्भदोष°). Ś1 -प्रदानेषु; B2 Da -परीतेषु (for -प्रधानेषु). G1 संगदोषप्रधाने तु. — d) V1 विधीयते; B1 न हन्यते; D7 S न शिष्य(T2 न शस्य°; G1 विशिष्य)ते (for न दृश्यते).

44 a) Dn2 शिष्टाश्च; D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 दिष्टश्च. B2 Da विशिष्टाचाराशिष्टश्च. — b) D1 धर्मैः. D7 T1 G M1. 3. 4 धर्मविदां (for °भृतां). Da2 D4. 7 G1 वरः. — c) D4 स चिंतव्यो (for सेवितव्यो). — d) K3. 5 V1 Bo. 5 Dn D1. 6. 7 T1 G4 M1–3 प्रेत्येह च; T2 G2 प्रेत्य चैव (for प्रेत्य चेह). V1 B2 Da1 Dn D6 M1. 3 सुखेप्सुना; Bo. 3–5 सुखेप्सया; B1 D2. 3. 5. 8 सुखेच्छया; Da2 सुविष्णुना; D7 T G M2. 4 हितेप्सुना (for सुखार्थिना).

45 a) D8 त्वमस्मान् (for स राजन्). K B (except Bo. 5) Da Dn2 D1–6. 8 मोक्षसे; D7 S (except M2. 4) मोक्ष्यते. D1. 4 पापा. — b) K2. 3 Dn1 D8 M2 पूर्.. न; D1 पूर्वेन (for पूर्वेण). — c) K2–5 V1 B D (except D1. 7) प्रा(D4 आ)णार्थं; T1 G2. 4 तृष्णा° (T1 °णा°; G4 °षा)र्थं (for त्राणार्थं). B1 च (for वा). K2. 3. 5 V1 B D (except D7) धनेनैषाम्; T1 G1. 3. 4 वधे तेषाम् (for वधेनैषाम्). K1 त्राणार्थं वधेनैषाम्.

46 a) Da D2. 3. 5. 8 राजन्; Dn2 कच्चित् (for काचित्). — b) K2. 4 करिष्यसि. — c) K1 D1 सा; Dn2 स (for मा). K2. 4 त्वं तु; K5 D3. 5. 8 त्वं च; Bo D2 त्वं वा; B2 [आ]तैव; Dn2 त्वेन; D1 वृथा; T1 G2–4 चैव; G1 [अ]न्येव (for त्वेव). B1 -दुष्टेन (for -जुष्टेन). — d) K2. 5 B1. 2 Da Dn D6 मन्युना; D7 S मृत्युना (for कर्मणा). G3 M1. 3 गतः (for गमः).

☞ Before the colophon, all MSS. (except Ś1 K1. 2. 4) read 37. 1.

Colophon om. in D2. — *Sub-parvan* : N (except K3 Dn1 D4. 8; D2 om.) S (except T1 G3) राजधर्म. — *Adhy. name* : K3 V1 B Dn D4–6 प्रायश्चित्तीयं; Da प्रायश्चित्तविधिः; T1 G1. 2. 4 व्यासवचनं; M2 प्रायश्चित्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B2. 4 Da Dn D7 S 35; D8 34. — *Śloka no.* : Dn1 50; D8 49.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३७

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु प्रत्युवाच तपोधनम् ॥ १
किं भक्ष्यं किमभक्ष्यं च किं च देयं प्रशस्यते ।
किं च पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
व्यास उवाच
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सिद्धानां चैव संवादं मनोश्चैव प्रजापतेः ॥ ३
सिद्धास्तपोव्रतपराः समागम्य पुरा विभुम् ।
धर्मं पप्रच्छुरासीनमादिकाले प्रजापतिम् ॥ ४
कथमन्नं कथं दानं कथमध्ययनं तपः ।
कार्याकार्यं च नः सर्वं शंस वै त्वं प्रजापते ॥ ५
तैरेवमुक्तो भगवान्मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
शुश्रूषध्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः ॥ ६ C. 12. 1296 B. 12. 36. 5 K. 12. 38. 5

37

1 D_1 om. 1. All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$; D_1 om.) read 1, before the colophon of adhy. 36. D_8 om. the ref. —[b]) K_3 D_4 धर्मपुत्रो; B_5 °राजा. —[c]) V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ मुहूर्तेन (for °र्तं तु). B_2 Da स; $M_{1.3}$ वै (for तु). —[d]) K_3 तपोधनः.

2 Before 2, all MSS. (except D_8 G_2) ins. युधिष्ठिर उवाच. —[a]) K_4 $Bo_{.1.4.5}$ $D_{3.6.8}$ चाप्य-भक्ष्यं; K_5 V_1 B_3 Dn D_5 चाप्य° (for किम°). Da $D_{1.6}$ वा (for च). —[b]) K_1 भवता किं (for किं च देयं). K_5 D_4 किं नु; G_1 किंचिद् (for किं च). D_2 प्रशस्यते; D_6 प्रचक्षते. —[c]) K_1 किं पात्रं किम् (for किं च पात्रम्). —[d]) B_2 Da $M_{1.3}$ तपोधन (for पितामह).

3 D_8 om. the ref. —[d]) Bo महात्मनः (for प्रजापतेः).

4 [a]) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ ऋषयस्तु; D_7 S महर्षयो (for सिद्धास्तपो-). K_1 -परा; D_7 $M_{1.3.4}$ -धराः (for -पराः). —[b]) V_1 $Bo_{.1.3}$ Dn D_6 परं; B_4 (m as in text). $_5$ पुरं (for पुरा). G_4 प्रजापतिं (for पुरा विभुम्). $Bo_{.4}$ (m as in text). $_5$ विधिं; D_7 S (except G_4) प्रभुं (for विभुम्). —[d]) B_3 प्रजापतिः.

5 [a]) B_1 कथमर्थं; Da_2 कथं यत्र; D_1 वायमन्नं (for कथमन्नं). K_5 Dn पात्रं; V_1 $Bo_{.3-5}$ $D_{2.3.5.6.8}$ पानं; B_1 ज्ञानं (for दानं). —[b]) K_5 V_1 $B_{1.3-5}$ Dn $D_{2.3.5.6.8}$ दानम् (for कथम्). K_3 B_2 $D_{4.7}$ S गम्यागम्याः कथं स्त्रियः. —K_2 om. (hapl) 5^c–7^b. V_1 reads from 5^c up to the end of line 3 of 50* on marg. —[c]) $K_{4.5}$ V_1 B (except B_2) Dn $D_{2.3.5.6.8}$ यत् (for नः). —[d]) $Ś_1$ D_1 यत्त्वं; K_1 युद्धं; V_1 चेदं; B_2 Da त्वं वै (by transp.); $M_{2.4}$ तत्त्वं.

6 K_2 om. 6 (cf. v. l. 5). V_1 reads 6 on marg. —[b]) D_4 G_1 मनु-. K_1 G_4 °भवो (for °भुवो). — After 6^{ab}, M_4 ins. मनुः. —[c]) B_1 शृणुध्वं हि; Da_1 शुश्रूष त्वं (for °षध्वं). Da_1 °वृद्धं (for °वृत्तं). —[d]) B_1 -समाहितः (for -समासतः). B_2 धर्मं विधि-निषेधितं; D_7 धर्मप्राप्तिं समासतः. — K_5 V_1 B D (except $D_{1.4.7}$) ins. after 6: K_4 after 7:

50* अनादेशे जपो होम उपवासस्तथैव च ।
आत्मज्ञानं पुण्यनद्यो यत्र प्रायश्च तत्पराः ।
अनादिष्टं तथैतानि पुण्यानि धरणीभृतः ।
सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिस्नानमेव च ।
देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेव च । [5]
एतानि मेध्यं पुरुषं कुर्वन्त्याशु न संशयः ।
न गर्वेण भवेत्प्राज्ञः कदाचिदपि मानवः ।
दीर्घमायुरथेच्छन्हि त्रिरात्रं चोष्णपो भवेत् ।

[V_1 reads lines 1–3 on marg. —(L. 1) Cv अनादेशे जपे होम. —(L. 2) D_8 आत्मदानं. Dn D_3 (*sup. lin. sec. m.*). $_6$ प्राज्ञाश् (for प्रायश्). Cnp यत्रोपाया[श्]. K_5 यश्च प्रायात्तु तत्परः; V_1 यत्र प्रायश्च स वसन्; B_1 ययः यश्चित्ततत्परः (sic). — K_5 repeats line 3 with v. l. —(L. 3) K_5 (first time) दीक्षान्येतानि पुण्यानि; $Bo_{.1.3-5}$ Dn D_6 दिष्टान्ये(B_1 दृष्टये)तानि पुण्यानि; B_2 Da दिष्टव्रतानि पुण्यानि (for the prior half). B Da Dn D_8 पुण्याश्च. $B_{4.5}$ D_8 -धृताः (for -भृतः). —(L. 4) B_1 D_8 -स्थानम् (for -स्नानम्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1301
B. 12. 36. 10
K. 12. 35. 10

अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनं तपः ।
अहिंसा सत्यमक्रोधः क्षमेज्या धर्मलक्षणम् ॥ ७
य एव धर्मः सोऽधर्मोऽदेशेऽकाले प्रतिष्ठितः ।
आदानमनृतं हिंसा धर्मो व्यावस्थिकः स्मृतः ॥ ८
द्विविधौ चाप्युभावेतौ धर्माधर्मौ विजानताम् ।
अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च द्वैविध्यं लोकवेदयोः ॥ ९
अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलम् ।
अशुभस्याशुभं विद्याच्छुभस्य शुभमेव च ॥ १०
एतयोश्चोभयोः स्यातां शुभाशुभतया तथा ।
दैवं च दैवयुक्तं च प्राणश्च प्रलयश्च ह ॥ ११
अप्रेक्षापूर्वकरणादशुभानां शुभं फलम् ।
ऊर्ध्वं भवति संदेहादिह दृष्टार्थमेव वा ।
अप्रेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२
क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
शरीराणामुपक्लेशो मनसश्च प्रियाप्रिये ।
तदौषधैश्च मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च शाम्यति ॥ १३

—(L. 6) om. (hapl.) in B_2. Da_1 मध्ये (for मेध्यं). Da कुर्वेत्याश्च. —(L. 7) V_1 $B_{2.3.5}$ (last two marg.) Da पिबेत् (for भवेत्). B_1 न सव्येनापिबेत्प्राज्ञः (for the prior half). —(L. 8) K_5 °रणछेद्यो हि (for °रथेच्छन्हि). Da चोष्णयो. Cnp पिबेत् (for भवेत्).]

7 Cf. 3. 2. 71. K_2 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) Da_2 -दायो (for -दानं). — ^{c}) = 6. 38. 2^{a}. — ^{d}) K_{3-5} V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ इज्या धर्मस्य लक्षणं; D_7 S क्षमा धर्मस्य (T_2 वै धर्म°) लक्षणं. — After 7, K_4 ins. 50*.

8 ^{a}) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1) स (for य). B_2 Da D_7 S चैव; D_1 एवं (for एव). — ^{b}) $K_{2.3.5}$ V_1 B Dn D_{2-8} T $G_{1.3.4}$ [ऽ]देशकाले; Da [ऽ]काले [ऽ]देशे; G_2 [ऽ]देशकालो; M [ऽ]देशकाल (for ऽदेशेऽकाले). — ^{c}) $Ś_1$ K_4 V_1 B_1 D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3.4}$ अदानम्; Da_1 आदानाम्. — ^{d}) K_1 धर्मे. K_1 व्यावस्थितः; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-8} M Cv ह्यावस्थि(D_7 °श्य)कः; T G ह्यात्यंतिकः; Ca व्यावस्थिकः (as in text). Da_1 स्मृताः.

9 ^{a}) K_4 B_2 Da $D_{4.7}$ T G $M_{2.4}$ om. च. D_6 वा (for च). Dn_2 चाप्य° (for चाप्यु°). — ^{b}) K_1 धर्माधर्मं; $D_{2.5}$ **धर्मौ (D_2 °र्मौ). K (except K_4) B_5 Da $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 M_2 विजानता. — ^{d}) $B_{1.5}$ द्वि- (B_5 द्वै)विधं; D_4 द्विवध्यं. D_6 लोकपादयोः.

10 ^{a}) Da अपवृत्तेर्. K_4 अप्रवृत्तैरमर्तृत्वं. — ^{b}) K_4 मर्तृत्वं; B_1 प्रवृत्ते; D_4 मर्तत्वं. K_4 D_1 कर्मणा. K_5 मर्त्यत्वं कर्मलक्षणं. — ^{d}) $M_{1.3}$ शुभस्याशुभम्. K_2 वा; $D_{2.3.5.8}$ तत् (for च).

11 ^{a}) Ca. v as in text. — ^{b}) Bo_2 फले (for तथा). — ^{c}) K_1 D_1 देवश्; K_5 एवं; D_7 देवं (for दैवं). $K_{1.4.5}$ D_1 दैवयुक्तः; K_2 D_7 देवयुक्तं. Dn D_6 दैवसंयुक्तं (for दैवयुक्तं च). $Ś_1$ (orig. as in text) K (except K_3) D_1 स्यात् (for च). — ^{d}) V_1 $B_{1.3.4.5}$ (marg.) Da_2 Dn $D_{3.5.6.8}$ प्राणाश्च; D_1 प्रायश्च; D_2 प्रालाणाः (for प्राणश्च). K_5 प्रणयश्; B_5 (marg.) प्रणयाश्; Dn D_6 प्राणदश् (for प्रलयश्). K_5 च हि; $D_{2.3.5.7.8}$ T_2 तथा (for च ह). Cv cites प्राणः and प्रलयः.

12 ^{a}) $K_{2.3}$ V_1 B (except Bo_2) Da_2 Dn $D_{4-6.8}$ अपेक्षा-; K_5 G_1 अप्रेक्ष्य (G_1 °क्ष्या°). Cv अपेक्षापूर्वकरणात्. — D_1 om. (hapl.) 12^{bcde}. — ^{b}) V_1 Da_1 $D_{2-5.8}$ फलं शुभं (by transp.); Dn_1 शुभाशुभं; Cv शुभं फलं (as in text). — ^{c}) V_1 दिष्टं; B_2 दृष्टं; B_3 (m as in text) पूर्वं (for ऊर्ध्वं). K_4 D_4 तद्देहाद् (for संदे°). Cv ऊर्ध्वं भवति संदोहात्. — D_8 om. 12^{d}–13^{d}. — ^{d}) K_4 इति (for इह). $Ś_1$ K_1 दृष्टांतम्; V_1 दिष्टार्थम्; Da तिष्टार्थम्; T_1 $G_{1.3.4}$ [अ]दिष्टा°; T_2 देष्टा°; $M_{1.3}$ दृष्ट्वा° (for दृष्टा°). $K_{3.5}$ V_1 B D (except $D_{4.7}$; $D_{1.8}$ om.) G_2 च (for वा). — ^{e}) $K_{2.3.5}$ V_1 B (except Bo_2) Da_2 Dn $D_{2.3.5.6}$ अपेक्षा-; G_2 अप्रेक्ष्याः. — After 12, Da ins. 51*.

13 D_8 om. 13^{abcd} (cf. v. l. 12). B_2 repeats after 51* st. 13 with v. l. — ^{a}) K_4 -कृतं (for -कृते). — ^{b}) D_1 दृष्टान्यागम- (for दृष्टान्ता°). — ^{c}) Da उपक्लेशे. — ^{d}) Da मानसस्य (for मनसश्च). D_1 प्रियाप्रियौ. — ^{e}) K_1 तदौषदौश्च; K_3 B (except B_1; B_2 (first time) $D_{2.3.6}$ तथौषधैश्च; B_2 (second time) Da न चौषाधिभिर्; D_4 तद्दोषधैश्च. — ^{f}) K_1 B (except B_1; B_2 first time) $D_{2.3.5}$ $M_{1.3}$ च शाम्यते; B_2 (second time) न शाम्यति; Da निशाम्यति. —K_4 V_1 B Dn $D_{1-3.5.6.8}$ ins. after 13: Da, after 12:

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्मांश्च सर्वतः ।
वर्जयेन्न हि तं धर्मं येषां धर्मो न विद्यते ॥ १४
दश वा वेदशास्त्रज्ञास्त्रयो वा धर्मपाठकाः ।
यद्ब्रूयुः कार्य उत्पन्ने स धर्मो धर्मसंशये ॥ १५
अरुणा मृत्तिका चैव तथा चैव पिपीलकाः ।
श्लेष्मातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विषमेव च ॥ १६
अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः शकलैर्ये विवर्जिताः ।
चतुष्पात्कच्छपादन्यो मण्डूका जलजाश्च ये ॥ १७
भासा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाका बकाः प्लवाः ।
कङ्को मद्गुश्च गृध्राश्च काकोलूकं तथैव च ॥ १८
क्रव्यादाः पक्षिणः सर्वे चतुष्पादाश्च दंष्ट्रिणः ।
येषां चोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः ॥ १९
एडकाश्वखरोष्ट्रीणां सूतिकानां गवामपि ।
मानुषीणां मृगीणां च न पिबेद्ब्राह्मणः पयः ॥ २० C. 12. 1317 B. 12. 36. 25 K. 12. 35. 25

51* उपवासमेकरात्रं दण्डोत्सर्गे नराधिपः ।
विशुध्येदात्मशुद्ध्यर्थं त्रिरात्रं तु पुरोहितः ।
क्षयं शोकं प्रकुर्वाणो न म्रियेत यदा नरः ।
शस्त्रादिभिरुपाविष्टास्त्रिरात्रं तत्र निर्दिशेत् ।

[D8 om. line 1 and the prior half of line 2. —(L. 1) Cv cites prior half as above. B1 Dn2 दंडोत्सर्गं; Ca. v °त्सर्गे (as above). K4 V1 Bo. 1 D1 नराधिप. —(L. 2) Bo °शुद्ध्यर्थं. Dn2 त्रिरात्रे. —(L. 3) K4 नाम्रीयेत; Da1 न म्रियते. —(L. 4) Da Dn1 शास्त्रादिभिस्. Dn1 D1 उपाविष्टं; Ca उपविष्टः. V1 निर्देशेत्.]

14 a) Dn2 D4 ज्ञाति- (for जाति-). Ś1 -श्रीण्यधि-; K1 -श्रेण्यभि-. Ca cites -श्रेण्यधिवासाच्च. — b) D3 कुलधर्माश्. K2. 5 B2 D4 Ca सर्वशः; Da1 शाश्वतः; D7 S शाश्वतान्. — c) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वर्जयंति; D7 वर्तयेन; Ca वर्जयेन्न (as in text). Ś1 K1 D1. 4. 7 S Ca हि ते (Ś1 [sup. lin.] हि तान्); K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 च ये; Da हि ये (for हि तं). Ś1 K5 धर्मान्; Da धर्मे; D1. 4 S Ca धर्मा; D7 धर्मो (for धर्मं). K3 वर्जयन्निहिते धर्मा. — d) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तेषां (for येषां). Ca येषां धर्मो न कारणम्.

15 a) V1 दशधा (for दश वा). K3 B2 D4 -धर्मज्ञास्; D1 -शास्त्रज्ञस्. — b) K4 G3 धर्मपालकाः; V1 D3. 5 °पावकाः; B1 D2. 3 (sup. lin.). 8 T2 °पारगाः; B4 damaged; D4 वेदपा*काः. — c) Ś1 M4 तद् (for यद्). Dn2 D6 T1 G3. 4 कार्यम्. — d) K5 D2. 3. 5. 8 धर्मनिश्चये; Dn2 °संशयः; G3 °संश्रये.

16 a) Ś1 अरुम्रा; K2. 4 D4 अभक्ष्या; K3 D1 अरुग्णा (D1 °ग्णां); K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 अनड्वान्; D7 M1. 3. 4 अरुष्णा; T G M2 अनुष्णा (for अरुणा). K3 पूर्तिकाश्; K4 मृत्तिकाश्; D1 °काच् (for मृत्तिका). — b) K2 M2. 4 [ए]व च; K3. 5 ये च; M1. 2 या च (for चैव). K (except K1) D4. 7 S पिपीलिकाः. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तथा क्षुद्र (B2 °द्राः) पिपीलिकाः. — c) V1 B1 D1 T2 M1. 3 श्लेष्मातकास् (D1 °काच्; T2 °कं); D4 श्लेष्मांतकस्. D1 ins. चैव before तथा. — d) Ś1 K1 अभक्ष्यो; K2. 4. 5 D4. 8 G1 अभक्षं. K5 उच्यते (for एव च).

17 a) Ś1 ब्राह्मगैरश्या; K1 °णैमृश्यां (for °णैर्मत्स्याः). — b) V1 B2–5 Da D6 शल्कैर्ये (B4 °र्यो) वै (V1 च); Dn शुल्कै (Dn2 °क्लै) र्ये वै (for शकलैर्ये). Bo D2. 3. 5 शल्कैर्ये परिवर्जिताः; D7 शशाश्चैव विवर्जितैः; D8 शल्कयैः परिवर्तिताः. — c) Cv चतुष्पात्कच्छपाज्ज[द]न्यो. — d) K1. 4 D1 मांडू (K1 °डु) का; K5 मंडका; D7 T1 G3. 4 मंडूको (G4 °जो). T2 जलगाश्च.

18 a) B2 भाषा (for भासा). Ś1 K1 कर्णाः; D2 सांहः (sic) (for हंसाः). D6 सुवर्णाश्; D3 कुकर्णाश् (for सुपर्णाश्). — b) K5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्लवा बकाः (by transp.); D7 T G बका वृकाः. — c) K1. 2. 4 कंकमद्गुश्च (K1 °ण-; K4 °र-); K3 D4 कंका मद्गुश्च; K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D5. 6 काको म°; B2 मद्गुरश्चैव; D1 कमद्गुगश्च; D2 कामो मंदुश्च; D3. 8 काको मंडु (D8 °डू) श्च; D7 S मद्गवश्चैव. K5 V1 B (except B1. 2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 गृध्रश्च. — d) K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 श्येनोलूकस्; B2 Da S काकोलूका (B3 °क) स्; D7 कालूकाश्च (for काकोलूकं).

19 a) K1 क्रव्यादः. K3. 5 V1 B D (except D1) S दंष्ट्रिणः. Da चैव (for सर्वे). — b) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1) चतुष्पात्पक्षिणश्च ये. — c) D1 दंतश्; D7 दंश्याश् (for दन्ताश्). — d) Ś1 K1. 2 D1–3. 5. 8 -दंताश् (for -दंष्ट्राश्).

20 a) K1 एडिकाश्व-; V1 B Da Dn1 D2. 3. 8 ए- (D3 ऐ) डकाश्च; D1 वडकाश्व-; D7 एलाकाश्च; T1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1318
B. 12. 36. 26
K. 12. 35. 26

प्रेतान्नं सूतिकान्नं च यच्च किंचिदनिर्दशम् ।
अभोज्यं चाप्यपेयं च धेन्वा दुग्धमनिर्दशम् ॥ २१
तक्षणश्चर्मविकर्तुश्च पुंश्चल्या रजकस्य च ।
चिकित्सकस्य यच्चान्नमभोज्यं रक्षिणस्तथा ॥ २२
गणग्रामाभिशस्तानां रङ्गस्त्रीजीविनश्च ये ।
परिवित्तिनपुंसां च बन्दिद्यूतविदां तथा ॥ २३
वार्यमाणाहृतं चान्नं शुक्तं पर्युषितं च यत् ।
सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यं शेषितं च यत् ॥ २४
पिष्टमांसेक्षुशाकानां विकाराः पयसस्तथा ।
सक्तुधानाकरम्भाश्च नोपभोज्याश्चिरस्थिताः ॥ २५

G1. 4 एळकाश्च; T2 G2 M एळ(G2 °ण)काश्च-; G3 एक-ळाश्च (for एडकाश्च-). K4 V1 D3. 5. 6. 8 -खरोष्ट्राणां; B3 Da D7 S (except G2) -मृगो(D7 °धो)ष्ट्राणां (for -खरोष्ट्रीणां). — [b]) D1 पतिकानां; D7 M1–3 सूत(M3 °त्र)कानां; T G M4 सूकरा(M4 °री)णां (for सूति-कानां); Ca as in text. — [c]) Da मानुषानां. B3 Da D7 S ख(M2 क)रीणां (for मृगीणां).

21 D1 partly damaged. — [a]) Da D7 S (except G4) सूतकान्नं (M1. 3 °न्नं). — [b]) K4 यश्च; B5 यत्तत् (for यच्च). Bo D7 G1. 3 M1 3 अनिर्दिशं; D8 °र्शितं (for °र्दशम्). — D7 om. (hapl.) 21[cd]. — [c]) D1 अभाज्यं. — [d]) K2. 3. 5 V1 B D (except D1. 4; D7 om.) M2 धेनोर्; M1. 3. 4 वेद्धा (for धेन्वा). G1. 3. 4 M1 अनिर्दिशं. — After 21, K4. 5 V1 B D (except D4; D7 om.) ins.:

52* राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नमवीरायाश्च योषितः ।
विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं गणिकान्नमथेन्द्रियम् ।
मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।
दीक्षितस्य कदर्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । [5]

[(L. 1) D8 राजं ते राज आदत्ते (for the prior half.) —(L. 2) D8 आयुः सर्वेण कारांतम् (for the prior half.) — K5 om. from -कारान्न° up to स्त्री- (in line 4). Ca cites अवीरायाः (in the post. half). —(L. 3) B1 वार्धुषिकान्नं च. D8 कर्णिकान्नम् (for गणिकान्नम्). Ca cites इन्द्रियम् (as above). —(L. 4) Bo. 2. 5 Da D1 मृष्यं(D1 °ष्य)ते. K5 Dn D6 स्त्रीजितान्नं. D8 मृष्यंति योपपार्त्ति स्त्री जीवितानां च सर्वशः (sic). —(L. 5) Ca prior half as above. B1. 3 Da क्रतुविक्रा(B3 °क्र)-यकस्य च; D1 °विक्रयिकस्तथा.]

22 [a]) K1 तक्षणश्चंदा-; B5 Da तक्षुश्चर्मा-. D8 तीक्ष्णश्चमचिकर्तुश्च. — [b]) D4 G1 पुंश्चल्य- (for पुंश्चल्या). — [c]) M1 चिकित्सकश्च. — [d]) B1 अभक्षभक्षिणस्तथा; D7 अभक्ष्यं पक्षिणां तथा.

23 [a]) D2 गणश्यामाभि- (for गणग्रामाभि-). K4. 5 -शस्त्राणां; T1 -शंस्तानां. — [b]) V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 -जीविनां तथा: B2 Da -जीविनामपि; M4 -जीवनश्च ये. — [c]) Ś1 K2. 4 D1 परिवेत्तृदासपुसां; K1 °वित्तिदासपुंसां; K3. 5 °वित्तिर्न(K5 °त्तेन)पुंसां च; V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3 5 °वित्तिकानां (B1 °ना स-; B3 °मानां) पुंसां च (hypermetric); B2 Dn1 D4. 6. 8 °वितीनां (D4 °त्तेन; D8 °कानां) पुंसां च; Da Dn2 D7 S °वित्ती(Dn2 D7 G1 M °त्ति)नामपुंसां च. — [d]) Ś1 M1. 3. 4 वंदि-; Dn2 बंदी-; D7 रंग-; G1–3 पुंसि (for बंदि-). Da1 D7 -विद्वांस् (for -विदां).

24 — [a]) Ś1 K4 वार्यमाणं (Ś1 °नं) हितं; K1. 2 का(K2 वा)र्यमाणं हि तच्; K5 वामपाण्याहृतं; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वाम(B1 वाग्र-; B2 सव्य)हस्ता-हृतं; D1 वामहस्तोद्धृतं; D4 वार्यमागहृतं; D7 T1 G M वाद्यमाना°; T2 धार्यमाणा° (for वार्यमाणा° as in K3 only). — [b]) K1 उक्तं; K2. 4. 5 Da D2. 3. 5 8 M शुष्कं; K3 B3 Dn D6 भक्तं; V1 Bo. 1. 3 m. 5 D7 G1 भुक्तं; T2 रूक्षं; G3 शुक्ता; G4 श्वित्तं (for शुक्तं). — D1. 4 G3 om. (hapl.) 24[cd]. — [c]) M1. 3 सुरानुगमम्. — [d]) Ś1 D7 T G1. 2 M1. 3. 4 शोषि(T2 °णि)तं.

25 [a]) V1 Bo. 3–5 Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 पिष्टस्य (Bo lacuna for स्य) चेक्षुशाकानां; B2 Da पिष्टेक्षुरसशाका(B3 °काशा)नां; Dn2 पिष्टस्य चक्षुभूतानां (sic); D7 पिष्टमांसे-पुशाकानां; M4 °मांसेक्षुचापानां. — [b]) K2. 4 विकारः; D7 विनासां; T1 G1. 3. 4 आविकाः (for विकाराः). — [c]) Ś1 D1. 4 T1 G1. 3. 4 सक्तुधानाः; K5 V1 Bo–2. 5 D8 शक्तुधाना-; D7 सक्तुयानाः (for °धाना-). K3. 5 V1 B (except B2) Dn D1–3. 5. 6. 8 -करंभाणां; K2. 4 -करंबाश्च (for -करम्भाश्च). Ca cites करम्भाः. — [d]) K3 V1 B Da Dn D6 M4 नोपभोग्या(B2 Da M4 °यो ज्या)स्; M1. 3 °योज्यंश् (for °भोज्याश्). Bo. 3. 5 D7 G1 M1. 3. 4 चिरं स्थिताः; Da1 शिरस्तथा; D4. 8 चिर-स्थिताः.

26 [a]) K3. 5 V1 Da D4. 5 कृशरं; Bo–2 कृषरं. — [b]) T G अपूपं; M1. 3 अपूपांश्. D7 T2 G2 पृथक्कृतं (D7 °ताः); T1 G3. 4 वृथा कृतं; M1. 3. 4 पृ[वृ]था कृतान्

पायसं कृसरं मांसमपूपाश्च वृथा कृताः ।
अभोज्याश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः ॥ २६
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च मुनीन्गृह्याश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥ २७
यथा प्रव्रजितो भिक्षुर्गृहस्थः स्वगृहे वसेत् ।
एवंवृत्तः प्रियैर्दारैः संवसन्धर्ममाप्नुयात् ॥ २८
न दद्याद्यशसे दानं न भयान्नोपकारिणे ।
न नृत्तगीतशीलेषु हासकेषु च धार्मिकः ॥ २९
न मत्ते नैव चोन्मत्ते न स्तेने न चिकित्सके ।
न वाग्घीने विवर्णे वा नाङ्गहीने न वामने ॥ ३०
न दुर्जने दौष्कुले वा व्रतैर्वा यो न संस्कृतः ।
अश्रोत्रिये मृतं दानं ब्राह्मणेऽब्रह्मवादिनि ॥ ३१
असम्यक्चैव यद्दत्तमसम्यक्च प्रतिग्रहः ।
उभयोः स्यादनर्थाय दातुरादातुरेव च ॥ ३२
यथा खदिरमालम्ब्य शिलां वाप्यर्णवं तरन् ।
मज्जते मज्जते तद्वद्दाता यश्च प्रतीच्छकः ॥ ३३　　C. 12. 1333 B 12. 36. 40 K. 12. 35. 40

(M4 °ताः); Ca वृथा कृताः (as in text). — D4 om. (hapl.) 26^{c}–27^{b}. — c) K3. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 अपेयाश्; K4 अभोज्यश्; B2 Da M4 अभक्ष्याश् (for अभोज्याश्). B2 Da M1. 3 [अ]पेयाश्; M4 [अ]भोज्याश् (for [अ]भक्ष्याश्). D7 T G अभोज्यं चाप्य(D7 चिर)भक्ष्यं च.

27 D4 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — a) K1 देवां. All MSS. (except Ś1 K1. 4 D1; D4 om.) ऋषीन् (for पितॄन्). — b) V1 B D (except D1; D4 om.) S पितॄन् (for मुनीन्). B1 M4 गुह्या(M4 °ह्यां)श्च D7 T G1. 3. 4 भृत्यांश्च; G2 पुत्रांश्च; M2 च गृह- (for गृह्याश्च). — c) K2. 4 D1 भोजयित्वा (for पूज°) — d) Dn2 इच्छति (for अर्हति). B2 Da गृहस्थः शेषभुग्भ(Da1 °भक्ष)वेत्.

28 a) Ś1 वृथा (for यथा). G2 प्रव्राजितो. — b) K3. 5 V1 B D (except D1) S तथै(D4 °थे)व (for गृहस्थः). K2 Dn2 D3. 6 G2 M2 स्वे; Da [अ]स्य; T2 च (for स्व-). K3. 5 B1. 5 Dn2 D4 G4 वसन् (for वसेत्). — Da2 om. 28^{cd}. — c) Ś1 K1. 4 D1 एवंवृत्तैः (D1 °त्ते). K1 प्रियं. Ś1 K1 दानैः (for दारैः). — d) B (except B1) D3. 5. 8 वसन्सद्-; G1 संबंधं (for संवसन्). K1 आविशेत् (for आप्नुयात्). K3 D4 सर्वधर्ममवाप्नुयात्; V1 वसन्धर्ममवाप्नु°; Da1 संवसन्स्वगृहे वसेत्.

29 a) T2 अलसे (for यशसे). — b) V1 नो (for the first न). — c) K1. 5 V1 B D (except D4. 7; D1 corrupt) नृत्य- (for नृत्त-). Ś1 K1. 2. 4 D1 -शीलेभ्यो; B2 Da -कुशले (for -शीलेषु). — d) Ś1 K1. 2. 4 D1 हासकेभ्यश्च. Ca cites हासकेषु (as in text). D7 धार्मिकाः; T1 G धर्मतः.

30 a) Ś1 K1. 4 D1 न हि; K2. 3. 5 V1 B (except Bo. 5) Da Dn D2–8 चैव (for नैव). K2. 3. 5 V1 B1. 3 Da Dn D2. 4. 6. 7 नोन्मत्ते; M2 चोन्मत्तो. — b) D7 न च स्तेने; G1 M4 न स्तेनै(M4 °ये)न (for न स्तेने न). K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 च कुत्सके (B5 °ने); B2 Da च कुत्सिते; D7 S नपुंसके (for चिकित्सके). — c) K4 Dn2 वाग्हीने; D7 वाग्मिने; T2 पापिने; M2 चित्रे न (for वाग्घीने). D4 न वाचाले (for विवर्णे वा). — d) Ś1 K1. 4 D1 विवासने (K4 °हे); K2 चिकित्सके (for न वामने).

31 a) G1 दुर्ज्ञाने (for दुर्जने). V1 दुष्कुले. K3. 5 D4 दुर्जने दु(K3 दौ)ष्कुले वा(K5 चा)पि; Da न दुष्कुले दुर्जने वा. — b) Da1 व्रजैर्; D7 वृतस् (for व्रतैर्). K2. 5 B (except B1) Dn D2–6. 8 M1. 3 यो वा (by transp.); K3 या वा; D7 ते यो; T1 G1. 3. 4 वा ये. Dn2 T1 G1. 3. 4 संस्कृताः. Ca cites व्रतैः and असंस्कृतः. — c) K2. 5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6. 8 न(K2 अ-)श्रोत्रियम्; K3 न श्रोत्रिये (for अश्रोत्रिये). K2. 3. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2–6. 8 ऋते; B2 वा यद्; Da वा तद्; D7 T G च तद् (for मृतं). — d) K5 B (except B1) Da Dn D2. 3. 5–7 S ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते.

32 a) D7 T G दानम् (for दत्तम्). — b) V1 यः; B1 D8 वा (for च). V1 परिग्रहः; D4 परिगृहः. D7 ब्राह्मं सम्यक्परिग्रहः. — K3 om. 32^{c}–33^{b}. — c) B1 Dn D2. 3. 5. 6 उभयं. — d) K4 दत्त (for दातुर्). B1 वा (for च).

33 K3 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). — a) Bo D7 यदा (for यथा). V1 चदिरम् (sic); D4 T2 खादिरम्; Ca ख° (as in text). Ś1 K1. 4 D1 आदाय; Da D7 आलक्ष्य (for आलम्ब्य). — b) G1 शीलां. Ś1 K1. 4 lacuna; T2 च (for वा). K1. 2. 4 Da2 D1 [अ]र्णवीं (Da2 °वं). K2. 4 D1 तरे; V1 तरेत्; Da2 चरन्;

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1331
B. 12. 36. 41
K. 12. 35. 41

काष्ठैरार्द्रैर्यथा वह्निरुपस्तीर्णो न दीप्यते ।
तपःस्वाध्यायचारित्रैरेवं हीनः प्रतिग्रही ॥ ३४
कपाले यद्वदापः स्युः श्वदृतौ वा यथा पयः ।
आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥ ३५
निर्मन्त्रो निर्व्रतो यः स्यादशास्त्रज्ञोऽनसूयकः ।
अनुक्रोशात्प्रदातव्यं दीनेष्वेवं नरेष्वपि ॥ ३६
न वै देयमनुक्रोशाद्दीनायाप्यपकारिणे ।
आप्ताचरितमित्येव धर्म इत्येव वा पुनः ॥ ३७

निष्कारणं स्म तद्दत्तं ब्राह्मणे धर्मवर्जिते ।
भवेदपात्रदोषेण न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ३८
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ ३९
यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
शकुनिर्वाप्यपक्षः स्यान्निर्मन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ ४०
ग्रामधान्यं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा हुतमनग्नौ च तथैव स्यान्निराकृतौ ॥ ४१

D_7 तरत्. — [c]) $K_{2.3.5}$ V_1 B Dn D_{1-8} S मज्जेत; B_4 m मज्जति; Da मज्जेते (for the first मज्जते). $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ मज्जतस्; D_4 °ज्जयेत्; D_7 S °ज्जतां (M °ता) (for the second मज्जते). $Ś_1$ K_1 यद्वद्. — [d]) $K_{2.4}$ प्रतीयकः; $K_{3.5}$ $D_{4.7}$ S प्रती(D_7 T_2 G_4 °य)च्छति; B_2 प्रमुगृह्णाति (sic); Dn D_6 प्रतिग्रही; D_8 [अ]परिक्षकः; Ca प्रतीच्छकः (as in text). Da गतो यश्चानुगृह्णति (Da_2 °ह्णीते).

34 [a]) G_1 यदा (for यथा). — [b]) Da अवस्तीर्णे; D_7 T_1 G अवदी(G_2 °ती)र्णो; T_2 अविचीर्णो; M अवकीर्णो; Ca उपस्तीर्णो (as in text). K_5 D_4 दीप्यति. — [c]) D_4 ·चरित्रेर्; D_8 ·चरितैर्. — [d]) Da प्रतिग्रहः; $D_{1.4.7}$ °गृही.

35 [a]) V_1 D_8 च (for स्युः). — [b]) Bo D_7 श्वद्रुतौ; Da स्वदनौ; D_8 च वृत्तौ; Ca श्वदृतौ (as in text). $K_{2.3}$ B (except B_5) Dn $D_{2.3.5.6}$ T_2 च (for वा). — [c]) K_1 आश्रम· (for आश्रय·). — [d]) Dn_1 वृत्तहीनं; G_1 वृत्तिहीने. B_2 $D_{2.6.8}$ G_1 यथा (for तथा). K_4 D_7 श्रुतः; G_4 श्रुतिः.

36 [a]) G_1 निर्मंत्रे. $Ś_1$ $K_{2.3.5}$ V_1 B (except B_4) Dn $D_{2.3.5-8}$ S निर्वृतो (G_1 °ते); D_4 निर्जपो (for निर्व्रतो). D_8 यस्माद् (for यः स्याद्). — [b]) K_4 अशास्त्रज्ञा. Da $D_{6.7}$ [ऽ]नु·; D_4 [ऽ]प्य·; $M_{2.4}$ ह्य· (for ऽन·). D_8 [ऽ]नमूषकः (for °सूयकः). Ca cites असूयकः. — [d]) $B_{1.2}$ Dn D_6 G_1 हीनेषु; $D_{2.3.5}$ कुलेषु (for दीनेषु). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_7 T_2 M_4 [ए]व नरेषु; V_1 B (except B_2) Dn $D_{1-3.5.6}$ [अ]व्रति(Dn_2 $D_{1.6}$ त°)केषु; M_{1-3} [ए]वेतरेषु (for [ए]वं नरेषु). Dn D_6 $M_{1.3}$ च (for [अ]पि).

37 [a]) D_7 वो; T G वा; M_2 च (for वै). — [b]) K_2 दीनायाः पापकारिणे; K_3 Dn_1 दीनार्तातुरकेष्वपि; K_4 D_1 °याप्युपकारिणे; K_5 °यातुरिणे तथा; V_1 दीनायात्ययिकेष्वपि; B $D_{2.3.5.6}$ °र्तातुरिणेष्व(B_2 °णे अ)पि; Da दीनांधातुरिणे अपि; Dn_2 दीनार्तानुचरेष्वपि; D_4 °यात्तरिणे अपि; D_7 S °याप(M_2 °ल्प)गुणाय तु (D_7 च); D_8 °यांतरिते अपि. — [c]) K_4 आस्ता· (for आप्ता·). $K_{2.3.5}$ $Bo_{1.3-5}$ D (except D_1) T_1 G आप्ता(K_2 आस्तां; D_4 प्राप्ता)चरित (D_8 °चारित्र) इत्येव; B_2 सुप्ताचारित्र इत्येवं; T_2 आप्तचारित्र इत्येव. — [d]) B_2 परः (for पुनः).

38 [a]) T_2 निष्कारणे. K_{2-5} V_1 B D (except D_4) T G M_2 स्मृ(B_2 Da श्रु)तं (for स्म तद्). K_1 निष्कारणस्य तद्दत्तं. — [b]) $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{4.6-8}$ S ब्रह्म·; $D_{2.3.5}$ वेद· (for धर्म·). — [c]) $Ś_1$ अपात्रं (for अपात्र·). D_7 T G $M_{1.3.4}$ न फलेत्पा(G_1 °ले पा)त्रदोषेण. — [d]) $K_{2.3}$ V_1 B (except B_2) D (except $D_{1.4.7}$) M_2 च (for मे). $D_{2.3.5}$ [अ]स्त्यत्र (by transp.).

39 [a]) D_1 दानमयो; Ca दारु° (as in text). B_1 G_1 हस्ति. — [c]) K_1 [अ]नधीयानो (before corr. °नास्). — [d]) $K_{3.5}$ V_1 B (except B_2) Dn $D_{4.6.8}$ बिभ्रति (for ·धारकाः).

40 [a]) K_1 (m as in text) D_7 षंडो; K_3 कंडो; Da_2 D_6 खंडो (Da_2 °टो) (for षण्ढो). — [b]) K_1 (marg.) गौस्थविर्; Dn_2 गौरिव; $D_{4.7}$ G_2 गोर्गवि; $M_{1.3}$ दौर्गवि (for गौर्गवि). Cv यथा गौर्भुवि चाफला. ❀ Ca : षण्ढो गौः स्त्रीगवि इत्यन्वयः। ❀ K_1 om. च. $K_{3.5}$ B_1 $D_{4.8}$ वर्तते; Da वाफला; T_2 $M_{1.3}$ चाफलाः (T_2 °लः); G_2 चापला. — [c]) K_1 [अ]भक्ष्यः (for [अ]पक्षः).

41 [a]) K_5 ग्रहाधान्यं; V_1 B_1 ग्रामं धान्यं; D_1 M_1 ग्रामधान्यैर्; D_7 ग्रामाधारं; T G M_2 ग्रामस्थानं;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवतानां पितॄणां च हव्यकव्यविनाशनः ।
शत्रुरर्थहरो मूर्खो न लोकान्प्राप्तुमर्हति ॥ ४२

एतत्ते कथितं सर्वं यथा वृत्तं युधिष्ठिर ।
समासेन महद्ध्येतच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रोतुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण महामुने ।
राजधर्मान्द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥ १
आपत्सु च यथा नीतिर्विधातव्या महीक्षिता ।
धर्म्यमालम्ब्य पन्थानं विजयेयं कथं महीम् ॥ २
प्रायश्चित्तकथा ह्येषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्धिता ।
कौतूहलानुप्रवणा हर्षं जनयतीव मे ॥ ३
धर्मचर्या च राज्यं च नित्यमेव विरुध्यते ।
येन मुह्यति मे चेतश्चिन्तयानस्य नित्यशः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
तमुवाच महातेजा व्यासो वेदविदां वरः ।
नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वं जानन्पुरातनम् ॥ ५ C. 12. 1349 B. 12. 37. 5 K 12. 36. 5

3.4 °धानं. D8 ग्रामो धान्यैर्यथा शून्यो. —d) M2 च (for स्यान्). D4 निराकृतो; M °कृतिः; Ca °कृतौ (as in text).

42 b) K2.5 V1 B (except B2) Dn D2.3.5–8 M -विनाशकः (D7 °नं). —c) K1 शक्ररक्त-; D7 T1 G1.4 सर्वधार्थ-; T2 G2 M2 सर्वार्थार्थि-; G3 सर्वदार्थ-; M1.3.4 सर्वथार्थ- (for शत्रुरर्थ-). V1 Da मूढो; D4 मूर्षो (for मूर्खो). —d) K1 आप्तुम्; K3 हर्तुम्; D4 कर्तुम् (for प्राप्तुम्). Da D4.6 अर्हसि (for अर्हति).

43 a) K3.5 एतत्ते सर्वमाख्यातं. —b) D4 युधिष्ठिरः. B2 Da यथावद्भरतर्षभ. —K3 om. 43cd. —c) K1 महच्चैतच्; K5 मयाप्येतच्; V1 महाबुद्धे (for महद्ध्येतच्). —d) B2 Da पृथिवीपते; D1 M3 भरतर्षभः.

Colophon om. in K3; D1 damaged. —*Sub-parvan*: Ś1 K1.2.4.5 V1 B D (except Da1 D8; D1 damaged) T2 G1.2 M राजधर्म. —*Adhy. name*: Bo. 1.3–5 D5 भक्ष्याभक्ष्यविधिः; B2 Da भक्ष्याभक्ष्यविधानं; Dn1 प्रायश्चित्तीयं; D7 T1 G1.2.4 भक्ष्याभक्ष्यविचारः (G1 °रं). —*Adhy. no.* (figures, words or both): B1.4 Da1 Dn D7 S 36; D2.8 35. —*Śloka no.*: Dn1 52.

38

1 D8 om. the ref. —c) Ś1 K1.4 D1 राजधर्मं. —d) K5 B1 D7 G1 चातुर्वर्णस्य; V1 चतुर्वर्ण्यस्य. Ś1 K1.4 D1 चाखिलं.

2 b) All MSS. (except Ś1 K1.4 D1) प्रणेतव्या द्विजोत्तम (D6 °माः). —c) Ś1 V1 B3 Dn2 D1.3.6.7 धर्मम्. K5 B1–3 Dn D3.5.6 आलक्ष्य (for आलम्ब्य). —d) G1 विजयोयं. M4 यथा (for कथं).

3 a) D3.6.7 प्रायश्चित्तं (D7 °त्तिः) (for °श्चित्त-). D2.3.6.7 कथं (for -कथा). D2.3.6.7 T2 ह्येषां. —b) Ś1 K V1 B Dn D1–6 M4 (*inf. lin.*) -विवर्जिता (D4.5 °ताः); D7 T G -समन्विता (G3 °ताः) (for -विवर्धिता). Da धर्माधर्मविवर्द्धनि; D8 भक्षाभक्षविवेकिनी. —c) D2.3.6 G1 -प्रवणात् (G1 °णं) (for -प्रवणा). B1 D4 कौतूहलात्तु (D4 °लं न) श्रवणान्. —d) K2 हर्षो; K4 वर्षो; D1 corrupt; G1 वर्षं (for हर्षं). Ś1 K1 तत्र प्रवर्तते; K2.4 यत्र (K4 ह्यत्र) विवर्धते; Bo.5 जनयती मम; D1 corrupt (for °तीव मे).

4 a) Da1 om. -चर्या च. Dn1 धर्मचर्यां; T1 G4 °चर्यं. —b) M एतद् (for एव). —c) K2.3.5 B1 Da Dn D6-8 एवं (D7 °व); V1 Bo.3–5 D2.3.5 एतन् (for येन). —d) K1 चिंत्यमानस्य. B2 Da सर्वशः; M2 निश्चयः (for नित्यशः).

5 D8 om. the ref. —a) V1 B D (except D1.4.7) महाराज (for °तेजा). —b) D1 व्यासे. —c)

21

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1349
B. 12. 37. 6
K. 12. 36. 6

श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मानखिलेन युधिष्ठिर ।
प्रैहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहम् ।। ६
स ते सर्वरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान् ।
छेत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।। ७
जनयामास यं देवी दिव्या त्रिपथगा नदी ।
साक्षाद्ददर्श यो देवान्सर्वाञ्शक्रपुरोगमान् ।। ८
बृहस्पतिपुरोगांश्च देवर्षीनसकृत्प्रभुः ।
तोषयित्वोपचारेण राजनीतिमधीतवान् ।। ९
उशना वेद यच्छास्त्रं देवासुरगुरुर्द्विजः ।
तच्च सर्वं सवैयाख्यं प्राप्तवान्कुरुसत्तमः ।। १०
भार्गवाच्च्यवनाच्चापि वेदानङ्गोपबृंहितान् ।
प्रतिपेदे महाबुद्धिर्वसिष्ठाच्च यतव्रतात् ।। ११
पितामहसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसम् ।
अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाशिक्षत यः पुरा ।। १२
मार्कण्डेयमुखात्कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान् ।
रामादस्त्राणि शक्राच्च प्राप्तवान्भरतर्षभ ।। १३
मृत्युरात्मेच्छया यस्य जातस्य मनुजेष्वपि ।
तथानपत्यस्य सतः पुण्यलोका दिवि श्रुताः ।। १४

D6 -प्रेत्य (for -प्रेक्ष्य). — d) K2.3 V1 B Da Dn D2.3.5.6 सर्वज्ञानां; D4 सर्वजानः (for सर्वं जानन्). D8 सर्वज्ञानं च पश्यसि.

6 Before 6, B2 Da ins. व्यास उवाच. — a) K4 Da इच्छामि; T1 G इच्छास्ति. K5 V1 B (except B2) Dn D2.3.5.6.8 T1 G धर्मं (for धर्मान्). D7 श्रोतुमिच्छेद्धर्मान् (submetric). — b) K3 V1 B Da Dn D2.3.5–8 S निखिलेन (K3 Da T2 अखिलेन; D7 अखिलांश्च) नराधिप (G4 °पं); K5 D4 नि(D4 अ)खिलानपि पार्थिव. — c) G1.2 प्रेहि; Ca प्रैहि (as in text). D2.3.5 महाबाहुं. — d) B2 Da D7 T G कुरुवृद्धं पितामहं.

7 a) K5 V1 Dn D6 धर्म- (for सर्व-). — c) M4 हेत्ता (for छेत्ता). — d) B2 D7 S (except M2) सर्वत(D7 °स)त्त्ववित्; D1 °धर्मजित्.

8 a) Da G1.2 तं (for यं). — b) B2 Da D4 गंगा (for दिव्या). K3.5 V1 B1.2.4 D4.8 G1 त्रिपथगामिनी. — c) B2 Da यो ददृशे (for ददर्श यो). G1 विद्वान् (for देवान्). — d) Da2 सर्व-; D7 T2 दिव्यान् (for सर्वान्). V1 B (except B2) Dn D2.3.5.6.8 इंद्र- (for शक्र-).

9 a) D7 G1 -पुरोगाश्च. K5 Dn D6 तु (for च). — b) D2.3.5 महर्षीन् (for देव°). K1 B2 M विभुः; D6 प्रभुं; D7 द्विजः (for प्रभुः). — c) D2 [अ]पचारेण; D7 [उ]पहा°. — d) D7 राजनीतिवधीष्टवान् (sic).

10 a) G2 उशनाद्. D1 शस्त्रं (for शास्त्रं). — b) K2.3.5 V1 B D (except D4.7) यच्च देव- (V1 D8 वेद) (for देवासुर-). D4 -गुरु- (for -गुरुर्). K4 द्विजाः. — c) K5 B2 Dn D6 यच्च; D7 T G स च (for तच्च). B5 Dn D6 G2.3 धर्मं (for सर्वं). Ś1 K4 D1 स एवार्थं (K4 °र्थं; D1 °र्थः); K1 मयैव्याख्यं (sic); V1 B2 Da स वै विद्वान्; B1 G2.3 स वैयाघ्रं (B1 °घ्रः); G1 M2.4 सवैय्याख्यं; Ca.v सवैयाख्यं (as in text). — d) D4 प्राय- (for प्राप्त-). Ś1 K1.2 B1 D1 M2 कुरुसत्तम; B2 Da भरतर्षभ.

11 a) T2 G2 भार्गव-. K1 भार्गवाः श्च्यवनाश्चापि. — b) Da वेदात्. Ś1 K4 V1 B1 Da D1.8 सांगोपबृंहितान् (Da °बृंहणात्). K1 वेदं सांगोपबृंहितम्. — c) K2 V1 B Dn D2.3.5.6.8 महाबाहुर्. — d) D1 य* व्रतां; D2.3.5 धृतव्रतः (for यतव्रतात्). K2.3.5 V1 B Da Dn D4.6–8 S वसि(V1 B °शि)ष्ठाच्चरितव्रतः (B2 °त).

12 a) Dn2 पितामहं. D4 -सुत- (for -सुतं). D6 पितामहसुताज्ज्येष्ठं. — d) K1 उपादिक्षत; K5 D4 °ति(D4 °नि)ष्ठत; D1.6 °शिक्षित. K5 यत्; T2 वै; M4 या (for यः). K3 B1 उपातिष्ठ(B1 °शिक्ष)यतः पुरा; Cv as in text.

13 a) K1 मार्कंडेय-. K4 D1 सर्वं (for कृत्स्नं). — b) Ś1 Dn2 D1.7 G3 M1.3 यदि (for यति-). — d) K2 भरतर्षभः; K3.5 V1 B Da Dn D2–8 S पुरुषर्षभः (B1 D7.8 M1–3 °भ).

14 a) B1 गृह्य वात्मेच्छया (for मृत्युरात्मे°). — b) T2 मनुजेष्वपि तिष्ठतु. — c) Ś1 K1 यथा (for तथा). D1 न पुरस्य (for [अ]नपत्यस्य). D7 सुतः (for सतः). — d) B2 Da2 D6.7 T1 G2–4 M1–3 पुण्या लोका. Dn2 D1 दिवि श्रुतः; T2 हि विश्रुताः. D6 पुनर्लोका इति स्मृताः.

15 c) Da वाविदितं; G2 नाविजितं. — d) V1

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन्सभासदः ।
यस्य नाविदितं किंचिज्ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ॥ १५
स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् ।
तमभ्येहि पुरा प्राणान्स विमुञ्चति धर्मवित् ॥ १६
एवमुक्तस्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महाद्युतिः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ १७
वैशसं सुमहत्कृत्वा ज्ञातीनां लोमहर्षणम् ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पृथिवीनाशकारकः ॥ १८
घातयित्वा तमेवाजौ छलेनाजिह्मयोधिनम् ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ॥ १९
ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेप्सया ।
पुनराह महाबाहुर्यदुश्रेष्ठो महाद्युतिः ॥ २०
नेदानीमतिनिर्बन्धं शोके कर्तुमिहार्हसि ।
यदाह भगवान्व्यासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥ २१
ब्राह्मणास्त्वां महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः ।
पर्जन्यमिव घर्मार्ता आशंसाना उपासते ॥ २२
हतशिष्टाश्च राजानः कृत्स्नं चैव समागतम् ।
चातुर्वर्ण्यं महाराज राष्ट्रं ते कुरुजाङ्गलम् ॥ २३
प्रियार्थमपि चैतेषां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
नियोगादस्य च गुरोर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ २४ C. 12. 1367 B. 12. 37. 24 K. 12. 36. 24

$B_{0.3-5}$ Da D_4 S ज्ञानं (G_2 ज्ञेयं); D_1 जातं (for ज्ञान-). K_5 Dn_2 D_6 -यज्ञेषु ; D_8 -ज्ञानेषु ; M_4 -श्रेयेषु (for -ज्ञेयेषु). D_7 T G दृश्यते (for विद्यते).

16 ^{a}) K_3 धर्मज्ञे. — ^{b}) M_2 om. सूक्ष्म-. K_3 B_2 Da $D_{4.7}$ T G $M_{1.3.4}$ धर्मसूक्ष्मा(K_3 M_4 °र्मं सूक्ष्मा- ; B_2 Da °र्मान्सूक्ष्मा- ; G_3 °र्मसूत्रा)र्थतत्त्ववित्. — V_1 reads 16^{cd} on marg. — ^{c}) K_3 अभ्येति. Da_2 सुरा ; Ca पुरा (as in text). Cv तमत्येहि पुरा प्राणान्. — ^{d}) Da विमुच्यति ; Ca °ञ्चति (as in text). B_2 तत्त्ववित् (for धर्म°).

17 Before 17, B_2 Da ins. वैशंपायन उवाच. — ^{b}) $Ś_1$ B_1 दीर्घप्राज्ञो. K_3 Dn_2 $D_{4.7}$ T G महीपतिः ; K_5 V_1 B Da Dn_1 $D_{2.3.5.6.8}$ M महामतिः (for °द्युतिः). — ^{c}) D_8 वचनं (for वदतां). B_2 D_7 S श्रेष्ठो. — ^{d}) D_1 -मतं (for -सुतम्).

18 Before 18, all MSS. (except $D_{7.8}$ M_3) ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^{a}) Da_1 D_4 वैशंसं (D_4 °शं); D_8 वैशं* ; Ca वैशसं (as in text). — ^{b}) K_2 लोक- ; K_3 $B_{0.1.3-5}$ Dn $D_{2.6.7}$ S रोम- (for लोम-). — ^{d}) K_5 D_{3-5} पृथिव्या (for पृथिवी-). $M_{1.3}$ -नाशकारकां.

19 ^{ab}) V_1 $B_{1.2}$ Da $D_{4.8}$ पातयित्वा. D_7 तथैव (for तमेव). K_1 S transp. तमेव and छलेन. $D_{2.3}$ छद्मना ; D_4 बलेन (for छलेन). $Ś_1$ -योधितं ; G_1 -योजिनं. — ^{c}) D_7 उपधिपृष्ठम् (for उपसंप्रष्टुम्). Da इच्छामि (for अर्हामि).

20 Before 20, all MSS. (except $Ś_1$ K_1 $D_{1.4.8}$) ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) D_7 T G तु (for तं). K_{1-3} D_6 नृपतिं (for नृपति-). — ^{b}) Dn_2 T_2 G_3 चातुर्वर्ण-. $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 -हितेच्छया ; G_4 -हितेप्सिनं. — ^{c}) D_7 T G_{2-4} M पुनरेव ; G_1 चातुर्वर्ण्यं- (for पुनराह). — ^{d}) K_3 B (except $B_{1.2}$) Dn D_{2-6} महामतिः ; K_5 महीपतिं ; D_7 S [ऽ]ब्रवीद्वचः (for महाद्युतिः).

21 Before 21, $K_{2.3}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ $M_{2.4}$ ins. वासुदेव उवाच ; K_5 श्रीकृष्ण उ° ; D_7 T G श्रीभगवानु°. — ^{a}) $Ś_1$ D_1 त्वमनिर्बंधं ; K_1 तमनि° ; G_1 इति नि° (for अतिनि°). Ca cites अनिर्बन्धं. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.5}$ $D_{1.2.4}$ शोकं. $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S त्वं कर्तुमर्हसि (for कर्तुमिहार्हसि). — ^{c}) D_2 यत्ते ह (for यदाह).

22 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 च ; Da_1 त्वं (for त्वां). — ^{b}) Dn_2 हतौजसः ; D_1 महो°. — ^{c}) $M_{1.3}$ पर्जन्य (for °न्यम्). All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1) घर्मार्ते. — ^{d}) K_1 नाशंमाना ; K_3 V_1 B Da Dn D_{2-8} S Ca नाथमाना ; K_5 तप्यमाना (for आशंसाना). $K_{2.4}$ D_1 सर्वे त्वां समु(D_1 °म)पासते.

23 ^{a}) D_8 हतश्रेष्ठाश्च. — ^{b}) V_1 B Da $D_{3.5.7.8}$ S चैतत् ; Dn_2 चैवम् (for चैव). Dn_2 उपागतं (for समा°). — D_8 om. 23^{c}–27^{b}. — ^{c}) D_1 चातुर्वर्णो. — ^{d}) D_4 द्रष्टुं (for राष्ट्रं). Da च (for ते). $K_{3.5}$ D_4 कुरुजांगलान् ; K_4 $B_{2.4}$ °जंगलं ; G_1 कुलजांगलं.

24 D_8 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) K_1 इव (for अपि). D_6 वा (for च). — ^{c}) $K_{1.4}$ च गुरो ; Da_2 Dn_2 चतुरोर् (for च गुरोर्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1368 B. 12. 37. 25 K. 12. 36. 25 सुहृदां चास्मदादीनां द्रौपद्याश्च परंतप ।
कुरु प्रियममित्रघ्न लोकस्य च हितं कुरु ॥ २५
एवमुक्तस्तु कृष्णेन राजा राजीवलोचनः ।
हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तस्थौ महातपाः ॥ २६
सोऽनुनीतो नरव्याघ्रो विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
द्वैपायनेन च तथा देवस्थानेन जिष्णुना ॥ २७
एतैश्चान्यैश्च बहुभिरनुनीतो युधिष्ठिरः ।
व्यजहान्मानसं दुःखं संतापं च महामनाः ॥ २८
श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रव्यविशारदः ।
व्यवस्य मनसः शान्तिमगच्छत्पाण्डुनन्दनः ॥ २९
स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ ३०
प्रविविक्षुः स धर्मज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ ३१
ततो रथं नवं शुभ्रं कम्बलाजिनसंवृतम् ।
युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शुभलक्षणैः ॥ ३२
मन्त्रैरभ्यर्चितः पुण्यैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
आरुरोह यथा देवः सोमोऽमृतमयं रथम् ॥ ३३
जग्राह रश्मीन्कौन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः ।
अर्जुनः पाण्डुरं छत्रं धारयामास भानुमत् ॥ ३४

25 D$_8$ om. 25 (cf. v. l. 23). —^{a}) V$_1$ B Da Dn D$_{5.6}$ T$_2$ G$_2$ M$_2$ om. च. D$_7$ G$_3$ चास्मदीयानां. —^{b}) G$_1$ परंतपः. —^{c}) Bo कुरुः. G$_1$ अमित्रघ्नं. —^{d}) D$_7$ तु (for च). Ś$_1$ K$_1$ प्रियं कुरु; K$_4$ D$_1$ तथा प्रियं (for हितं कुरु). — After 25, Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_1$ ins. an addl. colophon.

26 D$_8$ om. 26 (cf. v. l. 23). Before 26, all MSS. (except Da D$_8$ G$_2$ M$_{1.3}$) ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) K$_{2.3}$ V$_1$ B Da Dn D$_6$ स (for तु). K$_5$ कौंतेयः (for कृष्णेन). —^{b}) K$_5$ कृष्णेनानंतमूर्तिना. —^{d}) K$_{3.5}$ V$_1$ B$_{1.2}$ Da Dn D$_{2-4.6}$ T G M$_{1.2.4}$ महामनाः; Bo.$_{3-5}$ D$_5$ °मतिः; D$_{1.7}$ M$_3$ °त्मना (for °तपाः).

27 D$_1$ om. (hapl.) 27–28. D$_8$ om. 27^{ab} (cf. v. l. 23). —^{a}) D$_7$ S (except M$_{1.3}$) भगवता (for नरव्याघ्रो). —^{c}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ तदा; D$_7$ सदा (for तथा).

28 D$_1$ om. 28 (cf. v. l. 27). V$_1$ reads 28^c–31^b on marg. —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ व्यजहन् (K$_1$ °हं); K$_4$ °वान्; V$_1$ विजहान्; B$_2$ अत्यजन्; Da अद्य यन्; D$_{2.3.5}$ व्यामुंचन्; G$_4$ M$_{1.3}$ व्याजहान् (for व्यजहान्). —^{d}) D$_8$ तु (for च). K$_{3.5}$ V$_1$ B Dn D$_{2-8}$ S महायशाः; Da °तपाः.

29 V$_1$ reads 29 on marg. —^{a}) B$_1$ श्रुत्वा राजा (for श्रुतवाक्यः). K$_{1.5}$ V$_1$ B$_5$ D$_{4.8}$ श्रुतविधिः. —^{b}) D$_7$ S (except G$_1$) श्रुतश्राव्य- (for °श्रव्य-). —^{c}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ V$_1$ B$_2$ Da Dn$_2$ D$_{1.6}$ ततः स (Ś$_1$ K$_1$ सु); D$_8$ ततोसौ (for व्यवस्य). K$_4$ D$_{2-4.5}$ (before corr.) $_7$ S मनसा (for मनसः). —^{d}) K$_1$ G$_{1.3}$ अगमत्; K$_4$ अभवत्; D$_7$ अयच्छत्. G$_4$ कुरुनंदनः.

30 V$_1$ reads 30 on marg. Da$_2$ om. from 30^a up to राष्ट्रं पु (in ^{c}). —^{b}) D$_8$ नक्षत्र इव. K$_1$ वासवः (for चन्द्रमाः). —^{d}) B$_5$ स्वं पुरं; D$_7$ S पुरं सं- (T$_2$ G$_2$ M$_2$ स्वं) (for स्वपुरं).

31 V$_1$ reads 31^{ab} on marg. —^{a}) K$_1$ प्रविशिक्षं; K$_4$ °शिक्षन्; D$_1$ °शिक्षत्; M$_{1.3}$ °विक्षन्; M$_4$ °चक्षुः (for °विक्षुः). Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ स्व- (for स). D$_3$ धर्मात्मा; M$_4$ धर्मज्ञ. K$_2$ प्रविशन्नगरं राजा; V$_1$ Da वि(Da$_2$ प्र)विक्षुः सर्वधर्मज्ञः. —^{c}) D$_8$ अर्पयामास. D$_1$ देवाश्च. —^{d}) D$_1$ G$_1$ ब्राह्मणाश्च.

32 ^{a}) K$_3$ V$_1$ B Da Dn D$_7$ T$_2$ G$_2$ M नवं रथं (by transp.); K$_5$ D$_{2-5}$ रथवरं; D$_6$ T$_1$ G$_{1.3.4}$ नव रथं. K$_4$ शुभं. —^{b}) K$_1$ -संयुतं (for -संवृतम्). D$_1$ कंबलानि न संवृतं. —^{c}) Da$_1$ गुप्तं; D$_4$ सुतं (for युक्तं). D$_7$ S त्वश्वैः (for गोभिः). —^{d}) V$_1$ B$_{1.2.4.5}$ S पांडरैः; Bo पांडरैश्च (hypermetric). Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ पशुलक्षणैः; Da शुभदर्शनैः; T$_1$ शुभ्रलक्षणैः.

33 ^{a}) K$_1$ सर्वैर् (for मन्त्रैर्). K$_{2.3.5}$ B$_{4.5}$ Dn D$_{6.7}$ S अभ्यर्चितं; Da °र्चितैः. —^{b}) Dn$_2$ स्तूयमानं; M$_2$ °मानैश्. K$_{3.5}$ V$_1$ B D (except D$_1$) S च बं- (some S MSS. वं)दिभिः (for महर्षिभिः). —^{c}) V$_1$ B (except B$_5$) Da Dn D$_{6.8}$ रथं चैव (for यथा देवः). K$_1$ सोमो (for देवः). —^{d}) K$_1$ देवो (for सोमो). D$_8$ [ऽ]मृतमयो; G$_1$ भूतमयं. V$_1$ B (B$_5$ m as in text) Da Dn D$_{6.8}$ यथा; G$_2$ रसं (for रथम्).

34 ^{a}) D$_1$ रश्मी; Ca रश्मीन् (as in text). —^{c})

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म्रियमाणं तु तच्छत्रं पाण्डुरं तस्य मूर्धनि ।
शुशुभे तारकाराजसितमभ्रमिवाम्बरे ॥ ३५
चामरव्यजने चास्य वीरौ जगृहतुस्तदा ।
चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलंकृते ॥ ३६
ते पञ्च रथमास्थाय भ्रातरः समलंकृताः ।
भूतानीव समस्तानि राजन्ददृशिरे तदा ॥ ३७
आस्थाय तु रथं शुभ्रं युक्तमश्वैर्महाजवैः ।
अन्वयात्पृष्ठतो राजन्युयुत्सुः पाण्डवाग्रजम् ॥ ३८
रथं हेममयं शुभ्रं सैन्यसुग्रीवयोजितम् ।
सह सात्यकिना कृष्णः समास्थायान्वयात्कुरून् ॥ ३९

नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ।
अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ ॥ ४०
कुरुस्त्रियश्च ताः सर्वाः कुन्ती कृष्णा च द्रौपदी ।
यानैरुच्चावचैर्जग्मुर्विदुरेण पुरस्कृताः ॥ ४१
ततो रथाश्च बहुला नागाश्च समलंकृताः ।
पादाताश्च हयाश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् ॥ ४२
ततो वैतालिकैः सूतैर्मागधैश्च सुभाषितैः ।
स्तूयमानो ययौ राजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४३
तत्प्रयाणं महाबाहोर्बभूवाप्रतिमं भुवि ।
आकुलाकुलमुत्सृष्टं हृष्टपुष्टजनान्वितम् ॥ ४४ C. 12. 1387 B. 12. 37. 44 K. 12. 36. 44

V1 Bo-2.4 T1 G M पांडरं (T1 G2 M2 °र-). — d) K1 तंतुमत् (for भानु°).

35 a) Da ध्रियमाणस्; D2-5 T1 G3.4 ध्री(D4 घ्र)यमाणं. K2.5 Dn D1.6 च तच्; B1 D7.8 तु तं (for तु तच्). — b) V1 Bo.2.4.5 S पांडरं (M3 °वं). K2.3.5 V1 B Da Dn D2-6.8 रथ-; D7 S राज- (M1.3 नृप-) (for तस्य). — c) Ś1 K2.4 तारका राजन्. K1.3 D4.7 T2 M तारकराजः (K1 °जं); K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn D2.3.5.6.8 °काकीर्णं; T1 G °के (G3 °कै) राजन् (for °काराज-). — d) B1 इह (for इव). K2.4 [अं]बरं; D2.3 श्रिया (for [अ]-म्बरे). D7 T2 M सि(D7 T2 शि)ताभ्र इव चांबरे.

36 a) B1 D7 चामरे. K2.3.5 V1 Bo.1.3-5 Da Dn1 D2.3.5.6 त्वस्य; B2 Dn2 D7.8 S तस्य; D4 चास्ये (for चास्य). — b) G3 जग्राहतुस्; M4 विविजतुस् (for जगृहतुस्). D4.8 तथा. — D1 om. (hapl.) 36c–37d. — c) B2 Da -प्रतिकाशे; D4 -शुभे शुभ्रे (for -प्रभे शुभ्रे). B4 शुक्ले; D7 T G दिव्ये (for शुभ्रे). — d) K5 B1 Da D7 S (except T2 G2 M2) [अ]लंकृतौ.

37 D1 om. 37 (cf. v. l. 36). — a) Da1 पंचै. — b) M4 समलंकृतां. — c) K1 श्रुतानि (for भूतानि). D2 भूतानिव; D7.8 °नि च; Ca °नीव (as in text). K1 समास्तानि. — d) Da2 ददर्शिरे. Da1 तथा; Da2 जनाः; D7 सदा (for तदा).

38 a) K1 तद्-; V1 G3 तं (for तु). B2 Da दिव्यं (for शुभ्रं). — b) V1 Bo.2-5 D (except D1.4) S (except M1.3) मनोजवैः; B1 मनोहरैः (for महाजवैः). — c) D7 राजा (for राजन्). — d) Da1 युयुत्सं. Ś1 K1.4 D1 पांडुनंदनं; M1 पांडवाग्रजः.

39 a) D8 रथे हेममयः शुभ्रं. — b) K1.3.5 B Da Dn D2.3.5.6 T2 G2 M2 शैब्य-; V1 सैब्य- (for सैन्य-). — d) K1 [अं]धकां; Bo.3-5 D3.5 [अ]भ्ययात्; G1 [अ]न्यथा (for [अ]न्वयात्). D8 [अ]नवग्रभूत् (for [अ]न्वयात्कुरून्). B2 बली; Da1 कुरुः (for कुरून्).

40 a) B1 नारायनेन (for नरया°). K2.4 D1 ज्येष्ठस्तु नरयानेन. — K1 om. 40c–41d.

41 K1 om. 41 (cf. v. l. 40). — b) Ś1 K (K1 om.) V1 Bo.1.3-5 Dn D1-6.8 तथैव च; B2 Da च भाविनी; T1 G च माधवी (for च द्रौपदी). — c) G1 अन्यैर् (for यानैर्). — d) M4 विदुरेव.

42 D3 om. (hapl.) 42ab. — a) K4 रथाश्वा (for रथाश्च). — b) Ś1 K3 B Dn D3-5 नागाश्व- (for नागाश्च). — c) K1 पदाताश्च; B2 Da D7 S प(B2 पा)दातयो; D1 पादाताश्च. D7 रथश् (for हयाश्). G3 चान्ये (for चैव). — d) Ś1 K1.2.4 वै समाव्रजन् (for समनु°).

43 a) S (except G1) वैतालिकैः. — c) K3.5 D2-5 शीघ्रं (for राजा).

44 a) Ś1 प्रयानं; K2.4 Dn2 D7.8 प्रमाणं; B1 प्रयासं (for प्रयाणं). K4 Bo.5 Dn2 D1.3.8 M महाबाहो; D7 T G °राज (for °बाहोर्). — b) G3 बभावप्रतितं; M4 बहु वा° (for बभूवा°). — c) V1 प्राकुलाकुलम्. K (except K1) V1 B2-5 Da Dn2 D2.4.6.8

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

C. 12. 1388
B. 12. 37. 45
K. 12. 36. 45

अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः ।
नगरं राजमार्गश्च यथावत्समलंकृतम् ॥ ४५
पाण्डुरेण च माल्येन पताकाभिश्च वेदिभिः ।
संवृतो राजमार्गश्च धूपनैश्च सुधूपितः ॥ ४६
अथ चूर्णैश्च गन्धानां नानापुष्पैः प्रियङ्गुभिः ।
माल्यदामभिरासक्तैः राजवेश्माभिसंवृतम् ॥ ४७
कुम्भाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा दृढा नवाः ।
कन्याः सुमनसश्छागाः स्थापितास्तत्र तत्र ह ॥ ४८
तथा स्वलंकृतद्वारं नगरं पाण्डुनन्दनः ।
स्तूयमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

T2 M उत्कुष्टं; Bo. 1 Dn1 D3. 5 G4 उत्कृष्टं (for उत्सृष्टं). — d) Da1 -जुष्ट-; Da2 -दुष्ट-; D4 M1. 3 -तुष्ट- (for -पुष्ट-). K1 -जनार्चितं; K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -जनाकुलं; K3 D4 -जना पुनः; D7 S -जनायुतं.

45 G2 reads 45 after 46^{ab}. — a) D7 G1 अभिधाने. — c) G2 नागरं. Ś1 K2. 3 B2 Da Dn2 D4 G1 M2. 4 राजमार्गाश्; K5 नागमार्गश्; Dn1 D6 राजमार्गं; D8 °मार्गांश्. — d) K2. 3 B2 Da2 D4 M2. 4 -कृताः; V1 B1 M1. 3 -कृतः; Da1 -कृतां (for -कृतम्).

46 T2 om. (hapl.) 46–47. — a) V1 Bo. 1. 4. 5 D1. 6. 7 S (T2 om.) पांडरेण. — b) Ś1 K1. 2. 4 D1 शोभितः; K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 मेदिनी; T1 G3 भेदिभिः (for वेदिभिः). — After 46^{ab}, G2 reads 45. — c) K2. 3 V1 B (except B1. 2) Dn D2. 3. 5. 6 संस्कृतो; K5 D4. 7 संवृता. K5 D4 राजमार्गे. All MSS. (except Ś1 K1. 4 D1) [अ]भूद् (for च). — d) V1 धूपैश्चापि (for धूपनैश्च). K3 V1 Bo. 1. 3. 4. m. 5 Dn D6–8 S (except M2. 4; T2 om.) प्रधूपितः (D7 °तैः); B2 सुधूपितैः; B4 पृथग्विधैः (for सुधूपितः).

47 T2 om. 47 (cf. v. l. 46). — a) K1 शूतैश्च; V1 T1 G1. 3. 4 पूर्णैश्च. — b) V1 B (except B2) Dn D6. 8 G2 नानापुष्प-; T1 G3. 4 M नागपुष्पैः. D7 प्रियांशुभिः. — c) B2 Da माल्यदामपरिक्षिप्तं; D7 S (T2 om.) °दामभिरालंबै. Ca cites माल्यदामभिः (as in text). — d) K5 -संत्रृतै. B2 Da राजवेश्माद्य(B2 °भ्य)लंकृतं; D2 राज्यवेश्मभिसंवृतं.

48 a) D4 कुंभाश्चा. D8 कुंतीश्च नरकाद्वारि. — b) Da पू(Da2 प)रिपूर्णा. K2 दृढाननाः; K3 B2 D4. 5 नवाः सिताः; K4 V1 Bo. 1. 3–5 Da D2. 3 (marg. *sec. m.*). 6. 7 T1 G M नवा दृढाः (by transp.); K5 निवेशिताः; D3 नुवाः सिता; D8 तथा दृढाः; T2 नवा धृताः. — c) B2 damaged; D8 सिताः; G1. 2 अन्याः (for कन्याः). K1 सुमनुच्छायाः (*sup. lin.* °गा) (submetric); K5 V1 Bo. 2. 5 D2. 3. 5. 6 सुमनसो गौरीः; Da °सश्छागो; D7 T G °सश्चापि; M2 °सश्चैव. Ca cites सुमनसः and गौरीः. — d) T2 हि (for ह).

49 a) K1–3 V1 D2. 3. 5 यथा (for तथा). K1. 4 D2. 4. 8 त्वलंकृतं (K1 D4 °त-); K2. 3 V1 B1. 4. 5 Dn D1. 3. 5 स्वलंकृतं (B1 °ता-); K5 चालंकृत-; D7 S ह्यलंकृत- (D7 M2 °तं). B2 Da तादृशं वीक्ष्यमाणस्तु (B2 °नस्तु; Da1 °णस्य). — b) D7 पांडुनंदन. — c) Dn2 G1 स्तूयमानैः. D2. 3. 5 सुहृद्- (for शुभैर्). — d) D2 सुहृज्जनं.

Colophon. — *Sub-parvan:* All MSS. (except K4 D8) राजधर्म. — *Adhy. name:* V1 Bo–2. 4. 5 D7 T1 G1. 2. 4 नगरप्रवेशः; B3 पांडवनगरप्रवेशः; M1–3 नागपुरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1. 4 Da1 Dn D7 S 37; D2. 3 36. — *Śloka no.:* Dn1 49.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३९

वैशंपायन उवाच ।
प्रवेशने तु पार्थानां जनस्य पुरवासिनः ।
दिदृक्षूणां सहस्राणि समाजग्मुर्बहून्यथ ॥ १
स राजमार्गः शुशुभे समलंकृतचत्वरः ।
यथा चन्द्रोदये राजन्वर्धमानो महोदधिः ॥ २
गृहाणि राजमार्गे तु रत्नवन्ति बृहन्ति च ।
प्राकम्पन्तेव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत ॥ ३
ताः शनैरिव सव्रीडं प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४
धन्या त्वमसि पाञ्चालि या त्वं पुरुषसत्तमान् ।
उपतिष्ठसि कल्याणि महर्षीनिव गौतमी ॥ ५
तव कर्माण्यमोघानि व्रतचर्या च भामिनि ।
इति कृष्णां महाराज प्रशशंसुस्तदा स्त्रियः ॥ ६
प्रशंसावचनैस्तासां मिथःशब्दैश्च भारत ।
प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलम् ॥ ७
तमतीत्य यथायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः ।
अलंकृतं शोभमानमुपायाद्राजवेश्म ह ॥ ८
ततः प्रकृतयः सर्वाः पौरजानपदास्तथा ।
ऊचुः कथाः कर्णसुखाः समुपेत्य ततस्ततः ॥ ९
दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र शत्रूञ्शत्रुनिषूदन । C. 12. 1402 B. 12. 38. 10 K. 12. 37. 10

39

1 D8 om. the ref.. — a) Ś1 K1 V1 Dn2 D1 प्रवेशेन; T1 G1. 3 प्रवेशनं. D8 पार्थस्य. — b) K2. 5 V1 B (except B1) D (except D4. 8) S जनानां पुरवासिनां (V1 °नः). — c) K3 सहस्राणां. — d) D7 तथा (for समा-). K5 V1 Bo. 3–5 Da Dn D6. 8 सहस्रशः; B1 समंततः; D7 S (except M2. 4) बहून्यपि.

2 a) K3 om. (hapl.) from -मार्ग up to राज (in 3a). Da1 राजमार्गे. T2 transp. स and राजमार्गः. — c) D8 राजा (for राजन्).

3 K3 om. up to राज- (cf. v. l. 2). — a) K2. 3. 5 B2 Dn D4. 6. 7 S (except M1. 3) राज(K3 om. राज)-मार्गेषु; D8 °मार्गेण (for °मार्गे तु). — b) D1 om. बृहन्ति. K2 V1 B (except B2) Dn D6. 8 महांति च; D7 T G बहून्यपि (for बृहन्ति च). — c) K1. 4 D1. 2. 6. 8 प्रा(K1 D8 प्र)कंपंते च; K2. 3. 5 Dn1 D4 प्रा-(K5 D4 प्र)कंपंतीव; D7 S प्राकंपन्निव. B2 प्राकंपंते भरेणैव; Da प्राकंपत भयेनैव. — d) B2 D7 T G M4 सर्वशः; M2 भागशः (for भारत). Da रत्न(Da2 °त्नं)पूर्णानि सर्वशः.

4 a) B1 सव्रीडाः; S सव्रीळं (M1. 3 °ळाः). — c) T2 M चोभौ (for चैव).

5 a) K1 अपि (for असि). Da1 पंचालि; T2 G1. 2 M4 पांचाली. D8 धन्या धर्मा स पांचालि. — b) K5 D1 पुरुषसत्तमं. — c) Ś1 K1 D1 कल्याणी; Da धर्मज्ञे. — d) Ś1 K1. 4 Bo महर्षेंर् (Bo °र्षीर्) (for °र्षीन्).

6 a) K5 D2. 3 m. 4 M4 [अ]मेयानि; D8 सेव्यानि (for [अ]मोघानि). — b) K5 D4 G3 व्रतचर्याश्. Ś1 G1 M2 भामिनी; K2. 3 V1 B Da Dn D4. 6 भाविनि; K4 मानिनि. — d) D8 मुदा (for तदा). Da1 प्रियः (for स्त्रियः).

7 a) D7 प्रशशंसुश्च वचनैर्. — b) K1 मिथःशब्दश्च; D1 मिथाशब्दैश्च. — c) K1. 4. 5 V1 Bo–2. 5 Da Dn2 D1–4. 7 S (except T2 G2 M2) तथा (for तदा). D5 प्रीतियुक्तैस्तथा सर्वैः. — d) K2. 4 D1 महाकुलं (for समा°).

8 a) Ś1 K1. 4 Bo. 2. 4. 5 D2. 4 T G4 M तथा-; D3. 5 कथा- (for यथा-). — b) Ś1 युधिष्ठिर; Bo. 4. 5 कुरूत्तमः. — d) K3–5 Bo. 4. 5 Dn2 D2–5 राजवेश्म तत्; B3 (m as in text) D8 °वेश्मनि; D7 °वेश्मसु.

9 b) K2–5 B3–5 Dn D2. 3. 5 पौरा (for पौर-). K4 जानपदस्; D2. 3. 5 जनपदास् (for जानपदास्). K5 B3 Dn1 T1 तदा (for तथा). — c) K1. 3. 5 V1 B Da Dn D2–6 M4 ऊचुः कर्णसुखा वाचः (K1 °खारंभास्); D7 T G M1–3 ऊचुः श्रोत्र(M2 °तु)सुखा वाचः. — d) K1 M4 तमुपेत्य.

10 b) K1. 4 शत्रुं शत्रु-; K3 D4 शत्रुवृंद- (for शत्रूञ्शत्रु-). K3. 5 D2–5 -निबर्हण; Da Dn D6–8 T G -निषूदन.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1402 B. 12. 38. 10 K. 12. 37. 10 दिष्ट्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मेण च बलेन च ॥ १०
भव नस्त्वं महाराज राजेह शरदां शतम् ।
प्रजाः पालय धर्मेण यथेन्द्रस्त्रिदिवं नृप ॥ ११
एवं राजकुलद्वारि मङ्गलैरभिपूजितः ।
आशीर्वादान्द्विजैरुक्तान्प्रतिगृह्य समन्ततः ॥ १२
प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमम् ।
श्रुत्वा विजयसंयुक्तं रथात्पश्चादवातरत् ॥ १३
प्रविश्याभ्यन्तरं श्रीमान्दैवतान्यभिगम्य च ।
पूजयामास रत्नैश्च गन्धैर्माल्यैश्च सर्वशः ॥ १४
निश्चक्राम ततः श्रीमान्पुनरेव महायशाः ।
ददर्श ब्राह्मणांश्चैव सोऽभिरूपानुपस्थितान् ॥ १५
स संवृतस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
शुशुभे विमलश्चन्द्रस्तारागणवृतो यथा ॥ १६
तान्स संपूजयामास कौन्तेयो विधिवद्द्विजान् ।
धौम्यं गुरुं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ॥ १७
सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा ।
गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ॥ १८
ततः पुण्याहघोषोऽभूद्दिवं स्तब्ध्वेव भारत ।
सुहृदां हर्षजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ॥ १९
हंसवन्नेदुषां राजन्द्विजानां तत्र भारती ।

---

11 ^{a}) $Ś_1$ K_1 भवान्न(K_1 °न)स्तु; K_5 भविता त्वं; D_2 भवनं च; D_3 भव त्वं च; D_8 भव सत्यं (for भव नस्त्वं). B_4 महाभाग (for °राज). —^{b}) D_8 राजेशः; G_2 राज्याय (for राजेह). Da_2 शरणं; D_3 शरदः (for शरदां). —^{c}) V_1 D_8 प्रजां. —^{d}) K_3 त्रिदिवि; K_5 स्वदिवं. $K_{3.5}$ D_4 पुनः; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ तथा (for नृप).

12 ^{a}) $M_{1.3}$ राजपुर- (for °कुल-). T_2 -द्वारं (for -द्वारि). —^{b}) T G_{2-4} मंगळैर्. K_1 अभिपूजितैः; T_2 °संवृतं; G_2 उपपूजितः. $M_{2.4}$ मंगलेनाभिपूजितः. —^{c}) K_4 भक्तान्; K_5 D_{2-5} दत्तान्; T_2 युक्तान् (for उक्तान्).

13 ^{a}) T_2 प्रविवेश गृहं राजा. —^{c}) Dn D_6 श्रद्धा- (for श्रुत्वा). —^{d}) $D_{2.8}$ रथपार्श्वादवातरत्.

14 ^{a}) B_2 D_7 S (except $M_{1.3}$) राजा (for श्रीमान्). —^{b}) Da_1 दैवतानभि-; $D_{1.4}$ M_2 देवतान्य(D_4 °म)भि-. —^{c}) V_1 B_2 D_7 S गंधैश्च (for रत्नैश्च). — D_2 om. 14^{d}–16^{a}. —^{d}) $K_{3.5}$ B_5 Dn $D_{6.8}$ गंधमाल्यैश्च; V_1 रत्नैर्माल्यैश्च; B_2 Da D_7 S माल्यै (G_3 °ल्लै) रत्नै- (D_4 °न्यै)श्च. M_2 सर्वतः.

15 D_2 om. 15 (cf. v. l. 14). —^{a}) T_2 विनिष्क्रम्य (for निश्चक्राम). —^{c}) Dn_2 D_4 ब्राह्मणाश्; D_1 ब्रह्मणांश्. —^{d}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.7}$; D_2 om.) $M_{2.4}$ अवस्थितान् (for उप°).

16 D_2 om. 16^{a} (cf. v. l. 14). —^{a}) D_7 स सर्वतस्; D_8 स संभृतस्; M_2 ततो वृतस् (for स संवृतस्). V_1 तथा; G_3 सदा (for तदा). —^{b}) D_7 T $G_{1.3.4}$ °शीर्वादं (for °र्वाद-). —^{c}) $K_{1.4}$ D_1 निर्मलश्; D_4 विपुलश् (for विमलश्). D_8 चैव (for चन्द्रस्). —^{d}) D_7 -वृतगणो; D_8 -गणधृतो (for -गणवृतो).

17 ^{a}) B_2 सर्वान्; M_4 स तान् (by transp.). D_4 om. स. K_5 V_1 $Bo_{1.3-5}$ Da Dn $D_{6.8}$ तांस्तु वै पूजयामास; $D_{2.3.5}$ तान्सर्वान्पूज°. —^{c}) G_1 सौम्यं (for धौम्यं). $M_{1.3}$ गुरून्. — After 17, T G ins.:

53* प्रविवेश सभां राजा सुधर्मां वासवो यथा ।

18 ^{a}) $Ś_1$ D_6 सुमना-. $Ś_1$ (marg.) K_1 D_4 $M_{1.3}$ अ(D_1 आ)न्नैर्; M_4 अन्यैर् (for रत्नैर्). K_4 D_2 सुमनाभिस्तथा रत्नैर्. —^{c}) D_4 राजेंद्रो. —^{d}) Ca cites किमिच्छकैः (as in text). B_1 विविधैर्हृदिकोत्थकैः.

19 ^{b}) K_1 इवं; D_4 इव (for दिवं). K_1 लब्धेह; K_5 भित्त्वेव; Da_1 स्तब्ध्वेह; D_8 स्पृगिह; $G_{1.2}$ स्तब्ध्येव. Ca cites स्तब्ध्वा (as in text). —^{c}) $K_{2.4}$ V_1 B (except B_2) Dn $D_{1.6.8}$ प्रीतिजननः. —^{d}) $K_{4.6}$ Bo_4 $D_{3.7}$ T $G_{1.3.4}$ $M_{1.4}$ पुण्य- (for पुण्यः).

20 ^{a}) K_2 V_1 $Bo_{1.3}$ m_5 विदुषां; K_4 नदतां; D_1 तरतां; D_6 नहुषां; D_8 नेदुषी; Ca नेदुषां (as in text). K_1 G_1 M_2 राजं; $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ राजा; K_3 D_4 तत्र (for राजन्). D_7 भवने विदुषो राजन्. —^{b}) $K_{3.5}$ D_4 भूप (for तत्र). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 Ca भारतीः; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ M_3 भारतीं; D_8 G_2 भारत; G_1 भारति. —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ शुश्रुवुर् (for शुश्रुवे). —^{d}) K_1 Da_2 पुष्कलाक्षा- (Da_2 °क्ष-); G_1 पुष्करार्थ- (for °लार्थ-). $K_{2.4}$ $M_{1.3}$ -पदाक्षराः; $K_{3.5}$ V_1 Bo_{2-5} Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ °क्षरां; D_7 °क्षरान् (for °क्षरा). B_1 पुष्करानुपदाक्षरं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुश्रुवे वेदविदुषां पुष्कलार्थपदाक्षरा ॥ २०
ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खानां च मनोरमः ।
जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ॥ २१
निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥ २२
तत्र दुर्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
सांख्यः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥ २३
वृतः सर्वैस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
परंसहस्रै राजेन्द्र तपोनियमसंस्थितैः ॥ २४
स दुष्टः पापमाशंसन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अनामन्त्र्यैव तान्विप्रांस्तमुवाच महीपतिम् ॥ २५
इमे प्राहुर्द्विजाः सर्वे समारोप्य वचो मयि ।
धिग्भवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ॥ २६
किं ते राज्येन कौन्तेय कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयम् ।
घातयित्वा गुरूंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितम् ॥ २७
इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य घोरस्य रक्षसः ।
विव्यथुश्चुक्रुशुश्चैव तस्य वाक्यप्रधर्षिताः ॥ २८
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः । C. 12. 1421 B. 12. 38. 29 K. 12. 37. 29

21 [a]) G_1 -निर्घोषैः. —[b]) D_7 S स्वो महान् (for मनोरमः). — Dn_1 om. 21[c]-22[d]. Dn_2 reads 21[c]-22[d] on marg. —[c]) $Ś_1$ K_1 जयः. G_1 प्रददतां. —[d]) $D_{3.5}$ पुनः (for स्वनः). K_1 ततः; Da नृपः (for नृप).

22 Dn_1 om. 22; Dn_2 reads it on marg. (cf. v. l. 21). —[a]) $D_{2.3.7.8}$ $G_{3.4}$ निःशब्देव (D_8 °पु). B_2 निःशब्दस्तिमिते तत्र. —[b]) D_7 विप्रजनः. B_2 प्रभो; T_2 पुरः; M_2 पुरा (for पुनः). —[c]) K_1 ब्राह्मणछंदी; Ca °च्छद्मा (as in text). —[d]) K_4 रजसो; D_8 वाक्यम् (for राक्षसो).

23 [a]) D_4 $G_{1.3}$ -सखो; D_3 -शंखा (for -सखा). Ca cites दुर्योधनसखा (as in text). —[c]) K (except K_1) B (except B_1) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ साक्षः; D_1 सांख्याः; D_4 शांतः (for सांख्यः). Da_2 शिखा; D_7 शिशी (for शिखी). —[d]) $Ś_1$ K_1 D_4 पृष्टो; D_7 दृष्टो; Ca धृष्टो (as in text). D_8 -साध्वसं.

24 [a]) D_7 धृतः (for वृतः). $K_{3.5}$ V_1 B (except B_0) D (except $D_{1.7}$) तथा (for तदा). —[b]) T_2 आशीर्वादं. Da_1 -विचक्षुभिः; $D_{2.3}$ -दिदृक्षुभिः; D_8 -विवक्षणैः (for -विवक्षुभिः). —[c]) $B_{1.2}$ $D_{1.4.7}$ T G परः- (for परं-). Ca cites परंसहस्रै (as in text). $Ś_1$ K_1 राजेंद्रस्. V_1 परं विहिं ये राजेंद्र (sic). —[d]) $Ś_1$ K_1 ततो; K_2 D_1 वृतो (for तपो-). $K_{1.4}$ V_1 $B_{0.1.3-5}$ Dn -संश्रितैः; K_2 D_1 -संशितैः; $K_{3.5}$ $D_{2.3.5}$ M_4 -संवृतैः; D_4 -संवृतः. B_2 Da D_8 तपोनियममाश्रितैः.

25 [a]) K_4 B_1 T G_{2-4} M_4 सुदुष्टः. K_1 आशंसे; V_1 B D (except $D_{1.4.8}$) S आशंसुः (for आशंसन्) —[c]) K_1 अनामन्त्र्यैव; D_7 T_2 G अनुमंत्र्यै(G_1 °त्रै)व. V_1 च (for [ए]व). —[d]) D_7 S (except $M_{1.3}$) इत्युवाच (for तमु°). G_1 महीपतिः.

26 Before 26, $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ ins. चार्वाक उवाच. —[c]) K_1 D_7 कुरुपतिं. —[d]) $B_{0.4}$ (m as in text) राज-; D_4 जाति- (for ज्ञाति-). $Ś_1$ (marg. *sec. m.*) अस्ति वै; T_1 G आहवे (for अस्तु वै). $Ś_1$ K_1 $B_{1.4}$m Ca ज्ञातिघातिनमोस्तु वै (B_1 Ca ते).

27 [a]) Dn_1 तेन स्याद्धि (for ते राज्येन). —[b]) K_1 कृत्वैषां; K_5 कृत्वैवं. K_4 कृत्वेवं ज्ञानजीवितं. —[c]) G_3 कुरूंश् (for गुरूंश्). — D_8 om. (hapl.) 27[d]-28[c]. —[d]) D_7 [ऽ]नु-; G_1 [ऽ]पि (for न).

28 Before 28, B_2 Dn_1 $D_{2.3}$m.$_5$ ins. वैशंपायन उवाच. D_8 om. 28[abc] (cf. v. l. 27). —[a]) M_2 वै (for ते). K_3 Da $D_{4.7}$ T G $M_{2.3}$ तद्; M_4 च (for वै). Da T_2 वचः; D_1 G_1 द्विजः (for द्विजाः). —[b]) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1; D_8 om.) दुष्टस्य (for घोरस्य). K_5 Da_2 राक्षसाः (Da_2 °सः). —[c]) $Ś_1$ K_1 D_7 विव्यथुश्; D_1 विव्रथु (for विव्यथुश्). K_1 M_3 चुक्रुधुश् (for °शुश्). G_4 चापि (for चैव). — Da om. 28[d]-29[a]. —[d]) D_7 तस्य वाक्याविशेषितं; T G M_3 तस्य वाक्याप(T_2 G_2 °क्याव-; M_3 °स्याप्र)-धर्षितः.

29 Da om. 29[a] (cf. v. l. 28). —[b]) $Ś_1$ K_1 तु (for च). D_4 राज- (for राजा). —[c]) S व्रीळिताः. —[d]) D_8 आसीद् (for आसन्).

30 D_8 om. the ref. —[a]) D_8 प्रसीदतु भवान्मेष. —[b]) D_7 [अ]भियाचितः. —[c]) $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

C. 12. 1421
B. 12. 38. 29
K. 12. 37. 29

व्रीडिताः परमोद्विग्नास्तूष्णीमासन्विशां पते ॥ २९

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचतः ।
प्रत्यापन्नं व्यसनिनं न मां धिक्कर्तुमर्हथ ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजन्ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशां पते ।
ऊचुर्नैतद्वचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ॥ ३१
जग्मुश्चैव महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा ।
ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः ॥ ३२

ब्राह्मणा ऊचुः ।

एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः ।
परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति ॥ ३३
न वयं ब्रूम धर्मात्मन्व्येतु ते भयमीदृशम् ।
उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हुंकारैः क्रोधमूर्छिताः ।
निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम् ॥ ३५
स पपात विनिर्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनाम् ।
महेन्द्राशनिनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ ३६
पूजिताश्च ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तम् ।
राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ॥ ३७

वासुदेव उवाच ।

ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्नर्चनीयाः सदा मम ।
एते भूमिचरा देवा वाग्विषाः सुप्रसादकाः ॥ ३८

$D_{2.3.5.6.8}$ M_{4} प्र(B_{5} अ)त्यासन्न- (D_{6} M_{4} °न्नं); D_{1} प्रतिपन्नं; D_{7} T_{1} $G_{1.3.4}$ प्रत्यापन्न-. K_{5} -व्यवसिनं (for -व्यसनिनं). —[d]) $G_{1.2}$ M_{4} मा (for मां). T G_{1-3} बा(G_{3} भा)धितुम् (for धिक्कर्तुम्). B_{1} अर्हसि.

31 D_{8} om. the ref. —[a]) Da ततस्ते ब्राह्मणा राजन्. —[c]) K_{4} वक्तुं नैव (for ऊचुर्नैतद्). D_{7} T_{1} G नैष द्विजो (for नैतद्वचो). —[d]) T_{1} G अन्यस्तु (for श्रीरस्तु).

32 [a]) K_{1} ततश्च; $D_{1.8}$ ऊचुश्च; D_{7} जग्मुश्च; T_{2} द्विजाश्च; Ca जग्मुश्च (as in text). D_{7} T_{1} G $M_{2.4}$ चैनं (for चैव). —[b]) M_{2} ते (for तं). —[c]) D_{2} ब्रह्मणा. —[d]) G_{1} तपो हि (for तपोभिर्). K_{1} विमली-कृतः; V_{1} $B_{1.3.4}$ Da D_{8} निर्मलीकृताः (Da_{1} °तः) (for विमली°).

33 D_{8} om. the ref. D_{1} G_{1} ब्राह्मण (for ब्राह्मणा). —[a]) T_{1} G_{2-4} राजन् (for एष). $Ś_{1}$ $G_{1.2}$ -सखः (for -सखा). —[b]) D_{7} S विश्रुतो (M_{4} °ज्ञातो) ब्रह्मराक्षसः.

34 [a]) K_{4} वयं ब्रूमो न धर्मात्मन्. —[b]) $D_{1.8}$ येतु; M व्यैतु (for व्येतु). D_{8} वयम् (for भयम्). —[c]) D_{6} उपातिष्टतु; D_{8} उपतिष्ठंतु. —[d]) D_{6} पितृभिः.

35 D_{8} om. the ref. —[b]) B_{1} -मूर्छितैः; M_{4} -मूर्छितः. — Da om. 35^{cd}. —[c]) K_{1} G_{1} निर्भत्सयंतः; D_{7} निर्जघ्नुवंतः. D_{8} निर्भयंतः शुचो योनिः. —[d]) K_{1} निजर्घ्नुः.

36 D_{8} om. 36^{a}–37^{b}. —[a]) B_{3-5} पपात च (for स पपात). —[b]) Da_{1} ब्रह्मवादिनं. —[c]) D_{1} -निर्दग्धाः.

37 D_{8} om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). —[c]) $D_{3.5}$ तु (for च). $D_{2.3.5}$ आलेभे; D_{6} आदत्ते (for आपेदे). —[d]) K_{1} Dn_{2} पांडवाः ससुहृज्जनाः (K_{1} [before corr.] °नः); Da_{2} पांडवे समुसक्तनः (sic). — After 37, all MSS. (except D_{8}) ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* $Ś_{1}$ K V_{1} B_{1-5} Da Dn D_{1-7} T_{2} $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* K_{1} B_{2} Da D_{7} M चार्वाक-निग्रहः; K_{2} V_{1} $Bo._{3-5}$ Dn_{1} D_{6} चार्वाकवधः; T_{1} $G_{1.4}$ राक्षसवधः; G_{2} चार्वाकराक्षसवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $B_{1.4.5}$ Da_{1} Dn D_{7} S 38; B_{2} 39. — *Śloka no. :* Dn_{1} 36; Dn_{2} 35.]
— After the addl. colophon, Dn $D_{2.3.6}$ T G ins. :

54* वैशंपायन उवाच ।
ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिः सह ।
उवाच देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ।
[(L. 1) G_{4} स्मृत्वा (for तत्र).]

38 K_{5} om. from 38 (with the ref.) up to the end of the Adhy. D_{7} T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उवाच). —[a]) K_{1} ब्राह्मणस्. —[b]) K_{1} अर्चनीयः; Da °नीय. D_{7} T G अर्चनीयतमाः सदा. —[c]) D_{8} M_{2} भूमिधरा. —[d]) K_{1} तु (for सु-). D_{7} सुप्रसादनाः;

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुरा कृतयुगे तात चार्वाको नाम राक्षसः ।
तपस्तेपे महाबाहो बदर्यां बहुवत्सरम् ॥ ३९
छन्द्यमानो वरेणाथ ब्रह्मणा स पुनः पुनः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥ ४०
द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमम् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यस्ततस्तस्मै जगत्प्रभुः ॥ ४१
स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः ।
राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥ ४२
ततो देवाः समेत्याथ ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।
वधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ॥ ४३
तानुवाचाव्ययो देवो विहितं तत्र वै मया ।
यथास्य भविता मृत्युरचिरेणैव भारत ॥ ४४
राजा दुर्योधनो नाम सखास्य भविता नृप ।
तस्य स्नेहावबद्धोऽसौ ब्राह्मणानवमंस्यते ॥ ४५
तत्रैनं रुषिता विप्रा विप्रकारप्रधर्षिताः ।
धक्ष्यन्ति वाग्बलाः पापं ततो नाशं गमिष्यति ॥ ४६
स एष निहतः शेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।
चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥ ४७
हतास्ते क्षत्रधर्मेण ज्ञातयस्तव पार्थिव ।
स्वर्गताश्च महात्मानो वीराः क्षत्रियपुंगवाः ॥ ४८ C. 12. 1441 B. 12. 39. 11 K. 12. 38. 12

D_8 °दायकाः.

39 K_5 om. 39 (cf. v. l. 38). — ^{a}) V_1 B D (except $D_{1.4.7}$) T_2 G_2 M_2 राजंश् (for तात). — ^{c}) Da महाराज (for °बाहो). — ^{d}) $K_{2.4}$ दुष्करं; D_7 पादाग्रो (for बदर्यां). All MSS. (except Ś$_1$ $K_{2.4}$; K_5 om.) बहुवार्षिकं (for °वत्सरम्).

40 K_5 om. 40 (cf. v. l. 38). — ^{a}) K_1 वरेणासौ; D_1 वरीतात (for वरेणाथ). K_3 V_1 B Da Dn D_{2-8} S वरेण छं(T_1 $G_{3.4}$ °ण छा°; G_1 °णाच्छा)°द्यमानश्च (Da D_8 °मानः स; D_3 °मानं च). — ^{b}) B_1 ब्राह्मणान्; G_1 ब्राह्मणा. $B_{3.4}$ [अ]सौ; Dn $D_{6.8}$ T_1 G_{1-3} च (for स). T_2 सर्वतः (for स पुनः). — ^{c}) Cv as in text. — B_5 Da_1 D_8 om. (hapl.) 40^{d}–41^{c}.

41 K_5 om. 41 (cf. v. l. 38). B_5 Da_1 D_8 om. 41^{abc} (cf. v. l. 40). — ^{a}) $D_{3.5}$ द्विजावमाननादन्यत्. — ^{d}) $K_{2.3}$ V_1 B Da Dn_1 $D_{2-6.8}$ ददौ तस्मै (V_1 °स्मिन्) जगत्पतिः ($K_{2.3}$ D_4 °त्प्रभुः); Dn_2 ददौ तस्य बृहस्पतिः.

42 K_5 om. 42 (cf. v. l. 38). — ^{b}) K_1 देवानामतिविक्रमः; D_7 दुर्जयोमित°. — ^{c}) Da_2 स्थापयामास; M_2 ताडया°. — ^{d}) K_1 तीक्ष्णकर्मा. T_2 बलान्वितः; G_1 (before corr.) महाबलाः.

43 K_5 om. 43 (cf. v. l. 38). — ^{a}) K_1 T_2 समभ्येत्य; $K_{2.4}$ V_1 B D (except $D_{1.4}$) समेताश्च (for °त्याथ). — ^{b}) Da_1 ब्राह्मणाम्; D_8 ब्रह्मणाम्. D_1 अब्रवीत् (for अब्रुवन्). — Da_1 om. 43^{cd}. — ^{c}) Dn_2 G_1 राक्षसस्. — ^{d}) D_2 बलं (for बल°). G_2 तथा (for तदा).

44 K_5 om. 44 (cf. v. l. 38). — ^{a}) B_3 Dn_1 $D_{2.3.5}$ ततो; D_8 [अ]प्ययो (for [अ]व्ययो). T_1 देवा; $G_{1.2}$ देवास्. — ^{b}) V_1 B D (except $D_{1.4.7}$) T_2 M_2 विहितस्. Da तस्य; G_2 तव (for तत्र). D_8 देवयोः (for वै मया). — ^{c}) D_1 तथास्य. — ^{d}) K_{2-4} B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ [इ]ति भारत; D_7 T G दिवौकसः (for [ए]व भारत).

45 K_5 om. 45 (cf. v. l. 38). — ^{b}) $K_{2.3}$ $B_{0-2.3}$ (m as in text).$_{4.5}$ Dn $D_{1-6.8}$ नृपु; K_4 पुरा; Da भुवि; D_7 T G नृपः (for नृप). $D_{2.3.5}$ भवितास्य सखा नृपु. — ^{c}) M_{1-3} तत्र; M_4 कृत° (for तस्य). D_7 T G तत्स्नेहेनावबद्धोसौ. — ^{d}) V_1 अवमन्यते.

46 K_5 om. 46 (cf. v. l. 38). — ^{a}) Ś$_1$ D_{1-3} तत्रैवं (D_1 °व). Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{1.4}$ कुपिता (for रुषिता). — ^{b}) K_1 D_1 °प्रदर्शिताः; D_8 °प्रधर्षिवत्. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 D_7 वाग्बलात्; Da वाग्यता. Da ग्रासं (for पापं). — ^{d}) D_8 गमिष्यसि.

47 K_5 om. 47 (cf. v. l. 38). — ^{a}) K_1 एवं (for एष). K_1 (before corr. as in text) निहितः. D_1 शीतिर्; D_6 शेषे (for शेते). — ^{b}) B_2 ताडितः (for राक्षसः). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 चार्वाकं. K_1 D_8 नृपतिः; G_4 भरत° (for नृपति°). — ^{d}) T_2 मा शुचोत्र महाबल.

48 K_5 om. 48 (cf. v. l. 38). — ^{a}) D_7 क्षत्रधर्मे (submetric); D_8 ब्रह्मचर्येण. — ^{b}) K_3 $D_{1.4.6}$ भारत (for पार्थिव). — ^{c}) D_1 स्वर्गताश्च; D_8 स्वर्गतोस्थ. — ^{d}) Ś$_1$ K_1 D_1 °पावनाः (for °पुंगवाः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1442 B. 12. 39. 12 K. 12. 38. 13 स त्वमातिष्ठ कल्याणं मा ते भूद्ग्लानिरच्युत । शत्रूञ्जहि प्रजा रक्ष द्विजांश्च प्रतिपालय ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुन्तीसुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः ।
काञ्चने प्राङ्मुखो हृष्टो न्यषीदत्परमासने ॥ १
तमेवाभिमुखौ पीठे *सेव्यास्तरणसंवृते ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च निषीदतुररिंदमौ ॥ २
मध्ये कृत्वा तु राजानं भीमसेनार्जुनावुभौ ।
निषीदतुर्महात्मानौ श्लक्ष्णयोर्मणिपीठयोः ॥ ३
दान्ते शय्यासने शुभ्रे जाम्बूनदविभूषिते ।
पृथापि सहदेवेन सहास्ते नकुलेन च ॥ ४
सुधर्मा विदुरो धौम्यो धृतराष्ट्रश्च कौरवः ।
निषेदुर्ज्वलनाकारेष्वासनेषु पृथक्पृथक् ॥ ५
युयुत्सुः संजयश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ।

49 K_5 om. 49 (cf. v. l. 38). — [a]) G_2 सर्वम् (for स त्वम्). $Ś_1$ (*sec. m.*) कल्याणिन्; K_{2-4} B Da Dn $D_{2.3.6-7}$ S कार्याणि; V_1 $D_{1.4}$ कर्माणि (D_1 °णिन्); D_8 कल्याणि (for कल्याणं). — [b]) Dn_2 भूग्लानिर्; D_1 भून्मतिर्; D_7 T G M_2 भूद्बुद्धिर्; D_8 भुक्तानिर् (for भूद्ग्लानिर्). B_3 उच्यते; D_1 ईदृशी; D_7 S (except $M_{1.8}$) अन्यथा; Ca अच्युत (as in text). — [c]) K_1 Dn_2 शत्रुं जहि; $B_{0.3-5}$ $D_{1-3.5}$ जहि शत्रून् (by transp.); D_4 शत्रूञ्जय. — [d]) $K_{2.3}$ V_1 B D (except $D_{1.4.7}$) परिपूज(D_2 °र)य.

Colophon om. in K_6 (cf. v. l. 38). — *Sub-parvan :* K_{1-4} V_1 B Da Dn $D_{1-4.6.7}$ T_2 G_2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* $B_{0.1.3-5}$ Da Dn_2 $D_{5.6}$ चार्वाकवधः; B_2 चार्वाकनिग्रहः; T_1 $G_{1.3.4}$ चार्वाकचरित(G_3 om. -चरित)कथनं; G_2 चार्वाकचरितं; M चार्वाकोत्पत्तिः ($M_{2.4}$ °त्तिकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 Da_1 Dn D_7 M 39 (as in text); B_2 40; $D_{2.8}$ 37. — *Śloka no. :* Dn 13.

40

1 D_8 om. the ref. — [c]) B_2 कांचनो. D_7 S सृष्टे (for हृष्टो). — [d]) $B_{0.2.3}$ $D_{2.5.8}$ न्यसीदत् (for न्यषीदत्).

2 [a]) V_1 $B_{1.2.5}$ Da $M_{1.3}$ [अ]भिमुखं; D_1 °मुखः; D_7 G_1 °मुखो. D_7 S पीठं. — [b]) $Ś_1$ K_1 सव्यास्तरणसंवृते; $K_{2.4}$ पराध्यां(K_4 °र्ध्या)स्तरणावृते; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ प्रदीप्ते (D_4 °हृष्टौ) कांचने शुभे; D_1 स्पर्ध्यास्तरणसंवृते; D_7 S प्रमृष्टं कांचनं शुभं. — [d]) K_1 D_4 $M_{1.3}$ निषेदतुर्; V_1 Dn_1 D_7 न्यषीदतुर् (for निषी°).

3 [a]) D_8 T_2 $M_{1.3}$ transp. कृत्वा and तु. $D_{2.3.5}$ च (for तु). Bo राजानो. — [c]) K_4 निषीदतं; Da $D_{1.4}$ $M_{1.3}$ निषे(D_4 °ष)दतुर्; D_7 G_1 न्यषी°. — [d]) B_2 शुद्धयोर्; B_5 स्वर्णयोर् (for श्लक्ष्ण°). Dn_2 मधुपीठयोः.

4 [a]) $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ सिंहासने (for शय्या°). $Ś_1$ K_1 शुद्धे; D_8 शुक्ले (for शुभ्रे). — [c]) D_7 प्रयाहि (for पृथापि). — [d]) K_1 सहस्ते.

5 [a]) $Ś_1$ K (except K_5) $D_{1.4}$ Ca (Cap as in text) सुधन्वा. $Ś_1$ विधुरो. Cv cites सुधर्मा विदुरः (as in text). D_7 S (except M_2) विदुरः सह(M_4 °दुः सुधर्मा)धौम्यश्च. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 ध(K_4 D_1 ज)नेश्वरः; B_5 D_4 च कौरव (for च कौरवः). — [c]) K_4 निषीदुर्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धृतराष्ट्रो यतो राजा ततः सर्व उपाविशन् ॥ ६
तत्रोपविष्टो धर्मात्मा श्वेताः सुमनसोऽस्पृशत् ।
स्वस्तिकानक्षतान्भूमिं सुवर्णं रजतं मणीन् ॥ ७
ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
ददृशुर्धर्मराजानमादाय बहु मङ्गलम् ॥ ८
पृथिवीं च सुवर्णं च रत्नानि विविधानि च ।
आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसंभारसंभृतम् ॥ ९
काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः ।
पूर्णकुम्भाः सुमनसो लाजा बर्हींषि गोरसाः ॥ १०
शमीपलाशपुंनागाः समिधो मधुसर्पिषी ।
स्रुव औदुम्बरः शङ्खास्तथा हेमविभूषिताः ॥ ११
दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्यः पुरोहितः ।
प्रागुदक्प्रवणां वेदीं लक्षणेनोपलिप्य ह ॥ १२
व्याघ्रचर्मोत्तरे श्लक्ष्णे सर्वतोभद्र आसने ।
दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि ॥ १३
उपवेश्य महात्मानं कृष्णां च द्रुपदात्मजाम् ।
जुहाव पावकं धीमान्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ १४
अभ्यषिञ्चत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । C. 12. 1457 B. 12. 40. 15 K. 12. 39. 15

---

6 [a]) K1 युयुत्सुं; D1 ययुत्सः. Ś1 सृंजयश्. D2. 3 तत्र (for चैव). —[d]) B5 पार्श्वे (for सर्वे). K2–4 V1 B D (except D1. 4. 7) Cap समाविशन् (Da1 °शेत्); Ca उपाविशन् (as in text).

7 K8 D4 om. 7[ab]. —[a]) M2 ततोपविष्टो (for तत्रोप°). —[b]) K2 स्तुताः; K5 स्वेत-; T2 M श्वेतान्. G2 M सुमनस[:] स्पृशत्. Ś1 K1 V1 B1 D7 T1 G1. 3. 4 [s]स्पृशन्; K2. 4 [s]दधत् (for ऽस्पृशत्). D1 श्वैताश्वः सुमनाः स्पृशेत् (sic). —[c]) K1 अक्षितां; M4 अक्षता; Ca °तान् (as in text). Cv cites भूमिं. —[d]) M4 सुवर्ण-. Cv cites सुवर्णं रजतं. V1 B D (except D1. 4. 7) मणिं.

8 [b]) K5 युधिष्ठिरं (for पुरोहितम्). —[d]) K2 बल- (for बहु).

9 [a]) N (except Ś1 D6) T G2–4 M1. 3 अभिषेच- (K1 °क)निकं. —[d]) D4 सर्वं (for सर्व-). K3 -संसार- (for -संभार-). K3 D2–4 M4 -संवृतं.

10 [a]) K1 Dn2 D2. 6 M4 कांचनोदुंबरास्. Ca cites औदुम्बराः. K5 कांचनास्ताम्रजास्तत्र. —[b]) D8 रजताः. —[c]) Ś1 पूर्व-; K5 Dn1 D4 पूर्णाः (for पूर्ण-). —[d]) Ś1 K4 T1 G3 गोरसः; V1 B D (except D1. 4. 7) गोरसं.

11 [a]) K3 D4 -पुल्लास-; V1 -खदिराः; D7 T G1. 3. 4 -पालाश- (T1 °शं); G2 M4 -समिधः (for -पुंनागाः). K2 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 श (B1. 5 Da1 स)मीपि (B2 Da1 °पै)प्पलपालाश-; K4 समीपलासपुष्पाणि. —[b]) G2 पृथक्च; M4 पालाश- (for समिधो). —[c]) K5 B1. 2. 5 श्रुच; D7 ध्रुव (for स्रुव). K4 D3 चौदुंबरः. K2–4 V1 B D (except D1. 4) S शंखस्. Ś1 K1 श्रु (K1 स्र)वतोदुंबरः शंखास्; D1 सौवर्णोदुंबराः शंखास्. —[d]) G2 हैम- (for हेम-). K4 V1 B (except B1) D (except D1. 4) S (except T2) -विभूषितः. — After 11, K5 ins.:

55* औदुम्बरं रत्नपीठं व्याघ्रचर्मोत्तरच्छदम् ।

12 [a]) M4 [अ]प्यनु- (for [अ]भ्यनु-). D8 दशार्हो- गाभ्यनुज्ञातस्. —[b]) D7 तथा (for तत्र). —[c]) K2 -प्रावणे; K3 V1 Da Dn D1–3. 5. 7. 8 T G M2 -प्रवणे (D1 °णं); B D6 -प्लवने (B2 °णे) (for -प्रवणां). D5 वेदी; D7 S (except T2 G2 M2) वेदिं. —[d]) K3 लक्षणैरुप-; K5 लेपनैरुप-; D4 लक्षणोरुप- (for °णेनोप-). K4 V1 B (except B3) Da2 Dn D2. 3. 5 -लिख्य; Da1 -लक्ष्य; D6 -लिप्य; M2 -लिह्य (for -लिप्य). K3. 5 V1 B (except B5) Da Dn D4. 6–8 S (except M1. 3) च (for ह).

13 [a]) K2. 3 V1 B D (except D1. 4. 7) शुक्ले (Da1 °भ्रे) (for श्लक्ष्णे). —[c]) M1. 3 दृषत्- (for दृढ-). —[d]) Da -समन्विते; M1 °र्पिते; M3 °र्चिते (for °त्विषि).

14 [a]) D4 उपवेशो. Ś1 K1 D1 महास्थाने; D7 T1 M1. 3. 4 °राजं (for °त्मानं). —[c]) G1 पालिकान् (for पावकं). — After 14, all MSS. (except Ś1 K1. 2) ins.:

56* तत उत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम् ।

[V1 B1. 2 Da1 D8 पूजितः; D7 S (except M1. 3), पूरितं (for पूजितम्).]

15 [a]) K1. 4 अभिषिंचत्; M1. 3 अभ्यषिंचन्. Da2 om. पृथ्व्याः. G1 M3 पृथ्व्यां. D8 अवाप्यं च पतिः पृथ्व्याः. —[c]) M1 धृतराष्ट्रं. D5 स (for च). M1. 3 राजर्षि (M3 °र्षीं). — After 15, K4. 5 V1 B D (except D1. 4. 7) ins.:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

C. 12. 1458
B. 12. 40. 16
K. 12. 39. 15

धृतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ १५
ततोऽनुवादयामासुः पणवानकदुन्दुभीः ।
धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मतः ॥ १६
पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयत् ।
वेदाध्ययनसंपन्नाञ्शीलवृत्तसमन्वितान् ॥ १७
ते प्रीता ब्राह्मणा राजन्स्वस्त्यूचुर्जयमेव च ।
हंसा इव च नर्दन्तः प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ॥ १८

युधिष्ठिर महाबाहो दिष्ट्या जयसि पाण्डव ।
दिष्ट्या स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महाद्युते ॥ १९
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २०
मुक्ता वीरक्षयादस्मात्संग्रामान्निहतद्विषः ।
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि पाण्डव ॥ २१
ततः प्रत्यर्चितः सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

57* समनुज्ञाय कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
पाञ्चजन्याभिषिक्तश्च राजामृतमुखोऽभवत् ।

[(L. 1) V_1 अनुज्ञातः स; B_1 समनुज्ञातः; Dn D_6 अनुज्ञातोथ. D_8 समनुज्ञातयः कृत्स्नाः (for the prior half). Da_1 भारत (for पाण्डवः). V_1 B_1 D_8 पांडवो (D_8 कृष्णेन) भ्रातृभिः सह (for the post. half). — (L. 2) B_1 पंचजन्याभिरक्तश्च (for the prior half). Ca अमृतमुखः (as above).]

16 ^{a}) T_2 [ऽ]न्ये (for ऽनु-). V_1 $D_{2.3.5}$ [ऽ]नुवादयामास. D_8 om. from वादया up to तां (in 17^a). —^{b}) K_3 $D_{4.7}$ S (except $M_{1.3}$) पटहानक- (for पणवानक-). K_1 Da D_2 -दुंदुभिः; $K_{2.3.5}$ $B_{1.5}$ Dn $D_{1.4.6.7}$ S -दुंदुभीन्. —^{c}) D_4 हि (for ऽपि).

17 D_8 om. पूजयामास तां (cf. v. l. 16). —^{b}) G_1 भूरिदक्षिणाः. —^{d}) K_4 ब्राह्मणाः. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ V_1 B_1 D_8 स्वस्त्यवाचयन्; $K_{3.5}$ B_3 (m as in text).$_4$ Dn_1 $D_{1.2.4.6}$ T_2 $M_{1.3.4}$ स्वस्ति वाच(D_1 °द)यन्; B_2 Da_1 G_1 M_2 स्वस्त्यवाचयत्; Da_2 स्वस्त्यवाचयः (for स्वस्ति वाचयत्). —^{e}) D_3 (m as in text) वृत्ता° (for वेदा°). —^{f}) $Ś_1$ K_1 शीलवृत्ति-; K_2 B_2 Da Dn $D_{6.8}$ धृति(D_6 °त)शील-; V_1 $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.5}$ वृत्तशील-; B_1 नीतिशील- (for शीलवृत्त-). D_7 $M_{1.3.4}$ -समाहितान् (for -समन्वितान्).

18 ^{a}) D_1 ब्रह्मणा. D_4 राज्ञि; D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ राज्ञः (for राजन्). —^{b}) B_2 Da स्वस्त्याह (Da °हुर्); D_7 स्वस्त्यंबु (for स्वस्त्यूचुर्). $K_{3.5}$ $D_{4.7}$ S (except T_2 G_2 M_2) जनमेजय (for जयमेव च). —^{c}) $K_{1.5}$ D_1 च (K_5 वि) नंदंतः; D_4 विनर्दंतः (for च न°). —^{d}) D_4 युधिष्ठिर.

19 ^{b}) D_7 S (except M_2) पार्थिव (for पाण्डव). —^{c}) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ प्राप्नोषि (for प्राप्तोऽसि). D_3 दिष्ट्या धर्मं प्राप्नुवंति.

20 ^{a}) K_3 गांजीव° (for गाण्डीव°). —^{b}) K_5 स (for च). M_2 पांडव. — K_2 om. 20^c–22^b. —^{d}) Da_1 पांडव. — After 20, T_2 ins.:

58* रथैः कुशलिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः ससुहृज्जनः ।
लोकनाथस्य कृष्णस्य प्रसादाद्भरतर्षभ ।
विजित्य शत्रूनखिलान्प्रजा धर्मेण रञ्जयन् ।
शाश्वतं सवनद्वीपां परिपालय मेदिनीम् ।

21 K_2 om. 21 (cf. v. l. 20). —^{a}) $Ś_1$ वीरद्विपाद्; K_1 °श्रिषाद् (for °क्षयाद्). $K_{3.5}$ Dn D_6 तस्मात् (for अस्मात्). —^{b}) V_1 B Dn $D_{2.3.5.6}$ विजितद्विषः; Da हि जित°; D_8 वितमद्विषाः (sic). —^{c}) K_5 V_1 B D (except $D_{1.4.7}$) T_1 G_{1-3} -कार्याणि (for -कालानि). —^{d}) T_1 पार्थिव; $M_{1.3.4}$ भारत (for पाण्डव). K_5 V_1 B D (except $D_{1.4.7}$) कुरु सर्वाणि भारत.

22 K_5 D_8 om. (hapl.) 22. K_2 om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). —^{a}) G_1 प्रतर्पितः (for प्रत्यर्चितः). —^{c}) K_1 (*sec. m.*) महीं; K_3 Dn_2 $D_{4.7}$ T G महा- (for महद्). — After 22, T_2 ins. a passage given in App. I (No. 5).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४१

वैशंपायन उवाच ।
प्रकृतीनां तु तद्वाक्यं देशकालोपसंहितम् ।
श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजाथोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ १
धन्याः पाण्डुसुता लोके येषां ब्राह्मणपुंगवाः ।
तथ्यान्वाप्यथ वातथ्यान्गुणानाहुः समागताः ॥ २
अनुग्राह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः ।
यत्रैवं गुणसंपन्नानस्मान्ब्रूथ विमत्सराः ॥ ३
धृतराष्ट्रो महाराजः पिता नो दैवतं परम् ।
शासनेऽस्य प्रिये चैव स्थेयं मत्प्रियकाङ्क्षिभिः ॥ ४
एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत् ।
अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ॥ ५
यदि चाहमनुग्राह्यो भवतां सुहृदां ततः ।
धृतराष्ट्रे यथापूर्वं वृत्तिं वर्तितुमर्हथ ॥ ६
एष नाथो हि जगतो भवतां च मया सह ।
अस्यैव पृथिवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्व एव च ।
एतन्मनसि कर्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम ॥ ७ C. 12.1474 B.12.41.8 K 12.40.8

Colophon om. in D6. —*Sub-parvan :* Ś1 K1. 4. 5 V1 B D (except Dn2 D4. 8 ; D6 om.) S (except G3. 4) राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 युधिष्ठिराभिषेचनं ; K1. 3. 4 V1 B0-4 D (except D1. 8 ; D6 om.) S युधिष्ठिरा(T1 धर्मपुत्रा)भिषेकः ; K2 B6 युधिष्ठिरराज्याभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K5 B4 Da1 Dn1 D7 S 40 (as in text) ; D2. 8 38. — *Śloka no. :* Dn1 24.

41

1 D8 om. the ref. D6 om. 1. —[a]) K5 V1 B D (except D4. 7 ; D6 om.) च (for तु). —[b]) K4 ·कालोपि (for ·कालोप·). K1 V1 B D (except D1. 4. 7 ; D6 om.) T G M2 ·बृंहितं (for ·संहितम्). Ca cites उपसंहितम् (as in text). —[c]) G1 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). —[d]) K1. 3. 5 चोत्तरं ; V1 B0-3. 5 Da Dn2 D2. 3. 5. 7 सोत्तरं ; B4 Dn1 सोंतरं ; D1 ह्युत्तरं ; D4. 8 सत्वरं ; G1 [अ]धोत्तरं (for [अ]थो°). K1 समभाषत ; K3 G3 प्रत्य(G3 °ति)पद्यत.

2 Before 2, T1 G ins. युधिष्ठिर उवाच. —[a]) K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नूनं ; D7 राज्ञा ; T1 तावद् ; T2 G M1. 3. 4 राजन् ; M2 सर्वे (for लोके). —[b]) B1 येषां पांडव ब्राह्मणाः. —[c]) K1. 5 D4. 7 T1 G M1-3 तथ्या(G1 °स्था)न्वा यदि ; V1 तथ्यांस्तानथ ; B2 तथ्यांस्तथाथ ; Da2 corrupt ; D1. 2 तथात्व(D1 °न्वा)·प्यथ (for तथ्यान्वा°). Da1 corrupt ; M4 तथ्यं वा यदि वातथ्यं. —[d]) B1 M2 समावृ(M2 °हि)ताः ; Da °गतं ; D7 समं गताः.

3 [c]) K1-3. 5 B1. 2. 5 Dn D2. 4. 6. 8 यदेवं ; K4 M1. 3 यत्रैव ; B0. 4 यदैवं ; Da1 यदेव (for यत्रैवं). —[d]) K V1 B0. 1. 3 (marg. ; also as in text). 4 Dn2 D1. 4. 8 G2 M ब्रूत. Da1 विमत्सरान्.

4 [a]) Dn2 D8 महाराज. D4 om. from राजः up to दर्थं (in 5[a]). —[b]) Ś1 D1 पूतात्मा ; K5 Dn D2. 3. 5. 6 पिता मे (for पिता नो). D8 तं नो दैववतं परं. —[c]) Ś1 शासनस्य (for °नेऽस्य). —[d]) K1 मे प्रिय· ; B0. 4. 5 मत्प्रीति· (for मत्प्रिय·).

5 D4 om. एतदर्थं (cf. v. l. 4). —[a]) D7 राजानं (for जीवामि). —[c]) B2 Da D3 तस्य (for अस्य). —[d]) Da1 अतेंद्रयाः (sic) (for अतान्द्रिणा).

6 [a]) K4 D3. 4. 7. 8 S वाहन् ; Da वायम् (for चाहम्). D8 अनुग्राह्हो. —[b]) G2 भवतं (for भवतां). K1 सुहृदो भवतस् ; K3. 5 D4 सुहृदां भवतां (by transp.). Da1 सुहृदं ; D1 सुदह्यं ; D7 सुकृतां (for सुहृदां). K1. 2 V1 B D (except D1. 7) G2 तथा (for ततः). —[c]) K1. 5 G1 धृतराष्ट्रो (K5 °ष्ट्रं). —[d]) K1. 3 D4 वृत्त्या ; V1 वृत्तं (for वृत्तिं). K2. 4 वर्तयता(K4 °यिथा)नघाः (for वर्तितुमर्हथ). G1 अर्हति.

7 [a]) B2 नाथोस्य. Ś1 K4 B1 D3. 5. 7 G3. 4 जगतां. V1 य एष नाथो जगतो. —[b]) Dn2 भवंतां. —[c]) K1 अस्येयं (for अस्यैव). K2. 4 जगती (for पृथिवी). B2 Da सर्वा (for कृत्स्ना). D7 S (except M2. 4) अस्य प्रसादे पृथिवी. —[d]) M4 पूर्वे (for सर्वे). D7 T2 G1 हि ; T1 G2-4 ह (for च).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

C. 12. 1474 B. 12. 41. 8 K 12. 40. 8

अनुगम्य च राजानं यथेष्टं गम्यतामिति ।
पौरजानपदान्सर्वान्विसृज्य कुरुनन्दनः ।
यौवराज्येन कौरव्यो भीमसेनमयोजयत् ॥ ८
मन्त्रे च निश्चये चैव षाड्गुण्यस्य च चिन्तने ।
विदुरं बुद्धिसंपन्नं प्रीतिमान्वै समादिशत् ॥ ९
कृताकृतपरिज्ञाने तथायव्ययचिन्तने ।
संजयं योजयामास ऋद्धमृद्धैर्गुणैर्युतम् ॥ १०
बलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा ।
नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मिणामन्ववेक्षणे ॥ ११
परचक्रोपरोधे च दृप्तानां चावमर्दने ।
युधिष्ठिरो महाराजः फल्गुनं व्यादिदेश ह ॥ १२
द्विजानां वेदकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव हि ।
धौम्यं पुरोधसां श्रेष्ठं व्यादिदेश परंतपः ॥ १३
सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विशां पते ॥ १४
यान्यानमन्यद्योग्यांश्च येषु येष्विह कर्मसु ।
तांस्तांस्तेष्वेव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः ॥ १५
विदुरं संजयं चैव युयुत्सुं च महामतिम् ।

---

8 a) K1.3.5 D1.4 अनुमान्य; D2.3.7 S °ज्ञाप्य (for °गम्य). K2.4 तु (for च). K3 वरजो (for राजानं). V1 B Da Dn D5.6.8 अनुज्ञाप्याथ तान्राजा. — b) K1.5 यथेच्छं. D2.3.5 इह (for इति). — c) D1 पौरा (for पौर-). K1 -जानपदां. K1 मुख्यां; D4 मुख्यान् (for सर्वान्). — d) K1 विचार्य (for विसृज्य). V1 पांडुनंदनः; B1 M4 कुरुनंदन. — e) K1.3.4 D4 यौवराज्ये च. K2 Dn D2.3.5.6 कौंतेयं; V1 B Da D7.8 S कौरव्यं (V1 M1.3 °व्य) (for कौरव्यो).

9 a) Bo मंत्रेण; Da1 मंत्रश्च; Da2 M1.3 मंत्रस्य. D1 चिंतने (for निश्चये). G2 तस्मिन् (for चैव). — b) Da1 T G1.3.4 षड्गुणस्य; D2 षाड्गुणस्य; G2 गुणस्यापि. V1 Da1 D7 T G विचिंतने (Da1 °येत्; T1 °ये); Da2 विक्षितते (sic); D1 न निश्चये (for च चिन्तने). — Da1 repeats 9^{cd} after 10^{ab}. — c) K1 प्रीतिसंपन्नः (for बुद्धिसंपन्नं). — d) K5 V1 B D (except D1.4) S स (for वै). K1 विनियोजयत् (for वै समादिशत्). K3 D4 न्ययोजयत्; Da समाविशत्; D7 उपादि° (for समादि°).

10 a) Da कृताकृत्यपरि(Da2 °तप)ज्ञाने. — b) K5 K5 तथा च (for तथाय-). M2 -दर्शने (for -चिन्तने). — After 10^{ab}, Da1 repeats 9^{cd}. — c) G1 संजयां. — d) K2 V1 B Da Dn D2.3.5–8 वृद्धं सर्व-; K3.5 D4 T2 M2 वृद्धमृद्धैर्; K4 वृद्धं वृद्धं; D1 वृद्धं वृद्धैर्; T1 G2–4 दृढं वृद्धैर् (G2 °द्धि-); G1 दृढमृद्धैर्; M1.3.4 वृद्धं वृद्धैर् (for ऋद्धमृद्धैर्). K3.5 D4 युतं गुणैः (by transp.); D6 -गुणैर्वृतं. K1 वृद्धमृद्धियुतं गुणैः.

11 a) Da1 परिणामे. G1 om. च. — b) K4 *क्तवेतनयोस्तथा (corrupt); T2 भक्तवेतनिके तथा. — Da1 repeats 11^{c} after 12^{ab}. — c) V1 M1.3.4 चादिशद्; D7 T2 प्रेषयद्; T1 G M2 प्रादिशद् (for व्यादि°). — d) All MSS. (except Ś1 K2 D1) कर्मणां (G1 °णा). K1.3.5 V1 B Dn D2–8 T G2–4 M चान्ववेक्ष(Dn2 °ष)णे; Da1 G1 चा(G1 ना)न्ववेक्षणे; Da2 चान्ववेक्षसे; D1 अनुवीक्षणे (for अन्ववे°).

12 a) K1 परचक्रोपमर्दे च; Dn2 °रोधेन; G1 परिचक्रोपरोधे च. — b) K2.4.5 V1 B1.2 Da Dn D2.6.8 दुष्टानां; D7 दृष्टानां; M2 युक्तानां (for दृप्तानां). D1.7 T G om. च. Dn1 विमर्दने (for [अ]वम°). — After 12^{ab}, Da1 repeats 11^{c}. — c) Ś1 K1.4 G2 महाराजा; K2.3 Dn D2.7.8 T2 G3.4 M1.3 °राज. — d) Some MSS. फाल्गुनं. Dn1 चादिदेश; D7 प्रादि°.

13 K3 om. 13. — a) Bo.2–5 (B4.5 marg.; also as in text) Da Dn T2 G1.2 देवकार्येषु; D8 वेदकार्ये च (for °र्येषु). K1.5 D4 द्विजदैवतकार्येषु. — b) K1 D4 अग्निकार्येषु (for कार्येष्वन्येषु). B D (except D1.7) T1 G3.4 M1–3 ह (for हि). — d) K2 V1 B D (except D1.4.7) नित्यमेव समादिशत्.

14 Bo om. (hapl.) 14^{ab}. — a) Da2 सहदेव (for °देवं). — d) V1 सर्वारंभे; B1 शरीरस्थो; M सर्वावस्थं (for °वस्थो). K1 सर्वावस्थासु भारत.

15 a) K1 D2 योन्यान्; K5 M3 येन्यान्; M2.4 अन्यान् (for यान्यान्). K1 अन्यांश्च; D7 S अमात्यान् (for अमन्यद्). D1 योगाश्च; D7 अन्यांश्च; G2 योधांश्च (for योग्यांश्च). Da1 यान्यान्यमन्ययोग्यांश्च — b) K1 D4.7 T1 G M [अ]थ; K4 [अ]ह; T2 [अ]धि- (for [इ]ह). — D6 reads 15^{c}–16^{a} twice. — c) D7 श्रेष्ठेषु; G1.2 च तेषु; M1.3 एवाथ (for तेष्वेव). T1 G3.4 तांस्तांस्तेषु युयुजे (sub-metric).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अब्रवीत्परवीरघ्नो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १६
उत्थायोत्थाय यत्कार्यमस्य राज्ञः पितुर्मम ।
सर्वं भवद्भिः कर्तव्यमप्रमत्तैर्यथातथम् ॥ १७
पौरजानपदानां च यानि कार्याणि नित्यशः ।
राजानं समनुज्ञाप्य तानि कार्याणि धर्मतः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता मृधे ।
श्राद्धानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ॥ १
धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्ध्वदेहिकम् ।
सर्वकामगुणोपेतमन्नं गाश्च धनानि च ।
रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायशाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु कर्णस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यां हैडिम्बस्य च रक्षसः ॥ ३
विराटप्रभृतीनां च सुहृदामुपकारिणाम् ।
द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ ॥ ४ C. 12. 1490 B. 12. 42. 5 K. 12. 41. 4

— d) D_7 T_1 $G_{1.3}$ प्रियमाणो.

16 a) Da_1 सैव; D_4 चेव (for चैव). — b) V_1 B_5 D_7 महामतिः; $B_{0.2}$ Da D_2 T G_2 महीपतिः; B_1 Dn_2 D_3 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3.4}$ महीपतिं. — c) $D_{2.3.5}$ पृथिवीपालो; D_7 T G M_2 परमप्रीतो (for परवीरघ्नो). — d) Da धर्मार्थी (for धर्मात्मा).

17 a) Dn_1 T_2 G_1 M_2 तत्; Dn_2 D_6 सत्- (for यत्). D_8 युक्ताय (for यत्कार्यम्). — b) B_3 (marg. as in text).4 $D_{2.3.5}$ कार्यं (for राज्ञः). — c) K_1 $D_{1.4}$ सर्वैर् (for सर्वं). — d) D_8 अप्रमत्तं; Ca °मत्तैः (as in text). Dn_2 D_8 यथायथं; D_7 T G_4 M य(D_7 त)था मया; G_{1-3} यथा मम (for यथातथम्).

18 b) $K_{1.5}$ Da कर्माणि (for कार्याणि). $K_{1.3.5}$ D_4 भागशः; Dn $D_{2.3.6}$ सर्वशः (for नित्यशः). — c) Da_2 राजानां (sic). K_1 -ज्ञाय; D_7 T_1 G -प्राप्य (for -ज्ञाप्य). — d) K_3 $B_{2.4}$ $D_{3.5}$ कर्माणि; Dn_2 सर्वाणि (for कार्याणि). $K_{3.5}$ D_4 भारत; V_1 B Dn $D_{2.3.5.8}$ भागशः; Da नित्यशः; D_6 सर्वशः; D_7 सर्वतः (for धर्मतः).

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{2.4.5}$ V_1 Da Dn $D_{2.3.5-7}$ T $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* $Ś_1$ B_3 Da Dn_2 D_6 M_2 भीमसेनराज्या($Ś_1$ °ज्य)भिषेकः; K_1 B_1 भीमराज्या°; $K_{2.4}$ युधिष्ठिराभिषेकः; K_3 V_1 $B_{0.4.5}$ D_{2-5} भीमयौवराज्याभिषेकः; Dn_1 अधिकारनियमः; D_7 राज्याभिषेकः; T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ राज्याधिकार($M_{1.3}$ अधिकार)विभागः; G_2 भीमाद्यधिकारप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 $B_{1.4}$ Da_1 Dn_1 D_7 S 41 (as in text); B_2 42; $D_{2.3}$ 39. — *Śloka no.:* Dn_1 19.

42

1 D_8 om. the ref. — b) M_4 transp. हता and मृधे. K_3 Dn D_6 युधि; G_1 वधे (for मृधे). K_1 ज्ञातीनां संयतात्मनां. — d) Da D_1 पृथक्पृथग् (for तेषां पृ°).

2 a) D_7 तदा; T_2 तथा (for ददौ). K_5 तत्र (for राजा). — b) Da_1 पौत्राणाम्. $Ś_1$ T_2 और्ध्वदैहिकं; K_5 °देहिके. — c) Dn_2 सर्व (for सर्व°). $Ś_1$ D_1 -गणोपेतम् (for -गुणो°). — d) Da युधिष्ठिर (for धनानि च). — ef) $K_{3.5}$ D_4 transp. विचित्राणि and महार्हाणि.

3 ab) $B_{3.4}$ $D_{2.3.5}$ M_4 च (for तु). All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1) transp. कर्णस्य and द्रोणस्य. D_2 तु (for च). — Da om. 3cd. — c) $K_{2.4}$ धृष्टद्युम्नस्याभिमन्यो (K_2 °न्योर्); $K_{3.5}$ $D_{4.7}$ S द्रौपदेयाभिमन्यूनां. — d) K_1 हिडिंबस्य; K_3 $D_{4.8}$ G_1 हैडंब(D_3 °भ)स्य. D_3 भेदयोः (for रक्षसः).

4 a) D_8 विष्णुराटप्रभृतीनां. — b) D_3 वसुदाम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

C. 12. 1490 B. 12. 42. 5 K. 12. 41. 5 ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगेकैकमुद्दिशन् ।
धनैश्च वस्त्रै रत्नैश्च गोभिश्च समतर्पयत् ॥ ५
ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति सुहृज्जनः ।
उद्दिश्योद्दिश्य तेषां च चक्रे राजौर्ध्वदैहिकम् ॥ ६
सभाः प्रपाश्च विविधास्तडागानि च पाण्डवः ।
सुहृदां कारयामास सर्वेषामौर्ध्वदैहिकम् ॥ ७
स तेषामनृणो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यताम् ।
कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ८
धृतराष्ट्रं यथापूर्वं गान्धारीं विदुरं तथा ।
सर्वांश्च कौरवामात्यान्भृत्यांश्च समपूजयत् ॥ ९
याश्च तत्र स्त्रियः काश्चिद्धतवीरा हतात्मजाः ।
सर्वास्ताः कौरवो राजा संपूज्यापालयद्घृणी ॥ १०
दीनान्धकृपणानां च गृहाच्छादनभोजनैः ।
आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः ॥ ११
स विजित्य महीं कृत्स्नामानृण्यं प्राप्य वैरिषु ।
निःसपत्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

(for सुहृ°). — ^{c}) Da_2 द्रुपदं; Dn_2 द्रुपदो (for द्रुपद-). — ^{d}) Dn_2 D_1 द्रौपद्यां.

5 ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_1 एकैकमु(D_1 °म)द्वहन्; $K_{2.4}$ °मादिशन् (K_4 °त्); $M_{1.3}$ °शोद्दिशन् (for °मुद्दिशन्). — ^{c}) D_1 transp. च and वस्त्रैः. $K_{2.4}$ transp. वस्त्रैः and रत्नैः. $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-8} S धनै (B_0 Dn_1 $M_{1.3.4}$ °न-) रत्नैश्च गोभि(V_1 भोगै)श्च. — ^{d}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S वस्त्रैश्च (for गोभिश्च). $Ś_1$ B_3 समतर्पयन् (B_3 °र्प्ययत्); $K_{2.4}$ समपूजयत् (K_4 °न्); V_1 स समर्पयत्.

6 ^{a}) B_2 चैव; D_4 चास्य (for चान्ये). — ^{b}) $Ś_1$ °ज्जनाः (for °ज्जनः). — ^{c}) K_5 D_4 हि (for च). T_2 उद्दिश्य तेषां च तदा. — ^{d}) $K_{1.4}$ राजोर्ध्वदैहिकं; $K_{2.3}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ S (except T_2) राजौ(K_2 D_7 °जो)र्ध्वदेहिकं.

7 K_3 D_4 transp. 7 and 8. V_1 reads 7 on marg. — ^{a}) K_1 स ताः (for सभाः). K_5 समाश्रयाश्च (for सभाः प्रपाश्च). D_1 G_1 प्रभाश्च (for प्रपाश्च). Ca cites प्रपाः (as in text). — ^{b}) $Ś_1$ K_4 $D_{1.8}$ तडाकानि; K_3 B_{2-4} Dn_1 $D_{3.5.7}$ T G $M_{1.2.4}$ तटाकानि; K_5 तरणानि; M_3 ताटकानि (for तडागानि). — ^{d}) Dn_2 स तेषाम् (for सर्वेषाम्). $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S और्ध्वदेहिकं (V_1 °के; D_2 °कै); D_4 ऊर्ध्वदेहिके. $Ś_1$ K_1 चक्रे राजौ(K_1 °जो)र्ध्वदैहिकं (= 6^d); D_1 चक्रे चैवोर्ध्वदैहिकं.

8 K_3 D_4 transp. 7 and 8. D_7 om. 8^{ab}. — ^{a}) D_2 $G_{2.3}$ सर्वेषाम् (for स तेषाम्). — ^{b}) K_1 Da वाच्यतां; $M_{1.3}$ [अ]द्याच्यतां (sic) (for [अ]वा°). — ^{d}) D_2 धर्मेन (for धर्मेण). K_5 धर्मेण पालयन्महीं.

9 D_7 om. 9–10; D_8 om. 9. — ^{b}) K_4 D_2 गांधारी. D_1 विदुरांस् (for विदुरं). — ^{c}) V_1 om. च. $K_{2.3.5}$ B_1 Dn D_6 कौरवान्मान्यान्; D_1 T_2 °वामात्य- (for °मात्यान्). — ^{d}) D_4 स (for च). $Ś_1$ भृत्यान्सममपूजयन्; K_1 भृत्यांस्सममपूजयत्; K_3 भृत्यान्समरपूजयन्; T G M_2 वृत्त्या च समपू(M_2 °यो)जयत्; $M_{1.3.4}$ वृत्त्या समम(M_4 स सम)पूजयत्.

10 D_7 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) G_3 यत्र (for तत्र). — ^{b}) K_1 महात्मजाः; $M_{1.3}$ हतप्रजाः (for हतात्मजाः). — Da_1 repeats 10^{cd} after 11. — ^{c}) D_4 कौरवौ. — ^{d}) K_1 पालयद्; D_6 [अ]पालयन् (for °यद्). G_{1-3} प्रजाः (for घृणी).

11 ^{a}) Dn D_6 नीचांध-; D_4 M_2 दीनानां (for दीनान्ध-). — ^{c}) M_2 आनृशंसपरो राजा. — ^{d}) Dn_1 [अ]नुग्रहः. B_1 प्रभुं; $D_{2.3.5}$ विभुः (for प्रभुः). — After 11, Da_1 repeats 10^{cd}.

12 ^{a}) K_1 D_2 निर्जित्य; K_4 निर्दित्य (for विजित्य). — ^{b}) Da_1 आनृणां. K_4 चाप्यवैरिषु; D_7 T G प्राप्य वै नृपु.

Colophon. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ $K_{1.2.4.5}$ V_1 B Dn $D_{1.3.5.8}$ T_2 G_2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* D_7 K_3 V_1 B (except B_1) Da Dn D_{2-6} श्राद्धक्रिया; $M_{1.3}$ ऊर्ध्वदेहकरणं; T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 और्ध्वदैहिककरणं; °देहिकं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_2 $K_{2.5}$ $B_{1.4}$ Da_1 Dn D_7 S 42 (as in text); 43; $D_{2.8}$ 40. — *Śloka no.* : Dn_1 12.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४३

वैशंपायन उवाच ।

अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः ।
दाशार्हं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलिः शुचिः ॥ १
तव कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च ।
बुद्ध्या च यदुशार्दूल तथा विक्रमणेन च ॥ २
पुनः प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिंदम ॥ ३
त्वामेकमाहुः पुरुषं त्वामाहुः सात्वतां पतिम् ।
नामभिस्त्वां बहुविधैः स्तुवन्ति परमर्षयः ॥ ४
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ ५
अदित्याः सप्तरात्रं तु पुराणे गर्भतां गतः ।
पृश्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगं त्वां वदन्त्यपि ॥ ६
शुचिश्रवा हृषीकेशो घृतार्चिर्हंस उच्यसे ।
त्रिचक्षुः शंभुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च ॥ ७
वराहोऽग्निर्बृहद्भानुर्वृषणस्तार्क्ष्यलक्षणः ।
अनीकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रमः ॥ ८
वाचिष्ठ उग्रः सेनानीः सत्यो वाजसनिर्गुहः । C. 12. 1507 B. 12. 43. 9 K. 12. 42. 9

43

1 D3 M4 om. the ref. — ^{a}) Da1 D2. 3. 8 महाराजो (Da1 °ज्ञो). — ^{c}) D1. 7 दशार्हं. K3 om. (? hapl.) from शार्हं up to यदु (in 2^{c}). — G1 om. (hapl.) 1^{d}–3^{c}. — ^{d}) Da1 प्रांजलिं.

2 K3 om. up to यदु; G1 om. 2 (cf. v. l. 1). Before 2, T1 G2–4 ins. युधिष्ठिरः. — ^{b}) D7 T G2–4 M2. 4 बलेन च नयेन च. — D7 T G2–4 M2 transp. 2^{cd} and 3^{ab}. — ^{c}) K2 युधि; M1. 3. 4 नर- (for यदु-). — ^{d}) K5 वै विक्रमेन (for विक्रमणेन).

3 G1 om. 3^{abc} (cf. v. l. 1). D7 T G2–4 M2 transp. 2^{cd} and 3^{ab}. — ^{d}) D4 G1 अरिंदमः.

4 ^{a}) Ca एवं (for एकम्). — ^{b}) K4 सर्वज्ञं; Da त्वमाहुः (for त्वामाहुः). K5 D7 S सर्वतो-; Dn2 Ca सत्वतां (for सात्वतां). K5 V1 B1. 2 Da Dn2 D6 T1 G M1–3 Ca -गतिं; D7 T2 दिशि; M4 -गतं (for पतिम्). — ^{c}) Ś1 K1. 4 D1 सामभिस् (for नाम°). G1 त्वं; M2 त्वा. — ^{d}) K3 V1 B0–4 D (except D1) T1 G M1. 3. 4 प्रयता द्विजाः (Dn2 °जैः). B5 M2 बहु(B5 विवि)धा द्विजाः; T2 प्रणयाद्द्विजाः (for परमर्षयः).

5 ^{c}) D7 S शर्व (for कृष्ण). — ^{d}) G1 वैकुंठः. K3. 5 D4 परमेश्वर (for पुरुषोत्तम).

6 ^{a}) Ś1 (by corr.) K B1 D6. 8 G1. 2 M आदित्याः; Dn2 T2 आदित्यः. K2–5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 सप्तधा त्वं; D7 सप्तरात्रा; T2 °रात्रस्; M2 सर्वरात्रं (for सप्त°). D4 च; D7 S त्वं (G1 त्वा; G3. 4 त्वां) (for तु). — ^{b}) V1 Dn2 D7 T2 पुराणो; B1 प्रधाने. G1 धर्मतां (for गर्भतां). K1 D1 गताः. — ^{c}) K4 वृष्णि- (for पृश्नि-). — ^{d}) K1 त्रियुगे; Ca त्रियुगं (as in text). G3 M2. 4 त्वा (for त्वां). B5 वदन्नपि; Da1 वदत्यपि (for वदन्त्यपि).

7 ^{a}) D4 श्रुतश्रवा; D5 शुचिः श्रुत्वा; G1 शुशुश्राव (for शुचिश्रवा). K1 हृषीकेषो; M4 °केश. — ^{b}) V1 B0. 2. 3. 5 Da Dn1 D3. 5. 7 घृताचिर्; M3 हृताचिर् (for घृता°). D7 हास; D3 हर (for हंस). K V1 B0. 2–4 D (except D4. 5) S उच्यते. — ^{c}) D7 S नृ(T2 G2 न)चक्षुः (for त्रिच°). Da1 शांभुर्. K1 एव; M2 ईशस् (for एकस्). — ^{d}) D7 S (except M1. 2) मृदुर् (for विभुर्). V1 दामोदरोपि वा; D2 °दरः प्रभुः (for °दरोऽपि च).

8 ^{a}) Da2 वराहोपि; D7 T G वरुणोग्निर्; D3 M4 वराहा(M4 °हों)ग्निर् (for वराहो°). — ^{b}) K3 B1 D4 धिषणस् (B1 °णं); K5 B0. 2 Dn D5 वृषभस्; Da त्रिषणस्; D8 बृह° (for वृष°). K1 तार्क्ष-; D1 G1 ताक्ष्य-; D8 ताक्ष- (for तार्क्ष्य-). Ca cites तार्क्ष्यं. — ^{c}) Ś1 K1 D1 अने(D1 °नै)कसाहः; D7 अनीकसाक-; G1 M अनेकशाखः (G1 °ख-) (for अनीकसाहः). — ^{d}) V1 पराक्रमः (for उरु°).

9 ^{a}) K1 वाछिष्ट; K2. 5 B0. 2–4 Dn D2. 3. 5 वरिष्ठ (K5 °ष्टः); K3 B3 (marg.) Da D4. 8 वासि(Da1 °सी)ष्ठ; K4 रोचिष्ठ; V1 वाशिष्ठ; B1. 5 D6

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1507
B. 12. 43. 9
K. 12. 42. 9

अच्युतश्च्यावनोऽरीणां संकृतिर्विकृतिर्वृषः ॥ ९
कृतवर्मा त्वमेवाद्रिर्वृषगर्भो वृषाकपिः ।
सिन्धुक्षिदूर्मिस्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिवृदच्युतः ॥ १०
सम्राड्विराट् स्वराड्चैव सुरराड्धर्मदो भवः ।
विभुर्भूरभिभूः कृष्णः कृष्णवर्त्मा त्वमेव च ॥ ११
स्विष्टकृद्भिषगावर्तः कपिलस्त्वं च वामनः ।
यज्ञो ध्रुवः पतंगश्च जयत्सेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२
शिखण्डी नहुषो बभ्रुर्दिवस्पृक्त्वं पुनर्वसुः ।
सुबभ्रुरुक्षो रुक्मस्त्वं सुषेणो दुन्दुभिस्तथा ॥ १३
गभस्तिनेमिः श्रीपद्मं पुष्करं पुष्पधारणः ।

वशिष्ठ; D1.7 वावि(D7 °ह्वि)ष्ठ; T1 G3.4 वाचीष्ट; G1 M1.3.4 वाचिष्ट (for वाचिष्ठ). Ś1 K Bo.1 Dn2 D1.2.4.6–8 T2 G2 M2 उग्र॰; Dn1 उरु॰ (for उग्रः). Dn2 D4 G1 सेनानी (G1 °निः); D1 सीनानीः (sic). —b) Ś1 K1 वाजिसनिर्; D2 राजसनिर्; Ca वाज॰सनिर् (as in text). Bo.3–5 D6 G3 गुणः; Dn2 गुरुः (for गुहः). D7 सत्यो वाचमुनिर्गुहः; D8 मतो वाल्मनिर्गुणः. —c) Ś1 श्यावनो; B1.3 D7 T1 G1.3.4 M1.3.4 च्यवनो (for च्यावनो). K5 वीरः; D8 राजा (for ऽरीणां). Da1 अच्युतस्यावनोरीणां. —d) Ś1 सकृ॰तिर्; K1.2 संस्कृति॰; K3 B1–5 Da D2.3.5 संस्कृतो; V1 Bo Dn D6.8 M1.3.4 संस्कृतिर्; D7 संह्वतिर्; T2 G2 सुकृतिर् (for संकृ°). K4 विकृतिव्ययः; B2 Da प्रकृतिविधिः; S (except M2.4) प्रकृतिर्विभुः (G4 °र्वृषः) (for विकृतिर्वृषः). K2 Bo D8 विषः (for वृषः).

10 a) K1 कृष्णवन्मा; K2–5 Dn1 D2.3 M कृष्ण॰वर्मा (D8 °र्म्मे); V1 ऊर्ध्वधर्मस्; B Da Dn2 D6–8 T G1.3.4 ऊर्ध्ववर्मा (G1 °वात्मा); D4 कृष्णं वर्त्मा; D5 कृष्णधर्मस्; G2 ऊर्ध्वात्मा त्वं (for कृतवर्मा). K3 च मेवादिर्; B2 त्रिवम्योत्रिर्; Da त्रिवर्त्मादि (Da2 °दिर्) (for त्वमेवाद्रिर्). K1 V1 D2.3.5 [अ]ग्निर्; K5 Dn2 D4.7.8 S [आ]दिर्; Bo.1.4.5 [अ]त्रिर् (for [अ]॰द्रिर्). —b) K5 वृषकर्मा; V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 वृषद(B3 °षाद्)र्भो; D7 S वृषपर्वा (M4 °र्वे॰) (for °गर्भो). Da महाकपिः; M3.4 वृषाकविः (for °कपिः). —c) K1 सिंधुक्षिदूर्मि॰; K2 Da2 Dn1 D2.5 सिंधु॰र्विधर्मस्; K3 सिंधुस्त्रिरूर्मिस्; K4 सिंधूक्षधूर्मिस्; K5 सिंधुस्त्रिमूर्तिस्; V1 Bo.2–5 D3.6.7 सिंधुर्विदु(D6 °दू)॰र्मिस्; B1 सिंधुर्वितुमं; Da1 सिंधुर्विद्वस्त्रे; Dn2 D8 T2 सिंधुर्विधूमस; D4 सिंधुस्त्रिधार्मिस्; T1 G सिंधु॰र्विधूर्मिस; M सिंधुर्विडूर्मिस (for सिंधुक्षिदू°). K1 त्रिककु॰; K2–5 V1 Bo.2–5 Da2 Dn D2–5.7.8 T1 G M2 त्रिककुप्; B1 त्रिचक्षुस्; Da1 ककुभिस् (for त्रिक॰कुत्). —d) D7 त्रियामा; T2 क्षधामा (for त्रिधामा). K2.5 V1 B D (except D1.4.7) त्रि(D8 तृ)दिवा॰(B4 °वो)च्युतः.

11 a) T2 साम्राड् (for सम्राड्). K5 V1 B1.3 Dn D2.3.5.6.8 सुराड्; G1 स्वरात् (for स्वराड्). Ś1 (orig.) K1 स प्रावृड्राट्स्वन(K1 °र)श्चैव; Ś1 (by corr.) सम्रा॰ड्राट्सुराट्चैव (submetric). —b) Ś1 K1 धर्मदोद्भ(Ś1 °ह)वः; K5 °दो भव (for °दो भवः). K2.4 सुराड्॰धर्मगुहो भवः; V1 Bo.1.3–5 Dn D2–6.8 सुरराजो भवोद्भ(B1 °वो भ॰; D2 °वद्भ)वः; B2 सुरराड्भूसुरो॰द्भवः; Da वसुराड्भूर्भुवो भुवः; D1 ब्रह्मराड्यो भवो भवः; D7 T G1.2.4 स्व(D7 T सु)राड्(D7 om. ड्)भूतमयो भवः; G3 सुराण्मरुतयो भव. —c) T2 विभूतिर्; G4 हभुर्भूर् (sic) (for विभुर्भूर्). K1 D1 अधिभूः; K2.3.5 B4 अतिभूः; D2.3 अत्रिभूः (for अभिभूः). D4 कृष्ण. V1 B1 D8 विभुर्भू(B1 भूवि भू)रविभुः कृष्णः.

12 a) B3.4 स्वस्तिकृद्; B5 D1 स्विष्टि(D1 °ष्टं)कृद्; D4 सृष्टि° (for स्विष्ट°). Ś1 K1 भिषगावंतः (Ś1 °वन्नः); K3.5 V1 B (except B1) Da Dn D2.3.5.6 M2 भिषजा॰वर्तः (for भिषगा°). —b) K1 स (for च). D7.8 T G3 मानवः (for वामनः). —c) K1 यज्ञध्रुवः. —d) V1 Bo.2–5 D (except D1.4.7) यज्ञसेनस; B1 यज्ञासनस् (for जयत्सेनस्). K4 Da D1.6–8 उच्यते.

13 a) Ś1 K1 D1 बहुशो; K2.5 D4.7 S म(D7 मा)हिषो (for नहुषो). Ś1 बभ्रु; K1 बभ्रुं. —b) D7 T2 G1.2 दिविस्पृक्. B4 °वसु. —c) K1 स बभ्रुर्; K2.3.5 V1 B5 Da Dn D5 सुबभ्रू; K4 D1–4.6 सुबभ्रु॰ (for सुबभ्रुर्). Ś1 उक्ष्यो; K1 उक्षणोर्; K2–5 V1 B2 B5 Dn D2.3.5.6 रुक्म॰; Bo.4 उंज॰; B1 उरु॰; B2 अर्क॰; B3 अंज॰; Da उच्छ॰; D1 ॰दक्ष्यो; D4 ॰रुक्मो; D8 उक्सु॰; T G2–4 उक्षा; G1 उक्ष्मा (for उक्षो as in D7 only). K1 उक्तः स्वं; K2.3.5 D7 T2 यज्ञस्त्वं; K4 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 यज्ञश्च; D4 T1 G M प्रव॰युग्मस्त्वं (for रुक्मस्त्वं as in Ś1 D1 only). V1 भुरुदयुग्मस्त्वं. —d) K5 Da1 D4.8 सुखेणो; V1 सुसेणो; M2.4 सोमभाग् (for सुषेणो). B1 भिक्षुकस्; Dn2 डुंडुभिस् (for दुन्दु°).

14 a) B1 G1 M1.3 गभस्तिनेमि॰ (B1 °मी). Ś1 श्रेपद्मं (sic); K2 T1 G1.3.4 श्रीवत्सः; K3–5 V1 B

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋभुर्विभुः सर्वसूक्ष्मस्त्वं सावित्रं च पठ्यसे ॥ १४
अम्भोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धाम धन्व च ।
हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केशव ॥ १५
योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण
त्वमेवेदं सृजसि विश्वमग्रे ।
विश्वं चेदं त्वद्वशे विश्वयोने
नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६
एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः
सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराक्षः ।
तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाभि-
र्वाग्भिर्ज्येष्ठं पाण्डवं यादवाग्र्यः ॥ १७ C. 12. 1515 B. 12. 43. 17 K. 12. 42. 17

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

D (except D1.8) T2 G2 M2.4 श्रीपद्मः; M1.3 श्री·पद्मः (for श्रीपद्मं). — ^{b}) Da D1 om. पुष्करं. K (except K1) V1 B Dn D6–8 S पुष्करः; D2–5 सत्त्व· (D4 °ह)स्थः (for पुष्करं). K1 D1 शु(D1 पु)ष्क·धारणः; K4 V1 Bo. 3–5 D2–5 पुष्पधारकः (K4 °रिणः); K5 B1 D7 T G M4 शु(K5 सु)ष्मधार(G3 °रि)णः; M1–3 शुष्मवारणः (for पुष्पधा°). — ^{c}) K1.5 M4 ऋजुर्; Da धातुर्; Dn2 D8 क्रतुर्; M2 ऋतुर् (for ऋभुर्). D8 बभ्रुः (for विभुः). B2 D3.5 M2 सर्वसूक्ष्मं; M1.3 समः सूक्ष्मन्; M4 सर्वसूत्त्वं (for °सूक्ष्मस्). — ^{d}) K4 चारित्रं; K5 धारित्वं; T G धरित्री (for सावित्रं) K5 om. च. K1.2 V1 B Da1 Dn D2.3.5.6 चारित्रं (K1 त्वं मंचि [sic]) चैव पठ्यसे (Dn2 °ते); K3 D4 त्वं धातृत्वं प्रपठ्य(D4 °द्य)से; Da2 D8 चारित्र्यं (Da2 °त्र) चैव कथ्य(Da2 यद्य)से; D7 त्वं धमित्रश्च पठ्यते (sic); M धरित्री त्वं च पठ्यसे.

15 ^{a}) K3 द्रप्सां; B3 m आक्ष्यो; D7 स्त्रियो; T1 G तपो-; T2 शिवो; M1.3 दृष्टिर्; M2.4 दृप्तो (for अम्भो-). Ś1 श्रेष्ठो विधिस्; Ś1 m D1 स्र(D1 सृ)ष्टा विधिस्; K1 स्रष्टा निधिस्; K2.4 श्रेष्ठो निधिस् (for अम्भोनिधिस्). B2.4 M2–4 ब्रह्म. Da2 om. त्वं. D2.3.5 च (for त्वं). — ^{b}) K2.4 चैव हि; K5 V1 B4 Dn D2.3.5.6 धामवित्; Bo–2.3 (marg.).5 D3 धाम·वत्; B3 धाम च; Da धीमवत् (for धन्व च). — ^{c}) Ś1 Da1 हिरण्यगर्भस्त्वामाहुः; D7 T G °र्भः पुरुषः; M1–3 °र्भस्त्वं पूर्वं (M2 पूपा); M4 °र्भस्त्वं पुरुषः (hypermetric). — ^{d}) Ś1 K1 स्वधां स्वाहां; Da1 स्वाहा स्वाधा. K2 B1.3.4 Da Dn2 D6–8 T M1.3 केशवः.

16 ^{a}) B1 Da M1.3.4 प्रलयस्य (for °यश्च). K1 कृष्णः. — G1 om. (hapl.) 16^{b}–17^{a}. — ^{b}) K1 Da2 D1.8 G3 वेदं; K4.5 V1 Bo–2.3 (marg.) D7 चेदं (for [इ]दं). K5 V1 Bo. 2–6 Da D1–5.8 विसृजसि; D7 S (G1 om.) सृ(M4 सृं)जसे (for सृजसि). — ^{c}) D4 विश्वेशेदं (for विश्वं चेदं). D1 विश्वयोनि. — ^{d}) B1 ·चक्रपाणिने; G3 ·धन्वासिपाणे (for ·चक्रासि°).

17 G1 om. 17^{a} (cf. v. l. 16). Before 17, K (except K1) D4 T1 G2.3 ins. वैशंपायन उवाच. Ś1 D1 erroneously read 17 (with colophon) after 12. 45. 18^{ab}; K1 also erroneously reads the same (with colophon) after 12. 45. 17^{ab}. — ^{b}) K1.4 D1 सतां (for सभा·). G1 पुष्कलाक्षः. — Bo om. 17^{cd}. — ^{c}) K1 M1.3 अभ्यनंदन्. K4 Dn2 D6.8 भ्रातरं; Dn1 D3.5 M4 भारत; D1 T1 G3.4 भरतं (for भारतं). —After 17, K2.4 T1 G ins.:

60* एतन्नामशतं विष्णोर्धर्मराजेन कीर्तितम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

[(L. 1) K2 एवं (for एतन्). — (L. 2) G2 यन् (for यः), and चापि (for वापि).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B1.2.4.5 Da2 Dn1 D1–7 T2 G2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn2 D3.5.6 M2 वासुदेवस्तुतिः; B2 D7 T1 G3.4 M1.3 कृष्णस्तुतिः; Dn1 भगवत्स्तुतिः; D2 देवस्तुतिः; G1.2 कृष्णनामशतस्तुतिः (G2 °स्तोत्रं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B1.4 Da1 Dn1 D7 S 43 (as in text); D2.8 41. — *Śloka no.:* Dn1 17.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४४

K. 12. 1516
B. 12. 44. 1
K. 13. 73. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततो विसर्जयामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः ।
विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता यथास्वानि गृहाणि च ॥ १
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
सान्त्वयन्नब्रवीद्धीमानर्जुनं यमजौ तथा ॥ २
शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः कृत्तदेहा महारणे ।
श्रान्ता भवन्तः सुभृशं तापिताः शोकमन्युभिः ॥ ३
अरण्ये दुःखवसतीर्मत्कृते पुरुषोत्तमाः ।
भवद्भिरनुभूताश्च यथा कुपुरुषैस्तथा ॥ ४
यथासुखं यथाजोषं जयोऽयमनुभूयताम् ।
विश्रान्ताँल्लब्धविज्ञानाञ्श्वः समेतास्मि वः पुनः ॥ ५
ततो दुर्योधनगृहं प्रासादैरुपशोभितम् ।
बहुरत्नसमाकीर्णं दासीदाससमाकुलम् ॥ ६
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं वृकोदरः ।
प्रतिपेदे महाबाहुर्मन्दरं मघवानिव ॥ ७
यथा दुर्योधनगृहं तथा दुःशासनस्य च ।
प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूषितम् ॥ ८
दासीदाससुसंपूर्णं प्रभूतधनधान्यवत् ।

44

1 D_8 om. the ref. —^{b}) K_2 प्रकृतीः (submetric); D_7 S ताः प्रकृतीः; D_8 कृतपयो (for प्रकृतयो). G_2 $M_{1.3}$ नृप. $Ś_1$ K_1 स पू(K_1 स)र्वाः प्रकृतीन्नृपः; K_4 स सर्वा प्रकृती नृपः (sic); D_1 स सर्वः प्रकृतेर्नृपः. —^{c}) K_1 चाभ्यनुज्ञातो; D_7 ता ह्यनुज्ञाता (for चाभ्यनु°). —^{d}) Da_2 D_1 यथास्वामि- (for °स्वानि). K_4 D_1 गृहानि. $K_{3.5}$ B_2 D_4 ताः; K_4 V_1 Bo. 1. 3–5 Da Dn $D_{2.3.5-8}$ T G M_2 ते (for च). $M_{1.3}$ यथा त्वं हृष्टमानसः.

2 ^{cd}) V_1 शांत्वयन्. D_7 T_2 transp. अब्रवीद् and अर्जुनं. $K_{1.3.5}$ V_1 B Dn $D_{6.8}$ श्रीमान् (for धीमान्). $D_{1.4}$ सांत्वयानोब्रवीद्धी(D_1 °न्वब्रवीच्छ्री)मान्. K_3 D_4 यमलौ; D_1 यमजो (for यमजौ). D_6 यथा (for तथा).

3 ^{b}) $Ś_1$ कृत्तदेहो; K_3 V_1 Bo. 2–4 Da Dn D_{2-7} S क्षतदेहा; K_4 क्रतु°; K_5 B_1 कृंत°; D_8 कृत° (for कृत्त°). K_1 महाण च (sic); D_1 महारणो. —^{c}) K_1 शांता (for श्रान्ता). —^{d}) $Ś_1$ K_1 D_1 शोकमन्युना (K_1 °मध्यगाः).

4 ^{a}) B_1 आरण्ये. K_1 Dn D_7 T $G_{1.3.4}$ दुःखवसतिर् (K_1 °तीं; T °तिं); $K_{3.5}$ D_4 कष्टवसतीर्; D_8 दुःखवसितां. —^{b}) D_1 मत्कृतं; D_8 अक्षं ते (for मत्कृते). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 G_1 पुरुषोत्तम (D_1 °मः); V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ भरतर्षभाः. —^{c}) K_1 अनुभूतश्च; V_1 B Da Dn $D_{5.6.8}$ °ता हि; $D_{2.3}$ °ता वै; D_7 S °ता च (for °ताश्च). —^{d}) K_4 D_1 कुपुरुषे (K_4 °षस्); K_5 G_1 कापुरुषै(K_5 °षा)स्.

5 ^{a}) K_1 यथातोषं; K_5 °योगं; B_1 °योग्यं; $B_{2.5}$ °योषं (for °जोषं). D_8 यथासुखं योगं (submetric). —^{b}) $D_{1.4}$ अनुभूपितां (D_4 °भूय तं) (for °यताम्). —^{c}) $Ś_1$ D_1 विश्रांतं; K_1 Dn_2 M_4 त्रिश्रांता. $Ś_1$ K_1 D_1 लब्धविज्ञानं (K_1 °ना); D_7 S °विश्वासान्ञ् (D_7 M_4 °सा) (for °विज्ञानाञ्). Da_1 corrupt. —^{d}) M_4 समेवास्मि. D_8 वै (for वः). D_1 श्वः संमतोस्मितः पुनः (sic).

6 ^{b}) Bo प्रसादैर्. After प्रासा, D_4 repeats (hapl.) from 5^{c} up to प्रासा. D_1 प्रसादे हर्षशोभितं.

7 ^{a}) M_4 धृतराष्ट्रो (for °राष्ट्रा-). D_7 T G M_4 -ज्ञातो (for -ज्ञातं). —^{b}) Da_1 D_7 भ्रातृदत्तं; D_1 भ्राता दत्त- (for भ्रात्रा दत्तं). —^{d}) G_2 om. मन्दरं. $Ś_1$ K (except K_3) $B_{4.5}$ Dn D_6 मंदिरं.

8 ^{b}) D_1 यथा (for तथा). D_6 दुःशासनाद्वरं (for °नस्य च). Da_1 om. च. K_2 V_1 Bo. 3–5 Dn $D_{7.8}$ S (except $M_{1.3}$) तु (for च). — After 8^{ab}, D_6 reads (for the first time) 10^{cd}, repeating it in its proper place. —^{c}) Bo D_1 प्रसाद-. $D_{2.3.5.8}$ -संसक्तं (for -संयुक्तं). —^{d}) T_1 G_2 हैम- (for हेम-). D_7 T G -संयुतं (for -भूषितम्).

9 M_2 om. (hapl.) 9^{a}–12^{b}. —^{a}) K_5 दासदासी-; D_1 दासे दास- (for दासीदास-). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 -समायुक्तं; K_5 -समाकीर्णं; Da -समं पूर्णं. —^{b}) D_4 प्रसूत- (for प्रभूत-). $Ś_1$ $K_{1.4}$ -धान्यकं (for °वत्). —^{c}) D_1 प्रतिपेदे सहदेबाहुर् (sic). — After 9, K_2 ins.:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतिपेदे महाबाहुरर्जुनो राजशासनात् ॥ ९
दुर्मर्षणस्य भवनं दुःशासनगृहाद्वरम् ।
कुबेरभवनप्रख्यं मणिहेमविभूषितम् ॥ १०
नकुलाय वरार्हाय कर्शिताय महावने ।
ददौ प्रीतो महाराज धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
दुर्मुखस्य च वेश्माग्र्यं श्रीमत्कनकभूषितम् ।
पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ॥ १२
प्रददौ सहदेवाय सततं प्रियकारिणे ।
मुमुदे तच्च लब्ध्वा स कैलासं धनदो यथा ॥ १३
युयुत्सुर्विदुरश्चैव संजयश्च महाद्युतिः ।
सुधर्मा चैव धौम्यश्च यथास्वं जग्मुरालयान् ॥ १४
सह सात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनम् ।
विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव ॥ १५
तत्र भक्षान्नपानैस्ते समुपेताः सुखोषिताः ।
सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् ॥ १६

C. 12. 1531
B. 12. 44. 16
K. 12. 43. 16

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

61* दुःशासनस्य तु गृहं भेजे सर्वसमृद्धिमत् ।

10 M2 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) Ś1 K1. 4 D1 दुर्दर्शनस्य भवनं. — ^{b}) M4 -गृहोपमं (for -गृहाद्वरम्). — D6 reads 10^{cd} after 8^{ab}.

11 M2 om. 11 (cf. v. l. 9); D8 om. 11^{ab}. — ^{a}) K1 Bo. 3 D3–5. 7 S (M2 om.) महार्हाय (for वरा°). — B1 om. (hapl.) 11^{b}–13^{a}. — ^{b}) Ś1 K1. 4 Bo. 5 D1. 6 कर्षिताय. K4. 5 V1 D2. 3 महात्म(K4 °मु)ने; D7 S (M2 om.) °हवे (for °वने). — ^{c}) D7 T G M1. 3 प्रीत्या (for प्रीतो). K1. 2 महाराजा (K2 °जौ); D7 T2 G2. 4 °बाहुर्; T1 G1. 3 °बाहो (for °राज). — ^{d}) K3. 5 V1 B (B1 om.) Da Dn D4. 6. 8 धर्मपुत्रो; D7 T G1–3 M1. 3 °सूनुर् (for °राजो).

12 M2 om. 12^{ab} (cf. v. l. 9); B1 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) M1. 3. 4 दुर्मखस्य. K3. 5 Bo. 3–5 D3–5 S (M2 om.) तु (for च). V1 D2 वेश्माग्रं; Da1 D4 वेश्माग्रो; D1 वेश्माघ्यं (sic); D6 वेश्मानं (for वेश्माग्र्यं). — ^{b}) V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5 -भूषणं (for -भूषितम्). — 12^{cd} = 29. 125^{cd}. — ^{c}) K1 पद्मं (sic); K2–5 V1 B (except Bo; B1 om.) D (except Dn1 D7) T2 M2 पूर्ण- (for पूर्णं). — ^{d}) Da1 om. स्त्रीणां. B5 -मंगलं (for -संकुलम्).

13 B1 om. 13^{a} (cf. v. l. 11). — ^{a}) G1 reads सहदेवाय twice. — ^{b}) M4 संनतं (for सततं). B4 प्रीति- (for प्रिय-). — ^{c}) D8 तं तु (for तच्च). Bo. 3–5 Da2 D2. 3. 5. 8 M4 [अ]सौ (for स). Ś1 K1. 4 D1 मुमुदे तद्गृहं लब्ध्वा (D1 °ब्ध्वासौ [hypermetric]); G1 शम्यादेतच्च लब्ध्वा स. — ^{d}) K3 D4. 6 कैलाशं.

14 ^{a}) Ś1 K1 विजयश् (for विदुरश्). — ^{b}) K4 महाद्युते; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 विशां पते; D7 S (except G1) महामतिः (for °द्युतिः). — ^{c}) Ś1 सुधर्मश्; D4 सुधन्वा (for सुधर्मा). — ^{d}) K3. 5 B1. 2. 4 D2–5 G M2. 4 यथास्वान्; Da तथास्वं; D6 यथास्वां (for यथास्वं). Ś1 K2. 4 आलयं; Da आसयान् (for आलयान्).

15 ^{d}) Da2 om. व्याघ्रो. K3 Bo -गुहानिव (for °मिव).

16 ^{a}) K1 ततो (for तत्र). K1–4 V1 B (except B4) D (except Dn2 D1) S (except M1. 3. 4) भक्ष्यान्न-. Ś1 K1. 4 D1 -पानेन; Dn1 -पानैस्तं; M1. 3 -पानैस्तैः (for -पानैस्ते). — ^{b}) K2. 4 समुपेतः. K4 D7 सुखोषितः (D7 °चिताः); D1 सुषोषिताः (for सुखो°). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 मुदिताः सुसुखोषिताः. — ^{c}) Ś1 K1 D1 T1 G4 M2 सुखप्रसुप्ता; K4 D2 °प्रबोधा (D2 °वृद्धा); B1 Da अथ प्रबुद्धा; M1. 3. 4 सुखं प्र° (for सुखप्र°).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 B Da Dn D1–3. 5–7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1 गृहप्रविभागः; K3 B4 D4 गृहविभागाः (B4 °ग.); V1 Bo–3. 5 Da D2. 3. 5 T1 G1. 4 M1–3 गृहप्रवेशः (M1. 3 °वेशनः); D7 भीमादीनां गृहनिरूपणं; G2 भ्रातॄणां गृहप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B1. 4 Dn D7 S 44 (as in text); Da1 D1. 8 42. — *Śloka no.:* Dn1 16.

CC-0. In Public Domain...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४५

C. 12. 1332
B. 12. 45. 1
K. 12. 44. 1

जनमेजय उवाच ।
प्राप्य राज्यं महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ १
भगवान्वा हृषीकेशस्त्रैलोक्यस्य परो गुरुः ।
ऋषे यदकरोद्वीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
शृणु राजेन्द्र तत्त्वेन कीर्त्यमानं मयानघ ।
वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पाण्डवाः ॥ ३
प्राप्य राज्यं महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चातुर्वर्ण्यं यथायोगं स्वे स्वे धर्मे न्यवेशयत् ॥ ४
ब्राह्मणानां सहस्रं च स्नातकानां महात्मनाम् ।
सहस्रनिष्कमेकैकं वाचयामास पाण्डवः ॥ ५
तथानुजीविनो भृत्यान्संश्रितानतिथीनपि ।
कामैः संतर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि ॥ ६
पुरोहिताय धौम्याय प्रादादयुतशः स गाः ।
धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधानि च ॥ ७
कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्तत ।
विदुराय च धर्मात्मा पूजां चक्रे यतव्रतः ॥ ८

45

1 $1^{ab}=4^{ab}$. D_{8} om. the ref. —^{a}) D_{7} S transp. प्राप्य and राज्यं. Dn D_{6} महाबाहुर्; $M_{2.4}$ °राजो (for °तेजा). —^{b}) $K_{2.3.5}$ V_{1} B D (except D_{7}) M धर्मपुत्रो (for °राजो). —$Ś_{1}$ K_{1} om. (hapl.) 1^{c}–4^{b}. —^{c}) $M_{2.4}$ किम् (for यद्). $D_{2.3.5}$ कर्म (for विप्र). —^{d}) B_{1} विप्रम् (for वक्तुम्). $Bo._{5}$ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि.

2 $Ś_{1}$ K_{1} G_{1} om. 2 (for $Ś_{1}$ K_{1}, cf. v. l. 1). V_{1} reads 2 on marg. —^{b}) Da पुरो (for परो). B_{4} M_{2} त्रैलोक्यपरमो गुरुः. —^{c}) D_{1} M_{4} वीर; D_{8} विप्र (for वीरस्). —^{d}) K_{4} त्वं; V_{1} $Bo._{5}$ D_{7} T_{2} मे (for च). D_{8} तन्मे वक्तुमिहार्हसि.

3 $Ś_{1}$ K_{1} om. 3 (cf. v. l. 1). D_{8} om. the ref. —^{a}) $K_{3.5}$ V_{1} B Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ transp. राजेन्द्र and तत्त्वेन. D_{4} om. तत्त्वेन. —^{b}) $K_{2.4}$ D_{4} कथ्यमानं; Da_{1} कीर्ति°; D_{1} कीर्त° (for कीर्त्य°). —^{d}) V_{1} D_{5} T G (except G_{2}) M_{4} अकुर्वंत (for °र्वत).

4 $Ś_{1}$ K_{1} om. 4^{ab} (cf. v. l. 1); D_{7} om. 4–5. $4^{ab}=1^{ab}$. —^{a}) K_{4} प्राप्त- (for प्राप्य). V_{1} B Da Dn $D_{6.8}$ महाराज (for °तेजा). —^{b}) $K_{3.5}$ D_{4} M_{4} धर्मपुत्रो; V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T G कुंती-पुत्रो; D_{1} धर्मराजे (for °राजो). —^{c}) $K_{2.3.5}$ V_{1} Bo Dn $D_{4.6.8}$ यथायोग्यं (D_{8} °गः) (for °योगं). —^{d}) D_{8} स्वस्थानेन (for स्वे स्वे धर्मे). D_{1} om. धर्मे. $K_{3.5}$ V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ स्थाने (for धर्मे). K_{3} न्यवेदयत्. —For 4^{cd}, S subst.:

62* वर्णान्संस्थापयामास नयेन विनयेन च ।
[T_{2} संतर्पयामास.]

5 D_{7} om. 5 (cf. v. l. 4). —^{c}) K_{1} D_{1} सहस्र(D_{1} °स्रा)निष्क; $K_{2.3}$ B Da Dn $D_{3.5.6.8}$ G_{2} M_{2-4} °स्रं निष्कम्; T_{1} $G_{1.3.4}$ °स्रनिष्कैर्. —^{d}) $K_{2.4.5}$ V_{1} $B_{1.2}$ Da Dn $D_{2.3.6.8}$ दापयामास; D_{1} corrupt; S तर्पयामास (for वाचया°). Da_{1} पांडवं; D_{1} पांडवैः; G_{1} पांडवाः.

6 ^{a}) B_{2} Da अथ; D_{8} यथा (for तथा). $Ś_{1}$ K_{2} [अ]नुजीवतो; T_{2} तु जीवतो (for [अ]नुजीविनो). G_{1} मर्त्यान् (for भृत्यान्). —^{b}) $D_{4.7}$ आ(D_{7} सु)श्रितान्; D_{8} स सृ° (for संश्रि°). —^{c}) D_{7} संतर्पयामासुः. —^{d}) K_{1} कृपाणां; Dn_{1} कृपणं; D_{6} G_{1} कृपणास्; D_{7} कृपणैस्; Ca °णान् (as in text). $Ś_{1}$ K_{1} तर्ककैर्; $K_{2.4}$ तर्णकान्; $K_{3.5}$ D_{4} तर्पु°; V_{1} तंगतीन्; B_{2} तस्रुकान्; D_{1} भिक्षु°; D_{6} T_{1} G तार्कि°; D_{7} T_{2} तत्कृतान्; Ca तर्ककान् (as in text).

7 ^{b}) Da अयुतशाः (Da_{1} °सः); D_{1} अप्रतश् (for अयु°). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ D_{1} च सः; $K_{4.5}$ $Bo._{5}$ D_{4} च गाः; D_{7} तथा; G_{1} सहाः (for स गाः). —^{c}) V_{1} रत्नं वा (for रजतं). —^{d}) K_{3} V_{1} B Da Dn_{1} $D_{6.8}$ G_{2} M_{2} [अ]पि (for च).

8 ^{a}) K_{1} Dn_{2} D_{8} कृपया (for कृपाय). K_{1} महाराजो. —^{b}) K_{3} D_{4} T_{2} पितृवृत्तिम्; K_{5} गुरुवृत्तिर्; D_{7} T_{1} G M पितृवत्तम् (D_{7} °त्तिम्); D_{8} गुप्तवृत्तिम् (for गुरु°). K_{5} V_{1} D_{7} T अवर्तयत्; $G_{1.3.4}$ अतर्पयत्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भक्षान्नपानैर्विविधैर्वासोभिः शयनासनैः ।
सर्वान्संतोषयामास संश्रितान्ददतां वरः ॥ ९
लब्धप्रशमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम ।
युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्य पूजां चक्रे महायशाः ॥ १०
धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यै विदुराय च ।
निवेद्य स्वस्थवद्राजन्नास्ते राजा युधिष्ठिरः ॥ ११
तथा सर्वं स नगरं प्रसाद्य जनमेजय ।
वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृताञ्जलिः ॥ १२
ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनभूषिते ।
ददर्श कृष्णमासीनं नीलं मेराविवाम्बुदम् ॥ १३
जाज्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।
पीतकौशेयसंवीतं हेम्नीवोपहितं मणिम् ॥ १४
कौस्तुभेन उरःस्थेन मणिनाभिविराजितम् ।
उद्यतेवोदयं शैलं सूर्येणाप्तकिरीटिनम् ।
नौपम्यं विद्यते यस्य त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ १५
सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहम् । C. 12. 1547 B. 12. 45. 16 K. 12. 44. 17

(for अवर्धत). — D7 om. 8^{c}–10^{b}. — ^{c}) V1 महाराज; B Da Dn D6. 8 च राजासौ; D2. 3. 5 च राजा स; T G महातेजाः (for च धर्मात्मा). — ^{d}) K3. 5 D4 transp. पूजां and चक्रे.

9 D7 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K1. 4. 5 B (except B2) D (except D4. 8; D7 om.) T G भक्ष्यान्न- (for भक्षान्न-). — ^{b}) D8 शयनाशनैः. — ^{c}) Ś1 स तोषयामास; T2 सुतोष° (for संतोष°). — ^{d}) Bo संश्रितं; M प्रार्थितैर् (for संश्रितान्). K1 मरुतां (for ददतां). D8 संस्तुतान्वेद भारतः.

10 D7 om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) D1 लब्धं (for लब्ध-). K1 -प्रशसनं (for °मनं). — ^{b}) V1 Bo. 4. 5 D4. 8 T2 G2. 4 राजसत्तमः; Da D1 G1 °सत्तमं; M2 °कर्मसु. — ^{c}) Da Dn2 युयुत्सुर् (for °त्सोर्). D7 T1 G1. 3. 4 धृतराष्ट्रस्य (for धार्त°). — ^{d}) D8 प्रजां (for पूजां). D4 महायशः; D8 महां यशाः (sic); M1. 3 महात्मनः; M2. 4 °मनाः (for °यशाः).

11 ^{a}) Ś1 K1 D8 तद्राक्यं; Dn2 यद्राज्यं; D1 तद्राह्यं (for तद्राज्यं). — ^{b}) D1. 4 गांधार्ये. — ^{c}) K2. 3 निवेद; T2 G2 निवेश्य (for निवेद्य). V1 B (except B1) Dn D2. 3. 5. 6 सुस्थवद्; D1 स्वस्थयद् (for °वद्). V1 B D (except D1. 4. 7) राजा; M2. 4 राज्यम् (for राजन्). — ^{d}) V1 B D (except D1. 4. 7) सुखमास्ते; T2 आस्ते राजन् (for आस्ते राजा).

12 ^{a}) V1 ससत्कारं; D8 स नगरा (for स नगरं). — ^{b}) D1 प्रजाद्य; D8 प्रासाद्य (for प्रसाद्य). Da D1 जनमेजयः (D1 °यं); Dn D2. 3. 5. 6 भरतर्षभ. K2. 4 प्रसाद्य (K4 °द-) विविधैर्धनैः.

13 ^{a}) V1 ददर्श तं समासीनं. — ^{d}) D7 G1 नीलमेघम्; M2 नीलं मोरम् (for नीलं मेराव्). D1 ह्वांबुदं (sic); M2 ह्वांबरं (for ह्वाम्बुदम्). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नील(D2. 3. 5 नव)मेघसमद्युतिं.

14 D1 om. 14^{a}–15^{b}. — ^{a}) B1 पुरुषं (for वपुषा). — ^{b}) D8 -भूषिता (for -भूषितम्). — ^{c}) Bo. 5 -कौषेय- (for कौशेय-). K3 om. from संवीतं up to दयं (in 15^{c}). K3 V1 B D (except D4. 7; D1 om) M2 -वसनं (for -संवीतं). — ^{d}) K1. 5 Da2 D2 T G1. 3. 4 हेम्ने वोपहि(K5 Da2 D2 °ग- ; G1 °ह)-तं; V1 हेम्ना चोपगतं; B D3. 5. 6 हेम्नी(B5 m °म्ने)-वोपगतं (D6 °तिं); Da1 हेम्ने चोपगतिं; Dn हेम्नैवोपगतं; D8 हेम्नेवायुचितं; G2 हेम्नेनोपहितं; M2 हेम्नि वोपहितं.

15 D1 om. 15^{ab}; K3 om. up to दयं in 15^{c} (cf. v. l. 14). — ^{a}) Ś1 K1 V1 B1 D8 शिरस्थेन; K2. 4. 5 Bo. 3–5 Dn D2–6 [उ]रसि°; Da1 [उ]दर°; Da2 उरु°; D7 T G [अ]प्युर°; M बुरस्थे(M1 °स्थे)न (for उरःस्थेन). — ^{b}) Ś1 (also as in text) मणिनाभिविभूषितं; B1 Da1 D8 °तिविराजितं; T2 °नाभि विराजितं; M2 °नाभिपराजितं; M4 °नारभिराजितं. — V1 reads 15^{cd} on marg. — ^{c}) Ś1 K1. 4 D2. 3 उद्यतेव; V1 उदितेन; Dn2 उद्यते च; D1 उदिते च; D4 उद्यनेन; D7 उद्यदेव (for °तेव). Dn2 शैषं (for शैलं). D8 उद्यते रथशिलं (corrupt). — ^{d}) D1. 7 S सूर्येणाप्तं (M1. 3 °णोप्तं; M4 °णोप्त-). K1. 2. 4 -किरीटिना (K1 °नां). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 सूर्येणाभि(D3 °तानि)विराजितं; D6 रूप्यनाभिविराजितं. — ^{e}) K1 नौपमं. Ca cites औपम्यं. Ś1 K1 किंचित्; K2. 4 V1 B D (except D4. 7) M तस्य (for यस्य). — ^{f}) D3 कश्चन.

16 ^{b}) D4 -रूपिणं; T1 G -सत्तमं (for -विग्रहम्). — D1 om. 16^{c}–17^{d}. — ^{c}) K5 मधुरां भाषा; V1 B Dn D6. 8 °रं राजा; Da D2. 3. 5 वचनं राजा; D7 S मधुरा(G3 °रं)भाषं (D7 M3 °भाषी; G1 °ष-) (for

C. 12. 1548
B. 12. 45. 17
K. 12. 44. 17

उवाच मधुराभाषः स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ १६
सुखेन ते निशा कच्चिद्व्युष्टा बुद्धिमतां वर ।
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत ॥ १७
तव ह्याश्रित्य तां देवीं बुद्धिं बुद्धिमतां वर ।
वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता ॥ १८
भवत्प्रसादाद्भगवंस्त्रिलोकगतिविक्रम ।
जयः प्राप्तो यशश्चाग्र्यं न च धर्माच्च्युता वयम् ॥ १९
तं तथा भाषमाणं तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
नोवाच भगवान्किंचिद्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

युधिष्ठिर उवाच ।
किमिदं परमाश्चर्यं ध्यायस्यमितविक्रम ।
कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥ १
चतुर्थं ध्यानमार्गं त्वमालम्ब्य पुरुषोत्तम ।

°भाषः). — ^{d}) K2. 4 वचः (for तदा).

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) B1 तदा; D7 यथा (for निशा). K8 Dn2 कश्चिद्. — ^{b}) Dn2 M8 युष्टा; M4 जुष्टा (for व्युष्टा). G2 वरं. D7 T2 व्युष्टा पुरुषसत्तम. — After 17^{ab}, K1 erroneously reads 12. 43. 17 (with colophon). K1. 3 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) D6 कश्चिज् (for कच्चिज्). M1 ज्ञानासि (for ज्ञानानि).

18 K1. 3 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) T2 [ह्]ह (for हि). K2 तां देवी; M2 तं देव (for तां देवीं). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तथैवोप(Da °पा)श्रिता देवी; D7 तथैवाश्रित्य तं देहं; T1 G3. 4 त्वं ह्याशु कीर्त्यतां देवीं. — ^{b}) Ś1 K5 V1 B D (except D1. 4) बुद्धिर्; M2 बुद्ध्या (for बुद्धिं). — After 18^{ab}, Ś1 D1 read erroneously 12. 43. 17 (with colophon). Before 18^{cd}, Ś1 K1 ins. वैशंपायन उवाच. — ^{c}) D7 वरं (for वयं). Da अयं प्राप्यं (sic); D7 अनुप्राप्तं. — ^{d}) D8 पृथिव्या.

19 ^{a}) K2 V1 B D (except D1. 4. 7) M तव (for भवत्). Da2 भगवांस्; D4 गोविंद (for भगवंस्). — ^{b}) D7 त्रिलोकाद्; G3 त्रिलोका- (for त्रिलोक-). K5 Dn1 D4 M -गत-; D7 असि (for -गति-). Ś1 K1. 5 B1 D1. 6. 7 G3 M4 -विक्रमः (for -विक्रम). T G2. 4 त्रिलोकातिग(T2 °तीत)विक्रम. — ^{c}) V1 B D (except D1. 4. 7) M2 जयं प्राप्ता (D8 °प्तो); G2 यशः प्राप्तो. D4 चापि (for चाग्र्यं). — K3 om. from ग्र्यं up to किंचिद्ध्या (in 20^{cd}). — ^{d}) Dn2 D2. 6 M2 धर्मच्युता. T1 G न धर्मात्प्रच्युता वयं.

20 K3 om. up to किंचिद्ध्या (cf. v. l. 19). — ^{a}) Da1 न (for तं). Ś1 K1. 2. 4 D1 च (for तु). — ^{b}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 अरिंदम (B6 °मं; Da1 °मः); D8 युधिष्ठिर (for °ष्ठिरम्). — ^{c}) D7 T2 M4 transp. भगवान् and किंचिद्. — ^{d}) B1 D1 -पद्यते (for -पद्यत). D8 छातमेवान्यपद्यते (sic).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 3–5 V1 B Da Dn D1–3. 5–7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1 D1 ध्यानोपयोगः; D7 युधिष्ठिरवाक्यं; T1 G1. 4 °रवचनं; M1. 3 कृष्णदर्शनं; M2 वासुदेवगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2. 4 Da1 Dn2 D7 S 45 (as in text); D2 43. — *Śloka no.:* Dn1 21.

46

1 D8 om. the ref. — ^{b}) D7 G1. 4 -विक्रमः. — ^{c}) K1. 4 D1. 6 कश्चिल् (for कच्चिल्). — ^{d}) D8 -परायणं. — After 1, D7 T G M2 read 4^{ab}, (T1 G3. 4 M2 repeating it in its proper place).

2 M4 om. 2. — ^{a}) D1 ध्यानमार्गे. K4 तु; D7 तम् (for त्वम्). Cv as in text. — ^{b}) K4 आलंब्य (for आलम्ब्य). K3. 5 B D (except D1) S (M4 om.)

अपक्रान्तो यतो देव तेन मे विस्मितं मनः ॥ २
निगृहीतो हि वायुस्ते पञ्चकर्मा शरीरगः ।
इन्द्रियाणि च सर्वाणि मनसि स्थापितानि ते ॥ ३
इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्धौ संवेशितानि ते ।
सर्वश्चैव गणो देव क्षेत्रज्ञे ते निवेशितः ॥ ४
नेङ्गन्ति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तथा मनः ।
स्थाणुकुड्यशिलाभूतो निरीहश्चासि माधव ॥ ५
यथा दीपो निवातस्थो निरिङ्गो ज्वलतेऽच्युत ।
तथासि भगवन्देव निश्चलो दृढनिश्चयः ॥ ६
यदि श्रोतुमिहार्हामि न रहस्यं च ते यदि ।
छिन्धि मे संशयं देव प्रपन्नायाभियाचते ॥ ७
त्वं हि कर्ता विकर्ता च त्वं क्षरं चाक्षरं च हि ।
अनादिनिधनश्चाद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ ८
त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च ।
ध्यानस्यास्य यथातत्त्वं ब्रूहि धर्मभृतां वर ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततः स्वगोचरे न्यस्य मनो बुद्धीन्द्रियाणि च ।
स्मितपूर्वमुवाचेदं भगवान्वासवानुजः ॥ १० C 12. 1562 B. 12. 46. 10 K. 12. 45. 10

पुरुषर्षभ (D7 °भं). — a) Da1 अचक्रांतो ; G1 तव क्रांतो (for अपक्रान्तो). D4 यातो (for यतो). K2. 3 V1 B1. 3. 5 Da2 Dn D2. 3. 5. 6 M1. 3 देवस् ; D7 दोषस् ; T1 G जीवस् (for देव). — d) Da2 om. मे. B1 वचः (for मनः).

3 a) D1 निगृह्यंतो. D1 om. हि. B1 (also as in text) स्म ; D4 [ऽ]थ (for हि). — b) D8 पंचकश्च (for °कर्मा). K1 (*sup. lin.* also as in text) शरीरगाः ; K3. 5 °रजः. — c) K5 Dn प्रसन्नानि ; D7 मनश्चास्य (for च सर्वाणि). — d) D8 स्थापिकानि.

4 K4 B1 D1. 4 om. (hapl.) 4^{ab}. D7 T G M2 (T1 G3. 4 M2 for the first time) read 4^{ab} after 1. — a) V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 8 वाक्च (D8 °क्य-) सत्त्वं (Da1 °त्वं) च गोविंद. — b) Da1 बुद्धो संशेयितानि ते. — c) V1 B D (except D7) T1 G सर्वे (for सर्वश्). K3 M2. 4 चैष ; K5 ते च (for चैव). K5 T2 M गुणो ; V1 B D T1 G गुणा (for गणो). K1 देवः ; B3 D2–5 G2 देवाः. — d) V1 B0–2. 4 Da Dn2 D8 क्षेत्रे (Dn2 °त्र-) क्षेत्रे ; D1 धर्मक्षेत्रे (for क्षेत्रज्ञे ते). K2–4 B Da2 Dn D2. 3. 5. 8 G नि(K4 न)वेशिताः ; K5 D4. 6 वि(D4 [ऽ]भि- ; D6 सं)निवेशिताः ; Da1 निशेविताः (for ते निवेशिताः).

5 a) Da1 M2 नेंगंते (Da1 °तं) ; D4 नंगंति (sic) ; D7 नेंगतिश् ; D8 अनंगं ; **Ca** नेङ्गन्ति (as in text). D7 T G चैव ; D8 तीव्र- (for तव). K8 कर्माणि ; B1 रूपाणि (for रोमाणि). — b) T G यथा ; M4 स्थिता (for स्थिरा). V1 तथान्मनः. — c) V1 B Da D2. 3. 5. 6. 8 काष्ठकुड्य- (Dn2 °ड्य-) ; D1 स्थानु° ; D7 Dn रुघ्यकाष्ठ- ; S कुड्यकाष्ठ- (for स्थाणुकुड्य-). K8 -भूता (for -भूतो). — d) K1 M1. 2 चापि (for चासि). D7 माधवः.

6 a) = 6. 28. 19^{a}. D1. 3 निवासस्थो (for °तस्थो). — b) K3 Da1 D3. 6 निरंगो ; K5 B1 नेंगते (for निरिङ्गो). V1 ज्वलतेजसः (for °तेऽच्युत). K8 B Da Dn D2. 3. 5. 6 पुनः ; K5 G1 [ऽ]च्युतः (for ऽच्युत). D8 प्रज्वलंते गते पुनः. **Cv** as in text. — c) K1 तथापि (for सि). Da1 D4. 8 T1 भगवान्. — Ś1 reads 6^{d}–7^{a} on marg. *sec. m.* — d) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 पाषाण इव निश्चलः ; D7 S निश्चलो योगनिश्चया(G3 M1 °ला)त्. — After 6, K2 ins. (cf. 6^{c}, 7^{d}) :

63* तथापि भगवन्देव प्रपन्नायाभियाचते ।

7 a) Ś1 K1 यथार्हामि (K1 °सि) ; V1 इहार्हाणि ; D1 यथार्हौस्मि (for इहार्हामि). — b) D7 रहस्यश्. G3 मे (for ते). — c) K2 D1 छिंदि.

8 b) K1 त्वं रक्षं ; K2 त्वक्षरं (for त्वं क्षरं). K4 वाक्षरं (for चा°). Ś1 K1. 2. 4 D1 यदि (for च हि). K3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 क्षरं चैवाक्षरं च (D8 न) हि ; D5 (also) क्षरं चाक्षरमेव हि ; D7 S त्वं क्षर(D7 रक्ष)श्चाक्षरश्च ह (M हि). — c) D3 अनाद्य- (for °दि-). Dn D1. 6. 8 -निध्रनं (for °नश्). Ś1 चान्यस् ; K5 चासि ; D1 चाऽयास् ; D7 M1. 3 ह्याद्य ; T G1. 3. 4 M2. 4 ह्याद्यस् ; G2 ह्यद्यस् (for चाद्यस्). — d) D7 S (except T2) स्त्वमेकः (for °व). Ś1 K1 B1 पुरुषोत्तमः.

9 a) K2. 4 D7 T1 G1. 3. 4 त्वं ; D4 त्वात् ; D6 तत्- ; T2 G2 M त्वां (for त्वत्-). D7 T2 शिरसा (D7 °सां) (for भक्ताय). — b) D7 नताय (for शिरसा). T2 प्रणताय च माधव. — c) K1 D1 ज्ञानस्य (for ध्यानस्य). D4 [अ]थ (for [अ]स्य). K1 यथावृत्तं (for

C. 12. 1563
B. 12. 46. 11
K. 12. 45. 11

शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः ।
मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ११
यस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न सहेद्देवराजोऽपि तमस्मि मनसा गतः ॥ १२
येनाभिद्रुत्य तरसा समस्तं राजमण्डलम् ।
ऊढास्तिस्रः पुरा कन्यास्तमस्मि मनसा गतः ॥ १३
त्रयोविंशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवम् ।
न च रामेण निस्तीर्णस्तमस्मि मनसा गतः ॥ १४
यं गङ्गा गर्भविधिना धारयामास पार्थिवम् ।
वसिष्ठशिष्यं तं तात मनसास्मि गतो नृप ॥ १५
दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् ।
साङ्गांश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसा गतः ॥ १६
रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव ।
आधारं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा गतः ॥ १७
एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मनः संयम्य मेधया ।
शरणं मामुपागच्छत्ततो मे तद्गतं मनः ॥ १८

°तत्त्वं). —d) K8 धर्मविदां. G1 M1 वरः.

10 Ś1 K1–3 Bo. 1. 3. 5 D (except D6) T G1–3 M2 om. the ref. —a) K2. 4. 5 B (except B2) Da Dn D2. 3. 5. 6 स्वे (for स्व-). D7 ततः स्वे गोचरत्य-न्यन्; D8 ततः स्वर्गोचरन्यस्य; T2 तस्य गोचरयन्यस्य. —b) K2 V1 B Da Dn1 D3. 5–7 M1. 3. 4 सः (for च). G2 मनो मे तद्गतं मनः. —G2 om. 10^{c}–11^{d}. —d) G1 भगवन्. B3 वासवात्मजः. — The portion from वासवानुजः up to वासुदेव उवाच in 12. 49. 1 is lost in G3 on missing folios.

11 G2 om. 11; G3 missing (cf. v. l. 10). Before 11, K4 D2. 3. 5 ins. भगवानुवाच; K5 V1 B Da Dn D6 वासुदेव उवाच. —a) D7 शरतंल्पं; Ca शरतल्प° (as in text). —b) D7 शमन् (for शाम्यन्). —c) K1 साध्यति; D8 संध्याति (for मां ध्याति). B1. 2 D3. 6. 7 -व्याघ्र. —d) D7 T2 तत्परं; Ca तद्गतं (as in tex). D2 वचः (for मनः).

12 G3 missing (cf. v. l. 10). —a) Dn2 तस्य; C1 यस्य (as in text). D1 ज्याताल-; Ca ज्यातल- (as in text). —b) G1. 2 M विष्फूर्जितम् (for विस्फू°). D4 [अ]शने. —c) K5 D1 सहद्; Dn1 सेहेद् (for सहेद्). —d) M1 अस्मिन् (for अस्मि). K1 शरणं (for मनसा).

13 G3 missing (cf. v. l. 10). G1 om. (hapl.) 13–16. —a) K3 [अ]तिकाल्य; K4. 5 B2–5 Dn D2. 3. 5. 6 [अ]भिजित्य; V1 °कृत्य; B1 °द्रुह्य (for °द्रुत्य). D7 सहसा (for तरसा). D4 यत्नाभिजित्य तरसा. —b) Ś1 D1 समस्ताद्राजमंडलात्; D8 °स्तं रततांडितं (sic). —c) K5 हृतास्; D8 हतस् (for ऊढास्). D8 त्रयस् (for तिस्रः). K2 Dn1 D1 तु ताः; K4 V1 Bo–2. 4. 5 Da Dn2 D2. 3. 5. 8 तथा; B3 तदा; D6 ततो (for पुरा). —d) G2 M1 अस्मिन् (for अस्मि).

14 G3 missing (cf. v. l. 10). G1 om. 14 (cf. v. l. 13). M1. 3 om. (hapl.) 14–16. V1 reads 14 on marg. —a) K1 -रात्रो; K5 -रात्रिं (for -रात्रं). K3 D4 च (for यो). —b) K1 भार्गवान्; Da2 °वे. —c) Bo D1 विस्तीर्णस्; Dn2 निस्तीर्णं; M2 निर्भिण्णस्. —d) D8 तमस्मिन्मनस्यागतं. — After 14, K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 read 18.

15 G3 missing (cf. v. l. 10); D4 G1 M1. 3 om. 15 (for G1, cf. v. l. 13; for M1. 3, v. l. 14). D7 om. (hapl.) 15–16. —a) D8 योगमा (for यं गङ्गा). —b) K3 भार्गवं; K5 B5 Dn1 D1. 2. 8 T2 M2 पार्थिव; T1 G4 भारत (T1 °तं) (for पार्थिवम्). —c) V1 B (except Bo. 4) Da1 D8 वशिष्ठ- (for वसिष्ठ-). Ś1 K1 -शिष्टं (for -शिष्यं). Ś1 K1 B5 तं तातं; K3 आचार्यं (for तं तात). —d) B3. 5 मनसाभि-; Da1 मनश्चास्मि (for °सास्मि). K1 नृपः; K4. 5 V1 B Da D2. 3. 5. 8 ह्यहं (Bo °यं) (for नृप). K2. 3 Dn D6 T2 G2 तम (T2 G2 गतो) स्मि मनसा गतः (T2 G2 नृप).

16 G3 missing (cf. v. l. 10). K2. 3 (both hapl.) D7 G1 M1. 3 om. 16 (for D7 G1 M1. 3, cf. v. l. 13, 14, 15). —a) K1 दिव्यास्त्राणि; D8 दिवास्त्राणि (for दिव्या°). M4 महातेजो. —b) D6 यां (for यो). —c) D1 वेदास्. —d) G2 अस्मिन् (for अस्मि). Da2 गतं (for गतः).

17 G3 missing (cf. v. l. 10). Ś1 K1 om. (hapl.) 17. D1 transp. 17 and 18. —a) D8 दयिते सिध्यं; T2 °तः शिष्यो (for °तं शिष्यं). Da1 रामदयितं शिष्यं (submetric). —b) K3. 5 B5 D1. 4 भारत (for पाण्डव). —c) M2 आधारः. M1 अस्मिन् (for अस्मि). D4 आधारणं मामुपागं.

18 G3 missing (cf. v. l. 10). D4 om. 18. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 read 18, after 14. D1 G3 transp. 17 and 18. —a) Da एकं कृत्वा.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स हि भूतं च भव्यं च भवच्च पुरुषर्षभ ।
वेत्ति धर्मभृतां श्रेष्ठस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ १९

तस्मिन्हि पुरुषव्याघ्रे कर्मभिः स्वैर्दिवं गते ।
भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्वरी ॥ २०

तद्युधिष्ठिर गाङ्गेयं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य पृच्छ यत्ते मनोगतम् ॥ २१

चातुर्वेद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं च पृच्छैनं पृथिवीपते ॥ २२

तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
ज्ञानान्यल्पीभविष्यन्ति तस्मात्त्वां चोदयाम्यहम् ॥ २३

तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
साश्रुकण्ठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ॥ २४

यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव ।
तथा तन्नात्र संदेहो विद्यते मम मानद ॥ २५

महाभाग्यं हि भीष्मस्य प्रभावश्च महात्मनः ।
श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ २६ C 12. 1578 B 12. 46. 26 K. 12. 45 26

एकीकृतेंद्रिय(D_{1} °यं)ग्रामं ; D_{8} एके जितेंद्रियग्रामो· —^{b}) K_{2} संयस· ; D_{1} संग्रस्य (for संयम्य). —^{c}) K_{1} समुपागच्छत् (for मामुपा°).

19 G_{3} missing (cf. v. l. 10). —^{a}) T_{2} न (for स). $Ś_{1}$ विश्भूतं (sic) (for हि भूतं). K_{1} *चव्यं च (sic); K_{3} च भाव्यं च; V_{1} भविष्यं च; B Da_{1} Dn $D_{1-3. 5. 6. 8}$ भविष्यच्च; Da_{2} भविष्यं (submetric) (for च भव्यं च). —^{b}) K_{1} भव्यं च; K_{4} भवश्च (for भवच्च). $Ś_{1}$ पुरुषोर्षभ; $K_{1. 3}$ B_{2} D_{4} T_{1} $G_{1. 2}$ पुरुषर्षभः; B_{3-5} Dn $D_{3. 5. 6}$ भरतर्षभ. —^{c}) V_{1} $Bo_{. 1. 3-5}$ Dn $D_{2. 3. 5-7}$ T_{1} G_{4} धर्मविदां; B_{2} सर्वविदां; D_{8} धर्मज्ञतां (for °भृतां). V_{1} D_{3} श्रेष्ठ; T_{1} $G_{1. 4}$ श्रेष्ठं. —^{d}) K_{5} V_{1} B D (except $D_{4. 7}$) तमस्मि मनसा गतः.

20 G_{3} missing (cf. v. l. 10). —^{a}) Da_{1} यस्मिन्. $K_{3. 5}$ D_{4} तु (for हि). Da_{2} -व्याघ्रो. —^{b}) $B_{1. 6}$ Da कर्मभिः स्वर्ग(Da_{1} खे स- ; Da_{2} स्वैः स)मागते; B_{2} °भिः स्वैर्गतो दिवं; D_{7} S (G_{3} missing) शांते भीष्मे महात्मनि; D_{8} कर्मविश्वैः समागतैः; Ca कर्मभिः स्वैः समागते. —^{c}) V_{1} B_{1} महीपाल; Da महापार्थे (for मही पार्थ).

21 G_{3} missing (cf. v. l. 10). —^{a}) $Bo_{. 2. 3}$ Da तं (for तद्). —^{c}) D_{8} [अ]व- (for [उ]प-). —^{d}) K_{1} D_{1} पृच्छे(D_{1} °च्छ)यं ते ; D_{8} पृच्छ स त्वं; G_{1} प्रयच्छत्ते (पृच्छ यत्ते).

22 Cf. 12. 50. 31^{a}–32^{b}. G_{3} missing (cf. v. l. 10). —^{a}) K_{1} D_{8} चतुर्वेद्यं (D_{8} °धं); $K_{2. 3}$ V_{1} $Bo_{. 1. 3-5}$ Da Dn D_{2-6} T_{2} चातुर्विद्यं; B_{2} °र्विद्यां; D_{7} °र्विध्यं; G_{2} M_{2} °वैद्यं (for °र्वेद्यं). K_{1} D_{8} चतुर्होत्रं. K_{5} $M_{1. 3}$ चातुर्होत्रं चातुर्वेद्यं. —^{b}) K_{1} चतुराश्रम्यम्. —^{c}) K_{4} M_{4} चतुर्वर्ण्यस्य; T_{1} $G_{1. 2. 4}$ चातुर्वर्ण्यं (G_{2} °र्णं) च (for °र्ण्यस्य). $Ś_{1}$ K_{1} धर्मं त्वं; $K_{4. 5}$ धर्मस्य; M_{2} धर्म्यं च (for धर्मं च). V_{1} B Da Dn $D_{2. 3. 5. 6. 8}$ राजधर्मांश्च निखिलान्; D_{1} चातुर्वर्ण्यकास्य धर्मं त्वं (hypermetric); D_{7} T_{2} चातुराश्रम्यधर्मं च (T_{2} °मांश्च). —^{d}) $Ś_{1}$ $K_{3. 5}$ $D_{1. 4}$ पृच्छेमं; K_{1} पृच्छेयं; V_{1} पृच्छैमं; D_{7} T $G_{1. 2. 4}$ पृच्छ त्वं; $M_{2. 4}$ पृच्छ तं.

23 G_{3} missing (cf. v. l. 10). —^{a}) K_{6} अस्तं गते; Da_{1} अस्तमसि; D_{6} अस्तिमिते. Ca cites अस्तम्. —^{b}) M_{4} कौरवान्न (for °वाणां). —^{c}) D_{2} [अ]ली- ; G_{2} [अ]ल्पं (for [अ]ल्पी-). V_{1} $B_{1. 2}$ Da Dn $D_{6. 8}$ ज्ञानान्यस्तं गमिष्यंति. —^{d}) K_{1} reads त्वां on marg. $Ś_{1}$ D_{1} त्वा (for त्वां). K_{3} $D_{4. 8}$ नोदयामि.

24 G_{3} missing (cf. v. l. 10). Before 24, $K_{2. 4}$ Dn_{1} ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) B_{3} तं (for तत्). —^{b}) D_{7} तथा (for तथ्यं). —^{c}) K_{1} $D_{1. 7}$ T_{1} $G_{1. 4}$ $M_{1. 3. 4}$ सास्र(K_{1} °स्रु)कंठः ; T_{2} साधु कृत्वा (for साश्रुकण्ठः). K_{1} सु- (for स). —^{d}) $D_{2. 3. 5}$ वचनं चेदमब्रवीत्.

25 G_{3} missing (cf. v. l. 10). Before 25, Dn_{1} T_{1} $G_{1. 2}$ ins. युधिष्ठिर उवाच. —^{b}) D_{8} om. प्रभावं. K_{4} प्रतापं (for प्रभावं). D_{7} T_{2} मानद (for माधव). —^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} D_{1} [ए]तन्नास्ति; D_{4} T $G_{1. 2. 4}$ $M_{1. 2}$ [ए]व (M_{1} °वं) नात्र; D_{7} [ए]व तत्र; D_{8} तं नात्र; $M_{3. 4}$ [ए]तन्नात्र (for तन्नात्र). —^{d}) D_{1} हृदये (for विद्यते). K_{2} मानदैः; K_{3} नारद; V_{1} B_{1-3} D (except $D_{1. 4. 5}$) T $G_{1. 2. 4}$ माधव (for मानद).

26 G_{3} missing (cf. v. l. 10). —^{a}) Dn $D_{8. 7}$ S (G_{3} missing) च (for हि). —^{b}) D_{7} T_{1} $G_{1. 4}$ $M_{1. 3. 4}$ प्रभावं (for °वश्च). V_{1} $Bo_{. 2-5}$ Da Dn $D_{2. 5. 6. 8}$ महाद्युते; B_{1} D_{3} °द्युतेः (for °त्मनः). —^{c}) $Ś_{1}$ D_{1} श्रुतो; D_{4} श्रुते; T_{2} श्रुता (for श्रुतं). D_{7}

C. 12. 1379
B. 12. 46. 27
K. 12. 45. 27

भवांश्च कर्ता लोकानां यद्ब्रवीत्यरिसूदन ।
तथा तदनभिध्येयं वाक्यं यादवनन्दन ॥ २७
यतस्त्वनुग्रहकृता बुद्धिस्ते मयि माधव ।
त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं पश्यामहे वयम् ॥ २८
आवृत्ते भगवत्यर्के स हि लोकान्गमिष्यति ।
त्वद्दर्शनं महाबाहो तस्मादर्हति कौरवः ॥ २९
तव ह्याद्यस्य देवस्य क्षरस्यैवाक्षरस्य च ।
दर्शनं तस्य लाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥ ३०
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य वचनं मधुसूदनः ।
पार्श्वस्थं सात्यकिं प्राह रथो मे युज्यतामिति ॥ ३१
सात्यकिस्तूपनिष्क्रम्य केशवस्य समीपतः ।
दारुकं प्राह कृष्णस्य युज्यतां रथ इत्युत ॥ ३२
स सात्यकेराशु वचो निशम्य
रथोत्तमं काञ्चनभूषिताङ्गम् ।
मसारगल्वर्कमयैर्विभङ्गै-
र्विभूषितं हेमपिनद्धचक्रम् ॥ ३३
दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं
विचित्रनानामणिरत्नभूषितम् ।

यथाकामं; T_2 कथा तात (for कथयतां). —^{d}) K_5 ब्राह्मण्यानां.

27 G_3 missing (cf. v. l. 10). —^{a}) Da_2 भवश्च; T_2 भवान्हि (for भवांश्च). K_1 लोकस्य. —^{b}) Da तद् (for यद्). $Ś_1$ D_1 ब्रवीषि; K_1 (*sup. lin.*; marg. also as in text) ब्रवीतु; K_4 ब्रवीः (for ब्रवीति). $Ś_1$ K_1 [अ]रिसूदनः. —^{c}) $K_{2.4}$ $D_{3.5}$ T_1 $G_{1.2.4}$ तदा तद्; V_1 तथावद्. K_1 अननिध्येय (sic); K_4 अभिनंदेयं; D_7 अन्वभिध्येयं; T $G_{1.2.4}$ अवद्यु°; Ca अनभि° (as in text). $Ś_1$ तथैव तदनाख्येयं; D_1 तथैव नंदनाख्येयं; $D_{4.6}$ तथैव तदभिध्येयं; D_8 यथावत्तदभि°. —^{d}) B_1 राज्यं (for वाक्यं). D_1 -चंदन (for -नन्दन).

28 G_3 missing (cf. v. l. 10). —^{a}) $K_{3.5}$ B D (except D_1) S (G_3 missing) यदि (for यतस्). K_1 D_7 T_2 स्व(D_7 वा-; T_2 ह्य)नुग्रहकृता; K_{3-5} Dn D_4 त्व(D_4 त्व)नुग्रहवती (K_4 °कर्ता); Da °ग्रहं कृत्वा. —^{b}) D_8 यादव; M_4 मानद (for माधव). —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 भवंतमग्रतः कृत्वा; D_4 त्वामेव हि पुरस्कृत्य; Ca as in text. —^{d}) K_3 Dn D_4 यास्यामहे; $B_{4.5}$ पृच्छा° (for पश्या°).

29 G_3 missing (cf. v. l. 10). —^{a}) Da आवृत्तं; Dn_1 G_1 आवृत्ये; D_1 अवृते; D_6 आवृतो; Ca आवृत्ते (as in text). Da_1 भगवत्तर्के (for °त्यर्के). Cv as in text. —^{b}) D_1 लोक· (for लोकान्). —^{d}) $M_{1.3}$ सोर्हति (for अर्हति). $Bo_{1.6}$ कौरव.

30 G_3 missing (cf. v. l. 10). —^{a}) $K_{2.4}$ स्वाद्यस्य; K_3 V_1 B Dn $D_{2.3.5-8}$ चा°; Da वा° (for ह्या°). D_4 वेद्यस्य (for देवस्य). —^{b}) B_2 Da चाक्षरस्य; G_1 [ए]व क्ष° (for [ए]वाक्ष°). M_1 वा (for च). —^{c}) K_4 चैव; V_1 B_1 Da Dn D_8 त्वस्य (for तस्य). K_3 लाभं. Da स्या (for स्यात्). —^{d}) K_3 D_4 च (for हि). $D_{4.6}$ धर्ममयो (D_4 °र्थो) (for ब्रह्म°). $Ś_1$ K_1 विधिः.

31 G_3 missing (cf. v. l. 10). Before 31, N (except $D_{7.8}$) $G_{1.2}$ M_{1-3} ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) $K_{2.3}$ V_1 B Da_1 Dn $D_{6.8}$ $G_{2.4}$ श्रुत्वैवं; K_5 Da_2 D_7 T G_1 श्रुत्वैव; $D_{2.3.5}$ श्रुत्वेदं. —^{b}) D_7 चरितं (for वचनं). D_7 M_1 -सूदन. —^{c}) Da_1 सात्यकं.

32 G_3 missing (cf. v. l. 10). —^{a}) V_1 चाशु; B D (except $D_{1.7}$) त्वाशु (for तूप-). $G_{1.2}$ तु परिक्रम्य. —^{b}) D_1 माधवस्य (for केश°). —^{d}) T_2 उत्तमः (for इत्युत).

33 G_3 missing (cf. v. l. 10). —^{b}) D_7 -चित्रितांगं (for -भूषि°). —^{c}) $Ś_1$ (by corr. also as in text) K_1 $D_{2.4.6}$ सु($D_{2.6}$ स)सार-; B_1 सचंद्र-; B_3 शसार-; Dn_2 समार- (for मसार-). K_2 D_3 -गत्वा(D_3 °त्वा)र्क-; B_1 -तारार्क-; D_2 -नल्वर्क-; D_7 T_2 -गल्लर्क- (for -गल्वर्क-). K_1 V_1 $Bo_{.5}$ D_{4-7} $M_{1.3}$ विहंगैर् (D_4 °गे); K_4 च रत्नैर्; Dn_2 $D_{2.8}$ Cap विटंकैर्; $D_{3.5}$ विटंगैर्; T_2 $M_{2.4}$ विहंगमैर् (for विभङ्गैर्). D_1 ससागरल्वर्कमयैर्विहंगैर्; T_1 $G_{1.2}$ समागमत्स्वर्णमयैर्विहं(G_1 °भं)गैर्; G_4 मसागरैरर्कमयैर्वि°; Ca as in text. —^{d}) D_4 विभूषितं. $Ś_1$ -विनद्ध-; K_1 -विरुद्ध-; $K_{2.4.5}$ V_1 B Da Dn D_6 -निबद्ध-; D_1 -वितद्ध- (for -पिनद्ध-). B_6 -चित्रं (for -चक्रम्).

34 G_3 missing (cf. v. l. 10). —^{a}) D_6 -प्रभुम् (for -प्रभम्). —^{b}) V_1 B D (except $D_{1.4}$) -भूषितांत(D_2 °व-; D_6 °ब-; D_8 °प)रं (for -रत्नभूषितम्).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं
विचित्रताक्ष्र्यध्वजिनं पताकिनम् ॥ ३४
सुग्रीवसैन्यप्रमुखैर्वराश्वै-
र्मनोजवैः काञ्चनभूषिताङ्गैः ।
सुयुक्तमावेदयदच्युताय
कृताञ्जलिर्दारुको राजसिंह ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।
शरतल्पे शयानस्तु भरतानां पितामहः ।
कथमुत्सृष्टवान्देहं कं च योगमधारयत् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
भीष्मस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः ॥ २
निवृत्तमात्रे त्वयन उत्तरे वै दिवाकरे ।
समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः ॥ ३
विकीर्णांशुरिवादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः ।
शिश्ये परमया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः ॥ ४ C. 12. 1591 B. 12. 47. 4 K. 12. 46. 5

—$K_{2.4}$ transp. 34^c and 34^d. — ^{c}) D_1 नदितं; D_4 नवोदिनं (for °दितं). $D_{2.3}$ सूर्यं. K_3 D_4 M_{1-3} प्रभाविनं; Bo प्रपेदिरे; B_{3-5} $D_{2.3.5}$ प्रपेदे; Dn_2 प्रतापितं; D_1 प्रजापिनं; D_7 T $G_{1.2.4}$ प्रभासितं (for प्रतापिनं). — Da om. 34^d. — ^{d}) B_1 -तार्क्ष-; M_2 -ताक्ष्यं (for -ताक्ष्र्य-). $Ś_1$ K_1 D_1 -प्रतिमं (D_1 °म-) (for -ध्वजिनं).

35 G_3 missing (cf. v. l. 10). — ^{a}) $K_{4.5}$ B_5 Dn -शै(K_4 -सै)ब्यप्रमुखैर्; V_1 B_{0-4} Da $D_{2.3.5.6.8}$ -शैब्य(V_1 B_1 Da -सैब्य)प्रवरैर् (for -सैन्यप्रमुखैर्). V_1 हयाग्रैर्; D_1 वनश्वैर्; $D_{2.3.5.6}$ महाश्वैर् (for वरा°). — ^{b}) Dn_2 मनोजवः. — ^{c}) $K_{2.4}$ स युक्तम्; $K_{3.5}$ B_2 Da Dn D_8 $G_{1.2}$ M संयु°; D_6 स्वमु° (for सुयु°). $Ś_1$ K_1 आवेदयता; Dn_2 आवेदयम्; D_7 आयोजयद्. — ^{d}) K_1 दानको (sic); B_1 दारुकं (for °को). Dn_2 M_2 राजसिंहः; $D_{4.7}$ G_1 °सिंहं.

Colophon om. in $Ś_1$ K_1 D_1; G_3 missing. — *Subparvan:* K (K_1 om) V_1 B D (except $D_{4.8}$; D_1 om.) T_2 G_2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* T_1 $G_{1.2.4}$ भगवद्वचनं; $M_{1.3}$ भीष्मस्मरणं; M_2 भीष्माभिगमनारंभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 $B_{1.4}$ $D_{2.8}$ 44. Da_1 Dn D_7 S (G_3 missing) 46 (as in text). — *Śloka no.:* Dn_1 D_8 35.

47

☞ Thls adhy. is missing in G_3 (cf. v. l. 12. 46. 10).

1 D_8 om. the ref. — ^{a}) B_1 $D_{1.3}$ शरतल्प-. D_1 शयानं. D_1 च (for तु). — ^{b}) K_4 T_2 $G_{2.4}$ भारतानां (for भर°). K_3 Da_1 पितामहं (Da_1 °ह). — ^{d}) $Ś_1$ K_2 कं स; D_1 स कं; D_8 पंच- (for कं च).

2 D_8 om. the ref. — ^{a}) D_1 भूत्वा (for राजन्). Da श्रुणुष्वैव(Da_2 °ष्वव)हितो राजन्. — ^{b}) D_1 शुचे राजन् (for शुचिर्भूत्वा). — D_1 om. (hapl.) 2^c–3^d. — ^{d}) $M_{3.4}$ देहोत्संगं (for °त्सर्गं). — K_{3-5} D_4 ins. after 2: D_7 T $G_{1.2.4}$ after 3^{ab}:

64* शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां माघमासस्य पार्थिव ।
प्राजापत्ये च नक्षत्रे मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।

[(L. 2) K_{3-5} D_4 प्राजापत्यं. T_2 सु- (for च). K_{3-5} D_4 मध्य- (for मध्यं).]

3 Bo om. (hapl.) from st. 3 up to line 1 of 65*. D_1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) D_7 T $G_{1.4}$ प्रवृत्त- (for नि°). $G_{1.2}$ अयनम्. — ^{b}) D_7 T $G_{1.2.4}$ उत्तरेण (for °रे वै). — After 3^{ab}, D_7 T $G_{1.2.4}$ ins. 64* (cf. v. l. 2). — ^{d}) K_5 समाहितं.

4 Bo om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{a}) D_8 विस्तीर्णांशुर

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1592
B. 12. 47. 5
K. 12. 46. 6

व्यासेन वेदश्रवसा नारदेन सुरर्षिणा ।
देवस्थानेन वात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना ॥ ५
एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ।
श्रद्धादमपुरस्कारैर्वृतश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥ ६
भीष्मस्तु पुरुषव्याघ्रः कर्मणा मनसा गिरा ।
शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्राञ्जलिः स्थितः ॥ ७
स्वरेण पुष्टनादेन तुष्टाव मधुसूदनम् ।
योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥ ८

(for विकी°). — ^{b}) Da भीष्म-; D7 T1 G1. 2. 4 वीरः (for भीष्मः). Da2 शतशतैश्; M4 शरशि°. Da1 चितं (for चितः). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 B (except B4; Bo om.) Da D6. 8 शिष्ये. D6 लक्ष्या. K5 Dn2 D4 शुशुभे परया (D4 °मया [hypermetric]) लक्ष्म्या. — ^{d}) Da2 -सत्तमौ; M4 -पुंगवैः (for -सत्तमैः).

5 Bo om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) V1 B2. 3 Da D7 S (except M2; G3 missing) देव- (for वद). K5 B4. 5 Dn D2. 3. 5. 8 -विदुषा (for -श्रवसा). — ^{b}) K3 Da D4 महर्षिणा (for सुर°). — After 5^{ab}, D7 T G1. 2. 4 ins. 65*. — ^{c}) K5 देवलेन तु; V1 न दात्स्येन (for देवस्थानेन). T2 वत्सेन. — ^{d}) K5 कन्वेन तु; V1 Bo. 3–5 Dn2 D5–7 S (G3 missing) तथाश्मेन; B1. 2 D3 तथाश्ये(B1 °स्से)न-; Da D2. 8 तथान्ये(D2 °प्ये-; D8 °स्ये)न (for तथाश्मक-). Da -सुमन्युना (for -सुमन्तुना). — K2. 4. 5 V1 B (Bo om. line 1) D (except D1. 4) M2 ins. after 5:

65* तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना ।
शाण्डिल्यदेवलाभ्यां च मैत्रेयेण च धीमता ।

[(L. 1) D7 T G1. 4 चापि (for चैव). D6. 7 T G1. 2. 4 पैल्वेन; D8 बलेन च (for पैलेन च). — (L. 2) Dn1 देवराताभ्यां (for °लाभ्यां च). D8 मैत्रेयो बद्धधीमता (for the post. half). K5 D7 T G1. 2. 4 शां(D7 शौं)डिल्यगौतमाभ्यां च (K5 °मात्रेयैर्) भा(T1 G2 भ)रद्वाजेन धीमता.]

K2. 4. 5 V1 B D (except D1. 4. 7) cont.:

66* असितेन वसिष्ठेन कौशिकेन महात्मना ।
हारीतलोमशाभ्यां च तथात्रेयेण धीमता ।
बृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः ।
सनत्कुमारः कपिलो वाल्मीकिस्तुम्बुरुः कुरुः ।
मौद्गल्यो भार्गवो रामस्तृणबिन्दुर्महामुनिः ।
पिप्पलादश्च वायुश्च संवर्तः पुलहः कचः ।
काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः ।
मरीचिरङ्गिराः काश्यो गौतमो गालवो मुनिः ।
धौम्यो विभाण्डो माण्डव्यो धौम्रः कृष्णानुभौतिकः ।
उलूकः परमो विप्रो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
भास्करिः पूरणः कृष्णः सूतः परमधार्मिकः ।

[(L. 1) Bo. 1 D6 वशिष्ठेन. K4 कौशकेन. — (L. 2) Da1 -शोमलाभ्यां. D8 तु (for च). D6 दत्ता- (for तथा). — (L. 3) D8 शुक्रस्य. — (L. 4) V1 B Da1 D3. 5. 8 सनत्कुमार(B5 °रः)कपिलौ (B1. 3 Da1 °लो) (for the prior half). K5 क्रतुः (for कुरुः). — (L. 5) Da1 मौद्गलो. D6 नाम (for रामस्). V1 तृणजंतुर्. B (except B6) °जह्नुर्; Da1 °जन्तुर्; Da2 त्रणनक्रुर् (sic) (for तृणबिन्दुर्). — (L. 6) K3 Dn1 [अ]थ (for the first च). K2. 4 क्रतुः; Da2 कुठः (for कचः). — K2. 4 om. line 7. K3 om. lines 7–11. — (L. 7) B4 Dn1 कश्यपश्च. K5 काश्यपश्च क्रतुर्दक्षः पराशरमहामुनिः. — (L. 8) D3 अंगिकाः (for °राः). — V1 om. lines 9–10. — (L. 9) Da धौम्य-; Dn धौम्यः (for धौम्रः). K4 कृष्णात्म-; D3. 5. 8 °त्र- (for °नु-). — (L. 11) Bo Da भास्करः (for °रिः). Da D6 पूरणिः (Da1 °र्णि).] — K5 cont.:

67* तं बाह्यमुनिना चैव गालवेन महात्मना ।
श्रीमता याज्ञवल्क्येन शङ्खेन पुलहेन च ।

6 ^{a}) D8 च मुनिभिर् (for मुनिगणैर्). — ^{c}) K5 -दया-; Da2 -दमः; M2 -[आ]दर- (for -दम-). K2–4 V1 B1. 2 Da Dn D6 -शमोपेतैर् (for -पुरस्कारैर्). — ^{d}) K1 वृत्तश् (for वृतश्). — After 6, K5 ins.:

68* तथान्यैर्मुनिभिश्चैव पुलस्त्येन महात्मना ।

7 ^{a}) Dn1 स (for तु). G3 M2 पुरुषव्याघ्र-. — ^{d}) K5 स दध्यौ; D2. 8 प्रदध्मौ (D3 °ध्म); M2 प्रभक्ष्या (for प्रदध्यौ). K4 D1. 8 प्रांजलि-; D4 प्रांजंलि (sic). Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5–7 S (G3 missing) शुचिः (for स्थितः).

8 ^{a}) K2. 3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 स्वरेण हृष्ट- (D8 पुट)पुष्टेन; D4 पुष्टं नादेत नुष्टाव (sic); D7 S (G3 missing) स्वरेणाथ सु(D7 स्व)पुष्टेन. — ^{b}) D4 श्रद्धया (for तुष्टाव). — ^{c}) K1 D1 योगीश्वरं. G2 जगन्नाथं (for पद्मनाभं). — ^{d}) V1 transp. विष्णुं and जिष्णुं. D7 T1 G1. 4 कृष्णं; D8 विश्वं (for विष्णुं). K3 D5 कृष्णं (for जिष्णुं). D7 उमापतिं; D8 जगत्पतिः. — After 8, D7 T G1. 2. 4 ins.:

69* अनादिनिधनं जिष्णुमात्मयोनिं सनातनम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृताञ्जलिः शुचिर्भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुम् ।
भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ ९
आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगमिषामि याम् ।
तया व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥ १०
शुचिः शुचिपदं हंसं तत्परः परमेष्ठिनम् ।
युक्त्वा सर्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ ११
यस्मिन्विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ।
गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥ १२
यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति ।
सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्मणि ॥ १३
हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।
प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ॥ १४

C. 12. 1622
B. 12. 47. 24
K. 12. 46. 27

[D7 T1 G4 विष्णुम् (for जि°).]

9 ^{a}) Dn2 पुरो (for शुचिर्). Dn1 कृतांजलिपुटो भूत्वा. — ^{b}) B2 Da1 M1.3 प्रवरं (Da1 °र·). K5 V1 B (except B2) Da Dn D2.3.5.7 T G2.4 M2.4 प्रभुः; G1 प्रभो. D8 वाग्विदानां वरः प्रभुः. — ^{d}) D6.8 [अ]ब्रवीत् (for [अ]स्तुवत्).

10 Before 10, N (except K1 D7.8) T1 G4 M1.3.4 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) Ś1 K1 Da1 D4 आर· (Da1 अरि·)राधयिषुः. — ^{b}) D7 पापं (for वाचं). K3–5 V1 B Da Dn D2–6 T1 G1 M1.3.4 Cv जिग- (D6 °गि)दिषामि (for जिगमि°). K1 यं; K5 D4 [अ]हं; B1 च; D8 T2 [इ]व; Cv याम् (as in text). — ^{c}) T2 तथा (for तया). D1 व्याससासिन्या (sic); T2 G1 व्याससमासाभ्यां (G1 °सिन्यां). — ^{d}) Da1 प्रीयतः; D8 प्राप्ता तां (for प्रीयतां). D8 पुरुषोत्तम.

11 = (var.) Garuḍa P., I. 2. 15^{cd}–16^{ab}. Cf. Kaṭha Up. I. 2. 2. — ^{a}) K4.5 V1 B (except Bo) D (except D1.4) S (G3 missing) शुचिं (Da2 °चि-). K (except K1) V1 B D (except D4) शुचि(D8 °च)पदं (for °षदं). Da1 हंस; D8 ह्रंसं. — ^{b}) K3 V1 B (except B4) Da Dn D1–3.5.6 तत्पदं; K5 D4.7.8 T G1.2.4 M2 तत्परं; M1.3.4 परमं (for तत्परः). — ^{c}) K1 Da2 युक्तया; K2.3.5 V1 B Dn D2.3.5.6 G2 M2 मुक्त्वा; Da1 युक्तां; D7 युक्तं; D8 T2 युक्तः (for युक्त्वा). — ^{d}) G1 प्रपद्येत्. M4 जगत्पतिं. — After 11, K2.4 V1 B D (except D4.8) S (G3 missing) ins.:

70* अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकोऽयं वेद भगवान्धाता नारायणो हरिः ।
नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः ।
देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययम् ।
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । [5]
यं न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ।

[(L. 1) V1 Bo.3.4 D1.2.5 G1 अनाद्यं तत् (for °द्यन्तं). T2 M2 ऋषयो; M4 नृपयो (for नर्षयो). — (L. 2) D8 लोकः (for एको). D6 स एव; D7 T G1.4 तद्वेद (for [ऽ]यं वेद). Bo.3–5 विभुः (for हरिः). — Before line 3, T2 ins. हरिः. — (L. 3) K4 Da1 D1 नारायणं (Da1 °णः). K4 सिद्धि-; B4 D7 G4 M1.3.4 सिद्धा (for सिद्ध-). — Da1 om. lines 4–5. — (L. 4) D1 om. यं. K2.4 D7 S (G3 missing) दुःखभेषजं; D3 परमाव्ययं (for परम°). — (L. 5) Bo.4.5 G1 M1.3.4 -गंधर्व-. M1.3 -किन्नराः (for -पन्नगाः). D7 T G1.2.4 M3.4 यक्षरक्षोमहोरगाः (for the post. half). — (L. 6) Bo.3–5 कोऽप्येष (for को ह्येष). Da1 वो (for वा).]

— After the above, D7 T G1.2.4 ins. l[in]es 3–4 of 73*.

☞ For sequence of 12–52 in D7 (G3 missing), see the Tabular Statement on p[p. 1]94–195.

12 = Garuḍa P., I. 2. $1[6]^{cd}$–17^{ab}. — ^{a}) K3 यस्मिन्भूतानि सर्वाणि; D8 यस्य त्रिगुणभूतानि. — ^{b}) Cf. Tait. Up. 3. 1. K2 om. the first च. D7 T G2.4 प्रविशंति; M1.3 च नशंति; M2 विन°; M4 प्रलयंति (for च विशन्ति). D8 om. विशन्ति च. T1 G1.4 [अ]पि (for च). — ^{c}) V1 Da2 भूतेश. — ^{d}) = 6. 29. 7^{d}.

13 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — ^{a}) B1 विद्ये (for नित्ये). D8 न ते (for तते). D1.4 तं ते; D8 ते तौ (for तन्तौ). — ^{b}) Da1 दृष्टे; T1 G1.4 सर्वं; G2 सर्वा (for दृढे). D7 स्वगिव (for स्रगिव). — ^{c}) D4 सर्वं सद्- (for सद्-सद्-). — ^{d}) B2 Da विश्वकर्माणमीश्वरं; D8 विश्वर्गे विश्वकर्मणा.

14 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. With 14^{ab}, cf. Ṛv. 10. 90^{ab}; Śvetāśvatara Up. 3. 14^{ab}. — ^{a}) D8 हरिः. — ^{b}) Da1 सहस्रचरणं क्षणं; Da2 °णां क्षणां; D8 सहस्रनवरेक्षरं. — After 14^{ab}, K2.4.5 V1 B D (except D4.7.8) ins.:

25

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Tabular Statement, showing sequence of st. 12–52 in D_7 S (G_3 missing)

D_7	T_1 G_1	T_2	G_2	G_4	$M_{1.3}$	M_2	M_4
73*, 3–4	73*, 3–4	73*, 3–4	73*, 3–4	73*, 3–4			
12	12	12	12	12	12	12	12
22	22	22	22 (twice)	22	22		
13^{a}–16^{b}	13^{a}–16^{b}	13^{a}–16^{b}	13^{a}–16^{b}	13^{a}–16^{b}	13^{a}–16^{b}	13^{a}–16^{b}	13^{a}–16^{b}
	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}
17–20	17–20	17–20	17–20	17–20	17–20	17–20	17–20
	73*, 1–2 ; 5–10		73*, 1–2 ; 5–10				
21	21	21	21	21	21	21	21
		73*, 1–2 ; 5–10					
						22	22
23–24	23–24	23–24	23–24	23–24	23–24	23–24	23–24
	74*	74*	74*	74*			
25	25	25	25	25	25	25	25
26	26	26	26	26	26		26
30	30	30	30	30	30		30
27	27	27	27	27	27		27
28–29	28–29	28–29	28–29	28–29	28–29	28–29	28–29
31–35	31–35	31–35	31–35	31–35	31–35	31–35	31–35
		44					
42		42					
37–39		37–39					
36	36	36	36	36	36	36	36
79*, 5–6		79*, 5–6					
	44		44	44	44	44	44
	42		42	42	42	42	42
	37		37	37	37	37	37
	38		38		38	38	38
	39		39			39	
40–41	40–41	40–41	40–41	40–41	40–41	40–41	40–41

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

D_7	T_1 G_1	T_3	G_2	G_4	$M_{1.3}$	M_2	M_4
79*, 1–2	79*	79*, 1–2	79*				
43	43	43	43	43	43	43	43
46	46	46	46	46	46	46	46
84*		84*					
App.I,(No.6), lines 7–8		App.I,(No.6), lines 7–8					
45	45	45	45	45	45	45	45
50	50	50	50	50	50	50	50
47	47	47	47	47	47	47	47
	84*		84*				
80*	80*	80*	80*				
83*	83*	83*	83*				
49	49	49	49	49	49	49	49
86*	86*	86*	86*				
79*, 9–10		79*, 9–10					
51	51	51	51	51	51	51	51
87*	87*	87*	87*				
88*	88*	88*	88*	88*	88*	88*	88*
48	48		48	48	48	48	48
85*	85*		85*				
		App I,(No.6), lines 37–38					
53	53		53	53	53	53	53
App.I,(No.6), lines 37–38							
76*		76*				76*	
App.I, (No.6) (main body)							
						77*	
54	54	54	54	54	54	54	54
	76*		76*				
	77*		77*				
App.I,(No.6), lines 47–55	App.I, (No.6)	App.I, (No.6) (main body)	App.I, (No 6)				

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1622 B. 12. 47. 24 K. 12. 46. 27 अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ।
गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ १५
यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ।
गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥ १६
चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्त्वस्थं सात्वतां पतिम् ।
यं दिव्यैर्देवमर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः ॥ १७
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः ॥ १८
यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं वीतकल्मषम् ।
इष्ट्वानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९
पुराणे पुरुषः प्रोक्तो ब्रह्मा प्रोक्तो युगादिषु ।
क्षये संकर्षणः प्रोक्तस्तमुपास्यमुपास्महे ॥ २०

71* सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ।

[B_1 -शिरसं (for -मुकुटं). Dn_2 -नयनो° (for -वदनो°).] — [c]) B_1 प्राज्ञं ; D_7 प्रभुं (for प्राहुर्). — [d]) D_7 T_2 विश्वस्य च परायणं.

15 = Garuḍa P., I. 2. 18. For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. With 15^a, cf. Kaṭha Up. I. 2. 20 ; Śvetāśvatara Up. 3. 10. — [b]) D_1 स्थवीर्यवान् ; D_4 स्थतीयसां (for स्थवी°). — [c]) D_1 गरीयसा. K_1 तु (for च). — [d]) $Ś_1$ श्रेयश्च ; $K_{2.4}$ D_1 श्रेयांसं (for श्रेष्ठं च). D_8 M_4 परं (for अपि).

16 = (var.) Garuḍa P., I. 2. 19. For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. — [a]) K_6 यं वाक्येषु ; D_4 G_1 शं(D_4 य)वाकेषु (for यं वा°). K_1 नुवाकेषु ; $D_{1.8}$ [अ]नुवाक्येषु (for °केषु). G_2 यं वा यज्ञाख्यमंत्रेषु. — [b]) D_8 निषत्सूपनिषत्सदा. Cv as in text. — D_6 om. 16^{cd}. — [c]) K_1 (*sup. lin.*; also as in text) शृण्वंति (for गृणन्ति). T $G_{1.2.4}$ सत्यधर्माणः (for °कर्माणं). — [d]) V_1 नित्यं (for सत्यं). $G_{1.2}$ धामसु ; M_4 नामसु (for सामसु). ❀ Ca : यं वाकेष्वनुवाकेष्विति । वाकाः पुरुषसूक्तादयः यैः पुरुषपूजा विहिता । अनुवाकाः विभ्राडादयः यैः देवताः स्तूयन्ते । निषदः यैः संसारो निन्द्यते । यथा अन्धं तमः प्रविशन्ति (Īśa Up. 9) इत्यादि । उपनिषदः आत्मप्रकाशकवाक्यानि गीतादीनि ॥ तेषु चतुर्भिः वाकानुवाकनिषदुपनिषद्भिः चतुरात्मानं विष्णुहरिनरनारायणात्मानं अर्चयन्ति । ❀

17 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. — [b]) V_1 सात्वतं ; Da_1 सत्त्वस्थां ; D_7 °स्थः ; T_1 $G_{1.4}$ °स्थाः (for °स्थं). $Bo_{.4.5}$ सत्वतां ; Da जगतां (for सात्वतां). B_1 सात्वतास्यति (for °तां पतिम्). D_7 पतिः. — [c]) D_8 ये ; G_1 यद् (for यं). T_1 दिव्यः. T_1 $G_{1.2}$ परम् (for देवम्). — [d]) $Bo_{.2}$ Da गुह्यं. — After 17, $K_{2.4.5}$ V_1 B (except B_1) D (except $D_{4.7.8}$) ins. :

72* यस्मिन्नित्यं तपस्तप्तं यदङ्गेष्वनुतिष्ठति ।
सर्वात्मा सर्ववित्सर्वः सर्वज्ञः सर्वभावनः ।

[(L. 1) B_5 (marg.) Da न (for [अ]नु-). $Bo_{.5}$ यदंगे चाधितिष्ठति ; D_1 यदन्येषु न ति° (for the post. half). — (L. 2) D_5 om. सर्वज्ञः. K_4 B_2 $D_{1.3}$ सर्वगः (for सर्वज्ञः).]

18 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. B_1 om. 18^c–19^d. — [c]) D_7 ब्राह्मणो (for ब्रह्मणो). D_4 वेदस्य रक्षणार्थाय ; T_1 $G_{1.4}$ गोप्तारं ब्रह्मणो ह्य(T_1 °णौघ)स्य. Cv as in text. — [d]) $Ś_1$ (*sup. lin.*; also as in text) D_1 देवम् (for दीप्तम्). Da_1 D_1 [इ]वारणिं (Da_1 °णः).

19 B_1 om. 19 (cf. v. l. 18). For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. — [a]) $B_{3.4}$ जामदग्न्यो ; D_8 यमनल्को (sic) ; G_1 यदनन्यो (for यमनन्यो). Da_1 D_7 [अ]प्य(Da_1 °व)पेताशीर् ; D_4 व्यपेना° (sic) (for व्यपेता°). — [b]) $K_{3.4}$ वीतकल्मषः ; D_4 वीनकल्मखः (sic). — [c]) $K_{2.3}$ Da Dn $D_{5.6}$ दृष्ट्वा ; $K_{4.5}$ D_2 दृष्ट्वा ; B_4 D_3 इष्ट्या ; Cnp इष्ट्वा (as in text). K_3 D_6 [अ]नंताय ; D_7 [आ]नंदाय ; G_1 नांत्याय (for [आ]नन्त्याय). — [d]) Cf. 6. 37. 11^d. $K_{2.4}$ D_1 पश्यंति (for पश्यति). K_3 V_1 B (B_1 om.) Da Dn $D_{2.3;5–7}$ S (G_3 missing) पश्य(D_7 अप- ; G_4 समे)त्यात्मानमात्मनि.

20 = (var.) Garuḍa P., I 2. 20. For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. $K_{2.4}$ V_1 B (except B_1) Da Dn $D_{2.3.5.6}$ transp. 20 and 21. V_1 reads 21^d, 20 and line 1 of 73* on marg. — [ab]) $K_{1.5}$ D_1 पुराणः (D_1 °णं). Da_2 पुरुषं प्रोक्तं. D_8 प्राप्तो (for the first प्रोक्तो). D_8 ब्रह्म. Da_2 om. ब्रह्मा प्रोक्तो. D_4 प्रोक्ता (for the second प्रोक्तो). K_6 V_1 B Da_1 Dn $D_{2.3.5–7}$ S (G_3 missing) पुराणे पुरुषं प्रोक्तं (K_3 °क्तो) ब्रह्म प्रोक्तं (K_3 D_8 °क्तो) युगादिषु. — [c]) D_1 क्षयः. $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5–7}$ S (G_3 missing) क्षये संकर्षणं प्रोक्तं. — [d]) Ca as in text.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतिवाय्विन्द्रकर्माणमतिसूर्याग्नितेजसम् ।
अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ २१
यं वै विश्वस्य कर्तारं जगतस्तस्थुषां पतिम् ।
वदन्ति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ॥ २२
हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितिर्दैत्यनाशनम् ।
एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥ २३
शुक्ले देवान्पितॄन्कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः ।
यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः ॥ २४ C. 12. 1628 B. 12. 47. 39 K. 12. 48. 40

— Ś1 K V1 B Da Dn D1-6. 8 T1 G1. 2 ins. after 20: D7 G4 (which om. lines 1–2 and 5–10) after 70*: T2 after 21:

73* यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ।
नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकासदम् ।
यमाहुर्जगतः कोशं यस्मिन्संनिहिताः प्रजाः ।
यस्मिँल्लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः परम् ।
अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः ।
यं सुरासुरगन्धर्वाःससिद्धर्षिमहोरगाः ।
प्रयता नित्यमर्चन्ति परमं दुःखभेषजम् ।
अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् ।

[K2 om. lines 1–2. V1 reads line 1 on marg. —(L. 1) Bo बहुमात्मानं. D4 अधोक्षजं. —(L. 2) K4 नान्यं भक्ताः; D2 नान्यभक्तः; T1 तान्यशक्ताः; G1 तान्ये शक्त्या; G2 तमहंस्ताः (for नान्यभक्ताः). K4 यजंति; D8 यजते; G1 क्षयंते (यजन्ते). T1 G1. 2 -काम(G1 °मि)नं (for -कासदम्). — D7 T G1. 2. 4 read lines 3–4 after 70*. —(L 3) Da2 यथाहुर् (for यमाहुर्). K4 कौषं; V1 B Da2 D2. 3. 5 कोषं. B2 Da2 T G1. 2. 4 च (B2 Da2 सु-) निहिताः; Da1 D7 च (Da1 सं-) निहताः; D8 damaged (for संनिहिताः). D8 हितः (for प्रजाः). —(Lines 4–5) = Garuḍa Purāṇa, I. 2. 21. —(L. 4) K5 अस्मिॅ (for य°). K1 सृजंति (for स्फुरन्ति). D7 T G1. 2. 4 [ए]ते (for [इ]मे). K1 जलं; B1 D1. 2. 7. 8 T G2. 4 जाले; D4 जालो; G1 काले (for जले). —(L. 5) K1 नृतम् (for ऋतम्). K1 om. ब्रह्म. K1 Dn सदसतोः (Dn2 सदसतत्); D8 सदसतं (for सदसतः). D8 वरं (for परम्). —(L. 6) Dn1 ऋषयो (for नर्षयो). D8 देवते शयनं प्रभुः (for the post. half). — D8 om. lines 7–10. —(L. 7) Dn T2 सिद्धा ऋषि- (for ससिद्धर्षि-). —(L. 8) Ś1 Da D1 अर्हंति (for अर्चन्ति). T2 G1. 2 सुख- (for दुःख-). Ś1 -भैषजं; D1 -भेजयेत् (for -भेषजम्). —(L. 9) Da1 -योनि- (for -योनिं). —(L. 10) K4 Da1 अप्रतर्क- (Da1 अतर्क्य)म् (for अप्रतर्क्यम्). B1 अभिज्ञेयं (for अवि°). Dn अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं (for the prior half). D4 हरि-. K3 T1 G1. 2 विभुं; D2 शुभं (for प्रभुम्).]

21 B1 om. 21. K2. 4 V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 6 transp. 20 and 21. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — ^{a}) Da1 -वायींद्र-; Da2 -वार्धिंद्र-; D1 -वाविंद्र-; D3 -वाय्वेंद्र- (for -वाय्विन्द्र-). Da1 D1. 8 -कर्माणि. — ^{b}) K2. 3. 5 Dn -सूर्याति- (for -सूर्याग्नि-). — V1 Dn2 read 21^{d} on marg. — ^{d}) Da प्रतिप्रद्ये (Da2 °द्य); D8 प्रपद्ये तं (by transp.). M1. 3. 4 जगत्पतिं. — After 21, T2 reads 73* (cf. v. l 20).

22 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. G2 reads 22 twice. Ś1 reads 22^{ab} on marg. — ^{a}) T1 G2 (first time). 4 च (for वै). — ^{b}) D1 Ca जगतां. K1 T G2 (both times). 4 तस्थुषः; Ca तस्थुषां (as in text). B1 गतिं (for पतिम्). — ^{c}) D2. 3 ध्येयम् (for [ऽ]ध्यक्षम्). — ^{d}) Da अपरं (for अक्षरं). G2 (first time) अध्यात्मं चापि चिन्तकाः.

23 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. Before 23^{a}, G1 ins. ॐ. — ^{a}) Dn2 -गर्भं यं; D8 -पर्णजं (for -वर्णं यं). — ^{b}) Ś1 K1. 3. 5 V1 B1–5 D3. 5 अदितेर्; K2 D7 M2 अदितिं (for अदितिर्). M4 -शासनं (for -नाशनम्). G2 अदिदैत्य-विनाशनं. — ^{c}) Bo. 4. 5 एवं (for एकं). K1 ज्ञेयं; Da D2 यज्ञे; T2 [अ]सूत; Ca जज्ञे (as in text). D7 एकं द्वादश जायेत. — ^{d}) Ca. v as in text. — After 23, K5 reads 28, repeating it in its proper place; while, D3 reads 27.

24 Ś1 K1 D1 om. 24. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — ^{a}) K4 शुक्र; B1 शुक्रे (for शुक्ले). — ^{c}) K5 योसौ; Da1 यस्य; D8 अश्व- (for यश्च). — After 24, T G1. 2. 4 ins.:

74* हुताशनमुखैर्देवैर्धार्यते सकलं जगत् ।
हविः प्रथमभोक्ता च तस्मै होत्रात्मने नमः ।

[(L. 1) T1 G4 धार्यते (for ध्रायते). —(L. 2) T1 G4 यस्; T2 स (for च).]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1628
B. 12. 47. 40
K. 12. 46. 42

महतस्तमसः पारे पुरुषं ज्वलनद्युतिम् ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ २५
यं बृहन्तं बृहत्युक्थे यमग्नौ यं महाध्वरे ।
यं विप्रसंघा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः ॥ २६
ऋग्यजुःसामधामानं दशार्धहविराकृतिम् ।
यं सप्ततन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ २७
यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः ।
रथंतरबृहत्यक्षस्तस्मै स्तोत्रात्मने नमः ॥ २८
यः सहस्रसवे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः ।
हिरण्यवर्णः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः ॥ २९

---

25 Cf. Śvetāśvatara Up. 3. 8. Ś1 reads 25 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. —a) B2 Da तपसः (for तमसः). D6 पारं; D8 पात्रे (for पारे). —b) V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S (G3 missing) पुरुषं ह्यति(D7 ह्यमित[hypermetric])तेजसं; D8 पुरुषं क्षलनच्छुतिं (sic). —c) T1 G1. 2. 4 यज् (for यं). K3 Dn1 D1. 4 अश्येति; Ca अत्येति (as in text). —d) V1 Bo. 2 ज्ञानात्मने (for ज्ञेया°). — After 25, K2. 4 read 32.

26 K1 M2 om. 26–27. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. D1 om. 26[ab]. —a) Ś1 K2. 4 बृहत्कुक्षिं; K5 Da D4. 8 बृहत्युच्छे; T1 M1. 3. 4 बृहत्युक्थ्ये (M1. 3. 4 °थ्ये); T2 बृहत्यर्थे; G1. 2 महत्युक्थ्ये (for बृहत्युक्थे). Ca cites उक्थे. —b) K4 समग्नौ; Bo महांतं; D8 यमाग्नं (for यमग्नौ). K6 च (for यं). —c) D7 T2 विप्राः साम (for विप्रसंघा). —d) B1 G1 देवात्मने (for वेदा°).

27 Cf. Ṛv. 10. 52. 4; 124. 1. K1 D5 M2 om. 27 (for K1 M2, cf. v. l. 26). D6 reads 27 after 23. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. —a) Ś1 (*sup. lin.*; also as in text) B2 Da Ca (by corr.; orig. as in text) -सामसंस्थानं; K8 D4 -सामाथर्वाणं; D7 T2 -सामनामानं (for °धामानं). —b) K4 दशार्द्र-; K6 °र्हं; D7 °र्ध्यं; D8 °र्दे- (for °र्धे-). Ca cites दशार्धं. K5 Dn °हविरात्मकं; B1 D7 °राकृतिः; B5 (m as in text) °राहुतिं; D4 °राकृति; D6 °हरणाहुतं. —e) D4 damaged; D8 यं सत्रे तनुतच्छति (sic). — After 27, K4. 5 V1 B2. 4. 5 Dn D1–3. 6 ins. (= [var.] Vāmana P., 26. 1; =[var.] Viṣṇusmṛti [ed. Jībānand] 33[cd]–34[ab]):

75* चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः ।

[(L. 2) K4 सोमात्मने; V1 B2. 4. 5 D6 होत्रा°; D3 यज्ञा°.]

28 K5 reads 28 (for the first time) after 23. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. —a) B1 सुपांता; Da सुवर्णो (Da2 °र्णं) (for सुपर्णो). K1 D1. 4 T1 -नामा; M1. 3. 4 नाम्ना. Ca as in text. —b) K5 (first time) om. छंदो-. Bo. 4. 5 D8 छंदोगात्र-; Da2 M4 °गायत्रस् (hypermetric) (for °गात्रस्). K5 (first time) G1 त्रिर(G1 त्रपु)-च्छिराः; Da1 D1. 7 त्रिवृच्छि(Da1 °च्छ)रः. —c) K1 रथांतर-; K2–4. 5 (both times) V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 T2 G1. 2 M1–3 रथंतरं; D8 तथंतर- (for रथं°). Ś1 D7 S (G3 missing) बृ(G1 दु)हत्पक्षस्; K1 -बृहत्यक्ष; K2. 5 (both times) V1 Bo. 3–5 Da1 Dn D2. 3. 5. 6 °त्साम; B2 Da2 °त्सामस्; D4 °त्यहृस (for °त्यक्षस्). —d) K1 D4 सो(D4 स्रो)मात्मने; K2 सामा°; K3 B5 (m as in text) D1 स्तोमा°; K5 (first time) ताक्ष्या°; K5 (second time) होत्रा° (for स्तोत्रात्मने). K4 om. नमः.

29 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. Ś1 reads 29 on marg. —a) V1 B1. 2 Da1 यं; Da2 ये (for यः). Ś1 K1 सहस्रास(K1 °म)वे; B1 °स्रशरे; B3. 4 D2. 3. 5 °महे; Dn D1. 7 °समे; D8 सः सप्रसवे (for सहस्रसवे). Ś1 K1. 2. 4 D1 यज्ञे; B1 शत्रे (for सत्रे). —b) K4 सत्रे; V1 Bo D2. 4. 6. 8 यज्ञे (for जज्ञे). V1 B Da Dn2 D2. 3. 5. 6 Ca विश्वं (Dn2 D2 °श्व-) सृजन् (Bo °जाम्) (for विश्वसृजाम्). D7 इति (for ऋषिः). —c) K3 Dn D7 S (G3 missing) हिरण्यपक्षः शकुनिस्; V1 B Da D2. 3. 5. 6 °वर्णं (Da °र्णं-) शकुनिं (Da2 °निस्). —d) V1 B (except B3) D2. 3. 5–7 S (G3 missing) ताक्ष्यात्मने; Da1 तक्ष्या°; Da2 ताक्ष्या° (for हंसा°).

30 M2 om. 30. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. —a) K4 B3 Da D4. 7 T1 M पदांग-; K5 Bo. 4 Dn D2. 3. 5 G2 पादांगं (for पदाङ्गं). —b) K2. 4 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn D3. 3. 5. 6 T2 G1. 4 M1. 3. 4 -भूषणं; B2 D1 T1 G2 -भूषितं (for -लक्षणम्). —c) D1 अक्षिरं (for अक्षरं). Dn D7 T1

पदाङ्गं संधिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनलक्षणम् ।
यमाहुरक्षरं नित्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥ ३०
यश्चिनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना ।
धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ ३१
यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः ।
पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥ ३२
यं तं व्यक्तस्थमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ३३
यं दृगात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः ॥ ३४
यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः ।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ३५ C. 12. 1633 B. 12. 47. 34 K. 12. 46. 55

G4 दिव्यं; T2 G1.2 चिप्रास् (for नित्यं). — d) B1 वाचात्मने. Da2 मनं (for नमः). — K2.4.5 V1 B Da Dn D1–3.5.6 ins. after 30: D7 T2, after line 38 of App. I, (No. 6): T1 G1.2 after 54: M2 after 53:

76* यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूत्वा गामुज्जहार ह ।
लोकत्रयहितार्थाय तस्मै वीर्यात्मने नमः ।
यः शेते योगमास्थाय पर्यङ्के नागभूषिते ।
फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः ।

[K5 D7 T G1.2 M2 om. lines 1–2. —(L. 1) Da1 यौ वराहो; Da2 ह्यत्र° (for यो व°). — After line 2, K2 reads 78*. —(L. 3) Da1 नागभूषिके. D7 T G1.2 M2 यः शेते क्षीर(D7 शेष)पर्यंके दिव्ये नाग(T1 G2 दिव्यनाग-; G1 °व्ययोग)विभूषिते (T2 °तः). —(L. 4) Da1 D7 फटा- (for फणा-). Dn2 -रचितं (for °ते). D7 रुद्रात्मने; T2 शेषा°.]

— After the above, D7 ins. a passage given in App. I, (No. 6). T1 G1.2 M2 cont.: D7 T2 ins. after line 42 of App. I, (No. 6):

77* विश्वे च मरुतश्चैव रुद्रादित्याश्विनावपि ।
वसवः सिद्धसाध्याश्च तस्मै देवात्मने नमः ।

[(L. 1) T2 विश्वेश- (for विश्वे च). M2 तथा (for अपि).]

— After the above, T1 G1.2 ins. a passage given in App. I, (No. 6); D7 ins. it after 76* and T2 after 54.

31 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) Ś1 K1 यस्मिन्नेति (K1 °न्नति-); K3 D4 यः (D4 यं) सिनोति; K5 Dn2 D6 यस्तनोति; Dn1 यस्तेनाभि- (for यश्चिनोति). K1 मतां; Bo शतां (for सतां). Ś1 सेतुन्; D1 सेतुर्; D7 योनिम् (for सेतुम्). — b) D1 -योजिना; D2 -योगिना (for -योनिना). — c) K5 -व्यवहारांशैर्; D4 °हारात्मस् (for °हाराङ्गैस्).

32 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. K2.4 read 32 after 25. — a) K1 -धर्मचरणात्. D7 धर्मस्पृग्धर्मचरणं; T2 धर्मभृद्धर्मचाराणां. — c) Da1 D7 पृथग्धर्माः (Da1 °र्म); D1 पृथाधर्मैः. — d) D7 यज्ञात्मने. — K4.5 B (except B1) D (except D2.4.7.8) ins. after 32: K2 after line 2 of 76*:

78* यतः सर्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्माङ्गदेहिनः ।
उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः ।

[(L. 1) K4 ह्यनंगादात्म-; K5 °गाः सर्व-; Bo.3–5 °गात्सांग-; D1 °गात्मान- (for °ङ्गात्माङ्ग-). Da2 -देहिनां; Dn2 -देहिना (for -देहिनः). —(L. 2) Da कालात्मने.]

33 K4 om. 33–34. V1 reads 33–38 on marg. For sequence in D7 S (G3 missinig), see pp. 194–195. — a) K5 Dn यं च; V1 B Da D2.3.5.6 M2 यत्तद्; T2 यं तु; G2 यत्तं (for यं तं). K2 सुव्यक्तम्; V1 व्यक्तम् (submetric) (for व्यक्तस्थम्). Da1 आत्मानं (for अव्यक्तं). — b) Ś1 व्यचिन्वंत. — c) Da1 G2 M2 क्षेत्र- (for क्षेत्रे). V1 क्षेत्रे क्षेत्रे समासीनं; D7 क्षेत्रं क्षेत्रसमासीनं. — d) D8 क्षत्रात्मने.

34 K4 om. 34 (cf. v. l. 33). V1 reads 34 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) Ś1 (*sup. lin.*) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 Ca यं त्रिधात्मानम्; D1 यद्दिव्या°; D4 क्षेयद्रा°; D8 संदगा° (for यं दृगा°). — b) D3 गणैः (for गुणैः). Cv as in text. — c) D3 प्राहि (for प्राहुः). K3 M1–3 सात्तदशं (M1.3 °शां); D8 सप्तधरा (for °दशं). Cv cites यं सप्तदर्शी प्राहुः. — d) K1 D1 स(D1 सा)ख्यात्मने; D8 संख्या°.

35 D8 om. 35. V1 reads 35 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) G1.2 विनिश्वासाः (for जित°). — b) V1 B2 Da D8 T1 G1.2.4 M संतुष्टाः; B1 संयुक्ताः; D7 T2 योगिनः

C. 12. 1633
B. 12. 47. 55
K. 12. 46. 55

अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ।।३६
योऽसौ युगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः ।
संभक्षयति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः ।। ३७
संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् ।
बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ।। ३८
सहस्रशिरसे तस्मै पुरुषायामितात्मने ।
चतुःसमुद्रपर्याययोगनिद्रात्मने नमः ।। ३९
अजस्य नाभावध्येकं यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ।। ४०
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ।। ४१

(for सत्त्वस्थाः). Da1 संजितेंद्रियाः (for संय°). Bo. 3–5 D2. 3. 5 शांता दांता जितेंद्रियाः. —D1 om. (hapl.) 35^c–36^b. — After 35, T2 reads 44.

36 D6 om. 36–37. V1 reads 36 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. D1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — a) Dn2 अगुण्य- (for अपुण्य). B1 -पुण्योपवने; Dn2 °परमो. — b) D3 यः (for यं). B1 भवश्रयाः (submetric) (for भवनिर्भयाः). Cv cites पुनर्भव- (as in text.). — After 36, D7 T2 ins. lines 5–6 of 79*; while T1 G1. 2. 4 M read 44.

37 D6 om. 37 (cf. v. l. 36). V1 reads 37 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — b) M2 प्रदिप्ताग्निर्. Da विभावसौ. D8 प्रदिप्ताविचभावसुः (sic). — c) Da1 D8 स र(Da1 सम)क्षयति; D2 G1 संभक्षयंति. — d) D3 योगात्मने.

38 G4 om. 38–39. V1 reads 38 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) K4 संभक्ष; Da1 स भक्ष्य. B1 यं संभक्ष्य सर्वभूतान्. — b) D1. 4. 7 वैकार्णवं; D6 चैवा° (for चैका°). — c) K1 Da1 स्वपति.

39 G4 M1. 3. 4 om. 39 (for G4, cf. v. l. 38). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 transp. 39 and 40. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp 194–195. — a) K2 V1 B Da Dn D2. 3. 6 चैव (for तस्मै). — b) D3 पुरुषाणां. K4 D8 मितात्मने; K5 Bo. 2–4 M2 [अ]मृ(K5 °सि)तात्मने; D1 मिमिता° (hypermetric); D4 [अ]मित्वा°; D6 T2 महा° (for [अ]मिता°). — c) D1 -समुद्रे (for -समुद्र-). K4 D7 -पर्याये; K5 -पर्यंक-; D6 -पर्यायै; T1 G1. 2 -पयसि (for -पर्याय-). — d) K5 तस्मै; M2 -योगि- (for -योग-).

40 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 transp. 39 and 40. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) Ś1 K1. 2. 4 D1. 4 नाभावप्येकं (K1 °दं); K5 नाभौ सध्यस्थं; V1 B1. 2 Da नाभौ संभूते; Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6 नाभ्यां (Dn D6 °भौ) संभूतं (for नाभावध्येकं). — b) D1 विश्व-. — c) K5 V1 B1. 2. 4. 5 m D (except D4. 5. 7) T2 G2 पुष्करे; Ca पुष्करं (as in text). Ś1 Da1 पुष्कराख्यस्य (Da1 °क्षश्च). — d) Ś1 K1–4 D1. 4. 8 ब्रह्मात्मने; Da2 यज्ञा° (for पद्मा°). — After 40, K5 ins. 79*.

41 K5 om. 41. V1 reads 41 on marg. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) Da1 यश्च (for यस्य). — d) D4 तौयात्मने. — After 41, N (K5 after 40) T G1. 2 ins.:

79* यस्मात्सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने नमः ।
यो निषण्णो भवेद्रात्रौ दिवा भवति विष्ठितः ।
इष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्ट्रात्मने नमः ।
अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतम् ।
वैकुण्ठस्य हि तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ।
त्रिःसप्तकृत्वो यः क्षत्रं धर्मव्युत्क्रान्तगौरवम् ।
क्रुद्धो निजघ्ने समरे तस्मै क्रौर्यात्मने नमः ।
विभज्य पंचधात्मानं वायुर्भूत्वा शरीरगः ।
यश्चेष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः ।

[(L. 1) D8 यस्याः (for यस्मात्). K4 सर्वे; D1 प्राणाः; T1 G1 स्वर्गाः (for सर्वाः). K1 प्रजायंते; D4 प्रसूयते; T1 G1. 2 प्रवर्तंते (for प्रसूयन्ते). K1 सर्व-; K5 B1 स्वर्ग- (for सर्ग-); B1 -पालन- (for -प्रलय-). K2 -विक्रमाः; Da1 D6. 7 -विक्रयाः (for -विक्रियाः). — (L. 2) D2. 3 प्रलीयंति. Da2 हेमात्मने. — D6. 7 T G1. 2 om. lines 3–4. — (L. 3) K4 D4 निषणो; D8 °न्नो (for °ण्णो). D4 देवा (for दिवा). Ś1 वेष्टितः; K1 वेष्टितः; K2–4 D2–5. 8 धिष्ठितः; D1 निष्ठितः (for विष्ठितः). —(L. 4) Bo यो द्रष्टा; Da द्रष्टाय (for च द्रष्टा). K4 ब्रह्मात्मने; D1 द्रष्टा°; D4 इष्टा° (for द्रष्ट्रा°). — D7 T2 read lines 5–6 after 36. — (L. 5) Da सकुंठं; D7. 8 T2

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युगेष्वावर्तते योंऽशैर्दिनर्त्वयनहायनैः ।
सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥ ४२
ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूरूदरं विशः ।
पादौ यस्याश्रिताः शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः ॥ ४३
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ ४४
विषये वर्तमानानां यं तं वैशेषिकैर्गुणैः ।
प्राहुर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नमः ॥ ४५
अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणविवर्धनः ।
यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥ ४६ C. 12. 1660 B. 12. 47. 71 K. 12. 46. 68

अकुंठः; T_1 $G_{1,2}$ अकार्यः (for अकुण्ठं). V_1 उत्तमं; D_7 T_1 उद्यतः. K_{2-4} D_4 धर्मकार्येऽत्र($K_{2,4}$ °र्ये स)मुद्यतं (D_4 °तां); Da धर्मकामार्थमुद्यतं; T_2 यमकार्यार्थमुद्यतः (for the post. half). — (L. 6) K_2 V_1 $B_{2,3}$ Da Dn D_6 G_1 च; D_7 T_2 तु (for हि). $K_{3,5}$ V_1 $B_{0,2,3,5}$ Da Dn $D_{4,6}$ यद्रूपं. — V_1 B (except B_2) Da $D_{2,3,5-7}$ T_2 om. lines 7–8; T_1 G_2 om. lines 7–10. Lines 7–8 = lines 23–24 of App. I, (No. 6). — (L. 7) K_3 repeats the prior half after line 8. G_1 चैको (for क्षत्रं). $Ś_1$ धर्म; D_1 धर्मा (for धर्म-). B_2 G_1 धर्म-मुत्क्रम्य (G_1 °व्युत्क्रांति-) गौरवात् (for the post. half). — (L. 8) D_8 कुले (for क्रुद्धो). G_1 जघान क्षत्रियान्संघे (for the prior half). $Ś_1$ K_1 B_2 ऊर्जा(B_2 °र्या)त्मने; K_{2-5} D_8 क्रु(D_8 कृ)द्धा°; D_1 सूर्या°; D_4 कुर्जा°. — D_7 T_2 read lines 9–10 after 86*. — (L. 9) K_3 om. the prior half. $B_{0,3-5}$ $D_{3,5}$ वायुर्भूतः; D_7 पंचाहुति-; T_2 पंचभूत- (for वायुर्भूत्वा). — D_1 om. line 10. — (L. 10) $Ś_1$ K $D_{4,7,8}$ T_2 चे(D_8 वे)ष्टयत्यंग(D_7 °त्येव)क-($Ś_1$ K_{1-3} म)र्माणि (for the prior half). K_4 चेष्टात्मने; Da_1 वाद्या°; Da_2 सर्वा°; D_4 वाय्वा°.]

42 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. — [a]) K_1 D_2 युगेष्टावर्तते. K_1 योद्गैर्; $K_{2,5}$ $B_{1,2}$ Da $D_{1,6}$ योसौ; K_4 यौसौ; V_1 $B_{0,3-5}$ Dn $D_{2,3,5}$ M_2 योगैर्; D_7 यो यैर् (for योंऽशैर्). D_8 युगेष्ठवर्तयोनौ (sic); T_2 °षु चावर्तते यो. — [b]) $K_{1,3}$ $D_{2,8}$ दिनत्व(K_1 °वत्व-; K_3 °नत्वा)यनहायनैः; K_5 V_1 $B_{1,2}$ Da Dn D_6 T_1 $G_{1,2,4}$ M मासर्त्वय(B_1 °र्तुदि-; Da_1 °त्वय-; Da_2 °त्रय)नहायनैः (M_2 °ने); $D_{1,4}$ दिनर्द्व-(D_4 °ष्व)यन°; D_7 शमार्था न हा° (sic); T_2 मासै-रयन°. — [c]) B_1 स्वर्ग-. Dn_2 -प्रलयतो (for °योः). $Ś_1$ सर्गप्रलययोगेन. — [d]) Bo लोकात्मने (for काला°).

43 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. — [a]) $Ś_1$ K_2 ब्रह्मा. Dn_2 वक्र; D_8 चक्रं (for वक्त्रं). D_8 भुजो. $D_{1,6}$ क्षेत्रं; D_7 क्षात्रं (for क्षत्रं). — [b]) K_5 ऊरू च वै; Da_2 ऊरूदरं (for °दरं). D_8 कृन्सूसुतदरं विशः (sic). — [c]) D_2 [आ]श्रितः शूद्रस्. — [d]) Da_2 सूक्ष्मैर् (for तस्मै).

44 D_7 om. 44. For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. $Ś_1$ K_1 read 44 after 54. — [a]) K_1 D_3 मूर्ध्ना. — [b]) D_8 खन्नातिश्च (sic) (for खं नाभिश्च). D_8 चरणे; $M_{1,3}$ °णा. — [c]) $K_{2,4}$ Dn_2 S (G_3 missing) श्रोत्रं. — [d]) Da_1 कालात्मने. — After 44, V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ read 47.

45 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. — [a]) D_8 विषयवर्ततेमानां (sic); Ca as in text. — [b]) $Ś_1$ $K_{2,4}$ D_1 युक्तं; G_2 युक्तैर् (for यं तं). D_8 वैषेशिको; T $G_{1,4}$ $M_{1,3,4}$ वैषयिकैर्; Ca वैशेषिकैर् (as in text). — [c]) V_1 D_8 आहुर्(for प्रा°). — [d]) K_1 गुप्तात्मने; Da_1 $D_{1,6,8}$ गोप्ता°; Da_2 गोता°. Ca as in text.

46 For sequence in D_7 S (G_3 missing), see pp. 194–195. — [a]) K_5 $D_{1,7,8}$ अन्नपाने (D_8 °नं) त्वन्न(D_1 यज्ञ-; D_7 वन-; D_8 धन)मयो. — [b]) D_8 रसः; G_1 अस्य (for रस-). $B_{4,5}$ (both marg. as in text) -घ्राण- (for -प्राण-). D_8 -विवर्धनैः. — V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6,8}$ ins. after 46: $Ś_1$ K $D_{1,4,7}$ T_2 after 47: T_1 $G_{1,2}$ after 84*:

80* प्राणानां धारणार्थाय योऽन्नं भुङ्क्ते चतुर्विधम् ।
अन्तर्भूतः पचत्यग्निस्तस्मै पाकात्मने नमः ।
पिङ्गेक्षणसटं यस्य रूपं दंष्ट्रानखायुधम् ।
दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृप्तात्मने नमः ।
रसातलगतः श्रीमाननन्तो भगवान्विभुः ।
जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्यात्मने नमः ।

[$Ś_1$ K (except K_4) $D_{1,4,8}$ om. lines 1–2; D_7 T $G_{1,2}$ om. lines 1–4. — (L. 2) B_4 [अ]ग्नेस् (for अग्निस्). — After line 2, B_1 ins.:

81* विषये वर्तमानानां श्रोत्रादीनां च यः प्रभुः ।
वेदते सर्वविषयांस्तस्मै चित्रात्मने नमः ।

— Lines 3–4 = lines 17–18 of App. I, (No. 6). V_1 om. lines 3–6. — (L. 3) D_3 पिंगक्षण-. $Ś_1$ D_1 -पुटं; B_1 -जटं (for -सटं). — After line 4, Dn_1 ins.:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1857
B. 12. 47. 69
K. 12. 46. 72

परः कालात्परो यज्ञात्परः सदसतोश्च यः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ४७
यो मोहयति भूतानि स्नेहरागानुबन्धनैः ।
सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः ॥ ४८
आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितम् ।
यं ज्ञानिनोऽधिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ४९
अप्रमेयशरीराय सर्वतोऽनन्तचक्षुषे ।
अपारपरिमेयाय तस्मै चिन्त्यात्मने नमः ॥ ५०
जटिने दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ ५१

82* यं न देवा न गन्धर्वा न दैत्या न च दानवाः ।
तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः ।

— D1 om. lines 5–6. — (L. 5) D8 रसातः श्रीगतः श्रीमांश् (for the prior half). Da न संतो ; D8 चरंतो (for अनन्तो). Ś1 D4. 7 भो(Ś1 यो)गवान् ; K1 योगिनां (for भगवान्). B1 T2 G1 प्रभुः. — (L. 6) D7 T G1. 2 योसौ (for कृत्स्नं), and शेषात्मने (for वीर्या°).]

— D7 T G1. 2 cont. :

83* ज्वलनार्केन्दुताराणां ज्योतिषां दिव्यमूर्तिनाम् ।
यस्तेजयति तेजांसि तस्मै तेजात्मने नमः ।

On the other hand, D7 T2 ins. after 46 : T1 G1. 2 after 47 :

84* वैद्युतो जाठरश्चैव पावकः शुचिरेव च ।
दहनः सर्वभक्षाणां तस्मै वह्न्यात्मने नमः ।

[(L. 1) T2 ह्यजरश् ; G2 जठराश् (for जाठरश्). D7 सूक्ष्मो जठरकश्चैव (for the prior half). — (L. 2) D7 T2 सर्वभक्षो यस् (for °भक्षाणां).]

— After the above, D7 T2 ins. lines 7–8 of App. I, (No. 6).

47 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 read 47 after 44. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) B1 D1 पर- ; D7 वरं (for परः). D8 परे (for परो). — b) K (except K1) V1 B1. 2 Da D1. 4. 8 T2 G2 M सदसतश् ; D7 T1 G1. 4 सदसदश् (for सदसतोश्). B0. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6 परात्परतरश्च (D2. 3. 5 °तरो हि) यः (B5 सः). — c) K4 D8 आदि- (for आदिर्). M2 सर्वस्य (for विश्वस्य). — After 47, Ś1 K D1. 4 ins. 80* : D7 T2 ins. 80* followed by 83* : and T1 G1. 2 84*, 80* and 83*. On the other hand, D2. 6 ins. after 47 a passage given in App. I, (No. 7).

48 D2 T2 om. 48. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) D8 दामोदयति भूतानि. — b) Ś1 K4 D1 मोह- ; T1 G1 सर्व- (for स्नेह). All MSS. (except Ś1 K D1. 4. 8 ; D2 T2 om. ; G3 missing) -पाशानु- (for -रागानु-). — c) B1 D8 स्वर्गस्य ; Da संगम्य (Da1 °स्य) ; D7 G1 सर्वस्य (for सर्गस्य). D7 दक्षिणार्थाय. — D6 om. 48d–49c. — After 48, D7 T1 G1. 2 ins. :

85* चैतन्यं सर्वतो नित्यं सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ।
सर्वातीततरं सूक्ष्मं तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः ।

49 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. D6 om. 49abc (cf. v. l. 48). — a) T2 आत्मानं यदिदं ज्ञानं. — b) Da Dn1 कृत्वा (for ज्ञात्वा). Da2 पंचत्व° (for पञ्चस्व°). — c) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 7 S (G3 missing) ज्ञानेन (for ज्ञानिनो). Da2 Dn2 [अ]भि- (for [ऽ]धि-). D8 यं ज्ञानिनिधिगच्छंति (sic). — D7 T G1. 2 ins. after 49 : Ś1 K D1. 4. 8 after 50 :

86* सांख्यैर्योगैर्विनिश्चित्य साध्यैश्च परमर्षिभिः ।
यस्य न ज्ञायते तत्त्वं तस्मै गुह्यात्मने नमः ।

[(L. 1) K1–3 ज्ञान- ; D1 संख्ये (for सांख्यैर्). D1 विनिश्चित्य. D8 om. साध्यैश्च. K1–3 साख्यैश्च (sic) (for साध्यैश्च). — (L. 2) K4 G1. 2 तु (for न). D8 सूक्ष्मात्मने.]

— After the above, D7 T2 ins. lines 9–10 of 79* (cf. v. l. 41).

50 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — b) K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S (G3 missing) बुद्धि- ; D1 नत- (for ऽनन्त-). — c) Dn G2 अनंत- (for अपार-). Ś1 K1 D1. 8 -परमेयाय ; B1 Dn2 D6. 7 T G1. 4 M1–3 -परिमाणाय ; Da M4 °णामाय. — d) K5 D1 चिंतात्मने ; V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 T G1. 2. 4 M2. 4 दिव्या° ; D8 चित्ता° ; M1. 3 विद्या°. — After 50, Ś1 K D1. 4. 8 ins. 86* (cf. v. l. 49).

51 For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) B Da D2. 3. 5. 6 जटिले ; T2 अजिते (for जटिने). K4 मुंडिने. — c) Da -विंषर्णाय (sic) ;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शूलिने त्रिदशेशाय त्र्यम्बकाय महात्मने ।
भस्मदिग्धोर्ध्वलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ ५२
पञ्चभूतात्मभूताय भूतादिनिधनात्मने ।
अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः ॥ ५३
यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ५४
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
अपवर्गोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ५५
नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
नमस्ते दिक्षु सर्वासु त्वं हि सर्वपरायणम् ॥ ५६
नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां प्रभवाप्यय ।
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ ५७
तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान्हि त्रिषु वर्त्मसु ।
तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ॥ ५८ C. 12. 1676 B. 12. 47. 87 K. 12. 46. 119

D4 ·त्रिखंगाय (sic) (for ·निषङ्गाय). — d) Ś1 K1. 3. 5 D4. 8 रुद्रात्मने (for ब्रह्मा°). — After 51, D7 T G1. 2 ins. :

87* यो जातो वसुदेवेन देवक्यां यदुनन्दनः ।
शङ्खचक्रगदापाणिर्वासुदेवात्मने नमः ।

[(L. 1) D7 T2 वसुदेवस्य ; G1 वासुदेवेन .]

52 Ś1 K1. 3. 5 D4. 8 om. 52. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) Da1 त्रिदशेयाय ; Da2 त्रिदिशेशाय . — b) Ca cites त्र्यम्बकाय (as in text). — D1 om. (hapl.) 52^{c}–53^{b}. — c) B1 Dn भस्मदिग्धार्थं(B1 °ग्धांग)लिंगाय . — For 52, D7 T G1. 2. 4 M subst. :

88* शिरःकपालमालाय व्याघ्रचर्मनिवासिने ।
भस्मदिग्धशरीराय तस्मै रुद्रात्मने नमः ।

— After 52, K2. 4 V1 B D (except D4. 7. 8 ; D1 om.) ins. :

89* चन्द्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
पिनाकशूलहस्ताय तस्मा उग्रात्मने नमः ।

[(L. 1) K2 Dn2 D6 ·कृश· (for ·कृत·). V1 व्याड· ; Da1 काल· (for व्याल·). — (L. 2) K2. 4 भूतादि(K2 °धि)निधनाय च ; V1 तस्मै रुद्रात्मने नमः (for the post. half).]

On the other hand, T2 ins., after 52, lines 37–38 of App. I, (No. 6), followed by 76*.

53 T2 om. (hapl.) 53. D1 om. 53^{ab} (cf. v. l. 52). For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) K3 Dn D4 सर्व· (for पञ्च·). Da1 om. भूताय . — b) K4 भूतानां (for भूतादि·). K1 ·विधनात्मने ; V1 B D (except Da D4. 8 ; D1 om.) T1 G1. 2 M ·निधनाय च . — c) K5 ·द्रोहदेहाय ; D8 ·द्रोहागर्हाय (for ·द्रोहमोहाय). — d) D6 शीतात्मने . — After 53, D7 ins. lines 37–38 of App. I, (No. 6), followed by 76* and lines 1–6, 9–22, 25–30, and 39–44 of App. I, (No. 6) ; while M2 ins. 76* and 77*.

54 K3 om. (hapl.) 54. For sequence in D7 S (G3 missing), see pp. 194–195. — a) D1 सर्वो (for the first सर्वं). — b) Da सर्वसंश्रयः (Da1 °यं) (for °तश्च यः). D8 ये (for यः). — c) D7 यस्तु . V1 B Da2 D2. 3. 5–7 T G2. 4 M देवस् ; Da1 देव ; G1 वेदस् (for नित्यं). — After 54, Ś1 K1 read 44 ; D7 ins. lines 47–55 of App. I, (No. 6) ; T1 G1. 2, 76*–77* followed by App. I, (No. 6) ; while T2 lines 1–6, 9–22, 25–30, 39–44 and 47–51 of App. I, (No. 6).

55 = 12. 51. 3. — a) B3 सर्वकर्मन् ; Da M3 विश्वकर्म (Da2 °र्मा). — b) B3 D6. 8 ·संभवः . — c) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 S (G3 missing) अपवर्गस्थ· (Da Dn2 G1 °र्गश्च ; T2 °र्गः स)भूतानां ; D7 अवमस्थश्च भू° . — d) K4 पुरतः ; D7 अपरः ; M1. 3 परत· (for परतः). D1 G1. 2 परमास्थितः .

56 = 12. 51. 4. — d) K2 एव ; K4 मे च ; D1 मेसि ; D7 T2 विश्व· (for सर्व·). D7. 8 T2 G2 M ·परायणः (M1. 3. 4 °ण). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 त्वं हि सर्व(V1 B0–2 Da कर्म· ; B5 D6 धर्म)मयो निधिः .

57 = 12. 51. 2. — a) D8 नमस्ते भगवान्हंत्रि· — b) Ś1 K1. 2. 4 D1 प्रभवाय तु (K2. 4 ते) ; V1 B0–2. 4 Da2 Dn D3. 5. 8 G4 M3. 4 °व्यय ; B5 Da1 °व्ययः ; D2 °व्ययं ; D6 T1 °प्ययः (for °प्यय). — D8 om. 57^{c}–58^{b}. — c) T1 G1 हृषीकेशः . — d) D4 च पराजितः ; M1. 3. 4 चापराजित .

58 = 12. 51. 5^{c}–6^{b}. D8 om. 58^{ab} (cf. v. l. 57). — ab) Dn न हि (for तेन). K1. 5 V1 B (except B3) Da Dn2 D1–3. 5. 6 भावान्दिव्यान् (by transp.) ; Dn1 भावं दिव्यं . Da1 इ त्रिषु ; D7 त्रिषु

CC-0. In Public Domain. Gurukul K...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1676 B. 12. 47. 68 K. 12. 46. 119 दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ।
विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ५९
अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ ६०
यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं हविः ।
यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नश्यतां तथा ॥ ६१

च (for हि त्रिषु). — ^{c}) K5 Dn त्वां तु; D6 लब्ध-; T2 तत्तु; M त्वां च (for तत्त्व). M2 वक्ष्यामि. Dn2 सत्त्वेन; D7 T2 दिव्येन; M1. 3. 4 रूपेण (for तत्त्वेन). — ^{d}) D3 यं प्राप्तेयं सनातनं.

59 Cf. 3. 13. 47; 6. 64. 7. 59^{ab} = 12. 51. 7^{ab}. — ^{a}) Dn1 D7 दिव्यं; T1 नभस् (for दिवं). Da2 [अ]वाप्तं. Ś1 K D1. 4. 8 द्यौस्त्वया शिरसा व्याप्ता. — ^{b}) D4 यस्यां देवी; D7 T2 देवी पद्भ्यां (by transp.). D1 वसुंदरा; D8 °धरां. — ^{c}) D1 लोकः. — ^{d}) T1 हि (for [ऽ]सि). B2 सनातन. — After 59, K2. 4 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6 ins.:

90* दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्ये शुक्रप्रजापती ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ।

[(L. 1) = 12. 51. 7^{cd}. V1 B2 D1 भुजौ. Da2 श्चस्य (for चक्षुर्). D2 वीर्य- (for वीर्ये). V1 इंद्र- (for शुक्र-). K2 B1 Da Dn वीर्यं शुक्रः (K2 शुक्र-; Da ब्रह्म) प्रजापतिः (for the post. half). — (L. 2) = 12. 51. 6^{cd}.]

— On the other hand, D7 T G1. 2 ins. after 59:

91* अव्यक्तं व्यक्तरूपेण व्याप्तं सर्वं त्वया विभो ।
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण व्याप्तं सर्वं त्वया विभो ।
अव्यक्तं ब्रह्मणो रूपं व्यक्तमेतच्चराचरम् ।

[T1 G1. 2 om. line 1. — (L. 1) D7 विश्वं (for सर्वं). — D7 om. lines 2–3. T2 om. line 3. — (L. 3) G1 ब्राह्मणं (for ब्रह्मणो).]

While K5 ins. lines 1–4 of 93* after 59.

60 60^{ab} = 12. 51. 8^{ab}. — ^{a}) Dn2 अतशी-; D8 अतिसी- (for अतसी-). — ^{b}) B1 पीतवाससमद्युतिं; D2. 3. 5. 6 °कौशेयवाससं. — D7 ins. after 60^{ab}: T2 after 60:

92* वपुंष्यनुमिमीतस्ते मेघस्येव सविद्युतः ।

[D7 वपुषि.]

— After the above, D7 repeats and T2 reads lines 50–51 of App. I, (No. 6), followed, in T2, by 96*. — ^{d}) K3 D4 जायते (for विद्यते). — K2. 4 V1 B Da D1–3. 5. 6 ins. after 60: K5, after 59: Dn, after 94*:

93* नमो नरकसंत्रासरक्षामण्डलकारिणे ।
संसारनिम्नगावर्ततरकाष्ठाय विष्णवे ।
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।
प्राणकान्तारपाथेयं संसारच्छेदभेषजम् ।
दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम् ।

[(L. 1) Da2 -संकाश- (for -संत्रास-). Dn2 -रक्ष- (for -रक्षा-). Da1 -कारिणं (for °णे). — (L. 2) K4 D1 -प्लव-; Bo Dn -तरि- (for -तर-). — K5 om. lines 5–6. — (L. 5) K4 पास्य- (for प्राण-). B2 Dn संसारो- (B2 °रं) (for °र-). B2 Da -व्याधि- (for -च्छेद-). — (L. 6) V1 B1 Da Dn2 D6 -क्लेश- (for -शोक-).]

— K4 cont.: Dn ins. after 60:

94* एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ।
कृष्णव्रताः कृष्णमनुस्मरन्तो
रात्रौ च कृष्णं पुनरुत्थिता ये ।
ते कृष्णदेहाः प्रविशन्ति कृष्ण-
माज्यं यथा मन्त्रहुतं हुताशे ।

[(L. 2) K4 -मेधी- (for -मेधा-). — (L. 5) K4 कृष्णे रताः कृष्णमनुस्मरंति. — (L. 6) K4 यः (for ये). — (L. 7) K4 -भिन्नदेहाः (for कृष्ण°). — (L. 8) K4 हविर्यथा मंत्रहुतं हुतासे.]

— On the other hand, D7 T1 G1. 2. 4 ins. 97* after 60; while M ins. after 60:

95* नारायणं सहस्राक्षं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
हिरण्यनाभं यज्ञाङ्गममृतं विश्वतोमुखम् ।

[Lines 1–2 = lines 50–51 of App. I, (No. 6). — (L. 2) M1. 3 विश्वांगम् (for यज्ञाङ्गम्). — After the above M ins. 97*.]

61 ^{a}) D8 विश्वमयं. K1 सत्त्वं; K4 सर्वं (for सत्यं). — D6 om. 61^{bc}. — ^{b}) K2. 5 Dn2 D1 तथा (for यथा). Ś1 K1 T2 हरिः; K2. 4 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5 जगत् (for हविः). — ^{c}) G1 तथा (for यथा).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥ ६२
इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ।
वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ ६३
एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः ।
नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ ६४
अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः ।
त्रैकाल्यदर्शनं ज्ञानं दिव्यं दातुं ययौ हरिः ॥ ६५
तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः ।
भीष्मं वाग्भिर्बाष्पकण्ठास्तमानर्चुर्महामतिम् ॥ ६६
ते स्तुवन्तश्च विप्राग्र्याः केशवं पुरुषोत्तमम् ।
भीष्मं च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ ६७
विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः ।
सहसोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥ ६८

C. 12. 1683
B. 12. 47. 104
K. 12. 46. 137

— After 61, T $G_{1.2.4}$ ins.:

96* तस्य यज्ञवराहस्य विष्णोरमिततेजसः ।
प्रणामं येऽपि कुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ।

[Lines 1–2 = lines 5–6 of App. I, (No. 6). — (L. 2) T_2 प्रकुर्वंति (for [ऽ]पि कु°).]

— On the other hand, K_2 ins. 97* after 61.

62 = 12. 51. 9. — [a]) $Ś_1$ K B_1 $D_{1.4}$ स्यत्-; D_8 तत्- (for त्वां). — [b]) K_5 B_2 Da T $G_{1.2.4}$ जिगी(Da_2 °जी)षते (for °षवे). — [d]) D_7 ध्येयोसि (for ध्यायस्व). $D_{2.4.5}$ सुरेश्वर; D_8 नरोत्तम (for सुरोत्तम).

63 [b]) K_5 विष्णुसंस्तुतः (for °रीडितः). — [c]) D_1 वाग्यज्ञो नार्चितो देवः; T_1 G_4 M °ज्ञेन परो यज्ञः (M_{1-3} देवः). — [d]) K_4 स (for मे). — K_4 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ ins. after 63: K_2 after 61: D_7 T_1 $G_{1.2.4}$ after 60: T_2 after 92*, followed by lines 50–51 of App. I, (No. 6): M after 95* (for T_2 M, cf. v. l. 60):

97* नारायणपरं ब्रह्म नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं चेदं सर्वं नारायणात्मकम् ।

[(L. 1) Dn_1 D_7 नारायणः; $M_{2.4}$ °णं (for the first °ण-). T_2 -गर- (for the first -परं). Dn_1 D_7 नारायणः (for the second °ण-). Da_1 -परंतप (for परं तपः). — (L. 2) D_6 -पदं (for -परं). $K_{2.4}$ दैवं; B_1 D_6 देवं; Da_1 D_2 वेदं; D_7 S (G_3 missing) सत्यं (for चेदं). Dn नारायणः (Dn_2 °ण-) परो देवः (for the prior half). D_6 सर्व- (for सर्वं). Dn_1 सर्वं नारायणः सदा; D_7 S (G_3 missing) नारायणपरं परं (T_2 °रं पदं; M_1 °रापरं; M_2 °रं वरं) (for the post. half).]

64 Before 64, all MSS. (except D_8; G_3 missing) ins. वैशंपायन उवाच. — [c]) D_8 नमस्ते इत्यकृष्णाय (sic). — [d]) K_1 $D_{1.8}$ प्राणामम्; Da_1 प्राणायाम् (sic) (for प्रणामम्).

65 D_7 T $G_{1.2.4}$ $M_{2.4}$ read 65 after 67. — [a]) $K_{3.5}$ V_1 $B_{1.3.5}$ D_{4-7} T $G_{1.2.4}$ $M_{1.4}$ अधिगम्य; D_1 अव° (for अभि°). — [b]) D_1 केशवः (for माधवः). — [c]) $Ś_1$ $K_{2.4}$ $D_{1.4}$ त्रैकाल-; K_5 $B_{0.3.4}$ Da Dn_1 $D_{2.3.5-8}$ S (G_3 missing) त्रैलोक्य-; V_1 त्रैकाल्यं (for त्रैकाल्य-). V_1 $B_{1-3.5}$ (marg.; also as in text) Da $D_{6.8}$ -दर्शने; G_1 $M_{3.4}$ -दर्शन- (for -दर्शनं). — [d]) K_1 शांतं; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn_1 D_{1-7} S (G_3 missing) दत्त्वा; Dn_2 ज्ञात्वा (for दातुं). K_1 ददौ (for ययौ). — After 65, $M_{1.3}$ ins.:

98* अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
स्तवराजः समासोऽयं विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
गाङ्गेयेन पुरा गीतः महापातकनाशनः ।

[Lines 3–4 = Lines 9–10 of 99*.]

66 [a]) D_1 अपरते. D_1 शब्दो; D_7 S (G_3 missing) वाक्ये (for शब्दे). — [c]) S (G_3 missing) बाष्पग- (M °क)ळास् (for °कण्ठास्). K_5 शरतल्पे महाभागं. — [d]) $K_{1.4}$ $D_{1.8}$ $M_{1.3}$ समानर्चुर्; K_5 शयानं तु; B_1 प्रशशंसुर्; Da तमानर्च्छंन् (for तमानर्चुर्). B_2 G_1 महाद्युतिं; Da नराधिपं; D_6 महामतिः; $M_{1.2}$ महीपतिं.

67 [a]) D_7 संस्तुवंतश् (for ते स्तु°). D_1 विप्रख्याः; D_7 T_1 $G_{1.2.4}$ विप्रेंद्राः (for विप्राग्र्याः). — [b]) D_4 पुरुषर्षभं. — K_5 om. 67^{cd}. — [c]) T_2 वाक्यैः (for सर्वे). — After 67, D_7 T $G_{1.2.4}$ $M_{2.4}$ read 65.

68 Before 68, K_2 D_4 ins. वैशंपायन उवाच. — [a]) K_1 भक्तियोगे. B_1 D_7 S (G_3 missing) तं; Da च (for तु). D_8 विदित्वा स क्रियायोगं. — [b]) M_4 पुरु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul K...

C 12.1684 B. 12 47. 105 K 12. 46. 138 केशवः सात्यकिश्चैव रथेनैकेन जग्मतुः ।
अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनंजयौ ॥ ६९
भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समास्थितौ ।
कृपो युयुत्सुः सूतश्च संजयश्चापरं रथम् ॥ ७०
ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः ।
नेमिघोषेण महता कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ ७१
ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता
द्विजेरिताः पथि सुमनाः स शुश्रुवे ।
कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जनं
स केशिहा मुदितमनाभ्यनन्दत ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः ।
कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ह ॥ १
रथैस्ते नगराकारैः पताकाध्वजशोभितैः ।

षोत्तमं. — c) T1 G1. 2 तं हृष्टो (for संहृष्टो). — d) G2 ध्यानम् (for यानम्). D1 अनुपद्यते.

69 a) Dn1 चापि (for चैव).

70 a) D6 भीमसेन- (for °सेनो). Da2 ऽययौ (for यमौ). B2 चैव (for चोभौ). — b) Dn2 रथं चैकं (for रथमेकं). K2. 4 V1 B Da Dn1 D1–3. 5. 7. 8 S (G3 missing) समास्थि(Dn1 T2 °श्रि)ताः; K3 D4 च संस्थिताः (for समास्थितौ). — d) K3 परं रथं; K4 [अ]परं तथा; Dn1 परंतप (for [अ]परं रथम्).

71 D7 om. 71^{a}–72^{b}. — b) Da1 प्रयताः; D1 प्रयातः; M4 प्रत्याताः (for प्रयाताः). — c) D1 नेमिघोषोप्यमहता (sic). — d) M4 कंपयंते.

72 D7 om. 72^{ab} (cf. v. l. 71). — a) G1 -चर- (-वर-). T G1. 2. 4 -स्तवेरिता (for -स्तवान्विता). — b) T1 G1. 4 पथिषु मनाक् (for पथि सुमनाः). T2 च (for स). — B2 om. 72^{c}. — c) K1 B1 कृतांजलिः. Ś1 प्रणतिम् (for प्रणतम्). M2 तथापरं. — d) Ś1 K1 V1 Bo. 1 D1. 6 मुदितमथ (for °मना). B2 [अ]भ्यनंदयत्; Da1 °दनः; Da2 °दतः; D8 G2 M2 ऽय(D8 [अ]त्य)नंदत (for [अ]भ्य°). — After 72, D7 T G1. 2 ins.:

99* इति स्मरन्पठति च शार्ङ्गधन्वनः
शृणोति वा यदुकुलनन्दनस्तवम् ।
स चक्रभृत्प्रतिहतसर्वकिल्बिषो
जनार्दनं प्रविशति देहसंक्षये ।
यं योगिनः प्राणवियोगकाले
यत्नेन चित्ते विनिवेशयन्ति ।
स तं पुरस्ताद्धरिमीक्षमाणः
प्राणाञ्जहौ प्राप्तफलो हि भीष्मः ।
स्तवराजः समाप्तोऽयं विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
गाङ्गेयेन पुरा गीतो महापातकनाशनः ।
इदं नरः स्तवराजं मुमुक्षुः
पठञ्शुचिः कलुषितकल्मषापहम् ।
व्यतीत्य लोकान्महतः समागता-
न्पदं संगच्छत्यमृतं महात्मनः ।

[(L. 1) D7 T1 -धन्विनं. — Lines 9–10 = lines 3–4 of 98*. T reads lines 9–10 after line 14. —(L. 11) D7 T1 इमं (for इदं), and उत्तमं (for मुमुक्षुः). — (L. 13) T2 G1. 2 अतीत्य. D7 T1 समाकुलान् (for °गतान्). — (L. 14) D7 T1 संगच्छेत् (for °च्छति).]

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except K4 Dn2 D8) S (except G4; G3 missing) राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 4 V1 B Da Dn1 D1–3. 5–7 T1 G1. 2. 4 M1–3 स्तवराजः; K2 भीष्मस्तवराजः; K3 भगवतो विष्णो[:] स्तवराजः; K5 भीष्मोक्तस्तवराजः; D4 श्रीविष्णो[:] स्तवराजः; T2 विष्णुस्तवराजः. — *Adhy. no.:* (figures, words or both): B1. 4 Dn1 D7 S (G3 missing) 47 (as in text); Da1 49; D2. 3 45. — *Śloka no.:* Dn1 109.

48

☞ This adhy. is missing in G3 (cf. v. l. 12. 46. 10).

1 D8 om. the ref. — d) K2 पांडवश्च ह; V1 B

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ॥ २
तेऽवतीर्य कुरुक्षेत्रं केशमज्जास्थिसंकुलम् ।
देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्तैर्महात्मभिः ॥ ३
गजाश्वदेहास्थिचयैः पर्वतैरिव संचितम् ।
नरशीर्षकपालैश्च शङ्खैरिव समाचितम् ॥ ४
चितासहस्रैर्निचितं वर्मशस्त्रसमाकुलम् ।
आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्तोज्झितामिव ॥ ५
भूतसंघानुचरितं रक्षोगणनिषेवितम् ।
पश्यन्तस्ते कुरुक्षेत्रं ययुराशु महारथाः ॥ ६
गच्छन्नेव महाबाहुः सर्वयादवनन्दनः ।
युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमम् ॥ ७
अमी रामह्रदाः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः ।
येषु संतर्पयामास पूर्वान्क्षत्रियशोणितैः ॥ ८
त्रिःसप्तकृत्वो वसुधां कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम ह ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया तदा ।
रामेणेति यदात्थ त्वमत्र मे संशयो महान् ॥ १० C. 12. 1707 B. 12. 48. 10 K. 12. 47. 10

$D_{2.3.5.6}$ पांडवर्षभाः (V_1 Da_1 °भः); D_7 T_2 पार्थिवाश्च ते (for पाण्डवाश्च ह). $K_{3.5}$ Dn $D_{4.8}$ T_1 $G_{1.2.4}$ M ते (for ह).

2 ^{a}) D_1 रथस्तैर्. V_1 B (except $Bo._4$) Dn $D_{2.3.5.6}$ T $G_{1.2.4}$ तैर्; D_7 तु (for ते). Dn_1 D_7 S (G_3 missing) नगरप्रख्यैः (for °राकारैः). — ^{b}) K_5 -शोभिभिः; V_1 B $D_{2.3.5.6}$ -मालिभिः; Da -मायिभिः (for -शोभितैः). — ^{c}) Da ययुराजा (sic) (for °राशु). Dn_2 कुरुक्षेत्रे. — ^{d}) $K_{3.4}$ D_8 शीघ्रवाहिभिः (for °गामिभिः).

3 ^{a}) T_1 $G_{1.2.4}$ अव° (for तेऽव°). D_7 T $G_{1.2.4}$ कुरुक्षेत्रे. D_8 तेन वीर्यरथोपस्थं. — ^{b}) Da -संजलं; D_7 T $G_{2.4}$ -संकुले; Ca -संकुलम् (as in text). — D_1 repeats 3^{cd} after 4. D_4 reads 3^{c}–4^{b} after 6^{ab}. — ^{c}) K_4 देहमासा (sic) (for °न्यासः). Da_2 देहन्यासकरो यत्र (sic). — ^{d}) D_1 क्षत्रियस्. V_1 B $D_{1-3.5}$ महाहवे; Da °मृधे; D_7 S (G_3 missing) °रथैः (for °त्मभिः).

4 For sequence of 4^{ab} in D_4, cf. v. l. 3. — ^{a}) $Ś_1$ D_1 गजाश्वदेहा(D_1 °ह)स्थिचितैः; K_1 °देवास्थिनितैः; B_1 °देहास्थिरथैः. — ^{b}) B_1 इति (for इव). K_1 मुच्छ्रितं (sic); D_7 T_2 संचयैः; T_1 $G_{1.2.4}$ M संचितैः (for संचितम्). — $K_{2.4}$ om. (hapl.) 4^{cd}. K_3 transp. 4^{cd} and 5^{ab}. — ^{d}) Da सद्यैर्; D_2 संखैर्; D_7 T $G_{1.4}$ M हंसैर् (for शङ्खैर्). B_1 एव (for इव). $K_{1.3}$ $D_{1.4}$ समाकुलं; V_1 Dn D_7 S (G_3 missing) च सर्वशः; B Da $D_{2.3.5.6}$ हि सर्वशः (for समाचितम्). D_8 शाखैर्विव समन्वितं (sic).

5 $D_{1.4}$ om. 5^{ab}. K_3 transp. 4^{cd} and 5^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ गदा- (for चिता-). $K_{1.2}$ निचितैर्; K_4 निचतैर्. K_5 Da Dn चितासहस्रप्र(Da °नि)चितं. — ^{b}) D_8 चर्म- (for वर्म-). $D_{2.3.5.8}$ -समाचितं; M_{1-3} -रथाकुलं (for -समा°). — ^{c}) K_1 Da_1 D_1 अपानभूमिं; $K_{3.4}$ Da_2 $D_{2.4.8}$ आपान(K_3 अपाने)भूमि-. V_1 B Da Dn_1 (before corr. as in text) $D_{2.3.5.6}$ रुद्रस्य (for कालस्य). — ^{d}) $K_{2.5}$ $B_{2.4}$ Dn $D_{3.5.6}$ तथा (for तदा). Da भुक्तोश्रिताम्; D_4 °जिताम्; G_1 भुक्त्वोर्झिताम्. D_8 तदा मुक्तो हि तानि च.

6 ^{a}) K_1 D_4 भूतसंगा(D_4 °वा)नुचरितं (sic); V_1 $Bo._{4.5}$ (m as in text) °संहार(V_1 °त)चरितं; B_2 $D_{1-3.5.6}$ T_2 $M_{2.4}$ °संघात°; B_3 °संहातनिचितं; Da °संघातरचितं. — After 6^{ab}, D_4 reads 3^{c}–4^{b}. — ^{c}) $Ś_1$ तं (for ते). — ^{d}) Da G_1 ययूर्. K_1 पशु- (आशु). K_5 महात्मनः (for °रथाः).

7 ^{a}) K_1 D_1 एतं; B_1 इव (for एव). — ^{b}) K_1 D_1 स वै; $Bo._1$ G_1 सर्वं (for सर्व-). K_4 -नंदन.

8 ^{ab}) D_8 आसी (sic) (for अमी). K_1 V_1 $Bo_{-2.5}$ Da $D_{1-3.5.6}$ transp. पञ्च and पार्थ. D_1 दृश्यंतो. K_1 पार्थसूरतः; D_8 पार्थिवरतः (for पार्थ दू°). — ^{c}) K_5 Da_2 Dn_2 तेषु (for येषु). — ^{d}) K_1 पूर्णान्; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ पितॄन्; G_2 पूर्वं (for पूर्वान्). Da -शोणितः. D_8 पूर्वा तु क्षत्रशोणितैः.

9 ^{a}) D_8 त्रिःसप्तकृतो वसुधा. — ^{b}) K_4 निःक्षत्रियं; D_1 $G_{1.2}$ M निक्षत्रियां (D_1 $M_{1.3}$ °यं). D_4 om. (hapl.) from प्रभुः up to निःक्षत्रियाः (in 10^{b}). $Ś_1$ $K_{1.4}$ V_1 B_2 D_1 G_1 विभुः (for प्रभुः). — ^{c}) K_3 य इदानीं (for इहेदानीं). D_2 तपो; $M_{1.3}$ तदा (for ततो). — ^{d}) Dn_1 D_2 कर्मणा.

10 D_4 om. up to निःक्षत्रिया (cf. v. l. 9). D_8

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Harid...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1708 B. 12. 48. 11 K. 12. 47. 11 क्षत्रबीजं यदा दग्धं रामेण यदुपुंगव ।
कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्यामितविक्रम ॥ ११
महात्मना भगवता रामेण यदुपुंगव ।
कथमुत्सादितं क्षत्रं कथं वृद्धिं पुनर्गतम् ॥ १२
महाभारतयुद्धे हि कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
तथाभूच्च मही कीर्णा क्षत्रियैर्वदतां वर ॥ १३
एवं मे छिन्धि वार्ष्णेय संशयं तार्क्ष्यकेतन ।
आगमो हि परः कृष्ण त्वत्तो नो वासवानुज ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।
ततो व्रजन्नेव गदाग्रजः प्रभुः
शशंस तस्मै निखिलेन तत्त्वतः ।
युधिष्ठिरायाप्रतिमौजसे तदा
यथाभवत्क्षत्रियसंकुला मही ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

---

om. the ref. — ^{a}) K_{2} D_{8} $M_{1.3}$ त्रिःसप्तकृत्वा. $K_{3.5}$ वसुधा (K_{5} °धां) (for पृथिवी). — ^{b}) K_{3} कृत्वा (for कृता). $G_{1.2}$ M निक्षत्रिया. K_{2} V_{1} B Da Dn $D_{3.5-7}$ S (G_{3} missing) पुरा (for तदा). D_{8} कृतंतः क्षत्रिया तदा. — ^{c}) K_{1} यथा भूत्वा; $K_{2.3}$ V_{1} B (except Bo) Dn D_{2-5} T_{2} यथात्थ त्वम्; $D_{1.8}$ यदार्थेत्वम् (for यदात्थ त्वम्). — ^{d}) $M_{1.3}$ ते (for मे). K_{3} मम (for महान्).

11 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} D_{1} क्षात्रं (K_{1} °त्र-) बीजं; $D_{2.3}$ क्षत्रवीर्यं (for °बीजं). K_{4} तदा; $B_{1.5}$ Dn_{2} $D_{1.2.7}$ T $G_{1.2.4}$ $M_{1.3}$ यथा (for यदा). D_{6} दग्धे; T_{2} वृत्तं (for दग्धं). — ^{b}) K_{5} Da D_{7} यदुनंदन (Da_{2} °नः). — $Ś_{1}$ K_{1} B_{1} om. (hapl.) 11^{c}–12^{b}. V_{1} reads 11^{c}–12^{b} on marg. — ^{c}) D_{3} समुत्पत्तिं; D_{8} °त्पत्य; $M_{1.3}$ °त्पन्नं. — ^{d}) $M_{1.3}$ क्षत्रं च (for क्षत्रस्य). $Bo.2$ Da D_{8} G_{1} [अ]मितविक्रमः; B_{4} °विक्रमे.

12 $Ś_{1}$ K_{1} B_{1} om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). V_{1} reads 12^{ab} on marg. — ^{b}) D_{7} S (G_{3} missing) यदुनंदन. — ^{c}) D_{8} कथमुत्पादितं क्षेत्रं. — ^{d}) Da_{1} D_{7} T $G_{1.2.4}$ ऋद्धिं (Da_{1} °द्धं) (for वृद्धिं). Dn उपागतं; D_{7} S (G_{3} missing) गतं पुनः (by transp.).

13 ^{a}) K_{5} -युद्धेषु; D_{1} M_{2} -युद्धेन; T_{2} -युद्धेपि; G_{2} -युद्धे वा (for -युद्धे हि). K_{3} D_{4} भारते हि महायुद्धे; V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ महता रथयुद्धेन. — ^{b}) T_{1} G_{1} गताः (for हताः). — ^{c}) K_{4} तैरभूच्च; $D_{1.4}$ T_{2} M_{2} यथाभूच्च (T_{2} °श्च) (for तथा°). — After 13, K_{5} V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ ins.:

100* किमर्थं भार्गवेणेदं क्षत्रमुत्सादितं पुरा ।
रामेण यदुशार्दूल कुरुक्षेत्रे महात्मना ।

[(L. 1) Dn_{2} भार्गवेनेदं. — (L. 2) Dn_{2} युद्ध- (for यदु-). Bo कुरुक्षेत्रं. Da महाबलः (Da_{1} °लाः).]

14 ^{a}) $K_{3.5}$ V_{1} $B_{1.5}$ Da Dn $D_{4.6.8}$ T $G_{1.2.4}$ $M_{1.3}$ एतन्; $Bo.2-4$ D_{1} M_{4} एतं (for एवं). Da कार्त्स्न्येन (for वार्ष्णेय). — ^{b}) B_{2} Da_{2} तार्क्षकेतन. — ^{c}) Cv cites आगमः (as in text). D_{7} T_{1} $G_{1.4}$ M_{4} वरः; D_{1} पुनः; Cv परः (as in text). — ^{d}) $Ś_{1}$ त्वत्तो न; B_{1} त्ववानो (sic); D_{1} तत्वत्तो (sic). K_{1} वा महाभुज; Da वासवानुजः.

15 V_{1} $Bo.1.3.5$ Da $D_{2.3.5.7.8}$ S (G_{3} missing) om. the ref. — ^{a}) B_{5} (m as in text) युद्धे (for ततो). V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ यथा(Da_{2} °दा)वत्स; G_{2} वदन्नेव (for व्रजन्नेव). — ^{b}) G_{1} शश्वस (sic) (for शशंस). — ^{c}) Dn_{2} [अ]प्रतिमोजसे. $G_{1.2}$ तथा (for तदा).

Colophon. — *Sub-parvan :* N (except Dn_{2} $D_{4.7.8}$) T_{2} $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ रामोपाख्यानं; D_{4} परशुरामोपाख्यानं; $M_{1.3}$ कुरुक्षेत्रदर्शनं; M_{2} रामकथाप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_{5} $B_{1.2.4}$ Dn D_{7} S (G_{3} missing) 48 (as in text); Da_{1} 50; $D_{2.8}$ 46. — *Śloka no.* : Dn_{1} 16; D_{8} 15.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४९

वासुदेव उवाच ।

शृणु कौन्तेय रामस्य मया यावत्परिश्रुतम् ।
महर्षीणां कथयतां कारणं तस्य जन्म च ॥ १
यथा च जामदग्न्येन कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
उद्भूता राजवंशेषु ये भूयो भारते हताः ॥ २
जह्नोरजह्नुस्तनयो बल्लवस्तस्य चात्मजः ।
कुशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महीपतिः ॥ ३
उग्रं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षसमो भुवि ।
पुत्रं लभेयमजितं त्रिलोकेश्वरमित्युत ॥ ४
तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ।
समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवैत्य भारत ॥ ५
पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः ।
गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥ ६
तस्य कन्याभवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो ।
तां गाधिः कविपुत्राय सौचीकाय ददौ प्रभुः ॥ ७
ततः प्रीतस्तु कौन्तेय भार्गवः कुरुनन्दन । C. 12. 1722 B. 12. 49. 9 K. 12. 49. 9

49

1 D8 om. the ref.; ref. missing in G3 (cf. v. l. 12. 46. 10). K5 M1.3 कृष्ण उ°; D1 वैशंपायन उ°; D7 T2 भगवानु°; G2 केशव उ° (for वासुदेव उ°). — a) Da1 M1.3 transp. कौन्तेय and रामस्य. — b) K2.4 यच्च (for यावत्). K1 प्रतिश्रुतं (for परि°). V1 B Da Dn D2.3.5.6 प्रभा(Da1 °भ)वो यो मया (Da2 °हा-) श्रुतः. — c) D8 कथयता. — d) V1 B Da Dn D2.3.5.6 विक्रमं (for कारणं). B2 transp. तस्य and जन्म.

2 a) D7 यथावज्; D8 यथा ते (for यथा च). —V1 om. (hapl.) 2^{cd}. — c) D1 तद्भूता; D7 S (except M1.3) संभूता; D8 उद्धृता (for उद्भूता). — d) K1 भूता; D8 भूते (for भूयो). D7 भारता; Ca भारते (as in text).

3 a) V1 B D (except D4.7) G2 अजस्तु (for अजह्नुस्). K5 जह्नो राज्ञस्तु तनयो. — b) Ś1 T2 M1.3 वल्लवस्; K3 D4 व(K3 भ)ल्लभस्; D7 पल्लवस्; T1 G वल्लभस्; M2.4 धर्मेपुस् (sic) (for बल्लवस्). K3 G1 चात्मज. V1 B Da Dn D2.3.5.6 बलाकाश्वस्तु (Da1 °शश्व; Da2 °श्वस्तु; D6 °श्वश्व) तत्सुतः; D1 बल्पकाख्य* चात्मजः (sic); D8 बलाकाश्वसुतः सुतः. — c) K3.4 कुशको. T2 धर्मात्मा (for धर्मज्ञस्). — d) K1 D1 G4 महामतिः; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 T2 महीपते.

4 a) K2 Dn1 अउग्रं (for उग्रं). K1 समातिष्ठं; D4 स आतिष्ठत्; T2 M1 समातिष्ठन्. — b) K1 D1 सहस्रांशु- (for °स्राक्ष-). K4 B2 -समं; B4 -समा; D1 damaged. Da D8 युधि; D7 S विभुः (for भुवि). — c) Ś1 K1 D1.7 T1 G1.3.4 M3.4 लेभे यम् (for लभेयम्). K2 D4 अतुलं; D7 T1 G M2 अमितं; T2 असुतं; M1 अजितुं (for °तं). — d) K2.4 त्रैलोक्ये° (for त्रिलोके°). D8 इत्युह (sic) (for इत्युत).

5 D7 om. 5^{cd}. — c) K1 समर्थ-; K2-5 V1 B Da Dn D2-6 G1.2 समर्थं; D8 सामर्थ्यं (for समर्थः). — d) Ś1 D8 एवेति; K2.4 एवाथ; K3 एवैर- (sic); D4 T1 G1.3.4 एवेत्य; T2 एत्यैव (for एवैत्य). Ś1 D8 G3 '[अ]भाषत; K3 भाषत. K5 स्वयमेवाभ्यभाषत; V1 B Da Dn D2.3.5.6 स्वयमेवान्व(D6 °नु)पद्यत (B1 D2 °ते).

6 a) K4 राज्ञस् (for राजंस्). — b) G1 अस्य (for तस्य). Da तस्य लोकेश्वरः (Da1 °र-) प्रभुः. — c) D8 भवत् (for [अ]भवत्). K1 पुत्रात्. — d) K1 कौशेयः; K3 कौशकः; D3.5 क्षत्रियः; T1 G कुशिकः (for कौ°). K2.4 पापनाशनः.

7 a) K3 D4.8 राज्ञो; Da2 राजा (for राजन्). — b) D8 नामा. V1 प्रभोः; D7 S विभो (for प्रभो). — c) D1 याधिः; M1.3.4 गाथिः (for गाधिः). K5 Dn D7 S (except M1.3) भृगु- (for कवि-). — d) K2.4 B1 D7 T G M2.4 ऋची(B1 °र्ची)काय; K3 Da1 सोचौ°; K5 सर्ची°; Da2 D4 सोचीका(Da2 °चिरका)य; Dn2 D1 M1.3 सोर्चि°; D6 सौर्ची°; D3 सोवि° (for सोर्ची°).

8 a) K2.4 कविः (K4 °वि-); D4 नतः (for ततः). K2.4 पु(K4 -पु)त्रस्तु; D7 T2 M1.3 तया स; T1 G तया हि; M2.4 [प्र]ीतः स (for प्रीतस्तु). K3 कौंतेये.

CC-0. In Public Domain. Gurukul K...

C. 12. 1722
B. 12. 49. 8
K. 12. 48. 8

पुत्रार्थे श्रपयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥ ८
आहूय चाह तां भार्यामृचीको भार्गवस्तदा ।
उपयोज्यश्चरुरयं त्वया मात्राप्ययं तव ॥ ९
तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ।
अजय्यः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः ॥ १०
तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोन्वितम् ।
शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति ॥ ११
इत्येवमुक्त्वा तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ।
तपस्यभिरतो धीमाञ्जगामारण्यमेव ह ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रापरो नृपः ।
गाधिः सदारः संप्राप्त ऋचीकस्याश्रमं प्रति ॥ १३
चरुद्वयं गृहीत्वा तु राजन्सत्यवती तदा ।
भर्तुर्वाक्यादथाव्यग्रा मात्रे हृष्टा न्यवेदयत् ॥ १४
माता तु तस्याः कौन्तेय दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ।
तस्याश्चरुमथाज्ञातमात्मसंस्थं चकार ह ॥ १५
अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा ।

V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 Cal. Bom. ed. तस्याः (Dn2 °स्य) प्रीतः स शौचेन. — ^{b}) K3. 4 B3 Da Dn1 D8 कुरुनंदनः ; D7 T G3 °पुंगव ; G1. 2. 4 °पुंगवः. — ^{c}) K1 D1 पुत्रार्थी ; K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 M4 पुत्रार्थं (for °र्थे). Ś1 K1 D1 प्रार्थयामास ; D8 अर्प° ; G1 श्राप°. — ^{d}) T1 चरून् (for चरुं). Ś1 D1 चरुं गाधि(D1 °दे)स् ; D8 चतुरंगास् ; M1. 3. 4 चरुं गाथेस् (for चरुं गाधेस्).

9 ^{a}) D6 आह्वाय (for आहूय). K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 [उ]वाच तां ; D1 वाथ तां ; D8 M2. 4 चाग(D8 °हं)तां (for चाह तां). K2. 4 आहूय च स्वभार्यां वै. — ^{b}) K3 B2–5 Da2 D2. 3. 5 स(Da2 सि)र्चीको ; V1 Bo Da1 Dn सोर्ची(Da1 °चि)को ; B1 साध्वीं स ; D6 सौर्चीको ; D8 ऋषीको (for ऋचीको). B4 Da तथा ; M2. 4 [अ]ब्रवीत् (for तदा). — ^{c}) K2. 4 उपभोजश् ; D8 °योज्यंश् ; Ca °योज्यश् (as in text). Cv as in text. — ^{d}) K1 मात्रांतरं (for मात्राप्ययं). Ś1 [अ]परं तव ; K2–4 D1. 4. 8 त्व(D1 स्व)यं तव ; D7 T G M2. 4 च भामिनि (G1 M4 °नी) (for [अ]प्ययं तव). M1. 3 तव मातुस्तथैव च.

10 ^{a}) K2–4 V1 B5 D6 तस्यां (for तस्या). Da2 तत्राजनिष्यते पुत्रो. — ^{b}) B3 पुरुषर्षभः. — ^{c}) K4 D8 अजेयः (for अजय्यः). D8 T1 G1 लोकैः.

11 ^{a}) K2 कल्याणं. —V1 reads 11^{c}–12^{d} on marg. — ^{bc}) Ś1 K1 D1. 7 श्रुतिमंतं ; D8 धृत° (for धृति°). K2. 4 तपोधनं ; B1 सुशांतिकं ; M1. 3 तपस्विनं (for तपोन्वितम्). V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 transp. तपोन्वितम् and शमात्मकं. K5 तपोन्वितं ; D1. 8 क्ष(D1 रा)मात्मकं ; T2 शृता° (for शमा°). — ^{d}) K4. 5 चरुरेव ; D8 चतुरेषा (for चरुरेष).

12 D8 om. 12^{a}–13^{b}. V1 reads 12 on marg. — ^{a}) K2. 4 स्वां (for तां). — ^{b}) V1 B (except B1) Dn D2. 3. 5. 6 सो(B5 सा- ; D6 सौ)र्चीको ; Da1 सोच्चीको ; Da2 सोर्चिको (for ऋचीको). — ^{c}) D4 [अ]धिरतो ; D7 [अ]भिमतो (for °रतो). K1. 5 B5 Dn1 D3. 5 श्रीमान्. — ^{d}) K1 Bo. 3–5 Da Dn1 D2. 3. 5 हि ; K2. 4 B1 Dn2 D7 T G M2 च (for ह).

13 D8 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{b}) D1 -पुरो (for -परो). Da1 D6 G1–3 M1. 3 नृप. — ^{c}) B2 damaged. Dn2 गाधी. B1 संतप्तः (for संप्राप्त). — ^{d}) B2 damaged. V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 सोर्ची- (Dn2 D8 °र्चि)कस्य ; Da1 सोच्ची° ; Da2 सोचि° (for ऋची°).

14 ^{a}) D8 चतुर्द्वयं (for चरुद्वयं). V1 B Da Dn D2. 3. 5 च ; D6 सा (for तु). — ^{c}) K (except K1) Bo. 3. 4 Da Dn1 D4 वाक्यम् ; B1 वाण्या (for वाक्याद्). V1 B Dn D2. 3. 5. 6 तथा व्यग्रा ; D8 अथ व्यग्रा. D7 S भर्त्रा दत्तं प्रसन्नेन (M2 °त्तमथाव्यग्रा).

15 ^{a}) Ś1 K1 D1 [अ]पि (for तु). — ^{b}) D8 दुहितुः (for °त्रे). B1 तु ; D4. 7 G1–3 स्व- (for स्वं). Da1 चरं ; D8 चतुर् (for चरुं). — ^{c}) Da1 तस्यामरुम् (for तस्याश्च°). V1 तदा (for अथ). K (except K1) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 [अ]ज्ञानाद् ; D7 [आ]ज्ञेया (for [अ]ज्ञातम्). D8 तस्याश्च तमथोन्यात (sic). — ^{d}) D7 D1 तमात्मीयं ; D8 स्मात्मसंस्थं (sic) (for आत्म°). चरुं ददौ (for चकार ह).

16 ^{b}) Ś1 D2. 3. 7 G3 तथा (for तदा). — ^{c}) D1 दीप्तं च (for दीप्तेन). — ^{d}) D1 वपुषां. M2 घोष- (for घोर-).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ १६
तामृचीकस्तदा दृष्ट्वा ध्यानयोगेन वै ततः ।
अब्रवीद्राजशार्दूल स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् ॥ १७
मात्रासि व्यंसिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ।
जनिष्यते हि ते पुत्रः क्रूरकर्मा महाबलः ॥ १८
जनिष्यते हि ते भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोधनः ।
विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तत्र समर्पितम् ॥ १९
सैवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ।
पपात शिरसा तस्मै वेपन्ती चाब्रवीदिदम् ॥ २०
नार्होऽसि भगवन्नद्य वक्तुमेवंविधं वचः ।
ब्राह्मणापसदं पुत्रं प्राप्स्यसीति महामुने ॥ २१

ऋचीक उवाच ।

नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वयि ।
उग्रकर्मा भवेत्पुत्रश्चरुर्माता च कारणम् ॥ २२

सत्यवत्युवाच ।

इच्छँल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनर्मम । C. 12. 1739 B. 12. 49. 24 K. 12. 48. 24

---

17 [a]) Bo तम् (for ताम्). Da ऋचिकं; D_{8} ऋचकस्. D_{7} T G ततो (for तदा). T_{2} ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — [b]) $K_{2.4.5}$ D_{8} वै तदा; D_{7} T_{2} M सुव्रतः; T_{1} G भारत (T_{1} °तः) (for वै ततः). V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ तस्या गर्भगतं द्विजं. — [c]) B_{1} सोब्रवीद्. K D_{8} राजशार्दूलः; V_{1} B Da Dn $D_{1-3.5-7}$ T_{1} G_{3} $M_{2.4}$ भृगु(D_{1} भ्राज)शार्दूलः. — [d]) V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ देवरूपिणीं (Da_{1} °णं); D_{8} वरवर्णिनी.

18 [a]) K_{1} व्यांसिता; K_{2-5} $D_{4.7}$ M_{2} वंचिता; Bo व्यंशिता; Da_{2} व्यंतिता; D_{8} व्यसिता; **Ca** व्यंसिता (as in text). — [b]) D_{8} वरिव्यासासहेतुना (sic). **Ca** cites व्यत्यासः. — [c]) K_{2} V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ भविष्यति; K_{5} D_{8} जनिष्य(D_{8} °ष्यं)ति (for °ष्यते). D_{7} T G तस्माज्जनिष्यते पुत्रः. — [d]) D_{7} क्रूरवर्मा (for °कर्मा). V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ [अ]त्यमर्षणः; T_{2} महाबली (for °बलः).

19 [a]) K_{3} D_{8} जनिष्य(D_{8} °ष्यं)ति; K_{5} V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ उत्पत्स्यति ($B_{1.4}$ Dn_{2} $D_{2.6}$ °ते) (for जनिष्यते). K (except K_{1}) B Da Dn $D_{2-6.8}$ च (for हि). D_{4} om. ते. $K_{2.4}$ माता (for भ्राता). D_{7} S जनयिष्यति माता ते. — [b]) K_{1} क्रूरकर्मा; B_{1} ब्राह्मणेभ्यस् (for ब्रह्मभूतस्). V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ तपोरतः (D_{6} °निधिः); M_{2} तपस्विनं. $K_{2.4}$ D_{7} T G $M_{1.3.4}$ ब्रह्मभूतं तपोधनं; D_{1} ब्रह्मभूतस्य योधनः. — [cd]) V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ विश्वं हि ब्रह्म सुमहच्चरौ तव समाहितं. — After 19, $K_{4.5}$ V_{1} B D (except $D_{1.4.7.8}$) ins.:

101* क्षत्रवीर्यं च सकलं तव मात्रे समर्पितम् ।
विपर्ययेण ते भद्रे नैतदेवं भविष्यति ।
मातुस्ते ब्राह्मणो भूयात्तव च क्षत्रियः सुतः ।

[(L. 1) Dn_{2} सुमहत् (for सकलं). K_{4} $D_{3.5}$ transp. तव and मात्रे. — (L. 2) Dn_{2} विपर्ययेन (for °येण). V_{1} तं (for ते). — (L. 3) Da_{1} ब्रह्मणो. Da_{2} om. सुतः.]

20 [a]) D_{1} सा वै मुक्ता; D_{8} सैव वक्ता. D_{4} महाभागी. — [b]) K_{1} भर्ग-; K_{4} D_{1} भर्ता; D_{8} भद्रा (for भर्त्रा). — [c]) K_{1} D_{1} ननाम (for पपात). — [d]) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ $Bo_{.4.5}$ $D_{1-3.5}$ वेपमाना; G_{2} M वेपती च (for °न्ती च).

21 [a]) $Bo_{.3.4}$ $D_{3.5}$ M नार्हसे; D_{6} नार्हसि (for नार्होऽसि). V_{1} भगवानद्य. $Ś_{1}$ K_{1} D_{1} मेद्य (for अद्य). — [c]) $Ś_{1}$ K_{1} D_{7} T_{1} G_{2-4} M **Cv** ब्राह्मणापशदं; Da ब्राह्मणीयसदं; $D_{1.4}$ ब्रह्मणापसदं; G_{1} ब्राह्मणापरतं; **Ca** °पसदं (as in text). B_{1} ब्राह्मणायसदं पुत्रः (sic). — [d]) K (except K_{5}) $D_{1.8}$ $M_{1.3.4}$ प्राप्स्यामि; V_{1} प्राप्स्यति (for प्राप्स्यसि). K_{5} महामते; V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ हि मां प्र(B_{2} वि)भो (for महामुने).

22 K_{5} om. (hapl.) 22–23. D_{8} om. the ref.; $M_{1.3}$ ऋषिरुवाच (for ऋचीक उ°). — [a]) D_{7} नैव; T G नैवं (for नैष). Da G_{1} संकल्पितं. K_{1} कामं. — [b]) Da यथा; G_{1} माया (for मया). V_{1} B $D_{2.3.5}$ यथा; Da, D_{8} मया; D_{1} $M_{1.3.4}$ तदा (for तथा). D_{7} T_{2} -विधि (for त्वयि). — [c]) V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ समुत्पन्नश्; D_{8} भवे पुत्राश् (for भवेत्पुत्रश्). — [d]) K_{1} चरुं; D_{8} चातुर् (for चरुर्). D_{1} कारुणं (for कारणम्). K_{4} V_{1} Da Dn $D_{2.3.5.6}$ चरुव्य(Da_{1} °व)त्यासहेतुना (K_{4} °कारणं); D_{7} S चरुव्यत्यास(G_{1} °त्यय)कारणात्.

23 K_{5} om. 23 (cf. v. l. 22); D_{8} om. the ref. — [a]) B_{5} दृष्ट्वा; $D_{6.8}$ इत्थं (for इच्छँल्ँ). — [b]) K_{1}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1739
B. 12. 49. 24
K. 12. 48. 24

शमात्मकमृजुं पुत्रं लभेयं जपतां वर ॥ २३
ऋचीक उवाच ।
नोक्तपूर्वं मया भद्रे स्वैरेष्वप्यनृतं वचः ।
किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवच्चरुसाधने ॥ २४
सत्यवत्युवाच ।
काममेवं भवेत्पौत्रो ममेह तव चैव ह ।
शमात्मकमृजुं पुत्रं लभेयं जपतां वर ॥ २५
ऋचीक उवाच ।
पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि ।
यथा त्वयोक्तं तु वचस्तथा भद्रे भविष्यति ॥ २६
वासुदेव उवाच ।
ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ।
तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ २७
विश्वामित्रं च दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ।
प्राप ब्रह्मर्षिसमितं विश्वेन ब्रह्मणा युतम् ॥ २८
आर्चीको जनयामास जमदग्निः सुदारुणम् ।
सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदे च पारगम् ।
रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ २९

D8 सृजे यः; Dn2 सृजेताः; D4 सृजथाः (for सृजेथाः). V1 B Da2 Dn D2.3.5.6 सुतं; Da1 स्मृतं (for मम). — D1 om. 23^{c}–24^{d}. $23^{cd} = 25^{cd}$. — c) B1 समात्मकम् (for शमा°). D8 सृजात्मकसमं पुत्रं. — d) Ś1 K (K5 om.) D4.8 जयतां; D7 T G तपतां (for जपतां). K4 D7.8 T1 G1-3 वरं; T2 वरः. V1 B Da Dn D2.3.5.6 दातुमर्हसि मे प्रभो.

24 D1 om. 24 (cf. v. l. 23); D7 om. (hapl.) 24–25. Ś1 reads 24 on marg. — ab) K5 [अ]नृतं (for मया). T1 G1.3 स्वप्नेषु (for स्वैरेषु). K5 कदाचन (for [अ]नृतं वचः). K2 V1 B Da Dn D2.3.5.6 नोक्तपूर्वानृतं भद्रे (Da1 द्रे द्रे) स्वैरेष्वपि कदाचन. — c) T2 किमिदानीं (for किमुताग्निं). Ś1 समादाय; K5 D2.3.5 पुरस्कृत्य (for समाधाय). — d) Da1 चारु- (for चरु-). — After 24, K4.5 V1 B D (except D4.8; D1.7 om.) ins.:

102* दृष्टमेतत्पुरा भद्रे ज्ञातं च तपसा मया ।
ब्रह्मभूतं हि सकलं पितुस्तव कुलं भवेत् ।

[(L. 1) Ca दृष्टमेतत्पुरा (as above). —(L. 2) D6 च (for हि).]

25 D7 om. 25 (cf. v. l. 24). D8 om. the ref. — a) K2-4 D4.8 S ईदृग् (for एवं). D8 भवे; G1.3.4 भवः (for भवेत्). K1 Da1 G1 पुत्रो. — b) M ममायं (for ममेह). Ś1 K1 D1 चेह च; K5 V1 B0.2-5 Da Dn1 D2.3.5 M च प्रभो (for चैव ह). K3 D4 मम चेह तथै(D4 °वै)व ह; B1 Dn2 D6 ममेह च तव (B1 वरः) प्रभो; T G मा मैवं (T2 न मेयं; G1.3 मामेवं) तनयः प्रभो. — $25^{cd} = 23^{cd}$. — c) Ś1 K3.5 V1 B D (except D1; D7 om.) अहं; K2 इमं; K4 इदं (for ऋजुं). — d) K V1 B1 Da2 Dn D2.4.6.8 जयतां; T2 G2 तपतां; G3 जगतां (for जपतां). K2.4 D2.3 G1 M4 वरं; Da2 वरः.

26 D8 om. the ref. D1.4 ऋषी(D1 °ष)क (for ऋचीक). — a) G1 पुत्रो. — b) V1 B D (except Da1 D1.4.8) च (for वा). Da G1 M1.4 वरवर्णिनी (Da1 °र्णनी). — c) B0.3.4 transp. यथा and त्वया. K5 V1 B D (except D1.4.7.8) वचनं (for तु वचस्).

27 Da1 D8 om. the ref. T2 कृष्ण (for वासुदेव). — b) D1 भार्गवात्. — D1 om. 27^{cd}. — c) Ś1 [अ]धिरतं. K4 D2.3.5.8 S (except T2) दांतं (for शान्तं). — d) K4 B1 D2.3.5 तपोनिधिं; V1 B0.2-5 Da Dn D6 यतव्रतं (Da1 °तः); D7 समातृकं (for शमात्मकम्). — After 27, B1 ins.:

103* सोऽपि पुत्रं ह्यजनयज्जामदग्न्यं सुदारुणम् ।

[B1 also यतव्रतं (for सुदारुणम्).]

28 a) Ś1 K1.4 D1 तु (for च). — b) Da1 गाधिं; M1.3 गार्थिं; M4 गाथिः (for गाधिः). K1 D8 M1.3.4 -नंदनं. — c) K4 D8 प्राप्त. D8 -समितिं; G3 -संमिधिं; M4 -यमितं (for -समितं). K2 V1 B Da Dn D2.3.5.6 यः (Dn2 यं) प्राप ब्रह्मसमितं (V1 B1.2 D6 °मितिं; Da2 °हितं). — d) D8 [आ]यतं (for युतम्). K2 B5 Dn D1-3.5.6 विश्वैर्ब्रह्म(D2.3 °श्वैर्ब्रह्मस्य-; D5 °श्वैर्ब्राह्म-; D6 °श्वं ब्रह्म)गुणैर्युतं.

29 a) K4 V1 B Da Dn D2.3.5-7 S ऋचीको; D4 अर्चीको. — After 29^{a}, K4 V1 B D (except D1.4.8) S ins.:

104* जमदग्निं तपोनिधिम् ।
सोऽपि पुत्रं ह्यजनयद्

[(L. 1) Da2 तपोनिधिः; T1 °धनं. — (L. 2) D7

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली ।
अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयान्वयः ॥ ३०
ददाह पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपत्तनाम् ।
स्वबाहुबलेनाजौ धर्मेण परमेण च ॥ ३१
तृषितेन स कौरव्य भिक्षितश्चित्रभानुना ।
सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद्भिक्षामथाग्नये ॥ ३२
ग्रामान्पुराणि घोषांश्च पत्तनानि च वीर्यवान् ।
जज्वाल तस्य बाणैस्तु चित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ३३
स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महातपाः ।
ददाह कार्तवीर्यस्य शैलानथ वनानि च ॥ ३४
स शून्यमाश्रमारण्यं वरुणस्यात्मजस्य तत् ।
ददाह पवनेनेद्धश्चित्रभानुः सहैहयः ॥ ३५
आपवस्तं ततो रोषाच्छशापार्जुनमच्युत ।
दग्धेऽऽश्रमे महाराज कार्तवीर्येण वीर्यवान् ॥ ३६ C. 12. 1757 B. 12. 49. 42 K. 12. 48. 42

S (except M1. 3) व्यजनयद्.]
— b) Bo जमदग्निं; B1 D4 ज(B1 जा)मदग्न्यं. — c) Dn2 -विद्यागतं (for °न्तगं). B2 ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). D8 सर्वविद्यांगश्रेष्ठं च. — d) K5 V1 Bo-4 Da Dn D2. 3. 5. 6 धनुर्वेदस्य; B5 °र्वेदेषु; D1 °र्वेदं च (for °र्वेदे च). — e) K1 -हर्तारं. — After 29, K5 V1 B D (except D7. 8) ins. :

105* तोषयित्वा महादेवं पर्वते गन्धमादने ।
अस्त्राणि वरयामास परशुं चातितेजसम् ।
स तेनाकुण्ठधारेण ज्वलितानलवर्चसा ।
कुठारेणाप्रमेयेण लोकेष्वप्रतिमोऽभवत् ।

[L. 1) D1 गंधशब्दने. — (L. 2) D3-5 शस्त्राणि. — (L. 3) Da1 -धीरेण (for -धारेण). Da1 -वर्चसः; D6 -तेजसा (for -वर्चसा). — (L. 4) D4 दुर्वारेण (for कुठा°). Bo Da D1. 3. 5 [अ]प्रमेयेन. Da1 भवेत् (for ऽभवत्).]

30 b) K4 कृतं (for कृत-). G1 -वीर्यात्मको (for °त्मजो). Bo वशी (for बली). — d) Ś1 K1 D7 T G1. 2. 4 M हेहयान्व(K1 °नु)यः; V1 B Da Dn D2-6 हैहयाधिपः; G3 हेहयात्मजः. — After 30, K5 V1 B D (except D7. 8) ins. :

106* दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् ।
चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामाश्वमेधिके ।

[(L. 1) B1 आश्रमेधिके.]

31 a) K5 V1 B Da Dn D1-3. 5 ददौ स; D4 ददौ स ह (hypermetric); D7 S अजयत् (for ददाह). V1 कृत्स्नां (for सर्वां). — b) D1 सप्तदीपां. Ś1 सपट्टनां; K2. 5 Dn1 D1. 6. 7 T G सपर्वतां; K3 °नगां (for °त्तनाम्). — c) K5 स्वबाहूग्र-; V1 B1. 5 स बाहुस्र-; D1 स बाहुस्रि- (for स्वबाहुस्र-). K4 -बली नाजौ (for -बलेनाजौ). D8 स बाहस्रबलो राजा (sic). — d) V1 B D (except D7. 8) जित्वा परमधर्मवित्.

32 a) K1 मृषितेन (for तृषि°). V1 B Da Dn D1-3. 5. 6 च कौंतेय (Da °यो); D7 T2 G2 M1. 3. 4 च कौरव्य; G1 स कौरव्यः. — b) Da1 G4 भक्षितश्. — c) K1 G1 सहस्रबाहु-; G2 °बानुर् (for °बाहुर्). D1 विक्रांताः.

33 a) D1 पुरान्स (for पुराणि). V1 B Da Dn D1. 3. 5. 6 राष्ट्राणि; D7 S राष्ट्रं च (for घोषांश्च). — b) Ś1 पट्टनानि च; V1 B Da Dn D1-3. 5. 6 घोषां- (Da1 °षं)श्चैव तु (Dn1 °वानु-; Dn2 D6 °व स) (for पत्तनानि च). D7 S पत्तना(T2 G1. 2 °ट्टणा)न्यटवी- स्तथा. — Bo om. (hapl.) 33c-36d. — c) D7 बाणैर् (for तस्य). K1 बालैस्तु; K3. 5 बाणेषु; V1 B (Bo om.) Da Dn D1-6 बाणाग्राच् (Da1 °न्); D7 धनुषश्; D8 बाणे तु; S बाणेद्धश् (for बाणैस्तु). — d) K4 G1 चित्रभानु-. D8 दिदक्षया (for दिध°). — After 33, D1 (erroneously) repeats 31-33.

34 Bo om. 34 (cf. v. l. 33). — a) Ś1 सत्यस्य (for स तस्य). — b) K4 B1 Dn D8 प्रभावेण; Da प्रतावेन (sic). K3, 5 D4 महात्मनः; V1 B (Bo om.) Da D6 °यशाः; Dn महौजसः; D1 महामनाः; D2. 3. 5 महीयसा (D2 °सः) (for महातपाः). — d) Ś1 K1. 3 D1 शैलान्यथ; T2 स शैलां हि (for शैलानथ). D7 T1 G [अ]पि (for [अ]थ. Ś1 वनान्यथ; V1 B (Bo om.) Da Dn D2. 3. 5. 6 वनस्पतीन्; D7 T G धरामपि (for वनानि च). K2. 4 बहुग्रामशतान्यपि.

35 Bo om. 35 (cf. v. l. 33). — a) B (Bo om.) Da Dn D2. 3. 5. 6 आश्रमं रम्यं (Dn2 D6 पुण्यं) (for आश्रमारण्यं). K4 स शून्यसाश्रमारण्यं. — b) D7 T2 G1 [आ]श्रमस्य (for [आ]त्मजस्य). D8 हि; M2 तं (for तत्). K5 वशिष्ठस्य महात्मनः; V1 B (Bo om.) Da Dn D2. 3. 5. 6 Cv आपवस्य महात्मनः. — c) D1 पवने चेद्धाश्; G1 पवनेनेद्धा. — d) Ś1 K1 D1. 7 सहेहयः.

36 Bo om. 36 (cf. v. l. 33). — a) Ś1 K1 Ca

CC-0. In Public Domain.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1758 B. 12. 49. 43 K. 12. 48. 43
त्वया न वर्जितं मोहाद्यस्माद्वनमिदं मम ।
दग्धं तस्माद्रणे रामो बाहूंस्ते छेत्स्यतेऽर्जुन ॥ ३७
अर्जुनस्तु महाराज बली नित्यं शमात्मकः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च दाता शूरश्च भारत ॥ ३८
तस्य पुत्राः सुबलिनः शापेनासन्पितुर्वधे ।
निमित्तमवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव नित्यदा ॥ ३९
जमदग्निधेन्वास्ते वत्समानिन्युर्भरतर्षभ ।
अज्ञातं कार्तवीर्यस्य हैहयेन्द्रस्य धीमतः ॥ ४०
ततोऽर्जुनस्य बाहूंस्तु छित्त्वा वै पौरुषान्वितः ।
तं रुवन्तं ततो वत्सं जामदग्न्यः स्वमाश्रमम् ।
प्रत्यानयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात्प्रभुः ॥ ४१
अर्जुनस्य सुतास्ते तु संभूयाबुद्धयस्तदा ।
गत्वाश्रममसंबुद्धं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ ४२
अपातयन्त भल्लाग्रैः शिरः कायान्नराधिप ।

आपचं(K1 °द्यं)तस्; K2. 4 आ(K4 अ)पध्वस्तस्; K3 अवस्तंतस्; V1 B (Bo om.) Da Dn D2–6 आपवस्तु; D1 आपदानुस्; D7 आपपस्तं; D8 आपस्तंब-; T1 G1–3 आपतंतं (for आपवस्तं). Ś1 K1 तपो- (for ततो). — [b]) K1 B4 Da D2. 3. 6 M1. 3 अच्युतः; B1 D1 G2 अच्युतं (for अच्युत). — [c]) Ś1 D4 दग्धाश्रमे; K1 दग्धश्रम·; K4 दग्धे वने; D1 दग्धो*मे. ❀ Cv: दग्धेश्रम इत्यत्र श्रमे आश्रमे । ❀ V1 B (Bo om.) Da Dn D2. 3. 5. 6 महाबाहो (for °राज). — [d]) K1 कांति· वीर्येण; D1 कर्म° (for कार्त°).

37 [a]) K1 वर्तितं (for वर्जितं). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 यस्मान् (for मोहाद्). — [b]) G1 अस्माद् (for यस्माद्). T2 त्वग्निर् (for वनम्). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ममेदं हि महद्व(Da2 °द्ध)नं. — [c]) D1 दग्धे (for दग्धं), and वने (for रणे).

38 [a]) D4 आर्जुनस्. M3 स (for तु). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 महातेजा; T2 °भाग (for °राज). — [b]) B3 समात्मकः; Da1 शमात्मकं. — [c]) K2 D8 ब्राह्मण्यश्च. D8 सरण्यश्च (for शर°). — [d]) K4 दांत·; T2 दान- (for दाता). — After 38, K4. 5 V1 B D (except D1. 7. 8) ins.:

107* नाचिन्तयत्तदा शापं तेन दत्तं महात्मना ।

[D4 नाचिंतयस् (for °यत्). Da1 तया (for तदा).]

39 [a]) K1 D1 सुबहवः; K2–5 B (except Bo) Dn1 D3–5 तु बलिनः; T2 सुमनसः; G2. 4 स बलिनः (for सुब°). — [b]) D2 वने (for वधे). K1 समेत्यासंपितर्वधे (sic). — [c]) K2. 3. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D3. 6. 8 M2 निमित्ताद् (for °त्तम्). B1. 3 दर्पलिप्ता वै; D1 अवि°; D7 T G °अवलिप्तास्ते; D8 °लिप्तायै (for °लिप्ता वै). Ca अव° (as in text). — [d]) K1 नृशंसश्; D8 °स्यश्; Ca नृशंसाश् (as in text). K3. 5 Dn D4 सर्वदा; V1 Bo. 1. 3–5 Da D2. 3. 5. 6 नित्यशः; B2 सर्वशः (for नित्यदा).

40 [ab]) 40[a] Hypermetric. Ś1 जमदग्नेर्. B1 जमदग्निमुनेर्धेनुं; D8 °ग्निवशातेवन्सा (sic) (for [a]). K2. 4 जमदग्निं वंचयित्वा वत्सामानिन्यतुस्तदा; K5 D7 S °ग्नेस्तु (M1. 3. 4 °श्च) धेन्वास्ते वत्समानिन्युरच्युत; B2 °ग्निधेनोर्वत्सं ते समानिन्युर्नरर्षभ. — [c]) K2 V1 Bo. 1. 5 Da1 Dn2 D6 अज्ञाताः; K4 Da2 अज्ञाता (for °तं). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 कार्तवीर्येण. — [d]) Ś1 K1 हेहयस्य च धीमतः; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 हैहयेंद्रेण धीमता; D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 हेहयेंद्रस्य धीमतः. — After 40, K5 V1 B D (except D7. 8) ins.:

108* तन्निमित्तमभूद्युद्धं जामदग्नेर्महात्मनः ।

[Da वैरं (for युद्धं). V1 Bo Da D1. 4 जमदग्नेर्.]

41 [a]) D8 [ऽ]र्जुनस्तु (for °नस्य). D8 बाहुंस्· K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 तांश्; D7 S स; (for तु). D1 om. तु. — [b]) K1 पुरुषान्वितः; D1 पौहषाश्चितः (sic). K2–5 V1 B Da Dn D2–6. 8 छित्त्वा रामो रुषान्वितः (Da1 °ताः); D7 S चिच्छेद रुषि· तोनघ (M4 °घः). — [c]) D1 om. रुवन्तं. K1 हवंतं; K3 D4 रुदंतं; K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 भ्रमंतं (for रुवन्तं). D7 S प्रत्याजहार (D7 M1–3 °हरत) तं वत्सं. — M om. 41[def]. — [d]) Da1 जामदग्न्यं; G1 °दग्न्य-. Ś1 स्वमाश्रमात्; K4 °श्रमः; Da1 °श्रयं (for °श्रमम्). — D7 T G om. 41[ef]. — [e]) Da1 राजेंद्रो. — [f]) K2 ·पुरं यतं; K5 -पुरात्ततः (for -पुरात्प्रभुः).

42 K2 om. 42[ab]. — [a]) D8 अर्जुनस्तु. Ś1 K1 D1 ये; B2 तं (for ते). D7 S (except G4) [ऽ]थ (for तु). — [b]) B1 G1 संभूता[:]; D4 संभूयां· Ca cites संभूय (as in text). Bo बुद्धयस्. B3 D7 T2 G1–3 M1. 3 तथा (for तदा). — K3 om. from 42[c] up to अपातयन्त (in 43[a]). — [c]) M3 हत्वा (for गत्वा). K2. 4. 5 V1 B3–5 Da2 Dn D1–3. 5. 6 T1 G2–4 असंबुद्धा; Bo–2 °बुद्धा; Da1 G1 °बद्धा (for °बुद्धं). — [d]) G1 जामदग्नेर्. — After 42,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

समित्कुशार्थं रामस्य निर्गतस्य महात्मनः ॥ ४३
ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्युमान् ।
निःक्षत्रियां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमगृह्णत ॥ ४४
ततः स भृगुशार्दूलः कार्तवीर्यस्य वीर्यवान् ।
विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान्पौत्रांश्च सर्वशः ॥ ४५
स हैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान् ।
चकार भार्गवो राजन्महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४६
स तथा सुमहातेजाः कृत्वा निःक्षत्रियां महीम् ।
कृपया परयाविष्टो वनमेव जगाम ह ॥ ४७
ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु केषुचित् ।
क्षोभं संग्रामवांस्तीव्रं प्रकृत्या कोपनः प्रभुः ॥ ४८
विश्वामित्रस्य पौत्रस्तु रैभ्यपुत्रो महातपाः ।
परावसुर्महाराज क्षिप्त्वाह जनसंसदि ॥ ४९
ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समागताः ।
प्रतर्दनप्रभृतयो राम किं क्षत्रिया न ते ॥ ५०
मिथ्याप्रतिज्ञो राम त्वं कत्थसे जनसंसदि । C. 12. 1778 B. 12. 49. 59 K. 12. 49. 59

G2. 3 ins. 109*.

43 K3 om. अपातयन्त (cf. v. l. 42). G2. 3 om. 43. K3 repeats 43^{ab} (with v. l.) after 43. — ^{ab}) K1 D2 अपातयत; D6 °यंतः. K1 ब्रह्माग्रैः (for भ°). K1 D6. 8 नराधिपः (D6 °पाः); K3 (second time) °पान्. K2. 4 शिरस्ते चिच्छिदुः सर्वे पितुर्वधमनुस्मरन्. — K2. 4 om. 43^{cd}. — ^{c}) B0 D4 शमित्; D8 शंशित्- (for समित्-). D2. 3 यातस्य (for रामस्य). — ^{d}) B5 Dn निर्यातस्य (for निर्ग°). V1 B Dn D6 यशस्विनः. D2. 3. 5 रामस्य सुमहात्मनः. — D7 T G1. 4 M ins. after 43: G2. 3 after 42:

109* प्रत्यक्षं राममातुश्च तथैवाश्रमवासिनाम् ।
श्रुत्वा रामस्तमर्थं च क्रुद्धः कालानलोपमः ।
धनुर्वेदेऽद्वितीयो हि दिव्यास्त्रैः समलंकृतः ।
चन्द्रबिम्बार्धसंकाशं परशुं गृह्य भार्गवः ।

[(L. 3) T2 धनुर्वेदविनीतो हि; M1. 3. 4 °वेदाद्वितीयो हि (for the prior half). G3 समलंकृतं. — (L. 4) T2 °बिंबार्क- (for °र्ध-). M1. 3 भास्वरं (for भार्गवः).]

44 D4 om. (hapl.) 44; K3 om. 44^{ab}. — ^{a}) K2. 4. 5 -वधामर्षी; V1 B2 Da D2. 3. 5. 6 -वधं मत्वा (for -वधामर्षाद्). D8 ततः पत्युर्वधामर्षाद्. — ^{b}) Ś1 K1. 4 D1 -मन्युना; D2 -मन्युवान् (for °मान्). — K5 om. 44^{c}–45^{b}; G4 om. (hapl.) 44^{c}–46^{b}. — ^{c}) D6 निःक्षत्रियं; G1. 2 M निक्षत्रियां. D8 न क्षत्रियां समुद्दिश्य. — ^{d}) T2 रामः (for महीं). Ś1 K1. 4 अस्त्रम् (for शस्त्रम्). Ś1 K1 D1 अगृह्णत; Da1 D8 अगृह्णतः.

45 G4 om. 45; K5 om. 45^{ab} (for both, cf. v. l. 44). — ^{a}) D8 नृप- (for भृगु-). D1 -शार्दूल. — ^{b}) D1 कार्मवीर्यस्य. — D2 om. 45^{c}–46^{b}. — ^{c}) Da विजघान. — ^{d}) K2. 4 transp. पुत्रान् and पौत्रांस्. D7 S (G4 om.) तथैव च (for च सर्वशः).

46 D2 G4 om. 46^{ab} (cf. v. l. 45, 44). — ^{a}) D4. 7 S (G4 om.) हेहय- (for हैहय-). Ś1 K1 स हेहयस्य हार्देन. — ^{b}) K1 गत्वा (for हत्वा). Ś1 K1. 4 -मन्युवान् (K4 °ना). — ^{cd}) B1 स हृदा (for भार्गवो). D7 T G महीं सागरपर्यंतां चकार रुधिरोक्षितां.

47 ^{a}) D4 तत् (for स). B1. 3. 4 Dn D1. 3. 5 [आ]शु (for सु-). — ^{b}) G1. 2 M1. 3. 4 निक्षत्रियां. — ^{c}) D8 परमया (hypermetric) (for परया). — ^{d}) Da1 मनम् (for वनम्).

48 ^{a}) M4 तपो- (for ततो). — ^{b}) D2 केनचित्. — ^{c}) K2. 3 V1 B0. 2–5 Dn1 D2. 3. 5. 6 M1. 3. 4 क्षेपं; K4 क्षेमं; K5 क्षमां; B1 D4. 8 क्षयं; Da क्षत्रं; Dn2 क्षमा; D1 क्षौत्रं; D7 T G M2 कोपं (for क्षोभं). D1 मे (for सं-). K3 Dn D6 तत्र; D8 तीव्रः (for तीव्रं). — ^{d}) D1 पुनः (for प्रभुः).

49 ^{a}) K1. 2. 4 पुत्रस्तु. — ^{b}) K1 M1. 3 रैभ्यः (for रैभ्य-). — ^{c}) K1 परावसुं. B1 महाबाहुः (for °राज). — ^{d}) K2. 4 क्षिप्तोयं; B1 क्षिप्त्वा तं; D6 क्षिप्राह; D8 क्षिप्ताह (for क्षिप्त्वाह). K2. 4 तेन (for जन-).

50 ^{a}) K1 T2 G एते; K2. 4 यत्ते; D1. 3 यते; D4 याते (for ये ते). K5 जजाति- (for ययाति-). — ^{b}) B1 यज्ञाः; D8 यते (for यज्ञे). Da1 समागतः. — ^{c}) K1 प्रतंदन-; D8 प्रातर्दन- (for प्रतर्दन-). — ^{d}) D4 दाम; G1 रामं; M1. 3 रामः. D6 न हताश्च (for क्षत्रिया न). D1 वाचतं (hypermetric); D8 हताः (for न ते).

51 ^{a}) Dn2 D6 रामस्. M2 च (for त्वं). — ^{b}) K1 कथं मे; D8 कथ्यते. — ^{c}) D3 क्षयात् (for भ°).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1774
B. 12. 49. 59
K. 12. 48. 59

भयात्क्षत्रियवीराणां पर्वतं समुपाश्रितः ॥ ५१
स पुनः क्षत्रियशतैः पृथिवीमनुसंततताम् ।
परावसोस्तदा श्रुत्वा शस्त्रं जग्राह भार्गवः ॥ ५२
ततो ये क्षत्रिया राजञ्शतशस्तेन जीविताः ।
ते विवृद्धा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ५३
स पुनस्ताञ्जघानाशु बालानपि नराधिप ।
गर्भस्थैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा ॥ ५४
जातं जातं स गर्भं तु पुनरेव जघान ह ।
अरक्षंश्च सुतान्कांश्चित्तदा क्षत्रिययोषितः ॥ ५५
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः ॥ ५६
क्षत्रियाणां तु शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः ।
स्रुक्प्रग्रहवता राजञ्श्रीमान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५७
गच्छ पारं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने ।
न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित् ॥ ५८
ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे ।
संत्रासाज्जामदग्न्यस्य सोऽपरान्तं महीतलम् ॥ ५९
कश्यपस्तु महाराज प्रतिगृह्य महीमिमाम् ।

—[d]) K$_{3.5}$ D$_4$ समुपाश्रयन् (K$_5$ °त्); Dn$_2$ D$_6$ समुपस्थितः; D$_8$ सत्युपाशितः (sic).

52 [a]) K$_{2.5}$ V$_1$ B D (except D$_{4.8}$) T$_1$ G$_{3.4}$ सा (for स). —[b]) Ś$_1$ K$_{2-4}$ अनुसंततं; K$_1$ अनुमंततां; K$_5$ अव*स्तृता; D$_1$ damaged; D$_8$ अनुसंसतां (for अनुसंतताम्). V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ पृथिवी सर्वतस्तृ- (B$_1$ °र्वतस्मृ-; Dn$_2$ °र्वतस्थि-; D$_2$ समवस्तृ)ता. —[c]) K$_5$ V$_1$ Bo.$_{3-5}$ Dn D$_{2.3.5.6}$ वचः; B$_{1.2}$ ततः; Da T G तु तत् (for तदा).

53 [a]) B$_1$ [ऽ]थ; D$_1$ यं; M$_2$ वै (for ये). —[b]) D$_8$ स्वेन (for तेन). K$_5$ V$_1$ Bo.$_{1.3-5}$ Da Dn D$_{5.6}$ G$_1$ वर्जिताः; B$_2$ D$_{1-3.7}$ T G$_{2-4}$ M निर्जिताः (for जीविताः). —[c]) D$_8$ तद् (for ते). K$_4$ T$_2$ M$_1$ प्रवृद्धा; D$_7$ T$_1$ G M$_2$ [ऽ]पि वृद्धा; D$_8$ विवृद्ध- (for °द्धा). Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ महावीराः. —[d]) D$_8$ पृथिव्यै पततैभवत् (sic).

54 [a]) K$_1$ Dn$_2$ तां; D$_8$ तं (for तान्). D$_8$ जिघान. —[b]) G$_2$ बालान्यपि (for °नपि). D$_{2.3.5}$ जनाधिप. —[c]) D$_6$ च (for तु). V$_1$ B Da D$_{2.3.5.6}$ पुनर्व्याप्ता; D$_8$ महाव्याप्ता; G$_{1-3}$ मही प्राप्ता (for मही व्याप्ता). —[d]) V$_1$ B Da D$_{2.3.5.6}$ मही क्षत्रियपुंगवैः.

55 [a]) V$_1$ Bo.$_{2.4.5}$ तु; B$_1$ Da हि; D$_2$ T$_2$ च (for स). V$_1$ B (except B$_1$) D$_{2.3.5}$ हि (for तु). D$_6$ जातं जातं पुनर्गर्भं. —[b]) Bo.$_{1.3.4}$ D$_{2.3.5}$ तत एव (for पुनरेव). D$_8$ सः (for ह). —[c]) Da$_1$ अरक्षांश्च; D$_1$ अरक्षच्; D$_{4.8}$ °क्षश्च (D$_8$ °क्षस्) (for °क्षंश्च). K$_4$ Bo.$_5$ D$_{2.8}$ तु (for च). K$_1$ सुताः; M$_4$ सुतां. K$_1$ D$_{1.2.4}$ काश्चि(D$_1$ °च्चि)त्.

56 [b]) K$_{2.4}$ ततो (for कृत्वा). K$_3$ M$_{1.3.4}$ निक्षत्रियां; B$_5$ निःक्षत्रियं. K$_{2.4}$ विभुः (for प्रभुः). —[d]) Dn$_2$ (before corr.) काशिपाय; D$_7$ S काश्य° (for कश्य°). K$_3$ D$_{6.7}$ T G$_{2-4}$ M$_{2.4}$ [अ]ददात्; G$_1$ ददात्. G$_2$ तदा (for ततः). D$_8$ कश्यपाद्वदात्ततः (sic).

57 [a]) Dn स (Dn$_2$ om. स) क्षत्रियाणां शेषार्थं. —[b]) D$_8$ आदिश्य (for उद्दिश्य). D$_7$ S काश्यपः. —[c]) V$_1$ Bo.$_{3.4}$ श्रुक्-; D$_7$ T$_1$ G$_1$ स्रक्- (for स्रुक्-). G$_{1.2}$ -प्रग्राहवता. M$_{1.3}$ रामं (for राजन्). D$_8$ स्रुक्प्रग्रहतमा राजन्; T$_2$ स प्रगृह्य च तां रा°. —[d]) V$_1$ B Da Dn ततो (for श्रीमान्). D$_{2.3.5.6}$ ततो वचनमब्रवीत्.

58 [a]) Ś$_1$ [अ]पारं; K$_3$ D$_4$ पारे; K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ तीरं (for पारं). —[b]) K$_{3.5}$ D$_4$ महामते; G$_1$ °त्मने (for °मुने). —[c]) D$_1$ मद्विषयो. —[d]) T$_2$ वस्तव्य (for °व्यम्). K$_{2.4}$ T$_2$ G$_2$ M$_1$ इति (for इह). K$_1$ D$_8$ कर्हचित्. — After 58, D$_7$ S ins.:

110* पृथिवी दक्षिणा दत्ता वाजिमेधे मम त्वया ।
पुनरस्याः पृथिव्या हि दत्त्वा दातुमनीश्वरः ।

[(L. 1) D$_7$ महामखे (for मम त्वया). — (L. 2) M$_{1.3.4}$ दानम् (for दातुम्).]

59 D$_2$ om. 59. —[a]) K$_1$ D$_8$ शू(D$_8$ सू)र्पाकरं; K$_4$ °रके; K$_5$ V$_1$ Bo.$_{2.4.5}$ D$_{4-6}$ सूर्पारकं; B$_1$ Da D$_3$ सूर्या°; B$_3$ सूर्प्या° (for शूर्पा°). D$_7$ S (except T$_2$) Cv ततः शूर्पाकरोद्देशं. —[b]) K$_1$ D$_1$ समुद्रस्तस्य; Da सागरांभस्य (for सागरस्तस्य). —[c]) K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.3.5.6}$ सहसा (for संत्रासाज्). D$_1$ जामदग्न्यस्य; G$_3$ °दग्न्यश्च. —[d]) K$_{4.5}$ B$_{2.3}$ Da Dn D$_{3.5}$ M$_2$ सोपरांत-; B$_1$ सागरांतां; D$_1$ सोपरांत्सीन् (sic); D$_8$ °रात्तं; T$_2$ परांतं च (for सोऽपरान्तं).

60 [a]) K$_1$ कस्यपस्तु; D$_7$ S काश्यपस्तु (G$_1$ °स्य).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविवेश महावनम् ॥ ६०
ततः शूद्राश्च वैश्याश्च यथास्वैरप्रचारिणः ।
अवर्तन्त द्विजाग्र्याणां दारेषु भरतर्षभ ॥ ६१
अराजके जीवलोके दुर्बला बलवत्तरैः ।
बाध्यन्ते न च वित्तेषु प्रभुत्वमिह कस्यचित् ॥ ६२
ततः कालेन पृथिवी प्रविवेश रसातलम् ।
अरक्ष्यमाणा विधिवत्क्षत्रियैर्धर्मरक्षिभिः ॥ ६३
ऊरुणा धारयामास कश्यपः पृथिवीं ततः ।
निमज्जन्तीं तदा राजंस्तेनोर्वीति मही स्मृता ॥ ६४
रक्षिणश्च समुद्दिश्य प्रायाचत्पृथिवी तदा । C. 12. 1786 B. 12. 49. 74 K. 12. 48. 80

(for कश्य°). K5 V1 B D (except D1.4.7.8) तां (for तु). K3 D4 महातेजाः. — b) V1 B D (except D1.4.7.8) वसुंधरां; G1 इमां महीं (by transp.). — c) K1 D8 M2 -संस्था (for -संस्थां). — d) G1 महद्वनं. K5 V1 B D (except D1.4.7.8) प्रविष्टः सु(B1 स)महद्व(Da1 °द्ध)नं.

61 a) T1 G तत्र (for ततः). D4 वेश्याश्च. — b) K1 D1 -स्वैरं; D4.8 -स्वेर- (for -स्वैर-). K3 D4 -विहारिणः (D4 °णा); D8 T2 -प्रसा(D8 °वा)रिणः. — c) Ś1 K1 B1 आवर्तत; V1 B2 Da अन्ववर्तन्; M1.3.4 अवर्तति (M4 °र्तत) (for अवर्तन्त).

62 a) K4 जनपदे; D7 कृते लोके; D8 राजलोके (for जीव°). — b) Ś1 D1 दुर्बलो. — c) K3 D4.7.8 S वध्यंते; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 पीड्यंते; D1 बाध्यते (for °न्ते). K1 न तु; K2.4 तत्र; K3.5 B D (except D1.7.8) T2 न हि (for न च). K1 B4 विप्रेषु; Dn1 वृत्तेषु (for वित्तेषु). — d) K2.4 इति (for इह). K5 कर्हिचित्. V1 B D (except D1.4.7.8) प्रभुत्वं कस्यचि(B1 °त्वमभव)त्तदा. — After 62, D7 S ins.:

111* ब्राह्मणा मद्यपाः केचिन्मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चोत्पथगामिनः ।
परस्परं समाश्रित्य घातयन्त्यपथि स्थिताः ।
स्वधर्मं ब्राह्मणास्त्यक्त्वा पाषण्डांश्च समाश्रिताः ।
चौरिकानृतमायाश्च सर्वे चैव प्रकुर्वते ।
स्वधर्मस्थान्द्विजान्हत्वा तथाश्रमनिवासिनः ।
वैश्याः सत्पथसंस्थाश्च शूद्रा ये चैव धार्मिकाः ।
तान्सर्वान्घातयन्ति स्म दुराचाराः सुनिर्भयाः ।
यज्ञाध्ययनशीलांश्च आश्रमस्थांस्तपस्विनः ।
गोपालवृद्धनारीणां नाशं कुर्वन्ति चापरे ।
आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता न च नीतिः प्रवर्तते ।
व्रात्यतां समनुप्राप्ता बहवो हि द्विजातयः ।
अधरोत्तरापचारेण म्लेच्छभूताश्च सर्वशः ।

[(L. 1) G1 ब्रह्मणा. G2 ब्रह्मणा क्षत्रिया वैश्या (for the prior half). G1 महा- (for मूर्खाः). — (L. 2) T1 चापरे (for क्षत्रिया). — (L. 3) G2 अथाश्रित्य (for समा°). D7 T2 G2 पथि; T1 G1.3.4 [अ]पथ- (for °थि). G2 स्थितान्; M4 स्थितः. — (L. 4) D7 पापंडत्वं (for पाषण्डांश्च). T2 M1.3 पापंडं धर्म(T2 °डमत)माश्रिताः (for the post. half). — (L. 5) G3 -[अ]मृत- (for -[अ]नृत-). — (L. 6) M1.3.4 स्वकर्मस्थान्. — (L. 7) D7 G4 M1.3 वैश्यान्सत्पथसंस्थांश्च (for the prior half). M चेह (for चैव). — (L. 8) D7 चिंतयंति; M4 पातयंति. M1.3 सुनिर्घृणाः (for °र्भयाः). — (L. 9) D7 T2 G1 M2 -शीलाश्च. D7 आश्रमस्थास्. — (L. 10) M1.3.4 गोबाल- (for गोपाल-). G2 M4 -वृद्धा (for -वृद्ध-). — (L. 11) M3 आन्वीक्षिकी. G2 दंड- (for न च). — (L. 12) T2 G1.2 M2 व्रात्यानां; M1.3 प्राप्यतां (for व्रात्यतां). M1 [ऽ]पि (for हि). — (L. 13) Hypermetric. D7 अधरोत्ताप- (for °त्तराप-). D7 -भूतानि (for -भूताश्च). Cv cites अधरोत्तरोपचारेण.]

63 After 63a, K5 V1 B D (except D1.4.7.8) ins.:

112* पीड्यमाना दुरात्मभिः ।
विपर्ययेण तेनाशु·

— b) Dn2 रमातलं (for रसा°). — c) K1.5 Da1 D2-4.8 अरक्ष(K1 °क्षि)माणा; K3 *क्षर°; K4 प्ररक्ष्य°; (for अरक्ष्य°). D8 पृथिवी (for विधिवत्). — d) K3 D4 T2 धर्मचारिभिः; D7 वर्मराक्षिभिः; D3 धर्मरक्षति (for °क्षिभिः). — After 63, K5 V1 B D (except D1.4.7.8) ins.:

113* तां दृष्ट्वा द्रवतीं तत्र संभ्रान्तः स महामनाः ।

[Dn2 (before corr.) पुत्र (for तत्र). K5 V1 B2 Da Dn D6 संत्रासात्स; B5 संभ्रांतः सु-; D2 संभ्रांता स (for संभ्रान्तः स). B2 Da महातपाः.]

64 B2 damaged. — a) Da वरुणा; Dn2 उरुणा; D8 अरुणा (for ऊरुणा). — b) D7 S काश्यपः. Da गतः; T2 G2 तथा (for ततः). — c) Ś1 निमज्जती; K1.2 D1.4 °ज्जंती; K4 °ज्जते; K5 °ज्जति. D7 S ततो (for तदा). V1 B (B2 damaged) Da Dn D2.3.5,

28

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1789
B. 12. 49. 74
K. 12. 48. 60

प्रसाद्य कश्यपं देवी क्षत्रियान्बाहुशालिनः ॥ ६५
सन्ति ब्रह्मन्मया गुप्ता नृषु क्षत्रियपुंगवाः ।
हैहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मां मुने ॥ ६६
अस्ति पौरवदायादो विदूरथसुतः प्रभो ।
ऋक्षैः संवर्धितो विप्र ऋक्षवत्येव पर्वते ॥ ६७
तथानुकम्पमानेन यज्वनाथामितौजसा ।
पराशरेण दायादः सौदासस्याभिरक्षितः ॥ ६८
सर्वकर्माणि कुरुते तस्यर्षेः शूद्रवद्धि सः ।
सर्वकर्मेत्यभिख्यातः स मां रक्षतु पार्थिव ॥ ६९
शिबेः पुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः ।
वने संरक्षितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने ॥ ७०
प्रतर्दनस्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महायशाः ।
वत्सैः संवर्धितो गोष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः ॥ ७१
दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य ह ।
अङ्गः स गौतमेनापि गङ्गाकूलेऽभिरक्षितः ॥ ७२
बृहद्रथो महाबाहुर्भुवि भूतिपुरस्कृतः ।

---

6. 8 धृता तेनो(Da धरो)रुणा येन. — d) D2.3.5.6.8 तदा (for तेन). Da महा- ; G1 महीं (for मही). T2 ततोर्वीति स्मृता मही.

65 a) V1 B0.1.3–5 D2.3.5.6 G3 रक्षणं (B1 °णां) च; B2 Da Dn रक्षणार्थं; T1 G1 रक्षिणं च (for रक्षिणश्च). — b) Ś1 D1.8 प्रायाश्च; K1 प्रायश्च; K4 प्रयाचे; K5 V1 B Dn D2.3.5.6 ययाचे; Da ययातिं; D4 प्रयावत्; D7 प्रयाजत्; G3.4 प्रयाचत् (for प्राया°). D1 G1 पृथिवीं. G2 ततः (for तदा). — c) K4 प्रसादं; B1 आसाद्य (for प्र°). D4 कश्यप; D7 S काश्यपं. — d) K1 D1.4 बहुशालिनः; M बाहुषाळिनः. V1 B Da Dn D2.3.5.6 वरयामास भूपतीन् (V1 B Da °पतिं; Dn1 °मिपं).

66 Before 66, all MSS. (except D7.8 G2 M4) ins. पृथिव्युवाच. — a) D8 सति (for सन्ति). T2 ब्रह्मर्षिभिर्; G2 ब्रह्म मया (for ब्रह्मन्मया). K5 G1 गुप्तान्; Da1 गुप्तः; D3 युक्तस्. — b) K2.4 V1 B Da Dn D2.3.5.6 M2 स्त्रीषु; D8 त्रिषु (for नृषु). D8 -पुंगवः. — c) Ś1 K1 D7 S हेहयानां; D1 देह°. — d) Ś1 K1.4 D1 स रक्षंतु (for संर°). D8 om. मां मुने. K1 D1 मामिति (for मां मुने). D7 S (except M2) ते रक्षंतु महामुने.

67 Cf. 1. 90. 41–42; 211. 10. D4 reads 67 twice. — a) D7 T G कौरव- (for पौ°). — b) K1 विन्दूरथ-; K2–5 V1 B Da Dn D2–6.8 विदूरथ-; D1 विद्र° (for विदू°). Ś1 K1.4 D1 प्रभुः. — c) D1 अक्षैः (for ऋक्षैः). Dn2 राजा; M4 विप्रा (for विप्र). — d) K3 ऋषवति (for ऋक्ष°). V1 B2 Da Dn [अ]थ (for [ए]व). B1 ऋक्षवत्पर्वते तथा; D4 (first time) ऋक्षवंतु मां मुने; D4 (second time) ऋक्षवंते च पर्वते.

68 B2 damaged. — a) D2.6 यथा (for तथा). K1 [अ]न्वकंपमानेन; Da [अ]नुकंपयानेन; D8 अनुकंपयमानेन. — b) Ś1 D1 या(D1 य)ज्वनो; K1.4 M1.3 यज्विना (K1 °नो); K5 D4 छादितो (for यज्वना). K4 D7 T1 G च; K5 [अ]पि; T2 हि (for [अ]थ). Ś1 K1 D1 [अ]मि(K1 मि)तौजसः; G2 [अ]न्यचेतसा (for [अ]मितौजसा). K3 छादितोऽवामितौजसा (sic); M4 यज्विनामितते°. — c) D8 पाराशरेण. K1 दायादात्; M1 दायादा. — d) K1 D1 सौदामस्य. D1 -रक्षतः (for -रक्षितः).

69 a) M [अ]कुरुत (for कुरुते). — b) D8 तत्स्पर्शे (for तस्यर्षेः). K1.2.4 शूद्रवच्च (K1 °वश्च); G1 °वर्द्धि. D8 विशः; T2 हि नः (for हि सः). V1 B Da Dn D2.3.5.6 शूद्रवत्त(Da1 °त्य)स्य स (B2 वै) द्विजः. — c) D4.8 विख्यातः (for [अ]भि°). — d) T2 G1.2 M1.3 मा (for मां). K1 संसारक्षतपार्थिवः.

70 D1 G1 om. (hapl.) 70–71. — a) K3 शबेः; Da Dn D7 T G (G1 om.) शिबि- (for शिबेः). — b) K1 गोपतिं; D8 गोमती; M1.3 गोतमिर्; M4 गोमतिर् (for गोप°). — K2 om. 70cd. — c) Ś1 D4 T1 G2–4 M2 स रक्षितो; K1 [ऽ]भिर°; V1 B Da Dn D2.3.5.6. संवर्धितो; D8 संरक्षतो (for °क्षितो). — d) K3 [ऽ]भिरक्षंतु. D8 G2 M1.3 मा (for मां).

71 D1 G1 om. 71 (cf. v. l. 70). — a) D8 प्रातर्दनस्य. Ś1 K1 M2.4 च (for तु). — b) All MSS. (except Ś1 K1.2.4; D1 G1 om.) महाबलः. — c) Ś1 K1.4 D4.7 T2 संरक्षितो (D4 °ता); D8 संवर्धितं (for °र्धितो). B1 गोभिः; D8 गैश्च; T2 गोषु; M1 गोष्ठैः (for गोष्ठे). — d) Ś1 G2 M1.3 मा (for मां).

72 a) K2 D1.7 T1 G1.3.4 M -पुत्रस्तु (M2 °श्च) (for -पौत्रस्तु). — b) D4 पुत्रा; D7 S पौत्रो (for पुत्रो). K2.3.5 Dn D1.4.8 T1 G M च; V1 B Da D2.3.5.6 तु; D7 T2 यः (for ह). — c) Ś1 K1 अंगात्; K3.5 D4.8 आंगः; V1 B0–2.5 m Da Dn

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

गोलाङ्गूलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः ॥ ७३

मरुत्तस्यान्ववाये तु क्षत्रियास्तुर्वसोस्त्रयः ।
मरुत्पतिसमा वीर्ये समुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ ७४

एते क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रुताः ।
सम्यङ्मामभिरक्षन्तु ततः स्थास्यामि निश्चला ॥ ७५

एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः ।
मदर्थं निहता युद्धे रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७६

तेषामपचितिश्चैव मया कार्या न संशयः ।
न ह्यहं कामये नित्यमविक्रान्तेन रक्षणम् ॥ ७७

ततः पृथिव्या निर्दिष्टांस्तान्समानीय कश्यपः ।
अभ्यषिञ्चन्महीपालान्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ ७८

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ।
एवमेतत्पुरा वृत्तं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ॥ ७९

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवन्नेव यदुप्रवीरो
युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् । C 12. 1805 B. 12. 49. 90 K. 12. 48. 96

गुप्तः (for अङ्गः). T2 अंभसा (for अङ्गः स). K1 गौमतेन. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 [आ]सीद् (for अ]पि). — d) D7 T G गंगायामभिरक्षितः.

73 a) D7 M1. 3. 4 बार्हद्रथो (for बृह°). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 G2 M2 महातेजा; D7 T G1. 3. 4 M1. 3. 4 °राज (M1. 3 °जो) (for °बाहुर्). — b) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 भूरि-; D7 T2 भूमि-; T1 G2–4 भूमिर्; G1 M भूतिर् (for भुवि). K4 D2–5. 8 भूत-; V1 Da2 M2 -भूरि- (for भूति-). V1 B1. 2 Da Dn -परिष्कृ(Da °स्कृ)तः; D8 -पुरस्कृतं (for -पुरस्कृतः). — c) Ś1 K1 T1 G1. 3. 4 महाबाहो; B0. 5 D7 °राज; D1 T2 °बाहुर्; G2 °राजो (for °भागो). Cv as in text. — d) K1 गृधकूटो. B1 -रक्षिताः; D1 -रक्षतः.

74 D1 om. (hapl.) 74[ab]. — a) D4 मरुंतस्य. K3 B Dn1 D2. 3. 6 M1. 3 अन्ववाये च; K5 V1 Da Dn2 D4. 5 अन्वये ये च; D8 अन्वये येवं; M4 अन्ववायेपि (for °वाये तु). — b) K2 D4 तुवसोस्; K3 त्रुवसोस्; K4 तुवशोस्; K5 D1 तुर्वशोस् (for तुर्वसोस्). K1 D8 क्षत्रिया पूर्वशो(D8 स्वर्वसो)स्त्रयः; V1 Da तुर्वसोः क्षत्रियान्वयाः; B0. 2–5 Dn D2. 3. 5. 6 रक्षिताः क्षत्रियान्वयाः (B2 Dn °स्मजाः); B1 रक्षिताः सर्वतस्त्रयः; D7 T G चतुर्वर्षा नृपास्त्र(G1. 2 °पश्चि)यः; M दुर्धर्षाः क्षत्रियास्त्रयः. — c) K1 -महा- (for -समा). B0. 3–5 D2. 3. 5 धैर्ये (for वीर्ये). B1 मरुत्वता न मा वीर्ये. — d) K1 D1 -रक्षितः (for -रक्षिताः). D7 T2 स (T2 ते) मरुत्तेन रक्षिताः.

75 b) K4 मा रक्षंतु (for तत्र तत्र). K3 D4 परिश्रिताः; Da °श्रुताः; Dn1 °श्रिताः (for °श्रुताः). — After 75[ab], V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ins.: K5 ins. after 75:

114* व्योकारहेमकारादिजातिं नित्यमपाश्रिताः ।

[Da व्याकार-; Dn D2. 6 घोकार-; Cnp ज्याकार- (for व्योकार-). Ca cites व्याकारः. V1 -जातीर्. Cv cites व्योकारहेमकारादिजातीः. B2 D6 उपाश्रिताः; Dn समा° (for अपा°).]

— c) D8 सम्यक्काम् (for सम्यङ्माम्). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 यदि मामभिरक्षंति (Da °क्ष्यंते). — d) B1 Da1 M1 निश्चलाः (B1 °लः); D7 निश्चयः.

76 c) D8 यदर्थं; G1 तदर्थं. — d) D3 -कर्मणि (for -कर्मणा).

77 a) D7 T G तेषां शोकप्रणाशो (G3 °शे) वै. Ca cites अपचितिः. — b) D7 T1 G4 मया कार्यो; D8 मम कार्यान्; T2 G1–3 तेषां कार्यो (for मम कार्या). K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 महामुने (for न संशयः). — c) K5 Dn2 न ह्ययं. — d) K2. 4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 T2 G2 M2 Ca अतिक्रांतेन (for अवि°). K4 रक्षसां; D8 रक्षतं (for रक्षणम्). — After 77, K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ins.:

115* वर्तमानेन वर्तेयं तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ।

[K5 तं; Dn2 तान् (for तत्).]

78 Before 78, Ś1 K V1 B Da Dn D1–6 M1–3 ins. वा(K2 श्रीवा)सुदेव उवाच; D7 T G1–3 श्री- (G1 om. श्री) भगवानुवाच. — a) Ś1 D1 पृथिव्यां. K4 निर्दिष्टास्; Da1 निर्दिष्टं. — b) D7 M काश्यपः. D4 तांश्चानीय स कश्यपः; T1 G समानीयाथ काश्यपः; T2 तास्तानानीय काश्यपः. — d) T1 G1. 3. 4 वीर- (for वीर्य-). K5 -संभृतान्; D1 -सत्तमान्; G2 -संमितान् (for -संमतान्).

79 a) V1 तेषां पुत्रान्पौत्राश्च (sic); G2 तेषां पौत्रांश्च पौत्राश्च. — b) M4 येषु (for येषां). G1 प्राण- (for वंशाः). — D8 om. 79[cd]. — c) Da यथा (for पुरा). — d) M1. 3. 4 मा. M2 पार्थिव; M3 पांडवः.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Ś. 12. 1805
B. 12. 49. 90
K. 12. 48. 96

रथेन तेनाशु ययौ यथार्को विशन्प्रभाभिर्भगवांस्त्रिलोकम् ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।
ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ १
अहो रामस्य वार्ष्णेय शक्रस्येव महात्मनः ।
विक्रमो येन वसुधा क्रोधान्निःक्षत्रिया कृता ॥ २
गोभिः समुद्रेण तथा गोलाङ्गूलर्क्षवानरैः ।
गुप्ता रामभयोद्विग्नाः क्षत्रियाणां कुलोद्वहाः ॥ ३
अहो धन्यो हि लोकोऽयं सभाग्याश्च नरा भुवि ।
यत्र कर्मेदृशं धर्म्यं द्विजेन कृतमच्युत ॥ ४
तथा यान्तौ तदा तात तावच्युतयुधिष्ठिरौ ।
जग्मतुर्यत्र गाङ्गेयः शरतल्पगतः प्रभुः ॥ ५
ततस्ते ददृशुर्भीष्मं शरप्रस्तरशायिनम् ।

---

80 D_8 M_4 om. the ref. —[a]) K_4 ब्रुवत्तीव; Dn ब्रुवंस्तं च; D_1 ब्रुवंते च (for ब्रुवन्नेव). —[b]) B_2 Da वरिष्ठः. —[c]) T_1 G_{1-3} तेनाभि- (for तेनाशु). G_1 om. ययौ. V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ महात्मा (for यथार्कौ). —[d]) K_3 D_4 पुष्णन्; K_5 मुष्णन्; D_7 T_1 G_3 दिशं (for विशन्). M प्रभाते (for प्रभाभिर्). $K_{2,4}$ D_7 T G त्रिलोकीं. V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ दिशः प्रकाशन्भगवानिवार्कः; D_8 दिश प्रतीची भगवांस्त्रिलोके.

Colophon. —*Sub-parvan:* $Ś_1$ K V_1 B (except Bo) Da Dn_2 $D_{1-3,5-7}$ T_2 G_{1-3} M राजधर्म. —*Adhy. name:* K (except K_1) V_1 $Bo_{1,3-5}$ Dn D_{2-6} $M_{1,3}$ रामोपाख्यानं; Da जामदग्न्योपाख्यानं; T_1 $G_{1,4}$ रामचरितं; G_2 परशुरामचरितं; G_3 श्रीरामचरितं; M_2 क्षत्रविस्तारकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): $B_{1,4}$ Dn_2 D_7 S 49 (as in text); B_2 Da_1 50; $D_{2,8}$ 47. —*Śloka no.:* Dn_1 90; D_8 79.

50

1 D_8 T_1 om. the ref. —[c]) D_1 परं (for परमं).

2 Before 2, T_1 G ins. युधिष्ठिर उवाच. —[b]) D_8 दृष्ट्वास्य च (for शक्रस्येव). —[c]) D_8 विक्रम्य (for °मो). $K_{2,3}$ Dn D_4 वसुधा येन (by transp.); K_5 बहुधा येन. —[d]) $Ś_1$ T_2 G_2 निक्षत्रिया; Da_1 निःक्षत्रियां. Da_1 गता (for कृता).

3 [b]) K_2 -वाक्षरैः (for -वानरैः). —[c]) D_8 गुप्ता नामभियोद्विग्नाः. —[d]) $Ś_1$ K_1 D_1 कुलोद्वहः; K_2 कुरूद्वहः.

4 [a]) $Ś_1$ रहो (for अहो). D_4 धेन्वो; D_8 धन्ये (for धन्यो). $K_{2,3,5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6,8}$ S (except T_2) नृ-; D_7 [s]द्य (for हि). T_2 transp. लोकः and अयं. K_4 अहोरन्ये त्रिलोकोयं. —[b]) B_4 Da_1 सभार्या(Da_1 °गा)श्च (for °ग्याश्च). K_1 रुचा (for नरा). Da_2 विभुः (for भुवि). —[c]) V_1 यस्य (for यत्र). Da_2 धर्म (for कर्म). K_5 D_4 $M_{1,3}$ धर्म; V_1 धन्यं; D_7 T G M_2 सम्यग् (for धर्म्यं). —[d]) D_7 S द्विजाग्र्यैः (G_1 $M_{1,3,4}$ °ग्र्यैः) (for द्विजेन). V_1 Bo_{2-5} Da Dn $D_{2,3,5,6}$ इत्युत (for अच्युत). B_1 द्विजैरक्षतमित्युत.

5 Before 5, D_7 T G ins. वैशंपायनः. —[a]) V_1 यथा (for तथा). V_1 Bo_{2-5} $D_{2,6}$ वृत्तौ (for यान्तौ). M_2 तैस्तु (for तात). B_1 Da Dn_1 $D_{3,5}$ तथा वृत्तौ कथां (Da Dn_1 तथा) तात; Dn_2 $D_{7,8}$ T G $M_{1,3,4}$ कथयंतौ कथां (D_7 T कथास्; D_8 तदा; M_1 कृतौ; M_3 तु तौ) तात (T_2 तास्तास्; M_4 तां तु). —[b]) T_2 तथाच्युत- (for तावच्युत-).

6 K_3 D_4 om. 6^a–7^b. —[a]) Dn_2 सदृशं (for ददृशुर्). —[b]) B_4 Da -स्रस्तर-; Dn_2 T_2 -संस्तर-; D_2 om. (for -प्रस्तर-). B_1 सहस्रस्तरशायिनं. —[c]) V_1 Bo_2 $D_{2,3,5}$ सुरश्मि-; D_8 स्वतस्मि- (for स्वरश्मि-). D_7 T G -माला- (for -जाल-). $Ś_1$ -संव्यूतं; Da_1 -संवृत्तः; Da_2 -संवीतः (for -संवीतं). —[d]) $K_{2,4}$ सायंकालम् (for °सूर्यम्). K_1 D_1 इवामलं; D_7 G_3

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वरश्मिजालसंवीतं सायंसूर्यमिवानलम् ॥ ६
उपास्यमानं मुनिभिर्देवैरिव शतक्रतुम् ।
देशे परमधर्मिष्ठे नदीमोघवतीमनु ॥ ७
दूरादेव तमालोक्य कृष्णो राजा च धर्मराट् ।
चत्वारः पाण्डवाश्चैव ते च शारद्वतादयः ॥ ८
अवस्कन्द्याथ वाहेभ्यः संयम्य प्रचलं मनः ।
एकीकृत्येन्द्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ ९
अभिवाद्य च गोविन्दः सात्यकिस्ते च कौरवाः ।
व्यासादींस्तानृषीन्पश्चाद्गाङ्गेयमुपतस्थिरे ॥ १०
तपोवृद्धिं ततः पृष्ट्वा गाङ्गेयं यदुकौरवाः ।
परिवार्य ततः सर्वे निषेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ११
ततो निशम्य गाङ्गेयं शाम्यमानमिवानलम् ।
किंचिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशवः ॥ १२
कच्चिज्ज्ञानानि ते राजन्प्रसन्नानि यथा पुरा ।
कच्चिदव्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदतां वर ॥ १३
शराभिघातदुःखात्ते कच्चिद्गात्रं न दूयते ।
मानसादपि दुःखाद्धि शारीरं बलवत्तरम् ॥ १४
वरदानात्पितुः कामं छन्दमृत्युरसि प्रभो ।
शंतनोर्धर्मशीलस्य न *त्वेतच्छमकारणम् ॥ १५
सुसूक्ष्मोऽपीह देहे वै शल्यो जनयते रुजम् । C. 12. 1821 B. 12. 50. 16 K. 12. 49. 16

इव प्रभं; T $G_{1.3.4}$ इवाप्रभं (G_1 °भुं) (for °नलम्). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ सायंसूर्यसमप्रभं; D_8 M सा(D_8 मा)ये सूर्यमिवाप्रभं.

7 K_3 D_4 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) K_4 बहुभिर् (for मुनिभिर्). D_8 एषास्य मानं बहुभिर्. — ^{b}) Da_1 शतक्रतुः. — ^{d}) Ś$_1$ K_1 मोघवतीम् (for ओघ°). Da D_8 अनुः.

8 K_1 om. 8. — ^{a}) Ś$_1$ K_4 D_2 समालोक्य (for तमा°). — ^{b}) $K_{2.4}$ धार्मिकः; $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S धर्मजः (for °राट्). — $K_{2.4}$ om. 8^{cd}. — ^{c}) $M_{1.3}$ ते च (for चैव). — ^{d}) Ś$_1$ तदा; V_1 ये च (for ते च).

9 ^{a}) K_5 D_4 अवरुह्याथ; B_1 तावस्कंद्याथ; B_2 अरक्षंत्याथ; D_7 T G अवस्कंद्य च (for अवस्कन्द्याथ). Ca cites अवस्कंद्य (as in text). $M_{2.4}$ यानेभ्यः (for वाहेभ्यः). — ^{b}) $K_{3.5}$ D_4 [अ]विचलं; K_4 प्रबलं; Bo च(marg. प्र)लनं; G_2 प्रचलन् (for °लं). B_1 सम्यक्प्रचलितं मनः.

10 ^{a}) $K_{2.4}$ V_1 $Bo._{2-5}$ D (except $D_{1.4}$) T_1 $G_{1.3.4}$ M_4 -वाद्य तु; B_1 -वाद्यंत (for -वाद्य च). B_1 Da_2 Dn_2 गोविंदं. — ^{b}) K_3 कौरव; K_5 (*sup. lin.*) पांडवाः; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ पार्थिवाः (for कौरवाः). — Ś$_1$ K_1 B_1 D_1 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) K_4 न्यस्ताद् (for पश्चाद्). V_1 B (B_1 om.) Da Dn $D_{2.3.5.6}$ व्यासादीनृषिमुख्यांश्च.

11 Ś$_1$ K_1 B_1 D_1 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) G_1 ततो वृत्तिं (for तपोवृद्धिं). K_2 D_8 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). $K_{4.5}$ V_1 B (B_1 om.) Da Dn $D_{2.3.5.6}$ तपो(D_6 °तो)वृद्धं तथा (K_4 °तो; $D_{2.3.5.6}$ °दा) दृष्ट्वा. — ^{b}) Da यत्र; D_8 यदि (for यदु-). V_1 -पुंगवाः; D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ -पुंगवः (for -कौरवाः).

12 Before 12, K_5 ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) K_3 $B_{3.5}$ Dn $D_{4.8}$ S (except G_3) निशाम्य. — ^{c}) T_2 दीनमतिर् (for °मना).

13 Before 13, V_1 (marg.) $Bo._{4.5}$ ins. वासुदेव उवाच; T_1 $G_{1.3.4}$ भगवान्. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 कश्चिज्; Da_1 किंचिज् (for कच्चिज्). $K_{3.5}$ $D_{4.7}$ S ते (D_7 हे) भीष्म; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ सर्वाणि (for ते राजन्). — ^{b}) D_7 प्रसन्नोसि. D_7 S (except T_2 M_2) -पुरं; D_8 सुरा (for पुरा). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 कश्चिद् (for कच्चिद्). B_2 Da_2 Dn_1 न व्याकुला; D_1 अथा°; D_8 हि व्या°; T_2 अव्याहता (for °कुला). — ^{d}) B_1 D_1 वस(D_1 °श)तां (for वदतां).

14 ^{a}) G_1 शराभिहत- (for °घात-). K_1 Da D_7 T G M_1 -दुःखार्तं (K_1 °र्तो; Da M_1 °र्तें); B_1 -दुःखं ते; D_1 -दुःखांते (for -दुःखात्ते). — ^{b}) D_1 कश्चिद्; D_6 क्वचिद्. K_1 गात्रो; T_2 देहं (for गात्रं).

15 ^{b}) Ś$_1$ K_1 Dn_2 D_1 इति (for असि). — ^{c}) D_8 शांतनोर्. K_5 -नित्यस्य (for -शीलस्य). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ शांतनोर्धर्मनित्यस्य. — ^{d}) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ ननु (for न तु). D_1 [ए]ते (for [ए]तच्). Ś$_1$ K V_1 B Da Dn $D_{1-6.8}$ मम; D_7 इति; S Cv इह (for *शम-).

16 ^{a}) Da $D_{1.8}$ G_1 (before corr.) सुसूक्ष्मे. K_3 $B_{1-3.5}$ D_{2-6} $M_{1.3}$ हि; K_5 Da Dn तु; V_1 $Bo._4$

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1821
B. 12. 50. 16
K. 12. 49. 16

किं पुनः शरसंघातैश्चितस्य तव भारत ॥ १६
कामं नैतत्तवाख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्ययौ ।
भवान्ह्युपदिशेच्छ्रेयो देवानामपि भारत ॥ १७
यद्धि भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव पाणाविवाहितम् ॥ १८
संसारश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः ।
विदितस्ते महाप्राज्ञ त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥ १९
त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते समग्राङ्गमरोगिणम् ।
स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीहोर्ध्वरेतसम् ॥ २०
ऋते शांतनवाद्भीष्मात्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ।
सत्यसंधान्महावीर्याच्छूराद्धर्मैकतत्परात् ॥ २१
मृत्युमावार्य तरसा शरप्रस्तरशायिनः ।
निसर्गप्रभवं किंचिन्न च तातानुशुश्रुम ॥ २२
सत्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा ।
धनुर्वेदे च वेदे च नित्यं चैवान्ववेक्षणे ॥ २३
अनृशंसं शुचिं दान्तं सर्वभूतहिते रतम् ।
महारथं त्वत्सदृशं न कंचिदनुशुश्रुम ॥ २४
त्वं हि देवान्सगन्धर्वान्ससुरासुरराक्षसान् ।

च (for [इ]ह). K1 वै देह-; Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 वै शल्यो; B1 देवेंद्र; M2 देहो वै. T2 सुसूक्ष्ममपि देहे वै. — b) K3 शल्या; Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 देहे (for शल्यो). — d) D7 चित्तस्य. K3. 5 V1 B D (except D1) S पार्थिव (for भारत).

17 a) D8 नैव (for नैतत्). D2 न वाख्येयौ; D3. 5. 6 T2 तवाख्येयौ (T2 °यो) (for °ख्येयं). — b) B1 M प्रभवाप्ययं; B2 °त्ययं; Dn2 °त्ययौ (for °प्ययौ). — c) Ś1 K1. 3–5 D1. 4. 7. 8 T G M4 उपदिशेच्; K2 उपदिशन् (for ह्युपदिशेच्). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 उपदेष्टुं भवाञ्शक्तो.

18 G3 om. 18ab. — a) Ś1 K4 यदि; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 यच्च (for यद्धि). Ś1 K2. 4 Da2 Dn D1. 8 भविष्यं च; K1 °ष्यश्च (for °ष्यच्च) — b) Ś1 K1 D1 भविष्यत्; B1 तत्सर्वं; M2 भव्यं त्वं (for भवच्च). B2 Da भरतर्षभ (for पुरुष°). — d) K2. 4 T2 [इ]व स्थितं; T1 G3. 4 [इ]हाहृतं; G1. 2 [इ]वाहृतं (for °हितम्). B (except B2) D2. 3. 5. 6 तव भीष्म प्रतिष्ठितं.

19 a) K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 संहा(D8 °भा)रश्च; T G संसारस्य (for °रश्च). T G [इ]ह (for [ए]व). — c) D8 विदितस्य (for °तस्ते). — d) All MSS. (except Ś1 K1. 2 D1. 8) धर्ममयो (for ब्रह्म°).

20 a) K3 D4 नान्यं; D1 कं हि; T1 G M न हि (for त्वां हि). Da राज्य- (for राज्ये). Bo स्फीतं; T1 G किं(T1 G4 कं)चित् (for स्फीते). D7 न हि राज्ये स्थितमपि; T2 न हि राज्यस्थमपि तं. — b) D6. 8 समग्रामम्; G1 °ग्रांकम् (for °ग्राङ्गम्). B1 Da D8 अरोगिणां (Da1 °नं; Da2 °तं). — d) K (except K5) B Da Dn D2. 3. 5. 6 M2 पश्यामीव; D7 T1 G °मेह; T2 °मो हि; M4 °मि हि (for °मीह).

21 b) V1 Da भारत; B1 पार्थिवः; D7 G1 पार्थिवं. — c) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 M2 -धर्मान् (for -संधान्). Ś1 K1 -वीरान्; G1 -वीर्यान् (for -वीर्यात्). — d) K1 G1 शूरान्. Da1 °तत्पराः.

22 a) D1 आवाही (for °र्यं). V1 B D (except D1. 4. 8) S तपसा (for तरसा). — b) K3 D4 शस्त्र-; B1 सह- (for शर-). Bo–2. 5 -स्रस्तर-; B3. 4 Dn D3–5 -संस्तर-; Da1 -शस्वर-; Da2 -स्वस्तर- (for -प्रस्तर-). K (except K1) Bo. 4. 5 D4. 7. 8 S -शायिनं (for -शायिनः). — c) K2. 4 D7 S त्रिवर्ग-; D8 विसर्ग- (for निसर्ग-). D4 -प्रवरं; G2 -प्रवणं (for -प्रभवं). Bo. 2–4 G2 M4 कंचिन्. — d) K3 भव तात; K5 रुदताम्; D8 न वा तात (for न च तात). K2. 4 B1 D4. 7. 8 S (except M4) [अ]नुशुश्रुमः. V1 Da न च वा तात शुश्रुमं (V1 °म; Da2 °मः). — After 22, D7 reads 25.

23 b) K3. 5 D4 सत्याधिकरणे; D8 यज्ञादि° (for यज्ञाधि°). — d) B3. 5 Dn D2–6 नीत्यां (for नित्यं). K3 वेद- (for चैव). K1. 2. 4 D1 [अ]न्व(K4 °नु)वीक्षणे; B1–3. 5 Dn D3. 5. 6 [अ]नु(D3. 5 °न्व)रक्षणे; D4 [अ]नूये° (for [अ]न्ववे°).

24 a) D8 G1 आनृशंसं. Da2 M1 शुचिर् (for शुचिं). — c) G1 तत्-; M2 च (for त्वत्-). — d) K4. 5 K1. 5 V1 Da Dn2 D8 G1 किंचिद् (for कं°). B1 Da D4. 7. 8 S (except M4) अनुशुश्रुमः.

25 D7 reads 25 after 22. — a) T2 लोकान् (for देवान्). B1 त्वं देवान्समरे सर्वान्. — b) D1 K5 -मानुषान्; D7 T G -मानवान् (for -राक्षसान्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शक्त एकरथेनैव विजेतुं नात्र संशयः ॥ २५

त्वं हि भीष्म महाबाहो वसूनां वासवोपमः ।
नित्यं विप्रैः समाख्यातो नवमोऽनवमो गुणैः ॥ २६

अहं हि त्वाभिजानामि यस्त्वं पुरुषसत्तम ।
त्रिदशेष्वपि विख्यातः स्वशक्त्या सुमहाबलः ॥ २७

मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुतः ।
भवतो यो गुणैस्तुल्यः पृथिव्यां पुरुषः क्वचित् ॥ २८

त्वं हि सर्वैर्गुणै राजन्देवानप्यतिरिच्यसे ।
तपसा हि भवाञ्शक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान् ॥ २९

तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां संक्षयेण वै ।
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोकं भीष्म व्यपानुद ॥ ३०

ये हि धर्माः समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
चातुराश्रम्यसंसृष्टास्ते सर्वे विदितास्तव ॥ ३१

चातुर्वेद्ये च ये प्रोक्ताश्चातुर्होत्रे च भारत ।
सांख्ये योगे च नियता ये च धर्माः सनातनाः ॥ ३२

चातुर्वर्ण्येन यश्चैको धर्मो न स्म विरुध्यते । C. 12. 1848 B. 12. 50. 33 K. 12. 49. 34

V_1 $B_{0.2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ असुरान्यक्षराक्षसान्; B_1 सहगंधर्व°; $M_{1.3.4}$ सनरासुर°; M_2 सासुरोरगमानुषान्. — ^{c}) D_1 शक्रश् (for शक्त). V_1 B (except B_1) Da Dn $D_{2.3.5.6}$ त्वेक-; D_1 चैक- (for एक-).

26 D_7 om. 26^{ab}. $M_{1.3.4}$ repeat 26^{ab} after 29^{ab}. — ^{a}) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ स त्वं (for त्वं हि). — ^{b}) $K_{2.4}$ वा(K_4 व)सवो यथा; T_2 M °वोपम. — M_2 om. 26^c–27^b. $M_{1.3.4}$ read 26^c–27^b after the repetition of 26^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{d}) B_0 [ऽ]नवमो; $M_{1.3}$ ह्यवमो (for नवमो). K_3 B_4 D_{1-6} [ऽ]नवमैर्; K_5 B_3 Da ऽनवभिर्; B_0 नवमो; B_2 नवभिर्; T G [ऽ]नुपमो (T_2 G_2 °मैर्); **C**a ऽनवमो (as in text). **C**v as in text.

27 D_4 reads 27 twice. For sequence in $M_{1.3.4}$, cf. v. l. 26. M_2 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{a}) K (except K_1) B_5 Dn D_{2-8} S (M_2 om.) च त्वा; V_1 B_{0-4} Da त्वां (Da त्वं) च (for हि त्वा). — ^{b}) D_7 T_1 G स्वयं (for यस्त्वं). $K_{1.4}$ B_2 -सत्तमः (for -सत्तम). B_1 यस्त्वं च पुरुषर्षभ. — After 27^{ab}, D_7 T G read 29^{cd}. V_1 om. (? hapl.) 27^{cd}. — ^{c}) K_1 $D_{1.7}$ G_2 $M_{1.3}$ [अ]भि-; Da [इ]ति (for [अ]पि). — ^{d}) $K_{2.4}$ स; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ त्वं (for स्व-). B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ पुरुषोत्तमः ($B_{1.5}$ $D_{2.3.5}$ °म); T_2 G_4 $M_{2.4}$ सुमहाबल. D_4 (cf. 26^d) (first time) नवमोऽनवमैर्गुणैः; D_8 स्वरशक्त्या महाबलाः.

28 ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_8 [ऽ]सि न मे; D_1 [ऽ]स्ति न च (for न च मे). D_7 S न च (D_7 om. च) दृष्टो न च श्रुतः. — ^{c}) Dn_1 भविता (for भवतो). K_3 om. यो; K_5 V_1 B Da Dn_1 D_{2-7} T_1 G_3 वा (Da वि-); Dn_2 ना; T_2 $G_{1.2.4}$ हि (for यो). V_1 $B_{1.2}$ Da Dn युक्तः (for तुल्यः). — ^{d}) B_1 युक्तश्च; M_2 लोकेषु (for पृथिव्यां). $Ś_1$ K_1 न श्रुतः (for पुरुषः). D_1 पृथिव्यां भरतर्षभ; T_2 पृथिव्यां नाभवेत्ततः.

29 ^{a}) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_3) सर्व- (for सर्वैर्). D_7 S भीष्म (for राजन्). — ^{b}) K_1 -रिश्यसे; Da $D_{2.8}$ -रिच्यते (for -रिच्यसे). — After 29^{ab}, $M_{1.3.4}$ repeat 26^{ab}, followed by 26^c–27^b. D_7 T G read 29^{cd} after 27^{ab}. — ^{c}) Da_1 [अ]भि- (for हि). — ^{d}) B_1 शप्तुं; D_8 स्वस्तु (for स्रष्टुं). D_7 T $G_{1.3.4}$ लोके; G_2 केन (for लोकांश्). — After 29, $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ ins.:

116* किं पुनश्चात्मनो लोकानुत्तमानुत्तमैर्गुणैः ।

30 ^{a}) T_2 ततोस्य; M_1 तदपि (for तदस्य). $Ś_1$ ताप्यमानस्य; D_4 दह्य°; M_1 [अ]तप्य° (for तप्य°). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 V_1 B Da_1 Dn_1 $D_{1-3.5-7}$ T_1 $G_{3.4}$ M_2 संक्षयेन; Da_2 संक्षेपेण. — ^{d}) K_5 D_4 transp. शोकं and भीष्म. D_4 व्युपानुद; D_7 ह्यपा°; D_8 व्यथा°.

31 ^{a}) Da D_8 यो (for ये). D_7 T_1 G $M_{1.3}$ च; T_2 तु (for हि). D_8 धर्म- (for धर्माः). — ^{b}) Da Dn_2 (before corr.) D_8 G_1 चातुर्वर्णस्य. — K_2 om. from ण्र्यस्य up to 12. 51. 4^a. G_2 om. (hapl.) 31^c–32^b. — ^{c}) Da $D_{2.4.6}$ $M_{2.4}$ चा(D_4 M_2 च)तुराश्रम-; D_8 चतुराश्रम्य- (for चातुराश्रम्य-). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-6} -संयुक्ताः; K_4 -संतुष्टास्; T_2 M_4 -संपृष्टास्; G_1 -संहृष्टास्; M_2 -संवृष्टास् (for -संसृष्टास्). K_1 चतुराश्रमस्य संसृष्टास् (hypermetric). — ^{d}) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-6} transp. ते and सर्वे.

32 Cf. 12. 46. 22. K_2 om. 32 and G_2 32^{ab} (for both, cf. v. l. 31). — ^{a}) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-6} M_2 चातुर्विद्ये; D_8 °वर्णि; $M_{1.3.4}$ °वैद्ये (for °वेद्ये). — ^{b}) D_7 T $G_{1.3.4}$ चातुर्होत्राश्; D_8 °होमं; M_2 चतुर्होत्रे. D_4 तु (for च). — ^{c}) V_1 B D (except

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1849
B. 12. 50. 34
K. 12. 49. 34

सेव्यमानः स चैवाद्यो गाङ्गेय विदितस्तव ॥ ३३
इतिहासपुराणं च कार्त्स्न्येन विदितं तव ।
धर्मशास्त्रं च सकलं नित्यं मनसि ते स्थितम् ॥ ३४
ये च केचन लोकेऽस्मिन्नर्थाः संशयकारकाः ।
तेषां छेत्ता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ॥ ३५

स पाण्डवेयस्य मनःसमुत्थितं
नरेन्द्र शोकं व्यपकर्ष मेधया ।
भवद्विधा ह्युत्तमबुद्धिविस्तरा
विमुह्यमानस्य जनस्य शान्तये ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

D1. 4) T G M2. 4 योगे सांख्ये (by transp.); M1. 3 योन्ये सांख्ये. Ś1 K5 B1 D7 T G निरताः; K1. 3 D4 नियमाः (for नियता). — d) Ś1 K1 ते (for ये). K5 धर्मे.

33 K2 om. 33 (cf. v. l. 31). — a) Ś1 K1. 4 चातुर्वर्ण्ये(K1 °र्णे)पि यश्; K5 °र्वर्णेन यश्; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 M2 °र्वर्ण्यस्य यः; D1 °र्वर्ण्ये च यः; D8 °र्वर्णोपि यः; T1 G3 °र्वर्णनयैः; G1. 2. 4 M1 °र्वर्ण्ये-(G1. 2. 4 °र्ण्ये)न यैः (for चातुर्वर्ण्येन यश्). K3. 5 B0. 1. 3–5 Dn1 चोक्तो; V1 B2 Da Dn2 D2. 3. 5. 6 प्रोक्तो (for चैको). D7 T2 चातुर्वर्ण्यमयं चै(T2 °यैश्चै)व; Cv °र्वर्ण्यस्य यश्चोक्तो. — b) K1 V1 B Dn2 D1–3. 5–8 T2 धर्मो न स (K1 नः स; D8 ना स्म; T2 नस्तद्); T1 G3 न स्म धर्मा; G1 न स्वधर्माद्; G2 न स्म धर्मो (by transp.). D6 विकल्पते (for विरुध्यते). Da धर्मो न न (Da1 नि·) विशिष्यते. — D4 om. 33^{cd}. — c) Ś1 सेवमानः. Ś1 K1 सदैवाद्यो; B1. 3. 4 Dn D2. 3. 5. 6 सवैयाख्यो; D7 T G M2. 4 स चै(D7 तवै)-वान्यो (for °वाद्यो). Cv cites चान्यो. — d) Ś1 D8 विदितास् (D8 °ता). — After 33, K1. 3. 4 V1 B D (except Da2; D4 after 33^{ab}) S (except G2) ins.:

117* प्रतिलोमप्रसूतानां म्लेच्छानां चैव यः स्मृतः ।
देशजातिकुलानां च जानीषे धर्मलक्षणम् ।
वेदोक्तो यश्च शिष्टोक्तः स चैव विदितस्तव ।

[D4 om. line 1. — (L. 1) D1 प्रविलोम- (for प्रति-लोम-). D8 -प्रसन्नात्मा; T2 -प्रभूतानां (for -प्रसूतानां). V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 6 वर्णानां (for म्लेच्छानां). K3 स्मृतं; M4 स्मृताः. — (L. 2) K3 D4 -काल- (for -जाति-). K3 D4 तु (for च). D7 T2 जानीते. — (L. 3) K1 D1 चैन (for यश्च). D4 शिष्टोक्तं; D8 शिष्टैश्च. K1 B0 Dn D1 सदैव; B4 स च वै (for स चैव).]

K1. 3 V1 B Da1 D2–5. 7. 8 T1 G3. 4 M cont.: K5 Da2 G2 ins. after 33:

118* प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च स चापि विदितस्तव ।

[K1. 5 B1 D8 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च (for the prior half). K5 D4. 8 सर्वा(D4 °र्वो)पि (for स चापि).]

34 K2 om. 34 (cf. v. l. 31); D4 om. (hapl.) 34^{ab}. — a) Ś1 D1. 8 इतिहासाः; K3 अतिहास- (for इति°). Ś1 K1. 4 V1 B0–2. 4. 5 Da -पुराणाश्च; K3. 5 B3 Dn °णार्थाः; B3 m °णाद्याः; D8 पुराणानि; G2 -पुराणोक्ताः (for -पुराणं च). — b) Ś1 K3. 4 V1 B Da Dn D8 G2 M2 विदितास् (for °तं). D7 T G M4 प्रभो (for तव). K1 केन संविदितास्तव. — c) K3 D4 तु (for च). G1. 2 M4 निखिलं (for सकलं). — d) T2 transp. मनसि and ते. D8 संस्थितं (for ते स्थितम्).

35 K2 om. 35 (cf. v. l. 31). — c) K1 transp. छेत्ता and लोके. T2 वेत्ता (for छेत्ता). — d) K1 पुरुषर्षभः.

36 K2 om. 36 (cf. v. l. 31). — b) Dn2 (before corr.) काले (for शोकं). B2 व्यशकर्ष (for व्यप°). — c) D1 -विस्तराद् (for -विस्तरा). — d) B1 विसह्यमानस्य; D8 विमुक्त°; M2 विमुच्य° (for विमुह्य°). K3. 5 B1 Dn D1. 4 नरस्य (for जनस्य). K1 विमुह्यमानस्य हि शांतये विदुः.

Colophon om. in K2 V1 B1. 4 Da (for K2, cf. v. l. 31). — *Sub-parvan:* Ś1 K (K2 om.) B0. 2. 5 Dn D1–6 T2 G2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D7 S (except T2 M2. 4) भीष्मदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 Dn D7 S 50 (as in text); D2. 8 48. — *Śloka no.:* Dn1 D8 38.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५१

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः ।
किंचिदुन्नाम्य वदनं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां निधनोद्भव ।
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ २
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
अपवर्गोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ३
नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
योगेश्वर नमस्तेऽस्तु त्वं हि सर्वपरायणम् ॥ ४
मत्संश्रितं यदात्थ त्वं वचः पुरुषसत्तम ।
तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान्हि त्रिषु वर्त्मसु ॥ ५
तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥ ६
दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ।
दिशो भुजौ रविश्चक्षुर्वीर्ये शक्रः प्रतिष्ठितः ॥ ७
अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् । C. 12. 1851 B. 12. 51. 8 K. 12. 50. 8

51

1 K2 om. 1^{a}–4^{a} (cf. v. l. 12. 50. 31). D4. 8 T1 om. the ref. — ^{a}) K3 D4 तद् (for तु). — ^{c}) D1 कंचिद् (for किं°). Bo. 2–5 D3. 5–7 T2 G2. 4 उन्नम्य ; B1 उत्थाप्य ; D1 उत्तास्म (for उन्नाम्य). K4 B1 Da2 G1 वचनं (for वदनं).

2 =(var.) 12. 47. 57. K2 om. 2 (cf. v. l. 1). Before 2, Ś1 K4 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6 T1 G ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) K3 Da1 M4 भगवान् (for °वन्). K3 om. (hapl.) from विष्णो upto विश्वात्मन् (in 3^{b}). K5 V1 B D (except D1. 8) T1 G M कृष्ण (for विष्णो). T2 नमस्ते कृष्ण भगवन्. — ^{b}) K4 निधनोद्भवः ; V1 Bo–3 Da D2. 5–7 M1. 3. 4 प्रभवाव्यय (Da °यः) ; B4. 5 Dn D3 T G M2 प्रभवाप्यय (B5 °यः). — ^{d}) T1 G1 M चा(G1 च)पराजित.

3 =12. 47. 55. K2 om. 3 (cf. v. l. 1). K3 om. up to विश्वात्मन् (cf. v. l. 2). — ^{a}) Dn2 G1 तु (for ऽस्तु). — ^{b}) Da2 D8 विश्वसंभवः (D8 °वं). — ^{c}) K3 अपवग्रोसि ; V1 Bo. 3 Da Dn1 D2. 3. 5. 6 T2 °वर्गस्तु ; B1. 2. 4. 5 D7 T1 G1. 3. 4 M °वर्गस्थ- ; Dn2 (before corr.) °वर्गोस्त- ; G2 °वर्गश्च (for °वर्गोऽसि). D1 अपवर्गेभिभूतानां. — ^{d}) K4 om. पञ्चानां. D7 पुरतः ; G1 M4 परत ; M1. 3 परम (for परतः). B2 Dn1 D6 G (except G4) M स्थित ; D3 स्थिता ; T2 ततः (for स्थितः).

4 = (var.) 12. 47. 56. K2 om. 4^{a} (cf. v. l. 1). — ^{a}) D4 नमः स्त (sic). — ^{c}) K V1 B Da Dn D1. 2. 8 योगीश्वर ; M1. 3 योगेश्वरन् (for °श्वर). — ^{d}) K1 B1 M2 सर्वपरायण ; V1 Bo. 2–5 Dn D2. 3. 5. 6 M1. 3 °परायणः.

5 ^{a}) K1 B5 यत्- ; B1 D1 सत्- ; D7 तत्- (for मत्-). K3 V1 D4 -संश्रयं ; Dn2 -संस्थितं ; T2 -संस्थं यद् (for -संश्रितं). Ś1 V1 यथात्थ त्वं ; K1 यदा भूत्वं ; K3 यदा तत्त्वं (for यदात्थ त्वं). — 5^{cd} = 12. 47. 58^{ab}. — ^{c}) Dn2 न ते (for तेन). — G1 om. (hapl.) from ते up to पश्यामि (in 6^{a}). V1 B Dn D2. 3. 5. 6 ते भावान् ; Da2 तैतावत् (sic) ; T2 ते दिव्या ; M2. 4 दिव्यांस्ते (by transp.). Ś1 ते पश्यामि विभो दिव्यान्. — ^{d}) V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 6 दिव्यान् ; Da2 दिव्या ; T2 M2. 4 भवान् (for भावान्). V1 D7 T G2–4 त्रिषु च (for हि त्रिषु). K5 कर्मसु (for वर्त्मसु).

6 6^{ab} = 12. 47. 58^{cd}. G1 om. up to पश्यामि (cf. v. l. 5). — ^{a}) B1 Da1 यच्च ; D2 तत्र ; D8 न च (for तच्च). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 गोविंद (for तत्त्वेन). — 6^{cd} = 90*, line 2. — ^{c}) Ś1 K1 सप्त मार्गान्. Ś1 K1 D1 निरुध्यास्मि ; T2 °ध्यंते (for °द्धास्ते). — ^{d}) D8 त्वयोर् (for वायोर्). D1 असिततेजसा.

7 7^{ab} = 12. 47. 59^{ab}. — ^{a}) K3. 5 D4 द्यौस्त्वया ; D1. 8 द्यौश्च ते (for दिवं ते). K3 D1. 4 व्याप्ता (for व्याप्तं). — ^{b}) K1. 4 देवीं. K1 वसुंधरां. — 7^{cd} = 90*, line 1. — ^{c}) K2. 3. 5 B3–5 Dn1 D2–7 S (except T2) भुजा ; V1 भुजे ; B2 D1. 8 भुजो ; Da Dn2 भुजै (for भुजौ). — ^{d}) Bo. 5 Dn2 D2. 3. 5. 6 शुक्रः (for शक्रः). K3 Da2 प्रतिष्ठितं.

8 8^{ab}=12. 47. 60^{ab}. Dn1 om. 8^{ab}. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 अव्ययं ; D1 अप्रियं (for अच्युतम्). B1 पीत-

29

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1851
B. 12. 51. 8
K. 12. 50. 8

वपुर्ह्यनुमिमीमस्ते मेघस्येव सविद्युतः ॥ ८
त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥ ९
वासुदेव उवाच ।
यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ ।
ततो वपुर्मया दिव्यं तव राजन्प्रदर्शितम् ॥ १०
न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्तायानृजवे न च ।
दर्शयाम्यहमात्मानं न चादान्ताय भारत ॥ ११
भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यं चार्जवमास्थितः ।
दमे तपसि सत्ये च दाने च निरतः शुचिः ॥ १२
अर्हस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा स्वेन पार्थिव ।
तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्तते पुनः ॥ १३
पञ्चाशतं षट्च कुरुप्रवीर
शेषं दिनानां तव जीवितस्य ।
ततः शुभैः कर्मफलोदयैस्त्वं
समेष्यसे भीष्म विमुच्य देहम् ॥ १४
एते हि देवा वसवो विमाना-
न्यास्थाय सर्वे ज्वलिताग्निकल्पाः ।
अन्तर्हितास्त्वां प्रतिपालयन्ति
काष्ठां प्रपद्यन्तमुदक्पतंगम् ॥ १५
व्यावृत्तमात्रे भगवत्युदीचीं
सूर्ये दिशं कालवशात्प्रपन्ने ।
गन्तासि लोकान्पुरुषप्रवीर
नावर्तते यानुपलभ्य विद्वान् ॥ १६

संव्यानमच्युतं; $M_{1.3}$ पीतवासःसमन्वितं. — [c]) G_1 पुनर् (for वपुर्). Dn_1 ह्यनुमिमीनस्ते (sic); D_8 ह्यनुत्तमं यत्ते. B_1 वपुर्भातं नमस्तेस्तु.

9 = (var.) 12. 47. 62. — [a]) $K_{2.4}$ त्वं; $D_{7.8}$ S त्वां (for त्वत्-). — [b]) D_8 अष्टां (for इष्टां). $K_{3.5}$ B_2 G_2 M_4 (*sup. lin.* as in text) जिगीषते; Da जिगीष्य(${Da}_2$ °य)ते (for जिगीषवे). — [c]) K_1 D_4 पुंडरीकाक्ष्य (D_4 °क्षस्); K_5 (*sup. lin.* as in text) °काख्य; D_1 पांडुरीकाक्ष (sic). — [d]) D_7 ध्यायस्व पुरुषोत्तम.

10 D_8 om. the ref. T_2 G_2 श्रीभगवान् (for वासुदेव). — [a]) G_1 पुरा (for परा). K_1 शक्तिर् (for भक्तिर्). — [b]) $K_{3.5}$ D_4 G_1 (*sup. lin.*) भरतर्षभ (for पुरुष°). — [c]) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S transp. वपुर् and मया. D_1 दिव्यसे. — [d]) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.7}$ T_1 $G_{3.4}$ त्वयि (for तव). D_7 T G विदर्शितं (for प्रद°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ तव राजेंद्र दर्शितं; D_8 तं च भीष्म प्रदर्शितं.

11 [d]) D_1 ते (for न). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ चाशांताय; D_1 चार्दांताय (sic); D_7 च दांताय. D_4 भारतः.

12 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $G_{1.2}$ च (for तु). M_4 मयि (for मम). Da तु° (for च). — [b]) V_1 D_4 आर्जवम्; M_4 त्वार्ज° (for चार्ज°). Ca cites आर्जवम्. ${Da}_2$ आस्थितं. — [c]) K_1 देशे (for दमे). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B_1 $D_{1.8}$ नियतः (for निरतः).

13 K_5 om. 13^{ab}. — [a]) K_1m अतस्त्वं; D_8 महस्त्वं (for अर्हस्त्वं). — [b]) $B_{0.3-5}$ $D_{1-3.5.6.8}$ G_2 before corr.) M_2 भारत (for पार्थिव). — [c]) $D_{1.4}$ ह्युपस्थिता (for ह्युप°). — [d]) B_1 नावर्त्यंते; $D_{7.8}$ S °र्तसे (for °र्तते). D_1 गताः (for पुनः).

14 [b]) D_1 द्विजानां (for दिनानां). D_8 भव (for तव). — [c]) D_4 ततः शुभैः कर्मफलोदयेस्त्वं. — [d]) D_1 समीप्यसे (for समेष्यसे).

15 [a]) K_1 एह्येहि (for एते हि). G_2 om. हि. ${Da}_1$ दोषा; ${Dn}_2$ देवो. $Ś_1$ K_1 $D_{1.6}$ विमानान् (for °नानि). — [b]) D_1 [आ]स्थाय. D_1 ज्वलितानि (for ज्वलिताग्नि). — [c]) $Ś_1$ D_1 T_2 त्वां परिपालयंति; G_1 सांप्रति (for त्वां प्रति°). — [d]) D_7 T_1 $G_{3.4}$ प्रपद्यंत. D_7 T G_{2-4} M उदक्पतंगां. G_1 काष्टाः प्रपद्यंत उदक्प्रसंगां. Ca cites काष्टां (as in text); also उदक् and पतंगः.

16 [a]) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ व्यावर्त(${D}_6$ °र्त्य)माने; D_1 व्या**मात्रे; D_7 T_1 $G_{3.4}$ व्यावृत्तमाने; D_8 G_1 °मार्गे (for °मात्रे). — [b]) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-7} S जग(T_2 मह)त्कालवशं; D_8 यजत्कालवसा (for दिशं कालवशात्). — K_3 om. 16^{c}–17^{b}. — [c]) D_7 वीरान् (for लोकान्). V_1 °प्रवीरा; D_8 °प्रवीरानि; G_1 (before corr.) °प्रवीरान् (for °प्रवीर). — [d]) K_1 D_4 नावर्तत; D_8 [अ]नुवर्तते; G_1 (before corr.) आवर्तते; M नावर्तसे (for °र्तते). K_1 (by corr.) M_4 विद्वन्.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमुं च लोकं त्वयि भीष्म याते
ज्ञानानि नङ्क्ष्यन्त्यखिलेन वीर ।
अतः स्म सर्वे त्वयि संनिकर्षं
समागता धर्मविवेचनाय ॥ १७

तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय
सत्याभिसंधाय युधिष्ठिराय ।
प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधियुक्त-
मर्थ्यं वचोऽस्यापनुदास्य शोकम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

वैशंपायन उवाच ।
ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
श्रुत्वा शांतनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ १
लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत ।
तव वाक्यमभिश्रुत्य हर्षेणास्मि परिप्लुतः ॥ २
किं चाहमभिधास्यामि वाक्पते तव संनिधौ ।
यदा वाचोगतं सर्वं तव वाचि समाहितम् ॥ ३
यद्धि किंचित्कृतं लोके कर्तव्यं क्रियते च यत् । C 12.1865 B.12.52 4 K.12.51.4

17 K_3 om. 17[ab] (cf. v. l. 16). — [a]) D_8 प्रमुंच (for अमुं च). B_1 लोकः (sic); D_8 लोके (for लोकं). K_4 वीर (for भीष्म). Da_1 जातो (for याते). — [b]) K_1 वक्ष्यंति; B_1 रक्ष्यंति; $D_{4.8}$ नक्ष्यंति. $Ś_1$ $K_{1.4}$ B_1 $D_{4.8}$ अखिलानि वीर (K_4 भीष्म; D_8 वीरान्); B_2 अचिरेण वीर; D_1 अवलोकितानि (for अखिलेन वीर). Da ज्ञानो विनक्ष्यंत्य(Da_2 °ती)चिरेग वीर; D_7 S ज्ञानानि सर्वाणि पराभविष्यन्. — [c]) $M_{1.3.4}$ ततः (for अतः). K_2 V_1 B Da Dn $D_{3.6}$ तु; $D_{1.8}$ स; T_2 हि (for स्म). $K_{3.4}$ B_1 $D_{4.7.8}$ S तव; D_1 भव; Ca त्वयि (as in text). $D_{2.3.5}$ संनिकर्षे. — [d]) D_7 समागते. K_5 Dn धर्मविचेतनाय (for °विवेचनाय).

18 [a]) D_7 तज्ज्ञात-; M_2 सज्ञाति- (for तज्ज्ञाति-). Ca cites तत् (as in text). $K_{1.2}$ -लोकोपहत-; $M_{1.3}$ -शोकोपहतः (for -शोकोपहत-). K_3 D_4 त्वं (D_4 तज्-) ज्ञातिशोकोपहताय सत्यं. — [b]) K_1 समाभिसंधाय; D_1 M_4 सत्याभिसंध्याय. — [d]) K_3 अर्ध्यं; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ सत्यं (for अर्थ्यं). $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn D_{1-6} [अ]पनुदाशु; K_4 [अ]भिनुदाशु (for [अ]पनुदास्य). K_3 शोके. K_1 अर्था वचो व्यपनुदास्य शोकं; D_7 अर्थं वचोस्यानुवदेः शुचं यत्; D_8 अर्थं वच स्म प्रणुदास्य शोकं (sic); S अर्थ्यं (T_2 अर्थं; G_2 तथ्यं) वचोस्यापनुदेच्छ्रमं (T_2 M °च्छुचं) यत्.

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K V_1 Da Dn $D_{1-3.5-7}$ T_2 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D_7 T_1 G भीष्मनि(D_7 °वि)योगः; M_2 वासुदेवस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 Dn_2 50; Da_1 Dn_1 D_7 S 51 (as in text); $D_{2.8}$ 49. — *Śloka no.:* Dn_1 D_8 18.

52

1 D_8 om. the ref. — [b]) K_5 ततः; Da शुभं; Dn_2 (before corr.) तथा (for हितम्). M_2 धर्मार्थप्रिय-संहितं. — [c]) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ कृष्णं (for भीष्मः).

2 Before 2, $Bo._6$ T_1 $G_{1.3.4}$ ins. भीष्म उवाच. — [c]) K_4 अभिद्रुत्य; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ S उप- (D_7 °पा)श्रुत्य; D_8 अति° (for अभि°). — [d]) D_8 परिष्कृतः (for °प्लुतः).

3 [a]) $Ś_1$ वाहम् (for चाहम्). K_1 अभिजानामि (for °धास्यामि). — [b]) $Ś_1$ वाक्षतस्; K_{1-4} Dn_1 D_7 वाक्यं ते; K_5 $D_{2.3.5.6}$ वाक्यं च; $B_{1.2}$ Da वाक्यं तु (B_1 वै) (for वाक्पते). — [c]) K_3 यद्यानभो; D_8 यदा वाचं; M_1 यदा वचो. D_1 वद वाङ्गोचरं सर्वं (sic).

4 [a]) K_1 युधि; K_5 यदि; V_1 $Bo._{2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6}$ यच्च; B_1 सर्वं (for यद्धि). K_5 Dn कच्चित्; D_8 हितं (for कृतं). — [b]) D_1 यम्; D_8 तत् (for यत्). — [c]) $Ś_1$ G_1 निसृतं; D_1 निस्तुतं. V_1 T_2 सर्वं; M_2 सम्यग् (for देव). — [d]) $K_{2.3.5}$ V_1 $Bo._{1.3-5}$ Da Dn D_{2-7} T $G_{1.3.4}$ M_3 लोके; D_1 लोक[?को] (for लोका). $K_{3.5}$ $D_{7.8}$ T_1 G M बुद्धिमयो; V_1 $Bo._{1.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_2 °मतो; B_2 °गतो;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C 12 1865 B. 12. 52. 4 K. 12. 51. 4

त्वत्तस्तन्निःसृतं देव लोका बुद्धिमया हि ते ॥ ४
कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः ।
धर्मकामार्थशास्त्राणां सोऽर्थान्ब्रूयात्तवाग्रतः ॥ ५
शराभिघाताद्व्यथितं मनो मे मधुसूदन ।
गात्राणि चावसीदन्ति न च बुद्धिः प्रसीदति ॥ ६
न च मे प्रतिभा काचिदस्ति किंचित्प्रभाषितुम् ।
पीड्यमानस्य गोविन्द विषानलसमैः शरैः ॥ ७
बलं मेधाः प्रजरति प्राणाः संत्वरयन्ति च ।
मर्माणि परितप्यन्ते भ्रान्तं चेतस्तथैव च ॥ ८
दौर्बल्यात्सज्जते वाङ्मे स कथं वक्तुमुत्सहे ।
साधु मे त्वं प्रसीदस्व दाशार्हकुलनन्दन ॥ ९
तत्क्षमस्व महाबाहो न ब्रूयां किंचिदच्युत ।
त्वत्संनिधौ च सीदेत वाचस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ १०
न दिशः संप्रजानामि नाकाशं न च मेदिनीम् ।
केवलं तव वीर्येण तिष्ठामि मधुसूदन ॥ ११
स्वयमेव प्रभो तस्माद्धर्मराजस्य यद्धितम् ।
तद्ब्रवीह्याशु सर्वेषामागमानां त्वमागमः ॥ १२
कथं त्वयि स्थिते लोके शाश्वते लोककर्तरि ।

D_4 °मये (for °मया). K_3 तं; B_1 ह (for ते).

5 a) B_1 T_2 कथयद् (B_1 °न्). K_1 lacuna; K_4 देवलोकोयं; Dn_1 D_4 T_2 °लोके यो; D_8 °लोकं ते (for °लोकं यो). — b) D_8 देवलोक- (for देवराज-). Dn_2 (before corr.) -समीहितः (for -समीपतः). — c) $K_{2.3.5}$ Bo Da Dn $D_{1.2.4.6.7}$ $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ -मोक्षाणां (for -शास्त्राणां). K_1 V_1 B_{1-5} $D_{3.5}$ T $G_{3.4}$ M_2 धर्मार्थकाममोक्षा(K_1 °शास्त्रा)णां. — d) K_{2-4} V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ T_2 $G_{2.3}$ M सोर्थं; K_5 सो वै; D_4 सार्थं; D_8 सोयं; T_1 $G_{1.3.4}$ कोर्थं (for सोऽर्थान्). K_8 D_4 असंशयः (for तवाग्रतः).

6 a) K_4 D_7 T G शराभिघात-; K_5 V_1 $Bo_{.3.5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6}$ °तापाद्; B_1 °तप्तं; $B_{2.4}$ °पाताद् (for °घाताद्). — c) $D_{2.5.6}$ मम; G_1 वाचा (for चाव-). — d) K_5 D_4 (*sup. lin.*) दृष्टिः; D_4 वृष्टिः (for बुद्धिः).

7 a) D_7 T G हि (for च). K_4 कश्चिद् (for काचिद्). — b) $K_{1.4}$ Da D_1 प्रभाषितं. — c) Dn_2 (before corr.) पीड्यमानेषु (for °मानस्य). — d) $K_{2.3}$ D_4 -निभैः (for -समैः).

8 a) K_1 D_1 बलं मेदो जरयति; K_{2-4} बलं मेधा (K_3 वै मे) प्रजहाति; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ बलं (Da_1 °ले) मे प्रजहातीव; D_4 बलं चेमे प्रजहातिव (sic); D_7 T G_{2-4} $M_{2.4}$ प्रजहाति बलं वै मां (T_1 $G_{2.4}$ वै मा; $M_{2.4}$ चैव); $M_{1.3}$ प्रजहांति बलं वै मा; G_1 प्रजहाति बलीवैमाः (sic). — b) $Ś_1$ K_1 D_1 संता($Ś_1$ °त)रयंति; D_4 M_4 सत्वर°; D_8 तंत्वर° (for संत्वर°). — c) $Ś_1$ K_5 V_1 B (except B_1) Da Dn $D_{2.3.5-7}$ परितप्यंति (for °तप्यन्ते). — d) K_3 D_4 मम चे(D_4 चे)तस्; K_4 B_5 Dn भ्रांतचित्तस्; K_5 D_1 G_1 भ्रात(K_5 °ते)चेतस्; V_1 $Bo_{.1.3.4}$ Da $D_{2.3.5.6}$ भ्रांतचेता(B_3 °तां)स्; B_2 श्रांतचेतास्; M_4 गात्रं चेतस् (for भ्रान्तं चेतस्). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ तथा ह्ययं (for तथैव च).

9 a) $Ś_1$ Da_2 दौर्बल्या(Da_2 °ला)न्. M_1 सज्जतो (for °ते). B_1 वाक्यं (for वाङ्मे). K_1 दौर्बलीर्मज्जते वांगं. — c) B_1 साधये त्वां; D_4 साधुमेव (for साधु मे त्वं). D_8 प्रसीद त्वं (for °दस्व). — d) D_8 दाशाहं- (for दाशार्ह-). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ G_2 -कुलवर्धन (for °नन्दन). T_2 भगवन्करुणाकर.

10 T_2 om. (hapl.) 10–11. — a) B_1 अक्षमस्य (for तत्क्षमस्व). — b) D_8 G_1 ब्रूयात् (for ब्रूयां). — c) $K_{2.3.5}$ V_1 Da Dn D_7 S (T_2 om.) च (M_4 हि) सीदेद्धि; $Bo_{.5}$ विसीदेच्च; $B_{3.4}$ $D_{2.3.5.6}$ विषीदेच्च; D_1 च सीदेच्च; D_8 च सीदंति (for च सीदेत). — d) D_1 वाचां पतिर् (for वाचस्पतिर्).

11 T_2 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) Da प्रतिजानामि (for संप्र°).

12 a) B_1 अयम् (for स्वयम्). $K_{3.5}$ $D_{4.8}$ विभो. V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ S भवांस् (for प्रभो). — b) Da_1 धीमतं (for यद्धितम्). — c) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ S ब्रवीत्वाशु; D_8 °वासु (for °ह्याशु). — d) D_7 T_1 G समागमं (G_2 °मः; G_3 °तं) (for त्वमागमः). D_8 सस्छानस्व ममाग्रतः (sic).

13 a) K_2 कस्त्वं (for कथं). Da_1 स्थिरे (for स्थिते). $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1) S कृष्ण (Dn_2 °ष्णे) (for लोके). — c) Da यद् (for प्र-). — d)

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रब्रूयान्मद्विधः कश्चिद्गुरौ शिष्य इव स्थिते ॥ १३

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां धुरंधरे ।
महावीर्ये महासत्त्वे स्थिते सर्वार्थदर्शिनि ॥ १४
यच्च मामात्थ गाङ्गेय बाणघातरुजं प्रति ।
गृहाणात्र वरं भीष्म मत्प्रसादकृतं विभो ॥ १५
न ते ग्लानिर्न ते मूर्छा न दाहो न च ते रुजा ।
प्रभविष्यन्ति गाङ्गेय क्षुत्पिपासे न चाप्युत ॥ १६
ज्ञानानि च समग्राणि प्रतिभास्यन्ति तेऽनघ ।
न च ते क्वचिदासक्तिर्बुद्धेः प्रादुर्भविष्यति ॥ १७
सत्त्वस्थं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति ।
रजस्तमोभ्यां रहितं घनैर्मुक्त इवोडुराट् ॥ १८
यद्यच्च धर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमथापि वा ।
चिन्तयिष्यसि तत्राग्र्या बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ १९
इमं च राजशार्दूल भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
चक्षुर्दिव्यं समाश्रित्य द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ॥ २०
चतुर्विधं प्रजाजालं संयुक्तो ज्ञानचक्षुषा ।
भीष्म द्रक्ष्यसि तत्त्वेन जले मीन इवामले ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते व्याससहिताः सर्व एव महर्षयः ।
ऋग्यजुःसामसंयुक्तैर्वचोभिः कृष्णमर्चयन् ॥ २२
ततः सर्वार्तवं दिव्यं पुष्पवर्षं नभस्तलात् । C. 12. 1884 B. 12. 52. 23 K. 12. 51. 23

Da2 गुरुशिष्य. B1 इति (for इव). K2. 4 स्थितः; D8 स्थिरे (for स्थिते).

14 D8 om. the ref. T2 G2 श्रीभगवान् (for वासुदेव). — d) B4. 5 Dn D3. 5 G1 (before corr.) स्थिरे; D8 स्थिति- (for स्थिते). K4 G1 सर्वार्थदर्शिनः (G1 °नी); V1 M2 धर्मार्थदर्शिनि (for सर्वार्थ°).

15 D4 om. 15. D8 om. 15–17. — a) Ś1 K1 Da D1 यश्च; K3 यस्त्वं (for यच्च). K1 D1 मामर्थ- (D1 °मा)र्थं (for मामात्थ). — b) K2 -घातरुगं; B1 -पातरुजं; Da1 -घातरुतं; Da2 -वानरुजं (for -घातरुजं). — d) V1 Dn2 M2 मत्प्रसादात्. K3. 5 B (except B3) Da1 Dn प्रभो (for विभो).

16 D8 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) D7 न ते संजायते मूर्छा. — b) D7 T G M1. 3 तापो (for दाहो). V1 जरा; B1 Da Dn2 M2 रुजः. D4 न ते दाहो न ते क्लमः. — c) K4 D2. 4. 6 G1 प्रभविष्यति (for °विष्यन्ति). — d) D7 om. from से न up to गाङ्गेयः (in 23^{d}). B1 वाप्युत; Da1 G1 चाच्युत; Da2 वाच्युत (for चाप्युत).

17 D7. 8 om. 17 (cf. v. l. 16, 15). — a) M2. 4 ज्ञानानि चापि सर्वाणि. — b) V1 प्रभविष्यंति; D2 प्रतिभाष्यंति. — c) D1 कंचिद् (for क्व°). K5 B1 Da आशक्तिर् (for आसक्तिर्). Ca cites आसक्तिः (as in text). — d) Ś1 D1. 4 बुद्धिः (for बुद्धेः).

18 D7 om. 18 (cf. v. l. 16). G1. 3 om. 18^{ab}. — a) D1 स्वस्थं. — c) B2. 3 D1–3. 5. 6 रहितो; T G निर्मुक्तं (for रहितं). — D3 om. 18^{d}–20^{a}. — d) K4 मुक्तम्; D2 मुक्ता.

19 D7. 8 om. 19 (cf. v. l. 16, 18). — a) B1 वचश्च; D4 यद्यत्त्वं (for यद्यच्च). G1. 2 धर्मं (for धर्म-). — b) K1 om. अर्थयुक्तम्. D1 अर्थयुक्ते. V1 B Dn D2. 3. 5. 6 S (except G2) च (for वा). — c) K1 चिंतयिष्यामि; G1 °यिष्यति. D1 तत्रास्था (for °ग्र्या). — d) M1 मंधिस् (for बुद्धिस्).

20 D7 om. 20 (cf. v. l. 16). D3 om. 20^{a} (cf. v. l. 18). — a) M1. 3 इदं (for इमं). — b) Ca as in text. — c) D1 चतुर्दिव्यं. — d) Da D1 अमितविक्रमं (Da1 °मः; D1 °मे).

21 D7 om. 21 (cf. v. l. 16). D1 reads 21^{ab} twice. — a) V1 B0–3 Da Dn2 D1 (second time). 2. 6 M संसरंतं; B4. 5 Dn1 D3. 5 संतरंतं (for चतुर्विधं). Ś1 K1 D1 (first time). 8 प्रजापालं (D1 °ल); K2. 4 क्रियाजालं; G1 भुजा° (for प्रजा°). — b) D1 (first time) संयुतं; D4 सयुक्त- (for संयुक्तो). — c) Da1 द्रक्ष्यति; D8 द्रक्षसि; T2 लक्ष्यसि. Da1 सत्त्वेन (for तत्त्वेन). — d) V1 B0 Da D8 T2 M मीनम्. D8 [अ]नले.

22 D7 om. 22 (cf. v. l. 16). D3 M4 om. the ref. — c) Ś1 K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 -सहितैर् (for -संयुक्तैर्). — d) K3. 5 B2 Dn1 D1 M3 आर्चयन्; D2. 3. 5. 6 अस्तुवन् (D2 °त्); D3 अर्पया (for अर्चयन्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 13. 1884
B. 12. 52. 23
K. 12. 51. 23

पपात यत्र वार्ष्णेयः सगाङ्गेयः सपाण्डवः ॥ २३
वादित्राणि च दिव्यानि जगुश्चाप्सरसां गणाः ।
न चाहितमनिष्टं वा किंचित्तत्र व्यदृश्यत ॥ २४
ववौ शिवः सुखो वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः ।
शान्तायां दिशि शान्ताश्च प्रावदन्मृगपक्षिणः ॥ २५
ततो मुहूर्ताद्भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
दहन्वनमिवैकान्ते प्रतीच्यां प्रत्यदृश्यत ॥ २६
ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनम् ।
भीष्ममामन्त्रयांचक्रू राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ २७
ततः प्रणाममकरोत्केशवः पाण्डवस्तथा ।
सात्यकिः संजयश्चैव स च शारद्वतः कृपः ॥ २८
ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक्तैरभिपूजिताः ।
श्वः समेष्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं त्वरिता ययुः ॥ २९
तथैवामन्त्र्य गाङ्गेयं केशवस्ते च पाण्डवाः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य रथानारुरुहुः शुभान् ॥ ३०
ततो रथैः काञ्चनदन्तकूबरै-
र्महीधराभैः समदैश्च दन्तिभिः ।
हयैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभिः
पदातिभिश्चात्तशरासनादिभिः ॥ ३१
ययौ रथानां पुरतो हि सा चमू-
स्तथैव पश्चादतिमात्रसारिणी ।
पुरश्च पश्चाच्च यथा महानदी

---

23 D_7 om. up to गाङ्गेयः (cf. v. l. 16). —^{a}) K_5 Dn_1 सर्वर्तवं; V_1 B_2 Da त्वनार्तवं; $Bo._4$ $D_{2.6}$ सार्वर्तवं; Dn_2 सर्वर्तुकं; D_1 सर्वातुवे (sic); M_4 सर्वार्थवद् (for सर्वार्तवं). —^{b}) T_2 G_2 M_2 नभस्थलात्. —^{d}) D_7 च पांडवः (for सपाण्डवः).

24 G_1 om. 24–25. —^{a}) Dn सर्वाणि (for दिव्यानि). —^{b}) D_8 जग्मुश्च् (for जगुश्च्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 अप्सरसां (D_1 °सो); D_4 चाप्सरस- (for चाप्सरसां). —^{c}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ D_1 अदृष्टं; K_1 अमृष्टं (for अनिष्टं). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ T G (G_1 om.) च (for वा). —^{d}) K_3 D_4 अत्र (for तत्र). K_5 V_1 B_{1-5} Da Dn $D_{2.3.5.6}$ प्रदृश्यते (K_5 °त); Bo प्रदिश्यते; D_7 ह्यदृश्यत; D_8 स्म दृश्यते (for व्यदृश्यत). D_1 तत्रादृश्यत किंचन.

25 G_1 om. 25 (cf. v. l. 24). D_8 om. (hapl.) 25–26. —^{a}) T_2 शीतः (for शिवः). —^{c}) Da_1 पश्यतायां (sic) (for शान्तायां). D_1 शांताच्च. $M_{1.3}$ शांतायन्निशि शांताश्च (sic). —^{d}) V_1 $Bo._{3-5}$ D_{2-6} प्राणदन्; D_1 प्रावय; D_7 प्रापतन् (for प्रावदन्). K_3 मुनि- (for मृग-).

26 D_8 om. 26 (cf. v. l. 25). —^{c}) D_7 इह (for इव). —^{d}) D_1 दिशि (for प्रति-). K_1 प्रतीश्यांतमदृश्यत (sic).

27 ^{b}) K_1 समुत्काय; Da °स्थाप्य (for °स्थाय). D_8 जनार्दनः. —^{c}) K_1 D_8 आमंत्रयांचक्रे; D_1 G_2 चामंत्रयांचक्रू (D_1 °क्र).

28 ^{a}) K_4 ततः प्रयातास्ते सर्वे. —^{b}) $Ś_1$ K_1 केशवः पांडवांस्; T_2 पांडवः केशवः (by transp.). K_5 D_8 तदा (for तथा). K_2 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ केशवः सहपांडवः. —^{c}) Da_1 सात्यकिं. K_4 Da सृंजयश्च् (Da_1 °यं) (for संजयश्च्). —^{d}) V_1 Da_1 सारद्वतः.

29 ^{a}) V_1 धर्मनियताः; Da कृष्णसहिताः; T_2 धर्मसहिताः (for °निरताः). —^{b}) T_2 अधि-; G_2 अपि (for अभि-). Da_1 -पूजितः; G_1 -पूजितैः. —^{c}) Dn_2 (before corr.) स्वः (for श्वः). —^{d}) G_1 चरिता (for त्वरिता).

30 ^{b}) K_2 V_1 B_{1-4} Dn $D_{2.6.7}$ केशवः पांडवास्तथा ($B_{3.4}$ $D_{2.6}$ °स्तदा; D_7 om. स्तथा); $Bo._5$ Da $D_{3.5}$ केशवः पांडवस्तदा (Da °था). —^{c}) Da T_2 अथावृत्य (for उपा°). —^{d}) $Bo._{3-5}$ $D_{2.3.5.6}$ स्वकान्; D_7 तदा; T_2 तथा (for शुभान्).

31 ^{a}) $K_{3.5}$ Dn D_4 -चित्र-; V_1 $Bo._{2-5}$ Da $D_{2.3.5.6}$ -रत्न-; B_1 -रक्त-; D_8 -दत्त-; S (except G_2) -दांत- (for -दन्त-). D_4 -कूबर- (for -कूबरैर्). —^{b}) K_1 G_1 सह दैव-; $M_{1.3}$ समरैश्च (for समदैश्च). — K_1 om. (hapl.) 31^{cd}. —^{c}) Da बभौ; D_1 ययै (for हयैः). D_3 D_8 G_1 (before corr.) सुवर्णैर् (for सुप°). D_8 वायुगामिभिः (for चाशु°). —^{d}) D_8 चांत- (for चात्त-). M_{2-4} -शरासनासिभिः (for °दिभिः).

32 ^{a}) K_4 च (for हि). —^{b}) G_1 अमुमात्र- (for अतिमात्र-). B_1 -चारिणी; Dn_2 D_8 -सारिणि (D_8 °णा); T_1 G -कारिणी (for -सारिणी). D_4 om. from णी up to भगवान्नि (in 33^{a}). —^{c}) B_1 पुनश्च

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुरर्क्षवन्तं गिरिमेत्य नर्मदा ॥ ३२
ततः पुरस्ताद्भगवान्निशाकरः
समुत्थितस्तामभिहर्षयंश्चमूम् ।
दिवाकरापीतरसास्तथौषधीः
पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन् ॥ ३३
ततः पुरं सुरपुरसंनिभद्युति
प्रविश्य ते यदुनृपपाण्डवास्तदा ।
यथोचितान्भवनवरान्समाविश-
ञ्श्रमान्विता मृगपतयो गुहा इव ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रविश्य भवनं प्रसुप्तो मधुसूदनः ।
याममात्रावशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ १
स ध्यानपथमाश्रित्य सर्वज्ञानानि माधवः ।
अवलोक्य ततः पश्चाद्दध्यौ ब्रह्म सनातनम् ॥ २
ततः श्रुतिपुराणज्ञाः शिक्षिता रक्तकण्ठिनः ।
अस्तुवन्विश्वकर्माणं वासुदेवं प्रजापतिम् ॥ ३
पठन्ति पाणिस्वनिकास्तथा गायन्ति गायनाः । C. 12. 1899 B. 12. 53. 4 K. 12. 52. 4

(for पुरश्च). Bo तथा (for यथा). — d) K1 पुरक्षवंतं; K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 तमृक्षवं(Dn1 °मं)तं; D1 च सृक्ष्यवंतं; D7. 8 पुरक्षयंतं (D8 °त्या); T2 पुनः क्षिपंतं; G1 पुनर्क्षवंतं (for पुर°). K5 D1. 2. 6 एति (for एत्य). K1 नंददा; V1 दुर्मदा; G1. 3. 4 निर्मदा. Cv अथर्क्षवन्तं गिरिमेति नर्मदा.

33 D4 om. up to भगवान्नि (cf. v. l. 32). — a) K3. 4 च पश्चाद् (for पुरस्ताद्). Da1 G1 भगवन्. — b) Ś1 अभिमर्षयंश्च; Da D4 T2 अति(T2 °पि)हर्षयंश्च (for अभि°). D4. 8 चमू. — c) Dn महौषधीः; G1 तदौ° (for तथौ°). — d) D1 स्वकेनेव; D8 स्वकीयेन (for स्वकेनैव). M4 योजयत्. B1 पुनः स्वकैरेव गुणैरयोजयत्.

34 a) K4 D2 सुर**; Dn2 सुरपति- (for °पुर-). K5 Dn -संमित-; D1 -संनिभं (for -संनिभ-). K1. 4 B1 Dn1 D1–3. 5–7 T1 G1. 3. 4 -द्युतिं; B3 -द्युतिः (for -द्युति). — b) K4 B1 Da यदुनृप-; D1 lacuna (for यदुनृप-). K4 B2 Da1 तथा (for तदा). — c) K3 D4 भुवनवरान्; T2 भरतगृहान्. G1 समादिशन् (for °विशन्). V1 यथोचितं ते भवनं समाविशत्. — d) K2. 4 D7. 8 S क्रमान्विता; K3 क्रमा° (for श्रमा°). K1 D1 यथा गुहां; K2 गुहा यथा; V1 Da G3 (before corr.) M1–3 गुहा(Da °हो)मिव; T2 गुहा इति.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* T1 G भीष्मवरप्रदानं; M1. 3 वरप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B4 Da1 Dn D7 S 52 (as in text); B1 51; D2. 8 50. — *Śloka no. :* Dn1 34; D8 28.

53

1 D8 om. the ref. — a) K3 भुवनं. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 M ततः शयनमाविश्य (M °श्रित्य). — b) D2 सुषुप्तो; D4 प्रहृष्टो; D7 T G प्रशिश्ये (for प्रसुप्तो). — c) K2. 3 V1 B2. 4 Da Dn -मात्रार्ध- (for -मात्राव-). — d) Bo T2 रजन्यां (for यामिन्यां). K4 प्रत्यपद्यत; D1 °वादित (for °बुध्यत).

2 a) Dn1 ज्ञानपथम्; D7 T G (except G2) M4 ध्यानपदम् (for °पथम्). K1. 4 V1 B Da Dn D1–3. 5–7 T2 M2 आविश्य; D8 आस्थाय (for आश्रित्य). K3. 5 D4 अथ स ध्यानमाविश्य. — c) Dn2 तपः (for ततः). — d) B1 सनातनः.

3 a) D7 T G सूताः (for ततः). K2. 4. 5 V1 B Da1 Dn D1–8 S स्तुति-; Da2 त्रिषु (for श्रुति-). — b) K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S रक्तकंठाः (M1 °ठः) सुशिक्षिताः.

4 a) Da2 T2 पतंति (for पठन्ति). V1 lacuna

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1899
B. 12. 53. 4
K. 13. 52. 4

शङ्खानकमृदङ्गांश्च प्रवाद्यन्त सहस्रशः ॥ ४
वीणापणववेणूनां स्वनश्चातिमनोरमः ।
प्रहास इव विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेश्मनः ॥ ५
तथा युधिष्ठिरस्यापि राज्ञो मङ्गलसंहिताः ।
उच्चैरुर्मधुरा वाचो गीतवादित्रसंहिताः ॥ ६
तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्राञ्जलिरच्युतः ।
जप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाश्रित्य तस्थिवान् ॥ ७
ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां तथा ।
गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः ॥ ८
मङ्गलालम्भनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च ।
आदर्शे विमले कृष्णस्ततः सात्यकिमब्रवीत् ॥ ९
गच्छ शैनेय जानीहि गत्वा राजनिवेशनम् ।
अपि सज्जो महातेजा भीष्मं द्रष्टुं युधिष्ठिरः ॥ १०
ततः कृष्णस्य वचनात्सात्यकिस्त्वरितो ययौ ।
उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमुवाच ह ॥ ११
युक्तो रथवरो राजन्वासुदेवस्य धीमतः ।
समीपमापगेयस्य प्रयास्यति जनार्दनः ॥ १२
भवत्प्रतीक्षः कृष्णोऽसौ धर्मराज महाद्युते ।
यदत्रानन्तरं कृत्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

युज्यतां मे रथवरः फल्गुनाप्रतिमद्युते ।
न सैनिकैश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि ॥ १४

Da यानि (for पाणि-). D_6 -स्वनकाश्; D_7 T G -स्त्र-निनो; M_2 -स्वनिता (for -स्वनिकास्). Ca cites पाणि-स्वनिकास् (as in text). K_5 पठंति पाठकाः स्वस्ति; Cv पठंति पाणिका गाथाः. — [b]) V_1 तत्र; D_7 $G_{1.3.4}$ गाधा; T G_2 $M_{2.4}$ गाथा (for तथा). $Ś_1$ K_1 गायणाः; K_{2-4} B_1 Dn_2 $D_{6.7}$ S (except T_2 G_2 M_2) गायकाः (for गायनाः). — [c]) K_2 शंकानक-; K_3 V_1 B Dn $D_{2.3.5.6}$ शंखानथ (for °नक-). K_1 D_8 T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ -मृदंगाश्च. D_1 शंखानवात्रदंगांश्च. — [d]) K_1 (by corr.).$_{3.5}$ Da $D_{1.4.7}$ S (except T_2 G_3) प्रावा-द्यंत; V_1 B Dn $D_{2.3.5.6}$ प्रवाद्यंति (for °द्यन्त).

5 [a]) D_8 -वर्णिनी (for -वेणूनां). B_1 शंखानां च मृदंगानां. — [b]) G_1 स्वराश् (for स्वनश्). K_3 D_{2-7} S चापि (for चाति-). K_2 -मनोहरः; G_1 मनोरमाः. V_1 ससतिश्च मनोरमः (sic). — [c]) Dn D_4 सहास; D_7 T_1 G_{2-4} प्रभास; D_8 आहार; M_2 प्रभाव (for प्रहास). D_4 इति (for इव). Cv as in text. — [d]) $K_{2.4}$ शुशुभे; B_1 शुश्राव; D_8 सुश्रुवं; $M_{2.4}$ श्रूयते (for शुश्रुवे). D_7 तव (for तस्य). K_1 (by corr.).$_{2.4}$ D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ वेश्मनि (for °नः).

6 [a]) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ ततो (for तथा). — [b]) K_5 D_4 T G M_4 मंगळ(K_5 D_4 G_1 M_4 °ल)-संयुताः; D_7 मंगलसंनिभाः (for °संहिताः). — [c]) $Ś_1$ Da_1 उच्चैरुर्; D_8 उच्चैदुर्; M_2 निश्चेरुर्. — [d]) K_2 $B_{4.5}$ Dn_1 $D_{2.4.5}$ -निःस्वनाः; V_1 Bo_{-3} Da_1 Dn_2 D_6 -निस्वनाः (D_6 °नैः); D_7 T_2 -संयुताः; T_1 G -बृंहिताः; $M_{1.3}$ -संस्थिताः; $M_{2.4}$ -मिश्रिताः (for -संहिताः).

7 [b]) $M_{1.3}$ स्नात्वा (for स्नातः). $Bo_{.3-5}$ $D_{2.3.5.6}$ अग्रतः (for अच्युतः). — [c]) $B_{4.5}$ D_{2-6} जप्यं; D_7 lacuna; Ca गुह्यं (as in text). D_8 महाबाहो.

8 [b]) K_3 T_2 M तदा (for तथा). — [c]) B_1 D_8 G_3 गवां (D_8 गावं) सहस्रमे(B_1 °स्रं चै)कैकं. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 तोषयामास; D_8 वार° (for वाच°). K_3 भारत; T_2 केशवं (for माधवः).

9 [a]) B_{2-4} Da_1 D_4 $M_{1.3.4}$ -लभनं; D_1 -लंघनं. — [b]) $Ś_1$ K_1 D_1 M_{1-3} [अ]थात्मानम्; $K_{2.4}$ D_8 चात्मा° (for आत्मा°). $K_{3.5}$ D_4 तथात्मानं विलोक्य च. — [d]) D_8 ततः सात्यकिर्मघवत् (sic).

10 [c]) K_1 महाराजा (for °तेजा). — [d]) Da_1 प्रष्टुं for द्रष्टुं). K_1 महेश्वरः; B_1 D_1 T_1 युधिष्ठिरं.

11 [c]) G_2 उपागम्य. — [d]) V_1 B D (except $D_{1.4.8}$) S अभाषत (for उवाच ह).

12 [a]) D_8 राजा (for राजन्). — [d]) D_7 T_2 निर्गच्छति; D_8 पिपासति (for प्रयास्यति).

13 [a]) $D_{2.3.5.6}$ तव (for भवत्-). V_1 भवत्प्रतीक्षकः कृष्णो; D_8 भवत्प्रतीक्ष्यस्तूर्णं वै. — [b]) Da महाद्युतिः. — K_4 om. 13[cd]. — [c]) V_1 B_2 Da D_7 T_1 T_2 G (except G_2) कार्यं; B_1 कृत्ये; D_5 कृत्वा; तत्त्वं (for कृत्यं). — [d]) B_1 Da T_2 $G_{1.2}$ वक्तुम् (for कर्तुम्). K_5 B_1 Dn_2 $D_{1.5}$ G_1 (before corr.) अर्हसि (for °ति). — After 13, V_1 (marg.) B_{3-5} D (except $D_{1.4.8}$) ins. :

न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
अतः पुरःसराश्चापि निवर्तन्तु धनंजय ॥ १५
अद्य प्रभृति गाङ्गेयः परं गुह्यं प्रवक्ष्यति ।
ततो नेच्छामि कौन्तेय पृथग्जनसमागमम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
तद्वाक्यमाकर्ण्य तथा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
युक्तं रथवरं तस्मा आचचक्षे नरर्षभ ॥ १७
ततो युधिष्ठिरो राजा यमौ भीमार्जुनावपि ।
भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनम् ॥ १८
आगच्छत्स्वथ कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु ।
शैनेयसहितो धीमात्रथमेवान्वपद्यत ॥ १९
रथस्थाः संविदं कृत्वा सुखां पृष्ट्वा च शर्वरीम् ।
मेघघोषै रथवरैः प्रययुस्ते महारथाः ॥ २०
मेघपुष्पं बलाहं च सैन्यं सुग्रीवमेव च ।
दारुकश्चोदयामास वासुदेवस्य वाजिनः ॥ २१
ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
गां खुराग्रैस्तथा राजँल्लिखन्तः प्रययुस्तदा ॥ २२
ते ग्रसन्त इवाकाशं वेगवन्तो महाबलाः ।
क्षेत्रं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ २३
ततो ययुर्यत्र भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः । C. 12. 1920 B. 12. 53. 24 K. 12. 52. 24

119* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
[Dn धर्मपुत्रो (for °राजो).]

14 Bo. 3. 4 D8 om. the ref. —^{b}) Ś1 K2 फल्गुण; some MSS. फाल्गुन. K3 -द्युति (for -द्युते). —^{c}) Ś1 K (except K5) D1. 4 प्रयातव्यं; D6 च यास्यामो; M4 च गंतव्यं (for च या°). D8 यदत्रानंतरे कृत्यं (=13^{c}). —^{d}) M1. 3 ह (for हि).

15 ^{c}) K3 Dn2 D8 T G अंतः-; B1 ततः (for अतः). B1 पुरःसरांश्च; T1 G -पुरवराश्च. Ś1 K1. 3 D1. 4 चैव (for चापि). —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 D1 निवर्ततां (D1 °ते) (for निवर्तन्तु). G1 धनंजयः.

16 ^{b}) K1 परां. Da1 D4 प्रवक्षति. D8 परधर्मां प्रचक्षति. —^{c}) K3. 5 Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 अतो (for ततो). V1 गांगेय (for कौन्तेय). D8 ततो नेक्षामि कौरव्य. —^{d}) Ca cites पृथग्जनः. G1 M1 -समागतं (M1 °मः) (for °गमम्). B1 यूथशूलसमागमान्.

17 D8 M4 om. the ref. —^{a}) K3 D1. 7 S आज्ञाय; D8 आदाय (for आकर्ण्य). K2. 3 D1. 4. 8 M तदा; D7 T G ततः (for तथा). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 स तद्वाक्यमथाज्ञाय. —^{b}) B युधिष्ठिरः (for धनंजयः). —^{c}) M4 युक्त-. D7 तस्माद् (for तस्मा). —^{d}) Dn2 आचक्षे च (for आचचक्षे). N (except V1 Bo–2 Dn2) T G3. 4 नरर्षभः (for °र्षभ).

18 D4 om. 18^{c}–19^{d}. —^{c}) D8 (erroneously) अर्जुना (for भूतानि). K4 Dn2 (before corr.) D7. 8 च (for [इ]व). —^{d}) D8 ययौ (for ययुः).

19 D4 om. 19 (cf. v. l. 18). —^{a}) Da1 D1 अगच्छत्सु; M2 आगच्छतु (for °च्छत्सु). T2 अपि (for अथ). —^{c}) K4 धीमन्. —^{d}) M1 रथमेयाप्रपद्यत (sic).

20 ^{a}) Ś1 Da1 Dn1 D1 रथस्थां (Da1 °स्था; Dn1 °स्थान्); B1 G1 रथस्थ- (G1 °स्थः) (for °स्थाः). D1 संविधं; Ca संविदं (as in text). —^{b}) K4. 5 D7. 8 S सुखं (for सुखां). Ś1 पृष्ट्वाथ; K5 व्युष्टां तु; Da1 T2 दृष्ट्वा च; Dn2 कृत्वा च (for पृष्ट्वा च). Dn2 D4. 8 शर्वरी (for °रीम्). —^{c}) D1 रथवरं; D8 °चरैः (for °वरैः). —^{d}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 नरर्षभाः (for महारथाः).

21 ^{a}) K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 बलाहकं मेघपुष्पं. —^{b}) K1. 4 V1 सैब्यं; K5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 शैब्यं (for सैन्यं). —^{d}) D8 वासुदेवश्च (for °देवस्य).

22 ^{b}) Ś1 K (except K5) D1. 4 दा(D1 चा)रुकेन (for °केण). —^{c}) K3. 5 V1 Bo Da Dn (Dn2 marg. by corr.) D2. 6. 7 T1 G1. 3. 4 M2. 4 तदा; D1 ततो (for तथा). D8 गौ खुरैश्च तदा राजन्. Ca cites गां (as in text). —^{d}) K3 प्रययुस्तरां; K5 °स्त्वरां; B1 D2. 6 °युस्तथा (for °युस्तदा).

23 ^{b}) K4 D1. 4 महाबलः. —^{c}) B1 D1 क्षत्रं; D2 क्षत्र-; D3 क्षेत्र-; G3 क्षेमं (for क्षेत्रं). Dn2 D2 G1 M1 कृष्णस्य; D8 वेगेन (for कृत्स्नस्य). —^{d}) K3 M3 अवातरत्; D1. 8 °तरं (for °तरन्).

24 ^{c}) K1. 4. 5 V1 B Da Dn D1–6 महर्षिभिः; D7 देव° (for ब्रह्म°). —^{d}) Da2 Dn1 वेदगणैर् (for

30

C. 12. 1920
B. 12. 53. 25
K. 12. 52. 24

आस्ते ब्रह्मर्षिभिः सार्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा ॥ २४
ततोऽवतीर्य गोविन्दो रथात्स च युधिष्ठिरः ।
भीमो गाण्डीवधन्वा च यमौ सात्यकिरेव च ।
ऋषीनभ्यर्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् ॥ २५
स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
अभ्याजगाम गाङ्गेयं ब्रह्माणमिव वासवः ॥ २६
शरतल्पे शयानं तमादित्यं पतितं यथा ।
ददर्श स महाबाहुर्भयादागतसाध्वसः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

जनमेजय उवाच ।
धर्मात्मनि महासत्त्वे सत्यसंधे जितात्मनि ।
देवव्रते महाभागे शरतल्पगतेऽच्युते ॥ १
शयाने वीरशयने भीष्मे शंतनुनन्दने ।
गाङ्गेये पुरुषव्याघ्रे पाण्डवैः पर्युपस्थिते ॥ २
काः कथाः समवर्तन्त तस्मिन्वीरसमागमे ।
हतेषु सर्वसैन्येषु तन्मे शंस महामुने ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
आजग्मुरृषयः सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ॥ ४

देव°). D_1 M_2 इव (for यथा).

25 [b]) D_8 तथा (for रथात्). Ś$_1$ K_1 तु (for च). — [c]) $D_{2.8}$ भीष्मो (for भीमो). K_3 D_4 गांजीव- (for गाण्डीव-). — [d]) Da सात्यकिम्. — [e]) D_7 S ऋषीनभ्यर्च(D_7 M_1 °र्च्य)यंति स (D_7 °त्यस्मान्). — [f]) K_2 दक्षिणं.

26 [a]) K_8 राजन् (for राजा). — [b]) G_1 क्षेत्रैरिव च चंद्रमाः. — [c]) D_7 अथाजगाम (for अभ्या°).

27 [a]) Ś$_1$ K_4 Da G_1 M_4 शरतल्प-; D_8 °तल्पै (for °तल्पे). — [b]) B_1 तदा; D_1 तथा (for यथा). — [c]) $K_{2.5}$ V_1 B_2 Da Dn $D_{1.8}$ transp. ददर्श and स. B_1 सु- (for स). $K_{2.3.5}$ Dn महाबाहुं (for °बाहुर्). — [d]) K_2 V_1 B (except B_1) Da Dn $D_{3.5.6}$ चागत-; D_2 त्वागत- (for आगत-).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś$_1$ K V_1 B Da Dn D_{1-6} T_2 G_2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* B Dn_1 $D_{2.3.5.7}$ T_1 $G_{1.3.4}$ भीष्माभिगमनं; G_2 भीष्मसमीपे कृष्णादिप्रवेशः; M_2 द्वितीयदिवसागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_5 Da_1 Dn D_7 S 53 (as in text); $B_{1.4}$ 52; $D_{2.8}$ 51. — *Śloka no.* : Dn 28.

54

1 D_8 om. the ref. — [a]) $Bo_{.5}$ महात्मनि (for धर्मा°). K_4 lacuna; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ -वीर्ये (for -सत्त्वे). — [b]) $Bo_{.4.5}$ महासत्त्वे (for सत्यसंधे). — [c]) $M_{1.3}$ देवव्रतो (for °व्रते). D_6 समाभागे (for महा°). — [d]) B_1 °गतेद्युते; Da_2 D_8 °गतेच्युत (Da_2 °तः); D_7 T G $M_{2.4}$ °गते प्रभौ (D_7 °भुः; $M_{2.4}$ °भो) (for °गतेऽच्युते). Da_1 शरतल्पे गतेच्युतः.

2 [b]) K_4 V_1 B Dn $D_{2.3.5.6}$ शांतनु- (for शंतनु-). — [c]) D_1 गांगेयं. M_2 -व्याघ्रैः (for -व्याघ्रे). — [d]) V_1 समुपस्थिते; Dn D_7 T_1 G पर्युपासि(D_7 G_3 °स)ते; D_4 T_2 M_2 पर्यवस्थिते; D_8 प्रत्युपस्थिते (for पर्युपस्थिते).

3 [a]) D_8 कथाः समभवत्तत्र. — [b]) Ś$_1$ K_1 D_1 -समाकुले (for -समागमे). — D_8 om. 3^{cd}. — [c]) D_7 T_2 गतेषु (for हतेषु). G_{1-3} तेषु (for सर्व-). — [d]) D_7 T G_{1-3} $M_{1.3}$ transp. तन्मे and शंस. $K_{2.4}$ महामते (for °मुने). $M_{2.4}$ तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम.

4 D_8 om. the ref. — [a]) Da_1 D_4 शरतल्पे (D_4 °ल्पा-) (for °तल्प-). D_8 -हते (for -गते). K_4 वीरे (for भीष्मे). — [b]) $K_{1.4}$ D_1 कौरवानां. $D_{7.8}$ S पितामहे (D_8 °हाः; G_1 °ह) (for धुरंधरे). $K_{3.5}$ D_4 भारतानां पितामहे. — [c]) G_1 आजग्मू. K_5 Bo D_4 T_2 सर्वे (for सिद्धा).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ॥ ५
तेऽभिगम्य महात्मानो भरतानां पितामहम् ।
अन्वशोचन्त गाङ्गेयमादित्यं पतितं यथा ॥ ६
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा नारदो देवदर्शनः ।
उवाच पाण्डवान्सर्वान्हतशिष्टांश्च पार्थिवान् ॥ ७
प्राप्तकालं च आचक्षे भीष्मोऽयमनुयुज्यताम् ।
अस्तमेति हि गाङ्गेयो भानुमानिव भारत ॥ ८
अयं प्राणानुत्सिसृक्षुस्तं सर्वेऽभ्येत्य पृच्छत ।
कृत्स्नान्हि विविधान्धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्त्ययम् ॥ ९

एष वृद्धः पुरा लोकान्संप्राप्नोति तनुत्यजाम् ।
तं शीघ्रमनुयुञ्जध्वं संशयान्मनसि स्थितान् ॥ १०
एवमुक्ता नारदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः ।
प्रष्टुं चाशक्नुवन्तस्ते वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ ११
अथोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नान्यस्त्वद्देवकीपुत्र शक्तः प्रष्टुं पितामहम् ॥ १२
प्रव्याहरय दुर्धर्ष त्वमग्रे मधुसूदन ।
त्वं हि नस्तात सर्वेषां सर्वधर्मविदुत्तमः ॥ १३
एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान्केशवस्तदा ।
अभिगम्य दुराधर्षं प्रव्याहारयदच्युतः ॥ १४

C. 12. 1936
B. 12. 54. 14
K. 12. 53. 14

---

5 D1 repeats 5[cd] after 6. — [d]) K5 D8 -यमौ (for -यमास्). D3 अपि (for तथा).

6 [a]) D8 तेपि (for तेऽभि-). D1.7 S महात्मानं (for °त्मानो). — [b]) K3.4 D7.8 T2 G1–3 M1–3 भारतानां (for भर°). Da1 D1 पितामहः (D1 °ह्र). — [c]) Dn D3.5 अनुशोचंत; D8 अन्वशोचत. — [d]) G3 रमंतं (for पतितं). — After 6, D1 repeats 5[cd].

7 [a]) B1 M2 अपि; M4 अथ (for इव). Ś1 K1.4 D1 तु (D1 तं) ध्यात्वा; D8 पुण्यं कृत्वा (hypermetric) (for च ध्यात्वा). D4 मुहूर्तमिवेनुध्यात्वा. — [b]) G3 देवदर्शिनः (for °दर्शनः). — [d]) K8 स्वपार्थिवान् (for च पा°).

8 [a]) Ś1 D1 यदाचक्षे (D1 °ष्टे); K1 D8 य (D8 च) आचष्टे; K5 B1 Dn D2.3.5.6 समाचक्षे; V1 B0.2–5 Da समाचष्टे (for च आचक्षे). D7 T2 आचचक्षे प्राप्तकालं; T1 G M आचक्षे (G1.2 °ष्टे) प्राप्तकालं च (M4 वो). — [b]) D4 अनुपृच्छतां; Ca °युज्यताम् (as in text). — [c]) T2 अंतम् (for अस्तम्). K4 D7 T G च (for हि).

9 [b]) K2.4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 सर्वेभ्य- (K4 °र्वे त्व)नु-; D4 समभ्येत्य (for सर्वेऽभ्येत्य). Ś1 पृच्छतां. D7 S तं (T2 M2.4 तत्) सर्वमनुपृच्छत (M2 °तां). — D8 om. 9[cd]. — [d]) K3 Dn2 चातुर्वर्णस्य; Da1 °वर्णांश्च; Ca °वर्ण्यस्य (as in text). T2 वेत्त्यसौ (for वेत्त्ययम्). B1 चातुर्वर्णान्सत्ययं (sic).

10 [a]) K4.5 V1 B D (except D4.8) T1 G M2 परान् (for पुरा). — [b]) D4 अवाप्नोति; T2 संप्रयाति; M2.4 प्राप्नोतीति (M4 °ति हि) (for संप्राप्नोति). K3 D8 तनुत्यजं; K4 D1 °त्यजन्; K5 B (except B2) Dn D2.3.5.6 तनुं त्यजन्; G3 तनुं त्यजां; M सुदुर्लभान् (for तनुत्यजाम्). — [c]) D7 T1 G तत्क्षिप्रम्; T2 तत्सर्वम्; M (except M2) तच्छीघ्रम्. K1 अनुपृच्छध्वं; K2.5 B2 Dn M1.3.4 °युंजीध्वं (for °युञ्जध्वं).

11 Before 11, K1.5 V1 B2 D4 ins. वैशंपायन उवाच. — [a]) Ś1 M1.3 उक्त्वा; K3 D8 उक्तो (for उक्ता). — [b]) Ś1 M1 एयुर्; K3 Da आयुर्; D4 आशु (for ईयुर्). D8 भीमार्जुननराधिपाः. — [c]) K4 D4 T2 ना(D4 वा-; T2 न)शक्नुवंतस् (for चाशक्नु°). B1 प्रष्टुं तं चाशक्तवंतः.

12 [a]) B1.5 D2.3.6 तथा; B4 अतो; Dn1 ततो (for अथ). — [b]) D7 T1 G (except G3) M1.3 धर्मपुत्रो (M1.3 °राजो) (for पाण्डु°). — [c]) Ś1 K1 D4 त्वं (for त्वद्). K2.4.5 V1 B D (except D4.7) M4 नान्यस्तु (K4 °न्यस्तं; B1 °न्यन्यै; D4 °न्यस्त्वं; M4 °न्यत्र) देवकीपुत्राच्.

13 [a]) K1.2.4 V1 B Da Dn D2.3.5.6 T1 G प्रव्या(K4 B4 Dn1.2 [before corr.] D2.6 प्रत्या-; B1 अव्या)हर यदुश्रेष्ठ (D6 °ष्ठं); K3.5 D4 प्रत्याहर सु(K5 स्व)दुर्धर्ष (K5 °र्षं); D1 अभ्याहारय दुर्मर्षं; D7 T2 प्रव्याहराशु दुर्धर्षं; D8 प्रत्याहारय दुर्धर्षं; M1.3 व्याहारय सुदुर्धर्ष; M2.4 प्रव्याहारय दुर्धर्ष (M2 °र्षे). — [c]) M1.3 न त्वं (for त्वं हि).

14 [b]) D4.8 भगवन्. K3 D4 तथा (for तदा). K1 D1 भगवान्मधुसूदनः. — [d]) Da1 T1 G1 प्रत्या(Da1 °व्या)हरयद्; D7.8 G3.4 प्रत्याहा°; M1.3 प्राव्या°.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1939
B. 12. 54. 15
K. 12. 53. 15

वासुदेव उवाच ।

कच्चित्सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजसत्तम ।
विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कच्चिच्चोपस्थिता तव ॥ १५
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभान्ति च तेऽनघ ।
न ग्लायते च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः ॥ १६

भीष्म उवाच ।

दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिस्तथा रुजा ।
तव प्रसादाद्गोविन्द सद्यो व्यपगतानघ ॥ १७
यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते ।
तत्सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवाहितम् ॥ १८
वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा वेदान्तनिहिताश्च ये ।
तान्सर्वान्संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥ १९
शिष्टैश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्तते ।
देशजातिकुलानां च धर्मज्ञोऽस्मि जनार्दन ॥ २०
चतुर्ष्वाश्रमधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि स्थितः ।
राजधर्मांश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥ २१
यत्र यत्र च वक्तव्यं तद्वक्ष्यामि जनार्दन ।
तव प्रसादाद्धि शुभा मनो मे बुद्धिराविशत् ॥ २२
युवेव चास्मि संवृत्तस्त्वदनुध्यानबृंहितः ।
वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ २३

K_5 अच्युत. K_1 प्रव्याहरदथाच्युतः.

15 K_{2-4} $D_{4.8}$ om. the ref. Ś$_1$ K_1 D_1 T_2 G_2 भगवान्; K_5 T_1 $G_{1.3.4}$ श्रीकृष्ण (for वासुदेव). —^{a}) K_4 D_1 कश्चित्; D_8 कंचित् (for कच्चित्). B_1 यशसा (for रजनी). —^{b}) $D_{2.3.5}$ क्रांता; Ca व्युष्टा (as in text). B_1 राजसे राजसत्तमः. —^{c}) T_2 विसृष्ट- (for विस्पष्ट-). —^{d}) K_4 D_1 कश्चिच् (for कच्चिच्). D_8 G_1 (before corr.) इव (for तव). D_4 कंचिस्त्वोपस्थिता तव (sic).

16 ^{a}) D_1 कश्चिज्. —^{b}) K_1 D_1 तव; $M_{1.3}$ च ये (for च ते). K_5 प्रतिभासंति तेनघ. Ca cites प्रतिभान्ति (as in text). —^{c}) D_8 कंपते (for ग्लायते). $B_{3.4}$ $D_{2.3.5.6}$ ते (for च). —^{d}) Ś$_1$ K_1 D_1 महत् (for मनः).

17 D_8 om. the ref. —^{a}) V_1 न मे (for दाहो). —^{b}) K_1 रुणः; V_1 $B_{1.2}$ Da रुजः; M_2 रुजाः. —^{c}) $K_{3.5}$ V_1 $B_{1.2}$ Da Dn $D_{4.7.8}$ S वार्ष्णेय (for गोविन्द). —^{d}) K_1 D_1 -गता (D_1 °तो) मम; $K_{2.3.5}$ $D_{4.7.8}$ S -गतानि मे (for -गतानघ). K_4 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ सद्यः प्रतिगतानि (B_1 °श्च) मे. Ca cites प्रतिगतानि.

18 ^{a}) K_4 D_1 यश्च (for यच्च). D_7 नूनं (for भूतं). K_1 Bo भविष्यं च; K_4 D_1 °ष्यश्च. —^{b}) K_4 भवश्च. $D_{2.3.5.6}$ M_2 परमच्युत (for °द्युते). K_1 भवच्च भरतर्षभ; D_1 भवश्च पुरुषोत्तम. — B_1 D_5 om. (hapl.) 18^{c}–19^{d}. —^{c}) D_8 ततः सर्वमनुः पश्चा (sic). — K_5 om. (hapl.) 18^{d}–19^{c}. —^{d}) V_1 B (B_1 om.) Da Dn $D_{2.3.6}$ इवार्पितं; D_8 °हिते (for °हितम्). T_2 पाणावामलकं यथा (= Rām. 1. 3. 6^{a}).

19 B_1 D_5 om. 19; K_5 om. 19^{abc} (for all, cf. v. l. 18). —^{b}) $K_{2.4}$ $D_{7.8}$ S वेदांतनियता (T_2 °रता-; G_2 M_2 °चया)श्च; K_3 D_4 वेदांतानियमाश्च; V_1 B (B_1 om.) Da Dn $D_{2.3.6}$ वेदांताधिगताश्च; D_1 वेदांतविहिताश्च (for °निहिताश्च). Ca cites वेदान्तविहिताः. —^{c}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ संप्रवक्ष्यामि (for °पश्यामि).

20 ^{b}) T_1 $G_{1.3}$ transp. च and मे. Ś$_1$ स च सर्वो हृदि स्थितः. — Ś$_1$ reads 20^{cd} on marg. *sec. m.* —^{c}) K_3 -ज्ञाति- (for -जाति-). T_2 -कुलाचारा (for -कुलानां च). —^{d}) T_2 ये तज्ज्ञो (sic) (for धर्मज्ञो). Bo जनार्दनः.

21 D_7 om. (hapl.) 21^{a}–22^{b}. —^{a}) K_1 m. 4. 5 Da Dn_2 $D_{2.8}$ चतुर्था (K_1 m °र्धा-; Da °रा-; D_2 °ष्टा)श्रमधर्मेषु. —^{b}) B_4 स हृदि मे (for स च हृदि). — After 21, D_1 ins.:

120* सर्वधर्मेषु यो ह्यर्थः स च मे हृदि संस्थितः ।

22 D_7 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). —^{a}) B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ यच्च; D_4 lacuna (for the first यत्र). — After 22^{ab}, $K_{2.4}$ read 24. —^{c}) M_4 शुभं. —^{d}) K_4 B_1 बुद्धिम्.

23 ^{a}) D_7 युद्धेव; D_8 युद्धेन; T_1 G त्व (G_1 त्वा)मेव (for युवेव). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ $M_{2.4}$ युवे- (V_1 पुरे-; B_1 पुरै)वास्मि समावृत्तस्; D_1 युद्धे चास्मि समावृत्ते. —^{b}) T_2 तवानु- (for त्वदनु-). $K_{2.4}$ -संहितः; V_1 -संवृतः; Ca -बृंहितः (as in text). — K_1 om. 23^{c}–24^{d}. —^{c}) Da_1 [ऽ]सि (for ऽस्मि).

24 K_1 om. 24 (cf. v. l. 23). $K_{2.4}$ read 24 after 22^{ab}. —^{a}) V_1 $D_{1.4}$ भगवान्; Bo तु भगवान्

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वयं किमर्थं तु भवाञ्श्रेयो न प्राह पाण्डवम् ।
किं ते विवक्षितं चात्र तदाशु वद माधव ॥ २४
वासुदेव उवाच ।
यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव ।
मत्तः सर्वेऽभिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥ २५
शीतांशुश्चन्द्र इत्युक्ते को लोके विस्मयिष्यति ।
तथैव यशसा पूर्णे मयि को विस्मयिष्यति ॥ २६
आधेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ।
ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समाहिता ॥ २७
यावद्धि पृथिवीपाल पृथिवी स्थास्यते ध्रुवा ।
तावत्तवाक्षया कीर्तिर्लोकाननु चरिष्यति ॥ २८
यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते ।
वेदप्रवादा इव ते स्थास्यन्ति वसुधातले ॥ २९
यश्चैतेन प्रमाणेन योक्ष्यत्यात्मानमात्मना ।
स फलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ॥ ३०
एतस्मात्कारणाद्भीष्म मतिर्दिव्या मया हि ते ।
दत्ता यशो विप्रथेत कथं भूयस्तवेति ह ॥ ३१
यावद्धि प्रथते लोके पुरुषस्य यशो भुवि ।
तावत्तस्याक्षयं स्थानं भवतीति विनिश्चितम् ॥ ३२
राजानो हतशिष्टास्त्वां राजन्नभित आसते । C. 12. 1957 B. 12. 54. 33 K. 12. 53. 33

(hypermetric); M$_{2.4}$ नु भवान्न् (for तु भ°). —^{b}) K$_{4}$ D$_{7}$ T G M$_{2}$ पांडवान्; Da$_{1}$ D$_{8}$ M$_{1.3.4}$ पांडवे (Da$_{1}$ D$_{8}$ °व) (for °वम्). —^{d}) D$_{4}$ तथाशु.

25 D$_{8}$ om. the ref.; K$_{1}$m T$_{2}$ G$_{2}$ श्रीभगवान् (for वासुदेव). —^{b}) Ś$_{1}$ मा (for मां). —^{c}) D$_{1}$ सत्त्वे; D$_{5}$ lacuna (for मत्तः). K$_{1}$ D$_{1}$ [ऽ]भिनिवृत्ता; D$_{7}$ निवृत्ता हि; T G$_{1.3.4}$ M$_{1-3}$ हि निर्वृत्ता (for ऽभिनि°). —^{d}) G$_{1.3}$ -सदात्मिकाः.

26 ^{a}) T$_{2}$ शीत (for चन्द्र). —^{b}) K$_{4}$ D$_{7}$ को लोको; V$_{1}$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ लोके को (by transp.); T$_{1}$ G तेन को. — D$_{4.7}$ om. (hapl.) 26^{cd}. —^{c}) K$_{1}$ D$_{1}$ M यशसः (for °सा). M$_{1}$ पूर्णो (for पूर्णे).

27 ^{a}) K$_{4}$ आधीयं; G$_{4}$ प्रधेयं; M$_{2.4}$ आवेद्यं (for आधेयं). Da हि (for तु). Bo D$_{2}$ महा-; D$_{7}$ T$_{2}$ महद्; M$_{2}$ यशो (for मया). —^{b}) M$_{2}$ मया (for यशस्). K$_{3}$ D$_{4}$ त्वयि (for तव). Da महामते (for °द्युते). —^{c}) D$_{7}$ T G अतो (for ततो). K$_{1}$ (by corr.)$_{2}$ M$_{1.3.4}$ मे विमला; D$_{8}$ [ऽ]तिविपुला (for मे वि°). —^{d}) G$_{1}$ भीम (for भीष्म). V$_{1}$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ समर्पिता (for समाहिता).

28 ^{a}) Bo या बुद्धिः (for यावद्धि). —^{b}) K$_{3.5}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{2-6.8}$ M$_{1.3.4}$ पृथ्वीयं (K$_{3}$ Bo D$_{4}$ पृथ्वी सं-) (for पृथिवी). K$_{1}$ D$_{1}$ स्थीयते; K$_{5}$ B (except B$_{1}$) Dn$_{1}$ D$_{2.3.5-8}$ S स्थास्यति (for °ते). Da$_{1}$ D$_{2.3.5.6}$ ध्रुवं (for ध्रुवा). —^{c}) D$_{1}$ तु वा (for तव). K$_{1.4}$ D$_{4.6.8}$ कीर्ति (for कीर्तिर्). Cv तावत्तस्याक्षया कीर्तिर्. —^{d}) K$_{1}$ अनुद्धरिष्यति (for अनु च°).

29 D$_{1}$ om. (hapl.) 29–30. —^{a}) K$_{1}$ यश्च; K$_{5}$ D$_{4}$ M यांश्च (for यच्च). G$_{2}$ त्वा (for त्वं). K$_{4}$ D$_{4}$ वक्षसे; Da$_{1}$ प्रक्ष्यसे; D$_{7}$ वक्ष्यते; G$_{1}$ रक्ष्यसे. —^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ [अ]नुवक्ष्यते; D$_{7}$ तु पृच्छते (for [अ]नुपृ°). M$_{2}$ पांडवेयस्य पृच्छतः. —^{c}) K$_{1.4}$ B (except B$_{2}$) Dn D$_{2.3.5.6}$ वेदप्रवाद (for °प्रवादा). Ca cites वेदप्रवादा इव (as in text). —^{d}) K$_{1}$ स्थास्यति; B (except B$_{1}$) Dn D$_{2.3.5.6}$ °स्यते (for °स्यन्ति). K$_{5}$ Bo$_{.1.4.5}$ D$_{2.3.5-7}$ T$_{1}$ G (except G$_{2}$) पृथिवीतले; D$_{8}$ वसुधाधिप (for °तले).

30 D$_{1}$ om. 30 (cf. v. l. 29). —^{a}) K$_{1}$ B$_{1}$ यश्च (B$_{1}$ °च्च) तेन; Dn$_{2}$ तथैतेन; M$_{2}$ यश्चैनेन (for यश्चैतेन). —^{b}) K$_{3}$ D$_{4}$ G$_{3}$ आत्मनि (G$_{3}$ °नः) (for °ना). —^{c}) G$_{2}$ सर्ववर्णानां (for °पुण्यानां). —^{d}) Ś$_{1}$ वा (for च).

31 ^{a}) M$_{2.4}$ तात (for भीष्म). —^{b}) Ś$_{1}$ T$_{2}$ M$_{2}$ समाहिता (Ś$_{1}$ °ते); K$_{2.4}$ D$_{7}$ मयाहिता; G$_{1}$ महीयते (for मया हि ते). —^{c}) K$_{2.4}$ यथा (for दत्ता). K$_{1}$ om. यशो. K$_{5}$ V$_{1}$ B (except Bo) Dn D$_{2.3.5.6}$ विप्रथयेत्; D$_{1}$ °थेतं; T$_{2}$ °थितं; G$_{1}$ विववृधे (for विप्रथेत). —^{d}) D$_{7}$ S (except M$_{2.4}$) इति प्रभो (for तवेति ह).

32 ^{a}) Bo या बुद्धिः (for यावद्धि). Da प्रथमे; Dn$_{2}$ (before corr.) प्रथिते; G$_{1}$ प्रधते (for प्रथते). —^{c}) K V$_{1}$ B D S तावत्तस्याक्षया कीर्तिर् (K$_{3}$ D$_{4}$ M$_{1.3.4}$ लोका). —^{d}) K$_{3}$ M$_{1.3}$ भवंतीति; K$_{5}$ M$_{4}$ भविष्य(M$_{4}$ °ष्यं)ति; D$_{4}$ भविष्यंतीति (hypermetric) (for भवतीति). K$_{1.3}$ Dn विनिश्चिता; M$_{1-3}$ °श्चयः (M$_{2}$ °या); M$_{4}$ [इ]ति निश्चयः (for विनिश्चितम्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 1957
B. 12. 54. 33
K. 12. 53. 33

धर्माननुयुयुक्षन्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ॥ ३३
भवान्हि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः ।
कुशलो राजधर्माणां पूर्वेषामपराश्च ये ॥ ३४
जन्मप्रभृति ते कश्चिद्वृजिनं न ददर्श ह ।
ज्ञातारमनुधर्माणां त्वां विदुः सर्वपार्थिवाः ॥ ३५
तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन्ब्रूहि परं नयम् ।
ऋषयश्च हि देवाश्च त्वया नित्यमुपासिताः ॥ ३६
तस्माद्वक्तव्यमेवेह त्वया पश्याम्यशेषतः ।
धर्माञ्शुश्रूषमाणेभ्यः पृष्टेन च सता पुनः ॥ ३७
वक्तव्यं विदुषा चेति धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
अप्रतिब्रुवतः कष्टो दोषो हि भवति प्रभो ॥ ३८
तस्मात्पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान्पृष्टः सनातनान् ।
विद्वाञ्जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

33 [a]) Da ये; T_2 च; M_{2-4} त्वा (for त्वां). — [b]) B_2 नियतम्; D_4 अमित (for अभित). V_1 Da राजन्नियतमासने (V_1 °ते). — [c]) K_1 अनुनयुंक्षंतस्; K_5 अनुयुयुस्त्वत्तः; B_1 अनुप्रयुक्षंतस् (for °युयुक्षन्तस्). Ca cites अन्व(v. l. नु)युयुक्षन्त. D_7 T_1 G स्वधर्माननुयुंक्षंतस्. — [d]) K_5 सत्यं (for तेभ्यः). K_1 भारतीं.

34 [a]) V_1 भगवान् (for भवान्हि). G_2 वयो- (submetric) (for वयसा). — [b]) D_1 M_2 श्रुत्वाचार- (for श्रुताचार-). D_8 -समाहितः (for -समन्वितः). — [c]) K_4 राजधर्माणो; Bo °शार्दूल (for °धर्माणां). — [d]) $K_{4,5}$ V_1 B_2 Da Dn $D_{2,8}$ सर्वेषाम् (for पूर्वेषाम्). K_1 अपरश्च; $K_{3,4}$ D_4 अवराश्च; D_7 T G अपरे (for अपराश्च).

35 [a]) K_3 Bo Da $D_{4,7}$ S (except T_2 M_4) ते (K_3 D_4 यः; Bo Da तत्) किंचिद् (for ते कश्चिद्). — [b]) D_8 च (for न). K_3 हि (for ह). — [c]) Da_2 स्थावरं; Ca स्थातारं (for ज्ञातारम्). $Ś_1$ K_1 D_1 S मनुधर्माणां; K_{2-5} V_1 $Bo_{1,4,5}$ Dn D_{2-6} सर्वधर्माणां; B_2 Da सर्वविद्यानां; B_3 सर्वभूतानां; D_8 उत धर्माणां (for अनुधर्माणां as in D_7 only). — [d]) K_1 विदुस्त्वां (by transp.); D_6 M_4 यं (M_4 त्वा) विदुः. T_2 भुवि (for सर्व-).

36 [b]) D_1 राजा (for राजन्). $K_{3,5}$ Da $D_{4,6,7}$ S परंतप (G_1 °पः); D_8 परं त्रयं (for परं नयम्). — [c]) $Ś_1$ K (except K_5) Dn D_1 चैव; B (except B_2) $D_{2,3,5,6}$ चापि (for च हि). Da_2 वेदाश्च (for देवाश्च). — [d]) Da_2 उपाश्रिताः (for °सिताः).

37 [a]) D_8 अकृत्यम् (for वक्तव्यम्). $Ś_1$ K_1 D_1 एवेति; K_3 B_2 Da Dn D_2 एवेदं; D_4 एवाहं; D_6 एवेहं (for एवेह). — [b]) K_3 V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ [अ]वश्यम् (for पश्यामि). — [c]) $K_{2,3,5}$ V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6}$ धर्मं; G_1 तस्माच् (for धर्मान्). K_4 D_1 शुश्रूषमानेभ्यः. — [d]) $Ś_1$ K_1 Da_1 सतां पुनः; $K_{2,4}$ सनातनं (K_4 °नान्); T_1 G (except G_4) $M_{2,4}$ सदा पुनः (for सता पुनः).

38 [a]) T_2 भवता (for विदुषा). V_1 Da चेह; D_7 T G नित्यं; $M_{1,3}$ धर्मं (for चेति). — [b]) $M_{1,3}$ नित्यम् (for धर्मम्). B_1 चाहुर् (for आहुर्). — [c]) B_1 अप्रत्युक्तवतः; Da_2 अपि विक्रमतः; T_2 अप्रतिब्रुवतां. — [d]) V_1 दोषोयं. K_{2-4} V_1 B_2 Da Dn D_7 S (except $M_{2,4}$) भवि(K_2 °व)ता (for भवति). $K_{2,4}$ विभो; D_4 प्रभोः.

39 [a]) K_4 D_2 om. पौत्रैश्च. Ca cites पुत्रैः and पौत्रैः (as in text). — [b]) $K_{2,3}$ Dn D_8 पृष्टान् (for पृष्टः). Bo_{3-5} $D_{2,3,5,6}$ पुरातनान् (for सना°). — [c]) K (except K_5) V_1 B Da Dn_1 D_{1-7} S विद्वन्; D_8 वृद्धं. Bo -मानस्त्वं; B_1 Dn_2 (before corr.) -मानैश्च; D_7 T G -मानेभ्यः (for -मानैस्त्वं). — [d]) D_4 भारतर्षभ.

Colophon on marg. in V_1. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ K V_1 B Da Dn D_{1-6} T_2 $G_{1,2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* D_7 T_1 G_{2-4} भीष्मकृष्णसंवादः; G_1 कृष्णसंवादः; $M_{1,3}$ भीष्मनियोगः; M_2 धर्मप्रवचननियोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 B_2 Da Dn D_7 S 54 (as in text); B_4 53; $D_{2,8}$ 52. — *Śloka no. :* Dn_1 39; D_8 38.

५५

वैशंपायन उवाच ।

अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवनन्दनः ।
हन्त धर्मान्प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसी मम ।
तव प्रसादाद्गोविन्द भूतात्मा ह्यसि शाश्वतः ॥ १
युधिष्ठिरस्तु मां राजा धर्मान्समनुपृच्छतु ।
एवं प्रीतो भविष्यामि धर्मान्वक्ष्यामि चानघ ॥ २
यस्मिन्राजर्षभे जाते धर्मात्मनि महात्मनि ।
अहृष्यन्नृषयः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ३
सर्वेषां दीप्तयशसां कुरूणां धर्मचारिणाम् ।
यस्य नास्ति समः कश्चित्स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ४
धृतिर्दमो ब्रह्मचर्यं क्षमा धर्मश्च नित्यदा ।
यस्मिन्नोजश्च तेजश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ५
सत्यं दानं तपः शौचं शान्तिर्दाक्ष्यमसंभ्रमः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ६
यो न कामान्न संरम्भान्न भयान्नार्थकारणात् ।
कुर्यादधर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ७
संबन्धिनोऽतिथीन्भृत्यान्संश्रितोपाश्रितांश्च यः ।
संमानयति सत्कृत्य स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ८ C. 12. 1970 B. 12. 55. 6 K. 12. 54. 6

55

1 D8 om. the ref. — b) D8 M1 कौरवनंदन. — c) Da अहं; Ca हन्त (as in text). G2 M2 धर्मं (for धर्मान्). — d) K4 D1 G1 दृढ-; D4 दृढं (for दृढे). K3 वाङ्मनसं. — e) Ś1 K1. 2. 4 D1 भवत्- (for तव). — f) T2 पूतात्मा (for भू°). Ś1 ह्यस्मि; D8 [अ]सि च (for ह्यसि). G1 M4 शाश्वतं.

2 a) Ś1 K1 D4 मां राजन्; K3 मां तात; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 धर्मात्मा; M1. 3 मा राजा. M2. 4 युधिष्ठिरो महाराजो. — b) K3 अभ्यनु-; Da एवानु-; D4 अभ्येत्य (for समनु-). G3 -पृच्छत (for -पृच्छतु). K5 Bo. 2–4 Dn2 D2. 6 मां (D2. 6 मा) धर्ममनुपृच्छतु (K5 °ति; B2 °त); V1 धर्मानेवान्वपृच्छत; B1 स्वयं मामनुपृच्छतु; Dn1 D3. 5 मां धर्माननु°. — B1 om. 2c–4d. — c) T2 अंतः; M2 तव (for एवं). — d) Dn सर्वान् (for धर्मान्). K5 V1 B (B1 om.) D (except D1. 4. 8) S चा(G1 वा)खिलान् (for चानघ).

3 B1 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) K2 राजर्षयो (for °र्षभे). Ca as in text. — c) K1 अह्यष्टन्; K3 D4 प्रहृष्टा; D1 G1 आहृष(G1 °ष्य)न्; D8 अहृष्य (for अहृष्यन्). K3 D4 मुनयः; Dn D2 वृष्णयः (for ऋषयः). — d) D7 S (except T2) मा (for मां). K4 G1 पांडव (G1 °वाः).

4 K2. 4 (both hapl.) B1 om. 4 (for B1, cf. v. l. 2). D7 om. (hapl.) 4–6. G2 reads 4 after 9. — a) K5 V1 Bo. 4. 5 Da दीप्तमनसां; D8 °तपसां (for °यशसां). — b) K3 दीप्त- (for धर्म-). — d) S (except T2 G2) मा (for मां). — After 4, T2 reads 6.

5 D7 G2 om. (hapl.) 5 (for D7, cf. v. l. 4). V1 reads 5–6 on marg. — a) M1. 3 शमो (for दमो). T2 ब्रह्मचर्यैं. — b) K1 तु (for च). T2 नित्यता. V1 क्षमा धर्मादनित्यता. — K4 om. 5cd. — c) K5 ज्ञानश्च (for ओजश्च). D4 om. तेजश्च. — d) D1 S (except M2; G2 om.) मा (for मां). — After 5, K4 (after 5ab). 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 read 8.

6 K5 D7 om. (hapl.) 6 (for D7, cf. v. l. 4). V1 reads 6 on marg. T2 reads 6 after 4. D4 transp. 6 and 7. — a) K4 V1 B D (except D1. 4; D7 om.) शौर्यं (for शौचं). — b) K (K5 om.) V1 B Da D1–5 T2 G2 M क्षांतिर् (for शान्तिर्). Ś1 K1 D1 मानम् (for दाक्ष्यम्). D8 असंभ्रमं. — d) K1 S मा (for मां). D6 रक्षतु; D8 च पृच्छ (for पृच्छतु).

7 K2 D8 om. (hapl.) 7–9; K1 om. 7abc. D4 transp. 6 and 7. — a) Dn2 ये (for यो). D6 धर्मान् (for कामान्). Da1 स- (for the second न). — b) D6 क्रोधान् (for भयान्). — d) K1 D7 S मा (for मां).

8 K1. 2 D8 om. 8 (for K2 D8, cf. v. l. 7). V1 om. (hapl.) 8–9. K4. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 read 8 after 5, K5 repeating it (with v. l.) after 9. D4 transp. 8 and 9. — a) K3. 4 B Da Dn D1–3. 5. 6

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1970 B. 12. 55. 9 K. 12. 54. 9

सत्यनित्यः क्षमानित्यो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ।
यो ददाति सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ९
इज्याध्ययननित्यश्च धर्मे च निरतः सदा ।
शान्तः श्रुतरहस्यश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ १०

वासुदेव उवाच ।

लज्जया परयोपेतो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ ११
लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशां पते ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ १२
पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च गुरून्संबन्धिबान्धवान् ।
अर्घ्यार्हानिषुभिर्हत्वा भवन्तं नोपसर्पति ॥ १३

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः ।
क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनम् ॥ १४
पितॄन्पितामहान्पुत्रान्गुरून्संबन्धिबान्धवान् ।
मिथ्याप्रवृत्तान्यः संख्ये निहन्याद्धर्म एव सः ॥ १५
समयत्यागिनो लुब्धान्गुरूनपि च केशव ।
निहन्ति समरे पापान्क्षत्रियो यः स धर्मवित् ॥ १६

संबंधी(B2 °धा)नतिथीन्भृत्यान् (B2 Da °न्सर्वान्; B5 °न्वृद्धान्); K5 (second time) समुत्थितस्तथा कुंत्यां. — b) D4 तथा (for च यः). K3. 4. 5 (first time) B Da Dn D2. 3. 5. 6 संश्रितांश्चैव यो भृशं (Da यादृशं); D7 T2 संश्रितानाश्रितांश्च यः. — c) K5 (second time) संमानितश्च; B1 धर्मानयति; T2 संमानयन्यः (for °नयति). K5 (second time) D4 सत्कारैः (for सत्कृत्य). — d) D7 S (except G2) मा (for मां). G1 माधव (for पाण्डवः).

9 Before 9, G1 ins. वासुदेवः. K2 V1 D7 (hapl.). 8 om. 9 (for V1 K2 D8, cf. v. l. 7, 8). B1 G4 om. (hapl.) 9–10; D4 transp. 8 and 9. — a) D6 सदा (for सत्य-). M2 ·नित्यं (for ·नित्यः). — b) Da जाति·; M2 ज्ञानि· (for ज्ञान·). M4 [ऽ]तिथिप्रियं. — c) Da सदा (for सतां). — d) K1 D1 S (G4 om.) मा (for मां). T1 G1. 3 माधव (G3 °वः) (for पाण्डवः). — After 9, K5 repeats 8 (with v. l.), while G2 reads 4.

10 B1 G4 om. 10 (cf. v. l. 9). V1 reads 10 on marg. — a) K4 ·दानानि; Da1 ·नित्यस्य; M4 ·शीलश्च (for ·नित्यश्च). — b) D1 तदा (for सदा). — c) D1 श्रांतः (for शान्तः). — d) K1 D7 S (except G2; G4 om.) मा (for मां). T1 G (G4 om.) माधव (for पाण्डवः).

11 D8 om. the ref. D1 भगवान् (for वासुदेव). D7 S om. (hapl.) 11. — a) K3 B5 परयोपेता; K4 Da परया(K4 °तो)पेतो (for परयो°). — b) K3. 5 V1 B Da Dn D2–6 धर्मराजो (for धर्मात्मा स). K2. 4 D8 वै (for स). — $11^{cd} = 12^{cd}$. V1 om. 11^{cd}. — d) D8 भवतो (for भवन्तं).

12 Before 12, T2 G2 ins. भगवान्; G4 कृष्णः. V1 reads 12^{ab} on marg. — a) Da1 लोकश्च; M2. 4 लोकानां (for लोकस्य). Da1 कृदनं. K4 स लोकस्य वधं कृत्वा. — b) D7 S (except M1. 3) च पांडवः (for विशां पते). — $12^{cd} = 11^{cd}$. Ś1 K (except K5) D4. 8 om. 12^{cd}.

13 V1 om. (hapl.) 13. — a) Da पूज्यामात्यांश्च; T1 G (except G2) पूज्यमानांश्च; T2 पूज्यानन्यांश्च; M1. 3 °न्मन्यांश्च (for °न्मान्यांश्च). K5 वंद्यांश्च; Da1 भद्रांश्च (for भक्तांश्च). — b) Bo कुरु·; B3. 4 D2. 3. 5. 6. 8 गुरु· (for गुरून्). Da ·मानवान् (for ·बान्धवान्). — c) K2–4 B D (except D1. 7) अर्घार्हान्; K5 अप्य°; G2 अर्चा°; M2. 4 पूजा° (for अर्घ्या°). Dn1 भित्त्वा; Dn2 (before corr.) भूत्वा (for हत्वा).

14 d) D8 देहयातनां (for °पातनम्).

15 D8 om. 15. — a) Ś1 K1 D1 पौत्रान्; K2. 3 V1 B Da Dn D2. 3 m. 5. 6 M2 भ्रातॄन्; D7 पित्र्यान् (for पुत्रान्). — b) Bo. 3. 4 D2. 3. 5. 6 गुरु· (for गुरून्). — c) D4 ·प्रवृत्यान् (for ·प्रवृत्तान्). Da1 सः (for यः). D7 संघे; S (except T2 G1) संखे (for संख्ये).

16 a) K1 समर·; B1 समनु·; M4 स्वधर्म· (for समय·). K1 विप्रान् (for लुब्धान्). — b) B1 हि (for च). D8 G1 (before corr.) केशवः. — c) D8 न हंति (for निहन्ति). D7 निहंति यस्तान्समरे; M1. 3 निहन्यात्समरे पालान्. — d) G2 क्षत्रियान् (for °यो). D4 यः Ś1 K1 D1 स च; Dn1 स हि; Dn2 स ह; Ś1 K1 स्व- (for यः स). — After 16, N (except D8) T G ins. :

121* यो लोभान्न समीक्षेत धर्मसेतुं सनातनम् ।
निहन्ति यस्तं समरे क्षत्रियो वै स धर्मवित् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहूतेन रणे नित्यं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना ।
धर्म्यं स्वर्ग्यं च लोक्यं च युद्धं हि मनुरब्रवीत् ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विनीतवदुपागम्य तस्थौ संदर्शनेऽग्रतः ॥ १८

अथास्य पादौ जग्राह भीष्मश्चाभिननन्द तम् ।
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ १९

तमुवाचाथ गाङ्गेय ऋषभः सर्वधन्विनाम् ।
पृच्छ मां तात विस्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

वैशंपायन उवाच ।

प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।
अनुमान्य गुरून्सर्वान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १

राज्यं वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः । C. 12. 1988 B. 12. 55. 2 K. 12. 55. 2

लोहितोदां केशतृणां गजशैलां ध्वजद्रुमाम् ।
महीं करोति युद्धेषु क्षत्रियो यः स धर्मवित् ।

[Dn_2 om. lines 1–2. — (L. 1) T G ये लोभान्न समीक्षेरन् (for the prior half). Da धर्मं सत्यं ; D_7 धर्मकेतुं (for °सेतुं). B_1 जनार्दन (for सनातनम्). — (L. 2) D_7 T G तान् (for तं). K_5 निहंति समरे यस्तं (for the prior half). K_4 यां स ; D_1 चैव ; D_7 T_1 $G_{2.4}$ स च ; T_2 G_1 स ह (G_1 by corr. हि) (for वै स). — G_2 om. lines 3–4. — (L. 3) D_1 लोहितेदा ; D_4 साहितोदां ; G_1 (before corr.) लोहितोदं (for °तोदां). $K_{2.4}$ B_1 -शैल- (for -शैलां). D_4 -द्रुमं ; G_1 (before corr.) -द्रुमान् (for -द्रुमाम्). — (L. 4) B_1 नदीं (for महीं). D_7 करेषु (for करोति). D_6 वै स ; D_7 स च ; T_2 स हि (for यः स).]

17 [a]) D_7 अयत्तेन (for आहूतेन). — [b]) T_2 G_1 -बांधवान् (for -बन्धुना). — [c]) D_4 धर्मं. K_3 D_4 स्वर्ग्यं हि ; Dn_1 स्वर्गं च (for स्वर्ग्यं च). V_1 Dn_1 D_1 G_3 लोकं च ; B_1 युद्धं हि ; $M_{1.3}$ लौक्यं च (for लोक्यं च). Dn_2 D_7 धर्मं स्वर्गं च लोकं (D_7 °क्यं) च. — [d]) B_1 क्षत्रस्य ; M_2 युद्धं च (for युद्धं हि).

18 D_8 om. the ref. K_1 om. 18–20. — [a]) $Ś_1$ D_1 उक्ते ; B_3 उक्ता (for उक्तस्). — [b]) B (except B_2) Dn $D_{2.3.6}$ धर्मपुत्रो (for °राजो). — [d]) T_2 तद्दर्शने (for संद°). B_1 यतः (for ऽग्रतः). D_7 तस्थौ संदर्शनाग्रतः ; G_1 तत्रस्थाद्दर्शनेऽग्रतः.

19 K_1 om. 19 (cf. v. l. 18). — [b]) K (K_1 om.) V_1 B D (except $D_{1.4}$) T G_{2-4} $M_{2.4}$ चापि (for चाभि-). D_1 -ननर्द ; D_8 ननाद ; T_2 [अ]भिनंद्य (for -ननन्द). Da नः (for तम्). G_1 भीष्मश्चापि न निंदितं. — [c]) Da G_3 चैवम् (for चैनम्). — [d]) G_1 न्यषीद (for निषीद).

20 K_1 om. 20 (cf. v. l. 18). — [b]) K (K_1 om.) V_1 B D (except D_4) T_1 G_2 $M_{2.4}$ वृषभः (for ऋषभः). D_4 -धन्विता (for -धन्विनाम्). — [c]) $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5}$ transp. पृच्छ and मां. $Ś_1$ विस्रंभो ; $K_{2.5}$ V_1 $B_{0.1.4.5}$ Dn D_2 विश्रब्धं ; $K_{3.4}$ $D_{1.4.7}$ S (except M_2) विस्र(K_3 D_4 °श्र)ब्धो ; D_3 संरब्धो (for विस्रब्धं). D_6 मां पृच्छस्वातिविश्रब्धं. — [d]) $K_{3.5}$ D_4 मा भैषीः ; G_1 भावैस्त्वं (for मा भैस्त्वं). K_3 G_1 (before corr.) -सत्तमः ; D_4 -नंदन (for -सत्तम).

Colophon om. in K_1. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ K_{2-5} V_1 B Da Dn D_{1-6} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* D_7 T_1 G युधिष्ठिरप्रोत्साहनं ; M_2 प्रश्नाभ्युपगमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 B_2 Da_1 Dn D_7 S 55 (as in text); $B_{1.4}$ 54 ; $D_{2.3}$ 53. — *Śloka no. :* Dn_1 22 ; Dn_2 21.

56

1 D_3 om. the ref. Dn_2 transp. 1 and 2. — [a]) K_3 D_4 प्रणिपत्य (for अभिवाद्य). — [d]) K_1 अथापृच्छद् (for पर्य°).

गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 1988
B. 12. 55. 2
K. 12. 55. 2

महान्तमेतं भारं च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ॥ २
राजधर्मान्विशेषेण कथयस्व पितामह ।
सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्माः परायणम् ॥ ३
त्रिवर्गोऽत्र समासक्तो राजधर्मेषु कौरव ।
मोक्षधर्मश्च विस्पष्टः सकलोऽत्र समाहितः ॥ ४
यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्याङ्कुशो यथा ।
नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतम् ॥ ५
अत्र वै संप्रमूढे तु धर्मे राजर्षिसेविते ।
लोकस्य संस्था न भवेत्सर्वं च व्याकुलं भवेत् ॥ ६
उदयन्हि यथा सूर्यो नाशयत्यासुरं तमः ।
राजधर्मास्तथालोक्यामाक्षिपन्त्यशुभां गतिम् ॥ ७
तदग्रे राजधर्माणामर्थतत्त्वं पितामह ।
प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि बुद्धिमतां वरः ॥ ८
आगमश्च परस्त्वत्तः सर्वेषां नः परंतप ।

---

2 G4 damaged. Before 2, Ś1 K B (except B1) Dn D1–3. 5–7 T G1. 2 ins. युधिष्ठिर उवाच. Dn2 transp. 1 and 2. —^{a}) K2–5 V1 B0. 3–5 Da Dn D2–6 राज्ञां (D2 °ज्ञा); D7. 8 S (G4 damaged) राजा (for राज्यं). D2. 3. 5. 6 हि (for वै). Ś1 K1 D1 युद्धं राज्ञां धर्म इति. —^{b}) Ś1 K1 D1 यत्तु (for इति). K5 D4 वेदाविदो; D8 वृत्त° (for धर्म°). —^{c}) V1 B Da Dn2 D2. 3. 5. 6 एनं; G2 एतद्; M2. 4 एकं (for एतं). K2 भाग्यं (for भारं). K2. 4 वै; S (except M2. 4; G4 damaged) हि (for च). —^{d}) K (except K1) M1. 3 तं; D8 न; M4 त्वं (for तद्). Da D7 S (G4 damaged) भारत (for पार्थिव).

3 K1 repeats (with v. l.) 3^{ab} after 3. —^{b}) K1 (second time) महाद्युते (for पितामह). —^{c}) K2. 4 धर्मस्य (for सर्वस्य). —^{d}) K V1 B Da1 Dn D2. 3. 5–8 T G M2 Ca राजधर्मः (K1 °र्मं; G1 °र्मे); Da2 धर्मराजं. V1 D8 परायणः; Ca °यणम् (as in text).

4 G4 damaged. —^{a}) K3. 5 D4 च; V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 T G2. 3 M हि; G1 [ऽ]भि- (for ऽत्र). K4 D6 समाशक्तो; B0 महानस्ति; B1 G1 स- (G1 -स)मायुक्तो; Da मया स(Da1 श)क्तो; M1. 3 समायत्तो (for °सक्तो). K1 त्रिवर्गः कथमप्युक्तो. —^{b}) M4 -धर्मे हि (for -धर्मेषु). D4 पार्थिव (for कौरव). —^{c}) D7 -धर्मस्य; D8 -धर्मेषु (for -धर्मश्च). —^{d}) K6 सकलेत्र समागतः.

5 G4 damaged. —^{a}) M1. 3 रथा (for यथा). —^{b}) D1 यथांकुशः (by transp.). — D5 repeats 5^{c}–6^{b} after 6. —^{d}) D1 यथा (for तथा). Dn2 प्रगृहणं; D2. 6. 7 प्रहरणं; Ca प्रग्र° (as in text). D4 स्म तं (for स्मृतम्).

6 For the repetition of 6^{ab} in D5, cf. v. l. 5. G4 damaged. —^{a}) M2 तत्र (for अत्र). K2. 4 [ए]वं; K3 D4. 7 G1 M चेत्; T2 च (for वै). Ś1 K1 संप्रपूर्णे; T2 त्वं प्रमूढे (संप्र°). K1 वा (for तु). K5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 अ(B3 Dn त)त्र चेत्संप्रमुह्ये(B1 °युज्ये-; Da °युद्धे-; D6 °मुह्यं)त. —^{b}) G3 धर्म- (for धर्मे). B1 राजनिषेविते; Da1 राजर्षि-सेवितैः; D8 °सत्तमे. —^{c}) D7 T1 G2. 3 त्रैलोक्य- (for लोकस्य). K4 संख्या; Ca संस्था (as in text). T2 G1 त्रैलोक्यं सहसा राजन्. —^{d}) N (except Ś1 K1 B1. 4) T1 G (G4 damaged) M1. 3 व्याकुली- (for °लं).

7 ^{a}) D8 उदेत्तहि; T2 उदयन्वै (for °यन्हि). K2 भानुर् (for सूर्यो). K1 तं सर्वं हि तदा सूर्यो. —^{b}) Dn2 D2 नाशयंति. K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 [अ]शुभं; K4 [अ]श्रुतं; D4 [आ]शु तत्; D7 S [अ]-खिलं; D8 [अ]विरात् (for [आ]सुरं). K1 तपः; D4 तसः (for तमः). —^{c}) Da1 Dn2 D7 T1 G1. 3. 4 राजधर्मस् (for °धर्मास्). B1 आलोकस्य; Dn2 D2. 3. 5. 6 आलोकान्; M1. 3. 4 [अ]लौक्याम् (for [अ]लो°). —^{d}) K1 नाशयंति; K5 Dn1 निक्षिपंति; Dn2 D7 T1 G1. 3. 4 आक्षिपति (for °पन्ति). Ś1 B1 D1. 7 S (G4 damaged) मतिं (for गतिम्). D8 आक्षिपंत्य-शुभाशुभं.

8 G4 damaged. —^{a}) K1 उदग्रे (for तदग्रे). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 राजधर्मान्हि; D8 °धर्मेण (for °धर्माणाम्). —^{b}) K2. 3 T2 अर्थतस्त्वं; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 मदर्थे त्वं (for अर्थतत्त्वं). —^{d}) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 धर्मभृतां (for बुद्धिमतां). D2 M1. 3 वर; D8 वरं.

9 K2–4 om. 9. —^{a}) B1 तु (for च). D4 परश्चत्त्वं हि (sic); D7 वरस्त्वत्तः; G1 परित्यक्तः (for परस्त्वत्तः). Cv as in text. —^{b}) B1 D4. 8 परंतपः (D4 °प). —^{c}) D4 भवतं. D7 हि वरं; T2 G1 परमं (for हि परं). B2. 5 (m as in text) Da1 Ca बुद्धं; Da2 बुद्धिं; D7 बुद्ध्या (for बुद्धौ). —^{d}) V1 B1 Dn2 D4 M2 हि; D7. 8 M4 [ऽ]पि; T1 G2–4 [ऽ]तु- (for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

भवन्तं हि परं बुद्धौ वासुदेवोऽभिमन्यते ॥ ९
भीष्म उवाच ।
नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥१०
शृणु कात्स्न्र्येन मत्तस्त्वं राजधर्मान्युधिष्ठिर ।
निरुच्यमानान्नियतो यच्चान्यदभिवाञ्छसि ॥ ११
आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञा रञ्जनकाम्यया ।
देवतानां द्विजानां च वर्तितव्यं यथाविधि ॥ १२
दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरूद्वह ।
आनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च स मान्यते ॥ १३
उत्थाने च सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ।
न ह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थप्रसिद्धये ॥ १४
साधारणं द्वयं ह्येतद्दैवमुत्थानमेव च ।
पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्यमुच्यते ॥ १५
विपन्ने च समारम्भे संतापं मा स्म वै कृथाः ।
घटते विनयस्तात राज्ञामेष नयः परः ॥ १६

C. 12. 2002
B. 12. 55. 16
K. 12. 55. 16

ऽभि-). D1 -मन्यसे (for -मन्यते).

10 G4 damaged. D8 om. the ref. — a) K3 om. from महते up to कात्स्न्र्येन (in 11^{a}). K4 D1 बृहते (for महते). — b) D6 धर्माय (for कृष्णाय). — c) K4 Bo. 1. 3. 4. 5 m D2. 3. 5–7 T2 G1. 3 M नमस्कृत्वा ; B5 °स्कृत्त्वान् (for °स्कृत्य). — d) D8 धर्मात्मन्वक्ष्य शाश्वतान्.

11 K3 om. up to कात्स्न्र्येन (cf. v. l. 10). — a) D8 कात्स्न्र्ये च (for कात्स्न्र्येन). D7 श्रृणु कात्स्न्र्ये मद्न्यस्त्वं. — c) D6 निरुच्यमानो (for °मानान्). D7 T G नियतान् (for °तो). — d) K1. 4 D1 यश्च (for यच्च). M3 [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्). K V1 B2 Da Dn D4. 7. 8 S (except T2 G1) अपि (for अभि-).

12 G4 damaged. — b) B4 राज्ञां. D7 S (G4 damaged) राज्ञा रंज(G1 राजा)नमिच्छता. — c) Ś1 M (except M2) दैवतानां. Cv as in text. — d) D1 तथा- (for यथा-).

13 a) K4 देवतानि; V1 दैवतान्. D8 अर्चाहित्वा (for अर्चयित्वा). K4 तु; K5 च; D7 [अ]पि (for हि). Ś1 K1 D1 दे(Ś1 दै)वतांश्चा(K1 °ताश्च)र्चयित्वा हि; D4 देवानभ्यर्चयित्वा हि. — b) K1 Bo ब्राह्मणानां (for °णांश्च). — c) G3 अनृण्यं. D6 चाति- (for याति). D8 आनृण्यं ज्ञातुमिद्देहि. — d) D8 योगेन (for लोकेन). V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5–7 S (G4 damaged) समर्च्यते (Da2 °येत्; D7 °स्यते); B1 स वर्धते (for स मान्यते). K4 लोके स च न मन्यते.

14 G4 damaged. — a) K2 उत्थानं च; K3 V1 B (except B1) Da Dn D2. 3. 5. 6 G2 Ca °नेन; D1 °ने वै (for °ने च). K1 [आ]सने (for सदा). M4 पुत्रः. Cv as in text. — b) K4 प्रयथेथा. — c) K1 M1 न ह्युक्ता(M1 °क्ता)नम्; B1 D8 नाभ्युत्थानम्; D7 T1 G2. 3 न ह्युत्थानाद् (for °त्थानम्). D8 चैव; Ca दैवं (as in text). G1 समुत्थानादृते नैवं. D6 om. (hapl.) from दैवं up to मन्ये (in 15^{c}). — d) K2. 4 राजधर्मं; K3 राज्ञामर्थं (for °मर्थ-). D4 -प्रशांतये (for -प्रसिद्धये). V1 B Da Dn D2. 3. 5 राज्ञामर्थं प्रसाधयेत्; D8 °र्थः प्रसिध्यति.

15 D6 om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). — a) D7 त्वये (for द्वयं). D4 G1 ह्येतं; D8 ह्येते (for ह्येतद्). — b) D7 एवम्; G1 देवम्. K1 उक्तानम् (for उत्था°). — c) M4 तु (for हि). D8 स्वरं (for परं). T2 G1 तत्पौरुषम(G1 °षं ह्य)हं मन्ये. — d) D6 न च; G4 देवैः (for दैवं). B1. 5 D1. 4. 7 T2 G1 निश्चितम्; B4 निश्चित्यम्; B5 (marg.) निश्चितम्; M दुश्चिंत्य(M2 °त्य)म् (for निश्चित्यम्). D7 अच्युत; T1 G3 उह्यते (for उच्यते). K1 राज्ञां निश्चित्यमेव च; K5 D8 दैवं निश्चित्य मन्यते (D8 युज्यते). ❀ Ca : दैवं प्राग्भवीयं कर्म । उत्थानेन पुरुषकारेण । दैवं निश्चित्य पुरुषकारे भावमासज्य । ❀

16 G4 damaged. — a) D8 तु (for च). D8 सदा° (for समा°). — b) D1 चैव (for मा स्म). Ś1 K1 D1 मा (for वै). K3 तथा; G1 क्रुधाः (for कृथाः). — c) K2–4 D4. 7 T1 G2. 3 M घटेतैवं (K2 M4 °टेतैव; K3 °टितैव; K4 °टेनैव; D4 °टतेव; D7 °टते च; G3 °टतैवं; M1. 3 °टेदेव; M2 °टेदैवं) सदा तात; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 घटस्वैवं (K5 Dn2 D6 °टस्वैव; B1 °टं दैवं) सदात्मानं; D1 घटेते च सदा सत्यं; D8 यदैतष सदा तात (sic); T2 G1 घटतैवं (G1 °व) यथा तात. — d) D1 संज्ञाम् (for राज्ञाम्). Ś1 K1 D1 अथ (for एष). K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S (G4 damaged) परो नयः (by transp.). Ca cites नयः (as in text).

17 a) D7 T G4 राज्याद्; G2 M राज्यम्; G3 राज्ञाम् (for सत्याद्). K2 स हि सत्यानृते किंचिद्.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2003
B. 12. 55. 17
K. 12. 55. 17

न हि सत्यादृते किंचिद्राज्ञां वै सिद्धिकारणम् ।
सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह हि नन्दति ॥ १७
ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनम् ।
तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणम् ॥ १८
गुणवाञ्शीलवान्दान्तो मृदुर्धर्म्यो जितेन्द्रियः ।
सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ॥ १९
आर्जवं सर्वकार्येषु श्रयेथाः कुरुनन्दन ।
पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ॥ २०
मृदुर्हि राजा सततं लङ्घ्यो भवति सर्वशः ।
तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचर ॥ २१
अदण्ड्याश्चैव ते नित्यं विप्राः स्युर्ददतां वर ।
भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणा नाम भारत ॥ २२
मनुना चापि राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना ।
धर्मेषु स्वेषु कौरव्य हृदि तौ कर्तुमर्हसि ॥ २३
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २४

D_8 न हि सात्यं दमेकं च (sic). — ^{b}) D_4 राज्ञं; M राज्ञो (for राज्ञां). $K_{2.4}$ सत्य- (for सिद्धि-). K_3 B D (except D_8) S -कारकं (for -कारणम्). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 Da D_1 च (for हि). Bo निरतः प्रेत्य (for राजा निरतः). D_8 राज्ञं (for राजा). D_4 T_1 $G_{3.4}$ नियतः; G_2 निहितः (for निरतः). — ^{d}) Bo राजा (for प्रेत्य). V_1 B_2 Da_2 नंदते; D_1 निर्दंति; D_8 निंदति.

18 G_4 damaged. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 शेषाणाम् (for ऋषी°). — ^{c}) $K_{3.4}$ $D_{1.8}$ राज्ञा; B_1 राज्ञां (for राज्ञः). B_1 $D_{2.3.5.6}$ G_1 M_4 सत्यं (for सत्यान्). — ^{d}) G_2 आश्वास- (for विश्वास-). S (G_4 damaged) -कारकं (for -कारणम्).

19 ^{a}) D_8 सत्यवान् (for शील°). D_1 दातौ (for दान्तो). — ^{b}) K_3 D_6 मृदुधर्मो; D_7 मृदुदंतो; S मृदुदं(G_2 M_2 °दुर्दं)डो. $Ś_1$ वन्स्यो; K_1 वंद्यो; K_4 धर्म्यें; Da_1 Dn_2 $D_{4.8}$ धर्मो; D_1 आर्क्षो (for धर्म्यो). — ^{c}) $D_{1.6}$ सुदर्श- (for सुदर्शः). — D_4 om. from दर्श up to कु (in 20^b). $Ś_1$ -लक्ष्योपि; $K_{3.4}$ B_2 D_6 $M_{2.4}$ -लक्षश्च; V_1 -वक्षश्च; D_1 -लक्षोपि; T_2 -लक्षो *; $M_{1.3}$ -लाक्षश्च (for -लक्ष्यश्च). Ca cites स्थूललक्षः. K_1 D_7 G_1 सुदर्शन(K_1 °नः)स्थूललक्षो (K_1 °क्ष्यो); D_8 सुदर्शस्थललक्षश्च; Cv as in text. — ^{d}) M_1 भ्रश्येति. T $G_{1.3.4}$ तथा; G_2 M_2 तदा (for सदा). T_1 श्रियं; T_2 श्रयः (for श्रियः). D_6 न भ्रश्येत्तत्पदाश्रयः.

20 D_4 om. up to कु (in 20^b); G_4 damaged for 20^{ab}. — ^{b}) B_2 कुरुसत्तम (for °नन्दन). D_8 श्रये व्याकुलनंदनः. — After 20^{ab}, D_7 S (G_4 damaged) ins.:

122* आर्जवेन समायुक्ता मोदन्ते ऋषयो दिवि ।

[G_2 सदा युक्तो (for समायुक्ता). T_2 G_1 ह्यृषयो; M_2 मुनयो (for ऋषयो).]

— ^{c}) Cv as in text. — ^{d}) T_2 G_1 मंत्र- (for त्रयी-). $Ś_1$ K_1 D_1 त्रयीसंहरणेन च; K_5 त्रयीसंभावितेन च.

21 ^{b}) D_6 लुब्धो (for लङ्घ्यो). T G सर्वतः (for सर्वशः). — G_4 damaged in 21^{cd}. — ^{c}) K_4 D_1 तीक्ष्णाश्च (for तीक्ष्णाच्च). K_4 चेद्विजते; Dn_2 D_8 उद्वि°; G_1 (before corr.) चोज्वलिते; G_1 (by corr.) चोज्वलते (for चोद्विजते). — ^{d}) K_4 चोभयम्; Ca उभ° (as in text). $Bo_{.4}$ (m as in text)$_{.5}$ $D_{2.7}$ S (G_4 damaged) आचरेत् (for °र).

22 G_4 damaged for 22^{ab}. — ^{a}) K_4 अदंडनाश्च (hypermetric); D_1 अदांड्यश्च; M_4 अदंड्याश्च. M नो (for ते). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ पुत्र (for नित्यं). K_1 आरुंडास्ते सदा चैव. — ^{b}) B_1 विप्रस्. V_1 $Bo_{.2-5}$ Da $D_{3.5}$ तु; B_1 ते; Dn $D_{2.6}$ च (for स्युर्). K_3 ददतां वरः; $K_{4.5}$ V_1 B Da $D_{3.5-8}$ T_2 वदतां वर; D_1 भरतर्षभ. — ^{c}) K_1 पुरा (for परं). Cv cites भूतमेतत्परं (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ T_2 G_1 ब्राह्मणानां च; K_1 °णानां स; K_{2-5} V_1 B D (except $D_{1.7}$) °णो नाम (for °णा नाम). K_5 नामतः; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ पांडव (for भारत). G_3 ब्राह्मणानां महारथ.

23 ^{a}) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_2 चैव; D_7 T_1 G $M_{1.3}$ चात्र (for चापि). — ^{b}) D_8 गीताः श्लोका महात्मना. — G_4 damaged for 23^{cd}. — ^{c}) D_5 om. from स्वेषु up to योनिषु (in 24^d). Da D_7 येषु; $D_{2.3}$ ह्येषु (for स्वेषु). K_5 $D_{4.8}$ राजेंद्र; V_1 कौंतेय (for कौरव्य). — ^{d}) G_2 गदितौ (for हृदि तौ).

24 = Manu. 9. 321; 5. 15. 32: 12. 79. 22. D_5 om. up to योनिषु (in 24^d) (cf. v. l. 23). — ^{a}) M_4 आज्यो (for अद्भ्यो). D_6 ब्रह्मणः (for °तः). D_1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अयो हन्ति यदाश्मानमग्निश्चापोऽभिपद्यते ।
ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः ॥ २५
एतज्ज्ञात्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः ।
भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति शमान्विताः ॥ २६
एवं चैव नरव्याघ्र लोकतन्त्रविघातकाः ।
निग्राह्या एव सततं बाहुभ्यां ये स्युरीदृशाः ॥ २७
श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा ।
तौ निबोध महाप्राज्ञ त्वमेकाग्रमना नृप ॥ २८
उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
निगृह्णीयात्स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नरेश्वरः ॥ २९
विनश्यमानं धर्मं हि यो रक्षति स धर्मवित् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३०
एवं चैव नरश्रेष्ठ रक्ष्या एव द्विजातयः ।
स्वपराद्धानपि हि तान्विषयान्ते समुत्सृजेत् ॥ ३१

C. 12. 2017
B. 12. 55. 31
K. 12. 55. 31

क्षत्रे; D$_8$ प्रोक्तः (for क्षत्रम्). Cv as in text. —^{b}) Ś$_1$ अश्मतो; D$_1$ शश्मने; D$_8$ अश्नतो; G$_1$ अश्मानो. D$_1$ लोलम्; G$_1$ (before corr.) लोभम्; G$_2$ लेहम्; M$_2$ लोकम् (for लोहम्). —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ G$_2$ सर्वगतं; K$_4$ धर्मगतं; T$_2$ सर्वगमं (for °त्रगं). —^{d}) K$_4$ सास्तु (for स्वासु). Ś$_1$ *श्यति.

25 Cf. 12. 79. 23. —^{a}) B$_1$ लोहो; Da$_1$ अपो (for अयो). Ś$_1$ यथाश्मानम्; D$_8$ यतात्मानम् (for यदाश्मा°). —^{b}) K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ अग्निना वारि हन्यते; D$_4$ अग्निश्चापोभि(also °र्वाग्यभि)हन्यते; D$_7$ S अग्निरा(M$_2$ °श्चा)पो निहंति च. —^{c}) D$_1$ ब्राह्मणं (for ब्रह्म च). G$_1$ द्वेष्टा. —^{d}) M$_2$ त्रयं.

26 ^{a}) V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5-7}$ S एवं (for एतज्). K$_{2.4}$ श्रुत्वा; V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5-7}$ T G कृत्वा; D$_8$ मत्वा (for ज्ञात्वा). K$_3$ om. (hapl.) from राज up to महा (in 28^c). —^{b}) B (except B$_2$) D$_{2.3.5.6}$ एव हि; D$_7$ T G$_1$ M$_{1.3}$ एव नो; G$_4$ मुनयो (for एव ते). —^{c}) B$_1$ भौमीम् (for भौमं). Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ धर्मं; B$_1$ ऋद्धिं (for ब्रह्म). Cv भौमं ब्रह्म (as in text). Dn$_2$ द्विजं (for द्विज-). K$_4$ भौमं द्विजवरश्रेष्ठा. —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ यमान्विताः (D$_1$ °तः); K$_{2.4}$ सम°; K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{2-6}$ सम(D$_4$ °मा)र्चिताः; D$_8$ महात्मकाः (for शमान्विताः).

27 K$_3$ om. 27 (cf. v. l. 26). —^{a}) D$_8$ पूर्वं (for एवं). D$_7$ S (except T$_2$) महाराज (for नरव्याघ्र). Cv as in text. —^{b}) K$_5$ V$_1$ B Da Dn D$_{1-6}$ लोकत्रय-; D$_7$ S (except M$_{1.3}$) लोकयात्रा- (for लोकतन्त्र-). —^{c}) B$_1$ निर्ग्राह्या; D$_7$ निग्राह्य. M$_2$ नृप (for एव). D$_7$ S बाहुभ्यां (for सततं). —^{d}) D$_1$ यो. S ब्राह्मणास्ते नरेश्वर.

28 K$_3$ om. up to महा in ^{c} (cf. v. l. 26). —^{a}) D$_7$ S श्लोकाश्चोशनसा गीताः. —^{b}) K$_5$ मनीषिणा (for महर्षिणा). D$_4$ पुरातनमनीषिणा. —^{c}) D$_7$ T G M$_{2.4}$ तान्; M$_{1.3}$ ता (for तौ). B$_1$ च शृणु (for निबोध). K$_5$ B D (except D$_{1.4}$) T G M$_2$ महाराज (for °प्राज्ञ). V$_1$ तौ निबोधय राजेंद्र. —^{d}) D$_1$ -समा (for -मना). K$_5$ शृणु (for नृप).

29 ^{a}) Cv as in text. —^{b}) Da D$_8$ वेदांतपारगं (for °गं रणे). —^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ धर्मप्रेक्षी; M$_4$ धर्मावेक्षी (for °पेक्षी). K$_{1.4.5}$ D$_7$ G$_1$ M नरेश्वर; V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ G$_2$ धराधिपः (B$_1$ °प).

30 ^{a}) K$_3$ D$_4$ विनाश्यमानं; V$_1$ विरम्यमानं (for विनश्य°). G$_1$ धर्माद् (for धर्मं). —^{b}) V$_1$ B$_1$ Da रक्षेत; Bo$_{.3-5}$ Dn D$_8$ [ऽ]भिरक्षेत्; B$_2$ रक्षेत्; D$_{2.3.5.6}$ [ऽ]धिरक्षेत्; D$_4$ G$_2$ रक्ष्यति (for रक्षति). — 30^{cd} = (var.) 12. 35. 19^{cd}. —^{c}) K$_{2.4}$ V$_1$ B$_2$ Da D$_6$ ब्रह्महा; K$_5$ B$_{1.3-5}$ Dn D$_{1-3.5.8}$ T$_2$ धर्महा (for भ्रूणहा). Bo न तेन धर्महासः स्यान्; M$_{2.4}$ भ्रूणहा न भवेत्तेन. —^{d}) Ś$_1$ (orig.) K$_1$ मृत्युस् (for मन्युस्). K$_{3-5}$ V$_1$ Bo Dn D$_{2.6.8}$ M (except M$_2$) तन् (for तं). Ś$_1$ (orig. as in text) G$_1$ मृत्युम् (for मन्युम्). Ś$_1$ K$_{1.3}$ V$_1$ Bo$_{.2-5}$ Da Dn$_2$ D$_4$ अर्च्छति; B$_1$ अर्हति; D$_8$ ऋद्धति (for ऋच्छति).

31 K$_4$ repeats 31 (with v. l.) after 32. —^{a}) K$_4$ (second time) राजद्विष्टे; V$_1$ नूनं चैव; D$_4$ एवं चेनन्; D$_8$ एवं चैतन्. M$_2$ कुरुश्रेष्ठ (for नर°). —^{b}) K$_4$ (both times) Da D$_{6.8}$ रक्षा (for रक्ष्या). K$_1$ D$_1$ रक्षास्ते द्विजसत्तमाः (D$_1$ °मः); Cv as in text. — K$_1$ om. 31^c–32^d. —^{c}) K$_{2.3.5}$ V$_1$ B Dn D$_{2.3.5-8}$ T$_2$ G$_3$ सा(D$_7$ स्व)पराधान्; K$_4$ (first time) D$_4$ T$_1$ G$_2$ सा(T$_1$ G$_2$ स्वा)पराद्धान्; K$_4$ (second time) अथ श्राद्धान्; Da सापराधिन् (for स्वपराद्धान्). Ś$_1$ विनिहितान्; D$_1$ अपि तथा; D$_4$ G$_1$ आभि(G$_1$ °वि)हितान् (for अपि हि तान्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2018
B. 12. 55. 32
K. 12. 55. 32

अभिशस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशां पते ।
ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पे च भ्रूणहत्ये तथैव च ॥ ३२
राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विसर्जनम् ।
विधीयते न शारीरं भयमेषां कदाचन ॥ ३३
दयिताश्च नरास्ते स्युर्नित्यं पुरुषसत्तम ।
न कोशः परमो ह्यन्यो राज्ञां पुरुषसंचयात् ॥ ३४
दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः ।
सर्वेषु तेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥ ३५
तस्मान्नित्यं दया कार्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता ।
धर्मात्मा सत्यवाक्चैव राजा रञ्जयति प्रजाः ॥ ३६
न च क्षान्तेन ते भाव्यं नित्यं पुरुषसत्तम ।
अधर्म्यो हि मृदू राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ॥ ३७
बार्हस्पत्ये च शास्त्रे वै श्लोका विनियताः पुरा ।
अस्मिन्नर्थे महाराज तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३८

---

32 K1 om. 32 (cf. v. l. 31). Da om. 32^{ab}. — ^{a}) Dn2 अभिशस्तुम्; D1 अविशंस्तम्; D6 अतिशास्तम्; D7 M1.3 नाभि°; D8 अभिसस्तम्; T2 G1 अपि शस्त्रम् (for अभिशस्तम्). T2 प्रगृह्योर्व्यां; G1 अपि चोर्व्यां (for अपि ह्येषां). — ^{b}) Ś1 Da पिधातव्यं; K2.4.5 D1.8 विधातव्यं; D4 विकृपायी (sic); D7 T G M2.4 पीडयेन्न; M1.3 पीडयीत (for कृपायीत). — ^{c}) Ś1 K2 D1 ब्रह्मघ्न- (D1 °घ्ना-); D8 ब्राह्मणं (for ब्रह्मघ्ने). Ś1 K4.5 D1.3 -तल्पेषु; D4 -तल्पेन (for -तल्पे च). — ^{d}) D7 G1 ब्रह्महत्ये; Ca भ्रूण° (as in text). Cv as in text. — After 32, K4 repeats 31 (with v. l.).

33 ^{a}) D1 राजद्विष्टैपि; D7 T2 G2 °द्विषस्य (T2 °श्च); T1 G1.3.4 M °द्विष्टस्य (G1 °श्च) (for °द्विष्टे च). B6 विप्रे हि (for विप्रस्य). — ^{b}) V1 विवर्जनं; D7 T G विवासनं (for विसर्जनम्). — For 33^{ab}, K1 m subst. :

123* वपनं द्रविणादानं स्वपुर्याश्च विसर्जनम् ।

— ^{c}) G2.3 हि (for न). — ^{d}) B Dn2 D2.3.5.6 दंडम् (for भयम्). D7 T G (G4 *inf. lin.*; also as in text) कथंचन (for कदा°). — After 33, K5 ins. an additional colophon [*Sub-parvan* : राजधर्म. — *Adhy. no.* : 56].

34 Before 34, K5 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) K4 यदि ताश्च; D7 दैवताश्च; D8 दयितारध-; G2.3 विहिताश्च; M1.3.4 दर्पि° (for दयि°). — ^{b}) K3.5 -सत्तमः (K5 °माः) (for -सत्तम). V1 B D (except D1.8; D4, also as in text) S भक्तिमंतो द्विजेषु ये (T2 G1 च). — After 34^{ab}, K4 reads 37^{cd}. K2 om. (hapl.) 34^{c}–37^{b}. K4 reads 34^{cd} after 40^{ab}. — ^{c}) V1 Bo. 2–5 Da D3.5 कोषः; Dn2 कोपः (for कोशः). K4 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2.3.5.6 [ऽ]न्योस्ति (for ह्यन्यो). B1 न कामोपरमोन्योस्ति; D7 T1 G3.4 न शोकपरमा तुष्टी (D7 °ष्टि); T2 G1.2 M न शोकः (M2 कोशः) परमा तुष्टी. — ^{d}) M2.4 राज्ञो (for राज्ञां). D7 S भवति (for पुरुष-). Da2 Dn2 -संचयान् (for -संचयात्).

35 K2 om. 35 (cf. v. l. 34). — ^{a}) M1.3 दुर्गेषु चैव राजेंद्र. Ca cites दुर्गेषु (as in text). — ^{b}) Ca cites षट्सु (as in text). K3 D4 शास्त्रनिर्मिताः; K5 °वित्तमाः; D8 °निश्चयान्; T2 G1 सांप्रतं स्थिताः; M कार्यनिश्चयाः (for शास्त्रनिश्चिताः). Cv as in text. — ^{c}) K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S सर्वदुर्गेषु (for सर्वेषु तेषु). — ^{d}) D1 वरदुर्गं (for नर°). Da सदुस्तरं; S सुदुर्गमं. D7 नरदुर्गास्थदुर्गमं.

36 K2 om. 36 (cf. v. l. 34). — ^{a}) Da1 D8 कार्यं. — ^{b}) Dn2 D1.8 चातुर्वर्ण्य- (Dn2 °र्णं) (for °वर्ण्ये). — ^{c}) Ś1 K1.5 D1.4 -वांश्चैव; D7 -वागेन (for -वाक्चैव). — ^{d}) D6 हि जयति; M2 रंजयते.

37 K2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 34). — ^{a}) D8 क्षंतेन. Ś1 वै भाव्यं; K4 नित्यं च; V1 B Dn D2.3.5.6 ते नित्यं; Da1 चेत्यंत; Da2 ते तुभ्यं; D1 [ए]व नित्यं (for ते भाव्यं). — ^{b}) D1 भाव्यं (for नित्यं). K4 V1 B Da Dn D2.3.5.6 भाव्यं पुत्र समंततः. — K4 reads 37^{cd} after 34^{ab}. — ^{c}) K (except K1) V1 B Da Dn D2.3.5–8 T2 G1.4 अधर्मो (Dn °र्मो; G4 °र्मैं) हि; D1 अधर्म्यैति; T1 G2.3 सुधर्षो हि; M3 सुदर्म्यो हि (for अधर्म्यो हि). Dn नरो (for मृदू). D8 राजन्.

38 ^{a}) B1 बार्हस्पत्यर्थ-; D6 °स्पत्येषु (for °स्पत्ये च). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.7.8 T G शास्त्रे च; D1.6 शास्त्रेषु (for शास्त्रे वै). — ^{b}) K (except K1) D1.4 श्लोको विनियतः (D1 °तीः) पुरा; V1 B Da Dn D2.3.5.6 श्लोको निगदितः पुरा; D7 T G1–3 M श्लोकोयं नियतः (G2 °हतः) प्रभो (M1.2.4 पुरा); D8 श्लोको वै गीयते पुरा; G4 उक्तः श्लोको यतः प्रभो. — ^{c}) B1 तस्मिन्. D7 T G निगदितस् (G2 °तास्) (for महाराज).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जनः ।
हस्तियन्ता गजस्येव शिर एवारुरुक्षति ॥ ३९
तस्मान्नैव मृदुर्नित्यं तीक्ष्णो वापि भवेन्नृपः ।
वसन्तेऽर्क इव श्रीमान्न शीतो न च घर्मदः ॥ ४०
प्रत्यक्षेणानुमानेन तथौपम्योपदेशतः ।
परीक्ष्यास्ते महाराज स्वे परे चैव सर्वदा ॥ ४१
व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरिदक्षिण ।
न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गं तु परिवर्जयेत् ॥ ४२
नित्यं हि व्यसनी लोके परिभूतो भवत्युत ।
उद्वेजयति लोकं चाप्यतिद्वेषी महीपतिः ॥ ४३
भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा ।
कारणं च महाराज शृणु येनेदमिष्यते ॥ ४४
यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम् ।
गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥ ४५
वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ नित्यं धर्मानुवर्तिना ।
स्वं प्रियं समभित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥ ४६
न संत्याज्यं च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव ।
धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न ह्याज्ञा प्रतिहन्यते ॥ ४७

C. 12. 2032
B. 12. 55. 47
K. 12. 55. 47

---

39 ^{a}) D$_8$ हि नृपते (for नृपं नित्यं). — K$_2$ om. (hapl.) 39^b–40^a. — ^{b}) K$_4$ जीव (for नीचः). Ś$_1$ K$_{1.5}$ D$_1$ ·भव(K$_5$ °वं)त्युत; K$_4$ -भवेजल; D$_8$ ·भवेजवः; G$_1$ (before corr.) ·भवेज्र्जुनः (for ·भवेज्जनः). — ^{c}) K$_4$ हस्तयंता; T$_2$ यंतुर्हस्ती. — ^{d}) K$_5$ [अ]वरुक्षति; D$_7$ रुरुक्षितः; D$_8$ [अ]नुरक्षति (for [आ]रुरु°).

40 K$_2$ om. 40^a (cf. v. l. 39). D$_6$ om. 40^a–41^b. — ^{a}) V$_1$ धर्मान् (for तस्मान्). K$_5$ D$_4$ transp. नैव and नित्यं. D$_8$ तस्मिन्नेवं स्मृतिर्नित्यं. — ^{b}) K$_2$ चापि; K$_{3.4}$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5}$ नैव (for वापि). K$_1$ D$_2$ T$_2$ M$_{1.3}$ नृप; D$_4$ नरः. — After 40^{ab}, K$_4$ reads 34^{cd}. — ^{c}) K$_1$ वसेत्त्वंक (sic); K$_{2.3.5}$ B Dn D$_{1-5}$ व(B$_{2.3.5}$ Dn$_1$ D$_{2.3.5}$ वा)संतार्के (for वसन्तेऽर्के). — ^{d}) G$_3$ नातिशीतो न घर्मदः.

41 D$_6$ om. 41^{ab} (cf. v. l. 40). — ^{b}) V$_1$ B Da Dn (Dn$_2$ by corr.) D$_{2.3.5.7}$ S तथोपम्यागमैरपि (Dn$_2$ before corr. °रिव); D$_4$ तथोपमानशद्वैः*. Ca cites औपम्यं and आगमः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ G$_2$ प्रतीक्ष्या(G$_2$ °क्षा)स; Bo.$_2$ परीक्षास्. — ^{d}) D$_{1.4}$ स्व- (for स्वे). V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ नित्यशः (for सर्वदा).

42 ^{b}) Ś$_1$ V$_1$ B$_1$ D$_4$ G$_3$ भूरिदक्षिणाः (D$_4$ G$_3$ °णा); K$_1$ °दाक्षिणां; T$_2$ G$_{1.4}$ M$_2$ °दाक्षिणः. — ^{c}) Ś$_1$ D$_1$ न नीचैश्च; D$_4$ तथैव न; D$_7$ T G$_{1.3.4}$ न चै(D$_7$ वै)तानि (for न चैव न). K$_2$ प्रयुंजेत; K$_4$ °जते; D$_7$ S °जीथाः (for °जीत). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ संगं च; B$_4$ D$_{2.3.5.6}$ संकीर्णं; T$_2$ G$_1$ संगतिं; G$_2$ सहं तु. Ca cites संगः. D$_1$ [ए]वावि- (for परि-). D$_8$ S -वर्जय (D$_8$ °ये; M$_{2.4}$ °येः) (for -वर्जयेत्).

43 ^{a}) K$_4$ व्यसने (for व्यसनी). V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ लोकस्य व्यसनी नित्यं; D$_7$ T G व्यसनी यस्तु (T$_1$ G$_{2-4}$ हि नृ-) लोकेस्मिन्; M व्यसनी हि नित्यलोकस्य (M$_{2.4}$ नित्यं लोकेस्मिन्). — ^{b}) Dn$_2$ परिभूत; Ca °भूतः (as in text). Da$_1$ भवत्पुनः; T$_1$ भवंत्युत. — ^{c}) D$_3$ युद्धे जयति (for उद्वेज°). K$_{4.5}$ लोके वा; B$_2$ Da Dn$_{1.n2}$ (before corr.) D$_8$ लोकस्य; D$_1$ लोके च. — ^{d}) Ś K$_1$ [अ]प्यर्थं·; V$_1$ B Da Dn D$_{1-3.5.6.8}$ योति·; D$_7$ ह्यति·; G$_2$ प्रति·; M$_{2.4}$ अति· (for [अ]प्यति·).

44 ^{a}) D$_1$ महा- (for सदा). Da D$_8$ राजा (for राज्ञा). B$_1$ भविष्यति महाराज. — ^{b}) D$_7$ गतिर्हि (for गर्भिणी·). D$_1$ -देह- (for -सह-). K$_3$ -धर्मणा; D$_8$ -धर्मिणी (for -धर्मिणा). Ca as in text. — ^{c}) G$_4$ तु (for च). — ^{d}) K$_5$ ऋच्यते; D$_{1.7}$ S उच्यते (for इष्यते).

45 ^{a}) M$_4$ गर्भिणीं. D$_8$ यद्याहि गुर्विणी हित्सत् (sic). — ^{b}) K$_1$ स्वप्रियं; G$_1$ (before corr.) त्वं प्रियो. K$_{2.5}$ मनसा. D$_8$ स्वप्रियनवसोनुगं. — ^{c}) K$_{4.5}$ M हितमादत्ते; Da$_1$ हि समाधत्ते; Da$_2$ हि महा° (for हितमाधत्ते). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Da$_2$ D$_{4.6}$ राजा (for राज्ञा). K$_5$ [अ]संशयः.

46 ^{a}) T$_2$ भवितव्यं; G$_1$ च(before corr. प)रितव्यं (for वर्तितव्यं). — ^{b}) K$_2$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ सदा; K$_5$ तथा (for नित्यं). D$_1$ -वृत्तिना (for -वर्तिना). — ^{c}) Da अप्रियं; D$_7$ M$_{1.3}$ स्व(D$_7$ सं)प्रियं. K$_{1.3.5}$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ तु परि·; T$_2$ संपरि- (for समभि-). G$_1$ त्वं प्रियं संपरिष्वज्य. — ^{d}) D$_8$ यदि लोके (for यद्यल्लोक·).

47 ^{a}) B$_1$ संत्यज्यं च; Da$_1$ Dn$_2$ संत्याज्य (Dn$_2$ °ज्ये) च; D$_7$ T$_2$ G$_1$ M च संत्यज्य. Da$_1$ धर्मं (for धैर्यं). D$_8$ न च संत्यज्यने धैर्यं; T$_1$ G$_{2-4}$ न तस्य

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2033
B. 12. 55. 48
K. 12. 55. 48

परिहासश्च भृत्यैस्ते न नित्यं वदतां वर ।
कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ॥ ४८
अवमन्यन्ति भर्तारं संहर्षादुपजीविनः ।
स्वे स्थाने न च तिष्ठन्ति लङ्घयन्ति हि तद्वचः ॥ ४९
प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते ।
अयाच्यं चैव याचन्तेऽभोज्यान्याहारयन्ति च ॥ ५०
क्रुध्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिमध्यासतेऽस्य च ।
उत्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च ॥ ५१
जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः ।
स्त्रीरक्षिभिश्च सज्जन्ते तुल्यवेषा भवन्ति च ॥ ५२
वातं च ष्ठीवनं चैव कुर्वते चास्य संनिधौ ।
निर्लज्जा नरशार्दूल व्याहरन्ति च तद्वचः ॥ ५३

त्यज्यते धैर्यं. — [b]) M_2 कदाचित्पांडवर्षभ. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ वीरस्य (for धी°). K_4 घृत-; D_1 (*sup. lin.*) स्पृष्ट-; D_4 सृष्ट-; D_6 सम- (for स्पष्ट-). — [d]) D_1 न ह्याज्ञामं (hypermetric); G_1 तस्याज्ञा; G_2 न ह्यात्मा (for न ह्याज्ञा). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ न भयं विद्यते क्वचित्.

48 [a]) G_2 परिहासं. $K_{2.4}$ Da च (for ते). — [b]) $K_{2.4}$ मा नित्यं; K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.5.6}$ नात्यर्थं; Da_1 ते नात्यंतं (hypermetric); Da_2 ते नान्यं (for न नित्यं). $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_1 ददतां (for वदतां). Da वरः. — [c]) $M_{1.3}$ नर- (for राज-). — [d]) T_2 G_1 ते (for मे).

49 [a]) $K_{2.4}$ Da अव(Da_1 वन)मन्य हि; D_8 °मन्यति. — [b]) K_4 संकर्षाद्; B (except Bo) Da Dn_1 $D_{2.3.5.6.8}$ संघ°; D_4 सह°; D_7 S सहर्षम् (for संहर्षाद्). K_1 अनु- (for उप-). V_1 -जीवकाः; D_1 -जीविना (for -जीविनः). — [c]) K_4 D_8 G_2 स्व- (for स्वे). K_4 D_4 च न; D_1 नैव; D_7 S (except $M_{2.4}$) नाव- (for न च). D_7 -निष्टे वै; T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ -तिष्ठंते (for तिष्ठन्ति). — [d]) $Ś_1$ लंगयंति; B_1 Da_1 $D_{3.5}$ लंघयंते. K_{2-4} V_1 B D (except D_1) S च; K_5 ते (for हि). Da_1 तद्वदः; Dn_1 सत्वतः; Dn_2 तत्त्वतः (for तद्वचः).

50 D_8 om. (hapl.) 50–53. — [a]) K_4 प्रेषमाणा; B_1 प्रेष्यवर्गा; Da °माणो; D_1 °माना; D_6 प्रेक्षमाणा; D_7 प्रेष्यमाणान् (for प्रेष्यमाणा). $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_1 विकुर्वंति; Da_2 विकल्पं च (for विकल्पन्ते). — [b]) $Ś_1$ K_1 D_1 उप-; D_7 [अ]न्व- (for [अ]नु-). B_1 -युज्यते (for -युञ्जते). — [c]) Da_1 अवाच्यं; D_7 अयाचं. G_1 चापि (for चैव). V_1 Dn_2 D_1 G_2 याच्यंते. T_2 अयाच्यान्यपि याच्यंते. — [d]) K_1 Dn_2 D_6 [ऽ]भोज्यान् (for °ज्यानि). $Ś_1$ K_1 Da [आ]हरयंति; D_6 व्याहार°.

51 D_8 om. 51 (cf. v. l. 50). — [a]) $K_{2.4}$ क्रुद्धंति; B_3 क्रुश्यंति; M_4 कुप्यंति. D_7 T G च प्र- (for परि-). K_3 D_4 $M_{3.4}$ -दीप्यंति; $D_{1.7}$ -दीप्यंते; D_2 -दीर्घ्यंति; D_6 -दर्पंति (for -दीप्यन्ति). — V_1 reads 51[b]–52[c] on marg. — [b]) K_2 भूतिम्; K_4 भूतम् (for भूमिम्). K_5 च यत् (for ऽस्य च). V_1 भूमिपं येधितिष्ठति; B D (except $D_{1.4}$; D_8 om.) M भूमिपाया(D_7 M_{2-4} °मस्या-; M_1 °मत्स्या)धितिष्ठते (B_5 Da M °ति); T_1 G_{2-4} अधितिष्ठंति भूमिपे (G_4 °पं); T_2 G_1 भूमिमध्यास्य तिष्ठते. — [c]) K_4 तत्कोवैर्; K_5 उत्क्रोशैर्; B_1 सत्कारैर् (for उत्कोचैर्). K_1 वंचनैश्चापि (for वञ्चनाभिश्च). — [d]) K_3 B_4 (m as in text) D_4 M [अ]स्य वि($M_{2.4}$ नि)हंति; B_1 [अ]त्र वहंति; Da [अ]नुहरंति; Dn_2 [अ]नुवहंति (for [अ]नुवि°). $Ś_1$ $K_{2.4}$ D_7 T G कार्याणि ($Ś_1$ K_4 G_4 °ण्नि-) घ्नंति चास्य ते; K_1 D_1 कार्यं नि(D_1 वि)घ्नंति चास्य ते.

52 D_8 om. 52 (cf. v. l. 50). V_1 reads 52[abc] on marg. — [a]) D_7 T_1 जर्झरं; G_{2-4} झर्झरं. Dn_2 चाप्य- (for चास्य). $K_{2.4}$ विषयैः (for °यं). — [c]) $Ś_1$ D_1 T_2 च युज्यंते; K_1 G_1 M च सृज्य(K_1 °ज्जं)ते; D_7 च युज्जंते; T_1 G_{2-4} प्रस(G_4 °यु)ज्यंते (for च सज्जन्ते). Cv as in text. — [d]) $Ś_1$ K_1 B Da_1 D_1 तुल्यवेशा; T_2 G_1 °रूपा (for °वेषा).

53 D_8 om. 53 (cf. v. l. 50). — [a]) $K_{2.3}$ Dn_1 वांतं; D_5 $G_{1.2}$ वात; T_2 वांत- (for वातं). K_4 च ष्टेवनं; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ T_2 G_1 (by corr.). 2 M निष्ठीवनं; G_1 (before corr.) निष्ठवनं (for च ष्ठीवनं). G_1 चास्य (for चैव). D_7 वातं निर्विष्ठिनं चापि. — [b]) $K_{3.5}$ Dn_2 D_4 T_2 M_2 कुर्वंति (K_4 T_2 M_2 °ते) (for कुर्वते). $K_{3.5}$ D_4 [ऽ]स्यैव; D_2 M_2 [ऽ]स्य (for चास्य). — [c]) D_1 निक्कुन्नान्; T_1 G_{2-4} निर्लज्जं (for °ज्जा). K_{3-5} V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ T_2 G_1 M_3 राज-; D_1 कुरु- (for नर-). — [d]) K_2 व्याहरिष्यंति (for व्याहरन्ति च). D_7 S दुर्वचः (for तद्वचः).

54 [a]) D_2 चाहं; $D_{3.5.6}$ वाहं; G_1 (before corr.) भयं (for हयं). Dn_2 चापि (for वापि). T_1 G_{2-4} दंतिनं वा हयं वा(G_2 चा)पि. — [b]) $K_{2.5}$ V_1 B D (except D_1) S वा नृप- (for नृपति-).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हयं वा दन्तिनं वापि रथं नृपतिसंमतम् ।
अधिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ॥ ५४
इदं ते दुष्करं राजन्निदं ते दुर्विचेष्टितम् ।
इत्येवं सुहृदो नाम ब्रुवन्ति परिषद्गताः ॥ ५५
क्रुद्धे चास्मिन्हसन्त्येव न च हृष्यन्ति पूजिताः ।
संघर्षशीलाश्च सदा भवन्त्यन्योन्यकारणात् ॥ ५६
विस्रंसयन्ति मन्त्रं च विवृण्वन्ति च दुष्कृतम् ।
लीलया चैव कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनम् ।
अलंकरणभोज्यं च तथा स्नानानुलेपनम् ॥ ५७
हेलमाना नरव्याघ्र स्वस्थास्तस्योपशृण्वते ।
निन्दन्ति स्वानधीकारान्संत्यजन्ति च भारत ॥ ५८
न वृत्त्या परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ।
क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति ससूत्रेणेव पक्षिणा ।
अस्मत्प्रणेयो राजेति लोके चैव वदन्त्युत ॥ ५९ C. 12. 2045 B. 12. 56. 60 K. 12. 55. 60

-संमितं; Bo -सत्तमं; Da1 D1-3. 5-7 T2 G2 -सत्तम (for -संमतम्). K4 रथ धेपतिसंमतं (sic). — c) K2. 3. 5 V1 B Da Dn2 D1 अभि- (for अधि-). Da2 अनावृत्य; D7 T G अवज्ञाय (for अनादृत्य). — d) Ś1 K2 हर्षलुं; K1 हर्पालं; K4 D1. 4. 8 हर्पुलं; V1 Dn2 हर्षले; T1 G2-4 सहर्षाः; T2 हर्षिते; G1 हह्वले; M2 हर्षके (for हर्षुले). Ś1 K1-4 D1. 4. 8 पार्थिवं. Ś1 K1-4 D4 मृदुं; D1 नृपं; D8 नृप; M2 मृदा (for मृदौ). D7 सहर्षं पातु वै मृदुं; Cv हर्षले पार्थिवे मृदौ. Ca cites हर्षलः.

55 a) D7 वदंते (for इदं ते). Da D7 S (except G2 M2) दुष्कृतं (for दुष्करं). — b) Bo om. ते. V1 Bo. 2-5 Da Dn G2 M दुष्टचेष्टितं; B1 दुस्तरं महत्; D2. 3. 5. 6 बुद्धिचेष्टितं (for दुर्वि°). — c) Ś1 D1. 3. 5 इत्येव; K3 D4 इदं ते. K5 V1 Bo. 2-5 Da Dn D2. 3. 5. 6 वाचं; B1 राजन् (for नाम). — d) K3. 5 D2-5 द्विषं(K5 °ष)ति; V1 Bo. 2-5 Da Dn -वदंते; D7 S ब्रुव(D7 T2 G2 M2 °वं)ते (for ब्रुवन्ति). B1 वदंति पार्श्वमागताः; D6 द्विषंति परिचाहृताः; D8 ध्रुवेते परिसंगताः.

56 a) K4 चापि (for चास्मिन्). Ś1 D1 [इ]व (for [ए]व). — b) K1 हृष्टंति; D8 हृष्यंत. — c) K2. 3. 5 V1 Bo-2. 5 Da Dn D3. 5. 6. 8 संहर्ष-; G2 संवेषु (for संघर्ष-). K4 -शूलाश्च; D8 -शीलश्च (for -शीलाश्च). K2. 3. 5 V1 B Dn D2-6 T1 G1-3 M2 तदा; K1 सचत्तं; Da D8 T2 तथा (for सदा). — d) D7 -कारिणः; T2 G1 -वैरिणः (for -कारणात्). D8 भवेत्यन्योन्यकारिताः.

57 a) K4. 5 D4 विश्रंसयंति; D6 विस्रंभ°; D8 विध्वंस°; Ca विभ्रंश°; Cap विस्रंसयन्ति (as in text). K3 D4 मित्रं; M1. 3 मंत्रश् (for मन्त्रं). K1 वा (for च). — b) K4 D6 G1 (before corr.) दुष्करं; V1 दुः-कृतं; D8 चेष्टितं (for दुष्कृतम्). — c) D7 S हेलयं-तश्च (T2 G1 °ति न; G2 °ति च) कुर्वंति. — d) K2. 4 शीलनं; G1 नाशनं (for शासनम्). D8 सावज्ञानसनातनं. —Ś1 K1. 2. 4 read 57^{ef} after 59^{ab}. — e) S अलंकाराणि (for °करण-). K1 V1 B Da Dn D1-3. 5. 6 अलंकारे च भोज्ये (D1 °क्ते) च. — f) Ś1 स्नानाव-; D6 स्नाने च (for स्नानानु-). V1 B Da Dn D1-3. 5. 6 -लेपने (for -लेपनम्).

58 a) Ś1 K1 व्रीडमाना; K2. 4. 5 D4 क्रीड(K5 °ड्य)माना; K3 B2. 3 Dn1 D2. 3. 5. 6 हेलनानि; Bo. 1. 4. 5 Dn2 क्रि(Dn2 ह्री)यमाणे; Da1 D1 ह्रियमाणा (D1 °णे); Da2 ह्रिहेलमा; D7 S हेलयाना; D8 अव्रीडिता; Ca हेलमाना (text, as in V1 only). — b) K5 कस्य (for तस्य). Ś1 K1 D1 M1. 3 Ca °वृण्वते; K5 -युंजते; V1 Bo-4. 5 (m as in text) Da Dn D2. 3. 5. 6 -श्रुण्वतः; D4 -कुर्वते; D8 -गृह्णते; G1 M2. 4 -भुंजते (for -शृण्वते). — c) B3 Dn निंदंते; Da नंदंति; D1 T G निंदंत (T1 G2-4 °तः) (for निन्दन्ति). — d) B3 Da Dn2 D7 S संत्यजंते; D8 संसृज्यति.

59 D8 om. 59^{ab}. — a) K1 Dn2 D1 निर्वृ(D1 °वृ)त्त्या; B1 M2 न भृत्या (M2 °त्याः) (for न वृत्त्या). Ca cites वृत्त्या (as in text). — b) B1 राजदेहं (for °देयं). — After 59^{ab}, Ś1 K1. 2. 4 read 57^{ef}. — c) D1. 8 क्रीडितं. D8 नेच्छंति (for चे°). — d) D1 सु- (for स-). T2 G2 [ए]व (for [इ]व). K4 पक्षिणे; D8 पत्रिणा; G1 पक्षिणः. K3 सूत्रेणेव च पक्षिणा. — e) T2 -प्रियो हि; Ca -प्रणेयो (as in text). — f) K3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 लोकांश् (for लोके). M2 चैवं. K5 Bo. 3-5 Da1 D2-7 T2 G1. 2 (*sup. lin.* as in text) M2 च (for [उ]त).

60 V1 reads 60^{ab} on marg. D7 T G M2 transp. 60^{ab} and 60^{cd}. — a) V1 om. the first [ए]व. — b) K5 D7. 8 T1 G3. 4 M2 च (for [उ]त). — d) K1 V1 D1. 7 T1 G3. 4 M2 हर्षले; K5 हर्पुके; T2 हर्षिते; G1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2046
B. 12. 56. 61
K. 12. 55. 61

एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत ।
नृपतौ मार्दवोपेते हर्पुले च युधिष्ठिर ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

भीष्म उवाच ।
नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ।
प्रशाम्यते च राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ॥ १
भगवानुशना चाह श्लोकमत्र विशां पते ।
तमिहैकमना राजन्गदतस्त्वं निबोध मे ॥ २
द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ३
तदेतन्नरशार्दूल हृदि त्वं कर्तुमर्हसि ।
संधेयानपि संधत्स्व विरोध्यांश्च विरोधय ॥ ४
सप्ताङ्गे यश्च ते राज्ये वैपरीत्यं समाचरेत् ।
गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ॥ ५
मरुत्तेन हि राज्ञायं गीतः श्लोकः पुरातनः ।

विह्वले; G_2 हर्षे च (for हर्पुले). G_2 [ए]व (for च).

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś$_1$ $K_{1-3.5}$ V_1 B Da Dn D_{1-6} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name* : D_7 T_1 $G_{3.4}$ M (except M_4) मार्दवनिंदा; T_2 °निंदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 57; $B_{1.4}$ 55; Da_1 Dn D_7 S 56 (as in text); $D_{2.8}$ 54. — *Śloka no.* : Dn_1 61.

57

1 [a]) M_4 राज्ञां. — [b]) K_1 नराधिप (for युधिष्ठिर). — [c]) K (except K_1) V_1 B Da Dn D_{1-6} प्रशस्यते न (B_1 Dn_1 D_1 हि); D_7 S न प्रशस्य(D_7 °ह्य)स्तु; D_8 प्रणस्यते न (for प्रशाम्यते च). Ś$_1$ (orig.; *sec. m.* as in text) हि (for च). Da_1 हि राजा (by transp.); D_8 सहिता. — [d]) $K_{4.5}$ Dn_2 नारी च; D_4 नाडीव; G_1 नापि च (for नारीव). K_5 T_2 [उ]द्यत- (for [उ]द्यम-). K_5 B_1 D_4 -वर्जिता; G_1 -वर्जितं (for -वर्जितः). D_7 नारयोद्यवमानिताः; D_8 [अ]रीवोद्यमद्यवर्जितः (sic).

2 [a]) Ś$_1$ K_1 $D_{1.7}$ T_1 $G_{3.4}$ M_2 उशनाश्च. K_4 D_8 प्राह (for चाह). Dn_2 भगवानाह उशना. — [b]) T_2 G_1 महीपते (for विशां पते). — [c]) $K_{2.3.5}$ V_1 $Bo._{1.4.5}$ Dn_1 $D_{2-6.8}$ T_2 G (except G_4) तदिह; B_3 Dn_2 यदिह; Da न हि ह (for तमिह). D_8 -मनं (for -मना). Da भूत्वा (for राजन्). — [d]) B_1 सयत्नस्; Dn_2 गदितस्; D_7 S (except G_2 M_2) वदतस् (for गद°). V_1 B_2 Dn_2 सं॰; $Bo._{1.3-5}$ Dn_1 $D_{2.3.5.7.8}$ T_1 $G_{3.4}$ M_2 तं; D_6 तन्; T_2 G_1 तु; G_2 तान् (for त्वं).

3 = 2. 50. 21 : 5. 33. 49 : 12. 23. 15. — [a]) V_1 B Da Dn [इ]मौ (for [ए]तौ). — [b]) B_1 D_7 T G $M_{1.3.4}$ सर्पौ (B_1 °र्पों; G_3 °र्पा) बिलशयाविव; M_2 बिलमग्नाविवोरगौ. — [c]) V_1 चानिरोद्धारं; B_1 D_7 S चाप्य(B_1 °वि-; D_7 °प्र)योद्धारं (for चाविरो°). — [d]) Da ब्राह्मणो. B_1 वा (for च).

4 [a]) K_4 D_6 तदेतं; D_4 त्वमेतं; G_1 तदेव (for तदेतन्). Da_2 न तदेवं तत्र शार्दूल. — [b]) D_4 हृद्गतं (for हृदि त्वं). Ś$_1$ transp. त्वं and कर्तुं. — [c]) K_4 संधिमान्; B_1 सान्वयान् (for संधेयान्). K (except K_1) B_2 Da Dn $D_{2.4.7.8}$ G (except G_1) अभि-; V_1 अधि-; D_6 अथ (for अपि). — [d]) D_4 विरुद्धांश्च. — After 4, $K_{2.4}$ ins.:

124* स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ।

5 [a]) D_7 यस्य (for यश्च). Ca cites सप्ताङ्गे यः (as in text). K_2 M (except M_2) राज्ये वै; K_3 D_4 राज्ये ते (by transp.). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ सप्तांग(B_3 m षडंग)स्य च राज्यस्य. — [b]) K_4 D_6 वैपरीतं; V_1 B Da Dn $D_{3.5.7.8}$ S विपरीतं (Da °त; $D_{3.5}$ °त्यं); D_2 lacuna (for वैपरीत्यं). K_4 V_1 $Bo._{3-5}$ Dn $D_{3.5.6}$ य आचरेत्; B_2 Da समाचरः (B_2 °रन्); D_2 **चरेत्. — [d]) K_1 D_1 -हर्तव्य (for -हन्तव्य).

राज्याधिकारे राजेन्द्र बृहस्पतिमतः पुरा ॥ ६
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ७
बाहोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेणेह धीमता ।
असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्त्यक्तः पौरहितैषिणा ॥ ८
असमञ्जाः सरय्वां प्राक्पौराणां बालकान्नृप ।
न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भर्त्स्य स विवासितः ॥ ९
ऋषिणोद्दालकेनापि श्वेतकेतुर्महातपाः ।
मिथ्या विप्रानुपचरन्संत्यक्तो दयितः सुतः ॥ १०
लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ।
सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवम् ॥ ११
न हिंस्यात्परवित्तानि देयं काले च दापयेत् ।
विक्रान्तः सत्यवाक्क्षान्तो नृपो न चलते पथः ॥ १२
गुप्तमन्त्रो जितक्रोधो शास्त्रार्थगतनिश्चयः ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च सततं रतः ॥ १३
त्रय्या संवृतरन्ध्रश्च राजा भवितुमर्हति ।
वृजिनस्य नरेन्द्राणां नान्यत्संवरणात्परम् ॥ १४
चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता । C. 12. 2061 B. 12. 57. 15 K. 12. 56. 15

D_{8} च (for सः).

6 [a]) D_{1} ससत्तेन; D_{6} मरुत्त्वेन. Dn_{2} राज्ञां. V_{1} B Da Dn D_{8} वै; D_{7} S (except M_{2}) [आ]सीन् (for [अ]यं). — [b]) Da सनातनः (for पुरा°). — [c]) K (except K_{1}) V_{1} Bo.$_{2-5}$ Da Dn_{2} $D_{2.3.5.6}$ T_{2} राजाधिकारे; B_{1} राज्ञा कौरव. — [d]) K_{4} V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ -मते (B_{1} °तेः); D_{1} -कृतः (for -मतः).

7 = Ādi, App. I, No. 21, lines 109–110 : 5. 178. 24 : 12. 140. 48 ; Rām. 2. 21. 13. — [c]) D_{1} तत्पथे; D_{7} T G उत्पथं (for उत्पथ-). — [d]) V_{1} B Da Dn M_{2} दंडो भवति शाश्वतः (M_{2} शासनं).

8 [a]) D_{7} बाह्वोः; T_{2} स्वाहा- (for बाहोः). Ś$_{1}$ K_{4} $D_{1.8}$ राज्ञा (D_{8} °ज्ञे) हि; $D_{2.3.5.6}$ $G_{2.3}$ राजेंद्र (for राज्ञा च). — [b]) $K_{2.3.5}$ V_{1} Bo.$_{2-5}$ Da Dn $D_{1.4.7.8}$ T G M_{2} च (for [इ]ह). B_{1} सगरेण महात्मना. — [c]) Ś$_{1}$ K_{1} (by corr.) Bo $D_{4.7}$ S असमंजः (for °मञ्जाः; cf. 3. 106. 10, 14). — [d]) K_{3} D_{4} पुर-; D_{1} पर- (for पौर-). B_{1} Da_{1} -हितै(Da_{1} °ते)षणः; D_{7} -हितैषिणः.

9 [a]) Ś$_{1}$ Bo $D_{1.7}$ S असमंजः (for °मञ्जाः). V_{1} शरय्वां; Da सरय्यां; D_{2} °ज्वां (for °य्वां). V_{1} B Da Dn D_{8} स; $D_{2.3.5.6}$ T_{2} च; D_{7} T_{1} G $M_{2.4}$ वै (for प्राक्). — [c]) M_{2} अमज्जयद् (for न्यम°). — D_{8} om. 9[d]–36[a].

10 D_{8} om. 10 (cf. v. l. 9). — [a]) V_{1} गाड[? ल]वेन; Dn_{2} [औ]द्दालकेन. — [b]) $K_{2.4}$ T_{2} महायशाः; $D_{2.3.5}$ °त्मना (for °तपाः). — [c]) Ś$_{1}$ अपचरन्; K_{5} परि°; Bo–$_{4}$ Da D_{1} अनु° (for उप°). — [d]) B_{1} सत्यक्तो (for संत्यक्तो). K_{2} पुरा; K_{4} किल (for सुतः).

11 D_{8} om. 11 (cf. v. l. 9). — [a]) Cf. Raghu. 4. 12; 6. 21. Da_{2} -यंत्रनम् (for -रञ्जनम्). — [b]) D_{7} T G M_{2} राज्ञो (for राज्ञां). — [c]) T_{2} G_{1} लक्षणं (for रक्षणं). — [d]) K_{2-4} D_{4} व्यवहारेषु (for °रस्य). Ś$_{1}$ चार्चनं; K_{1} (before corr.) V_{1} B (except B_{3}) Dn_{1} $D_{1.3.5}$ चा(K_{1} by corr. व)र्जनं; Da चार्जुनं (for चार्जवम्).

12 D_{8} om. 12 (cf. v. l. 9). — [a]) Dn_{2} परिवित्तानि. — [b]) D_{1} काल्ये (for काले). — [c]) Ś$_{1}$ K_{1} B_{5} D_{7} S (except G_{2} $M_{1.4}$) सत्यवान् (for °वाक्). Ś$_{1}$ K_{1} D_{1} दांतो; D_{7} क्रांतो (for क्षान्तो). — [d]) $K_{3.5}$ D_{4} च्यवते; Dn_{2} (before corr.) लचते (metathesis for चलते). K_{1} वृषन् (for पथः).

13 D_{8} om. 13 (cf. v. l. 9). — [a]) V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ आत्म(B_{3} °र्थ)वांश्च; D_{7} गुप्तमित्रो (for गुप्तमन्त्रो). Ca cites आत्मवान्. — [b]) K_{2} V_{1} B_{2} $D_{2.3.5.6}$ T_{2} G (except G_{4}) -कृत-; K_{5} -प्राप्त-; B_{1} -मत- (for -गत-). K_{1} -निश्चलः (for -निश्चयः). Dn D_{1} शास्त्रानु(D_{1} °र्था)गतनिश्चयः. — [d]) Da_{1} D_{1} नरः (for रतः).

14 D_{8} om. 14 (cf. v. l. 9). — [a]) Ś$_{1}$ $K_{2.3}$ V_{1} B (except B_{2}) Da Dn G_{1} त्रय्यां; K_{1} त्रिया; K_{5} $D_{2.3.5-7}$ तथा; D_{1} तेषां; T_{2} त्रय्याः; G_{4} कुर्यात् (for त्रय्या). Ś$_{1}$ K_{1} संवृत्त- (for संवृत-). K_{2} -वृत्तश्च; K_{4} V_{1} B Da Dn $D_{2.3.5-7}$, T_{1} G_{3} -मंत्रश्च ($D_{2.3.5.6}$ °स्तु); D_{1} -पत्रश्च; $M_{1.3.4}$ -रंध्रस्तु. — [b]) Da अर्हसि. — K_{1} om. 14[cd]. — [c]) K (K_{1} om.) V_{1} B D (except D_{4}; D_{8} om.) M_{2} वृजिनं च (for °नस्य). K_{5} नरेंद्रस्य (for नरेन्द्राणां).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2061
B. 12. 57. 15
R. 12. 56. 15

धर्मसंकररक्षा हि राज्ञां धर्मः सनातनः ॥ १५
न विश्वसेच्च नृपतिर्न चात्यर्थं न विश्वसेत् ।
षाड्गुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्यावलोकयेत् ॥ १६
द्विट्छिद्रदर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते ।
त्रिवर्गविदितार्थश्च युक्तचारोपधिश्च यः ॥ १७
कोशस्योपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः ।
वेत्ता च दशवर्गस्य स्थानवृद्धिक्षयात्मनः ॥ १८
अभृतानां भवेद्भर्ता भृतानां चान्ववेक्षकः ।
नृपतिः सुमुखश्च स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ॥ १९
उपासिता च वृद्धानां जिततन्द्रीरलोलुपः ।
सतां वृत्ते स्थितमतिः सन्तो ह्याचारदर्शिनः ॥ २०
न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात्कदाचन ।
असद्भ्यस्तु समादद्यात्सद्भ्यः संप्रतिपादयेत् ॥ २१
स्वयं प्रहर्तादाता च वश्यात्मा वश्यसाधनः ।

— V1 om. 14^{d}–15^{a}. — ^{d}) Ś1 D7 M2 संवत्सरात्; K5 B Da Dn D1–3. 5 चारक्षणात्; M1. 3 संवरणं (for °रणात्). D6 नान्यथारक्षणात्परं.

15 D8 om. 15 (cf. v. l. 9). V1 om. 15^{a} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K5 चातुर्वर्ण्यसु-; Bo Da1 °वर्ण्यश्च; T2 G1. 2 °वर्णस्य. T2 G1 धर्मश्. D4 तु (for च). — ^{b}) V1 रक्षितव्यं; T2 G1 रक्षितव्यो (for °तव्या). K1 महात्मना; D2. 3. 5. 6 महीभृता (for °क्षिता). — ^{c}) B3 m Da वर्ण- (for धर्म-). B2 -सत्कर-; D4 -सत्कार- (for -संकर-). K2 -रक्षाभि-; V1 B2. 3 Da Dn2 D4 -रक्षाश्च; Bo. 1. 4. 5 Dn1 D2. 5 -रक्षा च; D3 -रक्षां च; D6 -रक्ष्या च; G3 -रक्षाणि (for -रक्षा हि). — ^{d}) D6 रक्षो (for राज्ञां).

16 D8 om. 16 (cf. v. l. 9). — ^{a}) B1 D2. 3. 5. 6 नाविश्वसेच्च (D6 °थ) (for न विश्वसेच्च). G1 M4 नृपतिं. — ^{b}) Ś1 K1. 4 D1 G4 [अ]त्यर्थं न (G4 च); G3 चाप्यर्थं (for चात्यर्थं). N (except K5 V1 B2 D4. 7; D8 om.) च; G4 [अ]पि (for न). — ^{c}) Dn2 D7 -दोषाश् (for -दोषांश्). K3 D4 तु (for च).

17 D8 om. 17 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K1 (marg. *sec. m.*) द्विपेंद्रदर्शी; K5 छिद्रदर्शी च; B1 विनिद्रदर्शी; B2 द्विट्चित्र°; D4 द्विग्रद्रदर्शी; D7 विचित्रदर्शी; T1 G2–4 अछिद्र°; T2 G1 अछिद्रशीलो (for द्विट्छिद्रदर्शी). — ^{b}) D7 एवं. — ^{c}) K5 त्रिवर्गं; B2 Dn D2 त्रिवर्गे (Dn2 °र्गो) (for त्रिवर्ग-). V1 त्रिवर्गे विदितश्चार्थ-. — ^{d}) K2. 3 B2 D7 -चारोपध(D7 °थ)श्; T1 G3. 4 -चारपथश् (for -चारोपधिश्). Ś1 K1. 5 Bo. 1. 3 D1. 4 युक्ता(K1 °क्त्या)चारोपधश्च (K1 °पधर्म-; K5 °धिपश्च) यः; V1 -युक्ताचारविधिश्च यः; Da मुक्ताचारोपनिश्चयः; T2 G1. 2 M युक्ताचारपथश्च यः.

18 D8 om. 18 (cf. v. l. 9). — ^{a}) V1 B Da D2. 3. 5. 6 कोषस्य. K1 (by corr.). 3 -रत-; K2. 4 D4 -रतो (for -रतिर्). — ^{b}) K3 D4 दाने; B1 यमे (for यम-). — ^{c}) K4 दशधर्मस्य; K5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6 गुणदोषस्य; D4 देशवर्गस्य; D7 दशसर्गस्य (for °वर्गस्य). Cv as in text. — ^{d}) Da D4 स्थाने (for स्थान-). B1 -वृद्ध-; G1 -वृद्धिं (for -वृद्धि-). Ś1 K1 D1–3. 5. 6 T2 -क्षयात्मकः; B1 -कृषात्मनः (for -क्षयात्मनः). Cv as in text.

19 D8 om. 19 (cf. v. l. 9). With 19^{ab}, cf. 12. 59. 54^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1 D1 अभृत्यानां; B3 अभ्यतानां; D7 T G1 (*sup. lin.*). 3. 4 अभूतानां (for अभृ°). D7 M4 कर्ता; T1 G3. 4 धर्ता (for भर्ता). — ^{b}) Ś1 K1 भृत्यानां; V1 B3–5 Da Dn D3. 5 मृतानां; B1 D7 T G3. 4 भूतानां (for भृतानां). B1 Dn अ(B1 वा)न्ववेक्षकः; G2. 3 चैव रक्षकः (for चान्ववे°). — ^{c}) D1 सुमुखात्; D7 T2 G1 सुगतिश् (for °मुखश्). Ca cites सुमुखः (as in text). Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 स्याच्च (by transp.); D1 तत्स्यात्; D7 T2 G1 स्याद्धि; T1 G2–4 नित्यं; M हि स्यात्. — ^{d}) Da1 G4 -भाषितः; D4 -भाषणः (for -भाषिता).

20 D8 om. 20 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K3 उपासितामां च वृद्धानां (hypermetric). — ^{b}) B5 Da2 Dn D7 T2 G2. 4 M °तंद्रिर्; Ca °तन्द्रीर् (as in text). K5 न लोलुपः; Ca अलो° (as in text). — ^{c}) Ś1 K1 हित- (for स्थित-). — ^{d}) Ś1 K1 स्वार्तो हि; K3 D4 सत्यवाक्; K5 संताम्; Bo. 2–5 Da D3. 5 संतोपि; Dn1 D2 संतोष्य; D7 स्थितां हि; T1 G2. 3 सतां हि; G4 सताम् (for सन्तो हि). K3 D4 पार- (for [आ]चार-). Ś1 K1. 3. 5 Da Dn1 D4 T1 G2–4 -दर्शनः; Bo. 3–5 D2. 3. 5. 6 -लक्षणाः; B2 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). V1 B1 Dn2 D1 संतोषाचार(Dn2 °ष्यश्चारु)दर्शनः (Dn2 °नाः).

21 D8 om. 21 (cf. v. l. 9). G3 om. (hapl.) 21^{a}–22^{b}. — ^{a}) B1 वाददीत; D2 चाददात; G1 चादत्त च (for चाददीत). — ^{b}) Bo कदा च नः; D7 S (G3 om.) कथंचन (for कदा°). — ^{c}) B1 असतश्; D7

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च ॥ २२
शूरान्भक्तानसंहार्यान्कुले जातानरोगिणः ।
शिष्टाञ्शिष्टाभिसंबन्धान्मानिनो नावमानिनः ॥ २३
विद्याविदो लोकविदः परलोकान्ववेक्षकान् ।
धर्मेषु निरतान्साधूनचलानचलानिव ॥ २४
सहायान्सततं कुर्याद्राजा भूतिपुरस्कृतः ।
तैस्तुल्यश्च भवेद्भोगैश्छत्रमात्राज्ञयाधिकः ॥ २५
प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्तिश्चास्य भवेत्सदा ।
एवं कृत्वा नरेन्द्रो हि न खेदमिह विन्दति ॥ २६
सर्वातिशङ्की नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् ।
स क्षिप्रमनृजुर्लुब्धः स्वजनेनैव बाध्यते ॥ २७
शुचिस्तु पृथिवीपालो लोकचित्तग्रहे रतः ।
न पतत्यरिभिर्ग्रस्तः पतितश्चावतिष्ठते ॥ २८
अक्रोधनोऽथाव्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः ।
राजा भवति भूतानां विश्वास्यो हिमवानिव ॥ २९
प्राज्ञो न्यायगुणोपेतः पररन्ध्रेषु तत्परः । C. 12. 2076 B. 12. 57. 30 K. 12. 56 30

असत्यात् (for °व्यस). K3 V1 B Da Dn D1 M2 च; D4 सु- (for तु). B5 सदादद्यात्; D7 S (G3 om.) समादाय (for °दद्यात्). — d) V1 Bo. 1. 3–5 D1 च; B2 Da Dn तु (for सं-).

22 D8 om. 22 (cf. v. l. 9); G3 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — a) D2. 3. 5. 6 स्याद् (for च). Ś1 K1 B2 D1 T1 G2. 4 स्वयं हर्ता च दाता च. — b) D7 वैश्या सा (for वश्यात्मा). K1 वश्यदर्शनः; Dn2 रम्यसाधनः; M1. 8 वश्यसाध(M3 °व)नं (for °साधनः). — c) Dn2 transp. दाता and भोक्ता. — d) T2 G1 श्रद्धाचारस (for शुद्धा°).

23 D8 om. 23 (cf. v. l. 9). V1 om. 23^{a}–24^{b}. — ab) T2 G1 transp. असंहार्यान् and कुले जातान्. Ca cites असंहा° (as in text). Ca. v as in text. — c) Da इष्टाभि-; G2 शिष्टान- (for शिष्टाभि-). K1 -संबंधां; D2. 3. 5. 6 -संवृद्धान् (for -संबन्धान्). — d) K2. 4 Bo. 2–5 Da Dn D1–3. 5. 6 G2 [s]नवमानिनः (D1 °नाः); D7 T2 G1 मानमानिनः; T1 G3. 4 M जन° (for नाव°). B1 मानितानां च मानितान्; Cv मानिनोऽनवमानिनः.

24 D8 om. 24 (cf. v. l. 9). V1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — a) Da विद्याविदां. K1 D1 G1 वेदविदः (for लोक°). — b) K1 °लोकान्वि-; B1 °लोकार्थ-; M4 °लोकान्स- (for °लोकान्व-). K2 -वीक्षणान्; K4 -वेक्षणान् (for -वेक्षकान्). Da2 D7 परलोकानवे(D7 °पे)-क्षकान्. — V1 reads 24^{cd} on marg. — c) B4 Dn M (except M2) धर्मे च (for धर्मेषु). K1 नितरां (for निरतान्). — d) D4 सबलानपि (for [अ]चलानिव). K5 Da अबलानबलानिव; V1 सचलानचलानपि; B6 अबलानबलवानिव (hypermetric).

25 D8 om. 25 (cf. v. l. 9). — a) T2 सभायां; Ca साहाय्यान्. Ś1 K1 D1 अचलान् (for सततं). M1. 3. 4 विद्याद् (for कुर्याद्). — b) K5 T1 G2. 4 भूरि-; G3 भूमि- (for भूति-). K2. 4 -पुरःसरः; B3 Da Dn -परिष्कृसः; B5 -पुरष्कृतः; D7 -पुरस्करान्; T1 G2. 4 M -पुरस्कृत; T2 G1. 3 -परिष्कृ(G3 °स्कृ)तान् (for -पुरस्कृतः). — c) K2. 3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 च तुल्यो (by transp.); K4 तु तुल्यो; K5 D4 T2 तुल्यस्तु; D1 G3 तुल्यैश्च; D7 तुल्यं च. Dn2 भोगी. — d) Bo चित्र-; D4 शुक्र- (for छत्र-). Ca as in text.

26 D8 om. 26 (cf. v. l. 9). — a) Da प्रत्यक्षां च परोक्षं च. Ca as in text. — b) Dn M2 भवेत्समा; D2. 3. 5. 6 °त्तदा; D7 T G सदा भवेत् (by transp.). — c) K2 V1 B D7 S कुर्वन् (G1 कुर्यान्) (for कृत्वा). K2 Dn [अ]पि; B1 वा (for हि). — d) B1 अनु- (for इह).

27 D8 om. 27 (cf. v. l. 9). — a) V1 B D (except D4. 6; D8 om.) M4 Cap सर्वाभिशंकी; Ca सर्वाति° (as in text). — b) D4 सर्वहरा; Ca °हरो (as in text). — K4 om. 27^{cd}. — c) K1 अनृजुं; D1 अवृजुर् (for अनृजुर्). — d) K2. 3. 5 V1 B Da Dn1 D2–6 बध्यते; Dn2 वध्यते (for बा°).

28 D8 om. 28 (cf. v. l. 9). — a) T1 G (except G1) विशुद्धः (for शुचिस्तु). — b) B1. 2 लोकवृत्त-; Dn1 लोकवित्त-; D7 S (except M2) लोकस्यानु- (for लोकचित्त-). — c) T2 G1 व्याप्तः (for ग्रस्तः). — d) B5 Dn2 D3. 5 परितश्च; T2 पततश्च; G1 स्वपतिश्च (for पतितश्च). K3. 5 B1 D4 D7 S चाधि(K3. 5 B1 D4 °व-; M2. 4 °पि)तिष्ठति.

29 D8 om. 29 (cf. v. l. 9). — a) K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 M2 ह्य(K3 वा)व्यसनी; T2 G1 प्रद्व्यश्च (for ऽथाव्यसनी). — d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 विश्वाद्यो; Da °सो; T1 G3. 4 M2 विश्वस्यो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2076
B. 12. 57. 30
K. 12. 56. 30

सुदर्शः सर्ववर्णानां नयापनयवित्तथा ॥ ३०
क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः ।
अरोगप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकत्थनः ॥ ३१
आरब्धान्येव कार्याणि न पर्यवसितानि च ।
यस्य राज्ञः प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तमः ॥ ३२
पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवाः ।
निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥ ३३
अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिनः ।
नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः ॥ ३४
स्वकर्मनिरता यस्य जना विषयवासिनः ।
असंघातरता दान्ताः पाल्यमाना यथाविधि ॥ ३५
वश्या नेया विनीताश्च न च संघर्षशीलिनः ।
विषये दानरुचयो नरा यस्य स पार्थिवः ॥ ३६
न यस्य कूटकपटं न माया न च मत्सरः ।
विषये भूमिपालस्य तस्य धर्मः सनातनः ॥ ३७
यः सत्करोति ज्ञानानि नेयः पौरहिते रतः ।
सतां धर्मानुगस्त्यागी स राजा राज्यमर्हति ॥ ३८
यस्य चारश्च मन्त्रश्च नित्यं चैव कृताकृते ।

Ś1 K1 भगवानिव (for हिम°).

30 D8 om. 30 (cf. v. l. 9). — a) K2. 3 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 त्याग- (for न्याय-). — b) G1 परराष्ट्रेषु (for °रन्ध्रेषु). D7 सत्वरः; T G लालसः (for तत्परः). — c) B4 G1 सर्वभूतानां (for °वर्णानां). — d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) -वित्तदा; Da -हेतुना (for -वित्तथा).

31 D8 om. 31 (cf. v. l. 9). — b) G1 सुप्रसन्नो (for °सादो). K2 महाबलः (for °मनाः). — c) K2. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 5. 6 अरोष-; B1 अरोगः (for अरोग-). Da मुक्तः (for युक्तः). — d) G1 क्रियाकार्यविकत्थनः.

32 D8 om. 32 (cf. v. l. 9). — a) K1 [इ]व (for [ए]व). Bo. 5 Da D2. 6 कर्माणि (for कार्याणि). — b) K4. 5 V1 B Da Dn1 D1–3. 5. 6 सु-; Dn2 स्व- (for न). D7 S [अ]पि (for च). — c) B3 प्रदृश्यंति (for °श्यन्ते). — d) D1 T2 M (except M4) राजसत्तम.

33 D8 om. 33 (cf. v. l. 9). Ś1 K1 D1 M2 om. (hapl.) 33–34. V1 reads 33 on marg. K5 Dn1 transp. 33 and 34. — a) Dn2 गेह. — b) Bo. 3–5 D2. 3. 5 वासिनः (for मानवाः). — c) K4. 5 B2 Da D2–6 वि(D3 नि)चरंति स्म (for °रिष्यन्ति). — d) K5 T2 G2 M (M2 om.) राजसत्तम.

34 Ś1 K1 D1. 8 M2 om. 34 (cf. v. l. 33; for D8, cf. v. l. 9). K5 Dn1 transp. 33 and 34. — a) K5 -विभवाण्यस्य; B1 -विषया यस्य (for -विभवा यस्य). — b) Bo Da1 D4. 6 पौर-; D7 T2 G1 M1. 4 पुर-; T1 G2–4 नरा; M3 पुरा (for पौरा). T2 -विवासिनः (for -निवासिनः). — c) B1 T2 G1 -वेत्ता च; T1 G2–4 -वेत्ता यः (for -वेत्तारः). — d) T2 G2 M1. 4 राजसत्तम.

35 D8 om. 35 (cf. v. l. 9). D1 reads 35 twice. — a) D7 T G स्वधर्म- (for स्वकर्म-). — b) Dn2 (by corr. as in text) -सत्तमः (for -वासिनः). — c) D7 G1 असंपाद- (G1 °त-) (for असंघात-). K3. 5 D4 -परा (for -रता). T2 G1 नित्यं (for दान्ताः).

36 D8 om. 36a (cf. v. l. 9). — a) D7 T2 G1 यत्ता (for नेया). K2. 3 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 विधेयाश्च (for विनीताश्च). B1 वश्या नियोजिताश्चैव; D4 वश्या नैवाविनीताश्च. — b) V1 B1 संहर्ष- (for संघर्ष-). D8 G1. 3 -शालिनः (for -शीलिनः). — c) Da विषया. — d) M2 च पार्थिव (for स पार्थिवः).

37 a) G2–4 चास्य (for यस्य). K (except K1) V1 B1. 3 Da Dn2 D4. 5. 8 कूटं; D7 G1 कूटः (for कूट-). Da -कपटा; D7 G1 -प्रकटं (G1 °टः); G2–4 -प्रशमं (for -कपटं). D6 न यस्य कुहकं कूटं; Cv न यस्य कूटं कपटं. — b) K4 T1 G2–4 न च माया न (K4 G3 वि-) मत्सरः.

38 a) D2 यः संस्करोति; D7 यस्मात्करोति. K5 ज्ञातीनि; V1 भूतानि; B4 दानानि (for ज्ञा°). — b) K2. 4 B1. 5 m यश्च; K3 न यः; K5 D7 T2 G1 ज्ञेयः; T1 G2–4 B3 लेशः; Dn D3. 5. 6 ज्ञेये; D2 ज्ञेयं; श्रेयान् (for नेयः). K2. 3. 5 B5 Dn1 D2–6 परहिते; B1. 2. 4 D1 पौरो° (for पौर°). — c) K1 सतो (for सतां). B (except B2) Dn D2. 3. 6. 7 S (except M2) वर्त्मानुगस् (for धर्मा°). — d) S (except M4) स्वर्गम् (for राज्यम्).

39 a) K3 यश्च (for यस्य). D1 मंत्राश्च. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 यस्य (Da1 °श्च) चाराश्च मंत्राश्च.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

न ज्ञायते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति ॥ ३९
श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना ।
आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ॥ ४०
राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ ४१
तद्राजन्राजसिंहानां नान्यो धर्मः सनातनः ।
ऋते रक्षां सुविस्पष्टां रक्षा लोकस्य धारणम् ॥ ४२
प्राचेतसेन मनुना श्लोकौ चेमावुदाहृतौ ।
राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः शृणु ॥ ४३
षडेतान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ४४
अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

भीष्म उवाच ।
एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर ।
बृहस्पतिर्हि भगवान्नान्यं धर्मं प्रशंसति ॥ १
विशालाक्षश्च भगवान्काव्यश्चैव महातपाः । C. 12. 2093 B. 12. 58. 2 K. 12. 57. 2

— b) K_5 B Dn $D_{2.3.5-8}$ T_1 G_{2-4} कृताकृताः (D_8 T_1 G_{2-4} °तौ) (for °कृते). — c) K (except K_4) V_1 B Da Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ T_1 G_4 M (except M_4) ज्ञायंते ; G_2 ज्ञायेते (for °यते). D_7 S च (for हि).

40 a) $B_{0.3}$ $D_{2.3.6}$ चापि (for चायं). D_7 S श्लोकद्वयं पुरा गीतं. — b) $Ś_1$ K_1 भार्गवेन. — c) V_1 B (except B_1) D (except $D_{1.7}$) G_3 आख्याने (for °ते). D_7 S राजचरिते (for राम°). — d) $D_{1.4}$ नृपति ; D_7 तमर्थं ; T G_{2-4} $M_{1.3.4}$ राजानं ; G_1 तमसं ; M_2 रंजनं (for नृपतिं). Da_2 परि (for प्रति).

41 K_3 om. from 41^a up to राजन् (in 42^a). — a) Da_1 G_1 वंदे ; D_8 देवी (for विन्देत्). Ca as in text. — b) Da कृतो (for ततो). Da_2 तपोधनैः (for ततो धनम्). — D_8 om. 41^{cd}. — c) G_3 राजन्यन्यतु (sic). B_1 D_7 T G लोकेस्मिन् (for लोकस्य). $D_{2.3.5.6}$ असत्यस्मिन्महीपाले. Cv cites असत्यास्मिन्.

42 K_3 om. तद्राजन् (cf. v. l. 41). — a) K_2 Da_2 Dn_1 राज्ये ; $K_{4.5}$ B_1 राज्यं (for राजन्). K_2 V_1 B Da Dn $D_{2.3.6}$ राज्यकामानां (for राजसिंहानां). — c) D_8 सते (for ऋते). K_{2-4} Dn D_4 तु (for सु-). D_1 -विस्पृष्टां ; D_8 -विस्पष्टा. — d) V_1 B_{1-5} Da Dn $D_{2.3.5.6}$ धारिणी ; B_0 धारणी ; D_4 धारणां.

43 a) $Ś_1$ $K_{1.5}$ Dn_2 D_4 मुनिना (for मनुना). — b) $K_{1.5}$ $D_{1-3.5.6}$ एतावू ; Da_1 चेमाम् ; D_4 चेतावू (for चेमावू). — c) $D_{2.3.5.6}$ -धर्मेण (for -धर्मेषु). M_2 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — After 43, the sequence in K_1 D_1 is : 45^{ab}, 44^{cd}; 45^{cd}, 44^{ab}.

44 For sequence in K_1 D_1, cf. v. l. 43. — a) D_7 T_2 G_1 बुद्धिमान् ; T_1 G_{2-4} षडिमान् (for षडेतान्). D_1 पार्थिवो (for पुरुषो). — c) D_7 अप्रमत्तारम् (for °वक्तारम्).

45 For sequence in K_1 D_1, cf. v. l. 43. — d) V_1 धन- (for वन-).

Colophon. — *Sub-parvan :* — $Ś_1$ K V_1 B Da Dn D_{1-6} T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* D_7 T_1 G_{2-4} रक्षाल(G_2 °र)क्षणं ; G_1 राजलक्षणं ; M_2 अरक्षणनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 58 ; $B_{1.4}$ 56 ; B_2 Da_1 Dn S 57 (as in text); $D_{2.8}$ 55. — *Śloka no. :* Dn_1 45 ; D_8 18.

58

1 Before the ref., G_2 ins. :

125* श्रीवैशंपायनः ।

एतावदुक्त्वा भूयोऽपि भीष्मः कुरुपितामहः ।
उवाच वचनं धीमान्सर्वतः सारसंग्रहम् ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C.12.2093 B.12.58.2 K.12.57.2 सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः ॥ २
भरद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः ।
राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ॥ ३
रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृतां वर ।
राज्ञां राजीवताम्राक्ष साधनं चात्र वै शृणु ॥ ४
चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरः ।
युक्त्यादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ५
सतां संग्रहणं शौर्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितम् ।
अनार्जवैरार्जवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥ ६
साधूनामपरित्यागः कुलीनानां च धारणम् ।
निचयश्च निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ॥ ७
बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्ववेक्षणम् ।
कार्येष्वखेदः कोशस्य तथैव च विवर्धनम् ॥ ८
पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसंघातभेदनम् ।
केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम् ॥ ९
द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालचोदितः ।
अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्ववेक्षणम् ॥ १०
उपजापश्च भृत्यानामात्मनः परदर्शनात् ।

D_8 om. the ref. — ^{a}) $M_{1.3}$ राजधर्माणं. — ^{b}) Dn_2 D_4 युधिष्ठिरं. — ^{c}) D_8 च; G_1 तु (for हि). — ^{d}) V_1 Dn_1 न्याय्यं (for नान्यं).

2 ^{a}) Dn_2 भगवन्. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_1 महायशाः (for °तपाः). — After 2^{ab}, D_4 reads 3^{cd}. — ^{c}) D_8 सहस्रको (for °स्राक्षो). K_5 महेंद्राक्षस (for महेन्द्रश्च). — ^{d}) K_1 D_4 मुनिः (for मनुः).

3 ^{a}) B_2 $D_{1.4.6.8}$ S (except $G_{1.4}$ M_4) भारद्वाजश्च. — ^{b}) D_4 अथ (for तथा). G_1 गौरशिरो. Da_1 मनुः (for मुनिः). — D_4 reads 3^{cd} after 2^{ab}. — ^{d}) $K_{1.4}$ D_7 T G_{2-4} M_2 ब्राह्मणा (K_4 °ज्ञा); G_1 ब्रह्मणा (for °ण्या). $M_{1.3}$ सत्यवादिनः.

4 ^{a}) D_8 राज्ञाम् (for रक्षाम्). — ^{b}) B_2 धर्म्यां (for धर्मं). $D_{7.8}$ वरः. — ^{c}) K_4 राज्ञो; G_3 रक्षां; $M_{1.3}$ राज्ञा; M_2 राजन् (for राज्ञां). D_4 -धर्माक्ष; $M_{1.3}$ -ताम्राक्षः. — ^{d}) D_4 सीधनं. $K_{2.4}$ मे (for च). K_3 V_1 B D (except $D_{1.4}$) S मे (for वै).

5 ^{a}) K_4 चारस्य प्रणिधेश्चैव. — ^{b}) K_5 D_5 अमत्सरं; V_1 B (except B_2) Dn $D_{2.3.6}$ °त्सरात् (Dn_2 °रान्) (for °त्सरः). — ^{c}) Dn_1 T_1 च च; D_8 तदा; G_3 च वा (for न च). D_8 दाम (for [आ]दानम्). — ^{d}) D_8 योगेन च (for अयोगेन).

6 ^{a}) D_7 संग्रहणे. V_1 सद्भिर्; B_1 सौख्यं; D_7 दाक्ष्यं; T_2 G_1 दाक्ष्यं (for शौर्यं). — ^{b}) K_4 Bo दाक्षं; D_1 T_1 $G_{2.4}$ M_2 दाक्ष्यं; D_7 T_2 G_1 शौर्यं (for दाक्ष्यं). V_1 शौर्यं (for सत्यं). — ^{c}) K_1 चैव (for च). — ^{d}) D_7 -विवर्धनं; T_2 -विमर्दनं; M_4 -विनाशनं (for -स्य भेदनम्). T_1 G $M_{1.3}$ शत्रुपक्षाविवर्धनं. — After 6, V_1 B D (except $D_{4.7.8}$) read 9^c–10^b.

7 ^{a}) D_8 अपरित्यागं. — ^{b}) K_1 धारणां; K_5 धार्मक. D_8 कुलीनानावधारणं. — $K_{2.4}$ om. (hapl.) 7^c–8^b. — ^{c}) K_5 निश्चयाश्च (for निचयश्च). Ca cites निचयः (as in text). — ^{d}) T_1 G_{2-4} सुमहताम्; T_2 G_1 वृद्धिमताम् (for बुद्धि°). K_1 इह (for अपि).

8 $K_{2.4}$ om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.5}$ B_1 T G बालानां. B_2 Da_2 हर्षणा. — ^{b}) K_1 B_1 T_2 $G_{1.4}$ चान्व(B_1 °नु)वेक्षणं; Bo अनु° (for अन्व°). K_4 om. 8^c–9^b. — ^{c}) D_8 कार्येण (for कार्येषु). K_4 खेदः; D_7 [अ]खेदं. V_1 B Da D_3 कोषस्य (for कोशस्य). — ^{d}) D_8 चापि (for च वि-).

9 D_5 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) Dn_1 पर- (for पुर-). T_2 G_1 अविश्वासं (for °श्वासः). — ^{b}) $Ś_1$ -वेदिनां; $K_{1.3}$ $D_{1.4.7.8}$ T_2 G_1 -वेदनं (D_8 °जं) (for -भेदनम्). V_1 पौरसंहातभेदनं; Dn_2 D_6 °संघाव°. — V_1 B D (except $D_{4.7.8}$) read 9^c–10^b, after 6. — ^{c}) D_5 केतना चैव (for केतनानां च). D_8 केतनानामवेक्षा च. Ca cites केतनानां (as in text). — ^{d}) D_5 आवेक्ष्यं; D_6 लोकानां (for अवेक्षा).

10 For the sequence of 10^{ab} in V_1 B D (except $D_{4.7.8}$), cf. v. l. 9. — ^{a}) $D_{7.8}$ S (except T_2 M_3) विविधस्य (for द्विवि°). Da_1 चंडस्य (for दण्डस्य). — ^{b}) K_{2-4} $D_{1.3-5}$ G_1 कालनोदितः (for °चोदितः). — ^{c}) D_7 D_8 प्रयोगः फलनोचितं. — D_5 om. 10^{cd}. — ^{c}) D_1 -मध्यः स- (for -मध्यस्थ-). — ^{d}) Da_1 यथावाचान्ववेक्षणं; D_7 अयथाचान्व°.

11 ^{a}) D_5 तु (for च). K_3 $D_{4.7}$ T G M_4 कृत्यानाम् (for भृ°). — ^{b}) D_8 आत्मान (for आत्मनः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अविश्वासः स्वयं चैव परस्याश्वासनं तथा ॥ ११
नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ।
रिपूणामनवज्ञानं नित्यं चानार्यवर्जनम् ॥ १२
उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत ।
राजधर्मस्य यन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे ॥ १३
उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः ।
उत्थानेन महेन्द्रेण श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥ १४
उत्थानधीरः पुरुषो वाग्धीरानधितिष्ठति ।
उत्थानधीरं वाग्धीरा रमयन्त उपासते ॥ १५
उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः ।
धर्षणीयो रिपूणां स्याद्भुजंग इव निर्विषः ॥ १६
न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्पं हिनस्ति च ॥ १७
एकाश्वेनापि संभूतः शत्रुर्दुर्गसमाश्रितः ।
तं तं तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिनः ॥ १८
राज्ञो रहस्यं यद्वाक्यं जयार्थं लोकसंग्रहः । C. 12. 2110 B. 12. 58. 19 K. 12. 57. 19

K_{2-4} V_1 B D (except $D_{7.8}$) M_2 पुरदर्शनं ($K_{2.4}$ M_2 °नात्); K_5 T_2 G_1 परदर्शनं (for °दर्शनात्). — [c]) Bo. 2 अविश्वास्यः; $M_{1.3}$ °श्वस्तः (for °श्वासः). D_8 वयं (for स्वयं). — [d]) $D_{3.5.6}$ पुरस्य (for परस्य).

12 [a]) K_1 नीतिर्; D_1 नीत्या (for नीति-). K_2 -वर्णानु-; $M_{2.4}$ -वर्त्मानु- (for -धर्मानु-). Bo. 1 -शरणं; D_8 -चाराणां (for -सरणं). D_7 T G $M_{1.3}$ नीतिवर्त्मा- (D_7 °रात्मा)नुसारेण. — [c]) K_4 अन्वयज्ञानं; V_1 यदवज्ञानं; B_4 m अनवस्थानं (for °वज्ञानं). — [d]) D_4 चाकार्य-; D_8 चानार्ज-; T G चा(T_2 G_1 अ)न्याय- (for चानार्य-). T_1 -वर्जितं; M_2 -वर्त्मनः (for -वर्जनम्).

13 [a]) V_1 D_7 T G M_2 च (for हि). — [b]) D_8 अजायत (for अभाषत). — [c]) K_2 V_1 B Da Dn तन्; M_4 ये (for यन्). — [d]) D_1 श्लोकाच्; D_7 श्लोकं; D_8 श्लोका; M_4 श्लोकश्.

14 [a]) D_8 उत्थानमामृतं (for °नेनामृतं). — [b]) $Ś_1$ उत्थाने च; K_1 उत्कारे च (for उत्थानेन). $K_{2.4}$ [आ]हतासुराः; $M_{1.3}$ [अ]मृता हताः (for [अ]सुरा हताः). — [c]) G_2 सुरेंद्रेण; G_3 नरें° (for महेन्द्रेण). — [d]) $Ś_1$ K_1 D_1 G_1 (before corr.) श्रेष्ठं; K_4 D_2 श्रेष्ठ्यं; Da_1 श्लिष्टं (for श्रैष्ठ्यं). B_1 नराधिप; D_8 दिवीह वा; T_2 विहंति च. — After 14, Da_1 repeats 14[ab].

15 [a]) B Da Dn $D_{2.3.6}$ -वीरः; M_2 -हीनः (for -धीरः). V_1 उत्थानवीरपुरुषा. — [b]) K_3 V_1 B_{1-5} Da Dn $D_{2.3.6}$ G_1 वाग्वीरान्; Bo वाग्मीरान् (sic) (for वाग्धी°). K_1 अवतिष्ठति; M_1 अतिति°; M_4 अपि ति° (for अधिति°). D_8 वाग्मी राजा ह्यतिष्ठति. — [c]) K_3 -वीरो; V_1 B_{3-5} Da Dn D_6 -वीरान्; Bo. 2 -वीरा; B_1 -धीरा; D_2 -वीरं (for -धीरं). K_3 V_1 B_{2-5} Da Dn $D_{2.3.6}$ G_1 M_2 वाग्वीरा; Bo. 1 वाग्मीरा (for वाग्धीरा). — [d]) $Ś_1$ K_5 रमयंतम्; B_5 नमयंत (for रमयन्त).

16 [a]) $K_{1.2}$ -धीरो (for -हीनो). — [c]) K_1 दर्श-नीयो (for धर्षणीयो). V_1 B Da Dn D_7 S प्र(D_7 S सु)धर्षणीयः शत्रूणां. — [d]) M_2 भुजंगा इव निर्विषाः.

17 [a]) K_4 अवज्ञो हि (for अवज्ञेयो). — [c]) B_3 स्वल्पो (for अल्पो). M (except M_4) च (for हि). D_1 om. from दहति up to रहस्यं (in 19[a]). T_2 G_1 हिनस्ति (for दहति). — [d]) D_8 M_4 वा (for च).

18 D_1 om. 18 (cf. v. l. 17). — [a]) $K_{2.4.5}$ V_1 B D (except $D_{4.7}$; D_1 om.) Ca एकांगे(K_2 $D_{2.8}$ °ते)न (for एकाश्वेन). K_2 $D_{3.6}$ [अ]भि-. Ca cites [अ]पि (as in text). V_1 B Da Dn_2 D_7 T_1 G_2 M चोद्भूतः; Ca संभूतः (as in text). T_2 G_1 यः कालेनापि चोद्भूतः; $G_{3.4}$ एकाश्वेनाक्षिपेन्द्भूतः. — [b]) K_1 शत्रुं; $K_{4.5}$ $D_{2.7.8}$ T_1 G_2 शत्रु-; $G_{3.4}$ शत्रून् (for शत्रुर्). $K_{1.2}$ B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ S (except T_2 G_1 M_4) दु-($D_{2.8}$ T_1 G_2 -दु)र्गं; K_4 -दुर्गे; K_5 -वर्गं- (for दुर्ग-). K_1 Bo. 3–5 Dn $D_{2.3.6}$ उपाश्रितः (for -समा°). — [c]) $K_{3.4}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.6.8}$ G_2 M_2 सर्वं; K_5 स सं-; D_4 स स; G_1 दत्तं (for तं तं). G_1 दापयते (for ताप°). T_2 देशे. — [d]) G_1 राज- (for राज्ञः). D_7 समुत्थितः; T_2 G_1 समृद्धितः; Ca °द्धिनः (as in text).

19 D_1 om. up to रहस्यं (cf. v. l. 17). — [a]) $K_{1.2}$ Dn तद् (for यद्). K_5 D_4 M (except M_2) वाच्यं (for वाक्यं). — [b]) $K_{2.3}$ Dn D_4 यथार्थं; D_7 T G M_2 जयार्थे (for °र्थं). $Ś_1$ K_1 G_1 लोकसंग्रहे (G_1 °हं). — [c]) $Ś_1$ K_4 हृदयश्; K_1 D_1 हृदयं; M_4 हृदि यश् (for हृदि यच्). K_4 Da_1 चापि; K_5 D_5 यस्य (for चास्य). $Ś_1$ जिह्मः; Da_1 [अ]जिह्मं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 13. 2110
B. 12. 58. 19
K. 12. 57. 19

हृदि यच्चास्य जिह्मं स्यात्कारणार्थं च यद्भवेत् ॥ १९
यच्चास्य कार्यं वृजिनमार्जवेनैव धार्यते ।
दम्भनार्थाय लोकस्य धर्मिष्ठामाचरेत्क्रियाम् ॥ २०
राज्यं हि सुमहत्तन्त्रं दुर्धार्यमकृतात्मभिः ।
न शक्यं मृदुना वोढुमाघातस्थानमुत्तमम् ॥ २१
राज्यं सर्वामिषं नित्यमार्जवेनेह धार्यते ।
तस्मान्मिश्रेण सततं वर्तितव्यं युधिष्ठिर ॥ २२
यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य वै प्रजाः ।
सोऽप्यस्य विपुलो धर्म एवंवृत्ता हि भूमिपाः ॥ २३
एष ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्णितः ।
भूयस्ते यत्र संदेहस्तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यासश्च भगवान्देवस्थानोऽश्मना सह ।
वासुदेवः कृपश्चैव सात्यकिः संजयस्तथा ॥ २५
साधु साध्विति संहृष्टाः पुष्यमाणैरिवाननैः ।
अस्तुवंस्ते नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मभृतां वरम् ॥ २६
ततो दीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन् ॥ २७
श्व इदानीं स्वसंदेहं प्रक्ष्यामि त्वा पितामह ।
उपैति सविताप्यस्तं रसमापीय पार्थिवम् ॥ २८

— d) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कारणेन (for °णार्थं). K2–4 D7 T1 G4 M तद् (for यद्).

20 a) K1. 4 D1 यश् (for यच्). — b) D7 T1 G (except G2) मार्दवेन (for आर्ज°). K2. 4 [ए]व धार्यति; K3 D4 [अ]स्य धार्यतां (D4 °ते); K5 [अ]स्य धारयेत्; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 [इ]ह (Bo [ए]व) निर्जयेत्; T2 G1 [उ]पधार्यते (for [ए]व धा°). — D1 G1 om. (hapl.) 20c–22b. — c) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 दंभनार्थं च (Da Dn2 हि); D7 T G2–4 M रंजनार्थाय (for दम्भ°). — d) Ś1 नाचरेत्; K1 नाचरेः; M1. 3 अचले (for आचरेत्).

21 D1 G1 om. 21 (cf. v. l. 20). — a) G4 राज्ञां (for राज्यं). B1 च (for हि). K5 तत्त्वं; B1 भद्रं; B3 D2. 3. 6. 8 कर्तुं; Da D5 T1 G3 तत्र; D4 तंत्रे (for तन्त्रं). K1 राज्यस्य हि महत्तत्र. — b) K1 D5 दुर्वार्यमकृतात्मभिः; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 6. 8 धार्यते न कृता°; G4 तद्धार्यमकृता°; M2 दुष्पारमकृता°. — c) D7 अशक्यं (for न शक्यं). — d) K3 V1 B (except B1) Da2 Dn1 D3 आयास-; K4 D7 आयात-; K5 Da1 Dn2 D2. 5. 6. 8 आयासं (for आघात-). V1 एव च; D8 S (G1 om.) उल्ब(T1 G3. 4 °द्ब)णं (for उत्तमम्).

22 D1 G1 om. 22ab (cf. v. l. 20). — a) Dn2 सर्वमिषं. — b) B (except B1) Da D2. 3. 5 नार्जवेन (for आर्जवेन). Ś1 K1 हि; B1 D7 T1 G2–4 M1. 4 [ए]व (for [इ]ह). — c) T2 M2 मित्रेण; G1 चित्रेण; Ca मिश्रेण (as in text). — d) K1 नराधिप (for युधिष्ठिर).

23 a) G1 विवर्त्ति (for विपत्तिः). — b) Ś1 K2. 4 D2. 4. 6. 8 T2 G1 रक्ष्यमाणस्य (for रक्ष°). B1 द्विजाः (for प्रजाः). — c) M2 हि (for ऽपि). D7 S विमलो (for विपुलो).

24 a) K1 एते च (for एष ते). — b) K5 Dn D2. 3. 6 -वर्तितः (for -वर्णितः). — d) D5. 8 तं (for तद्). V1 B Da Dn D7 S तद्ब्रूहि कुरुसत्तम (D7 T G M2 °नंदन).

25 D8 om. the ref. — a) K3 D2–6 तु (for च). — b) K5 V1 B D (except D1. 4) S [ऽ]श्म एव च (for ऽश्मना सह). — c) K4 D2 वासुदेवा (D2 °वं). — d) D2. 3. 8 T2 सृंजयस्.

26 a) D4. 8 संहर्षात् (for संहृष्टाः). — b) Ś1 K1. 4 D1 पुष्यमानैर्; K5 तुष्यमानैर्; T G3. 4 घुष्यमाणैर्; Ca पुष्य° (as in text). D8 G4 इवाननैः (G4 °रैः); M2 °निलैः (for °ननैः). — c) K2. 3 V1 Bo. 1 D3. 4. 6 अस्तुवंस्तं; B2–5 Da D8 °वंस्तु; Dn °वंश्च; D2 °वंस्त (for °वंस्ते). — d) K4 D2 भीष्म.

27 a) M2 वाक्यम् (for भीष्मम्). — b) D1. 7 S -नंदनः (for -सत्तमः). — c) K1 अंबु- (for अश्रु-). — d) D2 पदौ (for पादौ). Ś1 K1 D1 करैः; K3 D4. 5. 8 तदा (for शनैः).

28 a) Da D7 स्व (D7 त्व) इदानीं; T1 G2. 3 गत्वे°; G1 त्वामि°; G4 श्रुत्वे° (for श्व इ°). K3 G3 श्व-; V1 च; B1 सु-; Da2 स-; T1 G4 श्वः (for स्व-). — b) K1. 3 B1 D1. 4. 7 S (except M2. 4) प्रवक्ष्यामि; K2. 4 Dn2 पृच्छामि त्वां; K5 B2. 4 Dn1 D6

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततो द्विजातीनभिवाद्य केशवः
कृपश्च ते चैव युधिष्ठिरादयः ।
प्रदक्षिणीकृत्य महानदीसुतं
ततो रथानारुरुहुर्मुदा युताः ॥ २९

दृषद्वतीं चाप्यवगाह्य सुव्रताः
कृतोदकार्याः कृतजप्यमङ्गलाः ।
उपास्य संध्यां विधिवत्परंतपा-
स्ततः पुरं ते विविशुर्गजाह्वयम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।
ततः काल्यं समुत्थाय कृतपौर्वाह्णिकक्रियाः ।
ययुस्ते नगराकारै रथैः पाण्डवयादवाः ॥ १
प्रपद्य च कुरुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य चानघम् ।
सुखां च रजनीं पृष्ट्वा गाङ्गेयं रथिनां वरम् ॥ २
व्यासादीनभिवाद्यर्षीन्सर्वैस्तैश्चाभिनन्दिताः ।
निषेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ ३
ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्भीष्मं प्रतिपूज्याभिवाद्य च ॥ ४
य एष राजा-राजेति शब्दश्चरति भारत । C. 12. 2126 B. 12. 59. 5 K. 12. 58. 5

प्रक्ष्यामि त्वां; V_1 $B_{o.3.5}$ Da $D_{2.3.5.8}$ वक्ष्यासि त्वां (for प्रक्ष्यामि त्वा). —^{c}) K (except K_1) V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ S ह्य(D_4 ह्या)स्तं; D_7 [अ]भ्यस्तं (for [अ]प्य°). —^{d}) B_2 आपीह; $M_{1.3}$ आदाय; M_4 आस्थाय (for आपीय).

29 B_1 om. 29. —^{b}) D_7 तपश्च; G_1 (*sup. lin.*) नृपाश्च (for कृपश्च). —^{d}) $K_{1.5}$ V_1 B (B_1 om.) D (except D_4) M मुदान्विताः (for मुदा युताः).

30 ^{a}) K_4 $B_{1.2}$ दृशद्वतीं; B_4 (m as in text) सरस्वतीं; $D_{4.8}$ वृषद्वतीं (for दृष°). G_2 अपि (for चापि). D_5 अवगुह्य (for °गाह्य). —^{b}) K_1 कृतोदकाक्ताः; K_4 V_1 B Da Dn $D_{1.5}$ T G M_2 °कार्था; $D_{2.3.6}$ °काह्वाः; D_7 °यार्थाः (for °कार्याः). B_1 -जाप्य- (for -जप्य-). T_1 G_{2-4} M_2 -मंगळाः (for -मङ्गलाः). —^{c}) T_1 $G_{2.4}$ सांध्यं (for संध्यां). G_1 परं तथा (for परंतपास्). —^{d}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ $D_{1.7}$ T_1 G_{1-3} परं (for पुरं).

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K V_1 B $D_{1-3.5-7}$ T_2 G_{1-3} M राजधर्म. — *Adhy. name:* $K_{2.4}$ पुरप्रवेशनं; T_1 G_{2-4} नीतिसंग्रहः; M_2 मार्दवनिन्दा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 59; $B_{1.4}$ 57; Da_1 Dn D_7 S 58 (as in text); $D_{2.8}$ 56. — *Śloka no.:* Dn_1 D_8 30.

59

1 K_2 $B_{1.4.5}$ Da_2 D_3 G_2 om. the ref. —^{a}) $K_{1.2.5}$ V_1 B D (except $D_{1.7}$) Ca कल्यं; K_3 कल्ये; K_4 काले; M_4 काल्ये (for काल्यं). —^{b}) G_1 कृता (for कृत-). $Ś_1$ K_2 -पौर्वाह्निक-; $K_{1.3-5}$ V_1 B D (except D_1) T_2 M_2 -पूर्वाह्नि(K_5 $D_{2.4.6}$ °ह्नि)क-; G_1 -पूर्वाह्णिकाः; G_2 -पौर्वाह्णिकी- (for -पौर्वाह्णिक-). —^{d}) T_2 यानैः (for रथैः).

2 ^{a}) $K_{3.5}$ $B_{4.5}$ Dn D_{2-6} T_1 G_{2-4} प्रतिपद्य; V_1 B_2 प्रपद्य तु; Da_2 D_1 °द्यं च (for °द्य च). —^{b}) K_5 B_1 Da_1 Dn_1 D_8 G_3 चानघ (B_1 G_3 °घाः); Da_2 वा नयं (for चानघम्). — Before 2^{cd}, Da_2 ins. वैशंपायन उवाच. —^{c}) T_1 G M_4 सुखं (for सुखां). Da_1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). —^{d}) Da वदतां (for रथिनां).

3 ^{a}) D_7 T_1 $G_{3.4}$ अभिवंद्य (for °वाद्य). —^{b}) V_1 ते च (for सर्वैस्). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 चैव; K_3 ते च (for तैश्च). B_1 अभि- (for चाभि-). $Ś_1$ K_1 D_8 -वंदिताः; Dn_2 D_6 -नंदितः; D_1 -नर्द्रिताः (for -नन्दिताः). T_2 G_1 तैः सर्वैरभिनंदिताः. —^{c}) $D_{3.5}$ ते ततो (for अभितो). —^{d}) G_1 परिचर्यं (for °वार्य).

4 ^{b}) $B_{2.5}$ D_{2-8} S धर्मपुत्रो (for °राजो). — D_8 om. 4^{cd}. —^{e}) $M_{1.3}$ अब्रवीज्जाह्नवीपुत्रं. —^{d}) $K_{3.5}$

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2126 B. 12. 59. 5 K. 12. 58. 5 कथमेष समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५
तुल्यपाणिशिरोग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः ।
तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठभुजोदरः ॥ ६
तुल्यशुक्रास्थिमज्जश्च तुल्यमांसासृगेव च ।
निःश्वासोच्छ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ॥ ७
समानजन्ममरणः समः सर्वगुणैर्नृणाम् ।
विशिष्टबुद्धीन्शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति ॥ ८
कथमेको महीं कृत्स्नां वीरशूरार्यसंकुलाम् ।
रक्षत्यपि च लोकोऽस्य प्रसादमभिवाञ्छति ॥ ९
एकस्य च प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति ।
व्याकुलेनाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ॥ १०
एतदिच्छाम्यहं सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
श्रोतुं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि वदतां वर ॥ ११
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशां पते ।
यदेकस्मिञ्जगत्सर्वं देववद्याति संनतिम् ॥ १२

भीष्म उवाच ।

नियतस्त्वं नरश्रेष्ठ शृणु सर्वमशेषतः ।
यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ॥ १३

V1 B D (except D1; D8 om.) S यथाविधि (for [अ]भिवाद्य च).

5 Before 5, Ś1 K B2-5 Dn D1-3. 5. 6 ins. युधिष्ठिर उवाच. —^{a}) Ś1 K2 D1 राज-; K3. 5 V1 B Da Dn D4. 7 T G2-4 M राजन् (for राजा-). D4 राज्ञेति (for -राजेति). —^{b}) D5 तरति (for चरति). K1. 4 D1 नित्यशः (for भारत). —^{d}) B1. 2 Dn1 परंतप (for पितामह).

6 ^{a}) K2 V1 B Da Dn D7. 8 S -भुज- (for -शिरो-). — K3 D2. 4 read 6^{d}–7^{a} (by transp.) after 7. —^{d}) K5 V1 B Da Dn D2. 6. 8 -मुखोदरः; D7 T2 G1 M -शिरोधरः (for -भुजोदरः). D3. 5 तुल्यमांसस्फिगेव च; T1 G2-4 तुल्यदृष्टिशिरोधरः.

7 D3. 5 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. —^{a}) D4 तुल्यः (for तुल्य-). D4 सुक्रास्थि-; D7 T G2-4 M -शुक्लास्थि-; D8 -गुल्फास्थि-; G1 -शुक्रश्च (for -शुक्रास्थि-). K V1 B (except B2) Dn D1. 4. 6-8 T G M2 -मज्जा च (for -मज्जश्च). —^{b}) K3 D4 तुल्यमांसास्थिरेव च; D2. 6 M2 °मांसस्फि(D6 °सृ-; M2 °त्व)गेव च; D3. 5 तुल्यपृष्ठमुखोदरः. —^{c}) Some MSS. निश्वासो°. D4 निःश्वासाच्छ्वासतुल्य*. — D2 om. 7^{d}. —^{d}) K3. 5 D4 -शरीरभाक्; D3. 5. 6 -शरीरकः (for -शरीरवान्). — After 7, K3 D2. 4 read 6^{d}–7^{a}.

8 ^{a}) G2 समानं (for समान-). —^{b}) Dn1 G2 समैः (for समः). K4 B (except B0) Da Dn1 D6-8 T1 G2-4 सर्वैर्; K5 सम- (for सर्व-). K3 -गुणो; D2 -गुणां; D4 -समो (for -गुणैर्). —^{c}) G1 च नरान् (for शूरांश्च).

9 ^{a}) K1 गुप्तां (for कृत्स्नां). —^{b}) K1. 2. 4 D1 -चेतनः (K4 °नां) (for -संकुलाम्). Ś1 वीरशूरादिसंवृतां; K3. 5 V1 B Da Dn D3. 5. 7. 8 T G शूरवीरार्य(B4 °र्या-; G3 °द्य)संकुलां. —^{c}) K (except K4) V1 B Da Dn1 D3. 5. 7 T G3. 4 M2. 4 लोक(B4 °के)स्य; D2. 4 लोकं च (for लोकोऽस्य). —^{d}) V1 Da अपि (for अभि-). D7 -वांछसि (for -वाञ्छति).

10 ^{a}) M2 एतस्य (for एकस्य). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तु; M2 lacuna (for च). Da2 प्रदानेन (for प्रसा°). —^{b}) Ś1 K1. 2 D1 सर्व- (for कृत्स्नो). —^{c}) K2. 3. 5 V1 B0. 2-5 Dn D6. 8 व्याकुले (D8 °लो) च (for °लेन). B1 Da व्याकुले व्याकुलः सर्वो (Da1 °र्वे). —^{d}) K1 हि निश्चयः; G1 विनिश्चितः (for °श्चयः).

11 ^{a}) K5 V1 B Da Dn D4. 8 T1 G2-4 श्रोतुं; D2. 3. 5. 6 कृत्स्नं (for सर्वं). —^{b}) D7 T1 G3. 4 त्वत्तो हि; T2 G1 त्वत्तोपि (for तत्त्वेन). —^{c}) V1 B Da Dn D8 कृत्स्नं; T1 G2-4 सर्वं (for श्रोतुं). D6 यथात्थ त्वं (for यथातत्त्वं). —^{d}) Ś1 तद्; B0. 4 त्वं (for प्र-).

12 V1 reads 12^{ab} on marg. —^{a}) D4 नेतं. D7 अत्यर्थं; T1 G2-4 M अत्यल्पं (for अल्पं हि). V1 व्यासादीनभिवाद्यर्षीन् (= 3^{a}). —^{c}) Da य (for यद्). Ś1 K1. 4 D1 कृत्स्नं (for सर्वं). —^{d}) K1 देवबुध्येति (for देववद्याति).

13 D8 om. the ref. —^{a}) B1 नियतस्तु; D6. 7 °तत्वं. K2. 3 D2-7 T2 G1 कुरुश्रेष्ठ; K5 V1 B Da Dn D8 G2 नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ). —^{b}) V1 B2 Da तत्त्वम् (for सर्वम्). —^{c}) D1 तथा. —^{d}) V1 B1 Da D1 एतत् (for आदौ). K1 भवेत्; M3 [ऽ]भवन्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नैव राज्यं न राजासीन्न दण्डो न च दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति च परस्परम् ॥ १४
पालयानास्तथान्योन्यं नरा धर्मेण भारत ।
खेदं परममाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत् ॥ १५
ते मोहवशमापन्ना मानवा मनुजर्षभ ।
प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥ १६
नष्टायां प्रतिपत्तौ तु मोहवश्या नरास्तदा ।
लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भारतसत्तम ॥ १७
अप्राप्तस्याभिमर्शं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ।
कामो नामापरस्तत्र समपद्यत वै प्रभो ॥ १८
तांस्तु कामवशं प्राप्तान्रागो नाम समस्पृशत् ।
रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्याकार्यं युधिष्ठिर ॥ १९
अगम्यागमनं चैव वाच्यावाच्यं तथैव च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन् ॥ २०
विप्लुते नरलोकेऽस्मिंस्ततो ब्रह्म ननाश ह ।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन्धर्मो नाशमथागमत् ॥ २१
नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवास्त्रासमथागमन् ।
ते त्रस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २२

C 12.2143
B. 12.59.22
K 12.58.22

14 With 14, cf. 6. 13. 36; Brahmāṇḍa 1. 19. 106; Vāyu 49. 103; Matsya 122. 44. — a) K2.3 Dn न वै; B1 न च (for नैव). M2 राजा च. — b) K3.5 D4 T1 G3.4 दंड्यो (for दण्डो). K2.4 दंडिकः (K4 °काः); D4 दंडकः; Ca दाण्डिकः (as in text). Dn2 M2 न च दंडो न दांडिकः. — c) K1 धर्मेण च; M2 कर्मणैव (for धर्मेणैव). — d) G3 रक्ष्यंते. K3.5 V1 B Da Dn D1–4.5 (orig.).6–8 T1 G2–4 M स्म (for च).

15 a) Dn पाल्यमानास् (for पालयानास्). Ś1 K1.2.4 D1 पालयंति य(D1 त)थान्योन्यं; K3.5 D2–6 G1 (by corr.) पालयंतस्तथान्योन्यं; G1 (before corr.) पाल्ययान्यास्ततो°. — c) D7 S (except M2) दैन्यं (for खेदं). K2 V1 B Da Dn D7.8 T2 G1 M2.4 परमुपा-; T1 G2–4 परस्परं (for परममा-). — d) Dn2 मोहम्.

16 b) K2.4 D1 मानुष्या (D1 °षा); V1 B Da Dn D7.8 मनुजा (for मानवा). K3.5 Dn1 D2–6 भरतर्षभ; D7 G1 मनुजेश्वर; T2 °जोत्तम (for °जर्षभ). — c) Ś1 K1 -विमोहाश्च; K2.4 D1 -विरोधाश्च (K2 °च्च); D7 -विमोक्षाच्च (for -विमोहाच्च). D2.3.5.6 प्रतिपत्तेर्वि(D2 °त्ते वि)मोहेन. — d) V1 D4 अनीनिशत्.

17 a) K3 B Da Dn D2–6.8 च (for तु). — b) Da1 मोहवशा. K1 T G M2 तदा नराः (by transp.); V1 B Da1 Dn2 नरास्तथा (V1 °तः); D4 नयस्ततः; D7 ततो नराः. — D4 om. (hapl.) 17c–18b. — c) M1 लोकस्य (for लोभस्य). — d) V1 मनुजा मनुजर्षभ.

18 D4 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) K5 M1.3 अप्राप्यस्य (for °प्तस्य). S1 K4.5 V1 B (except B1) Dn D8 [अ]भिमर्षं; K1 °लाषं; D7 °तर्षं; M [अ]तित(M2 °क)र्षं (for [अ]भिमर्शं). K1 ते; B2 च (for तु). D1 अप्राप्तमभिवर्षं तु. — b) K4 Da कुर्वंतो; B2 M1.3.4 कुर्वंते. K4 Bo.1.4.5 Da M2 मनुजांस्. T2 G1 तदा (for ततः). — c) K3 काम- (for कामो). D4 T1 G2–4 नामपरस्; G1 नामापरास् (for °परस्). — d) K5 V1 B Da Dn D2.8 प्रत्य(Dn2 °ति)पद्यत (for सम°).

19 a) M4 कांस्तु (for तांस्तु). T1 स तांस्तु कामसंप्राप्तान्; G2.3 तांस्तु कामाभिसं°. — b) K3.5 D4 [अ]भिसंश्रितः; V1 B Da Dn D2.3.5–8 S (except G1) [अ]भिसंस्पृशत् (Dn2 T1 °न्) (for समस्पृ°). — c) K3 रक्षाश्च; M1.3 रक्तास्ते. K3 D4 -जानंस्ते; Da -नंदंतं (Da2 °तः); T G1 -जानंतः (G1 °तं) (for -जानन्त). — d) B Dn D4.8 कार्याकार्यं (for °कार्यं).

20 a) Ś1 K4 D1 अगम्यगमनं; D3 आगम्या°. — b) B1 वाच्यावाच्यस्. Da युधिष्ठिर (for तथैव च). — c) Da तथैव भक्ष्याभक्ष्यं च. — d) V1 Da च नात्यजत्; D2.3.5.6 च नाभ्यगन् (D2 °त्); D3 न चात्यजन्; M1.3.4 न तेत्यजन् (for च नात्य°).

21 a) B1 विस्मृते; D4 विद्रुते; Ca विप्लुते (as in text). V1 Bo–2.4.5 Da Dn D8 वै (for ऽस्मिंस्). B3 विप्लुते नरके चैव. — b) V1 B Da Dn D8 ब्रह्म चैव (V1 °वं) (for ततो ब्रह्म). K4 ततो ब्रह्म णनास ह (sic). Ca cites ब्रह्म (as in text). — c) K5 नाशात्तु; B1 °द्धि. K4 M2 ब्राह्मणो. — d) K3 D2–6 उपागमत्; K5 ˋउपागतः; B1 अथागतः (for °गमत्).

22 V1 reads 22ab on marg. — a) D8 धर्मेण (for धर्मे च). — b) K1 वेदास्; M2 देवांस् (for देवास्). D7 T1 G3.4 M2 [अ]थाविशत् (for °गमन्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2144 B. 12. 59. 23 K. 12. 58. 23

प्रपद्य भगवन्तं ते देवा लोकपितामहम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखशोकभयार्दिताः ॥ २३
भगवन्नरलोकस्थं नष्टं ब्रह्म सनातनम् ।
लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत् ॥ २४
ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मोऽप्यनशदीश्वर ।
ततः स्म समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥ २५
अधो हि वर्षमस्माकं मर्त्यास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः ।
क्रियाव्युपरमात्तेषां ततोऽगच्छाम संशयम् ॥ २६
अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्ध्यायस्व पितामह ।
त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौ प्रभावो नो विनश्यति ॥ २७
तानुवाच सुरान्सर्वान्स्वयंभूर्भगवांस्ततः ।
श्रेयोऽहं चिन्तयिष्यामि व्येतु वो भीः सुरर्षभाः ॥२८
ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम् ।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवानुवर्णितः ॥ २९
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयंभुवा ।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गणः ॥ ३०

K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 M1. 3. 4 देवां(D6 वेदां-; D8 दोषा)स्त्रासः समाविशत्. — c) M4 ततस्ते (for ते त्रस्ता).

23 a) K5 V1 B Da Dn D8 प्रसाद्य (for प्रपद्य). D5 om. ते. T3 G1 तं (for ते). — b) Ś1 K1 V1 Da D2. 3. 5. 6 Ca देवलोके; K5 Bo. 3–5 Dn D6 T2 देवं लोक-; B2 देवा लोके; D4 G1 M2 देवलोक- (for देवा लोक-). — c) K4 D1 प्रांजलयाः. — d) K3. 5 V1 B Da Dn D4. 7. 8 S दुःखवेग(D8 T2 G1 °शोक)-समाह(B5 °हि)ताः; D2. 3. 5. 6 दुःखावेशसमाहिताः.

24 b) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D4. 6–8 S ग्रस्तं (for नष्टं). Dn2 लोक (sic) (for ब्रह्म). — c) G1 लोभान् (for लोभ-). — d) B1 ततो भयमुपाविशत्.

25 b) K2. 3 V1 B Da Dn D7. 8 S (except G1) व्यनशद् (for ऽप्य°). V1 D3. 5. 6 M1. 3 ईश्वरः; D1. 7 G1 ईश्वरं. — c) D1 स; D7 S तु (for स्म). D7 यातं. — d) K4 मर्त्यस्; D2. 3. 5. 6 मर्त्यास् (for मर्त्यैस्). B1 मर्त्यास्ते भुवनेश्वर; S मर्त्यैस्त्रि(G1 °न्यस्त्री)भुवनेश्वराः.

26 a) Ś1 वासम् (for वर्षम्). V1 अहो वर्षामहि वयं; Bo. 4. 5 G1 M1–3 अधो हि वर्षा(G1 °र्षं)म वयं; B1. 2 Da Dn अधो वर्षे(Dn °र्षा)महि (Da °ही) वयं; D7 T G2–4 M4 अधोभिवर्षास्तु (D7 M4 °म) वयं. — b) K2 V1 B3 Dn नरास्; K3. 5 D4 S भौमास्; B2 Da D8 भूतास् (for मर्त्यास्). Da Dn1 G3 तूर्ध्वं; D1 चोर्ध्वं- (for तूर्ध्वं-). D8 -प्रहर्षिणः (for -प्रवर्षिणः). Ś1 मर्त्याश्चोर्ध्वप्रदर्शिनः; K1 अद्यस्तूर्ध्वाप्रदर्शिनः; B1 भूतह्यर्धं प्रवर्षिणः; D2. 3. 5–7 भौमादूर्ध्वं(D7 °वूर्ध्वं)प्रवर्षिणां (D7 °णः); Cv भौमास्तूर्ध्वप्रहर्षिणः. — c) Ś1 K1. 5 D8 -व्युपरमं (K1 °मंस; K5 °मस्; D8 °मां); D7 ह्युपरमात्; Ca -व्युपरमात् (as in text). Da D4 T2 G1 M1. 3 क्रियाभ्यु(D4 G1 °ह्यु)परमात्ते(Da1 °मास्ते-; Da2 °मात्वे-; D4 °मस्ते)षां. — d) Ś1 K1 D1 एते; D4 अतो (for ततो). Bo संशयः.

27 a) Da तत्र; D8 अथ (for अत्र). Bo D4 G1 M1. 3. 4 निश्रेयसं; D1 संश्रे°; D7 निःश्रेयसे; Ca °यसं (as in text). D2. 3. 5. 6 M2 यत्तत् (for यन्नस्). — c) K4 D4. 7 G1 M -प्रसाद-; T1 G2–4 -प्रसादात् (for -प्रभाव-). K1. 2. 4 -समुत्थानः (for °त्थोऽसौ). — d) Ś1 K2 प्रभवो; K3. 5 V1 B Da Dn D1. 2. 6. 8 स्वभावो; G1 प्रभावे (for प्रभावो). Ś1 K2. 4 [ऽ]सौ; D1 मा (for नो). B1 नचश्यति; D7 S भवत्वयं (D7 G3. 4 °त्ययं; M1. 3. 4 °त्युत). K1 प्रभवोसौ विनश्यते.

28 Before 28, D2. 3. 5. 6 ins. भीष्म उवाच. — a) D7 स्मरन् (for सुरान्). — b) Bo. 3–5 G1 तदा; D1 T2 तथा (for ततः). — c) K1 Da श्रेयो हि. D4 प्रयतिष्यामि (for चिन्तयि°). — d) G1 (before corr.) M1. 3. 4 व्यैतु (for व्येतु). K1 नरर्षभाः; D7 S सुरोत्तमाः (for सुरर्षभाः).

29 a) K5 D2–6 -सहस्रस्य (for -सहस्राणां). Ca cites सहस्रशतं. Cv as in text. — b) G1 स बुद्धिजं; Cv cites स्व° (as in text). — c) D8 अत्र (for यत्र). Da तथैवात्र; D2. 4 °वार्थाः. — d) K2 V1 B Da Dn M चैवाभि- (for चैवानु-). D2. 3. 5. 6 G3 -वर्तिनः (D6 G2 °तः) (for -वर्णितः).

30 a) D8 विप्रांतो (for विख्यातो). — b) B3 T G गुण (for गण). D8 T1 G3 एव (for एष). D7 स्वयंभुवः. — c) Bo एवाह; B2 Da M इत्येष (for इत्येव). — d) D1 पृथगतः (for °गर्थः). K1–3. 5 V1 B Da Dn D2–7 T2 G1. 2. 4 M पृथग्गुणः (Da °णाः) (for पृथग्गणः).

31 a) K5 T2 [अ]स्ति (for [अ]पि). B1 D8 त्रिवर्गो(D8 °र्गौ)भ्यः; Da °गाख्यः (for °र्गोऽन्यः). Cv as in

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः ।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥ ३१

आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।
सहायाः कारणं चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥ ३२

त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥ ३३

अमात्यरक्षाप्रणिधी राजपुत्रस्य रक्षणम् ।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधिश्च पृथग्विधः ॥ ३४

साम चोपप्रदानं च भेदो दण्डश्च पाण्डव ।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कात्स्न्येन समुदाहृता ॥ ३५

मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च ।
विभ्रंशश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत्फलम् ॥ ३६

संधिश्च विविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः ।
भयसत्कारवित्ताख्यः कात्स्न्येन परिवर्णितः ॥ ३७

यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥ ३८　C. 12. 2159 B. 12. 59. 38 K. 12. 58. 38

---

text. — ^{b}) B_1 व्यक्तं; D_4 प्रोक्ता: (for प्रोक्तः). D_2 तथा (for तमः). — ^{c}) Ś$_1$ K_4 गुणो (for स्थानं). D_4 G_1 $M_{1.3}$ वृद्धि- (M_1 °द्धी) (for वृद्धिः). Da क्षयं. D_1 चैवं; M_2 चेति (for चैव). — ^{d}) K_5 D_4 त्रिवर्गाश्च् (for °र्गश्च्). Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 चेति; D_4 चेष; D_8 चापि (for चैव). D_8 दंडताः.

32 ^{a}) G_2 तु (for the first च). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $D_{1.7}$ T [अ]प्युपायः; V_1 ह्युपायाः; B_2 Da व्युपायाः; M_2 उपायाः (for [अ]प्यु°). Ca cites उपायाः. Dn_2 कृतम् (for कृत्यम्). — ^{c}) K_1 D_1 T_2 G_1 सहायः; $D_{2.3.5.6}$ साहायाः. Da_1 करणं (for कारणं). $K_{1.2.4}$ D_1 चेति (for चैव). D_7 M सहाय($M_{1.3}$ °यः)करणं चैव. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_{1-6} वर्गोयं; D_8 त्रिवर्गो; Ca षड्वर्गो (as in text). T_2 G_1 नियतः (G_1 °त) (for नीतिजः).

33 ^{a}) K_1 चान्वेक्षिकी; D_4 T_2 G_1 चान्वीक्ष(T_2 °क्ष्य)की; Ca °क्षिकी (as in text). — ^{b}) G_1 त्रि-वार्ता (for वार्ता च). Ca cites वार्ता (as in text). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 D_1 तु (for च). — ^{d}) K_4 Da प्रदर्शिताः (for निद°).

34 ^{a}) D_7 T_1 G_{2-4} M_{1-3} -लिप्सा-; G_1 M_4 -लिप्साः (M_4 °सा) (for -रक्षा-). Dn_2 D_7 G_3 -प्रणिधि- (for -प्रणिधी. — ^{b}) $Bo_{.2.3}$ Dn D_7 T_1 G M_4 लक्षणं; Da_1 दारुणं (for रक्षणम्). — ^{c}) $M_{1.3}$ चाराश्च विविधोपायाः. — ^{d}) V_1 B (except B_2) Dn_1 D_1 प्रणिधेयः; $G_{3.4}$ प्रणि(G_3 °णी)तश्च (for प्रणिधिश्च). Ca cites प्रणिधिः. B_1 सषष्ठकः (for पृथग्विधः).

35 ^{a}) $K_{2.4}$ $D_{1.7}$ S चैव; K_5 V_1 B (except B_1) Da Dn D_6 भेदः (V_1 B_4 D_6 °द-); D_8 चैहः (for चोप-). B_2 Da च दानं; D_7 -प्रदानः (for -प्रदानं). — ^{b}) K_5 V_1 B (except B_1) Da Dn $D_{6.8}$ M_2 ततो; G_3 लोभो (for भेदो). K_3 D_4 पांडवाः; V_1 $Bo_{-4.5}$ m Da Dn $D_{1.7.8}$ पार्थिव (Bo D_7 °वः); B_5 भारत (for पाण्डव). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 समुदाहृतं; Bo °पाहृता; D_7 T G_2 $M_{1.3}$ °दाहृताः (for °दाहृता).

36 ^{a}) Dn_2 कृत्स्नं. — ^{b}) D_7 S मंत्र- (for तथा). Ś$_1$ K (except K_5) $D_{4.8}$ वेदार्थं; T_2 $G_{1.4}$ M_2 भेदोर्थं; $M_{1.3.4}$ भेदोत्थ (for भेदार्थं). $D_{3.5}$ वा (for च). — ^{c}) K (except K_1) B Da Dn $D_{1.4.7.8}$ T G_{2-4} विभ्रम(B_1 °मा)श्च्; $D_{2.3.5.6}$ विभ्रमाच्; G_1 M विभवश्च् (for विभ्रंशश्च्). K_1 Dn_2 (before corr.) $D_{7.8}$ मंत्रश्च. — ^{d}) G_1 (before corr.) सिद्धि- (for सिद्ध्य-). Da तत्फलं.

37 ^{a}) D_8 माद्यश्च; G_1 M_4 सिद्धिश्च (for संधिश्च). Ś$_1$ Da $D_{2.4}$ Ca विविधाभिख्या (Da_1 D_4 °क्षो; D_2 °श्चा); $K_{2.3}$ B_1 Dn D_6 T_2 G_1 त्रिविधाभिख्यो (D_6 °भीक्ष्यो; G_1 °भिख्या); V_1 $B_{3.4}$ त्रि(V_1 वि)विधः ख्यातो (for विविधाभिख्यो). — ^{b}) $K_{1.4}$ मंत्रस् (for मध्यस्). T G_{2-4} तथा समः; M समस्तथा (for तथोत्तमः). Ca as in text. — ^{c}) V_1 $B_{2.4}$ Da_1 D_2 भयं; B_1 उप-; G_4 विधि- (for भय-). $D_{2.3.5.6}$ -संस्कार- (for -सत्कार-). K_5 V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn D_7 G_1 -वित्ताख्यं; B_1 $D_{3.5.6}$ T_1 $G_{3.4}$ -चिंताख्यः (B_1 °ख्यं) (for -वित्ताख्यः). — ^{d}) K_2 V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn परिवर्णितं; B_1 D_4 °वर्णिताः; $D_{2.3.5.6}$ G_1 °कीर्तितः (for °वर्णितः).

38 Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.7}$ T_1 om. (hapl.) 38^{a}–39^{b}. — ^{a}) V_1 यत्राकालाश्च. — D_3 om. (hapl.) 38^{c}–40^{d}. — ^{d}) B_2 Da तथात्म- (for तथार्थ-). T_2 -विजयस्तथा; G_1 -विजयावहा (for °श्च ह).

39 D_3 om. 39 (cf. v. l. 38). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.7}$ T_1 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{a}) B_1 G_2 असुर(G_2 °रा)-श्च्; G_1 आसुरैश्च्. — ^{b}) K_5 Da D_{2-6} S (T_1 om.),

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2160
B. 12. 59. 39
K. 12. 58. 39

आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः ।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधं चात्र वर्णितम् ॥ ३९
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः ।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्तु बहुविस्तरः ॥ ४०
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ।
विष्टिर्नाविश्चराश्चैव देशिकाः पथि चाष्टकम् ॥ ४१
अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य तु ।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः ॥ ४२
स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशुर्विविधः स्मृतः ।
अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥ ४३
कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह ।
आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानां चान्ववेक्षणम् ॥ ४४

कार्त्स्न्येन परिवर्णितः (D2 G1 °वर्तितः ; D3. 5. 6 °कीर्तितः). — c) M रक्षणं (for लक्षणं). Da1 पंचवर्गश्च ; D7 पंचवर्णस्य ; Ca °वर्गस्य (as in text). — d) Ś1 K1. 4 D1 G1 M1. 3. 4 विविधं ; D7 T1 G2–4 द्विविधं (for त्रिविधं). Ś1 K1. 2. 4 Da D1 चानु- (for चात्र). M2 द्विविधस्यात्र वर्णितं.

40 D8 om. 40 (cf. v. l. 38). — a) D2 om. (the second) प्रकाशश्च. — b) K1. 2. 4 D1 परिवर्णितः ; D7 °चोदितः ; M2 °कीर्तितः (for °शब्दितः). — c) V1 चात्र (for तत्र). — d) K2. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D6 गुह्यश्च ; B1 गुह्यार्थो (for गुह्यस्तु). Dn1 वसु- (for बहु-).

41 a) T2 रथ-. D4 T2 नाग-. D7 हयश्चापि (for हयाश्चैव). — D7 om. (hapl.) 41c–47d. — c) K4 D1. 3. 5. 6 G2 वृष्टिर् ; D2 दृष्टिर् ; G1 विषीन् ; G4 षष्टिर् (for विष्टिर्). Ś1 भांडं शराश्च ; K1 भावश्चरश्च ; K4 D1 भक्तं च (D1 °क्तश्च) राश्च ; B1 चावश्चराश्च ; Da नावश्चरश्च ; G1 नावचराश्च (for °श्चराश्च). Bo Dn चेह ; Da चैह (for चैव). V1 वृष्टिर्नाविश्चराहश्च ; D3 विष्टिस्त्वविश्चराश्चैव. — d) Ś1 K1. 4 D1 दैशिकाः (for देशिकाः). K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 इति (for पथि). K2. 5 V1 B1–4 Da Dn चाष्टमं ; K3 D4 काष्टकं ; D1 वाष्टकं ; D8 चाष्टका ; T G चाष्टमः (for चाष्टकम्).

42 D7 om. 42 (cf. v. l. 41). — a) G2 अहानि (for अङ्गानि). — b) Da प्रकारानि ; M प्रकाशस्य (for °शानि). K4 बलं ततः ; B (except B2) बलस्य च ; Da2 लयस्य तु (for बल°). G2 प्रकाशातिबलस्य तु. — c) B4 Da1 D1 -[अ]जंगमश्च ; G1 -[अ]जंगमं (for -[अ]जङ्गमाश्च). D1 चोक्तश्च ; D8 चैकास् (for चोक्ताश्च). — d) K5 पूर्ण- ; D8 तूर्ण- (for चूर्ण-). B1 S -योग- (for -योगा).

43 D7 om. 43 (cf. v. l. 41). — a) D1 स्पर्शैश्च. V1 B1 D3–5 G3 वाभ्यवहार्ये ; B4 दाभ्य° ; Da वाभ्य° ; D8 T2 G1 चाभ्यवहारे (for °वहार्ये). V1 Bo. 1. 4. 5 Da D2–6. 8 वा (for the second च). — b) Ś1 K1 D1 M4 [अ]प्युपांशु ; V1 D2. 3. 5. 6 T2 ह्युपांशुर् (for [अ]प्यु°). Bo. 3–5 त्रिविधः ; Da विविधां ; D4. 8 द्विविधः ; G1 विविधा. — After 43ab, S ins.:

126* क्रीडापूर्वे रणे द्यूते विस्रम्भेण समन्वितम् ।
उक्तं कैतव्यमित्येतदुपायो नवमो बुधैः ।
उपेक्षा सर्वकार्येषु कर्मणां करणेषु च ।
अनिष्टानां समुत्थाने त्रिवर्गो नश्यते यया ।
इन्द्रजालादिका माया वाग्जीवनकुशीलवैः । [5]
सुनिमित्तैर्दुर्निमित्तैरुत्पातैश्च समन्वितम् ।
डम्भो लिङ्गं समाश्रित्य शत्रुवर्गे प्रयुज्यते ।
शाठ्यं निश्चेष्टता प्रोक्ता चित्तदोषप्रदूषिका ।

[(L. 1) T1 G विस्रंभण- (for °म्भेण). G3 -समन्वितः. — (L. 2) T1 G3 कैतकम् (for °व्यम्). M गुणैः (for बुधैः). — (L. 3) Cv cites prior half as above. — (L. 4) G1. 2 यथा (for यया). — (L. 5) G1 रूपशील- (for वाग्जीवन-). — (L. 6) T1 स्व- (for सु-). Cv cites prior half as above. T2 G1. 2 M समन्विताः (for °न्वितम्). — (L. 7) T2 G1 M2 सांगो ; G2 संगो (for डम्भो). M1. 3 शत्रुवर्गैः (for °वर्गे). — (L. 8) T2 कार्यं ; M3 शाठ्यान् (for शाठ्यं). T2 चित्तदोषप्रदीपकौ ; G3 °प्रदूषिकाः ; G4 °प्रदोपका ; Cv °दूषिते (for the post. half).]

— c) K1 अरिं. K2. 5 V1 B3 Dn T G2–4 M1. 2 मित्र (for मित्रम्). Ś1 K1 D1–3. 5. 6 उदासीनम् ; K3 D4 °सीना (for °सीन). — d) Bo. 5 इत्येव (for इत्येते). Ś1 K1. 4 D1 [S]प्युप- ; T1 G2–4 त्वनु- ; G1 परि- (for ऽप्यनु-).

44 D7 om. 44 (cf. v. l. 41). — a) K3–5 V1 Bo–2 Da D2–6. 8 S कृत्स्नो (for कृत्स्ना). B1 मार्गा ; Da1 मार्गे ; Da2 मार्ग (for मार्ग-). K5 V1 Bo. 2. 3 — b) B1 Da Da1 D3–6 S -गुणश्च (for -गुणाश्च). D2–5 S भूमिगुणश्च ; D1. 3 °गणाश्च (for °गुणाश्च). D2. 3. 5. 6 यः (for ह). — c) K4 D1. 6. 8 M2 आत्मा- (for आत्म-). D8 आकार (for आश्वासः). — d) Ś1 K2. 4. 5 D1–6 T2 G2–4 M स्पर्शानां ; V1 Bo. 1. 3. 4 m.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम् ।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम् ॥ ४५
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम् ।
शस्त्राणां पायनज्ञानं तथैव भरतर्षभ ॥ ४६
बलव्यसनमुक्तं च तथैव बलहर्षणम् ।
पीडनास्कन्दकालश्च भयकालश्च पाण्डव ॥ ४७
तथा खातविधानं च योगसंचार एव च ।
चौराटव्यबलैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥ ४८
अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपकचारकैः ।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च ॥ ४९
दूषणेन च नागानामाशङ्काजननेन च ।
आरोधनेन भक्तस्य पथश्चोपार्जनेन च ॥ ५०

C. 12. 2171
B. 12. 59. 50
K. 12. 58. 53

Da Dn M2 सर्गाणां; B2 संगानां; B4 खड्गानां; D8 गर्गानां; G1 स्पर्शनं (for स्पशानां). K1 चानु-; M2 अन्व- (for चान्व-).

45 D7 om. 45 (cf. v. l. 41). G1 om. (hapl.) 45^{a}–47^{b}. D5 reads 45^{a}–46^{b} twice. — ^{a}) V1 चैव; M2 वापि (for चापि). Ś1 K2. 4 कल्पा (Ś1 °ल्पं) नानाविधाश्चापि; D8 कल्याणतां विधाश्चापि. — ^{b}) K1 पुंनाग- (for नृनाग-). D3. 5 -नर- (for -रथ-). V1 नृरथनागवाजिनां. — ^{c}) K3 D4 विविधाभिज्ञा; K4 °भेदा; V1 °भक्षा; Dn2 °भक्ष्या; D1. 6. 8 °भिक्षा (for °भिख्या). Cv as in text. — ^{d}) Bo Da विविधं (for विचित्रं).

46 D7 G1 om. 46 (cf. v. l. 41, 45). For the repetition of 46^{ab} in D5, cf. v. l. 45. — ^{a}) D8 उत्पत्याश्च (for उत्पाताश्च). D2. 3. 5 सुयुद्धं (for निपाताश्च). Ś1 K1. 2. 4 D1 उत्पातविनिपाताश्च. — ^{b}) Bo सयुद्धं; D2. 3. 5 तथैव (for सुयुद्धं). K1. 2. 4. 5 Dn D1. 4 सुपलायितं (K4 °नं); M अपलायनं (for सुप°). B5 विविधं युद्धकौशलं; D8 सुयुद्धसपलायिनं. — ^{c}) K4 Bo. 5 D2. 3. 5 T G2–4 शास्त्राणां; Da अस्त्राणां (for शस्त्राणां). K (except K1) B Da Dn D2. 3. 5. 6 T G (G1 om.) M4 पालनं; V1 यापनं; D1 पातनं; D8 पावनं (for पायन-).

47 D7 om. 47 (cf. v. l. 41); G1 om. 47^{ab} (cf. v. l. 45). Before 47, D5 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) T2 बलं (for बल-). K3. 5 V1 B1–3 Dn D1 T2 °युक्तं च; Bo. 5 °निर्मुक्तं; B4 °निर्युक्तं; D2. 3. 5. 6 °सूक्तं च (for °मुक्तं च). D8 बलवासं न मुक्तं च. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 D1. 6 पीडनास्पद(D6 °यत)कालश्च; V1 B Da D8 पीडा चा(B1 °डाश्चा)पदकालश्च (Bo °लस्य; B1 °लाश्च); Dn1 S पीडायास्पद(Dn1 °डा चास्कंद-; T2 °डायाः स्पष्ट-; G1 °डायास्पष्ट-; M2 °डा चास्पद)कालश्च. — ^{d}) K5 V1 B Dn पत्तिज्ञानं; Da पति(Da2 °त्ति)तानश्च (for भयकालश्च).

48 ^{a}) K3–5 V1 B (except B1) Da Dn D2 G2 M2 [आ]ख्यात-; D1. 3. 5. 6 [आ]ख्यान-; D7 T G1. 3. 4 M1. 3. 4 [आ]वात- (for खात-). B5 -विखातं; D7 T2 G1. 3 -विघातं (for -विधानं). Cv तथा यानतदात्वं च. — ^{b}) K3. 5 B2. 3 D4 योगः (for योग-). V1 (*sup. lin.* as in text) -संधान; B1 -संधार; B2 Da -संधानम्; G1 -संचर (for -संचार). — ^{c}) K1 चौराटव-; K3 D4 चौराटवि-; K4 चौराटविक- (hypermetric); T1 G2. 3 चोरा अपि; G1 चोरादपि; G4 M चोराटवी- (G4 °राट-) (for चौराटव्य-). K3 -बलश्च; G2 -बलाश्च (for -बलैश्च). K2 चौराटबलविकैश्चोग्रैः (hypermetric); K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 T2 चो(Da1 Dn1 D2. 6 चौ)रैराटविकै°; D1 चौराधविवल°; D7 घोरा अविह्वलै°; D8 चौरोराटविकाश्चाग्रैः. — ^{d}) G2 -राष्ट्राव- (for -राष्ट्रस्य). Da2 पीडने.

49 ^{a}) K2–4 Bo. 2–5 Da D4 रसदैश्च; B5 m विषदैश्च; D1 गवदैश्च; G1 भरदैश्च (for गरदैश्च). B1 अग्निदेवभवपथैः; D8 आग्निदो गरिदश्चैव. — ^{b}) K1 प्रतिकूलक-; T2 प्रतिरूपित- (for °रूपक-). K5 B Da Dn -कारकैः; G1 M -चारिकैः (G1 °तैः) (for -चारकैः). V1 विप्रतिकाररूपकैः. — ^{c}) Da D4 श्रोणि-; M1. 3. 4 श्रेणी- (for श्रेणि-). Da1 -मुख्याप- (for -मुख्योप-). B4 -जातेन; D6. 7 T1 G2–4 -तापेन; D8 -जायेत; G1 (by corr.) -पादेन (for -जापेन). D1 श्रोणिमुख्योप्रजायेन (sic). Cv as in text. — ^{d}) Ś1 व्यूवधश्च; Ś1 (*sup. lin.*) K1 वीवधश्च; K3 वीरुधं; Dn2 वीरुधोच्च; D4 °धाश्च; D7 T G M1. 3. 4 विविधच् (G1 °श्च); M2 विवधश्च (for वीरु°). D8 चैवनेन (for छेदनेन).

50 ^{a}) K1 lacuna; D2. 3. 5. 6 [अ]पि (for च). Bo. 4 तडागानाम् (for च नागानाम्). — ^{b}) K5 V1 Da Dn T2 G1. 2 M आतंक-; B2 D7 T1 G3. 4 आतंग-; D6 नाशंका- (for आशङ्का-). — ^{c}) K2. 4. 5 V1 B D (except D3. 5) T2 G2 M2 आराधनेन; G1 आयो° (for आरो°). Cv आराधनेन भक्तस्य. — ^{d}) K1 D2 पत्युश्च; D4 पत्यश्च (for पथश्च). K3–5 V1 B Da Dn D1. 6. 8 प्रत्ययोपार्जने(V1 °र्जिते)न च; D3. 5 पत्यु-

34

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2172
B. 12. 59. 51
K. 12. 58. 54

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धिसमञ्जसम् ।
दूतसामर्थ्ययोगश्च राष्ट्रस्य च विवर्धनम् ॥ ५१
अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक्चोक्तं प्रपञ्चनम् ।
अवमर्दः प्रतीघातस्तथैव च बलीयसाम् ॥ ५२
व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ।
शमो व्यायामयोगश्च योगो द्रव्यस्य संचयः ॥ ५३
अभृतानां च भरणं भृतानां चान्ववेक्षणम् ।
अर्थकाले प्रदानं च व्यसनेष्वप्रसङ्गिता ॥ ५४
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ये ।
कारणस्य च कर्तुश्च गुणदोषास्तथैव च ॥ ५५
दुष्टेङ्गितं च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम् ।
शङ्कितत्वं च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ॥ ५६
अलब्धलिप्सा लब्धस्य तथैव च विवर्धनम् ।
प्रदानं च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तथा ॥ ५७

श्चोपार्जवेन च; D7 S प्रत्यश्वो(D7 प्रत्यश्वो-; T1 G2–4 पत्यश्वो)पग्रहेण च.

51 a) D2. 3. 5. 6 सर्वांगस्य (for सप्ताङ्गस्य). T2 राष्ट्रस्य (for राज्यस्य). D7 सप्तस्यांगस्य राज्यस्य. — b) K1 ह्रस्व-; K2 ह्राद-; K3 D4 ह्रासो; K4 ह्रासं (for ह्रास-). V1 B Da Dn Cv -वृद्धी-; D4 वृद्धिः (for -वृद्धि-). D7 S -समीक्षणं; Cv समञ्जसम् (as in text). — c) Dn1 कृत-; D8 भूत- (for दूत-). K3. 4 V1 Bo. 2–4 Da Dn2 D1. 4. 8 -योगाश्च; K5 -संयोगो; B5 D2. 3. 5. 6 -संयोगात्; Dn1 -योगाच्च; G1 M4 -योगं च (for -योगश्च). B1 दूतस्य सन्नियोगाच्च. — d) B5 D2. 3. 5. 6 स्व(B5 D5 स)राष्ट्रस्य; D7 G1 राज्यस्य च; D8 दर्भस्य च (for राष्ट्रस्य च). B1 राष्ट्रस्य वधबंधनं.

52 b) Ś1 K1. 4 D1 चोप-; K3 D4 -भिन्न-; K5 V1 D8 M3. 4 प्रोक्तं; D2. 3. 5 वित्त-; D7 श्रोत्रं; M2 चैव (for चोक्तं). K1 (*sup. lin.*) -प्रवंचनं; Da प्रयोजनं; D8 प्रपंचकं (for प्रपञ्चनम्). — c) K1 अवमंदः; Dn2 M3. 4 °मर्दे- (for °मर्दः). K2 D1 प्रतीपातस् (for °घातस्). — d) V1 Bo. 2. 3 Da Dn D8 M2 तथा चैव (for तथैव च). D2. 3. 5 बलीयसा.

53 a) K4 Da व्यवहारा (Da1 °राः). V1 Bo. 5 च सूक्ष्मश्; Da D1 सुसूक्ष्माश्; D7 G2 स सूक्ष्मश्; D8 सुरक्षाश्. G1 व्यवहारस्य सूक्ष्मं च. — b) D6 संगि- (for तथा). Da1 T2 कटक-; D4 कंरक-; D7 कर्णक-; Ca कण्टक° (as in text). K5 -योधनं (for -शोधनम्). — c) K (except K4) V1 B2–5 Da Dn D1 M2 श्रमो; Bo. 1 D8 समो; D2. 3. 5. 6 श्रम- (for शमो). D7 ह्यायाम- (for व्यायाम-). — d) K2. 3 Bo. 1. 2 (marg. as in text). 3 Da Dn D4 G2 M2 त्यागो; D2. 3. 5–7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 योग- (for योगो). D7 -द्रव्यश्च. V1 B Dn D8 संग्रहः; Da संशयः; M4 संचयं.

54 a) D1 अनृतानां; D7 आहूतानां; T2 अहतानां (for अभृ°). D1 तरणं (for भरणं). — b) Bo D7 T2 भूतानां (for भृतानां). K4 °रक्षणं (for °वेक्षणम्). D8 भृतानां च त्वमेक्षणं. — c) K5 D2. 3. 5. 6 अर्थकाल-; D7 S अंत(D7 अन्य-; T2 G1 अंत्य)काले (for अर्थ°). V1 B Da Dn अर्थ(B1 °न्च)स्य काले दानं च. — d) K3 व्यसनेथ; V1 Bo. 2–5 Da Dn °ने च (for °नेषु). K3 D7. 8 T2 G1. 2 प्रसंगिता (D8 °तः); Da [अ]-प्रसंगता (Da1 °ताः); D2. 3. 5 [अ]प्रदर्शिता (for °सङ्गिता). B1 व्यसनेवार्थसंगिता.

55 a) K5 यथा (for तथा). D7 राजन् (for राज-). M1. 3 -गुणश्. D1 om. चैव. M2 चैवं. — b) M1. 3 -गुणस् (for -गुणाश्). V1 B Da Dn च ह; D7. 8 S तथा; G1 (before corr.) तदा (for च ये). — c) D3. 4. 7. 8 S (except G1. 4) करणस्य (for कार°). D2. 3 m. 6 त्रिवर्गस्य; D3. 5 तु केतुश्च; D8 त्वकर्तुश्च (for च क°). V1 B Da Dn कारणं च त्रिवर्गस्य (Da1 °श्च). — d) Da D4 गुणा (for गुण-). Bo -दोषैस् (for -दोषास्).

56 a) K3 D7 G1 दुष्टेंगितश् (K3 °तां); V1 Bo. 2–4 Da2 Dn2 दुष्टेप्सितं; B5 D2. 3. 5. 6 दुश्चेष्टितं; Da1 Dn1 दुष्टे स्फी(Dn1 स्फि)तं; D8 दृष्टेगीतं (for दुष्टेङ्गितं). — b) D2 वृद्धिं चैव; D3. 5 वृद्धिश्चैव; D7 T2 G1 विविक्ति(D7 °क्ति)श्च (for वृत्तिश्चैव). Dn [अ]नुवर्तिनां (for °जीविनाम्). — c) D2. 3. 5. 6 शंकि(D6 शक्ति)त्वं हि (for °तत्वं). — d) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2. 6. 8 प्रदानस्य; K3 D4. 7 प्रसादस्य (for प्रमा°). Da2 lacuna; D7. 8 वि- (for च). Ś1 वर्णनं; K5 वर्जने.

57 a) K1 D7 अलुब्ध-; T1 G3. 4 अलभ्य- (for अलब्ध-). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 -लाभो; D7 -लब्धा (for -लिप्सा). K1 लुब्धस्य. — c) Da2 om. प्रदानं च. M4 प्रसादं च. D8 त्रिवृद्धस्य; T2 प्रवृ° (for विवृ°). — d) K3 विवृधत् (for विधिवत्). K2 V1 B1. 2 Da Dn D1. 6 ततः; Bo. 3–5 D2. 3. 5 T2 M1. 3. 4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थमर्थार्थं कामहेतुना ।
चतुर्थो व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितः ॥ ५८
क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च ।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ॥ ५९
मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ।
कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयंभुवा ॥ ६०
वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।
आत्मनो निग्रहस्त्यागोऽथार्थदूषणमेव च ॥ ६१
यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषां च वर्णिताः ।
अवमर्दः प्रतीघातः केतनानां च भञ्जनम् ॥ ६२
चैत्यद्रुमाणामामर्दो रोधःकर्मान्तनाशनम् ।
अपस्करोऽथ गमनं तथोपास्या च वर्णिता ॥ ६३
पणवानकशङ्खानां भेरीणां च युधां वर ।
उपार्जनं च द्रव्याणां परमर्म च तानि षट् ॥ ६४
लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैव हि पूजनम् ।
विद्वद्भिरेकीभावश्च प्रातर्होमविधिज्ञता ॥ ६५ C. 12. 2186 B. 12. 59. 65 K. 12. 58. 66

तदा (for तथा).

58 ^{a}) K_1 संस्पर्शो ; K_2 संमतो ; D_7 संसंगो (for विसर्गो). $Bo._{1.4.5}$ [ऽ]स्य च (for ऽर्थस्य). Da_1 धर्मार्थिं ; D_7 धर्माणाम्. — ^{b}) K_3 D_8 lacuna ; D_2 **र्थं (for अर्थार्थं). K_3 कामहेतुता ; D_7 $M_{1.3.4}$ °है-तुकं ; D_8 °हैककं ; T G M_2 °हेतुकं (for °हेतुना). V_1 B Da Dn कामहे(V_1 $B_{4.5}$ Da_1 °हे)तुकमुच्यते. — ^{c}) $K_{2.3}$ V_1 B Da Dn D_1 चतुर्थं ; D_4 चातुर्थो (for चतुर्थो). $D_{1.4}$ व्यसनाघातः (D_1 °तो). — ^{d}) B_1 Da तच्चैव (for तथैव). G_1 [अ]र्थ- (for [अ]त्र). K_1 D_8 [अ]नुवर्णिताः ; V_1 B Da Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ °वर्णितं ; Dn_2 °वंदितं (for °वर्णितः).

59 ^{a}) D_7 G_1 ततोग्राणि (for तथो°). — D_8 om. 59^{cd}. G_4 om. (hapl.) 59^{c}–61^{b}. — ^{c}) Cv as in text. — ^{d}) D_4 om. (hapl.) from न्यत्र up to कामजा (in 60^{c}). K_{3-5} $D_{1.7}$ T_2 G_2 चैव हि ; G_3 वै जहि (for चैव ह). $Bo._5$ व्यसनानि तथैव च.

60 G_4 om. 60 ; D_4 om. up to कामजा in ^{c} (for both, cf. v. l. 59). D_5 om. 60^{a}–70^{c}. — ^{a}) Da_2 मृगयाख्यास् ; G_1 °याक्षस् (for °याक्षास्). — ^{b}) K_5 त्रयश्च (for स्त्रियश्च).

61 D_5 om. 61 (cf. v. l. 60). G_4 om. 61^{ab} (cf. v. l. 59). D_8 om. (hapl.) 61^{a}–71^{b}. — ^{a}) Da_1 वाक्पारुषं. — ^{b}) D_7 दांडं (for दण्ड-). — ^{c}) B_1 विग्रहस् (for निग्रहस्). V_1 $Bo._{2-5}$ Da Dn निग्रहोथा (Da निग्रहोर्था- ; Dn_1 विग्रहोथा)त्मनस्त्यागम् (B_2 Da °गो). — ^{d}) $K_{1.5}$ D_4 [ऽ]प्यर्थ- ; $K_{2.4}$ B_1 $D_{1-3.6.7}$ T G ह्यर्थ- ; K_3 चार्थ- ; V_1 $Bo._{2-5}$ Da Dn अर्थ- (for ऽथार्थ-). G_2 -दूषण.

62 $D_{5.8}$ om. 62 (cf. v. l. 60, 61). — ^{a}) K_1 विविधानीव ; M_4 °धाश्चैव (for °न्येव). — ^{b}) D_7 वर्जिताः (for वर्णिताः). — ^{c}) K_1 अवमंदः ; Bo अप-मर्दः ; B_1 अवमर्दं ; $M_{2.4}$ °मर्द-.

63 $D_{5.8}$ om. 63 (cf. v. l. 60, 61). — ^{a}) K_1 आमंदो ; D_7 T_2 G_1 $M_{2.4}$ उन्माथो ; G_2 आमोदो (for आमर्दो). K_5 V_1 B Da Dn चैत्यद्रुमाव(V_1 °वृक्षाव- ; B_1 °क्रमाव- ; B_4 °द्रुमाप)मर्दश्च. — ^{b}) B_4 वोधः- (for रोधः-). K_4 -धर्मांत- ; D_3 -कर्मानु- ; G_1 -कर्मांग- (for -कर्मान्त-). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{1.2.6}$ रोधःकर्मानुशासनं (B_1 °साधनं ; B_3 °शासनः ; B_4 °नाशनः). Cv as in text. — ^{c}) K_{2-4} Dn_1 D_1 अपस्कारो ; K_5 V_1 $Bo._{2-4}$ D_7 T $G_{1.3.4}$ उपस्कारो ; B_1 Da_2 G_2 M उपस्करो ; Da_1 उपकारो ; Dn_2 D_3 अवस्करो ; $D_{2.6}$ अवस्कारो ; D_4 अवैस्कंधा (for अप-स्करो). D_1 [ऽ]र्थ- (for ऽथ). V_1 $Bo._{2-5}$ Da Dn_1 वसनं ; B_1 दमनं ; D_7 S वमनं (for गमनं). — ^{d}) G_1 तथोपास्याथ ; M_3 ततोपास्या च. $D_{1.7}$ T G_1 $M_{1.3}$ वर्णिताः. K_{2-5} V_1 B Da Dn $D_{2.3.6}$ तथो(Da_2 °तो)-पायाश्च वर्णिताः ; M_2 तथोपास्यापवर्जिता.

64 $D_{5.8}$ om. 64 (cf. v. l. 60, 61). — ^{b}) K (except K_3) V_1 B Da Dn $D_{1.6.7}$ T G M_2 युधि-ष्ठिर (for युधां वर). — ^{c}) $Ś_1$ तु (for च). Da वित्तानां (for द्रव्याणां). — ^{d}) $Ś_1$ परमर्दं च ; $K_{2.4}$ V_1 B Da Dn D_1 परि(K_4 °र- ; V_1 B_2 Da °रा)-मर्दश्च ; D_7 परमर्माणि ; M_{1-3} °मर्माय (for °मर्म च). G_1 च (for षट्). K_1 परमेदं शतानि षट्.

65 $D_{5.8}$ om. 65 (cf. v. l. 60, 61). — ^{a}) $Ś_1$ G_1 om. च. — ^{b}) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{4.7}$ S [अ]भि- ; $D_{2.3.6}$ [अ]नु- (for हि). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{1-3.6.7}$ एकभावश्च ; G_2 एकीभावं ; M_2 °भावाश्च. — ^{d}) K_1 D_4 प्राश- ; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.6}$ दान- ; D_7 पार- ; T_1 G_{2-4} जप- ; T_2 G_1 M पाक- (for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2187
B. 12. 59. 66
K. 12. 58. 69

मङ्गलालम्भनं चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
आहारयोजनं चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥ ६६
एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ।
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ॥ ६७
प्रत्यक्षा च परोक्षा च सर्वाधिकरणेषु च ।
वृत्तिर्भरतशार्दूल नित्यं चैवान्ववेक्षणम् ॥ ६८
अदण्ड्यत्वं च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् ।
अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेषु परिरक्षणम् ॥ ६९

रक्षणं चैव पौराणां स्वराष्ट्रस्य विवर्धनम् ।
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन्द्वादशराजिका ॥ ७०
द्वासप्ततिमतिश्चैव प्रोक्ता या च स्वयंभुवा ।
देशजातिकुलानां च धर्माः समनुवर्णिताः ॥ ७१
धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः ।
उपायश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणाः ॥ ७२
मूलकर्मक्रिया चात्र माया योगश्च वर्णितः ।
दूषणं स्रोतसामत्र वर्णितं च स्थिराम्भसाम् ॥ ७३

प्रातर्-). Bo -होमो ; B4 -मोह- (for -होम-). D1 प्रादानमविधिज्ञाता (sic).

66 D5.8 om. 66 (cf. v. l. 60, 61). — a) Ś1 K1 B3.4 D1.4 M मंगलालभनं चैव ; T2 °रंभणं चैव. Ca cites मंगलालभनं ; Cap °लम्भनं (as in text). — b) K3 प्रतिक्रियाः. — Bo om. 66^{c}–71^{b}. — c) M1.3 -योजना (for -योजनं).

67 Bo D5.8 om. 67 (cf. v. l. 66, 60, 61). — a) K1 ययोत्थेयं ; K2 यथोत्थत्नं ; K4 °क्तेयं ; V1 B2–4 Da1 पथोत्थेयं ; B5 पथोत्थानं ; D2.3.6 यथान्यायं ; D7 यथास्तेयं ; T1 G2.4 तथास्थेयं ; T2 G1.3 यथास्थेयं (for यथोत्थेयं). — b) K4 सत्यत्वे ; D2.3.6 सत्यं (D2 °स्य) च ; D7 सत्यं त्वं (for सत्यत्वं). K4 D1 गिराः ; K5 G2 M4 गिरा. M2 अत्यंतमधुरा कथा. — c) D7 T G1.3.4 उत्तमानां (for उत्सवानां). — d) G2 क्रिया. K1.4 कैतव(K4 °न)जास् ; D1 केतत्वजास् (for केतन°).

68 Bo D5.8 om. 68 (cf. v. l. 66, 60, 61). — a) Da2 परोक्षं. B1.3–5 Dn प्रत्यक्षाश्च (Dn1 °श्चा-) परोक्षाश्च. — b) K3 V1 B (Bo om.) Da Dn D4.7 S [अ]थ ; K5 [इ]ह (for च). — c) K2 V1 B1.3–5 Dn G2 M2 वृत्तेर् ; K3 वृद्धिर् (for वृत्तिर्). K5 भवति (for भरत-). — d) K1 [अ]न्ववीक्षणं.

69 Bo D5.8 om. 69 (cf. v. l. 66, 60, 61). — a) K3.4 अदंडि(K4 °डु)त्वं ; D7 अदग्धता ; T G M1.8 अदंड्यता ; M2.4 °ड्यानां (°ड्यत्वं). — b) G4 युक्त- (for युक्त्या). M1.3 -निपातिनं (M3 °तं) (for -निपातनम्). — c) K B (Bo om.) Da Dn2 D2–4.6.7 T2 G1.2 M1.2 अनुजीवीस्व(B2.5 Da °विषु ; B4 °वीषु ; D2.3 °विष्व- ; D7 °वस्व)जातिभ्यो. — d) V1 B (Bo om.) Da Dn D2.3.6.7 S गुणेभ्यश्च समुद्भवः (Da °वं).

70 Bo D8 om. 70 (cf. v. l. 66, 61). D5 om. 70^{abc} (cf. v. l. 60). — b) K2.3 V1 B (Bo om.) Da Dn D3.7 राष्ट्रस्य च ; D2.6 राष्ट्रस्यै(D6 °स्ये)व (for स्वराष्ट्रस्य). — After 70^{ab}, K5 reads 71^{cd}. — d) K3 D4 T2 द्वादशराजका ; B1 M1.3 °राजिकाः ; D3.5 °वाजिका ; Ca °राजिका (as in text).

71 Bo D8 om. 71 (cf. v. l. 66 61). — a) K1 द्वासप्तति ; D7 S द्विस(G2 त्रिस्स)प्तति- (for द्वासप्तति-). V1 B (Bo om.) Da Dn D2–6 -विधा ; D7 -मतश् (for -मतिश्). — b) V1 B (Bo om.) Da Dn D2–6 शरीरस्य प्रतिक्रिया (= 66^{b}). — K5 reads 71^{cd} after 70^{ab}. — c) K3 दश- ; D3.5 ईश- (for देश-). — d) Dn2 -वर्तिताः (for -वर्णिताः). D7 S (except M2.4) धर्मः स(G1 स्व)मनुवर्णितः.

72 K5 reads 72^{ab} after 77^{ab}. — a) K1 धर्मश्च. — b) B1 चैव (for चात्र). V1 B1.2 Da [अ]भिवर्णितः (V1 °ताः) ; Dn1 D4.8 [अ]नुवर्णिताः (for °वर्णितः). — c) K3.5 V1 B1.4.5 Dn2 D4.6.7 T1 G3.4 M1.3.4 उपायाश्. V1 चात्म- ; D8 T2 G1 चात्र (for चार्थ-). K4 उपायार्थश्च लिप्सा च. — d) Ś1 K1.2.4 D1 नीतिनिश्चयाः ; K3 M1.3 भूरिदक्षिणः (K3 °णं) ; V1 Bo–2.4.5 D2.7 T G1 M4 °दक्षिणा ; B3 Dn D3–6 M2 °दक्षिण ; D8 हरिदामिता (for भूरिदक्षिणाः).

73 a) Da भूमे- ; D8 बहु- (for मूल-). Dn2 मूलकर्मक्रियां चात्र. — b) D8 वर्णिताः. V1 मायाश्चात्रानुवर्णिताः ; D4 M2 माया योगाश्च वर्णिताः. — c) K3.5 D1.4.6.8 श्रोतसाम् (for स्रोत°). K2 V1 B Da Dn D2.3.5.6 चैव (for अत्र). — d) V1 दूषणं ; G1 वर्णितश्. K2 B2.5 Da2 Dn D5 [अ]स्थिरां(K2 °तां)भसां ; K4 D1 स्थितां° ; B1 स्थिरांभसा ; D8 छिपांसितं ; M1

यैर्यैरुपायैर्लोकश्च न चलेदार्यवर्त्मनः ।
तत्सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽनुवर्णितम् ॥ ७४
एतत्कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान्प्रभुः ।
देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्शक्रपुरोगमान् ॥ ७५
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥ ७६
दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननु चरिष्यति ॥ ७७
दण्डेन नीयते चेयं दण्डं नयति चाप्युत ।
दण्डनीतिरिति प्रोक्ता त्रीँल्लोकाननुवर्तते ॥ ७८
षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु ।
महत्त्वात्तस्य दण्डस्य नीतिर्विस्पष्टलक्षणा ॥ ७९
नयचारश्च विपुलो येन सर्वमिदं ततम् ।
आगमश्च पुराणानां महर्षीणां च संभवः ॥ ८०
तीर्थवंशश्च वंशश्च नक्षत्राणां युधिष्ठिर ।
सकलं चातुराश्रम्यं चातुर्होत्रं तथैव च ॥ ८१
चातुर्वर्ण्यं तथैवात्र चातुर्वेद्यं च वर्णितम् ।
इतिहासोपवेदाश्च न्यायः कृत्स्नश्च वर्णितः ॥ ८२

C. 12. 2262
B. 12. 59. 141
K. 12. 58. 150

3.4 ध्रुवांभसां (for स्थिराम्भसाम्).

74 ^{a}) K5 V1 B D (except D1.4.7) तु; M2 [अ]यं (for च). — ^{b}) Bo Dn2 D1 आत्म- (for आर्य-). K3 -वात्मनः; M2 -वर्त्मना. — ^{c}) K4 तत्सर्वै. — ^{d}) K3 D1.7 -शास्त्रेण; V1 Bo.4.5 Da D2.3.5.6 -शास्त्रेषु; B2.3 Dn -शास्त्रेभि-; D8 -शास्त्रे तु; T2 G1 -शास्त्रानु- (for -शास्त्रेऽनु-).

75 ^{a}) D2.3 एवं (for एतत्).

76 ^{a}) D8 लोकाय (for लोकस्य). — ^{b}) B1 विसर्ग- (for त्रिवर्ग-). — ^{c}) D2 नवनीते; Ca °नीतं (as in text). D3 यथा दध्नो (for सरस्वत्या). Cv as in text). — ^{d}) K3 D4 transp. बुद्धिः and एषा. K1 m. 2.4 D1.8 प्रकाशिता; B1 Da D7 T G प्रभाषिता (for °विता). Cv as in text.

77 ^{a}) D8 ह्येष. T1 दंडेन हि सता ह्येषां. — ^{b}) D8 -लक्षण- (for -रक्षण-). — After 77^{ab}, K5 reads 72^{ab}. — ^{c}) D6 -रतो (for -रता). — ^{d}) Ś1 ननु (for अनु).

78 ^{a}) D1 दंडो न (for दण्डेन). K1 नयते; B1 निहतो; D7 G1 नियते. V1 Bo.2–5 Dn D2.3.5.6 M2 चेदं; B1 वेदो; Da वेदं; T2 G1 चैतद्; G4 चैव (for चेयं). — ^{b}) D7 दंडे. K5 चाच्युत; V1 B Da Dn D2.3.5.6 वा पुनः; D8 वाप्युत (for चाप्युत). Cv as in text. — ^{c}) K4 अति- (for इति). K3 V1 B Da Dn D2.3.5.6 ख्याता (for प्रोक्ता). — ^{d}) Da D7 त्रिलोकान् (for त्रीँल्लो°). B1 नु निवर्तते; B3 Da Dn2 D6 अति°; Dn1 अभि°; D4 अनि°; D7 T G अवपत्स्यते; M1.3.4 अनुप(M4 °व)त्स्यते (for अनुवर्तते). D2.3.5 तां लोको नातिवर्तते.

79 ^{a}) K4 D1 षड्गुण्य-. — ^{b}) B2 महात्मनः. — All MSS. (except Ś1 K D1) read 79^{c}–85^{b} after 139. K3.5 om. 79^{c}–81^{b}. D4 om. 79^{cd}. — ^{d}) B1 -दक्षिणा (for -लक्षणा).

80 K3.5 om. 80 (cf. v. l. 79). D4 reads 80^{a}–81^{b}, followed by the repetition of 81^{c}–85^{b}, after 131. — ^{a}) Ś1 K2 T2 G1 M नयश्चारश्च; D4 (second time) °चत्वार; D7.8 T1 G2–4 °श्चायश्च (for °चारश्च). — ^{b}) Dn2 धर्मम् (for सर्वम्). D4 (second time) वतं (for ततम्). — ^{c}) T2 G1 सुराणां च; M2 पुराणं च (for °णानां). — ^{d}) G1 संभवं.

81 K3.5 om. 81^{ab} (cf. v. l. 79). — ^{a}) Da2 om. the second वंशश्च. D7 S तीर्थवंशाश्च (T1 G3.4 °शां च) वंशाश्च (T1 °शांश्च). — ^{b}) D7 T1 G क्षत्रियाणां (for नक्षत्राणां). For the repetition in D4, cf. v. l. 80. — ^{c}) K1.4 Dn2 D1.4 (both times) चतुराश्रम्यं.

82 For the repetition in D4, cf. v. l. 80. — ^{a}) Ś1 चतुर्वर्ण्यं; D7 S चातुर्वै(T °र्वे)द्यं (for °र्वर्ण्यं). D7 अथैवाद्य; T2 G1 तथा चात्र (for तथैवात्र). — ^{b}) Ś1 K1.4 B5 D1.4 (first time) चातुर्वैद्यं; K3.5 आयुर्वेद्यं; V1 Bo.4 Da Dn D2.3.5.6 चातुर्विद्यं; D7 S °र्वर्ण्यं (T2 G2 °र्णं) (for °र्वेद्यं). V1 B Da Dn D2.3.5.6 कीर्तितं; D7 वर्णितः (for वर्णितम्). — D3 G1 om. (hapl.) 82^{c}–84^{b}. — ^{c}) K3.5 अत्र वेदोपवेदाश्च; V1 B Da Dn D2.3.5.6 T1 (by corr.) इतिहासा(Da1 Dn2 D6 °स)श्च वेदाश्च; T1 (before corr.) इतिहासापवेदाश्च. — ^{d}) K2.5 D3.5 T1 (*sup. lin.* as in text) कृत्स्नस्य (for °श्च). D4 (second time) न्यायश्च परिवर्णितः.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2163 B. 12. 59. 141 K. 12. 58. 150

तपो ज्ञानमहिंसा च सत्यासत्ये नयः परः ।
वृद्धोपसेवा दानं च शौचमुत्थानमेव च ॥ ८३
सर्वभूतानुकम्पा च सर्वमत्रोपवर्णितम् ।
भुवि वाचोगतं यच्च तच्च सर्वं समर्पितम् ॥ ८४
तस्मिन्पैतामहे शास्त्रे पाण्डवैतदसंशयम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः ॥ ८५

ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शंकरः ।
बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥ ८६
युगानामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवाञ्शिवः ।
संचिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ८७
वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यत ।
दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥ ८८

---

83 D8 G1 om. 83 (cf. v. l. 82). For the repetition in D4, cf. v. l. 80. — a) K2 तपो दानम्; K3.5 तपोर्जनम्; M2 ततो ज्ञानम् (for तपो ज्ञानम्). — b) Bo च यः (for नयः). D7 S (G1 om.) सत्यं दा- (D7 T1 G4 ज्ञा)नममत्सरः (M2 °रं). — c) D7 S (G1 om.) दाक्ष्यं (for दानं). — d) D7 श्रावम् (for शौचम्).

84 D8 G1 om. 84^{ab} (cf. v. l. 82). For the repetition in D4, cf. v. l. 80. — b) D7 S (G1 om.) एवात्र (for अत्रोप-). Dn2 सर्वमंत्रोपवर्णितं. — B1 om. 84^{cd}. — c) Ś1 वाधोगतं; K2 B (B1 om.) Dn D2.3.5.6 चाधोगतं; Da1 चाद्यो°; Da2 वाद्यो°; D7 T2 G1.4 M2 वाचागतं (for वाचो°). K1 D1.4 (first time) यश्च (for यच्च). K3.5 भुवि वाचोगतिर्यंत्र; D4 (second time) भुवि वाचोपपन्नं यत्. — d) K1 D1.4 (first time) तश्च (for तच्च).

85 For the repetition in D4, cf. v. l. 80. — a) D4 (second time) अस्मिन्. — b) V1 B Da Dn D2.3.4 (second time).5.6.8 पांडवैत(V1 B1 °वेत-; D4 °वैस्त-; D8 °वास्त)न्न संशयः; D7 S (except M1.3) पांडवेय (D7 G1 °ये) न संशयः. — c) Bo.3–5 D2.3.5.6 धर्मकामार्थमोक्षाश्च; M1.3.4 धर्मार्थौ काममोक्षौ च. — d) M4 सकलौ (for सकला). Dn2 ह्यर्थ-; D4 अत्र (for ह्यत्र). Bo.3–5 D2.3.5.6 कीर्तिताः; D7 M2 वर्णिताः; M1.3.4 शब्दितौ (for शब्दिताः). B1 सकलाश्चानुशब्दिताः; D1 स कदा ह्रतशब्दिताः. — After 85, D7 S ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: D7 T2 G1.2 M राजधर्म. — *Adhy. name*: T1 G2–4 नीतिसारोद्देशः; M1–3 दंडनीतिसारोद्देशः. — *Adhy. no.*: D7 S 59.]

86 Before 86, D7 S ins. भीष्मः. — a) D3.5 भगवन्. — c) K3.5 D2–6 विरूपाक्षः (for विशालाक्षः). — d) K1 D4 G1 शिव-. — After 86, D7 S ins.:

127* अनादिनिधनो देवश्चैतन्यादिसमन्वितः ।
ज्ञानानि च वशे यस्य तारकादीन्यशेषतः ।
अणिमादिगुणोपेतमैश्वर्यं न च कृत्रिमम् ।
तुष्ट्यर्थं ब्रह्मणः पुत्रो ललाटादुत्थितः प्रभुः ।
अरुदत्सस्वनं घोरं जगतः प्रभुरव्ययः । [5]
जायमानः पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।
बुद्धिं विश्वसृजे दत्त्वा ब्रह्माण्डं येन निर्मितम् ।
यस्मिन्हिरण्मयो हंसः शकुनिः समपद्यत ।
कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
स देवः सर्वभूतात्मा महादेवः सनातनः । [10]
असंख्यातसहस्राणां रुद्राणां स्थानमव्ययम् ।

[(L. 1) M1 देवं. —(L. 2) Cv post. half as above. —(L. 3) D7 च कृतं मम; G3 च ह्यकृत्रिमं (for न च कृ°). —(L. 4) G1 ब्राह्मणः (for ब्र°). D7 उषितः (for उत्थितः). —(L. 5) T2 G1.2 M2 सस्वरं; M1.3.4 सुस्वरं (for सस्वनं). —(L. 6) Cv जायमानं. T2 G2 पितुः पुत्रे; G1 पिता पुत्रः; Cv पिता पुत्रे (as above). G1 M ह (for हि). —(L. 7) G1 सिद्धिं (for बुद्धिं). M विश्वसृजां (for °सृजे). Cv cites रुदनबुद्धिं विश्वसृजे. M2 योगाद् (for दत्त्वा). D7 निष्ठितं (for निर्मितम्). —(L. 8) T2 G2 M2 तास्मिन् (for य°). —(L. 10) D7 एव (for देवः). —(L. 11) D7 T2 G1.2 M2 असंख्यातः (G1 °त्मा) (for °ख्यात-). D7 उत्तमं; G1 अप्ययः (for अव्ययम्).]

87 D8 repeats 87^{ab} (with v. l.) after 90^{ab}. — a) K5 V1 B (B2 marg.; also as in text) Da Dn D2.3.5.6 M4 प्रजानाम् (for युगा°). Bo.3 D3.5 D8 आयुषां ह्रासं; M1.3 °षोद्ग्रासं (for °षो ह्रासं). — b) D8 (first time) युगाना व्युषोद्धासं (corrupt). D8 (second time) मुनिः (for शिवः). — d) K3 महार्थौ; V1 महांतं; B3 Dn D2.3.5–7 महास्त्रं (for °र्थं).

88 a) D8 विशालाक्षम्; Ca वैशा° (as in text). — b) K5 Ś1 K1.2.4 D1 इदं (for इति). K5 प्रोक्तो. — D3 तमिंद्रः. Da1 प्रतिपद्यतः. — c) K1 दशाग्रास-; D3 वंशोध्याय- (for दशाध्याय-). — d) Ś1 K1.2 D1 सु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरंदरः ।
सहस्रैः पञ्चभिस्तात यदुक्तं बाहुदन्तकम् ॥ ८९
अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः ।
संचिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं तदुच्यते ॥ ९०
अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत् ।
तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महातपाः ॥ ९१
एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्रासि पाण्डव ॥ ९२
अथ देवाः समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिम् ।
एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रैष्ठ्यं तं वै समादिश ॥ ९३
ततः संचिन्त्य भगवान्देवो नारायणः प्रभुः ।
तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम् ॥ ९४
विरजास्तु महाभाग विभुत्वं भुवि नैच्छत ।
न्यासायैवाभवद्बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥ ९५
कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत्सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत् ।
कर्दमस्तस्य च सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ॥ ९६
प्रजापतेः कर्दमस्य अनङ्गो नाम वै सुतः ।
प्रजानां रक्षिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ॥ ९७ C. 12. 2212 B. 12. 59. 91 K. 12. 58. 99

ब्रह्मण्यं (K3 °णो); K4 D7 स ब्रह्मण्यं (D7 °ण्यो); B1 ब्रह्मण्योसौ (for सुब्रह्मण्यो). K3. 5 D4 महायशाः (for °तपाः).

89 ^{a}) D7 T1 G2–4 मघवान् (for भग°). G1 तच्छास्त्रे. — After 89^{a}, D7 S ins. :

128* देवात्प्राप्य महेश्वरात् ।
प्रजानां हितमन्विच्छन्.

[(L. 2) D7 T1 G3. 4 प्रजारंजनम् (for °नां हितम्).] — ^{b}) D8 चिक्षेप च (for संचिक्षेप). — ^{c}) M4 चापि (for तात). — ^{d}) Ś1 K1 D1 बहु-; D3. 5 वाह- (for बाहु-). K5 -वृत्तकं; V1 Dn2 -दत्तकं; B1. 4. 5 Da D1 -दंडकं; D7 S -दंतिकं (for -दन्तकम्). Cv यदुक्तं बाहुदण्डिकः.

90 ^{a}) D8 अभयानां (for अध्या°). — After 90^{ab}, D8 repeats 87^{ab} (with v. l.). — ^{c}) D2. 3. 5. 6 पुरो; D8 ततो (for [ई]श्वरो). — ^{d}) K5 तथैव च; V1 Bo. 2. 4. 5 Da Dn D2. 3. 5–7 S यदुच्यते; B1 तदो°; D8 यदच्युतं (for तदुच्यते).

91 ^{a}) K1 आध्यायानां. — ^{b}) K3 D4 संक्षेपतो; K4 संक्षेप्यम् (for °पम्). — ^{c}) Ś1 K1 D1 असित-; D8 अभित- (for अमित-). Dn2 -प्राज्ञो (for -प्रज्ञो). — ^{d}) K3. 5 V1 B D (except D1. 8) S (except M2) महायशाः (for °तपाः).

92 ^{b}) M2 एकं (for एतन्). — ^{c}) Da1 संक्षिप्तमायुरंगाय. — ^{d}) D7 T1 G2–4 लोकानां; M2 प्रजानां (for मर्त्यानां). D7 भ्रासि (for ह्रासि). K5 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 M2 ह्रा(Da2 त्रा)समेव च (D2. 3. 5. 6 वा) (for ह्रासि पाण्डव).

93 ^{a}) D1 वेदाः (for देवाः). B4. 5 समागत्य (for °गम्य). — ^{b}) B1 तुष्टुवुश्च तु (hypermetric) (for विष्णुमूचुः). Da प्रजापतिः (Da2 °ति). — ^{c}) D7 न (for यो). D4 om. from मर्त्येभ्यः up to तै (in 94^{c}). B1 मर्त्येषु; D7 मत्तेभ्यः. — ^{d}) K2. 3 Bo D5. 7. 8 T1 G2–4 श्रेष्ठं; K4 D2. 3 श्रैष्ठं; D1 श्रेष्ठ्यं (for श्रैष्ठ्यं). Ś1 तां वै; V1 B2 Dn वै तं (by transp.); D1 वै*. Da1 समादिशत्; Da2 °दिशः (for °दिश). K1 श्रेष्ठतां वै तमादिश.

94 D4 om. up to तै (in 94^{c}) (cf. v. l. 93). D8 reads 94 twice (with v. l.). — ^{a}) Dn2 D8 (first time) संचित्य. — ^{c}) Ś1 K1 तेजसं. Bo तैजसामिव राजसं. — ^{d}) D4 असृजन् (for सोऽसृ°). D8 (first time) सुतं चैव समादिश.

95 ^{a}) M1. 3 तं (for तु). K2. 3 V1 B Da Dn D2–6. 8 महाभागः; K5 °तेजा; D7 S °राज (G1 °जन्) (for °भाग). — ^{b}) K1 वित्तत्वं; K3. 5 V1 B Dn D2–6. 8 T1 G2–4 M प्रभुत्वं; T2 G1 भूपत्वं (for विभुत्वं). D8 च वि- (for भुवि). Dn1 D8 नेच्छत; G1 मैच्छत. Da प्रभुत्वं वै स न(Da2 तै)छतः (sic); D7 °त्वे विनियच्छता. — ^{c}) Ś1 K1. 4 भवेद् (for [अ]भवद्). D1 बुद्धिं. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 D1 विनीता; G1 प्रणिता (for प्रणीता). B2 पांडवः.

96 ^{a}) D7 तु स्व- (for तस्य). — ^{b}) D4 M2 सोति- (for सोऽपि). D3. 5 पंचालिगो; T1 G3 मर्त्या(G3 °त्या)धिको; G2 मत्याधिगो; G4 मर्त्यातिगो; Ca पञ्चा° (as in text). Bo Da1 Dn2 (before corr.) T2 G1. 3 M2 भवेत् (for ऽभवत्). D7 सवितुश्चातिगोभवत्. Cv as in text. — ^{c}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 T2 तु सुतः; T1 G2–4 पुत्रोभूत् (for च सुतः). — ^{d}) Bo [ऽ]तप्यत (for [ऽ]प्यतप्यन्). Ś1 K1. 4 D1. 7 G1 महातपाः; Da1 महात्मनः (for महत्तपः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2213
B. 12. 59. 92
K. 12. 58. 100

अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानधिगम्य वै ।
अभिपेदे महीराज्यमथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥ ९८
मृत्योस्तु दुहिता राजन्सुनीथा नाम मानसी ।
प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा वेनमजीजनत् ॥ ९९
तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम् ।
मन्त्रपूतैः कुशैर्जघ्नुर्ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ १००
ममन्थुर्दक्षिणं चोरुमृषयस्तस्य मन्त्रतः ।
ततोऽस्य विकृतो जज्ञे ह्रस्वाङ्गः पुरुषो भुवि ॥ १०१
दग्धस्थाणुप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमूर्धजः ।
निषीदेत्येवमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ १०२
तस्मान्निषादाः संभूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः ।
ये चान्ये विन्ध्यनिलया म्लेच्छाः शतसहस्रशः ॥ १०३
भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्थुस्ते महर्षयः ।
ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ १०४
कवची बद्धनिस्त्रिंशः सशरः सशरासनः ।
वेदवेदाङ्गविच्चैव धनुर्वेदे च पारगः ॥ १०५

---

97 ^{a}) K$_{1.4}$ प्रजापते. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{1-3.5.6.8}$ M$_{4}$ त्वनंगो; Ca अनङ्गो (as in text). D$_{4}$ T G M$_{2.4}$ वीर्यवान् (for वै सुतः). K$_{3.5}$ D$_{4}$ स्वंगो नामेति वै सुतः; M$_{1.3}$ [अ]नंगो नामास्य वीर्यवान्. — ^{c}) M$_{4}$ साधु. V$_{1}$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ प्रजा रक्षयिता साधुर्. — ^{d}) G$_{1}$ दंडनीतिर् (for दण्डनीति-).

98 ^{a}) K$_{2}$ [ऽ]तिबली. K$_{3.5}$ D$_{4}$ मंत्रपूतं सदा कृत्वा; D$_{8}$ अनागपुत्रो निचलो. — ^{b}) K$_{3}$ repeats from धिगम्य up to 99^{a}. K$_{2.4}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{2.3.5-8}$ T G M$_{2}$ अभिगम्य (B$_{5}$ °त्य) (for अधि°). D$_{8}$ ते (for वै). K$_{3.5}$ D$_{4}$ ततः समभिगम्य वै; M$_{1.3.4}$ नीतिं समधिगम्य वै. — ^{c}) K$_{5}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ प्रतिपेदे (for अभि°). K$_{1}$ M$_{4}$ महद्राज्यम्; K$_{4.5}$ V$_{1}$ B D (except D$_{1.4}$) T G M$_{2}$ महाराज्य(Dn$_{2}$ °ज)म् (for मही°). — ^{d}) D$_{2.6}$ यथा (for अथ). K$_{3}$ (second time) -समो (for -वशो). — After 98, D$_{7}$ S ins.:

129* प्राप्य नारीं महाभागां रूपिणीं काममोहितः ।
सौभाग्येन च संपन्नां गुणैश्चानुत्तमां सतीम् ।

[(L. 2) G$_{2}$ संछन्नां (for संपन्नां). G$_{2}$ चानुमतां (for °त्तमां). M$_{1.3}$ गतिं (for सतीम्).]

99 For the repetition in K$_{3}$, cf. v. l. 98. — ^{a}) D$_{8}$ स (for तु). K$_{4}$ दुहित्री. — ^{b}) D$_{7}$ G$_{1}$ सुनीता; D$_{8}$ मनीथा (for सु°). V$_{1}$ मानसा; B$_{1}$ D$_{7}$ T G M$_{1.3.4}$ नामतः; D$_{8}$ तापसी; M$_{2}$ भामिनी (for मानसी). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.4}$ D$_{1}$ या त्रि- (for त्रिषु). — ^{d}) B (except Bo) Dn$_{1}$ D$_{2.3.5.6}$ यासौ (for या सा). Da$_{1}$ वेणम् (for वेनम्). D$_{8}$ या सा वेणुमजां म वा.

100 ^{a}) D$_{2.4}$ G$_{1.2}$ M$_{2}$ विधर्माणां. — ^{b}) D$_{6}$ रण- (for राग-). — ^{c}) K$_{5}$ मंत्रपूतं; Da °पुत्रैः; Bom. Ed. °भूतैः (for °पूतैः). Da$_{1}$ शत्रु; D$_{4}$ कुजेशैर् (corrupt) (for कुशैर्). Bo D$_{7.8}$ जग्मुर् (for जघ्नुर्). — ^{d}) D$_{8}$ शाखाया (for ऋषयो).

101 ^{a}) K$_{1}$ समुंक्ते; K$_{4}$ ममथुर्; D$_{1}$ ममुंथ; D$_{6.8}$ ममंथ (for ममन्थुर्). M वामतः (for दक्षिणं). D$_{7}$ G$_{1}$ M पाणिम्; D$_{8}$ चेयुम् (for चोरुम्). — ^{b}) Dn$_{2}$ (before corr.) तत्र; D$_{8}$ स्वस्य (for तस्य). D$_{7}$ S भारत; D$_{8}$ मंथतः (for मन्त्रतः). — ^{c}) B$_{1.4}$ D$_{2.3.5.6}$ ततोति- (for ततोऽस्य). D$_{8}$ विकृतौ; M$_{1.3}$ पुरुषो (for विकृतो). D$_{8}$ जज्ञो. T$_{1}$ G$_{2-4}$ मंत्रवत्तस्य संजज्ञे. — ^{d}) D$_{4}$ रक्तांग-; D$_{8}$ खट्वांगः (for ह्रस्वाङ्गः). D$_{7}$ S ह्रस्वकः पुरुषोऽशुचिः.

102 ^{a}) Dn$_{2}$ दृढः; D$_{7}$ G$_{2.3}$ दंड- (for दग्ध-). K$_{5}$ -स्थानु-; V$_{1}$ Bo. $_{2-5}$ Da Dn D$_{2.3.5.6}$ -स्थूणा-; B$_{1}$ -काष्ठ-; D$_{7}$ -स्थूणः; S -स्थूण- (for -स्थाणु-). — ^{b}) T$_{1}$ G$_{2.4}$ राक्षसः (for रक्ताक्षः). B$_{1}$ क्लिष्ट- (for कृष्ण-). D$_{1}$ -मूर्तयः (for -मूर्धजः). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1.4}$ T G ते (for तम्). — ^{d}) V$_{1}$ Bo-$_{2}$ Da D$_{2.3.5.6}$ वेदवादिनः (for ब्रह्म°).

103 ^{a}) K$_{1.4}$ निशादाः; B$_{1}$ निघाताः. M$_{2}$ संप्राप्ताः (for संभूताः). — ^{b}) Bo. $_{3-5}$ D$_{2.3.5.6}$ -वनालयाः; B$_{1}$ -वनप्रियाः; Da$_{1}$ -वलाश्रयाः; Da$_{2}$ -बलाः शयाः (for -वनाश्रयाः). D$_{7}$ क्रूराश्चैव पराश्रयाः. — ^{c}) K$_{4}$ -निरता (for -निलया). — ^{d}) D$_{2}$ -सहस्रकाः.

104 ^{b}) K$_{1}$ D$_{6}$ ममथुस्. — ^{c}) D$_{4}$ om. ततः.

105 K$_{3}$ om. 105^{ab}. — ^{a}) Da बहु- (for बद्ध-). — K$_{3}$ reads 105^{cd} after 106^{ab}. — ^{c}) K$_{1.4}$ D$_{1}$ वेदवेदांगवि(K$_{4}$ om. वि)श्चैव. — ^{d}) T$_{1}$ G$_{2-4}$ धनुर्वेदस्य (for °र्वेदे च).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तं दण्डनीतिः सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम् ।
ततः स प्राञ्जलिर्वैन्यो महर्षींस्तानुवाच ह ॥ १०६
सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ।
अनया किं मया कार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ॥ १०७
यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम् ।
तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ १०८
तमूचुरथ देवास्ते ते चैव परमर्षयः ।
नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ॥ १०९
प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
कामक्रोधौ च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ॥ ११०
यश्च धर्मात्प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः ।
निग्राह्यस्ते स बाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षतः ॥ १११
प्रतिज्ञां चाधिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा ।
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥ ११२
यश्चात्र धर्मनीत्युक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।
तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥ ११३
अदण्ड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीष्व चाभिभो ।
लोकं च संकरात्कृत्स्नात्त्रातास्मीति परंतप ॥ ११४
वैन्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् ।
ब्राह्मणा मे सहायाश्चेदेवमस्तु सुरर्षभाः ॥ ११५ C. 12. 2230 B. 12. 59. 109 K. 12. 58. 118

---

106 a) V1 G3 तद् (for तं). — b) D1 स्थिता (for श्रिता). Da2 D1.7 नरोत्तम (for °त्तमम्). — After 106^{ab}, K3 reads 105^{cd}. — c) K5 B2 Dn D4 T2 G2 तु; Da2 lacuna; D1 च (for स). K1m सभ्यो; K3 Da1 वैण्यो; Da2 वैणो; D1 वेन्यो; D4.8 वेण्यो (for वैन्यो). — d) K1.4 D1.2.6.8 महर्षींस्; G1 महिर्षींस्. K4 तम् (for तान्).

107 a) D1 G3 ससूक्ष्मा; D4 सुशूक्ष्मा (for सुसूक्ष्मा). K1 [अ]थ; Bo lacuna (for मे). — b) K1 वत्मार्थ-; V1 धर्मात्म- (for धर्मार्थ-). — d) Dn2 (before corr.) सत्वेन (for तत्त्वेन). K2 शंस ह; D1 संसत.

108 a) D4 T2 M2 मा (for मां). Dn2 रक्षंति; T2 वेत्स्यंति (for वक्ष्यन्ति). — b) G3 -समर्थनं (for -समन्वितम्). — c) S वः (for वै). — d) K1 विचारणाः.

109 a) D4 तुष्टुवुस् (for तमूचुर्). K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S तत्र; D4 त्वत्र; D8 त्वथ (for अथ). T G2–4 M देवाश्च; G1 (before corr.) देवो ह; G1 (by corr.) तदेवास् (for देवास्ते). — b) D1 तथैव (for ते चैव). D2 ते वै परमहर्षयः. — c) Ś1 K4.5 D1.4 योत्र; K1 तत्र; D8 यस्तु (for यत्र). D1–3.5 (before corr.) धर्मे वै; D8 धर्मार्थे (for धर्मो वै). — d) B1 तमशंकं. M2 स्वमाचर.

110 a) Da समुत्सृज्य (for परित्यज्य). — c) K2.4.5 Dn2 D7.8 S कामं (K4 G1 °म-) क्रोधं (for कामक्रोधौ). Da1 लोभौ (for लोभं). — d) Bo.4 उत्सृज्य; D8 च सृज (for चोत्सृज्य).

35

111 a) K5 स्व-; B2 Da तु (for च). K5 प्रचलेद् (submetric); B1 तु चिवसे (sic); T1 G2–4 प्रचलितो (for प्रविचलेल्). — c) T2 निगृह्यास्ते. K5 V1 B1–4 Da Dn D2.3.5 T2 स्व-; D8 सु- (for स). D7 स्वबाहुभ्यां च निग्राह्यः. — d) D7 तेन (for शश्वद्). K1 अवेक्षितः; K3.5 V1 Bo.3–5 Da2 Dn D2–8 S (except G1 M4) °क्षता; K4 Da1 °क्षत; B1 °क्षतां; B2 °क्षया (for °क्षतः).

112 a) D7 T1 G2–4 om. च. — b) D7 T1 G2–4 M4 transp. मनसा and कर्मणा. — cd) T2 G1 transp. भौमं and ब्रह्म. D1 चेत्येव (for इत्येव).

113 a) K3 D4 चापि; B1 चानु (for चात्र). K2.3.5 V1 B Da Dn D3 धर्मो नित्योक्तो; D1–6 धर्मो नीत्युक्तो; D7 S धर्म इत्युक्तो (for धर्मनी°). — b) K2 D1 -व्युपाश्रयः. — c) M4 अशंकं. — d) D2.3.5.7 स्ववशे (for °शो).

114 a) Dn2 चैव (for चेति). K5 अदंड्यो मे द्विजश्चेति. — b) K3 प्रतिजानीति; V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 °जानीहि (for °जानीष्व). K1 चातिभो; K4 D7 चाविभो; K5 Bo.1.3.4 D2.3.5.6.8 वा विभो; V1 मे विभो; B2.5 Dn हे विभो; Da हे प्रभो; M2 मे प्रभो (for चाभिभो). — c) M2 लोकांश्. K5 त्वं (for च). K5 B4 Da G1 शंकरात् (for संक°). K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 कृत्स्नं; M2 कृत्स्नां (for कृत्स्नात्). — d) Da धाता (for त्राता).

115 a) K3 D4 वेन्यस्; B1 D3 वैण्यस्; Da1 वैश्यस्; Da2 वैश्मस्; Dn2 वैनस् (for वैन्यस्). D7 S वैन्यस्तु तानुवाचेदं. — c) K1.4.5 सहायाश्च; V1 B Da

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2231 B. 12. 59. 110 K. 12. 58. 119 एवमस्त्विति वैन्यस्तु तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः ।
पुरोधाश्चाभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ॥ ११६
मन्त्रिणो वालखिल्यास्तु सारस्वत्यो गणो ह्यभूत् ।
महर्षिर्भगवान्गर्गस्तस्य सांवत्सरोऽभवत् ॥ ११७
आत्मनाष्टम इत्येव श्रुतिरेषा परा नृषु ।
उत्पन्नौ बन्दिनौ चास्य तत्पूर्वौ सूतमागधौ ॥ ११८
समतां वसुधायाश्च स सम्यगुपपादयत् ।
वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति ह नः श्रुतम् ॥ ११९
स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ।
ऋषिभिश्च प्रजापाल्ये ब्रह्मणा चाभिषेचितः ॥ १२०

Dn D1-3. 5. 6 महाभागा (Da1 °ग ; D1 °गो); D7. 8 सहायास्तु (D7 °स्ते) (for °श्रेद्). — d) K1 चैवमस्तु ; K4 D7 देव° ; K5 देवाः संस्तु ; D8 सदा संतु (for एवमस्तु). D7 T1 G2-4 नरर्षभाः (for सुर°). V1 B Da Dn D1-3. 5. 6 नमस्याः पुरुषर्षभाः (B5 Da1 D6 °भ).

116 a) Da1 वैश्यस्तु ; Da2 वैश्यस्तु ; D4 वेन्यस्तु ; D8 वेण्यास्तु (for वैन्यस्तु). Ś1 K1 om. from स्तु up to चा (in 118c). — b) Dn2 मुक्तो (for उक्तो). K3 om. (hapl.) from वादिभिः up to मयो (in 116d). — c) D4 तु (for च). Dn2 (before corr.) तत्र (for तस्य). — d) G1 शुको (for शुक्रो). D4 ·विदां वरः (for ·मयो निधिः).

117 Ś1 K1 om. 117 (cf. v. l. 116). — a) K2. 4 वाल्यः(K4 °ल)खिल्यानां ; K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn D1 वाल(K3 Da °लि)खिल्याश्च ; B0 वालिखिल्यास्तु ; D4 चालिखितास्तु ; M1. 3. 4 बालखिल्याश्च (for वालखिल्यास्तु). D8 मंत्रिणां बालखिल्यानां. — b) Dn2 G1 सारस्वत· (G1 °त·) (for °स्वत्यो). K3 गणै (for गणो). K3 D4 [अ]भवत् ; K5 V1 B Da Dn D1-3. 5. 6. 8 तथा (for ह्यभूत्). D7 सारस्वत्योगिरोप्यभूत् ; M4 (before corr.) सारस्वत्या गणास्तथा. — c) V1 तस्य ; Da1 Dn2 गर्भस् ; D3. 5 भर्गस् (for गर्गस्). — d) V1 गर्गः (for तस्य). K4 V1 Da1 संवत्सरो. K3 भवेत् (for ऽभवत्). Cv as in text.

118 Ś1 K1 om. up to चा in 118c (cf. v. l. 116). K5 reads 118 after 131*. — a) K5 [अ]नृ* ; Da1 [आ]त्मन (for [अ]ष्टम). Da इत्येष ; D1 इत्येवं. — b) K2-4 B0. 1. 5 D4. 7 T G M4 प(B5 पु-; D4 सु-; G1 व)रा नृप ; K5 पराभवत् ; V1 B2-4 Da Dn1 D1. 3. 5. 6 पुरा नृषु ; M1-3 परंतप (for परा नृषु). — c) B0 बंदितौ ; G1 वादिनौ ; M1. 3. 4 वंदिनौ (for बन्दिनौ). D1 तस्य (for चास्य). — d) G2 तौ (for तत्-). Da -पूर्वो ; T2 -पूर्वा ; G1 M -पूर्वं (for -पूर्वौ). G1 पूर्व- (for सूत-). — After 118, K4. 5 V1 B Dn D1-3. 5. 6 ins. :

130* तयोः प्रीतो ददौ राजा पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।
अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ।

[(L. 1) K4 वैण्य ; B1 वैण्यः. — (L. 2) K4 D1 मागधं.]

K5 cont. :

131* अत्रिर्महात्मा भगवांस्तस्यासीद्वेदकारकः ।
नारदश्चेतिहासादीनि नित्यमेव समादधत् ।

[(L. 2) Prior half hypermetric.]

— After the above, K5 reads 118.

119 a) Dn2 D6 समता ; D4 सगतां ; D7 संमतौ (for समतां). — b) Ś1 K1 B3 Dn1 T1 G4 उद- (for उप-). Da2 Dn2 -पादयन् ; D2. 3. 5 -धारयत् (for -पादयत्). — c) Ś1 वैशस्यं (for वैषम्यं). Da1 हि पुरो ; D1. 8 M1. 3. 4 च परं ; D7 T1 अपरं ; T2 G1. 2 M2 परमं ; G4 अहरद् (for हि परं). Da1 ब्रह्म (for भूमेर्). G3 वैषम्यपरमं भूमेर्. — d) K3 न ; K4. 5 D1. 4 हि ; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 च (for ह). D7 S इति नः परमा श्रुतिः. — After 119, K4. 5 V1 B Dn D1-3. 5. 6. 8 ins. :

132* मन्वन्तरेषु सर्वेषु विषमा जायते मही ।
उज्जहार ततो वैन्यः शिलाजालान्समन्ततः ।
धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्धिताः ।

[(L. 2) K4 B1 वैण्यः ; D8 वेण्यः. D1 om. जाला. — (L. 3) V1 Dn D1. 6 धनुःकोट्या ; D8 धनुर्ज्योत्स्या. D8 शैलं. B0 विवर्धताः ; D2. 3. 5. 6 विमर्दिताः (for विवर्धिताः).]

120 a) T1 G2-4 तु ; M1 om. (for च). Da1 वेदेन (for देवेन). V1 D8 विष्णुना सह (V1 देव-) देवेन. — b) D8 G1 चक्रेण (for शक्रेण). D1 विविधैः (for विबुधैः). K1. 4 D1 S (except M4) च ह ; D7 च यः (for सह). — c) K3. 5 V1 B Da Dn D1-3. 5. 6. 8 M2 प्रजापालैर् (D8 °लो ; M2 °ल्यैर्) (for °पाल्ये). — d) K3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 ब्राह्मणैश्च (for ब्रह्मणा). B1 चातिसेवितः ; B3 Da1 चाभिषेचतः ; D1. 8 °षेचता (D8 °ताः) ; D2. 6 °षिंचतः (D6 °त) ; D3. 5 °षिंचितः (for °षेचितः). K4 ब्रह्मणामभिषेचितः.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तं साक्षात्पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।
सागरः सरितां भर्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ १२१
शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्य युधिष्ठिर ।
रुक्मं चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वतः ॥ १२२
यक्षराक्षसभर्ता च भगवान्नरवाहनः ।
धर्मे चार्थे च कामे च समर्थं प्रददौ धनम् ॥ १२३
हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ।
प्रादुर्बभूवुर्वैन्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव ।
न जरा न च दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा ॥ १२४
सरीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यो न चान्योन्यात्कदाचन ।
भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ॥ १२५
तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च ।
यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितं यस्य यस्य यत् ॥ १२६
तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना ।
रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते ॥ १२७
ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते ।

C. 12. 2247
B. 12. 59. 126
K. 12. 58. 134

121 G1 om. (hapl.) 121–122. — a) D8 तेज (sic) (for भेजे). — b) T1 G3. 4 वापि च; M2 भारत (for पाण्डव). B2 Da राजराज्येन पांडव. — c) B2 Da श्रेष्ठो (for भर्ता).

122 G1 om. 122 (cf. v. l. 121). — b) Dn2 दाता (for प्रादात्). All MSS. (except Ś1 K1. 4) त(Bo. 4 अ)स्मै (for तस्य). D8 युधिष्ठिरः. — c) D7 गुल्मं; M1. 3. 4 रुग्मं (for रुक्मं).

123 d) V1 Bo समर्थः; B1 स सर्वं.

124 b) K2 D1 G1 पुरुषस्. K3 D1 तदा (for तथा). — c) K1 Dn2 D1 प्रादुर्बभूव; D4 प्रापुर्बुभूवुर् (for प्रादुर्ब°). Da D8 वैण्यस्य (Da1 °श्च; D8 °स्तु); D4 वेन्यस्य (for वैन्यस्य). — d) D4 T2 चिंतनाच्चै(T2 °दि)व; D7 T1 G2–4 °यानस्य (for °नादेव). — e) K4 जराणां (for जरा न). T1 G2. 3 transp. न and च. G1 दुर्भिक्षा. — f) T1 G3. 4 आधयो (for नाधयो). Ca cites आधयः. K1 ततः; K3. 5 D4. 8 S (except T2) कुतः (for तथा). Ca cites व्याधयः (as in text). D7 आधयो न च व्याधयः.

125 a) Da2 मरीसृजेभ्यः. D7 कुतः सरीसृपेभ्यस्ते. — b) V1 अन्योन्यः; B4 (marg. as in text) D6 चान्योन्यत्; D7 T G2–4 M2. 4 चान्येभ्यः; G1 चान्योन्यं (for °न्यात्). D1. 8 M कथंचन (for कदा°). — c) B5 D2. 3. 5 उत्पत्स्यते (for °द्यते). D7 S भयमासीत्ततस्तस्य. — d) Dn2 यज्ञो (for राज्ञो). D4 तस्य राज्ञाभिभक्षणात्; D7 S पृथिवी सस्यमालिनी. — K (except K1) V1 B Dn D2. 3. 5. 6 ins. after 125: Da after 126^{ab}:

133* आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।
पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ।

[D6 om. line 1. — (L. 1) Bo. 4. 5 तस्य (for चास्य). Da -यास्यतं. — (L. 2) K4 ददौ (for ददुर्). Ca cites ध्वजभंगः.]

126 a) D7 दुग्ध्या (for दुग्धा). — b) V1 षस्यानि; B1 D8 शस्यानि; G1 सस्यादि; Ca सस्यानि (as in text). Da2 सप्तमः; Dn2 पंच च (for सप्त च). Cv as in text. — After 126^{ab}, Da ins. 133*. — c) D7 T G M2 -नागानाम् (for -नागैश्च). — d) D6. 7 T G M2 ईप्सितं (for [अ]पी°). Da यच्च; D3 यश्च (for the first यस्य). Bo. 5 एव यत्; Da D3. 5. 7 G1 यस्य तत्; D8 यन्नवेत् (for यस्य यत्).

127 K3 om. 127. With 127^{cd}, cf. 12. 29. 131; Raghu. 4. 12.; 6. 21. — a) Dn2 धर्मोत्तराश्; Ca cites धर्मोत्तरश् (as in text). — b) D4 कृत्यो (for कृतो). K1 (by corr.) D2. 3 लोके; Da1 लोक- (for लोको). — d) K4 राज्येति; D8 राज्ञेन; G3 राजेव (for राजेति). K4 G1 शस्यते; D4 शश्यते; D6 पठ्यते; D8 शब्दिताः; T1 G2–4 कथ्यते (for शब्द्यते). — After 127, D4 reads (for the first time, repeating it in its proper place) 129^{ab}.

128 With 128^{ab}, cf. 12. 29. 130^{cd}; Raghu. 2. 53. — a) Da क्षतत्राणां (Da2 °णास्); D3 क्षताक्षत्त; G1 क्षत्रियाणां (for क्षतत्राणात्). — b) K5 Da तेन; G1 त्राणात् (for ततः). D4 क्षत्रियम्. D1 उच्यंते. D8 क्षत्रियस्तेन उच्यते; T2 क्षत्रियस्तु ततोच्यते. — V1 reads 128^{cd} on marg. — c) K5 M1. 3 प्रथितान् (K5 °श्); V1 प्रेषिता; Da पृथिता. K1. 3 Dn धर्मतश्; K5 च ततश्; Bo. 3 वनिता; B1 चरताश्; B2 धनताश्; B4. 5 D3. 5. 8 [अ]वनता; D2. 6 च नता; D7 धनदश्; T2 G1 धनदा (for धनतश्). D4 चैव; T2 G1 चैवं (for चेयं). V1 m प्रेरिता बलतश्चेयं. — d) B2 Da Dn D8 बहुभिः (for साधुभिः). Ś1 K1. 2 D1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2247
B. 12. 59. 126
K. 12. 58. 134

प्रथिता धनतश्चेयं पृथिवी साधुभिः स्मृता ॥ १२८
स्थापनं चाकरोद्विष्णुः स्वयमेव सनातनः ।
नातिवर्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति पार्थिव ॥ १२९
तपसा भगवान्विष्णुराविवेश च भूमिपम् ।
देववन्नरदेवानां नमते यज्जगन्नृप ॥ १३०
दण्डनीत्या च सततं रक्षितं तं नरेश्वर ।
नाधर्षयत्ततः कश्चिच्चारनित्याच्च दर्शनात् ॥ १३१
आत्मना करणैश्चैव समस्येह महीक्षितः ।
को हेतुर्यद्वशे तिष्ठेल्लोको दैवादृते गुणात् ॥ १३२
विष्णोर्ललाटात्कमलं सौवर्णमभवत्तदा ।
श्रीः संभूता यतो देवी पत्नी धर्मस्य धीमतः ॥ १३३
श्रियः सकाशादर्थश्च जातो धर्मेण पाण्डव ।
अथ धर्मस्तथैवार्थः श्रीश्च राज्ये प्रतिष्ठिता ॥ १३४
सुकृतस्य क्षयाच्चैव स्वर्लोकादेत्य मेदिनीम् ।

चिता ; K4 चुता ; D8 तथा ; M2 मता (for स्मृता). V1 (m as in text) पृथिवी बाहुभिः कृता ; D4 पृथिवी साधु विस्मता (sic); G2 पृथिवी सा तु विस्मृता.

129 D4 reads 129^{ab} after 127. — ^{a}) Da M1. 3. 4 स्थापनां ; D1 स्थपनं ; G1 तपनाच् ; Ca स्थापनं (as in text). Da विष्णुं. — D8 om. (hapl.) 129^{b}–130^{a}. — ^{c}) B1 नाभि- (for नाति-). D2 कि*द् (for कश्चिद्). — G1 om. (hapl.) 129^{d}–131^{c}. — ^{d}) M4 राज्ञस् (for राजंस्). K1. 4 त्वमिति ; Dn2 त्वमसि ; D1 त्वामति ; G2 त्वामपि (for °मिति). V1 B Da Dn D2. 3. 5–7 S (G1 om.) भारत (for पार्थिव).

130 G1 om. 130 ; D8 om. 130^{a} (for both, cf. v. l. 129). — ^{a}) K3 तेजसा ; D7 S (G1 om.) ततः स (for तपसा). Da1 विष्णुम् ; D4 दिष्णुर्. — ^{b}) K1 नाविवेश ; D4 श्वाविवेता (for °वेश). M1. 3 ह (for च). D7 M1. 3. 4 पार्थिवं (M1 °वां); D8 भूमिप ; T G2–4 M2 पार्थिवान् (for भूमिपम्). — ^{d}) K3–5 V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 यं (for यज्). K2. 3 V1 D2 नृपं ; Da2 नृपः. D7 S (G1 om.) नमतीदं जगत्ततः.

131 G1 om. 131^{abc} (cf. v. l. 129). — ^{b}) K2. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6 रक्षितव्यं ; V1 °ता च ; D7 T G2–4 °तारं ; D8 °तं च (for °तं तं). D7. 8 S (except M2 ; G1 om.) नरे(M1. 3 °ते)श्वरं (for °श्वर). — D8 om. 131^{cd}. — ^{c}) K3. 5 Dn नाधर्षयेत् ; B1 न धेयं तत् (for नाधर्षयत्). K3. 5 B Dn D2. 3. 5. 6 तथा ; V1 Da तदा (for ततः). K1 नाधर्मवर्तनः कश्चिच् ; D4 नाधर्षयकृतः क° ; D7 S (G1 om.) न स्म धर्षयते (T2 °तु) क°. — ^{d}) V1 चारं. K3 Dn1 -निष्पंद- ; K4 -निश्चारु- ; K5 B1 -नित्यानु- ; V1 B2 Da D1 -नित्यार्थ- ; Bo. 4. 5 Dn2 D2. 3. 5. 6 -निष्ठानु- ; B3 -निष्ठार्थ- (for नित्याच्च). D4 चरेतिच्छानुदर्शनात् ; D7 S नित्यशः चारु- (G1 °र ; G2 °रि)दर्शनं. — After 131, D4 reads 80^{a}–81^{b}, followed by the repetition of 81^{c}–85^{b}.

After 131, all MSS. (except Ś1 K1–4 D1 ; D4 om.) read 138^{ab} (for the first time) repeating it in its proper place.

132 D4 om. 132–139. Before 132, K3. 5 ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^{a}) K4 आत्मनः. K5 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2 कारणैश्च् ; V1 B2 Da T2 का(T2 क)रणं (for करणैश्च्). Dn2 T1 G2–4 चेह (for चैव). — ^{b}) K5 G1 समस्यै(G1 °स्ये)व ; V1 B2 Da संपश्येदं (Da1 °हं ; Da2 °यं); Bo. 5 संपश्यंति ; B4 नमस्या हि ; D2. 3. 5 समीहे च ; D7 समस्यैह्य ; D8 नमस्ये च (for समस्येह). V1 समीक्षतः ; Da1 महिष्पितः ; Da2 ह्यहिक्षितः (for मही°). — D8 om. (hapl.) 132^{c}–133^{d}. — ^{d}) K3 D1. 7 G2 M1 लोके ; G1 लोका. K4 देवादृते ; D7 दैवानृते (for °दृते). T1 G2–4 नृणां (for गुणात्).

133 D4. 8 om. 133 (cf. v. l. 132). Before 133, K3. 5 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) V1 ललाटे. — ^{b}) D1 सौवर्णम्. M2 पुरा (for तदा). — ^{c}) K1 संभूत-. D7 T G ततस्तस्मिन् ; M ततो देवी (for यतो देवी). — ^{d}) D7 T G देवी (for पत्नी). D7 T1 G2–4 M2 पांडव ; G1 (*sup. lin.* as in text) तत्त्वतः (for धीमतः).

134 D4 om. 134 (cf. v. l. 132). — ^{b}) B1 याति (for जातो). D7 S (except M2. 4) धर्मश्च (G1 °स्य) (for धर्मेण). M2 भारत (for पाण्डव). — ^{c}) Da2 D2 अर्थ- (for अथ). D3 तथैवार्थ ; T1 G1–3 °वात्र (G1 °त्त) (for °वार्थः). — ^{d}) V1 धर्मे (for राज्ये). K5 B1 D1. 8 प्रतिष्ठिताः ; G2 प्रकल्पिते.

135 D4 om. 135 (cf. v. l. 132). — ^{a}) Dn2 G2 M1. 3 स्व- ; G1 (by corr. as in text) स (for सु-). K1. 4 Da2 क्षयाश्चैव ; M4 °देव (for °च्चैव). Cv सुकृतस्य क्षयात् (as in text). — ^{b}) D7 मेदिनी. Da1 स्वर्गलोके च मेदिनीं. Ca cites एत्य (as in text).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

पार्थिवो जायते तात दण्डनीतिवशानुगः ॥ १३५
महत्त्वेन च संयुक्तो वैष्णवेन नरो भुवि ।
बुद्ध्या भवति संयुक्तो माहात्म्यं चाधिगच्छति ॥ १३६
स्थापनामथ देवानां न कश्चिदतिवर्तते ।
तिष्ठत्येकस्य च वशे तं चेदनुविधीयते ॥ १३७
शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते ।
तुल्यस्यैकस्य यस्यायं लोको वचसि तिष्ठति ॥ १३८

यो ह्यस्य मुखमद्राक्षीत्सोम्य सोऽस्य वशानुगः ।
सुभगं चार्थवन्तं च रूपवन्तं च पश्यति ॥ १३९
ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दितं बुधैः ।
देवाश्च नरदेवाश्च तुल्या इति विशां पते ॥ १४०
एतत्ते सर्वमाख्यातं महत्त्वं प्रति राजसु ।
कार्त्स्न्येन भरतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्तताम् ॥ १४१　C. 12. 2267 B. 12. 59. 145 K. 12. 58. 154

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— ^{c}) D_8 पृथिव्यां (for पार्थिवो). — ^{d}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.8}$; D_4 om.) S -विशारदः (for -वशानुगः).

136 D_4 om. 136 (cf. v. l. 132). — ^{a}) K_4 महत्तेन; D_7 T G M_2 माहात्म्येन (for महत्त्वेन). B_2 युक्तो वै; Da संयुक्ता. — ^{d}) K_4 $D_{2.8}$ महात्म्यं. $B_{0.5}$ अपि; B_2 D_7 S (except M_2) अधि-; $D_{2.3.5.6}$ चाभि- (for चाधि-). D_7 -गच्छतः (for -गच्छति).

137 D_4 om. 137 (cf. v. l. 132). — ^{a}) D_7 चेद्देवी; D_8 चेदैवी; T_1 $G_{3.4}$ M_2 चेदैवीं; T_2 तद्दैवीं; G_1 तद्देवी; G_2 $M_{1.3.4}$ चेद्देवीं (for देवानां). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 स्थापनादति(D_1 °पि)देवानां; K_3 °नर्थतां दैवीं; K_5 °मपि तां देवीं; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ स्थापितं च ततो (B_0 °दा) देवैर् (Da_1 °वी). — ^{b}) V_1 B_1 अभि-; $D_{6.8}$ अपि; G_2 अधि- (for अति-). — ^{c}) V_1 om. च. D_7 T_1 G M तिष्ठेदेकस्य तु (M च) वशे (D_7 शते); T_2 तिष्ठेदेवास्य तु वशे. — ^{d}) K_3 तां न धानु-; K_5 तं तमेवानु- (hypermetric); V_1 B_3 Dn_1 तं चेदं न; B_1 S तं चैवा(G_2 च त्वा)नु-; Da_2 ते *दनु-; D_7 तच्चैवानु- (for तं चेदनु-). K_1 -वीधीयेते. $Ś_1$ K_1 (also as in text). $_{2.4}$ Dn_2 सर्वं (K_2 °वं-; K_4 °वैं) लोकं धनान्वितं; D_1 सर्वलोको धनान्वितः.

138 D_4 om. 138 (cf. v. l. 132). For the first occurrence of 138^{ab} in all MSS. (except $Ś_1$ K_{1-4} D_1; D_4 om.), cf. v. l. 131. — ^{a}) Da (second time) राज- (for कर्म). — ^{b}) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ (all second time) महत्त्वाय; T_2 G_1 (both first time) सुखि(G_1 °ख)त्वाय; D_8 (second time) शुभश्राय (for °त्वाय). B_1 (both times) -कल्प्यते; B_4 (first time) -कल्पयेत्; D_7 (second time) -पद्यते; D_8 (first time) -लिप्यते (for -कल्पते). T_2 (second time) महत्वायो न कल्पते. — ^{c}) Dn तुल्यलोकस्य (for °स्यैकस्य). D_7 S येनायं (for यस्यायं). — ^{d}) $K_{2.8}$ तिष्ठते.

139 D_4 om. 139 (cf. v. l. 132). D_8 om. 139^{ab}. — ^{a}) K_3 यो योस्य; K_5 यस्य वै; $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.5-7}$ S योस्य वै (for यो ह्यस्य). V_1 B_2 Da Dn योस्य योस्य (B_2 योस्य वै; Da_2 यो योस्य) मुखं पश्येत्; B_1 यस्य यस्य मुखं द्राक्षीत्. — ^{b}) K_2 Da Dn_2 सोस्य सोस्य; K_3 स स चास्य; $K_{4.5}$ V_1 B Dn_1 सौम्यं (V_1 °म्य) सोस्य; $D_{1.7}$ T G सोस्य सर्वो (D_1 °वों; D_7 °र्वं-; G_3 °र्वें); $D_{2.3.5.6}$ सौम्यं यस्य; M सोपि तस्य (for सोम्य सोऽस्य). $G_{3.4}$ वशानुगाः. — ^{c}) B_3 शुभगं; D_8 स्वरूपं (for सुभगं). Da $D_{2.3.5.6}$ चात्मवंतं (for चार्थ°). B_1 शुभगं चार्थवन्नायं; D_7 सुभगाश्चार्थवंतश्च. — ^{d}) B_1 यो वा कश्चित्प्रपश्यति; D_7 रूपवंतश्च प°; D_8 भूपवंतं न पश्यति. — After 139, all MSS. (except $Ś_1$ K D_1) read 79^{c}–85^{b}.

140 ^{a}) $M_{1.3}$ राजेति; M_4 जगंति. — ^{b}) $D_{2.3.5.6}$ सकलं (for सततं). $Ś_1$ D_7 T_2 शब्दितो; $K_{1.3}$ B_4 $D_{1.4.8}$ G_1 शब्दिता (for °तं). B_1 नरैः (for बुधैः). T_1 G_{2-4} ततः संशब्दितो बुधैः.

141 ^{b}) T_2 माहात्म्यं (for महत्त्वं). $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{1.4.8}$ सर्वं- (for प्रति). — ^{d}) Da_2 किमत्याद् (for °न्यद्). D_7 अपि (for इह). K_5 $B_{1.3}$ Dn वर्तते; Da $D_{2.3.5}$ वर्ण्यतां; D_1 वर्ण्य*; D_4 वर्तनं; D_6

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६०

C. 12. 2268
B. 12. 60. 1
K. 12. 59. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः पुनः स गाङ्गेयमभिवाद्य पितामहम् ।
प्राञ्जलिर्नियतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १
के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चतुर्णामाश्रमाणां च राजधर्माश्च के मताः ॥ २
केन स्विद्वर्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्धते ।
केन पौराश्च भृत्याश्च वर्धन्ते भरतर्षभ ॥ ३
कोशं दण्डं च दुर्गं च सहायान्मन्त्रिणस्तथा ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्कीदृशान्वर्जयेन्नृपः ॥ ४
केषु विश्वसितव्यं स्याद्राज्ञां कस्यांचिदापदि ।
कुतो वात्मा दृढो रक्ष्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५

भीष्म उवाच ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ६

वर्णितं; Cap वर्ततां (as in text). D_{8} किमन्यद्व्तेते यदि; Ca किमन्यदिह वर्ण्य(v. l. °र्त्य)तां.

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_{1}$ K V_{1} B Da_{1} Dn D_{1-7} T $G_{1.2.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* T_{1} G_{2-4} M_{2} विद्यासमुद्देशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $B_{1.4}$ 58; B_{2} Da_{1} Dn_{2} 59 (as in text); $D_{2.8}$ 57; D_{7} S 60. — *Śloka no.:* Dn_{1} 146.

60

1 D_{8} om. the ref. Da_{2} om. 1. — ^{a}) D_{1} पुनः (for ततः). K_{2} transp. पुनः and स. — ^{c}) D_{1} नियतौ; D_{7} नियमो. — ^{d}) Da_{1} पर्यपृष्ट (for °पृच्छद्). D_{4} युधिष्ठिर.

2 Before 2, D_{4} T_{1} G_{2-4} ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^{a}) D_{8} G_{1} को धर्मः (for के धर्माः). $K_{1.2}$ D_{6} -धर्माणां (for -वर्णानां). — ^{b}) K_{1} चातुर्वर्ण्य *; Dn_{1} °र्होत्रस्य; D_{4} °र्वर्ण्येभ्य (for °र्वर्ण्यस्य). K_{3} om. (hapl.) from के up to 3^{b}. $D_{2.3.5.6}$ वै; M_{4} ते (for के). — ^{c}) $K_{2.5}$ B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ G_{1} चातुर्वर्णा(B Da $D_{2.3.5}$ °र्ण्या)श्रमाणां च; D_{8} चातुर्णामाश्रमाभ्यां च.

3 K_{3} om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) B_{1} केन सं-; Dn केन वै; D_{4} केन चिद्; T_{1} G_{2-4} केन स्म; T_{2} केनासीद् (for केन स्विद्). D_{8} वर्तते (for वर्धते). — ^{b}) D_{8} राज्यं (for राजा). D_{7} T G च (for वि-). — ^{c}) D_{7} वर्धते (for भृत्याश्च). $M_{1.3}$ केन भृत्याश्च पौराश्च. — ^{d}) D_{1} वर्धते; D_{7} जनाश्च; D_{8} वर्तते.

4 ^{a}) $Bo._{2-5}$ $D_{2.3.5.6}$ कोषं; B_{1} कोषो; T_{2} M_{1} कोशो; G_{1} कोश- (for कोशं). B_{1} दर्श च; Dn_{2} वर्ग च; D_{1} तुर्ग च; D_{8} तुरगं (for दुर्ग च). D_{4} कोशं दुर्ग च दंडं च; D_{7} T_{1} G_{2-4} $M_{1.3.4}$ कोशो दंडश्च दुर्गश्च ($M_{1.3}$ °र्ग च). — ^{b}) K_{1} सहायो; V_{1} D_{7} T_{1} G M_{1} सहाया (for °यान्). — ^{c}) K_{1} D_{6} -पुरोहिताचार्याः. — ^{d}) D_{7} कीदृशो (for कीदृशान्). K_{1} T_{1} G_{2-4} वरयेन्; K_{4} $D_{1.8}$ वर्ध° (for वर्ज°). K_{5} B_{1} Dn_{1} M_{1} नृप; D_{8} नृपाः (for नृपः). D_{6} कां दशात्वजयेन्नृप.

5 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} केन (for केषु). Dn_{2} विश्वसनीयं (for °सितव्यं). — ^{b}) $K_{2.3}$ B_{1-3} D (except $D_{1.6.8}$) S (except M_{2}) राज्ञा (Da_{2} °ज्ञो); $Bo._{4.5}$ राजन् (for राज्ञां). D_{6} कस्यांश्चिद्; D_{8} कस्यचिद्. — ^{c}) M_{3} चात्मा (for वात्मा). $K_{3.5}$ B Da Dn_{1} D_{2-8} T G_{2-4} M दृढं; D_{1} दृढ्ये (sic); G_{1} दृढा (for दृढो). Da_{2} D_{7} रक्ष्यं; Dn_{2} यस्यस्; D_{4} रक्षस् (for रक्ष्यस्). — After 5, D_{7} S ins.:

134* द्वैधीभावे च भूतानां शपथः कीदृशो भवेत् ।
अधर्मस्य फलं यच्च शपथस्य विलङ्घने ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वं व्यवहारं च तादृशम् ।
समासव्यासयोगेन कथयस्व पितामह ।

[(L. 1) T_{2} द्वैधीभावं (for °भावे). T_{2} G_{1} भृत्यानां (for भूतानां). — (L. 3) $M_{1.3.4}$ व्यवहारश्च यादृशः (M_{3} °शं) (for the post. half). — (L. 4) D_{7} समाभ्य- भ्यासयोगेन (for the prior half).]

6 = 12. 56. 10. D_{8} om. the ref. — ^{b}) K_{4} वेदसे. — ^{c}) $K_{2.3.5}$ B (except B_{1}) D (except D_{7}) T_{1} G_{2} $M_{1.3.4}$ नमस्कृत्य (for °स्कृत्वा). — ^{d}) $Bo._{1.3.4}$ $D_{2.3.5.6}$ धर्मं (for धर्मान्). K_{4} शास्वतान्; B (except B_{2}) $D_{2.3.5.6}$ शाश्वतं; Dn_{2} शश्वतान्.

7 = 12. 21. 11. — ^{a}) M_{4} अक्रोध-. — ^{b}) D_{7}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।
प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ॥ ७
आर्जवं भृत्यभरणं नवैते सार्ववर्णिकाः ।
ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥ ८
दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
स्वाध्यायोऽध्यापनं चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥ ९
तं चेद्वित्तमुपागच्छेद्वर्तमानं स्वकर्मणि ।
अकुर्वाणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥ १०
कुर्वीतापत्यसंतानमथो दद्याद्यजेत च ।
संविभज्य हि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते ॥ ११
परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १२
क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न तु याजयेत् ॥ १३
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात्पराक्रमम् ॥ १४
ये च क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः ।
य एवाहवजेतारस्त एषां लोकजित्तमाः ॥ १५
अविक्षतेन देहेन समराद्यो निवर्तते ।
क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ १६ C. 12. 2283 B. 12. 60. 16 K 12. 59. 18

संविगाद्दश्च् (for °भागः). $Bo._1$ D_1 क्षमास्तथा ; D_7 T G च सर्वशः ; $M_{1.3}$ दमस्तथा ; M_2 दमः क्षमा (for क्षमा तथा). — [c]) D_7 S प्र(T $G_{3.4}$ व्र)जनं ; Ca °नः (as in text). — [d]) D_1 पौरम् (for शौचम्). Da D_4 अद्रोहम्.

8 [b]) D_7 त एव ; T G M_2 त एते (for नवैते). D_7 सर्व- ; Ca सार्व- (as in text). D_1 -वर्णिकः. — [d]) D_6 ततो (for तं ते). D_4 तं निबोध युधिष्ठिर.

9 [a]) D_6 दानम् (for दमम्). — [b]) Da_2 धर्मं प्राहुः (for धर्ममाहुः). K_5 D_7 T G $M_{1.3.4}$ सनातनं ; M_2 मनीषिणः (for पुरातनम्). — [c]) D_4 [ऽ]ध्ययनं (for ऽध्यापनं). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 T_2 स्वाध्यायाध्यापनं चैव ; $K_{2.5}$ B Da Dn $D_{2-6.8}$ °याभ्य(D_8 °भ्या)सनं चैव ; M °याध्ययनं चैव. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 ततः (for तत्र). B_1 समाप्यति.

10 [a]) K_4 D_1 वै (for चेद्). $K_{1.2}$ Da_2 Dn_2 $D_{1.7}$ द्विजम् ; K_3 वित्ते ; K_4 चित्रम् (for वित्तम्). Ca तं चेदेवं ; Cap (*sec. m.*) तं चेद्वित्तम् (as in text). K_3 समागच्छेद् (for उपा°). — [b]) $Ś_1$ K_4 वर्तमाणं (K_4 °णां). — [c]) G_1 आकुर्वाणं. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ विकुर्वाणं ; K_3 विकुर्माणि ; D_1 विकर्माणं ; D_7 G_2 द्वि कर्माणि ; T_1 G_3 ह्यक° (for विक°). — [d]) K_3 शास्त्र- (for शान्तं). T_1 $G_{2.3}$ -कल्पितं (for -तर्पितम्). D_7 G_4 शाकं (G_4 शांतं) विज्ञानकल्पितं ; T_2 G_1 शांतं विज्ञानतर्प(T_2 °र्पि)णं.

11 [a]) B_3 कुर्वतो ; Da_2 अकुर्वति (hypermetric) ; T_2 G_1 कुर्वत (for कुर्वीत). — [b]) B_3 अर्थो ; D_1 अर्थौ. D_1 दध्याद्. V_1 $D_{2.3.5-7}$ यजेति (for यजेत). K_5 B_1 Dn_2 G_2 वा (for च). — [c]) K_4 D_7 वि- ; B_1 तु ; B_{2-5} $D_{3.6}$ च (for हि). — [d]) K (except K_1) D_{1-6} इहे($K_{3.4}$ °ही)ष्यते ; Da_1 इतिक्षते ; Da_2 इतिष्यते ; Dn इतीर्यते (for °ष्यते). B_1 धनं यत्सद्भिरिष्यते.

12 = B. 12. 238. 13 ; Manu. 2. 87 ; Viṣṇu P. 55. 21 ; Vasiṣṭha Dharmaśāstra 26. 11. — [a]) K_1 -विष्टिः*- ; G_1 -निर्वीत- (for -निष्ठित-). Da -कार्यं तु ; D_7 G_2 -कर्माणि ; T $G_{1.3.4}$ -कर्मा हि ; M -कर्मा तु (for -कार्यस्तु). — [b]) M ($M_{1.3.4}$ also as in text) हि (for [ए]व). B_1 च द्विजः ; $D_{1.4}$ ब्राह्मणाः ; D_7 $M_{2.4}$ यो द्विजः ; T G $M_{1.3}$ वै द्विजः (for ब्राह्मणः). — [c]) Da_1 अकुर्याद् (for the first कुर्याद्). K Da_2 $D_{1.4.6.8}$ अन्यत्र ; B_1 अन्यार्थं ; Da_1 अन्न* ; Dn_2 अन्येन ; D_2 अन्य* ; T_2 अन्यं न ; G_2 अंत्यं न (for अन्यन्न). — [d]) $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) $K_{2.4}$ ब्राह्मणम्.

13 [a]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 M_4 तु (for [अ]पि). B_1 धर्मं. — [b]) B_1 तत् (for तं). — [c]) D_7 तत्र (for दद्याद्). K_4 Dn_1 राजन् (for राजा). — [d]) D_7 यजेत्तु (for यजेत). $K_{2.3.5}$ B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ G_2 M_2 न च ; D_4 नु* ; D_7 च न (for न तु). V_1 जयेत च यजेत च.

14 [a]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 अधीयेत (for °यीत). — [b]) M_2 प्रजां.

15 [a]) V_1 B Dn $D_{2.3.5.6.8}$ तु (for च). — [b]) $K_{3.5}$ V_1 $D_{4.7}$ T_1 G_{2-4} M_2 पार्थिवाः (for भूमिपाः).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2284
B. 12. 60. 17
K. 12. 59. 19

वधं हि क्षत्रबन्धूनां धर्ममाहुः प्रधानतः ।
नास्य कृत्यतमं किंचिदन्यद्दस्युनिबर्हणात् ॥ १७
दानमध्ययनं यज्ञो योगः क्षेमो विधीयते ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता ॥ १८
स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः ।
धर्मेण सर्वकृत्यानि समनिष्ठानि कारयेत् ॥ १९
परिनिष्ठितकार्यः स्यान्नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते ॥ २०
वैश्यस्यापीह यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसंचयः ॥ २१
पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वपशूनिह ।
विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यद्यत्समाचरेत् ।
रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् ॥ २२
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ २३
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।

— c) D1 ये च; D7 त एव (for य एव). K2 [आ]हय- (for [आ]हव-). T G3. 4 ये चा(T2 आ)हवे विजेतारस्. — d) Dn2 G4 येषां; D7 एते (for एषां). Bo Da Dn1 D2. 3. 5. 6 लोकवित्तमाः; G4 योगवित्तमाः; M2 स्वर्गजित्तमाः (for लोक°). V1 तेषां लोकश्च जित्तमाः.

16 a) Da1 D4 अविक्ष्य(D4 °क्षि)तेन (for °क्षतेन).

17 a) K2 V1 B D (except D4) S एवं (for वधं). — b) Dn1 मार्गम् (for धर्मम्). D6 पुराविदः; Ca प्रधानतः (as in text). — c) M1-3 कृत्यमतः (for °तमं). — d) G2 राज्ञो (for अन्यद्). D4 -निवारणात्; Ca -निबर्हणात् (as in text).

18 a) B1 यज्ञे; G1 राज्ञो (for यज्ञो). — b) K3. 5 D4 M1. 3. 4 राज्ञः क्षेमो (M1. 3. 4 °मे); K4 योगः क्षेमं; V1 B2-5 Da Dn1 D2. 3. 5-8 G1 राज्ञां क्षेमो; Bo राज्ञां धर्मो; B1 राजधर्मो; Dn2 रागक्षेमो; T G2-4 M2 राज्ञां क्षेमे (for योगः क्षेमो). D6 निवर्तते (for विधीयते). — c) D6 रक्षा-; M1 राजा (for राज्ञा). — d) Dn2 बोद्धव्यं (for योद्धव्यं). D2 मानम् (for धर्मम्). B1 ईप्सतां; D1 इच्छया; D4 M2 इच्छता; D6 M1. 3 ईप्सिता; T G -लिप्सुना (G2 °ता) (for ईप्सता).

19 a) M1. 3 तेषु (for स्वेषु). D1 दारेषु (for धर्मेषु). D8 om. from ष्व up to परिनि (in 20a). — c) D6 धर्मेषु (for धर्मेण). M1. 3 सम्यक् (for सर्व-). D4 धर्मेण शर्मनिष्ठानि. — d) K3. 5 B3-5 Dn D3. 5 G2 M2 शम(K3 °र्म)निष्ठानि; D4 सर्वकार्याणि; D6 मनिष्ठानि च (sic); G3 मम निष्ठानि; Cv समनि° (as in text).

20 D8 om. परिनि (cf. v. l. 19). — a) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 -कार्यस्तु; K3 -कार्यस्य; D7 T G M2 -कृत्यः स्यान्; M1. 3 -कारः स्यान् (for -कार्यः स्यान्). — b) K1 परिपार्जनात्; Da °पालयेत् (for °पालनात्). — c) K1 Da D6 अन्यत्र (for अन्यन्न). Da1 चाकुर्याज् (for वा कुर्याद्). — d) Ś1 (by corr. *sec. m.*) K4 B2 Da D1. 3 Ca (orig. as in text) जैत्रो; K1 देवो; V1 Bo. 3. 5 D8 मैत्रो; B1 D4 इंद्रो (for ऐन्द्रो).

21 a) K5 Dn D7 T1 G1. 3. 4 M4 [अ]पि हि; Da [अ]पि ह; T2 G2 M2 [अ]पि च (for [अ]पीह). — b) K1 तत्; D4 lacuna (for तं). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 शाश्वतं (for भारत). — d) K3 -संश्रियः (for -संचयः). K1 (marg. as in text) शौचे ब्राह्मणसेवनं; K2. 4 शौचेन (K4 °न्न) च विमत्सरः; D7 शौचं धर्मस्य संचयः.

22 a) D6 पालनाद् (for °येद्). — b) D6. 8 मुक्तः (for युक्तः). K1. 2. 4 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 T2 सर्वान् (for सर्व-). In B2, the portion from प (in 22b) up to the end of 50 is lost on a missing fol. B1 T2 G1. 2 M2 इव (for इह). K4 युक्तः सर्वान्पशूनि च. — c) B1 विकर्मा. D7 S वर्जयेद् (for तद्भवेद्). — d) D7 transp. कर्म and यद्यत्. K2. 3. 5 V1 Bo. 3-5 Da Dn D1. 4. 8 स समाचरेत्; B1 M4 तत्समा°; D2. 3. 5. 6 समुपा° (for यत्समा°). — e) K4 रक्षिया. D6 G4 स ह (for स हि). M2. 4 पालनादेव तेषां च (M4 वै). — f) D1 सुमहत्सुखमाप्नुयात्.

23 = Manu. 9. 327. B2 missing (cf. v. l. 22). — a) Ś1 K1. 4 D1 तु (for हि). — b) K4 स्पृष्ट्वा; D1 lacuna; D6 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). Ś1 K2 परिददेत्; K5 V1 B5 Da Dn D1-3. 5. 6 °ददौ; B1 परिदधे (for °ददे). — c) Ś1 ब्रह्मणाय. Da2 lacuna; D8 राज्ये च (for राज्ञे च). G1 ब्राह्मणायाकृतिं राज्ञे. — d) K1 B1 सर्वैः; Dn2 D1 T2 सर्वा. V1 Da Dn1 परिददौ; परिदधे (for °ददे). D4 प्रजाः सर्वा ददौ विधिः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षण्णामेकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत् ॥ २४
लये च सप्तमो भागस्तथा शृङ्गे कला खुरे ।
सस्यस्य सर्वबीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः ॥ २५
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ २६
शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥ २७
तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत्सुखमवाप्नुयात् ॥ २८
शूद्र एतान्परिचरेत्त्रीन्वर्णाननसूयकः ।
संचयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथंचन ॥ २९
पापीयान्हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः ।
राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥ ३०
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
अवश्यभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥ ३१
छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च । C. 12. 2299 B. 12. 60. 32 K. 12. 59. 35

---

24 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) K3 D4 वृद्धिं; V1 Da Dn2 वृत्तं (for वृत्तिं). M1–3 तस्य प्रवृत्तिं वक्ष्यामि. — b) D1 यश्च. Dn2 यच्च वृत्तोपजीवनं. — After 24^{ab}, M1. 3 ins.:

135* अवश्यभरणीयो हि वैश्यो राज्ञा जनाधिप ।

— c) D4 धमाम्नेका (sic) (for षण्णामेकां). Ca cites षण्णाम् (as in text). Cv as in text. — d) K1 D1 शताश्च; S शतस्य (for शताच्च). G1 दिशतं (sic); M दशातिं (for मिथुनं). Ca as in text.

25 B2 missing (cf. v. l. 22). D7 om. (hapl.) 25^{a}–31^{b}. — a) Ś1 (orig. as in text) लभेच्च; K1. 2. 4. 5 V1 Bo. 1. 4. 5 Da Dn D3–6 लब्धाच्च; K3 लभेत; B3 D8 लब्ध्वा च; D1 लभे च; G1 लवे च; G2 श्रये च; M1. 3. 4 क्रये च; M2 विक्रये (for लये च). K2. 3. 5 Dn D4 सप्तमं; D1 सप्तमे. — b) K2 शृंगैः; Ca शृङ्गे (as in text). V1 S तथा; D4 कालां; Ca कला (as in text). K5 T2 खले (T2 °रे); D4 lacuna; Ca खुरे (as in text). — c) Ś1 शस्यास्य; K1 सस्याश्च; K4 V1 B1 D1 शस्यानि; Bo. 3–5 Da Dn D2. 6. 8 Cv सस्यानि; D3. 5 सस्यानां; T1 G2–4 यस्यास्य; T2 M सन्यस्य (for सस्यस्य). K5 -जातीनाम्; Dn2 -जीवानाम् (for -बीजानाम्). — d) D1. 3. 5 एषां. K1 संवत्सरी; Ca सांव° (as in text). B1 वृतिः; Ca भृतिः (as in text).

26 = Manu. 9. 328. B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 26 (cf. v. l. 25). — a) M2 हि (for च). — b) B1 अनवक्षन्; D6 न रक्षेहं. D2. 3. 5. 6 पशूनिह. — c) Ś1 K4 V1 B (B2 missing) Da Dn2 D1. 4 M4 Ca वैश्ये नेच्छति; D2. 3. 5. 6 वैश्ये (D2 °श्यं) न चेति (for वैश्ये चेच्छति).

27 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 27 (cf. v. l. 25). — a) D4 T1 G2–4 च (for हि). K1 शूद्राणां चैव यो धर्मस्. — b) B1 शाश्वतं (for भारत). — G2 om. (hapl.) 27^{d}–28^{a}. — d) K4 दास्यं शूद्रम्; M2 शूद्रं दासम् (by transp.). T1 G3. 4 अकारयत् (for अकल्प°).

28 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 28 (cf. v. l. 25). G2 om. 28^{a} (cf. v. l. 27). — a) D1 वृद्धस्य (for शूद्रस्य). — After 28^{a}, D2 repeats (hapl.) 27^{d}–28^{a}. — c) G1 एषां (for तेषां). K4 D1 शुश्रूषणाश्.

29 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 29 (cf. v. l. 25). — a) K1 शूद्रा. M1 येनान्; M3 एनान् (for एतान्). D4 परिचरन् (for °चरेत्). — b) D1 वर्गान् (for वर्णान्). K5 D4 G1 अनुसूयकः; V1 B (B2 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 अनुपू(Da1 °श)वैशः (for अनसूयकः). — With 29^{cd}–30^{ab}, cf. Manu. 10. 129. G1 om. 29^{cd}. — c) Bo संचयं च न; B1 न संचयांश्च; D1 *जयांश्च न; D4 संचयास्तु न (for °यांश्च न). — d) D6 जात- (for जातु).

30 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 30 (cf. v. l. 25). — a) K1 पानीयं (sic) (for पापीयान्). V1 Da1 स धनं; G1 निधनं (for हि धनं). — b) K4 गरीयशः. — d) B1 D4 T1 G3. 4 कर्म; M धर्मं (for कामं). D8 कुर्वंति (for कुर्वीत). K3 धार्मिकं.

31 B2 missing (cf. v. l. 22); D7 om. 31^{ab} (cf. v. l. 25). — a) M1 वृत्तिः. — b) K4 D1. 4 यश्च. — c) K5 B1. 3. 5 D1. 2. 5. 7 T G2–4 अवश्यं (for अवश्य-). G1 अश्वसंहरणीयो हि.

32 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) K5 क्षत्रं-; B1 Dn2 छत्र-; D7 चित्रं; T1 G3 पात्रं (for छत्रं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2300
B. 12. 60. 33
K. 12. 59. 35

यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥ ३२
अधार्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
शूद्रायैव विधेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥ ३३
यश्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।
कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ।
देयः पिण्डोऽनपेताय भर्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ ॥ ३४
शूद्रेण च न हातव्यो भर्ता कस्यांचिदापदि ।
अतिरेकेण भर्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिक्षये ।
न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो ह्यसौ ॥ ३५
उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्त्रय्यैव भारत ।
स्वाहाकारनमस्कारौ मन्त्रः शूद्रे विधीयते ॥ ३६
ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत व्रतवान्स्वयम् ।
पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥ ३७
शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ ।

D1 व्यजनम्; Ca वेष्टनम् (as in text). K2 औष्णीषम्; K4 D1 औशीनम्; D7 औशीर; Ca औशीरम् (as in text). G2 पात्रं वेष्टनकं चीरम्; Cv as in text. — b) M1. 3 उपानहू. K3 Da Dn2 व्यंजनानि (for व्यज°). — cd) K1. 4 यातयामाणि; Ca °मानि (as in text). T1 G3. 4 transp. देयानि and शूद्राय.

33 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) K4 D8 आधार्याणि; D7 अका° (for अधा°). — c) K1 हि देयानि; K3. 5 V1 B (B2 missing) D S प्र(D1 नि)देयानि (for विधे°). — d) Ś1 K2. 4 D1 धर्म्यं (for धर्म-). B4 यत् (for तत्).

34 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) M4 यच्च. Dn1 T2 यं च कंचिद् (for यश्च कश्चिद्). — b) K3 M3 शूद्रः शुश्रूषया(M3 °पुणा)व्रजेत्. — c) K5 Dn T1 G3. 4 कल्प्यां तेन; B3 कल्प्यं तेस्य; D7 तस्यां तस्य; D8 M2 कल्पां तस्य; G2 कल्पां तेन (for कल्प्यां तस्य). K2 om. तु. K5 T1 G2–4 तस्याहुर्; V1 Bo. 5 ते वाहुर्; Da तैराहुर्; Dn ते प्राहुर् (for तेनाहुर्). B1 आकल्पांतस्य तस्याहुर्; D6 G1 कल्पांतस्य सु(G1 कृ)तेनाहुर्. — d) B4 व्रतं; Da2 वृत्ति-. T2 G1 ब्रह्मविदो (for धर्म°). — e) Ś1 (orig.) K2–5 V1 Bo. 3–5 D T G2–4 M [ऽ]नपत्याय; G1 [ऽ]नवेदाय (for ऽनपेताय). B1 देयपिंडालयात्पाप (sic). — f) G1 हर्तव्यौ (for भ°). T2 वृद्धि-; G1 प्रद्ध-; Ca वृद्ध- (as in text). V1 -विह्वलौ (for -दुर्बलौ).

35 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) K5 Dn G1 M2 तु न; B3. 4 D1–3. 5. 6. 8 न च; T G2–4 न हि (for च, न). D7 हर्तव्यो; T G2–4 भर्तव्यो; G1 हंतव्यो (for हातव्यो). — b) G1 हर्ता कस्याश्चिदापदि. — c) T2 G1 M अधिकारेण; Ca अतिरेकेण (as in text). G1 हर्तव्यो (for भ°). — d) Da1 भद्रा; D1 Ca भर्त्रा. M3 द्रव्यं; M4 (sup. lin. as in text) शूद्र- (for द्रव्य-). — With 35ef, cf. Manu. 8. 417cd. — e) B1 त्वसूनस्ति; M1. 3 हि स्वमस्य (for °मस्ति). — f) K3. 5 V1 B (B2 missing) D (except D7) G1 हि सः (for ह्यसौ). Ca भर्तृहार्यधना ह्यमी; Cap °धनो हि सः.

36 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) D7 उक्तं. — b) Ś1 यज्ञास्; D1 धर्मस्; G1 यजुस्. Ś1 (orig.) K1 तथैव; Ś1 (by corr.) K3. 4 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 त्रय्येव; K2. 5 V1 B (B2 missing) Da Dn1 D2. 3. 5–8 M2 तस्य च; Dn2 तस्यैव; D4 स्वाहेव; G2 त्रैयेव (for त्रय्यैव as in D1 T2). — c) K4 V1 B (B2 missing) Da Dn D1–3. 5. 6. 8 -वषट्कारौ; K5 D4. 7 T1 G1. 3. 4 -नमस्कार- (K5 °रे; D4 G1 °रो) (for °स्कारौ). — d) D7 मंत्रं. G1 शूद्रो (for शूद्रे). K1 विधेर्यते. K4. 5 V1 B (B2 missing) D (except D4. 7) मंत्रः शूद्रे न विद्य(D1 धीय)ते; Madras Ed. मंत्रः शूद्रे न हीष्यते.

37 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) K5 नान्यं; V1 B (B2 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 Cv तस्माच् (for ताभ्यां). K5 परद्रः (for शूद्रः). Ca. v cite पाकयज्ञैर् (as in text). — b) B1 यजेत्तु; D8 यजत. V1 Bo. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M4 Cv [अ]व्रतवान् (for व्रत°). D4 न यजेद्धुतवान्स्वयं. — D7 om. 37c–40b. — c) T1 M1. 3 पूर्णं; Cv पूर्ण- (as in text). Ś1 K1 -पात्रमयाम्; T1 G M -पात्रसपाम्; Ca. v -पात्रमयीम् (as in text). — d) K4 दक्षिणात्; B1 Da2 D8 T2 दक्षिणं (B1 °णा; T2 °णः); G1 भक्षणं.

38 Cf. Gobhila-Gṛhyasūtra 1. 9. 12. B2 missing (cf. v. l. 22). D7 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) B4 m शूद्रः Ś1 K1. 2. 4 पुरा वैजान(K1. 4 °व)नो; T1 पौजवनो; D1 शुद्धो वैभवनो; D5 शुद्रः पौंजत्क*; T1 G3. 4 M शूद्रः पैलवनो. — c) Ś1 K4 ऐंद्र(K4 °द्रा)चैन; K1 ऐंद्राभ्यौ न; B1 °ग्रेन; B4 Dn2 D3. 6. 8 M4 Cv °श्येन; Da1 इंद्राग्नेन; D1 ऐंद्राश्वेन; D4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ॥ ३८
अतो हि सर्ववर्णानां श्रद्धायज्ञो विधीयते ।
दैवतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजतां च यत् ॥ ३९
दैवतं परमं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् ।
अयजन्निह सत्रैस्ते तैस्तैः कामैः सनातनैः ॥ ४०
संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ।
देवानामपि ये देवा यद्ब्रूयुस्ते परं हि तत् ।
तस्माद्वर्णैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काम्यया ॥ ४१
ऋग्यजुःसामवित्पूज्यो नित्यं स्याद्देववद्द्विजः ।
अनृग्यजुरसामा तु प्राजापत्य उपद्रवः ॥ ४२
यज्ञो मनीषया तात सर्ववर्णेषु भारत ।
नास्य यज्ञहनो देवा ईहन्ते नेतरे जनाः ।
तस्मात्सर्वेषु वर्णेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ४३
स्वं दैवतं ब्राह्मणाः स्वेन नित्यं

C. 12. 2314
B. 12. 60. 46
K. 12. 59. 49

ऐंद्रोग्नेन (for ऐन्द्राग्नेन). Bo. $_{5}$ ऐंद्राग्नेयेन विधिना. — After 38, V_{1} B_{1} ins. 136*.

39 B_{2} missing (cf. v. l. 22); D_{7} om. 39 (cf. v. l. 37). V_{1} B_{1} om. 39^{a}. — ^{a}) Dn_{1} T_{2} यतो; $D_{1-3.5.6.8}$ M_{2} ततो; G_{1} इतो (for अतो). Da_{2} सर्वविद्यानां (for °वर्णानां). — V_{1} B_{1} ins. after 38: Bo. $_{3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$, after 39^{a}:

136* यज्ञस्तस्यैव भारत ।
अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु.

[(L. 1) Cf. v. l. 36^{b}. V_{1} B_{1} om. line 1. —(L. 2) B_{1} अग्रः. V_{1} B_{1} Da_{1} Dn_{2} वर्णेषु; Da_{1} वर्णानां (for यज्ञेषु). D_{6} अग्रे यज्ञेषु सर्वेषु.]

— ^{b}) D_{2} श्रद्धावान्नो; $D_{3.5}$ श्रद्धापन्नो; M_{1} शूद्रायज्ञो (for श्रद्धा°). — ^{c}) Da D_{6} च (for हि). D_{1} T_{1} G_{2-4} $M_{2.4}$ परं (for महच्). T_{2} G_{1} दैवं हि परमं श्रद्धा. — ^{d}) D_{4} जयतां; G_{1} यच्छतां (for यजतां). $K_{3.5}$ D_{4} मतं; Bo. $_{4.5}$ Da_{2} S (except T_{2}) च तत् (for च यत्). Da_{1} पवित्रं यजयांचरत् (corrupt).

40 B_{2} missing (cf. v. l. 22); D_{7} om. 40^{ab} (cf. v. l. 37). — ^{a}) D_{4} वेवनं (for दैवतं). Dn G_{4} हि परं (for परमं). — ^{b}) T_{2} स्वे स्वेन च (for स्वेन स्वेन). D_{2} परं परं. — ^{c}) Da_{2} अव्यजन्; M_{1} अजयन् (for अयजन्). D_{7} T_{1} G_{2-4} यज्ञैस्तैस् (for सत्रैस्ते). — ^{d}) D_{7} कामैः सर्वैः (for तैस्तैः कामैः). Dn समाहितैः; D_{4} समालनैः; M_{2} द्विजातयः (for सनातनैः).

41 B_{2} missing (cf. v. l. 22); B_{1} om. 41 — ^{a}) K_{4} संस्पष्टा; D_{1} संस्पृष्टा; T_{2} G_{1} संहृष्टा (for संसृष्टा). D_{7} ब्राह्मणाश्. Da वर्णास्; D_{7} चैव (for एव). Ca संसृष्टा ब्राह्मणैर्वर्णा. — ^{b}) D_{4} transp. त्रिषु and वर्णेषु. — ^{c}) D_{1} $M_{1.3.4}$ ते देवा; D_{7} T_{1} $G_{1.3.4}$ देवा यद्; T_{2} देवाय (for ये देवा). — ^{d}) G_{1} om. यद्. Dn_{2} $D_{3.5.6}$ ऊचुस्तं (Dn_{2} °स्ते) (for ब्रूयुस्ते). $K_{1.5}$ Bo. $_{3-5}$ Da Dn $D_{2.6.8}$ T_{2} G_{1} $M_{1.3}$ हितं; K_{3} ततः (for हि तत्). D_{7} T_{1} $G_{3.4}$ ब्रूयुस्ते परमं हि तत्. — ^{e}) M वर्णाः (for वर्णैः). $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ V_{1} D_{1} सर्ववर्णाः; Da_{1} सर्वज्ञानैः; Da_{2} सर्व*ज्ञाः; D_{7} T G तु धर्मज्ञाः; M सर्वधर्मैः (for °यज्ञाः). — ^{f}) K_{4} ससृज्यंते; Da संसृजंते; D_{7} संगृह्यंते. $Ś_{1}$ [ऽ]न्नकाम्यया; K_{1} [ऽ]त्र काम्यया; D_{1} न कस्यया; D_{7} T_{2} G_{1} $M_{2.4}$ न कामतः (for न काम्यया).

42 B_{2} missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) $D_{2.3.5}$ -सामवत्. K_{1} पूज्या; G_{4} प्राज्ञो (for पूज्यो). — ^{b}) M_{1} नित्य- (for नित्यं). D_{7} T G दै($G_{1.2}$ दे)वतं; $M_{1.3}$ वेदविद् (for देववद्). — ^{c}) K_{1} Dn_{2} असामात्; M_{2} असाम्ना. Ca अनृग्यजुरसामा (as in text). $K_{3.5}$ V_{1} B (B_{2} missing) D (except $D_{1.7}$) च (for तु). K_{2} अनृग्यजु च सामा च. — ^{d}) M_{1} प्रजापत्य. Ca as in text. ❀ Cb: अनृग्यजुरसामा ऋग्वेदादिशून्यः प्राजापत्य उपद्रवः विधातृकृत उपद्रवः उपघातः । एवंविधो ब्राह्मणो निष्फलजन्मेति भावः । ❀

43 B_{2} missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) D_{4} यज्ञे. K_{3} D_{4} वै श्रद्धया (for मनीषया). B_{1} याज्ञसेनीषया तात (sic). — ^{b}) G_{1} सर्वे (for सर्व-). — After 43^{ab}, D_{4} reads 12. 61. 7^{c}–21^{b}. — ^{c}) G_{4} नास्या. $K_{1.4}$ D_{1} यज्ञहतो; $K_{3.5}$ V_{1} Bo. $_{3-5}$ Da Dn °कृतो; $D_{2.6}$ °स्पते; $D_{3.5}$ °स्य ते; D_{4} विघ्नकृतो; D_{7} G_{1} यज्ञहतौ; D_{8} यज्ञं कृतो; T_{1} $G_{3.4}$ $M_{1.3.4}$ यज्ञहणो ($M_{1.3}$ °णा; M_{4} °णौ) (for °हनो). Cnp नास्य यज्ञस्य ते. Bo देवं; D_{4} देवो; T_{2} देव. B_{1} नास्य चिघ्नकृतो देव. — ^{d}) D_{1} रोहंते; D_{8} ईहते. — ^{e}) Dn T_{2} ततः (for तस्मात्). D_{1} T_{2} यज्ञेषु (for वर्णेषु).

44 B_{2} missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K_{3} $D_{4.7.8}$ T_{1} $G_{3.4}$ स्व- (for स्वं). $M_{1.3}$ देवतं. $K_{1.4}$ V_{1} B (B_{2} missing) D (except D_{1}) S (except

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Ś. 12. 2314
B. 12. 60. 46
K. 12. 59. 49

परान्वर्णानयजन्नेवमासीत् ।
*आरोचिता नः सुमहान्स धर्मः
सृष्टो ब्रह्मणा त्रिषु वर्णेषु दृष्टः ॥ ४४
तस्माद्वर्णा ऋजवो जातिधर्माः
संसृज्यन्ते तस्य विपाक एषः ।
एकं साम यजुरेकमृगेका
विप्रश्चैकोऽनिश्चयस्तेषु दृष्टः ॥ ४५

अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
वैखानसानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छताम् ॥ ४६
उदितेऽनुदिते वापि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
वह्निं जुहोति धर्मेण श्रद्धा वै कारणं महत् ॥ ४७
यत्स्कन्नमस्य तत्पूर्वं यदस्कन्नं तदुत्तरम् ।
बहूनि यज्ञरूपाणि नानाकर्मफलानि च ॥ ४८
तानि यः संविजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः ।

G_1) ब्राह्मणः (for ब्राह्मणाः). K_3 om. (hapl.) from स्वेन up to ब्रह्मणा (in 44^d). K_5 तेन्न ; $D_{2.5.6}$ तेन (for स्वेन). ❀ Cv : स्वं दैवतं नारायणम् । स्वेन तदीयद्रव्येण । ❀ — ^{b}) D_4 परे ; D_7 पर- (for परान्). Da_1 परान् (for वर्णान्). $\acute{S}_1$ नयुजन् ; K_1 M_1 न यजेन् ; $K_{3.4}$ M_3 नयजन् ; V_1 Da Dn नायजे(V_1 Dn °ज)न् ; B_1 यजन् ; $D_{2.4.6.8}$ M_4 Cv आयजन् (for अय°). K V_1 $Bo._{1.3.5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ T_2 M_3 नैवम् (for एवम्). — ^{c}) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ अरोचितारः ; $K_{3.4}$ D_1 आरोचितारः ; Cv अधरो वितानः (for *आरोचिता नः). K_1 स सृष्टो ; K_2 स दृष्टः ; K_4 सुदृष्टः ; D_1 सुमृष्टो (for स धर्मः). Cnp वैश्य- (for धर्मः). K_5 परोचिताश्चः सुदुष्टो धर्मः ; V_1 $Bo._{3-5}$ Dn $D_{2.3}$ (before corr.).$_{5.6.8}$ अध($Bo._5$ °प)रो वितानः संसृष्टो (B_5 °पृक्तौ) वैश्यो ; B_1 आधारोचित* संसृष्टो वैश्यो ; Da अपरोपि तस्य ब्राह्मणसंशि(Da_2 °श्रि)तात्मा ; D_3 (by corr. *sec. m.*) वैतानिकः प्रवरो ब्राह्मणस्य ; D_4 अरोचतानः सुमहात्सुसृष्टे ; D_7 T G $M_{1.3}$ आरोपितानस्त्वथ (G_1 °स्वथ ; G_2 °स्वधि) तत्र सृष्टः (T_2 दृष्टे ; $M_{1.3}$ दृष्टो) ; $M_{2.4}$ अरोचिता (M_4 अधरोपि) नस्त्वथ तत्र दृष्टो. — ^{d}) K_1 om. (hapl.) सृष्टो. K_1 ब्राह्मणास् ; $K_{2.5}$ $D_{1.4}$ यो ब्राह्मणास् ; K_4 यो ब्रह्मणा ; V_1 m T_1 G_{2-4} तस्माद्विद्वांस् ; Bo ब्राह्मणस् ; D_7 T_2 G_1 M न ब्राह्मणस् (for सृष्टो ब्रह्मणा). D_4 वेदेषु (for वर्णेषु). V_1 m श्रेष्ठ ; D_7 T_1 $G_{3.4}$ M सृष्टः ; T_2 G_1 राजन् (for दृष्टः). K_3 त्रिवेदेषु वर्णेषु दृष्टः ; V_1 $B_{1.3-5}$ Dn $D_{2.3}$ (before corr.).$_{5.6.8}$ ब्राह्मण- (Dn_2 °णा)स्त्रिषु वर्णेषु यज्ञसृष्टः (V_1 न यज्ञसृष्टिः ; B_1 यज्ञो दृष्टः ; B_5 यज्ञदृष्टः) ; Da तस्माद्विधां त्रिषु लोकेषु दृष्टाः (Da_2 °ष्टः) ; D_3 (marg. *sec. m.*) तेनैवासौ सर्ववर्णेषु सृष्टः. — After 44, B_4 ins. 138*. D_4 ins. after 44 :

137* संपूज्यो वै ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु दृष्टः ।

45 B_2 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) D_7 वर्णे ; T_2 G_1 वर्णाद् (for वर्णा). $\acute{S}_1$ $K_{2.4}$ D_1 ऋतवो (D_1 °व्यो) ; K_5 ब्रुवतो ; D_7 जंतवो ; T G बहवो ; M_1 ऋपवो (for ऋजवो). K_1 $D_{1.4.7}$ G_2 ज्ञातिधर्माः ; $K_{4.5}$ D_2 जातिवर्णाः ; V_1 $B_{3.4}$ Dn $D_{3.5.6.8}$ ज्ञातिवर्णाः ; T_2 G_1 राजधर्माः ; M जा(M_2 ज्ञा)तिधर्मैः (for °धर्माः). B_1 तस्माच्छिन्नांस्त्रिषु वर्णेषु राजा राज्ञा त्रिवर्णाः. — ^{b}) B_1 स सृज्यंते ; Da संपूज्यंते ; D_1 संसृज्ये*. $B_{1.3.4}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ विकार एव (for विपाक एषः). — For 45^{ab}, $Bo._5$ subst. : B_4 ins. after 44 :

138* तत वै जातिधर्मः ।
संसृज्यते तस्य वै कोप एषः ।

[Ca cites तत वै जातिधर्मः संसृज्यते, and also कोप एषः (as above).]

— ^{c}) $\acute{S}_1$ K_1 एष ; D_1 अथर्व- (for एकं). $K_{2.4}$ D_1 एकमृगेष (K_4 °षः ; D_1 °षा) ; K_5 एकज्ञमेको ; B_1 एकं *शेका ; Dn_2 एकमृगैका (for °मृगेका). — ^{d}) K_4 विप्राश्. $B_{1.3-5}$ Da_1 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ [ऽ]निश्चये ; T_1 G_{2-4} [ऽ]नियतस् (for ऽनिश्चयस्). $K_{2.4}$ तस्य ; M_2 त्वेष (for तेषु). V_1 B (B_2 missing) Da_1 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ G_4 सृष्टः (for दृष्टः). Da_2 विप्रश्चैको निश्चयेषु प्रसृष्टः.

46 B_2 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) B_1 अनु- (for अत्र). D_7 या या (for गाथा). D_7 S पुरा (for यज्ञ-). — ^{c}) K_3 D_4 वैषानसानां ; Ca वैखा° (as in text). — ^{d}) K_5 प्रष्टुम् (for यष्टुम्).

47 B_2 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) K_1 उदितो. K_4 नापि ; V_1 B_1 Da D_{2-5} चापि (for वापि). $M_{1.3}$ उदितोनुदितो वापि. — ^{c}) $K_{3.5}$ D_4 अग्नीन् (for वह्निं). — ^{d}) K_5 श्रद्धादि- ; $D_{2.3}$ (marg. *sec. m.* as in text).$_{5.6}$ श्रुत्वैवं (for श्रद्धा वै). Dn_2 D_4 करणं.

48 B_2 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) G_1 य (for यत्). K_4 सर्वं (for पूर्वं). Cv as in text. — ^{b})

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुरुषोऽर्हति ॥ ४९
स्तेनो वा यदि वा पापो यदि वा पापकृत्तमः ।
यष्टुमिच्छति यज्ञं यः साधुमेव वदन्ति तम् ॥ ५०
ऋषयस्तं प्रशंसन्ति साधु चैतदसंशयम् ।
सर्वथा सर्ववर्णैर्हि यष्टव्यमिति निश्चयः ।
न हि यज्ञसमं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ५१
तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानसूयता ।
श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति प्रयच्छता ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

भीष्म उवाच ।
आश्रमाणां महाबाहो शृणु सत्यपराक्रम ।
चतुर्णामिह वर्णानां कर्माणि च युधिष्ठिर ॥ १
वानप्रस्थं भैक्षचर्यां गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् । C. 12. 2325 B. 12. 61. 2 K. 12. 60. 2

D1 यद् (for तद्). D7 यदप्यस्कन्न उत्तरं. Cv as in text. ❀ Cn: अस्कन्नं यथाविधि हुतम्। ❀ — e) G4 -कर्माणि (for -रूपाणि).

49 B2 missing (cf. v. l. 22). — a) V1 B (B2 missing) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 संप्र-; D7 T1 G2–4 M2 स वि- (for संवि-). — b) K3. 5 Da D4 T1 G3. 4 M1. 3 ज्ञान(K5 °ने; T1 G3. 4 °नी)निश्चित(Da2 °त्य)निश्चयः. — K3 om. 49c–50c. — c) T2 G1. 2 द्विजाति-. — d) Dn2 संयष्टुं; D2 स यष्टुः.

50 K3 om. 50abc (cf. v. l. 49). — b) D4 -वित्तमः (for -कृत्तमः). — c) K1 यज्ञे. K5 M1–3 हि; D7 सः (for यः). D4 यष्टुमिच्छति यज्ञं हि (sic). — d) D1 तत् (for तम्).

51 a) Ś1 K1. 2. 4 D8 तु; D1 च (for तं). Dn2 प्रशंसति. — K3 om. 51b. — b) K4 असंचयं; D7 °शयः. K5 D4 साधुमेव न संशयः. — c) D1 स यथा (for सर्वथा). K1 सर्वयज्ञैर्हि; V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T2 G1. 2 M सर्वदा वर्णैर्; T1 G3. 4 सर्ववर्णैश्च (for °वर्णैर्हि). K3. 5 D4 त्रिभिर्वर्णैस्तु (D4 °श्च) यष्टव्यम्. — d) B0. 5 नः श्रुतं; Dn निर्णयः (for निश्चयः). K3. 5 D4 इति वेदेषु निश्चयं (K5 °यः).

52 a) Dn2 यस्माद् (for त°). D7 S (except M4) एव (for इति). — b) K5 Da D4 [अ]नुसूयता (Da °ताः); T1 G3. 4 [अ]नसूयुना; M4 विजानता. — D8 om. 52cd. — c) Ś1 K1. 4 D4 श्रद्धां (for श्रद्धा-). Ś1 पवित्राम्. D4 आसाद्य (for आश्रित्य). — d) Ś1 K1. 2. 4 B1 D1 प्रयच्छति; Da G2 M1–3 प्रयच्छताः (G2 °त; M2 °तो; M3 °थाः); V1 Dn यथेच्छया; D4 प्रयत्नतः (for °च्छता).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–3. 5–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* T1 G2. 4 M1–3 वर्णधर्मः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 61; B2 Da1 Dn 60 (as in text); B4 59; D2. 6 58. — *Śloka no.:* Dn1 54; Dn2 55.

61

1 D8 om. the ref. — b) Dn2 D1. 8 G4 -पराक्रमं (D1 °मः). — c) K3 D4 अपि कर्माणि; K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M1. 3 अपि (K4 M1. 3 इह) नामानि; D7 T G M2. 4 नामधेयानि (for इह वर्णानां). D1 चतुर्वर्णामि वर्णानां (sic). — d) K3 वर्णानां; D4 वर्णनं (for कर्माणि).

2 a) K1 वानप्रस्थां; K5 वाणप्रस्थं; B2 M1. 3. 4 वानप्रस्थ्यं (for °प्रस्थं). K2 Da2 D1. 7 भैक्ष्यचर्यां; K3 V1 B1–5 Da1 Dn D2. 3. 5. 6. 8 भैक्ष्यचर्यं; K4 D4 G1 भैक्षचर्यां; K5 G4 M4 °चर्यं; B0 च भैक्ष्यं च (for भैक्षचर्यां). — b) D1. 4. 6 M1. 3 गार्हस्थं (for °स्थ्यं). T1 G2–4 तथा गार्हस्थ्यमाश्रमं. — c) K3. 5 T2 G1. 4 M1. 3. 4 चाहुश्र्; D7 चार्हश्र् (for प्राहुश्र्). — d) K1 D1 ब्रह्मणैर्. Da1 कृतं; Dn2 व्रतं (for वृतम्). D7 S चतुर्थं ब्रा(D7 G1 M1. 3. 4 ब्र)ह्मणेरितं.

3 a) K5 जन्मकारण-; K5 वानप्रस्थः*; V1 B Dn

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2325
B. 12. 61. 2
K. 12. 60. 2

ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ २
जटाकरणसंस्कारं द्विजातित्वमवाप्य च ।
आधानादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ॥ ३
सदारो वाप्यदारो वा आत्मवान्संयतेन्द्रियः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ॥ ४
तत्रारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् ।
ऊर्ध्वरेताः प्रजायित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ५
एतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
कर्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता ॥ ६
चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विशां पते ।
भैक्षचर्यास्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ॥ ७
यत्रास्तमितशायी स्यान्निरग्निरनिकेतनः ।
यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ८
निराशीः स्यात्सर्वसमो निर्भोगो निर्विकारवान् ।
विप्रः क्षेमाश्रमं प्राप्तो गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ९
अधीत्य वेदान्कृतसर्वकृत्यः
संतानमुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा ।
समाहितः प्रचरेद्दुश्चरं तं
गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्मदृष्टम् ॥ १०
स्वदारतुष्ट ऋतुकालगामी

$D_{1-3.5.6.8}$ जटाध($D_{1.2.6}$ °धा)रण- ; $D_{4.7}$ S (except T_2 G_1) चूडाकरण- (for जटाकरण-). — [b]) D_8 अवाप्स्य. — D_4 om. from 3[d] up to वान (in 4[a]). — [d]) D_7 S वेदान् (for वेदम्).

4 D_4 om. up to वान (cf. v. l. 3). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ [अ]थात्मवान् ; Da $D_{2.6}$ [अ]प्या° ; D_1 lacuna ; D_7 S विनीतः (for आत्मवान्). Da_1 संजतेंद्रियः. — [d]) G_2 गृहकृत्यो (for कृतकृत्यो). D_7 गृहाश्रमी.

5 [a]) M_2 तदा (for तत्र). K_1 -शस्त्राणि. — [b]) Dn_2 समाधित्य. T_2 G_1 च (for स). — [c]) Dn_2 T_2 ऊर्ध्वरेता (T_2 °तः). $Ś_1$ K_1 प्रजनयित्वा ; K_3 प्रजाग**; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ प्रव्रजित्वा (Dn_2 °तो) ; $D_{4.7}$ S प्रजा हित्वा (for प्रजायित्वा). — [d]) = 9[d]. $Ś_1$ $K_{2.4}$ Da D_1 [अ]क्षरसात्म्यतां ; K_3 Dn_2 D_4 Ca °साम्यतां ; D_7 °सद्मतां (for °सात्मताम्).

6 [a]) K_1 विशित्तानि (for निमि°). — [c]) K_1 कर्तव्यानीय ; K_2 °नीति ; K_5 °नीव (for °नीह). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ विप्रेंद्र (for विप्रेण). — [d]) K_1 राजन्नाभौ विपश्चिताः (sic).

7 [a]) D_4 चरितं (for चरित-). B_4 (marg. as in text) -व्रतचर्यस्य (for ब्रह्म°). — D_4 reads 7[c]–21[b] after 12. 60. 43[ab]. — [c]) K_4 $D_{1.4.6}$ भैक्ष्य(K_4 ब्रह्म- ; D_4 भिक्षु)चर्यास्वधी(D_6 °धा)कारः ; Da M_2 भैक्षचर्या अधी(M_2 °र्यास्वधि)कारः ; G_1 भैक्षाचर्यस्वधःकारः. — [d]) K_1 प्रशस्ता ; K_5 प्रशस्तम्. D_2 इव (for इह). Da मोक्षिणी ; D_4 °णं (for °णः). D_7 S प्रशस्तो देहमोक्षणे.

8 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) D_4 येत्र (for यत्र-). — [b]) V_1 $B_{0-3.4}$ m Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ निराशीर् (for निरग्निर्). K_5 निराशीश्चानिकेतनः. — [c]) V_1 -जीवः. D_7 S यथालब्धोपजीवी (D_7 M_2 °वः) स्यान्. — [d]) K_1 हवि ; D_1 मुनिं. T_2 G_1 तथा वै विजितेंद्रियः.

9 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) D_7 S निराशीर्निर्न(D_7 °नंन)मस्कारो. — [b]) D_1 निर्भरो ; D_7 निर्द्वंद्वो ; T_1 $G_{2.3}$ निर्भारो ; G_4 निर्भागो (for निर्भोगो). K_1 निर्भोगो निर्विकाशान (sic). — [c]) D_1 क्षिप्र- (for विप्रः). K_4 क्षेपाश्रमं ; D_1 -क्षप्रा° ; $D_{2.3.5.7}$ मोक्षा° (for क्षेमा°). B_4 m प्राप्य ; G_1 प्राप्ते. $Ś_1$ K_1 क्षिप्रक्षेपाश्रसं प्राप्तो. — [d]) = 5[d]. K_1 (sup. lin. sec. m.) [अ]मर- (for [अ]क्षर-). $Ś_1$ $K_{2.4}$ V_1 Da D_1 -सात्म्यतां ; $K_{1.3.5}$ D_4 T_1 G_{2-4} -साम्यतां ; D_7 -संमतां (for -सात्मताम्).

10 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) K_1 वेदा. K_1 -सर्वकृत्ता. — [b]) D_4 सुतान्समुत्पाद्य (for संतानमु°). M_1 सुखा हि (for सुखानि). Dn_2 G_1 भुंक्त्वा. — [c]) M_4 समाहितं. B_1 प्राचुर- (for प्रचरेद्). V_1 $B_{0.1.3-5}$ Da $D_{2.3.5.6.8}$ दुस्तरं यो (V_1 Da तपो) ; B_2 Dn D_1 दुश्चरं यो (for °रं तं). — [d]) V_1 B_3 Da गृहस्थ- ; D_1 गार्हस्थं (for गार्हस्थ-). K_1 -हृष्टं ; Da -दृष्टं ; Dn -जुष्टं ; D_1 -तुष्टं ; G_1 -घृष्टं (for -दृष्टम्). B_1 गार्हस्थ्यधर्मं विधिवत्प्रदिष्टं ; D_7 गार्हस्थ्यं धर्मदृष्टं द्विजेंद्रः.

11 For the sequence in D_4, cf. v. l. 7. — [a]) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.4.5}$) त्वृ(D_1 ह्यृ)तु- (for ऋतु-). — [b]) D_4 -जडो (for -शठो). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ नियोगसेवी

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नियोगसेवी नशठो नजिह्मः ।
मिताशनो देवपरः कृतज्ञः
सत्यो मृदुश्चानृशंसः क्षमावान् ॥ ११
दान्तो विधेयो हव्यकव्येऽप्रमत्तो
*अन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः ।
अमत्सरी सर्वलिङ्गिप्रदाता
वैताननित्यश्च गृहाश्रमी स्यात् ॥ १२
अथात्र नारायणगीतमाहु-
र्महर्षयस्तात महानुभावाः ।
महार्थमत्यर्थतपःप्रयुक्तं
तदुच्यमानं हि मया निबोध ॥ १३
सत्यार्जवं चातिथिपूजनं च
धर्मस्तथार्थश्च रतिश्च दारे ।
निषेवितव्यानि सुखानि लोके
ह्यस्मिन्परे चैव मतं ममैतत् ॥ १४
भरणं पुत्रदाराणां वेदानां पारणं तथा ।
सतां तमाश्रमं श्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ॥ १५
एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो
गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् ।
गृहस्थवृत्तिं प्रविशोध्य सम्य- C. 12. 2339 B. 12. 61. 16 K. 12. 60. 16

ह्यशठो विजिह्मः. —^{c}) K1 पिताशनो; D1 मिताशिनो. K3 D7 S (except G2. 4) दैवपरः; Da1 देवकृतः; Dn2 °रतः; D4 वेदपरः; D6 देववरः (for देवपरः). —^{d}) K3 सच्चो (for सत्यो). G1 [ऽ]नृतश्च (for मृदुश्च).

12 For the sequence in D4, cf. v. l. 7. —^{a}) B4 शांतो; D1 धातोर् (for दान्तो). Ś1 विधीयो; G1 विधेया. K3 D7 S (except M2) हव्यकव्य- (for °कव्ये). K1 [ऽ]प्रमुक्तो; Da2 प्रसन्नो; D2. 3. 5 [ऽ]प्रसक्तः; D6 °शक्तः; D7 °मत्तेर्; D8 °वृत्तो (for °मत्तो). —^{b}) Ś1 K1. 2. 4. 5 Bo Dn D1 M4 ह्यन्नस्य; K3 D4 T2 G1 धान्यस्य; V1 B2. 4. 5 D7. 8 T1 G2–4 M1–3 [ऽ]थान्न(D7 °न्य)स्य; B1 **स्य; B3 [अ]र्थन्नस्य; Da पात्रस्य; D2. 3. 5. 6 शांत(D6 °ता)श्च (for *अन्नस्य). —^{c}) K5 B1. 2 D2. 3. 5. 6. 8 G1 सर्वलिंग-; B3. 4 °लिंगे; Da2 Dn2 D7 T1 G2–4 M1. 3. 4 °लिंगी-; D1 °लिंगं; T2 सत्यलिंगी (for सर्वलिङ्गि-). Ca cites सर्वलिङ्गिना. —^{d}) K1 वै भाव- (for वैतान-). G1 -नित्यस्य (for -नित्यश्च). Ca cites वैताननित्याः. K3 गृहाश्रितः; M1. 3 °श्रमः (for °श्रमी). D4 वै तानि लिंगानि गृहाश्रिताः स्युः.

13 G1 om. 13^{a}–14^{b}. For the sequence in D4, cf. v. l. 7. —^{a}) D1 अथाग्ने (for °त्र). D4 नारायणेनेदमाहुः सुगीतं. —^{b}) K3 D4 तत्र (for तात). D8 मनुप्रभावाः (for महानु°). —^{c}) D8 माहात्यम्; M2 माहात्म्यम् (for महार्थम्). K1 om.; K2. 3. 5 Dn अत्यंत-; D4 ह्यत्यं सु- (for अत्यर्थ-). Da D7 -तमः प्रयुक्तं (D7 °क्तः); D2 lacuna; D4 ह्यतः प्रयुक्तं (for -तपःप्रयुक्तं). —^{d}) M2 तम् (for तद्). Ś1 K1. 2. 4 D1 तु (for हि).

14 G1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). For the sequence in D4, cf. v. l. 7. —^{b}) Da तथार्थैश्च; D7 तदार्थश्च. K1. 4 D1 च दाने; K2 स्वदाने; K3. 5 B2 D4. 7 T G (G1 om.) M2 स्वदारे; V1 Bo. 1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 स्वदारैः; Da च दारैः (for च दारे). —^{c}) D7 T G निषेव्यमाणानि (for °वितव्यानि). —^{d}) B1 सस्मिन्; Da D4 यस्मिन्; M2 अस्मिन्; M4 तस्मिन् (for ह्यस्मिन्). Da1 परं (for परे).

15 For the sequence in D4, cf. v. l. 7. —^{b}) K5 विद्यानां; B1 देवानां (for वेदानां). K2 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धारणं (K2 पालनं) तथा; K3 चानुधारणं; K5 D4. 7 S चानुपालनं (for पारणं तथा). —^{c}) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वसताम्; D7 S सेवताम् (for सतां तम्). D4 G1 आश्रम- (for आश्रमं). K1 Da ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). D1 स मां तमाश्रमे श्रेयं.

16 For the sequence in D4, cf. v. l. 7. —^{a}) D7 S एवंविधो (for एवं हि यो). D4 ब्रह्मणो. —^{b}) Da गार्हस्थ्यम्. D2. 3. 5. 6 यथार्थवत्; Ca यथावत् (as in text). K3 गार्हस्थ्यधर्मं वसते यथावत्. —^{c}) K4 गृहस्थ्यवृत्तिं; D1 °स्थवृद्धि-. Ś1 K4 D1 प्रतिशोध्य; K2 प्रतिशोच्य; D4 परिशोध्य; D7 T G प्रविगाह्य; M1–3 च विशोध्य (for प्रवि°). D1 ह्यस्मिन् (for सम्यक्). —^{d}) K1 M4 विशिष्टं (for विशुद्धं). Da परम्; D2. 3. 5. 6 पदम् (for फलम्). K1 आप्नुते जः; B1 D7 T1 G2–4 M4 अश्नुते सः; T2 अश्नुते समाः; G1 आप्नुते समाः (for °ते सः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2339 B. 12. 61. 16 K. 12. 60. 16

क्स्वर्गे विशुद्धं फलमाप्नुते सः ॥ १६
तस्य देहपरित्यागादिष्टाः कामाक्षया मताः ।
आनन्त्यायोपतिष्ठन्ति सर्वतोक्षिशिरोमुखाः ॥ १७
खादन्नेको जपन्नेकः सर्पन्नेको युधिष्ठिर ।
एकस्मिन्नेव *आचार्ये शुश्रूषुर्मलपङ्कवान् ॥ १८
ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी ।
अविचार्य तथा वेदं कृत्यं कुर्वन्वसेत्सदा ॥ १९
शुश्रूषां सततं कुर्वन्गुरोः संप्रणमेत च ।
षट्कर्मस्वनिवृत्तश्च नप्रवृत्तश्च सर्वशः ॥ २०
न चरत्यधिकारेण सेवितं द्विषतो न च ।
एषोऽऽश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

---

17 For the sequence in D4, cf. v. l. 7. — ^{a}) Da -परित्यागी. D7 S य(G2.3 M1.3.4 त)स्य देहं परित्यज्य. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 इष्टाः कामाः सदाक्षयाः; K3 D4 इष्टाः कामाः क्षयावहाः; Da1 T1 G3.4 इष्टकामाक्षया म(G4 °यार्दि)ताः; D1 इष्टाः कामाः सदाज्ञयः; D7 T2 G1 M इष्टकामस्य कामिताः (D7 °मदाः; T2 G1 °मतः); G2 इष्टकामाः क्षमा मताः. — ^{c}) V1 T2 G1.4 M [उ]पतिष्ठंते; D4 °तिष्ठति; T1 G3 °कल्पंते; G2 °कल्प्यंते (for °तिष्ठन्ति). D7 आनन्त्य एव तिष्ठंते. — ^{d}) D1 -मुखः.

18 For the sequence in D4, cf. v. l. 7. — ^{a}) K1 खनन्नेको; K3 V1 B Da2 Dn D2.3.5.6.8 स्मर°; K5 ब्रह्मचारी; Da1 स्वरलेको; D4 खनन्नैको; D7 S वसन्नेको (for खाद°). B2 यजन् (for जपन्). — ^{b}) Ś1 K1.3.5 V1 Da Dn D2 सर्वानेको; Bo.1.3-5 D3.5.6.8 M सर्वानेव (B3 °क); B2 कुर्वन्नेको; D4 सर्वानेति; D7 T G सर्वान्वेदान् (G1 °द) (for सर्पन्नेको). M2 युधिष्ठिरः. — ^{c}) Bo एतस्मिन् (for एक°). Ś1 K1.4 एवमाचार्ये; K2.3.5 V1 B Dn D1-3.5-8 S एव चाचार्ये (D7 °र्यैः); Da एव वाचाप्ये; D4 एव वाचार्ये (for एव *आचार्ये).

19 For the sequence in D4, cf. v. l. 7. — ^{a}) D7 G4 व्रते तिष्ठन्; G1 व्रतनित्यं. — ^{b}) Dn2 T1 G2.3 M1.3 नित्य-; D2 lacuna (for नित्यं). K3.5 D4 M भवेत् (for वशी). — After 19^{ab}, D7 S ins.:

139* गुरोश्छायानुगो नित्यमधीयानः सुयन्त्रितः ।

[D7 T2 G1.2 M3 तु (for सु-).]

— D2.3.5.6 om. 19^{cd}. — ^{c}) K3 अवधार्य; K5 Dn परिचार्य; V1 Bo.2-5 Da D8 प्रवि°; B1 सुवि°; D7 T1 G1-3 अविचाल्य; G4 अपिचार्य (for अवि°). V1 तथा वेदान्; D4 तथा चेदं; D8 ततो वेदं; D7 T G M1-3 व्रतोपेतं (T2 M1-3 °तः); M4 गुरोः कृत्यं (for तथा वेदं). — ^{d}) V1 B2 M4 नित्यं कुर्वन्; D4 कुर्वन्कृत्यं (by transp.). B2 वशे; T2 G1 वदेत् (for वसेत्). V1 तदा (for सदा).

20 For the sequence in D4, cf. v. l. 7. — ^{a}) D2.3.5.6 कुर्यात् (for कुर्वन्). — ^{b}) K3 संप्रणयेन; D4 प्रणमनेन; D7 संप्रणमेव; T1 G3.4 °मेन; G2 °तेन (for °मेत). Da वा (for च). — After 20^{ab}, B4 ins.: Ca cites:

140* अनिकेतश्चरन्नेकः सर्वानेव युधिष्ठिर ।

[Ca अनि(v. l. °पि)रुद्धश् (for अनिकेतश्).]

— ^{c}) K1.3 V1 B (except Bo.5) Da Dn D1.8 G1 षट्कर्मसु (G1 °श्च) निवृत्तश्च (Da1 °त्तिस्या; Dn2 °त्तिश्च); D2.3.5.6 °र्म(D6 °र्मा)सुनिवृत्तिश्च; M1.3 षट्कर्मभ्यो निवृत्तश्च; Ca षट्कर्मा ह्यनिकेतश्च. — ^{d}) G4 lacuna; M1.3 Ca संप्रवृत्तश् (for नप्रवृ°). D4.7 S सर्वतः; Ca सर्वशः (as in text).

21 For the sequence in D4, cf. v. l. 7. — ^{a}) Bo.5 न चलति; D7 T G M1.3.4 नाचरति; M2 न चाचरति (hypermetric) (for न चरति). V1 Da [अ]भिचारेण; Bo.2.4.5 [अ]तिभावेन (B2.5 °रेण) (for [अ]धिकारेण). D4 न नाप्यनधिकारेण. — ^{b}) K3.5 V1 Bo.1.3-5 Da Dn D2.3.5.6.8 M सेवेत; D1 सेविते; K1 D4 स्तवेत; D7 सेवतो; T G सेवते (for सेवितं). B2 B1 द्विषता; K2 V1 T1 G2-4 द्विषते (for °तो). D1 इति सेवेत्तद्विदिते न च. — ^{c}) Ś1 K (except K5) D1 इति (for एषो). K3 M1 -पदं; D1 -विधिस् (for -पदस्). D1 V1 Da एषोश्रमस्तु पात्रस्य. — ^{d}) Dn2 यिष्यते; इष्यति.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६२

युधिष्ठिर उवाच ।

शिवान्सुखान्महोदर्कानहिंस्राँल्लोकसंमतान् ।
ब्रूहि धर्मान्सुखोपायान्मद्विधानां सुखावहान् ॥ १

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणस्येह चत्वार आश्रमा विहिताः प्रभो ।
वर्णास्ताननुवर्तन्ते त्रयो भरतसत्तम ॥ २

उक्तानि कर्माणि बहूनि राज-
न्स्वर्ग्याणि राजन्यपरायणानि ।
नेमानि दृष्टान्तविधौ स्मृतानि
क्षात्रे हि सर्वं विहितं यथावत् ॥ ३

क्षात्राणि वैश्यानि च सेवमानः
शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
अस्मिँल्लोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च लोके निरयं प्रयाति ॥ ४

या संज्ञा विहिता लोके दासे शुनि वृके पशौ ।
विकर्मणि स्थिते विप्रे तां संज्ञां कुरु पाण्डव ॥ ५

षट्कर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ।
सर्वधर्मोपपन्नस्य संभूतस्य कृतात्मनः ॥ ६ C. 12. 2350 B. 12. 62. 6 K. 12. 61. 6

Colophon. —*Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn1 D1-7 S राजधर्म. —*Adhy. name:* V1 B1 Dn1 च(V1 चा)तुराश्रमधर्मः; Da चातुराश्रम्यधर्मः; D4 चातुराश्रमिकं; T1 G2-4 आश्रमलक्षणं; M1. 3 आश्रमधर्मः; M2 आश्रमधर्माधिकारे ब्रह्मचारिधर्मः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 62; B1. 4 60; Da Dn2 61 (as in text); D2. 8 59. —*Śloka no.:* Dn D8 21.

62

1 D8 om the ref. —[a]) K1 शिवासुखां; V1 शिवान्सर्वान्; B1 शिवान्मुख्यान् (for °न्सुखान्). D1 शिवान्सुखास्मृदोदर्कान्; D7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 पुनः शिवान्महो(D7 G3 °वा महो; M1. 3. 4 °न्सुखो)दर्कान्; T2 G1. 2 पुनर्जीवात्सको(G2 °न्महो)दर्कान्. —[b]) Ś1 K1 Dn2 न हिंस्रान्; K4 प्रहिंस्रान्; Da D2-6 अहिंसान्; D7 °स्यान् (for °स्रान्). D1 लोकमस्सतान्; D7 कोकसंमतान्; M2 लोकसंमितान्. K3 वेदे लोकेषु संमतान्. —[d]) T2 सुखोदयान् (for सुखावहान्).

2 D8 om. the ref. —[a]) K5 D4 [ए]व; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 तु; D6 च (for [इ]ह). —[b]) B2 Da Dn D1 M1. 3. 4 स्वा(D1 चा)श्रमा विहिताः; T2 G1 विहिता आश्रमाः (by transp.). V1 D1 प्रभोः. —[c]) M1. 3 वर्णास्. K1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 नानुवर्तंते; Da न तु वर्ण्यंते (for अनुवर्तन्ते). —[d]) B1. 3 Dn G1 भारतसत्तम. B0. 4. 5 Da त्रयोत्र (Da °पि) भरतर्षभ.

3 [a]) M2 दृष्टानि (for उक्तानि). —[b]) K1 Da दुर्गाणि; K4 B2 D7 स्वर्गाणि. K3 D4 पुण्यानि (for राजन्य-). Dn1 -पराणियानि (for °यणानि). —K3 om. from 3[c] up to सेव्यं तु (in 12. 63. 2[a]). —[c]) Ś1 K1. 2. 4 D1 दृष्टानि; Da दुष्टानि (for दृष्टान्त-). D7 T G शास्त्राणि (D7 G1 °स्त्रस्य) सर्वस्य विधौ स्मृतानि. —[d]) Ś1 D1 G4 क्षत्रे; K1 क्षेत्रं; D8 क्षात्रं (for क्षात्रे). B2 lacuna; D1 ह (for हि). K5 तथावत्; D7 T1 G3. 4 M1. 3. 4 परं यत्; T2 G2 परंवत्; G1 परं हि यत्; M2 वरंवत् (for यथावत्).

4 K3 om. 4 (cf. v. l. 3). —[a]) B1 D1 G4 क्षत्राणि. K4 सेवमाणः; K5 Dn D4 सेव्यमानः; D7 सेवमानं (for °मानः). —[b]) T1 G4 शूद्राणि कर्माणि; M1. 3 कर्माणि शौद्राणि (by transp.). —[c]) K1 निवृते; K5 T2 G1 निंद्यते (for निन्दितो). —[d]) Da1 नियतं; Da2 निश्चितंश्च; D1 चिरयं (for निरयं). Da2 च याति (for प्रयाति).

5 K3 om. 5 (cf. v. l. 3). —[a]) K2. 4 निहिता (for विहिता). —G1 om. 5[bc]. —[b]) K4 दासेश्वनि; B1 दाशे शुनि. D7 पशौ वृके (by transp.); M4 वृते पशौ. —[d]) D7 मां; G1 ता (for तां). D1 संज्ञं. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 सैव संज्ञा च (B1 lacuna for च) पांडव. —After 5, D1 reads 7[cd].

6 K3 om. 6 (cf. v. l. 3). —[a]) D1 यं (for षट्-). G1 -सुप्रवृत्तस्य. K5 D4 षट्सु कर्मसु युक्तस्य; —[b]) D4 वनुद्धषि (sic) (for चतुर्ष्वपि). —[c]) D4 T2 G1 सर्वभूतोपपन्नस्य. —[d]) K1 D4 सद्व्रतस्य; K5 यद्धृतस्य; B0. 2. 4. 5 संभृ°; Dn1 D8 संवृ°; Dn2 संभूयस्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2351
B. 12. 62. 7
K. 12. 61. 7

ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च ।
निराशिषो वदान्यस्य लोका ह्यक्षरसंज्ञिताः ॥ ७
यो यस्मिन्कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र च ।
तादृशं तादृशेनैव स गुणं प्रतिपद्यते ॥ ८
वृद्ध्या कृषिवणिक्त्वेन जीवसंजीवनेन च ।
वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यायगणितं महत् ॥ ९
कालसंचोदितः कालः कालपर्यायनिश्चितः ।
उत्तमाधममध्यानि कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥ १०
अन्तवन्ति प्रदानानि पुरा श्रेयस्कराणि च ।
स्वकर्मनिरतो लोको ह्यक्षरः सर्वतोमुखः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

भीष्म उवाच ।
ज्याकर्षणं शत्रुनिबर्हणं च
कृषिर्वणिज्या पशुपालनं च ।
शुश्रूषणं चापि तथार्थहेतो-

D_1 सद्भूतस्य; D_7 T G तद्भू° (for संभू°).

7 K_3 om. 7 (cf. v. l. 3). — ^{a}) B_1 वदान्यस्य (for विशुद्धस्य). — V_1 reads 7^b–9^d on marg. D_1 reads 7^{cd} after 5. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 वदन्यस्य. — ^{d}) K_1 ह्क्षरं (for ह्यक्षर-). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ -संमिताः; T_1 G_{2-4} -संज्ञकाः (for -संज्ञिताः).

8 K_3 om. 8 (cf. v. l. 3). V_1 reads 8 on marg. — ^{a}) D_4 ह्यस्मिन्. — ^{b}) D_1 यादृशे. K_5 D_4 यच्च येन च; D_7 T G $M_{2.4}$ येन च प्रभो; $M_{1.3}$ येन हेतुना (for येन यत्र च). — ^{c}) Dn_2 [ए]वं. — ^{d}) K_4 स गुणां प्रत्यपद्यते; Cv as in text.

9 K_3 om. 9 (cf. v. l. 3). V_1 reads 9 on marg. — ^{a}) K_5 ब्रह्म (for वृद्ध्या). G_1 -वणिक्तेन. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ ऋ(K_1 वृ)द्ध्या कृषिं विमुक्त्वै(K_1 °क्तै-; K_2 °क्त्वे-; K_4 °क्ते)नं; D_1 वृद्धकृषिवि*क्त्वन(sic). — ^{b}) V_1 जीवि-; G_1 जीवन् (for जीव-). ❀ Cn: जीवैः संजीवनं मृगया । Cv: जीवसंजीवनेन गोरक्षणेन । ❀ B_1 वा (for च). — ^{c}) $B_{0.1}$ वक्तुम् (for वेत्तुम्). G_1 अर्हति. — ^{d}) D_1 स्वाधायगणिते सुहृत्; T_1 G_{2-4} स्वाध्यात्मगुणितेन च; T_2 G_1 बुद्ध्या मतिगतेन च; M स्वबुद्ध्यात्मगते($M_{2.4}$ °गुणे)न च.

10 K_3 om. 10 (cf. v. l. 3). — ^{a}) B_2 $D_{3.5}$ -संचोदितं; D_1 -मंत्रो द्विजः; D_4 -संनोदितो (for -संचोदितः). K_5 $B_{2.4}$ $D_{2.3.5.6.8}$ लोकः; Da_2 om.; D_1 कालाः; D_4 लोकं; D_7 S (except G_1) काले (for कालः). — ^{b}) B_2 कालः (for काल-). Dn_2 -पर्यय-. $K_{1.2.4.5}$ B_2 $D_{1-3.5}$ G_3 M_2 -निश्चयः; D_4 -निश्चयं; D_8 -चोदितान्; T_1 -निश्चितं; $M_{1.3.4}$ -निश्रयः (for -निश्चितः). — ^{c}) B_3 अधमाधम- (for उत्तमा°). — ^{d}) Da_1 [ऽ]सवः; Da_2 [ऽ]शवः; D_4 [ऽ]वसः; D_7 G_1 M_4 [ऽ]वशं.

11 K_3 om. 11 (cf. v. l. 3). — ^{a}) $K_{2.5}$ $B_{3.5}$ Da_2 Dn $D_{1-3.5-7}$ T_2 G_2 प्रधानानि; $M_{2.4}$ [इ]ह (M_2 च) कर्माणि (for प्रदानानि). — ^{b}) D_4 पुरः; D_7 T G_{2-4} परं; G_1 वरः; M पर- (for पुरा). — ^{c}) G_{2-4} अकर्म- (for स्वकर्म-). B_0 -नियतो; D_7 S -विहितो (for -निरतो). D_4 लोके. — ^{d}) Da ह्यक्षरं. G_1 सर्वतोमुखं.

Colophon om. in K_3 D_4 (for K_3, cf. v. l. 3). — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2.4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{1-3.5-7}$ S राजधर्म. — *Adhy. name:* T_1 G_{2-4} लोकविशेषणं; M_2 कालशक्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 D_7 S 63; $B_{1.4}$ 61; Da_1 Dn 62 (as in text); $D_{2.8}$ 60. — *Śloka no.:* Dn_1 D_8 11.

63

1 K_3 om. up to सेव्यं तु (in 2^a) (cf. v. l. 12. 62. 3). D_8 om. the ref. — ^{a}) K_1 संकर्षणं (for ज्याक°). D_4 आकर्षणं शकुनिबर्हणं च. — ^{b}) T_2 तुष्टिर्

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रकार्यमेतत्परमं द्विजस्य ॥ १
सेव्यं तु ब्रह्मषट्कर्म गृहस्थेन मनीषिणा ।
कृतकृत्यस्य चारण्ये वासो विप्रस्य शस्यते ॥ २
राजप्रैष्यं कृषिधनं जीवनं च वणिज्यया ।
कौटिल्यं कौलटेयं च कुसीदं च विवर्जयेत् ॥ ३
शूद्रो राजन्भवति ब्रह्मबन्धु-
दुश्चारित्र्यो यश्च धर्मादपेतः ।
वृषलीपतिः पिशुनो नर्तकश्च
ग्रामप्रैष्यो यश्च भवेद्विकर्मा ॥ ४
जपन्वेदानजपंश्चापि राज-
न्समः शूद्रैर्दासवच्चापि भोज्यः ।
एते सर्वे शूद्रसमा भवन्ति
राजन्नेतान्वर्जयेद्देवकृत्ये ॥ ५
निर्मर्यादे चाशने क्रूरवृत्तौ
हिंसात्मके त्यक्तधर्मस्ववृत्ते ।
हव्यं कव्यं यानि चान्यानि राज-
न्देयान्यदेयानि भवन्ति तस्मिन् ॥ ६
तस्माद्धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य

C. 12. 2362
B. 12. 63. 7
K. 12. 62. 7

(for कृषिर्). — c) $Ś_1$ K_3 D_1 सदा ; T_2 तदा (for तथा). V_1 [आ]त्म· (for [अ]र्थ-). — d) G_1 नकार्यम्. B_3 $D_{2.3.5.6.8}$ ब्राह्मणस्य (for द्विजस्य).

2 K_3 om. सेव्यं तु (cf. v. l. 1). — a) M कर्तव्यं (for सेव्यं तु). — b) K_4 गृहस्थ्येन ; K_5 °स्थानां. K_5 G_1 मनीषिणां (G_1 °णः). — c) D_4 चारण्य- ; D_7 G_1 वारण्ये ; T_2 सोरण्ये (for चारण्ये). — d) G_1 वारो (for वासो).

3 B_1 om. 3^{ab}. — a) $K_{2.3}$ Da Dn_1 $D_{1.7.8}$ S राजप्रेष्यं ; K_5 Dn_2 राज्यप्रेष्यं ; D_4 रानप्रैष्यं (for राज°). — b) Dn वणिक्पथा ; T_1 G_{2-4} °क्क्रिया (for °ज्यया). — c) K_1 कौलुव्यं ; K_3 **Cv** कौलव्यं ; D_4 कौलव्य· ; G_1 कौटिलं ; M_3 कौलिव्यं ; **Ca** कौटिल्यं (as in text). $Ś_1$ (orig. as in text) $K_{4.5}$ $D_{6.8}$ T_2 $G_{2.3}$ **Ca** कौटिलेयं ; K_1 कौलुटेयं ; V_1 $Bo_{.2-5}$ Da **Cap.** np कौटि($B_{4.5}$ °टे)लीयं ; $D_{2.3.5}$ कौटलेयं ; $M_{1.3}$ कौलिटेयं); **Cv** cites कौलटेयं (as in text). B_1 कौटिल्यं कौलटेयत्वं. — d) $Bo_{.5}$ कुषीदं ; $B_{1.2.4}$ D_4 कुशीदं ; **Ca** कुसीदं (as in text). $K_{2.3}$ D_2 बिवर्जयत् ; D_4 विनर्जयेत् (for विव°). D_7 S ब्राह्मणस्य विगर्हितं.

4 a) Da शूरो (for शूद्रो). **Cv** cites शूद्रो राजन् (as in text). G_1 ब्रह्मबिंदुर् (for °बन्धुर्). — b) $K_{4.5}$ दुश्च(K_5 °श्चा)रितो ; B_4 दुश्चरित्रो ; D_4 दुश्चारित्रे. — c) K_1 ऋषली· ; K_4 वृषणी· (for वृषली·). $K_{1.4}$ नंतकश्च ; K_2 नांतकश्च ; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S (except T_2 G_2 M_2) नर्तनश्च (Da_1 °स्य) (for नर्तकश्च). — d) $K_{1.3.5}$ B_1 Dn_2 $D_{1.4.7.8}$ T G_{2-4} M ग्रामप्रेष्यो ; K_2 $B_{4.5}$ Dn_1 राजप्रेष्यो ; V_1 प्रायः प्रेष्यो (for ग्रामप्रैष्यो). G_1 ग्रामप्रेष्यो यच्च भवेच्च कर्मा·

— After 4, D_7 S ins. :

141* एवंविधो ब्राह्मणः कौरवेन्द्र
वृत्तादपेतो यो भवेन्मन्दचेताः ।

[(L. 2) D_7 व्रतादपेतो ; T_1 $G_{3.4}$ वृत्तापेतो (for वृत्ताद°). T_2 G_2 M_2 [ऽ]भवन् (for भवेन्).]

5 a) V_1 B_1 अजयंश् (for अजपंश्). D_1 G_1 $M_{1.3.4}$ वापि (for चापि). $M_{1.3}$ वेदान् (for राजन्). — b) D_1 समैः ; T_1 $G_{3.4}$ $M_{1.3}$ समं (for समः). D_1 शूद्रो. $Ś_1$ (orig. as in text) K_1 D_1 चाप्यभोज्यः ; D_7 S (except $M_{1.3}$) चोप° (for चापि भोज्यः). **Ca** दासवच्चाप्यभोज्यः. — c) D_1 शूद्रे (for शूद्र-). — d) D_4 तान्वै (for [ए]तान्). Dn_2 वर्जयद् ; M_1 वर्णयेद् (for वर्ज°). B_1 देवकार्ये ; D_1 एव कृत्ये ; $M_{1.3.4}$ वेदकृत्ये (for देव°).

6 a) D_4 निर्मर्याद. K_1 वाशवे ; K_5 V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ चाशुचौ ; B_1 वाशुचौ ; D_1 पिशुने ; D_4 वासम· ; D_7 $G_{1.4}$ M वाक्शठे ; T_1 वाक्छरे ; T_2 $G_{2.3}$ वाक्शले (for चाशने as in $Ś_1$ K_{2-4}). D_7 S (except $M_{1.3}$) क्रूरवृत्ते (for °वृत्तौ). — b) V_1 त्यक्तकर्म· ; $D_{2.3.5}$ °धर्मे ; D_8 °धर्मा (for °धर्म-). D_1 हिंसात्मके त्यक्तधर्मोस्तवृत्तो ; D_7 S हिंसाकामे त्यक्तवृत्त(D_7 M_3 °त्तः)स्वधर्मे. — c) B_2 Da_2 transp. हव्यं and कव्यं. Da_2 यान्यानि ; D_4 वान्यानि. — d) Da_2 om. (hapl.) यान्यदे. $Ś_1$ K_4 विप्रे ; $K_{1.2}$ B_2 तस्मै ; V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ चास्मै ; D_1 कस्मै ; D_7 चास्मिन् (for तस्मिन्).

7 a) Da_1 ब्राह्मणश्च. — b) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ शौचमार्जवं ; D_8 °मार्दवं (for शौचं चार्जवं). B_1 च * (for चापि). — c) D_7 [आ]श्रमः ; G_3 [आ]श्रमात्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2362
B. 12. 63. 7
K. 12. 62. 7

दमः शौचं चार्जवं चापि राजन् ।
तथा विप्रस्याश्रमाः सर्व एव
पुरा राजन्ब्रह्मणा वै निसृष्टाः ॥ ७
यः स्याद्दान्तः सोमप आर्यशीलः
सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।
ऋजुर्मृदुरनृशंसः क्षमावा-
न्स वै विप्रो नेतरः पापकर्मा ॥ ८
शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राज-
ल्ँलोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः ।
तस्माद्वर्णाञ्जातिधर्मेषु सक्ता-
न्मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥ ९
लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्या-
च्चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ।
सर्वाश्चेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च
सद्यः सर्वे चाश्रमस्था न वै स्युः ॥ १०
यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।
कर्तुमाश्रमदृष्टांश्च धर्मांस्ताञ्शृणु पाण्डव ॥ ११
शुश्रूषाकृतकृत्यस्य कृतसंतानकर्मणः ।
अभ्यनुज्ञाप्य राजानं शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२
अल्पान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा ।

(for °माः). —[d]) Bo. 5 एवं (for राजन्). K1 Bo. 5 T2 G1 ब्राह्मणा; D2 ब्राह्म*; Ca ब्रह्मणा (as in text). D2 om. from णा up to the end of stanza 8. K1 D1 वै विसृष्टाः; D7 संनिविष्टाः; S संनिसृष्टाः (for वै नि°). Ca cites निसृष्टाः (as in text).

8 D2 om. 8 (cf. v. l. 7). —[a]) D7 G4 यस्माद् (for यः स्याद्). K1 दांता. T1 G1. 3. 4 सोमपा. K3. 5 V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 चार्यशीलः; D4. 7 आर्यशील; Ca °शीलः (as in text). —[b]) Dn2 D4. 6 निराशी; T1 निराशः. —[c]) D1 ह्यनृशंसः; D4 नृशंसः; D7 अनिशंसः; G1 आनृ°; M2 चानृ° (for अनृ°). D1 क्रियावान्. —[d]) T1 G3. 4 स एव; G1 lacuna (for स वै). D4 चेतरः (for ने°). Dn2 पापकर्म.

9 [a]) D1 सृद्धं; D7 S विप्रं (for शूद्रं). Da1 वैशं; Dn1 D8 वश्यं; D4 वेश्यं (for वैश्यं). Ś1 K4 विप्रं (for राजल्ँ). —[b]) Ś1 K4 M2. 4 transp. लोकाः and सर्वे. D4 संसृता. D2. 3. 5 सर्वकामाः (for धर्म°). —[c]) K1 वर्णा; K4 Dn2 धर्मान्; D1 वर्णां; G1 वर्णाः (for वर्णान्). K1 B1 Dn2 D2. 6 शांतिधर्मेषु (B1 °सु); D3. 5 क्षांति° (for जाति°). K5 V1 Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 G1 [अ]सक्तान्; B1 शक्तान्; B2 [अ]युक्तान्; Da M2. 4 युक्तान्; D1 T1 G3. 4 सक्तां (for सक्तान्). —[d]) Ś1 K (except K2) D1 ज्ञात्वा; D7 S जेतुं (for मत्वा). K1 D7 G1 विष्णुं. K5 B1–3. 5 Da D8 मेच्छते; G2 नेच्छता (for नेच्छति). Da राजपुत्र; G1. 4 पांडुपुत्रा (G4 °त्राः). D4 कृत्वा बुद्ध्या शाधि तान्पांडुपुत्रा.

10 [a]) K3 D3 (*sup. lin. sec. m.*). 7. 8 S लोकश्चा-(D7 °स्या)यं; K4 Da2 लोकं वेदं; V1 B3 लोकं चेदं; Bo–2. 4. 5 Da1 लोक्यं चे(Da1 वे)दं; D1 लोलश्चायं; D2. 3. 5. 6 नैकश्चायं (for लोके चेदं). T2 G2 M सर्वलोकश्च (for °लोकस्य). —[b]) D1 चातुर्वर्णे. G1 वेदवादांश्च; G2 °वेदाश्च. —[c]) K1 चेन्या; K4 याज्याः; Da1 चेजाः; D5 lacuna; D8 चेष्टाः (for चेज्याः). —[d]) K3 V1 D4 सत्याः (for सद्यः). D4 सर्व (sic) (for सर्वे). Da2 चामरस्था (for चाश्रमस्था). K3 चेस्युः; D4 चेत्सुः (for वै स्युः). D7 S सद्यः सर्वे (D7 संघः सर्वे; M2 ऋते राजानं) चाश्रमाश्चैव न स्युः. — After 10, V1 ins. an addl. colophon.

11 Before 11, V1 ins. भीष्म उवाच. —[a]) Da2 om. वर्णानाम्. Cv as in text. —[b]) K1 -वर्णनं; G4 -वासिनां (for -सेवनम्). Cv cites आश्रम° (as in text). —[c]) K4 कर्तुर्; D2 चतुर्. D2 om. from आश्रम up to अल्पान्त (in 13[a]). K1 -दृष्टां च; M2 -सृष्टांश्च. K2. 5 V1 Bo–2 Da Dn चातुराश्रम्य(Bo Da1 °म)दृष्टांश्च; B3–5 D3. 5. 6. 8 चतुराश्रम(B3. 4 °स्य)-दृष्टांश्च. Cv cites चतुराश्रमदृष्टान्; Cvp कर्तुमाश्रम° (as in text). —[d]) K1 पांडवः; D3. 5. 6 M2. 4 भारत.

12 D2 om. 12 (cf. v. l. 11). —[a]) K (except K1) B (except B2) Dn D3. 5–8 T2 G M2 शुश्रूषोः (for शुश्रूषा-). V1 B D (except D4; D2 om.) S -कृतकार्यस्य (for °कृत्यस्य). —[c]) D4 नाभ्यनु-; Dn G1 अप्यनु- (for अभ्यनु-). B (except B2) D3. 5. 6. 8 अभ्यनुज्ञातराजस्य. —[d]) Bo. 1 जगतीपतेः.

13 D2 om. अल्पान्त (cf. v. l. 11). —[a]) Dn2 D7 T2 G1 कल्पांतर- (G1 °रं); D4 स्वधर्मानु-;

आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिषम् ॥ १३
भैक्षचर्यां न तु प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ।
तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥ १४
कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः ।
वैश्यो गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रममण्डलम् ॥ १५
वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ।
संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥ १६
पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदतां वर ।
राजसूयाश्वमेधादीन्मखानन्यांस्तथैव च ॥ १७
समानीय यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥ १८
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥ १९
अर्चयित्वा पितॄन्सम्यक्पितृयज्ञैर्यथाविधि ।
देवान्यज्ञैरृषीन्वेदैरर्चित्वा चैव यत्नतः ॥ २०
अन्तकाले च संप्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
आनुपूर्व्याश्रमान्राजन्गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१
राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्षचर्याध्वसेवया ।　C. 12. 2377 B. 12. 63. 22 K. 12. 62. 22

अल्पंतरं; M2 दशांतर- (for अल्पान्तर-). Da1 ·गत· श्रापि (for °स्यापि). Ca as in text; Cb. v कल्पान्तरगतस्यापि· — ^{b}) Ś1 (orig.) नगधर्म-; K2 नवधर्म·; K5 दशधर्मा-; B1 दशकर्म-; D4 G1 M1. 3. 4 Cv दशाधर्म·; D7 T G2–4 देशधर्म· (G2 °र्मं); M2 अल्पांतर- (for दशधर्म-). V1 Da Dn1 D3 च (for वा). — ^{c}) K4 आश्रमाद् (for °मा). — ^{d}) K2. 5 Cbp निरामिषं; D4 °शिषां; T G2. 3 °शिषः (for °शिषम्). Cb.v as in text. ❀ Cb : निराशीर्यत्याश्रमः । ❀

14 ^{a}) K1–3 V1 B Dn2 D3–6. 8 T2 G2 M2 भैक्ष्यचर्यां (K3 °र्यं); Da भैक्ष्यं (Da2 °क्ष्य·) चर्यां; G1 भैषचर्यां (for भैक्ष°). K2. 4 V1 B Da Dn D2–6. 8 ततः (D4 न तु) प्राहुस्; D7 न मेवाहुस्; S न चैवाहुस् (for न तु प्रा°). — ^{b}) M तान् (for तद्). D7 T G2–4 M1. 3 -वादिनः (for -चारिणः). G1 तस्य धर्मनिवादिनः. — ^{c}) K1 तस्या (for तथा). — ^{d}) K2 T1 G1. 3. 4 M चैव ह; D4 भारत; G2 चैव* (for चैव हि).

15 ^{a}) G1 कृतकृत्ये. B1 भयातीतो; G1 वयोनीतो (for वयोतीतो). — ^{b}) T1 G3. 4 राज्ञा (for राज्ञः). B3 -परिग्रहः (for °श्रमः). — ^{c}) Da1 [s]गच्छद्. — ^{d}) B1 भूपेण (for नृपेण). V1 B D (except D1. 4) S -संश्र(Da1 °श)यं (for -मण्डलम्).

16 ^{a}) K4 अवेत्य (for अधीत्य). Da विप्रेण (for धर्मेण). Cv as in text. — ^{b}) K3 om. (hapl.) from राज up to धर्मेण (in 17^{b}). K2 ·धर्माणि (for -शास्त्राणि). D7 T2 G1. 2 चैव हि; T1 G3. 4 M1. 3 चैव ह (for चानघ). — ^{c}) D4 कार्याणि (for कर्माणि). — ^{d}) Da1 निवेष्य च; Da2 वेकेशवं (sic).

17 K3 om. up to धर्मेण (cf. v. l. 16). — ^{c}) M2. 4 ·मेधांश्च (for -मेधादीन्). — ^{d}) D4 M2. 4 च भारत (for तथैव च).

18 D2 om. 18^{a}–19^{b}. — ^{a}) V1 B2. 3 Da Dn D3. 5–8 S आनयित्वा; B0. 1. 4. 5 पारयित्वा; D1 मनीशया (for समानीय). K1 यथापाचं (sic); K3. 5 D4. 7 T2 G1. 4 °न्यायं; D8 °पात्रं; T1 G2. 3 °चारं (for °पाठं). — ^{b}) V1 Dn2 दत्तदक्षिणाः (V1 °णं). — ^{d}) Dn2 यथाल्पं; D4 स्वल्पं वा (for तथाल्पं). D1 वाव तु (for वा बहु).

19 D2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{b}) D4 पुत्रे. — ^{c}) K1 D1. 4 M1. 3. 4 अन्यगोत्र- (for °गोत्रं). — ^{d}) V1 D1. 4 क्षत्रियर्षभं (V1 °भः; D4 °भा).

20 ^{a}) M4 (*sup. lin.*) अर्हयित्वा (for अर्च°). D7 G1 श्राद्धे; T G2–4 श्राद्धैः (for सम्यक्). — ^{b}) B1 D7. 8 पितृयज्ञे. B3 यथा विधिः; T2 G1 तथैव च. — ^{c}) B3 देव्यान्. D7 पितॄन् (for ऋषीन्). D1 देवान्यज्ञे नृपेन्वेदेर् (sic). — ^{d}) K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 T G अर्चयित्वा च (K2. 5 Dn तु; K3 D6 प्र-); D4 पूजयित्वा प्र· (for अर्चित्वा चैव). D1 अर्चित्वय इत्नतः (sic).

21 ^{a}) D7 अंत्यकाले. — ^{b}) K3 D4 यदीच्छेद्; M1 य इष्टेद्. — ^{c}) Ś1 K4 आ(K4 अ)नुपूर्वाश्रमान्; K1 °पूर्व्याश्रमं; V1 B Da Dn1 D6. 8 S सोनुपूर्व्या- (Da1 Dn1 °र्वा)श्रमान्; Dn2 D2. 3. 5. 7 सोनुपूर्व्या- (Dn2 °र्वा)श्रमाद्; D4 आनुपूर्व्याश्रमाद्; Cv °श्रमान् (as in text). — ^{d}) Ś1 K1. 4 स गत्वा सिद्धिमाप्नुयात्; B1 गत्वा सिद्धिमवाप्तवान्.

22 ^{a}) D7 G1 राजत्वेन च; M1. 3 राजर्षित्वेपि; M2. 4 °त्वे च (for °त्वेन). — ^{b}) K1. 3 D4. 7 S भैक्ष-

C. 12. 2377
B. 12. 63. 22
K. 12. 62. 22

अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥ २२
न चैतन्नैष्ठिकं कर्म त्रयाणां भरतर्षभ ।
चतुर्णां राजशार्दूल प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥ २३
बह्वायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ।
सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि ॥ २४
यथा राजन्हस्तिपदे पदानि
संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि ।
एवं धर्मान्राजधर्मेषु सर्वा-
न्सर्वावस्थं संप्रलीनान्निबोध ॥ २५
अल्पाश्रयानल्पफलान्वदन्ति
धर्मानन्यान्धर्मविदो मनुष्याः ।
महाश्रयं बहुकल्याणरूपं
क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः ॥ २६
सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः
सर्वे धर्माः पाल्यमाना भवन्ति ।
सर्वत्यागो राजधर्मेषु राजं-

(K_1 G_1 °क्ष्य)चर्याद्य- ; K_5 B_1 $D_{1-3.5.6}$ भैक्ष्य($D_{1.2.5}$ °क्ष)चर्यानु- ; $Bo._{2-5}$ Da भैक्ष्यचर्याध्व- ; Dn D_8 भैक्ष- (Dn_2 D_8 °क्ष्य)चर्यां न (for °चर्याध्व-). —^{c}) D_7 T_1 $G_{3.4}$ -ग्रहधर्मा (D_7 °र्मो) (for -गृहधर्मो). M_2 हि (for ऽपि). —^{d}) M_4 चरन्. $D_{2.3.5.6}$ -कांक्षया (for -काम्यया).

23 ^{a}) Bo चरेत (for न चैतन्). Dn_2 धर्मं (for कर्म). —^{b}) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S भूरिदक्षिण (Da_1 °णः ; Dn_2 °णां ; D_8 °णा ; G_1 $M_{1.3}$ °णं) (for भरतर्षभ). —^{d}) Da आश्रय- (for आश्रम-). G_1 -वासिनं ; $M_{1.3}$ -सेवनां ; M_2 -सेवनं ; M_4 -सेविनां (for -वासिनाम्).

24 ^{a}) K_5 V_1 $Bo._{2-5}$ D (except $D_{4.7}$) S बाह्वा-यत्तं (for बह्वा°). B_1 पर्यंतः स्यात्क्षत्रियैर्मानवं * ; Cv बाह्वं पत्यं क्षत्रियैर्नाम मानाम् (sic). —^{b}) B_1 लोकं श्रेष्ठं ; T_2 G_1 लोके श्रेष्ठं. $Ś_1$ D_1 आसेवमानाः ; K_2 D_7 °मानः ; K_3 आसेव्यमानैः ; B_1 आसेच° (for आसेव°). D_4 लोकश्रेष्ठं कर्मणा सेवमानैः. —^{c}) $Ś_1$ K_4 D_1 वर्णाः (for धर्माः). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 सर्व- ; K_3 सौप- ; G_2 सोनु- ; M_2 सा च (for सोप-). —^{d}) D_4 राज्ञां (for राज्ञो). $Ś_1$ K_4 धर्मः ; B_4 धर्मान् (for धर्माद्). K_4 B_1 Dn_2 D_8 वेदान् ; $D_{2.3.5.6}$ धर्मान् (for वेदात्). B_1 D_8 वृणोति ; $D_{2.6}$ श्रृणोति ; D_4 पृणोमि (for शृ°). D_7 S राज्ञां धर्मे (D_7 $G_{1.4}$ राज्ञे धर्मे ; T_1 राज्ञे धर्मं ; T_2 राज्ञो धर्मो ; G_2 राज्ञां धर्मं ; G_3 राज्ञो धर्मं) नीतिशास्त्रे शृणोमि (D_7 °ति).

25 ^{a}) T_1 G_{2-4} हस्तिपादे (for °पदे). —^{b}) D_1 -सत्त्वोद्भवानि. —^{c}) D_1 राजन् (for धर्मान्). K_1 सर्वा ; Da_1 धर्मान् ; Da_2 lacuna ; Dn_2 सर्वा (for सर्वान्). —^{d}) K_4 सर्वावश्यं ; Da_1 °न्वस्थान् ; Da_2 D_7 T G M_2 °वस्थान् (for °वस्थं). G_1 संप्रलीना.

26 T_2 reads 26^{ab} twice. —^{a}) T_2 (second time) महाश्रयान् (for अल्पा°). V_1 अल्पसारान् ; B_1 D_7 °धना ; Dn_2 °श्रयान् (for °फलान्). K_1 वदंते. D_1 कल्पाश्रयानल्पफलान्वि * ति. —^{b}) $K_{1.2.4}$ धर्मविदां ; $Bo._{4.5}$ $D_{2.3.5.6.8}$ वेदविदो ; G_1 धर्मवीतस् (for °विदो). K_1 मनुष्यः ; D_7 स एव ; $T_{1.2}$ (second time) $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ सदैव ; T_2 (first time) G_2 तथैव (for मनुष्याः). —^{c}) K_3 $Bo._2$ महाश्रमं ; B_1 सहाश्रयं (for महा°). $Ś_1$ K_4 B_1 -कल्पानुरूपं (for -कल्याण°). —^{d}) B_1 क्षत्रं. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 आहुर् (for प्राहुर्). K_2 आद्याः (for आर्याः).

27 ^{a}) K_1 B_1 राजधर्माः ; $D_{2.3.5.6.8}$ क्षत्रधर्म- (for राज°). —^{b}) $K_{2.4.5}$ Da Dn $D_{4.6.7}$ S वर्णाः (for धर्माः). M_4 वदंति (for भवन्ति). —After 27^{ab}, D_7 S ins. :

142* सर्वे धर्मा राजधर्मेषु दृष्टाः
सर्वा विद्या राजधर्मेषु चोक्ताः ।

—^{c}) K_3 Da_2 Dn_1 M सर्वे त्यागा (K_3 °गो) ; K_5 Da_1 D_6 सर्वे Dn_2 D_4 सर्वस्त्यागो ; B_4 damaged ; Da_1 D_6 सर्वे धर्मा ; D_7 T G सर्वे भोगा (for सर्वत्यागो). D_6 राज्यधर्मेषु (for राज°). B_1 $D_{3.5}$ राज्यं (for राजंस्). —^{d}) K_2 V_1 B D (except D_1) S त्यागं ; K_3 त्याग- (for त्यागे). K_2 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ धर्मं चा- (V_1 प्रा)हुर् (by transp.) ; K_3 -बाहुर्धर्मम् ; M_2 चाहुर्धर्म्यम्. K_4 D_1 अर्थं (for अग्र्यं). K_5 पुराणे. —After 27, $M_{1.3}$ ins. :

143* सर्वोद्योगा राजधर्मेषु राज-
न्स्थानं चाहू राजधर्मे पुराणम् ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्त्यागे चाहुर्धर्ममग्र्यं पुराणम् ॥ २७
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां
सर्वे धर्मा न भवेयुर्विरुद्धाः ।
सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां गताः स्युः
क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥ २८
सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः
सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः ।
सर्वे योगा राजधर्मेषु चोक्ताः
सर्वे लोका राजधर्मान्प्रविष्टाः ॥ २९
यथा जीवाः प्रकृतौ वध्यमाना
धर्माश्रितानामुपपीडनाय ।
एवं धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः
सर्वावस्थं नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ ३० C. 12. 2365 B. 12. 63. 30 K. 12. 62. 32

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

---

28 K_5 om. 28. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 Dn_2 सज्जेत्; B_1 मुह्येत्; G_1 मजैत् (sic) (for मज्जेत्). D_7 G_1 राजनीतौ (for दण्ड°). — ^{b}) $K_{1.3}$ V_1 $B_{0.2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ प्रक्षयेयुर्; B_1 प्रक्षयोत्स्ये; D_1 प्रार्थयेयुर्; D_4 प्रच्छयेयुर्; D_7 S प्रा(T_2 G_2 $M_{2.4}$ प्र)द्रवेयुर् (for न भवेयुर्). K_1 $B_{4.5}$ Dn G_2 विबुद्धाः; Da_2 विरूपधर्माः (hypermetric); $D_{2.3.5.6}$ विधेयाः; D_7 धरण्यां; D_8 M निरुद्धाः (for वि°). — ^{c}) Da वर्णाश् (for धर्माश्). K_1 चाश्रमानां; Da वाश्रमाणां; D_1 चध्यमानां; $M_{2.4}$ चाश्रमिणां (for °माणां). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S हताः (for गताः). — ^{d}) D_1 क्षत्रे. D_7 S नष्टे (G_1 धर्मे) (for त्यक्ते). D_6 -धर्मेषु दृष्टाः; G_2 -धर्मे प्रविष्टाः (for -धर्मे पुराणे). D_4 om. from णे up to योगा (in 29^{c}). — After 28, G_2 $M_{2.4}$ read 144*.

29 G_2 $M_{2.4}$ om. 29. D_4 om. up to योगा (cf. v.l. 28). — ^{a}) K_1 $M_{1.3}$ सर्व- (for सर्वे). K_5 योगा (for त्यागा). K_1 Bo चोक्ताः; B_2 दिष्टाः; Da_2 नष्टाः; D_1 दृष्टः (for दृष्टाः). B_1 सर्वे त्यागा राजधर्मे प्रविष्टाः. — K_1 om. (hapl.) 29^{bc}. — ^{b}) D_8 सर्वे. Bo D_7 G_1 विद्या (for दीक्षा). T_1 $G_{3.4}$ दृष्टाः (for चोक्ताः). — Bo D_1 om. (hapl.) 29^{c}. — ^{c}) K_5 V_1 $B_{1-3.5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ सर्वा विद्या; B_4 damaged; D_7 G_1 सर्वा (G_1 °र्वे) धर्मा; G_3 सर्वे यागा (for सर्वे योगा). $K_{2.3.5}$ V_1 B_{2-5} Da Dn $D_{2.3.5.6}$ -धर्मेषु युक्ताः; B_1 D_4 -धर्मे प्रयु(D_4 °स)क्ताः (for -धर्मेषु चोक्ताः). — ^{d}) D_7 T $G_{1.3.4}$ धर्मा (for लोका). K_1 राजधर्मं; $K_{3.5}$ V_1 $B_{1.2.4.5}$ Da Dn $D_{2.4.6-8}$ T $G_{1.3.4}$ °धर्मे; Bo °धर्मेषु (hypermetric); B_3 °धर्मं; $D_{3.5}$ °धर्म- (for °धर्मान्). $K_{1.4}$ B_4 प्रतिष्ठाः (for प्रविष्टाः). — D_7 T $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ ins. after 29: G_2 $M_{2.4}$ after 28:

144* तस्माद्धर्मो राजधर्माद्विशिष्टो
नान्यो लोके विद्यतेऽजातशत्रो ।
सर्वाण्येतानि कर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।
भवन्ति जीवलोकश्च क्षत्रधर्मे प्रतिष्ठितः ।

[(L. 2) T_2 धर्मो (for लोके). — (L. 3) T_2 $G_{2.3}$ M_2 भारतसत्तम. — (L. 4) D_7 जीवलोके; T_2 G_1 °लोकाश् (for °लोकश्). M_4 प्रतिष्ठिताः.]

30 ^{a}) K_1 D_1 T G_{2-4} जीवः; Dn_2 जीवैः (for जीवाः). $K_{4.5}$ B_{3-5} Dn $D_{2.3.5.6.8}$ प्राकृतैर्; V_1 Bo Da प्रकृतैर्; B_2 सुकृतैर्; G_1 प्राकृता; M_2 प्रकृता (for प्रकृतौ). $K_{1.2}$ B_1 वध्यमाना; D_7 T_2 G_1 M बाध्य°; T_1 $G_{3.4}$ बाध्यमानो; G_2 साध्यमानो (for वध्यमाना). — ^{b}) K_1 B_5 धर्मश्रितानाम्; K_5 V_1 B_{0-4} Da D_8 M_2 धर्मश्रुतानाम्; Dn $D_{2.3.5.6}$ धर्मच्यु°; D_4 सर्वाश्रि°; D_7 धर्म श्रु°; T G $M_{1.3.4}$ धर्मश्रुतीनाम् (for धर्माश्रितानाम्). V_1 अपनोदनाय; Dn_2 अपि पीडनाय; $D_{2.3.5.6}$ उपजीवनाय; D_7 उपपीय वाचं (sic) (for उपपीडनाय). — ^{c}) K_1 D_4 राजधर्म-; $B_{0.2}$ Da G_2 M °धर्मे (for °धर्मैर्). B_2 Da $M_{1.3}$ नियुक्ताः (Da_2 °क्तः); B_5 विमुक्ताः; M_4 निविष्टाः (for वियुक्ताः). V_1 एवं धर्मात्राजधर्मे नियुक्ताः; D_7 T_2 G_1 एवं धर्मा (G_1 °र्म) राजधर्मेषु युक्ताः. — ^{d}) $K_{2.4}$ सर्वावश्यं; V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ संचिन्वंतो; D_7 संचित्यैतान्; T_1 G_3 M_2 संनिंत्यते; T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ संचिंत्यंते; G_4 संछिद्यंते (for सर्वावस्थं). K_5 Da_2 D_4 स्वधर्मे; V_1 स्वकर्म; $B_{1.2}$ D_7 G_1 M स्वधर्मान् (M_2 °त्); Da_1 स्वधर्म; T G_{2-4} स्वधर्माः (for °र्मम्). Cv संचिन्वन्तो नाद्रियन्ते स्वधर्मम्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६४

C. 12. 2386
B. 12. 64. 1
K. 12. 63. 1

भीष्म उवाच ।
चातुराश्रम्यधर्माश्च जातिधर्माश्च पाण्डव ।
लोकपालोत्तराश्चैव क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥ १
सर्वाण्येतानि धर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।
निराशिषो जीवलोके क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥ २
अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्ममाश्रमवासिनाम् ।
प्ररूपयन्ति तद्भावमागमैरेव शाश्वतम् ॥ ३
अपरे वचनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयम् ।
अनिश्चयज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे रताः ॥ ४
प्रत्यक्षसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलम् ।
सर्वलोकहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ५
धर्माश्रमव्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ।

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K V1 B Da Dn1 D1. 2. 5–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name* : T1 क्षत्रियधर्मकथनं; G2 क्षत्रियश्रैष्ठ्यकथनं; G4 श्रैष्ठ्यकथनं; M2 राजधर्मस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 64; B1. 4 62; Da1 Dn 63 (as in text); D2. 8 61. — *Śloka no.* : Dn1 D8 30.

64

1 D8 om. the ref. — [a]) K1. 4 D4 चतुराश्रम्य-; K5 G2 M2 चतुराश्रम-; Da1 Dn D6. 7 T1 G3. 4 M1. 3 चातुराश्रम- (for °श्रम्य-). B5 -युक्ताश्च (for -धर्माश्च). — [b]) K4. 5 V1 B Da Dn D1. 2. 6 यति-; D7 T G राज- (for जाति-). Da च पार्थिवः (Da2 °वाः); D4 च पांडवः; M2 तथैव च. — [c]) K1 -पालात्तुराश्; Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 -वेदोत्तराश् (for -पालो°). B2 T1 G2–4 लोका (B2 °क्या) लोकोत्तराश्चैव. — [d]) Bo. 3. 5 Dn D6 क्षात्रधर्मे; B1 क्षत्रे धर्मे; D1 क्षात्रो धर्मे; D7 धर्मा क्षात्रैः; T1 G2. 4 M धर्माः क्ष(T1 G2. 4 क्षा)त्रे; G3 धर्मक्षात्रे (for क्षात्रे धर्मे). K1. 3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 M1. 3 समाहिताः; D7 T G M2. 4 समर्पिताः (for व्यवस्थिताः).

2 D7 S (except M2. 4) om. 2. — [a]) K1 B5 D1. 3. 5. 6 धर्म्याणि; K2. 3 V1 B1 Da Dn D4 M2. 4 कर्माणि; B2 सर्वाणि (for धर्माणि). — [c]) K1 निराशिष्यो; Dn2 °सिषो; D4 °शिखो. Dn1 जीवलोकाः (for °लोके). M2. 4 भवंति जीवलोकाश्च. — [d]) K1. 5 V1 B2 Dn1 M2. 4 क्षत्रधर्मे; B1 Da D3. 5 क्षात्रधर्मे (B1 °र्म-) (for क्षात्रे धर्मे). B1 Dn1 व्यवस्थिते; M2. 4 प्रतिष्ठिताः (for व्यवास्थिताः). D4 क्षत्रे धर्मेष्ववस्थिताः.

3 [a]) D7 T G बहुफलं; Ca °द्वारं (as in text). B1 अप्रत्ययबहुवारं; Cv as in text. — [b]) M4 -सेविनां (for -वासिनाम्). G1 धर्माश्रतनिवासिनां. — [c]) K3 V1 Bo–3. 5 m Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 प्रकोपयं(Da °य)ति; K5 D4 निरूप°; B4. 5 प्रकाश°; T2 प्रमाप°; M प्रतिरूप° (hypermetric) (for प्ररूप°). D7 T2 G1 तद्भावैर्; Cv °वम् (as in text). — [d]) Cv cites आगमैरेव (as in text). B1 आगमे वै *शाश्वतं.

4 [a]) D4 अपर-; Cv अपरे (as in text). B1 च धनैः; Cv वचनैः (as in text). M4 चित्रैर्; Cv पुण्यैर् (as in text). — [b]) D4 लोकनिश्चयात्; Cv निश्चये. — [c]) V1 B2 Da अनिश्चयं च (for अनिश्चयज्ञा). B1 अनिश्चयंते राजधर्मान्; Cv as in text. — [d]) K4 अदृश्यं ते; B2 Da2 न दृष्टांते; D4 G1. 2 अदृष्टांत-; Cv °ष्टान्ते (as in text). K4 D1 पदे; Da1 वरे; Cv cites अपरे. Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 हताः; D7 च ते; T1 G2–4 तराः; G1 तरे; Cv रताः (as in text). M संख्याता या गतिः पुरा. — After 4, D7 T2 G1 M read 6[ef].

5 [a]) B1. 4 Dn2 D1. 4. 6 T1 G2. 4 प्रत्यक्षं (for प्रत्यक्ष-). D1 अक्ष-; D7 S -फल- (for -सुख-). — [b]) B1 आस्यः साक्षिकमंगलं. — [c]) B1 -लोकहिते. K1 D1 धर्म्यं; K5 रम्यं; B2 Da क्षात्रं; B3 सर्वं; M1. 3 धर्मः (for धर्मं).

6 [a]) K3 Bo. 3–5 Dn D2–8 T G धर्माश्रमाध्य(K3 B3 °मेध्य-; B4 Dn2 D4. 8 °माध्या-; Dn1 °मोध्य-; G3 °मध्य)वसिनां; K4 D1 °श्रमव्यसनिनां; K5 °श्रमाधिवासानां; V1 B2 Da धर्माश्रया व्यवसिता; B1 श्रमाश्रमे व्यवसिनां; M धर्मोश्रमाध्यावसिनां. — [c]) M4 तथा (for यथा). Dn1 धर्मानां (for वर्णानां). — [d]) B1 संख्यातोयं; D8 सांख्यातोप-. G2 -श्रुतं (for -श्रुतिः). Ś1 K2 D1 M4 परा; K5 पुरः (for पुरा). — D7 T2 G1 M read 6[ef] after 4. — [e]) K5 B2 Da Dn D7 T2 G1 M (the last seven, first time) अनुमता; V1 Bo. 1. 3–5 D2. 3. 5. 6. 8 °गता (for °पमा). D7 S (D7 T2

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

यथा त्रयाणां वर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुरा ।
राजधर्मेष्वनुपमा लोक्या सुचरितैरिह ॥ ६
उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसम् ।
सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा ।
जग्मुः सुबहवः शूरा राजानो दण्डनीतये ॥ ७
एकैकमात्मनः कर्म तुलयित्वाश्रमे पुरा ।
राजानः पर्युपातिष्ठन्दृष्टान्तवचने स्थिताः ॥ ८
साध्या देवा वसवश्चाश्विनौ च
रुद्राश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ।
सृष्टाः पुरा आदिदेवेन देवा
क्षात्रे धर्मे वर्तयन्ते च सिद्धाः ॥ ९
अत्र ते वर्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयम् ।
निर्मर्यादे वर्तमाने दानवैकायने कृते ।
बभूव राजा राजेन्द्र मान्धाता नाम वीर्यवान् ॥ १०
पुरा वसुमतीपालो यज्ञं चक्रे दिदृक्षया ।
अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रति ॥ ११
स राजा राजशार्दूल मान्धाता परमेष्ठिनः ।
जग्राह शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्महात्मनः ॥ १२
दर्शयामास तं विष्णू रूपमास्थाय वासवम् ।
स पार्थिवैर्वृतः सद्भिरर्चयामास तं प्रभुम् ॥ १३ C. 12. 2400 B. 12. 64. 15 K. 12. 63. 14

G1 M all second time) अनुलोमा (T2 °मो) राजधर्मे (T1 G3. 4 °र्मों; G2 °र्मा). — f) K V1 B Da Dn D2–6. 8 G1 (second time) लोकाः; D7 (second time) T1. 2 (second time) G2–4 M1–3 (all second time) लोके (for लोक्या). Bo. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 सह (for इह). D7 T2 G1 M2 (all first time) लोकाः सुचरितेष्विह; M1. 3 (both first time) लोकेनुचरितेष्विह; M4 (both times) लोके सुचरितेद्वि(second time, °द्वे त्वि)ह.

7 a) V1 उदाहृयंते; T1 G2–4 °ह्रियंते; T2 °हृतं तु (for °हृतं ते). — b) T1 G3 विष्णुर्. — c) K3 स्रर्वे (for सर्व-). K3. 5 D4 -देवेश्वरं; D1 -भूतोश्वरो; T2 G1 -लोकेश्वरं (for -भूते°). — d) K3 हरि-; D4 हरं; D7 प्राहुर्; T1 G2–4 ब्राह्मं; T2 G1 प्रभुर्; M1. 3 दांतं (for प्रभुं). B1 जगुः (for पुरा). — e) Dn T2 G2 M2 सुबहुशः (for °हवः). — f) Ś1 K1. 4 D1 राजानं (for °नो). B4 दंडनीततः.

8 b) V1 Bo. 2–5 Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 [आ]श्रमं; B1 Dn2 समं; D7 G1 श्रुतं (for [आ]श्रमे). — c) K2. 3. 5 D4 T G1–3 M पर्युपासंत; V1 B Da Dn D2. 3. 5–8 G4 °पासंते (for °पातिष्ठन्). — d) Ś1 (orig.) K1. 4 D1 दृष्ट्वा ते; Ś1 (by corr.) दृष्टा ते; B1 दृष्ट्वा तु; Da दृष्टांते (for दृष्टान्त-). K1 M2 -वचनैः (for -वचने). D7 T2 G1 दृष्टांतवचनैस्तथा.

9 a) K1 मानवाश्; B (except B2) D2. 3. 5. 6. 8 म(D2 मा)रुतश्; D1 वासवश् (for वस°). G1 वा (for च). — b) Ś1 om. the first च. T2 गणश्च. B (except B2) D2. 3. 5. 6 (also as in text). 8 रुद्रादित्या वसवो ये गणाश्च (B1 °णाः स्युः; D6 lacuna for ये गणाश्च). — c) D7 T2 दृष्टाः (for सृष्टाः). Ś1 K1. 2. 4 D1 T1 G2–4 M1. 3 चादिदेवेन; K5 V1 B Dn D2. 3. 5. 8 M2. 4 ह्यादि°; Da1 त्वादि°; Da2 न्वादि° (for आदि°). — d) D7 S वर्त(T2 G1. 2 °र्ध)यंति स (for °यन्ते च). D1 सिद्धः; D7 वृद्धाः.

10 Before 10, D6 ins. भीष्म उवाच. — a) Ś1 K2. 4. 5 D1 वर्णयिष्यामि (for वर्त°). D7 T2 G1 अत्रैव तु वदिष्यामि. — b) K1 D1. 4 धर्म्यम् (for धर्मम्). Ś1 K4 अर्थं; T2 G1 पार्थ; G2 ह्यर्थ- (for अर्थ-). K1 -विनिश्चयत्; D7 S -विनिश्चये (for °श्चयम्). — d) K3. 5 D2. 3. 5. 6 दानवैकार्णवी-; Bo. 1. 3–5 D8 °कार्णवे; D4 °वेकार्णव- (for °वैकायने). B2 Da Dn S दा(G4 मा)नवै(G2 °वे)कार्णवे पुरा; D7 दानवैः कालने पुरा. — e) D3. 5 रात्र- (for राजा).

11 b) M1 यज्ञश्. V1 B Da D2. 8 यदृच्छया; D3. 5 यदृक्षया (for दिदृ°). — V1 reads 11c–13d on marg. — c) B2 Da D7 S अनादिनिधनं देवं (M1. 3 दांतं). — d) B2 Da द्रष्टुं; D7 S (except M2. 4) शिवं (for देवं). K3. 5 V1 B D (except D1) S प्रभुं (for प्रति).

12 V1 reads 12 on marg. — a) B1 अयजद् (for स राजा). Da राजशार्दूलो. — b) V1 B Da Dn D2–5. 7. 8 S परमेश्वरं (M2. 4 °रः); D6 परमेष्ठिनं (for °ष्ठिनः). — cd) K3. 5 V1 B D (except D1) S जगाम (for जग्राह). D7 S transp. पादौ and यज्ञे.

13 V1 reads 13 on marg. — a) D4 om. (hapl.) from तं up to मास (in 13d). K1. 2. 6 D2. 6 तं विष्णु-; Dn2 D3 M4 तं विष्णुं; D7 विष्णुश्च (for तं

38

C. 12. 2410
B. 12. 64. 15
K. 12. 63. 14

तस्य पार्थिवसंघस्य तस्य चैव महात्मनः ।
संवादोऽयं महानासीद्विष्णुं प्रति महाद्युते ॥ १४

इन्द्र उवाच ।

किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठ
यद्द्रष्टुकामोऽसि तमप्रमेयम् ।
अनन्तमायामितसत्त्ववीर्यं
नारायणं ह्यादिदेवं पुराणम् ॥ १५
नासौ देवो विश्वरूपो मयापि
शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् ।
येऽन्ये कामास्तव राजन्हृदिस्था
दास्यामि तांस्त्वं हि मर्त्येषु राजा ॥ १६
सत्ये स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः
शूरो दृढं प्रीतिरतः सुराणाम् ।
बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमश्रद्धया च
ततस्तेऽहं दद्मि वरं यथेष्टम् ॥ १७

मान्धातोवाच ।

असंशयं भगवन्नादिदेवं
द्रक्ष्याम्यहं शिरसाहं प्रसाद्य ।
त्यक्त्वा भोगान्धर्मकामो ह्यरण्य-
मिच्छे गन्तुं सत्पथं लोकजुष्टम् ॥ १८

विष्णू). C_v as in text. — ^{c}) K_1 उपासद्भिर्; $D_{2.3.5}$ वचः सद्भिर् (for वृतः सद्भिर्). D_7 S स पार्थिवो नृपैः सार्धम्. — G_4 om. 13^d–14^a. — ^{d}) D_7 वरयामास (for अर्च°). $Ś_1$ K_2 विभुं; D_6 विभुः (for प्रभुम्).

14 G_4 om. 14^a (cf. v. l. 13). — ^{a}) K_4 -सिद्धस्य; K_5 V_1 B D (except D_1) -सिंहस्य (for -संघस्य). — ^{b}) B_1 विष्णोश् (for तस्य). K_3 $D_{4.6}$ [ए]व च (for चैव). — Dn_1 om. 14^{cd}. — ^{c}) G_1 संपातो (for संवादो). M_2 स (for ऽयं). — ^{d}) K_3 V_1 B Da $D_{3.5.8}$ महाद्युतिं; Dn_2 °द्युति; D_7 T $G_{1.3.4}$ °मते (for °द्युते).

15 D_8 om. the ref. — ^{a}) Dn_2 D_7 $G_{3.4}$ किमिष्यसे. Da_2 (also as in text) न वचनं (for धर्मभृतां). — ^{b}) D_7 T_2 G_1 यं (for यद्). K_5 द्रष्टुकामा; Da_1 द्रष्टुं कामो. G_2 [ऽ]स्ति (for ऽसि). K_1 $B_{3.4.5}$ (m as in text) $D_{1-3.5}$ T_1 $G_{3.4}$ तद् (for तम्). — ^{c}) K_2 B_2 Dn D_6 -मंत्रवीर्यं; T_1 $G_{2.3}$ -तत्त्व° (for -सत्त्व°). D_7 T_2 G_1 $M_{2.4}$ अनुत्त(M_2 °नंत)मं चोत्तमसत्त्ववीर्यं. — ^{d}) K_1 आदि-; K_2 हृदि (for ह्यादि-).

16 ^{a}) D_2 lacuna; D_7 T G M_2 हि; D_8 [अ]सि (for [अ]पि). — ^{b}) K_2 $D_{4.6}$ transp. शक्यो and द्रष्टुं. D_7 ब्राह्मणा; — Dn_2 reads 16^c–17^b on marg. — ^{c}) D_6 ये ते. D_2 M_4 कामस्. $Ś_1$ हृदि स्युर्; B_1 हृदिष्टा; M_4 हृदिस्थांस्. — ^{d}) V_1 B $D_{3.5}$ दास्ये वै तांस्; Da Dn $D_{2.8}$ दास्ये चैतांस्; D_7 T G M_{1-3} तांस्ते दास्ये; M_2 तान्दास्ये ते; M_4 तांस्तान्दास्ये ते (hypermetric) (for दास्यामि तांस्). D_6 त्वां (for तांस्). B_1 तु (for त्वं). D_7 मध्येषु (for मर्त्येषु).

17 Dn_2 reads 17^{ab} on marg. — ^{a}) Dn_1 समे (for सत्ये). K_4 स्थिते. — ^{b}) B_1 lacuna; $D_{2.3.5.8}$ वीरो (for शूरो). $K_{2.5}$ V_1 $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.5.8}$ M_2 दृढ-; B_1 बोढ-; Da_2 दृष्टुं; Dn_2 D_7 G_2 दृढः; D_6 दृष्टः (for दृढं). K_5 B_2 Da D_7 S प्रीतिकरः; V_1 °तरः; D_1 °रताः; D_2 °रते (for °रतः). — ^{c}) $K_{3.5}$ D_6 बुद्ध्या युक्त(D_6 °क्ता)श्; D_4 बुद्ध्या शक्त्या; D_8 भक्त्या बुद्ध्या (by transp.). K_{2-5} B D (except D_4) S (except T_2 G_1 M_2) चोत्तमः (for चोत्तम-). — ^{d}) D_6 [ऽ]यं (for ऽहं). K_1 ददि; D_4 वच्मि; M_4 दमी (for दद्मि). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ वरान् (for वरं). K_3 यथासुः (sic); D_1 यथैष्टं; M_4 यथोक्तं.

18 D_8 om. the ref. — ^{a}) K_4 Da $D_{2.3.5}$ T_1 G_{2-4} भगवान् (for °वन्). $D_{2.3.5}$ आदिदेव; D_4 T_1 G_{2-4} °देवो; G_1 चादिदेवं (for आदि°). — ^{b}) K_1 M_2 द्रक्ष्यामि त्वां; K_3 $B_{0.5}$ प्रक्ष्यामि त्वा (B_0 त्वां); K_5 B_2 $D_{6.8}$ द्र(B_2 प्र)क्ष्यामि त्वाहं; Da D_4 $M_{1.3.4}$ प्रवक्ष्यामि त्वा (Da_1 D_4 त्वां; Da_2 त्वं); D_7 T_2 G_1 वक्ष्यामि त्वा (for द्रक्ष्याम्यहं). D_8 [अ]द्य (for the second [अ]हं). V_1 $B_{3.4}$ Dn प्र(V_1 व-; Dn द्र-)क्ष्यामि त्वाहं (Dn_2 त्वां) शिरसा प्रसाद्य; B_1 प्रवक्ष्यामि त्वामहं शिरसा प्रपक्षे; T_1 G_{2-4} द्र(G_2 व)क्ष्यामि त्वां (G_2 त्वा) शिरसा संप्रसाद्य. — ^{c}) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ M_2 कामान्; $G_{3.4}$ भोगं (for भोगान्). K_1 D_7 हिरण्यम् (for ह्य°). — ^{d}) D_4 G_2 M_{1-3} इच्छेद्; G_4 इच्छन् (for इच्छे). G_1 तत्पथं. K_1 लोकयुष्टं; Dn D_6 °दृष्टं; D_7

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेया-
लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वं यशश्च ।
धर्मो योऽसावादिदेवात्प्रवृत्तो
लोकज्येष्ठस्तं न जानामि कर्तुम् ।। १९

इन्द्र उवाच ।

असैनिकोऽधर्मपरश्चरेथाः
परां गतिं लप्स्यसे चाप्रमत्तः ।
क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात्प्रवृत्तः
पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः ।। २०

शेषाः सृष्टा ह्यन्तवन्तो ह्यनन्ताः
सुप्रस्थानाः क्षत्रधर्माविशिष्टाः ।
अस्मिन्धर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टा-
स्तस्माद्धर्मं श्रेष्ठमिमं वदन्ति ।। २१

कर्मणा वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजसः ।
त्राताः सर्वे प्रमथ्यारीन्क्षत्रधर्मेण विष्णुना ।। २२

यदि ह्यसौ भगवान्नाहनिष्य-
द्रिपून्सर्वान्वसुमानप्रमेयः ।
न ब्राह्मणा न च लोकादिकर्ता

C. 12. 2410
B. 12. 64. 24
K. 12. 63. 23

S साधुजुष्टं; Ca लोक° (as in text).

19 ^{a}) B4 m साक्षाद्; Da2 D2 क्षात्र- (for क्षात्राद्). G1 विपुला. Dn2 अप्रमेयाल्लँ; D4.8 G1 °मेया (for °मेयाल्ल्). — ^{b}) Ś1 K1 D1 लोकान्प्राप्तः (for लोकाः प्राप्ताः). V1 D7 स्थापितः (V1 °ताः); D4 स्थापित-; T2 G1.2 स्थापिता (for °तं). D7 त्वां सिवं च; T2 G1 स्वाः क्षिवाश्च (sic) (for स्वं यशश्च). — ^{c}) K3 D6 [आ]दिदेवो (for °देवात्). — G2 om. (hapl.) 19^{d}–20^{c}. — ^{d}) K2 V1 Bo–3.5 Da Dn D2.3.5.6.8 M4 लोकश्रेष्ठं; K3 °येष्टा; K4.5 D7 T G1.3.4 M1–3 °ज्येष्ठं; B4 लोके श्रेष्ठं; D1 लोकज्येष्ठा (for °ज्येष्ठस्). K5 D4 G1 तन् (for तं).

20 G2 om. 20^{abc} (cf. v. l. 19). D8 om. the ref. — ^{a}) K2.5 V1 Bo.3–5 Da Dn D2–8 S (G2 om.) Cv अ(M1.3 आ)सैनिका; K3 ससैनिका; B1 असैविका; B2 अदैशिका; D1 अमानिको (for असैनिको). K1 धर्मे परश्चरे*; K2.5 V1 Bo.2–5 Da Dn D2–6.8 T G1.3.4 Cv धर्मपराश्च धर्मे (Dn2 G3.4 सर्वे; D4.6 धर्मैः; T1 सर्वे); D7 धर्मराजश्च धर्मे; M1.3.4 भैक्षप(M4 °च)राश्च धर्माः; M2 भैक्षचराश्च सर्वे (for ऽधर्मपराश्चरेथाः). — ^{b}) K1 नयंते ते प्रयुक्तः; K3 स्वं नयंते प्रयुक्तैः; K5 Dn1 D2.3.5.6 न व्रजंते (K5 °ति) प्रयुक्तैः; V1 Bo.2–5 Da2 D4.8 T2 न नयंते ह्ययुक्तं (D4 °क्त्या; T2 °क्ताः); Da1 न वयं तेद्य युक्तं; Dn2 न व्रजंते ह्ययुक्तं; D7 नियतं ते ह्ययुक्ताः; T1 G1.3.4 न यतंते ह्ययुक्ताः; M नानयंते ह्ययुक्ताः (for लप्स्यसे चाप्रमत्तः). B1 दानैस्तपोभिर्नयंतेऽव्रदुक्तं. Cnp cites ह्ययुक्तम्. — ^{c}) D4 क्षत्रो. K1 D4 प्रवृत्तो (D4 °त्तोः) (for प्रवृत्तः). — ^{d}) K3 स्व-; D7 S (except M2) तु (for च). D1 धर्मः.

21 ^{a}) K1 शेषान्. K2.4 [ऽ]प्यनंताः; M1.3.4 ह्यनंतः. — ^{b}) Ś1 सुप्रस्थाताः; K2.3 Bo.4.5 Dn D3 T2 G2 M2 सप्रस्थानाः; B1 D2.3.5 स्वप्र°; T1 G1.3.4 M1.3.4 सुप्रस्थानः (for °स्थानाः). K2 V1 Dn2 क्षात्र- (for क्षत्र-). Dn2 (before corr.) D7 T G4 M1.3.4 -धर्मो विशिष्टः (Dn2 °ष्टाः); D2 -धर्मैर्वशिष्टाः; D3.5.6 -धर्मावशिष्टाः; D4.8 -धर्माद्वि°; G1 -धर्मोवशिष्टः; G3 -धर्मोप्रविष्टः (for -धर्माविशिष्टाः). Cv सुप्रस्थानाः क्षत्रधर्मा विनष्टाः. — ^{c}) G2 क्षत्र- (for सर्व-). — ^{d}) D7 T1 G2–4 क्षात्रं; G1 क्षत्रं (for तस्माद्). K5 V1 Bo.3 D2.3.5 श्रेष्ठमिदं; Da °निष्ठं; Dn2 °धर्मं; D7 S °तमं (for °मिमं). Da1 वचंति (for वदन्ति).

22 ^{a}) T1 G2.4 [ए]व; M1.3 [अ]मी (for वै). — ^{b}) T1 G3.4 महौजसः (for [अ]मितौ°). — ^{c}) T2 G1 सर्वान् (for सर्वे). V1 Bo–2.5 Da Dn D6.7 S प्रसह्य; B3 D2.3.5.8 प्रसाध्य; B4 प्रसभ्य (for प्रमथ्य). Cv त्राताः सर्वे प्रसाद्यारीन्. — ^{d}) D1.6.7 T G1.3.4 क्षात्र- (for क्षत्र-).

23 ^{a}) K5 असौ (for ह्यसौ). B1 नाह***; B4 Dn2 D3.5 क्षाहविष्यद्; D4 नाहरिष्यद् (for °निष्यद्). — D5 reads 23^{bcd} twice. — ^{b}) Bo.3–5 D3.5 इसान्; B1 lacuna; D6 पूर्वं; D8 तृसान् (for रिपून्). K (except K1) V1 B (B1 lacuna) Da Dn D2.3.5.6.8 असुरान्; G2 भगवान् (for वसुमान्). V1 B2 Da अप्रमेयान्. — D8 repeats 23^{cd} after 24^{ab}. — ^{c}) K1 D1.8 ब्रह्मणा; D7 T1 G M च ब्रह्मा (for ब्राह्मणा). Da1 नव-; D7 S (except M2) नैव (for न च). Da2 om. from दिकर्ता up to नादि (in 23^{d}). Cv न च ब्रह्मा न च लोकादिकर्ता. — ^{d}) B1 Da1 om. नादिधर्मा; D1 नापि धर्मा. K3 Da1 D4.6 [अ]भविष्यत्; B2 Da2 [अ]भविष्यन् (for भवेयुः). K5

C. 12. 2410
B. 12. 64. 24
K. 12. 63. 23

न सद्धर्मा नादिधर्मा भवेयुः ॥ २३
इमामुर्वीं न जयेद्विक्रमेण
देवश्रेष्ठोऽसौ पुरा चेदमेयः ।
चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यधर्माः
सर्वे न स्युर्ब्रह्मणो वै विनाशात् ॥ २४
दृष्टा धर्माः शतधा शाश्वतेन
क्षात्रेण धर्मेण पुनः प्रवृत्ताः ।
युगे युगे ह्यादिधर्माः प्रवृत्ता
लोकज्येष्ठं क्षत्रधर्मं वदन्ति ॥ २५
आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा
लोकज्ञानं मोक्षणं पालनं च ।
विषण्णानां मोक्षणं पीडितानां
क्षात्रे धर्मे विद्यते पार्थिवानाम् ॥ २६
निर्मर्यादाः काममन्युप्रवृत्ता
भीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापम् ।
शिष्टाश्चान्ये सर्वधर्मोपपन्नाः
साध्वाचाराः साधु धर्मं चरन्ति ॥ २७
पुत्रवत्परिपाल्यानि लिङ्गधर्मेण पार्थिवैः ।

$Bo._{1.3-5}$ नायं धर्मो नादिधर्मोभविष्यत् (B_1 °ष्यति); Dn_2 न तद्धर्मा नादिधर्मोभविष्यम्; D_7 S संतो धर्मा· श्चादिधर्माश्च न स्युः·

24 ^{a}) M_2 न माम् (for इमाम्). Dn_2 ऊर्वीं; $D_{4.6}$ उर्वीं. $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{1.2.3}$ (marg. *sec. m.*). $_{7.8}$ S नाजयद्; $D_{3.5}$ राजयिष्यद्; D_6 जीजयद् (for न जयेद्). — ^{b}) K_1 चापुरा (sic). $K_{3.5}$ $Bo._{2.5}$ D_4 सासुरां; B_1 D_8 सा(D_8 सो)सुरांश्; $B_{3.4}$ सोसु· राश्; Da सासुरा (for ऽसौ पुरा). K_2 V_1 D_1 देव· श्रेष्ठः पुरा चेद(V_1 सासुरा चेद·; D_1 पुरा वेद)प्रमेयः; Dn_1 T G_{2-4} M °श्रे(G_4 °ज्ये)ष्ठः सासुरामादिदेवः; Dn_2 (before corr.) D_7 °श्रेष्ठः सोसुरानादिदेवः; Dn_2 (by corr.) °श्रेष्ठः सोसुरामादिदेवः; $D_{2.3.5}$ °श्रेष्ठः सो(D_2 सा)सुरान(D_2 °न्न)प्रमेयः; D_6 °श्रेष्ठः सोसुरां न प्रमेयः; G_1 °श्रेष्ठः साधु धर्मादिदेवः. — After 24^{ab}, D_8 repeats 23^{cd}. — D_8 om. 24^{cd}. — ^{c}) G_3 चतुर्वर्ण्यं. — ^{d}) T_1 G_{2-4} न स्युश्चैवं ($G_{3.4}$ °व) (for सर्वे न स्युर्). K_4 ब्राह्मणो वै; K_5 V_1 B D (except D_1; D_8 om.) S ब्राह्मणानां.

25 ^{a}) K_1 दृष्ट्वा; K_{3-5} V_1 B Da Dn D_{2-8} T_2 $G_{1.2}$ M नष्टा; T_1 $G_{3.4}$ न स्युर् (for दृष्टा). D_7 धर्मा. T_1 G_{2-4} $M_{1.3}$ शतशः (M_1 °शाः) (for °धा). K_1 शाश्वतेव; K_3 Dn_1 D_7 T G M_2 शाश्वतास्ते; D_2 शश्वतेन (for शाश्व°). D_1 दृष्टा धर्माः शतधा याश्च तेन. — ^{b}) D_2 क्षत्रेण; D_3 ते क्षात्र· (for क्षात्रेण). V_1 B (except B_1) D (except $D_{1.6}$) M_2 प्रवृद्धाः (for °त्ताः). — D_4 om. (hapl.) 25^{c}. — ^{c}) D_1 om. प्रवृत्ता. $K_{3.5}$ D_6 युगे युगे ह्यादिदेवात्प्रवृत्तं. — ^{d}) $K_{3.5}$ $D_{4.8}$ लोक· श्रेष्ठं; V_1 $B_{1.4}$ $D_{1.3.5}$ लोके ज्येष्ठं; Da_2 लोकं ज्येष्ठं; D_6 लोके श्रेष्ठं; T_2 ज्येष्ठं तेषां (for लोकज्येष्ठं). V_1 $Bo._{2.3.5}$ Da Dn_1 $D_{3.5.6}$ G_3 क्षात्रधर्मं; B_4 राज°; D_7 T_2 G_1 सर्व° (for क्षत्र°). B_1 विदंति.

26 ^{a}) D_7 आत्मज्ञानं; $M_{1.3}$ °त्यागं (for °त्यागः). D_4 ·भूतानुकंपी. — ^{b}) V_1 ** ज्ञानं; D_1 लोकज्ञाना; $M_{1.3}$ लोकाज्ञानं. K_4 लक्षणं पालनं; V_1 मोक्षं*पालनं; $Bo._{3.5}$ $D_{2.3.5.8}$ पालनं रक्षणं; B_4 Dn T G $M_{1.3.4}$ पालनं मोक्षणं (by transp.); D_7 M_2 पावनं मोक्षणं. — ^{c}) $Bo._{3-5}$ $D_{2.3.5.8}$ निषण्णानां (for विष°). D_4 मोक्षणः; M_1 मोक्षण·. — ^{d}) B_4 क्षात्रधर्मे; D_7 S (except M_2) क्षात्रो धर्मो (for क्षात्रे धर्मे). K_1 विद्यतो. K_1 पार्थिवान्; G_1 पीडितानां.

27 ^{a}) $M_{1.3}$ निर्मर्यादं. V_1 काममन्युः; B_1 काम· मन्यत् (for °मन्यु·). G_4 ·प्रयुक्ता (for ·प्रवृत्ता). — ^{b}) M_4 transp. भीता and राज्ञो. D_4 अधिगच्छंति; G_1 नाति°; $M_{2.4}$ नाभि° (for नाधि°). K_1 पापात्; D_4 पापां. — ^{c}) D_2 om. from सर्व up to the end of 28^{d}. B_2 धर्ममेवोपपन्नाः; T_2 सर्वमेधोप°; G_1 सर्वमेवोप°; M_2 सप्तधर्मोप° (for सर्वधर्मोप°). — ^{d}) Bo साध्वाचारः; B_1 सर्वाचाराः; D_1 lacuna; D_4 सत्याचाराः (for साध्वा°). V_1 B D (except D_4; D_2 om.) S (except T_2 G_1 M_4) वदंति (for चरन्ति).

28 D_2 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1; D_2 om.) पाल्यमानानि (for परिपाल्यानि). — ^{b}) K_3 क्षत्रधर्मेण; $K_{4.5}$ V_1 $B_{1-3.4}$ m. $_5$ Da Dn $D_{3.5.6.8}$ राज°; D_7 S धर्म(G_1 सर्व)· लिंगानि (for लिङ्गधर्मेण). — $Ś_1$ K_1 repeat 28^{cd} after 29. — ^{c}) D_4 लोक· (for लोके). K_5 $D_{7.8}$ S लोके सर्वाणि भूतानि. — ^{d}) K_3 V_1 B Da Dn $D_{3.5.8}$ $M_{2.4}$ चरं($D_{3.5}$ °र)ते नात्र; D_7 T G $M_{1.3}$ चरंत्यत्र न (for विचरन्ति न).

29 ^{a}) $Bo._{3-5}$ $D_{2.3.5}$ सर्वधर्मात्; D_8 °धर्मान्

लोके भूतानि सर्वाणि विचरन्ति न संशयः ॥ २८
सर्वधर्मपरं क्षत्रं लोकज्येष्ठं सनातनम् ।
शश्वदक्षरपर्यन्तमक्षरं सर्वतोमुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

इन्द्र उवाच ।
एवंवीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः
क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः ।
पाल्यो युष्माभिर्लोकसिंहैरुदारै-
र्विपर्यये स्यादभावः प्रजानाम् ॥ १
भुवः संस्कारं राजसंस्कारयोग-
मभैक्षचर्यां पालनं च प्रजानाम् ।
विद्याद्राजा सर्वभूतानुकम्पां
देहत्यागं चाहवे धर्ममग्र्यम् ॥ २
त्यागं श्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति
सर्वश्रेष्ठो यः शरीरं त्यजेत ।
नित्यं त्यक्तं राजधर्मेषु सर्वं C. 13. 2419 B. 12. 63. 3 K. 12. 64. 3

(for °धर्म-). D7 M4 -वरं (for -परं). B Dn D2. 3. 5–8 S (except M2) क्षात्रं (for क्षत्रं). — b) V1 B D (except D1. 4. 7) लोकश्रेष्ठं (for °ज्येष्ठं). — B1 om. 29cd. — c) M4 विदुरक्षर- (for शश्वद°). Gv as in text. — d) D7 अक्षरः. — After 29, Ś1 K1 repeat 28cd.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T2 G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name :* T1 G2–4 इंद्रमांधातृसंवादः ; M2 राजधर्मोत्कर्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K5 D7 S 65 ; B1. 4 63 ; B2 Da1 Dn 64 (as in text) ; D2. 8 62. — *Śloka no.:* Dn1 29 ; D8 31.

65

1 D8 om. the ref. V1 reads 1 on marg. — a) B1 -धर्मैं प्रपन्नः (for -धर्मोपपन्नः). — b) B1 T2 G2 M क्षात्र- ; G1 क्षत्रः (for क्षात्रः). — c) D7 पाल्ये (for पाल्यो). K3. 5 V1 B Da Dn D6. 8 लोकहितैर् ; D2 °पृष्ठैर् ; D3. 5 °सृष्टैर् ; D4 °मुक्तैर् ; D7 T G (G3 damaged) °पालैर् ; M °सारैर् (for °सिंहैर्). — d) K2. 3. 5 D4. 6. 7 T1 G असवः ; V1 B1. 2 D1 तदभावः ; Da1 न तु भावः ; Da2 तनुभावः (for अभावः).

2 G2 om. (hapl.) 2ab. — a) Bo. 3–5 Dn D2. 5. 6. 8 भू- ; D3 भूः ; G3 damaged (for भुवः). D4 संस्कारे. K3 राजान- ; D7 T G1. 4 M2 धर्म- (for राज-). V1 Bo. 2 Da1 -योगैर् ; Da2 corrupt ; T G1. 4 -योग्यं ; M2 -योधं (for -योगम्). B1 भूसत्कारं राजसत्कारयोगेनम्. — b) Ś1 अभक्ष्यचर्या ; K1 V1 Da D1 अभै(Da1 °भि)क्षचर्या ; K4. 5 Bo. 3. 4 Dn2 D2. 3. 5. 6. 8 अभैक्ष्यचर्यां ; D7 G4 दीक्षाचर्यां ; T2 G1 भिक्षाचर्यं ; M शिक्षाचर्यां (for अभैक्ष°). — c) K4 D4 विंद्याद्राजा ; D3 (marg. *sec. m.* as in text). 5 विद्वद्रोहः (D5 °हा) ; T1 G2–4 विद्याद्राज्ञः ; T2 G1 M2 °द्राज्ञां ; M1. 3. 4 मित्राचर्यां (for विद्याद्राजा). K1 -भूतानुकंप्या ; K3. 4 V1 B Da Dn D6–8 °नुकंपी ; D1–3. 5 T1 G2. 3 °नुकंपा (for °नुकम्पां). — d) M4 देहत्यागश्. Dn2 (before corr.) चावहेद् (for चाहवे). V1 धर्मचर्यां ; B1 D1. 3. 5 धर्म्यमग्र्यं (for धर्म°).

3 a) D2. 4 त्याग- (for त्यागं). G2 ज्येष्ठं. D3 M2 om. (hapl.) from मुनयो up to श्रेष्ठो (in 3b). — b) K3 B Da Dn D3–8 T1 G1. 4 M1. 3. 4 सर्वश्रेष्ठं ; K5 T2 G2. 3 °ज्येष्ठं ; V1 धर्मश्रेष्ठं ; D1 सर्वश्रेष्ठा (for °श्रेष्ठो). K3 Dn D6 G2–4 M4 यत् ; D7 T2 G1 ये (for यः). K3. 5 त्यजेत्तु ; B1 Da2 त्यजेत् ; D7 T G त्यजंति (for त्यजेत). — K4 om. (hapl.) 3c–4b. — c) K2. 5 V1 B2. 3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 युक्ता ; Bo. 1. 4 रक्तं ; T1 G3. 4 व्यक्तं ; G2 M4 युक्तं ; M1–3 त्याज्यं (for त्यक्तं). K1–3. 5 B2 Da Dn D6 सर्वैं (for सर्वं). — d) K3 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यथैव ; K5 D4. 7

C. 12.2419
B. 12.65.3
K 12.64.3

प्रत्यक्षं ते भूमिपालाः सदैते ॥ ३
बहुश्रुत्या गुरुशुश्रूषया वा
परस्य वा संहननाद्वदन्ति ।
नित्यं धर्मं क्षत्रियो ब्रह्मचारी
चरेदेको ह्याश्रमं धर्मकामः ॥ ४
सामान्यार्थे व्यवहारे प्रवृत्ते
प्रियाप्रिये वर्जयन्नेव यत्नात् ।
चातुर्वर्ण्यस्थापनात्पालनाच्च
तैस्तैर्योगैर्नियमैरौरसैश्च ॥ ५
सर्वोद्योगैराश्रमं धर्ममाहुः
क्षात्रं ज्येष्ठं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
स्वं स्वं धर्मं ये न चरन्ति वर्णा-
स्तांस्तान्धर्मानयथावद्वदन्ति ॥ ६
निर्मर्यादे नित्यमर्थे विनष्टा-
नाहुस्तान्वै पशुभूतान्मनुष्यान् ।
यथा नीतिं गमयत्यर्थलोभा-
च्छ्रेयांस्तस्मादाश्रमः क्षत्रधर्मः ॥ ७
त्रैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानां
यश्चैवोक्तोऽथाश्रमो ब्राह्मणानाम् ।
एतत्कर्म ब्राह्मणस्याहुरग्र्य-

T2 G1 M यथैते; V1 तथैव; T1 G2-4 तथैते (for सदैते).

4 K4 om. 4ab (cf. v. l. 3). — a) K2.3 बाहुश्रुत्या; D1.7 बाहुश्रुतत्वात्; S बाहुश्रुत्य (for बहुश्रुत्या). B1 गुरुश्च (for गुरु॰). T1 G2 -शुश्रूषणा (G2 ॰णं) (for ॰षया). K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 M च; D7 om.; G3 [ए]व (for वा). — b) K3 परस्य च; V1 B Dn D2.3.5.6.8 परस्परा: (B1 ॰रं) (for परस्य वा). B1 वहमाना (for संहननाद्). — c) K3 D4 नित्यो; M1.3 नित्य- (for नित्यं). Ś1 K1.4 D1 वर्णं; K3 D4.6 धर्मः (for धर्मं). K1 Dn2 धर्मचारी; D1 ब्राह्म॰ (for ब्रह्म॰). — d) K5 ह्याश्रमे. Bo.3-5 D2.3.5.8 सर्वकामः (for धर्म॰).

5 a) Da सामान्यर्थे; D1 ॰न्यार्थेन (hypermetric); T1 G2-4 M ॰न्येर्थे. K3 प्रवृत्तः. — b) K5 वर्जयेदेव; Bo ॰येन्नेव; B1 D3 G3 M4 ॰यन्नैव; D6 ॰यित्वैव; G2 ॰यं चैव; G4 ॰यंते च (for ॰यन्नेव). B1 यत्सत्; D3.5 यत्नान्. — c) K1.4.5 B3 Dn2 D2.4.8 T2 चातुर्वर्ण्यं; G1 ॰वर्ण- (for ॰वर्ण्य॰). K1 D1 पालनाश्च; B1 ॰नार्थस् (for ॰नाच्च). — d) D7 transp. तैस्तैः and योगैः. D1 T2 ओषधैश्; D7 T1 G M औषधैश् (for औरसैश्). Ca cites योगैः and औरसैः (as in text).

6 a) K3 सर्मोद्योगैर् (sic); Da1 सर्वद्योगं; D1 सर्वो योगैर्; D4 मर्वोद्योगैर्; D7 S (except M2) सर्वैर्योगैर् (for सर्वोद्योगैर्). K5 T1 G2.3 धर्म्यम्; M1.3 मान्यम्; M2 चान्यम् (for धर्मम्). — b) K4 क्षत्र-; Bo.4 क्षात्र-; G1 क्षत्रं (for क्षात्रं). K3.5 Da Dn1 D1.4.6.7 S (except M2) श्रेष्ठं; Dn2 धर्मं (for ज्येष्ठं). Dn2 सर्वश्रेष्ठोपपन्नं (for सर्वधर्मो॰). — c) G2 धर्म्यं; G4 वर्णं (for धर्मं). K5 चेन् (for ये). Ś1 K1.2.4 चरंतीह (K1 lacuna for ह) (for न चरन्ति). B1 क्षत्रं धर्मा ये नाचरंति वर्णास्; D4 स्वं स्वं धर्मं ये ये नरं विचीर्णास् (sic). — d) M वर्णान् (for धर्मान्). B Da Dn D2.3.5.6.8 M1.3.4 अय(B1 Dn1 ॰न्य)थार्थान्; D4 न यथावद् (for अयथा॰). V1 तांस्तानधर्मानयथा वदंति; D7 T G तांस्तान्वर्णान्ये (G2.3 ॰न्यो) यथा स्था(T2 G1 ता)पयंति.

7 a) K3-5 V1 B D (except D1.7) M निर्मर्यादान् (for ॰र्यादे). M क्षीणधर्मान् (for नित्यमर्थे). K3.5 B Da2 Dn D2.3.5.6.8 निविष्टान्; Da1 विनिष्टान्; D7 T G विन(G2 ॰नि)ष्टे (for ॰ष्टान्). — b) D7 T G न सा चिंता (D7 धर्मश्चिंता; T2 G1 न धर्मचिंता; G3 न सा चिन्हा) पशुभूते मनुष्ये. — c) D4 नीति; D7 S नीतिर् (for नीतिं). K2.3 V1 B Da Dn D2-6.8 T G1-3 M2 अर्थयोगात्; K5 D7 ॰योगांन्; G4 M1.3.4 ॰योगान् (for ॰लोभात्). — d) K V1 B (except B1) D (except D1.7) G2 M2 श्रेयस्; G1 ज्ञेयांस्; M1-3 श्रेष्ठस् (for श्रेयांस्). K2.5 V1 Bo.1.3.5 Dn D1-3.5.6.8 आश्रमात्; B2.4 Da आश्रमा (for ॰मः). B2.4 Da क्षात्रधर्मः; D7 S (except M4) क्षत्रियाणां.

8 a) K1 त्र्यै-; M1.3 त्रयी- (for त्रै-). M4 गायति (for या गतिर्). — b) D1 चाश्रमो (for ऽथाश्रमो). V1 B Da K1 ये चैवोक्तोप्याश्रमो ब्राह्मणानां; K2.3.5 Dn D2-8 T1 G M1.3.4 ये चैवोक्ताश्रा(D4 ॰क्ता आ-; D7 T1 G2-4 ॰क्ता स्वा-; G1 ॰क्ता ह्या-; M1.3 ॰क्तास्त्वा)श्रमा ब्रा॰(G3 ब्र॰); T2 M2 ये चैवोक्ता ब्राह्मणाश्चाश्रमाणां. — c) D7 यत्तत् (for एतत्). G2.8 सर्वं (for कर्म).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मन्यत्कुर्वञ्शूद्रवच्छस्त्रवध्यः ॥ ८

चातुराश्रम्यधर्माश्च वेदधर्माश्च पार्थिव ।
ब्राह्मणेनानुगन्तव्या नान्यो विद्यात्कथंचन ॥ ९

अन्यथा वर्तमानस्य न सा वृत्तिः प्रकल्प्यते ।
कर्मणा व्यज्यते धर्मो यथैव श्वा तथैव सः ॥ १०

यो विकर्मस्थितो विप्रो न स सन्मानमर्हति ।
कर्मस्वनुपयुञ्जानमविश्वास्यं हि तं विदुः ॥ ११

एते धर्माः सर्ववर्णाश्च वीरै-
रुत्क्रष्टव्याः क्षत्रियैरेष धर्मः ।
तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्मा न चान्ये
वीर्यज्येष्ठा वीरधर्मा मता मे ॥ १२

मान्धातोवाच ।

यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरबर्बराः ।
शकास्तुषाराः कह्वाश्च पह्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः ॥ १३ C. 12. 2429 B. 12. 65. 13 K. 12. 64. 13

D7 S क्षत्रियस्य (for ब्राह्मणस्य). D1 आद्याम् (for अग्र्यम्). — d) D2. 3. 5 कर्मा (for कुर्वन्). T G3. 4 तात वर्ज्यः ; G2 तत्र वर्ज्यः ; M1. 3 तात मन्यः ; M2 तामतान्यः ; M4 तात मान्यः (for शस्त्रवध्यः). D7 अन्यत्कुर्वञ्शस्त्रवध्या न मान्यः ; G1 °ञ्शूद्रवक्ता तु मन्यः.

9 a) K4 D4 चतुराश्रम्य- (D4 °म-); Da1 D7 चातुराश्रम-. Da1 G3 -धर्मश्; G2 -धर्म्यश् (for -धर्माश्). — b) K1 om. वेदधर्माश्च. D4 वेदे धर्माश्च ; D7 T G3. 4 M वेदवादाश्च ; G1 °वादश्च ; G2 °वेदाश्च (for °धर्माश्च). B2 पांडव ; Da2 पार्थिवाः. — c) Bo ब्राह्मणानानु- ; D1 °णेनाधि- ; D7 S °णैरनु- (G4 °रिति) (for °णेनानु-). — d) B1 नास्यो विद्वान् ; B2 नान्यो विद्वन् ; Da1 नान्यविद्वन् ; Da2 नात्याद्विविधन (sic) ; D7 G1 नान्यो वीर्याद् ; M नान्यैर्विद्धि (for नान्यो विद्यात्). B1–3 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कदाचन ; D7 T2 G1 M विकर्म त(D7 °र्मक्र)त् (for कथंचन).

10 b) V1 B D (except D1. 4. 7) T2 नासौ (for न सा). K1. 3. 5 D2 प्रकल्पते ; Da °ल्पयत् (for °ल्प्यते). G1 सा वृत्तिः परिकल्प्यते. — c) K3. 5 Bo. 2–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 वर्धते ; K4 व्यजते ; V1 B1 Da D4 वर्ज्यते ; D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 त्यज्यते ; T2 G2 M2 त्यजते (for व्यज्यते). — d) K1. 2. 4. 5 Bo. 2–5 Dn D1–3. 5. 6. 8 धर्मस् (for [ए]व श्वा). K5 B1 D7 च (for सः). Da2 यश्चैथैवाश्च तथैव मः.

11 a) B1 योधिकर्म- ; Da2 यो विकर्मा- ; G1 यो वीक्षम- (for यो विकर्म-). D4 यो विवर्मस्थिता विप्रा. — b) K1. 4 V1 B Da Dn1 D1–3. 5. 7. 8 T1 G3. 4 संमानम् (for सन्मानम्). — c) Ca cites अनुप° (as in text). K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कर्म स्वं नोपयुंजानम् ; D4 कर्मस्वनु * युजानाम् ; D7 S कर्म स्वमप्र°. — d) K1 अविद्वांस्यां ; Da1 °श्वासं ; G1 °श्वास्य. M2 तद् (for तं).

12 a) Bo. 3–5 D2. 3. 5 ते वै (for एते). K3 -वर्णेषु हीना ; K5 -वर्णैरधीना ; V1 B2–5 Da Dn D6. 8 -वर्णेषु लीना ; B1 -वर्णे प्रलीना ; D1 -धर्माच्च वीरैर् ; D2. 3. 5 -धर्मेषु लीना ; D4 -वर्णेष्वदीना ; D7 -धर्माविहीना (for -वर्णाश्च वीरैर्). S एते वर्णाः सर्वधर्मै(G1 °र्मा)श्च हीना (G1 °नान् ; G3 °नो). — b) K1 उत्क्लिष्टव्याः ; K3. 5 उद्धर्तव्याः ; V1 उद्देष्टव्या ; B1 G1 उत्क्रष्टव्यः ; D1 उत्क्रुष्टव्याः ; D7 T1 G2–4 M उत्क्रो° ; D8 उत्के° (for उत्क्र°). D4. 7 T G1. 4 एव (for एष). D4. 7 धर्माः ; T1 G4 धर्मे ; G3 धर्मैः (for धर्मः). Cv उत्क्रष्टव्याः क्षत्रियैरेष धर्मः. — c) D2. 3. 5 राजन् ; D7 T G M1. 3 श्रेष्ठो ; M2. 4 ज्येष्ठो (for ज्येष्ठा). D7 S राजधर्मो (for °धर्मा). G1 (*sup. lin.* as in text) नु (for न). T G1. 3 M1. 3 चान्यो (for चान्ये). — d) K1–3 V1 B Da Dn D2–6. 8 वीरज्येष्ठा (for वीर्य°). K1 सता (for मता). Dn2 D6. 8 ये ; D1 मते (for मे). K5 D7 वीरज्ये(D7 °र्यश्रे)ष्ठा वीर(D7 राज)धर्मो मतो मे ; S वीर्यश्रे(G1 °र्यज्ये ; M2 °रज्ये)ष्ठा राजधर्मा मता मे. — After 12, V1 ins. an addl. colophon.

13 a) Hypermetric. D4 हताः (for यवनाः). Ś1 D1 T2 G1 किरात- (for किराता). K5 कांबोजा ; D1 -गंधाराश्. — b) K5 धाराः (for चीनाः). B (except B5) सबर- ; M2 च्यवन- (for शबर-). K1 -बंधराः ; D1 -धर्बराः (for -बर्बराः). — K3–5 ins. after 13ab : D4 after the repetition of 13c :

145* बाल्हीकाश्च तुरुष्काश्च पाञ्चालाश्च तथा स्मृताः ।

[K4 बाल्हिकाश्. K4 D4 तुरुष्काश्. D4 श्रुताः (for स्मृताः).]

— D4 reads 13c twice. — c) B1 शसास् ; D4 (second time) खसास् (for शकास्). K1 तुखार- ; V1 Bo–4 तुखाराः ; G1 तुषार- ; G4 तुहारा- ; M1. 3 तुहारः (for तुषाराः). K V1 B Da Dn D2–8 (D4 both times) कंकाश् ; T1 G2 गुह्याश् ; T2 कंह्वाश् ;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2430
B. 12. 65. 14
K. 12. 64. 14

ओड्राः पुलिन्दा रमठाः काचा म्लेच्छाश्च सर्वशः ।
ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ॥ १४
कथं धर्मं चरेयुस्ते सर्वे विषयवासिनः ।
मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे ते दस्युजीविनः ॥ १५
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ।
त्वं बन्धुभूतो ह्यस्माकं क्षत्रियाणां सुरेश्वर ॥ १६
इन्द्र उवाच ।
मातापित्रोर्हि कर्तव्या शुश्रूषा सर्वदस्युभिः ।
आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥ १७
भूमिपालानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ १८
पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि च ।
दानानि च यथाकालं द्विजेषु दद्युरेव ते ॥ १९
अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम् ।
भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च ॥ २०
दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥ २१
एतान्येवंप्रकाराणि विहितानि पुरानघ ।

G1 कंवाश्; M4 कट्वाश् (for कह्वाश्). D1 शकीसुषा-राधकच्हाश्च; G3 शाकाहाराश्च गुह्याश्च. — d) D7 पह्ल-वाश्; D8 T2 G1. 2 M2. 4 पह्लवाश्; T1 G3. 4 बह्लवाश् (for पह्लवाश्). M1 चंध्र-. B1 -शूद्रकाः (for -मद्रकाः).

14 a) K1 तड्राः; K2 औंद्राः; K3 तुड्राः; K4 उंद्रा; K5 छुद्रा; V1 Bo. 2. 4 D8 उड्रा; B1 कृच्छ्राः; B3 ओंड्राः; Da1 उंष्ट्रा; Da2 D7 T G M1. 3 उष्ट्राः; Dn D6 पौंड्राः; D1 पोड्राः; D2. 3. 5 पुंड्राः; D4 उद्रा; M2 रौद्राः; M4 औष्ट्राः (for ओड्राः with Ś1 B5). S पुलिंदा (G1 °ध्रा). K4 रमग्धाः; B1 रमनाः; Da रमणा; D1 चषसाः; D7 T G आरट्टाः; D8 कमठाः; M1. 3 आमर्दाः; M2. 4 अंबष्ठाः (for रमठाः). — b) K4 कांचा; K5 कछा; D4 कावा; G3 कचा; M4 क्रौंचा (for काचा). K2. 3 V1 B Da Dn D1–3. 5. 6. 8 कां-(Da2 कं)बोजाश्चैव सर्वशः. — c) K1 ब्रह्मक्षत्रं.

15 a) K3 Dn D6 धर्मांश्; K5 धर्मं (for धर्मं). K2 V1 B D (except D1. 4) S चरि(K2 °रे)ष्यंति (for चरेयुस्ते). — c) K5 ते (for च). G1 स्थाप्य; M2 स्थास्याः (for स्थाप्याः). — d) Dn1 D6 वै (for ते). D8 -जीवनः. Ca cites दस्यु° (as in text). V1 सर्वे दस्युप्रजीविनः; Dn2 सर्वे दस्यूप°.

16 b) Ś1 K3 D4 M1. 3 भगवांस्; D7 T1 G3 मघ-वंस् (for भग°). D4 om. तद्. D7 T1 G2–4 त्वं; G1 त्वद् (for तद्). K3 D4 M1. 3 ब्रवीतु मे; V1 °सि ते (for °हि मे). M2. 4 भगवा(M2 °व)न्ब्रूहि शासनं.

17 B2 D8 om. the ref. — ab) K1 D1 -पित्रो; K4 -पितोर्. Da M1. 3 च (for हि). G3 M4 शुश्रूषा (for कर्तव्या). K3 om. (hapl.) from कर्तव्या up to च (in 18^{a}). — G3 M4 om. (hapl.) 17^{bc}. K2 V1 B D (except D1. 4) T G1. 2 M1–3 transp. कर्तव्या and शुश्रूषा. Da1 तश्च (for सर्व-). — B1 D5 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. Da2 repeats 17^{c}–18^{b} after 18^{ab}. — d) Bo. 5 [आ]श्रमवासिभिः.

18 K3 om. up to च; B1 D5 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). For the repetition in Da2, cf. v. l. 17. — a) Hypermetric. K1. 5 V1 B Da Dn D2–8 S भूमि-पानां; K2. 4 D1 भूपालानां (for भूमिपालानां). D2 om. from शुश्रूषा up to the end of 19^{b}. — b) Da1 तश्च (for सर्व-). V1 तथैवाश्रमवासिनां (= 17^{d}). — c) K1 V1 B1. 2. 5 m देवधर्म-; K2–4 D1. 3 (by corr.). 4. 7 S देशधर्म-; Bo. 5 बोधकर्म-; Da देवकर्म-; D5 वेधधर्म- (for वेदधर्म-). D7 S चापि (for चैव).

19 D2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — a) K1 V1 D1 पितृयज्ञस्. K3 च कूपाश्च (for तथा कूपाः). D4 देवार्चा पितृयज्ञाश्च. — b) K4 प्रपा च. G1 वसथानि; Ca शयनानि (as in text). — c) D1 om. दानानि च. K3 यथाकर्म; K5 °कामं (for °कालं). — d) K D1. 4 द्विजेभ्यो (for द्विजेषु). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 द्विजेभ्यो विसृजेत्स(D3. 5 °त्त)दा; D7 S दातव्यानि द्विजातिषु.

20 a) G1 न हिंसा. K1 अक्रोधं. — b) D8 T2 G1. 2 M4 वृत्तिर् (for वृत्ति-). B1 वृत्तिपादार्थपालनं; T1 G3. 4 वृत्तिरायानु°. — c) D1 पुत्रराजाणां; D2. 3. 5 °पौत्राणां (for °दाराणां). — d) Ś1 K4 Da D1 अक्रोध (for अद्रोह).

21 a) Ś1 K1 M4 दक्षिणाः; D7 T2 G1 दाक्षिण्यं. — b) D7 सर्वयत्नेन; G1 °यत्नानां (for °यज्ञानां). — D7 T G M1–3 धर्मम् G1 दातव्यं. Da2 M4 भूमिम्; (for भूतिम्). K3 D4 ईप्सुभिः (for इच्छता).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्यानीह पार्थिव ॥ २२

मान्धातोवाच ।

दृश्यन्ते मानवा लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः ।
लिङ्गान्तरे वर्तमाना आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ॥ २३

इन्द्र उवाच ।

विनष्टायां दण्डनीतौ राजधर्मे निराकृते ।
संप्रमुह्यन्ति भूतानि राजदौरात्म्यतो नृप ॥ २४
असंख्याता भविष्यन्ति भिक्षवो लिङ्गिनस्तथा ।
आश्रमाणां विकल्पाश्च निवृत्तेऽस्मिन्कृते युगे ॥ २५
अशृण्वानाः पुराणानां धर्माणां प्रवरा गतीः ।
उत्पथं प्रतिपत्स्यन्ते काममन्युसमीरिताः ॥ २६
यदा निवर्त्यते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः ।
तदा धर्मो न चलते सद्भूतः शाश्वतः परः ॥ २७
परलोकगुरुं चैव राजानं योऽवमन्यते ।
न तस्य दत्तं न हुतं न श्राद्धं फलति क्वचित् ॥ २८
मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सनातनम् ।
देवाश्च बहु मन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरम् ॥ २९
प्रजापतिर्हि भगवान्यः सर्वमसृजज्जगत् ।
स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां क्षत्रमिच्छति ॥ ३०
प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य बुद्ध्या यः स्मरते गतिम् । C. 12. 2447 B. 12. 65. 31 K. 12. 64. 31

— [c]) K_1 पाकयज्ञो. K_1 महार्हश्च; D_7 S महार्था- (M_2 °क्षा)श्च (for °र्हाश्च). — [d]) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1) दातव्याः (for कर्तव्याः).

22 [a]) K_5 B_4 $D_{2.3.5}$ एव (for एवं-). D_1 -प्रकारेण. — [b]) D_1 परा. — [c]) V_1 धर्मलोकस्य; Da_1 सर्वलोकश्च. D_4 धर्म्याणि; M_3 कर्म्याणि. — [d]) G_1 कर्तव्यानि ह.

23 D_8 om. the ref. — [a]) $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S मानुषे; D_1 मानवे (for मानवा). — [b]) V_1 सर्वभूतेषु (for °वर्णेषु). — [d]) D_8 स्वाश्रमेषु. D_7 S (except M_4) तथैव च (for चतुर्ष्वपि).

24 D_8 om. the ref. — [a]) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ S दंडनीत्यां; D_7 राजकीर्त्यां (for दण्डनीतौ). — [b]) D_7 T G विनाकृते (for निरा°). — [d]) D_1 राज्य-; T_2 G_2 राजन् (for राज-). $K_{3.5}$ V_1 B Dn $D_{2-6.8}$ S [ऽ]नघ; Da [ऽ]न्यथा (for नृप).

25 [a]) $D_{2.3.5.8}$ भवंति स्म (for भविष्यन्ति). — [b]) D_4 लिंगिनो भिक्षवस्तथा. — [d]) D_7 S वृत्तेस्मिन्वै (G_1 °न्ये); D_8 निवृत्तोस्मिन्. K_1 हते; G_1 कृतौ (for कृते).

26 [a]) M_2 अशृण्वंतः. — [b]) K_1 प्रवराग्रतः; $K_{2.3}$ V_1 Dn $D_{4.6}$ परमा गतीः (Dn_2 °तिः; D_4 °ताः); K_5 B_2 Da परमां गतिं; B_1 प्रवरा गतिः; D_7 T G शतशो नराः; M हि गतिर्न(M_2 °तिं न)राः (for प्रवरा गतीः). — [c]) Da_1 प्रतिपश्यंति; G_1 परिभत्स्यंते; M प्रतिपद्यंते (for °पत्स्यन्ते). — V_1 om. (hapl.) 26^d–29^c. — [d]) Bo काममन्युं; B_1 काममाहुः (for काममन्यु°).

27 V_1 om. 27 (cf. v. l. 26). — [a]) $Ś_1$ $K_{4.5}$ Da_1 $D_{1.8}$ G_1 निवर्तते; G_2 M_2 निर्वर्त्यते; G_3 न वर्त्यते (for निवर्त्यते). K_4 D_1 पापं; G_1 पापे (for पापो). — [b]) G_2 महामते; G_3 °मतिः (for °त्मभिः). — [c]) D_7 तथा (for तदा). D_4 चनि* (for चलते). — [d]) B (except B_2) $D_{2.3.5.7}$ T_1 G_{2-4} M संभूतः; T_2 संघातः; G_1 संभूताः (for सद्भूतः). Da_1 परे; Da_2 परं; D_4 पर; D_7 lacuna; S (except $M_{1.3}$) पुरा (for परः).

28 V_1 om. 28 (cf. v. l. 26). — [a]) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1; V_1 om.) सर्व- (D_2 सर्वे) (for पर-). D_4 -भूत- (for -लोक-). B_4 -गुरुश्च. — [b]) B_1 चैव; D_4 द्याव-; G_1 चाव- (for योऽव-). — [c]) M_2 भक्तं (for दत्तं). D_7 S (except G_2) कृतं (for हुतं). — [d]) D_7 S श्रुतं (for श्राद्धं). K_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ $M_{1.3.4}$ फलते (for °ति).

29 V_1 om. 29^{abc} (cf. v. l. 26). — [a]) $B_{0.4.5}$ $D_{2.8}$ मनुष्याणाम्; D_7 S (except $M_{2.4}$) मानवानाम् (for मानुषाणाम्). K_1 अधिपति. — [b]) K_3 देवमूर्तिं; D_7 S (except G_2 M_2) °रूपं (for °भूतं). All MSS. (except $Ś_1$ $K_{2.4}$ Dn $D_{1.6}$; V_1 om.) महाद्युतिं (for सनातनम्). — [c]) K_5 D_4 [अ]पि बहु; B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ [अ]पि नाव-; M_4 सर्वेभि- (for च बहु). — [d]) D_7 S (except M_2) जनेश्वरं (for नरे°). Da धर्मकामा सुरेश्वरं (Da_1 °रः).

30 [b]) B Da_2 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ सर्वं चैव (for यः सर्वम्). K_4 संसृजज् (for असृजज्). V_1 असृजत्सकलं जगत्; Da_1 सर्वं चैवासृजं गमत् (sic). — [c]) Da स प्रवृत्त(Da_2 °त्य)प्रवृत्यर्थं. — [d]) K_1 क्षेत्रम्; K_3 क्षिप्रेम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

C. 12. 2447 B. 12. 65. 31 K. 12. 64. 31 स मे मान्यश्च पूज्यश्च तत्र क्षत्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ३१

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्मरुद्गणवृतः प्रभुः ।
जगाम भवनं विष्णुरक्षरं परमं पदम् ॥ ३२

एवं प्रवर्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ ।
कः क्षत्रमवमन्येत चेतनावान्बहुश्रुतः ॥ ३३

अन्यायेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च ।
अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ॥ ३४

आदौ प्रवर्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे ।
वर्तस्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुता मे कथिताः पूर्वैश्चत्वारो मानवाश्रमाः ।
व्याख्यानमेषामाचक्ष्व पृच्छतो मे पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

विदिताः सर्व एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर ।
यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसंमताः ॥ २

(for क्षत्रम्). K_1 इच्छसि; Da_1 इच्छतां; D_1 इच्छतं.

31 [b]) K_4 D_1 वृद्ध्या (for बुद्ध्या). $Ś_1$ $K_{4.5}$ D_4 M_2 स्मरति यो; K_1 D_1 सरति यो (for यः स्मरते). D_4 गति; D_7 गतं. — K_4 om. 31^{cd}. — [c]) K_1 सं-; D_7 T G च (for मे). — [d]) K_1 B_1 D_6 क्षेत्रं; $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.5.8}$ क्षात्रं (for क्षत्रं). D_7 S स च क्षत्रे प्रतिष्ठितः (T_2 G_2 °तं).

32 D_8 om. the ref. — [a]) $Ś_1$ K_4 उक्तः (for उक्त्वा). D_7 T $G_{1.3.4}$ तु (for स). D_4 मघवान् (for भग°). — [b]) K_3 -वृतस्तथा; Dn_1 -समावृतः (for -वृतः प्रभुः). — [c]) K_1 भुवनं; K_3 B_1 D_4 T G भगवान्; K_5 V_1 $D_{2.3.5.8}$ भगवद् (for भवनं). $K_{2.4}$ V_1 B (except B_1) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ विष्णोर् (for विष्णुर्). — [d]) K_3 B_1 अक्षयं (for °रं). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{4.6-8}$ S शाश्व(B_1 सास्व)तं (for परमं). $D_{4.7}$ T_1 G_1 M परं (for पदम्).

33 [a]) $Ś_1$ K_5 प्रवर्तते; Da G_1 प्रवृत्तिते (sic). K_4 धर्मो; $D_{2.3.5}$ चक्रे (for धर्मे). B_1 एवं प्रवृत्ते धर्मे हि. — [b]) K_2 स (for सु-). Da -तेन च; D_1 -ते** (for -तेऽनघ). D_7 सुरासुररणेषु च. — [c]) Da_1 अवमन्यंते; D_7 T G $M_{2.4}$ अति(G_2 °नु)वर्तेत; $M_{1.3}$ अतिमन्येत (for अव°). D_1 यः क्षात्रधर्मं नावमन्ये*. — [d]) D_1 om. चे. D_7 T G चेतयानो (for °नावान्). G_1 बहुश्रुतिः.

34 [a]) K_5 *न्यायेन; M_1 नान्यायेन (for अन्या°). — [b]) $D_{2.3.5.8}$ भूतानि च (for निवृत्तानि). K_3 om. from तथैव up to 35^a. — [c]) $Ś_1$ K_4 D_1 प्रलयं (for विलयं).

35 K_3 om. 35^a (cf. v. l. 34). — [a]) $Ś_1$ K_4 प्रवर्तते. — [b]) K_4 [आ]द्य (for [आ]दि-). — [d]) K_1 -जानासि; D_6 -जानाति (for -जानामि). Ca cites संवि° (as in text). D_6 मे (for ते). D_7 नव (for ऽनघ).

Colophon. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ K V_1 B Da Dn D_{1-7} T_2 $G_{1.2.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* $Ś_1$ K_4 D_1 मांधातृ(K_4 °ता)विष्णुसंवादः; B_2 वासवमांधातृसंवादः; Dn_1 D_4 इंद्रमांधातृ(D_4 °ता)संवादः; T_1 G_{2-4} भगवन्मांधातृसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 D_7 S 66; $B_{1.3.4}$ 64; B_2 Da_1 Dn 65 (as in text); $D_{2.8}$ 63. — *Śloka no. :* Dn_1 D_8 35.

66

1 D_8 om. the ref. — [a]) D_1 श्रुत्वा (for श्रुता). $K_{2.3.5}$ D_1 कथितां; D_7 G_1 कथिता; G_3 कथितः. $D_{7.8}$ V_1 B_{1-4} Da_1 Dn $D_{2.3.5.6}$ T_2 M_2 पूर्वं; T_1 G $M_{1.3.4}$ पूर्वं (for पूर्वैश्). — [c]) Cv cites व्याख्यानमेषाम् (as in text). V_1 B (except B_2) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ व्या($B_{0.3-5}$ $D_{2.3}$ [*sup. lin.*] आ)ख्यान(D_2 °त)यित्वा व्याख्यानं. — [d]) M_4 पृच्छतः (for °तो). V_1 B (except B_2) Da Dn D_2.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्तु लिङ्गान्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर ।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ तन्निबोध नराधिप ॥ ३
सर्वाण्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ ।
साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्यकर्मणाम् ॥ ४
अकामद्वेषयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर ।
समेक्षिणश्च भूतेषु भैक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ५
वेत्त्यादानविसर्गं यो निग्रहानुग्रहौ तथा ।
यथोक्तवृत्तेर्वीरस्य क्षेमाश्रमपदं भवेत् ॥ ६
ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर ।
समभ्युद्धरमाणस्य दीक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ७ C. 12. 2459 B. 12. 66. 8 K. 12. 65. 8

---

3. 5. 6. 8 एषामा(Da त्वं ममा- ; Dn2 एतदा)चक्ष्व पृच्छ- (Bo. 4. 5 तत्त्व- ; D8 पृष्ट)तः.

2 D8 om. the ref. — ^{a}) G1 उदिताः (for वि°). D3. 5 एवैह. — ^{c}) Ś1 K4 D1 महाभाग (for °बाहो). — ^{d}) B1 G2–4 विहिताः ; Da2 दिविना ; D1 विधिताः (for विदिताः).

3 ^{a}) V1 यद्वि- ; B1 स तु (for यत्तु). D4 यत्तुं सिगांतराने * (corrupt). Cv as in text. — ^{b}) M1. 3 पृच्छसे मा ; M2. 4 °सि त्वं (for °से मां). — ^{c}) B3 D2. 3. 5 धर्माद् ; D8 धर्मा (for धर्मं). Bo. 5 धर्मवतां (for °भृतां). — ^{d}) D2 M2. 4 तं (for तन्). K3. 5 M2. 4 श्रृणुष्व (for निबोध). Ś1 K4 D1 जनेश्वर ; K1 D4 जनाधिप ; K3. 5 महामते ; Da युधिष्ठिर (for नराधिप).

4 ^{a}) D3 (marg. *sec. m.*) लिंगानि (for कौन्तेय). — ^{b}) K5 वक्ष्यामि ; Da1 विधिं ते ; D1. 2 विद्यते ; D4 विद्येते ; M विभज्य (for विद्यन्ते). Dn1 D7 T G भरतर्षभ (for मनुज°). — ^{c}) D1 साधुचार- (for साध्वा°). — ^{d}) Ś1 K4 D1. 7 G2 चा(D1 G2 च)तुराश्रम- (for °राश्रम्य-). K3 G2 -कर्मिणां ; V1 B2 Da Dn D6 -कारिणां ; D7 -वासिनां ; M -कारितं (for -कर्मणाम्).

5 ^{a}) S (except M1. 3) -संयुक्तो (for -युक्तस्य). — G1 repeats 5^{c}–6^{d} after 6. — ^{c}) K3. 5 समीक्षणश्च ; V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 6 m M1. 3 समदर्शिनश्च (hypermetric) ; Da2 T1 समदर्शिश्च ; D6 स समीक्ष्यस्व ; D7 समदर्शन- ; D8 सदर्शिनश्च ; T2 सर्वदर्शी च ; G M2. 4 स(G1 सा)मदर्शी च (for समेक्षिणश्च). — ^{d}) Ś1 K1 D1 भूताश्रम- ; K2 शैक्षाश्रम- ; K3 भीक्षाश्रम- ; K4 B Da D2. 3. 5. 8 भैक्ष्याश्रम- (for भैक्षा°). D7 T2 M2 -परो ; T1 (also as in text) G M1. 3. 4 -पदो (for -पदं). M2 [s]भवत्. Cv as in text. — After 5, the sequence in D1 is : lines 3–4 of 148*, 8, 7, 6, lines 1–2 of 148*. After 5, T1 ins. 146*.

6 Ś1 reads 6 on marg. ; V1 reads 6–7 on marg. For the sequence in D1, cf. v. l. 5. D2. 3. 5 read 6 after 146*. — ^{a}) K1. 5 D4 वेत्ति दान- ; K2. 4 V1 वित्तादान- ; K3 Dn2 वेत्ति ज्ञान- ; Bo–3. 5 Da D2. 3 5. 8 वेत्ति दानं ; B4 वृत्तिदान- ; Dn1 D6 वेत्ति ज्ञानं ; D1 वृत्तिर्दानं (for वेत्त्यादान-). Bo. 4. 5 -विसंगं ; D1 विमर्दश् (for -विसर्गं). K2. 4 V1 Bo–3. 5 Da Dn D1–3. 5. 6. 8 च ; B4 ते (for यो). D7 S वेत्ति दानानि सर्गं (T2 °र्वं) च. — ^{b}) K4 V1 B Da Dn D6. 8 नि(Dn वि)ग्रहानुग्रहं ; D1 °नुग्रहस् ; D4 G4 °नुग्रहे (for °नुग्रहौ). — ^{c}) D4 यथौक्त**. Dn2 D4. 8 T1 (by corr.) -वृत्ते ; D2. 3. 5 -वृत्ति- ; D7 T1 (before corr.) T2 G1. 3. 4 M4 -वृत्तो ; G2 -वृत्ता ; M1. 3 -वृत्तौ (for -वृत्तेर्). K3 राज्यस्य. — ^{d}) K5 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M4 धीरस्य ; D1 धीर्गस्य ; T2 G1 वीरस्तु ; G4 वीरस्यात् ; M2 धीर्यस्य (for वीरस्य). — ^{d}) Ś1 K1. 4 Bo. 2–5 Da D1 क्षमाश्रम- ; V1 D4 भैक्षा° ; D2. 3. 5 होमा° ; D6 भैक्ष्या° ; D7 S (except M2) दीक्षा° (for क्षेमा°). D7 M2 -परो ; T G M1. 3. 4 -पदो (for -पदं). K4 भवत्. Cv as in text. — After 6, G1 repeats 5^{c}–6^{d} ; while N (except Da1 D7) ins. after 6 : T1 after 5 :

146* अर्हान्पूजयतो नित्यं संविभागेन पाण्डव ।
सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैक्ष्याश्रमपदं भवेत् ।

[V1 reads lines 1–2 on marg. — (L. 1) Da2 D1. 8 पूजयते. K4 D2. 4 सविभागेन. Ś1 K1. 2. 4 D1 भारत (for पाण्डव). — (L. 2) Ś1 K1–4 V1 Dn D1 भैक्षाश्रम- (for भैक्ष्या°). D4 भवे वा.]

After the above, D2. 3. 5 read 6.

7 D8 G4 M1. 3 om. 7. V1 reads 7 on marg. For the sequence in D1, cf. v. l. 5. G1 reads 7^{ab} twice. — ^{a}) M4 ज्ञानि- (for ज्ञाति-). Da1 D4 -संबंध- ; D1 -संबंधे (for -संबन्धि-). M2 -मित्राणां. — ^{b}) D2. 3. 5 ह्यापन्नानि (for व्याप°). — ^{c}) K4 समत्युत्तर- ; Da1 समभ्युत्तर- ; Da2 °भ्यूत्तर- ; G1 °ह्युत्तर- (for °भ्युद्धर-). K1 -मानस्य ; D7 -माणश्च. — ^{d}) D4 भैक्षाश्रम- (for दीक्षा°). D7 T2 M4 -परो ; T1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2461 B. 12. 66. 10 K. 12. 65. 10 आह्निकं भूतयज्ञांश्च पितृयज्ञांश्च मानुषान् ।
कुर्वतः पार्थ विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ८
पालनात्सर्वभूतानां स्वराष्ट्रपरिपालनात् ।
दीक्षा बहुविधा राज्ञो वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ९
वेदाध्ययननित्यत्वं क्षमाथाचार्यपूजनम् ।
तथोपाध्यायशुश्रूषा ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ १०

G_{1-3} M_4 -पदो (for -पदं). — K (except K_1) V_1 m B D (except $D_{1.8}$) G_1 $M_{2.4}$ ins. after 7: T_1 $G_{2.3}$ after 9: $M_{1.3}$ after line 2 of 148*:

147* लोकमुख्येषु सत्कारं लिङ्गिमुख्येषु चासकृत् ।
कुर्वतस्तस्य कौन्तेय वन्याश्रमपदं भवेत् ।

[(L. 1) K_4 V_1 B_2 Da $D_{2.3.5.7}$ T_1 G_3 लिंग- (for लिङ्गि-). K_{2-5} $D_{4.7}$ T_1 G_{1-3} M चानघ (for चासकृत्). Cv लिंगमुख्येषु चानघ. — (L. 2) B_4 सर्वतस् (for कुर्वतस्). D_7 T_1 M_{1-3} कौरव्य (for कौन्तेय). G_1 कुर्वन्यः स तु कौरव्य (for the prior half). V_1 B_1 धन्याश्रम- (for वन्या°). D_7 -परो; T_1 G_{1-3} M -पदो (for -पदं).]

After the above, T_1 G_3 read lines 3–4 of 148*.

8 K_3 V_1 B_2 T_2 om. 8. For the sequence in D_1, cf. v. l. 5. — [a]) K_1m देव-; $K_{2.5}$ B (B_2 om.) D (except D_1) S (T_2 om.) पितृ- (for भूत-). K_4 D_1 -यज्ञाश्च; B_1 -यज्ञं च; Da_1 -यज्ञश्च; D_8 -यज्ञानां (for -यज्ञांश्च). — [b]) $K_{2.5}$ $Bo_{.3-5}$ D (except D_1) S (T_2 om.) भूत- (for पितृ-). K_1 D_1 -यज्ञाश्च; $K_{2.5}$ $Bo_{.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S (except M_2; T_2 om.) Ca -यज्ञान्स- (for -यज्ञांश्च). B_1 भूतियज्ञानमानुषान्. — [c]) B_4 सर्वतः (for कुर्वतः). K_4 प्राप्त- (for पार्थ). G_2 विपुला. M_2 कुर्वतः पुरुषव्याघ्र. — [d]) B_1 धन्याश्रम-; G_2 अन्या° (for वन्या°). G M -पदो (for -पदं). — $K_{2.4.5}$ $Bo_{.1.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5-8}$ T_1 G M ins. after 8: K_3 V_1 B_2 T_2, after 147*: D_1, lines 1–2 after 6 and lines 3–4 after 5: D_4, lines 1–2 after 6 and lines 3–4 after 8:

148* संविभागेन भूतानामतिथीनां तथार्चनात् ।
देवयज्ञैश्च राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।
मर्दनं परराष्ट्राणां शिष्टार्थं सत्यविक्रम ।
कुर्वतः पुरुषव्याघ्र वन्याश्रमपदं भवेत् ।

[V_1 om. lines 1–2. D_4 reads lines 1–2 after 9. — (L. 1) K_3 सविभागेन; T_1 G_4 संविभागाच्च; G_1 °भागो न (for °भागेन). Da भृत्यानाम् (for भूता°). B_1 च पूजनात्; Da $M_{1.3.4}$ समर्चनात् (M_1 °र्चनं); D_1 पालनात्; D_5 च पालनात्; D_7 T $G_{1.2}$ M_2 अथार्चनात् (for तथा°). — (L. 2) M_2 -यज्ञे. S कौंतेय (for राजेन्द्र). S °पद्रो (for -पदं). — After line 2, T_1 G_{2-4} read 9 (T_1 G_3 reading 147* thereafter); $M_{1.3}$, 147*. K_3 om. lines 3–4. T_1 G_3 read lines 3–4 after 147*. — (L. 3) $G_{2.3}$ सर्व- (for पर-). Bo शिष्टानां; B_1 इष्टार्थं; D_1 मिष्टार्थं; D_4 शिष्यार्थं; D_7 सिद्ध्यर्थं; T_1 शिष्यर्थं; T_2 G M शिष्टयर्थं; Cap सिद्धार्थं; Ca शिष्टार्थं (as above). $K_{2.4}$ सर्वविक्रमं; K_5 V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Da $D_{1.8}$ M_4 सत्यविक्रमं; B_2 $D_{4.6}$ °विक्रमः; D_7 T G राजसत्तम. — (L. 4) K_4 D_1 सर्वतः; $D_{2.3.5}$ कुर्वतां; T_2 कुर्वतं (for कुर्वतः). $Bo_{.1.4.5}$ सत्याश्रम- (for वन्या°). S -पदो (for -पदं).]

9 V_1 reads 9–10 on marg. T_1 G_{2-4} read 9 after line 2 of 148*. — [a]) K_3 पालनं (for °नात्). D_4 -भूताभां (for -भूतानां). — [b]) Bo D_7 -परिपालनं. K_3 स्वराष्ट्रस्य तथैव च. — [c]) K_3 $D_{4.7}$ G_1 राज्ञां; K_5 V_1 B Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ T_2 राजन् (for राज्ञो). T_1 G_{2-4} दीक्षां बुद्धिमतां राज्ञां. — [d]) K_5 V_1 B Da Dn $D_{1-3.5.6.8}$ T_2 M_2 Cv सत्याश्रम- (for वन्या°). S -पदो; Cv -पदं (as in text). — After 9, D_4 reads lines 1–2 of 148*.

10 V_1 reads 10 on marg. — [b]) $K_{1.5}$ B_1 M_4 क्षमा च; Dn_2 D_6 क्षमापि; T_2 G_1 क्षमया; G_4 क्षमाया (for क्षमाथ). $Ś_1$ K_4 D_1 क्षमाचार्यप्रपूजनं. — [c]) K_5 Dn D_6 अथोपाध्याय-; D_4 ततो°; M_4 यथो° (for तथो°). — [d]) T_1 G_{2-4} M -पदो (for -पदं). — After 10, the sequence in D_7 T_1 $G_{3.4}$ is: lines 1–2 of 149*, 12, lines 3–4 of 149*, 11, 13. — K_{2-5} V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ M ins. after 10: D_7 T G ins. lines 1–2 after 10 and lines 3–4 after 12:

149* आह्निकं जपमानस्य देवान्पूजयतः सदा ।
धर्मेण पुरुषव्याघ्र धर्माश्रमपदं भवेत् ।
मृत्युर्वा रक्षणं वेति यस्य राज्ञो विनिश्चयः ।
प्राणद्यूते ततस्तस्य ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ।

[(L. 1) V_1 आह्निके; Da_2 आदिकं; D_2 G_1 आह्निकां; T G_4 °कान्. K_{2-5} $D_{2.4}$ यजमानस्य; Da_2 जय° (for जप°). T_2 G_1 M_2 वेदान् (for देवान्). T_2 पूरयतः (for पूज°). T_2 G_1 तथा (for सदा). — (L. 2) D_7 S T G $M_{1.3}$ वन्याश्रम-; M_4 ब्रह्मा° (for धर्मा°). S (except T_2) -पदो (for -पदं). Cv cites post. half as above. — After line 2, G_1 reads 12. — (L. 3)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अजिह्ममशठं मार्गं सेवमानस्य भारत ।
सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ ११
वानप्रस्थेषु विप्रेषु त्रैविद्येषु च भारत ।
प्रयच्छतोऽर्थान्विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ १२
सर्वभूतेष्वनुक्रोशं कुर्वतस्तस्य भारत ।
आनृशंस्यप्रवृत्तस्य सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥ १३
बालवृद्धेषु कौरव्य सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
अनुक्रोशं विदधतः सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥ १४
बलात्कृतेषु भूतेषु परित्राणं कुरूद्वह ।
शरणागतेषु कौरव्य कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ १५
चराचराणां भूतानां रक्षामपि च सर्वशः ।
यथार्हपूजां च सदा कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ १६
ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नीनां भ्रातॄणां पुत्रनप्तृणाम् ।
निग्रहानुग्रहौ पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तपः ॥ १७
साधूनामर्चनीयानां प्रजासु विदितात्मनाम् ।
पालनं पुरुषव्याघ्र गृहाश्रमपदं भवेत् ॥ १८ C. 12. 2475 B. 12. 66. 24 K 12. 65. 24

M_2 मृत्योर्. B_1 M चेति; B_2 Da G_2 वेत्ति; D_4 चैति (for वेति). K_4 तस्य; Da_1 यश्च (for यस्य). Bo. 1. 4 $D_{2.5.8}$ धर्मे; $B_{2.3}$ D_3 धर्म- (for राज्ञो). — (L. 4) K_4 Bo. 2–4 प्राणादृते; B_1 D_8 प्राणभूते; Da प्राणा(Da_1 °ण)दते; G_2 प्राणं द्यूते (for प्राणद्यूते). K_{2-4} प्रवृत्तस्य; V_1 B_5 स्थितस्तस्य; Da वधस्तस्य; D_4 प्रदत्तस्य; D_7 S व्यवस्थाप्य (for ततस्तस्य). M_4 ब्रह्माब्रह्म- (*sup. lin.* °श्रम-). S -पदो (for -पदं).]

11 K_4 B_1 om. (hapl.) 11–12. D_4 om. (hapl.) 11. For the sequence in D_7 T_1 $G_{3.4}$, cf. v. l. 10. —[a]) Da_1 अशठ-; Da_2 अशष्टं; D_1 अशठे; D_7 -शमलं. —[b]) K_5 V_1 B (B_1 om.) D (except D_1; D_4 om.) S वर्तमानस्य (Da_1 °श्र) (for सेव°). — K_3 om. (hapl.) 11^c–13^b. D_5 repeats 11^{cd} after 12. —[c]) B_2 सर्वथा सर्व-; T_2 G_1 अथ सर्वेषु; M सदा सर्वत्र (for सर्वदा सर्व-). — Bo om. (hapl.) 11^d–12^a. —[d]) D_8 सर्वाश्रम- (for ब्रह्मा°). S (except T_2) -पदो (for -पदं).

12 $K_{3.4}$ B_1 om. 12; Bo om. 12^a (for both, cf. v. l. 11). For the sequence in D_7 T_1 $G_{3.4}$, cf. v. l. 10. G_1 reads 12 after line 2 of 149*. —[a]) $M_{1.3}$ सर्वेषु (for विप्रेषु). —[b]) K_1 त्र्यैविद्येषु; D_1 त्रैविद्यैषु; $D_{3.5}$ °ध्येषु; D_8 त्रिविधेषु. —[c]) G_1 हि (for ऽर्थान्). —[d]) Da_1 श्रमाश्रम-; $M_{2.4}$ ब्रह्मा° (for वन्या°). S (except T_2 G_1) -पदो (for -पदं). — After 12, D_5 repeats 11^{cd}.

13 K_3 om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). For the sequence in D_7 T_1 $G_{3.4}$, cf. v. l. 10. —[a]) Da_1 [अ]नुक्रोधं; Ca °क्रोशं (as in text). —[b]) D_1 त*; $D_{1.7}$ S तव (for तस्य). T_2 पार्थिव (for भारत). — G_2 om. 13^c–14^d. —[c]) Da_2 अनुशंस्य-; D_4 अनृशंस्य-; T_1 $G_{3.4}$ आनृशंस्ये; G_1 °शंस-; $M_{1.3}$ °शंस्यं (for °शंस्य-). —[d]) Da $D_{4.8}$ सर्वावस्थ-. D_7 S (G_2 om.) नियतः पुण्यसंचयः.

14 K_3 $D_{2.3.5}$ G_2 om. 14 (for G_2, cf. v. l. 13). —[a]) $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{6.8}$ कौंतेय (for कौरव्य). —[b]) V_1 om. (hapl.) from युधिष्ठिर up to सर्वावस्थं (in 14^d). —[c]) $K_{1.5}$ B Da Dn $D_{4.6-8}$ S (G_2 om.) अनुक्रोश(D_7 °ध)क्रिया (K_1 °यां) पार्थ. —[d]) Da $D_{4.8}$ सर्वावस्थ-. D_7 T_1 $G_{3.4}$ M धर्म एष (D_7 °व) सनातनः; T_2 G_1 विदुरक्षसदा भवेत् (sic).

15 D_4 om. 15. —[a]) Da_2 बालात्कृतेषु; T_1 बलात्करेषु; G_2 M बालातुरे(G_2 M_2 °ते)षु; Ca बलात्कृतेषु (as in text). B_2 सर्वेषु (for भूतेषु). —[b]) K_1 परिश्राणं; Da G_1 °त्राणां (for °त्राणं). —[c]) Hypermetric. K_1 शरणार्थिषु; $D_{3.5}$ °गतस्य (for °गतेषु). Bo. 3. 4 $D_{2.3.5.8}$ कौंतेय; T_1 G_{2-4} भूतेषु (for कौरव्य). —[d]) V_1 Da D_6 आविशेत्; B_1 आवशेत्; B_4 Dn_2 $D_{2.3.5}$ आचरेत् (for आवसेत्). D_7 S परं (G_4 तथा) कारुण्यमाचर (D_7 °मेव च).

16 Da_2 om. (hapl.) 16. —[a]) D_7 S भरणं सर्वभूतानां. Ca as in text. —[b]) K_1 रक्षगमपि; $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1; Da_2 om.) S रक्षणं चापि (for रक्षामपि च). —[c]) $D_{2.3.5}$ यथार्थ- (for यथार्ह-). K_1 -पूज्यां. $K_{2.5}$ V_1 B Da_1 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ तथा (for सदा). D_7 S अर्ह(G_2 आह)पूजात्मपूजां (M_4 °जं) च. —[d]) K_1 भवं (for कुर्वन्). V_1 Da_1 आविशेत्; B_1 आवशेत्; $B_{3.4}$ $M_{2.4}$ आचरेत् (for आवसेत्).

17 [b]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 -नप्तृषु (for -नप्तृणाम्). B_1 धातृणां पुरयोषितां. —[c]) V_1 निग्रहेनुग्रहे; Ca निग्रहानुग्रहौ (as in text). $Ś_1$ $K_{2.4}$ D_1 तात (for पार्थ). —[d]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ भ्रातृणाम् (for गार्हस्थ्यम्). $Ś_1$ $K_{1.4}$ अपि तत्; B_4 इति मे; D_1 विततत्; D_7 S अमितं (for इति तत्). B_1 नयः; B_4 मतिः; D_4 तमः (for तपः).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2476
B. 12. 66. 25
K. 12. 65. 25

आश्रमस्थानि सर्वाणि यस्तु वेश्मनि भारत ।
आददीतेह भोज्येन तद्गार्हस्थ्यं युधिष्ठिर ॥ १९
यः स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्थवत् ।
आश्रमाणां स सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २०
यस्मिन्न नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय पुरुषे सदा ।
आश्रमस्थं तमप्याहुर्नरश्रेष्ठं युधिष्ठिर ॥ २१
स्थानमानं वयोमानं कुलमानं तथैव च ।
कुर्वन्वसति सर्वेषु ह्याश्रमेषु युधिष्ठिर ॥ २२
देशधर्मांश्च कौन्तेय कुलधर्मांस्तथैव च ।
पालयन्पुरुषव्याघ्र राजा सर्वाश्रमी भवेत् ॥ २३
काले विभूतिं भूतानामुपहारांस्तथैव च ।
अर्हयन्पुरुषव्याघ्र साधूनामाश्रमे वसेत् ॥ २४
दशधर्मगतश्चापि यो धर्मं प्रत्यवेक्षते ।
सर्वलोकस्य कौन्तेय राजा भवति सोऽऽश्रमी ॥ २५
ये धर्मकुशला लोके धर्मं कुर्वन्ति साधवः ।
पालिता यस्य विषये पादोंऽशस्तस्य भूपतेः ॥ २६

---

18 ^{a}) D8 अर्चनीयाणां; T2 G1 पूजनीयानां. — ^{b}) K5 V1 B (except Bo) Dn D2–6 T2 G1 पूजासु; Da2 प्रज्ञासु; D8 पूजा स्म (for प्रजासु). K4 [अ]विदितात्मनां; B1 विदितात्मतां. — ^{d}) K5 गृहस्थाश्रम- (hypermetric); D1 गुहाश्रम- (for गृहा°). S -पदो (M2 -परो) (for -पदं). V1 राजा सर्वाश्रमी भवेत्.

19 K4 om. 19^{a}–20^{b}. V1 reads 19–23 on marg. — ^{a}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 भूतानि (for सर्वाणि). — ^{b}) D7 S यस्य वेश्म(M2 °श्मा)नि पांडव. — ^{c}) Dn2 (before corr.) भोज्ये हि (for भोज्येन). B1 आददातीह भोज्यानि; D7 S भुंजते विपुलं भोज्यं (M4 राज्यं).

20 K4 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). V1 reads 20 on marg. — ^{a}) Dn2 यत् (for यः). B1 क्षितः; M1. 3 स्थिरः (for स्थितः). K3 Da1 धर्मो. — ^{b}) V1 त्राता (for धात्रा). V1 Bo. 3 सृष्टं; D3 (*sup. lin.* as in text) घृष्टे; D5 मृष्टे (for सृष्टे). — ^{c}) K2–4 च; K5 V1 B (except B1) D (except D1. 4. 7) हि (for स). — ^{d}) V1 B (except B1) Da D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 4 M1. 3 आप्नोति (for प्रा°). Dn D6 [अ]नामयं; M2. 4 [अ]संशयं (for [अ]नुत्तमम्).

21 V1 reads 21 on marg. — ^{a}) Da1 lacuna; D6 सदा (for गुणाः). D7 T1 G1. 3. 4 यस्मिन्न नश्यति गुणः (G3 सदा). — ^{b}) Da कौंतेयः. — ^{c}) G1 आश्रमस्थितमप्याहुर्. — ^{d}) D1 -श्रेष्ठे (for -श्रेष्ठं). Da2 युधिष्ठिरं; D1 °ष्ठिरे.

22 D1 om. (hapl.) 22. V1 reads 22 on marg. K4 transp. 22 and 23. — ^{a}) B1 स्थाने मानं. K5 च यो मानं; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कुले मानं; M2 क्रियामानं (for वयो°). — ^{b}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 वशोमानं; D8 कर्ण° (for कुल°). — Ś1 repeats 22^{cd} after 24^{ab}. — ^{c}) D7 T G M2 धर्मेषु (for सर्वेषु).

23 Ś1 om. 23^{abc}. V1 reads 23 on marg. K4 transp. 22 and 23. — ^{a}) K4 D2. 6 -धर्मांश्च; B5 -धर्मास्तु (for -धर्मांश्च). — ^{b}) K4 D2. 6 कुलधर्मास. — Ś1 reads (hapl.) 23^{d} after 24^{c}. D8 om. (hapl.) 23^{d}–24^{c}. — ^{d}) Ś1 K1. 2 सर्वाग्रणीर्; Ca °श्रमी (as in text). D7 S राजा भवति (G1 °तु) सोश्रमी.

24 D8 om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). — ^{a}) K1–4 D1. 4 S कुले (for काले). T G [ऽ]तिभूतिं (G1 °ति; G3 °तं) (for विभूतिं). — ^{b}) Ś1 K4 B1 D1 उपहारं; D6 °हारास् (for °हारांस्). K1 D7 S अथापि (for तथैव). — After 24^{ab}, Ś1 repeats 22^{cd}. After 24^{c}, Ś1 reads 23^{d}. Ś1 om. 24^{d}. — ^{d}) K3 B1 आश्रमं. Dn2 भवेत् (for वसेत्). K4 D1 राजा सर्वाग्रणी(D1 °णीर्)भवेत्; D7 S साधूनां च (D7 हि) सदाश्रमे (M1. 3. 4 °मी; M2 °मेत्).

25 ^{a}) K5 V1 D7 T G M2. 4 देशधर्म-; D4 M1. 3 दशाधर्म- (for दश°). K3 D4 -गतस्यापि; D7 M4 -गतं चापि; T1 G2–4 -कृतं चापि (-गतश्चापि). Ś1 K1. 2. 4 D1 देशे धर्मे (D1 देशधर्म) च तस्यापि. — ^{b}) D4 या (for यो). Ś1 K1. 2. 4 D1 प्रत्यवेक्षयेत्; M2 प्रत्यवेक्षत (for °वेक्षते). — ^{c}) Da -लोकेषु (for -लोकस्य). — ^{d}) G1 भवतु. Ś1 K1. 3. 5 D1. 4 Ca राजा संम(K3 °जाश्रम)त आश्रमी (K1 °ये); Ś1 (*inf. lin.*) Cap राजा सर्वाश्रमी मतः; K2 राजा सर्वाग्रणीर्भवेत् (cf. v. l. 23^{b}).

26 ^{a}) D4 यं (for ये). — ^{b}) V1 B D (except D1. 4) T G1–3 M भारत; G4 पार्थिव (for साधवः). — ^{c}) D4 पालितां; M2 पालितास्. Da1 G1 यश्च; Da2 M2 तस्य (for यस्य). — ^{d}) Ś1 (*sup. lin.*) K1 षडंशस्; K2. 4 पादंशस्; K3. 5 D4. 7 T G

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

धर्मारामान्धर्मपरान्ये न रक्षन्ति मानवान् ।
पार्थिवाः पुरुषव्याघ्र तेषां पापं हरन्ति ते ॥ २७
ये च रक्षासहायाः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर ।
ते चैवांशहराः सर्वे धर्मे परकृतेऽनघ ॥ २८
सर्वाश्रमपदे ह्याहुर्गार्हस्थ्यं दीप्तनिर्णयम् ।
पावनं पुरुषव्याघ्र यं वयं पर्युपास्महे ॥ २९
आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति मानवः ।
न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य लभते सुखम् ॥ ३०
धर्मोत्थिता सत्त्ववीर्या धर्मसेतुवटाकरा ।
त्यागवाताध्वगा शीघ्रा नौस्त्वा संतारयिष्यति ॥ ३१
यदा निवृत्तः सर्वस्मात्कामो योऽस्य हृदि स्थितः ।
तदा भवति सत्त्वस्थस्ततो ब्रह्म समश्नुते ॥ ३२
सुप्रसन्नस्तु भावेन योगेन च नराधिप ।
धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ३३
वेदाध्ययनशीलानां विप्राणां साधुकर्मणाम् ।
पालने यत्नमातिष्ठ सर्वलोकस्य चानघ ॥ ३४
वने चरति यो धर्ममाश्रमेषु च भारत ।
रक्षया तच्छतगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्थिवः ॥ ३५ C. 12. 2492 B. 12. 66. 41 K. 12. 65. 41

M4 पादांशस्; V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धर्मांशस्; D1 पदांशास् (for पादोंऽशस्). D7 T G3. 4 भूपते; D8 भारत. B1 धर्मं शिष्टस्य भूपतेः.

27 a) B1 धर्मावासान्; D1 °गमान्; D8 धर्मरामान्; Ca धर्मारामान् (as in text). — b) Ś1 K1. 4 D4 च (for न). D4 रक्ष्यंति. D2. 3. 5 पार्थिवाः (for मानवान्). — c) K1 पार्थिवः; D2. 3. 5 मानवान्. — d) Ś1 K2 D4 पादं; M2 धर्मं (for पापं).

28 a) D6 ते (for ये). K4 च रक्षाः; V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 चाप्यत्र; D4 तु रक्ष्याः (for च रक्षा-). — c) D4 ते चेवांश-; M2 तथैवांश-. — d) D4 [ऽ]नघः. D1 धर्मे पारक्यजे नृप (sic).

29 a) K3 -पदेष्वादौ; K5 V1 Bo-3. 5 Da D3–5. 7. 8 S -पदेष्वाहुर्; B4 Dn D2 -पदेप्याहुर् (for -पदे ह्याहुर्). — b) M1. 3. 4 दीप्ति- (for दीप्त-). — c) Ś1 K1 V1 D1 G4 M2 पालनं (for पावनं). Da1 -व्याघ्रं; D1 -व्याघ्रे. — d) K3. 5 D7 T1 G1. 3. 4 यद्वयं; V1 B Da Dn D2–6. 8 T2 G2 यं धर्मं (for यं वयं). D1. 7 G2–4 पर्युपासते (D1 °हे) (for °पास्महे).

30 a) K3 च (for तु). — b) M2 तरति (for भवति). D8 भारत (for मानवः). — d) K1 स प्रेत्येह (hypermetric); K2 D2 समेत्य; K4. 5 V1 B Da Dn D3–6. 8 प्रेत्येह; M2 स नित्यं (for स प्रेत्य).

31 a) K4 B4. 5 Da Dn2 D3. 5 धर्मे स्थिता (K4 °ताः); K5 D4 कर्मोत्थिता; Dn1 धर्मेत्थिता; D1 धर्मो स्थिता; D6 धर्मात्मिका (for धर्मोत्थिता). Dn2 D1. 8 सत्यवीर्या (for सत्त्व°). D7 S धर्मोच्छ्रिता (G3 °घृता; M3 °च्छ्रिया; M4 °च्छ्रया) सत्यजला (M1. 3 °ले; M2 °वो; M4 °वा). — b) K2 Da2 -वटाकराः; K3 Bo. 2–5 Da1 Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 -वटारका; K4 -रुजाकराः; K5 -वच.कराः; V1 -तटाकरा; B1 Dn2 -वटारकाः; D4 -वशटकाः (for -वटाकरा). Ca cites वटारकः; Ca (by corr.) वजाकराः. Ś1 (by corr.) धर्मसत्त्ववटाकरा; K1 °सत्त्वावधारकाः; D1 सर्वसत्त्वाभयंकराः; D7 S शीलयष्टिर्दम (G3 °मंद) ध्वजा; text as in Ś1 (before corr.) alone. — K1 om. 31cd. — c) K2 D1 वाताश्च गा; K4 -वताश्च गाः; G2 M4 -वाताध्वजा (M4 °गाः) (for °ध्वगा). D1 शीघ्रां; M4 शीघ्र-. — d) K2. 5 D4 त्वां; K3. 4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तं (for त्वा). D1 नौषेस्त्वां. K5 उत्तार- (for संतार-). D7 S नौस्तया (D7 °स्तदा; M4 °स्त्वया) संतरिष्यति.

32 a) K3 सर्वोस्मात्. D7 S यदा सर्वत्र निर्मुक्तः. — b) D7 T G1–3 M1. 3 नास्य; G4 नस्या; M2 यस्य; M4 ह्यस्य (for योऽस्य). D1 स्थिताः. — c) D7 T1 G2. 3 यदा सत्या(G2 °त्वा)न्वितो वृत्तैस्; T2 G1. 4 M2 यदा सत्त्वान्वितो वर्तेत्; M1. 3. 4 यदा सत्त्वान्निवर्तेत. — d) D7 S तदा (for ततो). D4 ब्राह्म.

33 D4 om. 33. — a) Ś1 K1 D1 सप्रयत्नस्; K4 सप्रपन्नस्; K5 सप्रसन्नस् (for सुप्रसन्नस्). — b) D1 योगे च न (for योगेन च). G1 (before corr.) पराधिप (for नरा°). — c) D3. 5 धर्म्यं (for धर्मं). — d) K1 Dn D1. 6 T2 G2 M2. 4 प्राप्स्यते (for °से). K3 पालय क्षितिं; K5 °यन्क्षितिं; Da2 °ने स्थितः (for °ने रतः).

34 a) K4 वेदादियज्ञ- (for °ध्ययन-). — c) D4 आतिष्ठन्; G1 आतिष्ठे. — d) V1 Bo. 2–5 Da Dn D6. 8 चैव ह; B1 D2. 3. 5 चैव हि (for चानघ).

35 a) B1 धने (for वने). K2. 3 V1 B D7 D2.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12 2493
B. 12. 66. 42
K. 12 65. 42

एष ते विविधो धर्मः पाण्डवश्रेष्ठ कीर्तितः ।
अनुतिष्ठ त्वमेनं वै पूर्वैर्दृष्टं सनातनम् ॥ ३६

चातुराश्रम्यमेकाग्रः चातुर्वर्ण्यं च पाण्डव ।
धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुराश्रम्य उक्तोऽत्र चातुर्वर्ण्यस्तथैव च ।
राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनम् ।
अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्ति च ॥ २

---

3. 5. 6. 8 चरंति (for चरति). V1 B Da Dn2 D2–6. 8 यं; Dn1 ये (for यो). D7 T1 G2–4 M यं वने चरते धर्मम्; T2 G1 यं वनेपि चरे ध(G1 °ने विचरेद्ध)र्मं. — b) D7 T1 G2–4 नराधिप (for च भारत). T2 G1 M2. 4 त(M2 ता)पसा वा(M2. 4 चा)पि पांडव. — c) K1. 4. 5 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 रक्षणात्तच्; K2 °यात्तश्च; K3 D4 °यानं; V1 °णे तच्; B1 °णं तच्; T2 G1 °यानः; M °या तं (for °या तच्). D7 T1 G2–4 शतभागेन (for तच्छतगुणं). — d) K1 T2 मानवः; G1 M4 पार्थिव. D7 T1 G2–4 तद्ध(G2. 4 तं ध)र्मं प्राश्नु- (D7 °प्नु)ते नृपः.

36 a) K5 वै (for ते). D1 विहितो (for विविधो). — b) Dn2 D8 पांडवः श्रेष्ठ. — c) K4 तम् (for त्वम्). K3. 5 Bo. 3. 4 Da1 D2–5. 8 एवैनं; Da2 एवैमं; Dn2 एवैव; T1 एतं वै (for एनं वै). D7 G2–4 युधिष्ठिर त्वमेतं वै; M2. 4 तस्मिंस्त्वमुप(M4 °मव)तिष्ठस्व. — d) K3 V1 B3. 4 Da Dn2 D2. 3. 5 G2 पूर्वं; K5 Bo–2. 5 Dn1 D6–8 T G1. 3. 4 पूर्व- (for पूर्वैर्). B1 -वृत्तं; D2. 3. 5 -धर्मं; M2. 4 दृष्टे (for दृष्टं). M2. 4 सनातने.

37 a) K2 D1 चातुराश्रमम्; K3 °राश्रम्य; K4 G2 चतुराश्रम्य(G2 °म)म् (for चातु°). K2. 4 एकाग्र; K3 आवीर्ण; K5 T2 G1 एवाऽयं; V1 B3 Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 T1 G3. 4 एकाग्रं; Bo. 1. 5 D7 G2 एकाऽयं; Dn2 M ऐकाग्र्यं; D4 एकोग्र (for एकाग्रः). — b) Ś1 चातुर्वर्णे; K1. 2. 4 Da चातुर्वर्ण्ये (for °र्वर्ण्यं). K5 तथैव च (for च पाण्डव). — c) K3 धर्मे; G1 धर्म्यं (for धर्मं). — d) Dn2 M4 प्राप्स्यते (for °से). K1 त्वं विचरतः; K3. 5 D4 पालयन्प्रजाः (for °ने रतः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–3. 5–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* K2. 3 V1 Bo. 1. 3. 5 Da D6 चातुराश्रम्य(V1 °म)विधिः; D4 आश्रमधर्माः; D7 T1 G2. 4 गार्हस्थ्यस्तुतिः; M2 राजधर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 59; K2. 3 B2 Da1 Dn 66 (as in text); K5 D7 S 67; B1. 4 65; D2. 8 64. — *Śloka no.:* Dn1 43; D8 39.

67

1 D8 om. the ref. — a) All MSS. (except Ś1 K1) चातुराश्रम्यमु(Dn1 °यु)क्तं ते (D7 T1 G2–4 M1–3 मे). Ca cites ते. — b) All MSS. (except Ś1) चातुर्वर्ण्यं (D1 °र्ण्ये; D8 °र्ण्यैं; G1 °र्णं) (for °र्वर्ण्यस्). — d) K1 तं मे; Dn D1 ततो (for तन्मे). — After 1, D4 reads for the first time 2^b, repeating it in its proper place.

2 D8 om. the ref. — a) T2 G1 राज्यस्य; Ca राष्ट्रस्य (as in text). D7 S (except M2) यत् (for [ए]तत्). — For the repetition of 2^b in D4, cf. v. l. 1. — b) D4 (second time) एवाभिषेचने; T2 G1 चैवाभिषेचनं. — c) D1 G1 अनिद्रम्; Ca अनिन्द्रम् (as in text). V1 अनियम्यबलं राष्ट्रं. — d) D1 वस्यवो (for दस्यवो). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1) [उ]त (for च).

3 a) G4 नाराजकेषु. Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 देशेषु; Da धर्मेषु (for राष्ट्रेषु). — B1 om. (hapl.) 3^b–5^a. M4 om. (hapl.) 3^b–5^c. — b) K3 D7 T1 G2–4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते ।
परस्परं च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥ ३
इन्द्रमेनं प्रवृणुते यद्राजानमिति श्रुतिः ।
यथैवेन्द्रस्तथा राजा संपूज्यो भूतिमिच्छता ॥ ४
नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति वैदिकम् ।
नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्यपि ॥ ५
अथ चेदभिवर्तेत राज्यार्थी बलवत्तरः ।
अराजकानि राष्ट्राणि हतराजानि वा पुनः ॥ ६

प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्यादेतदत्र सुमन्त्रितम् ।
न हि पापात्पापतरमस्ति किंचिदराजकात् ॥ ७
स चेत्समनुपश्येत समग्रं कुशलं भवेत् ।
बलवान्हि प्रकुपितः कुर्यान्निःशेषतामपि ॥ ८
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
सुदुहा या तु भवति नैव तां क्लेशयन्त्युत ॥ ९
यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्युत ।
यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥ १० C. 12. 2504 B. 12. 67. 10 K. 12. 66. 10

---

transp. धर्मो and न. D4 व्यवतिष्ठति; G1 व्यधितिष्ठते (for व्यव°). — ^{c}) Da D4 हि (for च). K3 Da D4 षादंति; D7 T G M1. 3 खादंते; M2 बाधंते.

4 B1 M4 om. 4 (cf. v. l. 3). D1 repeats 4^{a}–5^{b} after 5^{ab}. — ^{a}) K2. 4 इंद्रसेनं; K3 °मेष; K6 V1 B (B1 om.) Da Dn D6. 7 S (M4 om.) °मेव; D2. 3. 5. 8 °मेवं (for °सेनं). D7 S (M4 om.) प्रणमते (for प्रवृणुते). — ^{b}) V1 (*sup. lin.* as in text) तद् (for यद्). — ^{d}) M2 पूज्यो वै (for संपूज्यो).

5 B1 om. 5^{a}; M4 om. 5^{abc} (for both, cf. v. l. 3). B2 om. (hapl.) 5^{ab}. V1 reads 5^{ab} on marg. For the repetition of 5^{ab} in D1, cf. v. l. 4. — ^{a}) Ś1 K1 V1 D1 सराजकेषु; K2 माराजकेषु (for नारा°). D4 वस्तव्यं (for राष्ट्रेषु). — K4 Da D2. 3. 5 G1 om. (hapl.) 5^{bc}. — ^{b}) D4 कर्तव्यम् (for वस्तव्यम्). K1 वैधिकं; V1 B0. 3–5 Dn D6. 8 रोचये; B1 रोचते (for वैदिकम्). — ^{c}) Ś1 K1. 2 सराजकेषु (for नारा°). M2 देशेषु (for राष्ट्रेषु). — ^{d}) D1 दहति (for वहति). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 [उ]त (for [अ]पि). D7 S हव्यं वहति पावकः.

6 ^{a}) Cv अथ चेदाधिवर्तेत. — ^{b}) B1 राज्यार्था; Da1 राजार्था; D1 राजर्थी; D7 T G राज्यार्थं (for °र्थी). D7 G2–4 बलवत्तरं. — ^{c}) K4 V1 B Dn D3. 5. 7 T1 G3. 4 Cv अराजकाणि. — ^{d}) K3 B4 Dn D6 हतवीर्याणि; K5 V1 B0–3. 5 D2–5. 8 °वीराणि; Da °वीरानि; D7 T G M1. 2 हृतराज्यानि; M3. 4 हृतराजानि (for हत°). Da भारत (for वा पुनः).

7 ^{a}) D1 [अ]भिपूज्याः; D2. 3. 5 [अ]धिपूज्यः. — ^{b}) Dn1 D6 स्व- (for सु-). — ^{c}) D7 T G राज्यात् (for पापात्). K2. 3 V1 B (except B0) Da Dn D3. 5 M परतरम्; G2 प्राप्त° (for पाप°).

8 ^{c}) D7 T1 G2–4 वि- (for हि). G1 प्रकुर्वीत (for प्रकुपितः). — ^{d}) D7 S (except M2) इह (for अपि). — After 8, D4 ins.:

150* यो दुर्बलो न नमति स महत्क्लेशभाग्भवेत् ।

9 = (var.) 5. 34. 33. D2 om. 9. — ^{a}) Da1 ज्ञानं (for क्लेशं). — ^{b}) K1 दुस्सहा; D7 (before corr. as in text) T2 दुर्दुघा; G1 दुर्दया (for दुर्दुहा). — ^{c}) D4 या नु (for या तु). K1 स्वादुहाद्यात्र भवति; V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 M1. 3 अथ या सुदुहा भवति (hypermetric) (V1 Dn D6 °हा राजन्); D7 T G3. 4 अथ वा सुदुघा या गौस् (T2 °घा भवति); G1 अथ वा सुखदुःखा हि; G2 अथ चेत्सुदुघा या गौस्; M2. 4 सुदुहा (M2 lacuna for सुदुहा) या भवेदत्र. — ^{d}) Dn2 नैवं (for नैव). V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 वितुदं(D8 °द)त्यपि; Da1 वै तुदंत्यपि; D1 क्लेशयत्पुनः; T2 G1 विनयं(G1 °य)त्यपि; M नियुनक्त्यपि (for क्लेशयन्त्युत). K2 हि (for [उ]त). K4. 5 नैव ता (K5 तां) क्लेशयत्युत; D7 T1 G2–4 तान्नैव विनयंत्यपि.

10 = (var.) 5. 34. 34. G4 om. 10^{ab}. — ^{a}) K4 यदि तप्तं; M2. 4 अतप्तं यत् (by transp.). K4 V1 B2. 3. 5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1 M1. 3 प्रणमते; D7 T1 G2. 3 प्रतपति (for प्रणमति). — ^{b}) Ś1 तत्र (by transp.); K2 B Da Dn D3. 5. 7 T1 नैतत्. K2 संतापयंत्यपि; K3. 5 V1 B Da Dn D2–6. 8 °मर्हति; D1. 7 T G1–3 M2 °यत्युत (for °यन्त्युत). — ^{c}) Ś1 K1. 4 D1 यश्च (for यच्च). K2. 3 न तद्; K5 नमद्; D4 वनं (for नतं). D1 वीर (for दारु). V1 B D (except D1. 4) S यत्स्व(T2 G1 °स्व)यं नमते दारु (T2 °रुर्; G1 °रुं). — ^{d}) K2 संनमयंत्यपि; K4. 5 संताम(K5 °प)यंत्युत; Dn1 D4 संतापयंत्यपि; D1–3. 5.

40

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2505 B. 12. 67. 11 K. 12. 66. 11 एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ११
तस्माद्राजैव कर्तव्यः सततं भूतिमिच्छता ।
न धनार्थो न दारार्थस्तेषां येषामराजकम् ॥ १२
प्रीयते हि हरन्पापः परवित्तमराजके ।
यदास्य उद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ॥ १३
पापा अपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन ।
एकस्य हि द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोऽपरे ॥ १४

अदासः क्रियते दासो ह्रियन्ते च बलात्स्त्रियः ।
एतस्मात्कारणाद्देवाः प्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥ १५
राजा चेन्न भवेल्लोके पृथिव्यां दण्डधारकः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ १६
अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम् ।
परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥ १७
ताः समेत्य ततश्चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ।
वाक्क्रूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात्पारदारिकः ।

---

6. 8 संनामयत्यपि (for °यन्त्यपि). D7 S नैव तन्न(T2 तं न)मयंस्यपि.

11 = 5. 34. 35. — a) K3 वीरु; K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2–6. 8 वीर; B1 वीरः; T2 धीर (for धीरः). — b) Dn2 संनमंति; D4 संनामेत; G1 संमतत; M2. 4 नमेदेव (for संनमेत). — Ś1 K1 B1 D1. 2 om. (hapl.) 11^{cd}. V1 reads 11^{cd} on marg. — c) K4 स्व-; D6 T2 सं- (for स). — d) V1 B4 यो नमेत (for नमते यो).

12 a) T2 G1 राजा तु (for राजैव). K1 M2 कर्तव्यं; D1 कर्तव्याः. — c) K3 धर्मनार्यो (for धनार्थो न). — d) T2 M4 एषाम् (for येषाम्).

13 a) B1 प्रीतये; D7 हीयंते; T G3. 4 M ह्रियते; G1 हीयते; G2 ह्रियंते (for प्रीयते). M1. 3 च (for हि). Ś1 K1. 4 M4 परं पापः; K2 हरेत्पापः; D1 हरन्पाप; D6 नरव्याघ्र; D7 T1 G2–4 चरन्पापं (for हरन्पापः). — b) Bo परिवर्तम् (for परवित्तम्). — c) D7 T1 G3. 4 यदस्य (for यदास्य). K V1 Bo. 3–5 Da D1–5. 7. 8 S तद्धरंति (for उद्धरन्ति). M2. 4 अन्यस्. — d) B1 Da Ca ऋच्छति (for इ°).

14 a) D6 अपो; G3 पापाद् (for पापा). All MSS. (except Ś1 K1 G3) ह्यपि (K3 °सि) (for अपि). D7 T G सदा (for तदा). D7 M2 क्षेपं (for क्षेमं). — b) B4 D7 S कथंचन (for कदा°). — c) K2. 4 D1 द्वौ हि (by transp.); D2 हि द्वै; D7 S (except M2. 4) तु द्वौ (for हि द्वौ). K1 हरतौ; V1 प्रहरतो (hypermetric); G1 हरेते. Dn2 परे (for [ऽ]परे).

15 After 15^{a}, Da2 ins.:

151*　　वित्रयोमानं तथैव च (sic) ।

— b) V1 B1 क्रियंते; D7 G1 हीयंते (for ह्रियन्ते). K3 च परास्; Da1 चाबलास्; G1 चपलास् (for च बलात्). M4 स्त्रियाः. — c) Bo. 3–5 D2. 3. 5 तदस्मात्; D3 तदा° (for एत°). D6 G2 देव (for देवाः). — d) K1 प्रजापालां; K3. 5 V1 B1 Da1 Dn D6. 7 S °पालं (for °पालान्). K5 सृजंति च (for प्रचक्रिरे).

16 a) G1 लभेल् (for भवेल्). — 16^{cd} = 12. 15. 30^{cd}; cf. Manu. 7. 20^{cd}; Rām. 2. 67. 31^{cd}. — c) Ś1 K1. 2. 4 B2 D1 कूले; K5 Da2 Dn D3 (by corr.). 8 T2 G2 जले (for शूले). D2 मत्स्यौ. Ś1 K2–4 D1. 3 (*sup. lin.*) G2 इवाभक्ष्यन्; K1 इवादंति; K5 B1 °भक्ष्यान्; V1 D6. 8 °भक्षन्; B4 °पेक्ष्यन्; Da °पक्वन्; D3 °पक्ष्यान्; D4 °पक्षन्; D7 S (except G2) °धक्ष्यन् (for इवापक्ष्यन्). B2 शूले मत्स्या निरपेक्षन्. — d) K3 B4 Dn2 D5. 6 दुर्बलं (for दुर्बलान्). D1 बलवत्तरः.

17 a) M2. 4 राजन् (for पूर्वं). — b) K2 विनेशुस्; K4 विनेतुम् (for °शुर्). G1 न (for नः). — Ś1 K1 D8 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. D6 om 17^{cd}. — c) K4 G1 भक्षयंत्यो; Da °यंते (for °यन्तो). — d) D7 S मत्स्या मत्स्यानिवाबलान्.

18 Ś1 K1 D8 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — a) K5 B3 Dn1 D6 समेत्य तास् (by transp.); D1 सन्नेत्य ना (sic). D7 S मिथश् (for ततश्). — b) D1 Dn शुश्रुमः; G1 न श्रुतं. — c) K V1 B3–5 Da Dn D1–3. 5. 6. 8 T2 M2 वाक्शूरो; D7 T1 G2. 3 यः क्रूरो; Da2 D7 Ca वाक्क्रूरो (as in text). Da1 दंडनीति*; T1 G3. 4 दंडपुरुषो; Ca °परुषो (as in text). — d) V1 यस्य (for यश्च). K1. 4 T2 परदारिकः; K2 परघातकः; K3. 5 V1 B Da Dn D3–6. 8 Ca पारजायिकः; D1 पारिराजिकः; D2 पारयायिकः; G1 पारि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यश्च नस्वमथादद्यात्त्याज्या नस्तादृशा इति ॥ १८
विश्वासनार्थं वर्णानां सर्वेषामविशेषतः ।
तास्तथा समयं कृत्वा समये नावतस्थिरे ॥ १९
सहितास्तास्तदा जग्मुरसुखार्ताः पितामहम् ।
अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥ २०
यं पूजयेम संभूय यश्च नः परिपालयेत् ।
ताभ्यो मनुं व्यादिदेश मनुर्नाभिननन्द ताः ॥ २१

मनुरुवाच ।
बिभेमि कर्मणः क्रूराद्राज्यं हि भृशदुष्करम् ।
विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तिषु नित्यदा ॥ २२
भीष्म उवाच ।
तमब्रुवन्प्रजा मा भैः कर्तॄनेनो गमिष्यति ।
पशूनामधिपञ्चाशद्धिरण्यस्य तथैव च ।
धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम् ॥ २३ C 12. 2519 B. 12. 67. 24 K. 12. 66. 24

दारकाः (for पारदारिकः). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ यश्च यम्; K_3 D_1 यश्च स्वम्; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ यः परस्वम् (for यश्च नस्वम्). Da_1 अथोदद्यात् (for अथा दद्यात्). Da_2 om. दद्यात्. D_4 यश्च नीस्वमाय दद्यात् (sic); D_7 S यश्च नः समयं भिंद्या($M_{1.3}$ जह्या)त्. — ^{f}) $Ś_1$ K_4 त्याज्यो; D_1 त्याज्य (for त्याज्या). K_3 तादृशो. D_4 अपि; G_1 यदि; M_4 त्विति (for इति).

19 ^{ab}) V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ विश्वासार्थं च (for °सनार्थं). $B_{3.5}$ Dn $D_{6.7}$ T_1 G_{2-4} सर्वेषां वर्णानाम् (by transp.); Da वर्णानां सर्वासाम्. V_1 अविशेषकः. — ^{c}) Dn_2 $D_{1.2.6.8}$ तांस्तथा; M_4 तं तथा.

20 ^{a}) Da स (for तास्). K_5 B_3 तथा जग्मुर्; D_7 T G $M_{1.3.4}$ समाजग्मुर्; M_2 सदा जग्मुर्. — ^{b}) K_1 असुखांताः; K_3 सुदुःखार्ताः; D_1 अकृतार्थाः; D_3 Cnp असुखार्थाः (for °खार्ताः). — ^{d}) $Ś_1$ भगवान्. $K_{1.2}$ ईश्वरो; Dn_2 ईश्वरा. K_1 [अ]दिशत्; Dn_2 दिशः; G_1 दिशि; Ca दिश (as in text).

21 D_6 om. 21. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ Dn_1 D_1 सं- (for यं). K_1 पूजयाम; B_1 °येत; D_4 °यामः; $M_{1.3}$ °येमः (for °येम). Ca cites संभूय (as in text). Da D_2 यं पूजये समं भूय; D_7 T_1 G_{2-4} संभूय यं पूजयेम. — ^{b}) D_1 यश्चिना (for यश्च नः). Ca cites नः (as in text). V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ प्रति- (for परि-). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_6 तेभ्यो; K_3 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ ततो; D_1 ते * (for ताभ्यो). $K_{1.2.4}$ मनुर् (for मनुं). K_4 आदिदेश; T_2 G_1 संदि° (for व्यादि°). — ^{d}) $M_{1.3}$ नाति- (for नाभि-). T_2 G_1 मनुना ना(T_2 चा)भिनंदिताः. Ca cites ताः (as in text).

22 D_8 om. the ref. — ^{a}) K_1 बिभीमि; B_1 बिभेसि. K_1 V_1 B Da_1 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ पापाद्; K_5 क्रूरान्; Da_2 पापो (for क्रूराद्). — ^{b}) $Ś_1$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ -दुस्तरं; K_5 -दुःकरे (for -दुष्करम्). — ^{d}) K_3 B_1 -वर्तिषु; V_1 B_3 Dn $D_{6.7}$ S (except T_2) -वृत्तेषु (for -वृत्तिषु). K_3 D_4 $M_{1.3}$ सर्वदा; $D_{2.3.5}$ $M_{2.4}$ नित्यशः (for °दा).

23 D_8 om. the ref. — ^{a}) $Ś_1$ Ca मान्य; K_4 सत्यैः; D_1 मर्त्याः (for मा भैः). — ^{b}) K_1 कर्तृणेनो; $K_{2.3}$ $Bo_{.2-5}$ Dn D_{2-6} कर्तॄनेनो; V_1 भर्तॄनेनो; B_1 कर्त्तुर्नोना; Da_1 भर्तुन्नैनो; Da_2 भर्तुनुप-; D_1 कर्मणेनो; D_3m कर्तुंस्तेनो; D_8 कर्तुंनेनो (for कर्मणैनो). V_1 Da गमिष्यसि (for °ष्यति). K_5 D_7 S विधास्यामो धनं तव. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ T_2 G_2 M_2 अधिपंचाशं; K_1 D_1 T_1 $G_{3.4}$ अपि पंचशं (K_1 °शद्; D_1 °श); Da_1 अभिपंचाशद्; D_7 G_1 अथ पंचाशं; $M_{1.3.4}$ अधिकं चांशं; Ca अधिपञ्चाशद् (as in text). — ^{d}) D_7 T_1 G_{2-4} हिरण्यानां (for °ण्यस्य). — ^{f}) D_7 S दद्म ते (for दास्यामः). V_1 B (except B_3) Da D_6 कोष-. Dn_2 -वर्धने. — After 23, K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ ins.:

152* कन्यां शुल्के चारुरूपां विवाहेषूद्यतासु च ।

[V_1 B_5 Da $D_{3.5.8}$ शुक्ले; B_8 शुक्तं (for शुल्के). B_1 वीरुधां च (for चारुरूपां). K_5 वा (for च). V_1 $Bo_{.2.4.5}$ Da_2 विवादे द्युततासु च (sic); B_1 विवादे जयतां वर; B_3 $D_{3.5}$ °दे द्युत तासु च; Da_1 Dn_2 $D_{2.6.8}$ Cnp °दे द्यूतता° (also विवादेषु ततासु च) (for the post. half). ❀ Ca : विवादे द्यूतादिषु शुल्कां । ❀]

24 ^{a}) $K_{3.4}$ Dn $D_{1.2}$ मुखेन; V_1 B Da $D_{3.5.6.8}$ सुखेन (for मुख्येन). K_4 B_1 D_1 शस्त्रमंत्रेण; K_5 $D_{2.3.5.6}$ °यंत्रेण; Dn_2 (before corr.) शास्त्रयंत्रेण; D_7 (by corr.) छत्रपत्रेण; T_2 G_1 शस्त्रवंतो हि; Ca °पत्रेण (as in text). — ^{b}) D_1 प्रधानिताः; Ca °नतः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2520 B. 12. 67. 25 K. 12. 66. 25

मुख्येन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ।
भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः ॥ २४
स त्वं जातबलो राजन्दुष्प्रधर्षः प्रतापवान् ।
सुखे धास्यसि नः सर्वान्कुबेर इव नैर्ऋतान् ॥ २५
यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं नो भविष्यति ॥ २६
तेन धर्मेण महता सुखलब्धेन भावितः ।
पाह्यस्मान्सर्वतो राजन्देवानिव शतक्रतुः ॥ २७
विजयायाशु निर्याहि प्रतपन्रश्मिमानिव ।
मानं विधम शत्रूणां धर्मो जयतु नः सदा ॥ २८
स निर्ययौ महातेजा बलेन महता वृतः ।
महाभिजनसंपन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २९
तस्य तां महिमां दृष्ट्वा महेन्द्रस्येव देवताः ।
अपतत्रसिरे सर्वे स्वधर्मे च दधुर्मनः ॥ ३०
ततो महीं परिययौ पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
शमयन्सर्वतः पापान्स्वकर्मसु च योजयन् ॥ ३१
एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवाः क्वचित् ।
कुर्यू राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३२

(as in text). — c) Dn D6 तेन्व- ; M4 ते न (for तेऽनु-).

25 a) Dn2 सर्व- ; M2 स त्वां (for स त्वं). K1 जातु (for जात-). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 राजा (for राजन्). — b) K1 दुष्प्रदर्षः ; D4 °धर्मः (for °धर्षः). — c) T2 संख्ये ; M2 सुखं (for सुखे). T2 G1. 2 यास्यसि (for धा°). — d) Ś1 K1. 2 D1 नैनृतान् ; K3 नैर° ; K4 D4 G1 नैऋ° ; K5 गुह्यकान् (for नैर्ऋतान्).

26 a) M1. 3 यश्च. — b) G2 राज- (for राज्ञा). Da1 सुरक्षितः. — d) Ś1 K1 त्वत्संस्थां (K1 °स्था); Da1 सत्त्वस्थं ; D1 त्वत्संस्थो ; G1 तत्संस्थं (for त्वत्संस्थं). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 वै (for नो).

27 a) D2 om. from न up to वि (in 28c). — b) K1 सु * ; Dn2 D1. 3. 8 सुखं (for सुख-). K3 -लभ्येन ; K4 -लुब्धेन ; D3. 5 -धर्मेण (for -लब्धेन). B1 भाविताः ; Da भारत. — c) M4 सर्वशो (for सर्वतो). — d) D1 शतक्रतो.

28 D2 om. up to वि (in 28c) (cf. v. l. 27). — a) K3. 5 D4. 7 S [अ]भि- ; V1 B Da Dn D3. 5. 6. 8 हि (for [आ]शु). — b) B1 प्रतप्त- ; Da1 प्रतिपन् ; Dn2 प्रपतन् (for प्रतपन्). K (except K1) V1 B (except B1) Da2 Dn D1. 3–6. 8 M2 रश्मिवान् ; Da1 नस्मिवान् (for रश्मिमान्). — c) K4 मनो ; D1 मानो ; D7 (before corr. as in text) मैवं ; Ca मानं (as in text). T2 विनय ; Ca विधम (as in text). — d) B2. 4. 5 D2. 3. 5. 8 जयति ; B3 नयति ; Da1 यजतु ; Dn2 D6 नयतु (for जयतु). Ca धर्मो जयतु (Cap भवतु) नः (as in text). D7 T G धर्म जनय नः सदा.

29 Before 29, D7 S (except M1. 3) ins. भीष्मः. — b) K5 महतान्वितः ; B1 °तस्तदा ; M4 °ता मृतः (for °ता वृतः).

30 a) N (except D7) तस्य दृष्ट्वा महत्त्वं तन् (K1 D1 °त्त्वं तं ; V1 B2. 3 Da Dn1 D4. 6 °त्त्वं ते ; B1 °त्तेजो ; Dn2 °त्त्वं च). — b) K1 इंद्रस्येव. K4 देवता ; T2 मानवाः. — c) Ś1 K1. 4 D1 M1. 3 (*sup. lin.*). 4 अपतत्रपिरे ; B1 नापतन्नपि ते ; D7 T G2-4 अथ तत्रसिरे ; Ca अपतंत्रयिरे ; Cap अपतत्रसिरे (as in text). K3. 5 D4 प्रजास्ताः समहृष्यंत. — d) D7 T1 G1 M2. 4 स्वे च धर्मे ; G2–4 स्वे स्वे धर्मे (for स्वधर्मे च). K5 V1 B Da Dn1 D2–6. 8 G3 च ददुर् ; Dn2 [ऽ]न्वददुर् (for च दधुर्). — After 30, D7 S ins. :

153* वर्णिनश्चाश्रमाश्चैव म्लेच्छाः सर्वे च दस्यवः ।

[T2 G2 वर्णिणश् ; G1 वर्णनश् ; M वर्णिताश् (for °नश्).]

31 a) Bo. 1 Ca परिपपौ ; B2 °पपे ; Da1 °पापै ; Da2 °पालौ (for °ययौ). — b) B1 पर्यन्य. — c) K1 दशयन् (for शम°). K5 D4 सर्वपापानि ; D1–3. 5 सर्वतः पापं (D1 °पौ); D7 T1 G2-4 °पापान्स (for °तः पापान्). — d) K2 योजयत्. Ś1 K1. 4 D1. 4 स्वकर्म समयोजयत् (K1. 4 D1 °यन्); K3. 5 °सु नि(K5 °स्वनु)योजयत् (K5 °यन्); Bo. 3. 4 D2. 3. 5. 8 स्वधर्मेषु नि(Bo. 3 च)योजयत् (Bo. 3 °यन्); D4 स्वधर्मेषु न्ययोजयत्.

32 a) Da ते ; D1 यो ; T2 वि- (for ये). G1 D1 भूमिम् (for भूतिम्). K4 इच्छेयुः ; Da इच्छंतः ;

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

नमस्येयुश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा ।
देवा इव सहस्राक्षं प्रजा राजानमन्तिके ॥ ३३
सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि बहु मन्यते ।
स्वजनेन त्ववज्ञातं परे परिभवन्त्युत ॥ ३४
राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखावहः ।
तस्माच्छत्रं च पत्रं च वासांस्याभरणानि च ॥ ३५
भोजनान्यथ पानानि राज्ञे दद्युर्गृहाणि च ।
आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ॥ ३६
गुप्तात्मा स्याद्दुराधर्षः स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
आभाषितश्च मधुरं प्रतिभाषेत मानवान् ॥ ३७
कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेन्द्रियः ।
ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु चर्जु च वल्गु च ॥ ३८ C. 12. 2534 B. 12. 67. 39 K. 12. 66. 39

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

इच्छंति (for इच्छेयुः). — b) D1 मानवः; D4 मनवः.

33 a) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 नमस्येरं- (D6 °वं)श् (for °युश्). — b) Dn2 शिष्टा (for शिष्या). D4 M2. 4 गुरून् (for गुरुं). K3 यदा; K5 तदा (for सदा). — c) D8 दिवा. V1 B0-2. 4. 5 Da Dn D6. 8 च देवेंद्रं (Da1 D8 °द्र); D2. 3. 5 च राजेंद्रं (for सहस्राक्षं). B3 देवता इव देवेंद्रं. — d) K3. 5 V1 B Da D2. 3. 5-8 S नरा; Dn D4 तत्र (for प्रजा). D7 S (except M2) अंतिकात् (for °के).

34 a) Da सत्कृत्यं. — b) D6 मन्यंते. — c) Da1 त्वमज्ञानं; Da2 तव ज्ञानं; Dn2 ह्यवज्ञातं; T2 त्ववि°; G1 (before corr.). 2 त्वनु° (for त्वव°). — d) K4 पर- (for परि-). K5 -भवंति हि; D8 -भवत्युत.

35 a) D4 पारैः (for परैः). — b) T2 परेषाम् (for सर्वे°). — c) G2 शास्त्रं. D6 त्वयंत्रं (sic) (for च पत्रं). Ca cites पत्रं (as in text). — d) Ś1 K1. 4 D1 वाहानि; Dn1 वाह्यानि (for वासांसि).

36 D8 om. (hapl.) 36. — a) K4 भोजनानिव. V1 (*sup. lin.* as in text) Da D6 पापानि (for पानानि). — b) K4 D7 T1 G3. 4 राज्ञो (for राज्ञे). Da1 दध्युर्; Da2 दध्युर् (for दद्युर्). Da [अ]थ; T G [उ]त (for च). — c) D7 S [अ]थ (G2 [उ]त) (for च). Dn2 शय्यां. — d) G2 [उ]त (for च).

37 a) K5 गुप्तात्मा सु-; V1 B Dn D1-3. 5. 6. 8 गो- (D1 गु)प्ता तस्माद्; Da गोप्ता तु स्याद्; T2 गुप्ता स्याच्च; G1 गोप्ताच्चास्य (for गुप्तात्मा स्याद्). G1. 2 दुराधर्ष (G2 °र्षा). — b) G3 तस्मिन् (for स्मित-). — c) Ś1 K2. 4 आभाषतश्; V1 B1. 3 Da2 अभाषितश् (V1 B1 °तं); M4 आभाषितं (for आभाषितश्). K3 om. (hapl.) from च up to भाषे (in 37d). — d) Ś1 (before corr.) T1 G1. 2 प्रत्यभाषेत; K1. 2. 4. 5 V1 B0. 3-5 Dn D1-8 T2 G3. 4 M प्रत्या°; B1 प्रत्याभाषत; Da प्रत्याभाषित (for प्रतिभाषेत as in Ś1 [by corr.] B2). D7 माधुरं (for मानवान्).

38 a) Da कृतज्ञा; D1 वृताज्ञो. — b) K4 B0 स्व विभागी; B1 अवि°; D1 संविभाषी; Ca °भागी (as in text). Da जितक्रमः (for जितेन्द्रियः). — c) D1 रक्षितः; G1 रक्षिता. K1 प्रत्यवीक्षेत; K5 प्रसमी°; Dn2 G1 प्रतिवि° (for प्रतिवी°). — d) G1 चार्जव- (for चर्जु च). M2 फल्गु (for वल्गु). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 मृदु वल्गु (B1 मृदुवर्णं) च सुष्ठु च (D6 सुष्ठु वा; D8 lacuna); D7 मृदुवाङ्मृदुवीक्षणः. Ca cites मृदु, वल्गु and सुष्ठु.

Colophon om. in D4. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1-3. 5-7 T2 G M राजधर्म. — *Adhy. name:* D7 T1 G3. 4 मनुविजयं (G4 °यः); G2 मनुवचनं; M1. 3 राष्ट्रकृत्यं; M2 मनुराजकरणोपन्यासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 68; B1. 3. 4 66; Da Dn 67 (as in text); D2. 8 65. — *Śloka no.:* Dn1 40.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

६८

C. 12. 2535
B. 12. 68. 1
K. 12. 67. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
किमाहुर्दैवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ ।
मनुष्याणामधिपतिं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतिं वसुमना यथा पप्रच्छ भारत ॥ २
राजा वसुमना नाम कौसल्यो धीमतां वरः ।
महर्षिं परिपप्रच्छ कृतप्रज्ञो बृहस्पतिम् ॥ ३
सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञो बृहस्पतेः ।
दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ॥ ४
विधिं पप्रच्छ राज्यस्य सर्वभूतहिते रतः ।
प्रजानां हितमन्विच्छन्धर्ममूलं विशां पते ॥ ५
केन भूतानि वर्धन्ते क्षयं गच्छन्ति केन च ।
कमर्चन्तो महाप्राज्ञ सुखमत्यन्तमाप्नुयुः ॥ ६
इति पृष्टो महाराज्ञा कौसल्येनामितौजसा ।
राजसत्कारमव्यग्रः शशंसास्मै बृहस्पतिः ॥ ७

68

1 Da1 D8 om. the ref. — ^{c}) K4 D1 अधिपति; G1 °पतिस्.

2 D8 om. the ref. — ^{a}) Da2 च सुमहा (for वसुमना). — K2 G1 om. (hapl.) from 2^d up to वसुमना (in 3^a). T2 om. 2^d. — ^{d}) Da [अ]पृच्छत (for पप्रच्छ).

3 K2 G1 om. 3^a (cf. v. l. 2). — ^{b}) Ś1 कौसल्यां; K3-5 V1 B (except B4) Da Dn D2. 4. 6. 8 कौशल्यो. Da2 वरं. — ^{c}) K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 किल; G1 प्रति- (for परि-). — ^{d}) V1 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2 M2 कृतप्रज्ञं; B5 (marg.) कृतयज्ञं; Da कृतज्ञं स (Da2 च); D4 कृतप्रज्ञा (for °प्रज्ञो).

4 B1 D8 om. (hapl.) 4^{ab}. — ^{a}) K4 वैनयकं; Da1 विनयिकं; D1 वनकां*; M2 वै विनयं. — ^{b}) K1 विनप्रज्ञो (for °यज्ञो). K3. 4 G1 बृहस्पते; K5 V1 B Da2 Dn D2. 3. 5-7 T1 G3. 4 °स्पतिं; Da1 °स्पति; D1 °स्पतिः (for °स्पतेः). — ^{c}) G1 -नंतरे. K8 प्रदक्षिणोत्तरो भूत्वा. — ^{d}) D2 प्रशाम्य (for प्रणम्य).

5 ^{a}) Da2 प्रयच्छ (for पप्रच्छ). G1 om. from राज्य up to 6^d. — ^{b}) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 सर्वलोक- (for °भूत-). D7 T1 G2-4 M1. 3 सर्वलोकहितं परं; T2 °लोकहितावहं. — ^{c}) K4 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M सुखम्; V1 Da धर्मम् (for हितम्). — ^{d}) K2. 4 D1 समूलं च (for धर्ममूलं). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 धर्मशीलं बृहस्पतिं.

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). Before 6, K3-5 V1 B Da Dn D2-6 T1 (*inf. lin.*) ins. वसुमना उवाच. — ^{a}) Ś1 K2 B1 D1 M2 वर्तंते (for वर्धन्ते). — ^{b}) K1 -चित्; K3. 5 V1 B D (except D1) S (except G2; G1 om.) वा (for च). — ^{c}) Da T1 किमर्चंतो; D2. 3 (before corr.). 5 कर्मवंतो (D2 °तां); D8 कमर्चतो; M1. 3 कमिच्छंतो. K1-3. 5 D4 महाप्राज्ञाः; B0. 2. 3 D3. 5. 6. 8 °प्रज्ञ; D7 T1 G2-4 °भागाः; T2 M °भाग (for °प्राज्ञ). — ^{d}) K2. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G2 M अव्ययम्; D7 T1 G3. 4 अक्षय्यम् (for अत्यन्तम्). D1 आप्नुयाः. — D7 T G2-4 M ins. after 6; G1 after the omission in 5^a:

154* एतन्मे शंस देवर्षे धर्मकामार्थसंशयम् ।
[G1 om. up to देव].

7 Before 7, Dn1 ins. भीष्मः. — ^{a}) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 एवं (for इति). K1 महाराजा; K2 D4 M1. 3 °राज; K3-5 V1 B1. 3-5 Da Dn D2. 3. 5-8 T2 G M2. 4 °प्राज्ञः; B0. 2 °प्रज्ञः; D1 मया राज; T1 महाप्राज्ञ (for °राज्ञा). — ^{b}) K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 कौशल्येन; D4 कोशि°. — ^{c}) D2 राजन् (for राज-). K4 D1. 2 M2 -संस्कारम् (for -सत्कारम्). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 [अ]व्यग्रं (for °ग्रः). — After 7^c, D7 S (except G4) ins.:

155* राज्यस्य च विवेचनम् ।
दण्डनीतिं समाश्रित्य ।
[(L. 1) D7 T1 G3 विवर्धनं (for विवेचनम्).]

— ^{d}) T2 G1 M2 शशास (for शशंस). G1 [ए]नं (for [अ]स्मै). Da1 बृहस्पतिं.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लक्ष्यते ।
प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥ ८
राजा ह्येवाखिलं लोकं समुदीर्णं समुत्सुकम् ।
प्रसादयति धर्मेण प्रसाद्य च विराजते ॥ ९
यथा ह्यनुदये राजन्भूतानि शशिसूर्ययोः ।
अन्धे तमसि मज्जेयुरपश्यन्तः परस्परम् ॥ १०
यथा ह्यनुदके मत्स्या निराक्रन्दे विहंगमाः ।
विहरेयुर्यथाकाममभिसृत्य पुनः पुनः ॥ ११
विमथ्यातिक्रमेरंश्च विपह्यापि परस्परम् ।
अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संशयः ॥ १२
एवमेव विना राज्ञा विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
अन्धे तमसि मज्जेयुरगोपाः पशवो यथा ॥ १३
हरेयुर्बलवन्तो हि दुर्बलानां परिग्रहान् ।
हन्युर्व्यायच्छमानांश्च यदि राजा न पालयेत् ॥ १४
यानं वस्त्रमलंकारान्रत्नानि विविधानि च ।
हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥ १५
ममेदमिति लोकेऽस्मिन्न भवेत्संपरिग्रहः ।
विश्वलोपः प्रवर्तेत यदि राजा न पालयेत् ॥ १६ C. 12. 2550 B. 12. 68. 15 K. 12. 67. 15

---

8 Before 8, K_{3-5} V_1 B Dn_2 D_{2-6} ins. बृहस्पतिरुवाच ; Dn_1 गुरुरुवाच. — ^{a}) Da राजमूला. V_1 $B_{1.4.5}$ Da Dn $D_{2.3.5.8}$ महाप्राज्ञ ; $B_{0.3}$ °प्रज्ञ ; D_6 °प्राज्ञो (for °राज). — ^{b}) $Ś_1$ D_1 रक्ष्यते ; Da रक्षते ; M_2 लक्षते (for लक्ष्यते). — ^{c}) B_2 एके (for एव).

9 V_1 reads 9–10 on marg. — ^{a}) $Ś_1$ [आ]विलं ; K_4 $D_{3.5}$ [अ]खिले. $B_{3.4}$ Da_1 $D_{3-5.8}$ लोके (for लोकं). D_2 राजा ह्येनाखिले लोके. — ^{b}) K_3 समुत्सकाः ; D_6 °त्सुकः ; D_7 °त्सृजत् (for °त्सुकम्). — ^{c}) M_2 प्रसादयंति. — ^{d}) $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.5}$ [ए]व (for च). D_7 S (except $M_{2.4}$) विरोचते (for विराजते).

10 V_1 reads 10 on marg. — ^{b}) B_1 सोम- (for शशि-). — ^{c}) = 12. 15. 7^c ; 68. 13^c. D_4 अंध- (for अन्धे). Da_1 मह्येयुर् ; D_7 S मज्जेरन् (for °युर्). — $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 om. (hapl.) 10^d–13^c. — ^{d}) $K_{3.5}$ अपश्यंति ; M_{1-3} नपश्यंतः (M_2 °त).

11 $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 om. 11 (cf. v. l. 10). Da_2 om. (hapl.) 11^a–12^b. — ^{a}) G_1 यदा (for यथा). D_7 S चा(G_1 जा)नुदके (for ह्यनु°). $D_{2.3.5}$ S (except G_1) मत्स्यान् (for मत्स्या). — ^{b}) K_3 D_4 ह्यनाक्रंदे ; B_1 निराह्वारा ; D_7 S आददाना (for निराक्रन्दे). — ^{c}) G_1 यदा कामम्. — ^{d}) K_5 V_1 $B_{0.2-5}$ Da_1 Dn $D_{2.6.8}$ Cb विहिंसंतः ; B_1 विवसंतः ; $D_{3.5}$ विहसंतः (for अभिसृत्य). $B_{0.2-4.5}$ (marg. as in text) $D_{2.3.5.8}$ परस्परं (for पुनः पुनः).

12 $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 om. 12 (cf. v. l. 10) ; Da_2 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). D_8 om. (hapl.) 12^{ab}. — ^{a}) D_7 S -क्रमेयुश्च (for -क्रमेरंश्च). — ^{b}) V_1 विहिंस्यापि ; $B_{0.2}$ $D_{2.3.5}$ विसह्यापि ; D_7 T G_{2-4} M निहन्युश्च ; G_1 अतिहन्युः (for विषह्यापि).

13 $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 om. 13^{abc} (cf. v. l. 10). T_2 $G_{1.4}$ om. 13^{cd}. — ^{c}) = 12. 15. 7^c ; 68. 10^c. $D_{2.3.5.7}$ T_1 $G_{2.3}$ M -मज्जेरन् (for °युर्).

14 ^{a}) K_5 V_1 B D (except $D_{1.7}$) M_2 [ऽ]पि (for हि). — ^{b}) K_1 परिग्रहं. — ^{c}) $Ś_1$ B_0 $D_{1.7}$ G_1 व्यायच्छमानाश्च. — ^{d}) D_7 S (except $M_{2.4}$) transp. यदि and राजा. — After 14, the sequence in D_4 is : 16^{cd}, 15^{ab}, 18^{cd}, 17, 16^{ab}, 156*, 15^{cd}, 18^{ab}. After 14, M_2 reads 17.

15 $K_{2.4}$ $D_{1.8}$ om. (hapl.) 15. K_3 om. from 15^a up to सह (in 15^c). K_5 om. (hapl.) 15–16. For the sequence in D_4, cf. v. l. 14. K_1 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ T $G_{1.2.4}$ M transp. 15 and 16. — ^{a}) $D_{2.6}$ वसुम् ; D_7 T G $M_{1.3}$ वस्त्रा[णि] (for वस्त्रम्). $Ś_1$ K_1 अलंकारा ; V_1 B_2 Da D_4 T_2 G_1 $M_{2.4}$ °कारं. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 रथानि ; $D_{3.5}$ अन्नानि (for रत्नानि). — After 15^{ab}, the sequence in D_7 T_1 $G_{3.4}$ is : 18^{cd}, 17, 20, 15^{cd}, 18^{ab}, 19, 21. — ^{c}) V_1 प्राणा ; $D_{2.3.5}$ प्राप्ता ; D_4 पार्थ (for पापा). B_1 निराहरेयुः सहसा.

16 K_5 G_3 om. 16 (for K_5, cf. v. l. 15). For the sequence in D_4, cf. v. l. 14. K_1 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5-7}$ T $G_{1.2.4}$ M transp. 15 and 16. — ^{b}) B_1 नाभवत्. $K_{1.2}$ $D_{1.4.7}$ S (G_3 om.) स्व- ; K_3 स्वः ; K_4 सु- ; V_1 B_0 स (for सं-). D_1 -परीग्रहा ; D_4 -परिग्रहे. — After 16^{ab}, V_1 B (except B_2) Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ ins. :

156* न दारा न च पुत्रः स्यान्न धनं न परिग्रहः ।
[Da_2 दानं ; D_6 त्वन्नं (for धनं).]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2552
B. 12. 68. 18
K. 12. 67. 18

मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
क्लिश्नीयुरपि हिंस्युर्वा यदि राजा न पालयेत् ॥ १७
पतेद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिषु ।
अधर्मः प्रगृहीतः स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ १८
वधबन्धपरिक्लेशो नित्यमर्थवतां भवेत् ।
ममत्वं च न विन्देयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ १९
अन्तश्चाकाशमेव स्याल्लोकोऽयं दस्युसाद्भवेत् ।
पतेच्च नरकं घोरं यदि राजा न पालयेत् ॥ २०
न योनिपोषो वर्तेत न कृषिर्न वणिक्पथः ।
मज्जेद्धर्मस्त्रयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ २१
न यज्ञाः संप्रवर्तेरन्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणाः ।
न विवाहाः समाजा वा यदि राजा न पालयेत् ॥ २२
न वृषाः संप्रवर्तेरन्न मथ्येरंश्च गर्गराः ।
घोषाः प्रणाशं गच्छेयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ २३

— K8 om. 16^{cd}. — c) = 12. 15. 38^{a}. K2 V1 Bo. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 विष्वग्लोपः; B1 विश्वश्शेजः (sic); B2 विश्वग्लोपः; D7 T1 G2. 4 विधिलोपः (for विश्व°).

17 For the sequence in D4 and in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 14 and 15. K5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2 transp. 17 and 18. M2 reads 17 after 14. — b) Dn2 D6 अतिथीन्. Da1 गुरुः. — c) D7 T1 G2–4 अश्नीयुर्; G1 क्लिन्न° (for क्लिश्नी°). G1 अवि- (for अपि). K4 D1 हिंस्तुर्.

18 K2. 4 D1 om. (hapl.) 18; G1 om. (hapl.) 18–19. Ś1 reads 18 on marg. For the sequence in D4 and in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 14 and 15. K5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 G2 transp. 17 and 18. T2 reads and G2 repeats 18 after 20. — a) B1 एतद्; D2 पतद्; D6. 8 एते; T2 पठेद् (for पतेद्). B1 Dn2 (before corr.) T2 शास्त्रं. — b) B1 बहवो (for बहुधा). D2 धर्मधारिषु (for °चारिषु). — c) Ś1 M2 अधर्म-. K5 M2 प्रगृहीतं. K1 D4 अधर्मप्रग्रहो न स्याद्; V1 अधर्मप्रगृहीतस्य; B1 अधर्ममगृहीताः स्युर्. — After 18^{c}, B1 reads 20^{b}. — d) D4 पालयत्.

19 Da1 G1. 2 om. (hapl.) 19 (for G1, cf. v. l. 18). M1. 3 om. (hapl.) 19–20. For the sequence in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 15. — a) D1 वेद- (for वध-). — c) = (var.) 12. 15. 38^{c}. K1 D1 समत्वं (for ममत्वं). V1 D3. 5 transp. च and न. D7 T1 G3. 4 विद्येयुर् (for विन्दे°).

20 M1. 3 om. 20 (cf. v. l. 19). D8 om. (hapl.) 20. Ś1 reads 20 on marg. For the sequence in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 15. — a) K1 अंतश्चाकाश एव स्युर; K2. 4 D1 आर्ताश्चाकारहीना स्युर्; K3. 5 D4 अर्थिच्चा (K5 अर्थ चा) क्रोश एव स्याल् (K3 स्युर्); V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 अंताश्चाकाल (Da °श) एव (Da1 Dn2 °वा) स्युर्; B1 अंताश्चाकाशभूताः स्युर्; D7 T1 G2–4 अंधांश्च क्रोशतो हिंस्युर्; T2 G1 अंधाश्चाक्रोशिनो हिंस्युर्; M2. 4 अर्थांश्चाक्रोधिनो (M4 °शिका) हिंस्युर्. — B1 reads 20^{b} after 18^{c}. — b) M2 दस्युमान् (for °साद्). — c) Ś1 पतिश्च; K1 पतेश्च; K2–5 V1 B Da Dn D1. 3–5 पतेयुर् (D1 पतेरन्); D2. 6 यतेयुर् (for पतेच्च). D7 S (M1. 3 om.) पतेद्बहुविधं राज्यं (M2. 4 शस्त्रं). — d) K4 यदा (for यदि). — After 20, T2 reads and G2 repeats 18.

21 For the sequence in D7 T1 G3. 4, cf. v. l. 15. D4 reads 21 after 25. — a) K B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T2 G1 M2 योनिदोषो; D1 °पालो (for °पोषो). D1 वर्तते. V1 योनिदोषो न वर्तेत. — c) K4 यज्ञे; K5 प्रजा- (for मज्जेद्). K1 धर्मं; K5 D1 धर्म (for धर्मस्).

22 D4. 6 om. (hapl.) 22. G2 transp. 22 and 23. — a) D1 यज्ञः. V1 B Da Dn D2. 3. 5. 8 संप्रवर्तेयु (Da2 °षु) र् (for °वर्तेरन्). — b) K3 चाप्त-; V1 Bo. 1 Da2 D2. 3. 5 प्राप्त-; G4 स्वाप्त- (for स्वाप्त-). D3 D8 -दक्षिणः. K5 विविधाश्रमदक्षिणाः. — c) D3 °जो वा; विवाहः. B1 समाजी वा; Dn1 T2 G2 M2 D1 समराजा (for समाजा वा).

23 B1 om. (hapl.) 23. G2 transp. 22 and 23. — a) K4 वृषः; D4 वर्षा; D6 वृषा. Ś1 K1. 2. 4 D1 समपद्येरन्; V1 M1. 3 संप्रमाद्येरन्; Bo. 6 °वर्तेयुर्; B2 °दस्येरन्; B4 D8 °वृत्तेरन्; Da °दास्येयुर्; D7 T1 G M4 °पद्येरन्; M2 °मथ्येरन् (for °वर्तेरन्). — b) D2. 3. 5 उन्मथ्येरंश्; D8 न मध्ये°; G3 न मिथ्ये° (for न मथ्ये°). Ś1 (marg. *sec. m.*) K1 घर्घराः; K6 भार्गवाः (for गर्गराः). Ś1 (marg. *sec. m.* as in

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

त्रस्तमुद्विग्नहृदयं हाहाभूतमचेतनम् ।
क्षणेन विनशेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ २४
न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि राजा न पालयेत् ॥ २५
ब्राह्मणाश्चतुरो वेदान्नाधीयेरंस्तपस्विनः ।
विद्यास्नातास्तपःस्नाता यदि राजा न पालयेत् ॥ २६
हस्तो हस्तं स मुष्णीयाद्भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
भयार्तं विद्रवेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ २७

न लभेद्धर्मसंश्लेषं हतविप्रहतो जनः ।
कर्ता स्वेच्छेन्द्रियो गच्छेद्यदि राजा न पालयेत् ॥ २८
अनयाः संप्रवर्तेरन्भवेद्वै वर्णसंकरः ।
दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत् ॥ २९
विवृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।
मनुष्या रक्षिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः ॥ ३०
नाक्रुष्टं सहते कश्चित्कुतो हस्तस्य लङ्घनम् ।
यदि राजा मनुष्येषु त्राता भवति धार्मिकः ॥ ३१ C. 12. 2566 B. 12. 68. 31 K. 12. 67. 31

---

text) K2.4 D1 न गावः क्षीरदायकाः; G1 न मथ्येरन्दधीनि च. — c) M2 घोराः (for घोषाः). K3.5 वृद्धिं न; D4 न वृद्धिं; D7 च नाशं (for प्रणाशं).

24 a) K1 निःश्वसद्भिन्नहृदयं. — c) D1 विनश्यैत्; G1 विवशेत्.

25 =(var.) 12. 15. 39. — a) Ś1 -सूत्राणि; D6 -सर्वाणि (for -सत्राणि). K1 संवत्सरससूत्राणि. — b) K1 तुष्टेयुर् (for तिष्ठेयुर्). K4 अक्तुतो- (for अकुतो-). Bo. 1. 5 Da1 D3 -भयं (for -भयाः). — V1 reads 25^{c}–30^{d} on marg. — c) Da1 दक्षिणावंतं; D7 T1 G2.3 °णा वापि (for °वन्ति). — After 25, D4 reads 21.

26 V1 reads 26 on marg. — a) D2 om. from रो up to 27^{d}. — b) K3 B Da Dn1 D3.5–7 S नाधीयीरंस्; V1 °यंत; D1 °योरस्; D8 नारधीरंस् (sic) (for नाधीये°). — c) All MSS. (except Ś1 K1.2.4 D1; D2 om.) व्रत- (for तपः-).

27 K5 (hapl.) D2 om. 27 (for D2, cf. v. l. 26). B1 om. (hapl.) 27–28. V1 reads 27 on marg. K4 B2 Da Dn D6.7 S transp. 27 and 28. — a) Ś1 हस्ते; Bo. 4. 5 Da Dn D4.6.8 T2 हस्तात्; B2.3 हस्ता-; D1 हस्त- (for हस्तो). K1 च मुष्णीयाद्; K3 प्रमु°; V1 Bo. 3 T2 G1.2 परिमृषे(G1.2 °शे)द्; B2.4.5 Dn D3.5–8 T1 G3.4 M परिमुषेद्; Da परिमुखे(Da2 °खो)द्; D4 परिमुच्येद् (for स मुष्णीयाद्). — b) = 12. 15. 38^{b}. Da भिंदे(Da2 °द्ये)रन्; M4 विद्ये° (for भिद्ये°). — c) D4.8 भयार्त- (D8 °त्त-). Da1 विद्रवेत्; D1 विभ्र°; T2 विद्रतं; G1 विद्रुतं (for विद्रवेत्).

28 K3 (hapl.) B1.3 om. 28 (for B1, cf. v. l. 27). K4 B2 Da Dn D6.7 S transp. 27 and 28. V1 om. 28^{ab}. — a) K2.4 D1.4.7 T G2–4 M1–3 भवेद् (for लभेद्). K1 धर्मविश्लेषं; Da1 °संश्लेष्टं; D4 °तश्लेषं; D7 T1 G2–4 °संसेवी; T2 G1 M1–3 °संश्लेषो (for °संश्लेषं). M4 न लभेत तथा धर्मं. — b) K2 हतविप्रो; K4 हतो विप्र-; Da1 वृहविप्र-; D1 हतो विप्रो; D7 T1 G3.4 मोहविप्र- (for हतविप्र-). M4 -जनो (for -हतो). Dn2 G1 जनाः. Bo. 4. 5 D2.3.5.8 पाप(D2 हत)विप्रहतो जनः. — V1 reads 28^{cd} on marg. — c) K5 Bo. 4. 5 Da Dn D2.3.5.8 M4 हर्ता; D6 हत्वा; M1.3 कर्त्रा (for कर्ता). K1.2.4.5 B4 D1.4.8 स्वच्छेंद्रियो; V1 Bo Da D2.3.5.7 S स्वस्थें°; B2.5 Dn D6 सुस्थें° (for स्वेच्छेन्द्रियो). K4 D4 गच्छे.

29 V1 reads 29 on marg. — a) Da2 अनयात्; D4 अनणः; D7 अनयोः; M4 अनया. K1 D2.3.5 अनायाश्च प्रवर्तेरन्. — b) K3.5 वर्णस्य (for वै वर्ण-). B1.2 D6 -शंकरः. — c) Da1 दुर्भिक्षे. D4 आवसेद्; D6 आवशेद्; T2 G1 आव्रजेद् (for आविशेद्). K3 T2 G1 राज्यं (for राष्ट्रं).

30 V1 reads 30 on marg. — a) D6 विवृत्या; D7 T1 G3.4 विहृत्य. T2 G1 च (for हि). Dn2 (before corr.) यथाकामान्. — b) B1 सेरते. — c) D6 राजा (for राज्ञा). — d) B1 यदि राजा न पालयेत्.

31 a) K1 B1 D7 नाक्रुष्टं; K5 नाक्रोष्टुं; Dn2 नाक्रष्टं; D4 नाकुष्टं; M1.3.4 नाक्रोशं (for नाकुष्टं). V1 काचित् (for कश्चित्). — b) Ś1 K1.2.4 D1 लङ्घनं; K3 लाघवं (for लङ्घनम्). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 M2 कुतो वा हस्तलाघवं (D6 M2 °लंघनं). — c) K3 D7 S यदा (T2 °था) (for यदि). V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 न सम्यग्गां; M1.3 भविष्येषु (for मनुष्येषु). — d) K1 भ्राता भवति;

C. 12. 2566 B. 12. 68. 32 K. 12. 67. 32 स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालंकारभूषिताः ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३२
धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३३
यजन्ते च त्रयो वर्णा महायज्ञैः पृथग्विधैः ।
युक्ताश्चाधीयते शास्त्रं यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३४
वार्तामूलो ह्ययं लोकस्त्रय्या वै धार्यते सदा ।
तत्सर्वं वर्तते सम्यग्यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३५
यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति ॥ ३६
यस्याभावे च भूतानामभावः स्यात्समन्ततः ।
भावे च भावो नित्यः स्यात्कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥ ३७
तस्य यो वहते भारं सर्वलोकसुखावहम् ।
तिष्ठेत्प्रियहिते राज्ञ उभौ लोकौ हि यो जयेत् ॥ ३८
यस्तस्य पुरुषः पापं मनसाप्यनुचिन्तयेत् ।
असंशयमिह क्लिष्टः प्रेत्यापि नरकं पतेत् ॥ ३९

V_1 B Da $D_{2.3.5}$ रक्षयत्यति·; Dn $D_{6.8}$ रक्षयत्यपि (for त्राता भवति).

32 [a]) $K_{1.3}$ V_1 $B_{1.3}$ Da $D_{3.5.7}$ S (except G_2) पुरुषा (for [अ]पुरुषा). K_4 व्याघ्र (for मार्गं). D_4 यज्ञाश्च पुरुषव्याघ्र. — [c]) $K_{2.4}$ D_1 प्रतिपत्स्यंते (for °पद्य-न्ते). — T_2 G_1 om. (hapl.) 32[d]–33[a]. — [d]) K B (except B_5) Dn_2 $D_{1-3.5.6.8}$ यदि; Da सदा (for यदा). B_1 रक्षंति. B_1 भूमिपाः; D_4 पार्थिवः. — After 32, D_7 reads 35, repeating it in its proper place.

33 T_2 G_1 om. 33[a] (cf. v. l. 32). $K_{2.4}$ $D_{1.7}$ om. (hapl.) 33. Ś$_1$ reads 33 on marg. D_8 transp. 33 and 34. — [a]) V_1 B_4 प्रवर्तंते; D_4 त्रयो वर्णा (for प्रपद्यन्ते). — [c]) Da_1 चान्योन्यां. — [d]) Bo_{3-5} $D_{3.5}$ यदि (for यदा). B_1 यदि गृह्णंति भूमिपाः.

34 Da_1 om. (hapl.) 34. G_4 om. (hapl.) 34–35. D_8 transp. 33 and 34. — [ab]) K_3 $M_{2.4}$ यजंति; B_1 यजते; T_2 यजंतो (for यजन्ते). T_2 G_1 हि (for च). V_1 B Da_2 Dn $D_{2.3.5-8}$ S (G_4 om.) transp. त्रयो वर्णा (B_1 तपोयंतः) and महायज्ञैः. B_5 D_7 $G_{2.3}$ पृथग्विधाः. — B_1 om. 34[cd]. — [c]) K_2 युक्तश्च; Dn_1 D_6 मुक्ताश्च (for युक्ताश्च). $M_{1.3.4}$ चाधीयिरे (for °यते). K_1 D_7 T_2 G_{1-3} M वेदान्; K_3 V_1 B (B_1 om.) Da_2 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ विद्यां; K_5 विद्या; T_1 वेद्यान् (for शास्त्रं). D_4 मुक्त्या स्वाधीयते वेदान्. — [d]) K_4 Bo_{3-5} $D_{1.3.5}$ यदि (for यदा). D_4 रक्ष्यति.

35 G_4 om. 35 (cf. v. l. 34). D_6 reads 35 on marg. D_7 reads (for the first time) 35 after 32. — [a]) D_1 वार्तामूले. Da_1 ह्यदं; Dn_2 यतो (for ह्ययं). — [b]) D_7 S (G_4 om.) तया (for त्रय्या). Ś$_1$ वा; D_4 वो; D_8 चेत् (for वै). V_1 Bo_{3-5} Dn_1 $D_{2.8}$ त्रायते (for धार्यते). V_1 यदा; D_7 T G_{1-3} $M_{2.4}$ जगत् (for सदा). — [d]) $D_{3.5}$ यदि (for यदा). D_4 रक्ष्यति (for रक्षति).

36 G_1 om. (hapl.) 36–47. — [a]) M_2 यथा राज- (for यदा राजा). K_{2-4} पुरं; D_1 परं (for धुरं). K_{2-4} $D_{1.2}$ श्रेष्ठम् (for श्रेष्ठाम्). — [b]) V_1 वहते. — [c]) D_7 S (G_1 om.) बलवेगेन (for °योगेन). — [d]) K_1 राजा (for लोकः). D_7 T G_{2-4} न सीदति (for प्रसी°).

37 G_1 om. 37 (cf. v. l. 36). — [a]) $K_{3.5}$ V_1 B (except B_1) Da_2 Dn $D_{2.3.5-8}$ S (G_1 om.) [अ]भा-वेन (for °वे च). — [b]) D_6 क्षमं ततः; M_3 सनातनः (for समन्ततः). — [c]) G_2 भावेन (for भावे च). $K_{2.3}$ V_1 B (B_4 damaged) Da Dn $D_{2.3.5-8}$ S (G_1 om.) नित्यं; D_1 नित्याः (for नित्यः). — [d]) Bo प्रति न (for न प्रति-). Da_1 -पूरयेत् (for -पूजयेत्).

38 G_1 om. 38 (cf. v. l. 36). — [a]) Ś$_1$ भावं (for भारं). K_1 तस्य यो वै वहेच्चोवं; $K_{2.4}$ D_1 तस्य यः पुरुषो भावं. — [b]) K_1 -लोकासुखावहं; D_6 -लोकभया-वहं; M_2 °सुखावहः (for °वहम्). — [c]) K_3 V_1 $B_{1.3}$ Dn $D_{1.6}$ $M_{1.3.4}$ तिष्ठन् (for तिष्ठेत्). K_1 प्रियहितैः; D_4 प्रिये हिते; D_7 प्रतिहिते. V_1 राजन् (for राज्ञ). — [d]) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{2-8} S (G_1 om.) [इ]मौ (for हि यो). $K_{1.4}$ वियोजयेत्; D_1 हि यो जनं (for हि यो जयेत्).

39 G_1 om. 39 (cf. v. l. 36). Dn_2 reads 39 on marg. — [a]) K_3 त्वस्य (for तस्य). — [b]) K_3 मना-गपि; D_2 मनसा हि (for °सापि). B_2 [उ]प- (for [अ]नु-). — [c]) $D_{2.3.5}$ महत्- (for इह). — [d]) $D_{3.5.8}$ प्रेतोपि (for प्रेत्यापि). $M_{2.4}$ नरके. $K_{3.5}$ $B_{1.3}$ Dn D_{2-7} S (except $M_{2.4}$; G_1 om.) व्रजेत् (for पतेत्).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न हि जात्ववमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ४०
कुरुते पञ्च रूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।
भवत्यग्निस्तथादित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः ॥ ४१
यदा ह्यासीदतः पापान्दहत्युग्रेण तेजसा ।
मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥ ४२
यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।
क्षेमं च कृत्वा व्रजति तदा भवति भास्करः ॥ ४३
अशुचींश्च यदा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान् ।
सपुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदा भवति सोऽन्तकः ॥ ४४
यदा त्वधार्मिकान्सर्वांस्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति ।
धार्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥ ४५
यदा तु धनधाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः ।
आच्छिनत्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥ ४६
श्रियं ददाति कस्मैचित्कस्माच्चिदपकर्षति ।
तदा वैश्रवणो राजँल्लोके भवति भूमिपः ॥ ४७
नास्यापवादे स्थातव्यं दक्षेणाक्लिष्टकर्मणा ।
धर्म्यमाकाङ्क्षता लाभमीश्वरस्यानसूयता ॥ ४८
न हि राज्ञः प्रतीपानि कुर्वन्सुखमवाप्नुयात् ।
पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यद्यप्यात्मसमो भवेत् ॥ ४९
कुर्यात्कृष्णगतिः शेषं ज्वलितोऽनिलसारथिः ।
न तु राज्ञाभिपन्नस्य शेषं क्वचन विद्यते ॥ ५० C. 12. 2584 B. 12. 68. 50 K. 12. 67. 50

---

40 = (var.) Manu. 7. 8. G_1 om. 40 (cf. v. l. 36). D_4 reads 40 twice. —^{a}) V_1 T_2 न हि राजा त्वमंतव्यो. —^{b}) Ś$_1$ $K_{2.4}$ D_1 मनुष्यैर् (for मनुष्य). $B_{1.4}$ G_2 M_4 इव (for इति).

41 Cf. Rām. 3. 40. 12. G_1 om. 41 (cf. v. l. 36). —^{b}) B_1 काम- (for काल-). K_2 वः (for यः). —^{c}) Da तथादित्या; D_8 तथा नित्यो. —^{d}) Da_2 मनुर् (for मृत्युर्). B_1 [अं]तकः (for यमः).

42 G_1 om. 42 (cf. v. l. 36). —^{a}) K_4 सदा (for यदा). K_4 [अ]त्यासीदतः. B_1 पापा; D_7 पापं; $M_{1.3.4}$ पापैर्; M_2 पापो (for पापान्). —^{c}) K_4 सत्येप-; D_1 सत्योप- (for मिथ्योप-). K_4 -चरिते; T_1 G_3 -चरतो; T_2 -चरते; G_2 M -चारितो (for -चरितो). K_8 राज्ञा (for राजा).

43 G_1 om. 43 (cf. v. l. 36). —^{b}) K_1 भूमिपाः; K_5 पार्थिवः. —^{c}) K_1 भूत्वा (for कृत्वा). V_1 चरति (for व्रजति). —^{d}) D_1 भास्वरः.

44 G_1 om. 44 (cf. v. l. 36). —^{a}) K_5 B_5 Da $D_{2.4.8}$ T_2 G_2 M तु (for च). T_2 यमः (for यदा). —^{c}) K_4 -पौत्रात्. —^{d}) Ś$_1$ भास्करः; T_2 सोंतकृत; M_2 भूमिपः (for सोऽन्तकः).

45 G_1 om. 45 (cf. v. l. 36). —^{a}) K_1 G_2 धार्मिकान् (for [अ]धा°). —^{b}) $D_{2.3.5}$ तीव्रैर्; D_8 तीक्ष्ण-. —^{c}) B_1 -गृह्णंति; Da_2 lacuna (for -गृह्णाति). —^{d}) $B_{1.3.5}$ Da_2 $D_{2.3.5}$ T_2 यमस्तथा; Da_1 यसत्तम (sic).

46 G_1 om. 46 (cf. v. l. 36). —^{a}) Ś$_1$ $K_{2.5}$ Dn $D_{1.6}$ T_2 -दाराभिस्; K_3 D_4 -धाराद्यैस् (for -धाराभिस्). —^{b}) B_1 प्रवर्षंति; Da तर्पयंति. D_7 T_1 G_{2-4} [उ]पकारिणां. —^{c}) Ś$_1$ $K_{2.4}$ D_1 आयच्छ(Ś$_1$ °च्छं)ति; K_1 आच्छिदंति (for °नत्ति). D_7 T $G_{3.4}$ वित्तानि (for रत्नानि). —^{d}) Ś$_1$ $K_{2.4}$ $B_{1.2}$ D_1 [उ]पकारिणां (B_1 °णा); V_1 [अ]पकारिणः.

47 G_1 om. 47 (cf. v. l. 36). —^{a}) D_4 श्रियो दशति (for श्रियं ददाति). Da_1 कस्मिंश्चित्. —^{b}) K_4 Da_1 कस्माश्चिद्; V_1 कस्माच्चापि; B_2 °च्चेद्; D_4 °दपि (for °च्चिद्). Dn_2 अपि कर्षति. —^{c}) Bo ततो (for तदा). K_2 B Dn_1 $D_{2.3.5.7.8}$ T G_{2-4} $M_{2.4}$ राजा (for राजँल्).

48 ^{a}) $K_{2.4}$ D_1 नास्या(K_2 °न्या)पवादे; D_7 S तस्योपदेशे (for नास्यापवादे). —^{b}) K_4 B_5 (marg. as in text) $D_{1.6}$ G_1 दक्षिणाक्लिष्ट°. —^{c}) K_8 कर्माम्; K_5 V_1 $B_{1.2.4}$ Da $D_{2-5.7}$ S (except M_2) धर्मम् (for धर्म्यम्). K_5 V_1 B Da Dn $D_{6.8}$ लोकम्; $D_{2.3.5.7}$ S (except $M_{2.4}$) लोके (for लाभम्). —^{d}) K_4 D_4 G_1 [अ]नुसूयता.

49 ^{a}) K_8 D_4 राज्ञां (for राज्ञः). D_8 प्रतीपाया (for °पानि). —^{b}) M_2 स्वयम् (for सुखम्). —^{c}) Da_1 पूर्वो (for पुत्रो). —^{d}) D_1 यद्यप्यात्मनसो भवेत्.

50 ^{a}) B_1 शेषास्. —^{b}) B_1 स्वनलो; B_3 ज्वलने; D_1 ज्वलितै; D_5 ज्वलतो; D_8 ज्वलनो (for ज्वलितो). K_2 [ऽ]निर- (for ऽनिल-). M_2 ज्वलितानिलसारथिः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2584
B. 12. 68. 51
K. 12. 67. 51

तस्य सर्वाणि रक्ष्याणि दूरतः परिवर्जयेत् ।
मृत्योरिव जुगुप्सेत राजस्वहरणान्नरः ॥ ५१
नश्येदभिमृशन्सद्यो मृगः कूटमिव स्पृशन् ।
आत्मस्वमिव संरक्षेद्राजस्वमिह बुद्धिमान् ॥ ५२
महान्तं नरकं घोरमप्रतिष्ठमचेतसः ।
पतन्ति चिररात्राय राजवित्तापहारिणः ॥ ५३
राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एवं स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमिच्छति ॥ ५४

तस्माद्बुभूषुर्नियतो जितात्मा संयतेन्द्रियः ।
मेधावी स्मृतिमान्दक्षः संश्रयेत महीपतिम् ॥ ५५
कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
धर्मनित्यं स्थितं स्थित्यां मन्त्रिणं पूजयेन्नृपः ॥ ५६
दृढभक्तिं कृतप्रज्ञं धर्मज्ञं संयतेन्द्रियम् ।
शूरमक्षुद्रकर्माणं निषिद्धजनमाश्रयेत् ॥ ५७
राजा प्रगल्भं पुरुषं करोति
राजा कृशं बृंहयते मनुष्यम् ।

— ^{c}) B_2 Da हि; D_7 T_1 G M_2 च (for तु). $Ś_1$ $K_{1,4}$ B_1 Dn $D_{1,6,8}$ M_2 राजाभिपन्नस्य (for राज्ञा°). — ^{d}) B_1 D_7 T_1 $G_{3,4}$ $M_{1,8}$ शेषः (for शेषं). D_1 काचन; D_4 किंचन (for क्वचन). D_7 T G दृश्यते (for विद्यते).

51 ^{a}) Da अस्य (for तस्य). K_5 वर्णानि (for सर्वाणि). B_2 D_7 transp. सर्वाणि and रक्ष्या(B_2 °क्षा)णि. K_1 भक्ष्याणि; Da_1 $D_{1,2}$ रक्षाणि; D_4 रूपाणि (for रक्ष्याणि). — ^{b}) K_4 दूता[:] परिविवर्जयेत्. — ^{c}) K_4 D_1 एव (for इव). Da जु(Da_2 रि)गुप्सेन. — ^{d}) V_1 राजप्रहरणान्; D_6 राजास्व° (for राजस्व°). G_2 नृपः (for नरः).

52 ^{a}) Da_1 वस्येद्; D_7 वध्यान्; S वध्येद् (for नश्येद्). K_2 Da_1 Dn_1 D_1 अभिमृषन्; K_3 °मतः; B_3 अतिमृषन्; D_4 अभिमते; D_6 °मृशत् (for °मृशन्). B_1 मर्त्यो; D_1 स यो (for सद्यो). — ^{b}) K_4 मृगा; D_1 कूटः. $Ś_1$ $K_{2,4}$ D_1 सिंहम्; D_6 कूटाम् (for कूटम्). K_1 [अ]स्पृशन् (for स्पृशन्). — K_5 om. 52^{cd}. — ^{c}) D_2 अपि (for इव). K_1 संरक्ष्येद्; $K_{2,3}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6,8}$ रक्षेत; D_1 रक्ष्येद्; D_7 संरक्षद् (for °क्षेद्). — ^{d}) $D_{2,3,5}$ M_4 अपि; D_6 इव (for इह).

53 ^{b}) V_1 B Da Dn $D_{2,3,5,6,8}$ T_2 अचेतनं; D_4 °तसा (for °तसः). — ^{c}) T_2 चिररात्रेण (for °रात्राय). — ^{d}) K_4 राजवित्तापहारक (sic).

54 Cf. 3. 183. 23. — ^{a}) K_4 राजा लोके; K_5 राजराजो; B_1 राजतेजो; B_2 राजा तेजो (for राजा भोजो). $D_{3,5}$ [ऽ]धिराट् (for विराट्). — ^{b}) B_2 भूपतिर् (for भू°). D_6 नृप. — ^{c}) K_{3-5} V_1 B_2 Da Dn $D_{4,6,7}$ T_1 G M य एभिः; $B_{0,3-5}$ $D_{3,5,8}$ एवं यः (by transp.); D_2 एव यः; T_2 स एतैः. K_4 मंत्रं; T_2 शब्दे (for शब्दैः). — ^{d}) K_4 कथं (for कस्तं). All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1,2}$ D_1) अर्हति (for इच्छति).

55 ^{b}) K_4 $D_{3,5}$ यतात्मा; B_1 जितार्थः (for °त्मा). $K_{2,3}$ Da संजितेंद्रियः; Dn $D_{2,6,8}$ नियतें°; G_1 संयुते° (for संय°). — G_3 om. (hapl.) 55^{c}–57^{b}. — ^{c}) D_7 T $G_{2,4}$ M_1 धृतिमान् (for स्मृति°). — ^{d}) $Ś_1$ महीपति; K_2 D_1 महीपतिः.

56 G_3 om. 56 (cf. v. l. 55). — ^{a}) B_4 अक्रुद्धं; D_6 अक्षुद्र. D_2 कृतज्ञे प्राप्यमक्षुद्रं. — ^{b}) Da_1 जितेंद्रियः. — ^{c}) M_2 धर्मं (for धर्म-). K_4 स्थितिं; D_4 स्थित- (for स्थितं). K_3 सुत्यं; $K_{4,5}$ Dn_2 नीत्यां; Dn_1 नित्यं; D_7 T G_2 ज्ञाने; D_8 स्थित्या; $G_{1,4}$ स्थाने (for स्थित्यां). D_6 धर्मनित्यस्थितिं नित्यं. — ^{d}) D_2 मंत्रिणां. G_2 नरः (for नृपः).

57 D_4 G_3 om. 57^{ab} (for G_3, cf. v. l. 55). — ^{a}) $D_{1,5}$ दृढभक्ति· (for °भक्तिं). K_3 Da कृतज्ञं च; K_4 हृताप्रज्ञं; V_1 B_1 दृढप्र(B_1 °प्रा)ज्ञं (for कृत°). — ^{b}) D_1 धर्मज्ञे. K_5 संजितेंद्रियं; Da संज(Da_2 °य)तेंद्रियः. $D_{2,3,5}$ धर्मसंस्थं जितेंद्रियं. — K_5 reads 57^{cd} twice. — ^{c}) B_2 शूद्रम् (for शूरम्). G_2 अच्छिद्र- (for अक्षुद्र-). — ^{d}) Dn_1 निषिद्धं; D_4 समिध्ये; D_7 S (except T_2) प्रसिद्धं (for निषिद्ध-). $Ś_1$ $K_{1,4}$ D_1) -जडम् (for -जनम्). K_4 आश्रियेत्; Da आविशे(Da_2 °श)त्; T_2 आश्रये.

58 ^{a}) D_6 प्रजा; G_1 राज- (for राजा). B_1 प्रमत्तं; Da प्रगंतं; D_1 प्रशल्यं (for प्रगल्भं). V_1 B Da Dn_1 $D_{6,8}$ M_4 कुरुते मनुष्यं; G_1 प्रकरोति राजा; $M_{1,3}$ कुरुते करोति (for पुरुषं करोति). Dn_2 M_2 प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं; T_2 राजा प्रगल्भः पुरुषः प्रकरोति (sic). — ^{b}) $D_{1,7}$ T_1 G_{2-4} भृशं (for कृशं). D_4 बृहयते (for बृंह°). V_1 B Da Dn $D_{6,8}$ राजा कृशान्वै (B_1 °षान्वै; B_4 °शं वै) बृहतो ($B_{1,4}$ Dn D_6 कुरुते) मनुष्यान्; G_1 कृशं दरिद्रं प्रयते मनुष्यं. — ^{c}) $Ś_1$ M_4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजाभिपन्नस्य कुतः सुखानि
राजाभ्युपेतं सुखिनं करोति ॥ ५८
राजा प्रजानां हृदयं गरीयो
गतिः प्रतिष्ठा सुखमुत्तमं च ।
यमाश्रिता लोकमिमं परं च
जयन्ति सम्यक्पुरुषा नरेन्द्रम् ॥ ५९

नराधिपश्चाप्यनुशिष्य मेदिनीं
दमेन सत्येन च सौहृदेन ।
महद्भिरिष्ट्वा क्रतुभिर्महायशा-
स्त्रिविष्टपे स्थानमुपैति सत्कृतम् ॥ ६०
स एवमुक्तो गुरुणा कौसल्यो राजसत्तमः ।
प्रयत्नात्कृतवान्वीरः प्रजानां परिपालनम् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

युधिष्ठिर उवाच ।
पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं रक्ष्यो जनपदः कथं रक्ष्याश्च शत्रवः ॥ १
कथं चारं प्रयुञ्जीत वर्णान्विश्वासयेत्कथम् । C. 12. 2597 B. 12. 69. 2 K. 12. 68. 2

राज्ञाभिपन्नस्य (for राजा°). Da1 कृत (for कुतः). —^{d}) Ś1 K2–4 D1.4 M2 -[अ]भिपन्नं; K1 [अ]भ्युपत्तं; Da -[अ]भ्युपेते (for [अ]भ्युपेतं). — D7 T G2.3 ins. after 58: M after 59:

157 * राजा प्रजानां प्रथमं शरीरं
प्रजाश्च राज्ञोऽप्रतिमं शरीरम् ।
राज्ञा विहीना न भवन्ति देशा
देशैर्विहीना न नृपा भवन्ति ।

[(L. 2) T2 G2 M प्रथमं (for ऽप्रतिमं). —(L. 3) T2 G2 लेशं (for देशा).]

59 ^{a}) M2.4 परायणं (for गरीयो). —^{b}) D7 S (except M2) राजा (for गतिः). D1 एव (for च). —^{c}) K3.5 V1 B Da Dn D4.6.8 समाश्रिता; G1 धर्मा° (for यमा°). D4 अमुं (for इमं). —^{d}) K5 Dn1 D2.4 G2.4 M1.2.4 नरेंद्र; T1 नरेंद्रः. — After 59, M ins. 157*.

60 ^{a}) D2.6 om. अपि. Da1 [अ]नुसीष्य; D6 °शिष्यान्. K4 G1 मेदिनी. —^{b}) B1 समेन (for दमेन). G1 सौहृदेन च (for °देन). —^{d}) Ś1 त्रिविष्टप-; V1 B2–5 Da त्रिपिष्टपे (V1 °पं) (for त्रिवि°). K1 T2 G2 सत्कृतः; K3 सत्कृतिं; K5 V1 B Da Dn D6.8 शाश्वतं (for सत्कृतम्).

61 Before 61, D7 T G2–4 M ins. भीष्मः. —^{a}) B2.3 G1 om. स. V1 B Da Dn D6–8 S [अं]गिरसा (for गुरुणा). —^{b}) K3.5 V1 B1–3.5 Da Dn D4.6.8 कौशल्यो; K4 कौशल्यौ; Bo कौशलो; D2 कौशल्ये. V1 B1 D7 T1 राजसत्तम. —^{c}) K1 प्रयतः; D1 पृथिव्याः (for प्रयत्नात्). B5 धीरः (for वीरः). —^{d}) Bo D4 प्रति- (for परि-). Ś1 K2.4 D1 प्रयत्नादनुपालनं; D7 T G M1.3 प्रजापालनमुत्तमं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1.2.4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D7 T1 G2–4 बृहस्पतिकौसल्यसंवादः; M2 संश्रयणीयलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 S 69; B1.3.4 67; Da1 Dn 68 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 61; D3 58.

69

1 ^{a}) D3 विशोत्रेण (for विशेषेण). —^{b}) K3.5 D3–5 कर्तुम्; B4 damaged (for कार्यम्). K1.2.4 D1 अनु-; B1 अभि- (for अव-). —^{c}) Da1 रक्षो; D1.4 रक्ष्ये; M2 रक्ष्या (for रक्ष्यो). D7 T1 G2–4 कथं रक्ष्या जनपदाः. —^{d}) K3.5 V1 B Da Dn D2–6 जेयाश्च; D1 रक्षांश्च; D7 S (except G2 M2) वध्याश्च; D8 जेयाशु (for रक्ष्याश्च). M2 वै प्रजाः (for शत्रवः).

2 K2 om. (hapl.) 2^{a}–4^{b}. —^{a}) K3 D4 चरान्; K5 D7 S (except G2 M2) चारान्; B1 भारं; D8

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2597
B. 12. 69. 2
K. 12. 88. 2

कथं भृत्यान्कथं दारान्कथं पुत्रांश्च भारत ॥ २

भीष्म उवाच ।

राजवृत्तं महाराज शृणुष्वावहितोऽखिलम् ।
यत्कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ॥ ३
आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः ।
अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ ४
एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिग्रहः ।
जितेन्द्रियो नरपतिर्बाधितुं शक्नुयादरीन् ॥ ५
न्यसेत गुल्मान्दुर्गेषु संधौ च कुरुनन्दन ।
नगरोपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ॥ ६
संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरस्य च ।
मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनिवेशने ॥ ७
प्रणिधींश्च ततः कुर्याज्जडान्धबधिराकृतीन् ।
पुंसः परीक्षितान्प्राज्ञान्क्षुत्पिपासातपक्षमान् ॥ ८
अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु त्रिविधेषु च ।
पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात्समाहितः ॥ ९
पुरे जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु ।
यथा न विद्युरन्योन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते ॥ १०
चारांश्च विद्यात्प्रहितान्परेण भरतर्षभ ।
आपणेषु विहारेषु समवायेषु भिक्षुषु ॥ ११

वीरं (for चारं). K3.5 D2-5 नियुंजीत (for प्रयुञ्जीत). — ^{b}) Da जीर्णान्; Dn2 वर्णं (for वर्णान्). Bo वर्णानाश्वासयेत्कथं. — ^{c}) M1.3 पुत्रान् (for भृत्यान्). Ś1 K1.4 D4 कथं भृत्याः कथं दाराः. — ^{d}) K1 D4 पुत्राश्च; D6 मित्रांश्च; D8 पुत्रीश्च; M1.3 भृत्यांश्च (for पुत्रांश्च).

3 D8 om. the ref. K2 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{b}) K3 D2-5 M2 मम; K5 नृप; D8 [ऽ]खिलां. — ^{d}) K1 D1 -प्राकृतेन; B4 damaged; Ca. np (Cap as in text) -प्रहितेन (for -प्रकृ°). D2.3.5 च (for वा). Cv as in text.

4 K2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). 4^{abc} damaged in B4. — ^{a}) D7 T1 G2-4 जय्यः; G1 ज्ञेयः (for जेयः). B1 राजा; G1 राज्ञां. — ^{d}) Bo परान् (for रिपून्).

5 ^{a}) D8 -विज्ञेयः (for -विजयः). — ^{b}) K2 -विनिर्जयः (for °ग्रहः). — ^{d}) K3.5 D2-5 विजेतुं; B1 व्यादितुं; M4 नाधिकं (for बाधितुं). K2.4 D1.7 T G रिपून् (for अरीन्).

6 ^{a}) D2.6.8 न्यसेद् (submetric); D7 T1 G2-4 न्यसेच्च (for °त). K2 D1 गुल्म-; K4 गुल्मा; Ca गुल्मान् (as in text). Cv as in text. — ^{b}) K5 D2-6 -सत्तम (for -नन्दन). — ^{c}) K1 नरगोपवने. — ^{d}) K4 पुरोयानेषु. Ś1 K1 चैव हि; K3.5 D2-6 सर्वशः (for चैव ह). D7 S पुरोद्याने तथैव च.

7 ^{a}) D8 om. च. — ^{b}) Ś1 K2 D1.7 T1 G पुटेषु; T2 कूटेषु (for पुरेषु). K4.5 V1 B Da Dn D1.6 T2 M नगरेषु (for नगरस्य). G2 वा (for च). — After 7^{ab}, G1 reads 9^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) K3.5 मध्ये तु; D2.3.5.6 M2 मध्येषु (for मध्ये च). M2 राज- (for नर-). — ^{d}) D1 राजविशेशने (sic).

8 D4 reads 8^{a}–9^{c} twice. — ^{a}) K1.4 Dn2 D5.6.8 प्रणिधीश्च; Da °धांश्च; D1 °धी च (for °धींश्च). Cv cites प्रणिधींश्च ततः (as in text). — ^{b}) V1 जनांध-; Da जटांध-; S (except T2) जळांध- (for जडान्ध-). — ^{c}) K3 D3 (*sup. lin.* as in text). 5 सम्यक्; K4 पुंसान्; D7 T G पुरुषान् (for पुंसः). K3 राजान्; V1 प्रज्ञान्; D6 प्राज्ञा; D8 G1 (before corr.) राज्ञान् (for प्राज्ञान्). M परीक्षेत्प्राज्ञपुरुषान्. — ^{d}) Ś1 -कृमान् (for -क्षमान्). K3.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.7 m S क्षुत्पिपासाश्रम(K3 V1 B1 Da °वध-; Bo °श्रमः)क्षमान्; K4 °तपाश्रितान्; D7 (before corr.) °क्षमश्रमान्; D8 °सततः क्षमान्.

9 For the repetition in D4, cf. v. l. 8. — ^{b}) K3.5 B Dn D1-3.5.6 T2 G1 विविधेषु (for त्रिवि°). — G1 reads 9^{cd} (for the first time) after 7^{ab}. — ^{c}) G1 (second time) महाराजा. — ^{d}) G1 (first time) तथा भृत्येषु चानघ.

10 ^{a}) K4 पुरं (for पुरे). G1 जानपदे. D1 पुरेण न पदे चैव. — D8 repeats 10^{bc} after 11^{a}. — ^{b}) M1-3 तथा सामंतकेषु च. Cv as in text. — Da1 reads 10^{cd} twice. — ^{c}) K5 Bo विदुर; D8 बिंदुर (for विद्युर्). — ^{d}) M4 प्रणीधीयांस (sic).

11 ^{a}) K3 V1 Bo-2.5 Da2 D4.6.8 चरांश्च; K5 चारांस्तु; Da1 चिरांश्च; D1 आरोच; D2 चाराश्च. Dn2 विद्यान्. Da प्रतिहितान् (for प्रहितान्). — After

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आरामेषु तथोद्याने पण्डितानां समागमे ।
वेशेषु चत्वरे चैव सभास्वावसथेषु च ॥ १२
एवं विहन्याच्चारेण परचारं विचक्षणः ।
चारेण विहतं सर्वं हतं भवति पाण्डव ॥ १३
यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ।
अमात्यैः सह संमन्त्र्य कुर्यात्संधिं बलीयसा ॥ १४
अज्ञायमानो हीनत्वे कुर्यात्संधिं परेण वै ।
लिप्सुर्वा कंचिदेवार्थं त्वरमाणो विचक्षणः ॥ १५
गुणवन्तो महोत्साहा धर्मज्ञाः साधवश्च ये ।
संदधीत नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्मेण पालयन् ॥ १६
उच्छिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामतिः ।
पूर्वापकारिणो हन्याल्लोकद्विष्टांश्च सर्वशः ॥ १७
यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महीपतिः ।
अशक्यरूपश्चोद्धर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशो भवेत् ॥ १८ C. 12. 2613 B. 12. 69. 18 K. 12. 68. 20

11^{a}, D8 repeats 10^{bc}. — ^{b}) D8 शरेण (for परेण). — D6 om. 11^{c}–12^{d}. — ^{c}) B1 अपणेषु; G1 M1. 3. 4 आपानेषु; M2 आवाहेषु (for आपणेषु). D7 T1 G2–4 M4 विवाहेषु (for विहारेषु). — ^{d}) K4 V1 B Da Dn समाजेषु च (B2 °ष्वथ) (for समवायेषु). K1 B5 भिक्षिषु; D7 T G2–4 M वीथिषु; G1 वर्धिषु (for भिक्षुषु).

12 D6 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) K1 विशेषु; K2 V1 B Da Dn D2. 3 (by corr.). 8 G2 M4 देशेषु; K3 D4 गहेषु; K4 ग्रहेषु; K5 गेहेषु; D1 वै श्यामे; D3 (before corr.). 5 गृहेषु; T2 G1 वर्गेषु (for वेशेषु). — ^{d}) K1 [अ]वसथेषु; D4 [आ]वसदिथेषु. K2. 4 ह (for च). Dn2 D8 सभा सा(D8 सभाष्टा)वसथेषु च.

13 ^{a}) K2 D1 निहन्याच्; K3 च हन्याच्; K4 निचिनुश्; D4 हि हन्याच् (for विह°). K5 V1 B Da Dn D3 m M एवं विचिनुया(V1 °ये)द्राजा; D2. 3. 5. 6 एवं हन्यात्स्वचारेण; D8 एवं निहत्य घोरेण. — ^{b}) V1 Dn1 परिचारं; D7 परिवारं; G2 परद्वारा; M1–3 °चारान्; M4 °वारान् (for °चारं). K1 विचक्षण; B1 °क्षणां. — ^{c}) K3. 5 V1 B Dn D2–5. 8 चारे हि; K4 वरेण; Da चारेषु; D6 चरे हि; D7 S (except G2) चारे च (for चारेण). Ś1 K2. 4 निहतं; K3 D8 M1. 3 निहते; K5 V1 B Dn विदिते; Da विदितं; D1 निहितं; D2. 3. 5 विहिते; D4 निहिते; D6 G2 विहितं; T2 विहरेत्; G1 M2. 4 विहते (for विहतं). K5 B (except B2) Dn D6 G1 पूर्वं (for सर्वं). — ^{d}) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 M2 हितं (for हतं). K1 पार्थिव; D7 S भारत (for पाण्डव).

14 ^{a}) D1 lacuna; D8 च (for तु). D2. 3. 5. 6 हीनो भवति; G2 नृपतिर्हीनं (by transp.). — ^{b}) G4 आत्मवान् (for आत्मना). — ^{c}) Da2 om. अमात्यैः. Da1 संमंत्य; D6 संमंत्र्यं. — ^{d}) K3 D2. 3. 5–7 T G transp. कुर्यात् and संधिं. K4 बलीयशो. — After 14, D7 S ins.:

158* विद्वांसः क्षत्रिया वैश्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
दण्डनीतौ तु निष्पन्ना मन्त्रिणः पृथिवीपतेः ।
प्रष्टव्यो ब्राह्मणः पूर्वं नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
पश्चात्पृच्छेत भूपालः क्षत्रियं नीतिकोविदम् ।
वैश्यशूद्रौ तथा भूयः शास्त्रज्ञौ हितकारिणौ । [5]

[(L. 3) D7 T1 G3. 4 नीतिशास्त्रस्य (for °शास्त्रार्थ-).]

15 ^{a}) K1 Bo Dn D3 (by corr.) M4 आज्ञायमाने (K1 M4 °नो); K3. 5 V1 B1–5 Da D1. 2. 3 (before corr.). 5–7 G2. 3 M2 अज्ञायमाने (D7 G3 °नौ) (for °मानो). D7 S हीनस्तु (for हीनत्वे). — ^{b}) V1 B Da Dn D3. 5. 7 S transp. कुर्यात् and संधिं. — B1 om. 15^{cd}. — ^{c}) D7 S लिप्सेद्वा (G2 °च्च) (for लिप्सुर्वा). K3 V1 B2. 3 Da1 D3–6 G2 किंचिद् (for कंचिद्). — ^{d}) D1. 8 त्वरमाणे. Da जितेंद्रियः; D3 विचक्षणा.

16 ^{a}) D1 गुणवते; M2 क्षणवंतो (for गुण°). D2. 3. 5. 6 महाबाहो (for महोत्साहा). — ^{b}) Da1 हे (for ये). — ^{c}) D8 स दधीत. Bo. 3 D2. 3. 5 नृपैस् (for नृपस्). D4 तैस्तु; D6 चैव (for तैश्च). — ^{d}) D1 M2 राष्ट्र-; D4 राज्यं (for राष्ट्रं). K2. 5 V1 B1 Da D1. 4 M1–3 पालयेत् (for °यन्).

17 ^{a}) B1 उत्तिष्ठमानम्; T2 उच्छ्रिय्य° (for उच्छिद्य°). — ^{b}) D4 transp. ज्ञात्वा and राजा. K5 V1 B2 Da G1 महीपतिः (for महामतिः). — ^{d}) K1 स (for च).

18 ^{a}) K1 D1 ये; D4 या (for यो). D1 नापकर्तुंः. — ^{b}) K4 नापकर्तं; Bo °कर्म (for °कर्तुं). D3. 5 T G2–4 °पतेः; D7 G1 °पते (for °पतिः). — ^{c}) K5 V1 B Da Dn D1. 6 T2 G1 न शक्य- (for अशक्य-). — ^{d}) K3 उपेक्षास्; K4 °क्षस्; Ca °क्ष्यस् (as in text). D8 भवेः. D7 T G उपेक्षेत्तादृशं नृपः (T2 G1 °पं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C 12. 2614
P. 12. 69. 19
K 12. 68. 21

यात्रां यायादविज्ञातमनाक्रन्दमनन्तरम् ।
व्यासक्तं च प्रमत्तं च दुर्बलं च विचक्षणः ॥ १९
यात्रामाज्ञापयेद्वीरः कल्यपुष्टबलः सुखी ।
पूर्वं कृत्वा विधानं च यात्रायां नगरे तथा ॥ २०
न च वश्यो भवेदस्य नृपो यद्यपि वीर्यवान् ।
हीनश्च बलवीर्याभ्यां कर्शयंस्तं परावसेत् ॥ २१
राष्ट्रं च पीडयेत्तस्य शस्त्राग्निविषमूर्छनैः ।
अमात्यवल्लभानां च विवादांस्तस्य कारयेत् ।
वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता ॥ २२
उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याह बृहस्पतिः ।
सान्त्वेनानुप्रदानेन भेदेन च नराधिप ।
यमर्थं शक्नुयात्प्राप्तुं तेन तुष्येद्धि पण्डितः ॥ २३
आददीत बलिं चैव प्रजाभ्यः कुरुनन्दन ।
षड्भागममितप्रज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये ॥ २४
दशधर्मगतेभ्यो यद्वसु बह्वल्पमेव च ।
तन्नाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै ॥ २५

---

19 [a]) K$_4$ यात्रा; D$_4$ यात्रौ (for यात्रां). K$_5$ जायाद् (for यायाद्). Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ अविज्ञाताम् (for °तम्). K$_2$ यात्रायां यदि विज्ञाताम्; K$_3$ V$_1$ B Da Cv यात्रायां यद(K$_3$ V$_1$ Bo.$_1$ Cv °दि)विज्ञातम्; T$_2$ यात्रायामप्यविज्ञातम्; G$_1$ यात्रायादाय विज्ञातम्; Cnp as in text. — [b]) T$_2$ G$_1$ अनाक्रांतम् (for °क्रन्दम्). Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ अनाक्रंदामनंतरां (D$_1$ °रात्); Cv as in text. ❀ Cn : अनाक्रन्दं मित्रहीनम् । ❀ — [c]) Ś$_1$ D$_1$ [अ]प्रमत्तं; K$_3$ D$_4$ G$_1$ प्रसक्तं; Cv प्रमत्तं (as in text).

20 [a]) K$_1$ D$_7$ S (except M$_{2.4}$) धीरः (for वीरः). — [b]) K$_{1.4}$ D$_{2.3.5}$ कल्प-; K$_{2.3.5}$ Bo.$_{2.4.5}$ Dn$_2$ D$_{1.4.8}$ T G$_{2.4}$ M Ca कल्यः; V$_1$ B$_{1.3}$ Da Dn$_1$ D$_7$ G$_3$ कल्पः; G$_1$ काल्यः (for कल्य-). K$_1$ -पुष्पद्बलः; D$_{2-5}$ -पृष्टबलः; Ca -पुष्ट° (as in text). D$_1$ सुखं (for सुखी). — [c]) K$_4$ D$_1$ transp. पूर्वं and कृत्वा. M$_2$ [अ]भिधानं; Ca.v विधानं (as in text). V$_1$ तु (for च). — [d]) M$_4$ यात्राया; Cv °यां (as in text). B$_2$ यथा (for तथा). — After 20, D$_7$ S (except T$_2$) ins. :

159* अन्तःपुरे च राष्ट्रे च अध्यक्षेषु च सर्वशः ।

21 [a]) B$_3$ वै (for च). D$_7$ T$_1$ G$_{3.4}$ वध्यो; T$_2$ शक्यो (for वश्यो). D$_1$ Ca तस्य; D$_8$ अस्यां. — [b]) K$_1$ यंद्यास्म-; K$_{3.5}$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ यश्चाति-; V$_1$ T$_2$ G$_1$ M यश्चापि; D$_7$ T$_1$ G$_{2.4}$ यश्च न; D$_8$ [ऽ]द्य पर- (for यद्यपि). — [c]) D$_4$ हीनस्य (for °श्च). D$_{2.3.5}$ -वीर्याणां (for -वीर्याभ्यां). — [d]) Ś$_1$ K$_{2.4}$ कर्षयंस्तं; K$_1$ कर्षयंतं; K$_5$ कर्षयंस्तत्; D$_1$ कर्षयस्ते (for कर्शयंस्तं). K$_4$ परावसीत् (for °वसेत्). V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ Cv कर्ष(Cv °र्श)यंस्तत्परो वसेत् (Da$_1$ D$_6$ वशेत्; Da$_2$ भवेत्); D$_4$ कर्षणं तस्य चाचरेत्; D$_7$ T$_2$ G$_1$ कर्शयेत्तं रिपुं प(D$_7$ पु)रं; T$_1$ G$_{2-4}$ M कर्शयंत्त (M$_{1.3.4}$ °येत्तं) प(T$_1$ G$_{3.4}$ पु)रं रिपुं; D$_8$ कर्षयंसं-परावशेत् (sic).

22 [a]) K$_2$ om. च. D$_4$ [आ]पीडयेत्. D$_7$ G$_2$ यस्य; T$_1$ G$_3$ अस्य (for तस्य). — [b]) M$_{1.3}$ शस्त्राणि (for शस्त्राग्नि-). B$_1$ -दस्युभिः (for -मूर्छनैः). D$_{2.3.5}$ शस्त्राणि विषदस्युभिः. — [c]) D$_4$ -वल्लवानां. — [d]) K$_1$ विवादं; D$_2$ विभेदांस् (for विवादांस्). B$_1$ तत्र (for तस्य). M$_2$ (also as in text) कारणात्. — [f]) K$_3$ राज्यकामेण. K$_4$ धीमतः; D$_1$ धीमतां; T$_2$ (also as in text) सर्वदा; G$_1$ lacuna (for धीमता).

23 [a]) D$_{1.4}$ उपाये. D$_1$ आत्मानम् (for आदानम्). — [b]) T$_2$ G$_1$ आर्तस्य (for अर्थस्य). M$_2$ [अ]पि (for [आ]ह). — [c]) V$_1$ Bo.$_5$ शांत्वेन (for सान्त्वेन). K$_{3.5}$ D$_{2-5}$ [अ]थ; V$_1$ च; B Da Dn D$_6$ तु (for [अ]नु-). — [d]) Da भेदनेन (for भेदेन च). B$_1$ G$_1$ D$_8$ नराधिपः. — [e]) K$_{4.5}$ V$_1$ Dn$_1$ D$_1$ M$_4$ यदर्थं; D$_8$ यः सर्व- (for यमर्थं). K$_4$ प्राप्तं; D$_1$ प्राप्तं (for प्राप्तुं). — [f]) K$_{1.3}$ तुष्टेद्धि; V$_1$ B Da Dn D$_6$ S तुष्येत; D$_7$ कृष्येत (for तुष्येद्धि). G$_1$ (before corr.) पालितः; (by corr.) पांडितः. D$_{2.3.5}$ न तद्युद्धेन पंडितः.

24 [a]) K$_4$ आदधेत; Da अददीत; M$_4$ आददीते (for °दीत). V$_1$ B Da Dn D$_6$ चापि (for चैव). — [b]) D$_1$ -नंदनं; D$_6$ -नंदनः. — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ अमितप्राज्ञस्; D$_{2.3.5}$ इति तत्प्राज्ञस्. D$_8$ -प्रज्ञा; T$_1$ G M$_4$ -प्रज्ञ (for -प्रज्ञस्). V$_1$ B Da Dn D$_{1.6}$ स षड्भागमपि प्रा(D$_1$ प्र)ज्ञस्.

25 [a]) D$_{4.7}$ T$_1$ G$_{3.4}$ M$_{1.3.4}$ दशाधर्म-; T$_2$ देशधर्म- (for दशधर्म-). K$_3$ -गतिभ्यो; B$_1$ -शतेभ्यो; D$_7$ T$_1$ G$_{2-4}$ -हतेभ्यो (for -गतेभ्यो). K$_1$ यं (for यद्). D$_8$ देशधर्मं न तेभ्यो यद्; Cv दशाधर्मगतेभ्यो यद्

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा पुत्रास्तथा पौरा द्रष्टव्यास्ते न संशयः ।
भक्तिश्चैषां प्रकर्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ॥ २६
सुतं च स्थापयेद्राजा प्राज्ञं सर्वार्थदर्शिनम् ।
व्यवहारेषु सततं तत्र राज्यं व्यवस्थितम् ॥ २७
आकरे लवणे शुल्के तरे नागवने तथा ।
न्यसेदमात्यान्नृपतिः स्वाप्तान्वा पुरुषान्हितान् ॥ २८
सम्यग्दण्डधरो नित्यं राजा धर्ममवाप्नुयात् ।
नृपस्य सततं दण्डः सम्यग्धर्मे प्रशस्यते ॥ २९
वेदवेदाङ्गवित्प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत् ।
दानशीलश्च सततं यज्ञशीलश्च भारत ॥ ३०
एते गुणाः समस्ताः स्युर्नृपस्य सततं स्थिराः ।
क्रियालोपे तु नृपतेः कुतः स्वर्गः कुतो यशः ॥ ३१
यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा ।
त्रिधा त्वाक्रन्द्य मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ॥ ३२ C. 12. 2629 B. 12. 69. 34 K. 12. 68. 36

— ^{b}) V1 B2 Da Dn2 D4.6.7 S वा (for च). D2.3 (*inf. lin.* as in text).5 पशुवत्कल्पमेव च. Cv cites वसु बह्वल्पम् (as in text). — ^{cd}) K1 D1.2.4 तत्राददीत; K4 V1 B Da Dn D6 तदा°; D8 तं ना°; T2 यन्ना° (for तन्ना°). K2 transp. सहसा and पौराणां. B1 पालनाय (for रक्षणाय). G2 च (for वै).

26 ^{a}) Dn2 अथ (for यथा). D1 पुत्रस्. Ś1 K1.2.4.5 B2 D1–3.5.6 T2 पौत्रा (for पौरा). — ^{c}) K4 D1 चैषा; D7 T1 G3.4 M चैषु; D8 तेषां (for चैषां). K3.5 V1 B D (except D1) T1 G2–4 M न (for प्र-). T2 G1 भक्तिश्चैतेषु कर्तव्या. — ^{d}) B2 [ऽ]प्यदर्शिते; D2 प्रदर्शिता (for °र्शिते). D7 S व्यवहारप्रदर्शने.

27 ^{a}) D7 T1 G3.4 सूतं (for सुतं). D7 S विन्यसेद् (for स्थापयेद्). K5 V1 B Da Dn D6 श्रोतुं चैव (Da1 श्रोत्रं चैव; Da2 श्रोत्रं चैकं; D6 श्रोतुश्चैव) न्यसेद्राजा. — ^{b}) D1 प्राज्ञे (for प्राज्ञं). K5 D2.3.5 -दर्शनं; D8 -दर्शिनी (for -दर्शिनम्). V1 B Da Dn D6 प्राज्ञान्सर्वार्थदर्शिनः (B1 °र्शनं). — ^{d}) V1 तद्राज्यं च; B1 सर्वभूते; D2.3.5 धृतराष्ट्रं (for तत्र राज्यं). K4 D2–5 ह्यवस्थितं; V1 B Da Dn D6.7 S प्रतिष्ठितं (for व्यवस्थितम्).

28 ^{a}) K1 D8 G1 आकारे; K3 आकर-; B2 (marg. as in text) Da आगारे; Dn2 अकारे (for आकरे). K4 M1.3.4 लवने; D4 लवण- (for लवणे). Ś1 (marg. as in text) D1 शुष्के; B1 शुक्रे; Dn D8 शुक्ले (for शुल्के). — ^{b}) K5 Dn2 नरे; B1 T1 G2–4 बले; D4 वरे; D7 बल-; T2 शैले; G1 M1.3 तले; M2 ताल-; M4 काले (for तरे). K3 नागवते; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 °बले; D4 °ध्वने (for °वने). — ^{c}) K2 न्यस्येद्; D1 नास्येद् (for न्यसेद्). — ^{d}) Da1 चाप्तान्; T2 G1 स्वा°; G2 आप्तान् (for स्वा°). Ś1 K4 D1 वै (for वा). K1 पुरुषार्हितान्.

29 ^{b}) D3 (*inf. lin.* as in text).5 M4 राज- (for राजा). D2.3 (*inf. lin.* as in text).5 अवाप्नुहि (for °प्नुयात्). — ^{c}) V1 B1.2 Da राज्ञो हि; B0.3.4 Dn राज्ञां हि; D6 राजा हि (for नृपस्य). D7 S धर्मः (for दण्डः). — ^{d}) M2 सत्य- (for सम्यग्). K3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 धर्मः; D1 धर्मं; D7 S दंडः (for धर्मे). K1 प्रशास्यते.

30 ^{a}) Ś1 K2 D1 -विद्यांग° (for -वेदाङ्ग°). D1 प्राज्ञाः. — ^{b}) T2 G1 transp. नृपो and भवेत्. Da1 सवेत्; Da2 वसेत् (for भवेत्).

31 ^{b}) D6 स्थितं; D7 S (except G2) स्थिताः (for स्थिराः). — ^{c}) K1.4 D8 तु (K1 [ऽ]त्र) नृपतिः (for तु नृपतेः). V1 B0.2–5 Da Dn D3m.4.6 व्यवहारलोपे (B2 °भे; D3m °के) नृपतेः (V1 राज्ञश्च); B1 D7 S व्यवहारस्य (B1 °राव-) लोपेन. — ^{d}) D2.3.5 स्युस्ते; M1.3 स्वर्गं (for स्वर्गः). D7 T1 G2–4 जयः (for यशः).

32 ^{a}) D8 नु (for तु). D6 राज्ञा (for राजा). — ^{b}) K1 राजा (for राज्ञा). — After 32^{ab}, Ś1 K V1 B (except B1) Dn D1–6.8 ins.:

160* तदाभिसंश्रयेद्दुर्गं बुद्धिमान्पृथिवीपतिः ।

[D8 य तदाभियुतं दुर्गं (for the prior half).]

On the other hand, Da1 ins. after 32^{ab}:

161* गुप्ताश्चैव ददुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् (sic) ।

— V1 B Da om. 32^{cd}. — ^{c}) Ś1 M त्वाक्रम्य; D1 वाक्रंद्य; D4.8 वाक्रम्य; D7 G1 तु कृत्वा; T1 G3.4 त्वाकृत्य; T2 तु मित्रं; G2 कृत्वा तु (for त्वाक्रन्द्य). T2 संगृह्य; G2 [अ]मित्राणि (for मित्राणि). K3.5 Dn D2.3.5.6 विधावाक्रम्य मित्राणि. — K5 Dn1 D6 ins. after 32: V1 B1.2 Da2 after 32^{ab}:

162* सामभेदान्विरोधार्थं विधानमुपकल्पयेत् ।

42

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2630
B. 12. 69. 35
K. 12. 68. 37

घोषान्न्यसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ।
प्रवेशयेच्च तान्सर्वाञ्शाखानगरकेष्वपि ॥ ३३
ये गुप्ताश्चैव दुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् ।
धनिनो बलमुख्यांश्च सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ ३४
सस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः ।
असंभवे प्रवेशस्य दाहयेदग्निना भृशम् ॥ ३५
क्षेत्रस्थेषु च सस्येषु शत्रोरुपजपेन्नरान् ।
विनाशयेद्वा सर्वस्वं बलेनाथ स्वकेन वै ॥ ३६
नदीषु मार्गेषु सदा संक्रमानवसादयेत् ।
जलं निस्रावयेत्सर्वमनिस्राव्यं च दूषयेत् ॥ ३७
तदात्वेनायतीमिश्च विवदन्भूम्यनन्तरम् ।
प्रतीघातः परस्याजौ मित्रकालेऽप्युपस्थिते ॥ ३८
दुर्गाणां चाभितो राजा मूलच्छेदं प्रकारयेत् ।
सर्वेषां क्षुद्रवृक्षाणां चैत्यवृक्षान्विवर्जयेत् ॥ ३९

[B1 ॰भेदानु॰ (for ॰भेदान्वि॰). Da2 Dn1 सामभेदा॰ (Dn1 °द)निरोधाच्च (for the prior half).]

33 D2 om. (hapl.) 33^{a}–34^{b}. —^{a}) B1 D6 योषान्; D3 (*sup. lin.* as in text).5 योधान् (for घोषान्). K1.2 D1 मार्गेण; D4 दुर्गेषु (for मार्गेषु). —^{b}) K4 ग्राम्यान्. K5 इति; Da1 यदि (for अपि). —^{c}) K5 T2 G1 प्रवेशयेत (for °शयेच्च). —^{d}) V1 ॰नगरगेषु; D6 ॰नगरेषु (for °रकेषु). Ca cites शाखानगरेषु. M1.3.4 च (for [अ]पि). D8 श्रुत्वा च नगरकेष्वपि (hypermetric); T2 G1 राष्ट्रेषु नगरेष्वपि; Cv as in text.

34 D2 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). —^{a}) K1 गुप्तांश्. D7 T G1.2 transp. गुप्ताश् and दुर्गाश्. V1 गुप्ताश्; Da1 गुणाश् (for दुर्गाश्). G3.4 ये दुर्गांश्चैव गुप्तांश्च. —^{b}) K4 V1 D3.5.8 देशांस्. V1 चैव (for तेषु). —^{c}) B1 Dn1 बलिनो; G4 संति नो (for धनिनो). Dn1 धन॰ (for बल॰). Ś1 K1.4 D1.2 ॰मुख्याश्च; D7 T1 G2–4 ॰मुख्याश्चेत् (for ॰मुख्यांश्च). —^{d}) V1 D8 शांत्वयित्वा; B3 शांत°; D3.5 सांत्वयेच्च (for °यित्वा). Da2 पुनः (for पुनः पुनः).

35 ^{a}) V1 B4 तस्याभिहारं; B1 D8 शस्याभिहारं (D8 °रे); D3 (*sup. lin.* as in text).5 सस्याविहारं; T2 G1 ससो[स्यो]पहारं (for सस्याभिहारं). Ca cites अभिहारं. D2 कार्याच्च; D7 S कुर्वीत (for कुर्याच्च). Cv cites सस्याहारं प्रकुर्यात्. —^{b}) B1 M1.3.4 नराधिप. —^{c}) Da प्रवेशश्च. M1.3 प्रवेशस्य हि धान्यानां. —^{d}) Ca.v cite दाहयेत् (as in text). V1 B Da Dn D6 दहेद्दावाग्निना भृशं.

36 ^{a}) K3 क्षेत्रसंस्थेषु; B1 छेदस्तेषु च; B2 क्षत्रस्थेषु च; M2 क्षेत्रेषु चैव; Cv क्षेत्रस्थेषु (as in text). V1 B1 D6.8 शस्येषु; Da D7 G2 सर्वेषु; Ca सस्येषु (as in text). —^{b}) D4 अपि (for उप॰). Da D3–6 ॰जयेन् (for ॰जपेन्). Ca cites शत्रोः, उपजपेत् and नरान् (all as in text). —^{c}) K4 विनाशयेत; B2 Da D6.8 °येच्च (for °येद्वा). K2.3 सर्वस्व॰; V1 B D (except D1.4.8) T G तत्सर्वं (for सर्वस्वं). —^{d}) V1 B (except B1) Da Dn D6 वा (for वै).

37 ^{a}) K3 D2–5 दुर्गेषु (for मार्गेषु). K4 V1 B0.2.4 Da1 तथा; D1 मुदा (for सदा). K2 B1.3.5 Da2 Dn D6.7 S नदीमार्गेषु च तथा (K2 सदा); K5 नदीदुर्गेषु सदा. —^{b}) K3 संक्रमाद्; Ca °मान् (as in text). K1 अवभेदयेत्; K2 D1 नावसा(D1 °सी)दयेत्; K4 अवसीद°; B1.4 अवसा(B4 °शा)ध° (for अवसाद°). Ca as in text. —^{c}) D2.3 (before corr. as in text).5 जले (for जलं). K1.4 D1 न स्रावयेत्; K2 न श्राव°; K3 V1 B (except B1) Dn D6 विस्राव°; K5 D4 निःश्राव°; Da विश्राव° D8 निस्रावयेन् (for °येत्). T2 जलानि स्रावयेत्सर्व. —^{d}) Ś1 K4 D1.2.3 (*sup. lin.*).5 अनिस्रावं; K1 B4 अविस्रावं; K3 अविश्रायं; K5 D4.8 अनिश्राव्यं; B0.1 Da Dn2 अविश्राव्यं (B0 °वं); B2.3.5 Dn1 T2 M2 अविस्राव्यं; D6 अति°; G1 अग्निस्रावं (for अनिस्राव्यं).

38 ^{a}) K3 Da2 तदा तेन; K4 पदातीन् (sic); V1 तथात्वेन; B1 तदात्वेन; Cv °त्वेन (as in text). K1 तदान्ववाये भीतिश्च. —^{b}) K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3 (*sup. lin.*).6 निवसे(D6 °शे)द्; D3 (orig.).5 विवदेद्; D4.8 निवदन् (D8 °दद्); D7 T G M1.3.4 निर्वपेद्; M2 निर्विवेद् (for विवदन्). M4 भूम्यनंतरान्. D1 corrupt; Cv निवसेद्भूम्यनंतरे. —^{c}) K2.5 V1 B2–5 Dn2 D6 T2 G2 प्रतीघातं; K4 D2.3.5 प्रतिघाव:; B0.1 Da Dn1 D7 T1 G1.3.4 M प्रतिघातं (for प्रतीघातः). K1 परास्याजौ; D4 पुरस्याजौ; D7 S (except M2) परस्यादौ (for °स्याजौ). —^{d}) K3.5 V1 B Dn D2–6 मित्रकार्ये; D7 S युद्धकाले; D3 मित्रकालं (for °काले). K3 Dn2 D2–5.7 T1 G2–4 ह्युपस्थिते; D8 व्युप°; T2 G1 M4 उप° (for ऽप्युप°).

39 ^{a}) M4 द्रुमाणां (for दुर्गाणां). D1 वाभितो;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

प्रवृद्धानां च वृक्षाणां शाखाः प्रच्छेदयेत्तथा ।
चैत्यानां सर्वथा वर्ज्यमपि पत्रस्य पातनम् ॥ ४०
प्रकण्ठीः कारयेत्सम्यगाकाशजननीस्तथा ।
आपूरयेच्च परिखाः स्थाणुनक्रझषाकुलाः ॥ ४१

कडङ्गद्वारकाणि स्युरुच्छ्वासार्थे पुरस्य ह ।
तेषां च द्वारवद्गुप्तिः कार्या सर्वात्मना भवेत् ॥ ४२
द्वारेषु च गुरूण्येव यन्त्राणि स्थापयेत्सदा ।
आरोपयेच्छतघ्नीश्च स्वाधीनानि च कारयेत् ॥ ४३ C. 12. 2640 B. 12. 69. 46 K. 12. 68. 46

D_7 T_1 $G_{3.4}$ त्वभितो; G_1 M_4 अभितो (for चा°). —^{b}) D_6 प्रचरयेत्; D_7 S (except T_2) प्रयोज° (for प्रकार°). —^{c}) G_1 (before corr.) -वर्णानां (for -वृक्षाणां). — B_1 D_3 om. (hapl.) 39^{d}–40^{a}. V_1 reads 39^{d}–40^{a} on marg. —^{d}) B_2 चैत्र- (for चैत्य-). D_2 -वृक्षं (for -वृक्षान्). T_2 G_1 विसर्जयेत् (for विव°).

40 B_1 D_3 om. 40^{a} (cf. v. l. 39). V_1 reads 40^{a} on marg. —^{a}) K_5 प्रवृत्तानां; D_1 °द्धाणां. D_7 S द्रुमाणां च (for च वृक्षाणां). —^{b}) $Bo_{.3-5}$ Da Dn D_6 शाखां (for शाखाः). B_1 पृच्छादयेत्; $M_{1.3.4}$ संछे° (for प्रच्छे°). K_4 तु वा; Da सदा; D_4 तदा (for तथा). D_3 शाखामूलं प्रच्छेदथ (sic). —^{c}) K_3 Da_1 वर्जम्; Dn_2 D_6 त्याज्यम् (for वर्ज्यम्). —^{d}) K_1 G_1 पुत्रस्य; Dn_2 पात्रस्य (for पत्रस्य). — After 40, D_7 S ins.:

163* दैवानामाश्रयाश्चैत्या यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
पिशाचपन्नगानां च गन्धर्वाप्सरसामपि ।
रौद्राणां चैव भूतानां तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ।
श्रूयते हि निकुम्भेन सौदासस्य बलं हतम् ।
महेश्वरगणेशेन वाराणस्यां नराधिप । [5]

[(L. 1) D_7 T_1 $G_{3.4}$ देवानाम्. M_2 आश्रमाश् (for °श्रयाश्). — (L. 3) T_2 G_1 अपि; M_2 चाभि- (for चैव). — (L. 4) $M_{1.3.4}$ [s]भि- (for हि). G_1 महत् (for हतम्). Cv post. half as above. — (L. 5) T_2 M_2 वारणस्यां (for वाराणस्यां).]

— After 40, Bo Da read 64^{acd} for the first time, repeating it in its proper place.

41 Bo Da read 41^{a} twice. —^{a}) K_1 प्रकोष्ठीं; K_2 पताकाः; K_3 प्रकांडीः; K_4 प्रगुंटीः; K_5 प्रकांडा; Bo (first time) $B_{3.5}$ Da_1 (first time) Da_2 (both times) Dn $D_{2.3.5.6}$ Ca.n प्रगंडीः; Bo (second time).4 प्रकंडीः; B_1 परुषी; B_2 प्रगंडी; Da_1 (second time) प्रकंडी; D_1 प्रकंठी; D_4 प्रकगंटी (sic); D_7 प्रकीर्णः; D_8 प्रकांडी; T_1 $G_{1.3.4}$ प्रकुंठीः; T_2 प्रकुणीः; G_2 प्रकुंठं; Cv प्रखण्डीः; Cb प्रकण्ठीः (as in text). G_2 साम्यम् (for सम्यग्). — After 41^{a}, Cap cites 64^{acd} (with var.). —^{b}) Da_1 प्राकाशम्; Da_2 $D_{6.7}$ T_1 G आकाशं (for आकाश-). $K_{1.3}$ D_4 T_2 M जवनीस्; B_1 Dn_2 D_6 -जननीं; Da D_7 G_3 अवनीस्; D_3 -जीवनीस्; T_1 G_2 अवनिं; G_1 जपनीस्; G_4 जीवनस् (for -जननीस्). ❀ Cn: प्रगण्डीः। दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणामुपवेशनस्थानानि। Cv: आकाशजननीः। अन्तःस्थितानां कदाचिद्बहिर्निःसरणायाक्काशप्रदाः प्रखण्डीः ईषद्वप्रखण्डनेन कृतसूक्ष्मद्वाराणि। ❀ Dn $D_{2.6}$ M_2 तदा (for तथा). Cnp षाड्गुण्यं सत्रिवर्गकम् (= [var.] 64^{a}). —^{c}) D_1 आपूरयेश्च; D_2 °यच्च. $K_{1.3.5}$ B (except B_2) Dn $D_{2.3.5.6}$ M_2 परिखां; V_1 परिघां; Da_2 परिषा; D_1 परिख्राः; D_4 परिषाः; D_7 G_1 परिघा; T G_{2-4} $M_{1.3.4}$ परिखा (for परिखाः). Cv cites परिखाम् and आपूरयेत्. —^{d}) K_4 D_1 स्थानु-; G_1 स्थान- (for स्थाणु-). Ca cites स्थाणुः. K_4 Da_1 -कषाकुलाः; K_5 V_1 B (except B_2) Dn $D_{2.3.5.6}$ G_2 -झषा(V_1 °खा)कुलां (Dn_2 °लं); D_1 -कुपाकुलान्; D_3 -ह्यषाकुलाः (for -झषाकुलाः). M_2 स्थाणुरकंझषाकुलां.

42 ^{a}) K_4 कंटक-; K_5 V_1 B Da Dn D_6 संकट-; D_1 कप्रं*-; $D_{2.3.5}$ षडंग-; D_4 कांडग-; D_7 T_1 G_{2-4} कुळिक-; D_3 करंक-; T_2 कुळिंग-; G_1 कुळिंगा-; $M_{1.3}$ कलिक-; $M_{2.4}$ कळंक- (for कडङ्ग-). $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{1-3.5.8}$ M_2 -द्वारकानि (for °काणि). Cn.v सङ्कटद्वारकाणि स्युर्. —^{b}) $K_{3.5}$ B_1 उच्छ्वासार्थं; D_2 उद्याः सर्वं- (sic); $D_{3.5}$ उद्याः सर्वं-; D_3m यानि सर्वं- (for उच्छ्वासार्थे). K_1 हा; K_2 V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn $D_{4.6.7}$ T_1 G_{2-4} च; K_4 $D_{2.3.5}$ M_2 हि; K_5 $M_{1.3.4}$ तु; B_1 वा; T_2 G_1 वै (for ह). — V_1 reads 42^{c}–50^{b} on marg. —^{c}) D_7 तद् (for च). Cnp तेषां चाचारवद्गुप्तिः. —^{d}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_3 सर्वात्मनां (for °त्मना).

43 D_6 om. 43. V_1 reads 43 on marg. —^{a}) V_1 G_1 पुरस्यैह (G_1 °व); T_2 पुरस्याथ (for गुरूण्येव). —^{b}) D_3 द्वाराणि (for यन्त्राणि). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 तदा; V_1 नृपः; T_2 G_1 (*sup. lin.* as in text) बुधः (for सद). —^{c}) $D_{2.7}$ M_4 शतघ्नींश्. —^{d}) D_1 स्वाधीनीति च; D_7 T_1 G °नाश्चै(D_7 °नांश्चै-; G_1 °नाश्चै)व; T_2 स्थायिनश्चैव; $M_{1.3.4}$ स्वाधीना एव; M_2 °नानेव (for °नानि च).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2641
B. 12. 69. 46
K. 12. 68. 50

काष्ठानि चाभिहार्याणि तथा कूपांश्च खानयेत् ।
संशोधयेत्तथा कूपान्कृतान्पूर्वं पयोर्थिभिः ॥ ४४
तृणच्छन्नानि वेश्मानि पङ्केनापि प्रलेपयेत् ।
निर्हरेच्च तृणं मासे चैत्रे वह्निभयात्पुरः ॥ ४५
नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत नराधिपः ।
न दिवाग्निर्ज्वलेद्गेहे वर्जयित्वाग्निहोत्रिकम् ॥ ४६
कर्मारारिष्टशालासु ज्वलेदग्निः समाहितः ।
गृहाणि च प्रविश्याथ विधेयः स्याद्धुताशनः ॥ ४७
महादण्डश्च तस्य स्याद्यस्याग्निर्वै दिवा भवेत् ।
प्रघोषयेदथैवं च रक्षणार्थं पुरस्य वै ॥ ४८
भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैव क्षीबोन्मत्तान्कुशीलवान् ।
बाह्यान्कुर्यान्नरश्रेष्ठ दोषाय स्युर्हि तेऽन्यथा ॥ ४९

44 V1 reads 44 on marg. — a) K3.4 D4 चानिहार्याणि; Dn2 (before corr.) चाभिहार्हाणि; D7 S निर्ह- (T2 G1 च ह)रेच्चैव (for चाभिहार्याणि). — b) B4 (marg. as in text) खातयेत्; G1 कार° (for खान°). — c) M1 तदा (for तथा). D8 कुर्यान् (for कूपान्). — d) K3 D3 कृतान्पूर्व-; K5 V1 B Da Dn D3 m. 6 कृतपूर्वान्; D1 कृत्वा पूर्वं; D2.5.8 M2 कृतान्पूर्वान् (for °न्पूर्वं).

45 V1 reads 45 on marg. — a) D2 -च्छतानि; D4 -च्छिन्नानि; D8 -क्षत्राणि (for -च्छन्नानि). — b) D8 कंपेन (for पङ्केन). N (except Ś1 D8) T1 G2–4 [अ]थ; T2 G1 [ए]व (for [अ]पि). D8 पलत्रय (for प्रलेपयेत्). — c) Ś1 K1 D8 निर्दहेच्च; K3.4 D1.4 T2 M1.3.4 निर्वहेच्च (K4 D4 °श्च); D7 T1 G1.3.4 निर्वपेच्च (for निर्हरेच्च). Ca cites निर्हरेत्. V1 B Da2 Dn D6 मासि (for मासे). — d) G1 -भयान्. K3.5 D4 पुरात्; V1 Bo. 1.3.5 M तदा; B2.4 Da Dn D6 तथा; D2.3.5 पुरे; D7 T G पुरा; D8 पुरं (for पुरः).

46 V1 reads 46 on marg. — a) D1 नक्तयेव; M1 नक्रमेव (for नक्त°). B1.3.5 Da तु (for च). K4 भक्त्यानि; D1 भूतानि (for भक्तानि). — b) D1 पाषयेत; D7 T1 G1.3.4 M4 पाचयीत; M1 वायचेत (sic) (for पाचयेत). Ś1 नचधिपः (sic); K1.2.4 B2 D1.7.8 G2–4 M1–3 नराधिप. — c) T2 G1.2 [अ]ग्निं. D3.5 मोहाद् (for गेहे). K5 V1 B Da Dn D2.3 m. 6 M न दिवा ज्वालयेदग्निं (B2 M4 °द्गृहिं; M1–3 °द्गेहे). — d) K2–4 D1.4 [अ]ग्निहोत्रिणं; V1 D6 °होतृकं; B1.4 Da Dn2 D8 °होत्रकं; D7 T G2–4 M1–3 °होत्रिणां; G1 °होत्रणां; M4 °होशनः (for °होत्रिकम्). — After 46, D7 S (except M4) ins.:

164* यथासंभवशैलानि चेष्टकानि च कारयेत् ।
मृण्मयानि च कुर्वीत ज्ञात्वा देशे बलाबलम् ।

[(L. 1) D7 G1 M1.3 चैष्टकानि; M2 पैष्ट° (for चेष्ट°). ❀ Cv: संभवे सति शैलानि चेष्टकानि च कारयेत् । ❀ — (L. 2) M1–3 मृन्मयानि. T2 G1 M2 देश- (for देशे).]

47 M4 om. 47. V1 reads 47 on marg. — a) K1.2 D1 कंदरारिष्ट-; K3 T2 M2 कर्मारादिष्ट-; K4 कर्दरारिष्ट-; D7 T1 G2 कर्मकारिष्ट- (for कर्मारा°). Ca cites अरिष्टशाला. Cv as in text. — b) D1.2 T2 G1 ज्वलदग्निः (for ज्वले°). B4 अग्निं; D1.2.6 अग्नि-. K1 D8 समाहिताः; V1 B Da Dn D2.3.5–7 S (M4 om.) सुरक्षितः (Da1 °ताः) (for समाहितः). — c) K3 V1 Bo. 2.4 Da1 D2 प्रविश्यांतर्; K5 B3.5 Dn D3.5 प्रवेश्यांतर्; B1 प्रविश्यायुर्; D6 प्रवेश्योतं; D7 T G प्रवेश्याथ (for प्रवि°). M1.3 गृहाणि प्रविवेश्याथ. — d) K3 B (except B3) D4.7 T1 G2–4 M1–3 विचेयः; D8 विधिं यः; T2 G1 विशेयः (for विधेयः). Cv पिधेयः स्याद्धुताशनः.

48 V1 reads 48 on marg. — a) K5 V1 Bo. 2.3 Da Dn2 D2–6 T1 M1.3.4 महान् (for महा-). M4 हि दंडः (for -दण्डश्च). Da1 तस्यास्य (for तस्य स्याद्). — b) Da1 तस्य; G1 अस्य (for यस्य). D8 M1.3 वैदिका (for वै दिवा). K3.5 D2–5 ज्वलेत् (for भवेत्). — c) T2 प्रशोषयेद् (for प्रघो°). B4 तथैवं. Da1 D6.8 प्रघो(Da1 °दो)षये तथैवं च. — d) K3 रक्षार्थं च (for रक्षणार्थं). K4 परस्य (for पुरस्य). V1 Dn च (for वै).

49 V1 reads 49 on marg. — a) K3 चक्रियांश्; V1 B4 (marg. as in text) चाक्रियांश्; D7 T1 G2–4 च यतींश्; D8 चक्रकांश्; T2 चक्रिकांश्; G1 चाक्रितांश् (for °कांश्). Ca cites चाक्रिकः. — b) K2.3.5 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S क्लीबोन्मत्तान्; D1 क्षीरोन्मत्तान् (for क्षीबो°). D1.8 कुली(D8 °सी)लवान् (for कुशी°). — c) K3 D2–5 बहिः; V1 राजा न (sic); B1 बाह्यं; T2 न सत्-; G1 असत्- (for बाह्यान्). Bo. 2.5 Da2 कुर्युर् (for कुर्यान्). D8 रथश्रेष्ठ; M4 नृप° (for नर°). — d) D2 दोषा ये स्युर्. D7 T1 G M1–3 ते शठाः; T2 ते रताः; M2 वैशनाः (sic) (for तेऽन्यथा).

50 Before 50, K4 ins. भीष्म उवाच. V1 reads

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चत्वरेषु च तीर्थेषु सभास्वावसथेषु च ।
यथार्हवर्णं प्रणिधिं कुर्यात्सर्वत्र पार्थिवः ॥ ५०
विशालान्राजमार्गांश्च कारयेत नराधिपः ।
प्रपाश्च विपणीश्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ॥ ५१
भाण्डागारायुधागारान्धान्यागारांश्च सर्वशः ।
अश्वागारान्गजागारान्बलाधिकरणानि च ॥ ५२
परिखाश्चैव कौरव्य प्रतोलीः संकटानि च ।
न जातु कश्चित्पश्येत्तु गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५३
अथ संनिचयं कुर्याद्राजा परबलार्दितः ।
तैलं मधु घृतं सस्यमौषधानि च सर्वशः ॥ ५४
अङ्गारकुशमुञ्जानां पलाशशरपर्णिनाम् ।
यवसेन्धनदिग्धानां कारयेत च संचयान् ॥ ५५
आयुधानां च सर्वेषां शक्त्यृष्टिप्रासवर्मणाम् ।
संचयानेवमादीनां कारयेत नराधिपः ॥ ५६ C. 12. 2653 B. 12. 69. 58 K. 12. 68. 63

50[ab] on marg. — [a]) Da1 त्वचरेषु; D1 चतुरेषु; G1 चत्वारेषु (for चत्व°). Ś1 K1.2.4 D1–3.5 च सर्वेषु; B2 Da Dn D4.6–8 S [अ]थ तीर्थे(Da2 °रे·; D8 °त्रे)षु (for च तीर्थेषु). — [b]) G1 सहासु. — [c]) K2.3.5 B1 Da Dn D4.6–8 T G2–4 M2.4 यथार्थ-; G1 यथार्थं; M1.3 अथार्थ- (for यथार्ह-). K4 D2.3.5 G1 M2 -वर्ण-; K5 D4.8 -वर्णान्; B1 -वंतं; D1 -वर्णा (for -वर्णं). K5 D8 प्रणिधीन्; D4 प्रणीधीन् (for प्रणिधिं). Cv as in text. — K3 om. 50[d]. — [d]) V1 B2 Da Dn D6.8 सर्वस्य (for सर्वत्र). B1 D7 T1 G3 पार्थिव; D4.8 पार्थिवाः; M पांडव.

51 [a]) K4 विशालां. Ś1 K2.4 D1 -शालांश्; K1 -शालाश् (for -मार्गांश्). — [b]) V1 B (except B2) Da Dn D6 कारयीत; D3 G1 कामयेत (for कार°). D8 नराधिप. — [c]) K1.3 विपर्णीश्; K5 V1 Bo.3–5 Dn1 D2.3.5 °णांश्; B1 °णेश्; Dn2 D6 °णाश्; D1 विवर्णाश्; D8 विपुलाश्; T2 G1 विपणिश् (for °णीश्). Cv as in text. — [d]) K3 B Da Dn2 D6 M1.3 समाविशेत्; D4 °चरेत् (for °दिशेत्).

52 [a]) V1 भांडागारानायुधागारान् (hypermetric); B1 °न्पुरागारान्. — Ś1 reads 52[bc] on marg. — [b]) V1 B Da Dn D2.3.5.6 योधागारांश् (for धान्या°). M2 om. (hapl.) from श्च up to गारा (in 52[c]). — [c]) Ś1 K1.4 D1 अश्वागार- (for °गारान्). D1 -गजागारा; D2 °गार- (for °गारान्). — [d]) K4 धवलाधिकरणानि च (hypermetric).

53 [a]) Ś1 D1 T1 G3.4 परिघाश्च; K1–4 परिघांश्; K5 B1 D2.3.5 °खांश्; D4 °षाश्च (for °खाश्). D3 कर्तव्याः; M राजेंद्र (for कौरव्य). — [b]) K3 Da1 D3–8 प्रतोली; Da2 प्रतिली; D1 प्रतीलो; T1 G2.3 M1.3.4 प्रतोळी; G1 प्रतोळि; G4 प्रतोळिः; M2 प्रतोळीः; Ca प्रतोलीः (as in text). K1 संकतानि; K4 Da शंकटानि; K5 V1 B (except B2) Dn D2.3.5.6 निष्कुटानि (for संकटानि). Ca cites निष्कुटः. T2 प्रतोळीश्चैव संकटान्; Cv प्रतोलीर्निष्कुटानि च. — [c]) Bo.5 कस्यचित् (for कश्चित्). K3.5 Bo.3–5 D2–5.7 S पश्येत (for पश्येत्तु). V1 B1.2 Da Dn D6 न जात्वन्यः (V1 °न्यत्) प्रपश्येत.

54 D1 om. 54[a]–55[b]. — [a]) K3.5 V1 B (except B1) Da Dn D2–6 अर्थं- (for अथ). K5 -संचयनं; B1 सांनिचयं; Da1 -संचिन्वयं; D7 T1 G2–4 यन्निचयं; T2 [ए]षां निचयं (for संनि°). — [b]) K1 पार-; K4 पल- (for पर-). Ś1 K1.4 -बलान्वितः; V1 B2 Da Dn1 T2 -बलार्दनः (for °र्दितः). — [c]) D4 तेलं. K5 D2.3.5.7 सम्यग्; D8 शस्यम् (for सस्यम्). V1 Bo.2–5 Da Dn D6 तैलं वसा मधु घृतम्; B1 तैलं च सामञ्चघृतम् (sic).

55 D1 om. 55[ab] (cf. v. l. 54). — [a]) K5 अगार-. B2 m -तुष-; D4 -नुष-; M1 -तूश-; M3.4 -तुश- (for -कुश-). G1 -मुंचाचानां (sic). — [b]) D8 पलाशं. K2.3 V1 B Da2 Dn D2.3.5 T2 G2 M1.2.4 -शरवर्णिनां; Da1 °वर्णनां; D8 °वर्णिवे; Cv -शरपर्णिनाम् (as in text). — [c]) K1 D4 यवसैं(D4 °सें)धव-; K2.4 B1 D6 °सैं(D6 °शें)धन-; Dn2 °सेधन-; D1 अथ सैंधव- (for यवसेन्धन-). Ca cites यवसम्. D7 T1 G2–4 -दुग्धानां (for -दिग्धानां). ❀ Cn: दिग्धानां विषाक्तबाणानाम् । ❀ — [d]) K5 कारयेत्तत्र; V1 B Da Dn D2.3.5.6 °यीत च; D1 °ये नव-; D8 °येतश्च (for °येत च). K1 संश्रयान्; K4 शंशयान् (for संचयान्).

56 [b]) K1 शक्त्यष्ट-; K4 D2.4.7 T1 G1.3.4 शक्त्यष्टि-; B1 शराणां; D1 शक्तष्टि- (for शक्त्यृष्टि-). K5 V1 B3.4 D8 -प्राश-; B1.2 D4 -पाश- (for -प्रास-). V1 B Da D4.7 T G1.3.4 M1.3 -चर्मणां; Dn G2 -कर्मणां (for -वर्मणाम्). — [c]) Da1 संचयान्धेवम्; G1 संचयं चैवम्. — [d]) B (except B2) Dn D6 T1 कारयीत (for °येत). D1 नराधिपाः; G3 °धिप.

57 [b]) Da विविधानि (for च फलानि). D8

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2654
B. 12. 69. 59
K. 12. 68. 64

औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च ।
चतुर्विधांश्च वैद्यान्वै संगृह्णीयाद्विशेषतः ॥ ५७
नटाश्च नर्तकाश्चैव मल्ला मायाविनस्तथा ।
शोभयेयुः पुरवरं मोदयेयुश्च सर्वशः ॥ ५८
यतः शङ्का भवेच्चापि भृत्यतो वापि मन्त्रितः ।
पौरेभ्यो नृपतेर्वापि स्वाधीनान्कारयेत तान् ॥ ५९
कृते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद्धनसंचयैः ।
मानेन च यथार्हेण सान्त्वेन विविधेन च ॥ ६०
निर्वेदयित्वा तु परं हत्वा वा कुरुनन्दन ।
गतानृण्यो भवेद्राजा यथा शास्त्रेषु दर्शितम् ॥ ६१
राज्ञा सप्तैव रक्ष्याणि तानि चापि निबोध मे ।
आत्मामात्यश्च कोशश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ॥ ६२
तथा जनपदश्चैव पुरं च कुरुनन्दन ।
एतत्सप्तात्मकं राज्यं परिपाल्यं प्रयत्नतः ॥ ६३
षाड्गुण्यं च त्रिवर्गं च त्रिवर्गमपरं तथा ।
यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र स भुनक्ति महीमिमाम् ॥ ६४

मूलानि नृबालरति (sic). — c) K5 D1 वैद्याश्च; G1 वैश्यान्वै; M4 वैद्यांश्च (for वैद्यान्वै). B1 विविधांश्चैव वैद्यान्वै. ❀ Cn: चतुर्विधान् विषशल्यरोगकृत्याहरान् । ❀ — d) D1 संगृह्णीयान्. B2 Da अशेषतः.

58 a) K1.4 Da D2.6.8 नटांश्. K1 नंतकश्; K4 D8 नर्तकांश्; B (except B1) Da नर्तनाश् (for °काश्). — b) Ś1 K1 सर्व-; K2 D1 सर्वा; K3–5 D8 मल्लान्; B3 मल्य- (for मल्ला). — c) Dn1 D6 शोषयेयुः; D1 शोभवेषुः (for °येयुः). K1 D1 परवरं; B1 पुरवरां; D4 पुरघ* (for °वरं). — d) K1 मोचयेयुश्; B1 साद° (for मोद°).

59 D1 om. 59^{a}–60^{b}. — a) V1 ततः (for यतः). B1 D7 T G धापि (for चापि). — b) B1 D8 नृत्यतो (for भृत्यतो). K3 D4.7.8 S (except T2) वाथ; K5 V1 B2.3 Da Dn D6 [ऽ]थापि; D2.3.5 [ऽ]प्यथ (for वापि). K5 D2 M1.3.4 मंत्रिणः (for मन्त्रितः). — c) D2.3.5 चो(D2 चौ)रेभ्यो (for पौ°). K4 नृपतीर्; D2.3.5 °तिर् (for °तेर्). D7 S (except T2) वाथ (for वापि). — d) Ś1 K2 स्वाधीनं; K1.4 °नां; T2 स्वतीर्थान्; G1 स्वकीयान् (for स्वाधीनान्). K3 D4 कारयेत्ततः; K5 °येत्तु तान्; V1 B Da Dn D2.3.5–7 T1 G1.3.4 °यीत ता(Da वा)न् (for °येत तान्). D8 स्वाधीनात्कारयेन्नवान्; M4 °नेव कारयेत्.

60 D1 om. 60^{ab} (cf. v. l. 59). — a) K5 कृति-; B0.8 Dn M1–3 कृत- (for कृते). B0 Dn1 -कर्माणं; B2 कर्मणां; Da2 कर्माणि; Dn2 -कर्मणां; M1 -कर्मश्च; M3 -कर्मणश्च (for कर्मणि). D6 राजेंद्रः; D7 T G राजा तान् (for राजेन्द्र). — b) D2–5 G1 पूरयेद् (for पूज°). — c) K2.4 D1 पानेन च; K5 V1 B Da Dn D2.3 (*sup. lin.*).6 दानेन च; D7 T1 G2–4 माननेन (for मानेन च). D1 यथार्हेन. — d) Ś1 K1 T2 सत्वेन; V1 D8 शांत्वेन (for सान्त्वेन). D1 om. विविधेन च.

61 D6 om. 61^{a}–62^{b}. — a) D1 om. from तु up to वा (in 61^{b}). K3 V1 D2.3.5 च (for तु). — b) D3 तु; T2 हि (for वा). D4 कुरुनंदनः. — V1 reads 61^{c}–63^{b} on marg. K2.4 D1 repeat 61^{cd} after 63^{ab}. — c) Da1 गतानृणो; Dn1 ततोनृणो; Dn2 ततोरण्ये; Cv गतानृण्यो (as in text). D1 राज्ञा. — d) D7 S दर्शनं; D8 दंभितं (for दर्शितम्). K3 V1 B Dn D3.5 तथा शास्त्रे निदर्शितं (K3 °र्शनः; V1 D3.5 °र्शनं); K5 Da D2.4 यथा शास्त्रनिदर्शनं (Da °नः).

62 D6 om. 62^{ab} (cf. v. l. 61). V1 reads 62 on marg. — a) M1.3 राज्ञां. Da1 D1.4.8 रक्षाणि; Ca रक्ष्याणि (as in text). G1 राज्ञा सप्तैरवक्ष्याणि (sic). — b) K2 V1 B Da Dn D2.3.5.7 S चैव; K5 वाचा (for चापि). B1 विबोध (for निबोध). B4 ये (for मे). — c) Dn1 D6 [अ]मात्याश्. M4 कोशं (for कोशश्). K3.5 V1 B Da Dn2 D3.5 आत्मामात्या(Da °त्यां)श्च कोष(K3.5 °शा-; B2 °षा)श्च; D2 आमात्याश्चैव कोषश्च. — d) M1 दंड्यो; M3 दंड्ये (for दण्डो). K1.4 B D (except Dn) S ह (for हि).

63 V1 reads 63^{ab} on marg. — a) Ś1 K1.2.4 D1 यथा; K3.5 D4 ततो (for तथा). V1 B (except B3) Da2 Dn D2.3.5.6 M1–3 जनपदाश्; D7 °पदं (for °पदश्). Da चापि (for चैव). — b) M3 पुरां च. D8 कुरुनंदनः. — After 63^{ab}, K2.4 D1 repeat 61^{cd}. — c) B0 सर्वात्मकं; Da समा°; D8 सप्तांगकं (for सप्तात्मकं). — d) D8 प्रतिपाल्यं; G1 परिपाल्य- (for °पाल्यं). Da समंततः (for प्रयत्नतः).

64 B1 om. 64^{ab}. B0 Da read (for the first time) 64^{acd} after 40 and Cap after 41^{a}. — a) B4 षड्गुण्यं; Da1 (first time) षाड्गुणं; Da1 (second time) षड्गुणं (for षाड्गुण्यं). B0 Da (all first time) Cap. np B3.4 D2.3.5 च सत्रिवर्गकं (for Cap. np, cf. v. l. 41);

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षाड्गुण्यमिति यत्प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
संधायासनमित्येव यात्रासंधानमेव च ॥ ६५
विगृह्यासनमित्येव यात्रां संपरिगृह्य च ।
द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च ॥ ६६

त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गमपरं तथा ॥ ६७
धर्मश्चार्थश्च कामश्च सेवितव्योऽथ कालतः ।
धर्मेण हि महीपालश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६८

C. 12. 2665
B. 12. 69. 70
K. 12. 68. 61

नरश्रेष्ठ; Da1 (second time) च त्रिवर्गश्च; Da2 (second time) lacuna (for °र्गं च). — [b]) Bo. 3. 4 D3. 5 T2 परमं; D8 -शमनं (for अपरं). V1 B2. 5 Da Dn D2. 6. 7 T1 G2–4 M2. 4 त्रिवर्गपरमं तथा. — [c]) G1 परमं (for पुरुष-). M4 -व्याघ्रः. — [d]) Ś1 K4 D1 इह (for इमाम्). V1 Bo (both times). 1–5 Da (both both times) Dn D2. 3. 5–7 S Cap स भुंक्ते पृथिवीमिमां.

65 [a]) K1 इह (for इति). D8 यं प्रोक्तं (for यत्प्रोक्तं). — [c]) K4. 5 B (except B1) Dn. D2. 3. 5. 6 संधानासनम् (for संधाया°). V1 D7 T1 G2–4 [ए]वं (for [ए]व). Cv संधानासनमित्येव. — [d]) B1 यात्रा संपरिगृह्य च; T2 G1 यात्रासनमथैव च (sic).

66 [a]) K4 D1 निगृह्य (for विगृह्य). Cv विगृह्यासनम् (as in text). V1 B2 D7 T1 G2–4 इत्येवं. — [b]) Da1 D1 G1. 2 M यात्रा-; D8 यथा (for यात्रां). Cv cites यात्रा. Cv संपरि° (as in text). T2 यात्रासु परिगृह्य च. — [c]) Da द्विधा- (for द्वैधी-). B2 D2. 3. 5 ह्येषां; Da तेषां (for [अ]न्येषां). — [d]) Da परस्परः; T2 G1 परस्य वा. Cv as in text.

67 [a]) B4 त्रिरंभश्; Dn2 त्रिवर्गं (for त्रिवर्गश्). D4 om. (hapl.) from पि up to धर्मश्चा (in 68[a]). — After 67[a], T2 G1 ins.:

165* तन्निबोध युधिष्ठिर ।
वदिष्यामि महाबाहो.

— [b]) V1 तद् (for तम्). — [c]) Ś1 K1. 4 B2–4 D6–8 T1 G1. 3. 4 क्षयस्थानं (Ś1 K1 D1 °नञ्); K3 दायघातं; K4 क्षयस्थानाच्; B3 क्षयस्थलं; D2. 3. 5 क्षयं स्थानं (for क्षयः स्थानं). D2. 3. 5 वृद्धिं (for वृद्धिश्). — [d]) V1 B Da Dn D6. 7 T G M2 त्रिवर्गः (G1 °र्ग-) परमस्त(B3 G1 °मं त)था; M1. 3. 4 °र्गः प्रथमस्तथा. — After 67, D7 S ins.:

166* धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रिवर्गो वै सनातनः ।
मन्त्रश्चैव प्रभावश्च उत्साहश्चैव तान्त्रिकः ।
शक्तित्रयं समाख्यातं त्रिवर्गस्य च तत्परम् ।
कार्यं च कारणं चैव कर्ता च परिकीर्तितः ।
एतत्परतरं विद्यात्त्रिवर्गादपि भारत ।
सर्वेषां च क्षये राजन्यस्त्रिवर्गः सनातनः ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रिवर्गः कारणं स्मृतम् ।
तेनात्यन्तविमुक्तश्च मुक्तः पुरुष उच्यते ।
कार्यस्य सर्वथा नाशो मोक्ष इत्यभिधीयते ।
तेन मोक्षपरश्चैव देवदेवः पितामहः ।
तुष्ट्यर्थस्य त्रिवर्गस्य रक्षामाह नराधिप ।
जगतो लौकिकी यात्रा यत्र नित्यं प्रतिष्ठिता ।

[(L. 1) M1. 3 धर्माश्. T2 G1. 2 M2 धर्माश्चार्थाश्च कामाश्च (for the prior half). — (L. 2) M4 मंत्राश्. T2 M3. 4 तन्त्रिकं; G1. 2 M2 तंत्रिकं; M1 तांत्रिकं (for तान्त्रिकः). — (L. 3) G2 ततः परं (for च तत्परम्). — (L. 5) D7 T1 G3. 4 विद्युस् (for विद्यात्). T2 त्रिवर्गपरमं तथा (for the post. half). — (L. 7) G1 M2 सर्वं (for सत्त्वं). T2 G1 करणं (for कारणं). — (L. 8) Cv मुक्तः पुरुष इष्यते (for the post. half). — (L. 9) G1 M2 कार्यश्च (for °स्य). T2 G1. 2 M2 सर्वधा (for सर्वथा). — (L. 10) D7 T1 G3. 4 चैवं (for चैव). M न मोक्षपरमश्चैव (for the prior half). — M1 om. line 11. — (L. 11) G1. 2 M2 तुष्यत्यस्य; M3. 4 तुष्ट्यर्थं च (for °र्थस्य). M4 त्रिवर्गं च. T2 G1 M3. 4 पितामहः (for नराधिप). — (L. 12) G1 प्रतिष्ठिताः.]

68 D4 om. धर्मश्चा (cf. v. l. 67). — [a]) K3 M1. 3 धर्माश्. D7 T G धर्मोर्थश्चैव कामश्च. — [b]) K3 D2–5 च (for ऽथ). D2. 3. 5 कामतः (for कालतः). D7 S सेवितव्याः स्वकालतः. — After 68[ab], D7 S ins.:

167* सेवा धर्मस्य कर्तव्या सततं भूतितत्परैः ।
पुरुषैर्नरशार्दूल तन्मूलाः सर्वथा क्रियाः ।

[(L. 1) G1 भूरिवत्सरैः; G2 भूरितत्परैः (for भूति°). — (L. 2) G1 सर्वधाः.]

— [c]) K3. 5 V1 B Da Dn D2–6 G2 च (for हि). Da1 M महीपालाश्; D6 महीपाल. — [d]) D7 S चिरं रक्ष(M °क्षं)ति मेदिनीं. — After 68, D7 S ins.:

168* यः कश्चिद्धार्मिको राजा स विपन्नोऽपि भूपतिः ।
अर्थकामविहीनोऽपि चिरं पालयते महीम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2666 B. 12. 69. 71 K. 12. 68. 82

अस्मिन्नर्थे च यौ श्लोकौ गीतावङ्गिरसा स्वयम् ।
यादवीपुत्र भद्रं ते श्रोतुमर्हसि तावपि ॥ ६९
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि सम्यक्संपाल्य मेदिनीम् ।
पालयित्वा तथा पौरान्परत्र सुखमेधते ॥ ७०
किं तस्य तपसा राज्ञः किं च तस्याध्वरैरपि ।
अपालिताः प्रजा यस्य सर्वा धर्मविनाकृताः ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

---

69 [a]) M_1 यस्मिन् (for अस्मिन्). V_1 lacuna; D_7 T $G_{1.3.4}$ हि; G_2 [ऽ]पि (for च). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.6}$ श्लोकौ द्वौ; D_3 (before corr. as in text). $_{5.7}$ S (except M_2) द्वौ श्लोकौ (for यौ श्लोकौ). — [c]) K_4 यादवे-; D_4 यौ कुंती- (for यादवी-). Ca. v as in text. — [d]) M भारत (for तावपि). V_1 B Da Dn D_6 तावपि श्रोतुमर्हसि (by transp.).

70 [a]) B_1 Da सर्वाणि कर्माणि; $D_{2.3.5}$ कार्याणि सर्वाणि (by transp.); D_7 S कार्या(D_7 T_1 G_2 कर्मा)-णि धर्मेण. — [b]) K_5 D_4 संपाद्य; B_1 पाल्यां च (for संपाल्य). — [d]) $K_{3.5}$ D_{2-5} अश्नुते (for एधते).

71 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 राजन्; D_2 राज्ञा (for राज्ञः). — [b]) D_7 S कृतैः (for अपि). — [c]) $D_{2-5.8}$ अपालिता; D_7 S सुपालिताः (for अपा°). V_1 B Da Dn D_6 सु(Da स्व)पालितप्रजो यः (B_1 °यत्नः) स्यात्. — [d]) K_5 D_{2-5} सर्व- (for सर्वा). $K_{2.3}$ -विनाकृतः. V_1 B Da Dn $D_{6.7}$ S सर्वध($M_{1.3}$ °क)र्मवि(D_7 S °कृ)देव सः; D_8 सर्वधर्मनिराकृताः. — After 71, D_7 S ins.:

169* श्लोकाश्चोशनसा गीतास्तान्निबोध युधिष्ठिर ।
दण्डनीतेश्च यन्मूलं त्रिवर्गस्य च भूपते ।
भार्गवाङ्गिरसं कर्म षोडशाङ्गं च यद्बलम् ।
विषं मायाश्च दैवं च पौरुषं चार्थसिद्धये ।
प्रागुदक्प्रवणं दुर्गं समासाद्य महीपतिः ।
त्रिवर्गत्रयसंपूर्णमुपादाय तमुद्वहेत् ।
षड्पञ्च च विनिर्जित्य दश चाष्टौ च भूपतिः ।
त्रिवर्गैर्दशभिर्युक्तः सुरैरपि न जीयते ।
न बुद्धिं परिगृह्णीत स्त्रीणां मूर्खजनस्य च ।
दैवोपहतबुद्धीनां ये च वेदैर्विवर्जिताः ।
न तेषां शृणुयाद्राजा बुद्धिस्तेषां पराङ्मुखी ।
स्त्रीप्रधानानि राज्यानि विद्वद्भिर्वर्जितानि च ।
मूर्खामात्यप्रतप्तानि शुष्यन्ते जलबिन्दुवत् ।
विद्वांसः प्रथिता ये च ये चाप्ताः सर्वकर्मसु ।
युद्धेषु दृष्टकर्माणस्तेषां च शृणुयान्नृपः ।
दैवं पुरुषकारं च त्रिवर्गं च समाश्रितः ।
दैवतानि च विप्रांश्च प्रणम्य विजयी भवेत् ।

[(L. 1) M_4 श्लोकांस्. M_4 गीतांस्. — (L. 2) M_{2-4} ये (for यन्). — (L. 3) Cv cites prior half as above. M_1 षोडशांशं; Cv °शाङ्गं (as above). — (L. 4) T_2 विष्णु- (for विषं). D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ माया (for मायाश्). Cv विषधृता च दैवं च (for the prior half). T_2 G_1 चात्म- (for चार्थ-). — (L. 5) D_7 दुर्धं (for दुर्गं). D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ महीपते (for °पतिः). — (L. 6) D_7 T_1 $G_{3.4}$ त्रिवर्गं यत्र संपूर्णम् (for the prior half). $M_{1.3.4}$ आपदा यत् (for उपादाय). — (L. 7) Cv cites prior half as above. — (L. 8) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ जीर्यते (for जीयते). — (L. 9) G_2 परिगृह्णीयात् (for °गृह्णीत). — (L. 10) D_7 G_2 देवैर् (for वेदैर्). — (L. 11) T_2 राजन् (for राजा). — (L. 12) $M_{1.3}$ स्त्रीविधेयानि (for स्त्रीप्रधानानि). — (L. 13) T_2 G_1 मूर्खामात्याग्नितप्तानि (for the prior half). — (L. 15) G_1 बुद्धेषु (for युद्धेषु). T_2 G_2 M_2 दुष्टकर्माणस्; — (L. 16) G_1 दृष्टकर्माणि (for °कर्माणस्). $M_{1.3}$ नृप. $M_{1.3.4}$ पौरुषकारं (for पुरुष°).]

Colophon om. in V_1 B Da Dn D_6. ❀ Gn: अत्राध्यायं केचित्समापयन्ति । ❀ — *Sub-parvan*: $Ś_1$ K $D_{1-5.7}$ T_2 $G_{1.3.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name*: D_4 राज्यस्थितिकथनं; D_7 T_1 G_2 M_2 शत्रुवर्गोच्छेदयुक्तिः; G_4 शत्रुवर्गोच्छेदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 D_7 S 70; $D_{2.8}$ 67. — *Śloka no.*: Dn_1 73.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७०

युधिष्ठिर उवाच ।

दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि ।
कस्य किं कुर्वतः सिद्ध्यै तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

महाभाग्यं दण्डनीत्याः सिद्धैः शब्दैः सहेतुकैः ।
शृणु मे शंसतो राजन्यथावदिह भारत ॥ २
दण्डनीतिः स्वधर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ ३
चातुर्वर्ण्ये स्वधर्मस्थे मर्यादानामसंकरे ।
दण्डनीतिकृते क्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥ ४
सोमे प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि ।
तस्माद्देवमनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितम् ॥ ५
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ ६
दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ ७
भवेत्कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित् ।
सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मे रमते मनः ॥ ८ C. 12. 2676 B. 12. 69. 81 K. 12. 69. 8

70

1 D_8 om. 1 with ref. — ^{b}) K_4 समंतौ; $D_{2.3.5}$ समस्थौ; $M_{1.4}$ समस्तं (for समस्तौ). $Bo._{3-5}$ तथा (for अपि). — ^{c}) K_3 $D_{2.3.5}$ किं कस्य (by transp.); D_4 तस्य किं; D_7 S तत्र किं. K_3 $D_{4.6}$ कुरुतः (for कुर्वतः). K_5 V_1 B Da $D_{3.5}$ सिध्येत्; Dn सिद्धिं; D_2 सिध्ये; D_7 S सिद्धिस् (for सिद्ध्यै). — ^{d}) K_3 D_{3-5} वद (for ब्रूहि).

2 B_1 D_8 om. the ref. — ^{a}) B_2 $M_{1.3.4}$ माहाभाग्यं. $Ś_1$ $K_{3.4}$ $D_{1.4.8}$ दंडनीत्या; K_1 °नीत्यां (for °नीत्याः). D_7 T G M_2 माहात्म्यं दंडनीत्यास्तु (T_2 G_1 °तेस्तु; $G_{3.4}$ °त्याश्च). — ^{b}) D_7 T_2 $G_{1.2}$ M साध्यं; T_1 $G_{3.4}$ सार्धं (for सिद्धैः). D_8 सर्वैः; G_1 दुर्भैः (for शब्दैः). K_3 सहेतकैः; $D_{3.5}$ सहैतुकैः. — ^{c}) D_8 शर्मतो (for शंसतो). G_1 श्रुणु मे संशयात्राजन्.

3 = (var.) 5. 130. 13. — ^{a}) K_5 त्वधर्मेभ्यश्; D_7 S स्वधर्मेषु (M_2 °ण); D_8 च धर्मेभ्यश् (for स्वध°). — ^{b}) K_1 G_1 चातुर्वर्णं; D_1 °र्वर्ण्ये. — $K_{3.5}$ D_1 T_2 om. (hapl.) 3^{cd}. — ^{c}) V_1 M_4 स्वामिनः. ❀ Cv: असम्यगिति पदच्छेदः । ❀ — ^{d}) V_1 $B_{4.5}$ Da धर्मेभ्यश्च; M_2 अधर्मे च (for अधर्मेभ्यश्). K_2 Bo च गच्छति; V_1 B_2 Dn D_6 नियच्छति; $B_{4.5}$ D_4 प्रय°; M_2 न चे° (for च य°).

4 M_4 reads 4^{ab} twice. — ^{a}) D_8 G_1 चातुर्वर्णे. $B_{1.3}$ Dn_2 $D_{2.3.5.6.8}$ स्वकर्मस्थे; Da_1 G_2 स्वधर्मस्थैर् (for °र्मस्थे). — ^{b}) Da_2 अशंकरे; D_8 असंकरे; M_{1-3} °करः (for °करे). — ^{c}) Da_2 -क्षते (for -कृते).

5 Da_1 om. 5^{ab}. — ^{a}) K_1 सोम्ये; K_3 G_1 सोम॰; K_4 साम्यै[:]; K_5 $B_{1-3.5}$ Da_2 Dn_1 स्वाम्ये; V_1 $Bo._4$ Dn_2 D_3 m साम्ये; $D_{2.3.5}$ धर्मे; D_6 सौम्ये; D_8 सामे (for सोमे). — ^{c}) K_1 धर्मे; $K_{2.3.5}$ V_1 B Dn D_{1-8} S (except $M_{1.3.4}$) एव; Da एतन् (for देव-). — ^{d}) D_3 om. सुखं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ Bo $D_{1-3.5.8}$ विधि- (for विद्धि). Bo -समाहितः; Dn_2 °हतं; D_8 समोहितं.

6 = 5. 130. 15. — ^{a}) D_4 om. वा. Da करणं (for कारणं). — ^{c}) K_2 D_1 मे (for ते). K_4 संशयं. — ^{d}) Cited in Vikramorvaśīyam IV. 3. 2. (p. 114, BSS. Ed.).

7 =(var.) 5. 130. 14. — ^{a}) $K_{3.5}$ B (except B_2) Da Dn D_6 M_2 दंडनीत्यां (for °नीत्या). G_1 यथा (for यदा). — ^{b}) K_4 कार्त्स्नेन. D_3 गम्यते (for वर्तते). — D_7 G_2 om. (hapl.) 7^{cd}. — ^{c}) S (except M_2; G_2 om.) ततः (for तदा). — ^{d}) $K_{2.3}$ D_2 $G_{1.3.4}$ M_{1-3} कालश्रेष्ठः; K_4 $D_{4.8}$ कालः श्रेष्ठ (D_4 °ष्ठं); V_1 कालज्येष्ठं; $Bo._{2.3.5}$ Da कालश्रेष्ठं; Dn D_6 कालसृष्टं (for कालः श्रेष्ठः). M_4 स कालः संप्रवर्तते.

8 ^{a}) B Da Dn ततः (for भवेत्). — ^{c}) M_4 स तेषाम् (for सर्वेषाम्). — ^{d}) D_3 धर्मे च (for नाधर्मे). K_3 D_{2-5} मतिः (for मनः).

9 Dn_2 transp. 9 and 10. — ^{a}) D_8 योगक्षेमः प्रवर्तेत. — ^{c}) B_2 Da दैवतानि (for वैदिकानि). V_1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2677 B. 12. 69. 82 K. 12. 69. 9 योगक्षेमाः प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ।
वैदिकानि च कर्माणि भवन्त्यविगुणान्युत ॥ ९
ऋतवश्च सुखाः सर्वे भवन्त्युत निरामयाः ।
प्रसीदन्ति नराणां च स्वरवर्णमनांसि च ॥ १०
व्याधयो न भवन्त्यत्र नाल्पायुर्दृश्यते नरः ।
विधवा न भवन्त्यत्र नृशंसो नाभिजायते ॥ ११
अकृष्टपच्या पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ।
त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च ॥ १२
नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलः ।
इति कार्तयुगानेतान्गुणान्विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३
दण्डनीत्या यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते ।
चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ॥ १४
अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ।
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ॥ १५
अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्धमनुवर्तते ।
ततस्तु द्वापरं नाम स कालः संप्रवर्तते ॥ १६
अशुभस्य तदा अर्धं द्वावंशावनुवर्तते ।
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यल्पफला तथा ॥ १७

B Da Dn D6. 8 सर्वाणि (for कर्माणि). — K3 om. (hapl.) 9^{d}–10^{a}. — ^{d}) K2. 4 V1 B1. 2 Dn D1. 6 M2. 4 [अ]पि; K5 D4. 7. 8 T1 G1. 3. 4 [अ]धि-; D2. 3. 5 द्वि-; T2 G2 [अ]थ; M1 [अ]प-; M3 [अ]व- (for [अ]वि-). B1 D3 -गुणान्विताः (D8 °ता); B4 °न्वित; T2 G1 °न्वितं (for °न्युत).

10 K3 om. 10^{a} (cf. v. l. 9). Dn2 transp. 9 and 10. — ^{a}) Dn2 कृतवश्च. K4 न (for च). D8 गुणाः (for सुखाः). — ^{b}) Dn2 [अ]पि; D7 T G2–4 M2 [अ]थ; M4 च (for [उ]त). B1 सदा तदा (for निरामयाः). G1 प्रभवंत्यनिरामयाः. — ^{c}) B1 भवंत्युत; M4 प्रसीदति (for प्रसीदन्ति). — ^{d}) Ś1 स्वरवर्णा (for स्वरवर्ण-). Ś1 K1. 2 D1. 8 वै; M4 [उ]त (for च).

11 ^{a}) D2. 3 (by corr. as in text). 5 भयं तत्र (for भवन्त्यत्र). — Bo. 5 G4 om. (hapl.) 11^{bc}. — ^{b}) K1 नाल्पायुं. — ^{c}) K3 D4 विवादा (for विधवा). D6. 8 भवति. — ^{d}) D7 S नात्र (for नाभि-). V1 B Da Dn D6 कृपणो न तु जायते.

12 ^{a}) = 12. 29. 132^{a}. D1 अकृष्टपश्या; D8 °पंचम (sic). — ^{b}) D4 भवेति. Ś1 K1. 2 Dn1 D2–5 G1 औषधयस्. K3 तदा (for तथा). D8 भवत्यौषधमालिनी. — V1 reads 12^{c}–15^{d} on marg. — ^{d}) V1 [उ]त (for च).

13 V1 reads 13 on marg. — ^{a}) D7 T1 G2–4 अधर्मो विद्यते नात्र. — ^{b}) D4 धर्मा. V1 Dn D6 केवलं; D1 केवलाः. — ^{c}) K2 कांत-; D2. 7 कर्त-; D3 कार्त-; D5 कार्त्र- (for कार्त-). Ca cites कार्तयुगान् (as in text). V1 -युगान्धर्माद्; Dn2 -युगेनैतान्; D5 -युगानेतद्; G2 -गुणानेतान् (for -युगा°). — ^{d}) K3. 5 B Da Dn D1. 2. 8 m. 5. 6 धर्मान्; V1 एतान्; D8 अंशान् (for गुणान्).

14 V1 reads 14 on marg. — ^{a}) K2. 3 B (except B2) Da2 Dn1 D3. 5. 6 दंडनीत्यां (for °नीत्या). — ^{b}) D8 त्रीनंसान्; G1 त्रिदशान्; M1 नीत्यर्धम् (for त्रीनंशान्). — D1 M4 om. (hapl.) 14^{c}–16^{b}. Ś1 reads (*sec. m.*) 14^{cd} on marg. K1 reads 14^{c}–15^{b} twice. D8 repeats 14^{c} after 15^{ab}. — ^{c}) V1 D2. 3. 5 संत्यज्य (for उत्सृज्य). — ^{d}) S (M4 om.) ततस् (for तदा).

15 D1 M4 om. 15 (cf. v. l. 14). G2 om. (hapl.) 15–16. K1 reads 15^{ab} twice. V1 reads 15 on marg. — ^{a}) K5 अंशमस्य; D2 आशुभस्य; Ca अशुभस्य (as in text). B1 तदादूर्ध्वं; M1 चतुर्थांशस्. D7 T G1. 3. 4 अधर्मस्य चतुर्थांशस् (G1 °शं). — ^{b}) B1 द्वावंशाव् (for त्रीनंशान्). — After 15^{ab}, D8 repeats 14^{c}. Ś1 K2 om. (hapl.) 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) B1 कृष्णपच्यैव; B4 D4. 7 T G1. 3. 4 M2 अकृष्टपच्या; D2. 3. 5 कृष्टपच्ये(D2 °त्ये)व; M1. 3 °पच्या च (for °पच्यैव). — ^{d}) K4 D2. 3. 5 G1 M1 औषधयस्; B1 अर्धफला. K3. 5 तदा (for तथा).

16 G2 om. 16 (cf. v. l. 15); Ś1 K2 D1 M4 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15, 14). K1 reads 16^{ab} on marg. — ^{a}) Bo शुद्धं; D7 अर्थं (for अर्धं). D8 यथा (for यदा). — ^{b}) K1. 4 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 G4 M2 नीत्यर्थम्; K5 नीत्या धर्मं; D8 नीत्याधर्मम् (for नीत्य°). — ^{c}) K1 ततस्तै; K3. 5 D4 ततश्च; D2 तदावद्; D3. 5 तदा च; M1. 3 ततस्तद् (for ततस्तु). — ^{d}) B2 Da कालः संपरिवर्तते.

17 Da G1 om. (hapl.) 17^{ab}. — ^{a}) M4 अधर्मस्य (for अशुभस्य). Ś1 K4 D1 M4 तदार्धत्वं; K1. 2 यदार्धत्वं; K3 V1 B2. 5 D2–5 M4 तदा त्वर्धं; K5 Bo. 1. 4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कार्त्स्न्येन भूमिपः ।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन प्रविश्यति तदा कलिः ॥ १८
कलावधर्मो भूयिष्ठं धर्मो भवति तु क्वचित् ।
सर्वेषामेव वर्णानां स्वधर्माच्च्यवते मनः ॥ १९
शूद्रा भैक्षेण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया ।
योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते वर्णसंकरः ॥ २०
वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणान्युत ।
ऋतवो नसुखाः सर्वे भवन्त्यामयिनस्तथा ॥ २१
ह्रसन्ति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत ।
व्याधयश्च भवन्त्यत्र म्रियन्ते चागतायुषः ॥ २२
विधवाश्च भवन्त्यत्र नृशंसा जायते प्रजा ।
क्वचिद्वर्षति पर्जन्यः क्वचित्सस्यं प्ररोहति ॥ २३
रसाः सर्वे क्षयं यान्ति यदा नेच्छति भूमिपः ।
प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दण्डनीतिसमाहितः ॥ २४
राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ २५ C. 12. 2693 B. 12. 69. 98 K. 12. 69. 25

Dn D6.8 T G2–4 M1–3 यदा त्वर्धं; B3 यदा तूर्ध्वं (for तदा अर्धं as in D7 only). — c) D1.2 कृष्टपश्ये- (D2 °त्ये)व; D3.5.7 सं(D7 अ)कृष्टपच्या; D8 कृष्ण-पंचैव; G2 M3 कृष्टपच्येव (for °पच्यैव). — d) B1 T1 M1.3 भवंति; B4 damaged; G1 फलति. K2.3 V1 Bo.2.3.5 Da Dn1 D6 [अ]र्धफला; B1 [ओ]षधयस्; B4 damaged; Dn2 [अ]र्थफला (for [अ]ल्प°). K3.5 V1 B2 Da Dn D1.6–8 S (except T2) तदा (for तथा).

18 a) Da D2.3.5 समुत्सृज्य (for परित्यज्य). — b) G2 तदा (for यदा). D7 G2 M2.4 भूपतिः (for भूमिपः). — c) D1 G2 M2 प्रजा. Da क्लिष्यति; D4 कृत्स्ना तु; G1 क्लिश्नादि (for क्लिश्नाति). K4 G1 योगेन; K5 [अ]धर्मेण; Ca [अ]योगेन (as in text). V1 प्रजां निगृह्णियाद्योगेन (hypermetric); D8 प्रजाः क्षापत्यो योगेन (sic). — d) K2.4 प्रविश(K4 °शं)ति; K3 B1–5 Da Dn D2–7 T G M2.4 प्रवर्तेत; V1 Bo प्रवर्तति; D1 प्रवेशस्तु; D8 प्रवर्तते; M1.3 वर्तेतेथ (for प्रविश्यति). T2 यदा (for तदा). D1 कलेः. K5 तत्र वै वर्तते कलिः.

19 a) K3.5 Bo.1.4.5 D2.3.5.7.8 T G भूयिष्ठो; V1 भूयिष्ठे (for °ष्ठं). — b) K3.5 V1 B1–3.5 D T G न (D4 नु) क्वचित्; B4 कुत्रचित् (for तु क्वचित्). — d) K1 स्वधर्माश्; K4 °र्माश्; D1 स्वधर्मः (for °र्माच्). D1 पश्यते; M1.3 चलते (for च्यवते).

20 a) K1 D2.4.6 भैक्ष्येण; K5 भक्ष्येन. B2 वर्तते; Da वर्तंति (for जीवन्ति). — b) D8 परिधार्यया (for °चर्यया). — c) Da D4 योगक्षेमश्च (for °क्षेम-स्य). D7 T G2–4 M नाशाच्च (for नाशश्च). G1 योगक्षेमच्यवाताच्च (sic). — d) B1 जायते; D1 वर्णते (for वर्तते). Bo धर्मसंकरः (for वर्ण°). D7 T1 G3.4 वर्तते वर्णसंकराः; T2 वर्णसंकर इष्यते.

21 b) T2 G1 न भवंति गुणान्युत; M2 भवंत्यगुण-वंत्युत. — c) T2 G1 न सुखायंते (for नसुखाः सर्वे). — d) B1 मायिनस्; Ca आमयिनस् (as in text). K2 तदा; K4 D1 सदा (for तथा). T2 G1 फलं-त्यफलिनस्तथा.

22 a) K4 कृशंति; B1 क्रमंति; G1 ह्रस्वंति (for ह्रसन्ति). Ś1 K1.4 D1 हि (for च). — b) T2 G1 -सत्त्व- (for -वर्ण-). K3.5 D2–5 T2 G1 -मनांसि च (for -मनांस्युत). — Bo om. (hapl.) 22^{d}–23^{a}. — d) K1 D4 वागतायुषः; K2.3.5 V1 B1.3.5 Da Dn D3.5.6 M2 च गता°; K4 चामिता°; D1 च पिता°; D7 T2 G2–4 चाशता°; D8 आगता°; T1 M1.3.4 वाशता°; G1 च शता° (for चागता°).

23 Bo om. 23^{a} (cf. v. l. 22). — a) T2 विवि-धाश् (for विधवाश्). — V1 reads 23^{b}–25^{d} on marg. — b) D2.3.5 भवते; D8 जीयते (for जायते). K2 D4.6–8 S (except T1 G1 M2) प्रजाः. — c) B1 पर्यन्यः.

24 V1 reads 24 on marg. — a) K4 रसा; D1 रसः. Ś1 K1.2.4 D1 लयं (for क्षयं). D4 याति. — b) Ś1 K1.4 चेच्छति; B1 नेच्छंति. B1 भूमिपाः; M4 भूपतिः. T2 G1 न संरक्षति भूमिपः. — c) K1 M1 संरक्षितं; D7 T1 G3.4 °क्षिताः; D8 स रक्षितुं. — d) K5 B1 दंडनीतिं; D7 T1 G M1.3 °नीत्या; T2 °नीत्याः (for °नीति-). K4 -समाहिताः; D7.8 -सम-न्वितः (for -समाहितः).

25 = 5. 130. 16. V1 reads 25 on marg. — a) K4 -युगश्रेष्टा; D3 (marg. as in text).5 °श्रेष्टं; D4 -युगस्येष्ट; D6.7 G1 (before corr. as in text) -युगे स्रष्टा; D8 -युगं श्रद्धा (for -युगस्रष्टा). — b) K1 D2 G1.2 M1.3 त्रेतायां (for °या). Da त्रेता द्वापर एव च. — c) D2.8 तु (for च).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2694
B. 12. 69. 99
K. 12. 69. 26

कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ २६
प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ २७
ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
प्रजानां कल्मषे मग्नोऽकीर्तिं पापं च विन्दति ॥ २८
दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विजानन्क्षत्रियः सदा ।
अनवाप्तं च लिप्सेत लब्धं च परिपालयेत् ॥ २९
लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकभावनी ।
सम्यङ्नीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता ॥ ३०
यस्यां भवन्ति भूतानि तद्विद्धि भरतर्षभ ।
एष एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ॥ ३१
तस्मात्कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् ।
एवंवृत्तः प्रजा रक्षन्स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

---

26 = (var.) 5. 130. 17^{abcd}. — ^{a}) K5 G1. 2 M1. 3 कारणाद् (for कर°). — ^{b}) Ś1 सुखम् (for स्वर्गम्). Bo. 4 अक्षयम्; D6 अभ्यंतम् (for अत्यन्तम्). — K3 Da1 D7 om. (hapl.) 26^{cd}. Da2 D8 om. (hapl.) 26^{c}–27^{d}. Ś1 reads 26^{cd} on marg. — ^{c}) Dn2 D4. 6 G1. 2 M1. 3 कारणाद् (for कर°). — ^{d}) Ś1 K1 D1 अत्यंतम्; Dn1 नानंत्यम् (for नात्यन्तम्).

27 27^{ab} = 5. 130. 17^{ef}. K1 (hapl.) Da2 D8 om. 27 (for Da2 D8, cf. v. l. 26). B2 om. (hapl.) 27^{ab}. V1 reads 27 on marg. — ^{b}) B1 समश्नुते. — ^{c}) K4 कलिः; D1 G1 काले; D2 कालेः. V1 आवर्तनाद् (for प्रवर्त°).

28 28^{ab} = 5. 130. 18^{ab}. — ^{a}) Bo T2 भवति (for वसति). D8 दुष्टात्मा; T2 दुष्कीर्तिः (for दुष्कर्मा). — ^{b}) K3 D4 नरकान् (for नरके). K4 D1 शाश्वती. K4 समा. — ^{c}) K3 D4 कल्मखे. — ^{d}) K1 [ऽ]कीर्तिः. M4 पापां. D5 om. from न्दति up to मर्या (in 30^{b}). — After 28, T2 ins.:

170* दण्डनीतिं पुरस्कृत्य यदा राजा प्रशास्ति ।

— D7 T1 G M2 ins. after 28: T2 after 170*:

171* योगक्षेमाः प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ।

29 D5 om. 29 (cf. v. l. 28). — ^{a}) Da1 D6. 8 दंडनीति. — ^{b}) Ś1 विज्ञानन्; K1 विज्ञानं; Dn2 विज्ञानः; D4 विज्ञान; D8 निर्भयः (for विजानन्). — After 29^{ab}, D4 ins.:

172* परिपाल्याः प्रजाः सम्यगिह प्रेत्य च कामदाः ।

— ^{c}) K4 D1 अनावाप्तं. K1 D2 लिंप्सेत; D1 लिप्सते; D4 लिप्स्यत. — ^{d}) D8 लब्धे (for लब्धं).

— For 29^{bcd}, D7 S subst.:

173* क्षत्रियेण विजानता ।
लिप्सितव्यमलब्धं च लब्धं रक्ष्यं च भारत ।

[(L. 1) G1 क्षत्रधर्मेण जानता. — (L. 2) D7 G1. 3 अलभ्यं (for अलब्धं). G1 M1. 3 लक्ष्यं (for रक्ष्यं).]

30 D5 om. up to मर्या (cf. v. l. 28). G2 om. 30^{a}–31^{b}. — ^{a}) Ś1 K1–3 D1. 4. 8 Ca सीमांत°; D6 सीमंति° (for सीमन्तकरी). — ^{b}) K5 V1 B1–5 Dn D1. 3. 5. 6 -भाविनी; D7 -पावनी; T2 G1 -भामिनी (for -भावनी). — ^{c}) D8 भीता (for नीता). — ^{d}) Dn तथा (for the second यथा). K4 पितः.

31 G2 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^{a}) V1 B1 यस्या. Da D1. 8 भवति (for भवन्ति). — ^{b}) D8 तां (for तद्). K3. 5 V1 Bo. 1. 3. 5 Da Dn D2–6 मनुज-र्षभ; B4 मनुजाधिप (for भरतर्षभ). — ^{d}) V1 (m as in text) नीतिदंडवान्. B1 -नीतिवत्; B4 (m as in text) -नीतिवान्.

32 K2 B4 G1 om. (hapl.) 32^{ab}. Ś1 V1 read 32^{ab} on marg. — ^{a}) B2 कौरव. D7 T G2–4 तस्मा-द्धर्मेण कौरव्य. — ^{c}) G2 -वृत्तिः (for -वृत्तः). — ^{d}) D1 K4 स्वर्ग-; D8 स्वर्गा- (for स्वर्गं). K5 गंता; D1 णेता (for जेता). T2 G1 सुदुर्जयं; G2 [अ]सि दुर्जयः (for [अ]सि दुर्जयम्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७१

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्तमानो महीपतिः ।
सुखेनार्थान्सुखोदर्कानिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ १

भीष्म उवाच ।

इयं गुणानां षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशद्गुणसंयुता ।
यान्गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन्गुणमवाप्नुयात् ॥ २
चरेद्धर्मानकटुको मुञ्चेत्स्नेहं न नास्तिकः ।
अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥ ३
प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः ।
दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः ॥ ४
संदधीत न चानार्यैर्विगृह्णीयान्न बन्धुभिः ।
नानाप्तैः कारयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडया ॥ ५
अर्थान्ब्रूयान्न चासत्सु गुणान्ब्रूयान्न चात्मनः ।
आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥ ६
नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् ।
विसृजेन्न च लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ॥ ७ C. 12. 2707 B. 12. 70. 7 K. 12. 70. 7

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K V$_1$ B Da Dn D$_{1-3.5-7}$ T G$_{1.2.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* D$_4$ कृतयुगादिकथनं; D$_7$ T$_1$ G$_{2.4}$ दंडनीतिप्रशंसा; M$_{1.3}$ कालकारणकथनं; M$_2$ युगकारणत्वकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_5$ D$_7$ S 71; B$_{1-3}$ Da$_2$ Dn 69; B$_4$ D$_{2.8}$ 68.

71

1 D$_8$ om. the ref. — ^{a}) Ś$_1$ V$_1$ वृत्तिज्ञ; D$_1$ M$_2$ वृत्त(D$_1$ °त्ते)ज्ञा. — ^{b}) D$_3$ M$_3$ वर्तमाना. — ^{c}) M सुखानार्थान्. K$_4$ दुःखोदर्कान्. — ^{d}) K$_4$ चाप्रेत्य. D$_7$ T G M$_{1.3}$ चाश्नुते (for चाप्नुयात्). M$_{2.4}$ इह प्रेत्य समश्नुते.

2 D$_8$ om. the ref. — ^{a}) V$_1$ B D (except D$_{1.4.7.8}$) अयं (for इयं). V$_1$ B$_{2.4}$ Da$_1$ षट्त्रिंशः; B$_1$ गुणवान्; D$_7$ T$_1$ G Cv षट्त्रिंशी. — ^{b}) B$_1$ यस् (for षट्-). Da -विंशद्- (for -त्रिंशद्-). K$_{2-4}$ V$_1$ B Da Dn D$_{2-6.8}$ -संयुतः (D$_8$ °तं) (for -संयुता). D$_7$ S षट्त्रिंशति(T$_1$ G$_1$ °च्च)गुणान्विता. — ^{c}) B$_1$ सा[षा]-ड्गुण्यस् (for यान्गुणांस्). K$_{3.5}$ M$_2$ च; D$_4$ तान्; G$_1$ स (for तु). D$_{4.8}$ M$_{1.3.4}$ गुणोपेतान् (D$_8$ °ताः). — ^{d}) B$_1$ lacuna; M$_{1.3.4}$ सुखम् (for गुणम्).

3 ^{a}) D$_4$ (also as in text) वरेद् (for चरेद्). D$_7$ T G धर्मं. D$_7$ T$_1$ G$_{2-4}$ नरः कोपं; D$_8$ G$_1$ M$_{1.8}$ न-कटुको; Ca अकटुको (as in text). — ^{b}) D$_1$ मुंचत्; D$_{2.3.5}$ युंजन् (D$_2$ °त्) (for मुञ्चेत्). D$_8$ lacuna; K$_1$ स्नेहा; D$_7$ G$_{2.8}$ कोपं (for स्नेहं). K$_5$ च; D$_8$ lacuna (for न). K$_{2.3}$ B$_5$ Dn$_1$ चास्तिकः; K$_5$ D$_8$ नास्तिके; Ca नास्तिकः (as in text). — ^{c}) D$_7$ T G नानृशंसश्; D$_3$ आनृशंस्य. T$_2$ M$_2$ धर्मं (for अर्थं). — ^{d}) M$_4$ चरत्. Da अतंद्रितः; G$_1$ अनुद्धताः; Ca °द्धतः (as in text).

4 = Hitopadeśa III. 100. — ^{a}) D$_7$ T$_1$ G$_{2-4}$ नकृपणः; M$_{1.3}$ अकृपणं; Ca °पणः (as in text). — ^{b}) D$_2$ अधिकत्थनः; D$_7$ T$_1$ G$_{2-4}$ नवि°; G$_1$ अवि-कर्तनः; Ca °त्थनः (as in text). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_1$ च पात्रवर्षी (for नापात्र°). D$_2$ दांतानां पात्रवर्षी स्यात्.

5 ^{a}) K$_1$ D$_{1.2}$ वा (for च). — ^{b}) K$_4$ D$_1$ निगृ-ह्णीयान्; Ca विगृ° (as in text). D$_6$ न बंधुकः; D$_7$ S च शत्रुभिः (for न बन्धुभिः). — ^{c}) K$_5$ V$_1$ B$_{0.2-4}$ Da Dn D$_{2.3.5.6}$ नाभक्तं; B$_{1.5}$ नायुक्तं (for नानाप्तैः). K$_{1.4}$ D$_1$ कारयेश्; K$_{2.5}$ V$_1$ B Da Dn D$_{2-7}$ S चार-येच्; D$_8$ चावरेच् (for कारयेच्). — ^{d}) B$_{1.5}$ D$_8$ अपीडयन्; D$_7$ S न (M$_{1.3}$ अ-) लीलया (for अपीडया). — After 5, the sequence in D$_7$ S is: 11^{ab}, 10^{cd}, 10^{ab}, 11^{cd}.

6 ^{ab}) K$_1$ अर्थां; K$_{2.3}$ V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6}$ Ca अर्थं; M$_4$ अस्मान्. B$_1$ चारेषु (for चासत्सु). D$_1$ गुधात्मानः (for न चा°). D$_8$ अर्थानर्थान्ब्रूयान्नाचासगुणान्ब्रू-**चात्मनः (sic). — ^{c}) Ś$_1$ K$_4$ D$_1$ M$_2$ आदध्यान्; Da आदित्यान्; D$_6$ आदधीन्. S (except G$_2$) transp. न and च. — ^{d}) M$_4$ आश्रये.

7 Ś$_1$ D$_1$ om. (hapl.) 7^{ab}; K$_1$ reads it on marg. — ^{a}) B$_1$ D$_6$ G$_1$ नापरीक्षन् (B$_1$ °रीक्ष्यं); D$_3$ °रीक्षाश्. B$_1$ न चेद्; D$_8$ चरेद् (for नयेद्). — ^{b}) M$_{1.3}$ नव- (for न च). — ^{c}) D$_1$ लब्धेभ्यो. — ^{d}) K$_5$ नार्थकारिषु (for नाप°).

8 ^{a}) = (var.) 5. 38. 10^a. K$_3$ G$_1$ M$_4$ अनीर्ष्युर्; D$_{2.3.5}$ अ(D$_5$ आ)नार्यै; D$_7$ T$_1$ G$_{3.4}$ अनीर्ष्यो (for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2708 B. 12. 70. 8 K. 12. 70. 8

अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः ।
स्त्रियं सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥ ८
अस्तब्धः पूजयेन्मान्यान्गुरून्सेवेदमायया ।
अर्चेद्देवान्नदम्भेन श्रियमिच्छेदकुत्सिताम् ॥ ९
सेवेत प्रणयं हित्वा दक्षः स्यान्न त्वकालवित् ।
सान्त्वयेन्न च भोगार्थमनुगृह्णन्न चाक्षिपेत् ॥ १०
प्रहरेन्न त्वविज्ञाय हत्वा शत्रून्न शेषयेत् ।
क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुः स्यान्नापकारिषु ॥ ११
एवं चरस्व राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छसि ।
अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमम् ॥ १२
इति सर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान्योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इदं वचः शांतनवस्य शुश्रुवा-
न्युधिष्ठिरः पाण्डवमुख्यसंवृतः ।
तदा ववन्दे च पितामहं नृपो
यथोक्तमेतच्च चकार बुद्धिमान् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अनीर्षुर्). D1 गुप्तचारः. — b) Ś1 K1. 4 D1. 3. 5 दक्षः; K3 B2. 4 D8 M1. 3. 4 चौक्षः; D4 G2 चोग्रः; D7 T1 G3. 4 नोग्रः (for चोक्षः). Ś1 M1. 3 च घृणी; D1 च गुणी; D4 G2 M4 न(D4 ना)घृणी; D8 अघृणो; T2 नघृणिर् (for अघृणी). K1 नृप; M2 नरः. B1 अघृणी च सदा नृपः. — c) K3. 5 V1 B (except B2) Da2 Dn D2–6 S स्त्रियः; D8 स्त्रीषु. K2 नात्यंतं (for नात्यर्थं). D7 स्त्रीः सेवेत न चात्यर्थं. — d) K1 मिष्टं (for मृष्टं). M1 भुंजत. K4 वाहितं (for नाहितम्). — After 8, Dn2 reads 12.

9 a) D5 अस्तवः; D8 अलुब्धः; T2 G1 अंतस्थः (for अस्तब्धः). Dn2 पूजयन्. B1 नान्यान्. — b) B1 Dn1 D8 गुरुं. G3 सगुरून्वेदमायया. — c) K1–3. 5 V1 B D (except D1. 8) G4 M1. 3 अदंभेन; T1 G3 M2. 4 न(T1 G3 अ)डंभेन; G2 अमीतेन (for नदम्भेन). — d) D2. 3. 5 अगुत्सि(D2 °प्सि)तां; D4. 8 G2 M2 अकुत्सितात् (D8 °तान्; M2 °तः).

10 For the sequence in D7 S, cf. v. l. 5. — b) G1. 2 त्वकालवत्. D8 दक्षस्यंत * कालवित् (sic). — K3 om. 10^{cd}. — c) K2 D8 मोघार्थं; K5 V1 B2–4 Da D2. 3. 5. 6 T2 G1 M मोघाय (M2 °यान्); Bo. 5 Dn D4 मोक्षाय; D7 T1 G2–4 शत्रूंश्च (for भोगार्थम्). B1 शांत्वयद्ध च मुह्येच्च. — d) Ś1 K1 D2. 4 अनु(K1 °न्व)गृह्णन्; D7 T G गृह्णीयान्नैव; M [अ]नु(M2 न)-गृह्णीयान्न (for अनुगृह्णन्न). V1 B (except B3) Da Dn क्षिपेत्; D2. 3. 5 द्विषेत् (for [आ]क्षिपेत्).

11 K5 om. 11^{ab}. For the sequence in D7 S, cf. v. l. 5. — a) K3 प्रहरन्न; D8 प्रहरेत. K3 Da T2 त्ववज्ञाय. — b) D1 कृत्वा (for हत्वा). K1 भाषयेत्; K2 V1 B (except B1. 2) Da Dn D2. 3. 5. 6 शोचयेत् (for शेष°). D8 हत्वा शत्रुमशेषयेत्. —K3 om. 11^{cd}. — c) D7 T1 G2–4 च न (by transp.); M4 न वा. — d) D1 (also as in text) M4 मृत्युः (for मृदुः). Dn2 om. न. K1. 5 D4. 7. 8 S नापराधिषु.

12 Dn2 reads 12 after 8. — a) K4 एवं चर सुराजस्थो. — c) M2 कुतो (for अतो). — d) Ś1 आर्च्छति; K1. 2. 4 V1 B5 Da Dn D1. 6 अर्च्छति; Bo. 3. 4 D2. 3. 5 अभ्येति; D7 T1 G3 M1. 3 इच्छति; G2 गच्छति (for ऋच्छति). D8 भयमत्यंतमश्नुते.

13 a) K3 D6 सर्व-; Da सर्वा (for सर्वान्). D8 गुणोपेतान् (for गुणाने°). — b) B4 partly damaged. K3. 5 D4. 8 M2. 4 om. यो. K1 D4 [ऽ]नुवर्त्यं वै (for °र्तते). — c) D2 अनुभूय ह (for °येह). — d) D8 M1 महीपते; Ca °यते (as in text).

14 K2. 4 D1 om. 14 with the ref. D8 om. the ref. — a) D4 शांतवनस्य; D8 शीतनवस्य. M1–3 श्रुत्वा; Ca शुश्रुवान् (as in text). — b) D2 पांडवं; D7 T G1. 3. 4 M1. 3 पार्थिव (for पाण्डव-). B1 -संयुतः D8 (for -संवृतः). — c) T2 G2 तथा (for तदा). — d) om. च. Da पितामहो नृप (for °हं नृपो). — d) Bo. 3. 4 D2. 3. 5 एवेह; D7 T1 G1. 3. 4 M एवं च (for एतच्च). M4 चचार.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७२

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिबन्धेन युज्यते ।
धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
समासेनैव ते तात धर्मान्वक्ष्यामि निश्चितान् ।
विस्तरेण हि धर्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् ॥ २
धर्मनिष्ठाञ्श्रुतवतो वेदव्रतसमाहितान् ।
अर्चितान्वासयेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ॥ ३
प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च ।
अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ॥ ४
धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च ।
ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ॥ ५
आर्जवेन च संपन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ।
अर्थार्थं परिगृह्णीयात्कामक्रोधौ च वर्जयेत् ॥ ६ C. 12. 2720 B. 12. 71. 6 K. 12. 71. 6

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1-3. 5-7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D4 षट्त्रिंशद्राजगुणाः; D7 T1 G2. 4 षट्त्रिंशद्गुणकथनं; M1. 3 राजवृत्तं; M2 अनेकगुणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 71 (as in text); B1. 3. 4 D2. 8 69; Dn 70; D7 S 72. — *Śloka no.:* Dn1 D8 14; Dn2 15.

72

☞ A few stanzas from this adhy. are quoted in parts in the Old-Javanese Version at the end of the Bhīṣmaparvan. See Introduction to the Bhīṣmaparvan, pp. LXXXVIII-LXXXIX. In the Crit. App. of this adhy., the citations listed in the Bhīṣmaparvan (App. II, pp. 752-753) are quoted under O-J.

1 D8 om. the ref. — [ab]) B2 एवं (for कथं). V1 प्रजां. K5 नाधिपत्येन; B1 °पस्तेन; D7 T1 G2. 3 नातिबंधेन; D8 नो त्वबंधेन; T2 G1. 4 M ना(T2 अ)-नु° (for नाधि°). O-J कथं राजा वर्तमानो न तु बन्धेन युज्यते. — [c]) V1 B2 धर्मं च; B0 D2. 8 धर्मे न (D8 °ण) (for धर्मे च). K5 V1 B1. 2 Da Dn2 D6 नापराध्येत (for °ध्नोति). T2 G1 M गच्छेद्धर्मस्य चानृण्यं. — [d]) K1 तं मे; B1 ततो (for तन्मे).

2 D8 om. the ref. — [a]) D4 [इ]व (for [ए]व). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 राजन् (for तात). — [b]) D8 तस्माद् (for धर्मान्). K2 ते हितान्; K3. 5 V1 B D (except D1. 7) M2 शाश्वतान् (D4 °तात्) (for निश्चि°). — [c]) K2 V1 B1. 2. 5 Da Dn [ए]व; B0. 3. 4 D2. 3. 5 च; D6 [इ]व; G1 M1. 3 [इ]ह (for हि).

3 [a]) K1 धर्मनिष्ठां; Da1 D3 धर्मानिष्ठान्; D6 M4 धर्मनित्यान्; G1 धर्मनिष्ठात्. O-J राजधर्मश्रुतिवतः. — [b]) K1. 4 Da Dn D2. 3. 5. 6 देवव्रत-; D4 वेदब्रह्म-; D7 T G1. 3. 4 वेद(T2 G देव)वृत्त-; D8 वेदशास्त्र-; G2 वेदवित्त- (for °व्रत-). D1 -समाहितं. O-J शीलव्रतसमन्वितः. — [c]) K4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 अर्चयित्वा यतेथास्त्वं (B0 यथेष्टस्त्वं; B1 यतींस्त्वं हि; Dn D2. 3. 5. 6 यजेथास्त्वं); D1 अर्चिताद्या स ययास्त्वं (sic); D8 अर्चितां स्थापयेथास्त्वं; O-J अर्चित[ता]न्वयतेत त्वं (sic). — [d]) K1 (marg.) ग्रहे. O-J येन यः स्युः पुरोहितः (sic).

4 [a]) K1 प्रत्युक्ताय. — [c]) Ś1 D1 कुर्वैथाः. — [d]) D1. 6 सु- (for स-).

5 [a]) K1 धर्मकर्माणि. D1 निवर्त्यं. — [b]) Da G1 संगल्या(G1 °ळा)नि; Ca मङ्गलानि (as in text). B2 प्रगृह्य (for प्रयुज्य). — [c]) T2 G1 वाचयेत्स्वार्थम् (for °येथास्त्वम्). — [d]) D2. 7 T G1. 3. 4 M1. 3 अर्थसिद्धिं; D4. 6 °सिद्धिर्; D3 °वृद्धि-. K4 अर्थसिद्धमशेषतः.

6 [a]) G2 [ए]व (for च). D3 संयुक्तो (for संपन्नो). — [b]) K5 D4 transp. धृत्या and बुद्ध्या. V1 B3. 4 Da D2. 3 (m as in text). 5 वृत्त्या (for धृत्या). — [c]) K1. 4. 5 V1 B Da Dn D1-3. 5. 6 य(D1 अ)थार्थं; K3 अर्थाश्च; D7 S धर्मार्थौ; O-J धर्मार्तौ (for अर्थार्थं). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5-7 T2 G1 M1. 3 प्रतिगृह्णीयात् (M1. 3 °याः); O-J परिपृच्छयन्. — D3 om. (hapl.) 6[d]. — [d]) B1 नियम्य च; D7 S (except T2 M2. 4) विवर्जयेत्; D3 च वर्जयन्. O-J रागद्वेषौ विहाय च.

7 [a]) B1 कामं क्रोधं; O-J कामदोषौ (v. l. °द्वेषौ). — [b]) D6. 8 तु (for [अ]नु-). O-J यो मा राजा प्रन-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Harid...

C.12.2721 B.12.71.7 K.12.71.7 कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थं राजानुतिष्ठति ।
न स धर्मं न चाप्यर्थं परिगृह्णाति बालिशः ॥ ७
मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामे चार्थेषु यूयुजः ।
अलुब्धान्बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ८
मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः ।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामद्वेषसमन्वितः ॥ ९
बलिषष्ठेन शुल्केन दण्डेनाथापराधिनाम् ।
शास्त्रनीतेन लिप्सेथा वेतनेन धनागमम् ॥ १०
दापयित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नित्यं यथाविधि ।
अशेषान्कल्पयेद्राजा योगक्षेमानतन्द्रितः ॥ ११
गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम् ।
अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः ॥ १२
मा स्माधर्मेण लाभेन लिप्सेथास्त्वं धनागमम् ।
धर्मार्थावध्रुवौ तस्य योऽपशास्त्रपरो भवेत् ॥ १३

श्यति. — c) K3 G2 M4 O-J च (for स). V1 धर्मान्. Da1 तथाप्यर्थं; D8 lacuna; M4 न चात्यर्थं; O-J न चात्मानं. — d) K1-3 V1 B D (except D1. 4. 8) T G प्रतिगृह्णाति. M2. 4 भूमिपः; Ca बालिशः (as in text). O-J शक्नोति परिरक्षितुं. B4 repeats 7–9 after 12.

8 For the repetition of 8 in B4, cf. v. l. 7. K1 D4 transp. 8 and 9. — a) D1 मांस- (for मा स्म). D8 लुब्धं (for लुब्धांश्च). K3 D4 मूर्षांश्च; B2 मूढांश्च (for मूर्खांश्च). T1 G1 मा स्म मूर्खांश्च लुब्धांश्च; O-J तस्मान्मूढश्च लुब्धश्च. — b) K1. 3 D4 कामा(K1 मा क)-दर्थेषु यूयुजः; K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 कामार्थेषु (Dn D6 °र्थे च) प्रयूयुजः (K5 °युज्यते; V1 °युंयुजः; D2. 3. 5 °युंजतः); B1 कामांधांश्च प्रपूजयेत्; D1 कामाश्चार्थे* योजये; D7 S कामादर्थेषु योजयेत्; D8 कामादर्थे सुपूजयन्; O-J न कर्तव्यः कदाचन. — c) D6 वृद्धि- (for बुद्धि-). K3. 5 O-J अलुब्धं बुद्धिसंपन्नं. — d) D8 -चर्यासु; O-J -कार्येषु (for -कर्मसु). K4 V1 Bo D1 योजयेः; O-J योजयेत् (as in text).

9 For the repetition of 8 in B4, cf. v. l. 7. K1 D4 transp. 8 and 9. — a) D2 मूर्खा; D4 मूर्षो. K2. 4 D1 यदि (for ह्यधि-). K4 D1. 8 -कृतार्थेषु (for -कृतो°). — c) V1 Da प्रजां. K4 क्लिश्नातु; D8 G1 क्लिश्नाति. K1 योगेन (for [अ]यो°). — d) V1 B D (except D1. 4. 7. 8) कामक्रोध-; M1 °द्वेषः.

10 a) Ś1 K2. 4 बलिषड्केन; V1 बलिं षष्टेन; B1 बलिं कष्टेन; D1 बलिषंकेन (sic); Ca बलषड्केन (for बलिषष्ठेन). K1 D1 G1 शुष्केन; K5 B3 Dn D6. 8 Ca शुक्लेन; B2 D2. 4 शुक्तेन (for शुल्केन). — b) D3. 5 [अ]पि (for [अ]थ). Ś1 K4 दंडेनाथापराधिनः (K4 °ना); Bo. 3–5 D2. 3 m °नार्था(B4 °र्थो)पहारिणा (Bo. 5 °णः); B2 °न वावरोधिनां; D8 °नाप्यपराधितं. Ca cites दण्डेन (as in text) and अविरोधिनः. — c) K2. 3 B Dn D2. 3. 5. 6 शास्त्रानीतेन; Ca शास्त्रदृष्टेन. Da लिप्येथा; D7 m तेनैव; G1 लिप्सेथ; Ca लिप्सीथाः (sic). Cv शस्त्रभीतेन लिप्सेथा. — d) D1 वेतरेन. M2 धनागमः. — After 10, T2 G1 read 13cd, repeating it in its proper place.

11 a) D7 T G करान्धर्म्यान् (for करं धर्म्यं). D8 दापापिदात्मनं धर्मं (corrupt). — b) V1 दंड-; B1 शास्त्रं; Da D4 राष्ट्र-; D7 T G M1. 2 राष्ट्रान्; M4 राष्ट्रे. K1. 4 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 नी(Dn2 नि)त्या (for नित्यं). D8 मन्यंते धर्मकोविदाः. — c) K2 Dn D6 तथैतं; K3. 5 V1 Bo. 5 Da D7. 8 S अथैषां (T2 G1 °तान्); B1. 3. 4 अ(B1 य)थैतं; B2 यथैषां; D2. 3. 5 अथैनं; D4 एतेषां (अशेषान्). — d) K2. 3. 5 V1 B Da Dn1 D2–8 S योगक्षेमम्. D1 योगं क्षेमान्. K3. 4 अतंद्रितं. Dn2 कामक्रोधविवर्जितः.

12 a) D1 गोपायतारं. D8 गोपितारं दधातारं; O-J गोपं हितं हि राजानं. — b) D8 धर्मं नित्यं; O-J धर्मनित्यं (as in text). K5 B1 D8 अतंद्रितः; Dn2 अतींद्रियं; O-J अतन्द्रितं (as in text). — c) M2 -दोष- (for -द्वेष-). O-J as in text. — d) K3 अनुरक्षति; K4 D1 G1 °रज्यंत; D7 °रंजति. O-J उपरज्यंति मानवाः. — After 12, B4 repeats 7–9.

13 a) D7 T G M1. 3 तस्माद् (for मा स्म). K2 T1 G2–4 M1. 3 [अ]धर्म्येण; B1. 4 D1. 3. 7 T2 G1 धर्मेण (for [अ]ध°). K1. 3–5 V1 Bo–3. 5 Dn D2–6. 8 लोभेन; B4 लुब्धेन (for लाभेन). Da मा स्मालोभेनालोभेन; — b) D1 धर्मेण; M2. 4 मा धर्म्येण च ला(M4 लो)भेन. T2 G1 read लिप्सेर्वा; G1 लप्सेथास्. B1 धनागतं. — c) D7 T1 13cd for the first time after 10. — c) K (except K4) G2–4 च ध्रुवौ (for अध्रुवौ). — d) K (except K4) V1 Bo. 2–5 Da Dn D2–6 न शास्त्रपरो (D4 °धनो) D7 S (for ऽपशास्त्र°). B1 न शास्त्रमधिगच्छति; D8 योपि (G1 M °प-) शास्त्रधनो भवेत् (M1. 3 नृप); corrupt.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपशास्त्रपरो राजा संचयान्नाधिगच्छति ।
अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति ॥ १४
अर्थमूलोऽपहिंसां च कुरुते स्वयमात्मनः ।
करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात्संपीडयन्प्रजाः ॥ १५
ऊधश्छिन्द्याद्धि यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते ॥ १६
यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते तु स नित्यं लभते पयः ।
एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम् ॥ १७
अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम् ।
जनयत्यतुलां नित्यं कोशवृद्धिं युधिष्ठिर ॥ १८
दोग्धि धान्यं हिरण्यं च प्रजा राज्ञि सुरक्षिता ।
नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पयः ॥ १९
मालाकारोपमो राजन्भव माङ्गारिकोपमः ।
तथा युक्तश्चिरं राष्ट्रं भोक्तुं शक्यसि पालयन् ॥ २०
परचक्राभियानेन यदि ते स्याद्धनक्षयः ।
अथ साम्नैव लिप्सेथा धनमब्राह्मणेषु यत् ॥ २१ C. 12. 2735 B. 12. 71. 21 K. 12. 71. 21

14 Dn2 transp. 14 and 15. — a) K1 D2.3.5.6 अथ; K5 V1 B अप्य-; Da Dn अर्थ- (for अप-). K3.5 D7 S -शास्त्रधनो; D4.8 °धरो (for °परो). — b) K1 संबंधान्; K4 D7 S संचयं; V1 B2 Da संशयान्; Bo.3–5 Dn D2.3.5.6 धर्मार्थान्; B1 संशयं; D8 संचया (for संचयान्). K3.5 यो; B1 च; B2 Da lacuna (for न). — c) D4 वा (for च).

15 Dn2 transp. 14 and 15. — a) D7 S अर्थमू- (T2 G1 °स्मिन्मू)लं (for °मूलो). K1.5 V1 Bo.2–5 Da Dn D6.8 [ऽ]पि हिंसां; B1 D2.3.5.7 T1 G3.4 M हि हिंसां; T2 G1 च हिंसां; G2 अहिंसां (for ऽपहिंसां). O-J स्ववृत्तिमूलहिंसो [v. l. °मूलां हिंसां] यः. — b) O-J कुरुते स्वयमेव हि. — c) K4 D7 अशास्त्रदृष्टो (D7 °दुष्टैर्); Dn2 अदृष्टशास्त्रं (for अशास्त्रदृष्टैर्). O-J अशास्त्रलक्षणाकारैर्. — d) D7 S लोभात् (for मोहात्). Ś1 K1.2.4 V1 Bo.5 संपीडयेत् (K1 °येन्) (for °यन्). D1 मोहात्मस्मीडयोत्प्रजाः (corrupt); D8 मोहान्स पीडयत्प्रजाः (sic); O-J लोभाद्यैः पीडयन्प्रजाः.

16 D2 om. 16^{a}–17^{b}. — a) K1 ऊर्धश्. Ca cites ऊधः. K3.5 V1 B Da Dn D3.5.6 तु; D4 च (for हि). G4 M4 धेनोः (for धेन्वाः). T2 G1 ऊधश्च पीडयन्धे(G1 °येद्धे)न्वाः. — b) D4 दुग्धार्थी (for क्षीरार्थी). V1 लभते (for न लभेत्). D4 om. न. — For 16^{ab}, O-J subst.:

174* यो हि पक्वं द्रुमं छिद्य लभते न पुनः फलम् ।

— D1 repeats (hapl.) 16^{c}–17^{c} after 17^{c}. — c) O-J as in text. — d) D3.5 M4 पीडयन्. B4 D7 T1 G2–4 न च (B4 प्र-) वर्धते; M4 नाभिव°; O-J स्यादनर्थकं. — After 16, D7 S ins.:

175* यवसोदकमादाय सान्त्वेन विनयेन च ।

17 D2 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — a) K3 V1 B2.5 Da Dn D6.7 T G M1.3 च; Bo [ऽ]त्र; B1 स; D3.4 नु (for तु). M2.4 उपासीत. — b) K3 V1 B2.3.5 Da Dn D3.5–7 T G M1.3.4 विंदते; M2 पिबते (for लभते). — c) D1 अयोगेन (for उपायेन). — After 17^{c}, D1 repeats 16^{c}–17^{c}. B1 om. (hapl.) 17^{d}–18^{a}. M2 reads (hapl.) 17^{d} after 18^{a}. — d) D4 भुंजाना. K3.5 D4.8 M1.3.4 विंदते; M2 [ऽ]पि न ते (for लभते).

18 B1 om. 18^{a} (cf. v. l. 17). After 18^{a}, M2 reads 17^{d}. — a) B5 एवं (for अथ). — b) D6 भज्यमानं. — c) D6 जनयसि. K4 [उ]त्तमां (for [अ]तुलां). — d) V1 B D3.5 कोपवृ(D3 °मृ)द्धिं; D2.6 कोशमृद्धिं. D5.6 युधिष्ठिरः.

19 a) K2.3 V1 B (except B1) D (except D1.4.8) S दोग्ध्री (D2 °ग्धीं). K3.5 हि (for च). — b) K2.4 V1 B D (except D1.4.8) S मही (for प्रजा). All MSS. (except Ś1 K1.4 D1) राज्ञा (for राज्ञि). B1 च रक्षिता; D4 सुरक्षितः. — d) K5 सा गौर् (for माता).

20 With 20^{ab}, cf. 5. 34. 18^{cd}. — a) O-J मालाकारोपमो नित्यं. — b) T2 G3 M2 [अं]गारकोपमः; M1.3 °रिकोपमं. Ca cites आङ्गारिकः. B1 भव मांगलिकोपमः; D7 भुवमां(marg. भवानां)गारि°. O-J as in text. — c) D4 यथा (for तथा). G2 युक्तं. Da Dn D6 राज्यं; T2 G1 राजा (for राष्ट्रं). — d) T2 G1 राष्ट्रं (for भोक्तुं). K V1 B (except B1) Da Dn D1.3–7 शक्ष्यसि; D3 शक्नोति; T2 G1 भोक्ष्यति (for शक्यसि). D2 पालयत्.

21 K1 reads 21 on marg. (*sec. m.*). — a) K4 परं; G1.3 परि-; G4 परश् (for पर-). K3 D4 -योगेन; B1 D3 -पातेन; D7 T1 G3.4 -धानेन (for -यानेन). — b) D2 वा; D3 च (for ते). Ś1 K2.4 D1 धनंजयः; D2.8 वनक्षयः (for धन°). — c) B1 तस्मा (for

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2736 B. 12. 71. 22 K. 12. 71. 22 मा स्म ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः ।
अन्त्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत ॥ २२
धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथार्हतः ।
सान्त्वयन्परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयम् ॥ २३
एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालयन् ।
स्वन्तं पुण्यं यशोवन्तं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ २४
धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्डव ।
युधिष्ठिर तथा युक्तो नाधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥ २५

एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षते प्रजाः ।
भूतानां हि यथा धर्मे रक्षणं च परा दया ॥ २६
तस्मादेवं परं धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदाः ।
यद्राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् ॥ २७
यदह्ना कुरुते पापमरक्षन्भयतः प्रजाः ।
राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति ॥ २८
यदह्ना कुरुते पुण्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि ॥ २९

अथ). Ś1 D1 साम्नेव. —^{d}) Bo. 5 तत्; D8 च (for यत्). T2 G1 न धनं ब्राह्मणेपि (G1 °णे तु) यत्.

22 ^{a}) K4 D4 ब्राह्मणान्. —^{b}) K5 धनस्थान्; V1 धर्मस्थान्; G2 धनिनं. Ś1 K4 D1 प्रचरेन्. —^{d}) G1 पीतस्य (for स्फीतस्य).

23 ^{a}) K4 दानामि (for धनानि). B1. 2 यस्य (for तेभ्यो). K5 निःस्वेभ्यस्त्वं धनं दद्याद्. —^{c}) V1 B1. 2 शांत्वयन्; D6 सांत्वयत्; D8 सा स्वयं. Ś1 K1. 4. 5 D1 परिरक्ष्यं(D1 °क्ष्या)श्च. —^{d}) B1 यास्यति; D7 T G M1. 3 एष्यसि (T2 °ति); M2 प्राप्स्यसि. D8 भारत (for दुर्जयम्).

24 ^{a}) Ś1 K4 B4. 5 T G3. 4 M2 धर्म्येण. —^{b}) K5 V1 B Da Dn D1–7 T G परिपालय (D1 °येत्). D8 प्रजाः सम्यक्प्रपालयन्. —^{c}) D4 om. (hapl.) from स्वन्तं up to पालय (in 25^{b}). K4 स्वंते; B1 सुतं; B4 स्वं तु; D2. 3. 7 T G3. 4 M1. 3 स्वर्गं; D5 स्वर्गः; D8 स्वंकं; G1. 2 M2. 4 स्वर्ग्यं (for स्वन्तं). D3. 5 पुण्य- (for पुण्यं). K3 D7 S यशोनंतं (M1. 3 °स्यं); K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 यशो नित्यं (for यशोवन्तं). —^{d}) Dn2 प्राप्स्यते.

25 D4 om. up to पालय (cf. v. l. 24). —^{a}) Ś1 B3. 5 D1 T G1. 3. 4 M2 धर्म्येण. —^{b}) K4 Dn1 D6 प्रजां. —^{c}) Ś1 Dn D6 यथा (for तथा). —^{d}) D7 T1 G2. 3 नाति-; D8 नाव-; T2 G1 न तु; G4 M नातु- (for नाधि-). K1 -धर्मेण (marg. -बंध्येन) (for -बन्धेन). Ś1 K4 योज्यसे; D1 युज्यसे; D6 मोक्षसे (for योक्ष्यसे).

26 ^{a}) O-J एष एष. —^{b}) T2 G1 यादृशा; O-J यद्राजा (as in text). K2 D1 रक्ष्यते; K3. 5 V1 B Da Dn D2–8 S O-J रक्षति. —^{c}) Ś1 K1. 2. 4 D1 च (for हि). K3. 5 Da D4. 7. 8 T G1. 3. 4 M2 O-J दया (D4 also परो); V1 B Dn D2. 3. 5. 6 G2 M1. 3. 4 यदा (for यथा). Ś1 धर्मो; O-J धर्मे (as in text). —^{d}) K3 V1 B Da Dn D6 परमा; K4 च परं; K5 D4. 8 हि परा; D1 स्व प्रदा-; D2. 3. 5 परमं (for च परा). M2 जया (for दया). D7 T G3. 4 M1. 3. 4 रक्षणं हि (M3. 4 च) दया परा; G1. 2 रक्षणं (G2 रक्षणे) हि यदा पुरा; O-J रक्षणे च परा दया. —Between 26 and 29, O-J ins.:

176* इह लोके सुखं प्राप्य परत्र च महीतले ।
एवं तेभ्यः परच्चेतो(sic) ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
सत्त्वेन परिभोगाय स्वर्गं जेष्यसि दुर्जयम् ।

27 ^{a}) K4 एनं; Dn1 एव; D1 एतं; D7 S (except G1) एतत् (for एवं). —^{b}) K1 मंस्यंते; D8 मन्यते. —^{c}) K1. 3 V1 B Dn D2. 3. 5. 6 यो राजा; Da योंतरा; T2 G1 यादृशा (for यद्राजा). D8 युद्धे; T2 G1 तात (for युक्तो).

28 ^{a}) K1 अह्ना यत् (by transp.); K2 D1 अह्नाय. —^{b}) B1 भवतः; Da कुरुते (for भयतः). K4 B5 D1 अरक्षं(D1 °क्ष)त यतः प्रजाः. —^{c}) K1 D1 प्रजा; G1 राजन् (for राजा). K3. 5 वर्षसहस्रेषु; D2 °स्राणि; M2 °स्रं तं. — D2 om. (hapl.) 28^{d}–29^{c}. —^{d}) D7 S माधि- (for अधि-).

29 D2 om. 29^{abc} (cf. v. l. 28). —^{a}) K3. 5 V1 B D (except D1. 4. 7; D2 om.) T2 G1 M धर्मं (for पुण्यं). — D8 om. (hapl.) 29^{c}–30^{d}. Ś1 reads 29^{c}–31^{b} on marg. (*sec. m.*). V1 reads 29^{c}–30^{d} on marg. —^{d}) D1 न्यस्य (for तस्य). D1 भुंक्षे (for भुङ्क्ते). K5 यथाविधि; M1. 3 फलं महत् (for फलं दिवि). — For 29, O-J subst.:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

खिष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकाञ्जयति यावतः ।
क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३०
एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालयन् ।
इह पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥ ३१
स्वर्गलोके च महतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव ।
असंभवश्च धर्माणामीदृशानामराजसु ।
तस्माद्राजैव नान्योऽस्ति यो महत्फलमाप्नुयात् ॥ ३२
स राज्यमृद्धिमत्प्राप्य धर्मेण परिपालयन् ।
इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

भीष्म उवाच ।
य एव तु सतो रक्षेदसतश्च निबर्हयेत् ।
स एव राज्ञा कर्तव्यो राजन्राजपुरोहितः ॥ १
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । C. 12. 2750 B. 12. 72. 2 K. 12. 72. 3

177* यदा न कुरुते धर्मं राजा भूतानि पालयन् ।
प्रजापुण्यं चतुर्भागं तदा न प्राप्नुयान्नृपः ।

30 D8 om. 30 (cf. v. l. 29). Ś1 (*sec. m.*) V1 read 30 on marg. — [a]) B1 स्विष्टीः; Da स्विष्टेः; D7 T1 G2–4 M2. 4 स्विष्टः; G1 M1. 3 स्विष्ट-; Ca खिष्टिः (as in text). K1 lacuna; B1 D4 स्वधीती; Da सुधानी; D7 S (except T2) स्वधीतः (M1. 3 °ति-). Cv स्विष्टं स्वधीतं सुतपा. — [b]) D1 लोकं. D7 यजति (for जयति). D2 यावता. — [d]) D7 T G लोकान् (for प्रजा). D1 पालयेत्.

31 Ś1 reads 31[ab] on marg. (*sec. m.*). — [a]) D1 एव; M4 एतं (for एवं). V1 B1. 2 Da धर्मान्. — [b]) K (except K1) V1 B D (except D1. 4. 8) T G M4 परिपालय. — K1 om. (hapl.) 31[c]–33[b]. — [c]) K5 V1 B D (except D1. 4. 7. 8) त(Dn1 य)तः (for इह). D8 पुष्पं (for पुण्य-). — [d]) D7 S नानु-; D8 नावि- (for नाधि-). D2 मोक्षसे; D3 योक्षसे; D8 G2 योक्ष्य(D8 °क्ष)ते. V1 B1 Da दिवं धर्मेण भोक्ष्यसे.

32 K1 om. 32 (cf. v. l. 31). — [a]) B3 D3. 5. 7 S स्वर्गे (for स्वर्ग-). K2. 3. 5 V1 B2. 4. 5 Da Dn D6 -लोके सु-; B0. 1. 3 -लोकेषु; D8 -लोकं च; T2 G1. 2 M1–8 च लोके (for -लोके च). — [c]) D7 S अविप्लवश्च (M4 °वोयं) धर्माणाम्. — [d]) D7 T1 G1. 3. 4 M4 ईदृशो नाम राजसु. — [e]) K4 राजेव; D4 राजे च. T2 तस्माद्राज्ञा विनान्योस्ति. — [f]) K5 V1 B D (except D1. 4. 7. 8) धर्म- (for महत्). D4 अवाप्नुयात् (hypermetric) (for आप्नु°).

33 K1 om. 33[ab] (cf. v. l. 31). — [a]) K2 धृतिमत्; K3. 5 D4 M2. 4 ऋद्धं सं-; V1 B Da Dn D2 धृतिमान् (for ऋद्धिमत्). D3 स राज्यवृद्धिमल्लाप्य (sic). — [b]) K3 V1 Dn D6 परिपालय; D3 प्रतिपालयन्. D7 S प्रजा धर्मेण पालय (M1. 3 °यन्). — [c]) K1 कामेन; D4 सोमैश्च; Ca सोमेन (as in text). — [d]) T2 G1 कामेन (for कामैश्च). Ś1 D4 जनाः; Ś1 (*sup. lin. sec. m.*) नृप; K1 जयः; B (except B2) D2. 3. 8 गणान् (for जनान्). D1 कामेच्च सुखदे जनान् (sic).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D4 राजधर्मोपदेशः; D7 T1 G2–4 रक्षणविधिः; M1. 3 रक्षाप्रकारः; M2 यथाशास्त्रलिप्साविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 73; B1. 3. 4 Dn2 D2. 3 70; Da 72 (as in text); Dn1 71. — *Śloka no.:* Da Dn1 34; D8 24.

73

1 Before 1, D7 S ins.:

178* युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशो ब्राह्मणो राज्ञां कार्याकार्यविचारणे ।
क्षमः कर्तुं समर्थो वा तन्मे ब्रूहि पितामह ।

[(L. 1) G2 कार्यकारणचारणे (for the post. half).]

— [a]) V1 K3–5 D2–6. 8 एवं (for एव). K3. 5 D4 हि (for तु). D4 रक्ष्येद्. — [b]) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 G2 M2 निवर्तयेत् (for निबर्ह°). — [c]) E1 एवं.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2750 B. 12. 72. 2 K. 12. 72. 3 पुरूरवस ऐलस्य संवादं मातरिश्वनः ॥ २

ऐल उवाच ।

कुतः स्विद्ब्राह्मणो जातो वर्णाश्चापि कुतस्त्रयः ।
कस्माच्च भवति श्रेयानेतद्वायो विचक्ष्व मे ॥ ३

वायुरुवाच ।

ब्रह्मणो मुखतः सृष्टो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
बाहुभ्यां क्षत्रियः सृष्ट ऊरुभ्यां वैश्य उच्यते ॥ ४
वर्णानां परिचर्यार्थं त्रयाणां पुरुषर्षभ ।
वर्णश्चतुर्थः पश्चात्तु पद्भ्यां शूद्रो विनिर्मितः ॥ ५
ब्राह्मणो जातमात्रस्तु पृथिवीमन्वजायत ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ६
ततः पृथिव्या गोप्तारं क्षत्रियं दण्डधारिणम् ।
द्वितीयं वर्णमकरोत्प्रजानामनुगुप्तये ॥ ७
वैश्यस्तु धनधान्येन त्रीन्वर्णान्बिभृयादिमान् ।
शूद्रो ह्येनान्परिचरेदिति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ८

ऐल उवाच ।

द्विजस्य क्षत्रबन्धोर्वा कस्येयं पृथिवी भवेत् ।
धर्मतः सह वित्तेन सम्यग्वायो प्रचक्ष्व मे ॥ ९

Ś1 K5 D1.4.6 राजा; K1 राजन् (for राज्ञा). — ^{d}) K1 राजा (for राजन्). Ś1 K1.4 D1.4.8 -पुरोहितैः. M मंत्री (M2 °त्रि-) शास्त्रविशारदः.

2 ^{a}) Ś1 K1 (marg. as in text).4 ऐडस्य; D1 चेदस्य; D4 मेडस्य; S ऐलस्य. — ^{d}) K1.4 B1 D2.3.5.7.8 S (except G2 M3) मातरिश्वना.

3 D8 M2 om. the ref. Ś1 K1–4 D4 ऐ(K1 ए)ड; B2 Da Dn D6 पुरूरवा; D1 ऐंद्र; T G M1.3.4 ऐळ (for ऐल). — ^{a}) K5 G1 कुतश्चिद्; M1.3 कुतस्विन् (for कुतः स्विद्). K1 D4 ब्राह्मणा. K1 जाता. — ^{b}) D7 T G वा(T2 G2 चा)थ (for चापि). K1 ततस् (for कुतस्). — ^{c}) Ś1 V1 D1 कस्माच्चिद्; D2.3.5 कस्मात्तद्; D4 क एषां; M4 तस्माच्च (for कस्माच्च). K1 श्रेयम्; V1 Bo. 1.3–5 Dn D2.3.5.6 श्रेष्ठः; B2 Da D4.8 श्रेयः (for श्रेयान्). — ^{d}) D8 -वीर्या (for वायो). D7 S प्रचक्ष्व; D8 विचक्ष. B Da Dn D2.3.5.6 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि.

4 K2 V1 B Da Dn2 D2.3.5.6.8 मातरिश्वा (for वायुर्). — ^{a}) K2.3.5 B Da Dn1 D1.5.7 T G M2 ब्राह्मणे; V1 ब्रह्मणा; D6 ब्राह्मणा. K1 D1 सृष्टा (D1 °ष्टो); M4 सृष्टेः (for सृष्टो). — ^{b}) K1.5 Bo Da Dn1 D7 T G3.4 ब्रह्मणो; K3 ब्राह्मणा; B1–5 D1.3–5 G2 M2 ब्रह्मणा. — ^{c}) D8 बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा. — ^{d}) Ś1 K4 [अ]प्यूरुभ्यां (for ऊरुभ्यां). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.7 G3 एव च (for उच्यते).

5 ^{a}) Dn2 D6 परिहारा(D6 °र्या)र्थं. — ^{b}) K3.5 V1 B D (except D1) S भरतर्षभ (for पुरुष°). — ^{c}) G1 वर्णे चतुर्थे. K3 पद्भ्यां च; K5 V1 B1.2 Da Dn D6 संभूतः (for पश्चात्तु). — ^{d}) K3 शूद्रः पश्चाद्; D4.7 S (except G1) शूद्रः पद्भ्यां (by transp.). K1 m V1 B Da D2.3.5 विनिर्गतः.

6 = (var) Manu. 1. 99. — ^{a}) D4 ब्राह्मणा; G1 (before corr.) ब्राह्मणे. V1 B D2.3.5.7 T G जायमानो; D6 तापमानो (for जातमात्रस्). K5 V1 Bo. 2–5 D (except D1; Da lacuna) S हि; B1 [अ]पि (for तु). — ^{b}) B1–4 Da T2 G2 पृथिव्याम् (for °वीम्). K3 Da Ca अधिजायते; B2.4 अध्यजायत; T2 अभ्य°; G1 अन्य° (for अन्व°). K5 V1 Bo.5 Dn D2.3.5.6 पृथिव्यामनुजायते; D8 पृथिवीसर्वजासतत (sic). — ^{c}) T2 G1 °धर्माणां; M °वर्णानां (for °भूतानां). — ^{d}) K1 धर्मकामस्य; V1 B Da D3.5 धर्म(V1 कर्म-; Bo सर्व)-कोषस्य. — After 6, D7 S ins.:

179* सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिदिह दृश्यते ।
धर्मयुक्तं प्रशस्तं च जगत्यस्मिन्नृपात्मज ।

[(L. 2) T2 G1 धर्मे (for धर्म-). T2 G1 प्रसक्तं; M2.4 प्रशस्यं (for प्रशस्तं). T2 G1 नृपात्मजः.]

7 V1 om. 7^{ab}. — ^{a}) B (except B1) D (except D1.4.7.8) अतः (for ततः). K4.5 D2.3 पृथिव्यां. B Da Dn D2.3.5.6 यंतारं; D8 गांधारं (for गोप्तारं). — ^{b}) K3.5 D4.7 T G दंडधारकं; B Da Dn D2.3.5.6 °धार(Bo °रि)णे; D8 °धारणं. V1 reads 7^{cd} on marg. — ^{c}) D6 क्षत्रियं (for द्वितीयं). V1 Dn D6 दंडम्; D8 धर्मम् (for वर्णम्). — ^{d}) T2 G1 इह (for अनु-). Dn1 D8 -तृप्तये; D1 -गोप्तये (for -गुप्तये).

8 ^{b}) D8 om. वर्णान्. — ^{c}) D4 शूद्रे. K (except K3) D4.8 [अ]पि; B3 तु (for हि). K (except K4) B1.4 Da Dn D1.4.6.8 T2 G1 M [ए]तान् (for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वायुरुवाच ।

विप्रस्य सर्वमेवैतद्यत्किंचिज्जगतीगतम् ।
ज्येष्ठेनाभिजनेनेह तद्धर्मकुशला विदुः ॥ १०
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै द्विजः ॥ ११
पत्यभावे यथा स्त्री हि देवरं कुरुते पतिम् ।
आनन्तर्यात्तथा क्षत्रं पृथिवी कुरुते पतिम् ॥ १२
एष ते प्रथमः कल्प आपद्यन्यो भवेदतः ।
यदि स्वर्गे परं स्थानं धर्मतः परिमार्गसि ॥ १३
यः कश्चिद्विजयेद्भूमिं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
श्रुतवृत्तोपपन्नाय धर्मज्ञाय तपस्विने ॥ १४
स्वधर्मपरितृप्ताय यो न वित्तपरो भवेत् ।
यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णया ॥ १५
ब्राह्मणो हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनीतवाक् ।
श्रेयो नयति राजानं ब्रुवंश्चित्रां सरस्वतीम् ॥ १६
राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितम् ।
शुश्रूषुरनहंवादी क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ॥ १७
तावता स कृतप्रज्ञश्चिरं यशसि तिष्ठति । C. 12. 2765 B. 12. 72. 17 K. 12. 72. 20

[ए]नान्). — ^{d}) K_3 D_4 धर्मानुशासनं.

9 D_8 om. 9. $Ś_1$ K_1 एड; K_{2-4} D_4 ऐड; D_1 ऐंद्र; S (except T_1) ऐळ (for ऐल). — D_4 repeats 9^{ab} after the ref. of 10. — ^{a}) D_4 (both times) क्षत्रं (for क्षत्र·). — ^{b}) V_1 यस्येयं (for कस्येयं). $B_{0.5}$ मता (for भवेत्). — ^{c}) V_1 स हि (for सह). Bo वृत्तेन; G_1 चित्तेन (for वित्तेन). — ^{d}) K_4 प्रचक्ष मे; Da_1 प्रचक्रमे; D_2 प्रवक्ष्व मे; D_6 प्रवक्ष्यसे.

10 With 10, cf. Manu. 1. 100. D_8 om. the ref. Dn_2 मातरिश्व (for वायुर्). After the ref., D_4 repeats 9^{ab}. — ^{a}) B_1 प्रविश्य (for विप्रस्य). M_4 [इ]दं (for [ए]तद्). — After 10^{ab}, D_7 S ins.:

180* धनं धान्यं हिरण्यं च स्त्रियो रत्नानि वाहनम् ।
मङ्गलं च प्रशस्तं च यच्चान्यदपि विद्यते ।

[(L. 2) D_7 T G M_{2-4} मंगळं. T_2 वर्तते (for विद्यते).] — ^{c}) $K_{3.5}$ D_4 श्रैष्ठ्ये(K_5 D_4 °ष्ठे)न; G_1 ज्यैष्ठ्येन. — ^{d}) T_1 $G_{3.4}$ तं धर्मं (for तद्धर्म·).

11 11^{ab} = Manu. 1. 101^{ab}. — ^{a}) G_1 स्वमेवं. — ^{b}) D_6 वस्तं; Ca वस्ते (as in text). — ^{c}) D_1 गुरुं. $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_2 च (for हि). B_4 D_8 सर्वभूतानां. — ^{d}) D_8 स (for च). $K_{3.4}$ द्विज. M श्रेष्ठो ज्येष्ठश्च ब्राह्मणः.

12 With 12, cf. B. 13. 8. 22. — ^{a}) D_7 T_1 G पत्यलाभे; M_2 पतिभावे; Ca पत्यभावे (as in text). $K_{3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.4.8}$) S [ए]व स्त्री (for स्त्री हि). — B_3 Dn D_6 om. (hapl.) 12^{cd}. — ^{c}) G_1 आनंतर्यं. D_8 अथ (for तथा). — ^{d}) D_1 परम् (for पतिम्).

13 ^{a}) M वै (for ते). — ^{b}) K_4 G_1 [अ]द्यो (for [अ]न्यो). K_4 D_1 T_2 G_1 ततः; $D_{4.7}$ T_1 $G_{3.4}$ यतः (for अतः). — ^{c}) V_1 B Da Dn $D_{2.3.6.7}$ स्वर्गं; D_1 सर्वो·; $D_{5.8}$ स्वर्गः. — ^{d}) Dn D_6 स्वधर्मं (D_6 °र्मः) (for धर्मतः). D_7 $G_{2.3}$ परिमार्गय; D_8 परमा गतिः; T_2 G_1 $M_{1.3.4}$ परिमार्गति.

14 ^{a}) $K_{3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.4.7.8}$) यत्किंचिद् (for यः कश्चिद्). $K_{2.3}$ V_1 B_2 Da Dn D_6 विजये (B_2 Da_1 °येद्); $B_{0.1.3-5}$ $D_{2.3.5}$ जयसे (for विजयेद्). K_5 भूमौ; V_1 $B_{1.2}$ Da_1 भूमेर् (for भूमिं). — ^{b}) V_1 B D (except $D_{1.4.7.8}$) निवेदय; T_2 न्यवेदयेत्. — ^{c}) $Ś_1$ श्रुतवित्तोपपन्नाय; K_1 °वंतोप°. — ^{d}) D_4 विपश्चिते (for तपस्विने).

15 ^{a}) D_1 सुधर्म·. D_7 -वृत्ताय; D_8 -प्राप्ताय (for -तृप्ताय). — ^{b}) $D_{1.6.7}$ ये (for यो). $K_{3.5}$ नि(K_5 न)वृत्तिपरो; B_1 न वेत्ति°; D_6 T_2 न (T_2 नि·) वृत्त°; D_7 न तृप्ति° (for न वित्त°). Ca cites वित्तपरः (as in text). — ^{c}) K_5 transp. यो and राजानं.

16 B_1 om. 16^{ab}. — ^{b}) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$; B_1 om.) विनीतवान्. — ^{c}) D_4 नियति; D_8 न याति (for नयति). — ^{d}) $D_{1.3.5}$ ध्रुवंश् (sic) (for ब्रुवंश्).

17 ^{a}) B_1 D_1 G_1 यद् (for यं). K_1 (m as in text) ब्रह्म. — ^{b}) K_1 निवेदितं; B_2 Da प्रदर्शितं; D_2 निदर्शतं; $D_{4.6.7}$ T G_{2-4} विदर्शितं. — ^{c}) $Ś_1$ अनहंवादे; B (except B_2) $D_{2.3.5}$ °हंकारी. — ^{d}) $D_{2.3.5}$ क्षत्रधर्म(D_2 °र्मे)रतः स्थितः; D_8 °धर्मरते स्थितः; M_4 क्षत्रधर्ममनुव्रतः.

18 ^{a}) D_7 T_1 G_{2-4} यावता. D_8 कृतः (for कृत·). $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ तावता सत्कृत(K_4 D_8

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2766 B. 12. 72. 18 K. 12. 72. 21

तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः ॥ १८
एवमेव प्रजाः सर्वा राजानमभिसंश्रिताः ।
सम्यग्वृत्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्भयान्विताः ॥ १९
राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राज्ञा साध्वभिरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागं स विन्दति ॥ २०
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
यज्ञमेवोपजीवन्ति नास्ति चेष्टमराजके ॥ २१
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
राजन्येवास्य धर्मस्य योगक्षेमः प्रतिष्ठितः ॥ २२
छायायामप्सु वायौ च सुखमुष्णेऽधिगच्छति ।
अग्नौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति ॥ २३
शब्दे स्पर्शे रसे रूपे गन्धे च रमते मनः ।
तेषु भोगेषु सर्वेषु नभीतो लभते सुखम् ॥ २४
अभयस्यैव यो दाता तस्यैव सुमहत्फलम् ।
न हि प्राणसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २५
इन्द्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा तथैव च ।
राजा बिभर्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

°तः)प्रा(K_5 °प्र)ज्ञश्. — ^{b}) D_7 T G चरन्ध(D_7 $G_{1,2}$ चिरं ध)र्मेच तिष्ठते (G_2 °ति). — ^{c}) $K_{3,5}$ तस्माद् (for तस्य). D_8 कृष्णस्य (for सर्वस्य). $D_{2,3,5,7}$ G तस्य सर्वस्य धर्मस्य. — ^{d}) $K_{3,5}$ D_4 राजन् ; G_1 भाग्य· (for भागी). $K_{3,5}$ D_4 भागी ; $D_{3,5,8}$ राजा (for राज·).

19 ^{b}) B_2 अपि (for अभि·). G_1 ·संस्थिताः (for ·संश्रिताः). — After 19^{ab}, D_7 S (except G_1) ins. :

181* ब्राह्मणं च सुविद्वांसं राजशास्त्रविपश्चितम् ।

[$M_{3,4}$ ब्राह्मणश् (for ब्राह्मणं).]

— B_1 om. (hapl.) 19^{cd}. — ^{c}) M_4 स्वकर्मस्था. — ^{d}) D_8 नकुलश्चिद्. K_1 भयान्वितः.

20 ^{a}) D_4 राष्ट्रं. B_1 चरति. B_1 T_2 G_1 M_{1-3} यद् (for यं). D_6 धर्मे. — ^{b}) K_3 Da राजा (for राज्ञा). M [अ]त्र (for [अ]भि·). D_4 ·रक्षितः. — V_1 reads 20^{c}–21^{e} on marg. — ^{c}) G_2 तद्धर्मं (for धर्मस्य). — ^{d}) B Da Dn D_6 तु ; D_7 S (except T_2) हि (for स). V_1 देवतात्रितयस्तथा.

21 V_1 reads 21^{abc} on marg. — ^{a}) D_6 देवामे· तस्या पितरो (sic). — ^{c}) K_4 जीवंती. — ^{d}) D_7 S (except $M_{1,3}$) यष्टा ह्यराजके.

22 ^{a}) K_4 यतो ; D_1 इत्ये ; D_6 तत्रो (for इतो). K_1 *स्तेन ; D_8 दंतेन (for दत्तेन). — ^{b}) K_4 देवतः ; D_8 देवता. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,4}$ राजन्ये(K_4 °न्या)वास्य ; D_4 राजन् यज्ञस्य (for राजन्येवास्य). D_1 राजन्ये चास्य धर्मस्य. — ^{d}) T_2 योगः क्षेमः ; G_1 योगक्षेमं. M प्रवर्तते (for प्रतिष्ठितः). B_1 योगक्षेमपरायणः.

23 ^{a}) D_4 वायो. M_2 वा (for च). Cv as in text. — ^{b}) D_4 [ऽ]ति· ; G_1 (before corr.) न (for ऽधि·). — B_1 Da_1 om. (hapl.) 23^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ K_4 V_1 $D_{2,6}$ वा शशि· ; D_7 G $M_{1,3,4}$ शशिनि (for वाससि). B_3 सूर्यो. K_3 V_1 B (B_1 om.) $D_{2,3,5,7}$ M वा (for च). — ^{d}) K_4 सीते ; B_2 D_4 शीतो ; D_8 जीते ; G_1 M भीतो ; Ca शीते (as in text). K_1 [ऽ]त्ति· ; T_2 [ऽ]नु· ; G_1 M न (for ऽधि·).

24 ^{a}) B_1 शब्दं स्पर्शं ; D_4 शब्दे स्पर्श· ; G_1 शब्द· स्पर्श· (for शब्दे स्पर्शे). K_3 $D_{4,8}$ रसे गंधे ; Bo च रूपे च ; B_1 D_7 $G_{2,3}$ तथा रूपे (for रसे रूपे). — ^{b}) B (except $B_{1,2}$) K_3 $D_{4,8}$ रूपे (for गन्धे). — ^{c}) $D_{6,8}$ $D_{2,3,5}$ उप· (for तेषु). $Ś_1$ K_4 D_1 भावेषु ; भागेषु (for भोगेषु). V_1 B_2 D_7 T_1 G_2 सर्वेषु भोगेषु (by transp.) ; $G_{3,4}$ सर्वेषु भूतेषु. — ^{d}) T_2 $G_{1,2}$ भीतो न ; $M_{1,3}$ न भीते. B_1 न भीतो न सुखं लभेत्.

25 ^{a}) $K_{2,3,5}$ V_1 B_1 Da Dn $D_{4,6}$ हि (for [ए]व). — ^{b}) G_1 तस्येव. $M_{1,3}$ तु (for सु·). — ^{c}) D_4 च (for हि). D_8 दांतं (for दानं).

26 ^{b}) K_3 तदा (for तथा). — ^{c}) D_4 राज्ञो ; M_2 राजन् (for राजा). D_4 भवति (for बिभर्ति). G_1 राजापि D_7 T $G_{3,4}$ $M_{1,3,4}$ भूतानि (for रूपाणि). G_2 राजा (for राज्ञा). भक्तिभूतानि. — ^{d}) K_1 D_8 G_2 राजा (for राज्ञा). B_1 M_4 ततं ; D_7 ध्रुवं ; $M_{1,3}$ ततः (for धृतम्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७४

भीष्म उवाच ।
राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान्बहुश्रुतः ।
उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनन्तरम् ॥ १
धर्मात्मा धर्मविद्येषां राज्ञां राजन्पुरोहितः ।
राजा चैवंगुणो येषां कुशलं तेषु सर्वशः ॥ २
उभौ प्रजा वर्धयतो देवान्पूर्वान्परान्पितॄन् ।
यौ समेयास्थितौ धर्मे श्रद्धेयौ सुतपस्विनौ ॥ ३
परस्परस्य सुहृदौ संमतौ समचेतसौ ।
ब्रह्मक्षत्रस्य संमानात्प्रजाः सुखमवाप्नुयुः ॥ ४
विमाननात्तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव ह ।
ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वेषां धर्माणां मूलमुच्यते ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । C. 12. 2780 B. 12. 73. 6 K. 12. 73. 44

Colophon om. in D8. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn D1–7 S राजधर्म. — *Adhy. name:* K3 D4 पुरूरवा(D4 °वः)पवनसंवादः; D7 T1 G2. 4 राजोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D7 S 74; B1. 3. 4 D2 71; B2 Dn 72. — *Śloka no.:* Dn 26.

74

1 Before 1, K4. 5 D7 S (except G1) ins.:

182* युधिष्ठिर उवाच ।
राज्ञा पुरोहितः कार्यः कीदृशो वर्णतो भवेत् ।
पुरोधा यादृशः कार्यः कथयस्व पितामह ।
भीष्म उवाच ।
गौरो वा लोहितो वापि श्यामो वा नीरुजः सुखी ।
अक्रोधनो नचपलः सर्वतश्च जितेन्द्रियः ।

[T2 M read line 2 after line 4. — (L. 3) K4. 5 T2 M om. भीष्म उवाच. — K5 वाथ; T2 M1–3 वेह (for वापि). K4 [अ]श्यामो (for श्यामो). Cv cites post. half as above. — (L. 4) D7 G2. 3 ह्यचपलः (for नच°).]

D7. 8 T G3. 4 om. the ref. D6 om. 1[bc]. — [b]) K4 वेद्-; D7 विद्-; D8 [ऽ]भवद् (for भवेद्). G1 बहुश्रुतिः. — [c]) K1 ततो; Ca उभौ (as in text). — [d]) D5. 8 G1 अप्रमेयद् (for °याव्).

2 [a]) V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 मंत्र- (for धर्म-). K1 -विद्यायां (for -विद्येषां). — [b]) D2 राज्ञा. D7 T1 G2–4 राज- (for राजन्). D8 राजधर्मपुरोहितः. —After 2[ab], D7 S ins. a passage given in App. I (No. 8). — [c]) D2 राज्ञा (for राजा). K1 Da1 D1 चैव; B1 वै षड्-; D7 S वै स- (for चैवं-). K1 -गुणी येषां; V1 Bo–2. 5 Da -गुणोपेतः; D5 -गुणो एषां. — [d]) Ś1 K1. 4 V1 B D (except D4. 7. 8) T G सर्वतः.

3 [a]) K5 प्रजां; D6 प्रभा. D7 T1 G2–4 वर्धयेते; T2 °येतां; M4 °यंतौ. — [b]) Ś1 K4 D2. 3. 5. 7. 8 T G2–4 पूर्वापरान्; K3 पूर्वं प°; K5 अथ प°; B2 Dn D6 सर्वान्सुतान्; Da सर्वान्पितॄन्; D1 पूर्वापरः; M नागान्प(M3. 4 °न्व)रान् (for पूर्वान्परान्). B2 (marg. as in text) प्रति; B4 D2. 3. 5 अपि; Da सुतान् (for पितॄन्). — [c]) D4. 8 यो; T2 G1 M तौ (for यौ). Ś1 K4 समेयास्थितौ; K1 °स्य स्थितौ; D4. 7. 8 S भवेतां स्थितौ (D8 सुतौ; G2 स्थिते) (for समेयास्थितौ as in D1 only). K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 भवेयातां (D2 °यतो) स्थितौ (D2. 3. 5 स्थिरौ; D6 सुतौ) धर्मे.

4 [a]) Da D4 सुहृदो. — [b]) K2. 5 V1 B Da Dn विदितौ; D2. 3. 5 विदितौ; D4 समेतौ (for संमतौ). Ś1 K1. 4 D1 समतेजसौ. — [c]) G2 ब्रह्मक्षत्रिय. D4. 8 सन्मानात्; T2 संधानात्; G1 संतानात् (for संमानात्). — [d]) K2–5 प्रजा. K1 V1 B D (except D1. 4. 7) प्रजा सुखमवाप्नुयात्.

5 [b]) K2. 3. 5 V1 B D (except D1. 7) हि (for ह). — [c]) D5 ब्रह्मक्षत्रे. V1 Bo–3 Da Dn1 D6 च (for हि). D7 S सर्वासां. — [d]) V1 B (except B2) Da Dn D2. 3. 5. 6 वर्णानां; D7 S प्रजानां (for धर्माणां). Bo बलम्; T2 मूल (for मूलम्).

6 [c]) Ś1 K2–4 D1. 4. 8 ऐड-; S ऐळ- (for ऐल-). D2. 3. 5. 7 S -काश्यप- (for -कश्यप-).

7 K3 om. the ref. Ś1 K4 D1. 4 ऐड; K1. 2 D3 एड; S ऐळ (for ऐल). — [a]) K4 ह; D3 [आ]दि- (for हि). — [b]) D1. 3 M2 om. क्षत्रं. — Da1 om. (hapl.) 7[c]–8[b]. — [c]) B1 अथर्थलं; T2 G1. 2 अन्यद्बलं. Ca cites अन्वक्. K5 D4. 8 कतमे स्विद्; Dn1 कृतमे तस्मिन्; G1 कथमेस्मिन्; M1. 3 कतमे तेस्मिन् (for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2780
B. 12. 73. 6
K. 12. 73. 44

ऐलकश्यपसंवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ६

ऐल उवाच ।

यदा हि ब्रह्म प्रजहाति क्षत्रं
क्षत्रं यदा वा प्रजहाति ब्रह्म ।
अन्वग्बलं कतमेऽस्मिन्भजन्ते
तथाबल्यं कतमेऽस्मिन्वियन्ति ॥ ७

कश्यप उवाच ।

*व्यृद्धं राष्ट्रं भवति क्षत्रियस्य
ब्रह्म क्षत्रं यत्र विरुध्यते ह ।
अन्वग्बलं दस्यवस्तद्भजन्तेऽ-
बल्यं तथा तत्र वियन्ति सन्तः ॥ ८

नैषामुक्षा वर्धते नोत उस्रा
न गर्गरो मथ्यते नो यजन्ते ।
नैषां पुत्रा वेदमधीयते च
यदा ब्रह्म क्षत्रियाः संत्यजन्ति ॥ ९

नैषामुक्षा वर्धते जातु गेहे
नाधीयते सप्रजा नो यजन्ते ।
अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति
ये ब्राह्मणाः क्षत्रियान्संत्यजन्ति ॥ १०

एतौ हि नित्यसंयुक्तावितरेतरधारणे ।

कतमेऽस्मिन्). Ca cites कतमे (as in text). V1 यजंते (for भजन्ते). Cv cites अन्वग्बलं कतमे (as in text). —^{d}) K1 तथाबल्यां; K1 (marg.) V1 B Da2 Dn D2. 3. 5. 6 तथा (D6 also तदा) वर्णाः (V1 °र्णं; B3 °र्ण्याः); K4 °बलि; D7 S त(T2 M2. 4 य)थाबलं. K3 D4. 8 कतमे स्विद्; G1 (before corr.) कथमेतद्; M1 कतमे तस्मिन् (for कतमेऽस्मिन्). K1 m. 2 भ्रियंति; K3 D4 वदंति; K5 V1 Bo–2. 4. 5 Da2 Dn D2. 3. 5–7 S भ्रियंते; B3 भजंते (for वियन्ति). Cv तदाबलं कतमे के भ्रियंति.

8 Da1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). D8 om. the ref.; some MSS. काश्यप (for क°). —^{a}) Ś1 K1–4 V1 Bo–4 Da2 Dn D2. 3. 5–8 T1 G3. 4 Ca वृद्धं; K5 D1 विद्धं; B5 छिन्नं; D4 व्यृद्धि-; T2 G2 M द्विधा; G1 द्विधा हि (for *व्यृद्धं). V1 B2. 4 Da2 Dn D6 क्षत्रियस्य भवति (by transp.); T2 भवति ब्रह्मक्षत्रं. —^{b}) K4 V1 B Da2 Dn D2. 3. 5–7 S विरुध्यतीह (Dn2 °ध्यतीव) (for °ध्यते ह). K1. 5 हि; D8 च (for ह). —^{c}) B1 अन्वर्थश्च; G1. 2 अन्यद्बलं (for अन्वग्बलं). D8 M1. 3. 4 तं (for तद्). B1 संभवते (for तद्भजन्ते). —^{d}) K1 बाल्यं तथा; K3 तथाबला; K5 D8 तथाबल्यं; V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn D2. 3. 5. 6 त(Dn1 य)थावर्णं; B2 D4 M4 तथाबलं. K1. 3. 5 विंदंति; Bo. 3–5 विदंति; B1. 2 Da Dn D6 भ्रियंति; D2. 3. 5 वदंति; M4 धरंति (for वियन्ति). Dn2 सद्यः; D6 नैषां (for सन्तः). D7 T1 G2–4 तथाबलं तद्भ्रियंते च संतः; T2 G1 ततोबलं भ्रियते चैव संतः; M1–3 यदा ब्रह्म क्षत्रियः संत्यजेत.

9 With 9–10, cf. B. 12. 342. 19. K5 D7 T1 G2. 3 om. (hapl.) 9. K2 om. (hapl.) 9^{ab}. Da1 om. (hapl.) 9^{a}–10^{b}. —^{a}) B5 D1 नैषा. K1 (marg.) नैषामुखं. B1 ब्रह्मा; B5 क्षमा; Dn D6 G4 ब्रह्म; D1 सुखा; Ca उक्षा (as in text). B2 Da2 D4 वहते; D1 रुधते; D8 वर्तते (for वर्धते). B1 नैव (for नोत). D8 नातनुस्रा; G1 जातु गेहे (for नोत उस्रा). K1 m. 4 V1 Bo. 1. 3–5 Da2 Dn D2. 3. 5. 6 T2 M पुत्रा; K3 D4 वाहा (D4 °ही); B2 वही; G4 पुत्रो; Ca उस्रा (as in text). —^{b}) K1 मथ्याते; T2 मथ्यमा (for मथ्यते). D1 om. नो यजन्ते. K1. 3. 4 V1 B1 Dn1 D2. 6. 8 T2 G1 जयंते; Dn2 यजेत; D4 यजंति (for यजन्ते). —^{c}) D4 नेषां. D8 पुत्रो. Cv नैषां पुत्र. M1. 3. 4 अधीयिरे (for °यते). Bo D2 om. च. —^{d}) V1 क्षत्रिया ब्राह्मणा (for ब्रह्म क्षत्रियाः). T2 G1 M2 क्षत्रियं; M1. 3. 4 क्षत्रियः. T2 G1 M संत्यजेत; G4 °जंते.

10 D1. 5 om. (hapl.) 10. V1 B Da D2. 3. 6 M1. 3. 4 om. (hapl.) 10^{ab} (for Da1, cf. v. l. 9). —^{a}) K3 उस्रा; K4 उख्या; K5 इच्छा; Dn अर्थो (for उक्षा). D4 वहते; D8 वहंते (for वर्धते). Cv नैषामुक्षा वर्धते (as in text). —^{b}) K3. 5 G1 [अ]धीयंते (for [अ]धीयते). K5 Dn सु-; D7 T G तद्-; K5 M2 सं- (for स-). K3. 4 T1 G2 जयंते; D4 D4 जयंति; D7 जयंतं. —^{c}) D2. 8 अयध्वस्ता; D4 अथास्था; M3 अवध्वस्ता; Ca.v अप° (as in text). Ca Ś1 (by corr.) K1. 2. 4 D8 दस्य(K1 °स्यु)वस्ते; D7 S दस्युवंतः; Cap दस्युभूता (as in text). V1 B2 D चरंति (for भवन्ति). —^{d}) Ś1 K2–5 V1 B2 D (except D8; D1. 5 om.) T G M4 ब्राह्मणान्क्षत्रियाः;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षत्रं हि ब्रह्मणो योनिर्योनिः क्षत्रस्य च द्विजाः ॥ ११
उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ
संप्रापतुर्महतीं श्रीप्रतिष्ठाम् ।
तयोः संधिर्भिद्यते चेत्पुराण-
स्ततः सर्वं भवति हि संप्रमूढम् ॥ १२
नात्र प्लवं लभते पारगामी
महागाधे नौरिव संप्रणुन्ना ।
चातुर्वर्ण्यं भवति च संप्रमूढं
ततः प्रजाः क्षयसंस्था भवन्ति ॥ १३
ब्रह्मवृक्षो रक्ष्यमाणो मधु हेम च वर्षति ।
अरक्ष्यमाणः सततमश्रु पापं च वर्षति ॥ १४
अब्रह्मचारी चरणादपेतो
यदा ब्रह्मा ब्रह्मणि त्राणमिच्छेत् ।
आश्चर्यशो वर्षति तत्र देव-
स्तत्राभीक्ष्णं दुःसहाश्चाविशन्ति ॥ १५
स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणं वापि पापः
सभायां यत्र लभतेऽनुवादम् ।
राज्ञः सकाशे न बिभेति चापि C. 12. 2790 B. 12. 73. 16 K. 12. 73. 54

K1 ब्रह्मणां क्षत्रियान्; M2 ब्राह्मणाः क्षत्रियं.

11 a) D1 एतान्; D2 ये तौ (for एतौ). K3 om. (hapl.) from नित्य up to उभावेतौ (in 12a). K5 V1 B1. 2 Da Dn D4. 6. 8 नित्यं (for नित्य-). D7 S एतौ नित्यं सुसं(M1. 3. 4 संप्र)युक्ताव्. — b) D4. 7. 8 T G M2. 4 -धारिणौ; M1. 3 ·सारिणे (for ·धारणे). — c) K4. 5 V1 B D (except D1. 4) S वै (for हि). D2 G1 (before corr.) ब्राह्मणो. — d) K5 V1 B D (except D1. 4) S वै (for च). K2. 4 B1. 2 D1. 5. 7. 8 T G1. 3. 4 द्विजः; M2 प्रजाः (for द्विजाः). G2 ब्रह्म योनिर्महीभृतां.

12 K3 om. up to उभावेतौ (cf. v. l. 11). — a) D7 T1 G2–4 उभौ च तौ; M2 भुजावेतौ (for उभा°). B4 अति· (for अभि-). K3 ·प्रपत्तौ; Da D6 ·प्रसन्नौ; D2 -प्रयत्नौ (for -प्रपन्नौ). — b) K1 संप्रापतुं; G1. 3 संप्राप्तुं. Bo G1 M2 श्रीं; B2. 3 D4 श्रीः; T2 G3 श्रियं (for श्री·). V1 B5 Dn D2. 3. 6 संप्रतिष्ठां; B1 श्रीं पतित्वं; D5 संप्रपन्ना (for श्रीप्रतिष्ठाम्). — c) B1 निर्भिद्यते संधिश् (for संधिर्भिद्यते). D8 विद्यते (for भिद्यते). D7 G2. 3 परेण (for पुराणस्). — d) D8 सर्वे भवंति (for सर्वं भवति). D1. 8 om. हि. B2 प्रमूढं (for संप्र°).

13 a) V1 B1–3 Dn2 D2. 3. 6 नांतं (for नात्र). V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6 पारं (for प्लवं). G1 सहते; M4 लभंते. B1 पारस्त्री (sic) (for पारगामी). — b) K3 V1 B Da Dn D2. 3. 5 Cap सं(Bo. 5 च)प्रपन्ना; D6 °यत्ना; Ca °णुन्ना (as in text). D7 S महोदधौ नौरिव संप्रभिन्ना (T2 °भग्ना; G1 °पन्नौ). — c) K4 transp. भवति and च. K2. 5 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 G3 M4 हि; V1 D1 lacuna (for च). D8 प्रक्षुब्धं (for संप्रमूढं). — d) B2 Da Dn D6 transp. ततः and प्रजाः. Bo संक्षयस्था.

14 G3 om. (hapl.) 14–15. — a) K1. 3 V1 D2. 4 रक्षमाणो. D8 ब्रह्मक्षत्रे लक्षमाणो (sic). — b) K3 मधू. D8 हेमं. B1 हिम संवर्षतिश्च यः. Cv as in text. — K3 om. (hapl.) 14cd. — c) V1 B1 D1. 8 अरक्षमाणः. — d) Ś1 K2 अश्रु चा(K2 वा)युश्; K1 (marg. as in text) अश्रुमायुश्; K5 T2 G1 M आ(K5 G1 अ)स्रपातं; D4 अश्यपानं; D7 अश्रुपातं; D8 आश्रुपानांश्; T1 G4 आस्रं चाघं; G2 मासं चावं (for अश्रु पापं).

15 G3 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) K3 Dn D6 न (for अ-). D8 अब्रह्मचारिणा यस्मादपेतो. Ca cites चरणात् (as in text). Cv अब्रह्मचारी चरणाद् (as in text). — b) K1. 4. 5 V1 B (except Bo) D (except D1) T2 M2 ब्रह्म (for ब्रह्मा). T1 G4 ब्रह्म ब्रह्मणः; M1. 3 ब्रह्मचारिणि (for ब्रह्मा ब्रह्मणि). — c) K1. 2. 4 V1 Bo. 3–5 Dn D2. 6 G2 M आश्चर्यंतो; V1 B1. 2 Da D3. 5 Cnp नाश्चर्यंतो; K3. 5 उत्पातवत्; D7 T G1. 4 आश्च(T2 °चा)र्यभूतो; D8 सासृक्ययो (sic) (for आश्चर्यशो). — d) D8 तत्राभिक्षां. D7 T G दुष्प्रभा(G1 °हा)श्; M1. 3. 4 दुःप्रहाश् (for दुःसहाश्). D2. 3. 5 चाभवंति; G1 चापि हंति; M4 चाविशेत (for °शन्ति).

16 a) D2–5 हित्वा (for हत्वा). B5 om. वा. Bo–4 Dn D2. 4. 6 M4 Cv चापि (for वापि). — b) V1 न; T1 G2–4 यो (for यत्र). Bo. 3. 5 Da1 [ऽ]र्थवादं; Da2 [ऽ]त्यर्थं°; D1 ननु वादान्; D7 S साधुवादं; Ca cites अर्थवादः; Cap Cv ऽनुवादम् (as in text). D4 सभायां लभते नरापवादं. — c) Da2 om.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2790
B. 12. 73. 16
K. 12. 73. 54

ततो भयं जायते क्षत्रियस्य ॥ १६

पापैः पापे क्रियमाणेऽतिवेलं
ततो रुद्रो जायते देव एषः ।
पापैः पापाः संजनयन्ति रुद्रं
ततः सर्वान्साध्वसाधून्हिनस्ति ॥ १७

ऐल उवाच ।

कुतो रुद्रः कीदृशो वापि रुद्रः
सत्त्वैः सत्त्वं दृश्यते वध्यमानम् ।
एतद्विद्वन्कश्यप मे प्रचक्ष्व
यतो रुद्रो जायते देव एषः ॥ १८

कश्यप उवाच ।

आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां
स्वं स्वं देहं परदेहं च हन्ति ।
वातोत्पातैः सदृशं रुद्रमाहु-
र्दावैर्जीमूतैः सदृशं रूपमस्य ॥ १९

ऐल उवाच ।

न वै वातं परिवृणोति कश्चि-
न्न जीमूतो वर्षति नैव दावः ।
तथायुक्तो दृश्यते मानवेषु
कामद्वेषाद्बध्यते मुच्यते च ॥ २०

राज्ञः. D_6 सकाशो. D_4 बिभेते; D_8 लभेत (for बिभेति). V_1 D_2 G_2 वापि; D_6 पापं (for चापि). — [d]) V_1 B D (except $D_{1.4.7.8}$) त्रिद्यते (for जायते).

17 [a]) B_2 पापः; G_1 अपापैः (for पापे). B_2 क्रियमाणो. V_1 Da Dn D_6 हि चैल (V_1 Da_2 °व); B (except $B_{1.2}$) $D_{2.3.5}$ [ऽ]पि चैल (for ऽतिवेलं). — [b]) Dn_2 तत्व एषः; D_1 चैष देवः; G_1 एष रुद्रः (for देव एषः). $K_{3.5}$ एकः; B_2 एषां; D_4 एव; D_8 एषाः (for एषः). Cv ततो रुद्रोजायत देव एषः. — V_1 G_1 om. (hapl.) 17[c]–18[d]. — [c]) K_5 D_7 T_1 $G_{3.4}$ पापं (for पापाः). T_2 संजनयन्हि (for °यन्ति). D_7 T_1 $G_{3.4}$ रुद्रः; T_2 रौद्रं. Cv as in text. — [d]) K_4 निहंति (for हिनस्ति).

18 V_1 G_1 om. 18 (cf. v. l. 17). D_8 om. the ref.; $Ś_1$ K (except K_5) $D_{1.4}$ ऐड; S (except T_2; G_1 om.) ऐळ (for ऐल). — [a]) $D_{7.8}$ T_1 $G_{3.4}$ M चापि; T_2 कश्च (for वापि). — [b]) K_1 lacuna; Da सर्वैः (for सत्त्वैः). M_2 नश्यते. $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{1.4}$ वर्धमानं (for वध्य°). — [c]) $Bo_{.4.5}$ हि त्वं; B_2 Da Dn D_6 सर्वं (for विद्वन्). Some MSS. काश्यप; $D_{1.8}$ कस्यप (D_8 °पं). K_3 D_4 संप्रचक्ष्व (for मे प्र°). — [d]) $K_{1.5}$ B D (except $D_{1.4.7.8}$) M_2 कुतो (for यतो). D_7 T_1 G_{2-4} रुद्र; T_2 एष (for देव). K_3 एकः; T_2 रुद्रः (for एषः).

19 D_8 om. the ref. Some MSS. काश्यप. — [a]) D_8 Cv आत्म-. K_3 रुते (for रुद्रो). G_1 हृक्यो. — [b]) D_2 स्वं; D_7 S Cv स्वकं ($M_{1.8}$ °च्छं) (for स्वं स्वं). K_5 परिचारे; D_8 परदेहे (for परदेहं). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $Bo_{.3.4}$ $D_{1.5}$ वदंति; K_5 वहंति; D_8 चरंति (for च हन्ति). Cv cites हन्ति (as in text). — [c]) D_4 सदृशो; Cv °शं (as in text). G_1 आह (for आहुर्). — [d]) K_1 G_1 lacuna; $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn D_{1-6} देवैर्; D_7 T G_{2-4} M देवं; Cv दावैर् (as in text). K_5 जीवभूतैः; Cv जीमूतैः (as in text).

20 D_8 om. the ref.; $Ś_1$ K (except K_5) D_1 ऐड; S ऐळ (for ऐल). — [a]) $K_{2.5}$ V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6}$ Cv वातः (for वातं). B_2 जीमूते वा (for वातं परि-). D_7 T_1 G_{2-4} प्रवृणोतीह; T_2 G_1 M परिवृणोतीह (for °णोति). K_3 कंचिन् (for कश्चिन्). D_8 न वै वातं वर्षति सोतिश्चिन् (sic). — [b]) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ M_{1-3} ना(B_5 वा)पि; D_7 T G M_4 तत्र (for नैव). K_4 V_1 B D (except $D_{1.4.8}$) T G_{2-4} M_4 देवः; K_5 देवं; G_1 नैवं; M_{1-3} वातः (for दावः). — [c]) K_1 V_1 M_2 यथायुक्तो; D_7 T G $M_{1.3.4}$ नैवं (G_1 om. नैवं) युक्तो; Cv तथायुक्तो (as in text). D_8 om. from मानवेषु up to प्रदहेत् (in 21[b]). K_4 Dn D_6 G_3 T_2 मानुषेषु. — [d]) D_1 M कामाद्वेषाद्. K_3 D_4 T G M_2 मुच्यते; D_5 दह्यते; $M_{1.3.4}$ वध्यते (for बध्य°). K (except K_1) V_1 $Bo_{.5}$ Da Dn $D_{2.3.6}$ मुह्यते; B_4 युज्यते; $D_{4.7}$ T_1 G_{2-4} M_2 वध्यते; T_2 G_1 बुध्यते (for मुच्यते). D_5 गुह्यमेव (for मुच्यते च). D_7 T G वा (for च). Cv as in text.

21 D_1 om. 21. D_8 om. up to प्रदहेत् (cf. v. l. 20). $M_{1.3}$ om. the ref. Some MSS. काश्यप. — [a]) K_1 [ए]कस्मिन्; V_1 M_2 [ए]व (for [ए]क-). K_1 दिने; D_7 T_1 G_{1-3} -गेहाज्; M_4 -देशे (for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कश्यप उवाच ।

यथैकगेहे जातवेदाः प्रदीप्तः
कृत्स्नं ग्रामं प्रदहेत्स त्वरावान् ।
विमोहनं कुरुते देव एष
ततः सर्वं स्पृश्यते पुण्यपापैः ॥ २१

ऐल उवाच ।

यदि दण्डः स्पृशते पुण्यभाजं
पापैः पापे क्रियमाणेऽविशेषात् ।
कस्य हेतोः सुकृतं नाम कुर्या-
द्दुष्कृतं वा कस्य हेतोर्न कुर्यात् ॥ २२

कश्यप उवाच ।

असंत्यागात्पापकृतामपापां-
स्तुल्यो दण्डः स्पृश्यते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा-
न्न मिश्रः स्यात्पापकृद्भिः कथंचित् ॥ २३

ऐल उवाच ।

साध्वसाधून्धारयतीह भूमिः
साध्वसाधूंस्तापयतीह सूर्यः ।
साध्वसाधून्वातयतीह वायु-
रापस्तथा साध्वसाधून्वहन्ति ॥ २४

कश्यप उवाच ।

एवमस्मिन्वर्तते लोक एव
नामुत्रैवं वर्तते राजपुत्र ।
प्रेत्यैतयोरन्तरवान्विशेषो

C. 12. 2799
B. 12. 73. 25
K. 12. 73. 63

-गेहे). B2 संप्रदीप्तः (for प्रदी°). — b) Ś1 (*sup. lin.* as in text) D7 T1 G2-4 गेहं (for ग्रामं). K3.5 V1 B D (except D4; D1.8 om.) S दहते (for प्रदहेत्). Ś1 K1.2.4 संत्वरावान्; V1 सत्वरं च; B2 Da Dn D6 च त्वरं वा (for स त्वरावान्). — c) B1 विमोहयन्. — d) K3.5 स्पृशते; B1 D3 T2 G1 M4 दृश्यते; Dn D6 स्पृशति.

22 D8 om. the ref.; Ś1 K (except K5) D1.4 ऐड; S ऐळ (for ऐल). — a) M4 तत्र (for यदि). G2 दंसं; M4 देव (for दण्डः). Ś1 K B1 D1-3.5-8 T1 G3.4 Cv स्पृश्यते. K1.2.4 B Da Dn D1-6 पुण्यपापं (B2 °पे); K3.5 D7.8 T G M2 Cv °पापैः; M1.3.4 °कृतां (M4 also नृणां पापैः) (for पुण्यभाजं). — b) Ś1 K3 Bo.2.4 पापैः पापं; K1 V1 पापं पापैः; K5 B3 Da2 पापं पापे; D7 S पुण्ये पापे (for पापैः पापे). V1 B3 D1.2.4-6 क्रियमाणैर्विशेषात्; B2 °माणं वि°. — c) V1 B2.3 Da D7 T1 G2-4 M तत्कस्य; D8 सुरकस्य (sic); G1 तस्य (for कस्य). T2 तत्कस्य हेतोः कुर्याद्दुष्कृतं वा. Cv cites कस्य हेतोः सुकृतं कुर्यात्. — d) B1 तस्य; M2 [अ]स्य (for कस्य). D1 हेतुं (for हेतोर्). K4 [अ]त्र (for न). D3 तापयतीह सूर्यः (sic; cf. 24b). Cv cites कस्य हेतोः दुष्कृतं च न कुर्यात्.

23 = (var.) 5. 34. 67. Some MSS. काश्यपः. — a) K1.2.4 V1 Bo.3 Dn D2.3.5.6.8 असंयोगात्; B1 अंशत्यागात्; Cv असं° (as in text). K5 अपापीस्; B1 अपापास्; D3.5 अपापात् (for °पांस्). — b) Dn2 D7 T2 M4 (*sup. lin.* as in text) मित्रभावात्; D2.6 मंत्र°. K1 तुल्ये दंडा स्पृश्यते मिथ्यभावात् (sic). — c) Some MSS. शुष्केनार्द्रं. V1 दहते; D4 दृश्यते (for दह्यते). D4 मित्रभावान्; D7 T G M4 संप्रयोगान् (for मिश्रभावान्). Cv as in text. — d) D7 G2.3 मैत्री; T G1.4 मैत्रं; Cv मिश्रः (as in text). D7 T1 G2 कदापि; T2 G1.3.4 M कदाचित् (for कथं°).

24 D3 om. (hapl.) 24ab with the ref.; Ś1 K (except K5) D1.4 ऐड; S ऐळ (for ऐल). — a) D6 अधायति; G1 धारयंति. — b) K2 तपयति; B1 G1 स्थाप°; G2 तर्पं° (for ताप°). — c) K2.5 V1 B Da Dn D2-6 चापि (V1 B2 Da चाव-; B1 चैव) वाति; K3 D3 वाति चैव; D7 चालयति; T1 G2-4 च्यावयति; T2 M1.3.4 चा(T2 वा)पतति (for वातयति). G1 भवायुर् (for [इ]ह वायुर्). — d) K5 V1 Bo.2-5 D (except D1.4.7.8) M1-3 पुनंति; B1 गृणंति; M4 पुनाति (for वहन्ति).

25 D8 G1 om. the ref.; V1 reads it on marg. Some MSS. काश्यपः. — a) M1.3 वै वर्तते (for वर्तते). D7 T G M1.3.4 तात लोके (for लोक एव). K1.3.5 V1 B Da Dn D2-6.8 एष (for एव). — b) K1 om. न. D6 नान्यत्रैवं; T2 G1 नैवामुत्रैवं (for नामुत्रै°). D4 T1 G1.3.4 राजपुत्रः; M4 राजसिंह. — c) M [उ]भयोर् (for [ए]त°). K (except K1)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2799
B. 12. 73. 25
K. 12. 73. 63

यो वै पुण्यं चरते यश्च पापम् ॥ २५
पुण्यस्य लोको मधुमान्घृतार्चि-
हिरण्यज्योतिरमृतस्य नाभिः ।
तत्र प्रेत्य मोदते ब्रह्मचारी
न तत्र मृत्युर्न जरा नोत दुःखम् ॥ २६
पापस्य लोको निरयोऽप्रकाशो
नित्यं दुःखः शोकभूयिष्ठ एव ।
तत्रात्मानं शोचते पापकर्मा
बह्वीः समाः प्रपतन्नप्रतिष्ठः ॥ २७
मिथो भेदाद्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
प्रजा दुःखं दुःसहं चाविशन्ति ।
एवं ज्ञात्वा कार्य एवेह विद्वा-
न्पुरोहितो नैकविद्यो नृपेण ॥ २८
तं चैवान्वभिषिच्येत तथा धर्मो विधीयते ।
अग्र्यो हि ब्राह्मणः प्रोक्तः सर्वस्यैवेह धर्मतः ॥ २९
पूर्वं हि ब्राह्मणाः सृष्टा इति धर्मविदो विदुः ।
ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य प्राप्तं सर्वं यदुत्तरम् ॥ ३०
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ।

V1 B D (except D1. 4. 8) T1 G3. 4 अंतरावान् (for °रवान्). —d) D8 om. वै. G1 यच्च (for यश्च). Ś1 K1. 4 पापान्.

26 a) B1 पापो; D1 लोके. K1 मधुर्मा; D6 (marg.) सृधुमान् (for मधु°). Cv cites पुण्यस्य लोको मधुमान् (as in text). B1 om. from घृतार्चिर् up to 27a. D7 T1 G3. 4 घृताची; D8 हतार्चि (for घृतार्चिर्). —b) V1 B (except B3; B1 om.) D (except D1. 4. 7. 8) हिरण्यस्य (for हिरण्य-). —c) Ś1 प्रीत्या (for प्रेत्य). Ś1 D1 T1 G1. 3. 4 [आ]मोदते. D7 T1 G M1. 3. 4 धर्मचारी; T2 पुण्यकारी (for ब्रह्मचारी). —d) K3 D4 G1 (marg.) यत्र; M [अ]त्र (for तत्र). V1 नत; D4 रोग-; D7 T G न (for नोत).

27 B1 om. 27a (cf. v. l. 26). —a) D1 लोके. Ś1 K1. 2 D1 निरये; K4 निरवे for निरयो). Ś1 D1. 8 [ऽ]प्रकाशे (for ऽप्रकाशो). Cv as in text. —b) Bo नित्यो. K (except K1) V1 B (except Bo) D (except D1. 4. 7. 8) T2 G M2 दुःखं. K5 om. (hapl.) from शोक up to दुःखं (in 28b). Dn D2. 3. 5. 6. 8 शोक(D8 °कं)भूयिष्ठम्. —c) Ś1 शोचके; K3 B2–5 D (except D1. 4) S शोचति; Bo शोचयेत्; B1 corrupt (for शोचते). —d) K3. 5 B1–5 Da Dn D2. 3. 4 (also as in text). 5. 7. 8 T1 G प्रतपन्न-; K4 M2 प्रपन्न- (for प्रपतन्न-). D6 -प्रविष्टः; D8 -प्रतिपु (for -प्रतिष्ठः).

28 K5 om. up to दुःखं (cf. v. l. 27). —a) D8 सृष्टो (for मिथो). Da भेदे; Dn2 भेदा; D8 नेत्ता (for भेदाद्). K1 क्षत्रियब्राह्मणानां. —b) D4 सुदुःसहं; T G2. 3 M दुःषहं (for दुःसहं). D2. 8 चाविशंति; D4 आ° (for चा°). G1 प्रजां दुःखं दुष्प्रसहं चापि शां(*sup. lin.* यां)ति (sic). —c) D4 मत्वा (for ज्ञात्वा). G1 कार्यम्. K5 V1 B D (except D1. 4. 7. 8) नित्यं (for विद्वान्). —d) D4 पुरोहिता. K1. 4 D1. 8 [ऽ]नेक- (for नैक-). D8 -विप्रो; M3 -वद्यो (for -विद्यो).

29 a) B1 तथैव; D4 तं चेव (for तं चैव). K1. 4 [अ]न्व(K1 °नु)षिश्येत (submetric); K3. 5 V1 B (except B2) Dn D2. 3. 5. 6 [अ]न्व(D2. 3. 6 °भ्य-; D5 °न्या)भिषिंचेत् (for °षिच्येत). D7 T G तं चै(D7 तच्चै)व लब्ध्वाभिषिंचेत्; D8 वै चात्वमभिषिंचेत (sic); M तं चेल्लब्ध्वाभिषिच्ये(M2 °षिंचे)त; Cv तं चैवान्वभिषिंचेत. —b) V1 B2 Da न हीयते (for विधीयते). —c) K1 अग्र्यं; K4 अग्र्यो; K5 V1 Bo. 2–5 D (except D1. 4. 8) S अग्रं; B1 आपो (for अग्र्यो). Ś1 K4 D1 वै (for हि). K5 ब्रह्मणः; B1 ब्राह्मणं; D7 T1 G3. 4 M4 ब्राह्मणाः. B (except B1. 5) Da Dn D2–6 प्रो(D4 प्रा)क्तं; D7 T1 G3. 4 प्रोक्ताः. —d) D2. 3. 8 G1 सर्वस्येव.

30 V1 reads 30–31 on marg. —a) K5 पूर्वं तु (for पूर्वं हि). K3. 5 Da2 D4. 7 S ब्राह्मणः; K4 ब्रह्मणाः; V1 B Da1 Dn D2. 3. 5. 8 ब्रह्मणः. K3. 5 D4. 7 S सृष्ट (G1 °ष्टो); K4 स्पृष्टा; B Da Dn D2. 3. 5. 6 सृष्टिर्; D8 स्पृष्टः (for सृष्टा). —b) G1 यदि (for इति). B (except B1) D (except Da D1. 4. 7) ब्रह्म- (for धर्म-). —c) K3 श्रेष्ठ्यो न; D1 ज्येष्ठा न; G1 ज्यैष्ठ्येन (for ज्येष्ठेन). —d) K5 V1 B D (except D1. 4. 7. 8) पूर्वं (for सर्वं). B4 D7 T G M4 यदुत्तमं.

31 V1 reads 31 on marg. —a) D8 तस्मान्मन्यश्च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

सर्वं श्रेष्ठं वरिष्ठं च निवेद्यं तस्य धर्मतः ॥ ३१
अवश्यमेतत्कर्तव्यं राज्ञा बलवतापि हि ।
ब्रह्म वर्धयति क्षत्रं क्षत्रतो ब्रह्म वर्धते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

भीष्म उवाच ।
योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते ।
योगक्षेमश्च राज्ञोऽपि समायत्तः पुरोहिते ॥ १
यत्रादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत ।
दृष्टं च राजा बाहुभ्यां तद्राष्ट्रं सुखमेधते ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । C. 12. 2810 B. 12. 74. 3 K. 12. 74. 5

तप्तस्थ (sic). — [b]) M_4 ब्राह्मण. G_1 -भृत् (for -भुक्). Ca cites प्रसृता° (as in text). D_4 ब्राह्मणः सृजतग्रभाक् (sic); D_3 °णः सततं प्रभुः. — [c]) V_1 D_3 सर्व-; D_4 पूर्व-; M_4 तस्मात् (for सर्वं). B_2 सर्वज्येष्ठं; D_5 सर्वशिष्टं (for सर्वं श्रेष्ठं). $Bo._5$ ज्येष्ठं; D_8 श्रेष्ठ- (for श्रेष्ठं). $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.4.8}$) T G विशिष्टं; K_4 प्रविष्टं (for वरिष्ठं). — [d]) K_4 निविद्यं; D_4 नेवद्यं (for निवेद्यं). $Bo._4$ D_7 T $G_{1.3.4}$ धीमतः (for धर्मतः).

32 [a]) $K_{1.3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.7}$) S (except G_1) एव (for एतत्). — [b]) M transp. अपि and हि. B_4 ह; D_7 T G_{2-4} च (for हि). B_2 राज्ञा बलवतामपि; T_2 G_1 °ज्ञा ब्रह्मविवर्धनं. — [c]) D_4 वर्धयतं. G_1 (*sup. lin.* as in text) क्षिप्रं (for क्षत्रं). B_1 ब्राह्मणो वर्धते क्षत्रं. — [d]) B_3 वर्तते (for वर्धते). — After 32, K_1 (*marg. sec. m.*).$_5$ V_1 B (except B_1) Da Dn $D_{2.3.5.6}$ ins.:

183* एवं राज्ञा विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा ।

[B_2 संपूज्या ब्रह्मणः सदा (for the post. half).]

On the other hand, D_7 S ins. after 32:

184* राज्ञः सर्वस्य चान्यस्य स्वामी राजपुरोहितः ।

[$M_{1.3.4}$ राजा (for राज्ञः). D_7 T_1 G_{2-4} M_{2-4} राज्ञः (for राज-).]

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K V_1 B Da Dn $D_{1-3.5-7}$ T_2 $G_{1.2.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* B_2 Da_2 ऐलकश्यपसंवादः; D_4 ब्रह्मक्षत्रधर्मः; D_7 T_1 G_{2-4} पुरोहितप्रशंसा; M_{1-3} पुरोहितसंपत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 D_7 S 75; $B_{1.3.4}$ D_2 72; B_2 Da Dn 73; D_8 71. — *Śloka no.:* Dn_1 32.

75

1 Before 1, D_7 S ins.:

185* युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रह्मक्षत्रस्य सामर्थ्यं कथितं ते पितामह ।
पुरोहितप्रभावश्च लक्षणं च पुरोधसः ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामि ब्रह्मक्षत्रविनिर्णयम् ।
ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वस्य कारणं जगतः परम् ।
योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य ताभ्यामायत्त एव हि । [5]

[G_2 transp. lines 1 and 2. — (L. 1) $M_{2.4}$ माहात्म्यं (for सामर्थ्यं). — (L. 2) T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ -प्रभावं च. — (L. 4) M_2 जगतः कारणं (by transp.).]

D_8 om. the ref.; D_7 T_1 $G_{2.3}$ ins. the ref. after 1^{ab}. — [a]) K_4 $D_{2.3.5}$ योगक्षेमौ; B_3 °क्षेमे. D_4 यागक्षेमस्य राष्ट्रस्य. — [b]) K_4 [आ]यत; Dn_2 [आ]यत; D_1 [आ]यतु; D_8 [आ]यंत (for [आ]यत्त). — [c]) K_2 D_1 योगक्षेमौ च; B_3 $D_{2.3.5}$ °क्षेमस्य (for °क्षेमश्च). K_3 $Bo._{1.5}$ Dn D_{6-8} T G M_4 हि; K_5 $B_{2.4}$ Da [अ]स्य (for च). $Ś_1$ $K_{2.4}$ D_1 राज्य(D_1 °ज)स्य; G_2 राष्ट्रस्य (for राज्ञोऽपि). $K_{3.5}$ Da Dn $D_{2.6}$ हि; $D_{7.8}$ T $G_{1.3.4}$ M_4 च (for ऽपि). — [d]) B_1 समारंभः; D_8 °यांतः; G_1 °धत्तः. Da पुरोहितैः.

2 [a]) G_1 यत्रादृष्ट-. G_2 ब्रह्मन्. — [b]) $Ś_1$ K_4 D_1 प्रजायां; K_2 पूजायां. K_1 दमयत्युत; K_5 शमयंत्युत; B_2 गमय°; B_3 समय°. — [c]) K_3 राज्ञा (for राजा). — [d]) Da Dn $D_{2.6}$ य(Da त)द्राज्यं; T_2 G_1 स राजा (for तद्राष्ट्रं).

3 [b]) D_4 इतिहास-. — [c]) V_1 मुचकुंदस्य. — [d]) D_8 शब्दो (for राज्ञो).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2910
B. 12. 74. 3
K. 12. 74. 5

मुचुकुन्दस्य संवादं राज्ञो वैश्रवणस्य च ॥ ३
मुचुकुन्दो विजित्येमां पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
जिज्ञासमानः स्वबलमभ्ययादलकाधिपम् ॥ ४
ततो वैश्रवणो राजा रक्षांसि समवासृजत् ।
ते बलान्यवमृद्नन्तः प्राचरंस्तस्य नैर्ऋताः ॥ ५
स हन्यमाने सैन्ये स्वे मुचुकुन्दो नराधिपः ।
गर्हयामास विद्वांसं पुरोहितमरिंदमः ॥ ६
तत उग्रं तपस्तप्त्वा वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।
रक्षांस्यपावधीत्तत्र पन्थानं चाप्यविन्दत ॥ ७
ततो वैश्रवणो राजा मुचुकुन्दमदर्शयत् ।
वध्यमानेषु सैन्येषु वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ८
त्वत्तो हि बलिनः पूर्वे राजानः सपुरोहिताः ।
न चैवं समवर्तंस्ते यथा त्वमिह वर्तसे ॥ ९
ते खल्वपि कृतास्त्राश्च बलवन्तश्च भूमिपाः ।
आगम्य पर्युपासन्ते मामीशं सुखदुःखयोः ॥ १०
यद्यस्ति बाहुवीर्यं ते तद्दर्शयितुमर्हसि ।
किं ब्राह्मणबलेन त्वमतिमात्रं प्रवर्तसे ॥ ११
मुचुकुन्दस्ततः क्रुद्धः प्रत्युवाच धनेश्वरम् ।

---

4 ^{a}) V1 मुचकुंदो. D7 T1 G3 विजित्यैतां. — ^{c}) D2.3 जिज्ञास्यमानः; G2 जिज्ञाय°. V1 B2 Da सबलो; B1 D7 G3 सबलम्; Dn2 D6 सुबलम्. — ^{d}) K2 अत्ययाद्; V1 B2 Da [ऽ]भ्युपा(V1 °पे)याद्; Dn D2.3.5.6 उपेयाद् (for अभ्ययाद्). K3 अलकाधिकं; G1.2 M अळकाधिपं. D8 अभ्यधादलयाधिकं (sic).

5 ^{a}) M4 राजन् (for राजा). — After 5^{a}, D4 (erroneously) reads मुचकुंदमदर्शयन् (cf. 8^{ab}). — ^{b}) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 राक्षसानसृजत्तदा; D4.7 S रक्षांस्यव(D4 °सि वि)सृजत्तदा. — ^{c}) K5 V1 Bo. 3–5 Dn D2–6 [अ]वमृद्नंत; B1 °मर्दंतो; B2 Da °म-मृदुर्; D1 °मृदूर्तः; D7 T1 G3 [अ]थ मृद्नंतः; G1 [अ]वमृद्यंत. Ś1 ते बलानवमृघ्नंतः. — ^{d}) K1.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 मुचुकुंदस्य; K2.3 प्रावरंस्तस्य; D7 T G2–4 प्रचरंत्यथ; G1 प्रापन्नस्य च; M प्रचरंति स्म (for प्राचरंस्तस्य). Bo नैर्ऋतः; B1 राक्षसाः; D1 नेवृताः; M2 सैनिकाः. D4 प्रचरस्तस्य नेर्ऋतान्.

6 ^{a}) K1 सं- (for स). K1 स्वे सैन्ये (by transp.); K3 स्वबले; D2 सैन्यस्येन्. M तु (for स्वे). — ^{b}) D2 नराधिप; D6 °धिपं. — ^{c}) B1 अर्चयामास (for गर्हया°). — ^{d}) K5 V1 B Da Dn D2.3.5–7 T1 G2–4 M1.3 अरिंदम (B1 Da G2.4 °मं); D1 अरिर्दमः.

7 ^{a}) V1 स तु (for तत). Ś1 K2.4 G1 उग्र- (for उग्रं). — ^{b}) Some MSS. वशिष्ठो. K5 B D (except D1.4.7.8) धर्मवित्तमः (B1 D2 °त्तम; Da °क्रमः) (for ब्रह्म°). — ^{c}) Ś1 [अ]पावधत्; K1 [अ]-थावधन्; K2–4 V1 B Da Dn D2–6 T2 M4 [उ]पाव-धीत्; D1 [अ]पादमन्; D7 T1 G2–4 [उ]द्(D7 G2 °दा)वधीत्; G1 [उ]दावयत् (for [अ]पावधीत्). K1 D1 अत्र; K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 M2 तस्य (for तत्र). — ^{d}) K1 चाद्य विंदत; K2.4 D1 चान्वविंदत; D8 चाप्यविंदतः.

8 ^{a}) D4 वेश्रवणो; D8 वै वरुणो. — K3 om. (? hapl.) from 8^{b} up to राजानः (in 9^{b}). — ^{b}) D7 T G अगर्हयत्; D8 अदर्शयन्; M द(M1 अ)दर्श ह. — ^{d}) D8 वेदम् (for चेदम्).

9 Before 9, V1 Dn ins. धनद उवाच. K3 om. up to राजानः (cf. v. l. 8). — ^{a}) D8 अतो (for त्वत्तो). D4 सर्वे (for पूर्वे). K5 V1 B Da Dn D2.3.5–7 S बलवंतस्त्वया (T °स्तथा) पूर्वे (Bo. 3–5 D2.3.5 M पूर्वं; D6 सर्वे). — ^{b}) D1 सपुरोहितः. — ^{c}) Ś1 K4 D1 M2.4 चैव; D7 T1 G1.3 चैनं (for चैवं). K3–5 B D (except D1.4) S समवर्तंत (B1 D8 °ते). — ^{d}) D2 तथा (for यथा). G3 समवर्तसे (for इह व°).

10 ^{a}) T2 G1 च वै सु- (for खल्वपि). K1 कृता-र्थाश्च. — ^{b}) G3 कृत° (for बल°). B1 पार्थिवाः (for भूमिपाः). — ^{c}) Ś1 K1–3.5 D1.8 पर्युपातिष्ठन्; B1 D4 °पासंत. — ^{d}) Ś1 यदेते; K1 (marg. as in text) वासस्य; K2 D1 यदेके (D1 °को); B1 आसीनं (for मामीशं). D8 om. from खयोः up to ततः (in 12^{a}).

11 D8 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D4 यदस्ति; B1 M2 यद्यस्तु. — ^{c}) D1 ब्रह्माण- (for ब्राह्मण-). D6 [आ]जिम् (for त्वम्). — ^{d}) K4 अतिमात्र; D7 T G अ-मतिमात्रं; Ca अति° (as in text). (G1 इ)तिमात्रेण वर्तसे.

12 Before 12, Dn1 ins. भीष्म उवाच. D8 om. up to ततः (cf. v. l. 10). — ^{a}) D4 तु तच्छ्रुत्वा (for ततः क्रुद्धः). — ^{c}) D3.5 असंब(D3 *sup. lin.* °र)द्धम्;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्यायपूर्वमसंरब्धमसंभ्रान्तमिदं वचः ॥ १२
ब्रह्मक्षत्रमिदं सृष्टमेकयोनि स्वयंभुवा ।
पृथग्बलविधानं च तल्लोकं परिरक्षति ॥ १३
तपोमन्त्रबलं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितम् ।
अस्त्रबाहुबलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ १४
ताभ्यां संभूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालनम् ।
तथा च मां प्रवर्तन्तं गर्हयस्यलकाधिप ॥ १५
ततोऽब्रवीद्वैश्रवणो राजानं सपुरोहितम् ।
नाहं राज्यमनिर्दिष्टं कस्मैचिद्विदधाम्युत ॥ १६
नाच्छिन्दे चापि निर्दिष्टमिति जानीहि पार्थिव ।
प्रशाधि पृथिवीं वीर मद्दत्तामखिलामिमाम् ॥ १७

मुचुकुन्द उवाच ।

नाहं राज्यं भवद्दत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव ।
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ॥ १८

भीष्म उवाच ।

ततो वैश्रवणो राजा विस्मयं परमं ययौ ।
क्षत्रधर्मे स्थितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमसंभ्रमम् ॥ १९
ततो राजा मुचुकुन्दः सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ २०
एवं यो ब्रह्मविद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्तते । C. 12. 2829 B. 12. 74 21 K. 12. 74. 23

M1–3 असंरंभम्. — [d]) K1 (marg.) अविभ्रांतम् (for असं°).

13 [b]) K4 D1 एकयोनिं; D4 M3 °योनिः; T2 °योनौ. — [c]) K1 V1 B1–4 D (except D1. 4. 7. 8) तम्; Bo. 5 lacuna; G3 damaged (for च). — [d]) K1 V1 B1–4 D (except D1. 4. 7. 8) न लोकं; G3 damaged (for तल्लोकं). V1 B2 Da Dn D6 परिपालयेत् (for °रक्षति).

14 [a]) Da D2 ततो मंत्र-; T2 तपोबलं (for °मन्त्र-). K3 D8 दिव्यं (for नित्यं). — G2 om. (hapl.) 14[cd]. — [c]) Ś1 K2. 4 Bo D4 T2 G1 अस्त्रं (for अस्त्र-). D8 वीर्यं (for नित्यं).

15 [c]) T G [अ]पि (for च). D1 transp. च and मां. D7 सं- (for मां). — [d]) Dn D6 किं गर्हसि (for गर्हयसि). T2 G2 M [अ]ळकाधिप.

16 [b]) D2. 3 (before corr.; marg. by corr., as in text). 5 राजा धर्मं पुरोहितं. — [d]) B4 D2. 3. 5. 8 विदधान्युत (D8 °तः); D6 °स्युत; G1 °त्युत; M4 हि ददाम्युत.

17 [a]) K1 नाछिंदेम्; Bo. 4. 5 नाच्छिद्ये; D7 नाचिंदे; T2 G1 नाददे (for नाच्छिन्दे). K1 om. च. K2 V1 B1. 3 D2. 7 T1 G2–4 M1–3 वापि; D6 चासि; D8 सापि; T2 G1 वा हि (for चापि). K3–5 V1 B (except B2) D (except D1. 8) T G M2 [अ]निर्दिष्टम् (for निर्दि°). — [b]) D6 अति- (for इति). V1 जानामि (for जानीहि). — [c]) V1 B D (except D1. 4. 7. 8) कृत्स्नां (D2 °स्णां) (for वीर). — [d]) K5 मा दत्ताम्; Dn1 D6 समंताद् (for मद्दत्ताम्). K1 इति निश्रितं (for अखिलामिमाम्). D8 इमं (for इमाम्). — After 17, K4. 5 B (except B1. 2) Dn D2. 3. 5. 6 ins.:

186* एवमुक्तः प्रत्युवाच मुचुकुन्दो महीपतिः ।

[Before the above, K4 ins. मुचुकुन्द उ°.]

18 K2 D1 om. (? hapl.) 18 with the ref. K4. 5 B3–5 D2. 3. 5. 8 om. the ref. — [a]) D2 भवदत्त; D3 न च तं यो (for भवद्दत्तं). — [b]) D8 प्रोक्तुम् (for भोक्तुम्). B1 पार्थिवः; Dn1 पार्थिवं. — [d]) K4 D8 अश्रीयाम्; D2 अक्षायाम्. M4 मे मतिः (for कामये).

19 K3 om. (hapl.) 19 with the ref. D3 om. the ref. — D7 G2 om. 19[c]–20[d]. — [c]) K1 क्षत्रब्रह्म-; Bo. 3–5 D3. 5 क्षात्रधर्मे; Da D2 क्षत्रधर्मं; Dn D6 °धर्म-; D4 क्षत्र*र्मो (for क्षत्रधर्मे). D3 क्षत्रधर्मोस्ति तं दृष्ट्वा. — [d]) T2 G1 नराधिपं (for असंभ्रमम्).

20 D7 G2 om. 20 (cf. v. l. 19). V1 reads 20 on marg. — [a]) Bo lacuna; D8 मां राज्य- (sic) (for राजा). D4 S (G2 om.) मुचुकुंदस्ततो राजा. — [b]) D8 स (for सो). K1 सोन्वशासं महीमिमां. — [c]) K1. 4 G1 (before corr.) M1. 3 -वीर्यार्जितं. — [d]) V1 क्षात्रधर्मम्.

21 [a]) B1. 4. 5 Dn D3. 5. 6 यो धर्मविद्; G1 भूयो ब्रवीद् (for यो ब्रह्मविद्). — [b]) D4 प्रवर्तत्. — [c]) D7 T G स भुंक्ते (for जयति).

22 [a]) K3. 5 Bo. 3–5 D (except D1. 7. 8) नित्योदकी. V1 Da च (for स्यान्). — [b]) D4 नित्ये; M4 नित्यं (for नित्य-). V1 Da -यज्ञश्च; G1 -शत्रुश्च (for

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2829
B. 12. 74. 21
K. 12. 74. 23

जयत्यविजितामुर्वीं यशश्च महदश्नुते ॥ २१
नित्योदको ब्राह्मणः स्यान्नित्यशस्त्रश्च क्षत्रियः ।
तयोर्हि सर्वमायत्तं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

युधिष्ठिर उवाच ।
यया वृत्त्या महीपालो विवर्धयति मानवान् ।
पुण्यांश्च लोकाञ्जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत ।
उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः ॥ २
सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।
उत्थानेनाप्रमादेन पूजयेच्चैव धार्मिकान् ॥ ३
राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां हि रोचते ॥ ४
नित्यमुद्यतदण्डश्च भवेन्मृत्युरिवारिषु ।
निहन्यात्सर्वतो दस्यून्न कामात्कस्यचित्क्षमेत् ॥ ५

-शस्त्रश्च). D_4 भूमिपः (for क्षत्रियः). — c) $D_{4.6.8}$ तपो (for तयोर्). Ś1 $K_{2.4}$ समम् (for सर्वम्). $K_{1.4}$ आयांतं ; $D_{1.4}$ आयंतं ; D_8 आयत्ते. — d) D_6 -पते (for -गतम्). — After 22, D_7 S ins. :

187* यशश्च तेजश्च महीं च कृत्स्नां
प्राप्नोति राजन्विपुलां च कीर्तिम् ।
प्रधानधर्मं नृपते नियच्छ
तथा च धर्मस्य चतुर्थमंशम् ।

[(L. 2) T_2 प्राप्नोषि. $M_{1.3.4}$ राजा (for राजन्). $M_{1.3.4}$ वृत्तिं (for कीर्तिम्). — (L. 3) $M_{1.3}$ प्रधानकर्म. D_7 T_1 $G_{3.4}$ नियच्छत्. — (L. 4) T_2 $G_{1.3}$ M_2 तथापि.]

Colophon om. in D_8. — *Sub-parvan :* Ś1 K V_1 B Dn $D_{2.3.5-7}$ T $G_{1.3.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* K_3 $D_{4.7}$ $G_{2.4}$ M_2 मुचुकुंदवैश्रवणसंवादः ; B (except B_3) Da $D_{2.3.5.6}$ $M_{1.3}$ मुचुकुंदोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_5 D_7 S 76 ; $B_{1.3.4}$ D_2 73 ; Da_1 Dn 74. — *Śloka no. :* Dn_1 23 ; Dn_2 22.

76

1 D_8 om. the ref. — a) G_1 यथा (for यया). — b) D_8 विवर्धयंति. — c) D_4 पुण्याश्च. V_1 om. च. D_7 T $G_{1.3.4}$ पुण्याल्ँलोकाञ्जयति च ; D_8 पुण्यांश्च लोकां जायंति (sic). — d) K_1 तं (for तन्).

2 D_8 G_1 om. the ref. — a) B_1 दानशीली. — b) K_4 यज्ञशीलस्य ; D_8 शज्ञशीलंश्च. K_1 पार्थिव (for भारत). — c) Da उपवासस्. D_6 -ततः (for -तपः-). D_1 -शीलाः ; M_4 -शील-.

3 b) K_1 $D_{1.4.8}$ G_1 राज- (for राजा). B_5 Dn G_2 पालयन्. — c) D_8 सत्यानेन (for उत्था°). K_1 T_2 G_1 प्रसादेन ; $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except $D_{1.7.8}$) M प्रदानेन (for [अ]प्रमादेन). Cv उत्थानेन प्रदानेन. — d) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn D_{1-7} S चापि ; D_8 चात्र (for चैव).

4 a) G_3 राज्ञाभि- (for राज्ञा हि). K_4 पूजितो — b) K_3 तत्र (for ततः). K_4 पूजिते. — c) G_1 यद्वद् (for यद्यद्). Ś1 $K_{1.4}$ D_1 ह्याचरते ; D_8 आचर तद् (for आचरते). — d) $Bo_{1.3-5}$ $D_{2.3.5.6}$ प्रजास्यश्च (for °नां हि). $K_{2.3}$ V_1 B_2 Da Dn $D_{4.7.8}$ T_1 G M स्म ; K_5 च ; T_2 न (for हि). K_1 प्रजानां तद्विरोचते.

5 a) Bo_{3-5} $D_{2.3.5}$ स्याद् (for च). — b) B_1 M_{1-3} तितावन् (for भवेन्). — c) D_1 निहिन्यात् ; D_6 अकामात् (for न हत्य. — d) Ś1 K_4 न कामान् ; D_6 अकामात् (for न का°). D_1 कस्य चेत्. K_1 Dn_2 क्षिपेत् ; B_1 क्षयेत् ; D_5 भवेत् (for क्षमेत्). D_7 T G न राज्ञो दस्युषु क्षमा.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥ ६
यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ।
राजा चतुर्थभाक्तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ७
यद्राष्ट्रेऽकुशलं किंचिद्राज्ञोऽरक्षयतः प्रजाः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ।
अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ॥ ८
कर्मणः पृथिवीपाल नृशंसोऽनृतवागपि ।
तादृशात्किल्बिषाद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते ॥ ९
प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्धनं चोरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्तत्प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवता ॥ १०
सर्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणास्तथा ।
न स्थेयं विषये तेषु योऽपकुर्याद्द्विजातिषु ॥ ११
ब्रह्मस्वे रक्ष्यमाणे हि सर्वं भवति रक्षितम् ।
तेषां प्रसादे निर्वृत्ते कृतकृत्यो भवेन्नृपः ॥ १२
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ।
नरास्तमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकम् ॥ १३
न हि कामात्मना राज्ञा सततं शठबुद्धिना । C. 12. 2844 B. 12. 75. 14 K. 12. 75. 14

6 a) T2 G1 च (for हि). — b) D6 राजा; D7 T1 G2.3 राज-; G1 राज्ञः (for राज्ञा). G4 प्रजा राज्ञाभिरक्षिताः. — c) K4 चातुर्थं; D1 चातुर्थ्यं. — d) D7 transp. भारत and विन्दति. K1.4 भरत; K3 D8 भागं स; Dn S भागं तु (T1 G2–4 च) (for भारत).

7 7^{ab} = Manu. 8. 305^{ab}. D7 om. (hapl.) 7^{a}–8^{d}. — a) K1 यजति; K5 V1 B1–3 Da Dn D6 ददाति; Bo. 4. 5 D2. 3. 5 जुहोति; D1 ऋजते (for यजते). — b) K4. 5 B1–3 Da Dn D8 जुहोति (for ददाति). Ś1 K2. 4 D1 अर्चते; Da अर्हति; D8 एवति (sic) (for अर्चति). — c) Da -भक्तस्य; D6 -भुक्तस्य; D8 -माकृष्यं (for -भाक्तस्य). — d) K1 राजा (for प्रजा). D5 T1 G2. 3 M1. 3 पालयेत्.

8 D7 om. 8^{abcd} (cf. v. l. 7). — a) T2 राज्ये (for राष्ट्रे). K2. 4 राष्ट्रं कुशलं; Ca राष्ट्रेकुशलं. — b) B1 राज्ञा. K4 M3 [ऽ]रक्षयत; B1 D4 [अ]संरक्षिताः (D4 °क्षतः); G4 [ऽ]रक्षावतः. — d) K4 राज्ञा (for राजा). T G transp. भारत and विन्दति. Dn1 भागं तु; M2 भरत (for भारत). D5 विंदते. — e) D2 अथाहुः. — f) Ś1 K1. 2. 4 D1 भूयोयम्; G4 त्रयोर्थम् (for भूयोऽर्धम्). D2. 3. 5 भूयो धर्मवि(D5 °र्मेति)निश्चयः.

9 a) D2. 3. 7. 8 S (except M1. 3) कर्मणा. T2 G1 पृथिवीपालो. — b) Da नृशंसा-; D1 नृशंसे. M2 इह (for अपि). — d) D2. 3. 5 येनैव (for येन प्र-).

10 a) K1. 2. 4 D1 अभ्याहर्तुम् (for प्रत्या°). D7 T1 G3. 4 M अशक्तस्य (M °क्तः स्याद्) (for °क्यं स्याद्). — b) G1 यानं (for धनं). Some MSS. चौरैर्; D6 चौर- (for चोरैर्). G3 हतं (for हृतं). — c) K5 V1 B2 Da Dn D6 transp. स्वकोशा(some MSS. °षा)त् and तत्. Bo. 3–5 D3. 7. 8 T G स्वात्; D2 स्वान्; D5 स्यात् (for स्व-). Bo. 5 तु (for तत्). — d) D7 S [अ]पि (G °प-) (for [उ]प-). K2. 4 D1 -जीविनां; K3 D6 -जीवितः; K5 Dn D8 -जीवतः; Bo -जीवतां; D2. 3. 5 -जीविनः (for -जीवता).

11 a) K4 सर्ववर्णस; D4 °वर्णे; D8 सर्ववर्णैः. D4 om. (? hapl.) from सदा up to ब्रह्मस्वे (in 12^{a}). Ś1 K1. 4 D1 तदा (for सदा). — b) D2 om. (hapl.) ह्मस्वं ब्रा. B3 ब्राह्मणांस; D2 ब्रह्मणा; D8 ब्राह्मणस्; D7 T1 G2–4 °णैस्; T2 G1 °णे. Dn D2. 3. 5 यथा (for तथा). — c) D5 नष्टं यं (for न स्थेयं). K1 विषयांतेषु. K3 D7 S तस्य; K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तेन (for तेषु). — d) Ś1 K1. 2. 4 V1 D6 नाप(K1 D8 नोप-; K2 नाम)कुर्याद् (for योऽप°). B2 द्विजातये (for °तिषु).

12 D4 om. ब्रह्मस्वे (cf. v. l. 11). — a) K3 V1 Bo रक्षमाणे. Da Dn तु (for हि). — b) K5 V1 B D2. 3. 5. 6. 8 सर्वो भवति रक्षितः. — c) D1 प्रमादे; G1 प्रदाने (for प्रसादे). K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 तस्मात्तेषां प्रसादे(D3 °दाने)न. — d) D8 भवे (for भवेन्). D3. 5 नृप.

13 With 13^{ab}, cf. 36^{cd}. — b) G1 महाद्रुतम्; G4 °द्रुम. K5 B3. 5 (m as in text) D2–5. 8 T2 G1 M4 [अं]डजाः; Ca द्विजाः (as in text). D1 महसुमसिव द्विजाः (sic). — c) D5 न राजम् (for नरास्तम्). Da अनु- (for उप-). — d) K4 -साधनं.

14 a) D8 कर्मात्मना; T2 G1 कामार्थिना (for °त्मना). Ś1 सर्वं; D1 राज्ञां. — b) K5 V1 B D (except D4. 7; D1 corrupt) काम- (for शठ-). — c) K4 D8 -बुद्धेन (for -लुब्धेन). — d) K2. 5 V1 Bo. 3–5 D (except D1. 4. 7. 8) शक्यं; T2 शक्यः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

C. 12. 2845
B. 12. 75. 14
K. 12. 75. 14

नृशंसेनातिलुब्धेन शक्याः पालयितुं प्रजाः ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

नाहं राज्यसुखान्वेषी राज्यमिच्छाम्यपि क्षणम् ।
धर्मार्थं रोचये राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ॥ १५
तदलं मम राज्येन यत्र धर्मो न विद्यते ।
वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया ॥ १६
तत्र मेध्येष्वरण्येषु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रियः ।
धर्ममाराधयिष्यामि मुनिर्मूलफलाशनः ॥ १७

भीष्म उवाच ।

वेदाहं तव या बुद्धिरानृशंस्यगुणैव सा ।
न च शुद्धानृशंस्येन शक्यं महदुपासितुम् ॥ १८
अपि तु त्वा मृदुं दान्तमत्यार्यमतिधार्मिकम् ।
क्लीबं धर्मघृणायुक्तं न लोको बहु मन्यते ॥ १९
राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राज्ञामथो वृत्तं यथा त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २०
न हि वैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्यमिहास्थितः ।
प्रजापालनसंभूतं प्राप्ता धर्मफलं ह्यसि ॥ २१
न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न च कुन्त्यन्वयाचत ।
न चैतां प्राज्ञतां तात यया चरसि मेधया ॥ २२
शौर्यं बलं च सत्त्वं च पिता तव सदाब्रवीत् ।

---

15 a) B1 राष्ट्र-; Da राजा; D7 राज-; M4 राज्यं (for राज्य-). — b) M1.3.4 शास्तुम् (for राज्यम्). D1 m इक्षामि (for इच्छामि). K1 [अ]हं क्षणं; K4 D1 रक्षितुं (D1 °तं) (for [अ]पि क्षणम्). — c) K4 धर्मार्थे. K2.4 B2 Dn1 रोचयेद्. — d) T2 G1 चाद्य (for चात्र).

16 K3 B1 D2.3.5 om. (hapl.) 16^{ab}. D1 reads 16 on marg. — a) D6 बत (for मम). — b) K1 transp. यत्र and धर्मो. G4 वर्तते (for विद्यते). — K4 om. (hapl.) 16^{d}–17^{c}. — d) B1 ततोद्धाज्यचिकीर्षया.

17 K4 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16). — a) V1 B1 Da मंत्र- (for तत्र). B1 -मध्येषु. — b) D4 त्यक्तदंडो. — c) M4 आराम° (for आराध°). — d) K3.4 मुनि-; (for मुनिर्). — After 17, B4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: राजधर्म. — *Adhy. no.*: 73].

18 D4.8 om. the ref. — b) K1 D2.3.5 G2 M1–3 आनृशंस-; B1 Dn D8 °शंस्या (for °शंस्य-). K4 m D4 गुणैर्युता; B1 -गुणैर्वृता (for गुणैव सा). — c) K1.3 V1 B1.2.4.5 D (except Da2 D1.4) T G M1 न च शुद्धा(K1 युद्धा-; Da1 शुद्ध्या-; D7 T1 G4 नित्या-; T2 G1–3 नित्यं)नृशंसेन. Cv cites शुद्धा° (as in text). — d) D5 राज्यं (for शक्यं). K5 V1 B Da Dn D2.3.6.8 राज्यम्; D5 शक्यम्; D7 T1 G2–4 धर्मम्; T2 G1 चेह (for महद्).

19 a) D7 S सदैव (G2 सर्वदा) (for अपि तु). N (except Ś1 D1.7) T1 G1.4 M2 त्वां. K3.5 V1 B Da Dn D2–6.8 T2 G1.2 M1–8 मृदुप्रज्ञ(G1 °प्रज्ञा-; G2 °प्राज्ञ)म्; M4 इतिप्रज्ञम् (for मृदुं दान्तम्). D7 T1 G3.4 प्राज्ञम् (for दान्तम्). — b) D8 अन्याय्यम्; Cvp अत्यर्थम् (for अत्यार्यम्). Da2 अभि-; Dn1 इति (for अति-). Cv अन्याय्यमतिधार्मिकम्. — c) D8 क्लीब-. K5 धर्म घृणा-; D1 धर्मगुणा- (for °घृणा-). — d) Ś1 K1–4 V1 D1.4.6 मंस्यते (for मन्यते).

20 a) K3.5 Da1 Dn1 D2.3.5 वृत्तं तु त्व(K3 स्व)म्; V1 B Da2 Dn2 वृत्तिं तु त्व(B5 स्व)म्; D7 T G राजधर्मम्; D8 वृत्ततत्त्वम् (for राजधर्मान्). K1 D4 अवे(K1 °वी)क्ष्यस्व; K3.5 V1 Da Dn D3.5.7 अपेक्षस्व. D6 वृत्तिं त्वं समवेक्ष्यस्व. — b) K3.5 Da1 Dn1 D2.3.5–7 T G -पैतामहोचि(G2 °दि)तं; V1 B Da2 Dn2 °महोचितां. — c) K5 V1 B2 Da Dn नैव (for नैतद्). K3 अहो; K5 V1 B2 Da Dn तथा; D3 (*sup. lin.*) तथो (for अथो). T2 युक्तं (for वृत्तं). M नैतद्राजर्षिवृत्तं हि.

21 b) B2 इहास्त्विति; D2 इह स्थितः; D6 इहाश्रितः (for °स्थितः). — d) Ś1 K2.4 V1 D1.7 S प्राप्तो; K1 शप्तो; K5 B Da Dn D2.3.5.8 आप्ता (for प्राप्ता). D4 आप्नुयात्फलमुत्तमं; D6 आस्ते धर्मफलोदयं.

22 a) B1 ह्येषाम्; Da2 त्वेताम् (for ह्ये°). D1 आशिषे. — b) V1 तु (for च). D1 कुंत्या (for कुंती). Ś1 [अ]नुयाचत; K1.3 V1 B Da Dn D2–6.8 त्वयाचत (D4 °तं); D7 S [अ]भ्य(T2 °प्य-; M2 °भि)भाषत (for [अ]न्वयाचत). — After 22^{ab}, D7 S (except G3) ins.:

188* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा चित्रवीर्यो न पार्थिवः ।
शंतनुश्च महीपालः सर्वक्षत्रस्य पूजितः ।

[(L. 1) T2 [ऽ]पि; G4 [ऽ]थ (for न). D7 T1 G2.4 नराधिप (for न पार्थिवः). — (L. 2) G1.2 (before corr.) पश्यतः (for पूजितः).]

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माहात्म्यं बलमौदार्यं तव कुन्त्यन्वयाचत ॥ २३
नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यमुभे मानुषदैवते ।
पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ॥ २४
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनम् ।
धर्ममेतमधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायिथाः ॥ २५
काले धुरि नियुक्तानां वहतां भार आहिते ।
सीदतामपि कौन्तेय न कीर्तिरवसीदति ॥ २६
समन्ततो विनियतो वहत्यस्खलितो हि यः ।
निर्दोषकर्मवचनात्सिद्धिः कर्मण एव सा ॥ २७
नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कश्चन ।
धर्मी गृही वा राजा वा ब्रह्मचार्यथ वा पुनः ॥ २८
अल्पं तु साधुभूयिष्ठं यत्कर्मोदारमेव तत् ।
कृतमेवाकृताच्छ्रेयो न पापीयोऽस्त्यकर्मणः ॥ २९
यदा कुलीनो धर्मज्ञः प्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमम् । C. 12. 2862 B. 12. 75. 30 K. 12. 75. 31

— G3 om. (hapl.) 22^{c}–23^{d}. — c) K2.3.5 V1 Bo-2 Da Dn त(Dn1 य)थैतन्; B3-5 त्वं चैव; D2.3.5.8 त्वं चापि; D6 तवैव (for न चैतां). K2 प्रज्ञतां; K3.5 V1 B D (except D1.4.7) प्रज्ञ(D2 °ज्ञा)या (for प्राज्ञतां). D6 जाता; T2 तत्र (for तात). — d) Ś1 K1 D1 मया; K2-5 V1 B Da Dn D2-8 G1.2 M2.4 यथा (for यया). B4 चरंति. D2.3.5 मे नृपा (for मेधया).

23 G3 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) K1.5 V1 B D (except D1.4.7) T2 G2 M2.4 सत्यं (for सत्त्वं). — c) T G1.2.4 म(G1 मा)हत्त्वं (for माहात्म्यं). K5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 च महौदार्यं; Da च सदौ° (for बलमौ°). — d) T2 G1 [अ]प्य- (for [अ]न्व-). K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 भवतः कुंत्ययाचत; D7 T1 G2.4 M तव कुंत्यभ्य(M2 °भि)भाषत.

24 a) M1.3 नित्यस्वाहा. — b) K5 B3.4 m Dn1 D2.3.8 चौ(D8 चो)क्ष्ये; Bo.5 D6 m चौक्षे; B1 (marg. as in text) चोभौ; Da ऋते; Dn2 चोभे; D5 वाक्ष्ये; D6 उभौ (for उभे). Ś1 K1.4 D1-3.5.8 मानुषदेवते. — c) T2 G1 M1.3.4 [आ]शंसते (for [आ]शा°). — d) D5.8 M1.3 पितरौ. K1 D8 देवतानि.

25 a) D8 अध्ययने. K2.3 V1 B D (except D1.4.7) T2 G1.4 M1-3 यज्ञं. — b) D2 प्रज्ञानां. D4 प्रतिपालनं. — D5 om. 25^{cd}. — c) D7 T1 G4 धर्म्यम् (for धर्मम्). K5 V1 Bo.2-5 D (except D1.4; D5 om.) T1 G M2 एतद्; B1 एवम्; T2 अधर्मम् (for एतम्). D7 T1 G3.4 अधर्म्यं. — d) K1 [आ]त्मना नैव (for जन्मनैव). K4 [अ]भि-; D1 [अं]त्य- (for [अ]भ्य-). K5 V1 Bo.2-5 Da Dn D2.3.6-8 T G2.4 M [अ]भ्यजायथाः (T2 G4 °त); B1 [अ]त्ययो यथा (for [अ]भ्यजायिथाः). G1 जन्मन्येवाभ्यजायते; G3 नैव जन्माभ्यजायथाः.

26 a) D7 T G कुले (for काले). K3.4 V1 Bo.2-5 Da Dn D6.7 S च; B1 [इ]व; D1 वि- (for नि-). — b) Ś1 K1.4 D1 महतां (D1 °ता); K5 भवतां; Dn2 lacuna (for वहतां). K3.5 V1 B D (except D1) S भारम् (for भार). K3.5 V1 B Da Dn D1-6.8 M आहितं (D1 °तः); D7 T G ईदृशं (for आहिते). — d) D2 अवसादति. D7 T G कीर्तिर्न परिहीयते.

27 a) K5 V1 Bo.2-4 D2.3.5.6.8 विनयतो; B1 विलपतो; D7 T1 G2-4 विनीतो यो; G1 M1.3 [ऽ]पि नि(G1 म)यतो (for विनि°). — b) Ś1 K1 D1 भवति; D1 भवता; Da बाहुभ्यः; T2 वहंति. K3.5 V1 B (except B1) Da Dn D2-6.8 M ह यः; D7 T1 G2-4 हि सः; T2 [ऽ]भवत् (for हि यः). G1 वहत्यस्वगतो भवेत्. — c) Ś1 K1.2.4 D1.4 निर्दोषं; K3.5 V1 B (except B1) Dn D2.3.5.8 निर्दोषः (for निर्दोष-). D4 -वचनं; M -रचना (M4 °नात्) (for -वचनात्). — d) D7 सिध्रः; G2 सिद्धः; G4 बुद्धिः (for सिद्धिः). M1 करण (for कर्मण). D7 T1 G2.3 वा; G4 च (for सा).

28 a) Ś1 K1.4 एकांत-; D1 एको न (for नैकान्त-). D6 नैकांतविनयेनैव; D7 T1 G3.4 नैकांते विनिपातेपि; G2 नैकाविनिपतेवापि (sic); Cv as in text. — b) D6 M1.3 विचरेदिह; D7 T G M2.4 विहरेदिह (M2 °ति) (for विचचारेह). B1 च (for [इ]ह). — c) B1 धर्मं; Da धर्मा; D1 धर्मो; D6 धनी (for धर्मी). B1 D1.8 गृहीत्वा; D7 गृही च. D6 राज्यं (for राजा). — d) K3 V1 Da Dn D8 यथा (for [अ]थ वा). V1 B (except B1) D2.3.5.7 S द्विजः (D2.3.5 °ज) (for पुनः).

29 a) D5 अन्यं (for अल्पं). K5 Dn D3.6 हि (for तु). K5 V1 B2-5 D2.3.5-8 G2.3 सार- (for साधु-). B1 अत्यंतमानभूयिष्ठं. — b) D8 तत्; G2 स्व- (for यत्). — d) Da पापो (submetric); D8 पापीयांस् (for °यो). K3 om. from स्त्यकर्मणः up to कुशला (in 30^{d}). D2 G2.3 हि; D3.5.7 T G1.4 M4 [ऽ]सि; D6 तु (for ऽस्ति). Ś1 D4 [अ]कर्मवान्.

30 K3 om. up to कुशला (cf. v. l. 29). — a)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2862 B. 12. 75. 30 K. 12. 75. 31 योगक्षेमस्तदा राजन्कुशलायैव कल्पते ॥ ३०
दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सूनृतया गिरा ।
सर्वतः परिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ ३१
यं हि वैद्याः कुले जाता अवृत्तिभयपीडिताः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ति धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

किं न्वतः परमं स्वर्ग्यं का न्वतः प्रीतिरुत्तमा ।
किं न्वतः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि मन्यसे ॥ ३३

भीष्म उवाच ।

यस्मिन्प्रतिष्ठिताः सम्यक्क्षेमं विन्दन्ति तत्क्षणम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४
त्वमेव प्रीतिमांस्तस्मात्कुरूणां कुरुसत्तम ।
भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्षासतो जहि ॥ ३५
अनु त्वा तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह ।
पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिवाण्डजाः ॥ ३६
धृष्टं शूरं प्रहर्तारमनृशंसं जितेन्द्रियम् ।
वत्सलं संविभक्तारमनु जीवन्तु त्वां जनाः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

D6 ततो; D7 T1 G3. 4 तथा (for तदा). K6 V1 B D (except D1. 4) S (except T2 G1) राज्ञः (for राजन्). — [d]) K2 Bo. 1. 3. 5 Dn D3. 5. 7. 8 T1 G3. 4 कल्प्यते; Da वर्तते. Ś1 D1 कुलायैवोपकल्पते; K1 कुशलायोपक°.

31 [a]) K4 धनेन (for बलेन). D7 S दानेनान्यान्ब- (D7 T1 G2-4 °न्यद्व)लेनान्यान् (D7 T1 G2-4 °न्यद्). — [b]) Da सत्यं; D7 T1 G2-4 अन्यत्; T2 G1 M अन्यान् (for अन्यं). — [c]) G4 सर्वं च (for सर्वतः). K3-5 V1 B D (except D1) T2 M1-3 प्रति- (for परि-). — [d]) B1 प्राप्य तु; T2 G1 प्राप्यैव. D1 धर्मिकः.

32 [a]) D6 विद्या-; D7 T1 G2-4 वैद्य-; Ca वैद्याः (as in text). Cv ये हि वैद्याः. — [b]) K5 V1 B Dn D2. 3. 6. 8 ह्यवृत्ति-; Da ह्यबुद्धि-; D5 सवृत्ति-. Cv cites अवृत्तिः. K1 -पीडितः. — [c]) K4 तप्ताः; B3 दृप्ताः; D5 तृप्तः; D8 निष्ठाः; Cv तृप्ताः (as in text). K3-5 B (except B1) D2-5. 8 M4 प्रतिष्ठंते. — G3 om. 32[d]-34[a]. — [d]) K1 को धर्मो; K4 B1 D1. 7 धर्मे (K4 °र्मे-; D1 °र्माः) को; T2 G1 धार्मिको. B1 T2 ह्यधिकस्; M1-3 [ऽ]न्योसि (M2 °धि-) कस् (for ऽभ्यधिकस्). G1 स्मृतः; G2 तथा; Ca ततः (as in text).

33 G3 om. 33 (cf. v. l. 32). D3 om. the ref. — [a]) G1 किन्वि(before corr. कृण्व)तः; Cv किं ततः (for किं न्वतः). Ś1 (orig. as in text) K1. 2. 4 D1. 4 त्वतः; K3 T2 अतः; K5 V1 B D2. 3. 5 ततः; Da तपः; Dn D6 तात (D6 °तः) (for न्वतः). D2. 3. 5 परतः (for परमं). K3 स्वश्र्यं; B1 स्वर्गः; D6. 7 T1 G1. 4 स्वर्गं. — [b]) Ś1 (orig. as in text) K1. 4 का त्वतः; K2. 3. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 का ततः; D4 तत्त्वतः (for का न्वतः). — [c]) Ś1 (orig. as in text) K1. 2. 4 D1 किं त्वतः; K3 D4 किमतः; K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8 किं त(D6 ता)तः; V1 Da किं तपः; G1 किं न्वितः (for किं न्वतः). — [d]) K5 V1 B D (except D1. 4. 6) S (G3 om.) पश्यसि (for मन्यसे).

34 G3 om. 34[a] (cf. v. l. 32). D8 om. the ref. — [a]) K2. 5 V1 Bo. 2-5 Da Dn D2. 3. 5. 8 भयार्दितः; B1 तपोर्हितं (for प्रतिष्ठिताः). K3 D4. 6. 7 S (G3 om.) यस्मिन्भयार्दिताः संतः (D6 सम्यक्). — [b]) D1 क्षमे (for क्षेमं). K1-3. 5 V1 B (except B2) D (except D6. 7) G1. 2. 4 M1. 2 विंदति. K3. 5 V1 B D S [अ]पि (for तत्-). — [c]) M1. 3 स्वर्गजिन्मतो (for °त्तमो). — [d]) Ś1 K4 D1 G2 एव (for एतद्).

35 [a]) M प्रीतिमांस्मात. — [b]) B2 कुरुसत्तमः. — [d]) Ś1 K1 D1 अतो (for सतो). Ś1 K1 [ऽ]रक्ष्यां(K1 °क्षा)स्ततो; B1 राजासतो (for रक्षा°). D5 न हि (for जहि). Cv as in text.

36 [a]) K1-3. 5 V1 B D (except D1. 4. 7) Ca त्वां (for त्वा). Da साधु (for तात). B1 जीवंति. — [b]) K3 D4 बांधवाः सह साधुभिः. — With 36[cd], cf. 13[ab]. — [d]) Ś1 स्वादुं; K4 भृशं; D4 महा- (for स्वादु-). V1 B (except B4) Da Dn D6 द्विजाः; D1 [अं]डजः (for [अ]ण्डजाः).

37 [b]) K4 D1 अनृशंस-; B1 °शंस्यं; D2 अदशंसं. — [c]) M2 वत्सरं. D2 स- (for सं-). K3 om. from रमनु up to परे (in 12. 77. 1[a]). — [d]) K2. 5 V1 B D (except D1) S उपजीवंति (K2 D7 S °तु). K1 V1 B त्वां जयाः; K5 D2. 3. 5. 8 तं (K5 ते) जनाः;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७७

युधिष्ठिर उवाच ।
स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
विद्यालक्षणसंपन्नाः सर्वत्राम्नायदर्शिनः ।
एते ब्रह्मसमा राजन्ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥ २
ऋत्विगाचार्यसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः ।
एते देवसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ३
ऋत्विक्पुरोहितो मन्त्री दूतोऽथार्थानुशासकः ।
एते क्षत्रसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ४
अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातयः ।
एते वैश्यसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ५
जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मबन्धवः ।
एते शूद्रसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ६ C. 12. 2872 B. 12. 76. 4 K. 12. 76. 7

Da Dn D6 तं नराः ; D4 मानवाः ; D7 T1 G M बांधवाः ; T2 पांडवाः.

Colophon om. in K3 D4. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4 V1 B Da Dn D1–3. 5–7 T G1. 2. 4 M राजधर्म. — *Adhy. name:* D7 T1 G2. 4 धर्मस्तुतिः ; M1–3 जातिधर्मस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1. 4 D2 74 ; B3 Da1 Dn 75 ; D7 S 77 ; D8 72. — *Śloka no.:* Dn1 37 ; D8 30 [40].

77

☞ B1 reads adhy. 77 after adhy. 82.

1 K3 om. up to परे (cf. v. l. 12. 76. 37). D8 om. the ref. — After the ref., K5 D7 S read 12. 79. 1. — ^{a}) K1. 2. 4 Dn1 D1 स्वे ; B2 D2. 3 सु- (for स्व-). — ^{b}) D4 [अ]न्ये च ; M1. 3 [अ]न्येव (for [अ]न्ये वि-). Cv cites विकर्मणि (as in text).

2 D8 om. the ref. Da1 युधिष्ठिर (for भीष्म). After the ref., D7 S (T2 G1 after 189*) read 12. 79. 2. — ^{b}) K3 सर्वाम्नायप्रदर्शिनः ; K4. 5 V1 B1 D (except D1. 4. 7) सर्वत्र(K4 °त्रा-)समद°. — D4 om. (hapl.) 2^{d}–3^{c}. — ^{d}) D1 ब्रह्मणा. K1 परिकीर्तितः. — After 2, K3 reads 4^{cd}.

3 K1 om. (hapl.) 3. D4 om. 3^{abc} (cf. v. l. 2). G3 om. (hapl.) 3^{ab}. — ^{a}) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 T1 (*inf. lin.*) ऋग्यजुःसामसंपन्नाः ; M1 ऋत्विनाचार्य°. — ^{b}) D1 श्रेष्ठ- ; D2. 3. 5 सर्व- (for स्वेषु). B6 D6 कर्मसु. D8 [अ]नुष्ठिताः (for [अ]वस्थिताः). — ^{c}) K3 D8 ब्रह्म- (for देव-). — ^{d}) K3 पितामह ; D6 भवत्युत. B1 ब्राह्मणाः संभवंत्युत ; D8 °णाः परिकीर्तिताः (= 2^{d}) ; Cv as in text. — After 3, K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 read 6–8, while D7 ins. 189*. After 3, G1 reads 5 followed by 189*.

4 K4 om. (hapl.) 4–5 ; K2 D7 om. (hapl.) 4 ; K3 om. 4^{ab}. T2 transp. 4 and 5. — ^{a}) B1 D4 T G दूतो (for मन्त्री). — ^{b}) K1 D1 M4 दूतो वार्थानुशासकः ; K5 B6. 2–5 Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 दूतो वार्तानुकर्षकः ; B1 वार्तानुकर्षकस्तथा ; D4 मंत्री चैवानुशासकः ; T G2–4 मंत्री चार्थानुशासकः (T2 °नं) ; G1 मंत्री वाक्यानुशासनं. — After 4^{ab}, D2 repeats 8^{cd} (cf. v. l. 3), followed by a repetition of 4^{ab}. K3 reads 4^{cd} after 2. — ^{d}) D2 भवत्युत. — After 4, S (T2 G1 M ins. lines 1–2 after 5) ins. : while D7 (which om. 4) ins. after 3 :

189* गोजाविमहिषाणां च वडवानां च पोषकाः ।
वृत्त्यर्थमभिपद्यन्ते तान्वैश्यान्संप्रचक्षते ।
ऐश्वर्यकामा ये चापि सामिषार्थाश्च भारत ।
निग्रहानुग्रहरतांस्तान्द्विजान्क्षत्रियान्विदुः ।

[(L. 1) D7 G3 ब्राह्मणानां ; T2 G1.2 बांधवानां (for वडवानां). D7 T G1–3 पोषकः. — (L. 2) G1 प्रत्यर्थम्. T2 G1 प्रतिपद्यंते ; G2 अभिपद्यंति. — (L. 3) M2 ऐश्वर्यकर्मा. G1 ऐश्वर्यं कामयेयुश्च (for the prior half). — (L. 4) G1. 2 द्विजांस्तान् (by transp.) ; M1. 3 तान्द्विजाः.]

T2 G1 repeat 12. 79. 2 after 189* (cf. v. l. 2).

5 K4 om. 5 (cf. v. l. 4). D1 om. (hapl.) 5–6. D4 om. 5^{ab}. T2 transp. 4 and 5. — ^{a}) D7 रथारोहा (for अश्वा°). — ^{b}) Da अरथिनो ; D6 रथिना. T1 [ऽ]पि (for ऽथ). — ^{c}) B4 damaged. D4 तं च ; G1 इते (for एते). — After 5, D4 reads 7^{ab}, while D7 S ins. a passage given in App. I (No. 9).

6 For the sequence in K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2873
B. 12. 76. 5
K. 12. 76. 8

अश्रोत्रियाः सर्वे एव सर्वे चानाहिताग्नयः ।
तान्सर्वान्धार्मिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ॥ ७
आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणचण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥ ८
एतेभ्यो बलिमादद्याद्धीनकोशो महीपतिः ।
ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च ॥ ९
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ १०
विकर्मस्थास्तु नोपेक्ष्या जातु राज्ञा कथंचन ।
नियम्याः संविभज्याश्च धर्मानुग्रहकाम्यया ॥ ११
यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥ १२
अवृत्त्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्स्नातकस्तथा ।
राजन्स राज्ञा भर्तव्य इति धर्मविदो विदुः ॥ १३
स चेन्नो परिवर्तेत कृतवृत्तिः परंतप ।
ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशात्सबान्धवः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

---

6. 8, cf. v. l. 3. $K_{2.3}$ D_1 G_2 om. (hapl.) 6 (for D_1, cf. v. l. 5). — ^{a}) $Ś_1$ K_1 जन्मकल्प- (for °कर्म-). — ^{b}) B_1 सोदर्या. — ^{d}) $D_{2.6}$ भवत्युत. B_1 ब्रह्मणाः संभवंत्युत.

7 For the sequence in K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$, cf. v. l. 3. D_4 reads 7^{ab} after 5. — ^{a}) D_1 एवं; D_7 T G एते (for एव). — ^{b}) K_6 -हुताग्नयः. — ^{c}) K_1 तां सर्वां (for तान्सर्वान्). — ^{d}) $K_{1.4}$ D_1 विष्टं; D_8 वृष्टिं; T_2 G_1 पुष्टिं; Ca विष्टिं (as in text). Dn_1 कीर्तयेत् (for कार°).

8 For the sequence in K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$, cf. v. l. 3. — ^{a}) K_1 अह्वायका; K_4 आह्वाषका; Bo आक्षयका; B_5 आह्वालका; Dn_2 आह्वायका; D_1 आह्वायिका; G_2 °नका. B_1 आहूयादेवलानर्ता; Ca. v as in text. — ^{b}) K_3 B_5 Dn_2 नाक्षत्रा; B_1 गाधका (for नक्षत्र-). K_1 नक्षत्रं ग्रामयाजिनः; M ग्रामनक्षत्रयाजकाः; Ca as in text. — ^{c}) K (except K_2) V_1 B Da Dn $D_{1-6.8}$ G_1 -चांडाला; D_7 -दायादा (for -चण्डाला). — ^{d}) G_1 M_2 -पातक- (for -पथिक-). Ca cites महापथिकः. Bo -पंचकाः.

9 K_4 om. 9^{a}–10^{b}. — ^{b}) Bo हीमान्कोशो; B_1 धनकामो; $B_{2.3.5}$ हीनकोषो; D_1 °कौशे; T_1 G_{2-4} वीतकोशो (G_3 °षो). — ^{c}) D_4 ननु (for ऋते). G_2 एतेषां च समेभ्यश्च.

10 = 12. 78. 2. K_4 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) T_2 G_1 $M_{1.3.4}$ कुब्राह्मणानां. — ^{b}) B_1 स्वामिराजा. D_7 S नः श्रुतिः (for वैदिकम्). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 तु (for च). — ^{d}) D_7 S इति श्रुतिः; D_8 भवत्युत (for °न्त्युत). — After 10, D_7 S ins.:

190* प्रागुक्तांश्चाप्यनुक्तांश्च सर्वांस्तान्दापयेत्करान् ।
[G_1 प्रागुक्ताश्. T_1 चाप्यनुक्ता (submetric).]

11 11^{ab} = (var.) 12. 78. 3^{ab}. K_4 D_3 om. 11^{ab}. — ^{a}) G_2 विकर्मस्थांस्; $M_{1.3}$ °स्था. K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.5.6.8}$ च (for तु). D_4 नोपेक्षा; G_1 M_4 नोपेक्ष्य; G_4 नो रक्ष्या. — ^{b}) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.5.6.8}$ विप्रा राज्ञा; G_1 जातु राज्ञः; M राज्ञा जातु (by transp.). — 11^{cd} = (var.) 12. 78. 33^{cd}. — ^{c}) B_1 अपि ते त्याज्या; D_1 संविभज्याशु; G_2 M_2 °भाज्या- (M_2 °गा)श्च. Cv पथिकः संविभज्यश्च. — ^{d}) D_4 धर्मौनु- (for धर्मानु-). $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.4.7}$) -कारणात् (for -काम्यया). Cv धर्मानुग्रहकारणात्.

12 = (var.) 12. 78. 4. — ^{a}) K_1 यस्यात्स; D_4 यत्तस्य. K_5 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ राजन् (for राज्ञः). — ^{b}) D_2 भवंति. G_1 ते (for वै). K_4 D_6 द्विज. $Ś_1$ स्तेना भवंति वै द्विजाः. — ^{c}) M_4 राज. D_6 तु (for तं). — ^{d}) D_2 मन्यते. B_1 तद्विजोत्तमाः; B_2 तद्विजातयः (for तद्विदो जनाः).

13 ^{a}) B अवृत्त्यायाद् (for °त्त्या यो). Ca cites अवृत्त्या (as in text). D_1 स्थेनो (sic); D_4 स्तेना; G_1 स्तेने. — ^{c}) G_1 हर्तव्य (for भर्तव्य). D_4 सदा राज्ञा स भर्तव्य; D_7 T_1 G_{2-4} राज्ञा (G_3 °ज्ञां) राजन्स भ°. — ^{d}) K_5 B_1 D (except $D_{1.7}$) M_2 वेदविदो (for धर्म°). D_8 जनाः (for विदुः).

14 ^{a}) $K_{4.5}$ V_1 $Bo_{.2-5}$ Da Dn_1 $D_{2.3.5.8}$ M_4 स चेन्नो न चेन्नोपनिवर्तेत; B_1 सर्वत्रोपरि वर्तेत; D_6 स चेन्नापरिविवर्तेत; D_7 T_1 $G_{3.4}$ स चेन्नापि नि°; G_1 स चेन्नापरिवर्तेत; Cv स चेन्नो परिवर्तेत (as in text). — ^{b}) Da वृत्तेत; — ^{c}) $Ś_1$ कृतबुद्धिः (for °वृत्तिः). D_7 T_1 G_1 परंतपः.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७८

युधिष्ठिर उवाच ।

केषां राजा प्रभवति वित्तस्य भरतर्षभ ।
कया च वृत्त्या वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ २
विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथंचन ।
इति राज्ञां पुरावृत्तमभिजल्पन्ति साधवः ॥ ३
यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते किल्बिषं नृप ॥ ४
अभिशस्तमिवात्मानं मन्यन्ते तेन कर्मणा ।
तस्माद्राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणानन्वपालयन् ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं केकयराजेन ह्रियमाणेन रक्षसा ॥ ६
केकयानामधिपतिं रक्षो जग्राह दारुणम् ।
स्वाध्यायेनान्वितं राजन्नरण्ये संशितव्रतम् ॥ ७

राजोवाच ।

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः । C. 12. 2870 B. 12. 77. 8 K. 12. 77. 8

$K_{1.4}$ निर्वसनीयः. D_7 T G स निर्वासयितव्यः स्यात्. —^{d}) K_1 सबंधवः; K_3 सबांधवाः. —After 14, D_7 S ins.:

191* यज्ञः श्रुतमपैशुन्यमहिंसातिथिपूजनम् ।
दमः सत्यं तपो दानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।

[(L. 1) T_2 $G_{1.2}$ M यज्ञश्रुतम् (T_2 $G_{1.2}$ °तिम्).]

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K V_1 B Da Dn D_{1-7} T $G_{1.2.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name:* $D_{4.7}$ T_1 $G_{2.4}$ M_{1-3} ब्राह्मणवृत्ति(D_4 °व्यक्ति)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 D_7 S 78; B_1 80; B_2 Da_1 Dn 76; $B_{3.4}$ D_2 75; D_8 73. — *Śloka no.:* Dn_1 D_8 14.

78

1 D_8 om. the ref. —^{a}) Ca cites प्रभवति (as in text). K_5 V_1 B D (except $D_{1.4}$) S केषां प्रभवते राजा. —^{b}) D_6 पुरुषर्षभ (for भरत°). —^{c}) D_5 काया; G_2 तया (for कया). $K_{2.3.5}$ Bo $D_{3-5.7.8}$ $G_{1.3.4}$ वृत्त्या च (by transp.); T_1 वृत्त्या न. B_1 Da कया वृत्त्या प्रवर्तेत. —^{d}) K_1 तं (for तन्).

2 = 12. 77. 10. D_8 om. the ref. —^{ab}) Bo दत्तस्य (for वित्तस्य). K_1 transp. वित्तस्य and राजेति. K_1 (marg. as in text) भाविकं.

3 3^{ab} = (var.) 12. 77. 11^{ab}. —^{a}) D_1 विकर्मस्थाश्च; D_7 T_1 G_{2-4} °स्थो हि; T_2 G_1 °स्थश्च; $M_{1.3}$ °स्था तु; M_4 °स्थास्तु. D_4 नोपेक्षा; D_7 T G नोपेक्ष्यो. —^{b}) D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ भवेद् (for विप्रा). —^{c}) V_1 B_2 Da राजन्; D_7 T $G_{1.3.4}$ राज्ञः. $Ś_1$ $K_{1.2.5}$ D_1 परावृत्तम्; V_1 B_2 Da राज°; D_8 पुराधत्तम् (for °वृत्तम्). D_2 om. (hapl.) from वृत्तम् up to परा (in 4^{c}). —^{d}) G_1 अपि (for अभि-). D_1 सभिजल्पंति मधकः (sic).

4 = (var.) 12. 77. 12. D_2 om. up to परा (cf. v. l. 3). D_4 om. 4^{a}–5^{b}. D_6 om. 4. —^{a}) K_5 $Bo_{.3-5}$ $D_{3.5.8}$ राजन् (for राज्ञः). —^{b}) T_2 चेद् (for वै). K_4 द्विज (for द्विजः). —^{c}) D_3 राज्ञा. — $M_{1.3}$ om. (hapl.) 4^{d}–5^{a}. —^{d}) T_2 किल्बिषैर्.

5 D_4 om. 5^{ab}; $M_{1.3}$ om. 5^{a} (cf. v. l. 4). —^{b}) D_6 मन्यते. B (except B_1) Dn $D_{2.3.5.8}$ येन (for तेन). D_2 कर्मणां. —^{c}) D_2 तत्र; D_3 तत्तद् (for तस्माद्). M_2 राजाह्वयाः (for राजर्षयः). G_4 पूर्वे (for सर्वे). —^{d}) B_1 अनुपालयन्; D_6 अभ्य°.

6 ^{c}) K_3 D_6 G_2 कैकय-; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.8}$ कैकेय-; D_1 केकेय- (for केकय-). D_1 -राजेंद्र (for -राजेन). —^{d}) $Ś_1$ ह्रियमानेन; K_4 D_7 $G_{1.3.4}$ ह्रीय°; B_1 क्रियमाणेन. K_4 राक्षसा.

7 ^{a}) B_4 $D_{2.3.5.6.8}$ कैकेयानाम्; B_2 कैक°. —^{b}) D_6 ततो (for रक्षो). B_1 बालिशं; D_8 दारुगः. Ca cites रक्षः and दारुणम् (as in text). Cv as in text. —^{d}) $K_{1.4}$ संश्रितव्रतं; Da_1 D_{2-6} शंसित°.

8 = (var.) Chāndogya Up. 5. 11. 5. K_4 D_8 om. the ref. —^{a}) D_7 T G_{2-4} नास्ति (for न मे). —^{b}) K_3 om. from द्यपः up to 8^{d}. $Ś_1$ मध्यपः. —^{c}) K_1 नानाहिताग्निं. K_2 D_1 विषये; D_5 नोयज्वा (for नायज्वा). —^{d}) K_1 मास्मकांतरम्; Dn_1 मामे-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C.12.2890 B.12.77.8 K.12.77.8

नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः ॥ ८
न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान्नाव्रती नाप्यसोमपः ।
नानाहिताग्निर्विषये मामकान्तरमाविशः ॥ ९
नानाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजन्ते विषये मम ।
अधीते नाव्रती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः ॥ १०
अधीयतेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।
ददति प्रतिगृह्णन्ति षट्सु कर्मस्ववस्थिताः ॥ ११
पूजिताः संविभक्ताश्च मृदवः सत्यवादिनः ।
ब्राह्मणा मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १२
न याचन्ते प्रयच्छन्ति सत्यधर्मविशारदाः ।
नाध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते न च याजकाः ॥ १३
ब्राह्मणान्परिरक्षन्ति संग्रामेष्वपलायिनः ।
क्षत्रिया मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १४
कृषिगोरक्षवाणिज्यमुपजीवन्त्यमायया ।
अप्रमत्ताः क्रियावन्तः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ १५
संविभागं दमं शौचं सौहृदं च व्यपाश्रिताः ।

कां°. $Ś_1$ (before corr. as in text) $K_{1.2}$ D_1 आविभः; B_1 Da_1 $D_{4.6}$ आविश (Da_1 °शत्); D_7 S आबिभः (for आविशः). Ca मामकांतरमाविशत्; Cv मामांतरमाविशः.

9 G_3 om. (hapl.) 9–10. K_1 repeats 9–10 after 10. — ^{a}) K_1 (first time) ब्राह्मो (for ब्राह्मणो). — ^{b}) K_1 (both times) न व्रती (for नाव्रती). — K_2 om. (hapl.) 9^{cd}. — ^{c}) K_1 (both times). 3 नानाहिताग्नि॰. Da Dn नायज्वा (for विषये). D_7 S द्विजातिर्विषये मह्यं. — ^{d}) $Ś_1$ (before corr. as in text) D_1 आविभः; D_7 S (G_3 om.) आविभः (for आविशः). K_1 (both times) मास्मकार्त्तरमार्विभः (sic); D_4 मा मे कांतारमाविश.

10 G_3 om. 10 (cf. v. l. 9). For the repetition in K_1 cf. v. l. 9. — ^{a}) K_1 V_1 $B_{2.3.5}$ D (except Dn_2) T_1 G_4 नानाप्रदक्षिणैर्यज्ञैर्. — ^{b}) K_4 यजंतं; $B_{1.3–5}$ $D_{2.3.5.6.8}$ यजंति; D_4 यजंत; G_1 यजते. — ^{c}) $K_{2–5}$ V_1 $B_{1.2}$ Da_1 Dn $D_{4.7}$ T G (G_3 om.) $M_{2.4}$ नाधी(G_1 °धि)ते; Da_2 माधीते; M_3 नाधीती (for अधीते). V_1 B_2 $D_{4.7}$ $G_{1.2}$ चाव्रती; Da G_4 वाव्रती; D_8 नावृती (for नाव्रती). M_1 नाधीचाव्रती कश्चिन्मा (sic). — ^{d}) $Ś_1$ (by corr.) $K_{2.3}$ D_1 आविभः (D_1 °भाः); D_7 S (G_3 om.) आविभः (for आविशः). K_1 मास्मकार्तरमाविभः; D_4 मा मे कांतारमाविश.

11 ^{a}) $K_{2.4.5}$ $B_{1.3.4}$ $D_{1–5.7.8}$ अधीयंते. $B_{3.4}$ $D_{2.3.5}$ [ऽ]ध्याप(D_2 °य)यंते. V_1 B_2 Da Dn_1 D_6 S अध्यापयंत्य(M_2 °यन्त)धीयंते. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1–4}$ D_6 $M_{1.3}$ [अ]पि; D_4 त्वं; M_4 (*sup. lin.*) न (for च). Ca cites न याजयंते. — M_4 om. (hapl.) 11^{c}–13^{d}. — ^{c}) $Ś_1$ Dn_1 $D_{1.4}$ ददन्ति; $K_{2.3}$ Dn_2 T_2 M_2 ददाति. D_4 om. प्रति. — ^{d}) K_4 षट्च (for षट्सु). K_1 [अ]कर्मसु;. D_6 कर्मसु.

12 M_4 om. 12 (cf. v. l 11). — ^{a}) D_7 प्रजिताः B_1 संविभक्ताश्च मृदवः. — ^{b}) K_5 $Bo_{.3–5}$ $D_{3.5}$ T_1 (*inf. lin.*) गुरवः; B_1 सज्जनाः; D_7 T_1 $G_{2.4}$ ऋषयः (for मृदवः). — ^{c}) K_1 ब्रह्मणा. K_4 [अ]न्ये; Bo ये (for मे). — ^{d}) $Ś_1$ (by corr.) K_3 D_1 आविभः; D_7 S (M_4 om.) आबिभः (G_2 °भिदः) (for आविशः). K_1 मास्मकार्तारमाविभः (sic); D_4 मा मे कांतारमाविश. — After 12, G_3 (erroneously) reads अध्यापयंत्यधीयंते (cf. 13^{c}).

13 M_4 om. 13 (cf. v. l. 11). V_1 reads 13–14 on marg. — ^{a}) $K_{3.5}$ B D (except $D_{1.7}$) G_4 याचंति. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 सत्यधर्मा विशारदाः; K_3 $B_{2.4}$ $D_{4.7}$ S (M_4 om.) सत्य(M_2 °त्यं)धर्मपरायणाः; D_1 सत्यधर्मविशारदः. — ^{c}) D_3 नाध्यापयति. — ^{d}) K_3 om. च. K_5 $Bo_{.1.3–5}$ Dn $D_{2.3.5–8}$ S (M_4 om.) यजंते याजयंति न (B_1 Dn_2 D_7 $G_{2–4}$ च; D_5 G_1 नः; M_2 ह); B_2 Da न या(B_2 om. या)जंति यजंति च; D_4 न यजंते न याजकाः.

14 V_1 reads 14 on marg. — ^{b}) B_1 पलायिनः; G_1 [अ]पलायनः. — ^{c}) K_4 सु- (for स्व-). — ^{d}) $Ś_1$ (by corr.) $K_{2.3}$ D_1 आविभः; K_4 आविश; D_7 S आबिभः (T_2 °लिइः). K_1 मास्मकां*रमाविभः; D_4 मा मे कांतारमाविश.

15 $K_{1.2}$ D_1 om. (hapl.) 15–17. $Ś_1$ om. (hapl.) 15–16. — ^{a}) B_4 -गौरक्ष-; Da D_3 G_2 M -गोरक्ष्य. — ^{c}) K_4 अप्रमत्ता; G_1 °मत्तः. D_5 क्रियानिष्ठा (for °वन्तः). — ^{d}) K_4 D_7 T_1 $G_{1.3.4}$ सुवृत्ताः. K_3 सत्यवादनः; D_4 °वादिन.

16 $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) T_2 G_1 दमः (for दमं). B_1 दशांशानां (for दमं शौचं). — ^{b}) B_1 व्यपास्थिताः; D_2 °श्रितः; T_2 G_1 M_4 [अ]-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

मम वैश्याः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १६
त्रीन्वर्णाननुतिष्ठन्ति यथावदनसूयकाः ।
मम शूद्राः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १७
कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम् ।
संविभक्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ १८
कुलदेशादिधर्माणां प्रथितानां यथाविधि ।
अव्युच्छेत्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ १९
तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः ।
संविभक्ताश्च सत्कृत्य मामकान्तरमाविशः ॥ २०
नासंविभज्य भोक्तास्मि न विशामि परस्त्रियम् ।
स्वतन्त्रो जातु न क्रीडे मामकान्तरमाविशः ॥ २१
नाब्रह्मचारी भिक्षावान्भिक्षुर्वाब्रह्मचारिकः ।
अनृत्विजं हुतं नास्ति मामकान्तरमाविशः ॥ २२
नावजानाम्यहं वृद्धान्न वैद्यान्न तपस्विनः । C. 12. 2905 B. 12. 77. 23 K 12. 77. 24

°प्युपाश्रिताः. — c) D7 S तथा (for मम). D4 वेश्याः. Da स्वधर्मस्था. — d) K3 आविभः; D4.6 आविश; D7 T1 G1.3.4 M आविभः; T2 आलिहः. — After 16, T2 G1 read 19^{ab}, repeating it in its proper place.

17 K1.2 D1 om. 17 (cf. v. l. 15). Ś1 reads 17 on marg. — a) K4.5 V1 B Da D2.3.5.6.8 उपतिष्ठंति; Dn उपजीवंति; D7 T G M2 उपतिष्ठंते. — b) K4 D6 अनुसूयकाः; V1 B2 अनुपूर्वशः. — c) Dn1 शूराः (for शूद्राः). M न मे शूद्रा विकर्मस्था. — d) K3 D4 मामेकांतरम्. Ś1 आविभः; D4 आविश; D7 S आबिभः (T2 °लिहः).

18 a) B1 कृपणानामवृद्धानां; B3 °नार्थवृ°. — b) D1 corrupt. — c) D7 संविभक्तोस्मि; G1 °भक्ता हि. — d) K1 मा स्म कांतारम्; K3 D4 मामेकांतरम्. Ś1 K1.2 आविभः; D4.6 आविश; D7 S आबिभः (T2 °लिहः).

19 B1 om. (hapl.) 19–23. Ś1 K1.2.4 D1 om. (hapl.) 19. T2 G1 read 19^{ab} for the first time after 16. — a) D7 S कुलानुरूप(G2 °पं)धर्माणां. — b) D4.7 S प्रस्थितानां. — D6 repeats 19^{c}–20^{b} after 28^{ab}. — c) K3 अभ्युद्धत्तास्मि; D4 अभ्युद्धर्त्तास्मि; T1 अव्युच्छेत्तास्म; G1.2 M अप्युच्छे(G1 °प्युद्धे-; M2 °भ्युच्छे)त्तास्मि. — d) K3 D4 मामेकातरम्. D7 S आबिभः (T2 °लिहः) (for आविशः). — After 19, G4 reads 22.

20 B1 om. 20 (cf. v. l. 19). For the repetition in D6, cf. v. l. 19. — a) D2 तपस्विनी. — b) T2 G1 परिकल्पिताः (for °पालिताः). — c) D2.3.5.6 संविभक्तास्म (D6 °स्मि). — d) K3 मामेकांतरम्. Ś1 K2 D1 आविभः; K3 D4 आविश; D7 T1 G1.3.4 M आविभः; T2 आलिहः.

21 B1 om. 21 (cf. v. l. 19). — a) D8 भोक्ताश्च. — b) K5 V1 Bo.3–5 Da Dn1 D2.3.5.6.8 G1.2 M नाविशामि; B2 नाधियामि; D1 न भविशामि (sic). G2 परस्त्रियः. — c) D4 स्वतंत्रे. Dn2 जाति (for जातु). V1 B2.3.5 Da1 D2.3.5.8 नाक्रीडे. — d) K3 मां माकांतरम्; D4 मामे° (for माम°). Ś1 K1 D1 आविभः; K4 आविश; D7 S आबिभः (T2 °लिहः).

22 B1 K5 om. 22 (for B1, cf. v. l. 19). Dn2 transp. 22 and 23. G4 reads 22 after 19. — a) K3 D4 भिक्षुर्वा; D7 S भिक्षाशी (for भिक्षावान्). — b) T2 नाभिर् (for भिक्षुर्). K3 D4 नाब्रह्मचा(K3 °च)र्यपि; V1 B2.5 D2.3 T2 G1.2 M नाब्रह्मचर्यवान्; Bo.3.4 Da Dn D3.5.6 वाब्रह्मचर्यवान्; D7 T1 G3.4 नोब्रह्मचर्यवान् (for वाब्रह्मचारिकः). — c) K2.3 B (B1 om.) Da Dn D2–4.8 G2 अनृत्विजा (K3 °गा); D6 अन्वर्त्विजा; D7 T G1.3.4 M नानृत्विजा (T2 °जो). K3 हुतिर्; D2 हुता. K1 नास्मि; D7 S मेस्ति (for नास्ति). — d) Ś1 K1.3 आविभः; D7 S आबिभः (T2 °लिहः) (for आविशः). D1 ममुकांतरमाविभः (sic); D4 मामेकातरमाविश. — D7 T G ins. after 22: M ins. after 23:

192* कृतं राज्यं मया सर्वं राज्यस्थेनापि कार्यवत् ।
नाहं व्युत्क्रामितः सत्यान्मामकान्तरमाविभः ।

[(L. 1) M कृत्यं (for राज्यं). G2 कृतं मया सर्वमिदं (for the prior half.). M2 कार्यवान् (for °वत्). — (L. 2) M व्युत्क्रामिता.]

— After the above, M ins. 193* (cf. v. l. 23).

23 K1 B1 D6 om. 23 (K1 D6 hapl.; for B1, cf. v. l. 19). G1 reads 23 on marg. Dn2 transp. 22 and 23. — ab) K5 Dn1 वेद्यान्; D8 lacuna (for वृद्धान्). Dn2 D2.3.5 transp. वृद्धान् and वैद्यान्. Ś1 G2 नावैद्यान्. D1 तपस्विनाः. — c) K3 राष्ट्रं.

C 12. 2905 B. 12. 77. 23 K. 12. 77. 24 राष्ट्रे स्वपति जागर्मि मामकान्तरमाविशः ॥ २३
वेदाध्ययनसंपन्नस्तपस्वी सर्वधर्मवित् ।
स्वामी सर्वस्य राज्यस्य श्रीमान्मम पुरोहितः ॥ २४
दानेन दिव्यानभिवाञ्छामि लोका-
न्सत्येनाथो ब्राह्मणानां च गुप्त्या ।
शुश्रूषया चापि गुरूनुपैमि
न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २५
न मे राष्ट्रे विधवा ब्रह्मबन्धु-
र्न ब्राह्मणः कृपणो नोत चोरः ।
न पारजायी न च पापकर्मा
न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २६
न मे शस्त्रैरनिर्भिन्नमङ्गे ह्यङ्गुलमन्तरम् ।
धर्मार्थं युध्यमानस्य मामकान्तरमाविशः ॥ २७
गोब्राह्मणे च यज्ञे च नित्यं स्वस्त्ययनं मम ।
आशासते जना राष्ट्रे मामकान्तरमाविशः ॥ २८
राक्षस उवाच ।
यस्मात्सर्वास्ववस्थासु धर्ममेवान्ववेक्षसे ।
तस्मात्प्राप्नुहि कैकेय गृहान्स्वस्ति व्रजाम्यहम् ॥ २९

K3.5 D2.3 G3 स्वपिति; K2.4 D1 T2 G1 M2 स्वपिमि; D4 स्वप्रिति; D5 स्वपीति. K3 जागर्ति; D2.3.5 जानामि (for जागर्मि). Ca as in text. — [d]) Ś1 K2 D1 आविभः; D7 S आबिभः (T2 °लिहः) (for आविशः). — D7 T G ins. after 23: M after 192*:

193* शुक्लकर्मास्मि सर्वत्र न दुर्गतिभयं मम ।
धर्मचारी गृहस्थश्च मामकान्तरमाबिभः ।

[(L. 1) D7 शुद्धकर्मास्मि; T2 G1 M2 शुक्लकर्माणि. T1 G3 नरदुर्गं भयं मम (for the post. half). — (L. 2) T2 आलिहः (for आबिभः).]

24 [a]) K5 V1 B Dn D2.3.5.6.8 आत्मविज्ञा(B2 °ज्ज्ञा)नसंपन्नस्; Da अर्थविज्ञान°. — [b]) D7 S (except T2 G2) सत्य- (for सर्व-). — [c]) V1 transp. सर्वस्य and राज्यस्य. K1 G2 राजस्य; K5 B4.5 Da Dn D5.6.8 राष्ट्रस्य; M लोकस्य (for राज्यस्य). — [d]) K5 V1 B Da Dn D2.3.5.6.8 धीमान्; D7 S स्वामी (for श्रीमान्). D1 सम-; D5 नाम (for मम).

25 [a]) G2 नानेन (for दानेन). V1 Da विद्याम् (for दिव्यान्). K1 -वांछयामि; G1 -वांच्छाम (for -वाञ्छामि). K5 Bo.2–5 Dn D2.3.5.6.8 दानेन विद्यामभिवांछयामि; B1 दानेन समभिवांछामि. — [b]) K4 D7 T G सत्येनाथ; K5 D8 °नार्थं; B1.5 D2.3.5 °नार्थौ; Da °नार्था; D6 °नार्थां. D1 ब्रह्मणानां. K3 D4 भक्त्या; B2 तुष्ट्या; D3 (before corr.) युज्यं; D5 युज्यां (for गुप्त्या). — [c]) M चैव (for चापि). — [d]) D4 नेमे (for न मे).

26 D1.6.8 G1 om. (hapl.) 26. — [a]) B1 न मे नास्ते; Dn2 न मे राष्ट्रा; D7 T G2–4 न मेस्ति राष्ट्रे (for न मे राष्ट्रे). — [b]) K3 M1–3 ना(K3 नो)ब्राह्मणः. K5 Bo.2–5 Da Dn D2.3.5 कितवो (for कृपणो). K3 M नापि; G2 नेत (for नोत). Some MSS. चौरः. B1 न ब्राह्मणाः कृपणा नेतरे च. — [c]) Ś1 अपारजायी; K5 B Dn D2.3.5 अयाज्ययाजी; D4 न पारदार्यं. D7 S (G1 om.) न पाप(T2 °द)कारी न च पापवक्ता.

27 [a]) D1 corrupt. D7 S (except T2) अनिर्भिण्णम्. — [b]) D1 corrupt. K5 V1 B Da Dn1 D2.3.5.6.8 गात्रे (Dn1 °त्रं; D5 °त्रैर्); D7 T1 G3.4 अंग-; T2 G1.2 M2 अंगं. K1 अंगह्यंगुलांतरं (submetric). — [c]) D4 धर्मार्थे; M2 धर्मार्थी. — [d]) Ś1 K1.2 D1 आविभः; K4 आविश; D7 S आबिभः (T2 °लिहः). D4 मामेकांतरमाविशा (sic).

28 D8 om. (hapl.) 28. — [a]) Ś1 K2 D1 न (for गो-). K1 *ब्रह्मणे च; K3 गोब्राह्मणेषु; K4.5 V1 B Da Dn D2.3.5.6 T2 G1 गो(K4 स)ब्राह्मणेभ्यो (for °णे च). K1.5 B3 Dn यज्ञेभ्यो; K3 lacuna; K4 V1 Bo–2.4.5 Da D2.3.5.6 राज्ञश्च; D7 T G राष्ट्रे (G4 °ज्ञे) च; M राज्ये च (for यज्ञे च). D4 गोब्राह्मणिषु यज्ञिषु (sic). — [b]) K1 नित्ये. B1 पूजाविधौ (for स्वस्त्ययनं). B2 नमः; D7 T G नराः; M जनाः (for मम). —After 28[ab], D6 repeats 19[c]–20[b]. — [c]) K1 आशामते; V1 Da प्रकाशं(Da °श)ते; B2 T2 G1.2 M2 आशंसते; D7 T1 G3.4 M1.3.4 आशंसंते (for आशासते). D7 T G हि (T2 च) राष्ट्रे मे; M हि मे राष्ट्रे (for जना राष्ट्रे). — [d]) Ś1 K1.2 D1 आविभः; D7 S आबिभः (T2 °लिहः) (for आविशः). D4 मामेकांतरमाविश. — After 28, G2 M2 ins. 194*.

29 D8 G2 M2 om. the ref. D7 T G1.3.4 M1.3.4 ins. after the ref.: G2 M2 after 28:

194* नारीणां व्यभिचाराच्च अन्यायाच्च महीक्षिताम् ।

येषां गोब्राह्मणा रक्ष्याः प्रजा रक्ष्याश्च केकय ।
न रक्षोभ्यो भयं तेषां कुत एव तु मानुषात् ॥ ३०
येषां पुरोगमा विप्रा येषां ब्रह्मबलं बलम् ।
प्रियातिथ्यास्तथा दारास्ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ ३१

भीष्म उवाच ।

तस्माद्द्विजातीन्रक्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः ।
आशीरेषां भवेद्राज्ञां राष्ट्रं सम्यक्प्रवर्धते ॥ ३२
तस्माद्राज्ञा विशेषेण विकर्मस्था द्विजातयः ।
नियम्याः संविभज्याश्च प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३३
य एवं वर्तते राजा पौरजानपदेष्विह ।
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ३४

C 12. 2916
B. 12. 77. 34
K. 12. 77. 42

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

विप्राणां कर्मदोषाच्च प्रजानां जायते भयम् ।
अवृष्टिर्मारको रोगः सततं क्षुद्भयानि च ।
विग्रहश्च सदा तस्मिन्देशे भवति दारुणः ।
यक्षरक्षःपिशाचेभ्यो नासुरेभ्यः कथंचन ।
भयमुत्पद्यते तत्र यत्र विप्राः सुसंयताः ।
गन्धर्वाप्सरसःसिद्धाः पन्नगाश्च सरीसृपाः ।
मानवान्न जिघांसन्ति यत्र नार्यः पतिव्रताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यत्र शूद्राश्च धार्मिकाः ।
नानावृष्टिभयं तत्र न दुर्भिक्षं न विभ्रमः ।
धार्मिको यत्र भूपालो न तत्रास्ति पराभवः ।
उत्पाता न च दृश्यन्ते न दिव्या न च मानुषाः ।

[(L. 1) T_2 G_1 महात्मनां (for महीक्षिताम्). — (L. 2) T_2 G_1 विद्यते (for जायते). — (L. 3) M_2 मरणो (for मारको). D_7 दोषः; G_4 योगः (for रोगः). — (L. 4) T_2 G_1 निग्रहश्च. T_2 $G_{1.2}$ M_2 तदा (for सदा). T_2 G_1 दारुणे. — (L. 6) D_7 सुसंयुताः; T_2 ससंयुताः. — (L. 7) $M_{1.3}$ -स्निग्धाः (for -सिद्धाः). — (L. 10) G_1 नाशुभिक्षं (for न दुर्भिक्षं). M_4 दुर्भिक्षं न च विभ्रमः (for the post. half). — (L. 12) M_4 न च दिव्या न मानुषाः (for the post. half).]

— ^{a}) $Ś_1$ तस्मात्; B_1 यस्य; M_2 सर्वात् (for यस्मात्). — ^{b}) $Ś_1$ (by corr.) K_2 D_1 [अ]न्ववीक्ष(D_1 °क्ष्य)से; $D_{4.6}$ °वक्ष्यसे. — ^{c}) D_1 (also as in text) कौंतेय; D_4 केकेय; M राजेंद्र (for कैकेय). — ^{d}) K_1 गृहां; K_3 गेहान्; $K_{4.5}$ V_1 $Bo._{2-5}$ D (except $D_{1.4.6.7}$) गृहं. M साधु (for स्वस्ति). D_6 om. जाम्यहम्. B_3 राष्ट्रं स्वर्गजितो नृपः.

30 ^{a}) D_1 गोब्रह्मणा. K_1 रक्ष्यः. $K_{3.5}$ B Da Dn $D_{2-6.8}$ येषां गोब्राह्मणं रक्ष्यं (B_1 °णो रक्षा). — ^{b}) D_3 रक्ष्या तु. K_1 केकयाः; $K_{3.5}$ B $D_{2.3.5}$ कैक(D_2 °के)य; D_3 कैकया. — ^{c}) K_4 Da रक्षे(K_4 °क्ष्ये)भ्यो; D_4 रक्षोभ्या. D_2 न रक्षो मम तेषां (submetric). — ^{d}) K_1 हि; D_1 न (for तु). Da $M_{1.3.4}$ पापकं; Dn D_6 पापकात्; D_7 T_1 G_{2-4} M_2 पातकं; D_3 मानुषान्; T_2 G_1 पावकात् (G_1 °न्) (for मानुषात्).

31 D_1 om. (hapl.) 31^{a}. — ^{a}) G_1 एषां. — ^{b}) K_5 V_1 B D (except $D_{1.4.7}$) येषां ब्रह्मपरं बलं (B_4 °बलं परं); G_1 M_2 ये(G_1 ए)षां ब्रह्मबलाबलं. — ^{c}) K_2 दारांस्; K_3 D_4 पौरास् (for दारास्). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ अतिथिप्रियास्तथा पौरास् (hypermetric); D_1 प्रयातिथ्यास्तदा दारा (sic); D_7 T G सुरक्षितास्तथा पौरास् (D_7 G_2 विप्रास्); M ब्रह्मप्रियास्तथा पौरास्. — ^{d}) K_1 वराः; K_3 V_1 $Bo._{2-5}$ Da Dn $D_{4.6.8}$ S नृपाः; D_3 नरः. B_1 ते वै स्वर्गपरा नृप.

32 $Ś_1$ $K_{1.4}$ $D_{1.4.7.8}$ S om. the ref. — ^{a}) G_1 रक्ष्येत. — ^{b}) $K_{2.4}$ V_1 $D_{1.6}$ रक्ष्यंति; D_2 lacuna (for रक्षन्ति). D_2 रक्षंताः. D_7 T $G_{1.3.4}$ ते रक्षंतीह रक्षिताः. — ^{c}) $D_{1.4}$ एषा; D_3 °षं (for °षां). K_5 V_1 B D (except $D_{1.4}$) S राजन् (D_3 °ज्यं) (for राज्ञां). — ^{d}) K_1 राष्ट्रे; K_5 V_1 B D (except $D_{1.4}$) S राज्ञां (for राष्ट्रं). $K_{3.5}$ V_1 B D T G M_{2-4} प्रवर्तंतां; (D_1 °तै); M_1 प्रवृत्तते.

33 Before 33, $Ś_1$ K_{1-4} $D_{1.4}$ ins. भीष्म उवाच. 33^{cd} = (var.) 12. 77. 11^{cd}. — ^{c}) $K_{2.4}$ D_1 संविभक्ताश्च (for °भज्याश्च). — ^{d}) V_1 $B_{1.2}$ Da Dn T_2 तदनुग्रह- (for प्रजानु°).

34 Before 34, T_2 ins. श्रीभीष्मः. — ^{a}) Da Dn एवं यो (by transp.). — ^{b}) D_1 पौरा (for पौर-). D_7 S [अ]पि (for [इ]ह).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७९

C. 12. 2917
B. 12. 78. 1
K. 12. 78. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
व्याख्याता क्षत्रधर्मेण वृत्तिरापत्सु भारत ।
कथंचिद्वैश्यधर्मेण जीवेद्वा ब्राह्मणो न वा ॥ १

भीष्म उवाच ।
अशक्तः क्षत्रधर्मेण वैश्यधर्मेण वर्तयेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय व्यसने वृत्तिसंक्षये ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।
कानि पण्यानि विक्रीणन्स्वर्गलोकान्न हीयते ।
ब्राह्मणो वैश्यधर्मेण वर्तयन्भरतर्षभ ॥ ३

भीष्म उवाच ।
सुरा लवणमित्येव तिलान्केसरिणः पशून् ।
ऋषभान्मधु मांसं च कृतान्नं च युधिष्ठिर ॥ ४
सर्वास्ववस्थास्वेतानि ब्राह्मणः परिवर्जयेत् ।
एतेषां विक्रयात्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥ ५
अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ।
धेनुर्यज्ञश्च सोमश्च न विक्रेयाः कथंचन ॥ ६
पक्वेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।
निमयेत्पक्वमामेन भोजनार्थाय भारत ॥ ७

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś$_1$ K$_{1-3.5}$ V$_1$ B$_{0-3.5}$ Da Dn D$_{1-7}$ T G$_{1.2.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* K$_3$ D$_{4.7}$ T$_1$ G$_{2-4}$ M$_2$ के(D$_4$ कै)कयराक्षससंवादः; V$_1$ B (except B$_3$) Da D$_6$ कैके(B$_{1.2.5}$ °क)योपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_5$ D$_7$ S 79; B$_1$ 75; B$_4$ D$_2$ 76; Da$_1$ 78 (as in text); Dn 77; D$_8$ 74. — *Śloka no.*: Dn 34; D$_8$ 32.

79

1 D$_8$ om. the ref. M$_4$ वैशंपायन (for युधिष्ठिर). — K$_5$ D$_7$ S read 1 after the ref. of 12. 77. 1. — ^{a}) B$_{0.5}$ आख्याता; M$_1$ (first time) व्याख्यातः. K$_5$ (second time) V$_1$ B Da Dn D$_{2.3.5.6.8}$ राज- (for क्षत्र-). M$_2$ (first time) व्याख्यातेयं क्षत्रधर्मे; Cv as in text. — ^{b}) D$_6$ भारते. — ^{c}) K$_{2.3.5}$ (second time) V$_1$ B Da$_2$ D$_{2-5.8}$ T$_2$ G$_{1.2}$ M (last seven second time) कथं स्विद्. D$_8$ देश्य- (for वैश्य-). K$_5$ D$_7$ S (all first time) कार्पण्याद्वैश्य(T$_1$ G$_4$ °देव; T$_2$ G$_1$ M$_{1.2}$ °द्दैन्य)वृत्या तु; — ^{d}) K$_{2.5}$ (second time) V$_1$ B$_{1-3}$ Da Dn D$_{2.3.5.6}$ संजीवेद्; B$_{0.4.5}$ T$_2$ G$_{1.3.4}$ M (all except B$_{0.4.5}$ first time) जीवेत; D$_7$ T$_1$ G$_3$ (all first time) जीवतु (for जीवेद्वा). T$_2$ G$_1$ (both first time) [ऽ]थ (for न). K$_5$ (first time) जीवतो ब्राह्मणेन वा.

2 D$_8$ T$_2$ G$_1$ M$_{2.4}$ om. the ref. G$_3$ om. (hapl.) 2–3 with both ref. D$_7$ S read 2 after the ref. of 12. 77. 2. — ^{a}) K$_4$ D$_8$ अशक्त-; M$_4$ (second time) नशक्तो. D$_7$ S (all first time) अभा(G$_{1.2}$ M$_3$ °भ)वे क्षत्रधर्माणां. — ^{b}) D$_{2.3.5}$ वर्तते; T$_2$ G$_1$ (both second time) वर्तयन्. — ^{c}) = Manu. 10. 82^c. D$_7$ T$_1$ (both second time) कृषिं (for कृषि-). Some MSS. (both times) गोरक्षम्. Ś$_1$ K$_{2.4}$ D$_1$ आदाय; K$_1$ आधाय (for आस्थाय). — ^{d}) K$_1$ वृत्तिसक्षये; B$_1$ T$_2$ (first time) वृत्तसं°.

3 G$_3$ om. 3 (cf. v. l. 2). D$_8$ T$_2$ G$_1$ M$_4$ om. the ref. — ^{a}) K$_1$ M$_{1.3}$ पुण्यानि; Ca प° (as in text). K$_1$ विक्रीणं; K$_5$ V$_1$ B$_{1.2}$ Da Dn विक्रीय; G$_2$ [अ]विक्रीणन्; M$_1$ विक्रीणात्; M$_4$ °डन् (for °णन्). — ^{b}) B$_0$ M$_{1-3}$ स्वर्गलोके. M$_{1-3}$ महीयते (for न ही°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ -धर्मे च (for -धर्मेण).

4 D$_8$ om. the ref. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_{1.4}$ सुरां (for सुरा). K$_4$ D$_3$ [ए]वं; D$_7$ S [ए]तत् (for [ए]व). — ^{b}) B D$_{3.5.6}$ केशरिणः (D$_5$ °णं); G$_4$ केसरिणं; Ca. v °णः (as in text). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ D$_1$ वृषभान् (for ऋष°). K$_4$ D$_6$ -मासांश्च (for मांसं). — ^{d}) B$_1$ स (for च).

5 ^{a}) G$_1$ [ए]तासु (for [ए]तानि). B$_1$ सर्वं विक्रयवृत्तानि; D$_6$ सर्वास्ववस्थास्वेतानि. — M$_4$ om. (hapl.) 5^{bc}. — ^{c}) D$_7$ S (except T$_2$; M$_4$ om.) एतस्य (for एतेषां). B$_1$ विक्रयी. — ^{d}) D$_7$ S नरके. K$_{1.3}$ V$_1$ B Da D$_{2.3.5.7.8}$ S पतेत् (for व्रजेत्).

6 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ अजोश्वो; K$_2$ अश्वोजो; K$_4$ अनोग्निर्; D$_1$ अश्वो*; Cv अजोऽग्निर् (as in text). K$_2$ वरुणं. Da — ^{b}) G$_1$ (before corr. as in text) सूर्योग्निः. D$_a$ वरुणो (for पृथिवी). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ M$_4$ विक्री(M$_4$ °के)यात्; B$_0$ विक्रेयः; D$_1$ विक्रीयाः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वयं सिद्धमशिष्यामो भवान्साधयतामिदम् ।
एवं समीक्ष्य निमयन्नाधर्मोऽस्ति कदाचन ॥ ८
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मः पुरातनः ।
व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ९
भवतेऽहं ददानीदं भवानेतत्प्रयच्छतु ।
रुचिते वर्तते धर्मो न बलात्संप्रवर्तते ॥ १०
इत्येवं संप्रवर्तन्त व्यवहाराः पुरातनाः ।
ऋषीणामितरेषां च साधु चेदमसंशयम् ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः ।
व्युत्क्रामन्ति स्वधर्मेभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १२
राजा त्राता न लोके स्यात्किं तदा स्यात्परायणम् ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण पितामह ॥ १३

भीष्म उवाच ।

दानेन तपसा यज्ञैरद्रोहेण दमेन च ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरात्मनः ॥ १४
तेषां ये वेदबलिनस्त उत्थाय समन्ततः ।
राज्ञो बलं वर्धयेयुर्महेन्द्रस्येव देवताः ॥ १५
राज्ञो हि क्षीयमाणस्य ब्रह्मैवाहुः परायणम् ।
तस्माद्ब्रह्मबलेनैव समुत्थेयं विजानता ॥ १६

C. 12. 2932
B. 12. 78. 16
K. 12. 78. 15

---

7 B1 D1 om. (hapl.) 7–8. — a) D4 पक्कानामस्य; D6 पक्केन°. Ś1 D7. 8 T2 G3 M1 Cap नियमं; Ca निमयं (as in text). K2 पक्केनास्य विनिमयं; G4 विपक्केत्वनमस्यंति (sic); Cv as in text. — b) K2 प्रशंसंति न (by transp.); G4 प्रशंसंति हि. K1 नाधर्मोस्ति कदाचन (= 8^{d}). — K1 om. 7^{cd}. — c) K2. 4 निमयं; K3 निमेष; V1 D4 T2 नियमे; D7 G4 नियमेत्; D8 निमयन्; M निमेयं. K2. 4 D6 पक्कमासेन; V1 D8 °मानेन (for पक्कमामेन).

8 B1 D1 om. 8 (cf. v. l. 7). K1 reads 8 on marg. — a) K4 अशिष्यास्ये. K1 वयं सिध्येनाशिशामो (sic). — b) K3 साधयितांम्; Ca °यताम् (as in text). K1. 5 V1 B0. 3–5 Da D3. 5. 8 इमं; D2 इमां (for इदम्). — c) K1 B2. 4 Dn D4 T2 G2 M2 संवीक्ष्य. K1 नियमान्; K2 नियमन्; K3 M2 निमये; K4. 5 V1 D4. 6. 8 नियमं; Da Dn1 निमयेन्; D2 निमयं; D7 G1 समयं; T1 G2–4 समयन्; M1–3 निमयो; M4 नमयो (for निमयन्). — d) K3 नाधर्मा. G1 [ऽ]स्ति (for ऽस्ति). K4 V1 B2 Da Dn D7 T G M2 कथंचन; M1. 3. 4 युधिष्ठिर (for कदाचन).

9 a) K4 D1 वर्णयिष्यामि. — b) B2 Da Dn D3. 5 पुरा (for यथा). B1 Da वृत्तं; B2 धर्मं (for धर्मः). V1 B2 Da Dn D7 S सनातनः (B2 Da °नं); B1 पुरातनं. — K2 om. (hapl.) 9^{c}–11^{b}. — d) K4 युधिष्ठिरः.

10 K2 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) K4 D1. 4 भवतेदं; D7 M1. 3 भवतेह (for °तेऽहं). K3 Dn1 D4 ददामीदं; K4 D1 M4 ददानीति. — b) G1 एतान् (for एतत्). B0 प्रयच्छति; D7 T G प्रतीच्छतु (for प्रय°). — c) K1 corrupt; Da Dn1 D4 रुचितो; D7 S (except M2) उ(T1 शु)चिते; Ca रुचिते (as in text). — d) T2 बालात्. M4 संप्रवर्तिते.

11 K2 om. 11^{ab} (cf. v. l. 9). — a) K3 [ए]तं; G4 [ए]तत् (for [ए]वं). K3 D4 संप्रवर्तेत; K4 °वर्तव्यं; K5 V1 B Da Dn D1–3. 5–8 S °वर्तते. — b) D4 व्यवहारः पुरातनः. — d) D1 corrupt. K3. 5 B Dn D2–8 T G चै(G1 चे)तद् (for चेदम्). V1 Da M साधु चैव न संशयः.

12 D8 om. the ref. — a) D7 S अथ राजन्प्रजाः सर्वाः. — b) G1 शास्त्रम्. D4 आददे (submetric) (for आददते). D7 S यदा (T2 °था) (for प्रजाः). — c) K4 D7 G1 M व्युत्क्रमंते (K4 °ति); D6 T1 G2–4 व्युत्क्रामंते. K3 स्वधर्मं च; D7 S च धर्मेभ्यः. — d) K3 जलं (for बलम्).

13 a) V1 B Da Dn D6 तु; D8 नु (for न). K3. 5 V1 B Da Dn D1–6. 8 लोकस्य (for लोके स्यात्). D7 S तदा त्राता हि (T2 G1. 2 M2 तु) को नु स्यात्. — b) K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 कथं च स्यात्; D7 S को धर्मः किं (for किं तदा स्यात्). — T2 G1 repeat 13^{cd} after 19. — c) K1 M1. 3. 4 एतं (for एतन्). T2 नः (for मे). — d) K2. 3. 5 V1 B D (except D1) नराधिप (for पितामह).

14 Dn2 D8 om. the ref. — b) K4 बलेन (for दमेन). — d) G4 क्षमम्. B1 क्षेममिच्छेत्पुरात्मनः.

15 a) Dn2 D6 येषां. B0. 3 D2 चैव; B1 Da चेह; B4 damaged; Ca वेद- (as in text). D5 तेषां तु ये वै बलिनस्. — b) K5 B Da Dn D8 तेभ्युत्थाय; V1 ते व्युत्थान-; D1 corrupt; D2. 3. 5. 8 ते व्यु(D3 ष्ठु)-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Ć. 12. 3034 B. 12. 78. 17 K 12. 78. 17

यदा तु विजयी राजा क्षेमं राष्ट्रेऽभिसंदधेत् ।
तदा वर्णा यथाधर्ममाविशेयुः स्वकर्मसु ॥ १७
उन्मर्यादे प्रवृत्ते तु दस्युभिः संकरे कृते ।
सर्वे वर्णा न दुष्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ चेत्सर्वतः क्षत्रं प्रदुष्येद्ब्राह्मणान्प्रति ।
कस्तस्य ब्राह्मणस्त्राता को धर्मः किं परायणम् ॥ १९

भीष्म उवाच ।

तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च ।
अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् ॥ २०
क्षत्रस्याभिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः ।
ब्रह्मैव संनियन्तृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ २१
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २२
यदा छिनत्त्ययोऽश्मानमग्निश्चापोऽभिपद्यते ।
क्षत्रं च ब्राह्मणं द्वेष्टि तदा शाम्यन्ति ते त्रयः ॥ २३
तस्माद्ब्रह्मणि शाम्यन्ति क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
समुदीर्णान्यजेयानि तेजांसि च बलानि च ॥ २४

स्थाय; D4 उत्थाय ते (for त उत्थाय). — *c*) D1 राज्ञे. M वर्धयंति (for °येयुर्). — *d*) D1 om. (? hapl.) from स्येन्न up to क्षीयमाण (in 16*a*). K4 D6 देवता.

16 D1 om. up to क्षीयमाण (cf. v. l. 15). — *a*) K5 V1 B D (except D4, 7; D1 om.) [ऽ]पि (for हि). — D1 repeats 16*cd* after 17. — *c*) K2 D4 -बलेनेव; D1, 7 -बलेनैवं; D8 -बलो नैव. — *d*) K1 समुक्तेयं; Dn2 D6 संमुखेयं; D4 संमुत्थेये. G1 (before corr.) विजानत.

17 *a*) K3 यतानु- (for यदा तु). Da Dn2 भुवि जयी; D1 तव्यजये (sic) (for तु विजयी). — *b*) D7 T1 G3 राष्ट्रे हि; G2 राष्ट्रेषु (for राष्ट्रेऽभि-). Ś1 K1, 4 D1 [ऽ]भिसंधयेत्; K3 °मंत्रयेत्; D4 विवर्धयेत्; M हि (M4 [ऽ]भि-) संदधे. — *c*) T2 G1, 4 यथा (for तदा). G2 M1 यदा धर्मं; G3 यथा धर्मे. K2 तदा वर्णाश्रया धर्मम्. — *d*) K3, 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn D2, 3, 5–8 T G1, 3, 4 M1, 3, 4 नि(Bo न)विशेयुः; B1 निर्विशेष-; G2 निवेशेयुः; M2 विविशेयुः. K5 Bo. 3–5 Dn D2, 3, 5, 6, 8 कथंचन (for स्वकर्मसु). D1 आविशेस्वः स्वकर्मस्व (sic). — After 17, D1 repeats 16*cd*.

18 *a*) K1 उर्मर्यादे (sic); K4 तन्मर्यादे; V1 B2 Da अमर्यादे (V1 °द-); D7 T G2–4 M4 निर्मर्यादे. K5 Bo. 1 प्रवर्तें तु (for प्रवृत्ते तु). — *b*) B1 शंकरे; D6 संकरी-. — *c*) K3 न दुष्टेयुः; D1 वरुष्येयुः; G2 M2 न दूष्येयुः; G4 damaged. T2 G1 सर्ववर्णान्प्रदुष्यति.

19 D8 om. the ref. — *a*) T1 G2, 3 सर्वथा (for सर्वतः). B1 ब्रह्मैव सन्नियंत्रि स्यात्. — *b*) M4 प्रद्युष्येद्. K4 V1 B Da Dn D2, 3, 5, 6, 8 ब्राह्मणं; D1 ब्रह्मणान्; D4 ब्राह्मणे. D4 पितः (for प्रति). D7 T1 G2–4 ब्राह्मणान्प्रतिबा(G4 °बो)धृते. — *c*) D4 क्षत्रं हि; D7 S कस्तत्र (for कस्तस्य). K1, 4 D1, 6 ब्रह्मणस्; D2, 3 T2 ब्र(T2 ब्रा)ह्मणं; D7 T1 G3, 4 ब्राह्मणांस्; D8 ब्राह्मणास्. T2 पाता (for त्राता). — After 19, T2 G1 repeat 13*cd*.

20 D8 G3 om. the ref. — *d*) D4, 6, 7 T1 G2, 3 नियंतव्यस्; G4 damaged. Da सदा; G2 तथा; G4 damaged (for तदा).

21 = (var.) Manu. 9. 320. — *a*) K2 D7 S क्षत्रस्याभि(D7 S °ति)प्रवृत्तस्य; K3 क्षत्रियस्यातिप्रवृत्तस्य (hypermetric); K5 V1 B Dn D2, 3, 5, 6, 8 क्षत्रियस्याति(V1 °प)वृत्तस्य; Da क्षत्रियस्यापवृत्तेषु; D4 क्षत्रस्य चातिवृत्तस्य. — *c*) D4 ब्रह्मेव; D7 T1 G3, 4 ब्रह्म वै. K4 D4 संनियंत(D4 °तु)स्यात् (sic); D1 °यंत्रस्य (for °यन्तृ स्यात्). — *d*) V1 Bo. 1, 5 Da1 D2, 3, 5 क्षात्रं (B1 क्षत्रे; D2, 3, 5 क्षत्रं) ब्रह्म सनातनं; B2–4 क्षत्रं ब्रह्मसमुद्भवं.

22 = Manu. 9. 321: Ādi. 1423*: 5. 15. 32; 38. 13: 12. 56. 24. — *a*) K1 [ऽ]ग्नि-. D2 ब्रह्मत-; G4 ब्रह्मणः. Cv अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्म क्षत्रम् (submetric). — *b*) Ś1 K4 अश्मतो; D1 अश्मषो. M2 उत्तमं (for उत्थितम्). — *c*) Da एषां. T2 G2 M1, 3 सर्वगतं (for °त्रगं). — *d*) D7 T1 G2, 3 स्वस्व- (for स्वासु).

23 *a*) K3 भिनत्ति; K4 छिनंति; D4 हिनस्ति; T2 छिंदति (for छिनत्ति). G1 यो (for [अ]यो). — *b*) K1 [ऽ]भ्यपद्यते; K5 B1–3 Da Dn1 [ऽ]भिगच्छति; V1 Bo. 4, 5 D2, 3, 5 [ऽ]भि(D2, 3, 5 °नु)मंथति; Dn2 D6 °मर्छति; D7 हि हंति च; D8 [ऽ]भिमन्यति; T G1, 3, 4 [ऽ]भि(T2 °प)हंति च; G2 M निहंति च (for [ऽ]भिपद्यते). — *c*) K3, 5 B Da D2–6 M1, 3, 4 ब्राह्मणान्; G1 ब्राह्मण-. — *d*) D1 तथा (for तदा). K5 B4 शाम्यति; B1 शम्यंति; Dn D8 नश्यं(Dn2 °श्य)ति; G1 शुद्ध्यंति (for शाम्यन्ति).

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मवीर्ये मृदूभूते क्षत्रवीर्ये च दुर्बले ।
दुष्टेषु सर्ववर्णेषु ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ॥ २५
ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
ब्राह्मणान्परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च ॥ २६
मनस्विनो मन्युमन्तः पुण्यलोका भवन्ति ते ।
ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां शस्त्रग्रहणमिष्यते ॥ २७
अति स्विष्टस्वधीतानां लोकानति तपस्विनाम् ।
अनाशकाग्न्योर्विशतां शूरा यान्ति परां गतिम् ।
एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यं धर्मं विदुर्जनाः ॥ २८
तेभ्यो नमश्च भद्रं च ये शरीराणि जुह्वति ।
ब्रह्मद्विषो नियच्छन्तस्तेषां नोऽस्तु सलोकता ।
ब्रह्मलोकजितः स्वर्ग्यान्वीरांस्तान्मनुरब्रवीत् ॥ २९
यथाश्वमेधावभृथे स्नाताः पूता भवन्त्युत ।
दुष्कृतः सुकृतश्चैव तथा शस्त्रहता रणे ॥ ३०
भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्माधर्मावुभावपि ।
कारणाद्देशकालस्य देशकालः स तादृशः ॥ ३१ C. 12. 2949 B. 12. 78. 32 K. 12. 78. 32

---

24 ^{a}) $K_{1.4}$ ब्राह्मणि; M_4 ब्रह्माणि. — ^{b}) D_4 युधिष्ठिरः. — ^{c}) K_1 [अ]जीयानि; M [अ]नीकानि. — ^{d}) Da_1 बलेन; D_6 बलांसि (for बलानि).

25 Before 25, D_7 T $G_{3.4}$ ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 मृदुर्भूते; K_4 D_1 मुदु(D_1 °दू)र्भूते; K_5 V_1 $Bo._{1.4.5}$ $D_{2.3.5.6.8}$ मृदौ भूते; B_2 Da मृदुभूते. — ^{b}) M क्षत्रधर्मे (for °वीर्ये). K_3 दुर्बलं. — ^{d}) K_1 D_7 T G भारत; K_3 सर्वतः (for सर्वशः).

26 ^{a}) Dn_1 D_8 ते (for ये). — After 26^{ab}, D_7 T G_{2-4} ins.:

195* ब्राह्मणान्परिरक्षन्ति तेषां लोका भवन्ति के ।

[T_2 लोके (for लोका). T_2 G_2 ते (for के).]

Before 26^{cd}, D_7 T_1 $G_{3.4}$ ins. भीष्मः. — ^{c}) $M_{1.3}$ ब्राह्मणाः. B_1 D_6 परिरक्षंति. — ^{d}) G_4 damaged. K_4 आत्मनम्; D_6 आत्मान.

27 ^{a}) D_4 मन्युवंतः. — ^{b}) $K_{2.3}$ B_1 Da Dn T_2 पुण्यश्लोका (T_2 °कान्); D_7 T_1 G M_4 पुण्याँल्लोकान् (for पुण्यलोका). D_7 T_1 G_{2-4} M_4 व्रजंत्यमी (M_4 °ति ते); T_2 G_1 जयंति ते (for भवन्ति ते). — D_4 repeats 27^{c}–28^{b} after 28^{ab}. — ^{d}) Dn_2 शास्त्र- (for शस्त्र-).

28 ^{a}) $K_{1.3}$ अति स्विष्ठि-; Bo अभिस्विष्ट-; D_7 T_1 $G_{2.3}$ आतिस्प(G_2 °सृ)ष्ट-; T_2 अथ स्विष्ट- (for अति स्विष्ट-). K_5 V_1 B_{1-5} Da_1 $D_{6.8}$ अति स्विष्ट(B_1 °भितिष्ठ-; B_5 °भिस्विष्ट)मधी(D_6 °ती)तानां. — ^{b}) T_2 अपि (for अति). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 तपस्विनः (for °स्विनाम्). — After 28^{ab}, D_4 repeats 27^{c}–28^{b}. — K_3 om. 28^{cdef}. — ^{c}) V_1 B_3 Da_2 अनाशकाग्न्य(B_3 °स्व)शिष्टानां; Da_1 °वशिष्टायां; D_7 °हिताग्नीनां; S °ह्नाहितानां. — The portion from 28^{d} up to 12. 108. 5^{d} is lost in D_1 on 37 missing fol. (103–139). — ^{d}) D_4 परेण ते (for परां गतिम्). — After 28^{cd}, K_1 $m._5$ V_1 B D (except $D_{4.7}$; D_1 missing) read 33^{ab}. V_1 reads 28^{e}–32^{d} on marg. — ^{e}) D_7 T_1 G_{2-4} एष एवात्मनस्त्यागो. — ^{f}) K_4 $D_{6.8}$ धर्मं (for धर्मं). D_7 S बुधाः (for जनाः).

29 D_1 missing (cf. v. l. 28). V_1 reads 27 on marg. — ^{a}) K_3 अनानमश्च (for तेभ्यो नमश्च). Da नमस्व; D_2 नम त्वं (for नमश्च). G_1 भद्रश्च (for भद्रं). Da D_7 $M_{2.4}$ ते (for च). — ^{b}) K_5 V_1 $B_{1.3}$ Dn $D_{3.5.6.8}$ M जुह्वते; T_1 (by corr. *sec. m.* as in text) जिह्वति. — ^{c}) D_4 ब्रह्माद्विषो. K_4 D_2 नियच्छंति; D_7 S जिघांसंतस् (G_3 °ति). — ^{d}) K_1 $m._5$ तेस्तु; K_3 नास्ति (for नोऽस्तु). Da तेषां नास्ति सलोकतां; D_4 तेषामस्तींद्रलोकता; M_{1-3} तेषां नास्ति समो भुवि. — ^{e}) D_7 ब्रह्मलोकं. B_1 -जिताः (for -जितः). $D_{4.7}$ S सर्वान् (for स्वर्ग्यान्). — ^{f}) K_4 वीरास्; $D_{3.5}$ धीरांस् (for वीरांस्).

30 D_1 missing (cf. v. l. 28). V_1 reads 30 on marg. — ^{a}) K_4 V_1 अथाश्व-. K_3 D_4 मेधावभृथ-. — ^{b}) K_4 भवंत्युतः. — Da om. 30^{cd}. — ^{c}) K_5 V_1 B Dn $D_{2.3.5.8}$ दुष्कृतस्य (D_3 °श्च) प्रणाशश्च (K_5 °शेन); Cv as in text. — ^{d}) K_5 Dn_1 $D_{2.3.5.8}$ M_3 ततः (for तथा). K_4 शस्त्रमहा-; Dn_2 °हतो (for °हता).

31 D_1 missing (cf. v. l. 28). V_1 reads 31 on marg. — ^{a}) Dn_2 भवंति. $Bo._{3-5}$ $D_{2.3.5.8}$ वा (for हि). — ^{b}) D_6 धर्मोधर्मकृतोपि च; D_7 S धर्मोधर्मौ भव($M_{1.3}$ °वं)त्युत. — ^{c}) K_4 D_2 कारणा; G_1 कारणं. K_3 देशकालं स (for °कालस्य). — ^{d}) Da समादशः (for स तादृशः).

32 D_1 missing (cf. v. l. 28). V_1 reads 32 on marg. — ^{a}) G_4 damaged. K_4 मर्त्याः (for मैत्राः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2849 B. 12. 78. 33 K. 12. 78. 33 मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमम् ।
धर्म्याः पापानि कुर्वन्तो गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ३२
ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु शस्त्रं गृह्णन्न दुष्यति ।
आत्मत्राणे वर्णदोषे दुर्गस्य नियमेषु च ॥ ३३

युधिष्ठिर उवाच ।

अभ्युत्थिते दस्युबले क्षत्रार्थे वर्णसंकरे ।
संप्रमूढेषु वर्णेषु यद्यन्योऽभिभवेद्बली ॥ ३४
ब्राह्मणो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
दस्युभ्योऽथ प्रजा रक्षेद्दण्डं धर्मेण धारयन् ॥ ३५
कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात्संवार्यो वा भवेन्न वा ।
न स शस्त्रं ग्रहीतव्यमन्यत्र क्षत्रबन्धुतः ॥ ३६

भीष्म उवाच ।

अपारे यो भवेत्पारमप्लवे यः प्लवो भवेत् ।
शूद्रो वा यदि वाप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ॥ ३७
यमाश्रित्य नरा राजन्वर्तयेयुर्यथासुखम् ।
अनाथाः पाल्यमाना वै दस्युभिः परिपीडिताः ॥ ३८

V_1 कर्माणि (for क्रूराणि). B_0 D_6 कुर्वंति. — ^{b}) D_4 यजंति; D_5 नयंतः (for जयन्ति). — ^{c}) K_1 धर्म्यैः; K_4 D_6 धर्म्या. K_3 V_1 $B_{1.2}$ Da Dn $D_{4.7}$ T G कुर्वाणा (for कुर्वन्तो). — ^{d}) M_3 चरमां (for परमां).

33 D_1 missing (cf. v. l. 28). V_1 om. 33^{ab}. K_1m. $_5$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ read 33^{ab} after 28^{cd}. — ^{a}) K_1 (first time) ब्राह्मण-; D_2 (first time) ब्राह्मणां; G_1 ब्राह्मणास्. $Ś_1$ K_2 $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{2.3.5.7}$ (last seven second time) S लोकेषु; K_1m. $_5$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ (all first time; but Da $D_{4.8}$ both times) वर्णेषु (for कालेषु). — After 33^{ab}, T_2 G_1 ins. :

196* आत्मत्राणं च कुर्वाणः परान्दस्युभ्य एव च ।

— Dn_2 D_8 om. 33^{cd}. — ^{c}) T_2 G_1 प्रजारक्षो (for आत्मत्राणे). D_4 वर्णदोष-; D_7 T_1 $G_{2.3}$ दस्युदोषे; G_4 सर्वं° (for वर्ण°). — ^{d}) $K_{4.5}$ V_1 $B_{1.4.5}$ Dn_1 दुर्दम्य-; D_6 दुर्दस्य (for दुर्गस्य). D_7 S सर्वस्वहरणे तथा.

34 D_1 missing (cf. v. l. 28). D_8 om. the ref. — ^{a}) D_7 T_1 $G_{3.4}$ अभ्युद्यते (D_7 °तं); D_8 G_2 अभ्युस्थि(G_2 °द्यु)ते. D_5 om. (hapl.) from दस्युबले up to 35^{b}. T_2 G_1 क्षत्रबले (for दस्यु°). — ^{b}) G_4 damaged. $Ś_1$ $K_{2.4}$ प्रवृत्ते; K_1 संवृत्ते; K_3 क्षत्रार्थं; D_4 त्राणार्थे; M_1 क्षतार्थे (for क्षत्रार्थे). — ^{c}) D_4 स (for सं-). K_3 V_1 B_2 Da_2 G_2 सर्वेषु; K_5 Da_1 Dn D_6 M_2 क्ष(Da_1 क्षे)त्रेषु; B_4 लोकेषु (for वर्णेषु). $D_{2.3.8}$ संमूढेषु च लोकेषु. — ^{d}) K_1 D_7 T G_3 M_1 यद(M_1 °दा)न्यो; G_1 यदंत्यो (for यद्यन्यो). K_3 Dn_1 D_4 G_2 $M_{1.3}$ [ऽ]पि; D_6 [ऽ]ति-; G_1 $M_{2.4}$ हि (for ऽभि-). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ वशी (for बली).

35 D_1 missing (cf. v. l. 28). D_5 om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). — ^{b}) K_1 $G_{1.2}$ राजसत्तमः. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ न; K_3 $D_{4.7}$ S यः (for ऽथ). — ^{d}) D_4 $G_{1.4}$ दंड- (for दण्डं). $Ś_1$ K_4 D_7 T G धारये(K_4 °य)त्; K_3 D_4 पात(D_4 °ल)येत्; B_1 वारयन् (for धार°).

36 D_1 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) V_1 D_7 T_1 $G_{3.4}$ वै (for वा). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 स कार्यो; K_4 B (except B_4) D_7 T $G_{3.4}$ स वार्यो; Dn_1 स चार्यो; $D_{2.3}$ स धार्यो; D_6 सर्वार्थो; D_8 स चान्यो; G_1 संहार्यो (for संवार्यो). V_1 D_5 संप्र(D_5 न स)धार्यो भवेत्तदा; D_4 सवार्या वा भवन्न वा (sic). — Before 36^{cd}, D_7 S ins. भीष्मः. — ^{c}) K_1m. $_{2.3.5}$ V_1 B D (except $D_{4.7}$; D_1 missing) तस्मात्; K_4 नास्म (for न स). Cv तस्माच्छस्त्रं गृहीतव्यम्. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ ब्रह्म- (for क्षत्र-). K_3 -बंधतः; D_8 -बुध्यतः; T_2 -बांधवात् (for -बन्धुतः). Cv as in text.

37 D_1 missing (cf. v. l. 28). $D_{7.8}$ S om. the ref. — ^{a}) K_1 अपात्रे; $G_{1.2}$ अपारो. K_1 पात्रम् (for पारम्). — ^{b}) D_6 अस्तवे (for अप्लवे). K_5 योप्लवो भवेत्. B_2 भवेत्प्लवः (by transp.). — ^{c}) B_0 om. यदि वा. D_7 T_1 G_{2-4} हि (for [अ]पि). — ^{d}) K_4 सर्वत्र (for सर्वथा).

38 D_1 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) B_1 नरव्याघ्र; K_5 M जना राजन् (for नरा रा°). — ^{c}) Da अनाथां. K_5 $B_{0-2.4.5}$m Dn_2 $D_{6.8}$ परिका(D_6 °क)ल्यंतो (B_5 orig. °ते); V_1 परिकल्प्यंते; B_3 परिकल्पांता; Da Dn_1 परिकल्पंतो; $D_{2.3.5}$ परिजल्पंति; D_7 S तप्यमानाश्च (for पाल्यमाना वै). D_4 अनुतं परिकल्पंता (sic). — ^{d}) G_4 damaged. $M_{1.3}$ दस्युभ्यः. K_1 D_8 परिपीडितः.

39 D_1 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) G_4 तमेवं. — ^{b}) D_7 S V_1 B_2 Da Dn D_6 T_2 G_1 M_2 पूजयेयुस्ते. — ^{c}) K_5 (except $G_{1.2}$) प्रीताः. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ महद्यभीक्ष्णं; V_1 $B_{1.2}$ Da Dn $D_{2.3.6}$ अभीरभी(V_1 Da °ती)क्ष्णं; D_7 T_1 G_{2-4} महद्य- D_5 T_2 G_1 M_2 महत्य(G_1 °द्य)भीक्ष्णं;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

तमेव पूजयेरंस्ते प्रीत्या स्वमिव बान्धवम् ।
महद्ध्यभीक्ष्णं कौरव्य कर्ता सन्मानमर्हति ॥ ३९
किमुक्ष्णावहता कृत्यं किं धेन्वा चाप्यदुग्धया ।
वन्ध्यया भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राज्ञाप्यरक्षता ॥ ४०
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यथा ह्यनेत्रः *शकटः पथि क्षेत्रं यथोषरम् ॥ ४१
एवं ब्रह्मानधीयानं राजा यश्च न रक्षिता ।
न वर्षति च यो मेघः सर्व एते निरर्थकाः ॥ ४२
नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्हयेत् ।
स एव राजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥ ४३　C. 12. 2961 B. 12. 78. 44 K. 12. 78. 44

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

(G_2 °द्ध्य)भीष्टं. K_3 महद्ध्यसुख अनाथाः(sic); D_4 महद्वाध्यासनं तीक्ष्णं. —K_3 om. 39^d. — ^{d}) D_4 भर्ता; D_5 कृती (for कर्ता). K_4 V_1 Da $D_{2.5.8}$ संमानम् (for सन्मा°).

40 D_1 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) D_3 m. $_8$ किमुष्णा. K_5 B_4 $D_{2.5.8}$ नित्यं (for कृत्यं). Dn D_6 Ca किं तैर्ये(D_6 °र्यो)नडुहो नोह्याः; D_3 (orig.) किंमुष्णावद- (by corr. किं वक्त्रावह-; also marg. as in text)ता नित्यं; D_7 किमनड्वा यो न वहेत्; S किमनडुहा यो न वहेत् (hypermetric). — ^{b}) K (except K_4) B D (except $D_{4.7.8}$; D_1 missing) T_2 G_1 M_2 वा (for च). G_2 [अ]सुग्धया (for [अ]दु°). — D_8 om. 40^{cd}. — ^{c}) K_1 (marg. as in text) °कोक्तः. — ^{d}) K_5 G_1 M_4 (*inf. lin.*) अरक्षिता; $M_{1.3.4}$ °रक्षिणा.

41 D_1 missing (cf. v. l. 28). D_6 reads 41 (marg. *sec. m.*) after 42^{ab}, followed by the repetition of 42^{ab}. 41^{ab} = 12. 37. 39^{ab}; Bodhāyana Smṛti 1. 1. 11^{ab}; (var.) Manu. 2. 157^{ab}. 41^{cd}=(var.) 12. 37. 42^{cd}; (var.) Manu. 2. 157^{cd}; (var.) Bodhāyana Smṛti 1. 1. 11^{cd}. — ^{c}) K_1 ह्यनज्ञः; K_1 m. $_5$ $Bo._{3-5}$ Dn $D_{6.8}$ ह्यनर्थः; K_3 T_2 G_1 M ह्यनक्षः; $D_{2.3.5}$ स्वनर्थः; D_4 ह्यनुक्षो; D_7 ह्यरक्षः; T_1 G_{2-4} ह्यदक्षः (for ह्यनेत्रः). $Ś_1$ शंठो वा; K_1 शेठो वा; $K_{2.3}$ $B_{4.5}$ Dn D_4 षंढो वा; K_4 शंढो वा; K_5 $Bo._3$ $D_{2.3.8}$ षंढो वै; D_5 षंढो *; D_6 षंगे वा; D_7 S पुरुषः (for *शकटः). V_1 $B_{1.2}$ Da यथा सु(B_1 यु)धामयः षंढः. Ca cites सुधामयः. — ^{d}) $K_{2.3}$ V_1 $Bo._5$ Dn D_8 पार्थे; B_4 damaged (for पथि). $B_{1.5}$ क्षत्रं. Ca cites पथि क्षेत्रं (as in text). K_1 यथौशरं; K_1 m $D_{3.5}$ यथौख(D_5 °स्व)रं; $K_{2.4}$ Da_1 D_7 T_1 $G_{1.4}$ M_4 यथौषरं; K_5 Dn_2 $D_{2.4.8}$ यथोख(D_2 °स्व)रं; V_1 यथोषरः; B_1 यथौषधं; B_4 damaged; Da_2 यथाक्षरं (for यथोषरम्). Ca cites औ(Cap उ)षरं.

42 D_1 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) K_3 D_4 G_2 M_2 [अ]नधीयानो. K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ एवं विप्रो(Bo °प्रे)नधीया(D_8 °दीपा)नो; D_7 T $G_{1.3.4}$ यथा ब्रह्मानधीयानो; $M_{1.3.4}$ एवं चाप्यनधीयानो. — ^{b}) K_3 V_1 $B_{1.2}$ $D_{2.3}$ (before corr.)$._{4.5}$ रक्षति. D_7 T_1 G_{2-4} M द्विजो राजाप्यरक्षकः (M_{1-3} °क्षिता; M_4 °क्षितः); T_2 G_1 न द्विजो वाप्यरक्षिता. — After 42^{ab}, D_8 reads 41, followed by the repetition of 42^{ab}. — ^{c}) K_5 $Bo._{1.3-5}$ $D_{2.3.5.8}$ transp. वर्षति and च. V_1 B_2 Da Dn $D_{6.7}$ S मेघो न वर्षते यश्च. — ^{d}) K_5 B Da_1 Dn $D_{2.3.5.6.8}$ सर्वथा ते; V_1 Da_2 $D_{4.7}$ S (except $M_{2.4}$) सर्व एव (for सर्व एते).

43 Cf. 12. 73. 1. D_1 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) T_2 G_1 च (for तु). $Ś_1$ K_1 सतां. K_4 नित्यं यो ह्यसतां रक्षेद्. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ असतां. $Bo._{3.5}$ $D_{2.3.5.8}$ तु (for च). Some MSS. निवर्हयेत्; V_1 B_2 Da Dn $D_{5.6}$ निवर्त°; M_1 न वर्ह° (for निवर्ह°). — ^{d}) K_4 वृत्तं; B_1 स्मृतं; D_5 भृतं (for धृतम्).

Colophon: D_1 missing. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ K V_1 B Da Dn $D_{2.7}$ T $G_{1.2.4}$ M राजधर्म. — *Adhy. name :* D_7 T_1 $G_{2.4}$ राजलक्षणं; $M_{1.3}$ अरक्षकनिंदा; M_2 अरक्षनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 Dn 78; B_1 76; $B_{3.4}$ D_2 77; Da_2 79 (as in text); D_7 T G $M_{1.2.4}$ 80; M_3 81. — *Śloka no.*: Dn_1 45; Dn_2 44.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

८०

C. 12.2962 B. 12.79.1 K. 12.79.1

युधिष्ठिर उवाच ।
कसमुत्थाः कथंशीला ऋत्विजः स्युः पितामह ।
कथंविधाश्च राजेन्द्र तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
भीष्म उवाच ।
प्रतिकर्म पुराचार ऋत्विजां स विधीयते ।
आदौ छन्दांसि विज्ञाय द्विजानां श्रुतमेव च ॥ २
ये त्वेकरतयो नित्यं धीरा नाप्रियवादिनः ।
परस्परस्य सुहृदः संमताः समदर्शिनः ॥ ३
येष्वानृशंस्यं सत्यं चाप्यहिंसा तप आर्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ४
ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामविहिंसकः ।
अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः समन्वितः ॥ ५
अहिंसको ज्ञानतृप्तः स ब्रह्मासनमर्हति ।
एते महर्त्विजस्तात सर्वे मान्या यथातथम् ॥ ६

80

☞ D1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 D8 om. the ref. — a) K1 कथमुत्थाः ; B1 कशमस्थाः ; D4 किमुत्थानाः ; T G1. 2. 4 कसमर्थाः ; G3 कथमर्थाः ; Ca कुसुमुत्थाः (for कसमुत्थाः). D4 -शीलो. — c) V1 B2 Da यदुक्तं चापि राजेंद्र ; B1 यदयुक्तं च रा°.

2 D8 om. the ref. T1 G3 om. 2^{a}–4^{b}. — a) D7 पृथक् ; G4 श्रुति- (for प्रति-). K1 पुराचारं ; K2. 3. 5 B Dn D2. 3. 5. 8 पराचारः ; V1 परीवारे ; Da समाचार ; D4 शुभाचा* ; D6 परीचार ; D7 S (T1 G3 om.) -प(M पु)रो राजन् (for पुराचार). — b) K1 ऋत्विजं स्म ; K3 B1 D4 G1 °जः सं- ; D6 °जा स्म ; D7 वृत्तिरस्य ; T2 G2. 4 ऋत्विक्तस्य ; M °जस्य (for °जां स्म). — c) K5 V1 B D (except D4 ; D1 missing) S (T1 G3 om.) छंदः सामादि (G1 समाधि) (for आदौ छन्दांसि). G2 विज्ञेयो.

3 T1 G3 om. 3 (cf. v. l. 2). V1 reads 3^{a}–5^{b} and D7 3^{a}–4^{b} on marg. — a) K1 m. 4. 5 Bo. 4. 5 Dn2 D2. 3 m. 5. 8 ये त्वेकम(D5 °प- ; D8 °र्मं)तयो ; B1 corrupt ; T2 (before corr. as in text) G2. 4 वेदैकर° ; M4 ये त्वकरतये. — b) K4 Bo. 1. 4. 5 Da2 Dn वीराणां प्रियवादिनः ; Da1 D3. 5. 6. 8 वी(D3. 5 धी)राणां प्रति° ; D7 M धीराश्च प्रिय° ; T2 G1 धीमंत(G1 °धारा)श्च प्रियंवदाः ; G2. 4 धीमंतः प्रियबादिनः. — Da om. 3^{cd}. — d) K1 (*sup. lin.*) सतां च ; K2–5 V1 B Dn D2–7 T2 समंतात् (K4 °ताः) ; D8 समत्वात् ; G1 समेताः (for संमताः). M2 सहचेतसः (for समदर्शिनः).

4 T1 G3 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). V1 reads 4 and D7 4^{ab} on marg. — a) Ś1 K1. 4 येष्टानृशंस्यं (for येष्वा°). K3 Bo. 4. 5 D2–5. 7. 8 T2 G1. 2 आ(B4 D2. 5 अ)नृशंस्यं सत्यवाक्यम् ; K5 V1 B2. 3 Da Dn अ(B2 आ)नृशंसाः (B3 Da1 Dn2 °स्थाः) सत्यवाक्या ; B1 अनृशंस्यात्सत्यवाद्यः (sic). — b) K3 D4 S अहिंसा दम आर्जवं ; K5 V1 B3–5 D2. 3. 5. 8 अकुसी(B3–5 °षी)दमआर्जवं (B3 °वः) ; B1 कुशीलांश्च आर्जवं (sic) ; B2 Da Dn D6 अकुसीदा अथर्जवः ; D7 अकुसी सत्यमार्जवं. — c) K5 V1 B Da Dn D3. 5. 6 [ऽ]नभिमानश्च ; D4. 7 S (except M2) नाति° (for नाभि°). — d) K8 तथा (for दमः). B2. 5 समः (for शमः). — After 4, K5 D3 ins. :

197* एतैरेव गुणैर्युक्ताः कार्यास्ते ऋत्विजः प्रभो ।

[D3 सर्वे (for युक्ताः).]

On the other hand, D7 S (except M2) ins. after 4 :

198* यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते स पुरोहित उच्यते ।

5 V1 reads 5^{ab} on marg. — a) K2 V1 Bo. 2 Da Dn D6 T2 G1 धीमान् (for ह्रीमान्). Dn1 D6 सत्यव्रती (for °धृतिर्). D4 दांता. — c) K4 -त्वेष- (for -द्वेष-). D8 -संयुक्तेस्. — d) K1 D4 M4 शुक्ले ; K2. 3 शुल्कैः ; B4 शुक्रैः (for शुक्लैः). ❀ Cn : त्रिभिः श्रुतवृत्तवंशैः शुक्लैर्निर्दोषैः । ❀ K2 समाश्रितः ; D5 समंततः (for समन्वितः). Cv as in text.

6 a) Bo. 2 M2 ज्ञानदृप्तः. — b) K4 च ब्राह्मणम् ; M2 ब्राह्मासनम् (for ब्रह्मा°). — c) K1 महौजसस् (for महर्त्विजस्). D8 तातः. — d) D7. 8 T1 सर्वं (for सर्वे). Bo मन्या. K5 V1 B D (except D4. 7 ; D1 missing) यथार्हतः (for °तथम्).

7 D8 om. the ref. — a) Dn1 देवयजनं (for वेद-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते ।
इदं देयमिदं देयं न कचिद्व्यवतिष्ठते ॥ ७
नेदं प्रति धनं शास्त्रमापद्धर्ममशास्त्रतः ।
आज्ञा शास्त्रस्य घोरेयं न शक्तिं समवेक्षते ॥ ८
श्रद्धामारभ्य यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
मिथ्योपेतस्य यज्ञस्य किमु श्रद्धा करिष्यति ॥ ९

भीष्म उवाच ।

न वेदानां परिभवाच्छाठ्येन न मायया ।
कश्चिन्महदवाप्नोति मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १०
यज्ञाङ्गं दक्षिणास्तात वेदानां परिबृंहणम् ।
न मन्त्रा दक्षिणाहीनास्तारयन्ति कथंचन ॥ ११
शक्तिस्तु पूर्णपात्रेण संमितानवमा भवेत् ।
अवश्यं तात यष्टव्यं त्रिभिर्वर्णैर्यथाविधि ॥ १२
सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
तं च विक्रेतुमिच्छन्ति न वृथा वृत्तिरिष्यते ।
तेन क्रीतेन धर्मेण ततो यज्ञः प्रतायते ॥ १३
इत्येवं धर्मतः ख्यातमृषिभिर्धर्मवादिभिः ।
पुमान्यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यथा भवेत् ।
अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्य न चात्मनः ॥ १४
शरीरं यज्ञपात्राणि इत्येषा श्रूयते श्रुतिः ।
तानि सम्यक्प्रणीतानि ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १५ C. 12. 2877 B. 12. 79. 16 K. 12. 79. 16

वचनं). — b) V_1 $Bo._4$ दक्षिणास्व(B_4 °णा ते)भिधीयते. — d) D_4 T_2 ब्यति(T_2 °व)तिष्ठति.

8 a) D_7 T G देयं (for नेदं). D_8 शस्त्रम्. Cv as in text. — b) K_1 $D_{4.7}$ S (G_4 damaged) आ(M_4 मो)पद्धर्मा (D_7 T G_{1-3} M °र्मो) न शास्त्रतः; K_{2-5} V_1 $Bo._{2.3}$ Dn D_6 आपद्धर्मानुशास्त्र(K_3 °सार)तः; $B_{1.4.5}$ D_8 °द्धर्मान्न (B_1 °स्त्र-; B_4 °र्थं-) शास्त्रतः; Da द्धुख्यर्थं°; $D_{2.3.5}$ °द्धर्मोनु°; text as in $Ś_1$ only. — c) G_1 अज्ञा. — d) M_4 शक्तिः. K_1 D_6 समवेक्ष्यते; K_3 समुपेक्षते.

9 a) D_7 S आलंब्य (for आरभ्य). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ श्रद्धावता हि (V_1 B_2 Da Dn D_6 च) यष्टव्यम्. — b) D_7 S इती(G_1 °ति)यं (for इत्येषा). D_4 वेदिकीं. B_1 स्मृतिः (for श्रुतिः). — c) Cv as in text. — d) K_3 किं च; B_4 $D_{2.3}$ किं नु; D_4 किं वा; D_5 किं तु. K_3 [अ]श्रद्धा. T_2 G_1 भविष्यसि (for करिष्यति).

10 a) D_7 T_1 G_{2-4} देवानां (for वेदानां). Cv as in text. — b) D_2 नाशाठ्येन; D_5 न साध्येन; D_8 न शयेन; G_1 अशाठ्येन (for न शा°). D_6 om. न. K_4 न शाटो नभमायया (sic). — c) G_4 damaged. D_7 क्वचिन्; G_1 कच्चिन् (for कश्चिन्). — d) K_4 मति-; D_5 सा ते (for मा ते).

11 a) K_1 D_2 यज्ञांग-; D_5 यज्ञे च; D_7 T_1 G यज्ञानां. $B_{1.8}$ Da_1 Dn_1 $D_{2.6}$ T_2 G_1 M_2 दक्षिणा. — b) V_1 देवानां; D_7 S (except G_2) मंत्राणां (for वेदानां). $G_{2.3}$ परिबर्हणं. — c) K_5 V_1 B D (except $D_{4.7}$; D_1 missing) M_2 यज्ञा (for मन्त्रा).

12 a) K_1 पूर्णमात्रेण. Cv as in text. — b) $K_{1.4}$ D_4 स(K_1 म)स्मिता न च (K_1m स-) मा भवेत्; $K_{2.3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6}$ संमिता नसमा भ°; T_1 G_2 °ता नावमा भ°. Cv as in text. — d) D_7 S यथाबलं (for °विधि).

13 a) $Ś_1$ समो. K_3 D_4 द्विजातीनाम् (for ब्राह्मणानाम्). Cv as in text. — b) M_4 इत्येषां. V_1 B_1 Da Dn D_6 स्थितिः (for श्रुतिः). — c) K_4 ते (for तं). K_3 न; B_4 तु (for च). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ विक्रीतुम्. Cv as in text. — d) D_7 S तथा (for वृथा). K_3 इष्यति. Cv as in text. — e) V_1 यज्ञेन; Da lacuna; G_1 कृतेन (for क्रीतेन). K_5 B D (except $D_{4.7}$; D_1 missing) यज्ञेन (for धर्मेण). Cv as in text. — f) D_4 यज्ञाः; G_1 यज्ञं. $K_{1.5}$ B_1 $D_{4.8}$ T_2 प्रजायते; K_4 V_1 $Bo._5$ Dn_2 $D_{2.3.5}$ प्रती°; D_7 T_1 G प्रवर्तते (for प्रतायते).

14 a) T_2 G_1 [ए]तद् (for [ए]वं). K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ धर्मतो ध्यातम्; D_7 S धर्ममाख्यातम् (for °तः ख्यातम्). — b) K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ धर्म(B_1 ब्रह्म)चारिभिः; D_7 S °कोविदैः (for °वादिभिः). — d) $K_{2.3}$ B_3 Da Dn $D_{4.6.7}$ S यद्वा (for यथा). — f) G_4 damaged. D_3 चात्मभिः.

15 a) K_5 B $D_{2.3.5.8}$ शरीरवृत्तिमास्थाय; V_1 Da Dn D_6 शारीरं (Da_2 Dn_2 D_8 शरीरं; Dn_1 शरीर-) वृत्तमास्थाय; Cv as in text. — b) $Bo._{4.5}$ D_8

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

C. 12. 2978 B. 12. 79. 17 K. 12. 79. 17 तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः ।
तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंस्तदपि मे शृणु ॥ १६
अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा ।
एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् ॥ १७
अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलङ्घनम् ।
अव्यवस्था च सर्वत्र तद्वै नाशनमात्मनः ॥ १८
निबोध दशहोतॄणां विधानं पार्थ यादृशम् ।
चित्तिः स्रुक्चित्तमाज्यं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ॥ १९
सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावाञ्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

युधिष्ठिर उवाच ।
यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं पितामह ॥ १
किंशीलः किंसमाचारो राज्ञोऽर्थसचिवो भवेत् ।

वैदिकी (for श्रूयते). — D_8 G_2 om. (hapl.) 15^c–16^b. — ^{c}) $K_{2.4.5}$ V_1 B (except $B_{1.2}$) D (except D_7; D_1 missing) $M_{2.4}$ नाति- (for तानि). Cv as in text.

16 D_8 G_2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) D_4 तपा. G_1 यज्ञादिभिः (for °दपि). — ^{c}) K_1 ततः (for तपः). — ^{d}) K_4 विद्वांस्.

17 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ अहिंसा सत्यमस्तेयम्. — ^{b}) Dn_2 आनृशंसं. V_1 B_{1-5} Da तथा; Bo तपो (for दमो). — ^{c}) D_4 तपा. Dn_2 यदुर् (for विदुर्). Ś$_1$ $K_{1.4}$ V_1 Da Dn_2 D_4 वीरा; D_7 T G विप्रा (for धीरा).

18 ^{a}) K_3 Bo D_8 $M_{1.3.4}$ अप्रमाण्यं (K_3 °णं). — ^{b}) K_3 Bo चापि; K_5 B_{2-5} D (except D_7; D_1 missing) चाभि- (for चाति-).

19 Cf. Taittirīya Āraṇyaka 3. 1. 1. Before 19, B_2 ins. श्रीहरिः शरणम्. M_2 om. 19^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ दैव- (for दश-). — ^{b}) Bo lacuna; Da पथि (for पार्थ). D_6 याभृशं. — ^{c}) Ś$_1$ K V_1 Bo Da D_{2-5} M_{2-4} चित्तं (M_2 °त्त-); B_{1-5} $D_{6.8}$ वित्तं; G_4 damaged; M_1 चित्रं (for चित्तिः). K_4 स्रुक्चितम्; V_1 Bo श्रुक्चि- (V_1 °क्कि)त्तम्; B_1 रक्षितुम्; D_6 $M_{2.4}$ स्रुक्कित्तम्. K_4 आज्ये. — After 19, D_7 S ins. :

199* न शाठ्यं न रु जिह्मत्वं कालो देशश्च ते दश ।

[D_7 T_1 जिह्वत्वं. Cv न सृष्टत्वं न जिह्मत्वं (for the prior half). M_2 देशः कालः (by transp.). $M_{1.3}$ कालं (for कालो). Cv कालं देशं च ते तथा (for the post. half).]

20 = B. 14. 11. 4. — ^{a}) T_1 G_4 सर्वं- (for सर्वं). D_7 मृत्युरूपम्. — ^{b}) G_1 (before corr.).$_3$ ब्राह्मणः; $M_{1.3.4}$ ब्राह्मणं (M_4 °णा). M_2 परं (for पदम्). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 ज्ञानविषयं; G_3 (*inf. lin.* as in text) ब्रह्मविषयः.

Colophon : D_1 missing. — *Sub-parvan :* Ś$_1$ K V_1 B D (except D_8; D_1 missing) T $G_{1.2}$ M राज-धर्म. — *Adhy. name :* D_7 T_1 $G_{3.4}$ यज्ञस्तुतिः; M_{1-3} अन्यायप्र(M_2 om. प्र)वृत्तिनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_5 D_7 S 81; B_1 77; $B_{3.4}$ D_2 m 78; Da_1 80 (as in text); Dn 79; D_8 76. — *Śloka no.* : Dn_1 21; D_8 20.

81

☞ D_1 is missing for this adhy. (cf. v. l. 12. 79. 28).

1 Cf. Manu. 7. 55; Śukranītisāra 2. 1. — D_8 om. the ref. — ^{a}) B_1 यद्यद्; $M_{1.3}$ यद्यपि (for यदपि). Ś$_1$ $K_{1.4}$ [अ]ल्पफलं (for °तरं). — ^{c}) M_2 सहायेन (for [अ]स°). — ^{d}) K_1 किं नु; D_4 किं सु- (for किमु). $K_{2.4}$ राज्ये; K_5 V_1 B (except B_2) D (except D_7; D_1 missing) राज्ञा (for राज्यं).

2 ^{a}) K_1 किं शीलं; D_2 lacuna. K_4 किंसदाचारो (for किंसमा°). — ^{b}) D_4 राज्ञा; D_6 यज्ञो. K_1 [ऽ]थ; [ऽ]र्थं; K_3 स; $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ [ऽ]थ; D_7 T_1 G_{2-4} यः (for ऽर्थ-). Ś$_1$ K_1 -सदृशो; D_4 स-चिवा. — K_3 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{c}) K_1 कीदृशं; M_1

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कीदृशे विश्वसेद्राजा कीदृशे नापि विश्वसेत् ॥ २
भीष्म उवाच ।
चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन्भवन्त्युत ।
सहार्थो भजमानश्च सहजः कृत्रिमस्तथा ॥ ३
धर्मात्मा पञ्चमं मित्रं स तु नैकस्य न द्वयोः ।
यतो धर्मस्ततो वा स्यान्मध्यस्थो वा ततो भवेत् ॥ ४
यस्तस्यार्थो न रोचेत न तं तस्य प्रकाशयेत् ।
धर्माधर्मेण राजानश्चरन्ति विजिगीषवः ॥ ५
चतुर्णां मध्यमौ श्रेष्ठौ नित्यं शङ्क्यौ तथापरौ ।
सर्वे नित्यं शङ्कितव्याः प्रत्यक्षं कार्यमात्मनः ॥ ६
न हि राज्ञा प्रमादो वै कर्तव्यो मित्ररक्षणे ।
प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ॥ ७
असाधुः साधुतामेति साधुर्भवति दारुणः ।
अरिश्च मित्रं भवति मित्रं चापि प्रदुष्यति ॥ ८
अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन्को जातु विश्वसेत् ।
तस्मात्प्रधानं यत्कार्यं प्रत्यक्षं तत्समाचरेत् ॥ ९
एकान्तेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः ।
अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युना न विशिष्यते ॥ १०
अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन्हि विपद्यते ।
यस्मिन्करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति ॥ ११ C. 12. 2993 B. 12. 80. 11 K. 12. 80. 12

कीदृशेद्. D_4 विश्वसेत्कीदृशे राजा. —^{d}) K_1 कीदृशं. $K_{3.5}$ V_1 B_3 Da Dn $D_{6.8}$ न च; $B_{0-2.4.5}$ $D_{2.3.5}$ च न; D_4 [ऽ]थ न; D_7 S वा न (for नापि). $Ś_1$ K_1 चाश्वसेत् (for विश्व°).

3 D_8 om. the ref. —^{a}) G_3 damaged. G_1 चतुर्धियानि (for °र्विधानि). —^{b}) K_4 M_4 राज्ञा. —^{c}) K_1 सहाया भजमानाश्च. Cv as in text. —^{d}) B_1 क्षत्रियस् (for कृत्रिमस्). K_1 सहजाः कृत्रिमास्तथा.

4 ^{a}) K_1 पंचमे; K_5 V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ पंचमाश्च; D_4 सहजं (for पञ्चमं). K_1 मित्रे; B_2 Da Dn चापि; $M_{2.4}$ मित्रः (for मित्रं). D_6 धर्मार्थापंचमश्चापि. —^{b}) K_1 न तु; B_2 Da Dn D_6 मित्रं; T_2 ननु (for स तु). V_1 B_2 $M_{1.3}$ तद्द्वयोः (for न द्वयोः). — D_6 reads 4^{c}–5^{d} on marg. —^{c}) D_4 धास्य (for वा स्यान्). Cv as in text. —^{d}) $K_{2.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ $G_{2.4}$ M_1 धर्मस्थो; D_4 समस्थो; G_1 मध्यतो (for मध्यस्थो).

5 D_6 reads 5 on marg. —^{a}) $K_{1.2}$ स्त्वस्यार्थो; D_4 त्वस्यार्था; D_7 T G यस्यार्थो (for त°). —^{b}) G_3 damaged. V_1 $B_{1.3.4}$ Da $D_{2.3.5.8}$ G_2 तत्; B_0 तु (for तं). V_1 प्रकाशते (for °येत्). — After 5^{ab}, D_7 S ins.:

200* मित्राणां प्रकृतिर्नास्ति त्वमित्राणां च भारत ।
उपकाराद्भवेन्मित्रमपकाराद्भवेदरिः ।
यस्यैव हि मनुष्यस्य नरो मरणमिच्छति ।
तस्य पर्यागते काले पुनर्जीवितमिच्छति ।

—^{c}) $D_{3.5}$ धर्माधर्मे न. D_7 राजानं; T_2 राजेंद्र (for राजानश्). Cv as in text. —^{d}) K_3 D_4 विजयैषिणः; V_1 Da [इ]ह (V_1 °ति) जिगीषवः (for विजिगी°).

6 ^{b}) $G_{1.2}$ M_2 Cv शक्यौ (for शङ्क्यौ). $Ś_1$ K_1 तथाचरौ; D_4 तथापरे; M_4 यथा परौ (for तथापरौ). $K_{4.5}$ $B_{0.3-5}$ $D_{2.3.5.8}$ नित्यं शंकेत चा(K_4 °त वा°; K_5 °त मा°; D_8 °न चा)परौ; B_1 Da नित्यल(Da_1 °द्°; Da_2 °श)क्षौ तथापरौ. —^{d}) K_1 प्रतीक्ष्यः; M_4 प्रत्यक्षः (for प्रत्यक्षं).

7 ^{a}) M_2 राज्ञः. —^{b}) Da कर्तव्यं. K_2 मित्रलक्षणे (for °रक्षणे). —^{c}) D_6 प्रमाथिनं; G_1 °दिदं (for °दिनं). —^{d}) $K_{1.4}$ M_4 लोकः (K_4 °का) परिभवत्युत.

8 ^{a}) G_4 damaged. D_8 साधुनाम् (for °ताम्). —^{b}) K_1 साधुं. —^{c}) D_7 T_1 $G_{3.4}$ तु (for च). —^{d}) D_6 क्षिप्रं (for चापि). K_5 $D_{2.3.5.8}$ M_2 प्रदुष्यते; G_1 प्रदूष्यति (for प्रदु°).

9 ^{a}) B_1 -वृत्तः; D_6 -वित्तः; D_8 -चित्तं; G_1 -चित्त- (for -चित्तः). Cv as in text. —^{b}) K_3 D_4 $M_{1.3}$ जातु न (for को जातु). —^{c}) K_5 $B_{0.5}$ $D_{2.3}$ M_2 यस्मात् (for तस्मात्). K_1 (*sup. lin.* as in text) प्रदानं; K_3 प्रमाणं; D_4 प्रणामं (for प्रधानं). $D_{3.5}$ तत् (for यत्). G_1 कायात् (for कार्यं). —^{d}) D_4 G_1 यत् (for तत्). Cv cites एकान्तेन.

10 ^{a}) M_3 विश्वासं. —^{b}) K_1 (before corr.) कृतो; K_3 कृत्स्ना; D_2 कृष्णो; D_7 T G कृत्स्न-; M_2 कृत्स्ने (for कृत्स्नो). G_4 M_2 -नाशनः (for -नाशकः). —^{d}) K_4 मन्युना (for मृत्युना). K_1 वा; K_3 B_3 Dn $D_{2.6}$ च; K_4 तु; K_5 V_1 $B_{0-2.4.5}$ Da $D_{3-5.7.8}$ T G [अ]पि (for न).

11 ^{a}) $K_{1.4}$ Dn_1 D_6 M_2 -मृत्यु- (for -मृत्युर्). K_4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 2994 B. 12. 80. 12 K. 12. 80. 13

तस्माद्विश्वसितव्यं च शङ्कितव्यं च केषुचित् ।
एषा नीतिगतिस्तात लक्ष्मीश्चैव सनातनी ॥ १२
यं मन्येत ममाभावादिममर्थागमः स्पृशेत् ।
नित्यं तस्माच्छङ्कितव्यममित्रं तं विदुर्बुधाः ॥ १३
यस्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति ।
न तत्रानिच्छतस्तस्य भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ १४
तथैवात्युदकाद्भीतस्तस्य भेदनमिच्छति ।
यमेवंलक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् ॥ १५
यः समृद्ध्या न तुष्येत क्षये दीनतरो भवेत् ।
एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमभिचक्षते ॥ १६
यं मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति ।
तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ॥ १७
तं शक्त्या वर्धमानश्च सर्वतः परिबृंहयेत् ।
नित्यं क्षताद्वारयति यो धर्मेष्वपि कर्मसु ॥ १८
क्षताद्भीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणम् ।
ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्मृताः ॥ १९

---

lacuna; D5 विश्वासे. — b) K1 विश्वासं; D4 विश्वासे (for विश्वसन्). V1 हि पद्यते (for विप°). — c) M2 [अ]विश्वासम् (for विश्वा°). — d) K1 B2.4 Da1 D1 Cv इच्छातस् (for इच्छ°).

12 c) Ś1 K4 D2–4.7 T1 G3.4 नीतिर् (for नीति-). K4 गतीस्. B1 D4 चैव; M1.3 चापि; M2 तत्र (for तात). D2 राजनीतिस्तात एषा. — d) K5 Dn लक्ष्या; B3–5 D3.5.6 लक्ष्याश्; D2 लक्ष्यांश्; D7 लक्ष्मी; D8 लक्ष्म्या; M1 लक्ष्मीं (for लक्ष्मीश्). K4 D7 S (except G2) चैषा; B1.2 तात (for चैव). Ś1 K1 D2.4 सनातना (D2 °नि).

13 a) D8 यन् (for यं). D4 पश्येत (for मन्येत). K1 मताभावाद्; D6 मया°; D7 महा°; G2 महाभागान् (for ममाभावाद्). G1 यं मन्ये देवमनिशम्. — b) D7 S (except M1) एनम् (for इमम्). K3 Dn मर्थागमं (for °गमः). — c) K1 (*sup. lin.*) D8 नित्यं यस्मात्; D7 तस्मान्नित्यं (by transp.). — d) K5 Dn D6 अमित्रं तद्; D7 T G1.3.4 तममित्रं (by transp.); G2 M1.3.4 न तन्मित्रं.

14 a) D2 क्षत्राद्. D4 क्षेत्रमस्योदकं राजन्; D7 S क्षेत्राद्यस्योदकं पार्थ. — b) B2 D2 क्षत्रम् (for क्षेत्रम्). K1 अन्यं च; Da T2 अन्यत्र (for अन्यस्य). — c) Ś1 K1.4 सर्वत्र; D7 T G M2.4 न तस्य; M1.3 न चास्य (for न तत्र). Ś1 (*sup. lin.*) [अ]णिच्छतस्; M4 निच्छितस् (for [अ]निच्छतस्). Bo.3–5 D2.3.5 तत्रानियच्छ (B3–5 °गच्छ-; D5 °यष्ट)तस्तस्य. — d) K3 विद्येरन्; B1 तिष्ठेरन्; Da1 भिंदेरन्; D2 [अ]भिद्येरन् (for भिद्ये°).

15 a) Ś1 K1.2 B1 [अ]प्युदकाद्; B2 Da [अ]भ्यु°; D4 [अ]भ्युदयाद् (for [अ]त्युदकाद्). D2.3 हीनस् (for भीतस्). — c) M2 एव (for एवं-). K3 -लक्षणा (for -लक्षणं). D6 विंद्यात्; D7 T1 G3.4 M1.3 विद्वस्; T2 M2 विद्वंस्; G1 विद्वांस्; M4 विद्वैस् (for विद्यात्). Cv as in text. — d) D7 T G1.3.4 M विदुर्बुधाः (for विनिर्दिशेत्). G2 तं मित्रं विविदुर्बुधाः; Cv तममित्रं विदुर्बुधाः.

16 a) K5 V1 Bo–2.5 D6 यस्य वृद्ध्या; B3 Da Dn1 D2.3.5 यस्तु वृद्ध्या; B4 यः स वृद्ध्या; Dn2 यश्च वृद्ध्या; D8 यस्तु विद्ध्या (for यः समृद्ध्या). K5 नु; D6.8 तु (for न). K1 हृष्येत; K3–5 Dn2 D4 M1.3.4 तप्येत; V1 Bo.2–5 Da Dn1 D2.3.5–7 T G M2 तृप्येत; B1 मृष्येत; D8 नृत्येत (for तुष्येत). — b) G1.3 क्षयो (for क्षये). — c) M1.3 एवम् (for एतद्). Cnp एतदुक्तम्. Ś1 K1.4 G2 M2–4 उक्तममित्रस्य (for उत्तम°). — d) G1 न मित्रम् (for निमित्तम्). K5 V1 B Da Dn D5.6.8 इति; D2.3 अति- (for अभि-). B1 -वक्ष्यते; D6 -चक्ष्यते (for -चक्षते). K3 D4 लक्षणं संप्रदृश्यते.

17 a) K2.3 B1 Da Dn D3.5.6.8 G2 M2 यन्; D4 यो; T2 से (for यं). G1 यन्मन्येपि महाभाव:. — b) G1 corrupt. — d) $=24^d$. B1 G1 (*sup. lin.* as in text) तदा (for तथा).

18 B1 om. (hapl.) 18^a–24^d. — a) D6 तथा Ś1 (hypermetric) (for तं). D2 शक्ता (for शक्त्या). Ś1 K1.4 वर्धमानस्तु; Da1 °मानस्य; D7 T1 G2–4 M °मानं च (for °मानश्च). — b) D5 परिवृधयेत् (for °बृंहयेत्). — c) K1 क्षयांताद् (hypermetric) (for क्षताद्). D7 T1 G M1.3 धारयति; T2 तारयति (for वार°). V1 वर्त्मसु — d) K1 M1.3.4 धर्म्येषु (for धर्मेषु). (for कर्मसु).

19 B1 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) K1 कृषाद्भीतं; Da कृतार्थं तं; D7 T1 G1.3.4 क्षयाद्भीतं (for क्षता°). T2 G1 उक्तं तन्; G1 न (for वि-). — b) K1 अतुलं;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यसनान्नित्यभीतोऽसौ समृद्ध्यामेव तृप्यते ।
यत्स्यादेवंविधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ २०
रूपवर्णस्वरोपेतस्तितिक्षुरनसूयकः ।
कुलीनः शीलसंपन्नः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ २१
मेधावी स्मृतिमान्दक्षः प्रकृत्या चानृशंसवान् ।
यो मानितोऽमानितो वा न संदूष्येत्कदाचन ॥ २२
ऋत्विग्वा यदि वाचार्यः सखा वात्यन्तसंस्तुतः ।
गृहे वसेदमात्यस्ते यः स्यात्परमपूजितः ॥ २३
स ते विद्यात्परं मन्त्रं प्रकृतिं चार्थधर्मयोः ।
विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा ॥ २४
नैव द्वौ न त्रयः कार्या न मृष्येरन्परस्परम् ।
एकार्थादेव भूतानां भेदो भवति सर्वदा ॥ २५
कीर्तिप्रधानो यश्च स्याद्यश्च स्यात्समये स्थितः ।
समर्थान्यश्च न द्वेष्टि समर्थान्कुरुते च यः ॥ २६
यो न कामाद्भयाल्लोभात्क्रोधाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ।
दक्षः पर्याप्तवचनः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ २७
शूरश्चार्यश्च विद्वांश्च प्रतिपत्तिविशारदः ।
कुलीनः शीलसंपन्नस्तितिक्षुरनसूयकः ॥ २८ C. 12. 3010 B. 12. 80. 28 K. 12. 80. 29

(for उत्तमं). K1 धर्म- (for मित्र-). Ś1 D4 -रक्षणं (for -लक्षणम्). — ^{c}) D4. 8 यः. D7 T G यस्य (for तस्य). D7 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 क्षयम् (for क्षतम्). — ^{d}) K3 तथा; D2 स्मृतः (for स्मृताः).

20 B1 om. 20 (cf. v. l. 18). — ^{a}) T2 G1 M1. 3. 4 व्यसने (for °नान्). K1. 2 D4 मे; K3-5 V1 B (B1 om.) Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 यः; D7 S वै (for ऽसौ). — ^{b}) K2 तप्यते (for तृप्यते). K1 समृद्ध्या नानुतप्यते; K3 D4 °द्ध्यापि न तप्यते; K4 V1 B (B1 om.) Da D2. 3. 6. 8 °द्ध्या यो न (K4 च) तप्यते; K5 Dn D6 °द्ध्या यो न दुष्यति; D7 S °द्ध्या च न (D7 T2 G2. 3 न च) तृप्यति (G1 तृप्यते; M तप्यते). — ^{c}) D7 T G2-4 M यः स्याद्; G1 यस्माद् (for यत्स्याद्). D8 मंत्रं (for मित्रं). — ^{d}) T2 G1 तदसन्मित्रमुच्यते.

21 B1 om. 21 (cf. v. l. 18). — ^{b}) = 28^{d}. — ^{c}) = 28^{c}. M1 कुशीलः (for कुलीनः). Dn D6 कुल- (for शील-). — ^{d}) K2. 3. 5 V1 B (B1 om.) D (except D4. 7; D1 missing) स तस्मात्; K4 G1 सत्ये स्यात् (for स ते स्यात्). K4 प्रत्यनंतरं; Cv °रः (as in text).

22 B1 om. 22 (cf. v. l. 18). — ^{b}) K3 V1 Dn D6 M4 चानृशंस्यवान् (for °सवान्). — D8 om. 22^{c}–23^{b}. — ^{c}) T2 [ऽ]मानित्यं वै; G1 वा मित्रं वै; M1. 3 [ऽ]वमानितो (for ऽमानितो वा). — ^{d}) K1 D4 संहृष्येत्; K3. 5 V1 B (B1 om.) Dn D2. 3. 5. 6 M4 च दुष्येत्; Da च द्वेष्येत्; D7 T1 G संतुष्येत्; T2 च तुष्येत्; M1-3 स दुष्येन् (for संदू°). K3 D4. 7 S कथंचन; K4 कदास्वन (for °चन).

23 B1 om. 23 (cf. v. l. 18); D8 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^{b}) B2 वा योध-; Dn1 वासः सु-; D2. 3. 5 चोत्तम- (for वात्यन्त-). D7 T G -सत्कृतः; M1. 3. 4 -पूजितः (for -संस्तुतः). — ^{d}) All MSS. (except Ś1 K1. 4; B1 om.; D1 missing) स (for यः).

24 B1 om. 24 (cf. v. l. 18). — ^{a}) K3 सत्यं; D4 स तं (for स ते). D2. 4 मित्रं (for मन्त्रं). D7 T1 G संविद्याः प(G1 °द्य प-; G2. 3 °द्यात्प)रमं मित्रं. — ^{b}) D4 G1 प्रकृतं (for °तिं). — ^{c}) K3 V1 Da पुत्र (for तत्र). — ^{d}) = 17^{d}.

25 ^{a}) D6 कार्ये (for कार्या). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 मिश्रेरन्; K3 मृश्येयुः; D4 मृष्येयुः (for °रन्). — ^{c}) K5 V1 Bo. 2-5 Da Dn D6. 8 एकार्थे ह्येव; B1 °र्थेष्वेव; D2. 3. 5 एकांते ह्येव; D4 एकार्थे तेव; D7 G2. 3 °र्थहेतु-; T1 G4 °र्थमिह; M2 °स्यादिह (for °र्थादेव). T2 G1 M1. 3. 4 इह (for एव). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 सर्वथा; G2 सर्वतः (for सर्वदा).

26 ^{a}) D2 G1 कीर्तिः (for कीर्ति-). D3 -प्रधाने. K5 V1 Bo. 4. 5 Da Dn D6. 8 तु स्याद्; B1 तस्माद् (for च स्याद्). — ^{b}) B1 तु (for च). D4 समय- (for समये). — ^{c}) D5. 7 T1 G3. 4 समर्थोन्यां(D5 °न्य)श्च न द्वेष्टि. — ^{d}) K4. 5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 नानर्थान् (for सम°).

27 ^{a}) D4 या; D7 ये (for यो). Ś1 K1. 4 मोहात्; D7 G2. 3 क्रोधात् (for लोभात्). — ^{b}) D7 G2. 3 लोभाद्; G4 भयाद् (for क्रोधाद्). — ^{d}) T2 G1 M4 सत्ये (for स ते).

28 K4 om. 28^{ab}. K5 V1 B Da Dn D2. 3. 5. 6. 8 transp. 28^{ab} and 28^{cd}. — ^{a}) D4 शूराश्चार्याश्च विद्वांसः. — ^{c}) = 21^{c}. D4 कुलीनाः शीलसंपन्नास्. — ^{d}) = 21^{b}. K5 V1 B Da2 Dn D2. 3. 5. 6. 8 अविकत्थनः; Da1 इव कश्चन (for अनसूयकः). D4 तितिक्षतोनसूयवः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C. 12. 3011 B 12. 80. 29 K. 12. 80. 30 एते ह्यमात्याः कर्तव्याः सर्वकर्मस्ववस्थिताः ।
पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः स्वनुष्ठिताः ॥ २९
कृत्स्नमेते विनिक्षिप्ताः प्रतिरूपेषु कर्मसु ।
युक्ता महत्सु कार्येषु श्रेयांस्युत्पादयन्ति च ॥ ३०
एते कर्माणि कुर्वन्ति स्पर्धमाना मिथः सदा ।
अनुतिष्ठन्ति चैवार्थानाचक्षाणाः परस्परम् ॥ ३१
ज्ञातिभ्यश्चैव बिभ्येथा मृत्योरिव यतः सदा ।
उपराजेव राजर्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ॥ ३२
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
नान्यो ज्ञातेर्महाबाहो विनाशमभिनन्दति ॥ ३३
अज्ञातिता नातिसुखा नावज्ञेयास्त्वतः परम् ।
अज्ञातिमन्तं पुरुषं परे परिभवन्त्युत ॥ ३४
निकृतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् ।
नान्यैर्निकारं सहते ज्ञातेर्ज्ञातिः कदाचन ॥ ३५
आत्मानमेव जानाति निकृतं बान्धवैरपि ।
तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं तेषु लक्ष्यते ॥ ३६
नाज्ञातिरनुगृह्णाति नाज्ञातिर्दिग्धमस्यति ।
उभयं ज्ञातिलोकेषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ३७

29 ^{a}) K_4 त्वमात्या:; D_5 समात्याः (for ह्य°). — ^{b}) K_1 अवस्थितः; $B_{0.4.5}$ $D_{3-6.8}$ -व्य(D_6 °द्व)-वस्थिताः. — ^{d}) V_1 स-; $B_{2.4}$ $D_{3.5}$ स्व-; G_1 M_4 स्यु: (for सु-). K_1 स्वनुष्ठितः; D_4 सुनिष्ठिताः (for स्वनु°).

30 ^{a}) B_1 कृत्स्नेस्वेते; D_4 कृत्स्नामेते. V_1 D_4 विनिः-क्षिप्ताः. — ^{d}) $K_{2.4}$ श्रेयो हि (for श्रेयांसि). V_1 B_2 Da Dn $D_{4.6}$ [उ]त्थापयंति (for [उ]त्पाद°). K_3 $B_{1.2}$ Da Dn $D_{4.6}$ S [उ]त (for च). $Ś_1$ श्रेयोभ्योत्पादयंति च; K_1 श्रेयोस्यापा°; D_7 श्रेयान्स्यात्पादयंत्युत (sic).

31 ^{b}) B_5 वर्धमाना (for स्पर्ध°). Da परस्परं (for मिथः सदा). — ^{c}) D_4 अनुतिष्ठति. $K_{2.3.5}$ V_1 B D (except D_4; D_1 missing) चैवार्थम् (for °र्थान्). — ^{d}) B_1 आचक्ष्माणाः; D_4 आवेक्षंति; D_7 T_1 $G_{2.3}$ अ(T_1 G_2 आ)तिष्ठंतः; T_2 $G_{1.4}$ $M_{1.3.4}$ आचक्षंतः; M_2 अवक्ष्यंति (for आचक्षाणाः).

32 ^{a}) K_4 ज्ञातिभिश्. K_1 विद्येथा; $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2.4.6.8}$ बुध्येथा; $D_{3.5}$ युध्येथा (for बिभ्येथा). D_7 S ज्ञातिभ्यो विभि(M_2 °भृ)याच्चै(T_2 °श्चै)व. — ^{b}) $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ भयं (for यतः). $M_{1.3.4}$ transp. यतः and सदा. K_3 ततः; K_4 तता; T_1 G_{2-4} तदा (for सदा). — ^{c}) D_7 S युवराजश्च (M_2 °जेव) (for उपराजेव). Ca cites उपराजा (as in text). $D_{2.3.5}$ राजर्धिर्; T_2 G_1 राजा च (for राजर्धिं). — ^{d}) $D_{2.6}$ T_2 G_1 ज्ञातिं (for ज्ञातिर्). Da_2 om. सहते.

33 ^{a}) D_5 समो (for ऋजोर्). — ^{b}) G_4 श्रीमतः (for ह्रीमतः). — ^{c}) Dn_1 अज्ञो (for नान्यो). $Ś_1$ K_4 ज्ञातिर्; K_1 ज्ञातिं (for ज्ञातेर्). D_7 T_1 G_{1-3} महाभाग; T_2 °भागो; G_4 °राज (for °बाहो).

34 ^{a}) K_5 B_3 Dn $D_{2.3.5.6}$ अज्ञातिनो; B_5 °नता; D_7 S °तयो (for °तिता). K_3 V_1 B Da Dn $D_{2-6.8}$ T_2 G_1 M [अ]पि न सुखा (B_3 °खी; B_5 $D_{3.5}$ °खं); D_7 T_1 G_{2-4} अप्यसुखदा (for नाति सुखा). — ^{b}) K_4 नावज्ञेयांस्; $D_{2.3.5}$ °ज्ञातस् (for °ज्ञेयास्). $K_{2.5}$ V_1 B (except $B_{2.4}$) Dn ततः परं; K_4 त्वजः परं; Da त्वनंतरं; $D_{2.3}$ त्वतः परः; D_4 तु ज्ञातयः; D_8 स्त्वनः परं (for त्वतः परम्). D_7 T G M_2 ज्ञातयोपि (M_2 °यश्च) सुखावहाः; $M_{1.3.4}$ ज्ञातयश्च भयाप(M_4 °व)हाः. — D_8 repeats 34^{c}–35^{c} after 36. — ^{c}) K_4 अज्ञातिमंते; M_1 °मंतः. — ^{d}) D_5 परं (for परे). $K_{2.3.5}$ $B_{0.2-5}$ Da Dn $D_{2.3.5.6.8}$ चाभि- (for परि-). B_1 च (for [उ]त).

35 For the repetition in D_8, cf. v. l. 34. — ^{a}) D_4 न (for नि-). Ca cites निकृतस्य (as in text). D_7 S परैर् (for नरैर्). — ^{b}) K_1 ज्ञातिधर्म- (for °रेव). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 D_4 नान्याद्; $K_{2.3}$ नान्यद्; $K_{4.5}$ V_1 B $D_{2.3.5.8}$ नान्यो (for नान्यैर्). $Ś_1$ K_{1-3} D_4 T_2 विकारं (for निकारं). Da नाज्ञातिरनुगृह्णाति (= 37^{a}). — ^{d}) $K_{2.3}$ ज्ञातेर्ज्ञातिः; Dn D_6 ज्ञातिर्ज्ञातेः (by transp.). K_1 कदा न च; $K_{4.5}$ V_1 B D (except D_7; D_1 missing) कथंचन (for कदा°).

36 ^{a}) $K_{3.4}$ अभि-; Bo lacuna; D_4 T_2 $G_{1.2}$ K_4 M_2 अव-; D_7 T_1 $G_{3.4}$ $M_{1.3.4}$ इव (for एव). — ^{b}) D_4 बांधवैः -जानीहि; Da_1 जानंति (for जानाति). — ^{c}) स्वकैः; D_7 S बांधवं (G_3 °वैः) परैः (for °वैरपि). — ^{c}) G_1 सद्धि (for सन्ति). — ^{d}) K_3 नैर्गुणं. K_3 वापि; K_4 D_4 M_4 चापि; K_5 V_1 $B_{0.3-5}$ Da Dn_2 $D_{2.3.5.8}$ नैव; $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{6.7}$ चैव (for तेषु). — After 36, D_8 repeats 34^{c}–35^{c}.

37 D_8 om. from 37^{a} up to नित्यं (in 38^{a}). — ^{a})

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance." —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London. "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927.'

2. "That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ **It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund a donation of £ 2,490.**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

The Critical and Illustrated Edition of
THE MAHĀBHĀRATA

VOLUMES ALREADY PUBLISHED	*Deferred Prices*‡ Non-members Rs.	Members Rs.
Vol. I – ĀDIPARVAN (1), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 1–7; pp. CXVIII + 996	36–8	33–0
Vol. II – SABHĀPARVAN (2), Ed. F. Edgerton; Fasc. 13–14; pp. LXVIII + 517	14–8	12–0
Vol. III & IV – ĀRAṆYAKAPARVAN (3), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 11–12; pp. XLII + 1111	20–8	18–0
Vol. V – VIRĀṬAPARVAN (4), Ed. Raghu Vira; Fasc. 8; pp. LX + 362	13–0	11–0
Vol. VI – UDYOGAPARVAN (5), Ed. S. K. De; Fasc. 9–10; pp. LIV + 733	22–0	19–4
Vol. VII – BHĪṢMAPARVAN (6), Ed. S. K. Belvalkar; Fasc. 15–16; pp. CLCV + 802	20–8	18–0
VOLUMES IN PRESS OR IN PREPARATION		
Vol. X – KARṆAPARVAN (8), Ed. P. L. Vaidya	20–8	18–0
Vol. XIII ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	36–0	32–0
Vol. XIV ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	20–8	18–0
Vol. XV ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	46–8	40–0
Vol. XII – SAUPTIKAPARVAN (10), Ed. H. D. Velankar and STRĪPARVAN (11), Ed. V. G. Paranjpe	11–0	10–0
Vol. VIII & IX – DROṆAPARVAN (7), Ed. S. K. De	36–0	32–0
Vol. XI – ŚALYAPARVAN (9), Ed. R. N. Dandekar	17–8	15–0
Vol. XVII – ĀŚVAMEDHIKAPARVAN (14), Ed. R. D. Karmarkar	16–8	14–0
Vol. XVI – ANUŚĀSANAPARVAN (13)	32–0	28–0
Vol. XVIII – ĀŚRAMAVĀSAPARVAN (15), MAUSALAPARVAN (16), MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN (17), and SVARGAPARVAN (18)	13–0	11–0
Vol. XIX and XX – PRATĪKA INDEX	23–8	20–12
* * * * * * * * *		
§ Vol. XXI and XXII, HARIVAMŚA	28–8	24–0
§ Vol. XXIII EPILOGUE	32–8	26–0

‡ *Bound Volumes Rs. 3 to 6 extra.*

RATES OF SUBSCRIPTION*

Kind of Binding	For Non-members		For Permanent Members	
	Advance Payment (i)	Deferred Payment (ii)	Advance Payment (iii)	Deferred Payment (iv)
Cloth	Rs. 425	Rs. 475	Rs. 375	Rs. 425
Paper	Rs. 350	Rs. 400	Rs. 300	Rs. 350

N. B.— Subscribers on the Deferred Payment plan have to deposit Rs. 25/- out of the price for registration of the order. — *Postage extra in all cases.*

* Parts not sold singly, except the Bhagavadgītā portions from Vol. VII: Price (Paper) Rs. 7–8.

† Concessions to trade at 20% on the deferred price (but at 12½% on the advance price) charged to non-members.

§ The two Harivaṁśa Volumes and the Volume of Epilogue fall outside the above set.

☞ *This current price-list cancels all previous lists.*

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

STOCK VERIFY
2020
G.K.V. Library

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Compiled
1999-2000

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri